

03

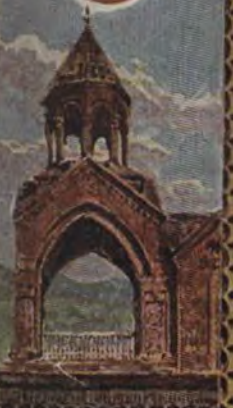
5-97

Zum. F

497346-3
5-95

9566-Wh

9

03
5-99

58188

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԲՆԱԹԽԱՐՅԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

Թ

ԹԱԳԱՒՈՐ (Ս.) կամ ՎԱՍԻԼԻ. — Այս անուամբ Յունաց մեծ գիւղ մը կայ Կա- մախի (Բարձր Հայք) մէջ: Տեղւոյ Հայերը զողթած են Թէքիրապ, իրենց հետ տա- նելով նոսրական խաչ մը և Ս. Թագաւոր կոչելով նորաշէն եկեղեցին: Այդ խաչը այն բռնան է, կ'ըսեն, որով զամած էին Քրիս- տոսի խաչափայտին վրայ Պիղատոսի գրած յանցադիրը՝ «Թագաւոր Հրէից»: սա պաշ- տելի եղաւ հաւատացելոց Ս. Թագաւոր անուամբ, որուն մէկ մասն կը պահուի Պօլ- տոյ Գաւըր-գիւղի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ: Փիղիս մէջ ի վերջոյ Յոյները բնակութիւն հաստատելով հայկական Ս. Թագաւոր ա- նունը յունացուցած են Վասիլի կոչելով:

ԹԱԳԱՒՈՐԱՄԱՐԳ. Տես ԵՐԶԱԿ:

ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՊԱՆԱՏ. — Արցախի Գիլգի կաւառի մէջ, Տումի գիւղի մօտ, առանձ- նացած սարահարթի մը վրայ կան այս ա- նուամբ ծանօթ քարակիր շինութեանց բն- կորներ: Հեռքերէ յայտնի կը տեսնուի որ ժամանակաւ շրջապարսպով ամրափակուած է եղեր սարահարթը: Այս պաշտատանդէն քիչ մը հեռու կ'անաձեւ բլրի մը մօտ կայ աւերակ մատուռ և հանդստարան՝ որուն մօտ կը գտնուի առանց արձանագրութեան տապանաքար մը Թագաւորի գերեզման կո- չուած: Վերայիշեալ պաշտի հիւսիսային

կողմը ձորակի մէջ կայ պատուական աղ- բիւր մը՝ որբատաշ քարով կառուցուած, որ կը կոչուի Թագաւորի աղբիւր:

ԹԱԳԻԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Այրարատայ Վա- նանդ կաւառի մէջ, Ազազ ամառի գիւղի մօտ կայ ուխտատեղի աղբիւր մը և այս անուամբ վանքի մը աւերակներ:

ԹԱԳԻԻ կամ Ս. ԹԱԳԻՆՈՍ ԱՌԱԲԵՆՈՅ ՎԱՆՔ. — Վասպուրականի Արտազ կաւառի կամ այժմեան Արարատականի Մակու կա- ռառի մէջ կը գտնուի հինաւորեց և պատ- մական վանքս, Աւարայր գաշտի հիւսիս արեւմտեան և Մակու բերդաւանի հարաւային կողմն 7 ժամ հեռաւորութեամբ. իսկ Ղա- րաքիլիսա հայաբնակ գիւղը հիւսիսային կողմն է հարիւր քայլ հեռու: Արեւելեան և հիւսիսային կողմէն կը հոսէ Սանդիսեան աղբերակը: Ղարաքիլիսա գիւղէն դառ մնա- ցեալ շրջակայ բոլոր գիւղերը այլազգաբնակ են: Ռուս-պարսկական պատերազմէն վերջ վանքի շրջակայքէն երեսունէ աւելի գիւղեր զողթած են Ռուսաց բաժինը: Ղարաքիլի- սացիք չունենալով սեփհական զիւղական և կեղեցի, իրենց բոլոր հոգեւոր պէտքերը վան- քին մէջ կը կատարեն: Մահմէտականները մեծ ակնածութեամբ և յարգանքով կը վե- րաբերուին դէպի Ս. Թագի վանքը, իրբեւ մեծ ուխտատեղի մը: — Հիմնարկութեանը

մասին ոչ մի յիշատակութիւն և աւանդութիւն ծանօթ չէ. մինչեւ ժԳ դարը անյայտ կը մնան հռչակաւոր վանքին անցեալ պատմական դէպքերն: Միայն ժԳ դարէն սուրբին կան մատենադրական տեղեկութիւններ, յիշատակարաններ, արձանագրութիւններ, կոնդակներ, կալուածագիրք և զանազան ուրիշ թղթեր, որոնցմէ կարելի է լիովին ծանօթանալ վանացոյ վերջին դարերու մէջ հանդիպած գէպքերուն:

Ս. Թադէի վանքը այժմ բաղկացած է երկին տաճարներէ, որոնց չորս կողմն են միաբաններու խոցերը և այլ կարեւոր շէնքեր՝ շրջապատուած բրդաւոր պարիսպներով: Հին տաճարը՝ ինչպէս հիւսիսային որմի վրայի տաճն և հինգ տողով խոշոր երկաթագիր արձանագրութիւնը կը յայտնէ կրկին նորոգուած է ԶՀՐ (= 1329) թուին, Զաքարիա եպիսկոպոսի ձեռամբ: Խաչաձեւ է և շինուած աւաղախաձև կրաշաղախով կապառագոյն սրբատաշ քարերով: Խաչաձեւ կաթուղիկէի մեծութիւնն է միջին տրամագծերով $4\frac{3}{4}$ սաժ. $\times$ $4\frac{3}{4}$ սաժ: Ունի մէկ խորան, երկու սեղան, հինգ լուսամուտ. իսկ գմբէթը չորս լուսամուտ: Հարաւային խորանի վերի մասը զազանի պահեստի տեղ կայ: Անսխն է տաճարս և հաստատուած կամարներու վրայ: Սեղանի վրայ կը բարձրանայ քարաշէն, քանդակազարդ, գմբէթաւոր խաչկալը՝ զոներով ու կամարներով, ըստ արձանագրին, կանգնուած է 1793ին, Գէորգ վարդապետի յաջորդութեան ժամանակ: Սեղանի առջևի մասը զարդարուած է գեղանի խորաքանդակ նկարներով և արձանագրութեամբ: Հարաւային խորանի մէջ ամփոփուած են երկու վարդապետաց մարմիններ՝ Զաքարիա և Եսայի անուններով, $\dagger$ 1647 և $\dagger$ 1751 թիւեր կրող մարմար շիրիմներու տակ: Խորաններու զոները գեղեցկացուցած են սատափեայ զարդարանքներով: Տաճարս երկրաշարժէ բաւական փաստեր է. զանազան ժամանակաց մէջ նորոգուած է այլ և այլ անձանց ձեռնադրութեամբ: Պատուհաններու շրջանակները արտաքուստ զարդարուած են գոյնզգոյն քարերով: Սալարկուած տանիքը տեղ տեղ խանդավառ և բուսականութեամբ ծածկուել է. նոյն վի-

ճակի մէջ են նաեւ որմերը: — Այս հին շէնքին կից կանգնած է նորաշէն չքնազակերտ և գեղեցիկաքանդակ տաճարը, որուն հիմնարկութիւնը եղիւ է անցեալ դարու սկիզբը Բզնունի Սիմէոն արքեպիսկոպոսի հոգածութեամբ: Չեւով և շինուածքով նման է Լէվոնի տաճարին, միայն Ս. Թադէի տաճարը կիսաւարտ է և ներսէն անշուք ու մերկ, իսկ արտաքուստ հրաշալի: Լէվոնի զանգակատան նման տաճարս զարդարուած է զօտիաձեւ ժապաւէնաձեւ քանդակներով: Շինութիւնը ամբողջովին սալաւոր, պանրագոյն քարէ՝ բերուած մէկ ժամ հեռուէն Գրիսուրաղ (Շաւարշան) գիւղի մօտէն: Ունի տաճն և մէկ լուսամուտ, երեք դուռ և երկու սեղան: Ութ լուսամուտներով գմբէթը կը բարձրանայ չորս հսկայական սիւներու վրայ: Զանգակատունը կիսակործան և կիսատ միճակի մէջ է: Տանիքի սալայատակը թերակատար է և բուսականութեամբ ծածկուած, ուստի միշտ անձրեւնիւրէ և ձիւներէ վերջ կը կաթէ: Այս տաճարս ալ երկրաշարժէ փաստուած է, բայց թեթեւ կերպով. դրան ճակատը մարմարին քարի վրայ կայ պարսկերէն արձանագրութիւն մը՝ նուիրուած Պարսից Աբրահամ Միրզայի յիշատակին: Հարաւային, արեւմտեան և հիւսիսային պատերը զարդարուած են զանազան կենդանիներու և բոյսերու բարձրաքանդակներով և բազմաթիւ արձանագրութիւններով: Արձանագրութիւններ կան նաեւ տաճարի ներսը սիւներու ճակատները: Հին կաթուղիկէն կը ծառայէ նորին համար իրրու սեղան և երգիչներու տեղ: Հնոյն արեւմտեան պատը քակելով, նորին հետ միացուցած են:

Վանքի արեւմտեան կողմը պարսկէն գուրս առանձին շրջապատի մէջ կը գտնուի անտեսական պիտոյքներու բակը, ձիթահանքը, գոմանոցը, և այլն: Շրջապատի բոլոր շինութիւնները կառուցուած են կաւաքարէ, հասարակ շաղախով: Խոցերու մեծ մասը թաղակապ է: Պարսկի արեւելեան բուրգերը եռալարի են և կամարակապ: Վանքի շինուածքն և շրջակայ բնակարաններէն կը հասկցուի, որ ժամանակաւ մեծ հարստութիւն ունեցեր է՝ լայնածաւալ, բնկարձակ կալուածներ: Իրօք այնպէս ալ եղած

է, մինչեւ վերջին Ռուս-պարսկական պատերազմը, իսկ անկէջ վերջ վանքը օր քառ օրէ անշքացիք եւ հասեր է ներկայ խղճալի գրութեան: Վանքը պարսկահայ գաղթական նութեանէն վերջը գրկուելով ժողովրդէն, զբուհուեր է նաեւ եկամուսնիք եւ կալուածներէ: Վանքի գիւղերը ամայանալէ վերջ, երբ երկրի խաները անոնց մէջ բնակեցուցին թուրքերը եւ ֆուրկերը, վանքի մէջ նստող առաջնորդները իրենց ամբողջ փոխադրեցին Դաւիթ, անցեալ դարու կիսուն: Նոյն օրէն սկսեալ վանքի մէջ կը նստին հասարակ վանահայրեր, որոնք չկարողանալով նոյն իսկ մնացած կալուածները պահել, վերջին ժամանակներս անոնցմէ եւս զրկուեր են: Ս. Թադէի վանքի ընդարձակ կալուածներէն, այժմ վանքի ձեռքը մնացած են միայն քանի մը վարեւահողեր, ինչպէս՝ Խամեր, Քշարէն, Գեօրի տեղանք, Քարխանքի դեմ, երկուս Կառնուտ, Կարթանոց, Հրեշտակապետ, Սեւանոյ, Կարդուտ եւ Զարեկ: Վանքի շարժական հարստութիւններն եւս այժմ խիստ ոչինչ են. մի քանի հատարակ անտեսական պարագաներ, մէկ մէկ զոյգ գութանի գոմէշ եւ եզն, քանի մը կով, եւ այլն: Եկեղեցական հարստութիւնը կը կազմեն քանի մը սրբոց մատուցներ, բիշ թուով կիսափուտ զրշապիր մատենաներ, եկեղեցական անօթներ, զգեստներ, եւ այլն: — Այսպիսով առաջիկ, ԼԱ. 38-48. 89-91: Մշակ, Լ. րիւ 52: Եւ այլն:

ԹԱԳԷՄ. Տես ԴԱՏԵՄ:

ԹԱԳԷՄ ԱՌԱՔԵԼՈՅ կամ ԱԻԱԳ ՎԱՆԵՐ. — Բարձր Հայոց այժմեան կամախ գաւառակի մէջ կը գտնուի հինաւորաց վանքս՝ որ կը կոչուի նաեւ Լուսաւորչի Անապետ եւ Սեպհայ բողոք ուխտատեղեաց կամ մատուանց աւագադպրէն է: Հիմնած է Ս. Թադէոս Փրկչի 35 թուին: Վանքիս չորս կողմի տեսարանն զրաւիչ է. ջրաբեր է երկիրը, ծառերով եւ ծաղիկներով զարդարուած: Հարուստ գրատուն մ'ունի, ուր կայ մագաղաթեայ զրշապիր Աստուածաշունչ մը՝ Ռուբինեանց Օշին թաղաւորի օրով երկասիրուած: Վանացս մատուաներէն մին ցարդ կանգուն կը մնայ եւ կ'ըսուի Ս. Աստուածածին. իսկ միւսները յետոյ քայքայելով Ս. Գրիգոր

Լուսաւորչի վերստին նորոգած է Ս. Թադէոս եւ Ս. Կարապետ անուններով: Այս մատուաներէն միոյն վրայ փորագրուած քար մը կայ, որ կը կրէ Զի թիւր եւ Յովհաննէս՝ շինող վարդապետին անունը: Աւագ վանքի վանահայրը Կամախի ալ առաջնորդ է: Վանքս ունի ձմեռնային վարժարան եւ բաւական կալուած:

ԹԱԶԱ. — Հայաբնակ գիւղ Ղազարի (Գուգարք) գաւառի. 30 տուն ունի:

ԹԱԶԱԳԻՒՂ. Տես ՆՈՐԱԳԻՒՂ:

ԹԱԶԱՔԷՆՏ (Նորաշեն). — Մեծ եւ բազմամարդ գիւղ Սիւնեաց Նախճատան գաւառի, 293 տուն հայ եւ 63 տուն ալլազգի բնակիչներով: Հայերը մաս մը բնիկներ են, եւ մաս մը Պարսկաստանէ գաղթած են, ընդ ամենը 2000 հոգի: Ունին եկեղեցի եւ զրպարոց:

ԹԱԶԱՔԷՆՏ. — Գիւղ Արցախի Քուստի գաւառի, հիմնուած Զորաթանի արեւմտեան կողմը, ձորակի մը ձախ կողմը: Բնակիչները 613 հոգի են, բաժնուած 38 տան: Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը՝ չորս սիւններով, եւ ծխական ուսումնարան 40 աշակերտներով:

ԹԱԶԱՔԷՆՏ. — Գիւղ Խոյի (Արարատական). 7 տուն հայ կայ: Տես ՆՈՐԱՇԷՆ:

ԹԱԹԱՆ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ Վարդով (Տուրուբերան) գաւառակի մէջ:

ԹԱԹԱՐ ԲԱԶԱՐՃԸԴ կամ ՊԱԶԱՐԻ. — Քաղաք Պուլղարոյ. Ֆիլիպէ 6 ժամ հեռու գէպի արեւմուտք, Մարիցա գետոյն ձախակողմը գաշտի վրայ: Աւանդութիւն կայ թէ՛ գարեւ տառջ փոքրիկ գիւղ մ'էր, թաւարները հոն պահար մը հաստատելով՝ գիւղն այս անունը առեր է, ցարդ շարաթը երեք անգամ պահար կը լինի օր ընդ մէջ: 17000 բնակիչ կայ. պուլղար, թուրք, հրեայ եւ հայ: Տեղական բերքերն են մրգեղէնք, արմաթք, առազձ եւ կաթնտու կենդանիներ: Դիրքը ընդհանրապէս դաշտային լինելուն համար՝ գրեթէ անմշակ վայր մը մնացած չէ: Տեղական կառավարութիւնը երկրագործական աղարակ մը հաստատած է քաղաքէն քառորդ ժամ հեռու, ուր եւրոպական նոր գործիքներով մշակութիւն կ'ըլլայ: Խաբառնչիւր հասարակութիւն ունի մէկ մէկ

աղօթարան ու վարժարան, բացի Պուլղար-
նիւնէ որ 4 եկեղեցի, 5 տարրական վար-
ժարան և 1 նախակրթարան ունին: 1898
թուին շինեցին 70 հազար ֆրանկով փա-
ռասոր երկյարկ նախակրթարան մը, որուն
յատակադիւր պատրաստեց հայազգի ճար-
տարապետն Ներսէս Մելիքեան, ինչպէս
նաեւ ընթերցարանին յատակադիւր՝ որուն
պատրաստութիւնը մրցման դրուած էր և
Ներսէսի պատրաստածը հաւանութեան ար-
ժանացաւ: Ներսէսի ծննդավայրն է Կ. Պոլ-
սի Պէշիկթաշ արուարձանը. նախնական կրթ-
թուրթիւնն առած է ազգային վարժարանի
մէջ, ապա Փերայի Միսիթարեանց վարժա-
րանի մէջ, յետոյ ի Փարիզ, և այնուհետեւ
Պուլղարիոյ քանի մը բաղաբաց մէջ 15 տա-
րի ճարտարապետական պաշտօն վարել և
հոսի ուրեմն եկեր հաստատուել է քաղա-
քին մէջ: — Տեղւոյս Հայերը 40 տուն են.
միայն զերեզմանական հին քարերէ կը հաս-
կըցուի որ 300 տարիներէ աւելի ժամանա-
կէ ի վեր գաղթած են հոս, և 30-40 տա-
րի առաջ ալ քանի մը Անդրիանուպոլսեցի
Հայեր եկած ընտելութիւն հաստատած և
գործունէութեամբ զարգացած են: Ունին Ս.
Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը, որ գրե-
թէ քաղաքին մէջտեղն է. եկեղեցւոյ բակին
մէջ հաստատուած է ազգային վարժարանը:
Քաղաքին մէջ կը գտնուին նաեւ բաւական
թուով նոր գաղթական Հայեր:

ԹԱԹԵՐՔ. Տես ՃԱՀՈՒԿ:

ԹԱԹԼԻ կամ ԹԱԹԼՈՒ. — Գիւղ Արցախի
Քուտաի գաւառի. հիմնուած Տաուշ գիւղի
հիւսիսային կողմը Հասան վտակի աջ ափը:
Բնակիչները մերձակայ Պառաքար կոչուած
տեղէն հոս եկած են: Օգն ու կլիման ծանր
և ամրան տեսլաբեր է. հոգն նուազ արդիւ-
նաբեր: Բնակիչները մօտ 100 տուն են և
1000 հոգի. ունին Ս. Յովնանեկս անուամբ
եկեղեցի մը:

ԹԱԹԼՈՒՃԱ. Տես ԹՕԶԼՈՒՃԱ:

ԹԱԹԼՈՅ ՎԱՆՔ. Տես ԳԱԶԱՆԱՅՎԱՆՔ:

ԹԱԹԼՈՒ. Տես ԹԱԹԼԻ:

ԹԱԹՈՒԼԻ ՂԵԼԱՂԸ. — Ամայի գիւղ Սիւ-
նեայ Արեգունի միջակի մէջ:

ԹԱԹՈՒՄԱՐԳ. Տես ԿՈՎԱԿԱՆ:

ԹԱԼԱ. — Գիւղ Արցախի Զաւէ գաւառի.

շինուած է Աղստեւ գետակի ձախ կողմը
սարի մը ստորոտը: Բնակիչները եկած են
Խաչեն և Զրաբեղոյ գաւառներէն: Օգն, կլի-
ման և Զուրն անփառ են: Բնակիչները մօտ
500 հոգի, բաժնուած 40 տան. ունին Ս.
Նշան անուամբ եկեղեցի մը:

ԹԱԼԱԲԻ. — Աղուանից երկրի մէջ այս ա-
նուամբ իրարու մօտ վերի և վարի կրկին գիւ-
ղեր կան, որոնք այժմ թէեւ զուրկ են հայ
բնակիչներէ, սակայն ունին հայկական հին
զերեզմաններ և յիշատակաբաններ. կայ նաեւ
կիսաւեր եկեղեցի, որուն մօտ կը գտնուի
լայնատարած հայ հանգստարան: Այժմեան
մահմէտական բնակիչներէ աւանդաբար կը
պատմուի թէ՛ զիւղիս մէջ ժամանակաւ 500
Հայոց տուն կար և 5 քահանայ. խեղճ
Հայերը ձանձրանալով Լէկլիներու յաճախա-
կի աւարտութիւններէ և նեղութիւններէ,
իրը դար մը առաջ, կը փակեն եկեղեցւոյ
գոները, մեծ ու փոքր լաւով կը համբուրեն
անոր սեմերը և կ'երթան Ռուսիա: Ասոնց-
մէ ութ զերգաստան կը մնան գիւղի մէջ,
որոնք յետոյ բռնի մահմէտական կը գառ-
նան և որոնց սերունդ են այժմեան բնա-
կիչները: Այժմ երկու գիւղերու մէջ կան
330 տուն հայ մահմէտականներ, որոնց
մէջ տակաւին կը լսուին հայկական անուն-
ներ: Եկեղեցին շարժէ փաստուած է: —
Աղուանք, 137-139:

ԹԱԼԱՍ. Գղ. TALLAS. — Գիւղաքաղաք
Կեստրիոյ, Ս. Բարսղի կամ Երկուբեակ լե-
ռան ստորոտը. քաղաքէն հեռու է մէկ ժա-
մու ճանապարհ արեւելեան հարաւային կող-
մը: Կը պարունակէ 800 տուն հայ, 900
յոյն և 500 մահմէտական: Հայերը կը
բնակին վերի և վարի կրկին թաղերու մէջ:
Վերին թաղի մէջ ունին Ս. Աստուածածին
անուամբ հոյակապ քարաշէն եկեղեցի մը, և
վարդ-Պատրիկեան վարժարան՝ 170 աշա-
կերաներով, հիմնած են Կիւլպէնկեան տնարբ
իրը 50 տարի առաջ: Նոյն թաղի մէջ կայ
նաեւ Աղջկանց վարժարան մը 140 աշա-
կերտուհիներով, որ շինուած է 1860ին
տիկին Մարիամ Կիւլպէնկեանի շնորհիւ:
վարի թաղն եւս ունի եկեղեցի մը՝ Ս. Եր-
րորդաբլուս անուն և Արշակունեան կոչուած
վարժարան մը՝ որ համանուն ընկերութեան

ջանքով կը կառավարուէր մինչև այն օրը, երբ արժէթղթոց հետ ընկերութիւնն ալ փճացաւ: Վարի թաղի մէջ այժմ կան կրթիկն վարժարաններ. մին՝ խուպէսէրեան գերդաստանի անուամբ՝ ունի 150 աշակերտ, և միւսն Աշղեհան՝ 60 աշակերտուհիներով: Աղջկանց վարժարանի փառաւոր շէնքը շինած է 1877ին, բնիկ Թալասցի և յԱղբըսանդրիա բնակող Յակոբ Էֆ. Աշղեհան՝ որ 1887ին մեռած է ի Կ. Պոլիս և մարմինը տարած թաղած են յԵրուսաղէմ: Գիւղաքաղաքին հինաւորց ընտանիքներէն վաճառական Մեծ. Յակոբ Աղա խուպէսէրեան 1887ին մեռաւ 92 տմաց հասակի մէջ և թաղուեցաւ Վարի թաղի Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն բակը. սա իր կենաց մէջ նշանաւոր եղած է բարեկործութիւններով:— Թալասի մէջ կան բողոքական միսիոնարներ, որոնք ունին գիշերօթիկ վարժարան մը, ուր կ'ուսանին 20 հայ բողոքական աղջիկներ:

ԹԱԼԱՍԱՆԱՆ. — Կը յիշուի ամայի զիւղոս Ալլարատայ Մասնացսան գաւառի մէջ:

ԹԱԼԻՆԱՆԻ ԳԱԼԵՍԻ. — Լեռ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ. 8580' բարձրութեամբ:

ԹԱԼԻՆ ՀԻՆ. — Գիւղ Ալլարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, Արագածի հարաւային երեսը քարքարոտ տեղոյ մը վրայ շինուած. Մաստարայի հարաւային կողմն է վեց վերստ հեռաւորութեամբ: Գիւղի մէջը վարեւահոգերը և ճանապարհները այնքան քարուտ են, որ ապրիլը խիստ դժուարին է: Գիւղին մէջ կան երկու նշանաւոր հնութիւններ, որոնք ապացոյց կրնան համարուիլ իր պատմական անցեալին, և են երկու եկեղեցիներ: Առաջինը՝ կաթողիկէ եկեղեցին, որ քառակն և հսկայ շինութիւն մ'է գիւղի

արեւելեան հիւսիսային կողմը. կաթողիկէի գլխոյն հարաւային կողմի մէկ մասը քանդուած է. մեծութիւնը Էջմիածնի տաճարէն աւելի է. ունի հինգ զուտն, երկուքը զէմ առ զէմ կը բացուին դասերուն մէջ. երկուքը՝ նոյնպէս զէմ առ զէմ ժողովրդեան բաժնի մէջ. հինգերորդն՝ աւագ զուտն՝ արեւմտեան կողմն է: Արտաքին երեսներու վրայ ունի պատուական և բնօրր քանդակներ. պատուհաններու և կամարաձեւ դարպերու շրջանակները նոտն և խաղողի քանդակներ են. յիշատակարանները եղծուած ու ջնջուած լինելով, միայն հարաւային կող-

1. Թալասու Վերին թաղի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին:

մի վերջին սեան վրայի յիշատակարանէն կը հասկցուի որ Հայոց ՆՅԹԹ թուին Սրբ. Բատ Շահին Շահը կամ շինել տուեր և կամ կալուածներ յատկացուցեր է կաթողիկէ եկեղեցւոյն: Եկեղեցւոյն մօտ կը տեսնուին բնակարաններու մնացորդներ կոփածոյ քարերով: Թալին իր եկեղեցիներու շինութեան ժամանակ ճոխ և բազմամարդ եղած կ'աւանդուի, այնպէս որ Ջատիկ և Աստուածայայտութեան մեծամեծ տօներուն մինչև 360 նորաստակ հարսեր արծաթազամ կօշիկներով եկեղեցի կ'երթային: Բայց 774 թուին Արարայիները կողոպտեցին և մեծ կոտորած ըրին թալնոյ, ինչպէս նաև

Քաղինի և Արենի մէջ, վասն զի սղանուեցան 700 հոգի և զերի տարուեցան 1200. այնպէս սղալի և մեծ ազդեցութիւն բրած է այս գէպը, որ ամէն ժամանակագիրները և պատմիչները կը նշանակեն զայն՝ կոտորածն թալեայ կոչելով, առանց մանրամասն արկածը պատմելու: Սակայն Բաղրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ կրկին բարդաւածեցաւ թալին, ինչպէս կը տեսնուի Սմբատ-Յովհաննէս թագաւորի մէկ արձանագրութիւնէն: Սա իր թագաւորութեան սկիզբը, զիւրիս մէջ մեծ փորձանքի հանգիսեացաւ, որոգայթի մէջ բռնուելով, իր Ա-

ի զերութիւն, վաճառակոր եղեալ յազգս հեռաւորս»: Երբորդ անգամ նայնօրինակ տխուր գէպըք պատահեցան 1514 թուին, վասն զի Օսմանեանց զէմ գնեղուն համար, Սէլիմ Բ յաղթութեամբ Պարսկաստանէն դառնալով, կոտորեց ընակիչները:

Երկրորդ հնութիւն է Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ առաջնոյն արեւելեան հարաւային կողմն է բաւական հեռաւորութեամբ. ասոր ժամատունը բոլորովին քանդուած է և հսկայ բեկորներ կը տեսնուին ցիր ու ցան ինկած. մնացեր է միայն փոքրիկ եկեղեցին, որուն զրան վրայի արձանագրու-

թիւնէն կը յայտնուի՝ թէ

կառուցուած է Ի. դարու

կէսէն վերջ՝ Ներսէս

Պատրիկ Կոմնարակա-

նէն՝ որ աէր էր Շիրա-

կայ և Արշարունեաց:—

Գիւղիս հիւսիսային և

արեւմտեան կողմերը կը

շրջապատեն բլուրներ և

սարեր, իսկ հարաւային

կողմը բաւական ընդար-

ձակ լեռնազաւ է, ա-

րեւմտեան կողմն է Պու-

դարու լեռը: Կաթողի-

կէ եկեղեցւոյ մօտի գա-

րը կը կոչուի Ճիւրթեկ-

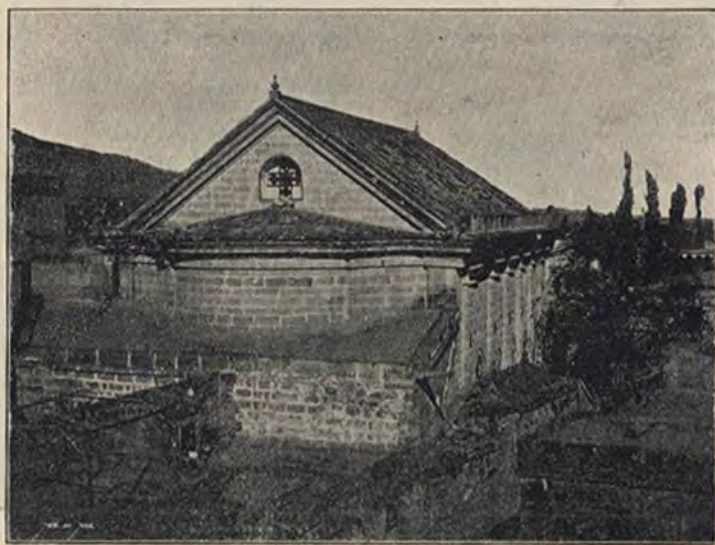
թեփե: Ասոր գլուխը ժա-

մանակաւ շինութիւններ

կան եղեր և մինչև այս-

օր փորուածներէն ա-

հազին կարասներ դուրս

2. Թալատու Վարի թաղի Ս. Երրորդութեամ եկեղեցին:

շատ եղբօրէն, որ բռնելով Ապիրատ իշխանի ձեռքը տուաւ. բայց սա երկիւղած լինելով «յօժար կամօք յինքն տեսալ՝ տանի գնէ յաթոռ իւր յԱնի, առելով. Զինքն ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեսնոն, և խելագար մի եղից ի տեղւոջ սորա» — Գրեթէ դար ու կէս վերջը, 1161 կամ 1162 թուին, Պարսից Երանուզ ամիրան, վրաց Գորգի թագաւորին ի վրէժ, որ Անին առած էր՝ յանկարծ յարձակելով, «զԱնիակ և զԹալին զաւանդեօղորայսն առեալ, և այրեալ զամբոցսն, և զբազում զարս և զկանայս և զմանկաի ընդ նոսա, և զբազումս վարեաց

կու գան: Այս դարի առջև արեւելեան կողմը երկու աւազաններու հեռքեր կ'երևին, որոնց համար կ'ըսուի թէ շինած են եղեր կաթողիկէի աղիւններ ջրելու համար: Մասնաւորայի և թալինի սահմանի մէջ կայ Ույուզրու առաւմար սուր բլուր մը: — Թալին աղբիւրներ չունի, ջուրը Արագածէն կու գայ, որուն աղբիւրքերը Կաթիյե-Պզմար կ'անուանեն: Շիրակայ գիւղերու հետ համեմատելով, թալին ծառաւէտ կը համարուի. ուռնի շատ ունի: Բնակիչները եկեր են Կարսէն, Նախիջևանէն, Բայազետէն և Ալաշկերտէն: 164 տունէ աւելի են, իբր 1200 հոգի. ունին

քարաշէն եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին աւանին, շինուած 1866 թուին: — Թալին մեր պատմութեան մէջ յիշուած էին անուններէն մին է. իր դրից պատճառաւ Թալնոյ ոսն եւս կոչուած է: Կը յիշուի փրկչական թուականն առաջ, Արգարու նախորդին Արշամայ ժամանակ, վասն զի մինչ նա Ենանոս կամ Անիանոս Բաղրատունի հրեայ իշխանը կախաղանի և տանջանաց կը մատնէր, Հիւրիանոս գերի քահանայապետը ազատելուն համար, Գնթունեաց Չօրայ նահապետին քսութեամբը, և նա երբ որդուց և իր մահաւան երկիւղէն ուրացաւ, իրեն բարեխօսը Ջաջու Արծրունի, «աղախի և ամենայն պատրաստ կազմութեամբ բնակեցուցանէ (գնա) ի կողմն Արագածոյ, ի զիւզն Թալին կոչեցեալ: Սա առաջին ի տանէն Բաղրատունեաց եկեալ կայանայ զայսու կողմամբ Այրարատեան նահանգի, և առնու Ջաջու զղուտոր Ենիանեայ կնութեան Սահակայ որդու իւրոյ, որում անուն կոչէր Սմբատուհի»: Թալին ծանօթ էր նաեւ Բ. դարու մէջ Պաղովկոս յոյն աշխարհագրին՝ որ Թալինա Θαλίνα կը կոչէ:

Հին կամ վերին Թալնոյ հարաւ արեւմտեան կողմն է Ներքին կամ Նոր Թալին գիւղն, չորս վերստ հեռաւորութեամբ: Որչափ որ ալ նոր կը կոչուի, սակայն ունի ոչ սակաւ հնութեանց և հայկական շինութեանց մնացորդներ: Գիւղիս հայ բնակիչները 1828ի պատերազմէն վերջ Ալեքսանդրապոլ քաշուելով, սկսեւ եւ իրենց տեղ բնակիլ այլազանք, որոնք այժմ 40 տուն են: Ի հնումն բերդաքաղաք եղած կը թուի, և ցարդ միջովայրը բարձրաւանդակի վրայ կը կենայ հին զգեսկն (Նարին-Ղարե) բրդաձեւ և եռոյսրկ, սրբատաշ կարտագոյն քարերով շինուած, ունենալով նաեւ բնդարձակ ներքնայարկ, մեծամեծ քարերով և կրով ասրացած: Արեւմտեան հարաւային կողմի վիմարեան մեծ գուռը՝ զետին ինկած է. չորս կիսաբոլոր բուրգեր կան չորս անկիւնները, չորս բուրգեր կամ աշտարակներ ալ որմնաւուն մէջանդերը: Արեւմտեան հարաւային բուրգի վրայ բարձր կայ մեծատառ արձանագրութիւն, որ կը թուի թուրքերէն և թեւեւ Յէհրատ փաշան գրած է, որ 1583

թուին Թալնոյ մէջ բերդ շինած կը յիշուի. բայց աւելի նորոգող համարելու է զինքը քան հիմնարկող. վասն զի մերձաւոր բուրգի մը վրայ կ'երևի հայերէն արձանագրութիւն, երեք հարիւր տարի աւելի հին, այսինքն 1267ին, և զրոգն է Պարոն Աղպուղայ թոռն մեծ Շահնշահի և որդի Խանէի: Թերեւս այս Աղպուղայի կամ Ջաքարեանց պայազատներէն միւսն լինի բուրգի հարաւակողման պատկերաքանդակը, որուն զլուխը թրշնամիներէ խորատկուած է և մօտը կան եր-

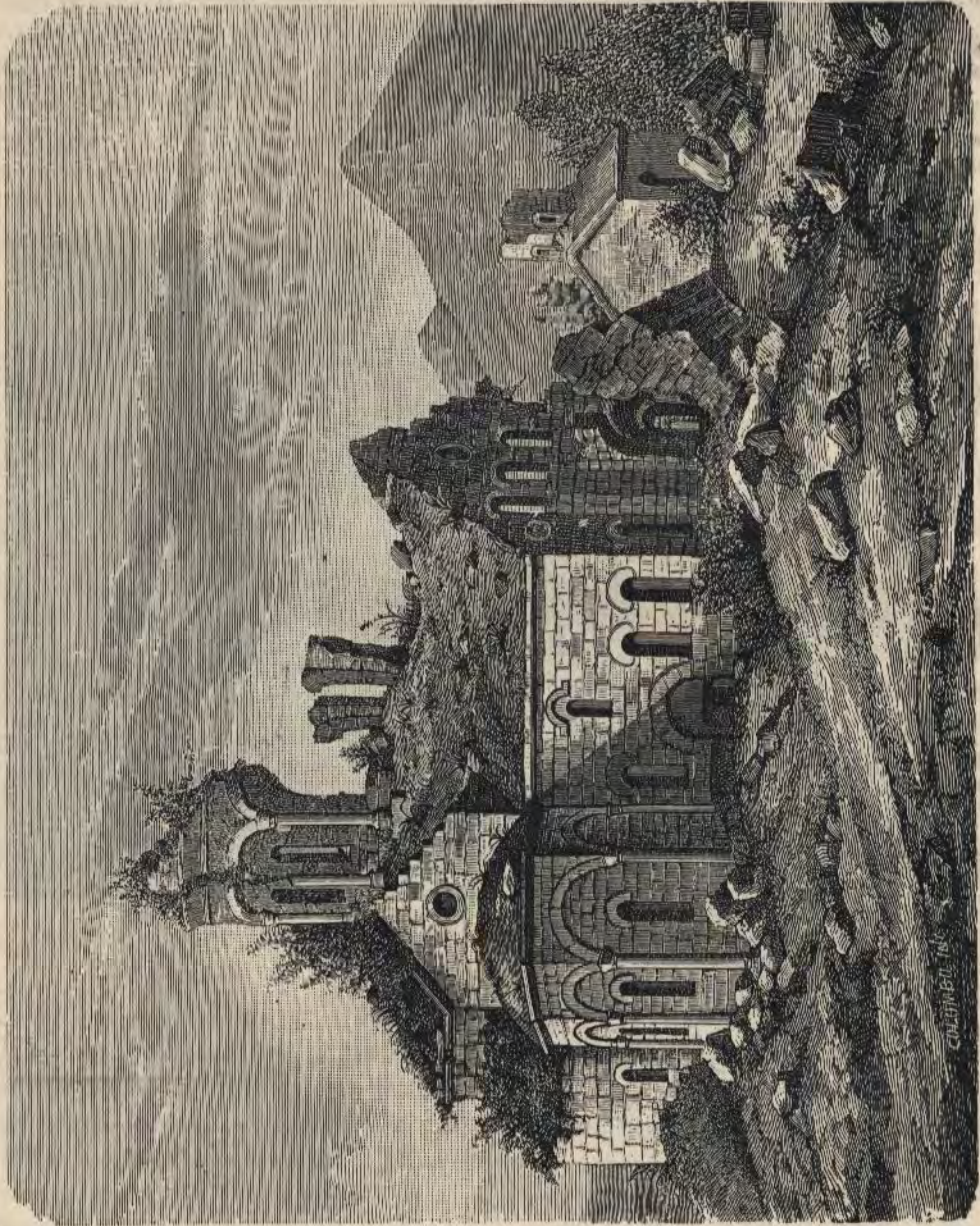

3. Թալատու Ս. Երկրորդութեան եկեղեցւոյ մերթն տեսքը:

կու արծիւներու քանդակներ: Գղեկի շուրջը կը պատեն պարխաւներ կարմիր կոփածոյ պորփուրեայ քարերով, ութ աշտարակներ ունենալով անկիւնները և որմնու մէջտեղերը, և մեծագոյն գուռ մը ներքին պարսպի դրան զիմացը, սա եւս վիմարեան միակտուր, այժմ տապալած. երկու պարսպաց միջոցի երկայնութիւնն է քսան պարսպական կանգուն: Արեւելեան հիւսիսային անկիւնը կայ օրոցաձեւ շիրիմ կամ մատուռ մը կիսակործան. ուրիշ կողմն կայ

նեղ բերան և լայնալատակ խոր գուր սը, քարի մէջ փորուած: Երեւանի պարսիկ կուտակալը 1812ին, երրորդ պարսիկ մ'աղ շինել տուաւ և մէջը ամբարանոցներ: Երկ-

ներէն միայն երկուքը կանգուն մնալով, և կամարին վարի կողսը կայ Նիկէ թուականաւ արձանագրութիւն: Արտաքին մեծ պարըսպի շուրջը կան շինուածոց աւերակներ և

4. Հիմ թաւոյ կաթնովիէ եկեղեցւոյն աւերակները:

րորդ և երրորդ պարսիկներու մէջտեղ կան կրկին եկեղեցիներ, մին փոքր և բոլորովին քայքայուած, միւսը մեծագոյն՝ արեւելեան կողսը, կիսակործան վիճակի մէջ, չորս սիւ-

հիսիսակողմը ալյաղգիներու գերեզմաններ: Արեւելակողմը բարձրաւանդակ քարերու վըրայ՝ կայ կարմիր քարերով մատուռ մը՝ շինուած Զարջուր կամ Զաջուռ անուամբ մէ-

կէ մը: Իսկ հարաւակողսը իբր բառորդ ժամու ճանապարհ հեռու, դարեւանդի կողի վրայ միջակ մեծութեամբ եկեղեցի մը կը տեսնուի, կոփածոյ քարերով, կործանած զբմ-

կ'ըսեն, աւերած է 1804ին՝ պարսիկ ճափար խանը: — Հին և նոր Թալինոյ միջավայրը քարաշէն շատ սենեակներով իջեւան ուր կայ, կէսը քայքայած և կէսը կանգուն, կը կոչուի

Ե. Նոր Թալին

բլժով և մասամբ աւերած որմերով, որուն արեւմտակողմը զբան մօտ կայ ՆՆ (= 981) Թուականու արձանագրութիւն: Եկեղեցւոյն մօտ կան մենաստանի մնացորդներ և այգիներու և հնձանաց ընդարձակ տեղ, զորս՝
բնաշխ. բառարան Բ.

Թալինոյ Վերվանէրայ: — Ժամանակաւ Թալին Արագածոտն գաւառի վիճակներէն մին կը ձեւացընէր: — Այրարատ, 137-141: Արեւել. Մամուշ, ԻԲ. 702-704:

ԹԱԼԻՆ. — Գիւղ Արցախի Զրարերդ գա-

ւառի. հիմնուած է Վերին Չայլուի գիւղի հիւսիսային կողմը լեռներու մէջ: Զուրն սակաւ է, օդն ու կլիման բարեխառն. տեղական բերքերն են միայն ցորեն և գարի: Բնակիչք 1000է աւելի են, բաժնուած 130 տան. ունին նորաշէն եկեղեցի մը, կառուցուած հասարակութեան ծախքով չորս միապաղաղ սիւներու վրայ, որ ունի 21,85 մետր երկայնութիւն և 13 մետր լայնութիւն: Գիւղիս մէջ կը պահուի մագաղաթնայ մեծադիր աւետարան մը՝ ամբողջապէս գլխադրերով գրուած, որուն բուն յիշատակարանը գողցած են, և կան միայն յետագայ գրուածներ:

ԹԱԼԻՇ. — Գիւղ Աղուանից Ճամախու գաւառի: Ունի 20 տուն բնակիչներ, որոնք գողթած են Գիւղակ և Վարանդայ գաւառներէն: Օդն ու Զուրը լաւ, երկիրը լեռնային ու մաքրառու:

ԹԱԼԻՇ. Տես ԱՐՈՒՃ:

ԹԱԼԻՊ-ՕՂԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին, ձորակի մը մէջ: 42 տուն կայ Կարսի Գիւղ-վերան գիւղէն եկած: Ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի: Զրի կողմանէ շատ նեղութիւն կը կրեն, որ Արագածէն կու գայ:

ԹԱԼՆՈՅ ՈՏՆ. Տես ԹԱԼԻՇ:

ԹԱԽԱԽԵՐ. Տես ՏԱԼԱՎԱՆՔ:

ԹԱԽԵՐ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Ալիման գաւառի. հայ խիտ բնակչի կայ:

ԹԱԽԹԻՆ. — Այսպէս կոչուած է երբեմն Թուրքերէն Այրարատայ Վանանդ գաւառը:

ԹԱԽՍՆ. Տես ԲԱՂՔ:

ԹԱԽՏԱՆՈՒ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի, Մշոյ գաւառի մէջ:

ԹԱԽՏԱՆԸ. — Այլադգարնակ գիւղ լեռնային Կիլիկիոյ:

ԹԱԽՏՐԱՍ. — Գիւղ Էդեկիոյ, 40 տուն հայ կայ, ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի և վարժարան:

ԹԱԿԱՆԲՈՒ. Տես ԹԱՅՂԱՆ:

ԹԱԿԱՐԻ. — Կը յիշուի տեղս Տուրուբերանի մէջ, անտառի մը հարաւակողմը, ուր Տրդատ Թագաւորը կոտորեց հիւսիսականներէն 1700 հոգի:

ԹԱԿԻ (ԹԵՔԵ). — Գիւղ Չմշկածաղի. 5

տուն հայ կայ՝ Ս. Թորոս անուամբ եկեղեցիով: Փոքրիկ է գիւղս, բայց սիրուն՝ ջրաւառ ու ծառազարդ:

ԹԱՂ. — Գիւղ Տուրուբերանի Խոյթ գաւառի մէջ: Այժմեան բնակիչները բոլոր են՝ 15 տուն: Կը տեսնուի հայկական եկեղեցւոյ մը աւերակը:

ԹԱՂ. — Հայաբնակ Գիւղ Նիկոմիդիոյ, Ատապաղարի մօտ. ունի 50-60 տուն բնակիչ, քարաշէն բայց խարխուլ եկեղեցի մը Երեսման Ս. Խաչ անուամբ և հին վարժարան մը: Ընդհանրապէս երկրագործութեամբ ու շերամարտութեամբ կը զբաղին: Գիւղիս գլխաւոր ագրիւրն Ս. Տիգրանի կը կոչուի: Թաղի բարձունքը կայ ծառազարդ սիւտատեղի մը Խանուշկտուր (Խեղրակատար) Ս. Աստուածածին անուամբ:

ԹԱՂԱՄԱՅՐԻ կամ ԹԱՂԱՄԵՐԻ. — Հին Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի, Մեղրաձորի մէջ: Դաւիթ Բէկի Ժամանակ ունէր 60 տուն ալյաղղի բնակիչներ, որոնք տեսնելով իրենց համագեղաց կոտորածը Լեւոգու ձորի մէջ, աղաչեցին Պապայ զօրքերուն որ իրենց խնայեն և ազատեցան, բայց երբ Որդուտայ Սափի Դուլի խանը՝ զիշեր աւան յարձակելով կոտորեց Հայոց կրկին գիւղերը, Դաւիթ Բէկի հրամանով Միսիմար զօրավարն ալ ջարդ տուաւ Թաղամերացւոց: Այժմ գիւղս ունի 18 տուն բնակիչ:

ԹԱՂԱՍԵՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Արցախի Գիւղակ գաւառի, Որդնաշատ գիւղի խիտ մօտ: Բնակիչները եկած են Միջ քաղաքէն, 110 տուն են, 1160 հոգի: Ունին փայտաշէն եկեղեցի մը Ամենափրկիչ անուամբ: Գիւղիս արեւմտեան կողմը, բլրակի մը վրայ կառուցուած է Անապատ անուամբ եկեղեցի մը: Թաղաստի նախկին բնակիչներու եկեղեցին, որ շինուած է բլրակի մը վրայ և կը գտնուի գիւղիս և Կարմրագուճի մէջ, քարուկիւր է և կը կոչուի Հին Թաղաստի եկեղեցի, որուն մօտ կան աւերակ գիւղատեղի և հանգստարան:

ԹԱՂԱՎԱՆՔ. — Գիւղ Տուրուբերանի Խոյթ գաւառի մէջ: Ունի 23 տուն հայ և Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի: Կան նաեւ երկու աւերալ եկեղեցիներ՝ Զիկրաշէն և Ս. Սարգիս անուններով:

ԹԱՂԱՎԱՐԻ. — Այս անուամբ կրկին հայաբնակ գիւղեր կան Արցախի վարանդայ գաւառի մէջ, Ներքին թաղավարդի և վերին թաղավարդի անուններով: Վերին թաղավարդը հիմնուած է սարի մը հիւսիսային կողմը, Քեօզալան գետակի աջակողմեան բարձրութեան վրայ: Օդն, կլիման և ջուրն պատուական են: Բնակիչները 1140 հոգի կը հաշուին, բաժնուած 170 տան: Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը, շինուած 1840ին, ինչպէս կը յայտնէ գրանձակատի յիշատակարանը: Հոս կայ նաեւ Ս. Մեսրոպեան տղայոց միգասեան ուսումնարան՝ 40 աշակերաններով: — Ներքին թաղավարդէն քիչ վար կը գտնուի Հին Ներքին թաղավարդի փնտուած եկեղեցին, որ կառուցուած է երեք կամարներու վրայ և գրանձակատը ունի յատուկ յիշատակարան: — Վերին թաղավարդը հիմնուած է միեւնոյն սարի հիւսիսային կողմը, արեւելահայեաց դիրքով: Բնակիչները իրր 1000 հոգի, բաժնուած 137 տան, տեղափոխուած են Մեծ Սինեաց խնձորեակ, Տեղ և Տաթե գիւղերէն: Բերքերէն նշանաւոր են ջորենին և զարին. օդն, կլիման և ջուրը պատուական: Ունի նորաշէն, քարուկիր եկեղեցի, շինուած ժողովրդեան ծախքով:

Թաղավարդի հարաւային կողմը, բարձրացած է ձուածեւ բլրակ մը, որուն վրայ հին ժամանակներէ անտաշ քարերով շինուած վանք մը կայ, ասոր Զոխտ-Պարաժա անունը կու տան: Շինութիւնը որ կիսուտեր է, կը բաղկանայ եկեղեցիէ և գաւթէ: Ունի մի քանի արձանագրութիւններ: Բարեպաշտ զիւղացի մը աւերակիս փլատակները մաքրած է: Վանքս այժմ ուխտատեղի է. ժամանակաւ ունեցած է շրջապարիսպ, որուն հետքերը կը նշմարուին: Բլուրը ծածկուած է մեծ մեծ ծառերով: — Վանքի աւերակներէն հազիւ քարքնէց մը հեռու են, միմեանց կից շինուած երկու եկեղեցիներ՝ Զոխտակ-եղցի անուամբ: Այս երկու տաճարներն եւս ժամանակաւ վանք եղած կը թուին, վասն զի մօտը գիւղատեղի և հանգստարան չկան: — Վերին և Ներքին թաղավարդներու միջեւ կը գտնուի Գեօզ անուամբ ուխտական մատուռ մը, ու

րուն շուրջը հանգստարան է: Ուխտի օրն է Համբարձման տօնին: — Արցախ, 89-91:

ԹԱՂԱՐ. — Այս անուամբ գիւղ կը յիշուի յիշատակարանաց մէջ:

ԹԱՂԱՐԱՅ. Տես ՀԱՐԱՆԻ:

ԹԱՂԹՈՒՆ. Տես ՀԱՐԱՆԻ:

ԹԱՂԻԱՊԱՏ. — Գիւղ Արապտականի Միանդուար գաւառակի. ունի 27 տուն հայ և եկեղեցի մը:

ԹԱՂԻԿ ԿԱՄ ՀԱՅՈՑ ՄՐԻՊԱ. — Գիւղ Աղբակի (Վասպուրական), Սորաւէր գիւղէն 2 ժամու ճանապարհ հեռու: Այժմ 10 տուն քուրդ կայ, որոնց հիւրասիրութիւնը զովելի է: Գիւղին արեւմտեան հիւսիսային կողմը, 5 քարքնէց հեռու, 4 հատ կիսախորանի նման կերտուածներ կան, որոնց տեսքէն և պարագաներէն կը մակարերուի թէ երբեմն հայկական սրբատեղիք էին: Թաղիկի հիւսիսային կողմը ասոր վայրկեան հեռու, կան բնութեան զարմանալի հրաշակերաններ, արձաններ՝ մարդկային աչաց ու մտաց բեղմնաւոր խորհուրդներ տուող զանազան կերպարանքներ, զորս խաչեմ ու խմաստուն բնութիւնը անհաշիւ զարերու մէջ համբերութեամբ կերտելով յառաջ բերած է քիչ կամ շատ նմանութեամբ, ինչպէս մարդ, երիտասարդ ու ծերունի, այր և կին, պատանի և նորածին մանկիկ, առիւծ, ձի, ուղտ, վագր, արծիւ, սլորատալըտոյտ սիւն, զեղատեսիլ շրջանակներ և ուրիշ բազմատեսակ հետաքրքիր ձեւեր, ա՛մէն տեսակ ճաշակի ու արհեստի վերաբերեալ: Հոս կը գտնուին նաեւ երկրի շատ տեսակ խաւեր, որոնք գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ իրարու վրայ շարուած են և հորիզոնական դիրքով կը կենան: — Այս վայրը յերկր կ'անուանեն, որ երբեմն ասպաստանարան եղած է ընդդէմ Պարսից, ըստ հայկական աւանդութեան, որ կը յաւելու նաեւ թէ « զղրպաշ միանգամ բերդիս վրայ յարձակած է, սակայն տեսնելով որ բերդի վերի խաւն խաւս (սեւ) է, զիւր զօրքերն առած՝ ետ դարձած է, գուշակելով թէ՛ սեւագլուխ բերդի վրայ յարձակումն մեզ համար յաջողութիւն չի կրնար համարուիլ »: Թաղիկ գիւղի աւջեւէն կ'անցնի Ալբակու գետն, որուն մէջ կը գտնուին պատուական

ձկներ: Գիւղիս հարաւային կողմը կը գրտնուի ընտիր կաւճի առատ հանք: — Նըկարգր. ուղեւորութիւն, Ա. 68-70:

ԹԱՂԻ ԶՈՐ. Տես ԹԱՂԻԸԶՈՐ:

ԹԱՂԱՐ. — Աւան Արցախի վարանդայ գաւառի. հիմնուած է այն սարի հարաւայեաց լանջի վրայ, որ իրր լեռնաբազուկ սկսած է Փոքր Բիրս սարէն և երկնցած մինչև Գրախտի: Բնակիչները եկած են Բերդաձոր գաւառի Հին Թաղլարէն՝ որ այժմ՝ այլազգաբնակ է: Երկիրը լեռնային և հողն մեծ մասամբ աւաղուտ, ուտաի և սակաւ արդիւնաբեր: Տեղական բերքերն են՝ ցորեն, գարի, կորեկ, հաճար, սորեկ, կառահատ, և այլն: Օդն, կլիման և ջուրն պատուական, տեսարանն զեկեցիկ: Բնակիչները 2470 հոգի են, բաժնուած 450 տան. ունին Ամենափրկիչ անուամբ եկեղեցի մը քարուկիր, շինուած 1892ին հասարակութեան ծախքով: Աւանիս մէջ կայ Ս. Սահակեան տղայոց միկառնեան ուսումնարան՝ 50 աշակերտներով:

Թաղլարի մօտ և Շեխեր գիւղի հարաւային կողմի բարձրութեան վրայ կայ Մարթարուն կոչուած մատուռ մը, գիւղատեղի և հանգստարան: Մատուռը կը գտնուի 4199 ոտք բարձրութեան վրայ. շինութեան թուականն է ՌՃԲ (1603): — Ծծախաչ անուամբ երկու ահալին քարայրներ կան Թաղլարէն վար, Դուրու-չայի ձախ եզերքի մօտ. վարի քարայրէն ջուր կը կաթկթէ: — Իշխանի անուամբ գիւղատեղի սը կայ Թաղլարի հարաւային կողմը, նոյն Դուրու-չայի աջ կողմը, ուր կը տեսնուի հանգստարան: — Իզակոյց կամ Հայկազն անուն գիւղ, հանգրտարան և մատուռ կայ Դուրու-չայի ձախ կողմը: — Թաղլարի արեւմտեան կողմը կայ Հանգրտ-եղցի անուամբ գիւղատեղի, հանգրտարան և աւերակ եկեղեցի: — Արցախ, 85-87:

ԹԱՂՈՏ. — Գիւղ Արցախի Գիզակ գաւառի. հիմնուած է Դոդ աւանի հարաւային կողմը, Մոխրենիսի ձորէն հոսող առուի աջ կողմի բարձրութեան վրայ: Բնակիչները տեղափոխուած են Մեծ Սիւնեաց Դարարաս գիւղէն, այժմ կը հաշուին իրր 500 հոգի, բաժնուած 70 տան: Ունին Ս. Յովնանէս

քարուկիր եկեղեցի սը: Օդն և կլիման բարեխառն և ջուրն պատուական:

ԹԱՂՈՒԱԶՈՐ. Տես ԹԱՂԻԸԶՈՐ:

ԹԱՂԻԸԶՈՐ, ԹԱՂԻ ԶՈՐ կամ ԹԱՂՈՒԱԶՈՐ. — Գիւղ Տուրուբրանի խոյլ գաւառի: 15 տուն հայ կայ Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցիով:

ԹԱՂԻՈՒ. — Գիւղ Տուրուբրանի խոյլ գաւառի. 8 տուն հայ կայ Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցիով, և 4 տուն քուրդ:

ԹԱՄԱԹԱՐ. — Գիւղ Ասրպատականի Բարանդուզ գաւառի: Ունի 176 հայ բնակիչներ, բաժնուած 30 տան և եկեղեցի մը:

ԹԱՄԱՂԱՇ. Տես ԹԱՄԱՇԱՂ:

ԹԱՄԱՄԱՂ. — Գիւղ Երեւանայ գաւառի Քէմէրլիի վիճակի մէջ. ունի 333 հայ բնակիչ, բաժնուած 49 տան և 3 տուն այլազգի: Կայ նաեւ համանուն գետ սը:

ԹԱՄԱՇԱՂԻ կամ ՏԱՄԱՇԱՒ. — Գետակ և ամալի գիւղ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԹԱՄԱՇԱՂ կամ ԹԱՄԱՂԱՇ. — Հին գիւղ Սիւնեաց ճահուկ գաւառի գիւղերու ցանկի մէջ յիշուած:

ԹԱՄԲԱՐԱՐ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԹԱՄԶԱՐԱ. — Գիւղաքաղաք Կեոսիոյ առաջնորդական վիճակի մէջ. Նիկոպոլէն մէկ ժամու ճանապարհ հեռու գէպի հիւսիս: Շրջապատեալ է լեռանց շղթաներով, ծառազարդ արտէզներու մէջ քաղցրակարկաջ առուակներով ու փոքրիկ անտառովը գեղատեսիլ հովիտ մը կը կազմէ, և զարնան շատ վայելչագեղ տեսարան մը կ'ընծայէ: Երբեմն 800 տուն բնակիչ ունէր և առեւտրական հրապարակին վրայ մեծ համբաւ ստացած էր բնակչաց ինքնահնար արհեստովն, սակայն եւրոպական ապրանքներու թուրքիա մուտքն և արհեստաւորներու մեծագոյն մասին անմիութիւնը արհեստին զարգացման և յառաջադիմութեան դէմ մեծամեծ արգելքներ հանելով՝ բնակիչները ստիպեցին գաղթել հեռուոր քաղաքներ և երկիրներ. այժմ 350 տուն մնացած են, որոնց 100ը մահմետական: Հայերը տաւազագործութեամբ կամ ոտաթխանկութեամբ կը զբաղին և թէպէտ բաւական

յաջողակ ու ճարտար են, սակայն նիւթականի պակասութեան պատճառաւ, չեն կարող իրենց արհեստը զարգացնել ամէն ճիւղերովն. ուստի արհեստը կորուսած է արժէքը և արհեստաւորները հազիւ կրնան անով իրենց օրտպահիլը հայկալիքի: Թամզարայի գաղթականներու մեծ մասը ի կերասուն և ի Պանտոս կը գտնուի այժմ և վաճառականութեան մէջ բաւական յաջողակ վիճակ մ'ունի. կը փափաքին ու կը ջանան նիւթալէս ու բարոյալէս օգնել իրենց հայրենեաց: Թամզարայի շուրջը կը գտնուին զանազան տեսակ հանքեր, որոնց նշանաւորն է Լիճէսի գիւղին անուամբ կոչուած արծաթի հանքը, Թամզարայէ 3 ժամու ճանապարհ հեռու. — Աւանդութիւններ կը հաստատեն թէ տեղւոյս հայ բնակիչները Անույ գաղթականութեան մէկ մասն է, որ փոքր Ասիոյ այս գեղապիր վայրն եկած ընտրած և բնակութիւն հաստատած է: Հիւրասէր, բարեպաշտ և բարեգործ են, ինչպէս նաև ուսումնասէր և բնութեցասէր: Խաշեան և Խրիմեան գերդաստաններէ երկու բարեւոր անձինք, մէկը՝ 250, և միւսը 340 օսմամանեան լիրա կտակած են Ս. Գեորգի վանաց և Արամեան երկսեռ վարժարանաց անուան, և այս գումարներով Նիկոպոլոյ մէջ անշարժ կալուածներ գնուած են: Արամեան վարժարանը Ս. Թագաւոր և Տեղեկեղեցոյ Քարէ-պանդոկին վրայ շինուած է: Եւս Հայերը Ս. Թագաւոր եկեղեցիէն գատ, Ս. Աստուածածին և Ս. Խաչ անուամբ երկու մատուռ ալ ունին: Ս. Գեորգ վանքը՝ որուն նկարագրութիւնը իրեն կարգին բրած ենք, կը գտնուի Թամզարայի վերեւ ու կից. — Կը պատմուի որ գիւղաքաղաքիս արհեստագէտներէն Ս. Լոյս Պապ՝ օսմանեան վաղիմի կայսերաց աստն Ունգափանի մեծ ազօրիքը շինուելու ժամանակ, Կ. Պոլիս երթալով, և Անուատ գիւղի հոսանքին զօրութեանէն օգուտ քաղելով՝ ծովուն վրայ ջրաշարժ ազօրիք մը հաստատուի է, և աժան միջոց

ներով պատուական ալիւր արտադրած լինելով՝ ժամանակին կայսրը ազօրիքն այցելեր, և դռն լինելով քաջալերեր է. — Երկաթագործութեան, սկերչութեան, հիւսնութեան և կահագործութեան մէջ նշանաւոր հայ վարպետներ ելած են գիւղաքաղաքէն, և այժմ ալ հայ արհեստաւորները շատ ճարտար և իրենց զօրքին անձնուէր են: Թամզարայի մէջ մինչև 1888 տարին գինեւորն չկար, բայց այնուհետեւ հատ մը բացուեցաւ: Գիւղաքաղաքիս մէջ կը գտնուին նաև բանի մը առնէլոյն: Հայերը ու թուրքերը բարի զրացիութեամբ և ջերմ սիրով

6. Թամիր-Խամ-Շուրայի մէջ երկայնաբազուկ Մովսէս Արղութեանցի արձանը:

կ'ապրին միմեանց հետ, և շատ անգամ մէկմէկու գատերու իրաւարար կը լինին:

ԹԱՄԻՐ-ԽԱՆ-ՇՈՒՐԱ. — Քաղաք Ազուանից, 40 վերստ Պետոփոկիէն հեռու, արեւմտեան հարաւային կողմը: Շինուած է գաշտահովտի մը վրայ, ծածկուած պտղատու և անպառուղ ծառերով: Միջին Տաղրստանի դուռն համարուած է քաղաքս և այդ պատճառաւ Ռուսաց կառավարութիւնը շինել տուած է այստեղ մեծամեծ զօրանոցներ, որոնց մէջ կը բնակին մօտ 5000 զօրականներ: Քաղաքիս մէջ կը նստի նաև Տաղստանի ընդհանուր կառավարիչը, որուն ապարանի արեւելեան հանդէպ բարձրացած

է Երկայնարագուկ Մովսէս Աղղութեանցի հսկայ և թափու արձանը, որ պատկանանք և սարսափ կ'ազդէ այցելուաց. պատուանդանի վրայ փորագրուաց է ուսերէն տառերով. « Երկայնարագուկ Մովսէս Աղղութեանց կառավարիչ Տաղստանի նահանգին 1847-1853 ». այս արձանը կանգնած են 1878ին: — Ռուս զինուորականներէն զատ քաղաքին մէջ կը բնակին նաեւ հայ, հրեայ, լիկզի, պարսիկ և վրացի գերդաստաններ: Հայերը 60 տուն են և դադթած են Ղզլարէ, Մոզտրէ, Շամսիէ և Արցախէ. կան նաեւ քանի մը պանդուխտ Հայեր: Ասոնք ամէնքը կը զբաղին վաճառականութեամբ, հիւանդութեամբ, մանրավաճառութեամբ և սփրչութեամբ: Հայերը ունին հին եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անուամբ, որուն շորս պատերը շինուած են թրծեալ աղիւսով, իսկ ձեղունն և կաթուղիէն փայտով: Եկեղեցւոյ մէջ կը պահուին երկու ձեռագիր աւետարան բամբակեայ հաստ թղթի վրայ գրուած, ունին մի քանի հետաքրքրական յիշատակարաններ: Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը կան երկու սենեակներ, որոնք կը ծառայեն իբրեւ միգրանտներու կ'ուսանին ուսերէն և հայերէն 17 երակայ: — Աղուանք, 8-13:

ԹԱՄԼԻԳ. — Ատապաղարի հիւսիսակողմը փոքրիկ ու սիրուն գիւղ մ'է, բլրակներու կիսաշրջանակի մը մէջտեղ, միայն հիւսիսային կողմը բաց բլլալով: Բնակիչները ամբողջ հայ են 70 տուն: Օդին և ջրին մաքրութեան պատճառաւ Ատապաղարցւոց ամառանոցն եղած է: Գիւղս աւելի կարեւորութիւն ստացած է Պապուկիե Աղբիւրով, որուն ջուրը շատ թեթեւ է, և բժիշկները օգտակար համարած են: Գիւղացւոց գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւն. երկրորդական համարուած են շերամաբուծութիւն, անասնաբուծութիւն և անասնաբուծութիւն: Գլխաւոր բերքերն են՝ ցորեն, գարի, վարսակ, եգիպտացորեն, կանեփ, են: Գեղեցիկ գիրքի վրայ շինուած վարժարան մը ունին Ս. Ստեփանոսեան, 35 աշակերտներով, և գեղեցիկաշէն, քարուկի եկեղեցի մը: Ս. Աստուածածնայ վերափոխման տօնի յաջորդ կիրակէն ուխտի կու գան շրջակայ գիւղերէ:

ԹԱՄԼԻԳԱԻ կամ ՏԱՄԻ-ԹԱՂ. — Հայաբնակ գիւղ Չարունճագի, 50 տուն բնակիչներով: Ունի Ս. Գևորգ անուամբ եկեղեցի և վարժարան: Հողագործ են:

ԹԱՄՅԻ ԵՂՅԻ. Տես ՊԱԼԼԻՊԻՃԱՅ:

ԹԱՅՂԱՆ կամ ԹԱԿԱՆՐՈԿ. — Քաղաք Ռուսիոյ, Աղստու ծովու հիւսիսային ծայրը. բաւական թուով Հայեր կան քաղաքին մէջ, բայց եկեղեցի չունին և Նախիջևանու քահանայը կը հովուեն: Երկաթուղիով 2 ժամու ճանապարհ է ասիէ Նախիջևան: Քաղաքին բնակչաց ընդհանուր թիւն 30000 է. փողոցները լայն են և ընդարձակ, երկու կողմը մեծամեծ շէնքերով և ծառուղիներով զարդարուած: Հոս վախճանած է Ա. Նախիջևանի յաղթող Ռուսաց Աղեքսանդր Ա կայսրը 1825 թուին: Գեղեցիկ է կայսեր պղնձածոյլ արձանը, բարձր պատուանդանի վրայ կանգնած քաղաքին մեծ հրապարակին վրայ: Նշանաւոր է թաղան վաճառականութեամբ, ունի մեծ ու ընդարձակ զբոսանաց պարտէզ: Քաղաքին անունը թաթարերէն է, սահած կամ սպրդած կը թարգմանուի հայերէն. և յիշուի ցամաքը բարձրագիւր է, և իբրեւ թումը կամ լաւ եւս հրուանդան սահած է գէտի ծով: Ռուսները թակահարկ կը կոչեն, որ ծագած է կրկին բառերէ, թակահար որ կը նշանակէ ետտանի և Բոկ որ կը նշանակէ եղջիւր. որովհետեւ հին ատեն հոն լապտերները կը դնէին ետտանի աշտարակի վրայ: Երեւելի են քաղաքին Ռուսաց և Լատինաց եկեղեցիները:

ԹԱՅՁԱՐՈՒԽ. — Գիւղ Այրարատայ վարժնունեաց գաւառի: Ունի 66 տուն կողովարի Արծափ գիւղի գաղթականներէն: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին:

ԹԱՆԱՀԱՏԻ, ԹԱՆԱՏԻ կամ ԹԱՆԱՏԻՎԱՆՔ. — Հին հռչակաւոր վանք Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի հիւսիսային մասին մէջ, որուն աւերակները կը տեսնուին այլազգաբնակ Ղարաթանք գիւղի մօտ: Սիւնեաց պատմիչը անուամբ յիշած աշխարհին վանքերու կարգին մէջ Տաթեւէն վերջ, սա առաջին կը դնէ: Վանաց անունն գրուած կը գտնենք նաեւ ուրիշ զանազան ձևերով՝ Թաւարի, Թաւարայ, Թաւարի, Թաւարայ,

Թանապետաց: Վանացս հիմնարկութեան ժա-
մանակն որոշ յայտնի չէ, բայց կը թուի
է զարու սկիզբները շինուած ըլլալ: Սիւ-
նեաց պատմիչը կ'ըսէ, թէ ը զարու վեր-
ջերը. «Պայծառանայր սուրբ և երկնահրաշ
կարգօք գերափառ և հռչակելի ուխտն թա-
նահատի վանաց... Եւ էին սահմանաւորք,
մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փա-
փուկ կերակրոց, միայն աշտուճ հացիւ և
լոկ ջրով վճարէին զպէտս իւրեանց, և

շակէին, և սակաւ բաժակօք: Եւ զայս ծա-
նոյց մեզ Պատմութիւնն երանելոյն Մաշ-
տոցի որ ի Սեան: Բայց զտաք յիւրոց
արձանագրութեանցն՝ եթէ Ն ամաւ յառաջ
շինեցաւ եկեղեցին քան զհայ թովականն յիշ-
խանացն Սիւնեաց յանուն սրբոյն Նախափր-
կային Սահփանոսի: Եւ էր եղեալ հայր
վանիցն որոյ անուն Միսիրս, որ անցեալ
էր ճգնութեամբ բնդ բոլոր հոյս առաքինու-
թեանց»: Ասոր մարմինը թաղեցին փայտա-

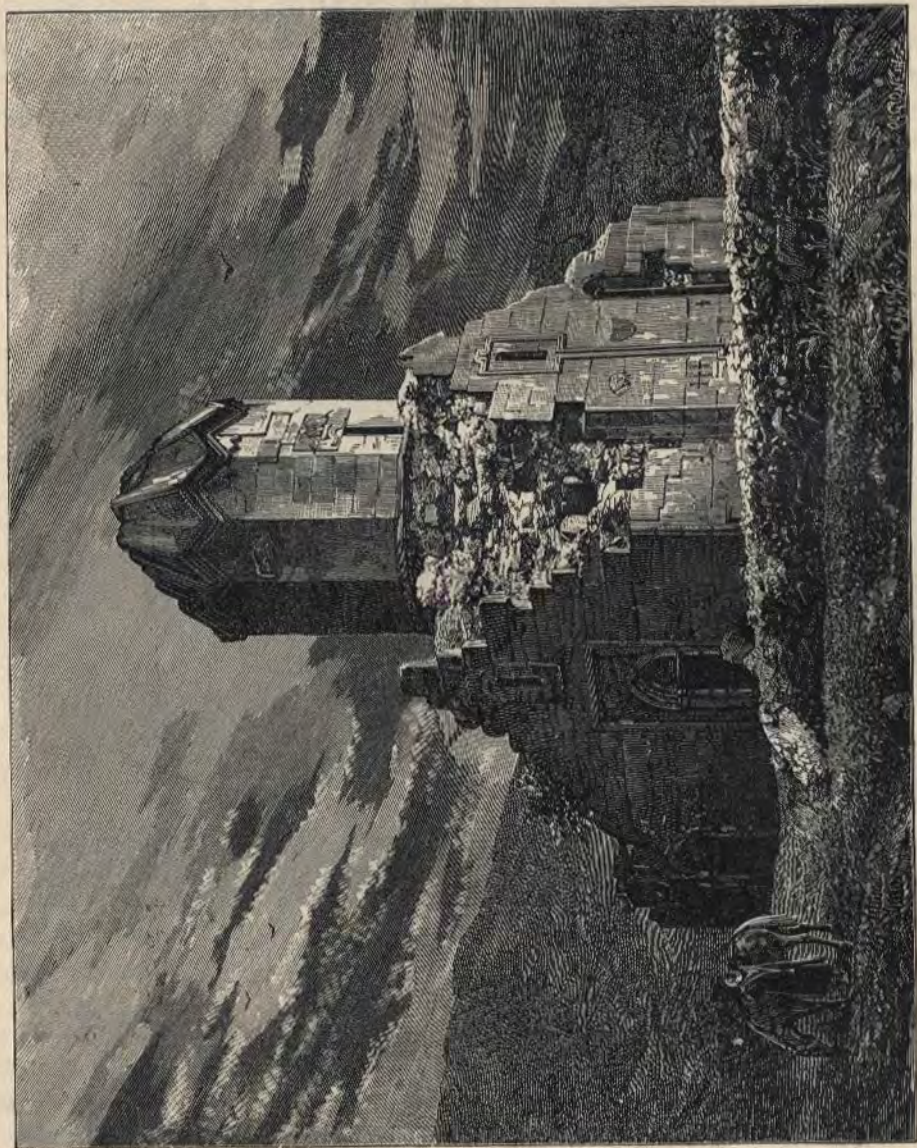
7. Թաւիր-Խան-Շուրայի ընդհանուր տեսարանը:

զայն՝ յաւուրն միանգամ ընդ երեկո. լոբիք,
հեզաշարժք, որք իբրեւ կանթեղունս անշէջս
կախեալք լինէին յազօթս, զցայոյ և զցե-
րեկ. և բաց ի սպասուորացն՝ ընդ զբունս
վանացն ոչ ոք ելանէր արտաքս. և թէպէտ
բազում անգամ հարկեցան յիշխանացն և
յնպիսկոպոսացն Սիւնեաց, ոչ առին յան-
ձըն ի կիրակէքն ի թան կամ ի պանիր
կամ յիւղ խթիլ, այլ բանջարօք և ընդով
շատանային, վասն որոյ Թանահատք կոչե-
ցան, և ի գլխաւոր տօնսն ի ձիթոյ ճա-

կերտ արկղներով եկեղեցւոյն մօտ գետնա-
փոր վերապի մէջ, որ կար մինչեւ Սաե-
փանոս Օրպէլեանի ժամանակը: Հոս թա-
ղուեցաւ նաեւ Սահփանոս Սիւնեաց իբրեւ և
պիսկոպոսը, որ Օրպէլեանի գրածի համե-
մատ (Գլ. Ա), մեռաւ 735ին «փոխն (կ'ը-
սէ) զնշխարս սրբոյն ի միաբանակեաց վանսն
Թանահատի վանից, որք էին մշտապաշտօնք,
հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց,
վասն որոյ և Թանահատք կոչեցան. և շի-
նեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի զոր յե-

տայ Զիթ. թուականին շինեցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբեթայարկ գեղեցիկ յօրինուածովք, և եղին զտապան սրբոյն ի հիմն նորա»։ Իսկ վանքին դիմացը արեւմրահան կողմը՝ ձորակէն անկին թաղուեցաւ

այլազգիներէն Դարավանք (Սեւ վանք) կը կոչուի։ Սիրուն և վայելուչ կաթողիկէի վանքի ծայրը փլած է։ Արտաքին կողմը հաւաքային որմի վրայ լուսամուտէն վար կայ արեգակնային ժամացոյց, իսկ ասոր միւս

Յ. Թանահատի վանքի քարտէսը

այն կինը որ սպաննած էր զՍտեփանոս, շատ տարիներ ճգնելով և ապաշխարելով նոյն տեղը։ Եկեղեցւոյն արտաքին կողմն մեծ մատամբ ծածկուած է արձանագրութիւններով։ Ամբողջապէս շինուած է սեւ սրբատաշ քարերով, և այդ պատճառաւ անշուշտ

կողմը թեւերը ծալած արծիւ մը՝ զագան մը կը գիշատէ. այսօրինակ նիւարներ քանդակուած կը տեսնուին եկեղեցւոյ ամէն կողմը։ Կաթողիկէի հարաւային լուսամուտի վրայ սրաթուիչ արծիւ մը թեւերը բաց, իր մագիլներու մէջ բռնած է ոչխար. իսկ դիւ

վերը կաթուղիկէի վերին ծայրը կայ աղաւ-
նիի մը բարձրաքանդակը. ասոնցմէ գէպի
արեւմուտք կը տեսնուի կատաղի առիւծի
մը պատկերը, որ յարձակելով ամենի ցու-
լի վրայ կ'ուզէ զոյն խզել: Այս տեսակ
բարձրաքանդակ պատկերներ կը տեսնուին
բնդհանրապէս Հայոց հին եկեղեցիներու
վրայ: — Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը վա-
յելակերտ փոքրիկ կամարակապ մատրան
մը արեւելեան կողմի կիսակործան պատը կը
մնայ և դուռ մը նոյն կողմը, որուն վերը կի-
սաբոլոր քարի վրայ քանդակուած է հեծեալ
երիտասարդ մը՝ որ ձեռքը բռնած նիզակը
ցցած է իր առջևը կանգնած առիւծի մը
բերանը. առիւծէն վեր կայ նաեւ յովազ, սիրա
մարդ և ուրիշ թռչուն մը: Եկեղեցին ներ-
քուստ փոքր է, չորս որմնափակ սիւներու
վրայ հաստատուած, համարեա բոլորովին
ամբողջ է. ունի պատարագամատոյց աւագ
սեղան՝ առանց վեմքարի, և կողմնակի
երկու խորաններ, ուր տեղէն աստիճաններով
կ'իջնեն եղբր, բայց այժմ հողի և աղբի
կոյտերու պատճառաւ յատակին հաւասա-
րեր է. ունի նաեւ վեց փոքրիկ խորաններ:
— Վանացոյ բոլոր արձանագրութիւնները
կը յիշեցընեն երկրորդ շինութիւնը: Արձա-
նագրութիւններէն շատերը հազիւ մէկ գա-
րու շրջան կը բոլորեն, յիշ գարու կէսէն
մինչեւ յիշ կէսը, որոնցմէ կ'ստուգուի թէ
վանքս ժառանգութիւն էր Պառնասի տոհմի
և կամ անոր իշխանութեան ներքոյ. այդ ժա-
մանակին մէջ միայն երկու վանահայրեր կը
յիշուին, մին՝ Հայրապետ՝ 1307ին և միւսն՝
Եփրեմ՝ 1345ին: Եկեղեցին կը կոչուէր Ս.
Ստեփանոս՝ Նախավկայ: Կը յիշուի նաեւ
Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ Վարագայ անուամբ
սրբարան, և կը կարծուի թէ՛ հոս պահուած
է նոյն մեծահոգեակ Խաչը, որ ուրիշ շատ
տեղեր եւս փոխադրուած է, իբրեւ Հայոց
եկեղեցւոյ յոյժ նախանձելի սրբութիւններէն
մին: Տեղւոյ իբրեւ վերջին յիշատակ՝ Քաջ-
բերունին նշմարած է եկեղեցւոյ արեւելեան
որմին վրայ Ռիֆի (= 1565) թուականը,
բայց արձանագրութիւնը շատ եղծուած լի-
նելուն չէ կարողացած կարգաւ: Վանացոյ
քարերէն այլազգիները տարեր գործածեր են
իրենց աներու կամ բակի պատերու շինու-

թեան, նոյնպէս շինութեանց գործածեր են
ոչ սակաւ խաչքարեր: — Սխաւած 119-
125, 251-2: Զարպետեց, Բ. 206-213:
Հնարիւնք վաճարեց, Թ. 275: Եւ այլն:

ԹԱՆԱՁՈՐ կամ ԹԱՆԱՍՐ. — Կը գտնուի
այս անուամբ ձոր Բարձր Հայոց Գարանա-
ղեաց (Կամախ) գաւառի մէջ:

ԹԱՆՈՒՐ. — Այլազգարնակ գիւղ լեռնա-
յին Կիլիկիոյ, Զէյթունէ 5 ժամ հեռու:

ԹԱՆՏՈՒՐԵԿ. — Քրդարնակ գիւղ, լեռ և
գետ Այրարատայ ճակատը գաւառի արեւ-
մրտեան հարաւային կողմը:

ԹԱՆՏՈՒՐԼՈՒ. Տես ԹԱՆՏՐԵԿ:

ԹԱՆՏ. — Գիւղ Չարսանճաղի. 50 տուն
հայ և 10 տուն մահմետական կայ: Հայերը
ունին Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը:
Հողագործ են:

ԹԱՇ-ՊԱՇԻ (Քարագործի). — Հայարնակ
գիւղ Արարատականի: 1887ին գիւղիս վը-
րայ յարձակեցան չարագործներ և աւարե-
ցին Հայոց գոյքը ու ստացուածքը: Առաջ
նորոյն Ստեփանոս եպիսկոպոս Մխիթարեան,
խոտի բողոքեց առ շահն, և բաւական փո-
խարինութիւն եղաւ Հայոց, և չարագործ-
ները բոլորովին անպատիժ չմնացին:

ԹԱՇԼԵԽ. Տես ՔԱՐԶԱՏ:

ԹԱՇԼԵԽԷՍ. — Հայարնակ գիւղ Եօզ-
գատի, 14 տուն հայ բնակիչներով, առանց
եկեղեցւոյ և վարժարանի: Երբեմն Ս. Կա-
րապետ անուն եկեղեցի մը ունէին:

ԹԱՇԼՈՒՃԱՆ կամ ԹԱՇՈՒՃԱՆ. — Լեռ և
գետ Այրարատայ Կողովիս գաւառի հիւսի-
սակողմը, ճակատը գաւառի սահմանակից:
Կայ նաեւ նոյն անուամբ այլազգարնակ փոքր
գիւղ մը:

ԹԱՇԻԱՆ. — Հայարնակ գիւղ Կեսարիոյ
առաջնորդական վիճակի մէջ: Կայ Քարու-
թիւնեան վարժարան մը, 32 աշակերտնե-
րով:

ԹԱՇՃԻ. — Գիւղ Կեսարիոյ. 30 տուն
հայ կան, որոնցմէ ոմանք բաղարկան են.
ունին փոքրիկ եկեղեցի մը: Աղաւաղեալ
հայերէն մը կը խօսին:

ԹԱՇՄԱ. — Գետակ Այրարատայ Բագրեւ-
անդ գաւառի մէջ, ձախակողմեան օժանդակ
Շեռեանի:

ԹԱՇՆԻԿ. Տես ՏԱՇՆԻԿ:

ԹԱՇՈՒՃԱՆ. Տես ԹԱՇՈՒՃԱՆ:

ԹԱՇՏԻՆ ԶՈՐ. — Կը գտնուի Ատրպատան
կանի Գարատաղ գաւառի մէջ:

ԹԱՊԱՆՈՎՅԱ. Տես ՍԵՂԱՆԻԿ:

ԹԱՌԱԹՈՒՆ. — Հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց
Վայոց ձոր գաւառի մէջ: Ունի 232 բնա-
կիչներ, բաժնուած 28 տան:

ԹԱՌԱՄ. — Լեռնակ Սիւնեաց Վայոց ձոր
գաւառի:

ԹԱՌԱՄԱՂ. — Սահաւարնակ Հայոց գիւղ
Մոկաց աշխարհի մէջ. ունի Ս. Աստուա-
ծածին անուամբ եկեղեցի մը:

ԹԱՌԱՏԱՓ կամ ԹԱՌԱՏ ՏԱՓ. — Հին
աւերակ գիւղատեղի Սիւնեաց Գեղարքունի
գաւառի մէջ: Սա մեր Աշոտ Ա թագաւորէն
նուիրուած էր Սիւնեաց եկեղեցւոյն: Կը զրա-
նուի Գեղամայ ծովափի հիւսիսային եզերքի
վրայ, Սեւանայ կղզւոյն դիմաց: Աւերակնե-
րուն մէջ կիսականգուն կ'երեւի եկեղեցին՝
առանց արձանագրութեան, որուն շուրջը
կան հնադարեան խաչքարեր: Սեւանցիք
գիւղատեղւոյն թառատափ անունը կու տան
և անոր առջեւի տափարակ տեղւոյն Մեծ
տափ կ'ըսեն:

ԹԱՌԱՋԵԱՆ. — Վարդան՝ կը յիշէ այս ա-
նուամբ բերդ, ըսելով. «Թոռն վիղենայ
Շահնշահ քնարդի տեան Գրիգորի կաթո-
ղիկոսի... առեալ զիւրան անկանի ի Սասունս,
և անդ անկաւ ի ձեռս նորա Բէկ Դամուրն,
որ էր իշխան ամենայն տան շահին. և առ-
նու ի նմանէ զբերդն որ թառձեալն կոչի,
և ուխտիւ արձակեաց, որ և ստեաց ուխ-
տին ի տիրելն իւրում աթոռոյ շահին, և
զայն եւս և զամենայն Սասուն եհան ի
նմանէ»:

ԹԱՌԱՅԱԳԻՏ. — Արցախի Տիգրանակերտ
գաւառի մէջ կայ այս անուամբ նոր բեր-
դակ մը, շինուած ամբողջապէս սրբատաշ
քարով: Թառնագիւտ կը կոչուէր երբեմն
Շահ-բուլղաղ գաւառը:

ԹԱՌԱՆԻՍ. — Հին գիւղ Այրարատայ, որ
ժամանակաւ Հայոց Թառի վանաց կալուած-
ներէն էր:

ԹԱՄԱՄԱՌԻ. — Գիւղ Ատրպատականի
Ուրմիոյ գաւառակի. 10 տուն հայ կայ:

ԹԱՄԱՄԱԶՈՐ. — Գիւղ Կարնոյ առաջնոր-
դական վիճակի, քաղաքէն 1³/₄ ժամ հե-

ռու. ունի սահաւաթիւ հայ և թուրք բնա-
կիչներ:

ԹԱՍՈՒ. — Ամայի վայր Այրարատայ կող-
ովիս գաւառի մէջ:

ԹԱՎՂՈՒՍՈՒՆ. Տես ԴԱՎՂՈՒՍՈՒՆ:

ԹԱՎՇԱՆՂՈՒ. — Գիւղ Սիւնեացիոյ արեւ-
ելեան հարաւային կողմը, 7 ժամ հեռու.
20 տուն հայ կայ, և փայտաշէն եկեղեցի
մը Ս. Թորոս անուամբ:

ԹԱՎՇԱՆՂՈՒ կամ ԹԱՎՇԱՆՂԻԳ. —
Գիւղ Կուտինայի՝ 9 ժամ քաղաքէն հեռու:
800 տուն բնակիչներէն 50ը հայ և մնա-
ցեալք՝ մահմետական են: Հայերը ունին Ս.
Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը և Ս. Մեհ-
րոսեան վարժարան մը՝ 40 աշակերտներով:

ԹԱՎՇԱՆ-ՂՐՇՆԱԽ. — Հայաբնակ գիւղ
Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մա-
սին մէջ: Ունի 1043 բնակիչ, բաժնուած
143 տան:

ԹԱՎՈՐՅ. Տես ԹԱՌՈՐՅ:

ԹԱՎՈՒԼԻ. — Հին վիճակ Տայոց ձախը
գաւառի:

ԹԱՎՐԻՁ. Տես ԴԱՎՐԷՃ:

ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ԱՆԱՊԱՏ. — Կը գտնուի
Արցախի Գարդման (Գանձակ) գաւառի մէջ,
Մեծ Բանանց գիւղի արեւելահարան, հա-
զիւ երկու վերստ հեռու, փոքրիկ բլրակի
մը հարթ գագաթի վրայ, որուն երեք կող-
մերը կը պատեն Դաշխայ-քար, Աշտի-ժմակ,
Նայրոքեան, Կարմիր-քար, Հիւ-ընապատ
և Ճեմա-քար միմեանց կից լեռները. առանց
մէջ կը ձգուին Նիւրանաւորի և Անապատի
ձորերը, որոնք միանալով կը կազմեն Բա-
րսանց ձորը: Տաճարը կառուցուած է կա-
մարակապ և անոխ, անտաշ քարերով,
15, 55 մետր երկայնութեամբ և 9, 25 մ.
լայնութեամբ: Ունի փոքր խորան մը հիւ-
սիսային կողմը և աւազ խորան մը, չորս
նեղ լուսամուտ, երկու դուռն հարաւային և
արեւմտեան կողմերէն, աւանդատուն մը և մի
փոքր դարձ: Արեւմտեան դրան ճակատա-
կալ քարը հին գերեզմանի մը խաչքարն
է հանդերձ յիշատակարանաւ և Ռ. Հ. Թ.
(= 1630) թուականաւ: Տաճարէն քիչ մը
հեռու կը գտնուի համեմատաբար աւելի
լու շինուած գմբէթաւոր զանդակատուն սը,
1831 թուականաւ արձանագրութեամբ: Ա-

նապատին հիւսիսային կողմը կը նշմարուին պարսպի մնացորդներ, իսկ արեւելեան կողմը կան 10 թաղակապ խուցեր, բաւական անփնաս մնացած: Արեւմտեան կողմը ձորի ձախ կողմի բարձրութեան վրայ կայ աւելի մատուռ մը, որուն մէջ դրուած են ութը հնաձեւ քարէ խաչեր: Իբր սեփհակա նութիւն ունի այդի սը և բազմաթիւ ընկուզի ծառեր հարաւային ձորի մէջ: — Արցախ, 285-286: Գաւձակի գաւառ, Ա. 134-135:

ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Արցախի Գարդման (Գանձակ) գաւառի մէջ, խաչկապ գիւղի հիւսիսային կողմը, հազիւ չորս վերստ հեռու գեղեցիկ սարահարթի մը վրայ: Խաչաձեւ է առճաբը և զմբէթաւոր, 11 մ. երկայն և 10, 25 մետր լայն: Ունի մի առագ և երկու փոքր խորան, երկու խորհրդարան, մէկ դուռ և առսր լուսամուտ: Վրան կայ ՆՂԸ (= 989) թուականը, որ թեւեւ հիմնարկութեանը լինի, թէ և աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ հիմնուած է Եւր գարու մէջ, Ս. Մեսրոպի ներկայութեամբ: Տաճարի կից կայ գաւիթ, երկու խաչաձեւ կամարներու վրայ, կառուցուած 1800 թուին Սամուէլ եպիսկոպոսի վանահայրութեան օրով. ունի արձանագրութիւն. գաւթի մէջ ամփոփուած են վանահայրերու մարմինները: Վանքս ունի նաեւ զանգակատուն սրբատաշ քարերով շինուած 1856 թուին Գանձակեցի Պօղոս Ամիրխանեանցէն: Վանքիս մէջ կան երեք ձեռագիր աւետարաններ, որոնցմէ մին նշանաւոր է իր նկարներով և յիշատակարաններով. յիշատակ է Գրիգոր Սիւնեաց իշխանի, 1312 թուին Խաղարայ վանքին նուիրուած: Միւս հնութիւններէն նշանաւոր է եպիսկոպոսական կերպասեայ թագ մը 1640 թուականէն, նոյնպէս եմփոքուն մը: Մասունքներէն նշանաւոր է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասունքը, զոր նուիրեր է վանքին իպնատիոս եպիսկոպոսը 1558ին:

10. Թարգմանչաց վանքի տեսարանը:

ԹԱՐԹԱՌ. — Արցախի ամենամեծ գեան և փառքն ու պարծանքն է, որուն ախունքները կը բղխեն Ըսմբի խոռ կամ Ռաւմբասար լեռնաշղթայի Արցախահայկաց, Մառտարի հարաւայինաց և Ծար գաւառի արեւելիս — և հիւսիսահայկաց լանջերէն: Միջին վտակը կը հոսի սընթաց Ծար գիւղաքաղաքի հարաւային կողմով, որուն կը խառնուի Վերին Զերմուկը կամ Տար-չրի վտակը: Ասոր առաջին օժանդակը զմայլելի ջրովէժներ կազմելով կը հոսի Ծարի հարաւային ձորով և կը միանայ Միջին վտակին: Եւրոտղ վտակը կը հոսի Ծարի հիւսիսակողմէն և միանալով ուրիշ վտակի մը հետ կը խառնուի Միջին գետակին Ծարի ստորոտը: Միջին գետակը ընդունելով յիշեալ վտակ-

ները կը վազէ խոր և աւազակներու որջ եղած ձորէ սը և երկու կողմէն կ'ընդունի ուրիշ շատ վտակներ: Զորրորդ վտակը կը սկզբնաւորէ Բոմբիխոռէն և իր աջ ու ձախ կողմերէն ստանալով առուակներ՝ կը հոսի գէպի հիւսիսային արեւելք: Հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ վտակները կը սկսին Մաւի հարաւահայեաց լանջերէն, կ'անցնին Լեւա գիւղի աջ ու ձախ կողմերով, նախ կը միանան չորրորդ վտակին և ապա Միջակ գետակին: Թարթառ այս ջրերը իր մէջ ամփոփելէ վերջ, իր ձախ կողմէն կ'ընդունի ուրիշ մանր ջրեր, ապա Թրդիկ գետակը, որ կը բղխէ Մաւ սարի վերին մասի հարաւահայեաց լանջերէն, մութ մութ ձորերով և Երեք-Մանկունք վանքի արեւմտեան և հարաւային կողմի ձորով հոսելով կը միանայ Թարթառին Զարբերդ ամբոցի արեւմտեան վիմահերձք բերելով: Թարթառի ձախ կողմէն ընդունած վերջին ջուրը Զրլշաիկ վտակն է և Դոնի-շէնի ու Մատաղլու շէնի առուակները: Իսկ աջ կողմէն կ'ընդունի քանի մը առուակներ, որոնց գլխաւորներն են Դուլթու գետակը, Հաւքախաղացի, Խաթրա վանքի, Վաղահաս գիւղի և Ամենափրկիչ վանքի վտակները: Ինչպէս Նեղոս գետը պատճառ է Եզրպտոսի առաւտութեան և աժանութեան, նոյնպէս է և Թարթառ նկատմամբ Արցախի, վասն զի բազմաթիւ առուններով կը ջրէ Ռաի Աւանձնակ և ուրիշ գաւառներ: Այս է հին պատմիչներու Տրտու կոչած գետը, որուն վրայ հայ աշուղ մը թուրքերէն երգ մը յօրինած է: — Արցախ, 7-8:

ԹԱՐԽԱՆԼՈՒ. — Գիւղ Արցախի ալժմեան Զար գաւառի, որուն բնակիչք թէև թուրք են, բայց մէջը կան հայ քրիստոնէական մնացորդներ:

ԹԱՐՍ-ՉԱՅ. — Վաակ Արցախի. աջակողմեան օժանդակ Ալստե գետի:

ԹԱՐՍՈՒՍ. Տես ՏԱՐՍՈՆ:

ԹԱՐՔՈՒՆԻ. — Գիւղ Կարնոյ. 52 տուն հայ և 6 տուն մահմետական բնակիչներով: Հայերը ունին Ս. Յակոբ անուամբ եկեղեցի և վարժարան: Հողագործ են: Արքունի աւսուարը եւս յիշած ենք գիւղս ի կարգին:

ԹԱՅՈՒ. — Գիւղ Խիզան (Աղձնիք) գա-

ւառի, Պալաժուր նշանաւոր լերին ստորոտը, Եղեգիսէն երկու ժամու ճանապարհ հեռու գէպ ի հարաւ: Ունի 45 տուն հայ բնակիչ:

ԹԱԽԻ ԿԱՄ ԹԱՊՈՒ. — Հանգրուան Այրարատայ Բաղրեւանդ գաւառի մէջ:

ԹԱԽԼԷ. — Աւերակ գիւղ Այրարատայ Կոզոյիս գաւառի, Բայազիդի արեւելակողմը, երկու կամ երեք մղոն հեռու:

ԹԱԽԱՎՆԵՐ. — Հայաբնակ գիւղ Բարձր Հայոց Դարանդի (Կամախ) գաւառի: Ունի Ս. Աստուածածիկ անուամբ եկեղեցի և ծաղկոց մը:

ԹԱԽՈՅ, ԹԱՎՈՅՑ ԿԱՄ ԹԱՒՍ. — Գիւղ Այրարատայ Հանունեաց գաւառի մէջ, Աւերկայ հիւսիսային կողմը:

ԹԱՓԱՅ ԿԱՄ ԹԷՓԷ. — Գիւղ Բալուի, վեց ժամ հեռու՝ արեւմտեան հիւսիսային կողմը: Ունի 50 տուն հայ, Ս. Միհաս անուամբ եկեղեցի և ծաղկոց մը: — Այս անուամբ գիւղ մ'ալ կայ Արաբատականի Որմիոյ գաւառի մէջ, ուր 1886ին Պարսից և Հայոց մէջ գէպք մը պատահեցաւ:

ԹԱՓԱՆԼՈՒ. — Գիւղ Բամպակաձոր գաւառակի, Նալպանտու գիւղի հիւսիսային արեւելեան կողմը, երկու վերստ հեռու: Ունի իբր 60 տուն բնակիչներ Բասենէ գաղթած:

ԹԱՓԱՍԱՐ. — Լեւ Սիւնեաց Ծղուկ գաւառի, Տաթեւու արեւելեան հարաւային կողմը:

ԹԱՓԱՎԱՆՔ. Տես ՏԱՓԱՎԱՆՔ:

ԹԱՓԱՐԱԽԱՆ ԿԱՄ ՓԱՌԱՆԱՆՈՒ ԼԻՃ. — Գուղարաց Զուախք գաւառի ամենէն նշանաւոր լիճն է, որ տարածուած է գաւառին արեւելահիւսիսային սահմանները. ծովի մակերեւոյթէն բարձր է 6876 ոտնաչափ: Մակերեւոյթի տարածութիւնն է 30 քառակուսի վերստ, իսկ խորութիւնը՝ մոտաւորապէս 8 սաժէն: Զուրը անուշահամ և պարզ է: Մէջը կը թափին հետեւեալ վտակները, հիւսիսէն՝ Ղըրի-բուլախ, արեւելքէն՝ Մակարպարա-սու և Մարսիլու գետակները, արեւմուտքէն՝ Տամբովու: Հիւսիսային կողմէն գտնու կը հոսէ Թափարաւան-լայը, որ Ախալքալաքի ամենամեծ և նշանաւոր գետն է: Սա հոսելով գէպի հարաւային ա-

ընամաք՝ Ղաւարմա գիւղի մօտ կը խառնուի Սաթիսայի գետակի հետ և ապա գէպի արեւմտահիւսիս հոսելով՝ կ'անցնի Ախալքալաքի արեւելեան կողմի ձորէն, կ'ընդունի իր մէջ փոքրիկ վաղկներ, ապա գէպի հիւսիս գլխելով Կորիս գիւղի մօտ կը խառնուի Մեծ ջրի հետ, ու գէպի արեւմուտք հոսելով, Խըրթըզ գիւղի առջեւ կը թափի Կուրի մէջ։ Չմտը Թափարաւան լիճը բոլորովին կը սառնի։ Լճէն կ'որոտն սեւ, ալապալիս (ցեղարքունի), դաշխան, սագան և մարծաւ անուամբ ձկներ, սակայն այնչափ քիչ քանակութեամբ, որ միայն շրջապատող քանի մը գիւղերը կ'օգտուին։ Լճիս ափունքը կան երկու ամբողջ աւերակներ. մին՝ արեւմտեան կողմը անմիջապէս ափունքը, միւսը՝ հարաւային կողմը Փոկա գիւղի մէջ։ Ըստ աւանդութեան, լճիս ափունքը, հիւրասէր ձկնորսներու խրճիթի մէջ հանգրտացեր է Նունէ կոյսը Մցիխիմա գացած պահուն։ — Ձառախը 17-18։

ԹԱՔԱ կամ ԴԱՔԱ. — Քաղաք Հնգկաստանի, ուր կան 30 տուն Հայեր. ունին Ս. Զարուքիւն անուամբ եկեղեցի մը 1781ին կառուցուած։ Ճատ նշանաւոր եղած է հոս աղա Զարութիւն Միրայէլեանը, որուն անբաւ ճոխութիւնները սպառեցան ծովիս պէս մահէն վերջ 1824 թուին։ Հայ բնակիչներու մեծ մասն ժամանակաւ կալուածատէրներ էին և յաջող բաղղ ունէին. էին գրեթէ 100 տուն։ Ի հետց մնացած կալուածներով կը մատակարարուին հայ քահանային և պաշտօնէից պէտքերը։

ԹԱՔԵԱԼԺՈՒ. Տես ԲԱՊՊՈՂ։

ԹԱՔԵԱՍՕԼՏՈՒՐԱՆ. — Սրազագաթ լեռ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ. 9000 սանաչափ բարձրութեամբ։

ԹԵՂՂՈՒ ՇԷՆ. — Արցախի խաչեն գաւառի մէջ. հիմնուած է առուակի մը ձախ եզերքը։ Բնակիչները գաղթած են Մեծ Սիւնեաց Մաղաւուզ գիւղէն. օգն և կլիման ծանր ու տեսարանը խեղդուած։ Ունի 22 տուն. եկեղեցին Քոլաթակ գիւղին է. քահանան կու գայ Եմակահողէն։

ԹԵԱՏԻՍ. — Լեռնաբլուր Այրարատայի կոտայք գաւառի։

ԹԵԹԵՆԻ. — Գիւղ բարձր Հայոց Կարնոյ

գաւառի. ունի 50 տուն բնակիչ, 40ը թուրք և 10ը հայ։

ԹԵԶԱՆՈՅ-ՇԱՄԲ. — Այրարատայ Շիրակ գաւառի մէջ. կը յիշուի Հոռոմոսի վանաց արձանագրութեանց մէջ։

ԹԵՂԵՆԵԱՅ ՎԱՆՔ կամ ԹԵՂԵՆԻՔ. — Երբեմն հռչակաւոր վանքս կը գտնուի Այրարատայ Նիգ գաւառի մէջ, որ իր անունը առած կը թուի թեղի ծածկէ։ Նշանաւոր էին վանացս միաբանները ազգային եկեղեցւոյ աւանդութիւնները հաստատուն պահելովին. այդ պատճառաւ Ներսէս Շնորհալի հայրապետը խնդրեց այս վանքէն և բերել առաւ ժամոտացութեան օրէնքները, վասն զի ասոնցը կը զանազանուէր ուրիշներէն, մանաւանդ երեկոյեան ժամոտացութիւնը։ Վանքս չի յիշուի հնագոյն հեղինակներէ, առաջին անգամ կը յայտնուի Ը դարու սկիզբը, երբ Վահան Գողթնացին ուխտի եկաւ հոս։ Առդիկ՝ (Գ. Թ) կը յիշէ վանքս հետեալ տողերու մէջ, բնելով. «Կիւրակա զծծակերպ զխնաւ կանն, որ վարուք առաւել քան թէ բանիւք վարդապետէր. որ բնակէր յուրովակի յաւապատին, որ Թեղեհիսն կոչի ի Նիգ գաւառի առ Հօր Երեմիայի ճգնաւորի Քրիստոսի և բնկերակի խոյ»։ Ասկէց կը յայտնուի թէ Թեղեհիք հին էր քան Արատայ օրով հաստատուած միւս վանքերը և անոնց նման ալ չէր, այլ առանձնակեաց նախնեաց համեմատ, անոր համար անապատ կը կոչուի։ Կը գտնուի անապատածեւ տեղ մը, կէս մը զոն Թեղուտ գիւղէն հեռու գէպի արեւելք, Հրազդան գետոյն խորաձորին վրայ։ Այժմ բոլորովին ամայացած է, և հազիւ հեաքերը կը մնան. ինչպէս փոքրիկ խաչածեւ եկեղեցւոյ մը մէկ պատը՝ կարմիր քարերէ շինուած, որ կ'ըսուի թէ կործաններ է երկրաշարժէ 1827ին. արձանագրութիւն չ'յայտնուեցաւ ամենեւին, միայն քանի մը տանց մնացորդներ կան եկեղեցւոյ հարաւային և արեւմտեան կողմերը։ Շնորհալոյն ժամանակ ուրիշ անգամ մը եւս կը յիշուի վանքս, հոն գալովը Յովսէփ Գունեցի վկայն, որ ազգաւ տաճիկ էր և հաւատաց ի Քրիստոս, որ ծնծուելով հօրէն, «եւեալ գաղա ի ծնողացն գնաց առ Սարգիս ճգնաւորն ի Թե»,

զենիտն. և նա քաջալերեալ յորդորեաց զնա ի հաւատս Քրիստոսի. և ասաց շրջել ընդ վանորայսն. և նա ասեալ զաղօթս սրբոցն՝ ել և գնաց ի Հաղբատ»։ և գառնալով Գուին՝ նահատակուեցաւ 1170 թուին։ — Վանացս մէջ գրքի մը ընդօրինակողը 1178ին, կը յայտնէ եկեղեցւոյն և միաբաններէն ոմանց անունները. «Գրեցաւ ձեռամբ Թադէոսի և Վարդանայ... ի թուականիս Հայոց Ոռէ. ի սուրբ յանապատիս Թեղենիս, ի Ս. Կաթողիկէ գրանս... և տուաք զսա հոգեւոր եղբօր մերոյ Աւետեաց, որ տառապէր տար աշխարհիկ ի գիւտս մակացութեան գրոց»։ Ասկէց յայտնի կը տեսնուի, որ վանքս ոչ միայն աղօթից և ճգնութեանց վայր էր, այլ և դպրութեանց։ — ԺԳ. զարու սկիզբնէրը ժամանակին երեւելի վարդապետներուն հետ, որոնք ժողովեր էին Լօռի մէջ Զաքարիա Սպասարի խնդրոյն համար, Կիրակոս պատմիչը կը յիշէ նաեւ «զՍուրբիկն (ըստ այլոց Տուրքիկ) ի Թեղենեաց, որ բարիոք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձին ոչինչ ստանալ»։ — Այրարատ, 256-257։

ԹԵՂՈՅԿԻՅՑ. Տես ԿՈՎՍՍԿԱՆ։

ԹԵՂՈՒՏ. — Գիւղ Բաղէշի Աւլաթ գաւառակի, Ս. Յովհաննէս վանքէն ¹⁾² ժամ հեռու։ Ունի 200 տուն զուտ հայ, տաճարաւոր եկեղեցի մը՝ երկրաշարժէ քիչ մը փառսուած և վարժարան մը։ Գերեզմանատունը շատ կանոնաւոր է, ուր կը գտնուին բազմաթիւ զեղեցկաքանդակ տապանաքարեր։ Գիւղիս շուրջը տեղ տեղ բարձր բլրակաց վրայ անկուած են խաչքարեր՝ ցաւման խաչ կոչուած։ Երբ երաշտութիւն, ցորենի և ուրիշ արմատեաց արմատները կարող մարախ կամ ուրիշ բնական պատիժ մը հանդիպի, այն ատեն գիւղացիք ամբողջովին հսկումով պատարագ մատուցանել և քար օծել կուտան, և այդ քարը կը կանգնեն բլրան մը վրայ ի բարձունք երկնային ցաւման։ 1881 թուին սոսկալի երկրաշարժ մը տակնուվրայ բրաւ այս գիւղը. բնակարաններու մեծ մասը փլան և ժողովուրդը ծայրագոյն թշուառութեան ենթարկուելով՝ ոչ միայն արքայ և կանայք և օրիորդք ստիպուեցան պանդխտիլ պարտք վճարելու համար։ Նոյն տարին

այս գիւղէն երկու օրիորդներ, մին իր չորս որր և նորասի քոյրերու, և միւսն իր չորս եղբօրորդուց ապրուստը հայթհայթելու համար, առնական կերպարանքով Կ. Պոլիս եկած՝ զանազան շինութեանց մէջ գործաւորութիւն կ'ընէին, և չկրնալով զխմանալ աշխատութեանց՝ օր ընդ մէջ կը հիւանդանային և կը գիշերէին Փերա հին պանդոկի մը խաւար ու խոնար խորշերու մէջ։ Ժամանակին պատրիարքական փոխանորդ Տ. Գէորգ Ծ. Վ. Խթութեան (այժմ Եպիսկոպոս), խմանալով զթմացաւ և եկեղեցեաց մէջ հանգանակութիւն ընել տալով՝ իրենց գիւղը գրկեց յիշեալ օրիորդները և փոքր ի շատէ բաւական ապահովուցուց որբերուն ոգեպաշիկը։ — Թեղաւայ Ս. Յովհաննէս վանքը, Ներքովթ լեւորն մէկ կողման ստորտը գրեթէ լեռնաձորակի մը մէջ կառուցուած է կոփածոյ քարերով։ Ունի զեղեցիկ զիւրք ու տեսարան և զօրաւոր կազմութիւն, միայն տաճարը բաւական մութ է. արտաքին հսկայ պարիսպները երկրաշարժէ փոքր մասամբ քայքայած են։ Ունի քանի մը սենեակներ, բաւական ոչխար և արջառ. թեմերը երկու գիւղ են. գրական կեանքէ և դպրոցէ զուրկ է։ — Նկարգր. ուղեւորութիւն, Ա. 89-92։

ԹԵՂՈՒՏ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Կամախ (Գարանաղի) գաւառի. 40 տուն հայ և 20 տուն մահմեդական կան։ Հայերը ունին վարժարան և Ս. Գէորգ անուն եկեղեցի։ Հողագործ են։

ԹԵՂՈՒՏ կամ ԹՂՈՒՏ. — Երբեմն հայաբնակ և այժմ այլազգաբնակ գիւղ Այրարատայ Նիզ գաւառի մէջ, որուն մօտ է Թեղենեաց վանքը։

ԹԵՂՈՒՏ. — Աւերակ գիւղատեղի Արցախի Զաւէ գաւառի մէջ։

ԹԵԻ. — Գիւղ Թորթումայ (Բարձր Հայք), հիւսիսային կողմը։

ԹԶԵՆԻ. — Կը յիշուի Վայոց ձորի (Սիւնիք) Նորափանքի հիւրանոցի արձանագրութեան մէջ։

ԹԶԵՆԻՅՑ ԶՈՒՐ. — Կը յիշուի Սիւնեաց մէջ։

ԹԵՂԵԿԻՅՑ. — Գետ Այրարատայ Ճակատք գաւառի, որ կը ձեւէ արեւմտեան սահմանը և հիւսիսէն արեւելք գառնալով կը կոչուի Զաղարան և Երասխ կը թափի։

ԹԷԶՈՒՐԱՊ. Տես ՎԱԿԱԽԵՐ:

ԹԷԻ. Տես ՏԵԶԻ:

ԹԷԼԱԽ. Ռ. Телав. — Գաւառական քաղաք Տփղիսու նահանգի մէջ, Տփղիս քաղաքի արեւելեան հիւսիսային կողմը: Գիրքը լաւ, կլիման հիանալի է. բնութիւնը քաղաքսօժոտեր է ամէն տեսակ բարիքներով: Նշաւար է ագնիւ և առատ զինին: Ունի մօտաւորապէս 12000 բնակիչ, 10000ը հայ, իսկ մնացեալը՝ վրացի, ռուս, և այլն: Հայերը զաղթած կը համարուին յՊ. և յԼ՝ գարերու մէջ: Ըստ հոգեւոր վարչութեան կը պատկանի Վրաստանի և Խմէրէթի թեմին: Հայերը ունին մի քանի եկեղեցիներ, որոնց անունները մեզ յայտնի չեն, ինչպէս նաև ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ. ունին նաև արական և իգական վարժարաններ: 1860 թուին հիմնուեցաւ աղայոց հոգեւոր դպրոց, որ կը կառավարուէր եկեղեցւոյ արքիւնքէն և քաղաքացւոց նուիրատուութիւնէն: — ԹԷԼԱԽԻ գաւառի մէջ կան իրր 40 գիւղեր, որոնց մէջ կը բնակին բիշ կամ շատ թուով Հայեր՝ վրացիներու հետ. ամբողջ գաւառի մէջ 10000է աւելի հայ կան, առանց հաշուելու քաղաքի մէջիները:

ԹԷԼԻ ՀԱՄՏՈՒՆ. Տես ԹԻԼ ՀԱՄՏՆՈՅ:

ԹԷԼԻՆԳԱՅԱ. — Լեւ Այրարատայ Ծիրակ գաւառի մէջ:

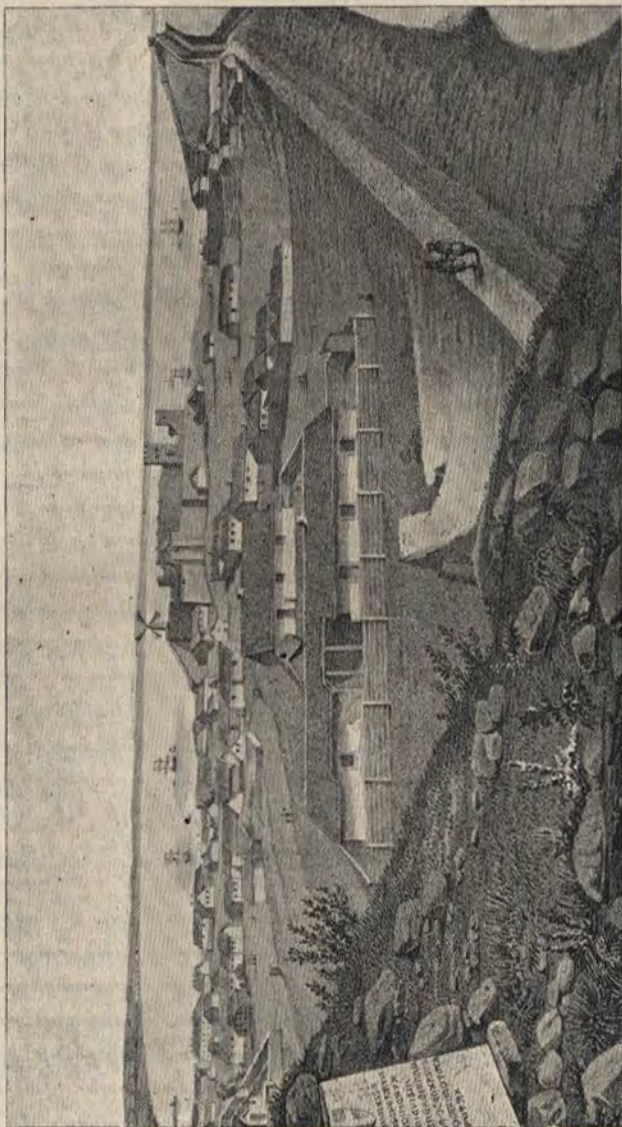
ԹԷԶՐԱՆ. Գ. ТЭХЭРАН. Պրակ. Եղեթ. — Մայրաքաղաք Պարսկաստանի, Իրազ Անէմի նահանգի մէջ, կը գտնուի հարթ տարածութեան մը վրայ. հիւսիսային կողմը կը ձգուի Էլբուրզ շղթան, որուն մէջ կը բարձրանայ Տէմալէնա գագաթը, մօտ 18000 ոտնաչափ բարձրութեամբ: Կրկնապարիսպ է և հողապատնէշ. ունի լայն խրամ: Օգն ու ջուրը՝ լաւ, կլիմայն՝ բաւական բարեխառն, բայց ջուրերը բնոգնանապէս աղտոտ են, վասն զի ճանապարհները միշտ բաց են, և բնակիչները առհասարակ քաղաքին ներսն ու դուրսը ճերմակեղէնները կը լուան ալը ջուրին մէջ, և միւս կողմէ կը խմեն, այն նախապաշարմամբ, թէ ջուրը կեղտոտութիւն չի վերցուներ: Գաղաքը հիմնուած է Քէրէմ-Խանի օրով, աւանդութեամբ կը պատմուի թէ՛ Քէրէմ-Խան 1757ին Ծիրազէն արշաւեր է Մազանդա-

րան և առաջին անգամ տեսնելով բրինձ, շատ հաւանք է և շարունակ բրինձէ փրաւաւելու համար հիմներ է Թէհրանը Մազանդարանի մօտ: Ծինուած է արեւելեան ճաշակով, փողոցներու մեծ մասը կեղտոտ են ու նեղ, բայց վերջերս սկսեր են եւրոպական ձեւով լայն ծառուղիներով փողոցներ շինել: Տները Պարսկաստանի շատ քաղաքներու նման, շրջապատուած են պարսպով. և կարելի է լսել, շատ բիշ բացառութեամբ լուսամուտներ ունին գէպի փողոցը: Ամէն տուն ունի իր առանձին աւազանը ու ջրամբարը: Թէհրան բոս պարսիկ վիճակագրութեան, ունի 500000 բնակիչ՝ զանազան ազգութեանց պատկանող. մեծամասնութիւն կը կազմեն Պարսիկները, ապա Թուրքերը (մանդուական և պարսկական խառնուրդէ ծագած ցեղ մը), յետոյ Հրէաներ և Հայեր. առանցմէ գաւ կայ համարեա ևս բոսպցի բոլոր ազգութիւններու պատկանող փոքրաթիւ հասարակութիւն մը: Հայ բնակիչներու թիւը կը հասնի 350 տան (ընտանիքի), որոնք զանազան ժամանակաց մէջ զաղթած են Գալթէթէն, Նոր-Ջուզայէն, Ռուստոտանէն և Պարսկաստանի այլ և այլ հայաբնակ գիւղերէ: Հայերը մեծաւ մասամբ լուսաւորչական են բաց ի բիշ թուով կաթողիկոսներէ և բողոքականներէ: Ունին երկու եկեղեցի, մին՝ Ս. Թադէոս և Բարդուղիմէոս անուամբ, կը գտնուի Ծառ-արդոյ-ազիմ թաղի մէջ, կառուցուած է նախնի գաղթականներէ: Սա թէւեւ փոքր մատուոյի նման բան մ'է և շատ բիշ ծուխ ունի, բայց նշանաւոր է բաւր գտնուող գերեզմանատնով, ուր տեղ բացի քանի մը նշանաւոր եւրոպացի գեսպաններէ և հաշակաւոր Հայերէ, ինչպէս, արքունի բժշկապետ Գալթիմանի և իր որդի արքունի երկրաչափ Սողոմոն Խանի, կան նաև վաղթէր Սկոթի որդւոյ և վրաց թագաւորի մը գերեզմանները: Միւս եկեղեցին Ս. Գեորգ՝ կը գտնուի Ղազին թաղի մէջ, կառուցուած է վերջին ժամանակաց մէջ, 1884ին, ուստի և աւելի բնդարձակ և յարմարաւոր շէնք է. առոր մօտ կը գտնուի Հայերու Առաջնորդարանը: Հայերը ունին երկուսն Հայկազեան վարժարան մը չորս գոտարանով, հիմնուած է 1891 թուին Ռ-

սուժնասիրաց ընկերութեան հովանաւորութեան ներքեւ: Հայկազեան վարժարանը ունի 70 աշակերտներ և 30ի չափ աշակերտուհիներ: Թեհրանի Հայերու միակ ուխտատեղին է մօտակայ հայաբնակ Վանակ գիւղը, ուր կը գտնուի ձեռագիր թղթեայ աւետարան մը և կայ Ս. Միկայիլ անուամբ եկեղեցի մը: Հոս ուխտի կ'երթան ամէն կիրակի, որովհետեւ ուխտագնացութեան առանձին օր նշանակուած չէ:

Թեհրանի Հայերէն ոմանք արժանացեր են կառավարական բարձրագոյն պաշտօններու և շքանշաններու, անոնց մէջ ներկայիս առաջին տեղը կը բռնէ Միրզայ Մարտիրոսեան Ամիրթումանը (որ բժ. Դաւթեանի Բովհաննէս խան եղբօր որդին է), ասոր տրամադրութեան տակ կը զբաղուի «Դաքախ» զօրքերու ահագին վաշտ մը: Հայերը ունին տպարան մը, ուր երբեմն հրատարակուել է Աստղ աբուեկեան շաբաթաթերթը: 1896 թուին Թեհրանի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Շաւիղ անուամբ շաբաթաթերթ մը, բայց երկար կեանք չունեցաւ: Հայերը ունին նաեւ «Բաֆի» անուամբ ընթերցարան-գրադարան մը: Նոր կը տեղեկանանք, որ Պարսկաստանցի Հայ երիտասարդ գործարանապետ մը՝ Պ. Կ. Աւետեան՝ իր նշանաւորութեան և ամուսնութեան առթիւ, 30000 ռուբլի նուիրեր է՝ Թեհրանի մէջ իր ամուսնոյն անուամբ աղջկանց վարժարան մը բանալու համար: — Թեհրանի վաճառականական է Արա-Սէր անուամբ հայազգի մը, որ իրօք պատիւ կը բերէ հայութեան: Հայերը կը պարտադին մեծ մասամբ և օղեւաճառութեամբ: Կան նաեւ արհեստաւորներ՝

որոնք զլիաւորապէս կը զբաղին սոկերչութեամբ, գերձակութեամբ, հիւսնութեամբ և կօշկակարութեամբ: Հայ տղամարդիկ կը հագնին եւրոպական և պարսկական նոր տարազ, իսկ կանայք անոնց բացառութեան

11. Թեհրանի տեսարանը Յիմ Ոկարէ առնուած:

վրացա-եւրոպական տարազ: Կը խօսին զանազան բարբառներ, այսինքն Ռուսահայ և Թրքահայ այլ և այլ բարբառներ: Քաղաքիս ահրող լեզու «Ֆարսի» պարսկերէն է, բոլոր Հայերը լաւ գիտեն այդ լեզուն:

Թեհրան ունի 12 գուռ, որ պարսկական

ճաշակաւ դարդարուած են, և պահապաններու հսկողութեան տակ են թէ՛ մաքսանենդութեան և թէ՛ ուրիշ պատահարներու գէմ: Ունի ընդարձակ կամարածեւ շուկայ և բարձնատարները խառն ի խառն են. մեծ մասամբ ուստական ապրանքներ կը ներմուծեն և շատ սուղ կը վաճառեն: — 1891 թուին թէ՛հրանի մէջ մեծաւ Պարսից կառավարութեան գեղարուեստից նախարար հայազգի Ջհանգիր Խան Մամիկոնեան-Է ներկորպեան, որ յարգելի էր կառավարութեան և ժողովրդեան, և ծանօթ էր նաեւ Եւրոպայի՝ որ քանի մը անգամ զրկուած էր նշանաւոր յանձնարարութեամբ: Մեծ շքով կատարուեցաւ յուղարկւորութեան հանդէսը և մարմինը ամփոփեցաւ եկեղեցւոյն դաւիթը: Անժառանգ էր, եղբայր Նարինի Խանի, որ Կ. Պոլսի Տատեան տան փետայցած է և միլէնայի մէջ պարսկական զեւարան: Ջհանգիր Խանի պապերէն մին խմատութեամբ և պերճախօսութեամբ նշանաւոր հանգիստացած լինելով, վրաց թագաւորը տուած էր Էմիլիոս Թադոսը, որ կը նշանակէ խելքի շահմարան: — Թէ՛հրանի շուրջը կը գտնուին հետեւեալ հինգ հայաբնակ գիւղերը. Վանակ, Գարուս, Խորդիւ, Քվիրարապ և Ղօրակ:

ԹԷՃԻՐԱՊԱՏ. Տես ՏԱՃԱՐԱՊԱՏ:

ԹԷՃԻՐԼՈՒ կամ ԹԷՋՐԼՈՒ. — Գիւղ Այրարատայ ճակատը գաւառի Սուրմալու գաւառակի միջ: Գիւղիս մէջ կան երկու ձեռագիր աւետարաններ և Թոռի-Մանուկ աւետարան ուխտատեղի մը:

ԹԷՄԻՎ-ԽԱՆ-ՇՈՒՐԱ. Տես ԹԱՄԻՎ-ԽԱՆ-ՇՈՒՐԱ:

ԹԷՅՎԱԶ. — Գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի, Ղալանչիի սահմանակից, չորս վերստ հեռու, հովտածեւ գաշաակի մը մէջ շինուած: Հին հայ բնակիչներու տեղ այժմ կան այլազգիներ: Հայերու աներու աւերակներ և գերեզմաններ կը տեսնուին գիւղի արեւելակողմը: Եկեղեցին կը գտնուի գիւղի մէջ տեղ. միջակ մեծութեամբ փառաւոր ու գեղեցիկ շէնք մի է կոփածոյ քարերով, 4 սիւններու վրայ. ունի մի սեղան և երկու աւանդատուն:

ԹԷՆ. — Լճակ Գուգարաց Ջաւախք գաւառի մէջ:

ԲՈՃԱՆ. Բաւարամ Բ.

ԹԷՌՈՒՄԻԱ, ՖԷՏՏՈՒԱ, ԿԱՅԱ կամ ՔԷՖԷ. Ռ. Θεοδοία. — Հին, պատմական, նշանաւոր և գեղեցիկագիր ծովահայեաց քաղաք Ռուսիոյ, Տաւրիական թերակղզւոյն արեւելեան ծայրը, Սեւ ծովուն եզերքը, իր անուամբ կոչուող ծոցի կամ խորշի մը վրայ: Փրկչական թուականէն 600 տարի առաջ նշանաւոր եղած է թէոդոսիա ծաղկեալ ծովային վաճառականութեամբ և միջին դարու մէջ անունը կաֆա փոխելով՝ հասած է փառաց ծայրը, ճենաւայցի և հայ վաճառականներու ձեռքով: Տասներորդ դարէն սկսեալ Հայերը յաճախած են այս վաճառաշահ նաւահանգիստը, որուն վկայ են ցարդ մնացած քանդակագործ և այլ գրաւոր աւանդութիւններ: ԺԳ. դարու առաջին կիսուն, կէս միլիոն հայասեւ ժողովուրդ, և հայկական յիշատակարանի մը համեմատ, «իշխանք և ազնուականք» բնակութիւն հաստատած են քաղաքիս մէջ, և դուրսն ալ՝ սարերուն վրայ և հովիտներու մէջ, առաւ ժամուան ճանապարհ, ընդարձակ տարածութեան վրայ, թէոդոսիայէն մինչեւ Ս. Խաչ (Սուրխար) հայկական քաղաք՝ և անկէջ ալ մինչեւ 65 վերստ հեռաւորութեան միջոց, շինած են հարիւր հազար տուն, լեռները և սարերը զարդարել են խաչապատկ եկեղեցիներով և վանքերով: Եկեղեցիներու թիւը մինչեւ հազարի կը հասցընէ հին յիշատակարանը, «շինեցաք և կեղեցիս հազար» ըսելով: Ականատեսներու վկայութեան համեմատ, զեւ կան Ղրիմու սարերուն վրայ բազմաթիւ կիսաւեր քարուկիր եկեղեցիներ կամ մատուռներ, որոնց թիւը շատ եղած է 1330—1475 թուականաց միջոց: Այդ եկեղեցիներու մէկ մեծ մասը, բուն թէոդոսիոյ մէջ շինուած են, հնագոյնները՝ ճենաւայցւոց պարսպին ներքնակողսր, նորաշէնք՝ պարսպէն դուրս, հայկական պարսպին մէջ, շատերն ալ պարսպէն դուրս մնացած են: Շէն և պայծաս եղած են այս եկեղեցիները 145 տարիներու բնթացքին մէջ: 1475ին շատ պակասած է Հայոց թիւը, որով և եկեղեցիներու մէկ մասը, անծուխ և աւերակ մնացել են, բայց ազգիս վերջին (1778) գաղթականութիւնն Տաւրիայէն յիշատակներնսլաւ,

Գոնեան աշխարհքը, բոլորովին անմարդի և անհայ թողած է, երբեմն հայութեամբ հոյակապ կաֆան: Սակայն միշտ սիրելի և զած է քաղաքս Անեցի հայ գաղթականներու և մինչև ցայսօր քաղցրալուր կը հնչէ կաֆա աւուներ հայ ականջաց: Թէոդոսիա՝ հարիւրաւոր տարիներու ընթացքի մէջ, բնաւոր ազգայնոց գործունէութեան ասպարէզ եղած է, և կ'արժէ իր վրայ քիչ մը երկարել մեր նկանդիրը: — Միխայիլ քաղաքս հիմնելով՝ այնչափ զօրացած են, որ յաջողեր են վանել Վոսթորի Սոթիրոս թագաւորը: Միհրդատ քաղաքիս տիրելով, Գրիստոսէ դար մը առաջ, քաղութեամբ ետ կը սղէ Հռովմայ անուանի զօրավարները, բայց երբ Հռովմայ քաջ ախոյեանը, Եւստատիոս որդւոյն գաւաճանութեամբ կը զբաւի ի կենաց, իր ընդարձակ պոստական թագաւորութեան հետ քաղաքս ալ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ կ'իյնայ և կը բարդաւածի վաճառականութեամբ: Փրկչական թուականի առաջին դարու վերջերը և երկրորդի սկիզբը, Տանայիս գետէն թէնդոսիա կը սուրան Ալան կոչուած ասիական բարբարոս ժողովուրդը, և քաղաքին պարսպաց հետ կը կործանեն նաեւ անոր վաճառականութիւնը: Բարբարոսաց հալածանքներու ներքեւ երկար ժամանակ կիսակործան կը մնայ վաճառաշահ թէոդոսիան, մինչև որ կու գան մաքրելու անոր ափունքը օգտածարաւ Հայ և Ճենովացի վաճառականներ: — 1244 թուին թէոդոսիոյ վրայ արշաւեցին Սարմատացի թաթարները և տիրեցին 22 տարի: Բայց յետոյ Ճենովացիք գալով 1266ին զանոնք վանեցին և իրենք տիրեցին: Մեծին Վլատիմէրի մահէն վերջ, Վլատիմէր Բ Ճենովացւոց հետ պատերազմելով տիրեց չրջակայ վայրերու և զօրապետը բռնելով բանտ դրաւ, անորմէ առնելով ոսկի գօտին և ականակապ խոյրը: Բայց վարձեալ զօրացան Ճենովացիք և թշնամին վանելով՝ քաղաքը ամրացուցին ծովու ափունքը բերդ շինելով: Ուր ուրիշ շատ շինութիւններ եւս ընելով ծաղկեցուցին: Ունէին մեծ հիւպատոս կամ կուսակալ սը, զոր ամէն երեք տարի կը փոխէին: Նոյն ժամանակները այնչափ ճոխացաւ քա-

ղաքս, որ մինչև անգամ կոչուեցաւ Պոնտոսի և Ալաիու բարիքներու շտեմարան: 1296ին վենետիկեցիք Սոփերանցոյ իշխանին առաջնորդութեամբ 25 նաւով գալով քաղաքիս տիրեցին. բայց տարի մը վերջը նորէն Ճենովացւոց տունէն, որոնք 200 տարի տիրեցին և անդադար գործունեայ կենօք ծաղկեցուցին և ճոխացուցին: Իրենց յիշատակարանները հինգ դար անցնելէ վերջ դեռ կը մնան, անբարբառ վկայ հանդիսանալով զիրենք շինողաց մեծագործութեանց: ԺԻ դարու մէջ սկսած են հոս բազմութեամբ բնակութիւն հաստատել Անեցի գաղթական Հայերը: 1262ին, թաթարները նուաճելով Հայաստանը, երկրին բնակչաց մեծագոյն մասը տարեւ բնակեցուցին և Ղազանի, Ախտերխանու գաւառներու մէջ. 1330 կամ ըստ այլոց 1340 թուին այդ գաւառներէն Հայերը անցած են Ղրիմ Ճենովացւոց հաւանութեամբ և հաստատուել են թէոդոսիոյ մէջ և Սուտաղի մերձակայքը: Սակայն կան գրաւոր և անգիր ոչ ոսկաւ յիշատակարաններ, որք կը յայտնեն թէ 1330 թուականի Հայոց ի կաֆա մեծ գաղթականութիւնէն առաջ, կային կաֆայի, Սուրդամի և Սուլ-գայայի մէջ բազմաթիւ Հայեր իրենց վանքերով, եկեղեցիներով և եպիսկոպոսներով, որոնք Ճենովացւոց աջակից ոչ անշան, այլ նշանաւոր և բարեկեցիկ կեանք կը վարէին. որ և պատճառ ու զրդիւ եղած է Աքսէրայ բնակող ազգայնոց կաֆա գաղթելուն: — 1239ին Չաքարէ մեծ իշխանի որդւոյն Շահնշահի պայազատութեան միջոց, որ կը տիրէր Աւուդ՝ թաթարաց Չարմա խանը, մեծ բազմութեամբ յարձակելով քաղաքին վրայ, քիչ ժամանակի մէջ անհնարին կոտորած կը հասցընէ քաղաքացւոց և վարեւու մէջ շինուած գեղապանծ մայրաքաղաքը աւերակաց կոյտ կը դարձընէ. այս դէպքս ազգային ականատես պատմիչներ արժանապէս սղբացին են: Նոյնպէս կաֆայի յայսմ աւուրքի մը անանուն գրիշը կ'ողբայ քաղաքին կործանումը և ի միջի այլոց կ'ընէ. «Բագուաք թողեալ զոսկէզօծ պալատս և զծաղկաւտ դաշտս, զվանորայս և զեկեղեցիս տեր, չուեալ եկին ի յԱխսարայ, որ է ի մէջ Հաշտարխանու և Ղազանու. ոմանք

զնացին ի Ճուղա, ամանք ի Վան, և այլք ի Սիս: Եւ որք յԱխտարայ եկին, հրաման առեալ ի Թաթար խանէն բնակեցան անդ, ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս 2101 (= 1299)»: Յիշատակարանէս կը հասկըցուի թէ Անեցի զաղթականները անցեր են Թաթարստան, և հան նեղութիւն կրելով զհասան զրկած են խրիմ ճենովացոց իշխանին: Յիշատակարանը կը յաւելու. «Ուստ զենն ընդ իշխանին Ֆէօդոսիու, երեալ ի յԱխտարայէ իշխանք և ազնիւք (հայկազունք) և հասարակ ժողովուրդք՝ վառեալք զինու, պատերազմելով ընդ Թաթարացն ձեռքեալք զան ի Ղրիմ և բնակեն ի Ֆէօդոսիա, ի Կազարաթ և ի Սուրխաթ և ի Կողմանս սոցա. այս եղև 2130 (= 1330) թուին»: Հայերը Թէոդոսիա հաստատուած միջոց յատուկ թաղ ունէին զոր պարբուս պած էին: Այս պարիսպը, բազաբիս արեւելեան ծայրը շինուած Ֆոնիկիսար Կոչուած ճենովացոց պարսպին կցելով, զէպ ի հարաւ լեռներու վրայէն հասուցեր են Հայերը մինչև բազաբին հիւսիսային ծայրը, որով հարաւային մասը՝ լիբանց ելեւէջներով հղած է Հայոց թաղ: Այս մասին մէջ կը մնան ցարդ ԺԳ-ԺԴ դարուց մէջ շինուած Հայոց եկեղեցիները: Բերաւոր հայ գաղթականները չկարողանալով ամփոփուիլ այդ փոքր սահմանին մէջ, կը կարծուի, թէ յիշատակարանի մէջ յիշուած իշխանները և ազնիւները Թէոդոսիոյ մէջ հաստատուել են բնակութիւն, մայրաքաղաք կոչելով զայն, իսկ մնացեալ հասարակ ժողովուրդը և զիւղացիք տարածուել են անոր շրջակայքը և ամբողջ խրիմու թերակղզոյն վրայ: Ինչպէս խրիմու ամէն կողմը, նոյնպէս և Թէոդոսիոյ մէջ կան ու կը մնան հայկական եկեղեցիներու աւերակներ, ցիր ու ցան հայ յիշատակարաններ, պատերու մէջ, սանդուխներու վրայ, աղբիւրներու ձակաւը և հողի տակ ծածկուած ազգային խաչքարեր: Հայերը բացի բազմաթիւ եկեղեցիներէ, բերդերէ և պարիսպներէ, մաս-

նաւոր ջանք ըրած են անջրի Թէոդոսիոյ մէջ լեռներէն ագուզաներով քաղցրահամ ջրեր իջեցընելու, քանդակելով աղբիւրներու ձակաւը շինել տուողներու անունն կամ մականունը, ինչպէս «Մէքէրիկ և Քափաւակիկ» որոնք ցարդ կանգուն կեցած են: — Թէոդոսիոյ մէջ Հայերը իրենց սեփական աչքարացութեամբ և հաւատարիմ գործունէութեամբ սիրելի կը լինին տիրող ճենովացոց և անոնցմէ նախարար, պարոն ու իշխան պատուանդաններով կը մեծարուին. կ'ունենան առանձին հայկական զինուորութիւն և պահակապաններ: — Թէ 1475ին Թուրքաց Թէոդոսիոյ տիրապետութեան մի-

12. Թէոդոսիա. — Ս. Սա գոյ և Կեղեցիք:

ջոց և թէ անցեալ դարու վերջերը (1773) Ռուսաց ձեռքը անցնելու պատերազմաց պատճառաւ՝ քարուքանդ եղած է բազաբս. մեծամեծ շէնքերը հիմնայատակ, դռներու և պատուհանաց շրջանակները ու բարաւորները՝ իբրեւ վառելափայտ գործածուած, ամենեւին ակնածութիւն չընելով ոչ ճարտարապետական ձեւին և ոչ շէնքին հնութեան, և մինչդեռ այժմ, 130 տարի անցնելէ վերջ հնութենէ մնացած կիսաւեր և զրկմէ անպէտ շէնքերու վրայ մասնաւոր հող և հրակողութիւն կը լինի կառավարութեան և բազաբապետութեան կողմէն, պատերազմերու միջոց անխնայ կերպով կործանուած և ունակիս եղած են՝ բազաբիս կարեւորագոյն

և փառաւոր շէնքերը: Ազգային իբր հին ֆեստիւլներ, զեռ կանգուն կան քաղաքին մէջ երեք եկեղեցիներ. Ս. Սարգիս՝ հին աթոռակալ եկեղեցի, ինչպէս կ'անուանեն և կը գրեն յիշատակարանք. Ս. Հրեշտակապետ, որ մայր եկեղեցեաց կը համարուէր մինչև վերջին տարիներս. Ս. Կարապետ՝ որ այժմ Ռուսաց ձեռքն է: Այս երեք եկեղեցիներու վրայ եւս ցարդ յայտնի կ'երեւի ազգային ճարտարապետութեան ճաշակ և վայելչութիւն. իսկ Ս. Գեորգ՝ զե-

պատկերները նկարած է հռչակաւոր Յ. Այվազովսկին: Երեք գոյնընէն արեւմտեանն է երկփեղկեայ, ընկուզի փայտէ խաչազարդ գրուագներով փորագրուած և յատուկ արձանագրութիւններով՝ ԺԴ և ԺԵ դարուց վերաբերեալ թուականներով: Միւս գոյնընէն մին եւս խաչազարդ քանդակներ և յիշատակարան ունի: Եկեղեցիս ունի չորս կողմը ընդարձակ բակ, որ այժմ կայ աղայոց և աղջկանց համար ազգային ծխական ուսումնարան. հին ասեն ալ, ազգիս սովորու-

13. Թեոդոսիա. — Ս. Սարգսի եկեղեցւոյն խորամները:

րեզմանատան մէջ, և Ս. Աննա՝ սարին վրայ, վերջերս նորոգուելով, բոլորովին կորուսեր են իրենց առաջին վայելչութիւնը: Կ'արժէ այս եկեղեցիներու վրայ համառօտ ակնարկ մը տալ: Ս. Սարգիս՝ Թեոդոսիոյ ազգայնոց հնագոյն եկեղեցին շինուած է քաղաքին մէջ տեղ և հաւանական է որ ճննովացոյց Թեոդոսիա գալէն ստալ հիմնուած ըլլայ. կաթողիկէ չունի և զիրքը ցած է: Բուն ներքին տաճարը քառակուսի և փոքրափր է. ունի երեք խորան որոնց

թեան համեմատ, եղած է վանք և բնակութիւն արեղաներու և վարդապետներու, որ շատ ձեռագիրներ ընդօրինակուած և գրուած են անխոնջ ջանքով վանականներու: Ունի քառակուսի ձեւով չորս կամարներու վրայ բարձրացած զանգակատուն, խաչազարդ սուր զմբէթով: Ս. Սարգիս ունի բազմաթիւ խաչքարեր և հին արձանագրութիւններ, որոնցմէ շատերը անընթեանի դարձած են: Գեր. Խորէն Մ. Վ. Ստեփանէի խնամքով 1888 թուին նորոգուած է եկեղեցիս: Ս. Հրեշտա-

կապեա՝ այժմ համարուած է գլխաւոր կամ մայր եկեղեցի. բնագրծակ է և կաթողիկէով ու բարձրաբերձ կամարներով յօրինուած: Կ'իշնայ բաղաքին արեւմտեան կողմը, բարձր գիւրջով և գրտի կողմէն բոլորովին անպաճոյճ: Շինուած է եկեղեցիս հալալ արդեամբք: Աստուածասուր տնուն անձի մը և նորա բնաանեաց, ինչպէս կը յայտնէ ՊՊԸ (= 1408) թուականաւ արձանագրութիւնը: Ներքի կողմը վայելուչ է և զեղեցիկ յայժ. բոլորովին հայկական և վայելչագեղ են խորանները, բեմը և դասը. ժողովրդաց կամ կանանց կողմը գատ շինուած է ցած երգիքով և կցուած եկեղեցոյն հետ: Եկեղեցիս ունի բազմաթիւ սուրբ պատկերներ և խաչեր՝ հանդերձ արձանագրութեամբք. մէջը և դուրսը պակաս չեն յիշատակարաններով խաչքարեր: Ս. Հրեշտակապետ ունի անառնուն նահատակ մը, որ պաշտպան է ընդդէմ ջերմախտի: Յիշատակաց արժանի է նաեւ փոքրիկ՝ բայց զեղեցիկ և վայելչակիր Ս. Կարապետ եկեղեցին, որ երբեմն Հայոց ձեռքն էր. ունի զեղեցիկ կաթողիկէ. երեք կամարակապ դռներով կը մտցուի զէպի դասը և բեմը. հոյակապ է բարձր և վայելուչ քանդակագործ և նաշխուն այս եկեղեցին իր փոքրութեամբն հանդերձ, և թէոդոսիոյ մէջ հայկական ճարտարապետութեան չքնաղ գոհար մ'է: Խորանին վայելուչ գոգաձեւին մէջ կիսով չափ յօրմն ցցուած են կիսանդրի խորաքանդակներ երկուստսն առաքելոց և մէջանդր Փրկիչը: Հայք վերոյիշեալ եկեղեցիներէ գատ ունին նաեւ Ս. Գէորդ եկեղեցին կամ վանքը, պարսպէն դուրս, բարձրակիր, կամարաշէն, բայց փոքր և անշուք. ունի զանազան յիշատակարաններ, Ժէզարու երկրորդ քառորդէն սկսեալ: Ս. Աննա՝ քաղաքին հարաւային սարին վրայ է, և ուխտատեղի է, վասն զի հոն թաղուած է ժամանակաւ Լոյս-Պարոն նահատակը: Երբեմն քաղաքիս Հայերը ունին եղբւր քանասուն և հինգ եկեղեցիներ, որոնց շատերուն անունը միայն ծանօթ է մեզ այժմ, որոնք կարգաւ յիշենք, հին գրչի մը համեմատ. Ս. Աստուածածին, Համբարձումե, Ս. Թորոս, Ս. Նիկողոս, Ս. Ալտը, Ս. Խաչ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Յարութիւն, Ս. Անտոն, Ս.

Սիմեոն, Ս. Քառստեք, Ս. Մերկիմոս, Ս. Օգսէն, Ս. Օնանէս, Ս. Ստեփաննոս, Ս. Միկաս, և այլն: Հայոց քառասուն և հինգ եկեղեցիներէն քսանութին՝ պարսպին մէջ էին, իսկ ասանուղեյն պարսպատէն դուրս: Այս եկեղեցիներէն շատերը փոքրիկ մատուռներ էին, ինչպէս կը տեսնուի ցարդ մնացած տներակներէն: Քաղաքիս մեծ հրապարակին միջովայլը, որ երբեմն ճենովացոց ժամանակ կանգնուած էր Ս. Ազնէս եկեղեցին

14. Թէոդոսիա. — Ս. Սարգսի եկեղեցւոյն դուռը:

և յետոյ բազմադմբեթ մզկիթ մը մտիւմանաց, այժմ շինուած է վայելչաձեւ մայր եկեղեցին Ռուսաց. արեւելեան կողմը կայ ուրիշ փոքրագոյն հրապարակ մը և հարաւային ճակատը զաթողիկէ Հայոց վերափոխման եկեղեցին: 1783ին երբ Ռուսները կը տիրեն թէոդոսիոյ, շատ սրբազան տաճարներու հետ, նաեւ կաթողիկէ Հայոց եկեղեցիները՝ պատերազմական շփոթից միջոց քանդուելով կը կործանին: 1778ին Հայոց մեծամասնութիւնն գաղթելով Եկատերինուսը, մնացեալ սակաւաթիւ Հայք միաբանե-

լով Փրանկաց հետ կը խնդրեն Կատարի-
նայ Բ. Կայսրուհիէն ներկայ եկեղեցին, որ
ժամանակաւ մզկիթ էր և կը կոչուէր Միս-
ֆի ձառխախ: Շէնքին արտաքին ձեւը նոյն

տիւր և ճաշակաւոր են նաեւ կողմնակի խո-
րանները, գեղեցիկ և թանկագին պատկեր-
ներով: Մին՝ նուիրած սրբոյն Սնատնի
Փառուացոյ, և միւսը՝ սրբոյն Յովհաննու

15. Յովնանու Այվազովսկիի հուշակաւոր հայկազն ծովամկարիչ:

պահէրով միայն մահիկի տեղ խաչ մը դրին
ներքին կողմն ալ յարմարացունքն քրիստոնէա-
կան պաշտամանց համեմատ: Գեղեցիկ է
աւագ խորանին ճարտարապետութիւնը. բն-

Նեպոմուզին, երկուքն ալ նկարուած մեծ-
անուն և ճարտարարուեստ Բէցլըման ուսու
նկարչէն:

Բնակչաց մեծ մասը Խարայիմ Հրեայր

են: Հայք 110-125 տուն են, և մեծ մասը ձկնորսութեամբ կը պարապին կամ գործարաններու մէջ կ'աշխատին. կան նաեւ բաւական թուով Կաթողիկէ Հայեր՝ որոնց եկեղեցին կը յաճախեն նաեւ օտարազգի կաթողիկէներ: Կը խօսին օտարախառն տեսակ մը հայերէն, որ դժուարահասկնալի է կովկասցի և թրքերէնի անտեղեակ Հայոց: Հանգուցեալ Յարութիւն աղա Խաչիպեանի մեծագումար օժանդակութեամբ 1858 թուին քաղաքիս մէջ բացուեցաւ Գեր. Գարբիէլ Վ. Այլազեանի հոգատարութեան ներքոյ ուսումնարան մը Ռուսաստանի և Տաճկաստանի Հայոց համար: Ռուսումնարանը կը կոչուէր Խաչիպեան:

16. Թէոդոսիա. — Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին:

իր յաջող ժամանակները (1860) ունէր մօտ 6 դասատուն և 100է աւելի աշակերտ: Բացուեցաւ նաեւ փառաւոր տղարան մը և տղա զրապարան: Փարիզ ոկսուած Մասեաց Աղանի օրագիրը հոս փոխադրուեցաւ, որ և շարունակուելով՝ ուսներէն լեզուով եւս լոյս կը տեսնէր: Յետոյ ուսումնարանի զործերը վատ երթալով և ծախսերը չգոցուելով, կայսեր բարեհաճութեամբ Հայոց հոգեւոր զրապատուն անուանուեցաւ. 1870 թուականէն վերջ անկման վիճակի մէջ մնաց. այժմ նոյն շէնքի մէջ հաստատուած է Ռուսաց Տէրութեան վարժարանը: Քաղաքիս մէջ եղած են նաեւ մի քանի ժողովրդական զրապուցներ տղայոց և օրիորդաց. այդ զարոցները

կառուցած և ապահոված են Ալթունճեան եղբարք և քանի մը ուրիշ բարերարներ: Թէոդոսիոյ հայ տղարանէն լոյս տեսած են բաւական թուով օգտակար գրեք և Դաստիարակ անուամբ պատկերազարդ ամսագիրը: Պ. Յովհաննէս Կոստանդին Այլազովսկիի հոշակաւոր ծովանկարիչն քաղաքիս մէջ ծնած է 1817 տարուոյ յուլիսի 17ին. սա Ռուսիոյ կայսերական նկարչապետ եղած է: 1888ին Թէոդոսիոյ մէջ շինեց աղբիւր մը ու աւազան, որ ոչ միայն զարդ մ'է կամ անջրդովեան փրկարար մը հասարակութեան համար, այլ և հիասքանչ հրաշակերտ մը, զոր Ազեքեանցի Գ. կայսրը տեսնելով և սքանչանալով՝ հրամայեց կայսերական անուան ընծայեալ արձանագրութեան տեղը քանդակել Յովհաննէս Այլազովսկիի անունը: Յ. Այլազովսկիի նկարած է 4000ի չափ պատկերներ՝ մեծ ու փոքր: 1887 թուին տօնուեցաւ զօրծունէութեան յիսնամեակը. 1897 թուի յուլիս 17ին՝ 80 տարեկան լինելը. 1897ի սեպտ. 26ին՝ զեղարուեստական 60 ամեակն, որուն մասնակցեցաւ գրեթէ բոլանդակ Ռուսաստան և զեղարուեստական աշխարհը: Պատուեցաւ արքայական, կայսերական ու իշխանական բազմաթիւ պատուանշաններով. մեծ

պատիւ բերաւ իր ազգատոհմին, ազգին և երկրին և մեռաւ 1900ին. — Ճանապարհ. Ի Լեհաստան, 330-356: Պատմութիւն Թեոդոսիոյ, 77-149: Էս. այլն:

ԹԵՈՒՌՈՐՈՍ. Տես ԹՈՏՈՐԱԿ:

ԹԵՈՒՌՈՐՈՍԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Բարձր Հայոց Երզնկայի և Գերջանայ միջեւ, Երզնկա քաղաքի արեւելեան կողմը վեց ժամ հեռու, Խնձորիկ անուն գիւղի մօտ, լեռնադաշտի մը վրայ շինուած: Այս վանքս կը կոչուի նաեւ հետեւեալ անուններով. Սեղեմեոսի վանք, Քորսիփոս կամ Գորսիփոս վանք, Սրբղբ Ս. Թորոս: Աւանդութիւնը այս վանքի հիմնադրութիւնը կու տայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որ շինած է իբր վիպա-

բան յանուն իրեն ժամանակակից նախատակ Ս. Թեոդորոսի: Վանքս ցարդ կանգուն է և կը պահպանուի քանի մը միաբաններով: Նախնի հարստութենէն այժմ մնացած է միայն քառասուն կամ յիսուն արտավարի չափ հող: — Տես ԵՂԻՎԱՐԻ:

ԹԵՂԵՍԻ ՊԵՏԼԻԿ. Տես ԿԱՐԻՆ:

ԹԵՂԵՍԻ. — Գիւղ Սերաստիոյ, 23 տուն հայ կայ Ս. Կարապետ անուն եկեղեցիով:

ԹԵՂԵՍԻ. — Այսպէս եւս գրուած է Գաւրէժ անունը:

ԹԵՂԵՍԻ. — Կարնոյ գիւղերէն մին:

ԹԵՂԵՍԻ. — Հայաբնակ գիւղ Կողբայի, 120 տուն կայ 627 բնակիչներով. ունին Ս. Թեոդորոս անուն եկեղեցի և Առանան վարժարան մը:

ԹԵՂԵՍԻ. — Պարսից և Օսմանեանց սահմանի միջև վայրը բնաստափներ, վանայ և Ռերմիոյ մէջ տեղ:

ԹԵՂԵՍԻ. — Կամ ԳԱՐԺԱՆ. — Քղիի ամենամեծ գիւղերէն մին, Գատապայէն իբր երեք ժամու ճանապարհ հեռու գէղի արեւելեան հարաւ: 300 տուն կայ, որոնց 30ը մահմեդական են: Հայերէն ամանք բողոքական են և ունին ժողովարան ու վարժարան: Կայ նաեւ Ազգային երկուս վարժարան 170 աշակերտներով:

ԹԵՂԵՍԻ. Տես ԳԵՐՋԱՆ:

ԹԵՂԵՍԻ. — Գիւղաքաղաք Չարշապայի արեւելեան կողմը. բոս աւանդութեան՝ երբեմն մայրաքաղաք Ամսոյն թագաւորաց, որոնք շատ դարեր առաջ գոյութիւն ունեցած են, և այս՝ մասամբ կը հաստատուի զանաւոր հնութիւններով: Էրեք ժամու ճանապարհ հեռու է Չարշապայէ. նշանաւոր է բնակիչ որիպով, որ արդիւնք է բազմաթիւ ճախճախուսանքու:

ԹԵՂԵՍԻ. ՉԱՅ. — Գետակ ծովային Կիրիկիոյ արեւմտեան կողմը:

ԹԵՂԵՍԻ. ՉԱՅ կամ ՔԱՐԻՃԱԿ. — Գետակ ծովային Կիրիկիոյ, Սիր Ատանայ աշխարհի արեւմտեան ծայրը: Որուն մօտ կան հին շինուածոց մնացորդներ:

ԹԵՂԵՍԻ. ԳԵՂ. — Կարնոյ գաւառի հարաւ. կողման գիւղերէն մին: Տես ԹԱՓԱՅ:

ԹԵՂԵՍԻ. ՄԵՂԵՍԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Ոստան գաւառի մէջ. ունի 119 բնակիչ, բաժնուած 25 տան:

ԹԵՂԵՍԻ. — Լեռ Սիւնեաց Բաղք գաւառի:

ԹԵՂԵՍԻ. ՏԵԼԻԿ կամ ԹԵՂԵՍԻ. ՏԵԼԻԿ (Դակ-գաղար). — Այս անուամբ լեռ մը կայ Սիւնեաց վայոյց ձոր գաւառի մէջ: Բարձր է իբր 8000'. անուան համեմատ զագաթը ծակ է, ստորոտը բայնանիստ և կանաչ գիւր բարձրացած: Անդեղախոր վէճն զուրս ժայլքած են զանազան զօնաւոր քարեր,

17. Թեոդոսիա. — Վերափոխմամբ եկեղեցի Կաթողիկէ Հայոց:

մանաւանդ չեղարար: Տեղը գեղեցիկ է, ծածկուած լինելով բոյսերով և ծաղիկներով: Ստորոտը կայ աւերակ մասաւս որ, անդիր տապանաքար մը և աղբիւր. կ'ըսուի թէ ժամանակաւ միանձանց տապաւանաւորան եղած է: Գրեթէ մօտ մը հեռու լեռան ստորոտը կայ կոխած քարերու կարկառ մը՝ 25 կանգուն բարձր և 6 լայն, և վրան երկու գրուագեալ խաչքարեր՝ մին խնկած, միւսին վրայ կը նշմարուին երկու աղւուր առաքեալներու քանդակներ, և ստորոտը գրուած Ս. Պետրոս, Ս. Պողոս. ուրիշ արձանաւորութիւն մ'ալ կայ, որուն միայն Չի (= 1291) թուականը կարդացուած է: Կարկառն հարաւային կողմը քանդակուած է կի-

սարսուր արեւու ժամացոյց՝ հայերէն տասն-
րով, շուրջը կան ոչ սակաւ տապաններ և
խաչքարեր՝ հանդերձ արձանադրութեամբք:

ԹԵՓԵՏԵԼԻԿ կամ ՏԵՓԵՏԵՕԼԵԿ. — Գիւղ
կաթողիկէ Հայոց Այրարատայ Երրակ գա-
ւառի արեւելեան մասի մէջ, Ալեքսանդրա-
պոլի հարաւային արեւելեան կողմը և Խո-
ւիսայ գիւղի հիւսիսային կողմը՝ 3-4 վերստ
հեռաւորութեամբ: Բնակիչք 130 տունէ ա-
ւելի են, որոնց նախնիք 1829-30ի տանե-
նորը զաղթած են Բասենէն և Ալաշկերտէն:
Ունին 1843ին կառուցուած Ս. Գրիգոր ա-
նուամբ եկեղեցի մը: Զրոյ նուազութեան
պատճառաւ հանգուցեալ երջանկայիշատակ
Տէր Մազաքիա Եղեկեանցը, մեծ գժուարու-
թեամբ և զբաւական զոհողութեամբ գիւղիս
մէջ բացած է խոր ջրհոր մը:

ԹԵՓԵՏ-ՏԻՊԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրա-
րատայ Արագածոտն գաւառի Սարաւարապա-
տու վիճակի մէջ: Ունի 527 բնակիչ, բաժ-
նուած 61 տան: Գիւղս մօտ կը կարծուի
բլլալ հին Արմաիր քաղաքին. արեւմտեան
կողմը 2 մղոն հեռաւորութեան վրայ կը
բարձրանայ առանձնացած բլուր մը՝ կար-
միր խանձաքարերով, որ դաշտի երեսէն իբր
300՝ բարձր է և ծովէն 2942՝:

ԹԵՓԵՏԻՉ. — Գիւղ Այրարատայ կողմիս
գաւառի մէջ, Բայազդիի հարաւ արեւմտեան
կողմը և երբեմն հրաբխային թոնարիկ լե-
քան ստորոտի կարկառակայաներու մօտ,
5500՝ բարձրութեան վրայ: Գիւղիս մօտ
կը բարձրանայ պտտալտէ լեռնակ մը և վա-
ղեմի ու պտտմութենէ շլիշուած ամրոց մը
կը նշմարուի անոր տափարակ դապաթին վը-
րայ: Պարսպաց երկայնութիւնն է 250 մ.,
ունի բոլորշի աշտարակներ: Քննութեան կը
կարօտի այս նշանաւոր հնութիւնն, որ տե-
սած է եւրոպացի քննողն Թէֆտէ, արձանա-
դրութիւններ՝ անշուշտ հայերէն:

ԹԵՓԵՏԻԿ կամ ԹՕՓԱՐԱՐԱՎ. — Հայաբնակ
գիւղ Այրարատայ Երրակ գաւառի արեւելեան
մասի մէջ, Ղօնախ-Ղըրան գիւղի արեւմը-
տեան կողմը, հազիւ 3 վերստ հեռու, տա-
փարակ տեղոյ մը վրայ, հիւսիսային կողմը
լեռնապատ, իսկ միւս կողմերը դաշտային են:
Ունի 732 բնակիչ, բաժնուած 84 տան:
Գիւղիս մօտ, 1881ին, յայտնուեցան հին

եկեղեցւոյ աւերակներ և գերեզմաններ, որ
կը գիմեն բազմաթիւ ուխտաւորներ: — Ա-
րեւել. Մամուլ, Իթ. 196-7:

ԹԵՓԵՏ ԲԵՕՅ. — Փոքր գիւղ Այրարատայ
Երրակ գաւառի արեւմտեան մասին մէջ, Սօս-
կերտի արեւմտակողմը, այլազգի բնակիչ-
ներով:

ԹԵՓԵՏԼՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Ուրմիոյ
(Ատրպատական). ունի 72 բնակիչ, բաժ-
նուած 12 տան:

ԹԵՓԵՏԼԻԿ կամ ԹԵՓԵՏԼԻ. — Գիւղ Սերաս-
տիոյ հարաւակողմը՝ երեք ժամ հեռու, 20
տուն հայ կայ՝ Ս. Գեորգ անուն եկեղեցիով:

ԹԵՓԵՏԼԻ. — Գիւղ Սերաստիոյ Քարհատ
գիւղէն 1 ժամ հեռու գէպի արեւելք ձորի
մէջ, Ալիս գետին եզերքը: Ունի սակաւա-
թիւ հայեր:

ԹԵՓԵՏԼՈՒԿ. — Գիւղ Այրարատայ Նեղ
գաւառի մէջ. ունի 388 հայ բնակիչներ,
բաժնուած 49 տան:

ԹԵՓԵՐՍԱՎ, ԹԵՓՏՈՐՍԱՎ կամ ՌՈՏՈՍԹՈՅ.
Գ. Վ. RODOSTO. — Քաղաք կը գտնուի
Մարմարայի ծովու եւրոպական եզերաց վը-
րայ, Լաթինէն քանի մը հազարամետր և
Կէլիպօլուէն 98 հզրմ. հեռու է, իսկ Կ.
Պոլսէն շոգենաւով 6-8 ժամ հեռաւորու-
թիւն ունի: Առաջնորդանիստ է և Լաթինէի
կուտակալութեան ներքոյ: Ունի (ըստ ազ-
գային տեղագրողի մը) 3000 տուն հայ,
2000 տուն մահմեդական, 1000 տուն
յոյն, 500 տուն հրէայ և 30 տուն հայ
բողոքական. բնակչաց ընդհանուր թիւը կը
համարուի 25000: Բոլոր ժողովուրդը հո-
ղադրութեամբ կը զբաղի. այր, կին ու
սղայ առաւօտէն մինչև երեկոյ կ'աշխատին
արտօրէից մէջ, և արհեստաւորներն ալ,
որոնցմէ շատերը հայ են, իրենց պարսկ
ժամանակները հողագործական աշխատու-
թեամբ կ'անցընեն. Հայոց բարեկեցիկ մա-
սին կանայք և որդիք միայն չեն երթար այս
աշխատութեան: Հայք միանգամայն ազա-
րակաւ են: Քաղաքին և ոչ մէկ կողմը
անմշակ հող կայ, և շուրջը ժամերով ճա-
նապարհ տեղ մշակուած կը տեսնուի. Ժո-
ղովուրդը երկրագործութեան զարգացման ու
արդիւնաւորութեան միջոցներն ալ ուսումնա-
սիրել կը Զանայ, չուղելով բոլորովին նախ-

նական միջոցներով վարուիլ: Գլխաւոր բերքերն են՝ ցորեն, գարի, ծխախոտ, սխեռն, սոխ, սխտոր, բամբակ, և այլն. նշանաւոր են սեխն ու ձմերուկը և գինին առատ: Յոյները Հայերէն աւելի յառաջացած են վաճառականութեան մէջ, բայց Հայերն ալ մեծ ճիգն կ'ընեն և կան Հայ երիտասարդներ ալ որ սկսած են եւրոպական վաճառականական մեծ տուններու հետ յարաբերութիւն հաստատել: Քաղաքիս մէջ կան հոյակապ վաճառատներ, սրճարաններ, ճաշարաններ, գրասարաններ և վայելուչ շուկաներ: Թէքիրտաղ՝ հին ասկն Յունաց գիւղ մը եղած է և կը կոչուի եղբւր հռոկեպոն, յորմէ յառաջ եկած է Ռատուսոյ անունը՝ որ կը նշանակէ իւր վարդագոյն լեռ. կը թուի թէ այս անունն առած է քովի լեռան կարմրագոյն լինելէն. իսկ թուրքերէն Թէքիրտաղ անունն առնուած է, ըստ ոմանց, Թէքիր անուն աւագակէ մը, որ այդ լեռը ապաստանած է եղբւր, և ըստ այլոց, Թէքիրտի հնումն իշխանաց կ'ըսուէր և ըստ պատմութեան՝ հոս նստող իշխանին Թէքիրտի կ'ըսէին: Առաջին հայ գաղթականները Ճէլալիներուն ասպատակութեանց պատճառաւ իրենց բնիկ երկրէն ելած են. 1606-1607ին, Կոմախի բնակիչներէն մաս մը կու գան Կ. Պոլսոյ շրջակայքը կը հաստատուին, և անոնցմէ ոմանք Ռատուսոյ կը գաղթեն. եկած են գաղթականներ նաեւ Երզրէկայէն և Դերջանէն, ինչպէս կը հաստատուանդական պատմութիւնը: Ռատուսոյ իր գաւառովը հոսմէական և յունական կայսրութեանց ասկն բաւական գէպքերու կեդրոն լինելէն ետքը՝ Բումէլիի անցած է ընդ իշխանութեամբ օսմանեան կառավարութեան: Քաղաքիս օդը խիստ չոր է և առողջարար. ջուրերը անհամ են, բայց կրախոտն լինելով օգտակար: Քաղաքիս շէնքերէն հնագոյն մնացածները 200 տարուան են: Թուրքերը ունին մզկիթներ ու զարդոցներ: Մեծ փողոցները լուսաւորուած են քարիւղի լապտերներով: Հին տունները շինուած են ընդհանրապէս կրկնաշարի հին ձեւերով, բոլորովին գեղջկական. իսկ նոր տունները՝ եռաշարի և աւելի ճաշակաւոր: Հայերը ունին երեք և կեղեցի, Ս. Թագաւոր, Ս. Խաչ, Ս. Փրկիչ

և Ս. Յովնանեան անուամբ եկեղեցւոյ մը աւերակը: Ս. Թագաւոր եկեղեցին որ կը գտնուի համանուն Հայոց թաղին մէջ, միանգամայն վաւեր մ'է. ասոր մէջ կը պահուի Ս. Բեռնոն, որուն տարեկան աօնախմբութիւնը կը կադարուի Ս. Աստուածածնի տօնին. Կ. Պոլսէն, Պրուսայէն, Նիկովիպոլէն և ուրիշ կողմերէ կու գան բազմաթիւ աղագայիներ իրենց ուխտը կատարելու, ուր սենեակներ շինուած են ուխտաւորաց հանգրտեան համար: Ս. Փրկիչ՝ Յունաց թաղի մէջ փոքրիկ, նորաշէն ու պայծառ մատուռ մ'է պարտէզով շրջապատեալ, իրեն յատուկ քահանայ և ժողովուրդ չունի. տեղացի տիկնայք իրենց պրամիներով շինած են, և այժմ թաղականութեան պաշտօնն ալ իրենցմէ ընտրուած քանի մը տիկնայք կը կատարեն: Ս. Խաչ եկեղեցին՝ խիստ փոքաւոր՝ շինուած է համանուն Հայոց թաղին մէջ, ուր կը բնակի երկրագործ և արհեստաւոր գասակարգը, ջանիւք Տիւանեան Պողոս անուամբ բարեպաշտ ազգայնոյ մը՝ անցեալ դարու սկիզբը, որուն մարմինը եկեղեցւոյս մէջ է մարմարեայ տապանաքարով մը: Այս եկեղեցին 1844ին աւագ հինգշարթի օրը փլած և 10 հոգի զոհ դացած են փլատակաց տակ թաղուելով. 1847ին նորոգ շինուած է բոլորովին քարուկի: Եկեղեցւոյս գաւիթը զարդարուած է մարմարեայ տապանաքարերով, որոնց պրերը ու թուականները թէպէտ խանդարուած են, բայց երկրագործին խոյն ու արօրը, կոշիկարին սեղանն ու մուրճը, այգեգործի բրիչն ու կարիչը, հիւսան ու բազն ու սղոցը, տարազագործի մագոզն ու սալթիչը, մագոզնի դանակն ու սրիչը, տիկնանց կարկահն ու ասեղն խրաքանչիւր քարի վրայ քանդակուած կը տեսնուին, ըստ սովորութեան տեղւոյս: Ըստ աւանդութեան ծերաց՝ Ս. Թագաւոր եկեղեցւոյն մէջ զրանուած բեռնոն ալ թագաւոր կոչուած է, «Սա է թագաւոր Հրէից» վերաառութեամբ տախտակը այս բեռնով գտնուած լինելուն պատճառաւ: Ս. Բեռնը կնքուած մասնաւորով մետաղեայ քառաթիւ խաչի վրայ գետեկուած է, որուն վրայ Քրիստոսի խաչելութեան մարդարտայնս և աղամանդակուտ պատկերն ընդելուզուած, և անոր կեդրոնը

գոհարազարդ սրտածեղ կանանց զմրուխտ մը գրուած է. Ս. Բեռնոն ունի տախտակեայ պահարան մը, սրուն ճակատը նկարուած է Հայր Աստուծոյ պատկերը, մէջը՝ խաչելութիւն և չորս անկիւնները չորս աւետարանիչք. այս ձեռագործը 700—800 տարուան հնութիւն մ'է: Քաղաքիս Հայոց առաջնորդ եղած է Կամախցի Գրիգոր վարդապետը և սա բերած է Ս. Բեռնոն, սրուն համար աւանդաբար կը պատմուի թէ Թորոսի դրօշի ձողի ծայրէն հանուած է: Հայր սնին կրկին թաղային երկսեռ վարժարաններ. Ս. Թաղաւոր թաղինը կը կոչուի Ս. Յովնանեան և ունի 560 աշակերտներ, իսկ Ս. Խաչի թաղինը կը կոչուի Յիսուսեան և ունի 293 աշակերտներ: Ռոտոմոյի մէջ կայ նաև Կէլիօպեան անուամբ միջազգային վարժարան մը, ուր կը յաճախեն 43 հայ աշակերտներ: Բողոքական Հայր սնին ժողովարան մը և երկսեռ վարժարան մը՝ ուր կը յաճախեն 30 հայ աշակերտներ: 1887ին, քաղաքիս հայ երեւելիները ժողովուելով՝ իրեն կանոն սահմանեցին նշանաւորութեան և հարսանեաց հանդէսներու համար պարզութիւններ, շալլութեանց և զեղխութեանց և զանազան անհաճոյ արարողութեանց վերջ տալու գովելի նպատակաւ: Ս. Խաչի թաղի հայ տիկնայք երկու բնակիւթիւն հաստատած են՝ Հայունեաց և Խնամակարոնեաց անուամբ. մին կոչիկ ու զեղեցիկ զանգակատուն սը կանգնեց. երկրորդին նպատակն է հոգալ Ս. Խաչ եկեղեցւոյն պէտքերը: Հայուհեաց բնակիւթիւնը հանգանակութեամբ 1890ին՝ սրմնափակեց գերեզմանատունը, որ երեք կողմանէ բաց զանուելով՝ ոսնակոխ կը լինէր, առաւելները կ'արժէին և ամենայն անպատեհութիւններ կը գործուէին: Ս. Թաղաւոր թաղի մէջ կայ աղբիւր մը՝ քարաշէն կոկիկ խորանարդ շէնք մը, եզերքները պատն ի վարցցուած տանիքով մը պատուապարուած, երկու զլխաւոր ծորակներով, որ կը թափին իրարու ուղղահայեաց կերպով երկու աւազաններու մէջ: Փէշախմալճի կ'ըսուի այս աղբիւրը, սրովհետեւ այս արհեստով զբաղող բարեսէր հայ մը շինել տուած է, առանց հասարակութեան կամ հարուստի մը

օգնութեան: — Քաղաքիս Մաճառ ազգին համար նշանաւոր այցաւայր մ'է: Թրանսիլվանիոյ իշխաններէն Ֆրանց Լեոփորտ Բաքոցի 1711ին ի Գաղղիա և ապա ի Թուրքիա կ'ապաստանի. կայսերական հրամանաւ՝ քաղաքին արեւմտեան կողմը ընդարձակ տեղ մը կը շնորհուի իշխանին և հետեւորդաց բնակութեան համար: Այդ տեղը շէնքեր կառուցին և ցարդ Ֆրէնկ Մահալեսի (Պրանկաց թաղ) կը կոչուի: Թէ և ժամանակն աւերած է այդ տեղը, և տուներու վերածուելով ժողովրդեան վաճառուած են, բայց տուներու մէկ մասը վերանորոգութեամբ պահուած են, և կան այնպիսի տեղեր, որ նոյն իսկ իշխանին ձեռակերտներն են, վասն զի իշխանը քաջ հմուտ էր առաջնորդութեան արհեստին: 1735ին ապրիլ 8ին մեռած է իշխանը և թաղուած Յունաց ծովեզերեայ եկեղեցւոյն մէջ: Իշխանն երբ քաղաքս կը բնակէր, Մաճառ տան թշուառ վիճակ մ'ունէր և մոռցուած էր իշխանը. սակայն 1802ին Մաճառները անոր յիշատակին համար աղբիւր մը շինել տուին: Հեղհեալ Մաճառները նորոգութիւններ ըրած են իշխանի բնակարանին վրայ և զարդարած են գերեզմանը. 1892ին եւս մաճառ մը գալով՝ կարեւոր նորոգութիւններ ըրաւ:

ԹԵՔՆԻԻ. — Գիւղ Չարշամպայի, Ճանիկի առաջնորդական վիճակի մէջ, բարձրաբերձ բլրոյ մը վրայ: Բնակիչները մեծաւ մասամբ հայ են և ունին Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը և համանուն վարժարան սը 26 աշակերտներով: Գիւղը շատ հովասուն և զեղեցիկ է. ունի հիւանդի հովիտներ ու մարմանդներ:

ԹԵՔՄԱՆ. Տես ՄԱՆԱՆԱՂԻ:

ԹԵՔՆԵԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Ծիրակ գաւառի արեւելեան մասին, Պէնտէվանի արեւելա-հարաւային, իսկ Ճըզըլբաբի հարաւ-արեւմտեան կողմը հինգ վերստ հեռաւորութեամբ, խոր ու լայնածոց ձորի մը մէջ: Գիւղիս տեսարանը շատ հաճելի է: Արեւելեան կողմը՝ երկու վերստ հեռաւորութեամբ բլրակի մը վրայ է Փայտլի անուամբ գիւղը, որ ունի 60 տուն կաթուղիէ Հայեր: Թէքնէլի բնակիչները եկեր

են զանազան կողմերէ և են իրր 50 տուն: Արդի եկեղեցին շինած են հին եկեղեցւոյ հիմանց վրայ 1860ին, յանուն Ս. Աստուածածնի: Ուսումնարանէ զուրկ են: Գիւղիս մէջ և շրջակայքը բաւական աղբիւրներ կան: Եկեղեցին ունի Կարմիր անունով ուխտական գրչադիր աւետարան մը, որուն յիշատակարանի մէկ մասը պահպելով անյայտ կը մնայ ժամանակը և գրիչը. վերջին ստացողն է, ոմն Սարգիս Եպիսկոպոս՝ որ իր արդար վաստակովը գնելով՝ ի յիշատակ ծնողացն տուեր է ի դուռն Ս. Նշանին Բրիտանափորայ և Ս. Աստուածածնին. յիշատակարանը ՌԻԸ (= 1589) թուին գրեր է Գաննեցի Ներսէս արեղայն:

ԹԵՒԹԵՒ. — Գիւղ Կլիկիոյ, Ատանայի արեւմտեան հիւսիսային կողմը:

ԹԵՒԹԵՒ. ՄԱՀԱՆԻՍ. Տես ԷԿԷՆՃԵՆԹ:

ԹԵՒԱՆՁԻ. — Գիւղ Խարբերդի. 25 տուն հայ կայ: Հայք ունին Ս. Գեորգ անուամբ եկեղեցի և վարժարան. հոգադորձ են:

ԹԵՒԱՐԵ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սիւլան գաւառի. 2 տուն հայ կայ:

ԹԵՒ—ՄԷԲՁ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Պշէրիկ գաւառի. 2 տուն հայ կայ:

ԹԵՒ—ԽԱՍ. — Գիւղ Տիգրակերտի. 2 տուն հայ կայ:

ԹԵՒ—20Գ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Պշէրիկ գաւառի. 5 տուն հայ կայ:

ԹԵՒՈՒՏ. — Գիւղ Բարձր Հայոց. Երզնէ կայի կը պատկանի, Արմուտան գիւղէն 2 ժամու ճանապարհ հեռու, 63 տուն հայ և 15 տուն թուրք կայ: Հայք ունին Ս. Գեորգ անուամբ եկեղեցի մը՝ փոքր ու փայտաշէն և ծաղկոց մը: Ունին նաև Խօթն ուխտատեղիներ, որոնց միոյն մէջ կայ Ս. Գեորգայ մատուռ: Գիւղիս օդը լաւ է, բայց ջուր չկայ. ձմեռը ձեռն հալած ջուր կը խմեն, խոկ ամառը կէս ժամ հեռու Գարապուտակ վտակի ջուրը կը գործածեն. շատերը իրր հացադորձ կը պանդխտին ի Կ. Պոլիս:

ԹԵՒՆԻՍ. — Կը յիշէ Խորենացին այս անուամբ գիւղաքաղաք, վաստակարանի Արեւերանի գաւառի մէջ:

ԹԵՐԹԻ Տես ԹԻԹԵՒ:

ԹԵՐՊԵՒ—ՍԵԲԻ. — Գիւղ Տիգրանակերտի

Սիւլան գաւառի. ունի 60 տուն հայ և եկեղեցի մը:

ԹԵՒՆԵՆԻ. — Այսպէս ես գրած է Կամախի թուրքերը գիւղի անունը:

ԹԵՒՆԻԿ Կամ ԴԵՒՆԻԿ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի: Ունի 50 տուն բնակիչ, վարժարան և Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի:

ԹԵՐԶԻԼ Կամ ԹԵՃԼԼ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Հաղբոյ գաւառի. 5 տուն հայ կայ: Գիւղէս 5 վայրեան հեռու է Ս. Թովմաս առաքելոյն վանքը, որ գիւղին անունով թրքաւորի վանք կը կոչուի և կը ծառայէ միանգամայն իբրեւ եկեղեցի գիւղացւոց: Վանքը կը բաղկանայ փոքրիկ բակէ մը, ուր կը գտնուին եկեղեցին և քանի մը սենեակներ: Եկեղեցին հինաւորց, փոքրիկ, մատրանաձև շէնք մ'է, նեղ գնդակ և ամենափոքր պատուհաններով. կը կարծուի թէ 8-900 տարուան շէնք մ'է: Մատրան հիւսիսակողմը գերեզմանատուն մը կայ, որուն դուռը կը բացուի մատրան մէջ: Հոն կը գտնուին հին ճղնաւորներու ոսկրատիք:

ԹԹՈՒ ԶՈՒՐ. — Հանքային սառն ջուրը կը բղթէ Շուշիի մօտ, ձորի սը մէջ:

ԹԻԳՈՅԻ ԽԱՐԱՊԱ. Տես ԴԻԳՈՅ:

ԹԻՁ Կամ ԹՈՍ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի:

ԹԻԼԿ. — Գիւղ Պէրէքէթ-տաղրի. 30 տուն հայ բնակիչ կայ:

ԹԻԹԿԻՏ. — Գիւղ Կարնոյ. 10 տուն հայ և 40 տուն մահմեդական կայ: Հոգադորձ են:

ԹԻՒ. — Ի հնումն նուիրական և նշանաւոր աւան Բարձր Հայոց Եկեղեցաց գաւառի մէջ, այժմ թուրքաբնակ գիւղ՝ Երզնկայի աւերամակողմը՝ երեք մղոն հեռու: Հին պատմիչներէն աւան կոչուած է և խիստ հին ժամանակաց մէջ շինուած է Միջին Տիգրանէն ալ առաջ: Սա՝ աւանիս մէջ մեհեան և բազին շինեց Աթենասայ արձանին համար, զոր իր հայրը Արտաշէս բերած էր Յունաստանէն: Այս պատմական գէպը հետեւեալ կերպով կը պատմէ Խորենացին. «Ի քեռայր խր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաթաք, և զհոգս մէջերկրայցն... պանայ յաշխարհս մեր: Առաջին գործ՝ զմեհեանն շինել կամե-

ցաւ. իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց՝
զմտաւ ամեալ զի մի ի խորագոյն Հայո
վարիցին, պատճառեցան ըզձովթինս՝ իբր
թէ զինքն անպէն կամին զբնակիւն. որում
հաւանեալ Տիգրան՝ կանգնեաց զոլիմպիա-
կան պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, և
զԱթենաս ի Թիլ»։ Նոյն այս արձանն է որ
Աղաթանդեղոսէն կը կոչուի Նաեկական, որ
է նոյն գիտութեան առտուածուհին, որուն
արձանը Ս. Գրիգոր իշխաններու հետ կոր-
ծանեց. «Քանզէին զՆանէական պատկերն
զստերն Արամազդայ ի Թիլն աւանի, և ըզ-
զանձս երկուց մեհենիցն (որոնց մին Երի-
զայի մէջ էր) աւար ժողովեալ ի նուէրս
սպասու եկեղեցոյն թողին տեղօքն հան-
դերձ»։ Այս պատճառաւ Բուզանդ Թիլը
կանուանէ Կարուածք Գրիգորի, և խորենա-
ցին կը սեփհականէ Արիստակէսի՝ ըսելով.
«Իսկ զմարմին երանելոյն (Արիստակէսի)
բարձեալ աշակերտացն բերին յԵկեղեցաց
զաւան հանգուցանել ի Թիլն յիւրում ա-
ւանի»։ Երկուց աշխարհէն բերած և հոս
թաղած կը զնեն նոյն սրբոյն մարմինը, նաև
Բուզանդ և Յովհաննէս կաթողիկոս։ Աւա-
նիս մէջ թաղուած է նաև Մեծն Ներսէս,
Պապ թագաւորէն, ինչպէս կը յիշէ խորե-
նացին. «Բարձեալ զմարմին նորա (Մեծին
Ներսէսի) արքային Պապայ թաղեաց ի Թիլն
աւանի»։ — Աւանիս եկեղեցիներուն մէջ
հռչակուած է Կարապիկէ կոչուածը, զոր
հիմնարկած էր Ս. Գրիգոր և շինած աւարտած
Մեծն Ներսէս՝ որուն մէջ ալ թաղուեցաւ իր
մարմինը, խախ գիւղէն բերելով։ Այս հռչա-
կաւոր եկեղեցին և մերձակայ վանքը, 639
թուին Ապուստոսհիմ՝ Մահմէտ Բի բնոր-
դին, Հայաստան արշաւած միջոց կործանեց
և սպաննեց եկեղեցոյն և վանաց սպասա-
ւորները, որով անշքացաւ տեղը. այնուհե-
տեւ ազգիս սովորութեան համեմատ, եկե-
ղեցոյն աւերակները կոչուած են Հաեգու-
ցեալ կամ Հանկած եկեղեցի։ Մեծին Ներ-
սէսի նշխարաց յայտնութեան ճառէն կը
տեղեկանանք, որ սրբոյն նշխարները յայտ-
նուեր են 1275 թուին, Հայոց Յակոբ կա-
թողիկոսի և Հեթմոյ Լեւոն որդոյն թագա-
ւորութեան ժամանակ։ Աւանիս Ս. Հայրա-
պետաց եկեղեցոյն մէջ կար հեղ և սրբա-

կեաց սարկաւազ մը՝ Պատուական անուամբ,
որ չորս անգամ տեսիլք տեսաւ Ս. Ներսէ-
սի գերեզմանին տեղոյն համար, և պատ-
մելով ամենուն, նոյն ժամանակի վանքի
սոսաջնորդը Ներսէս՝ փութով Երզնկա քա-
ղաքը կ'երթայ Տէր Սարգիս արքեպիսկոպո-
սին պատմելու սրանչելի յայտնութիւնը, և
նա Առտուծմէ գոհանալով կը զրկէ առաջ-
նորդը որ իր վանականներով հսկումն ընեն
ամբողջ զիշերը և երկրորդ օրը սկսին բրել
հանգուցեալ եկեղեցոյն աւերակները։ Ինքն
Սարգիս արքեպիսկոպոսն ալ իր իշխան պա-
րոն Յովհաննէս որդւոյն, եկեղեցոյ պաշ-
տօնէից և քաղաքին պատուաւորաց և ժո-
ղովրդոց հետ երկրորդ օրը դիմեց զէպ ի
Թիլ աւանը։ Վանքի բնակիչները հանդիսով
կանխած հանած էին սուրբ նշխարները,
վախեալով, կ'ըսէ պատմիչը, «ի բազմու-
թենէ ամբոխին գուցէ ոչ կարիցեն հանել
պարտաստութեամբ»։ Իսկ գերեզմանին նը-
կարագիրը հետեւեալ կերպով մեզ թողած
է ախանառեւ պատմիչը. «Էւ էր կազմեալ
գերեզմանն ըստ երկայնութեանն չափ երկ-
կանգնոյ, և լայնութեամբ իբր կանգուն մի՝
ի կոգմ՝ ներքին, և խորութեամբ չորս առ-
տիճանօք մարդաչափ մի, կազմեալ կրամած
բարիւ, և յարեմաից կողմ գերեզմանին
էին նշխարք սրբոյն Ներսիսի բազմեալ յա-
թոս, և այնպէս եղեալ ի գերեզմանն՝ հան-
դէպ արեւելից, որ և նոյնպէս կային ամե-
նայն յօրինուածք մաքուր սոկերացն յիւ-
րում տեղուջն, և զլիւնդ գեր ի վերոյ ա-
մենայն անդամոցն որպէս կենդանոյ. և
էին առաջի նորա ի մէջ գերեզմանին այլ
նշխարք, ոչ բովանդակ մարմին՝ այլ մասն
ինչ եղեալ ի մեծամեծ անդամոցն և սակաւ
ինչ հոգով ծածկեալ էին սուրբ նշխարքն,
և ապա ի վերոյ երեք կրկին կամարք կա-
պեալ ի կրոյ և ի բարանց ի վերայ գե-
րեզմանին»։ Մեծ խնդութիւն պատճառեց
ամբողջ հայութեան սրբոյն նշխարաց դէտը,
և ամէն կողմէն բազմաթիւ ուխտաւորներ
կու գային. իսկ Կիլիկոյ Հայոց Լեւոն թա-
գաւորը սրբոյն ի պատիւ նուէրներ զրկեց.
որուն յետոյ շինուեցաւ յատուկ եկեղեցի և
հոն դրուեցան նշխարները։ Սարգիս արքե-
պիսկոպոսը՝ նախ նշխարները ամփոփեց եր-

կու արկղներու մէջ և իր մատանիով կ'ըրեց, յետոյ այլազգիներու երկիւղէն տարաւ Երզրնւ կա. ուր սրբոյն աջը դրաւ խրաշէն եկեղեցոյն մէջ և ձեռաց միւս բազուկն ալ, Եփրատայ միւս կողմը Տիրաշէն ախտին մէջ: — Թիւլ անուամբ ուրիշ գիւղեր և քաղաքներ եւս կան Միջագետաց և Եփրատացոց մէջ. անոնն ծագած կը համարին սմանք գլխով թխններէ և կախարչութիւններէ. Միխայէլ Ասորի պատմիչը կը վկայէ թէ Նինոս նախ շինելով «զհսգմակոյտ բըլուր», զոր կոչեն Թիրս, վասն թխնից և զգոչութեան ամրոցաց ազգաւ: Բայց զբաւար աս պատճառս վասն բրաց ասացեալ է թէ ի յաճախել կոտապաշտութեան յամեն նայն երկրի, սաստեաց Տէր գիւաց և եհան զհսգմ փութորակ ի յերկիր, և զոյաց երկիր ի հիմանց, և տապալեցան քաղաքք և տունք, և առեալ փութորին զկուսն հանգերձ գիօքն և թաղեաց ի տեղիս հոգմա կուտիւք. և բնակեալ ի նոսա դեք կան ի տեղուջն մինչև ցայտօր: Եւ տակաւին լսեմք թէ կախարչ առ թլօքն անեն զարուստս իւրեանց, և զայ ի գիւաց անտի որոտումն ձայնից»: Աւանիս մէջ, Մեծին Ներսեսի նշխարաց գիւտէն վերջ կառուցին կրկին եկեղեցիներ, որ կոչուեցան Զոխտակ Հայրապետ: Այժմ աւերակ զարձած է և անուշադիր թողուած երբեմն հռչակաւոր վայլս և նուիրական աւերակներս: Նոյնպէս ամայի և աւերակ է Թիւլ աւանի վանքը: Նորա նոր տեղեկութեանց սպասենք յաջող պարագաներու և յուսալից ապագայի մէջ:

Թիւ. — Գիւղ Բալուի, 3 ժամու ճանապարհ հեռու, արեւմտեան հիւսիսային կողմը: Բնակիչներն են հայ և քուրդ: Հայք առանձին թաղի մը մէջ կը բնակին, 25 տուն են և ունին Ս. Կարապետ անուամբ եկեղեցի առանց զարդի: Գիւղիս անուամբ Թրայ փանք կ'անուանեն Ս. Խաչ վանքը, որ կը բազմի Եփրատ գետի հարաւային կողմը, ծառազարդ բլուրի մը զագաթը:

Թիւ. — Գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի, Մշոյ գաշտի մէջ. ունի 37 տուն հայ և 61 տուն քուրդ բնակիչներ: Այս գիւղէն էր, ըստ Առողկայ և Սամուէլի, Մակեդոնացի Վասիլ կայսրը, որ թագաւորեց 887 թն:

Թիւ-ԱՐՄԵՆ. — Գիւղ Կաթուղիկէ Հայոց, Տիգրանակերտի կուսակալութեան մէջ, Մէրաքի մօտ: Վերջին գէպքերու միջոց աւերեցաւ և շատ զոհեր ունեցաւ:

Թիւ ԱԻԵՏԵԱՅ. Տես ԹԻՊԱՆԱՐ:

Թիւ-ԲԱՂՂԱՏ կամ ԹԻՊԱՂՏԱՏ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Ակիլ գիւղաքաղաքի. 45 տուն հայ կայ, ունին մատուռ ու վարժարան: Հնամանառ և ամրագործ են:

Թիւ ԲԵՐԴԱԿՈՅ. — Գիւղ Չարոսնճագի Փէրին գաւառի: Ունի 40 տուն հայ և Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը:

Թիւ ԻԿԱՆԵՅ. Տես ԲԱՂՔ:

Թիւ ԼԻ. — Լճակ Սիւնեաց Սոյք գաւառի մէջ: Լճակէս կ'անցնի Մէլրէ գետն:

Թիւ ԿՈՒՐԱՆ. Տես ԹԻՊՈՒՐԱՆ:

Թիւ ՀԱՄՏԵՐՈՅ կամ ԹԻԼ. — Աւան և նշանաւոր բերդ զաշապին Կիլիկիոյ, Զահան գետոյն ձախակողմը համանուն վիճակին մէջ: Թիւլ վիճակը մասն է հին Ամայք գաւառի: Բուն աւանը և բերդը կը դանուին Անուարզայի արեւելեան կողմը, զրեթէ օր մը անկէ հեռու, Զահան գետի հետ խառնուող վտակի մը մօտ: Այսպէս կոչուած է բլուրներու վրայ կառուցուած լինելուն պատճառաւ, վասն զի Թեշ կամ Թիլ արարեւելնէ բլուր կը թարգմանուի:

Առաջին անգամ մերիններէն Թորոս Բ՛ համար կ'ըսուի թէ առած է Թիւլ 1151 թն, և նոյն ժամանակ բռնած է Թուման անուն զուքսն, զոր ազաւել ուզելով՝ Կիլիկիոյ կողմնապահ միւս զուքսը Անդրոնիկոս, չաւառար յաղթուեցաւ Մոխի մօտ: Այս պատճառաւ տարիներ վերջը Մանուէլ կայսրը՝ չկարենալով իրեններուն ձեռքով Թորոսէն առնուլ այս տեղս, երկու անգամ նոյն բանին համար զրգոնց իկոնիւսի Մասուտ սուլտանը. բայց ասոր զօրքերը կորակար դանաւով Անախոքի կողմերէն՝ 1154 թն, այս սահմաններէն անցած միջոց, երբ Թորոս ուրիշ կողմ դացած էր պատերազմի, «Եկն ցաւ ի վերայ երիվարաց նոցա՝ զոր ինքեանք տապախ ասէին, յորոց յաւովք սասակեցան, քան թէ մնացին, և զայն տեսեալ մեծաժեծացն Թորքաց՝ ամենեքեան առ հասարակ ի փախուստ զարձան... և բազումք ի նոցանէ զջիւս երթարացն և զճորոցն հա-

տանէին, ընկնելով զգէս խրեանց ի վախճանն. և ինքեանք ընդ մացառուս ձորս և ընդ գմեհայ վայրս հասեալ անցեալ՝ գնացին մարար ճանապարհաւ»։ «Եւ յոր ժամ դարձաւ (Թորոս) և զայն այնպէս և տես, զոհացան ամենեքեան զԱստուծոյ, որ տանց զինու և մարտի մարմնականի հալածեցան նորա»։ Բայց երկրորդ տարին (1155) ինքը Մատուս սուլտանը եկաւ զօրքերով, «և միւսանդամ բանակեցան ի վերայ Թիւրին... և թէպէտ աւուրք ամառայնոց էին, սակայն սրտամուռք և հրաձգութիւնք ահապին ընէին յերկինս, և հոգմն ուժգին՝ որ և զծառս իւէր յարմատաց. և յահաւոր բարկութենէն ամենեքեան պակուցեալ՝ յԱստուած ապաւինէին, և յետ երկից աւուրք ողորմեցաւ Աստուած, և խաղաղացան երկինք և երկիր. և Մատուս սուլտանն դարձաւ կրկին ամաչեցեալ ի տուն իւր»։ — Երեսուն տարի վերջը (1185) քաջին Թորոսի եղբորորդին՝ Ռուբէն Բ. դաւաճանութեամբ բռնուելով Անտիոքի իշխանէն, իր անձին փրկանաց համար, ուրիշ տեղերու հետ Թիւրն ալ տուաւ. բայց քիչ ժամանակ վերջը, տեղս բնկաւ նորէն՝ անոր եղբորը Մեծին Լեւոնի հօր ձեռաց տակ, որուն օրով (1198) նախ տեղւոյս իշխան էր ոմն Ռաֆերտ. յետոյ՝ Թերեւս անոր օրդին, ճօրսին՝ Հայոց ջամբուլայնը, զոր 1218ին Լեւոն զրկեց Հունգարացուց աշխարհը, անոնց Անդրէաս Թագաւորի հետ, բերելու համար իրենց զեաքուսիկ Զապել դուսեր ի փեսայութեն՝ նոյն Թագաւորի օրդին, բայց չյաջողեցաւ։ Քիչ տարիներ ատաջ (1212) Վիլլիպարանտ՝ Սաէն և Ամուսայէն զառնալու միջոց, եկած է աւանս, զոր և կը կոչէ ամրաշէն բերդ ապնուականի մը, և անունը կը գրէ Thila։ Արարաց Ապուլֆէտա պատմիչը ոչ միայն ամրոց այլ և պարսիգաւորք քաղաք կ'անուանէ Թիւլ։ Այս ամուրքաղաքի մէջ բռնուեցաւ Զապելի փեսայացածն Ֆիլիպ Անտիոքացի, և բերդի մէջ արգելական մեռաւ։ Անոր բարեբաղդ ժառանգը և Զապելի արժանաւոր զուգակիցը՝ Հեթում Ա, հաս մեծահանդէս կատարեց Յայանութեան տօնը 1265ին, երբ զումարած էր հոն իր ազգայիններուն հետ բազմաթիւ զօրքերով, այլազգիներու վրայ յարձակելու համար Եփրատայ կողմերը. բայց կիժէ ոչ Հեթումայ՝ Թերեւս Թիւրն համար պայծառութեան և հանդիսի աւուրք վերջինն եղաւ այն օրը, վասն զի տարի մը վերջը, Թագաւորի բազկին վատթարելով՝ Թագաւորանոց սրբոյն զերու զերութեամբը և միւսին սպանմամբ, ստիպուեցաւ ուրիշ տեղերու հետ Թիւրն ալ Թողուլ յաղթողին, ազատելու համար իր անդրանիկը Լեւոն և ապահովելու աշխարհին միւս սահմանները։ Սակայն վերջը իր օրդին և Թոնները շատ անգամ Թիւրն առին Եղիպագինեան, շատ անգամ ալ Թիւրնաւոր պատերազմեցաւ Հայոց հետ Թիւրն համար և զայն զրաւեց։ Գեորգ Սիւնուացոյ աշակերան Մարտիրոս, Թիւրն Եղիպագինեան ընէն անուիրը. 1304ին, ցաւակցարար կը յիշէ հետեւեալ կերպով. «Ի Թուականիս 299, յամսեանն յուլիս... եկին մահմեական զօրքն ի Շամքէն և առին սիրով զերպն Թիւլ. և ուխտազանց եղեալ զաշանցն՝ կոտորեցին զորս գաին անդ. և բազումք փախտաւան եղեալ ի նոցանէ՝ (կորեան) ջրատոյլ եղեալ ի մեծ գետն Զահան»։ Վերջին անգամ 1337ին՝ զաշաղկրութեամբ մը, Հայք Թիւրն Թողուցին Արարացոց ձեռքը, և այնուհետեւ մեր պատմութեան մէջ ալ չի լսուիր իւր անունը։ — Սխառւեմ, 204—6։

ԹԻՒՒ ՎԵՐԻՆ. — Գիւղ Զարսանձաղի Փէրին գաւառակի. 8 տուն հայ կայ. առանց եկեղեցւոյ։

ԹԻՄԱՐ. — Գիւղ Կարճկանի, Շատուանէն ուղղակի յարեմուս 3—4 վայրկեան հեռու. ունի Ս. Յովնանեան անուամբ եկեղեցի սը և 20 տուն հայ բնակիչ։ Ասկէ 30—40 տարի ատաջ բնակչաց Թիւրն աւելի էր։ Գեղեցիկ է զիրքն, օգն լաւ և ջուրը պատուական։ Գիւղիս հիսիսային կողմը, վանայ ծովակի եղբրը կ'իյնան Շախորայ Ս. Աստուածածին, Ս. Ստեփանոս և Արծուարեր Ս. Աստուածածին անուամբ աւերակ վանքերը. որոնք քիչ տարիներ ատաջ բաւական լաւ վիճակի մէջ էին։

ԹԻՄԱՐ. — Գիւղ Արարատայ վերին Բասեն գաւառի մէջ, Ոկոմի գիւղի հիսիսային կողմը։ Տես ՎԱՆ—ՏՈՍ

ԹԻՐԷ. — Քաղաք Թուրքիոյ, Զմիւնիոյ

կուսակալութեան տակ: Սահաւաթիս պան-
դուխտ Հայեր կան:

ԹԻՒՆՊՈՒԻ, ԹԻՒՆՊՈՒԻ կամ ՏԻՒՆՊՈՒԽԱ. — Գիւղաքաղաք Սեւ ծովու եզերքը, Տրապիզոնի ու Կերասունի մէջ տեղ: Տրապիզոնի կուսակալութեան ներքեւ է և կեդրոն հաւ-
մանուն գաւառակին: Գիրքը լեռնային է, շի-
նուած՝ զտիւփայրի մը վրայ, տուները մէկ-
մէկու կից են և վրայէ վրայ: Գլխուն վերեւ
հիւսիսէն հարաւ ձգւած է Ալաւայ կոչուած
կանաչագիւղ բլրակը, աջէն ու ձախէն խոր-
շուտ և կիլիկիայս անուամբ գետերը խոխո-
ջելով կու գան կը թափին ծովը: Ամբողջ դիւ-
ղաքաղաքս շրջապատուած է կաղնիի թփիկ-
ներով: Կլիմայն բարեխառն է և առողջարար,
ջուրն անուշ՝ զովարար և շատ թեթեւ: Բնա-
կիչներն են 5000 հոգի, թուրք, հայ և
յոյն: Հայերը 90 տուն չափ են, ամենքն
ալ գրեթէ առհասարակ առեւտրով կ'ըրադին
և շատ չարքաշ են, շարաթը երեք օր քա-
ղաքին շրջակայ երեք որոշեալ առեւտրա-
վայրերը կ'երթան, երկու շաբաթի՝ Էսպիլէ, չո-
րեքշաբաթի՝ Խալքալիւ, ուրբաթ՝ Էլէվի: Այս
երեք գիւղաքաղաքները Սեւ ծովու եզերքն
են, Թրիպոլիէն 3-4 ժամու ճանապարհ հե-
ռու: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ
քարակիր ու փոքրիկ եկեղեցի մը, ունին
նաև Լուսաւորչեան վարժարան մը՝ 80 ա-
շակերտներով: Գլխին շատ առատ է, տե-
ղական բերքերն են՝ կաղին, ընկոյղ, լուբիս,
և այլն:

ԹԻՒԱՏՐԻԱ կամ ԱԳՆԻՍԱՐ. — Գիւղա-
քաղաք Չմիւռնիոյ կուսակալութեան և ա-
ռաջնորդութեան ներքեւ, համանուն գաւառա-
կի մէջ: Կը գտնուի լաւ մշակուած դաշտի
մը մէջ, 48 հզրմ. Մանիսայի հիւսիս ա-
րեւելեան և 49 հզրմ. Գասապայի հիւսի-
սային կողմը: Հայք, իբր 900 հոգի են,
ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի
և երկսեռ վարժարան մը՝ 64 աշակերտնե-
րով: Տեղւոյս բովանդակ բնակչաց թիւն է
17000, միծամանուծիւնը թուրք, կայնաւ
յոյն: Վտճառականութեան գլխաւոր նիւթն
է բամբակը: Ունի բազմաթիւ առատաջուր
աղբիւրներ և գեղեցիկ կանաչադարձ պար-
տէզներ:

ԹԻՒՅ. Տեւ ԴՈՒ:

ԹԻՒՍԲԻԼԼՈՒ. — Գիւղ Սիւնեաց Գեղար-
քունի գաւառի մէջ Չախրլու գիւղէն վերա-
մը հեռու գէպ ի հիւսիս: Կայ 38 տուն հայ,
իբր 330 հոգի: Ունին հին եկեղեցի սը՝
շրջապատուած խաչքարերով և գերեզման-
ներով:

ԹԻՒՐԲԹԻ. — Վանք լեռնային Կիլիկիոյ,
որուն տեղը կը թուի բլրալ ոչ այնչափ հե-
ռու Ալիների սահմաններէն: Յունական մաշ-
տոցի մը գրեշը, հետեւ խոյրով կը յիշէ
վանքս. «Քրիստոս Աստուած մեր առջէ
բարի ժամանակաւ վայելել զգիրս՝ բնակչաց
սուրբ ուխտին թիւրքոյ վանիցն, յորոյ
պայծառութիւն՝ բարի յիշատակս կատարե-
ցաւ, այլ մի որ իշխեցէ հանել զսա յեկեղեց-
ւոյն, յինչ պէտք և իցէ»: Չանաղան յիշա-
տակարանաց մէջ կը յիշուին վանքս և իր միա-
բանները: Վանացս մէջ գրուած Ոսկերեքանի
ճառերուն յիշատակարանի մէջ, 1314ին, կը
յիշուին նոստաւոյիլէ՝ իբր գրիչ, Գրիգոր՝ ա-
ռաջնորդ ուխտին, Յովնանէս փակակալ, իսկ
մանուկան Վասիլէ գաս, իբր գործաւորներ՝
կը յիշուին «Յովնանէս ամպան (այծապան),
Թորոս հացկտուր, Անտոն աղօնմաղ, Կուս-
տանդիլ՝ հիւրատես»: Յիշուած սուրբ տա-
ճարները կամ խորաններն են՝ Ս. Աստուա-
ծածիլ, Ս. Փրկիչ և կենսակիր սուրբ Նը-
շանք: Վանացս առաջնորդը Գրիգոր՝ 1310
թուին գտնուեցաւ Սիւ ժողովին մէջ, իսկ
Առանայի ժողովին մէջ վանացս վանահայրն
էր Հայրապետ: Մանուէլ անունով մէկը
1335 թուին վանացս մէջ գրած է Շարա-
կան մը. «Ի մեծ և ի հռչակաւոր անուպատոս
որ կոչի թիւրքոյ»: Կը յիշուի թիւրքթոյ
կրօնաւորներէն իբրեւ նշանաւոր երաժիշտ՝
ոմն Մարգար Փիլիսոփայ: Այլ կարեւոր
տեղեկութիւնք կը պակսին թիւրքթոյ վանաց
նկատմամբ, ցանկալի էր գտնել և հետազո-
տել աւերակները:

ԹԻՒՐԻՆՇԵՒ. — Գիւղ Չարսանճագի, 13
տուն հայ և 2 տուն մահմէտական կայ:
Հայոց եկեղեցին աւերակ է:

ԹԻՒՐԲՄԷՆ. — Գիւղ Պրուսայի նահանգի,
Էրթնորու գաւառակի կեդրոնավայր Պրէճնիկ
գիւղաքաղաքի արեւելեան հարաւային կող-
մը: Ունի բարձրադաղած բլուր մը, հիւսի-
սային կողմը արգաւանդ դաշտեր, հացա-

բոյսի յաւթի արտեր, թիմենոյ ծառաստաններ, որթեառներ, ընկուզենոյ, ծիրանոյ, կեռասնեայ ծառուղիներ և 204 աւելի քաղցրահամ չրոց աղբիւրներ և առողջարար օդ : 250 տարի առաջ Սերաստիոյ բնիկներէն Չալըպ-օղլու կոչուած գերդաստանի գաղթականութեամբ ձեւացած է գիւղս : Այժմ 506ի չափ Հայոց տուն կայ և 35ի չափ հայախօս Մահմետականաց բնակարան : Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ երկրագործ, շերամբայծ ու այգիգործ է. մաս մ'ալ համեապարծութեամբ, երկաթագործութեամբ և պայտարութեամբ կը զբաղի : Շրջակայ 304 աւելի գիւղերու մահմետական ժողովրդոց առեւտրական կեդրոնառեղին է գիւղս : Հայկական եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին՝ կէս քարուկիւր՝ հաստատուն և բնդարձակ շէնք մ'է, կիցն է փայտաշէն վարժարանը թորգոմեան անուամբ, ունի 125 աշակերտ : Գիւղիս մէջ երկատարղները՝ 18-20 տարեկան անապատճառ կ'ամուսնանան, իսկ օրիորդները՝ 13-15 տարեկան : Աղջկունք, մանկամարդ և պառու կանայք գիւղի ու ցորիկ բամբակ մանկու, կտաւ գործելու, դուրպայ հիստելու, հագուստներ կարելու, շերամբոյ սնուցանելու, հաց եփելու և այլ գործերով զբաղած են : Արք շէն օրերի պանդխտիլ, պարզութեամբ կ'ապրին՝ գոհ ըլլալով իրենց վիճակէն. ինչ որ աւելցընեն ապրուստէն՝ արտ, այգի, պարտէզ կը գնեն ու հողեր կը շատցընեն : Գրեթէ 50 տարի առաջ, երկպառակութեան մը պատճառաւ 50 տան չափ Հայերէն կաթն գիթէութեան յարեցան, սակայն այժմ առանց թիւր քիչ է իբր 10-15 տուն և ունին մատուռ սր :

ԹԻԻՐՔՄԷՆ ԳԱՆԼԻՍԻ. — Էն և բերդ Այրաբատայ Բասեն գաւառի մէջ :

ԹԻՐԵՆԴ. Տես ՏԻԳՆԻՍ :

ԹԻՖԼԻՉ. Տես ՏՓՂԻՍ :

ԹԼԱՆՅԻԿ. — Գիւղ Խարբերլի. ունի 17 տուն հայ և Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը :

ԹԼԽԻ. կամ ԹՂԻԽԻ. — Գիւղ Բալուայ, իբր 3 ժամ՝ անկէ հեռու : Կը կարծուի թէ շին թլիսուս գաւառն է, որ մեաասաներոյ գարու մէջ տապաւնակեցաւ Տուղրիլի և Ալփ-

տալանի աշխարհաւեր արշաւանաց առնն : Այժմ ունի 44 տուն հայ, և Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը : Դիրքը հովասուն է, կ'իյնայ Եփրատ գետի հարաւակողմը, բլուրի սը ստորոտը :

ԹԼԽՈՒՄ. — Չորրորդ Հայոց մէջ այս անուամբ քաղաք և գաւառ կար ի հնումն, Պաղին գաւառի մօտ :

ԹԼԿՈՒՐԱՆ. կամ ԹԼԿՈՒՐԱՆ. — Հին աւան Կիլիկիոյ և Միջագետաց մէջանդ, ուր կը նստէր Հայոց Ասիոյ իշխանը, որուն թուղթ գրեց Նիսիսէն Շարհապին : Ասկէջ էր Սոյ երգիչ Յովհաննէս կաթողիկոսը՝ որ թլիւրանեցի կոչուած է : Մեր աշխարհաւ գիւրները այս անգիւր կը համարին Ասիոյ կոչուած երկիրը, ուսկից էր երանելի և համբերող Յորը :

ԹԼՊԱՂՏԱՏ. Տես ԹԻԼ-ԲԱՂԴԱՏ :

ԹԼՊԱՇԱՐ կամ ԹԻԼ ԱԻԵՏԵԱՅ. — Հին քաղաք Միջագետաց սահմանակից, Հոմէկլայէն քիչ հեռու գէպի հարաւային արեւմուտը և աւելի մօտ Այնթապի՝ արեւելեան հարաւակողմը : Ի հնումն ճոխ քաղաք մ'էր և ունէր բազմաթիւ Հայեր, երբ եկաւ Բաւաին և զրաւեց 100 ձիաւորներով : Թլպաշար Էդեսիոյ կամներու սիրած բնակավայրն էր, այնչափ որ Ճոսլին Ար թրպաշարի կը կոչուէր և Ճոսլին Բե համար թլպաշարը զուարճութեան վայր կը նկատուէր : 1148 թուին քաղաքիս վրայ կը յարձրիկ Իկոնիսնի Մագսուտ սուլտանը : Գրիգոր (Պահլաւունի) կաթողիկոսի եղբայրները, Կարկասի իշխան Վասիլը և Շահան զօրավարը կ'օգնեն Ճոսլինի և կը վանեն գթշնամին, թէն յետոյ վասիլ զարանի կը բռնուի : Թլպաշար մէններու նենգութեամբ Ճոսլինի բռնուելէն վերջը թլպաշար Այնթապի և ուրիշ տեղերու հետ կ'անցնի Նուրէդդինի ձեռքը : 1218 թուին Իկոնիսնի սուլտանը Քէյքաուս՝ 10 օր քաղաքս կը պաշարէ և բնակիչք անձնատուր կը լինին : Այնուհետեւ կ'սկսի եղիպտական տիրապետութիւնը : Խաչակիրներու յաղթութեան ժամանակ թլպաշարի մէջ կային շատ հայ իշխաններ, որոնցմէ կը յիշուին Էրկաթ և Նիկոսոս կամ Նիկոմիդոս : Քաղաքիս մէջ կար նաեւ Յակոբիկ ասորինէրու եպիսկոպոս :

ԹԻՒԱԽՈՒՌ. — Գիւղատեղի Արցախի խաչէն գաւառի, Կրճողու գիւղի արեւմտեան կողմը: Ունի տեղական եկեղեցի և հանգստարան:

ԹԻՒԱԶՈՐ. — Գիւղ Արցախի, ունի սակաւաթիւ վրացի բնակիչներ:

ԹԻՒՆՏՆ, ԹԻՒՆՈՒՏ կամ ԹՈՒՆՈՒՏ. — Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի մէջ, որուն այժմեան բնակիչը այլազգի են, ՅՅ տուն: Գիւղիս Ս. Յակոբ անուն եկեղեցւոյն 1671ին Նազար Ղափանեցին նուիրեր է աւետարան մը:

ԹՎՈՒՏ. Տես ԹԵՂՈՒՏ:

ԹՄԱԶՈՐ Տես ԳԵՒՇԵԿ:

ԹՄԳՈՒՂ. Տես ԴՈՒՄՊՈՒՂ:

ԹՄԳՈՒՂ կամ ԹՄՈՒՂՎԻ. — Գուգարաց Զաւախք գաւառի մէջ այս անուամբ վեց ապառաժոս 8761 ոտնաչափ բարձրութեամբ լեռներ կան միմեանց կից, որոնք երկնցած են Կուրի ուղղութեամբ հարաւէն դէպի հիւսիս: Ասոնցմէ երեքը միւսներէն բիշ մը աւելի բարձր են, և այս երեքի վրայ կառուցուած է ամրոց մը՝ իր 100 սաժէն երկայնութեամբ և 20 սաժէն լայնութեամբ: Պարիսպը՝ որուն լայնքը 1¹/₂ արշին է, շինուած է կրով և տեղ տեղ սրբատաշ քարերով, կը շրջապատէ այս երեք լեռները, որոնց խրաքանչիւրի վրայ կան մէկ մէկ աշտարակ: Բաւն ամրոցի գիմաց, արեւելեան կողմը կը բարձրանայ այս երեք լեռներուն կպած տափարակ բլուր մը, որ նոյնպէս պարսպապատ է: Ամբողջ բերդը ունի երեք դուռ, հարաւէն, հիւսիսէն և արեւելքէն, որ կը տանի դէպի բլուրը: Այս բլրան վրայ կայ փոքրիկ մատուռ մը՝ որուն միայն արեւելեան և հարաւային պատերը կանգուն մնացած են: Սեղանի երկու կողմը կան խորաններ, պատի վրայ նկարուած է Ս. Աստուածածին, կողմնակի երկու կոյս և ներքեւը երկ երկու առաքել: Հարաւային պատի մէկ կամարին ներքեւ կը նկատուի սուրբի մը պատկեր և վրացերէն սեւ գոյնով արձանագրութիւն մը՝ սաստիկ եղծուած: Հարաւային դրան մօտ ստորերկրեայ անցք մը ժայռի միջով կ'իջնէ մինչև Կուր գետը ջուր բերելու համար: Բլրի առջև երեք սաժէն բարձր և կիսաւեր կոթող մը կայ, որուն շուրջը կը

տեսնուին բնակարաններու աւերակներ: Հոս է եղեր Թմբուկ գիւղը, որուն մերձաւոր գերեզմանատան մէջ կան շատ խաչարձաններ և գերեզմանաքարեր՝ հայկական արձանագրութեամբ: Արձանագրութեանց ծանօթ թուականները կը վերաբերին ժէ. դարու առաջին կիսուն: Այս խաչքարերէն միոյն վրայ կայ ՊԵՁ (= 1417) թուականը, կանգնողն է Միսրար և կենակիցը: Կարմիր քարէ բաւական բարձր խաչարձանի մը վրայ կայ աւելի ընդարձակ և կիսեղծ յիշատակարան: Թմբուկ բերդի գիմաց գետի աջակողմը կան ընդարձակ սենեակներու պատեր, որոնք՝ ժողովրդեան ըսածի համեմատ, Թմբկաբերդցիներու խաները կպած են: Ասոնցմէ բիշ մը հետո կայ փոքրիկ սենեակներով շէնք մը, որ շատ նման է բաղնիքի: — Զաւախք, 45-46:

ԹՄԳՍԱՅՈՐ. — Կը յիշուի Տարուբերանի Տարօն գաւառի մէջ: Այսպէս կոչուած է, վասն զի ձորիս մէջ զօրքեր թորած և քնացած են ժամանակաւ, ինչպէս կը յիշէ Յովհաննէս Մամիկոնեան:

ԹՄՈՒ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԹՄՈՒՂՎԻ. Տես ԹՄԳՈՒՂ:

ԹՇԱԶՈՐ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Սպեր գաւառակի, 10 տուն հայ և 15 տուն մահմետական կայ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և տարրական վարժարան:

ԹՈՒԱՏ. — Այլազգիներէն այսպէս ևս կը կոչուի Եւդոկիա քաղաքը:

ԹՈՒՎՈՒԵՐԱՆ կամ ԹԵՕՏԵՎՈՒՆ. — Գիւղ Այրարատայ Բաւն գաւառի, Գոմաձոր գիւղի մօտ արեւելեան Ջիսիսային կողմը: Հայ բնակիչներէն շատերը բողոքական են:

ԹՈՒԹՎ. — Հայաբնակ գիւղ Բաղէշի Շատաի գաւառակի:

ԹՈՒԿՈՒՄ. — Արցախի գիւղերէն մին, այժմ թուրքաբնակ է:

ԹՈՒՈՇԵՆՔ կամ ԹՈՒՈՇԵՆՅ ԴՈՆԵՐ. Տես ԽՈՏՐԶՈՒՐ:

ԹՈՄԱՅ (Ս.) ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՎԱՆՔ. — Վատ պուրականի Ռշտունեաց գաւառի, վանայ ծովակի հարաւակողմը կը գտնուի վանքս, բլրի մը վրայ գեղեցիկակիր և ծովահայկաց: Շէնքը փոքր է, ունի կաթողիկէ: Եկեղեց-

ւոյն դրան վրայ, կ'ըսեն, գրուած է Ս. Թոմայի մարմինը, Հնդկաստանէն բերելէն վերջ, թէն նշան մը չի տեսնուիր. աւելի հաւանական է և հասարակաց աւանդութիւն, թէ հոն կը պահուի սրբոյն ձախ բազուկը: Տես ԱՔՈՒՂԻՍ:

ԹՈՄԱՍ. — Երբեմն հայարնակ գիւղ Արցախի Բերդաձոր գաւառի ունի եկեղեցի՝ աւերակ վիճակի մէջ:

ԹՈՄԱՍ. — Սար և բերդ Արցախի Բերդաձոր գաւառի մէջ: Բերդը հիմնուած է համանուն սարի վրայ, որ բարձր է 5230 ոտը: Սարը առանձնացած է ամէն կողմէն և բարձրացած ձուածն: Բերդն ունի բարուկիր պարիսպ, սքանչելի տեսարան և աւերակ փոքր եկեղեցի մը:

ԹՈՄԱՍՍՈՒ. — Այլազգարնակ գիւղ Այրարատայ Շարուր գաւառի:

ԹՈՄԱՐՁԱ, ՏՈՒՄԱՐՁԱ կամ ԹԱՄՁԱՐԱ. — Կեսարիոյ արեւելակողմը 8 ժամ հեռւորութեամբ, գրեթէ ամբողջ հայաբնակ և հայախօս տան մ'է, տափարակ և ընդարձակ դաշտի մը վրայ, բառանկիւնածն գիրքով: Առողջարար է օդն և ջուրը պատուական: Բնակիչը 980 տուն, որոնցմէ միայն 38ը թուրք են: Տուները բարաշէն են և երկյարկ: Ունի Ս. Պօղոս Պետրոս անունով եկեղեցի և ազգային վարժարան մը՝ 620 աշակերտներով ու եօթը վարժապետներով, վարժարանի տարեկան 50 ոսկի ծախքը կը հայթայթուի այլ և այլ նուիրատուութիւններով: Առանին կեանքը նա հապետական է կատարելապէս, կրթական վիճակը շատ անկեալ: Շուկան լայն ու ընդարձակ է և ունի 91 խանութ: Ժողովրդեան գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւն և անասնաբուծութիւն: Գլխաւոր արտադրութիւնները են, դուր, գազի խէփ, վարսակ, ցորեն, գարի, պանիր, մորթ, մեղր, և այլն: — Թուրքերը ունին մզկիթ մը և գլոյց մը: Առանի արեւմտեան եզրը կը գտնուի կիսակործան յոյն եկեղեցւոյ մը

աւերակը: — Թումարգայի արեւելեան եզրը ձորի մէջ է Ս. Աստուածածնի նշանաւոր ու հոյակապ վանքը, որ ամէն տարի խումն բազմութեամբ մօտէն ու հեռուէն ուխտաւորներ կու գան օգոստոսի մէջ Աստուածածնի տօնին և մեծահանդէս կը տօնեն: Այս վանքը կառուցուած է հին սրբավայրի մը վրայ և աեղացիք աւանդովէս մը ունին ասոր նկատմամբ: Ոմանք Թումարգա անունն աւաղաւեալ կը համարին և կը կարծեն թէ Թովմա Արծրունիէ շինած է: Վանքս կանխաւ փոքրիկ մատուռ մ'է եղեր, բայց կարմիրցի Բարսեղ վարդապետ բարեսէր անձի մը և բարեպաշտուհիի մը ձեռնադրութեամբ ի

18. Թումարգայի Ս. Աստուածածնի վանքը:

վերջոյ շինուեր է ներկայ փառաւոր և շքեղազարդ եկեղեցին: Վանքս կալուած չունենալով, թեմականներու նուէրներով կը կառավարուի:

ԹՈՄԱՐ ՏԱՇ. — Գիւղ Այրարատայ Շիրակի գաւառի արեւելեան մասին, ձորի մէջ, Ղուծնի-Ղըշլախի արեւմտեան կողմը՝ հագի երկու վերստ հեռու. շրջապատուած է լեռնակներով: Այս գիւղէն կ'անցնի Ալեքսանդրապոլէն Ղըշլախ գնալու ճանապարհը: Ունի առատ ջուր, ծառաստաններ և ջրաղացներ: Հիւսիսային կողմի լեռները առ հասարակ Ղարաջի կ'ըսուին, իսկ հարաւայինը Կիւմիւշ-տաղ՝ ոչ եթէ հանքաց զոյւթեան պատճառաւ, այլ արգասաւոր հող

ունենալուն համար, ցորենը բնափր է: Բնափր կիշք ամբողջ հայ են 655 հոգի, բաժնուած 81 տան, իրենց նախնիք եկած են Կարսի Պերնա և Ղարա Քիլիսէ գիւղերէն: Հայոց նոր եկած ժամանակ երեսուն տան չափ Պարսիկներ կան եղեր, որոնք ցրուեր են զանազան կողմեր, իսկ Պարսիկներէն առաջ գիւղիս մէջ կը բնակին եղեր Յոյներ՝ որոնք Լէզկիներէ բնաջինջ եղած են: Եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին՝ շինուած է 1837 թուին,

են. կան 20 տուն հայ և 20 տուն մահմետական:

ԹՈՒՆԴՐԱԿ կամ ԹՈՒՆՏՐԱԿԱՍ. — Լատին վերացին գիւղս կամ աւանս կը գնէ Տարսերանի Ապաշունեաց գաւառի մէջ, բռն լով (Գլ. Խ). «Ելեալ զայ անցանէ ի գաւառն Ապաշունեաց ի բնակարանն սատանայի յաստուածարաց ժողովն, և ի զազանաց զայրադիցն՝ որ կոչի թոնեարակս»:

Գիւղիս բնակիչք կը կոչուին թոնեղրկացիք:

19. Թոնիգայի Ս. Աստուածածին վանքի եկեղեցւոյն մերքին տեսքը:

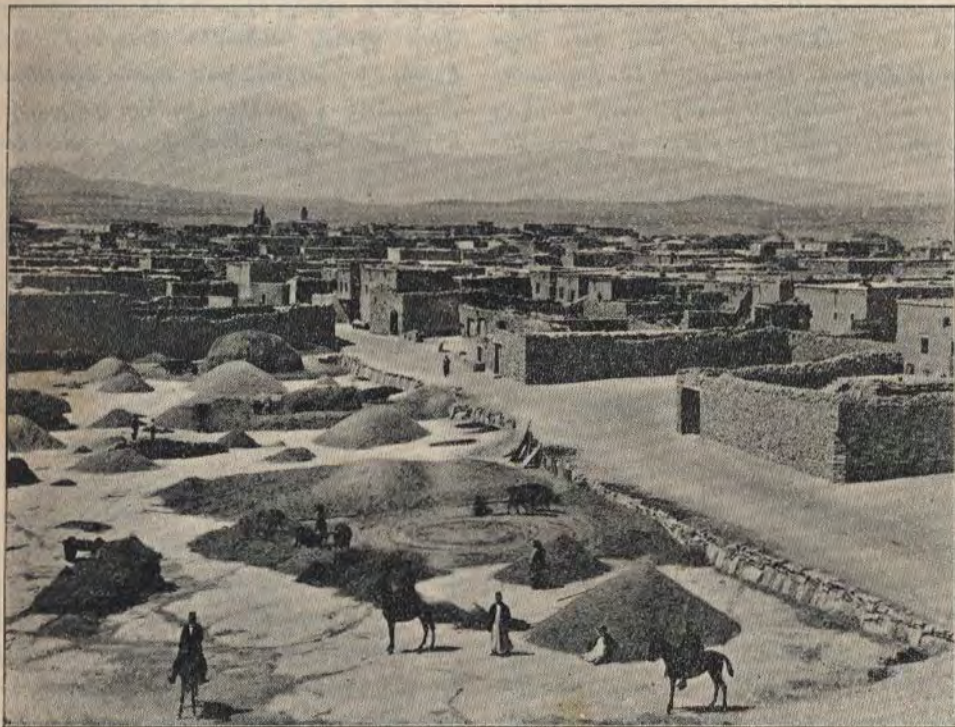
մօտը կայ գիւղական վարժարան: Գիւղիս սահմանի մէջ, հիւսիսային կողմը կայ աւերակ և անբնակ գիւղ մը:

ԹՈՄՆԱՆ կամ ԴՈՄՆԱ. — Գիւղ Բաբերդի, երկու ժամ հեռու, հիւսիսային կողմը: Գիւղիս յենարան լերան վրայ է Ս. Աստուածածին, իսկ ստորոտն է Ս. Թեոփրաս. երկուքն ալ աւերակ: Կը կարծուի թէ ի հնումն Խրախձան անուն վանքն այս էր: Գիւղս այժմ ունի Ս. Համբարձում անուամբ եկեղեցի մը և վարժարան: Բնակիչք հոգապարծ

կամ թոնեղրակեցիք: Անուանի եղած է գիւղս ԹԵՐ, ԺԵՐ և ԺԲԵՐ զարերու մէջ իր ազանդաւորներովը, որոնց ծագումն հաւեւեալ կերպով կը պատմուի. 840 թուին, Սմբատ անունով մէկը Ծաղկոտն գաւառէն, աշակերտելով պարսիկ բժշկի մը, անկէ սորվեցաւ մոզութեան և անաստուածութեան արհեստը, և զալով թոնեղրակ գիւղը հոն բնակեցաւ: Թէև սո՛ւ աշխարհական էր, բայց ուսմիկը խաբէլու համար եպիսկոպոս ձեւաւալով, անհաւատութիւն կը քարոզէր: Կ'ու-

բանար Աստուծոյ նախախնամութիւնը և Հոգւոյն սրբոյ շնորհքը. կ'արհամահէր եկեղեցւոյ խորհուրդները, հանգերձելոց յոյսը կը ստէր և ինքը կը կեղծաւորէր իբրեւ բարեպաշտ: Այսպէս քիչ քիչ նենգութեամբ իրեն հետևողներ գատաւ էրիկ և կ'նիկ մարդիկ ներքէն և հուսկ ուրեմն մուրեկացոց ամբողջ զիւրը: Այս չար ազանդը յայտնուելուն պէս 847ին, Ուլայեցի Յովհաննէս կաթողիկոսը նզովեց զՍմբատ և իրեն հետեւողները: Էւ

լայլ և խնուն կամ խնուս աւանները, ուր բազմանալով ամէն տեսակ չարութիւններ և պղծութիւններ կը գործէին: 1002 թուին ասոնց մուրաբիտն մէջ ինկաւ նաեւ Հարալ Յակոբոս եպիսկոպոսը, որ և կեղծաւորելով խտակրօն, որսաց շատերուն սիրտը և քկոտաւ անաստուածութիւն քարոզել: Ասոր ծուռ վարդապետութենէն ազգիս մէջ խռովութիւն ծագեցաւ, այդ պատճառաւ Սարգիս կաթողիկոսը քաղցրութեամբ իրեն

20. Թումարգա աւանի ընդհանուր տեսարանը:

որովհետեւ գաղտուկ իրենց մուրաբիտներ կը քարոզէին, կաթողիկոսը թուզթ գրեց բոլոց առաջնորդներուն, որ անօրէններու ու բողայթներէն զզուշանան: Նոյն խնամքը և զգուշութիւններն ըրին նաեւ ուրիշ կաթողիկոսներ, մինչև Պետրոս Գետապարձը, ոչ միայն նզովքով գատապարտելով ազանգաւորները, այլ և իշխաններու ձեռքով անոնցմէ շատերը պատժելով: Սակայն չկրցան բոլորովին ջնջել անոնց արմատը և բունը, որոնք գաղտապողի տարածուեցան նաեւ թու

կանչեց Յակոբոս եպիսկոպոսը և բոլոր ամբաստանութիւնները ստուգելէ վերջ, զինքը գրեց բոլոր իշխանութիւններէն և պատուէն ու բանտը դրաւ. բայց քիչ օր վերջը գաղտնի հնարքներով բանաջն ազատելով, փախաւ: Պալիս և անկէց ալ եկաւ գործնալ թոնս գրակ աւանս, ուր տակիլ գտնաւով նաեւ իր ազանգաւորներուն, գնաց Մանիքեցոց հետ միացաւ և չարաչար մահուամբ սատակեցաւ: Նոյն մատասաներորդ գարու մէջ, Պետրոս Գետապարձ կաթողիկոսի օրով գար

ձեռք բերելու մեծ անհրաժեշտությունը նույն մուշար աղանդը մեջտեղ հանեցին, բայց Գրիգոր Մազիստրոս՝ որ նույն ատեն Միջագետաց գութն էր՝ խնամք տարաւ և ամենայն ջանքով փութաց ջնջել և անհետ անել անոնց յիշատակը Հայաստանէն, քանզի թոնդրակ աւանքը և անոնց ուրիշ բնակութեան և թագքատեան որջերը։ Այս աղանդը առեց երկու հարիւր տարի, ինչպէս կը յայտնէ նոյն ինքն Գրիգոր Մազիստրոս։ — Այս գիւղը կը յիշէ Խնձիճեան՝ անցեալ դարու սկիզբը Թուրքաւ անուամբ, Մանազկերտի հարաւակողմը, Յ ժամ հետու։ Այժմ ևս կայ նոյն գիւղը Թոնտրակ անուամբ, Մեծփայ վանքի հարաւ արեւմտեան կողմը, որուն ներկայ վիճակին վրայ տեղեկութիւնք կը պակսին։

վրայ բարձրացած՝ նման է Սրմանց և Սրազած հրաբուխի լեռներու, իսկ ժաննձեռ ժայռերով բաժակը, զոր ճեղքէնէ տեղեկ (Գաթիսաձոր) կը կոչեն այլազգիները, առեւի նման է Խաւիտայ վանքով լեռան խառնարանին։ Բաժակին գոգէն շատ տեղերէ առատօրէն կը վերածխին ջրեղէն և ծծմբային շոգիներ՝ եռացած ջուրէն առեւի ջրով։ Գրեթէ 2000՝ շրջապատ ունեցող բաժակը, 300՝ առեւի ցած է քան երկու շրջանց վրայի եղջիւրաձեւ կատարները, յատակը՝ զրեթէ տափակ՝ զիջուած են որձաքար պարփուր վիմաց մեծամեծ կտորներ։ Ապա կանիշ և լուծողական արտաշնչութեամբք՝ ընդարձակ դարաձեւ կողմերը քայքայեր են և սպիտակացած ծծմբով, որ շատ առատ

21. Թոնտրիկ իրարդիսային լեռան բաժակը։

Բայտ մեր հին վիճակագրութեան ունի 21 ատն Հայոց և 68 Գրգաց։

ԹՈՒՆՏՐԻԿ, ԹԱՆՏՐԻԿ կամ ԹԱՆՏՐԻԿ — Հրաբխային լեռ Ալաբաթոյ կողմիս դաւառի հարաւային ծայրը, սահմանակից Ծաղկոսն գաւառի և Վասպուրական աշխարհի։ Երկայնանիստ է արեւելքէ արեւմուտք և բարձր իրը 11,000՝, այսպէս կոչուած է, թոնիր կամ հնոց նշանակելով։ Բայազիդէն ութ կամ ինն մղոն հեռու է գէպի արեւմտահարաւ։ Թոնտրիկ է այժմ Բնաշխարհի նշանաւոր բնական երեւոյթներէն մին, վասն զի կը համարուի անոր կէս մարած հրաբխային լեռանց մէջ ամենէն առեւի կենդանագոյնը, ինչպէս կը յայտնէ Ապիլի գերմանացին՝ որ բննեց 1862ին, նոյնը կը վրայէ նաեւ Թեոփէ, բաժակը գիւ հաղորդակցութեան մէջ է միմուրտի հետ։ Լեռանս գլխիւր՝ լայն և ձուռնա խարսխ

է, վասն զի ⁷³/₁₀₀ ծծումբ է, և այնչափ առատ, որ կարելի է առանց վառելի նիւթէրու օգնութեան, ժողլիլ քարերու վրայէն, ինչպէս կ'ընեն Լիպարեանց վաւիւնայ կըղւայն մէջ։ — Լեռանս մէկ նշանաւոր երեւոյթն է երբեմն երբեմն ունեցած ներքին որոտումները, նման Ամերիկայ Անտեան լեռանց Պրատիստու կոչուած որոտումներուն։ Ռուսաց Բայազիդի տիրելէն վերջ, 1855ին, բանակած լինելով լեռանս հիւսիսային ստաւրար թէփերից գիւղը և թուրքերը հարաւակողմը, զիշերը լսեցին սառտիկ ուրաձր գոլթեան պէս որոտումներ, և երկու բանակները իրարմէ կասկածելով՝ զէնքի կը զիմէին, մինչև որ տեղեկացան Գրգերէն, թէ այն ձայները լեռան սրան կու գային։ Ներկայ բոլոր երեւոյթներէն կ'երեւի որ Թոնտրիկի հրաբուխը զարած է ժայթքելէ և փոխուած ծծմբահան (Solfatara) վիճակի,

այնպիսի վիճակի մը՝ որ երկրաքննաց հա՛մեմատ՝ կրնայ նորէն բորբոքիլ, ինչպէս եւ զաւ վիստով տառն և ութ տարի հանգիստ առնելէ վերջ։ — Թոնտրիկի ծծմբաւ երկրի կազմութիւնը կը տարածուի գէպի արեւմտա-հարաւ Տիաւին և Դադկոսն։ Բայազդի կողմանց երկրաշարժները վկայ են երկրին ներքին հրախառն բնութեան, երկրի երեսն ալ, ինչպէս Թէփէրիզ գիւղի շուրջը և ուրիշ կողմեր, կը տեսնուին հին հրաբոխային ժայթքմանց մնացորդներ։ Լեւոն և Թէփէրիզ գիւղի մէջ ահզ կը տեսնուին խիտ առ խիտ, մեծ և փոքր կոնաձեւ պասալտան զանգուածներ և բարձրութիւններ։ — Այս րարատ, 491-493։

ԹՈՒՌՆԱԿԱՆ, ԹՈՒՌՆԱԿԱՆ կամ ԹՈՒՌՆԱԿԱՆ. — Վասպուրականի հին գաւառնեւրէն մին։ Գաւառի տէրն էր մեծ և քաջ իշխան Խաչիկ, որուն յետոյ յաջորդեցին Հասան և Ճնճղուկ որդիքը։

ԹՈՒՌՆԻԿ կամ ԹԷՌՈՒՆԻԿ. — Հայաստան՝ բայց այլազգարնակ գիւղ Սեբաստիոյ, հա՛րաւ արեւելեան կողմը։

ԹՈՒՌՆԱԿԱՆ ԲԱՆԻ. — Լեւոնային Կիլիկիոյ մէջ կը յիշուի այս անուամբ բերդ։

ԹՈՍԻԿ. — Փոքրիկ գիւղ Աղուանից Հոգի գաւառի, շինուած է Գուրկան գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վրայ։ Ունի 20 տուն բնակիչք, որոնց նախնիք գաղթած են Խաչեն և վարանդա գաւառներէն։ Եկեղեցին նախորած է Ս. Աստուածածնի, քահանան կու գայ Խոշկաշէնէն։ Գիւղս առաջ շինուած է եղբր այժմեանի հիւսիսային կողմը, ուր զեռ կանգուն կը կենայ եկեղեցին, յետոյ օլի փաստակարութեան պատճառաւ փոխաւորած են այս ահզ։ Օյն և Կլիման ճնշուած է շրջապատող լեռներէն։

ԹՈՍԻԿ կամ ԹՈՍԻԿ. — Գիւղ Կարնոյ, քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային և Զրաւանք գիւղի արեւելեան կողմը։ Ունի իբր 20 տուն հայ մահմադական բնակիչներ։

ԹՈՎ. ՏԵՍ ԲԱՂԻՐ։

ԹՈՏՈՐԱԿ կամ ԹԷՌՈՐՈՐԱՅ. — Գիւղ Սեբաստիոյ հիւսիսային կողմը՝ 10 ժամ հեռու։ Ունի 70 տուն հայ և բաւական թուով ալ մահմադական։ Հայք ունին Ս. Յակոբ անուամբ եկեղեցի մը՝ որուն հասոյթով կը

կառավարուի գործքը։ Գիւղիս մօտ կայ համեմուն լճակ մը 5 ժամէ աւելի շրջապատ առնեցող. այս լճակէն կ'ելնէ առատ առեւի ձուկ։

ԹՈՐԳԱՆ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն գաւառի, Բլրոյ հարաւային և Հերզեի արեւելեան կողմը։ Անցեալ դարու սկիզբը ունէր 100 տուն հայ և Ս. Գրիգոր անուամբ եկեղեցի մը։ Վարդան Յովնանեան իրեն նախորդութեան ժամանակ (1671), զիւզէս նուէր չընդունելով, կը գրէ։

«Մի՛ յեշեր զԹորգան

Զի քան զԹթու թան.

Զատամունս առան »։

Իբր քսան տարի առաջ եւս (1652) կը յիշուի գիւղս և իր եկեղեցին։ Ներկայ վիճակն անծանօթ կը մնայ ինձ։

ԹՈՐԳԱՆ կամ ԹՈՐԳԱՆ. — Ի հնումն նըշանաւոր աւան կամ գիւղ բարձր Հայոց Գարանաղեաց (Կամախ) գաւառի, իսկ այժմ 30 տուն բնակչօք փոքր գիւղ մը։ Կառուցուած է Սեպուհ լեւոն արեւելակողմը, ա՛նոր մէկ ոստին վրայ։ Թորգանի մէջ էր ի հնումն Ասորոց Բարշամայ կամ Բարշամի՛նայ կուռքի արձանը՝ փղոսկրէ, բլրեղէ և արծաթէ շինուած, զոր Միջին Տիգրան բերած էր ի Միջագետաց։ Քրիստոնեւութեան ժամանակ գիւղս եկեղեցւոյ կալուածոց կարգը անցաւ։ Աղաթմանդեղոսի պատմածի համեմատ, Ս. Գրիգոր իրեններովը «Երթեալ հասանէր ի Գարանաղեաց գաւառն, զի և անդ զանուանելոց սուտ աստուածոց զրաւ գինսն կործանեացն» որ էր ի դեօդն Թորգան, մեհեանն անուանեալ սպիտակափառ գիցն Բարշամայ, նախ զնա կործանէին, և զգեօդն ամենայն դաստակերտօքն և զհա՛նովքն խրովք հանդերձ՝ յանուն եկեղեցւոյ նախորեալ, և զամենափրկիչ նշանին օրինակ և անդ կանգնէին»։ Ս. Գրիգոր Կեսարիայէն գառնալէն վերջ, հոս վանք շինեց և կոչեց Ս. Խաչ կամ Ս. Նշան, ինչպէս կ'աւանդուի նոյն վանքի հին կոնդակի մէջ։ Յարդ կայ հին քառանկիւն և անսխն եկեղեցին՝ որ մէջ՝ տեղը ունի կաթողիկէ և չորս գուգաւոր մատուռներ՝ չորս անկիւնները։ Այս տեղս առաջ Ս. Գրիգոր բնորած էր իրեն առանձնարան և յեալին հանգստարան և իր

ձեռքով տաճարին հարաւակոյժը ծառեր
անկելով՝ զրախա մը ձեւացուցած էր և եր-
բեմն հոն կը զրօնայր: Յովհաննէս կաթու-
ղիկոսը այս անգերուն ուխտի գալով և շր-
ջելով անառ գաղար հացի ծառ՝ անկուած
Լուսաւորչէն և անկէջ կտոր մը փրցուց:
Այժմ եւս կը ցուցնեն Ս. Գրիգորի պար-
տիզակը և հացի, զիհի և այլ զանազան
պտղատու ծառեր: Տաճարին մէջ են Հա-
յաստանեայց հաւատքի հիմնադրաց, հոյա-
կապ և սքանչելի մարդկանց սրաառուջ զամ-
բանները, երեք առաջին հայրապետաց և ե-
րեք մեծ արքայազանց: Այս զամբաններէն
ամենէն առաջ յիշելու ենք Ս. Լուսաւորչի-
նը, որուն անգըր սակայն որոշ չենք զիտեր,
փասն զի Յոհաննէս կաթողիկոս կ'ըսէ թէ թա-
ղուած է «յիւր խի ի զրօնանաց պարտիզ-
կան», իսկ Վարդան կը գնէ եկեղեցւոյ հի-
ման ներքեւ: Արեւմտեան մատարանց մէջ
հորաւակողմն է Տրդատայ կողակցի Աշոնա-
ծին սուրբ արկնոջն Աշխէնի գերեզմանը և
հիւսիսակողմը կուստփայլ և եղբայրասէր օ-
րիորդին սրբոյն Խոսրովիկոսոյ: Աշխէնի
զամբանին մօտ արեւմտեան զրան կամարի
տակ կը հանգչի Մեծն Տրդատ, որուն վրայ կը
բարձրանայ փոքր քառասին կաթողիկէ մը:
Հոս բերուեցաւ նախ Տրդատայ մարմինը մե-
ծահանգէս յուզարկաւորութեամբ, աշխարհ-
ամբոխ բանակով և եկեղեցական դասով:
«արծաթապատ դիակիր գագազօք, յորում
լծեալ ջորիք ոսկեասնձք, և գունակ գունակ
հանդերձիւք զգագազսն զարդարելով, և
վաշաք զօրացն աստի և անտի վառեալք
զինուք..... արարեալ տապան թագաւորա-
կան ի քարանց կճեաց, և ի վերայ ապա-
կի արկեալ, յորում եղեալ զգանձն պա-
տուական, զանուշահոտ զսպասարացն, զմեծ
վաստակաւորն»: Բայց ժամանակ անցնելէ
վերջ կը թուի թէ նշխարներէն մաս մը կամ
բոլորը գաղանարար փոխադրած են վա-
պուրականի Անձեւացոց գաւառը Հոյուց
վանքը և վրան զրած են Բարթուղիմէոս ա-
ռաքեալէն օրհնուած խաչը: Հիւսիսային կա-
մարի տակ է Ս. Վրթանիսի գերեզմանը,
որուն մօտ արձանագրութիւն եւս կայ: Հա-
րաւային կամարի տակ է Ս. Յուսէփեան զամ-
բանն. այս երկուքն ալ սխնագարդ են և

կաթողիկէներով: Խաչ արեւելեան անկեանց
մատարանց մէջ կայ գերեզման մը՝ կարծուած
Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի կամ
ուրիշ Գրիգոր անուն կաթողիկոսի մը, հոն
է նաեւ Լուսաւորչի անգաղային Գանիէլի
զամբանն: Տաճարի զաւթին մէջ է Ս. Լու-
սաւորչի մարմինը զանոց, Գառնուկի գե-
րեզմանը, որուն վրայ շինուած է աղիւսէ և
կրէ կամար և ունի խորան. ոմանք կ'ըսեն
թէ այս է Խաղպ գերեզմանը, ուրիշներ ալ,
թէ այնպէս ձայն հանած են Զենան կայսեր
ժամանակ, որպէս զի սրբոյն նշխարները
Յունաստան չառնին: Ասողիկ և Վարդան
թորդանի մէջ թաղուած կը համարին նաեւ
զսուրբն Արիստակէս՝ որ հակառակ է հին
պատմիչներու զրածին: Այս գերեզմաններուն
պատճառաւ վանքը կոչուած է նաեւ Խմե
գերեզմանք: Այս ամէն մեզ սիրելի և փա-
րելի գերեզմաններն և նուիրական տաճարն
կարօտ կը մնան յոստուկ մանրագնին քրն-
նութեան:

ԹՈՐԳՈՒՄ կամ ԹՈՐԳՈՒՄ. — Վիճակ կամ
զաւառակ կարնոյ կուսակալութեան, որ մա-
տամը կը համապատասխանէ Տայոց Արաղէ
զաւառի և ժառամը Բարձր Հայոց Շառագոմբ
զաւառի: Ընդարձակ լեռնահովիտ մ'է ճո-
րտի օժանդակ համանաւն թորթումայ գե-
տոյն եզերքները: Ըստ արդի աշխարհագրա-
կան բաժանման սահմանքն են հարաւային
արեւմուտքէ կարնոյ գաւառը, հիւսիսային
արեւելքէ Ռուսիա, հարաւ արեւելքէն Բա-
սեն գաւառակը, հարաւէն Օվանդր գաւա-
ռակը, արեւմուտքէն Սպեր և հիւսիս արեւ-
մուտքէն Կիսկիմ: Թորթումի երկայնութիւնն
հարաւէ դէպի հիւսիս գետոյն բնթացից հա-
մեմատ կը տեւէ իբր 11 ժամ, և լայնու-
թիւնը արեւելքէ արեւմուտք 5 կամ 6 ժամ:
Թէեւ երկիրը լեռնային՝ բայց զիրքը ցած
է, այնպէս որ իր լեռանց գագաթները գրե-
թէ հաղիւ կը հաւասարին Կարնոյ բարձ-
րաւանդակին: Կարնոյ արեւելեան սահմա-
նաձայրէն կ'սկսի ցածնալ երկիրը առաջ եր-
թալով դէպի արեւելեան հիւսիս: Թորթումի
կլիման բարեխառն է և մեծապէս կը տար-
բերի Կարնէն. նոյնպէս է նաեւ երկրին բը-
նութիւնն: Կարնի ցորենով և գարնով միայն
կը պարծի և ուրիշ բերքերու կոզմանէ շատ

ստորին է քան զԹորթում, իսկ սա այնպիսի տեսարան կը բանայ ուղեւորի առջեւ՝ որուն շատ տեսակի գանազանութիւններէն մարդ ամենեւին տաղտուկ չի գզար. վասն զի եթէ մէկը պաշտերու փափագի՝ հոն կը գտնէ անոնցմէ բաւականաչափ, ոչ բոլորովին տափարակ, այլ փոքրիկ բլուրներով զարդարուած. կան նաեւ ձորեր և խոխոմներ, առուակներ և կարկաջառած գետակներ: Բլրազարդ պաշտին սահմանները չհասած՝ կը հանդիպին ձորակներ, իրենց կողերուն վրայ ունենալով խիտ առ խիտ դարեւանդներ:

ձեւեր առած են. շատ տեղեր ալ վիթխարի գանգաւածներ փրթելով լեռանց բարձունքներէն ինկած են ճանապարհին վրայ խորտակուելով և գանազան մասերու բաժնուելով: Այլ ահեղ տեսարանները երկիւղ կ'ազդեն ճանապարհորդաց վրայ, մանաւանդ երկնաբերձ քարալեռանց սաքերէն անցնելու միջոց, վասն զի ուրիշ բանուկ ճանապարհ ալ չկայ: Ընդհակառակն ունի գաւառակս նաեւ շատ հրաշալի տեսարաններ և գուարճազեղ վայրեր ձորահովիտներու մէջ, մանաւանդ մեծ գետոյն լայնարձակ հովիտը. վասն զի

22. Թորթումի հովտին տեսարանը:

Թորթում գետը կը լայլէ մեծ ձորին մէջէն, որուն երկու կողմերը կը բարձրանան մերթ բարձր և մերթ ցած լեռներ, աեղ տեղ թուփերով և մայրիկներով անասնոցած և աեղ աեղ կանաչազարդ խոտերով ծածկուած: Գաւառակին միջավայրն հասնելով ուրիշ նոր տեսարան մը կը բացուի, բոլորովին լեռի և ապառաժ լեռներ իրենց ուղղաբերձ գագաթներով ահ և երկիւղ կ'ազդեն մարդու. այդ լեռներէն ոմանց մէկ մասը վերէն վար ճեղքուած և կախուած է կողերէն, աեղ տեղ շերտ շերտ բաժնուած շինուածոց գանազան

լեռանց ստորոտներէն մինչև գետեզրը երկու կողմն ալ զարդարուած են պտղատու ծառատաններով և գետոյն երեսը կանաչազեղ ոէղերով ծածկուած: Պազոց առատութեան կողմանէ նշանաւոր է Թորթում, որքան չիլի են բազմաթիւ ծիրանիները առատ և սիւեղոյն պտուղներով ծանրացած և երկիր կախուած. նոյնպէս են և բալի, հունի ծառերն, շատ տեսակ շլորենիները և թթնիք. իսկ ընկուղենիներուն թիւը չկայ. խաղողը բիշ է: Գաւառակս պտղաւէտութեամբ շտեմարան լինելով կարնոյ, ինքը գուրի է ցո-

23. Թորթումի լիճը:

րենէ. վասն զի չունի ընդարձակ դաշտեր, և Կարնոյ սահմանները՝ ուր կը պակսին խիտ լեռներ՝ մեծ մասամբ անասուններու արօտներ են. շատ տեղեր ալ ճահիճներ ձեւացած են լեռներէն իջնող բազմաթիւ գետակներէն. այս պատճառաւ գիւղերէն շատերը վարեհացով գոհ կ'ըլլան:

Չրոց առատութեան և պատուականութեան կողմանէ նախանձելի է Թորթումը. վասն զի մեծ գետը և ձորերէն իջնող գետակները՝ առ հասարակ երկիրը կ'ոռոգեն. իսկ երաշտութեան ժամանակ հետեւեալ կերպը կը գործադրեն. այն պարտէզը կամ անպատանը զոր կ'ուզեն օռոգել, գետակներէն մէկուն ընթացքը կը խոտորեն և առուակներու բաժներով լաւ մը կը ջրեն:

Գետերու ջուրերէն զատ շատ տեղեր կան նաեւ ինքնարուզի աղբիւրներ, նաեւ գետերու եզերքները՝ ականակիտ, սառն և պատուական ջրերով: — Թորթում մոյ մեծ գետը ձորերէն շրջաններով անցնելով և առատանալով երկու կողմէն մէջը հոսող գետակներէն, երթալով մինչեւ իս գիւղին գիւմացը կը սկսի լծաւնալ և սքանչելի և միանգամայն ահաւոր ուրիշ տեսարան մը կը բանայ ուղեւորի հանդէպ: Թորթում մոյ լիճը երկու կողմերէ պարսպաւոր է բարձրաբերձ լեռ-

ներով. երկայնութիւնն կը տեւէ երեք ժամ և լայնութիւնը հազիւ կէս ժամ. նման է Հելուեախոյ լճերէն ոմանց, տեղքը թիապոյն, և յատակը խոր, վասն զի կ'աւանդեն թէ ժամանակաւ չափելով խորութիւնը 105 գրկաչափ լարով չեն գտած յատակը. աւփունքը առ ի շեղ են և հազիւ քայլ մը ներսով կը սկսի խոր անդունդը: Կը թուի լինել խոր բաժակ մը լեռանց պայծառ և ականակիտ աղբիւրներու և մեծ շտեմարան մը լեռներէն իր մէջ հոսող բազմաթիւ վտակներու, ունի համեզ ձկներ զորս կը առ-

նին Կարին: Կարնոյ բնակիչները կ'աւանդեն, թէ ԺԼՂ գարու կիսուն պատահած մեծ երկրաշարժէն, լիճն՝ որ այն ժամանակ փոքրիկ էր՝ լեռան մը փլչելովը խորցաւ և ընդարձակեցաւ: Թորթում մոյ գետը այս լճէն կ'անցնի և սպա նեղ կիրճերու մէջէն անցնելով կը գիւմէ գէպի արեւելեան հիւսիս գրեթէ քառորդ մը ժամու, և յանկարծ 40 մետր բարձրութենէ ահեղ խոխովմամբ վար կը թափի, գեղեցիկ ջրվէժ մը ձեւացրնելով. յետոյ դարձեալ ջուրերուն հոսանքը միանալով գետօրէն կը գիւմէ գէպի հիւսիս Արդուին, և անկէջ ալ Պանաս: Թորթումի գեղեցիկագոյն և ուշադրաւ տեսարաններէն գլխաւորն է իր ջրվէժին մօտը, ուր բնութեան գեղեցիկութիւնը

24. Թորթումի քերդը:

ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ

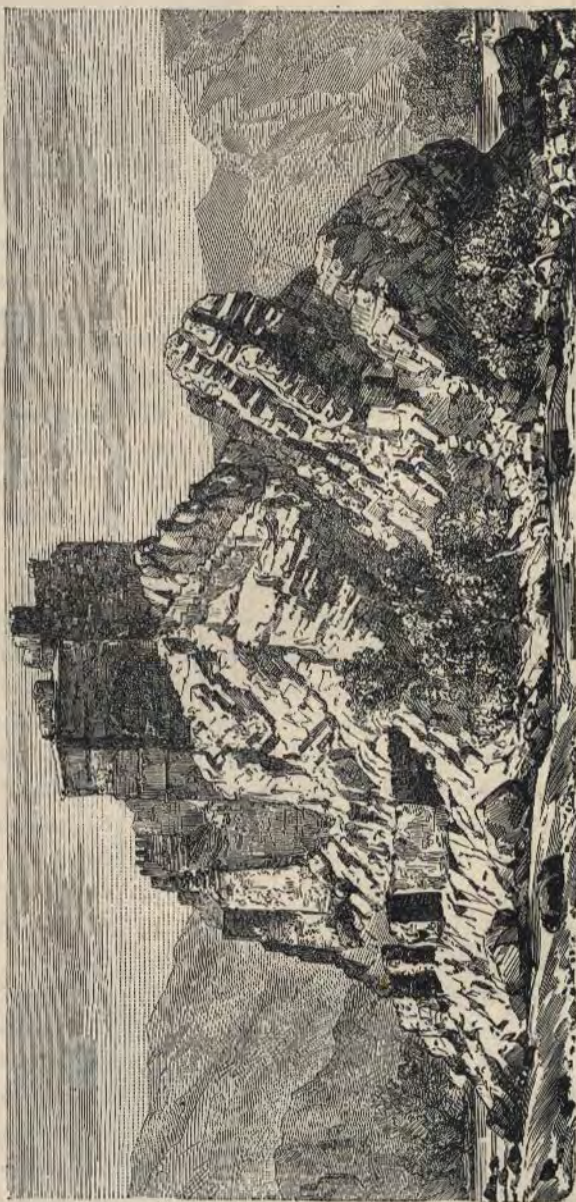
ԹՈՐԹՈՒՄԻ ԳԻՒՂՈՐԷՒՑ

	ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՑ	ՀԱՅՔ	ԹՈՒՐՔ		ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՑ	ՀԱՅՔ	ԹՈՒՐՔ
1	Խախու	467	210	38	Սոխաորոտ	—	55
2	Շիֆէք	250	46	39	Վիֆիկ	—	225
3	Պար	24	190	40	Էրաէք	—	460
4	Բիթխար	—	96	41	Քիւշիք տէրէ	—	144
5	Խընսորիկ իւլեա, Խնձորիկ վեր .	—	48	42	Բարթօղօնա, Բարդոսնոց	—	49
6	Խընսորիկ սիւֆլա, Խնձորիկ վար .	—	70	43	Պէօյիք պահէ	—	148
7	Աղաւեր	—	91	44	Սըրպօան, Սուրբ Յոհան	—	265
8	Նիխախ	—	69	45	Քօրքէր, Գօրքէր	89	—
9	Սամսօր	—	72	46	Չաթախ	—	16
10	Մօկուրթափ	—	67	47	Լիւրտերես	—	14
11	Ղալաաիպի	—	68	48	Վէրին դեղ	104	245
12	Թօրթուժ	—	130	49	Ընկուղեկ	—	280
13	Սաղէր	—	121	50	Աղսրդ	—	270
14	Ռազատ	95	—	51	Օսաէտ	—	72
15	Փոշէնա, Պոշէնոց	—	45	52	Էօշք, Աշունք	—	99
16	Մեղուս	—	65	53	Էօշքէսօր, Աշունք ձոր	—	164
17	Քարընկոս, Գաւընկոց	60	—	54	Էօշքէվան, Աշունք վանք	—	145
18	Մնափօր, Զնաւօր	—	150	55	Զըխեկ, Նիխեկ	—	224
19	Տանքար	—	48	56	Ղարս, Կարս	—	176
20	Կոշանա, Կոշանոց	176	—	57	Խա	—	58
21	Վախթիկանա, Վախթանկանոց .	80	75	58	Օթղա	—	254
22	Խօսպերիկ, Խօզպարակ	104	—	59	Խաթղա	—	180
23	Նորքէն	300	6	60	Թեւ	—	149
24	Գեղիկ	—	118	61	Լէօք	—	44
25	Աղբրիկ	—	46	62	Ասպուշէն, Ասփիշէն	—	64
26	Աղբրիկ	—	69	63	Կալա	—	32
27	Մաքսօր, Մարգաձոր	—	160	64	Բլուր	—	16
28	Քիսիա, Քցիա	800	—	65	Ղազարենոց	—	69
29	Քիսիաշափոխ	—	55	66	Կեօքաէրէ	—	74
30	Տէվէեաթաղի	—	8	67	Աղուշէն, Աղասաշէն	—	60
31	Ապընէս, Ապնէս	280	—	68	Ղարսիք, Կարսիկ	—	120
32	Աղբուօր, Աղբըձոր	—	375	69	Մեղրազոմ	—	44
33	Էքքէք, Ագարակ	—	114	70	Քլազոմ, Գլազոմ	—	24
34	Փիշընկոս, Փշնկոց	—	68	71	Էվէք, Արդիք	—	69
35	Սըննասուր, Զննաճուր	—	74	72	Խաշուտ, Խաշնուտ	—	160
36	Լըսկաւ իւլեա, Լսկաւ վերին .	—	390	73	Վարդաշէն	—	98
37	Լըսկաւ սիւֆլա, Լսկաւ վարին .	—	346				

կը ներկայանայ իր ամենայն կատարելութեամբ. ժայտելու զանազան ձևերն, որոնց մէջէն կարկաջելով կը հոսին ջրերը, ջրվեժի հստանաց ձայնը, ջրոյ շոգոյ կամ ծխոյ նման օդի մէջ ցնդելն, փրփրազէզ ալիքները, և այլ ամենայն պարագայք կը յափշտակեն մարդուս միտքը, և այնչափ չքնաղ և զմայլեցուցիչ կը դարձնեն տեսարանը, որ մինչև անգամ ամբողջ Եւրոպա, Ասիա, Արիկէ և Ասիա ճանապարհորդող գերմանացի Վալկէրը, ոչ միայն Թորթուսի ջրվեժը, չրքնաղ և վեհագոյն կը համարի բոլոր Եւրոպայի՝ հանդերձ Հելուեռտիայով՝ ջրվեժներէն, այլ և կ'ըսէ, գուցէ ամբողջ աշխարհի մէջ առաջինն բլլայ, Նիակարայի ջրվեժէն վերջ: Զրոյց յորդովեան եղանակին համեմատ կ'աճի և կը նուազի հոսանքը, մերթ ամբողջ կարկառակայտ պատուարը ծածկելով կը թափի և մերթ անոր մէկ մասէն: Գրեթէ անգլիացին ևս որ երկրիս երեք մասերը ճանապարհորդած է, զարմացմամբ կը գրէ Թորթուսի տեսարանաց և անյատակ ու թխտեսիլ լծին վրայ:

Թորթուսայ գաւառակի այնչափ գեղեցկութեան վրայ, ահոր հին վայելուղները՝ Հայք և Վրացիք՝ աւելցուցին իրենց դատասկերանները, շինելով բերդեր, վանքեր ու եկեղեցիներ և զարդարելով ու շէնցընելով բնոներն ու բլուրներ. բայց աւելի ժամանակն և այլ քաղաքական անցքեր, այդ սրբավայրերէն և ամբողջութենէն շատերը աւերած են, և այժմ՝ տխուր ազդեցութիւն կ'ընեն այցելուի վրայ այդ շինութեանց կիսակործան մնացորդները: Գետ բերդերն ոչ սակաւք, թէպէտ և ամայիք՝ տակաւին կանգուն կը մնան սեպածեւ ապառաժներու ան-

մերձենալի գլուխները և բարձրահայեաց գաւերու և քարափներու վրայ, ոմանք գետին կողմը նայելով և ոմանք գէպի ձորերու մէջ, որոնք աւելի հրաշալի և սիրելի կը դարձը-

նեն երկրին նկարչական տեսարանները: Այս բերդերէն շատերը ունին նեղ և սահուն վրտանգաւար ճամբաներ և ոմանք ալ գետնուղիներ, վրտանցի և պաշարման ժամանակ գետափը իջնալու և ջուր տանելու համար:

Բերդերը կը կոչուին ընդհանրապէս այն գիւղերու անուամբ որոնց մէջ կամ մօտ կը գտուին, ինչպէս Բեկուզկայ Բերդ, Էշկիճուր Բերդ, Քիւլիշքուրեի Բերդ, Ալշըկուր Բերդ, Ղուրե տիպի, և այլն: Վերջը կամ Ֆիարիք անուամբ բերդ մ'ալ կայ Թորթում մայ գաւառակին մէջ, առանցնացած ժայռերու կատարը: Բայց այս բերդերէն ամենէն զերազանցն է Թորքումայ Բերդը, որուն առանձին կը կոչուի նաև գաւառակս: Համանուն Թորքում գիւղը կը գտնուի Հարկեւոր լեռան մօտ՝ բերդի ստորոտը, որ երբեմն, ըստ պատմչաց աւան էր, և այժմ խեղճ գիւղ մ'է՝ 30 տուն ալլազգի բնակիչներով: Թորթումայ բերդի տարածութիւնը ընդարձակ է և տեսքն ահեղ, հիմնուած զետեղերը բարափի վրայ. պարիսպները ձգուած են բարաժայրի խոտորնակ ձևոյն համեմատ. առջին գուռը հարաւակողմն է և ներսը կան զանազան բարակերտ շէնքեր և մատուռ մը՝ որ այժմ բոլորովին կործանուած է. անկէջ գառ ի վեր ճամբայ մը աւերակներու մէջէն կը տանի ներքեալ բերդը, որուն պարիսպները կանգուն են: Խորհնացոյ պատմածի համեմատ, այս կողմերս վարդապետեց մեր զգրութեան հայրը Ս. Մեսրոպ «Կեցեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն որ Շաղգումքն անուանին»:

Թորթումայ գաւառակը ըստ Վ. Քինէի ունի 175 գիւղ, 52591 բնակիչներով, հետեւեալ կերպով բաժնուած.

Մահմետականք	50224
Հայք լուս.	1265
Հայք կաթ.	881
Աւլ և այլք	221

Գումարն... 52591

Զգիտներ ինչ կերպով Վ. Քինէ հաշուած է 175 գիւղ, մինչդեռ մեզ յայտնի են ազգային վիճակագրութենէն 73 գիւղեր, ինչպէս կը տեսնուի առանձին ցուցակի մէջ: Միջին դարերուն գաւառակս բնկած էր վրաց ձեռքը և Սամցխէ նահանգի մասն կը հաճմարուէր, զոր Հայոցմէ առած էին ի հնունդ. ինչպէս յայտնի կը տեսնուի եկեղեցիներու վրացի գրերով արձանագրութիւններէն: Գաւառակիս մեծաւ մասամբ հայտնուն գիւղերն

յայտնի վկայք են թէ ժամանակաւ Հայոց կը վերաբերէր. այժմ հայ բնակիչք նուազած են և վրացի ամենեւին չկայ: Կը պատմուի թէ գաւառակիս նախնի հայկազունք ձանձրանալով բնութիւններէ և զրկանքներէ, ընդունած են մահմետականութիւնը: Թորթումայ նշանաւոր վանքերն են Էօշք և Խախու, որոնք հրաշալի կերպով կառուցուեցան գաւառակին շէն եղած և ըրիստոնէութեան ծաղկած միջոց: Թորթում ունի երկու աղա-

26: Թորթումի ջրվեժը:

հանք, մին Ռապաթ և սիւն Պար գիւղի մօտ:

ԹՈՐԹՈՒՄ. Տես ԹՈՐԹՈՒՄ:

ԹՈՐԻԱ. — Հայաբնակ գիւղ Ախալքալաքի գաւառի Էշտիայի հասարակութեան մէջ: Ունի 346 բնակիչ, բաժնուած 46 տուն:

ԹՈՐՏՈՂՈՒ. Տես ՄՂՈՒՎ:

ԹՈՐՈՍԻ ԳԻՒՂ. — Հայաբնակ գիւղ՝ Արարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին, ձորի մը մէջ՝ բարձր լեռներով շրջապատեալ. ունի աղբիւրներ, բայց ջուրերն այնքան լաւ չեն: Բնակիչք գաղթած են Բասենէն 40-50 տուն: Եկեղեցին՝ յանուն Ս. Աստուածածնի՝ վերաշինուեր է 1865ին:

ԹՈՐՈՍ (Ս.). — Հայաբնակ գիւղ Բարերգի. ունի 62 տուն բնակիչ և եկեղեցի մը:

ԹՈՐՈՍԻ (Ս.) կամ ԹԵՂՈՐՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ. — Այս անուամբ շատ վանքեր կան Բնաշխարհի զանազան կողմերը, որոնց շատերը այժմ ամայի վիճակի մէջ են. սկսինք մի առ մի յիշել:

— Այնայ և Արաբկերի միջև վաղշէն գիւղի մօտերը, Քարաշիր կոչուած տեղւոյն վրայ կայ Ս. Թորոս վանք մը, որ բոլորովին ամայի և աւերակ է:

— Բաբերդէն երկու ժամ հեռու Դոմնա գիւղի մօտ է Ս. Թորոսի, Խաղճանեաց կամ Խրախճանեաց վանքը, որ թէեւ ժամանակաւ շէն էր, բայց ներկայիս ամայի և փլած: Առաւածաշունչ գրքի մը յիշատակարանէն կը տեղեկանանք, որ 1382 թուին վանքիս միաբաններէն ոմն Տէր Յովհաննէս՝ որ և առաջնորդ էր Բաբերդի, նոյն գիրքը իր հաշալ արդեամբ նուիրեր է վանքիս: Երկրորդ յիշատակարանը աւելի հետաքրքրական և պատմական լինելով աստ առաջ կը բերենք. «Ի թուաբերութեանս Պիժ (—1395), ի Հայրապետութեան Տեանս Թէոդորոսի... և յառաջնորդութեան մերոյ նախնոցիս Խաղճանեաց Բաբերդոյ Տէր Յովհաննիսի արքեպիսկոպոսի, եղև հրաման ի Տեանէ Աստուծոյ մերոյ վերափոխել ի Տէր Յիսուս, սրբաորնունդ և երանաշնորհ եպիսկոպոսին մերոյ Տէր Յովհաննու. եղև պակասութիւն ամենայնի մեզ ամենեցուն, եւս առաւել հրեշտակաբնակ մենաստանիս Խաղճանեաց. զոր և ի սպրբելոյ չարին, յարեան ոմանք ի մէնջ ի մեր ազգականաց և հակառակեցան վանիցն, և ցրուեցին զուխտ և զամենայն որ ինչ կայր ի նմա, զոր Տէր Յովհաննէս հանցէ զպատիւ պատուհասին ի գլուխ հակառակողին ամէն: Եւս նուաստագի քոյր Տէր Յովհան եպիսկոպոսին՝ վերստին հաստատեցի գտորբ ուխտն Խաղճանեաց, Ուստիանէ խաթուն և պարոն Թորոս սրբի իմ, և ժողովեցաք զաթոռ և զանօթ սուրբ եկեղեցեաց և եղաք բնդ ձեռամբ մերով. յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց պարոն Աստուածատուրին և մօրն իմոյ Խաթիկ խաթունին, և կենակցին իմոյ Աւագ պարոնին, և զստերաց Մատիա խաթուն, Գայիանէ խա-

թուն, և Դովլաթ խաթունին, և զհաւորոյս զաւակին մերոյ Մելիքին...»:

— Սերաստիոյ կուսակալութեան ներքեւ, Կիւրին գաւառակին մէջ, Կիլիկիոյ վիճակներէն Մանձրդրիս անուն գիւղի մօտ բարձրաւանդակի մը վրայ կը բարձրանայ սրիշ Ս. Թորոս վանք մը՝ որ շատ հին վանքերէն մին է և ժամանակակից Սերաստիոյ և Եւգոկիոյ Ս. Նշան վանքերուն: Պարսպի արտաքին մեծ դռներէն մին՝ որ գէպի հիւսիս կը նայի, այժմ հիւսուած է: Ներկայ վիճակն աննախանձելի է. ունի միայն սեփհա կան 20 կտորի չափ մշակելի արտօրայք, 2 պարաէզ, 1 ջաղացք և 20 արաւմարի չափ ալ մարգագետին: 1900 տարւոյ մէջ, Ազգ. Պատրիարքարանի անօրէնութեամբ և Մոսկուայի Որբախնամներու ծախիւք որբանոց մ'ունեցաւ:

— Բաւորովին աւերակ՝ բայց գիւղացւոց ուխտատեղի է Մալաթիայէն 12 ժամ հեռու և Մոշովկա գիւղէն գրեթէ կէս ժամ անցին, լեռնային և օդատուն գիրքի մը վրայ շինուած Ս. Թորոսի վանքը: Առջեւ Ազրիւր մ'ալ կայ Ս. Թորոս անուամբ, որ ունի սառնահամ և առողջարար ջուր:

— Ս. Թորոս կամ Ս. Տիկին անուամբ բոլորովին աւերակ վանք մ'ալ կայ Չարսանձագի մէջ:

— Ուրիշ աւերակ Ս. Թորոսի վանք մ'ալ կայ Չարսանձագի Լամք գիւղի մօտ:

— Երկու աւերակ վանքեր ալ կը յիշուին Ս. Թորոսի կամ Թեոդորոսի անուամբ, մին Դեղձկի Ս. Թեոդորոսի վանք և երկրորդը՝ Տիւրիկի մէջ Կուրասին անուն գիւղի մօտ՝ Ս. Թորոսի վանք: Այս վերջիններու վրայ թէեւ մասնաւոր տեղեկութիւնք կը պակսին, բայց կը կարծուի թէ ժամանակին ասոնք ուխտատեղի եղած բլլալու են քան թէ վանք, և կամ թէ՛ հին եկեղեցիներու աւերակներ: — Բազմադիտեմ, 1900, թ. 1043:

ԹՈՐՈՍԱՆԻ. — Գիւղ Սերաստիոյ, արեւելեան հարաւային կողմը:

ԹՈՅ. — Գիւղ Տրապիզոնի արեւմտեան կողմը, գրեթէ 2¹/₂ ժամ հեռու: Գեղեցիկ գիրք ունի, գիմացը կ'երեւան Աճառայի լեռները: Տուները ցրուած են բլրան մը զա-

գաթը և կողերուն վրայ: Բնակիչք հայ և մահ-
մէտական: Գիւղիս օդը առողջարար է և այդ
պատճառաւ քաղաքացւոց ամառանոց: Քա-
ղաքին վիճակոյ Միսիմարեանց գիշերօթիկ
վարժարանին աշակերտք ալ ամառները հոս
կ'անցընեն: Թոցի մօտ է Ղաալըխ բոտած
գեղեցկադիր գիւղը, որուն բնակիչք մեծ
մասամբ մահմէտական են, կան նաեւ սա-
կաւթիւ յոյն և հայ:

ԹՈՒԱՅԻ ԳԻՒՂ. — Կը յիշէ Թ. Արծրու-
նին Կորճէից Որսիրանք գաւառի մէջ, Ա-
րեան լճի մօտ:

ԹՈՒԱՆՁ. — Գիւղ Կարնոյ՝ հիւսիսային
արեւելակողմը 2¹/₂ ժամու ճանապարհ հե-
տաւ: Ունի 80 տուն մահմէտական, 30 տուն
հայ: Հայք ունին Ամենափրկիչ անուամբ
եկեղեցի և վարժարան: Կան նաեւ 7 տուն
կաթողիկէ հայեր, որոնք ունին առանձին
եկեղեցի: Գիւղիս բնակիչք հողագործ են:

ԹՈՒԲԻՒԱՅ. — Գիւղ Ռումանիոյ, սակա-
ւաթիւ հայեր կան:

ԹՈՒԲԻ-ՇԷՆ. — Գիւղ Աղուանից Կոկիսան
գաւառի, բարձր գիրքով, ուշագրաւ տեսա-
րանով և պատուական օդով ու ջրով: Ունի
675 բնակիչ, բաժնուած 85 տան, որոնց
նախնիք գաղթած են Արցախի Գիզակ, Վա-
րանդա և Զրարեղ գաւառներէն: Եկեղեցին՝
Ս. Աստուածածին՝ կառուցուած է չորս
միակուոր սիւներու վրայ: Գրեթէ 90 աա-
րի առջ գիւղս հիմնուած է եղբի Ալանա-
շինի հովտի արեւմտեան բերանը, ուսկից
օդի և ջրի ֆուստակարութեան պատճառաւ
փոխադրուած են այժմեան տեղը. Հին գիւ-
ղատեղոյ մէջ գետ կը փնայ կիսուեր եկե-
ղեցին: Երեքերու աւանդութեան համեմատ,
գիւղս իր Թուշերի անունը առած է Թուշերի
անուամբ մելիքազուն օրիորդէ մը:

ԹՈՒԶ. — Այս անուամբ գիւղ կը յիշուի,
1651 թուին գրուած Մաշտոցի
մը յիշատակարանի համեմատ, Բարձր Հայոց
Դերջան գաւառի մէջ:

ԹՈՒԶԱՍԱՐ կամ ՏՈՒԶԱՍԱՐ. — Գիւղս
կը գտնուի Սեբաստիայէն 5 ժամու ճանա-
պարհ հեռու գէպի արեւելք, ձորակի մը
մէջ. 250 տուն հայ կայ՝ 3000 բնակչօք:
Հայք ունին Ս. Կարապետ անուամբ եկեղե-
ցի և փայտաշէն ընդարձակ դպրոց մը: Այլ-

ազգիներէն Տուզ-ճիսար ալ կ'ըսուի գիւղիս
անունը, և հայերէն՝ Կաղր գիւղ:

ԹՈՒԹ. — Գիւղ Այրարատայ ճակատք
գաւառի մէջ:

ԹՈՒԹԷՆ. — Կը յիշուի այս անուամբ
հայաբնակ գիւղ մը Բաղէշի Մօսկան գա-
ւառակի մէջ:

ԹՈՒՎԱՅԼ. — Կը յիշէ աւանս Գրիգոր
Մագիսարոս, առանց յայտնելու գաւառն:
Աւանիս մէջ կը բնակէին Թանդարեցի ա-
զանդաւորները:

ԹՈՒՎԱՅ. Գ. Կ. TOULTCHA. — Քաղաք
Ռումանիոյ Տօպրուճա նահանգին, համանուն
գետակի աջակողմեան ճիւղին եզերքը՝ որ
Գանուրի երեք գլխաւոր ճիւղերէն մին է:
Գեղեցիկ է գիրքը, կառուցուած լինելով ամ-
փիթատեւածեւ բլուրներու զառ ի վայրին
վրայ: Վաճառականութիւնը բաւական ծաղ-
կած է: Բնակիչք 5000 կը հաշուին, և
խառն են զանազան ազգերէ, ինչպէս թուրք,
պուլկար, աւսթի, յոյն, հայ, հրեայ և
ուրս ազանդաւորներ: Հայք 406 հոգի են,
բաժնուած 85 տան, ունին Ս. Լուսաւորիչ
անուամբ եկեղեցի. ամառ ժամանակները կը
գտնուին նաեւ 80ի չափ հայ պանդուխտներ:

ԹՈՒԽ կամ ԹՈՒՎԽ. — Գիւղ Բաղէշի՝ ա-
րեւելեան հարաւակողմը, Վանայ ծովակի
արեւմտեան հարաւային եզերքի մօտ. ունի
272 հայ բնակիչներ, բաժնուած 41 տան,
եկեղեցի և վարժարան: Գիւղէս քիչ մը ա-
ւելի արեւելեան հարաւէն, ծովակը կը թա-
փի համանուն Թուշ գետակը՝ որ Կիզիլ-
տէրէ եւս կը կոչուի: Թուխայ մօտ է Ս.
Յիզտիբուզտի վանքը: Թուխ գետը կը յիշէ
նաեւ Թ. Արծրունին, իսկ Յոհ. Կաթողի-
կոս՝ թէ՛ գետակը և թէ՛ գիւղը կը յիշէ,
Սմբատ թագաւորի պատերազմը պատմած
միջոց, ըսելով. «Հասանէին ի ջուր ինչ
գեղջ մի Թուղիս անուն»:

ԹՈՒԽԱՐՍ կամ ԹՈՒԽԱՐ. — Ղեւնոյ կը
յիշէ բերդս եօթներորդ դարու մէջ, Սմբատ
հրամանատարին վրայ գրած միջոց. «Էւ
երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրո-
ցան՝ յորում Թուխարսն կոչեն, և զգու-
շանայր որդւոցն իամայէլի»: Նոյնը կը յի-
շեն նաեւ Առդիկի և Վարդան: Թուղարս եւս
գրուած է անունս ձեռագրաց ամանց մէջ:

Այսինքն հայ թուխարք հին բերդը Արտանուշի հիւսիսակողմը գտնուած Շաշէթ վիճակի մէջ, Շաշէթի ջրոյն մօտ:

ԹՈՒԽՈՒՂՈՒ. Տես ՎԱՐԿԵՆՈՅ ԳԵՏ:

ԹՈՒԽՄԱ. — Գետակ Մալապիւյ, որ կ'անցնի քաղաքի պարսպի քովէն և կը խառնուի Գարսա սոչի հետ. վրան ձգուած է Գրդգ—կեօզ կոչուած մեծ կամուրջ մը:

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ. — Այս անուամբ բաւական թուով ուխտասեղիներ և մատուռներ կան Բնաշխարհի գանազան կողմերը, որոնց մէ մէկ քանին յիշենք: — Այլաբարտայ Բազրեանդ գաւառը, փոքրիկ ձորակի մը ձախ ափին վրայ կը գտնուի Թուխ Մանուկ ուխ-

27. Թուխու բերդը:

տասեղին, որ փոքրիկ քարակոյտ մ'է, միայն մանր քարերով, մեծ մեծ քարերը խառնուրդիւր բողբաջական ուսուցիչը տարած տուն և ժողովարան շինելու գործածած է: Բարեպաշտ ժողովուրդը քանի մը խոշոր քարեր ալ խնամքով հաւաքելով խորան մը ձեւացուցած է խունկ ու մոմ վառելու համար: Ռեխտասեղիւյս շուրջը կը գտնուին ուրիշ ուխտական ծառեր, որոնց վրայ կապուած կը տեսնուին բլրաւոր բրջի կտորներ, առանց կապեր և կանանց մազեր: Ս. Աստուածածնի աօնին խառտուրայ Ս. Աստուածածնի վանքը ուխտի գացող հասարակութիւնը, նոյն օրը անպատճառ Թուխ Մանուկ ևս կու գայ որ իր ուխտը կատարեալ համարուի: — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի Ղուլալի գիւղի հանդի մէջ Թուխ Մա-

նուկ ուխտական մատուռ մը կայ: Ռբի նոյնանուն մատուռ մ'ալ կայ գաւառիս Գանձակ գիւղը: Վայոց ձոր գաւառի Քարապլտի գիւղի մօտ հիւսիսակողմը բարձրաւանդակի մը վրայ ևս կայ աւերակ եկեղեցի մը Թուխ Մանուկ, ուր ուխտի կու գան այլազգիք: Մէջը կան տանն և վեց տապանաքարեր՝ որոնց մին ունի 1533 թուականու հայկական արձանագրութիւն: Էկեղեցիէն դուրս ևս կան տանի չափ տապանաքարեր՝ առանց արձանագրութեան:

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉ. Տես ՍԱԿՈՒ:

ԹՈՒԽՈՒՆԵՐԷ. — 1664 թուին գրուած Ժա. մարգրի և Պարզատումարի մը յիշատակաւ րանն կը յիշէ այս անուամբ գիւղ մը Սիւնեաց մէջ:

ԹՈՒԽՈՒՏ. Տես ՏԻԿՈՏԵ:

ԹՈՒՂ. Տես ՏՈՂ:

ԹՈՒՃԻԿ. — Փոքր շէն Այլաբարտայ Շիրակ գաւառի մէջ. Անիի հարաւ արեւելեան և Ախուրեանի աջ կողմը:

ԹՈՒՄ. Տես ՏՈՒՄԻ:

ԹՈՒՄԱ—ՄԵՐՁԷ. — Գիւղ Չմշկաձագի. 26 տուն հայ կայ՝ Ս. Լուսաւորիչ անուն եկեղեցիով:

ԹՈՒՄԱՆ. Տես ՏՈՒՄԱՆ:

ԹՈՒՄԱՍ կամ ԹՈՒՄԱՍԼՈՒ. — Սիւնեաց Բաղը գաւառի Ագարտ գետոյն և Արցախի լեռնադաշ-

մանին մէջ, լեռան մը ստորոտը կայ այս անուամբ այլազգայնակ գիւղ մը. մերձաւոր լեռն ալ ունի 4836' բարձրութիւն և նոյն անուամբ կը կոչուի:

ԹՈՒՄԵՌՈՒԼ. Տես ԳՈՒՄՊՈՒԼ:

ԹՈՒՄԵՂԱ, ԹՈՒՄԵՂՈՒ կամ ԹՈՒՄԵՂՈ. — Հին և գորաւոր ամրաց պաշտպան Կիլիկիոյ, Անարզարայի վիճակի մէջ, առանձնացած քարաբլրան մը գագաթը: Հին անունն զեռ յայտնուած չէ և կարօտ է քննութեան: Լանկիւռա կը սխալի՝ այս բերդս համարելով Վիլլիարանայ յիշած Աստուած կամ ձիւղը գրելով Անուայ բերդը: Իսկ Ֆափա և Մանարոյ՝ որոնք 1874ին տեղս քննեցին, տեղեկութիւն մը չեն տար:

ԹՈՒՆՏՐԱՍ. Տես ԹՈՒՆԴՐԱԿ:

ԹՈՒՐ. — Լեռ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի:

ԹՈՒՐԱՆ. — Կը յիշուի Տայոց Թոնեղը գաւառի մէջ:

ԹՈՒՐԱՊԱՏ. — Այսպէս եւս կը գրուի Գուրպատ գիւղի անունը:

ԹՈՒՐԱՊԻ. — Այլազգայնակի գիւղ Այրաբատայ ճակատը (Սուրմատի) գաւառի մէջ:

ԹՈՒՐՄԱՅ. — Փոքր շէն Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւմտեան մասի մէջ:

ԹՈՒՐՈՒՇՄԱԿ. — Գիւղ Չարսանճագի Մեմկերտ Կաւառակի. 4 տուն հայ կայ առանց եկեղեցւոյ: Գիւղին մօտ կը տեսնուի հայկական եկեղեցւոյ մը աւերակը:

ԹՈՒՐՈՒՍ ԿԱՄ ՏՈՒՐՈՒՍ. — Գիւղ Արցախի Զուանշիր գաւառի Թալիշի հս. սարակոթեան մէջ. ունի 171 հայ բնակիչներ, բաժնուած 21 տան:

ԹՈՒՐՍԱՅ. — Քաղաք Թրանսիրլանիոյ, 12000 բնակչօք. մաճառ, ուսմէն և հայ: Հայը 131 հոգի են, բաժնուած 47 տան:

ԹՈՒՐԻ. Տես ԲԱՂԻ:

ԹՈՒՐԲԱՇԷՆ. — Յունարեակի գիւղ Տայոց կող գաւառի:

ԹՈՒՓ. — Կը յիշէ ինճիճեան այս անուամբ գիւղ, Չափնգուրայ կողմերը:

ԹՈՒՔ. — Կը յիշուի Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի մէջ:

ԹՈՒԿՂԻ ԿԱՄ ԹՈՒԵԼԻ. — Գուգարաց աշխարհի հին գաւառներէն մին: Վրացիներէն Թրիալէր կը կոչուի: Գլխաւոր տեղն է Ծալքա կամ Ծաղկաց բերդաքաղաքը:

ԹՈՒՐՆԱԽԱՆ. Տես ԹՈՒՐՆԱՍԱՆ:

ԹՐԱԶԱՐԿ. Տես ԳՐԱԶԱՐԿ:

ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ, ԳՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ ԿԱՄ ԱՌՏԵԱԼ. ԳՂ. TRANSYLVANIA. — Աւարիա-Հունգարիոյ մէկ նահանգն է, որ քաղաքականօրէն միացած է Հունգարիոյ հետ, և անոր արեւելեան կողմը բնւած է: Ամէն կողմէ շրջապատեալ է լեռներով. հարաւակողմնէն Թրանսիրլանեան Ալպեայը, արեւելք կողմը Կարպաթեան լեռինը, և միւս կողմէ ուրիշ լեռներ: Տարածութիւնն է 54000 քառ. հազարամետր և բնակիչը 2231216 հոգի հետեւեալ ազգերէն. ռումէն, հունգար, ղերման, հայ, պուլկար, ռուսներ, յոյն, հրեայ, և այլն: Երկիրն անտառային է, կլիման ցուրտ, ունի բաւական բերքեր և երկաթի, սպիւղի ու աղի հանքեր: Թրանսիր-

լանիոյ հայ գաղթականութեան վրայ ընդարձակօրէն գրուած է Երոպայի 1850 տարւոյ վերջին թիւերուն մէջ: Մենք հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւններ կը քաղենք ականատես Յովն. Անցիի յօդուածէն (Հանդէս ամսօրեայ, 1897, 33-35): — Եօթնեւտաներորդ դարուն Թրանսիրլանիոյ մէջ տիրող ներքին կողմնակցութիւնները և շարունակեալ խռովութիւնները երկիրը բոլորովին փճանալու սահմանը բերած էին, երբ միւս կողմէն՝ իր արեւելեան սահմանները երեւան կ'ելլէ ազդ մը, «Ժաջան, կարողութիւն ունեցող, արգարակորով ազդ մը» վաճառականութեան ու արուեստից օժեալը, արքայութեան ու նեղուած պզտիկ հայ ազգը՝ իր հաւատքին մարտիրոսը՝ որ նոր հայրենիք մը կը խնդրէ իրեն: — Թրանսիրլանիոյ նոյն ժամանակի իշխանը՝ բաճանախով իր երկրին սղոյմիւրի վիճակը, որպէս զի արդէն շատ բաներու մէջ պակասութիւն կրող երկիրը ճարտար վաճառականներով և կարգաւորեալ արուեստագէտներով հարստացրնէ, և ասով թէ՛ երկրին ազգեցութիւնը տեղը բերէ և թէ՛ իր անուան վրայ խօսելու աւելի ընդարձակ շրջան մը տայ՝ սիրով ընդունեցաւ օտարները: Հայերը երկու անգամով պանդխտեցան իրենց այս նոր հայրենիքը: Առաջին՝ փոքր գաղթականութիւնը՝ եղաւ Գեորգ Ռազոցի Բէ ժամանակ 1654ին: Մեզ հասած տեղեկութիւններէն այսչափ միայն գիտենք՝ որ իրենց առաջնորդներն եղած բլլան Գանարա անուն մէկը և Աղպէյ եղբարը: Սակայն այս գաղթականը երկար ատեն չկրցած մնալ երկրին մէջ, վասն զի ներքին ու արտաքին խռովութիւնները վերանորոգուելով՝ իրենցմէ շատերը ստիպուեցան երկիրը թողուլ և իրենց առաջուան տեղերը քաշուիլ: Ոմանք՝ Կլէրկիէոյի երկրին արեւելեան սահմանները հաստատուեցան: Երկրորդ՝ մեծ գաղթականութիւնը եղաւ 1672ին, երբ Մոլտաւիոյ իշխանը Հայոց կրօնին դէմ հալածանք հանեց: Այս գաղթականներու մէջ, ուրիշներէ զատ կը յիշուին իբրեւ իրենց առաջնորդ Զիլիֆտար Մինաս եպիսկոպոսը և այլ եկեղեցականներ: Այս նկատմամբ ճշուրճովի ուղղափառ հայ եկեղեցւոյն ժողովրդապե-

տութեան պատմութեան մէջ յաջորդ տեղեկութիւնները գրուած կան. «Ապա մինչ եկն բազմութիւն Հայոց յերկրէն Պուլտանաց եկն ընդ նոսա գերապայծառ եպիսկոպոսն իւրեանց Մինաս վարդապետ Զիլիֆտար օղլու կոչեցեալն և այլք բազում քահանայք, որոց անուանք են այսոքիկ, Պ. Տէր Եղիայն Սեշովցի, Մընարուլ անուանեալն որ էր աւագ քահանայ ընդ բոլոր երկիրն Պուլտանաց... Պ. Տէր Ասլաուրն խօճա Նիգօշեան, որ ասա ձեռնադրեցաւ ի նոյն վերոգրեալ Մինաս վարդապետէ»: Ասոնցմէ զատ պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ Պ. Զաքարիա, Թէոփորոս և Խաչատուր քահանաները: — Հայոց գլխաւոր բնած տեղերն եղան, ինչպէս ամենուն յայտնի է Կերպա, Կէրկէօ, Պուշտպարով, Սիրվիզ, Պիսդրից, Զիբ-Շօմէօ, և այլն:

Թրանսիլւանիոյ մէջ, չկան մեծ ու փոքր քաղաք, գիւղաքաղաք, աւան, գեղ ուր չգրանուին Հայեր՝ աւելի կամ նուազ թուով: Սակայն ցաւալին այն է որ ազգային ճիշդ վիճակագրութիւն մը չունինք և տէրութեան պաշտօնական գրութեանց մէջ, Հայոց թիւը շատ նուազ նշանակուած է: 1890ին Հունգարիոյ մէջ եղած ազգահամարի համեմատ, կը գտնենք՝ թէ Հունգարիոյ և Թրանսիլւանիոյ Հայք, որոնք 37 գաւառի մէջ և 140 տեղւոյ վրայ (քաղաք, գիւղ աւան, և այլն) տիրուած տարածուած են, պաշտօնապէս միայն 2695 հոգի են, մինչդեռ ըլլալու են առ նուազն 25000 հոգի: Այս տարօրինակ երեւութիւն յաջորդ մեկնութիւնը կը արուի: Հայերը Հունգարական տէրութեան մէջ իրեն ազգ ճանչցուած չեն, և հայ ծէսն ու եկեղեցին, իրօք այլ և այլ ծէսերուն ու դասնութեանց կարգին մէջ ընդունուած չէ, ուստի մասամբ մը հաշուած են լատինական եկեղեցւոյ հետ և մասամբ մը ամփոփուած է՝ յունական եկեղեցւոյն մէջ: Բաց աստի Հայերը մայրենի լեզուն թողլով, և տեղական լեզուն տիրանալով, մոռցուած և խռնաշփոթ վիճակի մը մասնուած են: Այժմ Թրանսիլւանիոյ մէջ հայածէս չորս ժողովրդապետութիւն (Կերպա, Եղիսաբեթուպոլիս, Ճուրճով և Սիրվիզ) կայ, և միայն այս տեղերը ծնածնները կը մկրտուին ազգային ծիսով. իսկ

ուրիշ տեղերու հայ բնակիչք, որոնք անհամեմատ շատ են, կը մկրտուին լատինական ծիսով, կամ եթէ գտնուած տեղւոյն մէջ չկայ լատինածէս քահանայ, նսրածինը կը մկրտէ հոն տեղի ուղղափառ վալաք քահանա: Թրանսիլւանիոյ և Հունգարիոյ մէջ ցիր ու ցան եղած ազգայիններուն թէև մեծ մասը չգիտէ հայերէն, սակայն ազգութեամբ հայ են և այնպէս ալ պէտք էր արձանագրուած ըլլար տէրութեան վիճակագրութեանց մէջ. սակայն պաշտօնական ազգահամարի մէջ, Հունգար, գերման, լեհ, վալաք և այլ անուանակոչութեանց բով չլինելով հայ վերնագիրը՝ թէ՛ պաշտօնեայք ազիտութեամբ և թէ՛ ազգայինք՝ ակնածութեամբ և ուրիշ պատճառներու համար, իրենք զիրենք անցրնել տուած են Հունգարացի վերնագրին տակ: Այս բանիս իրեն ապացոյց Յ. Անեցին հեռեւեալ օրինակները յառաջ կը բերէ: Պաշտօնական ազգահամարին համեմատ՝ կը գտնենք Թուրտայ քաղաքին մէջ երկու հայ, ուր որ 1896ին անձամբ դացած և գտած եմ 47 գերդաստան կամ առն՝ 131 ազգայնութիւն... Նոյն պաշտօնական ազգահամարը կը գնէ Զուլոնայի մէջ երկու հայ մարդ. մինչդեռ 12՝ շատ ազնուազարմ ու հարուստ ազգային գերդաստան կայ: ...Ֆիկշանի մէջ չի գտնուիր պաշտօնական ազգահամարն և ոչ ազգային մը ուր որ ես համբեցի 33 հոգի: Հոս՝ ի մեծ զարմանս իմ, տեսայ ան ալ, որ թուղթ խաղացին հայերէն լեզուով՝ երեք մեծարելի ու ազնուական ազգայինք: Այս բանս չտեսայ, ոչ Ճուրճով, ոչ Սիրվիզ, ոչ Եղիսաբեթուպոլիս և ոչ ալ Հայոց կեդրոնը Կերպա հայաքաղաքը...

Թրանսիլւանիոյ Հայոց գլխաւոր գրադմանըք է վաճառականութիւն ու կալուածատիրութիւն: Ուստի և ամէն տեղ ուր որ կը գտնուին, աւելի կամ նուազ թուով՝ վաճառականութիւն կ'ընեն. միջակ աստիճանի ու նեւորները՝ գլխաւորաբար խնկեղէններով և համեմունքներով, ինչպէս նաեւ կտաւեղէն և ասուեայ նիւթերով: Բայց շատ ընդարձակ ու տարածուած է աւելի ունեւորներու մէջ, գուարի, խոզի, ոչխարի, բրդոյ, մորթի, մեղրի, մեղրամսի, ճարպի, ասաղձի, վա-

սելու փայտի, տախտակի և այլ նիւթոց տնետուրը: Մեծ կալուածատէր ազգայիններ կան ինչպէս Հունգարիոյ, նոյնպէս և Թրանսիլլանիոյ մէջ: Ասոնց տարեկան եկամուտը 50 հազարէն մինչեւ 300 հազար Ֆիորին է: Թրանսիլլանիոյ Հայոց մէջ ներկայիս արուեստաւոր մարդ գրեթէ ամենեւին չկայ: Բայց ընդ հակառակն շատ գիտական, տաղանդաւոր ու բարձր աստիճանի մարդիկ կը գտնենք իրենց մէջ: Բազմաթիւ բժիշկ ու բժշկապետ, ուսուցչապետ, ուսուցիչ, համալսարանի ուսուցիչ, երկրաչափ, ճարտարապետ, մատենագիր, պատմագիր, խմբագիր ու խմբագրապետ. բարձրագոյն զինուորական աստիճաններ ունեցող, սեղանաւոր, դրամատիկներու մերատեսուչ, տէրութեան փաստաբան, դատաւոր, արքունական ատենապետ, տէրութեան վերին պաշտօնարաններու մէջ՝ խորհրդական, քարտուղար քննիչ հաշուոց և նոյն իսկ պաշտօնեայ: 1867էն ի վեր եղած չէ ժամանակ, որուն մէջ տէրութեան պաշտօնէի աթոռին վրայ հայ ալ գտնուած չըլլայ: Այսօր ելեւմտից և վաճառականութեան պաշտօնեաներն ալ Հայեր են: Թրանսիլլանիոյ ազգայնոց մէջ շատ լատինաձէս քահանայ կայ. հայաձէս քահանայք՝ չորս ժողովրդապետութեանց մէջ բոլորը բոլորը 14 են. իսկ հայազգի լատինաձէս քահանայք 90-100ի չափ են: Ասոր զլիաւոր պատճառներէն մին այն է, որ չունին առանձին հայ եպիսկոպոսութիւն. և երկրորդ որ հայաձէս քահանայք չեն հասնիր այն բարձր պաշտօններու և տէրութեան ծառայութեանց, որոնց մէջ ընդհակառակն առաջ կ'երթան բազմաթիւ ազգով հայ՝ բայց լատինաձէս քահանայք:

ԹՐԱՊՈՒԶՈՒՆ. Տես ՏՐԱՊՈՒԶՈՒՆ:

ԹՐԱՓ կամ ԹՐԱՓԻ ԳԱՒԱՌ. — Պարսկահայոց հին գաւառներէն մին:

ԹՐԻԱՆԺ. Տես ԹՐԻԵՂ:

ԹՐԻԵՍ. ԳՂ. TRIESTE. — Առաջին վաճառահան ծովեզերեայ քաղաք Աւստրիոյ համանուն խորշին մէջ: Վենետիոյ անշքանալէն վերջ աւելի պայծառացաւ. այժմ ունի 145000էն աւելի բնակիչ: — Ութնետասն երորդ դարուն վերջերը, Մարիա Թերեզա Աւստրիոյ մեծ ու խմստուն կայսրուհին բա-

ղաքիս վաճառականութիւնը ծագեցրնել ուզելով՝ հոս՝ արեւելեան ազգերէ գաղթականութիւններ ձգելու նպատակաւ, շատ մը արաօնութիւններ շնորհեց: Այս արաօնութեանց հրամանագիրն ոչ միայն նոյն ժամանակ Թրիեստ գտնուող քանի մը Հայոց ու Վենետիկէն եկած քանի մը Միլիթարեաններու ուղղեց, այլ նաեւ ենթադրելով՝ որ իւր այս արաօնագիրն ստուգիւ շատ հայ բնաւորէ պիտի ձգէ Թրիեստ, ասոնց ազգային զլուխ մը կ'ենթադրէ և աս զլուխն ազգային իրաւարանութեան ներքե կը դնէ ոչ միայն Հայերն, այլ նաեւ Արեւելքէն հոն եկող թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական Յայները, Մարտիրոսներ և ուրիշ մը և իցէ արեւելեան ազգերը: Զարմանալի բան է որ նոյն ժամանակ Արեւելքէն խմբովին հայ գաղութ մը եկած չէ Թրիեստ, ուր ամէն կերպ օգնութիւն ու արաօնութիւն խոստացուած էր Աւստրիոյ կողմէն՝ մասնաւորաբար Հայոց և երկրորդաբար ուրիշ արեւելեան ազգաց: Յայները այս մասին իրենց շահն տեսնելով այն ատեն խմբովին եկած և վաճառականութեան աներ բացած են քաղաքիս մէջ, և կեղեցի շինած և իրեն գաղթականութիւն ոչ փոքր հասարակութիւն մը կազմած են, և իրենց տրուած արաօնութիւնները ազէկ գործածելով՝ այժմ Թրիեստի ամենէն հարուստ բնաւորներէն են:

Անցեալ դարու վերջերը 25-30 հայ բնաւորէ կային, որ մեծ մասամբ վաճառականութեամբ կը զբաղէին, քանի մը Հայեր ալ կային, որ կը պարապէին ժամագործութեամբ, նաեւ բեռնաւորելու միջնորդութեամբ, սեղանաւորութեամբ, և այլն: Անցեալ դարու սկիզբը Թրիեստի առաջին ժամագործն էր Միքայէլ Մինասեան, որուն բնաւորէք՝ սկզբնաբար զաղասացի՝ 1777 թուին Զմիւռնիայէն եկած էր. դարձեալ Աբրահամ Մինասեան երեւելի նաւական միջնորդներէն էր, որ 1889ին 80ամեայ էր և գործէ քաշուած:

Անցեալ դարու առաջին կիսուն շատ անուանի եղած է Եռուստֆեան Պետրոս, որ երկայն տարիներ մեծ գործունէութիւն ունեցած է իբր վաճառական և սեղանաւոր, և համբաւն ամէն կողմ տարածուած: Իբրեւ

բժիշկ անուանի էր Անանիան Գրիգոր, որ իրեն խորհրդական՝ անդամ էր տեղւոյս քաղաքական վարչութեան: Սա իր անունը Թրիեստի և ազդիս մէջ անմահացուց իւր դպրոցական հիմնարկութեամբն, յօգուտ կաթողիկեայ չքաւոր հայ պատանեաց: Քաղաքիս մէջ մեծ անուն ձգած է Փրանկիսկոս Հէրմէթեան, որուն Ջուզայեցի ընտանիքն 1779ին Թրիեստ եկած էր: Սա Վիեննայի մէջ ծնած և հոն Միլիթարեանց վանքը մկրտուած է, կնքահայրութեամբ Փրանկիսկոս Ա կայսեր, և այս պատճառաւ Փրանկիսկոս անունն զրուած էր իրեն: Անուանի եղած էր իր ճարտասանութեամբը, և զրեթէ 15 տարի՝ մինչև 1880՝ Թրիեստի երկրորդ քաղաքացետը լինելով՝ ամէն անգամ քաղաքային ժողովի մէջ ճառարանութիւն մը տեսնելուն, բոլոր ունկնդրաց համակրութիւնն յինքն կը գրաւէր, և շատ զէպքերու մէջ ժողովուրդը իր սէրը և համարումը նաեւ հրապարակաւ իրեն կը յայտնէր: Անգամ մը ժողովրդեան սէրն այնքան սաստկացած է՝ որ անոր կտուց ձիերը քակելով՝ իրենք բաշած տարած են հանդիսով: Ամենեւին աչք չունէր հարստութեան, ազըատ մեռաւ և միայն պատուաւոր անուն թողուց ընտանեացը, զոր իւր սրդին կը պահէ ներկայիս և է գլուխ տպահովագրական ընկերութեան մը: Քաղաքացետութեան պաշտօնին մէջ, իրեն մշտնջենաւոր ապացոյց շնորհակալութեան քաղաքացւոց, կանգնուած է Փրանկիսկոս Հերմէթեանի մարմարինէ յիշատակարանը:

Գծարխտարար Թրիեստի ազգայինը կամաց կամաց խառնացուց ու Գերմանացուց հետ ամուսնանալով հայերէն լեզուն բոլորովին կորուսած են ու միայն իրենց անունը մնացած է իրիս հայազգի, ինչպէս՝ Հէրմէթեանը, Կարճեանը, Պահատուրեանը, Բասենցեանը, Երամեանը, Մինասեանը, Քէօֆթէրճեանը, Ղազարոսեանը, և Արարեանը. այս երկու վերջինները նոյն խի իրենց աւանունն ալլափոխած են՝ մին Աւրանովիչ և միւսն Ճոսֆինելլի ընելով: — Հայկական վաղեմի գաղթականութեան վկայ են պատմութիւնն, աւանդութիւնն, կիսակործան վանորայք, եկեղեցիք, հատակոտոր յիշատակարանք և մանաւանդ տապանագիրք. բայց

այժմ զրեթէ ամէնքն ալ փճացած կամ ի տալացած են: Նշանաւոր թաղերէն սին մինչև ցարդ Հայոց քաղ անունը կը կրէ, ուր սենեցած ենք նաեւ յանուն Ս. Մարտիրոսաց մատուռ մը, որուն միայն տեղը մնացած է, և այժմ՝ սակաւաթիւ հայ հաւատացեալոց միակ ազօթարանն է Վիեննայի Միլիթարեանց Ս. Աստուածածնէի եկեղեցին: 1775ին, Վենետիկի Միլիթարեան Միարանութեան անդամներէն բաժնուած մէկ քանին՝ քաղաքս ապաստանելով՝ ուրոյն միարանութիւն մի հիմնեցին, ունենալով տպարան և դպրոց, և Թրիեստի մէջ մնալով մինչև 1810 թուականը, անկէջ վերջը Միարանութիւնը՝ ինչպէս նաեւ տպարանը փոխադրուեցաւ Վիեննա: — Քանի մը հայ եպիսկոպոս՝ նախ ընկալութեան և այցելութեան պաշտօնով քաղաքս եկած ու վախճանած են, ինչպէս Կալապեա արքեպիսկոպոս, Ղազար արքեպիսկոպոս Տրապիզնի՝ Անճարմէն կոչուած, Զարարիս արքեպիսկոպոս Էջմիածնի՝ Բասենցի, Գրիգոր արքեպիսկոպոս Պատմանաս պատրիարք Կ. Պոլսի: Ս. Յուստոս եկեղեցւոյն գաւիթը, ոչ սակաւ լատին եկեղեցակաւ նաց տապանաքարերու մէջ կը տեսնուի Բասենցի Զարութիւն արքեպիսկոպոսի տապանաքարն՝ հայ ու լատին արձանագրութեամբը, հայ արձանագրութիւնը ստանաւոր է և վրան գովեստներ տալէ վերջ, կը յայտնէ թէ վախճանած է հարիւրամեայ հասակի մէջ 1796 տարուայ մարտ 17ին: Այժմ Թրիեստի մէջ կան քիչ թուով վաճառական հայեր:

Տեղւոյս նշանաւոր հաստատութիւններն են եկեղեցիներէն գատ, Միլիթարի կայսերական զգեակը, հնութեանց թանգարանները, վաճառականաց հրապարակը, զանազան գործարաններ, Լոյսի շոգենաւային ընկերութեան ընդարձակ նաւարանը, և այլն: Քաղաքիս փողոցներ շատ մաքուր են և կանոնաւոր. ուտելիք և ըմպելիք շատ աժան են: Բազմաթիւ խառնացիներ եկած հաստատուած են՝ վաճառականութեան և արհեստից զբօսութեան պատճառաւ: — Հանդես ումօրեայ, 1889, 28-29:

ԹՐԻՆ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի այս անուամբ վանք մը Այրարատայ մէջ, շինուած Արատ թաղաւորի մօրէն:

ԹՐԻՊՈԼԻ. Տես ԹԻՐԻՊՈԼԻ:

ԹՐԻՖԼԵՏ. — Գիւղ Ռումանիոյ. սակաւաթիւ Հայեր կան:

ԹՐԻՈՒ-ՕԳՆԱ, ԹՐԻՈՒՔՆԱ. կամ ՀՕԳՆԱ. ԳՂ. ՕՇՆԱ. — Գեղեցիկ գիրքով լեռանց մէջ շինուած քաղաք Ռումանիոյ, Պուրբուրժէ 3 ասուր և Պարովէ 7 ժամու ճանապարհաւ հեռու է: Ունի 1500 տուն սումէն, հայ, հրեայ և մահառ բնակիչներով: Հայր 240 հազի են, բաժնուած 56 տան. ունին փայտաշէն Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի, յորում հայ լեզուով ժամերգութիւն կը ընին: Հայերէն ամէնքն ալ՝ այր և կին, մեծ ու փոքր, ռումաներէն կը խօսին ու կը կարդան, հայերէնը բոլորովին մոռցուած կրնայ համարուիլ: Քաղաքիս մեր ձախայ երկու գիւղերու մէջ եւս կան երկու հայ ընտանիք, տասը հոգի: Տեղւոյս Հայերը 1879 թուին ունէին երկուսն վարժարան, բայց գաղտնաւ ռումաներէն կը խօսէր աշակերտաց հետ, ասարկելով լծէ որովհետեւ ի Ռումանիա կը գտնուին, պէտք են ռումաներէն խօսիլ ու սորվիլ: Նոյն 1879 թուին սարափելի հրդեհ մը պատահեցաւ քաղաքիս մէջ և մեծաւ մասամբ Հայերը փառսուեցան: Հօգնու ունի ընդարձակ այգիներ և Հայերը կը գրադին երկրագործութեամբ և վաճառականութեամբ: Քաղաքիս հիւսիսային ծայրը կայ նշանաւոր աղահանք մը՝ որ է Ռշրանի աղն բոլորածը, ուր միշտ կ'աշխատին գաղտնաբարձաւ եղեռնագործներ:

ԹՐԻՈՒ-ՅՈՒՄՍՍ. — Գիւղ Ռումանիոյ Եւրի գաւառի: 23 տուն հայ կայ. չունին ոչ եկեղեցի և ոչ վարժարան:

ԹՐՂԻՆ. — Գետակ Արցախի, կը բղխէ Մաս սարի վերին մասի հարաւահայեաց լանջերէն, կը հոսի մութ մութ ձորերէ և անցնելով Երեք-Մանկունք վանքի արեւմտեան և հարաւային կողմի ձորով, յետոյ կը միանայ Թարթառի հետ:

ԹՐՃԸԼ. Տես ԹՐԸԸԼ:

ԹՐՆՈՎԱՅ. ԳՂ. TRNOVA. — Քաղաք Պուլղարիոյ, ուր կայ պանդուխտ Հայոց փոքրիկ գաղթականութիւն մը: Երբեմն հոս կը բնակէին բազմաթիւ հայ ընտանիքներ, աւանցմէ կառուցուած է հայկական եկեղեցին՝ որ ցարդ կանգուն կը մնայ և կը ահնային

շատ տաղանթաւոր՝ զանազան արձանագրութիւններով: Վերջին ժամանակներս եկեղեցւոյն մէջ մասնաւոր նորոգութիւններ եղած են:

ԹՐՈՅ. — Քաղաք Ամերիկոյ Միացեալ Նահանգաց, ուր հայ գաղթականութիւն մը կայ: Հայերէն շատերը ընտանեօք են: Գաղթած են Խարբերդ, Սերաստիա, Այնթապ, Արապկիր, Մարզուան ու Բալու քաղաքներէն:

ԹՐՉՄՈՒՆԱՆՔ. — Կը յիշուի Սիւնեաց Բաղը գաւառի Զաւրդուր բնակած մասին մէջ:

ԹՐՔԱՇԷՆ. — Գիւղ Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի մէջ, Աղթամարայ կաթողիկոսութեան հոգեւոր իշխանութեան ներքեւ: Մարդս գիւղէն գրեթէ $\frac{1}{4}$ ժամու ճանապարհ հեռու է: Ունի տասը տուն հայ և երկու տուն եկաւոր բուրդ: Հայոց համար ոչ եկեղեցի, ոչ քահանայ և ոչ դպրոց կայ: Ունի պատուական մարզադետիւններ:

ԹՐՔԻՇԷՆ. — Գաղաթիւն Կիլիկիոյ մէջ, Զահան գետոյն աջ կողմը կայ, ըստ աշխարհացոյց տախտակաց, այս անուամբ գիւղ մը, որ բնութեան կը կարօտի:

ԹՐԳԱԴ. — Թուրքերէն անուն Եւզուկիոյ:

ԹՐՁԱՆԼԸ. — Գիւղ Այրարատայ Վանանդ (Կարս) գաւառի: Աւելիէ անգլիացին՝ որ հոս գիշերեց 1812 տարւոյ յուլիս 21ին, Թուրքի գրեթէ անունը, և շատ դարմանցած է՝ քսան և չորս եղներով հայկական գութանի վրայ:

ԹՐՁԱՆԻՃԱ. — Գիւղ Այրարատայ Վանանդ (Կարս) գաւառի: Ունի 20 տուն՝ զանազան ազգերէ:

ԹՐԱՆՇԱՀԼԻՈՒ կամ ՏՈՂԱՆՇԱՀԼԻՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Մարազ գաւառի, այժմեան Քէմէրլիի վիճակի մէջ: Ունի 404 բնակիչ, բաժնուած 60 տուն: — Այս անուամբ Պաշտը և Քանար յաւելուածով երկու գիւղ ալ կայ Ճակառք գաւառի մէջ, այլազգի բնակիչներով:

ԹՐԱՆԻՂԱՅԱ. — Լեռ Սիւնեաց Շահապօնք գաւառի, յորմէ շատ ջուրեր իջնելով կը ձեւացնեն բազմաթիւ ձորակներ:

ԹՐԱՆԻՃԱ. Տես ԴՐԱՆՏԻԿ:

ԹՐԱՄԱՐ. — Գիւղ Նոր Զուղայոյ Կափլա

գաւառակի: 24 տուն հայ կայ. ունին եկեղեցի և վարժարան:

ԹՕՄԼԱՑ. — Այսպէս եւս գրուած կայ Բարեղի թոմնան գիւղի անունը:

ԹՕՍ. Տեա թիջ:

ԹՕՍԻԱ. — Քաղաք Փոքր Ասիոյ, Հին Թէոփոսիոյ աւերակաց գիւմացը, Գասթամունիի արեւելեան հարաւային կողմը. գրեթէ 30 ժամու ճանապարհ հեռու է ինէպօլուէն, երեք կողմէ բարձրաբերձ լեռներով շրջապատուած՝ ծովի մակերեւոյթէն իբր 850 մ. բարձր է: Քաղաքս կառուցուած կը համարուի չորս դար առաջ թօսուն Փաշայէն և

28. Թօփրագ գաւէի աւերակները:

այդ պատճառաւ իր անուամբ կը կոչուի: Դիրքը ռազմական է, ջուրն ոչ այնչափ առողջարար. ձմեռը սաստիկագոյն է, ամառն ալ խիստ ջերմ կը լինի և ջերմատ, անշուշտ շրջակայ բրնձի արտօրէից պատճառաւ, որ կը գտնուին Տերփեզ գետակի եզերքները՝ որ կը խոնուի Ալիսի հետ: Այս գետակը Փոքր Ասիոյ Նեղոսն է. աղբիւր է Թօփոյ հարստութեան, որ շրջակայ գաւառաց կը մատակարարէ բրինձ, համսփն ու տեսական խոզապտի լուսպոյն բրնձին հաւասար: Ամէն տարի, ի բաց առեալ տեղական մեծաքանակ սպառումը, իբր 200 հազար լիտր կ'արտածեն, և միջին հաշուով

լիտրը 8 դահեկանէն, 16000 լիտր կը ներածի ի Թօսիա: Քաղաքէն մեծ քանակութեամբ կ'արտածի խաղող և չամիչ: Բայց արմուրք անբաւական լինելով տեղական պիտոյից, գութաէն կը բերեն ալիւր: Հոս գրեթէ ամէն ընտանիք ունի իր պտղաշատ պարտէզն կամ այգին, և ամրան սկիզբը հոն կը փոխադրուի՝ մնալով մինչեւ ցաղկեկութիւն՝ օգտփոխութեան և թէ՛ պտղոց պաշտպանութեան համար: — Քաղաքիս մասնաւոր արտադրութիւններն են ցփսի (թիֆթիկ) գործեալ նկարէն գօտիներ և ոչ խարի ու այծու խաղախօրդեալ ու ներկուած

կաշիներ, որոնք առարկայ եղած են ընդարձակ առեւտրոյ նաեւ մերձակայ գաւառաց մէջ: Թօսիա՝ որ տեղակալութիւն է Գասթամունիի կուսակալութեան ներքոյ, ունի հանդերձ իր գիւղերով իբր 10000 բնակիչներ՝ որոնց 600ը յոյն, 120ը հայ և մնացեալը թուրք և քուրդ: Արտեսաները թուրքերու և Յոյներու ձեռքը են. Յոյներէ սմանք և Հայերը կը զբաղին վաճառականութեամբ և փերեզակութեամբ: Հայերը բաւական բարեկեցիկ են, գաղթած են ի Կեսարիոյ և ի Տարսուսի. հոնին ոչ եկեղեցի, ոչ քահանայ և ոչ վարժարան. 1886 թուին սկսան տան մը մէջ վարժարան բանալ և գաստիարակել տղաքը, որ առաջ կը յաճախէին

Յունաց վարժարանը. իրենց հոգեւոր պիտոյքը կը հոգան Գասթամունիի հայ քահանայի ձեռքով, ի հարկին զինքը հրաւիրելով: Բայց միշտ կ'աղօթեն Յունաց եկեղեցւոյն մէջ, և յոյն քահանայն անխորկը կը մատակարարէ անոնց հոգեւոր ստիպողական պէտքերը: Յոյները ունին եկեղեցի մը և բաւական բարեկարգ երկսեռ վարժարան մը:

ԹՕՐԱՒ. — Ամայի գիւղ Այրարատայ Ռործ և Արած գաւառի մէջ:

ԹՕՐԼՈՒ. — Այսպէս կը կոչուի Մանագլեբտի հիւսիսակողմը, ուր կան ոչ սակաւ աւերակ գիւղեր և նոյնանուն գաւառ մը: Կը

Թուի լինել Տուրուբերանի Գաղատ գաւառի:

ԹՕՓ. Տես ԲԱՂԲ:

ԹՕՓԱԼԱԳ. — Լճակ Այրարատայ Բասեն գաւառի արեւմտեան Հարաւային անկիւնը, յորմէ կը հոսի Համանուն գետակ մը:

ԹՕՓԱԼ-ՉԱԽՈՒՇ. — Գիւղ Կարնոյ. ունի 10 տուն հայ և 40 տուն մահմէական: Բնակիչը հողագործ են: Հայք ունին Ս. Յովհաննէս անուամբ եկեղեցի մը և վարժարան:

ԹՕՓ ԱՂԱՃ. — Սիւնեաց Հարանդ գաւառի արեւելեան կողմը այս անուամբ լեռ մը կայ 6260' բարձրութեամբ, ճանաչուած լեռան Հարաւակողմը:

ԹՕՓԱՐԼՈՒ. Տես ԹԷՓԷՐԼԻ:

ԹՕՓԵՐ. — Շէն Աղուանից Հողի գաւառի մէջ, հիւսիսահայեաց դիրքով: Օդն և կլիման միջակ, ջուրն անախորժ, երկիրն այգեւէտ: Ունի 205 բնակիչ, բաժնուած 40 տան, որոնց նախնիք գաղթած են խաչեն և Զորաբերդ գաւառներէն: Ունին ամբողջապէս քարաշէն Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը. քահանայն կու գայ Զատիկի գիւղէն:

ԹՕՓԷ. — Գիւղ Այրարատայ Բաղրեանդ գաւառի, Անգարու գաւառակի մէջ, Տէրբը գիւղէն 1 ժամ գէպի արեւմտեան Հարաւ: Ունի 18 տուն քուրդ: Գիւղին արեւմուտքէ սարի վրայ ուխտատեղի մը կայ, ուր կը գիմեն բազմաթիւ Քրդեր:

ԹՕՓԵՇԷ. — Գիւղ Շամախույ. ունի 100 տուն հայ բնակիչներ:

ԹՕՓՉԱՎԱՅ. — Գիւղ Ասրպատականի Սուլ-գուղ գաւառակի. 6 տուն հայ կայ:

ԹՕՓՉԻ ԿԱՄ ԹՕՓ-ԿԷՏԻՔ. — Լեռ քարային կիլիկիոյ, Կալիկապոս գետոյն ձախակողմը:

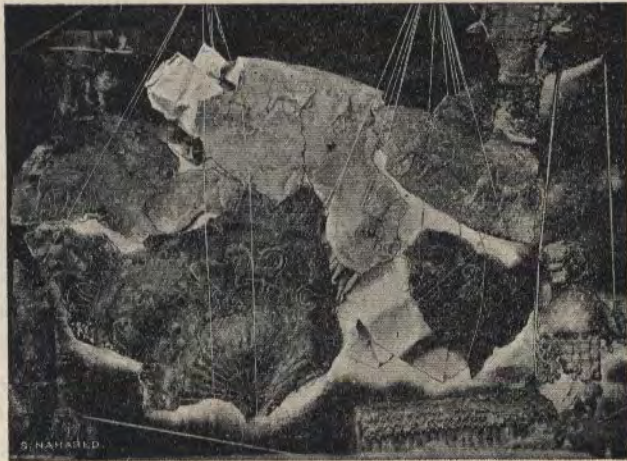
ԹՕՓ ՏԱՂ. — Բարձրագոյն լեռ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի, Ելբրն գետոյն ձորերուն գլուխը. բարձրութիւնն է 8762 ոտք:

ԹՕՓ ՏԱՂ. — Լեռ Այրարատայ Բասեն գաւառի Հարաւակողմը:

ԹՕՓ ՏԱՂ ԿԱՄ ՕՂԱՆ ՎԵՐԱՆ. — Լեռ Կարնոյ արեւելեան կողմը 20 վայրկեանի չափ հեռու. կիցն է Ս. Նշան ըսուած լեռը,

որուն վրայ քարակոյտ մը կայ, ուր կը յաճախեն ուխտաւորներ՝ մանաւանդ կիրակի օրեր: Աւանդութիւն մը կայ, որ Մեծն Ներսէս Կեսարիայէն Կարին դարձած ժամանակ քարէ խաչ մը օծեր ու զրեր է լեռանս վրայ իբր պահապան քաղաքին. բայց ըստ սմանց ալ այն քարակոյտը Յունաց եկեղեցւոյ տեղ ըլլալ կը կարծուի:

ԹՕՓՏԻ. — Գիւղ Նոր Նախիջևանէ 18 վերստ հեռու՝ գէպի արեւմտահիւսիս: Ունի իբր 650 տուն՝ զուտ հայաբնակ: Գիւղացիք ընդհանրապէս կը պարապին երկրա-

29. Թօփրագ գալէի հիմնովումները:

գործութեամբ: Գիւղին ծայրն է եկեղեցին և անոր բակին մէջ՝ վարժարանը:

ԹՕՓՐԱԳԻ ԳԱԼԷ. — Վասպուրականի Տուր գաւառի մէջ, վանայ արեւելակողմը ապառաժուտ սարահարթի մը վրայ կը գտնուի այս հինաւորաց բերդը՝ կառուցուած Հայոց թագաւորներէն, իրենց Ասորոց հետ ունեցած կռիւներու ժամանակ: Բերդը Վանէն մէկ ու կէս ժամ հեռու է: Շատ անգամ պեղումներ ըրած են այս տեղ եւրոպացիներ, և անոնք հնութիւններ գտնու բերած, որոնց մէկ քանիին պատկերն կը ներկայացնենք աստ, յորում կը տեսնուի կաթնայ, վահան, եզան գլուխ, և այլն: Այս տեղ գրաւուած է նաեւ հոյակապ կառուուն մը: Թօփրագ գալէի վրայէն սքանչելի է Վանայ և լճին տեսարանը: — Տես ԱԼԱՇԿԵՐՏ:

ԺԱՄՆԿԱ. — Կլիկիկոյ Հին բերդերէն մին:

ԺԱՄՈՒ ԳԻՒՂ. — Նիկոմիդիոյ գաւառի մէջ Պարսկազան 1³/₄ ժամ հեռու արեւմտակողմը և Ջաքար գիւղէն քառորդ մը հեռու, որուն մէկ մասը կը համարուի: Բնաւ կիշք ամբողջ հայ են և ունին զարոյց մը:

ԺԱՆՔՆՏՆՈՅ. — Կը յիշէ Լոնտոնէն՝ Համբընու գիւղերու կարգին մէջ:

ԺԱՐԱԺՈՒՏ. — Սիւնեաց Երնջակ գաւառի մէջ այս անուամբ ձորակ մը կայ, որ կը ձեւանայ երկու վտակներէ և ձորակներէ, ու բոնցմէ արեւելեանը անասառային է և թէեւ արեւմտեանէն աւելի ընդարձակ, բայց մէջը գիւղեր չաւ չկան:

ԺԵՌԱԿՐԻ ԳԵՏ. — Կլիկիկոյ մէջ, Կիւզնուսի արեւմտեան ճիւղերուն վտակներէն մին՝ Լամբրունի սահմաններու մօտ այս անուամբ կը կոչուի: Այս գետոյն մօտ էր Աստուածածին Սաղորտի կոչուած անապատը:

ԺԵՌՄԱՆԿԱՆ ԲԵՐԻ. — Կը յիշուի Կլիկիկոյ բերդերու շարքին մէջ:

ԺԵՌՄԱՆԻԿ. Տես ԷՐՄԷՆԵԿ:

ԺԳՆԵԻ, ԳԵՆՈՒԱ կամ ՃԵՆԵՒՈՒԱ. Գղ. GENEVE. — Գրեաւոր քաղաք Հելուեաիոյ, 81000 բնակչօք: Նշանաւոր է քաղաքիս համալսարանը, Հելուեաիոյ ամենակարեւոր հաստատութեանց մին, յորում 5-600 ուսանողներ կան ³/₄ մասը օտարական, որոնց 20ը հայ են՝ Ռուսիայէն և Թուրքիայէն: 1901ին քաղաքիս մէջ տեղի ունեցաւ Եւ-

րոպիոյ հայ ուսանողական միութեան հինգերորդ համագումարը: 1896էն սկսեալ հոս կը հրատարակուի Գրօշակ թերթը: — Ժընեւ՝ Հելուեաիոյ 22 գաշնակից հանրապետութեանց միոյն մայրաքաղաքն է, գեղեցիկ ու մաքուր. ծանօթ է ժամացուցի, գրականտիկանի և զոհարեղինաց. վաճառքներով, շինուած է Ռան գետոյն աջ ու ձախ եղերաց վրայ: Երեսելի են հիւանդանոցները, ուսումնարանները ու թատրոնը: ունի նաեւ մեծաշէն հիւրանոցներ: Քաղաքիս մէջ Ռուսներն ալ ունին ճաշակաւոր և ճոխ մաստաւ մը: Ժընեւ՝ յաջորդաբար Հոսովմայեցոց, Պուրկանապոց, Փրանկաց, Գերմանիոյ, Վատիկանի և Սաւոյեայի գաւթերու ձեռքն անցած և հռչակաւոր հանդիսացած է իւր ինքնապաշտպանութեան անխափ և երկարաւեւ ջանքերով: Շատ նպաստաւոր է աշխարհագրական գիրքն, Քաղցիոյ, Խաւիոյ և Գերմանիոյ մէջ. ամէն տարի 30 հազարէն աւելի օտարական այցելուներ կ'ընդունի: Քաղցիացիք՝ յեղափոխութեան ժամանակ, քաղաքն իրենց երկրին կցեցին, բայց 1814 թուին Պոնափարթի անկումէն վերջ, միացաւ Հելուեաիական գաշնակցութեան: Այս միացման ի պատիւ, համառուն լծին ձախափանց վրայ Մեծ-Պրան կամուրջի մօտը կառուցուած է ազգային պղնձեայ յիշատակարան մը՝ երկու կանայք՝ մին Հելուեաիա, բարձրահասակ, կորովի, ջղուտ, փորձառու և անզորը պէմքով, միւսն՝ Ժընեւ՝ մանկա-

մարդ, գեղանի, աշխոյժ հայեացքով, երկուքն ալ որձաքարէ բարձրագիր պատուանդանի մը վրայ կանգնած՝ ուժղին կ'ընդգրքեն գիրար, և կարծես կենդանի բարբառով կ'ուխտեն սիրել զմիմեանս, յարիւ միմեանց բնոյ միշտ: — Պ. Ռէլմէս Պերպերեան, Կ. Պոլսի գեղերթիկ և ցերեկեայ

ԺՈՂՈՎԱՐԱՆ. Տես ՏԱԹԵԼ:

ԺՈՂՈՎԱ կամ ԺՈՂՈՎ. — Կը յիշէ այս անուամբ տեղ մը Յովհան Մամիկանեան, Տուրուքերանի Տարօն գաւառի մէջ:

ԺԻՎԱՆՔ. — Գիւղատեղի Գուգարաց Չարսիոր գաւառի մէջ, Հաղբատայ մօտ: Բարավին աւերակները ծածկուած են մայրիկ

30. Ժընեւ:

համանուն վարժարանին հիմնադիրն, 1896 թուին ընտանեօք հոս հաստատուեցաւ և իր խնամոց և հովանաւորութեան յանձնուեցան 20-30 պատանիներ՝ Կ. Պոլսէն և Թուրքիոյ ուրիշ կողմերէ. բայց երկու տարի վերջը Պերպերեան վերադառնալով ի Կ. Պոլիս, անցաւ զարձեալ իւր հաստատութեան գլուխը:

ներով և մացառներով. քանի մը տեղ կանգնած կը մնան փոքրագիր սպիտակ խաչքարեր՝ եղծուած արձանագրութիւններով: Հին տաճար այս գիւղի ճոխ և հարուստ է եղեր, և այժմ կը տեսնուին կրպակներու և կալանատան աւերակները: Ամայի և աւերակ գիւղատեղւոյ մէջ երբեմն Հաղբատցիք կը պահեն իրենց տաւարները:

ԻՅԻԼ. — Գիւղ խարրերդի. 11 տուն հայ կայ՝ Ս. Մանաս անուն եկեղեցիով:

ԻԳԱՀԱՏ. Տես ԱՅԳԵՀԱՏ:

ԻԳԱՁՈՐ. Տես ԱՆԻ:

ԻԳԱՅ. — Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի:

ԻԳԳԻՐ կամ ԻԿՏԻՐ. — Գիւղաքաղաք Այրարատայ ճակատք գաւառի, Սուրմառիի գաւառի մէջ. Բայազիդէն 10 ժամու ճանապարհ հեռու՝ գէպի հիւսիս կը գտնուի: Գիրքը գաշտային է, ընդարձակ պարաէզներով ու բարտի բարձրաբերձ ծառերով զարդարեալ ու շրջապատեալ: Ունի 2912 հայ բնակիչներ, բաժնուած 366 տան, որոնց նախնիք գաղթած են Պարսկաստանէն և Թուրքիայէն: Ունին երեք եկեղեցի՝ որոց մին՝ Ս. Սահակ անուամբ, 1842ին վերանորոգուած է. Պարսից տիրապետութեան ժամանակ փոքր մատուռ մ'է եղեր, բայց վերջը ընդարձակուել է: Ունին նաեւ երկու վարժարան՝ արաբական և իտալական: Տեղւոյս օդը ջերմ և փնասալար է. կը խմեն սլաղատար առուակի մը ջուրը. փողոցները հսգսա ու կեղտոտ են, այնպէս որ քամին երնելու ատեն մարդոց աչքերը փոշիով կը լեցուին: Բնակիչք մեծաւ մասամբ ենթակայ են տենդի, աչացաւի և այլ հիւանդութեանց, որոնց պատճառը փնասակար կլիմայէն զատ, ճախնային ջուրք, շամբուա ու եղեգնուա տեղերն ալ են, որոնք Այրարատայ գաշտին համար ընդհանուր են: Գովելի է Հայոց

եկեղեցատիրութիւնը, կրթատիրութիւնն, ճարտարութիւնն ու աշխոյժն. բայց պարսաւելի է տարապայման արեւցութիւնը, այնպէս որ ոչ մի գիւղաքաղաք այնչափ օդի կը գործածէ: Տուներն աղիւսաշէն են՝ գերաններով ծածկուած. մէկ մասը քարակերտ՝ բայց միայրակ՝ մեծ մեծ պատուհաններով, որոնց բակերը ու տանիքները կը ննջեն ամառ տան: Հայք ունին հին ու նոր երկու գերեզմանատուն, հինը՝ եկեղեցւոյ բակինն է: Խզգիր մօտ է Խօշխարարի և Արեւադի քաղաքներէ:

ԻԳԳԻՐ-ՄԱՒԱ. — Խզգիրի արեւելակողմը տաննամօտը կը գտնուի այս անուամբ գիւղ մը՝ 1212 բնակիչներով, բաժնուած 166 տան. 82 տունը հայ են, իսկ մնացեալը այլազգի:

ԻԶԵՐՄԻԿ կամ ԵՍԻՐՄԷՆ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն գաւառի, Բաշխաթէ գիւղի արեւելեան հիւսիսային կողմը, Էրասիի մօտ: Տեղւոյս հայ կանայք 1877ին կը յիշուին՝ անդլիացի ուղեւորէ մը՝ իբրեւ ճարտար շինողներ կաւեղէն կարասներու:

ԻԶՄԻՐ. Տես ԶՄԻՌՆԻԱ:

ԻԶՆԻՄԻՏ. Տես ՆԻՍԻՄԻԿԻԱ:

ԻԶՆՈՑ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն գաւառի, Խօշիլիւնի լեռան հիւսիսակողմը: Մէջը կան վանքի աւերակներ և կարմիր քարէ շինուած եկեղեցի մը, որ այլազգիներէն մարագի փոխուած է:

ԻԹԳԼՈՒՆ. Տես ՃԱՀՈՒԿ:

ԻԼԱՆԼՈՒ. — Գիւղ Այրարատայ Ծիրակ գաւառի արեւելեան մասին: Արեւելեան վերջին պատերազմէն ետքը գիւղիս թուրք բնակչաց մէկ մասը Պարսկաստան կը գաղթէ: Հայերը արեւմտեան Ծիրակայ գանազան գիւղերէն, թողլով իրենց հայրենի տունն ու հողն, գիւղս կու գան կը հաստարութին, խկոյն եկեղեցի կը շինեն և օծել կու տան: Միւս գաղթած թուրքերն ալ վերադառնալով կը հաստատուին իրենց սեփական կալուածոց մէջ, և Հայերը կը հարկադրուին արեւելեան Ծիրակայ Ղալաճուի գիւղի մէջ բնակիլ. իսկ եկեղեցին կը մնայ Թրքարեակ գիւղիս մէջ՝ ամայի ու անաւեր:

ԻԼԱՆՁԱԼԱՆ. — Գիւղ Երեւանայ նահանգի Էջմիածնի գաւառի մէջ: Ունի 345 հայ բնակիչներ, բաժնուած 44 տան:

ԻԼ. Տես ՎԵՐԱՆԷ:

ԻԼ. — Հայաբնակ գիւղ Վասպուրականի Ռշտունեաց գաւառի, Ռստանայ հովտի մէջ. ունի 25 տուն: — Գիւղիս մէջ, Ռստանայ այգեստանեայց հարաւ-արեւմտեան վերջին ծայրը, Արտաշի հետիոտային ստորոտի հարթավայրի մը վրայ կը գտնուի Իրա քառասուն խորան վանքը, որ Արծրունի Գազիկ թագաւորի երկրորդ մեծագործութիւնը կը համարուի: Հրաշալի ճարտարապետութեամբ կառուցուած է եղբի վանքս և եկեղեցին, և ի հոռոյն ունեցեր է շատ բարգաւաճ և ծոխ վիճակ և ամարանոց էր Գազկայ: Կ'աւանդեն թէ՛ մի որ քառասունը տալու բազմանք ունենար՝ հոս գալով, օրը մէկ խորանի վրայ պատարագ մատուցանել կու տար, և այսպէս կատարելով ուխտը՝ կը վերադառնար: Այժմ՝ վանքը բոլորովին գետնի հաւասարած է, եկեղեցին միայն կանգուն կայ. բացի աւագ խորանէն, միւս խորանները կարելի է համարել մէկ մէկ փոքրիկ մուկ խորանիկներ կամ մատուռներ, եկեղեցւոյն այլ և այլ անկիւնները: Քառասուն խորաններէն այժմ կանգուն կը մնան մէկ քանին միայն, շատերուն կամարները կործանած են, ամանց որմերն և ամանց ամբողջ շէնքն փլած է: Այլ խորանները միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունին նրբ-անցքներով, կան նաեւ թաղատեան պահարաններ: Ողբալի գրութեան մէջ կը գրու-

նուի այս երբեմն հոշակաւոր վանքս: Գիւղն ալ շատ անգամներ հարոտահարուած է Քրդ-գերէն:

ԻԼԻՃԱ, ԻԼԻՃԷ կամ ԸԼՋՃԱ (Տաք աղբիւր). — Գիւղ Կարնոյ, հիւսիսային արեւմտեան կողմը, Յ ժամու ճանապարհ հետու: Այս անունն առած է իր մէջ ժայռէն բխող տաք աղբիւրներուն համար. գուցէ Անատոլիոս զօրավարի տաք բազնիքներու տեղն է: Ունի 100 տուն հայ, թուրք, պարսիկ և յոյն բնակիչներ: Հայերը 50 տուն են և ունին կսկիկ եկեղեցի մը և ծաղկոց: Տեղւոյս արական և իգական սեւերը իրարմէ բոլորովին տարբեր ճաշակ և տիպ ունին. առաջինը գէմքով աղեղ և ձեռքն անճաշակ, իսկ երկրորդն նոյնին հակապատկերն է՝ տեղական պարզութեամբ: — Բոս հնախօսութեան՝ 114-117 թուականներուն, Տրայիանոսի բանակատեղին եղած է. Հռովմայեցւոց ի Հայս արշաւանաց տառն Տրայիանոս հոս հաննելն ետքը իրեն կանչել կու տայ Պարթեւներէն հաստատուած Հայոց Պարթմամս սիրիս թագաւորը, որ հնազանդելով կու գայ, և ինչպէս երբեմն Տրդատ թագաւորը Ներսէի առջեւ բրած էր, ետիտոյր թագը կայսերական գահուն աստիճանաց վրայ կը դնէ, յուսալով որ յաղթողին ձեռքէն վարձեալ կ'ընդունի, բայց կը խաբուի իր յուսոյն մէջ. Հռովմէական զօրքը տեսնելով Հայոց թագաւորի հպատակութեան այս ցուցք, ուրախութեամբ կ'աղագայտէ, և ասոր վրայ Պարթմամսիրիս այլայլած ու խռոված կը փախչի. սակայն կը բռնեն և Տրայանոսի առջեւ կը հանեն. Հայոց թագաւորը կը գանգատի թէ ինքն ազատակամ ներկայացաւ յաղթողին, անոր ձեռքէն Հայաստանի թագն ընդունելու համար, բայց արդ զինքն իբր գերի կը նկատեն: Այս գանդատանաց վրայ Տրայանոս կը պատասխանէ, թէ Հայաստանի թագն և ո՛չ մէկուն տալու միտք ունի, մանաւնդ թէ Հայաստանը Հռովմայ պետութեան նահանգ ընել կ'ուզէ: Այսպէս չարաչար խաբուած թագաւորը գայրացած պատերազմի կ'ընէ, բայց առաջին ճակատամարտին կը յաղթուի:

Տեղւոյս թուրք բնակիչը ունին քանի մը խանութ և կը զբաղին մանաւոր տուտորով.

Իրենց դործը աւելի ճանապարհորդաց հետ է և շատ ճարպիկ են: Հայերը երկրագործ են և ունին արդաւանդ արտեր. նիւթական վիճակնին սիջակ է: Գիւղիս հանքային ջրային եղերքը բազմիցս նման կանանաւոր շէնքեր շինուած են: Կարնոյ գաւառի ամէն կողմերէն խումբ խումբ, մանաւանդ կիրաւ կի օրերը, հոս կը գլմեն թուրքեր և հայեր, արք և կանայք, և ամէնքն ալ ունին իրենց լուացման սրահալ ժամերը: Հայ բնականիքներ՝ այս ջրոյն կու գան այնպիսի պատրաստութեամբ, որ կարծես թէ հրաշալի վանք մը ուխտի կ'երթան: Ամասն ու ձմեռը գրեթէ միշտ անպակաս են առողջութեան կամ մաքրութեան համար երթեւեկութիւնը, և ջուրն առողջարար է և ունի տաքութեան սիջակ բարեխտանութիւն: Գիւղս կայան է բոլոր Պարսկաստանի և Տրապիզոնի կարաւանաց. կան շատ սրճարաններ: Հանքային ջրերը երեք տին ունին և ջերմութիւնն ալ երեք են: Իլիճայի շրջակայքը ածխահանք կայ և շատ հարուստ կը կարծուի: — Նիւալագր. ուղեւորութիւն, Ա. 17-18:

ԻԼԻՃԷ. Տես ԻԼԻՃԱ:

ԻԼԻՇԷՇՏ. Տես ՍՈՒՉԱԻԱ:

ԻԼԻՊԷ. — Հայաբնակ գիւղ Կեսարիոյ առաջնորդական վիճակի մէջ. ունի Կարապետեան անուամբ վարժարան մը:

ԻԼԼՈՒ. Տես ԳԱՐԱԳԻԼԻՍԷ ԻԼԼԻ:

ԻԼԽԱՊ. — Գիւղ Աղեքսանդրապոլի (Ալաբաթ), ձորի մը բերանը. զիմացը գաշտ է մինչեւ Աղեքսանդրապոլ: Տներու մեծ մասն ֆերդի Կոնստանտնուպոլի կրծոց վրայ շինուած են: Արդի բնակչաց նոր եկած տանն բերդին պարիսպները բաւական բարձրութեամբ կանգնած են և զեր, բայց հեազհեաէ քանդելով տներու շինութեան գործածեր են. այժմ՝ միայն հիմերն կ'երևին: Բալորովին հայաբնակ է գիւղս. ունի 1251 հոգի, բաժնուած 121 տան. բնակչաց նախնիք զաղթած են Բասենու Պատիճակ գիւղէն. ի սկզբան չորս տարի շտի մնացեր են Ապարանի Ճրտձրիս գիւղի մէջ. ապա եկեր վերականգնել են գիւղիս աւերակները: Եկեղեցին հին է: Խմելու ջուրը կ'ըսուի Ղազանչոց չորս, սրովհետեւ Արագածէ իջնելով կ'անցնի Ղազանճի գիւղէն:

ԻԼԿԱՎԱՆՔ. կամ ՊԱՌԱՍԻ ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ: Կը յիշէ Սիմէոն կաթողիկոս, այս անուամբ գիւղ և վանք, որ թեմ էր Յովհաննաւանից: Այս վանքը տակաւին կայ. ժամանակաւ կու կուտանաց անապատ եղած է. հունի արձանագրութիւն և գրոց մէջ ալ մասնաւոր յիշատակութիւն մը չկայ վրան:

ԻԼՈՒ. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽՈՐԱՆ. Տես ԻԼԻ:

ԻԼՈՒՆ. — Կը յիշէ Սիմէոն կաթողիկոս, Ալաբաթայ Արագածոտն գաւառի Ռշույ վանքի կալուածոց հետ:

ԻԼՎՈՎ. Տես ԼԷՄՊԷՐԿ:

ԻԿԻՄԻԿՈՐԻ. Տես ԳԻԼԻԽՍԱՆԻ ՄԱՀԱԼ:

ԻԿՄԱԼ. Տես ԿՈՒՌՈՒՊԱՇ:

ԻԿՈՆԻՈՆ. Տես ԳՈՆԵԱ:

ԻԿՏԻ. Տես ԻԳԻԻ:

ԻՀՈՒՊ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սիւլան գաւառի Խուրի գաւառակի. 20 տուն հայ կայ. ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը:

ԻՄԱՄԳՈՄ. — Գիւղս կը յիշուի Բասենի (Ալաբաթ) գիւղերու շարքին մէջ:

ԻՄԱՄՇԱՀԼՈՒ. — Գիւղ Ալաբաթայ Ռատան (Էջմիածին) գաւառի մէջ: Ունի 1090 հայ բնակիչ, բաժնուած 141 տան և երկու տուն այլազգի:

ԻՄԱՐԷԹ. — Գիւղ Սիւնեաց Կոնստանտնուպոլի մէջ: — Նոյն անուամբ գիւղ մ'ալ կայ Սերաստիոյ հարաւակողմը:

ԻՄԻԷԹ. — Կոնկասու պողոտա և արգաւանդ երկիրներէն սին, ի հնումն Յուստանի ծանօթ, ուսկից Յոյնը կը տանէին մեծաքանակ ընդեղէն, բամբակ և մետաքս: Ռիսն գետն կ'ոռոգէ այս երկիրը: Այժմ թէ՛ Ռուսիոյ և թէ՛ Կոնկասու քաղաքները ասկէց կը զրկուին շատ բերքեր: Եւրոպա ալ կը զրկուի շատ եգիպտացորեն: Երկիրս ի բնէ հարուստ է. ունի առատ հանածուխի հսկայապիւր լիւններ. կ'արտադրէ մեծ քանակութեամբ եգիպտացորեն, բամբակ և մետաքս: Գինիի արտադրութեամբ ալ նշանաւոր էր, բայց վերջին ժամանակներս բոլոր այգիները խնկան գութանի և ցաքանի տակ ու գինին օր ըստ օրէ նուազեցաւ: Երկաթուղին ալ մեծ զիւրութիւն և օգուտ բնծայած է այս երկիրն բնակչաց. օտարներ ալ սկսած են մտնել և առուտու:

բը գրաւել: Այս երկրին մէջ կը բնակին նաեւ բազմաթիւ Հայեր, որոնց ճիշդ թիւը չգիտենք:

ԻՄԷՐԼՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Նիգ գաւառի: Ունի 535 բնակիչ, բաժնուած 46 տան: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Յարութեան:

ԻՄԷՐԽԱՆ. — Գիւղ Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին, Թալիս-օղլիի արեւելեան կողմը, հազիւ վերտա մը հեռու: Բնակիչը 729 հոգի են բաժնուած 77 տան, որոնց նախնիք եկած են Բասենէն:

ԻՅԻԱՏԻԿ. Տես ԼԱՏԻԿ:

ԻՅՆԷ. Տես ԷՅԻՆԷ:

ԻՅՆԷԿԷՈՒ. — Գիւղաքաղաք Պրուսայի կուսակալութեան: Ոլիմպոս լեռան ստորոտը. բնակչաց մեծ մասը թուրք: Օլը վառառող է, կեցրոնէն ձորի մէջէն կը հոսի վտակ մը՝ որ ամառը կը ցամբի: Չմիտը սասաիկ ցուրտ կ'ըլլայ: Ունի յիսի անաւամբ շատ օգտակար ու ասողջարար ջուր մը, որ յատկապէս կը վարձուի, ու շիշերով կ'. Պոլիս և ուրիշ տեղեր կը զրկուի: Պաշտօնով ու արհեստով 7-8 տուն հայ կը գրաւուին հոս, և նոյնչափ ալ յոյն: Հայոց և Յունաց մեծ մասն իրարու հետ խնամի եւ զած են, այնպէս որ յիշեալ տուներու գրեթէ կէսն խառն ամուսնութիւններ են. ծնած աղայք բոտ սեռի իրենց կրօնքով կը կրթութիւն: Հայք ածնի օրեր և ծնունդ ու նընջեցեալ պատահած տանն, 1½ ժամ հեռու Ելէնիճէ հայաբնակ գիւղը կ'երթան: Գիւղաքաղաքին մէջ 20 տան չափ ալ հրեայ կայ, որոնք միշտ սիրով կը վարուին Հայոց ու Յունաց հետ, և գիշեր ու ցորեկ մէկմէկու տուններն են: Հոս շերամբարձութիւնը շատ յառաջ գացած է:

ԻՅՏԷԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Եօզգատի. 55 տուն կայ, 300 բնակչօք: Ունին Ս. Փրկիչ անուն եկեղեցի մը և Պարթեւեան անուամբ վարժարան մը: Կայ նաեւ 15 տուն մահմետական: Բնակիչք հոգաբարձ են:

ԻՆ. — Գիւղ Չարսանձաղի խոզաղ գաւառակի. երբեմն հայաբնակ իսկ ալիմ բալուրովին քրդաբնակ: Գիւղին մէջ կան ինն օրոց իննեակ եկեղեցիներու աւերակներ:

ԻՆԱԽ. — Գիւղ Կեղիի (Չարբորդ Հայք).

10 տուն հայ և 20 տուն մահմետական կայ: Հոգաբարձ են:

ԻՆԷԿ. — Լեռ Սիւնեաց Սոգք գաւառի:

ԻՆԷԿ ԹԷՓԷ. — Լեռնակ Կիլիկիոյ, Տեփեքիէ լեռան հարաւակողմը:

ԻՆԷՊՈՒՈՒ. — Փոքր քաղաք Սեւ ծովու եզերքը, Գառթամանիի կուսակալութեան ներքեւ. տուներու մեծ մասն լեռնաց մէջ է և մաս մ'ալ արեւելակողման սարահարթի վրայ: Թէեւ նաւահանգիստ չունի, բայց Գառթամանիի և Էնկիւրիի բերքերը ասիէ կը փոխադրեն: Շարժը բարձրաբերձ նոճիներով զարդարուած է. այդ նոճիները կտրուելով կը զրկուին Կ. Պոլիս և ուրիշ տեղեր և մեծապէս կը նպաստեն քաղաքին վաճառականութեան: Ամէն տուն իր ալդիններն ու պարտէզները ունի, որոնց պատէզներն են խաղող, սանձ, խնձոր, շաքանակ և մանաւանդ պոնտոսեան արմաւ, զորս ոչ միայն գիւղերը այլ և Կ. Պոլիս կը վայելէ: Զրկնորսութեան մէջ ալ յառաջ գացած են տեղւոյս բնակիչք և Կ. Պոլիս կը զրկուին բնակիչներ, յորս նշանաւոր է վահանաձուկն բուսածը: Քաղաքին Հայք հեռագհեռէ բազմանալով, 1887 թն՝ Ունճեան և Կիւրդէնկեան էֆէնտիներու ձեռքը հանդանակութիւն բացուեցաւ ի Կ. Պոլիս՝ մատրան և վարժարանի շինութեան համար: Բնակչաց մեծ մասը կը զբաղի երկրագործութեամբ և ձրկնորսութեամբ: Ինչպօրեւ՝ հոյն Պափրապոնիոյ նշանաւոր քաղաքներէն մին է:

ԻՆՃԷՍՈՒ. — Գիւղ Կեսարիոյ Էպիւրէկ գաւառի. ունի 150 տուն հայ բնակիչ. Ս. Թորոս անուամբ եկեղեցի և վարժարան: Հոգաբարձ են: Կան նաեւ մահմետական բնակիչներ:

ԻՆՃԷՐԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Եօզգատի. 67 տուն կայ. ունին Ս. Աստուածածին աւանուամբ եկեղեցի մը և Արամեան վարժարան. կան նաեւ 15 տուն բողոքական և 8 տուն կաթոլիկէ Հայեր:

ԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՎԱՆՔ. Տես ԿԱՐԱՊԷՏ (Ս.):

ԻՆՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆՔ. Տես ԹՈՐԻԱՆ:

ԻՆՆ ՄԱՍ ԱՆԱՊԱՏ. — Հին Մոսկովայի քաղաքի մէջ, Արցախի Զորքերով գաւառը, Կուսապատի հիսիսային կողմը: Կառուցուած է սրբատաշ քարով կամարի մը

մրայ, որ ոչ վանքի և ոչ եկեղեցւոյ ձեռանի. երկայնութիւնն է 14,37 մետր և լայնութիւնն 8,10 մետր: Ունի միայն աւագ խորան, որուն հիւսիսային և հարաւային կողմերը բացուած են զանազափ մուտքեր՝ իբր փոքր խորաններ: Մէջը կան 1881 և 1884 թուականաւ արձանագրութիւններ: Տաճարիս հարաւ-արեւելեան կողմը կայ հին եկեղեցւոյ մը աւերակը: Հոս եղած է Մոխրաթաղ գիւղը, որուն բնակիչները, քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ փոխադրուած են Նոր Մոխրաթաղ գիւղը և այս անգոր մնացեր է եկեղեցին, գիւղատեղին և հանգրու-

ջաղէս քարակիր շինուած է. ներսը կայ ՈՒՄԻ թուականաւ արձանագրութիւն: Ուրիշ սենեակ մը եւս արձանագրութիւն ունի սխալ և աղաւաղ գրութեամբ:

ԻՇԽԷԲԷՄ. — Գետ Սինեաց Աղահէճք գաւառի:

ԻՇ. — Գետակ Այրարատայ Բասեն գաւառի:

ԻՇԱՅՐ. — Մօկաց աշխարհի մէջ այս աւառամբ երկու գաւառ կը յիշուին. մէկ մէկու մօտ և իրարմէ զանազանեւու համար մին կը կոչուէր Միւս Իշայր:

ԻՇԽԱՆ. — Տայոց Թաւուսեհար վիճակի

31 • Իշխամի եկեղեցին:

տարանը ամայի վիճակի մէջ: Անապատս այժմ ունի երեք սենեակ և մէկ աշխարհաւ կան վանահայր: — Այս անգ տաճարի հիւսիսային սրմի մօտով ամրափուած են Մէլիք Խրայէլեաններու ննջեցեալները: — Անապատիս արեւմտեան կողմը քիչ մը հեռու շինուած է Մեղիք Խրայէլեաններու ապարանքը, որ արտաքուստ բերդի ձեռնի, քարակիր և բարձր պարիսպով: Արտաքուստ չափերով ունի 49 մետր երկայնութիւն և 29,25 մ. լայնութիւն: Ամբողջ ապարանք բաղկացած է 12 սենեկէ՝ զանազան ձեւով և տարբեր մեծութեամբ: Սենեակներէն մին որ քառակուսի ձեռ և երկիկ ունի, ամբող-

մէջ, արեւմտեան կողմը և Ճորոխի մօտ է գիւղս, քանի մը մահմետական տուներով: Հին ժամանակ մեծ շէն մ'էր, Իշխանաց գիւղ կոչուած, չի գիտցուիր որ իշխանաց բնակութեամբ կամ ծագմամբ: Յայտնի է, թէ շատ հինէն գիւղս ազնուական բնակիչներ ունեցեր և այս անունը տներ է: Իր ազնուականութեան վկայ կեցած է մեծագործ նկարադար եկեղեցին, հոյակապ և չքնաղ: Բնոցանուր ձեւովն նման է Էօշքայ, նոյնպէս գեղին տաճած քարերով շինուած, չորս բարձր սիւներով և կամարներով. խոյ խորանն աւելի գեղեցիկ է, սենեց կիսաբուրս շարուածքի վրայ կանգնած, որուն վի-

րեւ ալ պատին վրայ նկարուած պատկերներ կան: Կէս մը հնութիւնէն, կէս մ'ալ ամբարիշտ ձեռքերէ, մաս մը աւրուած է այդ նկարներէն, մէկ մասն ալ զեռ անեղծ մնալով, հետաքնին արուեստագիտաց ուշադրութիւնն իրեն կը ձգէ: Նոյնպէս կէս աւրուած են վրացի նկարէն արձանագրութիւններն ալ, որոնցմէ մին եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմը ներսէն գրուած է, բոլոր պատին երկայնութեամբ հօթն տող, և առկէ ա այլ յիշատակարաններէ կը տեսնուի և եկեղեցւոյ հնութիւնն: Վրացի թուական մը կայ 1006 տարւոյ, և ան ալ բուն առջի շինութեան չէ. հայ թուական մ'ալ կայ Ն (= 951), բայց սողին վերջն ըլլալով՝ կրնայ կարծուիլ որ տաշնարդական թիւն աւրուած է, որ և վրացերէն թուականին համեմատութեամբ պիտի ըլլար ՆԾԵ (= 1006): Այս եկեղեցիս նուիրուած էր Ս. Աստուածածնի: Չորս կողմի շէնքերն, որ պիտի ըլլան միարանից սենեակները կամ վանքը, կործանած են և միայն աւերակները կը տեսնուին: Հարաւային զրան զխմացը մատու մը կայ, զոր ի վերջոյ զարբնի խանութ ըրած են. ասոր զրան վրայ է վերոյիշեալ հայ թուականը: Մեծ եկեղեցւոյն մէջ ալ կայ սրբիչ հայերէն թուական մը ՌԳ (= 1241): Մեր (թ. 31) պատկերն կը ներկայացընէ Իշխանաց նախնէն եկեղեցին, իրեւ ընկզմած կամ պաշարուած անինեամբնութեան բուսարեութեան մէջ. խի (թ. 32) ցրտներն է եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմն և հրաշակերա դմբէթին մէկ մասն:

Այս Իշխանաց գեղն հայրենիք է Հայոց Ներսէս Գ. կաթողիկոսի Էջ գարու կիսուն, որ Շինող կոչուեցաւ, մեծ ա հոյակապ և եկեղեցիներ շինելուն պատճառաւ: Իշխանաց գեղի առաջին քննողն և ստորագրողն եղաւ Հ. Ներսէս Սարգիսեան, որ և բոլոր արձանագրութիւնները պաշտօնաբեց և հրատարակուեցաւ իր Տեղագրութեան մէջ, որ կրրնան գտնել փափագողը՝ հանդերձ հայերէն թարգմանութեամբ: — Նշմարք, Գ. 91-93:

ԻՇԽԱՆԱԳԵՏ. Տեա ԿՈՒԱՏ ԳԵՏ:

ԻՇԽԱՆԻ. — Գիւղ Սկոտտոյոյ հարաւակողմը՝ 3 յամ հեռու, 55-60 տուն հայ

կայ. ունին եկեղեցի՝ Ս. Նիկողոս անուամբ և վարժարան՝ Բագրատունեան:

ԻՇԽԱՆԻ. — Գիւղաւանդի Արցախի վարանդայ գաւառի մէջ, Թաղար գիւղի հարաւակողմը, Ղարու-չայ գետակի աջ կողմը, ուր կայ նաեւ հանգստարան:

ԻՇԽԱՆԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆ. — Սիւնեաց Գեղարբունի գաւառի մէջ վերին Ատիւսմանի գիւմաց գետոյն արեւելակողմը, այս անուամբ

32. Իշխանի եկեղեցւոյն հիւսիսային կողմը:

մեծամեծ բարերով շիրիմ մը կայ: Այն գարար կ'ըսուի, թէ երբ ձկներու տեղ օձեր Գեղամայ ծովէն գետը կը մանկին, բարեւ պաշտ Իշխանի մը յարգարով ժողովաբար ազօրքով զիմեց առ Աստուած, և օձերը դարձեալ ծովը գացին և վերջը բազմաթիւ ձրկներ լեցուեցան գետը, զորս Իշխանին ի պատիւ Իշխանածոյն կոչեցին: Իշխանի մեռնելէն վերջ այս բարակոյտին տակ ամփոփեցին, ուր և տխուր կու գան սինչեա ցարգ:

ԻՇԽԱՆԻ ԳՈՄ. — Հայտնակի գիւղ Վասպուրականի, Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի մէջ: Ունի 40 տուն և եկեղեցի ու դպրոց: Գիւղս ուրիշ հին եկեղեցի մ'ալ ունի Կիսակործան, որուն նախկին բնակիչք զաղթած են Ռուսաստան: Խշխանի գոմի հալաւակողմը քիչ մը հեռու կայ քառայ Աւստածածին (քառիչ Աստուածածին) անուանով հին վանքի մը տեղը, որուն հիմերը տակաւին կը նշմարուին: Ասոր բոլորակը սփռւած են խաչքարինք: — Գիւղիս արեւմտակողմն քանի մը քարնկէց հեռու կայ Առաքելոց դար կոչուած բլուր մը, որուն համար կ'աւանդուի, թէ Առաքելաշէն վանք մը եղած է ժամանակին. և իր շուրջը մասնաւոր խաչքարինք կան: — Գարձեալ գիւղիս քովերը Ս. Սարգիս և Ս. Յարաքիսն անուամբ աւերակներու տեղեր կը նշմարուին: Կ'ըսուի, թէ գիւղս այս անունն առած է Քեօք գիւղը նստող բնիկ իշխանաց սխարներու գոմն լինելուն համար: Խշխանի գոմի տապանաքարերու մէջ անբխնակ թուականաւ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը տեսնուի. «Աստ ապանաւ մեծն ի եախարարս Աստմ»: Հաւանական է որ Եղիշէի յիշած Գնունեաց տոհմի Աստմն եղած լինի: Տեղւոյս մէկ քանի գերեզմանաքարերու նայելով շատ գիւրին է երեւակայել իւր նախկին բարգաւաճ վիճակն: Ընդարձակ մարդագիտիւններ ունի, յորս ուրիշ սովորական անասնոց հետ ձիեր ալ կը սնուցանեն: — Նխարագրական ուղեւորութիւն, Ա. 130-131:

ԻՇԽԱՆՁՈՐ կամ ԻՇԽՆՁՈՐ. — Գիւղ Սղերգի խիան գաւառակի, Սպսաւն գիւղէն 8 ժամու ճանապարհ հեռու գէպի հիւսիս, ապառաժաւ լեռանց մէջ: Հայտնակ է բուրովին. 50 տուն կայ: Պաղ ջուր և զովօք ունի: Քանի մը փոքրիկ թաղերու բաժնուած է, որոնք իրարմէ անջատ գետեղուած են քարոտ լեռանց ու խոր ձորերու մէջ: Տուները քարաշէն են. ոչ պատուհան ունին և ոչ լուսամուտ, օդ ու լոյս միայն երկրէն ներքէն ու դռներէն կը մտնեն: Մշակելի արտեր շատ քիչ են. բայց երկիրը ջրարբի և արդիւնաւէտ է: Բնակիչք գլխաւորաբար կը զբաղին անասնապահութեամբ: Մրդերն են սերկեւիլ, նուռ, խնձոր, սալոր և այլն: Ժա-

ղովուրդը բնդհանրապէս չարքաշ ու կայտառ է: — Գիւղիս վերեն է Գեքիս լեռը, որուն ստորոտէն մինչեւ գաղաթը հինգ ժամու ճանապարհ է. այս լեռն ունի եռանկիւնաձեւ գիրք և չքնաղ տեսարաններ. գաղաթէն քիչ մը վար գէպի հարաւ ժայռի մը կուշտը քարայր մը կայ, ուր կ'ըսեն աւանդաբար, Մծրնայ Հայրապետն Յակոբ, անցուցած է ձգնողական կենաց մէկ մասը, և այս պատճառաւ է որ շրջակայ բնակիչք Գեքին լեռը Կարմիր ձակաւ Ս. Յակոբ կ'անուանեն: Կարմիր ձակաւ անունը առնուած է լեռան ձակատանան գիրքէն և հողին ու քարանց կարմրութիւնէն: Քարայրը կը նմանի փորիկ ու բոլորշի խոցի մը, զրան առջեւ վճիռ աղբիւր մը կը հոսի, որուն ջուրը շատ յրետակ ու շատ սղաղ, սեպաձեւ ժայռէ մը վար կը թափի: Ճգնարանին գէմը, գաղաթայրին վրայ, քովէ քով շարուած խումբ մը քարեր կը տեսնուին, որ ճիշդ սխարի կերպարանք ունին. այդ քարերէն քանի մը քայլ հեռու ուրիշ քար մը կայ, որ կը ներկայացնէ երկու մարդոց և մէկ սխարի կերպարանքները, այս ձեւով. Հովիւ մը այծին մօրսքէն բռնած, պէրաւոր կին մ'ալ այծին հետը նստած, կիծոյր առջեւ այծը կը կիծէ: Տեղացիք աւանդաբար կը պատմեն թէ հին ժամանակները Հովիւ մը սխարներն այդ կողմերը կ'արածէ եղեր, առ ի չգոյէ ջրոյ շատ կը նեղուին ինքն ու հօտը. բազիւստարած աղօթելով ջուր կը խնդրէ Աստուծմէ, և կը խոտանայ գոհել երկու գէր ոչխար. խնդիրը կը կատարուի, աղբիւր մը կը բղիթի, և հովիւն ու հօտը կը խմեն առատօրէն. սակայն այդ ուխտը չի կատարեր և Աստուծոյ կը քարացնէ հովիւն և հօտը. իսկ աղբիւրը կը շարունակէ, քարացած հովիւի մօտէն, իբր վկայ անոր ուխտագանցութեան: Շրջակայ բնակիչք մեծ համբուովն ունին այս ձգնարանի վրայ, և անոր շրջակայ հողին, քարին, ջուրին, բոյսին ու խոտին վրայ, ուխտի և երկրպագութեան կ'երթան. հիւանդներ, խնդրեր և այլ ցաւազարներ կը տանին ու մատաղներ կ'ընեն:

ԻՇԽՆՁՈՐ. Տես ԻՇԽԱՆՁՈՐ:

ԻՇԽՈՒ. — Գիւղ Ալարատայ Բասեն գաւառի, Իշ գետակի եզերքը, Ամրագոմի հա-

բաւային կողմը: Այժմ՝ քիչ տուն հայ բնակիչներ ունի, իսկ անցեալ դարու սկիզբը 100էն 150 տուն: Հին ժամանակները աւելի բարգաւաճ վիճակ ունի եղեր. շուրջը կը աւանուին քաղաքաւանի մը կիսաւեր մնացորդները, եկեղեցւոյ աւերակ, կիսակործան զանգակատուն, և այլն: Ինձիճեան կ'ըսէ, թէ՛ զիւզո ժամանակաւ իշխան կը կոչուէր:

ԻՇԿԵՐՏ. Տես ՇԵՇԿԵՐՏ:

ԻՇՈՒԱ. Տես ՇՈՒԱ:

ԻՉԻՈՒՆ. Տես ԱՐԵԻՔ:

ԻՉՄԱ կամ ԻՉՄԷ. —

Գիւղ խարբերդի. 200 տուն հայ կայ՝ Ս. Նիկողոս անուն եկեղեցիով. սիրուն դիրք ունի բարձրաւանդակի մը վրայ: Կան քանի մը տուն ալ մահմեդական, որոնք ունին մզկիթ ու զարդոց: Հայոց եկեղեցւոյ տաճարին ներքեւէն կը հոսի առատաջուր աղբիւր մը, որ առջեւն եզոզ բաղմաթիւ ջրաղացները կը դարձնէ: Հայկական վարժարանը եկեղեցւոյ մօտ հին շէնք մ'է: Գիւղին մէջ կան նաեւ բողոքական Հայեր՝ որոնք առանձին վարժարան ունին: Գիւղացիք մեծ մասամբ հողագործ ու կոշկակար են: Մշակելի հողերը գիւղէն վար հիւսիսային կողմն են.

հողագործներէն ոմանք արտորէից զլուիւր հասաւաւտներ են և փոքրիկ մատուռ մը կայ հոն: — Իշմէ կոչուած է գիւղս աղբիւրի մը անունով, որ պարտէզներէն վար յորդ հանքային ջուր մը կը ցայտեցնէ, լուծիչ յատկութեամբ. կան նաեւ ուրիշ քաղցրահամ և պատուական աղբիւրներ:

ԻՉԻ, կամ ԻՉ ԵՂԻ. — Գաւառ Կիլիկիոյ, Գարամանի կուսակալութեան մէջ:

ԲԱՄԱԼԻ. ԲԱՌԱՐԱՄ Բ.

ԻՉՄԷ. — Գիւղ կամ ամառանոց գաշտային Կիլիկիոյ, հինգ կամ վեց ժամ Մերսինէն հեռու, հիւսիսային կողմը: Մօտը կան ծծրմբային ջերմուկներ և հին բաղանեաց հետքեր: Տես ԻՉՄԱ:

ԻՊՐԱՅԻՆ. — Քաղաք Ռումանիոյ, Գանուրի եզերքը, Կալաքէն շոգնաւառ ¹/₂ ժամ

33. Իպրիզի մէջ Ռիմ քանդակապատկեր:

հետու: Լայն ու կանխաւոր փողոցներ ունի, մեծամեծ հրապարակներով, հսկայ շէնքերով և հասարակաց զբօսավայրերով: Առեւտրական մեծ շարժումը և գործառնութիւնը կան: Հայք 41 տուն են. ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի. բայց զուրկ են վարժարանէ և հայ մանուկները Ռւլահաց վարժարանները կ'երթան: Տեղւոյս Հայոց մէջ կան նշանաւոր հարուստներ, բայց բնաւ աղ-

գային գործերու մէջ չեն մաներ: Թուրքիոյ այլ և այլ կողմերէն Հայերը ամառը մինչեւ 400 և ձմեռը 100 հոգի հոս պանդխտելով՝ մեծ մասամբ բռնակրութիւն կ'ընեն: Տեղացի Հայերը՝ մայրենի լեզուն կորուսած՝ կը խօսին ու գրեն ռումաներէն:

ԻՊՐԻՋ կամ ԻՎՐԻՋ. Յն. Կթէզ.—Լեռնային կիլիկիոյ մէջ Վեռնիկ գիւղի արեւմտակողմը փարսախ մը հետու, ախանակիա և կարկաջաւ սահ ձկնաշատ վտակի մը և նոյնանուն լեռան մօտ կը գտնուի Թուրքարնակ գիւղս: Շատ նշանաւոր է տեղւոյս մէկ հին քանդակապատկերը, մեծ տաշուած քարէ տախտակի վրայ, որուն պատկերը հոս կը ներկայացնենք: Քանդակապատկերի վրայ տեսնուած արձաւնագրութիւնը, աւելի կը նմանին հեթանոս գրերուն: Գիւղիս մէկէն մէջ կան քանի մը խոյակներ և կճեայ սիւն մը: Խպրիղէն վեր լեռան դուռարամառչելի գաւակի վրայ կայ վայելիչ ձեւով կիսաւեր մատուռ մը՝ հին որմանկարներով, և մօտը երկու փոքր շէնքեր՝ իրեն մենարաններ:

ԻՋԱԽԱՆԻՑ կամ ԻՋԵՎԱՆԻՑ ԳԻՒՂ.—Այս քաղաքայ վանանդ գաւառի մէջ, տեղն ու դիրքն անծանօթ մնացած: Գիւղս բնծայած է Գ. դարու վերջերը մեծահոգի մարդ մը՝ Աւարայրի դիւցազներու խորախուրչ, Ղեւոնդ երեցը, որ է դարու կիսուն պայծառացաւ մարդկութեան ամէն ձիրքերով, սրբութեամբ, քաջութեամբ և հայրենասիրութեամբ, որով անմահ անուն թողուց հայ եկեղեցւոյ և պատմութեան մէջ:

ԻՐԻԿԻՍ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ:

ԻՍ.—Այլազգարնակ գիւղ Թորթուսի:

ԻՍԱԲԷԳ կամ ԻՍԱՊԷԿ.—Գիւղ Բաշուի. 30 տուն հայ կայ: Ունին եկեղեցի մը և ծաղկոց: Գիրքը գաշապին է և կ'իյնայ քաղաքին հիւսիսակողմը չորս ժամ հեռու: Եկեղեցւոյն անունն է Ս. Գեորգ:

ԻՍԱՈՒ.—Գիւղ Արարատականի Ուրմիոյ գաւառակի: 35 տուն հայ կայ, ունին եկեղեցի:

ԻՍԱԽԱՆԻ ՇԷՆ.—Կը յիշուի Տաթևու հարկատու գիւղորէից ցանկի մէջ:

ԻՍԱԻՐԱ կամ ԻՍԱԻՐՈՂԻՍ.—Քաղաքին կիլիկիոյ մէջ կը գտնուին ի հնումն անուանի խաւրիոյ մայրաքաղաքիս աւերակները:

Որոշ չի գիտցուիր թէ Հայերը տիրած ըլլան տեղւոյս. թէեւ տաջին Ռուբինեաններէն ոմանց և նոյն իսկ Լեւոն Մեծի համար կ'ըսուի, թէ տիրեց խաւրիոյ կողմանց: Քնակչաց ճիշտ թիւն յայտնի չէ. Հայեր ալ կան հոս:

ԻՍԿԻ ՍՈՒ.—Վտակ Այրարատայ Բասեն գաւառի:

ԻՍԿԻ ՍՈՒ.—Թաթարաբնակ անշուք գիւղ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ: Մօտը կայ գրիթէ 87 մետր բարձրութենէ գահաՎիթոզ ջուր մը: Գիւղիս մէջ կան հայկական շինուածոց հեաքեր, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյ մնացորդներ, խաչքարեր, գերեզմաններ՝ կիսեղծ արձանագրութիւններով:

ԻՍԵԱՆ կամ ԻՍԲԵԱՆ.—Իսեան կը թարգմանուի Ապստամբութիւն, և իսքեան՝ Բնակութիւն: Ընծիճեան՝ կը յիշէ այս անուամբ ինքնազուրի գաւառ մը Տիգրանակերտի կուսակալէն ապստամբ, 1 օթեւան հետեւ Հազարոյն և գրեթէ 4 օթեւան հետեւ Տիգրանակերտէն: Ունի գանազան գիւղեր, որոնց բնակիչները գրեթէ առ հասարակ հայ են, բայց քիչերը հայերէն կը խօսին ծանր և ազճատուած լեզուով. սովորական լեզուն քրդերէն է:—Հայերը պարզ անուամբ քրիստոնեայ են և ունին ոչ եկեղեցի և ոչ քահանայ. շատերը և ոչ իսկ գիտեն խաչակնքել: Տարին անգամ մը՝ Խաչի տօնին, բազմութեամբ ուխտի կ'երթան Հազարոյի եկեղեցին և հոն մնալով երեք չորս օր պատարագ մատուցանել կու տան և ուրախութիւն կ'ընեն, անպաղար հրազէն արձակելով, և յետոյ կ'երթան Ս. Առաքելոց վանքը, և իրենց բոլոր տարեկան պաշտամունքը այս է: Հայերը Տաճիկներէն կ'որոշուին՝ իրենց գլխարկին վրայ սպիտակ պատառ պատելով:—Գաւառս ունի երկու մեծամեծ լեռներ, իրարմէ գրեթէ մէկ օթեւան հեռաւորութեամբ: Երկու գլխաւոր լեռները՝ Իսեան կամ Իսքեան, կը համարուին գաւառիս դռները: Այս երկու լեռներուն վրայ կան մէկ մէկ տաւան, միոյն մէջ կը բնակին Տաճիկներ և Քուրդեր, իսկ միւսին մէջ Հայեր, երկու լեռանց վրայ եւս կը բոլեն պատուական ջուր: Երկիրը արգաւանդ է և ցորենէ գատ ուրիշ բերքեր ալ յառաջ կը բերէ:

Տաճիկները ընդհանրապէս հեծեալազօր և տիպաւոր են, որոնք իրենց որդիքը մանկութեան ատեն այս արուեստին կը կրթեն. իսկ Հայերը հետեւակ և քաջ հրացանաձիգ են. իրենց որդիքը հինգ տարեկան հասակի մէջ այս արուեստին կը վարժեցնեն, և սորովհետեւ ամէն օր այս գործով կը զբաղին, ոմանք մանուկներու սորվեցնելով ոմանք իրենց վարժութիւնը չկորսնցնելու համար, այդ պատճառաւ ամբողջ օրը լերան վրայէն կը լսուին հրազինուց ձայները: Իրենց գլխաւոր արուեստն ալ այս է, վասն զի գրեթէ աւելի աւագակութեամբ քան արուեստով կ'ապրին. արուեստաւորներ խիտա բիշ կան, ինչպէս երկրագործ, կտաւագործ և այլն, և ան ալ իրենց համար միայն և ոչ վաճառելու: Մարմնով յաղթանդամ, բարձրահասակ և շատ զօրաւոր. պատերազմի մէջ հնարագէտ և ճարտար. միշտ կը շրջին սպառազինուած, նաեւ իրենց մանուկները. գիշերը լուսնի լուսով աւագակութեան և ճամբորդները կողոպտելու համար շրջած ժամանակ, տաքէն ցզլուխ սպիտակ կը զգենուն, այնպէս որ ճանապարհորդները կը կարծեն մէկ մէկ քարի կտոր: Պատերազմի միջոց իրենց գիւղերու տանց կարասիները կը թաղեն զեանափոր գաղանի գուրերու մէջ, և բնակիչները կ'ամբանան Հայոց կամ Քրդաց լեռան վրայ, ինչպէս որ պատշաճ կը դատուի, թշնամոյն յարձակման համեմատ, և աւանդը կը պատեն հողաշէն պատնէշով, նոյնը կը պատեն նաեւ արաաքուստ 7-8 և մինչեւ 12 թաց խորգերով, մէկ մէկու ետեւէ կախելով, այնպէս որ թշնամոյն արձրկած ռումբները, անոնց զարնուելով չեն կրնար աւանին փետս հասցընել: Իրենց կանայքը և մանուկները կը գնեն այս կերպով ամրացած աւանի մէջ և իրենք հետեւակ և ձիաւոր վար կ'իջնեն, լերան անցքը պահպանելու համար. փոքն ի փոխ և կարգաւ կը պատերազմին, եթէ տիպաւոր հեծեալազօրը յաղթուի և տկարանայ, առաջ կ'անցնին ամրաձիգ հետեւակները, իսկ ասոնց տկարանալու միջոց կը յարձրկին տիպաւորները: Պատերազմելու ատեն իրենց կանայքը և մանուկները աւանին մէջ բարձրաձայն ուրախութեան երգեր կ'երգեն թշնամոյն դէմ:

այնչափ սէր ունին պատերազմի, որ երբ թշնամոյն զալուստը կ'իմանան, իրենց իրր մեծ աւետիս մը կը համարին: — Ճանապարհորդաց գիւրութեան և ապահովութեան համար շատ փորձեր եղած է զասոնք նուաճելու, բայց անօգուտ: 1782ին Տիգրանակերտի կուսակալը ուրիշ երկու կուսակալներու հետ ասոնց վրայ յարձակեցաւ 4500 զօրքով, և 8 օր պատերազմելով, բան մը չկրցաւ ընել, եւս պարձաւ իր զօրքերէն 500 հոգի կորուսանելով: 1785ին զարձեալ զօրքեր գրկեց ասոնց վրայ, որոնք և ոչ իշխեցին յարձակիլ: Բայց 1798ին սպաննեցին երկրին տէրը Խաթեան աղան, որուն յետոյ յաջորդեց որդին: Այս Խաթեան աղայի երկիրը կը կոչուի Պաճօքցոց երկիր, որուն մէջ է Քաթրէն մեծ աւանը հայ և քուրդ բնակիչներով, որոնք սուրեր կը շինեն: — Ն. Հայաստան, 243-245:

ԻՍԼԱՄՁՈՐ. — Այս անուամբ կրկին վերին և ներքին գիւղեր կան Այրարատայ Բասեն գաւառի մէջ, այլազգի բնակիչներով:

ԻՍԼԱՄԵԱ. — Գիւղ Արարատաւորսի Ռոնի 50 տուն հայ, Ս. Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը և վարժարան: Բնակիչները վաճառական և արհեստաւոր են:

ԻՍԿ. — Փոքրիկ լճակ Այրարատայ ճակատք գաւառի մէջ, Օրուշիշ գիւղի մօտ:

ԻՍԿԵԼԷ ՔԵՅՅԻԻ. Տես ԱԻԱՆՅ:

ԻՍԿԷՏԵՐՈՒՆ. Տես ԱԼԷՔՍԱՆՈՒԵՏՏԱ:

ԻՍԿԷՊԻՏԻ. — Հայաձայն՝ բայց տաճկաբնակ գիւղ Կամախի:

ԻՍՄԱՅԻԼ. — Քաղաք Ռուսիոյ, Գանուրի եզերքը. 25-30 տուն հայ կայ. ունին և կեղեցի ու վարժարան: Քաղաքս երբ Ռումանիոյ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր, Հայերը բաւական բազմաթիւ էին և շատեր կ'առավարական պաշտօններու մէջ կը գտնուէին. երբ Ռուսիոյ անցաւ ոմանք զաղթեցին Ռումանիոյ զանազան կողմեր պաշտօն ստանալու համար: Շատերն ալ զացին Գրիգորուպոլիս քաղաքը հաստատուեցան. տեղւոյս Հայերը ի հնումն ունէին քարաշէն Ս. Աստուածածիկ անուամբ եկեղեցի մը:

ԻՍՄԱՅԻԼՅԻԿ կամ ԻՍՄԱՅԵԼՅԻՔ. — Գիւղ Չարսանճաղի Փէրին գաւառակի. 25 տուն հայ կայ՝ Ս. Աստուածամայր անուն եկե-

ղեցիով, և 15 տուն մահառական. բնակիչք հողագործ են:

ԻՄՆԻՍ. — Գիւղ Բալուի, 7-8 ժամու ճանապարհ հեռու: Բնակիչք են հայ և

վճռական ճակատամարտը, Փրկչի թուականն 333 տարի առաջ, նոյեմբեր 29ին, այժմ բանասերներն սմանք կը համարին, թէ կ'իյնայ Մովսէսի Կիլիկիոյ Այասի և

«Մեզտ ցիլիկիոյն իստոյ • ԿԵ»

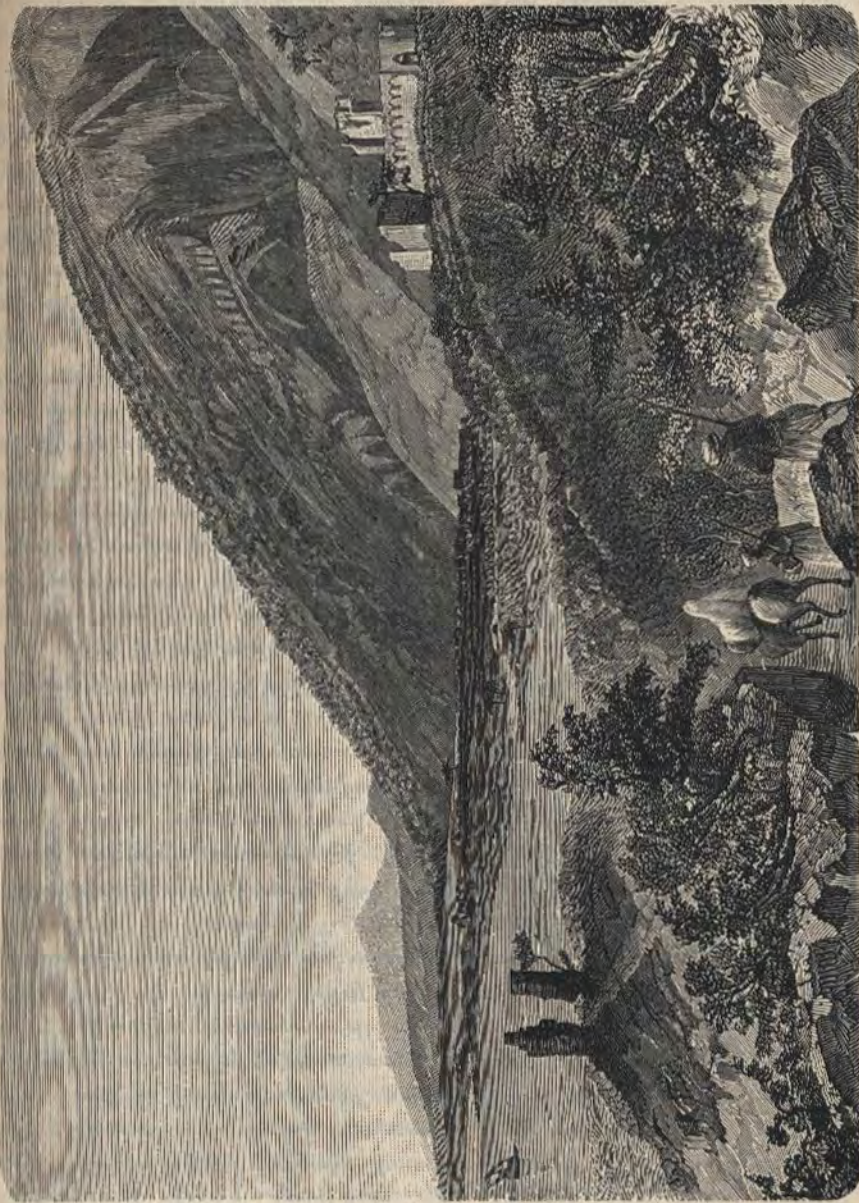
Թուրք: Հայք սակաւթիւ են, առանց եկեղեցւոյ և դպրոցի:

ԻՍՍՈՍ. Յն. Դսժճճ. — Հռչակաւոր և պառմական անցքերով յաւերժայիշատակ տեղը, ուր կատարուեցաւ Գարեհի և Աղեքսանդրի

ճիւղերի դաւաններուն մէջ տեղը. սակայն ուրիշներ ալ կը գնեն Գարա-գայայի կամ Այրազի-թղի մէջ: Քրիստոսէ չորս կամ հինգ դար առաջ Կիլիկիոյ յեան քաղաքներէն մին կը համարուէր: Գիտուններէն

շատերը այժմ կը համարին Խոտոսի տեղը բլլալ համանուն ծոցին գլուխը, Թօփրազ-
գալէի հարաւակողմը: — Մեծն Աղեքսանդր
խոտոսէն անցնելով հսն թողուց հիւանդ և

Գարեհէ բանակած էր աշխարհախումբ զու-
մարտակներով Պինարոսի հիւսիսային կամ
աջ կողմը: Աղեքսանդր իր ճարտարութեամբ
բը բիշ զօրքերով յաղթեց Գարեհէի ահա-

35. Խոտոսի սահմանները:

տկար զօրքերը, զորս անինայ կոտորեցին
Պարսիկները, Ամանոսի անձուկ կապանէն
անցնելով: Այս բանս լսելով Աղեքսանդր,
որ արեւելեան ծովեզերքէն գէպի Ասորոց
կողմը կ'երթար, ետ դարձաւ և տեսաւ որ

գին անհամար բանակին և Գարեհէ ձի հեծ-
նելով փախաւ կորակոր: Մեր պատմիչը,
ինչպէս նաեւ ուրիշներ 110 կամ 120000
կը գնեն Պարսից այս ճակատուն մէջ ինկած
զօրքերը, իսկ Յունաց կողմէն խիստ քիչ:

Այնուհետեւ Աղեքսանդր առաջ տարաւ իր յաղթական աշխարհակալութիւնները մինչեւ Պարսկաստան և դադրեցրնելով Պարսից մեծ ինքնակալութիւնը Յունացը հաստատեց: Իսսոսի պատերազմին տեղը Յոյներէն կոչուեցաւ Նիկուպոլիս, Νίκωπολις, այսինքն Յաղորդեան քաղաք, ուր և կանգնեցին յաղթանակի նշան: Ս. Ներսէս Լամբրունեցին՝ Ջաքարիայի մեկնութեան մէջ, բսկէն վերջ, թէ «Աղեքսանդրոս Մակեդոնացի՝ զԳարեհ Պարսից թագաւորն որ նստէր ի Բարեւոն՝ սպան ի Գաշտին Կիւրիկեացոց, և դադարեցոյց զՊարսից թագաւորութիւն», կը յիշէ նաեւ հին արձանագրութիւն մը՝ բսկելով. «Որպէս և զիր արձանին՝ մերձ ի քաղաքն Մամուեստիս՝ ունի գլխատակարանն այսպէս:

Մամուեստիս առաջի դրանցն
Մերձ յալեաց յորձանակի ի Կիւրիկէա
Բիւրք Պարսկացն Ոսկերք.
Գործք Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ
Որք յայնժամ զթագաւորի Գարեհի
Չվերջին Տանապարհն զնետ եկաք.

և մերձ այս արձանի շեղջակոյտ ոսկերք կան մինչեւ ցայսօր ժամանակի»։ Բարեբաղդ վերժանողը և մեզ աւանդողը չի յայտնիր, յունագիր կիսեղծ գրութիւն մ'է՞ր, թէ օտար լեզուով, բայց յայտնի է թէ խիստ հին ըլլալու է։ Իսսոսի սահմանները մեզ համար եւս մեծ և ձախորդ դէպք մը պատահած է, զոր չեն յիշիր օտար պատմիչները, այն է Հայոց և Եգիպտացոց առաջին մեծ պատերազմը հոս հանդիպեցաւ։ Հեթում՝ Ա խորագրութեամբ իր երկրին շահերը աչքի առաջ ունենալով դաշնագրութիւն բրաւ (1262) Խոնիսնի սուլթանին հետ, յետոյ վազեց Այնթապի վրայ, բայց Պիպարս առաջուց խնայալով ըլլալիքը՝ շատ զօրք զրկեց և խափանեց Հեթումյ խորհուրդը։ Պիպարս՝ նախ խաչակրաց ձեռքէն առաւ ամուր քաղաքները, վերջը Հեթումէն պահանջեց որ Ասորոց զոները ազատ թողու իր մարդկանց անցնելու, չարդիլէ իր երկրէն ցորեն բերելու, և նաեւ իրեն հարկ տայ։ Հեթում՝ առաջուց լիններ բերդերով և պահապան-

ներով ամրացուց և Եգիպտացոց շարժմանքը լսելուն պէս՝ ունեցած զօրքը առաւ իր երկու կարիճ կորիւններուն, թագաժառանգ Լեւոնի՝ որ երեսնամեայ էր և քաջ ձիավար թորոսի՝ որ աւելի ծաղկահասակ էր, և պատուիրեց որ ծովեզերքի և լեռանց միջոցը՝ Աղեքսանդրեաստայի ըովի բոնակապանը պահեն։ Հայոց գլխաւոր դժբախտութիւնն այն եղաւ որ թաթարները օգնութեան չեկան և ստիպուեցաւ Հեթում՝ երթալ մինչեւ Մազանդարանի մօտերը, Ապաղայի Գանէն հրաման և օգնութիւն տանելու։ Այդ միջոցին Եգիպտացիք անկասկած և դժուարին վայրեր որոնեցին և գաղտագողի անցնելով, «եկեալ հասին մինչեւ ի անդին որ կոչէր Նիկուպոլիս, առ ստորոտով լերինն՝ որ կոչի Սեա, և անդ իջեանս կալան»։ Հայոց զօրքերն ալ բանակած էին Մառի բոււսձ տեղը, և օգոստոս ամսի 13ին երկուշաբթի օրը, յանկարծ տեսան թշնամին, դեռ Հեթումը չգարձած. առաջի բերան շփոթեցան, բայց յետոյ քաջալիրուելով սկսան նախամարտիկ գնդերով բանի մը յարձակումներ ընել։ Պատմիչներէն ոմանք կ'ըսեն, թէ Հայերը երկու օր սպասեւ են կռուելէ առաջ. իսկ արքունի պատմիչը կը յայտնէ, թէ անմիջապէս երկրորդ օրը կռուեցան։ Ոմանք խեղճ կերպով կատարուեցաւ կ'ըսեն այս պատերազմը, որովհետեւ երկու կողմերը «Փոքր մի կացին ընդդէմ միմեանց, և ապա՝ յազդմանէ չարին՝ ի փախուստ դարձան հաւատացելոցն զօրք՝ առանց մարտի և պատերազմի»։ Բայց պէտք է հոս յիշել՝ որ քառասուն և հինգ հազար էին թշնամեաց պատերազմողները։ Ուրիշ պատմիչ մը կ'ըսէ, թէ «Ետուն գլխագաժառանգ որդիս իւր (Հեթում) ի ձեռս անօրէն գայլոցն, և ինքեանք փախան յամուր խրեանց»։ Նկատմամբ թագաժառանգ որդւոց բրաձ քաջագործութեանց, փառօք եղած կը համարուի այս պատերազմը, որովհետեւ «որդիք թագաւորին՝ Պարսն Հայոց Լեւոն, և եղբայրն իւր թորոս՝ դարձան ի զօրաց խրեանց և գնացին ընդդէմ՝ անօրինացն՝ պատերազմել ընդ նոսա, որ և զթորոս սպանին ի նոյն մարտ պատերազմին, և զՊարսն Հայոց գլխուն՝ ընդ ձեռամբ ամեալ կալան, և զորդի սպարա-

պետին Հայոց Սմբատայ՝ զՎասիլ մահանուն թարարն, և այլ ընդ նոսա, զՃիրարտուն և զՍտովն. և տարեալ գնոսա մինչև ի Սիս, և անդ եղեալ յարգեալնս ի տաճարսն իւր. և կայեալ անդ աւուրս ինչ», և այլն: Աւելորդ է բնել թէ ինչ մեծ սուգ պատճառեց Հելմմայ արքունեաց ծագկահաւակ և քաջարի թորոսի մահը, արդէն աւանաստեղ պատմիչն Վարդան՝ վայելուչ կերպով մեզ կը պատմէ այս սրտառուչ դէպքը, ինչպէս նաեւ Մաղաքիս պատմագիրը: Խոսոսի սահմանները, մեղի համար այնչափ մեծ նշանակութիւն չունին Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմով, որչափ աւելի Լեւոնի և թորոսի սրտառուչ և գրուատելի գէպքով: — Սխառն, 397-402: Եւ այլն:

ԻՍՏԱՆՕԶ. Տես ԵԼԵՆԻՃԷ:

ԻՌՓԻԲ. Տես ՍՊԵՐ:

ԻՌՔԵԱՆ. Տես ԻՍԵԱՆ:

ԻՌՔԷՁԷ. — Գիւղս Աղրիանապօլսոյ կիւմիլճինէ գիւղէն երկաթուղիով 1½ ժամ հեռու է: Հոշակաւոր կեղրոն ծխախոտի վաճառականութեան, ուր կը յաճախեն բազմաթիւ եւրոպացիներ: Տեղւոյս Հայերը իբր 15 տուն են, և եկեղեցի ու վարժարան չունին: — Տես ՍԷԼԱՆԿԿ:

ԻՎԷՇԻ. — Գիւղ Ռումանիոյ Դէպուջ գաւառի. 5 տուն հայ կայ:

ԻՎԼԻԲԱ. — Գիւղ Ախալցխայի արեւմտակողմը, յորում կային Ռուսաց տիրապետութենէն առաջ 100 տուն կաթնուղիէ Հայեր, բայց ի վերջոյ շատ նուազեցան: Այժմ ունի քիչ բնակիչներ, կանգուն է եկեղեցին, ուր կը գլմեն նաեւ երբեմն Ախալցխայէն ուխտի օրեր:

ԻՎԻԻԶ. Տես ԻՊԻԻԶ:

ԻՏՈՒՄԱԼԱ. — Գիւղ Ախալցխայի արեւելեան հարաւային կողմը, Ախալքալաքի ճաւաղարհի վրայ: Ունի 15 տուն այլազգի և 1 տուն հայ բնակիչներ:

ԻՐԱԽԻԱՐ. — Հանդրուան Այրարատայ վանանդ գաւառի Ղաշ-քէօյ-լայ գետակի ծայրը, որուն մօտ լճակ մը կայ:

ԻՐԱԿԱ կամ ԻՐԱԿԱՅ ԶՈՐ. — Վրահայտատանի մէջ այս անուամբ ձոր մը կայ, որ կոչուած է համանուն գիւղի անուամբ: և աւելի բոս Վախուշտի 19 գիւղ:

ԻՐԱՄԷՁԻՆ. — Այս անուամբ Վերին և Ստորին կրկին այլազգարեակ գիւղեր կան Երեւանու նահանգի Նախիջևան գաւառի մէջ:

ԻՐԻՄԻՍ. — Այսպէս եւս կը գրուի Սիւնեաց Աղահէճը գաւառի Երեմեա գիւղի աւանին:

ԻՐԻՆՃԻՇ. — Գիւղ Տիգրանակերտի, 1½ ժամ քաղաքէն հեռու. 20 տուն հայ կայ:

ԻՐԻՆՏ. Տես ԸՌԻՆՏ:

ԻՐԻՇԱՏ. — Հայարեակ գիւղ վանայ. այժմ միայն 14 տուն կայ. երկու մասի բաժնուած է Վերին և Ներքին: Երբեմն իբրեւ քաղաք ճոխացած էր շատ բնակիչներով, ինչպէս կը հաւատան աւերակները:

ԻՐԻՍ. Տես ԵԷՇԻՆ ԸՐՄԱՔ:

ԻՐԻՅՈՒ ԳԵՂ. — Այրարատայ Բաղրեւանդ գաւառի մէջ, Ղալբէկէն ¼ ժամ գէպի աւրեւելք, Գարաքիլիսէի ճանապարհին վրայ: Ունի 35 տուն կաթնուղիէ Հայեր: Գիւղիս բնակիչները Զաւուսայ Իրիցու գիւղէն որոշելու համար Զրաւեկ կամ Սե: Իրիցու գիւղ կ'ըսեն:

ԻՅԱԶՈՐ. — Այժմ լուրջարեակ գիւղ Տայոց Ասեպիս գաւառի մէջ:

ԻՅԱՆ. Տես ԲԱՂՔ:

ԻԻԶՊԷԿ. — Արուարձան Զմշկածաղի, 10 վայրկեան հեռու: Ունի 150 տուն հայ բնակիչներ. մէկ մասն բողոքական, որոնք ունին ժողովարան մը՝ որ կը գործածեն նաեւ իբր վարժարան: Հայերը ունին Ս. Թորոս անուամբ եկեղեցի մը՝ գիւղէն դուրս կառուցուած և երկսեւ վարժարան մը՝ 116 աշակերաներով: Գիւղէն գէպի հարաւ աւրեւելեան ծայրը Ս. Սարգիս անունով ժայռ մը կայ, որ տաճանակ տարիներ առաջ ուխտասեղի էր, և մանաւանդ Ս. Սարգիսի աօնի շարժուն մէջ գիւղիս և շրջակայից Հայերը այս ժայռի վրայ կ'ընէին, մատաղ կ'ընէին, մամ կը վառէին, կ'ազօթէին և ուխտ կը կատարէին: Ժայռին գէպի արուարձանը ուղղեալ կողմը ցած լինելուն պատճառաւ Կոփոյեան Օհան անուն անձին տանը կը հաղորդակցի, և որովհետեւ սա բողոքական պարձած է, թոյլ չի տար որ առաջուան պէս ժողովուրդը տունէն անցնելով ելնէ ժայռին վրայ: Օհան

վերջին ժամանակներս փորել տալով խաչ, թագ և ուրիշ իրեր գտած է այս ժայռին վրայ, և յետոյ նոր պեղումներով երեւան ելած են մատուռ մը, յախճապակիի կտորներ, խաչ մը՝ որուն վրայ գրուած է. «Նշտիրեմ Խաչա Ս. Սարգսի անուան»։ Ժողովուրդը դատ բացաւ Օհանի գէմ, և նա միշտ կը պնդէր, թէ ինքը Սարգիս անուն համուռնի եղեր և քարն իրեն ժառանգութիւն մնացած է, մինչդեռ Թուրքերը, Քուրդերը, միւս բոլորական Հայերը վկայած են, թէ հայկական հինաւորաց ուխտատեղի մ'է։

ԻՒԼԱ. — Գիւղ Արարատականի Սարմատ գաւառի. ունի 14 տուն հայ և եկեղեցի մը։

ԻՒԼՊՈՒՄՏ. — Աւերակ գիւղատեղի Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ։

ԻՒԼՊԻՇ. — Գիւղ Խարբերդու նահանգի Մալաթիա գաւառի Կէրէէր գաւառակի, Եփրատայ հիւսիսակողմը քառորդ ժամու ճանապարհ հեռու, լիբան մը զառիւլայրին վրայ, զոր կը շրջապատեն այգեստաններ, ձիթենիներ, ուռնիներ և թթենիներ։ Հողը բարեբեր է. բայց մշակելու աեղ չկայ. ամէն կողմ՝ բնակելով, քարերով ու խաւթերով ծածկուած է։ Ժողովուրդը՝ մեծաւ մասամբ՝ ջորեպանութեամբ ու ստալանականութեամբ կը պարտապի, սակայն շատ շահ չունի։ Օղը բարեխան է. ամառը սառնոթի տաք կ'ընէ, բայց առողջարար է։ Բաղնիկայ բնակիչներու տանց թիւը 200ի չափ է, որոնց 35ը՝ Հայոց, 9ը՝ Ասորոց և մնացեալը Չաղա բնուած Քուրդերու են։ Գիւղիս հիւսիսային կողմը ամէնէն բարձր կառուցուած է վարժարանը, որ կիրակի օրերը եկեղեցւոյ աեղ կը ծառայէ. թէև փոքր է, բայց լուռաւոր ու պայծառ. և գիւղի ամէնէն շրեղ շէնքն է։ Աւջեւ կը գտնուի վարդերով ու որթատունկերով զարդարուած փոքրիկ քառակուսի բակ մը, որուն հիւսիսակողմը քանի մը սանդղաժառ վար կայ քարայր մը, որ յառաջագոյն եկեղեցւոյ աեղ կը գործածուէր Ս. Միհայ առնամբ։ — Գիւղիս մատակաները և շրջակայ գիւղերը կան շատ հնութիւններ, որոնց որ ժամանակի և որ ազգի գործերն ըլլալը գեոյայանի չէ. թէև անցորդք՝ ուխտաւորք և երոպացի հնախոյքք քննած են, բայց չեն կրցած որոշ գաղափար մը արտայայտել։

Հնութիւններէն շատերը առանց արձանագրութեան, առանց թուականի են կիսաւեր վիճակի մէջ. ոմանց եկեղեցի լինելն յայտնի է, իսկ միւսներուն ինչ նպատակաւ կառուցուած լինելն ծանօթ չէ. կան որ կը կարծուին թէ ժամանակաւ եկեղեցի էին և եկեղեցւոյ անուն ունին, բայց եկեղեցւոյ ձեւ կամ նշան չունին։ — Գիւղիս ու շրջակայ Հայոց մէջ պահք մը կայ, Հոգեւոյ կամ Ս. Կարապետի անուամբ, այս պահքը կը սկսի Համբարձման տօնի հետեւեալ օրէն ու կը վերջանայ 50 օր ետքը։ Այս քան ժամանակ, որ տաք օրեր են, պահք պահողները, շարաթի և կիրակի օրերէն զուրս, միւս օրերը պահոց կերակուրներ կ'ուտեն. կան ոմանք ալ, որ այս պահքը ծամապահութեամբ և միայն իրիկուան ժամը 12ին (ըստ Թուրքաց) սի անդամ, ան ալ պահոց կերակուրներ ուտելով կ'անցընեն. ուրիշներ ալ կան, որ մեծ համբերութեամբ ամբողջ եօթն օրուան մէջ միայն մէկ օր կ'ուտեն և այսպէս մինչև վերջը։

ԻՒԼՍԱՄԱՐԱՔ. Տես ԵՂՈՒԿ։

ԻՒՆԵԱ կամ **ԵՒՆԻԷ.** — Տրապիզոնի ծովեկերեայ քաղաքներէն մին՝ արեւմտեան կողմ մը, 13-14 ժամ շողկնաւով Տրապիզոնէն հեռու է։ Խնեայի արեւմտեան հարաւակողմն 2 ժամ ճանապարհ հեռու բերդ մը կայ, որուն գաղաթէն և մէջ աեղէն գառի վայր փութուած և քարերով հիւսուած ճամբայ մը կայ՝ բերդին բարձրութեան հաւասար խորութեամբ։ Խալնեաց պատմութեան համեմատ ժամանակաւ քաղաքս բերդի մօտ է եղեր, մինչև հոն ծով լինելուն պատճառաւ։ Քաղաքիս հիւսիսակողմն ալ ¹/₂ ժամու ճանապարհ հեռու թերակղզի մը կայ, որ նեղ պարանոցով մը կցուած է ցամաքի հետ, ուրուն վրայ Յոյները Այի-Նիկոյա անուամբ և եկեղեցի մը ունին՝ որ ուխտատեղի է։ Յոյները քաղաքէն 1-2 ժամ հեռաւորութեամբ գանազան անատոաց մէջ ունին ուրիշ ուխտատեղիներ։ Քաղաքիս ջուրն ու կլիման լաւ է, շրջակայից օդն ծանր լինելուն պատճառաւ, բնդհանրապէս ամէն ամառ հոռ օր փոփոխութեան կու գան։ Խնեայի բնդհանուր բնակչաց թիւն է 9472, որոնց 5812ը՝ մահմէտական, 2933ը՝ յոյն և 727ը՝ հայ

են: Մահմէտականք՝ 1245 տունէ, Յայնք՝ 672 և Հայք 119 տուններէ կը բաղկանան. այս ամէն տունները բաժնուած են տասը անձին թաղերու: Հայերը մեծաւ մասամբ արհեստաւոր են. ոմանք առուաւոր կ'ընեն զեղացւոց հետ, և ոմանք զերձակութեամբ, կօշկակարութեամբ և ուրիշ այս տեսակ արհեստներով կը զբաղին: Կ. Պոլսի և Եւրոպայի հետ գործ ընող միայն երկու հայ վաճառական կան: Հայերը ունին եկեղեցի մը Ս. Միքէլ աշուտամբ, քաղաքին միջափայրը, և երկու վարժարան, որոնց մին եկեղեցւոյն կից է, և միւսն հին է և Յունաց թաղին մէջ կը գտնուի: Յայնքը մեծ մասամբ հիւսնութեամբ և քարագործութեամբ կը զբաղին. մաս մ'ալ նաւաւոր ու արհեստաւոր են: Ունին երկու եկեղեցի և մէկ զորոց: Թուրքերը կը զբաղին գլխաւորապէս նաւաւարութեամբ, մաս մ'ալ կառավարութեան պաշտօնեայ են, և միտցեալք կը զբաղին այլ և այլ արհեստներով: Քաղաքս ունի 60 զիւղ, որոնք իրարմէ 1-1½ ժամու ճանապարհ հեռու են, բերքն է գլխաւորաբար լազուտ, յորեն, գարի, հաճար, կանփ և այլն: Ունի 600է աւելի խանութ, 57 օրձարան, 2 պանդոկ, 7 զինեալուն, 4 բաղնիք և ծովեկերքը 200ի չափ մեծ ու փոքր նաւակներ, որոնք Սամսոն, Կիրասան, Օրտու, Թէրմէ և այլ տեղեր կ'երթնեկեն: Վերջին ժամանակներս քաղաքին ու շրջակայ զեղարէից բնակիչներէն ոմանք զանազան նեղութեանց պատճառաւ իրենց տացուածքներն ու ինչքերը թողլով՝ Ռուսաց սահմանները գաղթած են:

ԻԻԶ ԲՈՒՆԱՐ. — Հայաբնակ զիւղ Տրապիզոնի (Ճանիկ): 104 տուն հայ կայ, ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և Լուսաւորչեան վարժարան մը:

ԻԻԶ ԳԱՐՏԱՇ ԳԱՆԷՍԻ. — Այս անուամբ տեղակի բերդ մը կայ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ, Արփա գետոյն մօտ, քարաժայռի մը գագաթը:

ԻԻԶ ԹԷՓԷ. — Լեռ Կիլիկիայ, 10000 բարձրութեամբ:

ԻԻԶ ԹԷՓԷ. կամ ԻԻԶ ԹԷՓԷԼԷՐ. — Այս անուամբ լեռներ կան Սիւնեաց Ծղուկ և Զորք գաւառաց միջև:

բնաշխ. Բառարան Բ.

ԻԻԶ ԹԷՓԷԼԷՐ. — Երկայն լեռնաբլուրներ՝ Այրարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, Եզիմարդ գիւղի հարաւակողմը:

ԻԻԶ ՏԷՐԷ. — Լեռ Այրարատայ Վանանդ գաւառի, 2228 մետր բարձրութեամբ:

ԻԻԶ ՔԻԼԻՍԷ. Տեա ԲԱԳԱՆԱՆ:

ԻԻՍԿԻՏԱՐ. Տեա ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ:

ԻԻՍՈՒՓԼՈՒ. — Հայաբնակ զիւղ Ատրպատականի. 1887ին վիճակակից եղաւ Թաշ-Պաշի գիւղին:

ԻԻՍՔԻՒՊ. — Քաղաք Թուրքիոյ, կեդրոնաւայր Գոսովա նահանգի, Եւրոպիոյ միացեալ զծերուն վրայ հաստատուած. քաղաքակրթութեամբ և առեւտրով հետզհետէ կը զարդանայ: Ամէն տեսակ արմատաց և մարմի արտածութիւնը տեղական վաճառականութեան մէջ մեծ տեղ կը զբաւեն: Ամբողջ նահանգն հանքի ու անառի կողմանէ զերազանցապէս հարուստ է: Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ թուրք և պուլգար են, յոյն և հրեայ սակաւաթիւ: Հայերը 30ի չափ են, և կը զբաղին կառավարական պաշտօնով և առեւտրական գործերով: — Տեա ՍԿԻՒՊ:

ԻԻՎԱՆ կամ ԻԻՎԱ. Տեա ՈՎԱՅԻՅ ԳԻՒՎ:

ԻԻՐԵԱՆՅ. — Գիւղ Աղձնեաց Գեղեղ գաւառի մէջ, Ս. Նշան եկեղեցիով. այսպէս կը յիշուի առեւտրանի մը յիշատակարանին մէջ:

ԻԻՐԿԻՎԻՆ. — Գիւղ Ատրպատականի Գարատաղ գաւառի Դիզմար գաւառակի: 51 տուն հայ կայ և մէկ եկեղեցի:

ԻԻՐՆԷՃ կամ ԻԻՐՆԷՇ. — Հայաբնակ զիւղ Եօզղատի. 65 տուն հայ կայ. ունին եկեղեցի և վարժարան: Վարժարանը 1889ին գոց էր: Եկեղեցւոյն անունն է Ս. Աստուածածին, և վարժարանինը՝ Լուսաւորչեան: Կան նաեւ 10 տուն մահմէտականք:

ԻԻՐՔԻՒՊ. — Գիւղ Կեսարիոյ. 6 տուն հայ կայ, առանց եկեղեցւոյ և վարժարանի:

ԻՔԻ ԱՂԱՃ. — Գիւղ Ատրպատականի Ռուբիոյ գաւառի. 40 տուն հայ կայ և ունին եկեղեցի:

ԻՔԻ ԳԱՐԱ. — Հայաբնակ զիւղ Եօզղատի. 4 տուն հայ և 10 տուն մահմէտական կայ: Հայերը ոչ եկեղեցի ունին և ոչ զպրոց: Հողագործ են:

ԱՊՐԱՊԵՆ. Ռ. Лагодехи. — Աւան Տըփ-ղիսու նահանգի, Սղնախի գաւառի. Սղնախ քաղաքէն 53 վերտա հեռու է, գիւրքը հարթ, շէնքերն փայտեայ ե ուղղաւոր, օգն լաւ: Բնակչաց թիւն 300 կը համարուի, սրնոց մէկ մասն սպայից ընտանիքներ են ե գիւնուորական շրջանը լրացընող զօրքեր. կան նաեւ Վրացիք, իսկ Հայերը 30-35 տուն են, շատերը Սղնախէն ե քիչերը Աղուլիսէն եկած: Ռուսները ե Հայերը ունին մէկ մէկ եկեղեցի. հայկական եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին՝ շինուած է 1860 թուին, ե աւելի շքեղ է: Բազմաթիւ ծառերով ու անտառներով շրջապատուած է աւանս, անտառին արեւմտեան կողմէն զանազ կերպով կը հոսի Արագս գետը, արեւմտեան, հիւսիսային ե հարաւային կողմերէն բարձր սարերով ու բլուրներով պատեալ է, որոնց վրայ գտնուած ծառերու բազմութիւնն հիւսնալի տեսարան մը կը ներկայացընէ. արեւելեան կողմէն հեռոցեայէ կ'երեւին իւրարու մօտ ցրուած ծառերու մէջ հովիտներ ու դաշտավայրեր, որոնց գլուխներու վրայէն կամաց կամաց շղթայակապ բարձրանալով հպարտ կը նայի շատ բարձրէն ձիւնազապած ե ալեւոր Կովկաս լեռը: Տեղւոյս փողոցներն ալ ուղղաւոր են. իւրաքանչիւր տուն իրեն սեպհական ունի բաւական ընդարձակ տեղ. տուններու առջեւէն կարկաջելով կը սահին փոքրիկ վճիտ առուներ, որոնք սկիզբն կ'առնուն մօտակայ

սարերէն: Խմելու ե այլ պիտոյից ջուրըր գտն են. երաշուովեան ժամանակ կը ցամքին փոքրիկ առուակները: Հողը շատ պլազարեր է. իւրաքանչիւր տուն իր հողերուն վրայ վարուցան կ'ընէ ե արդիւնաւոր կերպով կը շահի: Վաճառականութիւնը մեծաւ մասամբ Հայոց ձեռքն է. կան նաեւ իտալութեաններ, ասոնք ընդհանրապէս ոռոսերէն կը խօսին, որովհետեւ իրենց առուտուրը Ռուսներու հետ է. իսկ իրենց մէջ Հայերէն ու վրացերէն կը խօսին: Ծխախոտի մշակութիւնը բաւական յառաջացուցած են վերջին ժամանակներս, Թուրքիայէն եկող Օհան ե Կարապետ անուն ազգայնոց առաջնորդութեամբ:

ԱՋԱՆԱՅ. — Գիւղ Տրապիզոնի. բնակիչներն են հայ ե մահմետական: Հայերը 50 տուն են ե ունին Ս. Լուսաւորչեան վարժարան մը: Հողագործ են:

ԱՋԻՍԱՆ. — Տրապիզոնի արեւելեան ե հարաւային կողմն է այս գաւառը, որուն մէջ կան 10ի չափ գիւղեր՝ ժամանակաւ թրքացած հայ բնակիչներով, որոնք կրկին անուամբ կը կոչուին, ինչպէս՝ Հասան-Կարապետ, Մուսթաֆա-Յակոբ, ե այլն: Այս Հայերը մինչեւ 1858 թուականը երկու կրօնք կը գաւառէին, քրիստոնէական ե մահմետական. ծածուկ կը մկրտուէին, կը հաղորդուէին ե կը պատկուէին հայ քահանայի ձեռքով. բայց մահմետական կրօնաւորներէն ալ, անոնց արարողութեան համեմատ կ'ամուսնանային

առ երեսս և անոնց ձեռքով կը թաղուէին, ու վերջը քահանան ալ զաղանի կ'օրհնէր զերեզմանը: Այս կրկնազատանութեան հետեւողներէն նաեւ բաւական թիւով Յոյներ: Սուլթան Ապա-խալ-Մէճիտի օրով, ազատութիւն տրուեցաւ անոնց՝ որ համարձակ դաւանին իրենց քրիստոնէական կրօնքը, սակայն առանց անուն փոխելու: Կառավարութիւնը մինչեւ ցայսօր զօրք կ'առնուէր ասանցմէ. բայց շատերը Ռուսաստան զաղթած են: Այս գիւղերը Տրապիզոնի ա-

ղաղար Փարպեցիի անուամբ, որուն գերեզմանն ալ կը ցուցնեն աւերած և անսին եկեղեցւոյն երկու մատուռներէն միոյն մէջ: Այս աւերակ եկեղեցին խիստ հին կը թուի, որ նորոգուած է վերջէն հին շէնքին քարերով, որուն արձանագրութիւններն ալ եզծուած և պակասաւոր լինելով բան մը չստուգուեցաւ: Այս գիւղի մէջ բնակած է վրաց ազատորդներէն Շարահ անուն մէկը, և անոր Բաբայե որդիէն ծագած է Բաբեանց տոհմը: Գիւղս այժմ ունի 69 տուն այլազգի բնա-

36. Լազոդէի մէկ մասը:

աջնորդութեան ներքեւ են: Գաւառս իր անունն առած է Լէզկի կամ Լազ բնակիչնէրէն, որոնք զաղթած կը համարուին Տաղբաւանէն: Երկիրը բնակչին է և անտառապատ: Կարօտ է յատուկ քննութեան և ուսումնասիրութեան:

ԼԱԶՎԱՆ կամ ԼԱԶՈՒԱՆ. — Գիւղ Չարսանճաղի Մեծկերտ գաւառակի. 12 տուն հայ կայ. ունին Ս. Աստուածամայր անուամբ եկեղեցի մը: 15 տուն ալ մահմէտական կայ:

ԼԱԶՐԵՒԱՆ կամ ՂԱԶԱՐԱՒԱՆ. — Գիւղ Այրարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, Փարպիի հիւսիսային և Ռւշոյ արեւմտեան կողմէ: Կը համարուի թէ այսպէս կոչուած է

կիչներ: — Լազրեանայ մօտէն հոսող գետակն իր անունն առած է:

ԼԱԹԱՐ. — Գիւղ Վերին Պուլանրիսի (Տուրուբերան), կը կարծուի լինել հին Գաշար գիւղը, ուր Պարսիկները Տիրան թագաւորի աչքերը կուրացուցին: Կը գտնուի Կոփ գիւղէն 4¹/₂ ժամ հեռու: 1882ին Մասիսի մէջ հետեւալ տեղեկութիւնները հրատարակուած են գիւղիս նկատմամբ. «Պուլանրիսի Լաթար գիւղի հայ բնակիչները կը գանդատին, թէ իրենց գիւղը 43 տարի առաջ 300 տուն հայ կը պարունակէր, որք խաղաղ ժամանակ կ'անցունէին երկրագործութեամբ պարապելով. բայց նոյն թուականին Բաղէշէն

եկող Շէյխեր Պոլիսէն հրովարտակ մը բե-
րած են հրամայող, որ գիւղին ցորենէն և
խոտէն տասանորդ արուի անոնց թէքքէին
որ ի Բաղէշ, սակայն յիշատակութիւն մը
չկար, թէ գիւղին անգատաւանները կամ հո-
գերն ալ անոնց արուին. թէ անցեալ տա-
րուան թափուածին (կախումները զրոյց պաշ-
տօնեայն) գալով Հայոց վրայ րափոռ բրած
է հոգերն, որք արդէն անոնց հայրենի ժա-
ռանգութիւնն էին 940 տարիէ ի վեր, ինչ-
պէս որ գիւղին մէջ գտնուած արձանապու-
թիւններէ կը տեսնուի. իսկ այսօր նոյն
Շէյխերն ելած բռնութեամբ իրենց վրայ
րափոռ բրած են Հայոց հոգերը, Բաղէշի
և Մշոյ գաղութներու և իմասներու ձեռք,
որոց գէմ հայ գիւղացիք Բաղէշի կուսակա-
լութեան և Մշոյ կառավարութեան բողոքած
են, բայց անշուշտ մնացած: Շէյխերը գիւ-
ղին մէջ հաստատուելէ ի վեր գիւղին բնա-
կիչք հետզհետէ ցիրուցան եղած են, այն-
պէս որ 300 տունէն 73 տուն մնացած են
խեղճ վիճակի մէջ, և եթէ այսպէս երթայ,
առնոք ալ պիտի պարտաւորին ցրուիլ, թող-
լով իրենց հինաւորց բնակավայրերն և
հինգ եկեղեցիները»: Այժմ գիւղին մէջ հա-
զիւ 20-30 տուն հայ կայ և բաւական նը-
շանաւոր շէյխեր, որոնք հարկատու չեն և
գիւղն իրենց կը պատկանի:

ԼԱԹԱՔԻԱ կամ ԼԱԽՈՒԿԻ. — Ծովեզե-
րեայ քաղաք, Բերիոյ կուսակալութեան և
Անտիոքայ առաջնորդութեան ներքեւ, Միջ-
երկրականի արեւելեան հիւսիսային կողմը:
Փոքր նաւահանգիստ մը և գեղջկական ծո-
վեզերք մը ունի քանի մը խարխուլ բերդե-
րով: Հին ժամանակները հռչակաւոր եղած
է: Օրն առողջարար չէ և ջուր բնաւ չունի.
բնակիչք ջրշեղջներու անձրեւաց ջրով կը
հոգան իրենց պիտոյքը: Բերքերն են ցորեն,
գարի, բամբակ, սիւնեռ, բակլայ, շատ տե-
սակ սիրգեր, խաղող, ձմերուկ, գեղձ, խըն-
ձոր, թուզ, նուռն և այլն. կայ բաւական
ոչխար, այծ, եզն, և այլն: Ունի 1500
բնակիչ, բաժնուած 415 տան. Հայերը 14
տուն են 70ի չափ բնակչօք, Յոյները՝ 120
տուն, Թուրքերը՝ 250 և Մարոնիք՝ 30:
Հայերը ունին Ս. Աստուածածին անուամբ
եկեղեցի մը, Յոյները՝ հինգ եկեղեցի և Լա-

տինք ու Մարոնիք՝ մէկ մէկ եկեղեցի: Իսկ
Թուրքերը՝ 9 մզկիթ: Շուկայն 300ի չափ
խանութներէ կը բաղկանայ: Հայերը աղ-
գային վարժարան չունենալով, իրենց աղա-
քը կ'երթան օտար վարժարաններ: Քաղաքն
7-8 ժամու ճանապարհ հեռու 4 գետ
հայարնակ գիւղեր կան, խրաքանչխրն 45-
50 տուն բնակչօք. առնոք ո՛չ քահանայ
և ո՛չ դպրոց ունին, ամիսներով և եր-
բեմն տարիներով ժամեղովներէ գտրի կը
մնան. իսկ առնոց մէջ հաստատուած բողո-
քական Հայերը ամենայն ինչ ունին: Այս
հայարնակ գիւղերու շուրջը կը գտնուին
բազմաթիւ թուրքարնակ և յունարնակ գիւ-
ղեր: — Քաղաքին մէջ հայկական վանք որ
կայ, որուն համար կ'ըսուի, թէ բարեպաշտ
ուխտաւոր մը ի վաղուց հետէ նստիւած է
Երուսաղեմայ Ս. Ամենայն. բաւական ըն-
դարձակ է այս վանքը և բաւական եկա-
մուտ ունի. ո՛չ սխարան և ո՛չ քահանայ
կայ. Երուսաղեմէն վարդապետ մը կը զրկուի
իր վանահայր, որ միանգամայն Անտիոքայ
Հայոց առաջնորդութեան պաշտօնը կը վա-
րէ, և տարւոյն քանի մը ամիսները Անտիո-
քայ կողմերը կ'անցընէ, որով վանքին մատ-
րան գուռը ամիսներով փակ կը մնայ և ժամ-
եղութիւնք բոլորովին կը զաղրին:

ԼԱԼԱ կամ ԼԱԼԻ. — Հայարնակ գիւղ
Ղազախ (Ռուսի) գաւառի: Ունի 253 բնա-
կիչ, բաժնուած 30 տան: Այժմ այս անուամբ
երկու գիւղ կայ՝ Հին Լալա՝ որ աօթախաղ
ձորակի մէջ կը գտնուի և ունի փայտածածկ
եկեղեցի. իսկ Նոր Լալա գիւղը շինուած է
1884 թուին, անտառապատ լեռներու ստո-
րոտը, որուն բնակիչները եկած են Հին-
Լալա գիւղէն: Կ'երեւի թէ այժմ Հին Լալա
գիւղի մէջ բնակիչ չկայ, փոխադրուած ըլ-
լալով Նոր Լալա գիւղը: Լալի գիւղն կը
կոչուի նաեւ Աշուղի գիւղ. ունի լաւ տե-
սարան, բարեխառն օդ և կլիմայ ու բարե-
համ ջուր:

ԼԱԼԻ. Տես ԼԱԼԱ:

ԼԱԼԻԱՆ. — Աւերակ գիւղաւանդի Աղբա-
կու գաւառի մէջ. յորում կը տեսնուին հայ-
կական մնացորդներ:

ԼԱԼԱՅԱՅԻՄ. — Գիւղ Չարսանճագի Փէրին
գաւառակի. 3 տուն հայ կայ, առանց եկե-

ղեցոյ: Երբեմն ունէր Ս. Գեորգ անուն եւ կեղեցի: Բնակիչք հոգնագործ են:

ԼԱՍՏԻՍ ԿԱՄ ԼԵԱՒԱՐ. — Հայաստանի նշանաւոր լեռներէն մին՝ Գուգարաց Բողոքի գաւառի հարաւակողմը: Խիստ վայելուչ է զիրբքն. ունի առատ խոտ, փայտ եւ բազմատեսակ ծաղիկներ եւ ականակիտ, մօխ ու սառնորակ աղբիւրներ: Լեռնա գագաթէն կ'երևին Արցախու, Գանձակի, Ջաւախէժու, Տփղիսու եւ Գուգարաց ընդարձակ դաշտաւայրերը, մինչեւ Կովկաս լեռ: Լաւրարի ստորոտը կը գտնուին մետաղաց հանքեր, ինչպէս արծաթ, ոսկի, պղինձ, արջառն եւ այլն: — Լեռնա ստորոտն է Ագորի կոչուած գիւղը, որուն մէջ կը գտնուի Բոք իշխանի քարաշէն տունը՝ աւերակ վիճակի մէջ. ուր կայ նաեւ փոքր սաղաշէն եկեղեցի մը: Գիւղի մօտ է Ս. Աստուածածնի կամ Սեդաի կոչուած միմաստանը, շինուած ագնիս սրբատաշ որձաքարերէ, որ այժմ աւերակ վիճակի մէջ է: Լաւրար թուրքերէն բառ է, բաղկացած երկու բառերէ՝ Լա վար, այսինքն՝ ականեղէն կայ: Հաւանական կը թուի, թէ լեռն այս անունը ստացած լինի, իր ստորոտը գտնուող մետաղեայ հանքերէն:

ԼԱՆԻՃ. — Գիւղաքաղաք Շամախու Գարդման գաւառի մէջ, Գարդման գետակի ձախ կողմը: Բաժնուած է երկու թաղի, որոնց բնակիչները եկած են Լիմաց երկրէն, որ սահմանակից է Գարդման գաւառի վերին մասին: Բնակիչները կանխաւ եղած են հաշագաւան, այժմ կիսով չափ Սոսնու են եւ կիսով չափ Շիա, եւ իրենց գլխաւոր զբաղմունքն է պղնձագործութիւն: Այն լեռնային սեռն, որ բաժնած է երկու աղանդաւորներու թաղերը, ծածկուած է հայ հանգստաւանով, թէեւ տարած են շիրմաքարերու աւանդաւոր մասը, սակայն զեւ կը մնան շատ քարեր: Կը խօսին Լիմաց բարբառով: Թէ՛ գիւղաքաղաքի եւ թէ՛ իր շրջակայ գիւղերու մէջ այժմ կայ 5808 ծուխ լահիճ բնակիչ:

ԼԱՃ. — Գիւղ Ատրպատականի Սոփախ Բուլղ գաւառակի, ունի 4 տուն հայ բնակիչ:

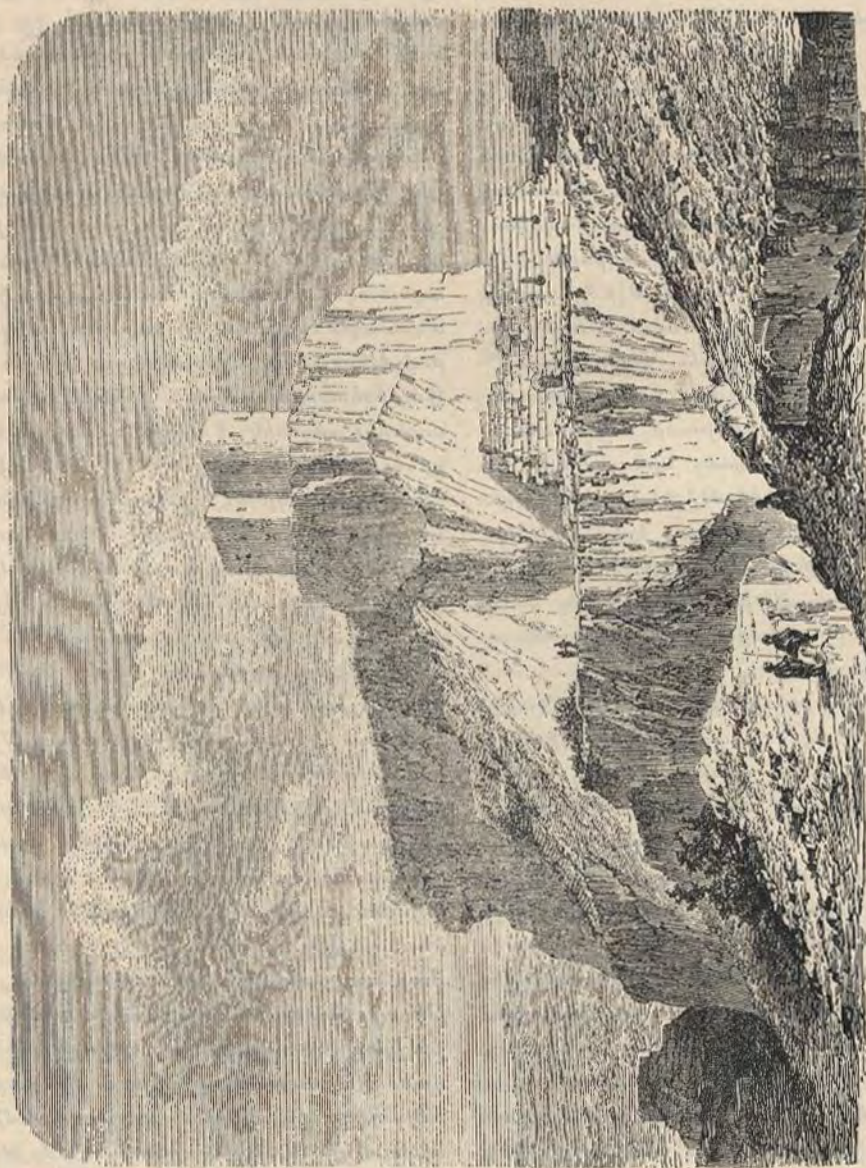
ԼԱՄԱՍ ՏԵՍ ԼԱՄՈՍ:

ԼԱՄԻՐՈՆ, ԼԱՄԻՐՈՆ, ԼԱՄԻՐՈՆ կամ ՆԵՄ-

ՐՈՒՆ. — Հոշակաւոր բերդ Կիլիկիոյ, Ատանայի նահանգի մէջ: Ռուբինեան հարստութեան առաջին տարիները Լամբրոն՝ մեծ կարեւորութիւն ունեցեր է իբրեւ հզօր եւ նասիկ բերդ: Երբ՝ Ապղարիպ Արծրունի իշխանը Ալեքս կայսեր կողմէն կու գայ Տարսուսի եւ Մամեստիայի արեւել՝ կը գրաւէ նաեւ Տարսուս ստորոտը բարձրացած երկու անմատչելի զոհակներու՝ Լամբրոնի եւ Պապեոսի, եւ կը յանձնէ իր մտերիմ եւ սիրելի Օշիկ իշխանին (1073), որ եկած էր Կիլիկիա Գանձակի Մայրեաց շուրջ կոչուած շինաւայրէն: Այս Օշիկի հօր կամ որդւոյն անուամբ կը կոչուի Հիթումեաններու այն ազնուական տոհմը, որ ճոխութեամբ, իմաստութեամբ եւ ուրիշ բարեմասնութիւններով թերեւ կը զերազանցէր մինչեւ իսկ Ռուբինեանները, որոնք միշտ կ'աշխատէին նուաճել անառիկ Լամբրոնը եւ հպատակեցնել Հիթումեաններուն, եւ վերջապէս իրենց նպատակի մէջ յաջողուելով հանդերձ՝ խնամութիւն կը հաստատեն անոնց հետ: — Լամբրոնի արեւելեան կողմը կայ լեռ մը՝ որ մեր պատմութեան մէջ կը յիշուի Արմենի անուամբ. զէպի արեւմտեան հիւսիս՝ քիչ մը հեռու կը բարձրանայ ուրիշ լեռ մը Լօքիզ կէչիտի (Էզիկ սեցը) կոչուած: Բերդը հիմնուած է ընդարձակ սարատափի մը վրայ, ուր կայ մարգագետին եւ արօտաւայր: Տարսուսն եւ Ատանայէն, 14-16 ժամ հեռաւորութենէն, շատ ընտանիքներ հոս կու գան ամառ ժամանակ: Բերդի եւ Էզան անցք կոչուած լեռան մէջ տեղ կ'աճին պտղատու ծառեր: Այդ ծառատանը կը կոչուի Կեաւ Վոչր պաղլէսի՝ Քրիստոնէի պարտեզ, իբր թէ այդ ծառերէն սմանք անկուած են խաչակիրներէն. կայ նաեւ լճակ մը կամ աւազան: Սարատափի սիջաւայրը կը բարձրանայ ուղղաձիգ կրային քարաբլուր մը, որ անմատչելի է եւ թէ՛ բնականէն եւ թէ՛ արուեստով տաշուած, ողորկուած: Ասոր արեւմտեան կողմէն միայն կայ վերելք մը զէպի գագաթը: — Բերդը հարսուէն կը նայի զէպի Տարսուս. արեւելքէն՝ զէպի Կիլիկիոյ գահը եւ կապանը, արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն՝ զէպի Տարսուսեան բարձրաբերձ ամբարտակները: Լամբրոնի ստուար պարիսպները

դեռ մեծ մասամբ կանգուն են, բերդէն ներս կ'առաջնորդեն յաջորդական հինգ դուռներ, լայնարձակ կամարներով, որոնց վրայ քանդակուած կան Ռուբինեանց թագապետի ար-

պատուհաններ: Փարերու վրայ կան հայերէն տառեր և թուականներ: Բուրգերու վրայ պատուհանի նման բոլորչի բացուածքներ կը ծառայէին այլ և այլ նշաններ հազար-

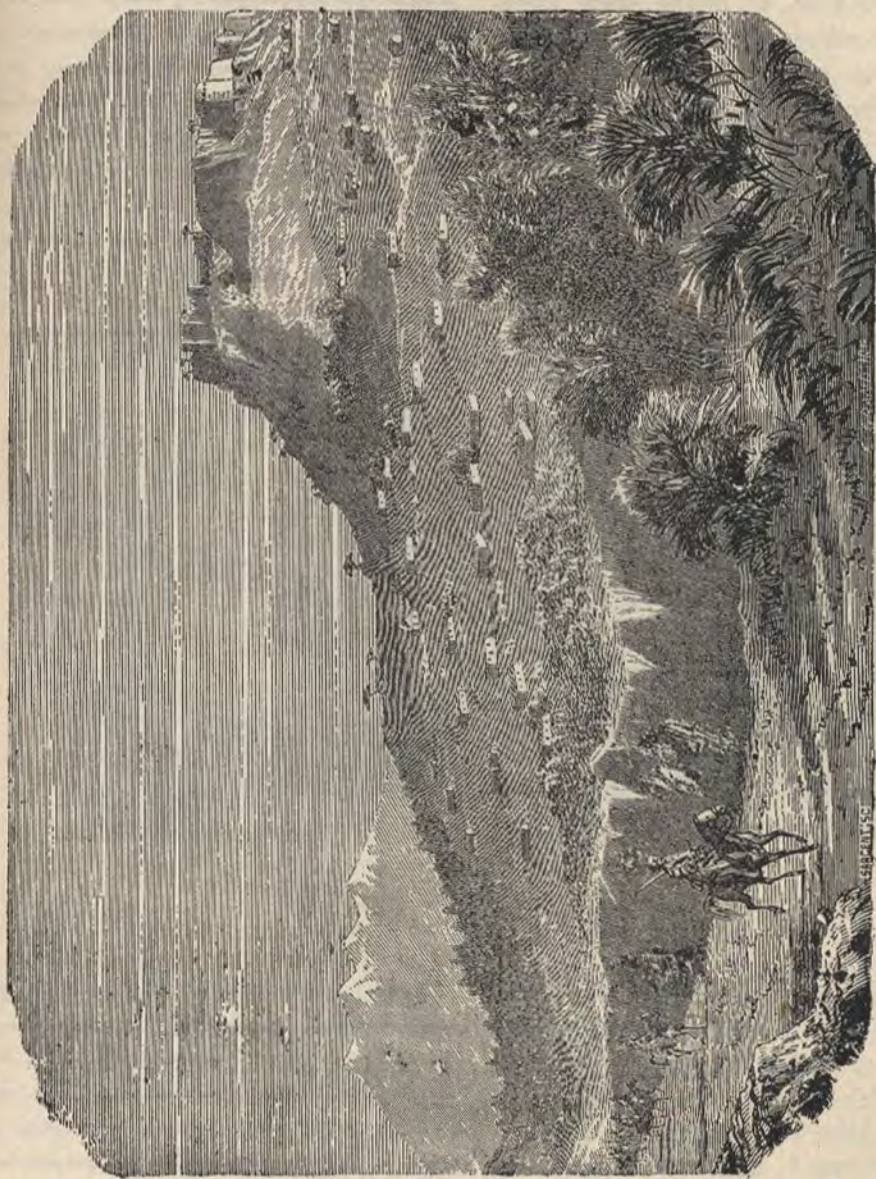
Ճակղճի գմերու • 13

ծիւները և խաչանշանները: Պարսպամէջը կան բուրգերու և աշտարակներու մնացորդներ, կայ նաև սրբատաշ քարերով երկայնաձև շէնք մը, որուն արտաքին պատերու վրայ բացուած են գոթաձև սրբուղորակ

գելու: Բերդի արեւելեան հարաւային կողմը բարձրացած է լայն ութանկյունի կամարա կապ աշտարակ մը՝ փոքրիկ լուսամուտներով, որուն ներքնայտրիկը մատուռ է: Վիկտոր Լանկլուա 1852-3ին բնակեց այս տե-

դը, բայց ոչ ինքը և ոչ ուրիշ մէկը նշմա-
րած և հաղորդած են մեզ ո՛ր և է արձանա-
դրութիւն: Միայն խաչարձան մը ԶԽԶ (= 1297) թուակնաւ, որ այս բերդէս տա-

էր, և իր Օշին եղբայրը՝ որ Լամբրոնի տէրն
էր: Պատերազմի մէջ Սմբատ մեռաւ և Օշին
գերի բռնուելով՝ փրկանքով և պատանդով
ազատեցաւ: Քիչ ժամանակ անցնելէ վերջ

38. Լամբրոնի քաղաքը:

բուած է Տարսն, համառօտ արձանագրու-
թիւն մը ունի: Քիչ մ'ալ պատմական դէպ-
քերու անցնիւնք: Թորոս Բ-ն վրայ յարձա-
կող յունական բանակին զինակցեր էին Նա-
թանայէլեան Սմբատ՝ որ Պապեոսի տէրն

Մանուէլ կայսեր սպարանօք կռիւր նորո-
գուեցաւ և Լամբրոնի իշխանը թուրքերուն
առաջնորդեց թորոսի գէմ, և ինչպէս պատ-
միչը կ'ըսէ, «... էստ գնա (գԱստանա) և
բագում կոտորածս արար ի նա, որ և ա-

սէին թէ Հինգ հարիւր կոյս աղջիկ տարան (Թուրքքն), թող զայլ անթիւան »։ այս զէպքէն բարկանալով Թորոս՝ կու գար (1165 թուին) աւերելու Լամբրոնի սահմանները։ այս պատճառաւ շատ խռովութիւններ և արինհեղութիւններ կը լինէին երկու իշխանաց միջեւ, մինչեւ հարկ եղաւ որ, Գրիգոր կաթողիկոսը, զրկէ իր խնաստուն եղբայրն՝ Ներսէս Շնորհալին, երկու իշխանները հաշտեցնելու համար։ Հաշտութիւնը կնքուեցաւ, բայց քանի մը տարի վերջ զարձեալ զժառութիւն ծաղեցաւ և թշնամութիւնները նորէն սկսան։ Վերջապէս երբ Մեծն Լեւոն խորա-

նոր անդրանիկը Օշին՝ պատմութեան մէջի յիշուիր, և կը թուի, թէ կանուխ մեռած է։ իսկ եղբայրը Կոստանդին՝ երբեմն պատեւազմելով իննիսնի սուլտանի զօրքերուն հետ գերի բռնուեցաւ (1217) և ազատեցաւ Լեւոն թագաւորի փրկանքով։ Լեւոնի մահէն վերջ, թագաւորութեան պայլ և խնամակալ եղաւ Պապեռօնի Կոստանդին իշխանը, որ քնալը էր վերայիշեալ Կոստանդինն։ Սա զանազան պատճառներով Լամբրոնը զարձեալ յանձնեց իր նախին օրինաւոր տիրոջ, Հեթմոյ Կոստանդին որդւոյն, և բոս պատմէին, «եղ զնա րազադիր որդւոյ իւրոյ (Հեթմոյ Ա)։

39. Լամբրոնի դռները։

մանկութեամբ տիրեց Լամբրոնի բերդին, կ'ըսեն, թէ նպովը գրեց որ Լամբրոնն այլ ևս չի արուի ոչ մի իշխանի, այլ արքանի սեփականութիւն դառնայ։ Ասոր վրայ Հեթմոմ, Լամբրոնի իշխանը, հրաժարեցաւ աշխարհական կեանքէ և կրօնաւոր դարձաւ՝ Հեղի կոչուելով, որ յետոյ Լեւոնի կողմէն պատգամաւոր գնաց լոնսովկենտ Գրաշա-նայապետին և Օթման կայսեր՝ Լեւոնի թոռին Ռուբենի համար թագ խնդրելու։ Հեթմոմի կրօնաւորութեան միջոց յայտնի է, թէ որպիսիք մէջերէն բաժնեցին այն ժառանգութիւնը, զոր իրենց թողած էր Լեւոն. բայց ա-

յիսկ նա յետ աւուրց ինչ՝ բոս հայրենի ստիւրութեան իւրեանց՝ քաղաքաբեկաց իրոյ յարքայէ Հեթմոյ, և թէ պէտ շատ քանայ Կոստանդին հայր արքային, և ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց ածել զնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան. զի ձեռն ետ նա ի սուլտանն Հոսումոյ, և այսպէս կայր նա ապոտամբ»։ Այդ միջոցին Կոստանդին թշնամանութեամբ Հոսումոյ սուլտանին զօրքերով շատ փառս հասուց աշխարհին. իսկ Հեթմոմ թագաւորը իր զօրքերը ժողովելով յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ և մեծ քաղք բռնելով, հարկադրուեցաւ

ապստամբ իշխանը իր բանի մը մարդիկնե-
րով Լամբրոն ապստամբելէ։ Այս Կոստան-
դինի առաջնորդութեամբ, 1245ին սուլթա-
նին հրտակները Պապետոնի լեռնէն վար
իջան, և աւերակ դարձնելով սաՀամանները,
եկան Տարսոնը պաշարելու։ Սոյց հալա-
ծուցան Հեթում թագաւորէն և անոր Սըմ-
բատ եղբորէն։ Այս Կոստանդին ապստամբ
իշխանը վերջապէս 1250 թուին սպանուե-
ցաւ, այդպէս կը յայտնէ ժամանակագիրը,
բայց թէ պատերազմի մէջ ինկաւ կամ թէ
Պալլին ձեռքը անցնելով՝ իրբու մասնիչ
մահուան դատապարտուեցաւ, այլ կը մնայ
անորոշ։ Կոստանդինի մահուամբ կը վերջա-
նայ Լամբրոնեան կամ Հեթումեան պայազա-
տութիւնը։ Լամբրոնի աւերակը Գանձակեցի
(Օնէն սկսեալ երկուք ու կէս զարու միջոց,
կը յիշուին միայն ինն հօդի։ Բերդս կործա-
նուեր է ժ.Գ. զարու կիսուն։ Վերջին ժամա-
նակները Լամբրոնը կոչուեր է Հսկայից բերդ,
որ շինուածքին համապատասխանող անուն
մ'է։ ԺԲ զարու սկիզբը, 1706 թուին, յու-
նուորի մէջ, դալլիացի ուղեւորն Պօղոս Գու-
կաս, Տարսոն գալով, գաշաէն մեծ հիաց-
մամբ կը գիտէր այս բերդս, որուն նկա-
րագիրն ալ ըրած և գրանց պատկերն (թ. 39)
մեզ թողած է։

Լամբրոն բերդի սաստիկ ևս կ'ընտելէ համ-
անուն Լամբրոն քաղաքաւանն 3-4000 մահ-
մետական բնակիչներով։ Կան նաեւ 70-
80 տուն հայ։ Տուները բնդհանրապէս
փայտաշէն են, և այդիով կամ պարտիզով
մը իրարմէ բաժնուած։ Հայերը ունին Ս. Լու-
սաւորիչ անուամբ փոքրիկ եկեղեցի մը, զոր
ի հիմանէ նորոգել տուած է Կեսարացի
Յովհաննէս Լ.Ֆ. Ֆրէնկեան։ Հայերը բնդ-
հանրապէս հիւրասէր են, և միշտ պատրաստ
է իրենց նահապետական սեղանը։ — Լամ-
բրոնի շրջակայքը կան ոչ սակաւ յիշատա-
կաց արժանաւոր վայրեր, որոնց մէջէն յի-
շնը Սկեւայ վանքը, որ Լամբրոն բերդի
յատակ ազդեցաւայր և դամբարան էր, ու-
րուն բնդարձակ նկարագիրն իրեն կարգին։

Լամբրոնի նկարագիրը աւարտած միջոց,
հարկ է յիշնը նաեւ, թէ մեր ազգին ար-
ւած է բացի քաջ իշխաններէ նաեւ որբա-
կեաց և գիտնական անձինք։ Ինչպէս Ս. Ներ-

սես Լամբրոնացին, Տարսոնի արքեպիսկոպո-
սը, Գրիգոր սրբակոծն վարդապետն Սկեւայ
վանից. և այլն։ — Սխուռն, 76-96։ Կի-
լիկիա, 285-289։ Էս այլն։

ԼԱՄՍԿԵՐ կամ ԼԱՄՁԿԵՐՏ. — Գիւղ վա-
նայ, Սզգայ գիւղի հնախոսկողմը։ Երբեմն
զուտ հայաբնակ էր, Ս. Յովհաննէս եկեղե-
ցիով և բաղմաթիւ բնակիչներով։ Այժմ ու-
նի սակաւաթիւ Հայեր՝ Քրդերու հետ խանն։

ԼԱՄՈՍ կամ ԼԱՄԱՍ. Յն. Δ'μοσ. — Հին
աւան Եթովպիոյ Կիլիկիոյ, Մերսինէն գրեթէ
22 մղոն հեռու, գէպի արեւմտեան հարաւ,
ծովեզերքը, Լամաս գետոյն բերանը և ա-
ջակողմը։ Ունի թուրք բնակիչներ, և հռով-
մէական շէնքերու և աղուղաներու մնացորդ-
ներ։ Լամասէն բիշ մը հեռու արեւմտեան
կողմը, ծառաշատ և առազուտ հովտի մը
մէջ կը բարձրանայ աւերակ Լամասի բերդը,
շատ աշտարակներով շրջապատեալ։ Կը յի-
շուի բերդիս ժ.Բ. զարուն Հայոց ձեռքը բը-
լալը, որ նուաճուած է Մանուէլ կայսրէն,
բայց իրեն մեկնելէն վերջ, դարձեալ Հայոց
ձեռքը անցնելով կալուած էր Կոստանդին
թագաւորաձօր Վասակ հօրը. այնուհետեւ կը
թուի, թէ ժառանգած է Վասակայ հարաձ-
գասն Հայկաւ։

ԼԱՄԲ. — Գիւղ Չարսանճայի Մեծկերտ
գաւառակի. 5 տուն հայ կայ, Ս. Գեորգ
անուն եկեղեցիով և 6 տուն մահմետական։
Գիւղիս մօտ կան Ս. Աստուածամայր և
Ս. Թորոս անուամբ աւերակ մենաստան-
ներ։

ԼԱՅՓՅԻԿ, ԼԱՅՓՅԻԳ կամ ԼԻՔՍԻԱ. Գղ.
LEIPZIG. — Գերմանիոյ վաճառաշահ, բն-
դարձակ և նշանաւոր քաղաքներէն մին,
Սաքսոնիոյ մէջ, Էլբէր գետոյն վրայ։ Ա-
նուանի է սպարաններու և զործարաններու
կողմանէ։ Շէնքերուն մէջ նշանաւոր են Ս.
Նիկորայոս եկեղեցին, Փլայքէնպուրի գղեա-
կը՝ հանդերձ դիւանոցով, հասարակաց ժու-
ղովարանը, Օդեսսէն համալսարանը, կրկին
հրապարակները, և այլն։ Քաղաքիս մէջ ե-
րեք նշանաւոր տօնավաճառներ կ'ըլլան, և
ոչ միայն աւերութեան ամէն կողմերէն, այլ
և Ռուսիայէն, Լեհաստանէն, Հայաստանէն,
Յունաստանէն և այլ աշխարհներէն բաղմա-
թիւ վաճառականներ հոս կը թափին, և

ընդհանուր բերուած վաճառքներուն գինն 250 սիլիան ֆրանկաց կը հասցընեն: Անուանի է նաեւ ուսումնական հաստատութիւններով, զանազան վարժարաններով և բազմահատոր մատենադարանով: Բնակչաց ընդհանուր թիւն է գրեթէ 400000: Ժողովուրդը բարեկեցիկ միճակի մէջ է և բաւական թուով սիլիանաւէրներ կան: Քաղաքիս մէջ կան աշխատուոր շուներ՝ որոնք սայլերու լծուած՝ առաւօտէն մինչև երեկոյ զանազան վաճառելի ուտելիք կը փոխադրեն: Տեղւոյս հայ ուսանողները 1884ին ընկերութիւն կամ ճեմարան մը կազմեցին՝ բանաստեղծութիւններով, զբաղարանաւ և ընկերական փոխադարձ յարաբերութիւններով, հայկական հին ու նոր կենաց ծանօթանալու, անպաւնելու հանրական ու մասնական հաղորդակցութեան նպատակաւ, անոնց մէջ ներկայ ու ապագայ կենաց համար բարոյական կապ մը ստեղծելու և նորեկ ուսանողներու օժանդակելու նպատակաւ: Լայիցիկի հայ ուսանողները ներկայիս 19 հոգի են:

ԼԱՁԻՆ. — Լեւ Սինեայ Աղահէճը գաւառի, Բերդաճորի հիւսիսային արեւմտեան կողմը. 1940՝ բարձրութեամբ:

ԼԱՁԻՆ ՂԱՅԱՆ ԶՈՐ. — Կը գտնուի Արցախի Քուստի գաւառի Վերին Աղզան գիւղի հարաւային սարի մէջ: Խորագոյն, հորիզոնը նեղ, անտառապատ, ահարկու և միժպին ձոր մ'է, որ սիւլայն մէկ մուտք ունի: Վերին մասը գոգաւոր է և ամէն կողմէ անմաշելի: Այս մասին մէջ կան բարայրներ, ուր ժամանակաւ պատսպարուեր են շրջաընակ Հայերը, ազատ մնալով Լեկզիններու տերիչ արշաւանքներէ: Տասնեակ տարիներ առաջ, այս ձորէն գտած են տառուերկու պղնձեայ ափսէ և երկու արոյրէ աշտանակ:

ԼԱՊՍԷՔԻ. — Գիւղ Թուրքիոյ, Կէլիպոլուի գիմացը՝ ասիական եզերքը. 3-400 տուն բնակիչ ունի, մեծ մասն յոյն: Հոս հաստատուած են նաեւ քանի մը տուն Հայեր՝ Կէլիպոլուէն կամ Գարդանէլէն՝ կառավարական պաշտօնով կամ արհեստով:

ԼԱՍՏԻՎԷՏՏ. — Հայերէից պատմագիր Արիստակէս վարդապետի, որուն գիրքն և տեղն որոշ չի գիտցուիր, բայց պատմի խօսքերէն կը թուի լինել Բարձր Հայոց Կարնոյ

գաւառի մէջ, վասն զի ստէպ Կարնոյ կողմը կը գնէ իր հայրենիքը. ինչպէս նաեւ նոյն գաւառի մէջ գտնուող Արծն քաղաքը՝ կը կոչէ քաղաք մեր:

ԼԱՍԻԿ կամ ԻՅՈՒԱՍԻԿ. — Գիւղ Թուրքիոյ, Մարգուանի արեւելեան հարաւային կողմը, Ար-տաղի սարոտը: Երբեմն 40 տուն հայ կար, բայց վերջերս 30 տուն մնացած է, առեւարոյ նուազութեան պատճառաւ: Ունին փայտաշէն գեղեցիկ եկեղեցի Ս. Լուսաւորի: անուամբ, կառուցուած Տ. Յակոբոս եպիսկոպոսի աշխատութեամբ, Պէգեան Յարութիւն Ամիրայի օրով: Սեղանին քով երկու մատուռ կայ աջակողմեանը Ս. Յովնանեա Մկրտչի անուան նուիրուած, իսկ ձախակողմեանը՝ Հրեշտակապետաց: Եկեղեցւոյն մէջ սենեակ մը իբր նախակրթարան կը գործածուի: Տեղւոյս Հայերը ընդհանրապէս ուրիշ քաղաքներէ հաւաքուած են: — Լատիկէն ժամ մը ճանապարհ հետ լին մը կայ, որուն բոլորաթիւր երկու ժամու մէջ հազիւ կը պարտաւոր, մէջը կը գտնուի տառնակ-պաշտոնը բուսած անուանի և համեղ ձուկը. ջուրն անուշ է: Այս լճէն կը բղխէ Գեղսախան բուսած գետը, որ արտեր ստեղծելով, աղօրիքներ դարձնելով, օճապաղս ձառնապարհով կ'երթայ Ամասիոյ Իրիւ գետին կը խառնուի:

ԼԱՍԻԿ ԱՆԱՊԱՍ. — Կը յիշուի այս անուամբ ամայի անտառաւ մը, Սինեայ նախնական գաւառի մէջ, Աստապատի մօտ:

ԼԱՐԱՆՏԱ. Տես ԳԱՐԱՐԱՆ:

ԼԱՐԱՆԻԱ. Տես ՍՊՈՐՈՍ:

ԼԱՌԶԱՍ կամ ԼԱՌԻԶԱ. — Ամուր բերդ Կիլիկիոյ, Էրմէնէի մօտ, որ յիշուած է նաեւ զրիցը պատճառաւ ահաւիկ ծակն Լ. գառի: Լեւոնի տէրութեան օրով իրեն աւուր և անտառիկ ամրոցներէն մին էր, որուն իշխան կը յիշուի ոմն Խաւսեֆօր: Լեւոն իր վերջին օրերը այս ամրոցն ալ իրբեւ փրկանք առաւ: Իկնիսիսի Քէլքըսուս սուլթանին, Կապանի պաշարման ժամանակ գերի բռնուած հայ իշխանները ազատելու համար:

ԼԱՌ ԶՈՐ. — Տայոց Աղուր գաւառի հին գիւղերէն մին, որ այժմ այլադպարնակ է:

ԼԱՌՈՒԴԻԿԷ. Տես ԼԱԹԱՌԻԱ:

ԼԱՔԵԱԹԱՂ. — Գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի. այժմ բնակիչք այլազգի են:

ԼԵԱՎԱՐ. Տես ԼԱՎՈՒԱՐ:

ԼԵԱՐԵ ԳԱՐԱՆԱՂԵԱՅ. Տես ՍԵՊՈՒՀ:

ԼԵԽԱԶ. — Ուխտատեղի Սեբաստիոյ Գրգման գիւղի մօտ. ուր կայ միայն քարէ խաչ մը:

ԼԵԿ ԿԱՄ ԼՂՕՔ. — Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի, Վարդանաձորոյն բերանը. բնակիչք այլազգի են:

ԼԵՀԱՍՏԱՆ. — Այս երկրին զանազան կողմերը երբեմն կը բնակէին բազմաթիւ Հայեր՝ որոնք իրենց եկեղեցիներով, կրթական ու բարեպաշտական հաստատութիւններով նշանաւոր էին, ինչպէս նաեւ վաճառականութեան և արուեստներու մէջ հռչակուած: Այս Հայերը Անիէն գաղթած էին, որոնք երթալով հետզհետէ բազմացան և Լեմպէրկ քաղաքն իրենց կեդրոն բնելով, հոն շինեցին մեծամեծ շէնքեր և եպիսկոպոսական ակօռ հաստատելով՝ սկսան զարգանալ: Հայոց այս երկրի մէջ հաստատուելուն զլիսաւորաբար նպաստած են հետեւեալ պարագաները. նախ՝ Լեհաց բնութիւնն զրեթէ մեծաւ մասամբ նման էր Հայոց՝ լինելով հիւրասէր, հեզ, բարկարոյ, աստուածամախ և հաւատարիմ, երկրորդ՝ երկիրն ալ Հայաստանի նման բարեբեր էր: 1183ին Անեցիները սկսան տաւրածուիլ նաեւ Լեհաստանի ուրիշ քաղաքները. քիչ ժամանակի մէջ Անիի եկեղեցիներու նման մեծ ու հսկայազան եկեղեցիներ շինեցին, ազատութեան հրովարտակներ ստացան, իրենց զատարանները զատեցին, և վոյր անուամբ զատ ազգապետ զրին. 12 անկախ գատաւոր և 40 հոգարարձու ունէին. իբր ազատ և ինքնազուտ իրենք զիրենք կը կառավարէին: Երկու երեք զար շարունակ վայելեցին այս ազատութիւնը. իրենց վարչական օրէնքները՝ Յովհաննէս Բագրատունի թագաւորի հաստատածներն էին, որոնք Լատիններէն թարգմանուած՝ ցարդ կան Լեհաց ասմաններու մէջ: Լեհաց թագաւորները ազնուական ազգ կը կոչէին զՀայս: Թաթարաւորութեան մնացորդ Հայերն ալ 1500ին զաղթելով այս երկիրը. բնորոշակ զաշտի մը վրայ շինեցին Օրմուանի քաղաքը. սասնք զրեթէ մտոցած էին հայ լեզուն. թաթարե-

րէն կը խօսէին, իրենց զաւանդ ու եկեղեցական ձեւագիր գրքերը թաթար լեզուաւ կը գրէին: — 1795ին, երբ Լեհաց թագաւորութիւնը ջնջուեցաւ և երկիրը երեք կայսրութեանց մէջ բաժնուեցաւ, Հայերն ալ կուրուսին ամէն տեղ իրենց բացառիկ արտօնութիւնները, աղքատացան, թշուառացան, սկսան կամաց կամաց օտարանալ, և այժմ այս երկրի մէջ, ինչպէս նաեւ ի Հունդարիա և ի Ռումանիա մնացած են հազիւ 4000 հայ ընտանիք: Լեհաստանի հայ արքեպիսկոպոսներու մասին կը խօսինք Լեմպէրկի նկարագրութեան մէջ. հոս միայն ըսենք, թէ Լեհաստանի Հայերն, Հոովմայ Ս. Քահանայապետաց նախագահութիւնն ընդունելով հանդերձ, տակաւին պահած են ազգային ծէսը: Լեհաստանի Հայ-կաթոլիկէ արքեպիսկոպոսական թիմը կը բաժնուի երեք կարգերիցութեան (decanatus) և այլ և այլ ժողովրդապետութեանց: 1902ին տպուած գրքուի մը կը յօրինք հետեւեալ ցուցակը, որ կը ներկայացնէ Լեհաստանի կարգերիցութիւնները իրենց ժողովրդապետութիւններովը.

Թիւ հոգւոց

Ա. Կարգերիցութիւն Լեմպէրկի	200
Բ. » » Ստանիսլաւի	80
ա. Պէժեմար	240
բ. Լիւիեց	44
գ. Գիւմիսից	130
Գ. Կարգերիցութիւն Գուժի	1200
ա. Հորտուեքա	350
բ. Սեիպիւն	420
գ. Չեւնովից	1000
դ. Սուչաւա	214

Թեմիս մէջ գործող ազգային ծէսով 20ի չափ եկեղեցականներ կան, որոնց վրայ համառօտ կենսադրական տեղեկութիւններ տրուած է 1894ի Հանդէս ամսօրեայի մէջ, հանդերձ խմբանկարով մը: Լեհաստանի Հայերը կարօտ են վերակենդանութեան. իրենց ազգին բնածին ամենայն յատկութիւնք տակաւին պահած են, բայց ափսոս որ մայրենի լեզուն համարեա բոլորովին մոռցուած է: Այս մասին պէտք են յատուկ միջոցներ ձեռք

անուշ, ազգային լեզուն իրենց մէջ վերբա-
տին գործածելու վիճակին հասցնելու համար:
Ահա իրենց օրինակ Հունգարիոյ Կերլա Հա-
յաքազաքի ազգայինը, որոնք վերջերս ազ-
գային լեզուն վերակենդանացնելու համար,
հայերէն լեզուի յատուկ ուսուցիչ հոգացին:
ԼԵՂԱՆ. — Խոսքըսի գիւղերէն մին:

ԼԵՂԱՆ. — Վարդան՝ այս անուամբ կը
յիշէ Լաւուար լեռը:

ԼԵՄԳԵՐԿ, ԽՂՈՎ կամ ԼԵՈՂՈՒՍ. ԳՂ.
LEMBERG. ԼԵՀ. LWOW. — Երբեմն անուա-
նի մայրաքաղաք Կալիցիոյ և այժմ գեղեցիկ
և վաճառահաշ թաղաք Աստրիոյ: Ունի զրե-
թէ 160000 բնակիչ, մեծ մասն հրեայ,
մնացեալը լեհ, հայ, ուրթէն, և այլն: Երե-
ստոնի շափ բարձրաբերձ և հսկայածեւ եկե-
ղեցիներ կան. տունները բարձր են ու բա-
րաշէն. անուանի են համալսարանը, վար-
ժարանները, մարմարեայ արձաններով զար-
դարուած թատրոնները, հասարակաց պար-
տէզները, զբօսալայրերը և գեղեցիկ հրապա-
րակները: Լատինը, Հայը և Ռուսները մէկ
մէկ արքեպիսկոպոս ունին թաղաքին մէջ:
Նշանաւոր է մեծութեամբն և հնութեամբ
Լատինաց կամ Լեհաց մայր եկեղեցին, մեծ
հրապարակի մօտ, զարդարուած փառաւոր
սիւններով և մարմարիանէ խորաններով:

Պատմութիւնը մեզ կը յայտնէ, թէ Ան-
ւայ երկրորդ կամ երրորդ ասման ժամանակ,
սկսան Անցիլները զաղթել Իրլով, որոնք
բաւական պատիւ և ազատութիւն գտնելով
Լեհաց գուքսերէն, օր աւուր ծագկեցան և
բազմացան: Բայց նախ ուզելով շխտնակիլ
օտարներու հետ՝ բնակեցան առանձին թա-
ղի մէջ թաղաքէն զուրս, շինեցին երեք ե-
կեղեցիներ Ս. Խաչ, Ս. Աննա և Ս. Յակոբ
Մծբնայ, և այսպէս մնացին բաւական ժամա-
նակ: Յետոյ թաղաքին մէջ շինեցին փայ-
տաշէն եկեղեցի մը, որուն տեղ վերջը շի-
նեցին այժմեան բարաշէն Ս. Աստուածածին
եկեղեցին: Կ'աւանդեն, թէ մինչև ԺԻԸՊ զար
7000 հայ ընտանիք կար թաղաքին մէջ և
շրջակայքը. յետոյ հետզհետէ ցրուելով ի
Սուչաւա, Մուրափիա և ուրիշ տեղեր, մնա-
ցեր են 1000 ընտանիք: Անցեալ դարու
սկիզբները 100 տուն միայն կային, իսկ
այժմ՝ 200 հոգի միայն կը հաշուեն: — Հըս-

շակաւոր և անուանի էր բոլոր Լեհաստանի
մէջ թաղաքին Հայոց Հաճկատար Աստուա-
ծածին անուն վանքը, իր բարեկարգութեամբ
և ուսումնական անձինքներով: Ենուած է
մեծ և փառաւոր Օրմեանցքի աշխցա (Հայոց
փողոց) ըսուած տեղը, մեծ հրապարակին
վրայ: Բժշկեանի թաղաքն այցեղած միջոց,
վանքին մէջ կը բնակէին արքեպիսկոպոսի
քահանաները և կանոնիկոսները, որոնք շատ
անուանի էին իրենց գիտնականութեամբը,
այնպէս որ երբեմն Լատին արքեպիսկոպոս-
ները մեծամեծ պարգևներով, անոնցմէ զու-
մանս առած ժողովրդապետ դրած են Լեհաց
վրայ, ինչպէս Զախարեւիչ, Մարտնորուշ և
ուրիշներ, որոնք համալսարանին դասաւու-
նիւր էին: Այս վանքի մասը կը կազմեն կամ
կից են և եպիսկոպոսարանը, կուսաստանը
և եկեղեցին: Եպիսկոպոսարանը կառուցուած
է եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, բարձր ու
գեղեցիկ. ունի ութ սենեակ, մէկ սրահ հան-
դերձ գրաստանով, մեծ սեղանատուն մը և
փոքրիկ մատուռ մը: Սիդանատան պատերուն
վրայ՝ մինչև ցարդ Լեմպէրկ նստող հայ ե-
պիսկոպոսներու պատկերները նկարուած և
սակի շրջանակի մէջ աւանուած կախուած են:
Եպիսկոպոսարանը շատ արծաթեղէն կարա-
սիւներ ունի. թանկարան մը կայ հայերէն
հին ձեռագիրներու, ուր երբեմն մինչ 1500
կողոր ձեռագիր կային. եպիսկոպոսներէն և
քահանաներէն շատերը, այս հնութիւնները
կամ խրացուցած և կամ վաճառած են. մէկ
մասն ալ Վիեննայի և Պուտա-Փէշթի պե-
տական մատենապարաններու նուիրեր են:
Եպիսկոպոսարանին առջեւ սալաշատակ բա-
կին մէջ կայ բարէ սիւն մը շէնքին բարձ-
րութեամբ, և սեանը վրայ կանգնած է բա-
րէ արձան մը Քրիստափորի վկային, Յի-
սուս մանուկը ուր բարձած: Ներքնախարա-
խին վրայ լատիներէն արձանագրութիւն կայ,
որուն հայ թարգմանութիւնն է. « Ի փառս
սրբոյ Երրորդութեան զայս եկեղեցի և վանս
նորոգեաց պատուելի Պարոն Խաչին Ա-
կուստօնովիչ, կառավար և մեծաւոր Հայաս-
տանցի ի 1716. յաւուր սրբոյ Խաչին »:
Այս սեան մօտ ի հնումն կար Լուսադրիւր,
շինուած եկեղեցւոյն հետ, ինչպէս ազգիս
սովորութիւնն է. բայց ժամանակ անցնելէ

վերջ կործանեցաւ, որուն սեւագոյն քարե-
րը թժշկեանը տեսեր է զանգակատան սրմի
մէջ և մեծ գծուարութեամբ կարգացեր է
հեռեւեալ երկաթաղիւր յիշատակարանը, «Ի
թագաւորութեան Գաղիմիր Գառլի շինեցին
հայ աղբարքն զաղբիւր մի. ԹՎ. 269. (= 1264)»։
Եպիսկոպոսարանի ներքեւը զէպի
վերին փողոցն էր Հայոց դատարանը, որ
ստալ առանձին թաղի մէջ էր և կը կոչ-
ուէր Ռադոչէ, բայց անցեալ դարու առա-
ջին կիսուն հօս կ'ընէին իրենց գատերը.
Լեհաց տէրութեան վերնաւոր, վերցաւ նաեւ
Հայոց դատաւորութիւնը։ Հայոց վանքի մէկ
կողմը 1616ին, Յովհաննէս անուն բաճա-
նայ մը, մեծ ծախքով և շատ աշխատու-
թեամբ հաստատուեց է հայկական տպարան,
որ առաջին անգամ Սաղմոս մը տպագրուեց
է և յետոյ քանի մը բժշկական և աղթարա-
կան գրքեր, և քիչ ժամանակ վերջը փա-
կուեց է։ — Կանոնիկոսարանը փողոցի վրայ
բարձր և քարուկիր փառաւոր շէնք մ'է շատ
սեռեակներով, որ կը բնակին քահանայք.
Հօս ալ հայկական գրչագիր թանկագին մա-
տեններ կը պահուին, որոնցմէ այժմ քիչ
բան մնացած է։ Հօս է նաեւ Հայոց գան-
ձատունը կրկին գտնուելով ամրացած, որ
առաջ 40000 ոսկի հասոյթ կը մանէր.
բայց այժմ շատ նուազած է հասոյթը, ու-
րովհետեւ կալուածներէն շատերը յափշտա-
կուած են օտարագոյններէն։ Կանոնիկոսարա-
նի բակը ծածկուած են հայկական տապա-
նագիրներով. 1160 թուական ունեցող տա-
պանաքարեր ալ կը տեսնուին։ — Կուսաս-
տանն առանձին վանք մ'էր, հայ Բենեդիկտեան
կոյսերու համար, պարիսպներով գատուած,
քարաշէն և կրկնաշարի, բայց ոչ այնչափ
բնագրծակ։ Ունի առանձին մատուռ կամ
վերնատուն, որ հատարելով հայ կոյսերը
իրենց մայրապետին հետ ձայնով ժամերգու-
թիւն կը կատարէին հայերէն, շարականին
և ժամգրոց երգերէն երգելով։ Բժշկեան
այս կուսաստանի սեռեակները տեսած է,
զարգարուած որոց պատկերներով, և կ'ը-
սէ, թէ բոլոր կոյսերը հայագոյն են և բո-
կ'ընթեանուն հայերէն լեզուն։ Այս միանձ-
նաշէր Ս. Բենեդիկտոսի կարգէն էին և ի-
րենց կրթութիւնը այնչափ անուանի էր բո-

լոր Լեհաստանի մէջ, մանաւանդ տէրութեան
գիմաց, որ ասոնք ուրիշ միանձնաւորներու
կանոն կու տային։ Ամէնքը կը հպատակէին
մէկ արքայաուհիի, որ ունէր խորհրդականներ
և պաշտօնաւոր միանձնաւորներ, որոնց խը-
նամակալ էր Հայոց արքեպիսկոպոսը։ Ան-
ունի էր ասոնց պարատունը, որ կը վար-
ժէին 400 աղջիկներ, որոնք կ'ուսանէին
կրօնք, գիտութիւն և ձեռագործներ։ Այս կու-
սաստանը այրեցաւ 1781ին, զոր յետոյ
նորէն շինեցին։ Կուսաստանիս մէջ այժմ
կան ինը հայ մայրապետք և ութը ուխտեալ
օրիորդք, որոնք ձրի կը պատարակեն աղջ-

40. Լեմպէրկի մէջ հայ աղբարքար։

կունք և կէս գիշերն ալ ժամ մը ժամերգու-
թիւն կ'ընեն։ — Հայոց եկեղեցին արքեպիս-
կոպոսանիստ է և հռչակաւոր ուխտատեղի
բոլոր Քրիստոնէից, կառուցուած է բարձր,
փառաւոր, քարաշէն, Ս. Աստուածածնի ա-
նուամբ. ունի երեք գուռ և առտուերք խո-
րան։ Բնմը բարձր է և գատին երկու կող-
մերն են քահանայից նստարանները և ար-
քեպիսկոպոսի աթոռը, որ, կ'ըսէ Բժշկեան,
ամէն օր անխափան Հայոց արարողութեան
համեմատ ժամերգութիւնք կը կատարուին։
Տիրամօր վերափոխման հին պատկերը գրուած
է առաջ խորանը. որմի վրայ կայ անվերժա-
նելի արձանագրութիւն։ Ս. Լուսաւորչի հրա-
շագործ պատկերը գրուած է առանձին խո-

րանի մը վրայ, մեծ դրան մօտ հարաւային կողմը, ուր կը յաճախեն շատ ուխտաւորներ ամէն ազգէ. ամէն հինգշաբթի Պատարագ կը մատուցուի մէկ երկու կտոր շաւականի երգերով. այս պատկերը ամբողջ խորանին մեծութեամբ է և արծաթապատ ու սկեզոճ, զոր կատարինէ անուն հայ այրի կին մը նուիրեր է 1608ին, ինչպէս կը յայտնէ, գատառակին վրայ գրուած յիշատակարանը։ Այս եկեղեցւոյն յատակը շարուած են մեծամեծ գերեզմանաքարեր, բաւին և հայ արձանագրութիւններով. հնագոյն տապանաքարը ունի 1483 թուականը։ Եկեղեցւոյն հիւսիսային դռնէն կը մուտքի բնագործակ և սալաշատակ աւանդատունը, որ ունի աստնձին քարաշէն մատուռ։ Այս մատարան վրայ է եկեղեցւոյն պահարանը, ուր կը պահուի գեղեցիկագիր, զարդարուն հին աւետարան մը արծաթապատ, որ կը գործածեն հանդիսաւոր տօնի օրեր. կան նաեւ հին ծանր պատարագի թանկագին զգեստներ, Անիէն փոխադրուած ծանրագին անոթներու մնացորդներ, երկու սկիհ, և այլն։ Եկեղեցւոյ հարաւային դռնէն կը մուտքի խաչքար՝ որ է քառանկիւն գերեզմանատուն, և ունի մեծ գուռ մը, որ կը հանէ վերին փողոցը, և է եկեղեցւոյն բուն արտաքին դուռը։ Արեւմտեան կողմն է խաչելութեան մեծ արձան մը, ուր մարմնոյ և արեան տօնին փառաւոր հանդէս կը կատարուի։ Հոս կը հաւաքուին, կ'ըսէ Բժշկեան, բաղաքին բոլոր մեծամեծները և արուեստագետները, զարգարուած գոյնզգոյն զգեստներով, և իրենց զրօշակներով կը հետեւին թափօրին։ Տեղւոյն չորս կողմերը չորս փառաւոր խորաններ շինուած են, ուր եպիսկոպոս օրհնութիւն կու տայ։ Եկեղեցւոյն յիշատակարանը հետեւեալ կերպով գրուած կայ. « Ալեքսանիստ եկեղեցին Հայոց Իլովայ շինեցաւ յամի Տեան 1183 փայտաշէն, իսկ ի 1363 շինեցին քարաշէն, հիմնադիրն էր պարոն Յակոբ Շահնշահ Կաֆացի. և պարոն Ստեփան Փանոսեան Արաւհամենց ի վայրտրի բաղաքէ։ Ի 1509 նորոգեաց զգմբէթն յարգելի Առաքաւոր Քօփուէն։ Ի 1562 կանդնեաց զանդակատունն պարոն Անդրէաս Կաֆացի. ի 1723 շինեաց զվերնատունն կուսա-

նաց և բարձրացոյց զգաւթմն պարոն Խաչիկ Ալեքսանտնովիչ ազնուական իշխանն և զատաւորն զատաստանին. յորոյ յիշատակ կանդնեցին զսինն արտաքին »։ Եկեղեցւոյ հիմնադիր ազնուաշուք իշխանները և տանուէրները 1363ին մագաղաթի վրայ գրած են հաստատ կտակ մը, որպէս զի իրենց ազգականները եկեղեցւոյն վրայ իրաւունք չունենան։ — Եկեղեցւոյն զանգակատունը մեծ և բարձր է, կառուցուած արեւելեան կողմը, եպիսկոպոսարանին դրան վրայ. յիշատակարանն գրուած է զատարանի դրան վրայ, որ կ'իջնայ զանդակատան ներքեւ. զբռնուած է սեւ մարմարինի վրայ սակզիք։ Հայոց հիւանդանոցը եկեղեցւոյն մօտ էր շինուած միւս փողոցի վրայ, ուր ժամանակաւ կը բնակէին հայ աղքատներ. ունէր հօգարարձու և եկամուտ. ինչպէս յայտնի կը տեսնուի թաթարերէն օրագրութենէն։

Լեմպէրկի Հայոց արքեպիսկոպոսութիւնը հաստատուեցաւ 1364ին, ինչպէս կը ցուցնէ յիշատակարանը։ Առաջին անգամ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը եղաւ, որ ձեռնադրուեցաւ Մեարոպ կաթողիկոսէն, ինչպէս յայտնի է իր կանդակէն, որ զրեց առ Իլովայի հաստատութեան համար։ Նոյնը հաստատեց նաեւ յաջորդն Կոստանդին կաթողիկոս, որ յետոյ զԳրիգոր մերժելով Իլովի արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց Նաորատինի որդին Յովհաննէս։ Այս պատճառաւ Իլովի յիշատակարանին մէջ առաջին եպիսկոպոս գրուած է Յովհաննէս։ Յովհաննէսէն վերջ եղած են Աւետիք արքեպիսկոպոս, յետոյ իրարու յաջորդած են Խաչատուր, Ստեփան, Գալուստ, Գրիգոր Բ, Պարսամ, Յովհաննէս Բ, Գարրիէլ, Մեարոպ, Նիկողայոս կամ Նիկոլ, վարդան Յունանեան, Յովհաննէս Գ. Տօպիա Ա. կուստանովիչ, Յակոբ Ալեքսանտնովիչ, Յակոբ Բ. Թումանովիչ, Յովհաննէս Գ. Սիմոնովիչ, Քայիթեան Վարդերեսովիչ, Սամուէլ Կ. Ստեփանովիչ, Գրիգոր Սիմոնովիչ, Գրիգոր Յովսէփ Ռամաշկան։ Վերջին տարիներս (1901 թուին) վախճանելով Սահակ Նիկողայոս Սահակեան արքեպիսկոպոսը, որ ձեռնադրուած էր 1882 թուին, իրեն յաջորդեց Յովսէփ Թէոփիլոս Թէոփիլովիչ։ Լեմպէրկի յիշատակարանին մէջ

քի մը տարբեր կարգաւ դրուած են արքեպիսկոպոսներու անունները: Արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը նախ կ'ըլլայ կանոնիկոսներու ձեռքով, հանդերձ ժողովրդեան հաւանութեամբ, յետոյ կայսրն ալ կը հաստատէ. իսկ Հոովմայ Սրբազան Հայրապետն ալ կը հաստատէ, զրկելով Մետրապօլիտի վերաբերեալ կամ Պալիարմ, գործուած սպիտակ բրդէ և խաչազարդ:— Ոչ սխալն վերոյիշեալ եպիսկոպոսները, այլ և Անայ բնակչաց շատերը կ'ընդունէին Գաղկեզանի սուրբ ժողովր. ինչպէս յայտնի է Պետրոս կաթողիկոսի, Յովհաննէս թագաւորի, Գրիգոր Մագիստրոսի, Գրիգոր Վկայասիրի, Բարսեղ եպիսկոպոսի և այլ երեսիկի անձանց գործերէն: Սակայն Յունաց առեւտրիւնը այնպէս խրոնջուց Անեցիները, որոնք անոնց պատճառաւ այնչափ զգրազուտիւններու պատահեցան, որ անոնցմէ օտար ու հեռու կ'երեւնային. բայց շատերը ծանօթ էին Հոովմայ Սրբազան Հայրապետներու, ինչպէս Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը և ուրիշներ: Այնու հանդերձ Հոովմէն անկախ, Հայոց կաթողիկոսէն կը ձեռնադրուէին և անոր հեղինակութեամբ կ'իշխէին Լեմպերկի, Վալաքիոյ և ուրիշ գաղթախոյրներու մէջ: Երբ միարանեցան Ս. Աթոռոյն հետ այս եպիսկոպոսներու իշխանութիւնը կը տարածուէր մինչև Խրիմ և Ռոտրախան. և երբ Լեհաց տէրութիւնը բաժնուեցաւ, այս իշխանութիւնը ամփոփուեցաւ միայն Գերմանացոց Լեհաստանին վրայ, վրան զի Ռուսաց մասը ինկաւ Ռուսիոյ լատին արքեպիսկոպոսի ձեռքը, մինչև որ Անեցիներու համար եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Յովսէփ Քրիստոֆօրովիչ, որ կը նստէր Մոլդովի մէջ: — Լեմպերկի նախնի եպիսկոպոսները երբ Էջմիածնէն կու գային զաշնադրութեան գիր կու տային, որ սկսաւ խաչատուր եպիսկոպոսէն, ինչպէս կը տեսնուի իրեն մէկ բողոքագիր նամակէն, մագաղաթի վրայ գրուած, 1467ին: Այդ նամակէն կը յայտնուի, թէ Անեցիք Իրլովի եպիսկոպոսներու իշխանութիւնը սեղմած էին, և ամէն բան գատաւորներու հրամանով կը կատարուէր: Այդ պատճառաւ, Գալուստ եպիսկոպոսը, 1516ին առ Իրլովիոյ գրած նամակով կը մեղադրէ խաչատուր եպիսկոպոսը,

իր առաւ զաշնադրոյն համար: — Մեղքիւնդ կաթողիկոսը 1624 թուին փախչելով Պարսից Շահաբաս թագաւորի ձեռքէն, բաղաքս ապաստանեցաւ. հայ ժողովուրդը մեծ սպառնալ վրէժը ընդունեցաւ: Եւ որովհետեւ իրենց եպիսկոպոսը վախճանած էր, նոյն միջոցին մատակցին ձեռնադրել տալ արժանաւոր արեղաներէն մին: Բայց Նիկիոյ արեղայն շատ ընծաներով կաթողիկոսը շահեցաւ, զինքը եպիսկոպոս ընելու համար. բայց բահաններէն և ժողովրդենէն ոչ ոք այս բանին հաւանեցաւ. և ամէնքն ալ ընդդիմացան և ջանացին արգիլել, սակայն հնար չեղաւ. վրան զի կաթողիկոսը Վնիկոյ տանելով Ս. Խաչի Համկատար վանքը, գաղտուկ ձեռնադրեց: Այս բանս լսելով ժողովուրդը՝ շրջաւնեցաւ, ուստի Նիկիոյ աղեց կաթողիկոսի հետ կամենից երթալ. բայց խաչատուր եւ գործուց, կոնդակ գրելով Իրլովցիներու, թէ ո՛վ որ չի ընդունիր Վնիկոյ՝ նզովուած է, որով ժողովուրդը լռեց: Բայց իրենց սիրտը երբէք չմիացաւ անոր հետ, որով և շատ խռովութիւններ ծագեցան: Խնդիրը այն կէտին հասաւ, որ հայ գատաւորները չհանդուրժելով Նիկիոյ, մայր եկեղեցւոյն զաները փակեցին, բանալիները առին և աղեցին եպիսկոպոսը դատել. բայց նա իր ճարտարմտութեամբը դատը անոնց վրայ դարձուց և ժողովուրդը պարտական մնաց: Այսու հանդերձ Նիկիոյ ջանաց հաշտուիլ ժողովրդեան հետ, բայց երբ տեսաւ թէ անոնք յամառած են, զիսեց Յիսուսեան կրօնաւորներու և անոնց հետ միանալով երգման զիր առաւ Հոովմայ Ս. Աթոռոյն հետ զանդ մնալու, իրեն ժողովրդեան հետ: Նոյն տան լատին եպիսկոպոսը Վնիկոյ զրկեց քաղաքապետին, որ անմիջապէս ստիպեց ժողովրդեան որ կամ իր ատենը երթան խօսելու և կամ եկեղեցին բանաւ: Իսկ Հայերը անխափնութեամբ ո՛չ քաղաքապետին գալին և ոչ եկեղեցին բացին. ուստի Յիսուսեանները և Նիկիոյ զօրքեր առնելով գալին եկեղեցւոյն դուռը, և հայ իշխանները կանչեցին, որ կամ իրենք գան բանան և կամ բանալիները զրկեն: Իսկ անոնք խիստ կերպով պատառխանեցին, թէ մենք ենք եկեղեցւոյ շինողները և ամէն բան մերն է, ու չենք

ճանչնար զՆիկիոյ, ուրեմն ի՞նչ իրաւամբ բա-
նայինները կը պահանջէր: Այս պատասխա-
նին վրայ անսխալօք խորտակեցին եկեղեց-
ւոյն զաները և ամէն բան յանձնեցին Նի-
կիոյ ձեռքը: Այնուհետեւ Նիկիոյ, զօրացաւ և
հարստացաւ, տիրելով նաեւ Հայոց ուրիշ
եկեղեցիներու: առաւ բոլոր զանները, ու-
կեղէն և արծաթեղէն անօթները, սրնք
անբաւ էին, ծանրազին զգեստները և զըր-
չագիր մատենաները: Իսկ ժողովուրդը մնաց
առանց եկեղեցւոյ. և նեղը մտնելով ամէն-
քը միարան բողոքեցին 1631ին, Մալսէս
կաթողիկոսին, որ և խոնարհական նամակ
գրեց առ Հռոմէայ հայրապետն, Լեհաց թա-
գաւորը և Իրլանդի լատին եպիսկոպոսը, ա-
զաչելով ողորտիչ անմխիթար հայ ժողովուր-
դեան և առանց եկեղեցւոյ չթողուլ: Ասոնք
յոժարեցան և Վլախիլու թագաւորը իրլով
հանդիպելով, ուղեց եկեղեցիին անուշ և
Հայոց սալ, բայց Նիկիոյ պատարագի զգեստ-
ներ հագած և սրբութիւնը ձեռքը բռնած
ելաւ թագաւորին դիմաց և սպաննացաւ, ան
ալ զարհուրած եւ զարձաւ: Իրլանդիք յե-
տայ գիմեցին Փիլիպպոս կաթողիկոսի, որ-
պէս զի Պարսից թագաւորին ձեռքով իրենց
օգնէ, որ և յատուկ կոնդակ գրեց 1638
թուին: Նոյն կաթողիկոսը 1640 թուին ա-
րիշ կոնդակով մը իրլանդաց կը յայանէ, թէ
Պարսից թագաւորի զեապանն որ ի նպաստ
Հայոց թուղթ պիտի բերէր առ թագաւորն
Լեհաց, ճանապարհին սպանուած էր, ուստի
և խորհուրդ կու տար իրենց քանի մը բա-
նիրուն անձինք գրեկ իրեն հետ խորհրդակ-
ցելու համար: Բայց Յիսուսեանց սաստիկ
զօրութիւնը ոչնչացուց ամէնուն ջանքն ու
խորհուրդները: մինչև յուսահատած ժողո-
վուրդը գիմեց նոյն Նիկիոյ եպիսկոպոսին,
որ իրենց վրայ գլխաւով գէթ սկրտել տայ
մանուկները: Իսկ նա խոտիւ կը պահանջէր
որ իրեն բոլոր կամքը կատարեն: Այլ պատ-
ճառաւ շատերը յուսահատած հաւաքելով ի-
րենց կարասին Լեմպէրկէն ելան և ցրուե-
ցան զանազան տեղեր: Այն առնն ժողո-
վուրդը կիսով չափ նուազեցաւ, տկարացաւ
իրենց սժը և բոլոր բարեկարգութիւնները
խանդարեցան: — Նոյն ժամանակները Կ. Պոլ-
սի Ս. Լուսաւորչի եկեղեցւոյն մէջ կը քա-

րողէր Պօղոս անուամբ լատին Դոմինիկեան
կրօնաւոր մը՝ հայերէն լեզուի տեղեակ: Որ-
բանս Ը քահանայապետը ասոր հրամայեց,
որ երթալով իրլով ժողովուրդը խաղաղաց-
նէ. սա քաղաքս հասնելով ժողովուրդը հա-
ւաքեց Հայոց եկեղեցիին և շատ ահակ յոր-
դորներով հանդարտեցուց. բայց կատարեալ
հաշտութիւն չեղաւ: Նոյն քահանան յետոյ
Հռոմ գնաց և հայ ժողովուրդեան համար միջ-
նորդ եղաւ Սրբազան Հայրապետին, սակայն
Նիկիոյ հոն հասնելով ամէն բան ոչնչացուց
Յիսուսեանց զօրութեամբ: Բայց երբ Նիկիոյ
իրլով զարձաւ տեսնելով որ ժողովուրդեան մեծ
մասը ցրուած է, սկսաւ խոնարհիլ: Յետոյ
լսելով, թէ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կ. Պո-
լսի եկած է, անոր գիմեց. բայց հայ իշ-
խանները առաջուց հոն հասուցած էին խաչ-
կօ դատաւորը, ամէն բան իմացնելու հա-
մար: Կաթողիկոսը մեծ խոհեմութեամբ և
բաղդրութեամբ շահեցաւ երկու կողմերը և
իրլով գրեց իր խոհեմ աշակերտը Յովնան:
նէս վարդապետ Արդրնցի, որ 1652ին քա-
ղաքս հասնելով, յորդորանքով ժողովուրդը
տարաւ եկեղեցւոյն զուր և հոն աղօթելով
կաթողիկոսին կողմէն ժողովուրդը օրհնեց,
յետոյ համբարելով Նիկիոյ եպիսկոպոսի ձեռ-
քը, անոր տուաւ եկեղեցւոյն բուն առաջին
բանալիները, զորս պահած էին դատաւոր-
ները և նա զուր բռնալով զամէնքը ներս
ընդունեցաւ: Իսկ ժողովուրդը որ 23 տարի
կարօտ կը կրէր եկեղեցւոյն, երբ ներս մտան
սկսան ամէնքը լալ, այնչափ խռովութեամբ
պատճառաւ: Երկար լալէ վերջ հազիւ հան-
դարեցան և Յովնանէս վարդապետը բեմը
եյնելով, սկսաւ անուշ խօսքերով ժողովուր-
դը մխիթարել, և զանոնք օրհնելէ վերջ
խնդրեց որ Նիկիոյն ալ օրհնէ, և նա զամէն-
քը օրհնեց խաչով և աւետարանով: Այս
գէտքը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամէ-
նուն, այնպէս որ բոլոր քաղաքացիք, Հրեայք
անգամ Հայոց սերտակցութեան կ'երթային:
Նոյն միջոցին Գազիմիր թագաւորը իրլով
զալով, երբ որ այս բանս լսեց, հիացաւ Յով-
նանէս վարդապետի խոհականութեան վրայ
և իրեն սենեակը կանչելով, հուրհակալ և
զուր և մեծամեծ պարզուներ տուաւ: — Այ-
նուհետեւ Նիկիոյ արքեպիսկոպոսը սկսաւ հան-

դարաւորութեամբ վարել իր իշխանութիւնը, և սիրելի ըլլալ ժողովրդեան: Քանի մը տարի վերջը Հոովմ գրեց և Ազեքսանդր Հայրապետէն խնդրեց, իրմովի մէջ հայ մանկանց համար դպրոց մը բանալ: Հայրապետն հաճելով, դպրոց մը շինել տուաւ 12 ուսանողաց համար, 1662ին, առաքելական գահին ծախքովը, և դատաւորութեան համար գրկեց կրկէս Գալանոս Թէադօրն կրօնաւորը: Նիկոլ իր իշխանութիւնը 55 տարի վարելէ վերջ, 1681ին վախճանեցաւ: — Լեմպէրկի Հայերը շատ ազատութիւններ ստացան Լեհաց աւերութենէն: Առաջին պարպեալները արուեցաւ Թէոդոր դքսէն, որով Հայերը իրենց օգնութեան կանչեց 1062ին: Այս հրովարտակը բաւ առ բաւ օրինակելով, հաստատեց Լեհաց Վլադիսլաւոս Գ թագաւորը, իր բնագրծակ հրովարտակին մէջ, հանդերձ այլ և այլ ազատութիւններով, 1641ին: Գրեթէ բոլոր թագաւորները հետզհետէ այսպիսի պարպեալներով շատ աւետակ ազատութիւններ տուին Հայոց, որոնք կը տեսնուին քաղաքի մէջ, շատերը հին գրով մագաղաթի վրայ գրուած հանդերձ թագաւորական կրօնով: Լեմպէրկի մէջ բնակող Հայերը կը գրադին վաճառականութեամբ, կան նաեւ գաւառային պաշտօնեաներ: Շուրջը կան նաեւ մի քանի կալուածատէր Հայեր: Քաղաքին մէջ հայ որբանոց մ'ալ կայ, ուր հայ տղաք կը սորվին և ուսկից քաղաքային զորացներ կ'երթան: Շատ կը փափաքէինք տեղւոյս հայկական հաստատութեանց նկարներն հոս ներկայացընել, սակայն լուսանկարները ձեռք բերելը անհնարին եղաւ, ուստի միայն մէկ հայ աղբերաբար մը կը գնենք: — Ճառագարնորդութիւն ի Լեհաստան, 95-119: Բագմաւիկ ԾԶ. 561-563: Եւ այլն:

ԼԵՆՔՈՐԱՆ. Ռ. Ленкорань. — Նահանգական քաղաք Բագու գաւառի: Ունի 4222 բնակիչ, թաթար, աւս, հայ, հրեայ: Հայոց թիւը 300ի կը հասնի և ունին եկեղեցի:

ԼԵՇԿԻՆ կամ ԼԵՉԿԻՆ. — Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի, Մեղրաձորի մէջ. ուր Պապի գնդի զօրավարներէն երկուքը միացած՝ կ'ուզէին զինքը գաւաճանել, որոնցմէ փախաւ, և Գաւիթ բէկը ուրիշ զօրավարի ձեռ-

քով զանոնք հաշտեցուց: Կը թուի լինել այժմեան Լեշկ գիւղը:

ԼԵՇԿՈՒԱԶ. Տես ԼԵՒԱԶ:

ԼԵՐԻՆ ՎԱՆՔ. Տես ԵՂՈՒԿ:

ԼԵՐՄԵՆԻՉԻ. Տես ԲԱՎԷ:

ԼԵՒ. — Երբեմն հայաբնակ և այժմ այլազգաբնակ գիւղ Արցախի Ծար գաւառի մէջ:

ԼԵՒԱԶ կամ ԼԵՇԿՈՒԱԶ. — Այս անուամբ կրկին վերին և Ներքին գիւղեր կան Սիւնեաց Արեւիք գաւառի մէջ: Ռուսաց պաշտօնական աշխարհացոյց բարեւոյի մէջ նշանակուած է միայն Ներքին Լեւազ գիւղը՝ 70 տուն այլազգի բնակիչներով: Իսկ վերին Լեւազը լինելու է անշուշտ գէպի հիստորային արեւելք նշանակուած Լեշկուազ գիւղը, որ կը թուի, թէ այժմ հաստատուն բնակիչներ չունի, որովհետեւ վիճակագրութեան մէջ նշանակուած չգտանք: Լեշկուազ անունը ազատագրութիւն է Լիճքվադի, որ այսպէս կոչուած է գետոյն ջրերու հոսանաց և կամ Ալանիէզ լեռան լճակաց համար: Լեշկուազ Մեղրիի գիրքէն բարձր է, չըճապատուած անտառապատ լեռներով. գիւղին անուամբ կը կոչուի նաեւ լայն ձորահովիտը: Օդը հովասուն և աւելի տաք, քան ցուրտ, որ շատ կը յարմարի Մեղրեցոյ բնութեան, որոնք ամառը այս տեղ կ'անցընեն, մասամբ վրաններու և մասամբ սենեակներու մէջ բնակելով:

ԼԵՒՈՆԵՅԵՐԳ. — Այս անուամբ բերդ մը կը յիշուի Սիւ մօտ, շինուած Լեւոն Մեծէն, ինչպէս կը վկայէ ժամանակագիրն, թէ «Շինեաց և բագում բերդս և զգեալս, որոց մին է բոս անուան խրոյ. կոչի Լեւոնքերդ, զոր այժմ այլազգիք Լմբերդ կոչեն, որ շէն այլ ամայի մնացեալ, և եկեղեցին Ս. Վասլի անուամբն, որ նա եւս աւերակ է»: Նոյն ժամանակագիրը կ'աւանդէ, թէ ԺԶ զարու կիսուն՝ գէթ մասամբ շէն էր այս տեղս և ամառանոց Սսեցի Մայսեկ տաճին, որոցմէ էր Թորոս Ա կաթողիկոսը, որ արհամարհուելով տաճնձնացաւ այս բերդը, «և կեցաւ անդ և մեռաւ, և թաղեցաւ անդ ի Ս. Յովհաննէսայ դուրսն, ի հարաւային որմին տակն և ի ՌԲ (= 1553) թուին որ նորոգեցին զԼեւոնքերդին զեկեղեցին, նա զգերեզմանն ի ներս տակն»:

ԼԵՒՈՆԴՈՒՊՈԼԻՍ կամ ՂԵՒՈՆԴՈՒՊՈԼԻՍ. — Այս քաղաքը Բաղն գետի մէջ, այս առաւելումը հին քաղաքը մը կը յիշուի, որ յետոյ Յուստինիանոսի անուամբ կոչուեր է Յուստինիանուպոլիս: Տակաւին յայտնուած չեն աւերակները:

ԼԵՒՈՆԻ ԵՐԿԻՐ. — Այս անուամբ կոչուած է երբեմն Կիլիկիոյ այն մասը՝ որ նուաճուած էր Լեւոնի իշխանութեան ներքեւ:

ԼԵՒՈՆԿԼԱՅ. — Ամբոյ Կիլիկիոյ, որ վերջիշեալ Լեւոններով հետ նոյն կը կարծուի ըլլալ:

ԼԵՋԿԻ կամ ԼԵԿՋԻ. — Կեդի գետի մէջ, Քէօշմէր լեռան արեւելեան հիւսիսային կողմը վիճակ մ'է: Երկիրը արօտաբեր է պատուական լեռնադաշտակ է: Ունի 10-12 գիւղեր, լէզիկ, հայ է բուրդ բնակիչներով. աղը պատուական է:

ԼԵՋԳ, ԼԵՍԿ կամ ԱՐԱԼԵՋ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ, Շահպաղի գիւղէն 1 ժամու ճանապարհ հեռու, արեւելեան հիւսիսային կողմը, սիսիսուր լեռնակի մը ստորոտը, որուն զագաթը շինուած է Ամենափրկիչ անուամբ մատուց մը, առանց թուականի է յիշատակարանի: Գիւղը հարաւային կողմէն ունի զեղեցիկ տեսարան. օդն լաւ է, բայց ջուրը նուազ: Ունի բաւական թուով այգիներ: Բնակչաց թիւն է 150. ունին Ս. Աստուածածին անուամբ մօթ եկեղեցի մը, առանց թուականի: Եկեղեցւոյն կից կայ ծաղկոց մը: Լէզքէն միշտ 40է աւելի պանդուխտներ կը գտնուին Կ. Պոլիս: Ամենափրկիչ մատրան կանթեղը շարաթը անգամ մը կիրակամարի երեկոյ կը վառուի: Տարին անգամ մ'ալ Աշխարհամատրան կիրակի օրը պատարագ կը մատուցուի մատրան մէջ և նոյն օրը ամէն կողմէ ուխտաւորներ կու գան, մանաւանդ գիւղացիք, նոյն օրը ուրախութեան հանդէս կը կատարեն: Գիւղիս անուան համար հետեւեալ պատմութիւնը կայ աւանդութեամբ. «Ի հնումն այս լեռնակի վրայ Ամենափրկիչ տեղ կառուցն եղած է. քրքմապետները կը բերէին հիւանդներ ու մեռելներ և կը դնէին կուռքերու առջեւ, որպէս զի լիզեն ու ողջացնեն: Շամիրամ իր շատառածները այս լեռնակի վրայ կարգաւ կը շարէր, և կը հրամայէր որ իր շի-

նած բերդի վրայէն երկրպագութիւն բնեն այդ շատառածոց, որոնց առջեւ դրուած է եղեր նաեւ Արա Գեղեցիկի մարմինն՝ լիզել տալով ողջացնելու նպատակաւ:» — Գիւղիս կեդրոնը բարձրացած կը տեսնուի 5-6 գրկաշափ շրջապատ ունեցող միակտուր բաւ մը, որուն գագաթին վրայ կան կանան բոյսեր, որոնք տեղացւոց բաժին համեմատ, ձմեռն ալ կը պահեն միեւնոյն կանաչութիւնը: — Լէզքէն կէս ժամու ճանապարհ հեռու կայ Աշեր Ատեւականց անուամբ հայկական գիւղ մը, որ այժմ ամայի է: Այս աւերակն ընդարձակ գիւղատեղի մ'է, որուն կեդրոնը կը տեսնուի զեւ կիսակործան եկեղեցի մը և դրան ճարտարարուեստ բանաւորութիւնով խաչքարն՝ ընկած է դրան առջեւ. կը նշմարուին նաեւ հին տառեր՝ բոլորովին անընթեմելի: Եկեղեցւոյն արեւելեան հարաւային կողմը կը տեսնուի ընդարձակ գերեզմանատուն մը, որուն խաչքարերը սրբաւորուած են դաշտին երեսը և 4-5 գար հնութեամբ խաչքարեր կան: Արեւելեան հիւսիսային կողմը 2 քարքնկէց հեռու բաւական երկայն լեռնագոտի մը կայ, որուն ստորուան կը բզկենք բաղքաւ համ աղբիւրներ: Այս լեռան կողմին վրայ շինուած կը տեսնուի մկրտութեան աւազան մը օծեալ խաչքարով և հին թուականաւ: Ասկէց զատ լեռան կեդրոն վրայ կը տեսնուին բազմաթիւ խաչեր, որոնց խրաքանչիւրը անյայտացած ընտանիքի մը կը վերաբերի: — Եկարգր. Ռ. ղեպոյտարիւն, Բ. 251-255:

ԼԵՋԵՎԱՆՔ. — Սիւնեաց վանքերու շարքին մէջ կը յիշուի անունաւ:

ԼԵՋԼԻ. — Լեւ Այրարատայ Շիրակ գետի հիւսիսային կողմը, որ Գուգարաց սահմանը կը բաժնէ:

ԼԵՆԵՐՈՒՆ. — Գիւղս կը յիշէ Ինճիճեան Սիւնեաց Բաղը գետի Բարկուշատ վիճակի մէջ:

ԼԵՋԿԻՆ. Տես ԼԵՇԿԻՆ:

ԼԵՋԱՆ. — Գիւղ Լոռուայ գետի, բոլորովին հայաբնակ, 62 տուն բնակչօք, որոնք ընդհանրապէս երկրագործութեամբ կը պարապին: Ունին Ս. Աստուածածին անուն և կեղեցի մը: Գիւղիս տեղը բարձրագիւր է և կը գտնուի Լէզանայ ստորերու ստորոտը:

ԱՅՍԿ. Տես ԱՅԶՔ:

ԱՅՔ. — Գիւղ Կեղիւի. 10 տուն հայ և 8 տուն թուրք կայ: Հայերը ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը: Հոգադործ են:

ԱՅՔՊՈՒՏԱՂ. — Խնուտի (Տուրուբերան) գիւղերէն մին:

ԱՅՐՔ. Տես ԱԵԿ:

ԱՇՃԷ. Տես ԱՇԷ:

ԱՇԽԿ. — Գիւղ Կեղիւի. 50 տուն հայ և 12 տուն քուրդ կայ: Հայերը ունին Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը և ծագկոց: Հոգադործ են:

ԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Աղձնեաց (Հիզան) Գեղի գաւառի: Ունի Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը:

ԼԻԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔ. — Սիւնեաց Շահապօնք գաւառի մէջ, Նորս գիւղի արեւելեան կողմը կայ աւերակ գիւղատեղի և այս անուամբ վանք մը՝ որ Ս. Խաչ եւս կը կոչուի: Աւերակ և փոքր եկեղեցոյն զրան վրայ կայ 1251 թուականաւ արձանագրութիւն, յորում կը յիշուի շինողի անունն Լիանու: Վանատեղոյս մօտ կանգնած կայ մեծ խաչքար մը, 1326 թուականաւ համառօտ արձանագրութեամբ:

ԼԻՔ. — Գիւղ Գուգարաց թոփոք գաւառի մէջ:

ԼԻԶ. — Ներքին Պալանքիւի ամենաբազմամարդ գիւղն է, զուտ հայաբնակ. կը զբաւնուի Բէշլան լեռան արեւմտեան կողմը, Ապրի գիւղէն մէկ ժամ հեռու, համանուն Լիզ կամ Վարդ գետակի մօտ: Գիւղիս մէջ բլրակի վրայ կը տեսնուին աւերակ բերդի մը մնացորդները, ուր 100-150 տարի առաջ Բօսթայ անունով հայ մը պատուարուելով, թըշնամեաց դէմ մեծ քաջութիւններ բերէ: Լիզ կը բաղկանայ 250 տունէ, բնակիչներու մեծագոյն մասը նիւթական լաւ վիճակի տէր են և ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը՝ սեւ որձաքարէ շինուած: Գիւղիս մէջ կայ նաեւ կոփածոյ քարերէ շինուած վարժարան մը, որ 1885ին փակուեցաւ: Լիզ իր մերձակայ սահմանին մէջ ունի շինութեան համար բնախր քարեր, որոնք կշիռքով թեւ թեւ և ծաւալով մեծ են ու միանգամայն զիրարտաշ: Գեղեցիկ է Լիզ գետակի եզերաց տեսարանը, մանաւանդ այն պահուն կրբ

գիւղացի մանուկները ձկնորսութիւն կ'ընեն. զետակի ձկները թէեւ քիչ և փոքրիկ, սակայն շատ համեղ են:

ԼԻԶԵՆԻԿԻ կամ ԼԻԶԵՆԻԿԻ. — Սիւնեաց ճաւուղի գաւառի մէջ սակաւաբնակ շէն, Քէչալ լեռան հարաւային կողմը:

ԼԻԼԻԱՆ. — Գիւղ Պարսկաստանի, Քեւմարս գաւառակի Նոր Զուղայու: Ունի 87 տուն հայ բնակիչ, եկեղեցի մը և վարժարան:

ԼԻՃ. — Գիւղ Մարգուանու, գէղի հարաւ ժամ մը ճանապարհ հեռու: Ունի 20 տուն հայ և 40 տուն թուրք բնակիչ: Կ'աւանդեն, թէ դար մը առաջ 200 տան չափ բնակիչ կար՝ բաւական լաւ վիճակի մէջ. բայց յեւսոյ ցրուել են: Գիւղս թուրքերէն կը կոչուի Կեօլ-քեօլ կամ Քեօլ-քեօլ:

ԼԻՃ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Գարանաղի (Կամախ) գաւառի. բնակիչները այլազգի են:

ԼԻՃ կամ ԼԻՃՔ. (Թ. Կիւլ կամ Կեօլ). — Գիւղ Սիւնեաց Սարիս գաւառի, Մեղրածորի մէջ: Ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը: — Տես ՎԱՅՈՅ 2ՈՐ:

ԼԻՃԱ կամ ԼԻՃԱՆ. — Գիւղ Զմիւռնիոյ. 4-5 ժամու ճանապարհ հեռու, Զէշլէի մօտ ծովեզերեայ օդաւտ և առողջարար տեղ մ'է. համբաւուոր ջերմուկներ ունի և ամէն տարի Զմիւռնիայէն և ուրիշ տեղերէ բազմաթիւ անձինք, ամէն ազգէ, կ'երթան ջերմուկները մանելու և օդափոխութեան համար:

ԼԻՃՔ կամ ԼԻՃ. — Գիւղ Ակնայ, Մեծ ու փոքր Արմուտաններէ 7-8 ժամու ճանապարհ հեռու, Եփրատայ ափանց վրայ. ունի բարձր դիրք, գեղեցիկ օդ, բազցրահամ ջուր, այգեստան, պարտէզ ու դաշտ: 80 տուն հայ և 45 տուն թուրք կայ: Հայերը ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի և ծագկոց: Գիւղէս երկու ժամու ճանապարհ հեռու Ս. Փրկիչ անուն վանք մը և ուրիշ հինգ ուխտատեղիներ կան, ուր ուխտի կ'երթան երբեմն: Լիճքէն իբր 60-70 հոգի պահպրեալ առած են Կ. Պոլիս: Գիւղս կը տարածուի լեռան մը ստորտաւ. մէջէն կը բղթէ աղբիւր մը և առատապէս կը ջրէ արտերը: Կը կարծուի, թէ ի հնումն այս աղբիւրի միջոցով ձեւացած են գիւղին առջեւ բազմաթիւ լի-

ձեր, և այս պատճառաւ Լիմը կոչուած է գիւղը: Եկեղեցին ունի քանի մը արտեր, որոնք տարին 7-8 լիւրա եկամուտ կը բերեն: Գիւղիս մէջ բլրակի մը վրայ կը տեսնուին բերդի մը քանդուած սրմերը. այդ բերդը տեղացիք այժմ Բակտի կը կոչեն:

ԼԻԼՈ-ԲԱՂԻ կամ ԼԻԼԱՅԱԿ. — Արցախի Հարճանք կամ Վահուռիք գաւառի մէջ, երբեմն Հայաբնակ իսկ այժմ մահմեականաց գիւղ. մէջը կը տեսնուին Հայկական յիշատակներ:

սեխ և ձմերուկ: Մեծ մասամբ մշակուած է, անձանձրոյթ ջանքով լուսաչոգի Գէորգ վարդապետի: Այս Գէորգ վարդապետը՝ անուանի էր իր ճգնողական վարուքը, անցեալ գաւառ սկիզբը, որուն խցիկը կամ ճգնարանը տակաւին կը մնայ կանգուն, միաբաններու խցիկներէն հեռու. ճգնաւորիս ընտիր և սուրբ վարուց մասին կան շատ բարոյական պատմութիւններ:—Մեր հին մատենագիրները մինչեւ ԺԳ զար չեն յիշեր կղզւոյս անունը, բայց նոյն պարտ վերջերը կը յիշտի գրքի

41. Լիւր կղզւոյն մէկ մասը և Ս. Գէորգ եկեղեցին:

ԼԻՄ կամ ԼԻՄՆ. — Վանայ ծովակի կղզիներէն ամենամեծ և բնորոշակ կղզին է, որ կը գտնուի հիւսիսային արեւելեան կողմը, գէպի Արճէշ գաւառը տարածուած ծովախորշի մէջ. եզերքէն մօտ մէկ վերստ հեռաւորութիւն ունի: Լիւններ և բլուրներ չունի և մեծ մասամբ հարթ տարածութիւն է, ուր կան մշակելի վարելահողեր, փոքր և մեծ այգիներ, արօտատեղիք, բազմաթիւ նշենիներ՝ որոնք բուսեր են քարքարոտ տեղեր. կան նաեւ բանջարանոցներ, և առատութեամբ

մը յիշատակարանի մէջ, հետեւեալ կերպով. «Գրեցու... ի Լիմն կղզիս՝ ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգայ հոյակապ և հռչակաւոր բարձրաշէն և գեղեցիկաշէն տաճարիս, յամի ութ հարեւրերորդի քառասներորդի. յորում ամի աստուածասասա բարկութիւնն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ արիւնաբբու զօրքն թաթարին՝ որոյ անուն գլխաւորին Լանկիթամար կոչուր... յորոյ սաստիցն զերծեալ մեր ազրեցաք առ ոտո երջանիկ վարժարապետին Սարգսի ի Լիման կղզիս»: Թաթմա Մեծա,

փեցին ալ ժե դարու սկիզբը 1428ին, իսկն համար կը գրէ, թէ փախչելով Քաջբե-
րունաց երկրէն, Սքանդարի զօրքերէն՝ «Մա-
գապուրմ եղեալ կամէաք մասնել ի կղզին
Լմայն, և իբրեւ մտաք, սիրով ընկալաւ
զմեզ հոգեւոր եղբայրն մեր վարդապետն և
եպիսկոպոսն Յովնանէն: Եւ մինչ յայս նեւ
զաթիւնս կայաք՝ յանկարծակի զօրք բերդին
Ամկոյ և ... իշխան նոցա Հաճի պէկ անուն
նստեալ ի նաւ, եկն ի կղզին»: Կղզւոյն ա-
նապատական կենաց սկզբնաւորութիւնը կամ
վերանորոգութիւնը կ'ընծայուի Մոկացի Ներ-
սէս վարդապետի, ժե դարու մէջ, ինչպէս
յայտնի է ոտանաւորներու զրքի յիշատա-
կարանէ մը՝ գրուած Ստեփանոս անուն ան-
ձէ մը. «Գիտելի է՝ զի ինքն (Ներսէս) ի Մո-
կաց է, և գնաց յանապատ Տաթևոյ Գ. տա-
րի եկաց, և եկաւ անտի աստ ի Լմայ կղզ-
դին՝ հոտատեաց անապատ ... ի թմ. ՌՀԱ
(= 1632)»: Նոյն զրքի մէջ ուրիշ տեղ
մ'ալ. «Մոկացի Ներսէս վարդապետն ...
եկաւ ի վանայ երկիրս ի Լմայ կղզիս, ա-
նապատ հոտատեաց ի թմին ՌՀԱ»: Ա-
ռաքել պատմիչը պէս աւելի բնորոշակ կը
գրէ. «Ելեալ գնաց ի գաւառն վառպուրա-
կանի և եմուտ ի կղզին Լմայ ի մէջ ծովուն,
անդ ժողովեցան աս նա բազմութիւնք եղ-
բարց, և եղև անապատ»: Ուր կը յիշուի
նաեւ նոյն Ներսէսի մահը ՌՀԶ թուին: Նոյն
ժամանակները շատ բազմաշաղկապ Լիմ անա-
պատի միաբանները, ումանք երան գնացին
կառուց կղզին և հան եղբայրանոց և անա-
պատ շինեցին: Կղզւոյն արեւելեան ծայրը
հարթ տարածութեան վրայ կառուցուած է
հոյակապ եկեղեցին, փառաւոր տաճարով
ու կաթողիկէով, յանուն Ս. Գեորգիոյ, ու-
րուն նշխարներէն մաս մը կը պահուի մէջը:
Եկեղեցւոյ շուրջն կան նեղլիկ և մութ անց-
քեր, երկու կողմերը խառն ի խառն խցիկ-
ներ շինուած, ճգնազգեաց միաբաններու
համար: Այս միաբաններու կեանքը խիստ
է, բոլորովին հեռացած են աշխարհէ, և կա-
նայք չեն կարող կղզին ոտք դնել. կան ե-
պիսկոպոսներ, արեւդաներ և աշխատաւոր
մշակներ, ամբողջ տարին մեկնեցնելէ հրա-
ժարած և միայն բանջարեղէններով և կաթ-
նեղէններով կ'ապրին. անպամ մը միայն կէ-

սօրին կը ճաշեն, որ մէկ տեսակ կերա-
ւուր է. ու որ կ'ուզէ տեղանաւորներ կը ճա-
շէ՝ սուրբ գրոց աշ դնելով, և ու որ կ'ուզէ
առանձին իր խցիկը: Գիշերանց եկեղեցի
կ'երթան, և ամէն օր սաղմոսի ութ կանոն-
ները կատարելէ վերջ՝ կ'սկսին ժամերգութիւնը
երկարածիկ շարականներով և եզանակներով,
այնպէս որ արեւուն ելնելէն վերջ հազիւ
կ'աւարտեն. ամէն օր բոկով ճաշու ժամուն
աղուհացից քարոզները և խաղաղականին
բոլոր երգերը: Կղզւոյս գլխաւոր եկամուտը
կը գոյանայ օղորմութեան և կղզւոյն պիմաց
ցամաքի վրայ ունեցած ագարակներէն, զորս
մշակելով կը հաւաքեն ցորեն և արմուխը.
վասն զի թէև Լիմ բնորոշակ է, բայց մեծ
մասամբ ապառաժուտ լինելով, մշակութեան
շատ յարմարութիւն չունի: Եր ժողովին նաեւ
իր թեմի գիւղերէն տասանորդ, մէկ մէկ կամ
երկ երկու քիւէ ցորեն, գարի, և այլն, ըստ
մեծութեան և ըստ բերոց խրաքանչիւր գիւ-
ղի: — Ասկէց մօտ 30 տարի առաջ, Լիմ
անապատը իր բաւ կառավարութեամբ և արեւ-
տեսական միջակով մեծ հոշակ ունէր, հնոր-
հիւ իր բազմաշխատ վանահօր՝ Թօփուզեանց
Յակոբ եպիսկոպոսի, որ և իր ժամանակին
աստուածարան քարոզչի համբաւ ունեցեր է,
և իր տաղաշափական գրուածներէն շատերը
ապուեր են Աթոռի վառպարակների թեր-
թերու մէջ: Թօփուզեանի մահէն վերջ վան-
քի կառավարութիւնը լուծուեցաւ, և աւելի
թշուառ գրութեան կը հասնէր, եթէ ազգային
Պատրիարքարանի լիազօր կարգադրութեամբ,
հանգուցեալ Պօղոս եպիսկոպոսը չհաստա-
տուէր վանահայր: Պօղոս եպիսկոպոսը իբրեւ
հեղինակաւոր մարդ, վերականգնեց Լիմ ա-
նապատի անկեալ գրութիւնը, բնորոշակեց
անոր ազարակը նոր նոր շէնքերով, որոց
մէջ է ժառանգաւորաց դպրոցը, ննջարան և
վերնայարկը առաջնորդարան, հիւրասենեակ-
ներ՝ իրենց կարգ ու սարքով: Եւ ասաւ
նաեւ վանքին վերաբերեալ հոգերու մէկ մա-
սը, որոնցմէ ուրիշները կ'օգտուէին: Գնու-
նեաց գաւառի մէջ եղած մետաւորապէս քա-
ռառուն հայաբնակ գիւղերու մեծ մասը կը
պատկանին Լիմ և կառուց անապատներու
թեմին. և այդ թեմականները շատ սերտ
կրօնական կապերով կապուած են այս ա-

նապատներու հետ. լիստատ պողիով և այլ նուէրներով միշտ կը կատարեն իրենց պարտքը:

ԼԻՄԱՆՈՎԻՏ կամ ԼԻՄԱԿՈՎԻՏ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ:

ԼԻՄՆ. Տես ԼԻՄ:

ԼԻՄ ՍՏՈՐԻՆ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ:

ԼԻՄ ՎԵՐԻՆ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ:

ԼԻՇԿ. — Գիւղ Սինեայ Արեւիք գաւառի, Մեղրաձորի մէջ, համանուն Լիշկ կամ Սաքի տեղե վտակի եզերքը: Ունի 48 տուն հայ բնակիչ: Գիւղս Ղափանցոց պատմութեան մէջ Լեշկին (Տես) կոչուած է:

ԼԻՍԱՆԿԱՆ. — Կիրիկիոյ վանքերու շարքի մէջ կը յիշուի այս անուամբ վանք մը. դիրքը և սահմանքը անձանօթ:

ԼԻՍԻՆՅ կամ ԼԻՍՅԱ. — Քաղաքաւան Աւսարկոյ. Ստանիսլաւն երկաթուղիով 20 վայրկեան հեռու: Ժամանակաւ հստ կային 60 տուն հայեր, այժմ մնացեր են միայն 20 տուն, զուրկ մայրերի լեզուէ: Ունին և կեղեցի մը՝ Տիրամօր հրաշագործ պատկերով:

ԼԻՎՈՐՆՈՑ կամ ԱԼԻԿՈՒՌՆԱ. Խո. LIVORNO. — Քաղաք Թուրքանայի (Խաւրխա). Միջերկրականի գլխաւոր նաւահանգիստներէն մին. կառուցուած է Արնոյ գետոյն վրայ. արեւելեան կողմէն կը բարձրանան բլրակներ և լեռներ, հիւսիսակողմէն կը տեսնուին հեռուէն Լուքքա և Փիզա քաղաքներու լեռները, իսկ արեւմտեան կողմը տարածուած է Լիգուրեան ծովը: Քաղաքս Թուրքանա գաւառի գլխաւոր կեդրոնատեղի է առեւտրական գործոց համար: Խաւրխոյ վաճառականութեան առաջնակարգ միջերանցներէն մին լինելէ զատ, ազատ նաւահանգիստ լինելու առաւելութիւնն ալ կը վայելէ, Գաղղիոյ ու Անգլիոյ հետ ունեցած վաճառականութեանը պատճառաւ, որ արածեւելեաց հետ՝ տարին 6 միլիոն անգլիական լիւրա կը հաշուի. փոխադրութեան համար 10000էն աւելի նաւ կը գործածուի. ունի ներքին ու արտաքին նաւահանգիստներ, և աւելի մեծ նաւեր պարունակելու համար նոր նաւանահանգիստ մ'աշինուած է: Գուրս գրկուած վաճառքներէն յիշենք պատուական ձէլմն, զինի, բուստ, մարմար, ալապատտ, և այլն: Ընդունուած

ապրանքներն են՝ սար, դիպակներ, մուշտակ, կնջիթ, խունի, համեմունք, մետաքս, մամ, ցորեն, շաքար, սուրճ, մետաղներ, և այլն: Ունի բազմաթիւ եկեղեցիներ, որոնց մէջ աւանդն աւելի յիշատակութեան արժանի է Մայր եկեղեցին՝ Ս. Ֆրանչիսկոս, ճոխ և պատուական նկարներով և քանդակներով: Ունի վաշիշաձեւ և ընդարձակ հրապարակներ և լայն փողոցներ՝ որոնք մեծաւ մասամբ զարդարուած են բարձրաբերձ և գեղեցիկաշէն բաղալիւր տներով և ապարաններով. քաղաքն մեծագոյն մասը քարայրառակ է կախածոյ, կարծր մեծամեծ քարերով: Տարածութիւնն է ութ քառակուսի հազարամետր, բայց երկաթով կ'ընդարձակուի: Շրջապատուած է ութ մետրաշափ բարձրութեամբ պարսպով, այլ և այլ ուղղութեամբ կան ութ դռներ՝ հինգը ցամաքային և երեքը ծովային. ծովին կողմն են ամրոցները և զինակները, յորս 2000 զօրական կը բնակին: Ունի 80 հազար բնակիչ, մեծաւ մասամբ իտալացի, կան նաեւ 8 հազար Հրեայք, և բազմաթիւ Գաղղիացիք, Գերմանացիք, Անգլիացիք, Հելւե տիացիք, և այլն: Բնակիչք ընդհանրապէս վաճառականութեան կը պարապին, բայց կան նաեւ արհեստաւորներ և զանազան գործարաններ: Ժողովրդեան մէկ մասն օտար երկրներէ գաղթած լինելով, իրենց օտար կերպարանքը և այլազան տարազը նորոքինակ երեւոյթ մը կ'ընծայեն, մանաւանդ ամառները, երբ բազմաթիւ հիւրեր կու գան բաղանեաց և հանրային ջուրերու համար, որ բժշկական մեծ համբաւ կը վայելին: — Քաղաքս ԺԺ դարուն անպատասպար գիւղ մ'էր, սակայն Փիզայի նաւահանգստին քանդուելէն վերջ սկսաւ կարեւորութիւն ստանալ, մանաւանդ երբ 1421ին Ֆիորենցայի հետ միացաւ: Աղեքսանդր Կի Մէտիչի՝ զգեակը չինեց և քաղաքը ամրացուց. Քաղմօ առաջին, կամ ըստ այլոց՝ Ֆերանտինո առաջին, Թուրքանայի դուքար, 1591 թուին հրովարտեալ ազատ նաւահանգիստ հրատարակեց զայն, և հրաւիրեց արեւելեան վաճառականները գալ ի Լիւորնոյ: Այս հրաւերէն կ'երեւի, թէ հայերն ալ յորդորուած՝ եկած են քաղաքս, թէեւ այդ թուականէն առաջ ալ կը յիշուին Լիւորնոյի մէջ հայեր: 1582 թուին քաղա-

քիս մէջ հաստատուած հայ վաճառականնե-
րէն խօսաւ Կիրակոս Միրմա՛ն Պարոնց Շա-
հին կողմէն թուրքանայի մէջ հիւպատոսա-
կան պաշտօն կը վարէ եղեր, որով կը հե-
տեւի, թէ վեշառասներուդ զարու կէսէն վերջ
Լիւթոնոյի մէջ կար հայկական գաղթակա-
նութիւն: Նոյն ժամանակները, արդէն Վե-
նետիկ հաստատուած Զուգայեցի հայ վա-
ճառականներ՝ սկսան յաճախել և երթեւեկել
քաղաքիս նաւահանգիստը: Ֆերմանանտի
հրովարտակի յորդորմամբ Լիւթոնոյ զմեզ
Հայերն՝ գլխաւորաբար Նոր Զուգայէն էին և
մասամբ մ'ալ Վանէն, Կեսարիայէն, Զմիւռ-
նիայէն, և այլն: Հայերն եղան առաջին
մրտնորդներն արեւելեան վաճառներ ի թուս-
քանա: Նոյնպէս յիշելու արժանի է որ բուստ
գործելու արուեստն նախ Հայերն մտուցին
Լիւթոնոյ, և Հայերէն սորովելով Հրեայք, այ-
սօր անոնց յաջորդն եղած են հսն: Հայե-
րու բերած վաճառքներն էին կառու և մե-
տաքսեղէն Պարսկաստանէն և Հնդկաստանէն,
նաեւ սրդան կաթմիր, համեմներ, մարգարիտ,
սկսեմք, և այլն: — Քաղաքիս մէջ հաստա-
տուող Հայերէն ոմանք արեւելեան տարազ
կը գործածէին, խոյր կամ փաթեյթ գլուխ-
նին, կաղայ, բաճիկն, վերարկու և սաքեր-
նին մուճակ, իսկ ոմանք ալ եւրոպական
տարազ: Մեծ մասամբ վաճառականներ էին
և մէջնորդն կային նաեւ ոչ սակաւ աղնուա-
տո՛ճ մարդիկ: Հայերն իրենց զգաստ վար-
քովն և աշարքջութեամբն կը գանազանուէին
քաղաքին միւս բնակիչներէն և իրենց ազ-
գային սովորութիւնները պահելու նախան-
ձանդիր էին: Հայերու ճօխ և առատաձեւն
բնութրութիւնը առիթ տուած էր Լիւթոնոյի
բնակիչներուն զիրենք ճօխ անուամբ յորջոր-
ջել: Մանաւանդ որ Հայերը երկիւղած մար-
դիկ լինելով, կը յաճախէին Լատինաց եկե-
ղեցիները, թողլով հոն իրենց առատ ոգու-
մութիւնները: Տեղւոյս հայ գաղթականու-
թեան թիւն որոշ չդիտենք, բայց Տարած-
ման Հաւատոյ զիւսնէն կը տեղեկանանք՝ որ
նոյն ժամանակներ եղած են մինչև 200
այր, հաշուելով ի միասին նաեւ առժամա-
նակեայ բնակողները և պանդուխտները. 1600
թուին Հայերու վաճառատեղիները և սե-
նակները կը հաշուին եղեր մինչև 120:

Հայազգի բահանաներն ի սկզբան քաղաքիս
մէջ առանձին եկեղեցի չունենալով, ստի-
պուած էին Լատինաց եկեղեցիներուն մէջ
հոգեւոր պաշտօնները կատարել, ունենալով
նաեւ իրենց օգնական տիրացուներ: Հայ
ննջեցեալները կը թաղուէին Լատինաց եկե-
ղեցիները, սըր կային ոչ սակաւ հայազգի
արձանագրութիւններ, բայց այս տապանա-
գիրք, յետոյ վերուցած են և միայն Ֆրան-
չիսկեան կրօնաւորներու Տիրաւօր եկեղեց-
ւոյն և վանքի գաւթին մէջ դեռ եւս կը պա-
հուին հայազգի եօթն տապանաքարինք: 1646ին
կը յիշուին քաղաքիս Հայոց տա-
սուերկու երեւելիները, որոնք նոյն տարին
հրաւիրուեցան Լուքա քաղաքը Հայկազն
Ս. Գաւթի նշխարաց փոխադրութեան հա-
մար: — Տեղւոյս Հայերը չզանազեցան իրենց
յատուկ եկեղեցի շինելու, սակայն այս ի-
րենց գովելի ձևներովն շատ գիւտարութեամբ
կրցան կատարել: 1663ին մեծատունն Ապ-
րօ Չէլէպի զիմեց Ֆիորենցայի բահանայա-
պետական նաւիրակին, եկեղեցոյ շինութեան
արտօնութիւնն առնելու համար, սակայն յա-
ջող ելք չունեցաւ: 1689ին Հայերը ժողով
ընելով երեսուն և չորս հոգի, յօրինած են
գրովթիւն մը Ա. Գաշնագիր անուամբ, այդ
ժողովքով իբր ազգին պատգամաւոր բնարե-
ցաւ Ապրօ Գէորդ Չէլէպին, որուն լիովին
իշխանութիւն արուեցաւ, բարեկարաց ոգու-
մութիւնները հաւաքելու, Ֆրանչիսկեանց
վանքի վերաբերեալ պարտէզը գնելու յանուն
ազգին, և յարմար ժամանակին սկսելու եւ
եկեղեցոյն հիմնարկութիւնը: Ապրօ Գէորդ
Չէլէպին 1692ին գնեց Ֆրանչիսկեանց պար-
տէզը, վճարելով 5459 փեցցա թուրքանոյի
գրամ, որ կը համապատասխանէ 26,712
Ֆրանսիկ: 1697 տարույ մարտ 18ին Հայե-
րը վարձեալ ժողով մ'ըրին և երկրորդ գաշ-
նագիր մը յօրինելով, վաւերացուցին զայն,
ժողովոյն ներկայ քսան և եօթն անձանց
ստորագրութեամբ: Այս գաշնագրոյն խնայան
բովանդակուած է հետեւեալ աղբիւր մէջ.
Հայ վաճառականք Առտոճոյ օգնականու-
թեամբ Լիւթոնոյի մէջ ազգային եկեղեցի
կանգնելու համար, իբրեւ վերակացու ընտ-
րած են խօճա Ճիւրպիան Մարգարեանը,
յիշեալին յանձնելու համար թէ՛ ի Լիւթո-

նոյ բնակող և թէ հոն երթեւեկող ամէն հայ վաճառականներու ողորմութիւնները: Կը սահմանեն որ իւրաքանչիւր աստիճանի աւելմարդիկ թէ՛ արեւելքէն և թէ՛ արեւմուտքէն իրենց ընդունած կամ առաքած վաճառքներու տեսակին համեմատ, ազգային բաժ կամ սուրբ վճարեն, եկեղեցւոյ շինութեան համար: Այս որոշողութիւնները ներկայացնելով Աւագ զբոյն, ինչդիցին որ հաստատէ և նա մեծ յօժարութեամբ վաւերացուց այս գաշնադիրը: Հայոց գործերը սկսան ամէն բանի մէջ յաջող երթալ և միայն եկեղեցւոյ շինութեան համար հարկաւոր էր Հոովմայ հրամանը: այս պատճառաւ ընտրուեցաւ պարոն Աստուածատուր Օղյանքեշիշ, որ և Ազա տէ Մաթուս կը կոչուէր, որպէս զի ուղեւորի Հոովմ և պատշաճ հրամանն ընդունի: Ազա տէ Մաթուսն հարուստ և համբաւաւոր մէկն էր, որ ժամանակակից թէ՛ մեծամեծ եկեղեցականներու և թէ՛ իշխաններու հետ յարաբերութիւն ունէր, ինչպէս յայտնի են իր նամակներէն: Վերջապէս յետ երկար աշխատանաց, զանազան պայմաններով եկեղեցւոյ շինութեան հրամանն ելաւ 1701ին մարտ 8ին: Նոյն տարուայ ապրիլ 23ին փառաւոր հանդիսով եղաւ հիմնարկութիւնն և օծումը, Սոյց Ամբուսն հրաժարեալ Տէր Ազարիա Կարկառեցի կաթողիկոսի ձեռամբ, զոր հրաւիրած էին քաղաքիս ազգայինք, որպէս զի Հայոց արարողութեան համեմատ օծէ հիման քարերը: Հայերն ժողով գումարելով Ազա տէ Մաթուսն մշտապէս Ազգապետ ըլին և եկեղեցւոյն շինութեան վերակացու: Սա տեսնելով որ ազգային աւուրքերէ գոյացած բիշդրամով անկարելի է եկեղեցւոյն շինութիւնն աւարտել, ինքն առաջարկեց է, չէնքը աւարտել իր անձնական զրամով և ապա պահանջքն անաւել տուրքերէն: Այսպիսով գործը առաջ կը տանի և կ'աւարտէ շինութիւնը, զոր ներկայէն աւելի փառաւոր և զարդարուն շինելու առաջադրած է եղեր Ազա տէ Մաթուսն, բայց իր մէկ վրացի անհաւատարիմ գործակատարն, զոր պաշտօնաւորիկ բեր է խորպախութեանը համար, օր մը զինքը սպաննելով՝ յատակադիծն կամ ծրաղիրն ալ ի վերեւ հաներ է: Ազա տէ Մաթուսի մահէն վերջ, միւս հայ վաճառա-

կանները խոստմնադրուած լինելով՝ վճարած չեն յաւուրքերը: Մաթուսի ազգականները Պարսկաստանէն գալով դատ բացեր և զատական վճով գրաւեր են եկեղեցւոյն կալուածները, զորս Մաթուս շինեց էր եկեղեցիէն առաջ՝ անոր գոյութիւնն ըստ ամենայնի ապահովելու համար: Այս կարուածները աւանդէ և խանութներէ կը բաղկանան եկեղեցւոյն շուրջը, և բարեպաշտներու նուէրներով վերստին գնուել եկեղեցւոյն զարձեւ են: 1714 թուին աւարտելով և եկեղեցւոյն շինութիւնը, օծուել է Ֆրոյմիլ լատին արքեպիսկոպոսէն, յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, և այլ արարողութիւնք, ինչպէս ժամասացութիւն և այլն, կատարեց են հայերէն լեզուով: Եկեղեցին ունեցեր է նշանաւոր ճարտարապետներ, որոնց յատկապէս զմաքրած էր Քօզմա Գեթազաւ, ուսող որպէս: Արաքուստ ծածկուած է մարմարներով և զեղեցիկաւոր քանդակներով: Ունի սիւնազարդ դարձրաւին կամարներով, սիւններ իրարու հետ կապուած երկաթէ ցանցով, որուն նմանք ունէին նախնիք ապաշխարողաց համար: Եկեղեցւոյն ճակատը, կլորակ շրջանակի մէջ, կիսարդով կամարի վրայ զետեղուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի արձանը, նոյն ճակատին վրայ են նաեւ Հաւատոյ ու Յուսոյ խորհրդաւոր արձանները: Եկեղեցւոյն ներսն եւս փառաւոր է, երկու կողմի պատերը ծածկուած են մեծամեծ խզաների պատկերներով, որոնք կը ներկայացնեն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սուրբ հայրապետները և Հայոց զարձեւ ի Քրիստոսնութիւն Ս. Թադէոս առաքելոյն քաղաքութեամբ: Եկեղեցին խաչաձեւ է, ունի բարձրաշէն գմբէթ չորս կամարներու վրայ յեցած: Խորաններն ի սկզբան պարզ և յետոյ հեազհեա՛ զեղեցիկապէս նորոգ շինուեցան: Այլ թեւի խորանն 1718 թուին շինուեցաւ Խօճա Պաղտատար Յովակիմեանէն և նուիրեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, իսկ ձախ թեւին շինուեցաւ 1756ին Խօճա Բարթողի մէնս Պետրոսեանէ և նուիրեցաւ ի պատիւ Փոխման Ս. Կուսի: Այս կրկին խորանները շինուեցան կորնթական ճարտարապետութեամբ: Աւագ խորանն Հոովմայեցի մեծամեծ եկեղեցիներու խորաններու նմանու-

թիւն ունի, որ նախ շինուած է 1778ին տաճարաձեւ, յետոյ 1844ին վերաշինուած կամ նորոգուած է: Նուիրուած է Ս. Խաչեւ լուծեան: Առջեւը, ազգային արարողութեան համեմատ, բեմ ունի և կողմնակի դասն իջնալու համար առտիճաններ: Դասը առեաւնէն բաժնուած է մարմարեայ վանդակով և միջավայրն կայ սղոնձեայ դուռ մը կրկին փեղկերով, վրան Ազա աէ Մաթուսի կնիքն գրուած: Նոյն դրան առջեւն է Մաթուսի տապանն՝ հայ և լատին արձանագրութիւններով: Եկեղեցւոյ մէջ այլ և այլ տեղեր կան զանազան տապաններ՝ հանդերձ արձանագրութիւններով: Եկեղեցւոյ, աւանդաւան և թէ գաւթի յատակները առ հասարակ մարմարապատ են: Աջակողմեան զաննէն կը մտցուի փոքրիկ մատուռ մը, ուր առանձին խորանի վրայ կայ Ս. Աստուածածնի հրաշագործ պատկերն, որ կը կոչուի Տիրամայր շիրմաց: Աւանդատունը ձախակողմն է, ուր կան կրկին սենեակներ, մին՝ զանգառանն, ուր կը տեսնուի սրմի մօտ Ազա աէ Մաթուսի յիշատակարան լատինագիր արձանագրութիւնն. իսկ միւս սենեակն է զիւստատուն՝ ուր կը պահուին ձեռագիրներ և եկեղեցւոյն վաւերական գրոց պատճեններ: Գեղեցիաշէն զանգակատունն ունի չորս այլ և այլ մեծութեամբ զանգակներ. թէ՛ զանգակատունն և թէ՛ եկեղեցւոյն գմբէթն Լիւթոնոյի գարդ են, և գեղեցիկութեան կողմանէ Հայոց գմբէթի նմանը չկայ բազաբիս մէջ:

Լիւթոնոյի հայ գաղթականութիւնն ոչ միայն նշանաւոր եղած է ճոխ վաճառականներով, այլ և տարագրական արտադրութիւններով, վիենեակէ և Ամսթերտամէն վերջը գաղութելով: Առաջին անգամ հոս 1642ին տպուած է փոքրագիր Սազմա, Զուգայեցի Յովհաննէս անուն վարդապետի արդեամբ, որ միաբան էր Ամենափրկիչ վանաց և արպարական արուեստի հմտագոյն. 1670ին տպուեր է Պարաէզ և Քրիստոնէական: 1691 թուին Քերականութիւն Խաչատրոյ. 1692ին Շարական. 1696ին Թուփաս եպիսկոպոս տպել տուեր է Պատմութիւն Փոնցիանտի. 1698 թուին Բազմիրք Երեմիայի. Աշխարհագրութիւն. Խորենացւոյ և Ազուեսագիրք.

1701 թուին Գործիք շարչարանաց. 1702 թուին Պարզատուժար Հոսթիէական. և այլն: Յովհաննէս վարդապետն վերջ իրբեւ նշանաւոր տարագրող բազաբս եկած է Ռսկան վարդապետը, որուն տպարանը հաստատուեր է 1669ին, Ս. Սարգիս զօրավարի անուամբ: — Հայոց եկեղեցւոյն թէ՛ շինութենէն առաջ և թէ՛ վերջը Լիւթոնոյ եկող բազմաթիւ բազաններէն զատ, եկած են նաեւ ոչ սակաւ հայ եպիսկոպոսներ, արքեպիսկոպոսներ և քանի մը կաթողիկոսներ: Երջանկայիշատակ Միսիթար Արքահայոյն եւս 1718 տարւոյն մայիսի 16ին, Հոսթիէն վիենեակի դառնալու ժամանակ, հանդիպած է բազաբս և տասրօր կեցած: Աւելորդ կը համարինք աստ մի առ մի յիշել Հայոց Լիւթոնոյի մէջ ունեցած ազգապետներու և առաջնորդներու անունները, ինչպէս նաեւ գիտութիւնը, գատեր և այլն, որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կրնան զանաւ փափագողը, Մեսրոպ Վ. Ռեզուրլեանի, բազաբիս Հայոց գաղթականութեան վրայ գրած 326 էջէ բազկացած գրքէն, տպուած 1891ին, վիենեակոյ Միսիթարեանց տպարանը: Այլ գրքէն մենք բազմեցինք վերայիշեալ տեղեկութեանց մեծագոյն մասն: Այսմ Լիւթոնոյի հայ հասարակութիւնն կը կազմեն հազիւ 20 այր, որոնց 11ր՝ Աղամեան բնաւանդէն է, հինգ՝ Միրմանեանց և մնացեալը արտաբուսա. իսկ իւրական սեռէն եւս նոյրբան: Լիւթոնոյի Հայոց ծաղկեալ վիճակն տեսած է մինչեւ իմնեւ տաւներորդ զարուն սկիզբը, որովհետեւ մինչեւ նոյն միջոցը ազգէն պակաս չէին բազմաթիւ ճոխ վաճառականներ, աշուհետեւ միշտ անկման վիճակի դիմած են: Հայոց առաջնորդարանն ունի եօթն սենեակ. ուր կայ նաեւ դրատուն մը 1000 հասար հայերէն, լատիներէն և խաչերէն տարգիր գրքերով: Եկեղեցւոյն պահապանին կից կրկին զիւսններ կան, մին ժողովրդապետական՝ ուր պատարագաց, մկրտութեան, պատկի և ննջեցեաց և ազգահամարի տուժարները ամփոփուած են. իսկ միւսին մէջ կը պահուին եկեղեցւոյ պատմութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ ձեռագիրներ և հաշուաւումարք, ինչպէս նաեւ քանի մը աննշան ձեռագիր մատեաններ: Լիւթոնոյի հայ գաղթականութեան մնացորդ

է Պ. Ադամի՝ այսինքն Ադամեան ծերունին, որ երբեմն Թաքսանայի գրքին ելեւմտական նախարարն և արաքքին աշխարհավարն և զամ է, և յետոյ Փիլզայի յեթի տնօրէն. երկու չափազանց ուրիշ ունի. մին՝ նշանաւոր փաստարան, իսկ միւսն՝ վաճառական. առտնք ալ զաւակներ ունին: Այս Ադամեան ընտանիքը սկսած է նախանձախնդիր ըլլալ Հայկական լեզուն և պատմութիւնը ուսանելու համար: Նշանաւոր եղած է ժամանակաւ նաեւ Գերաքի կամ Միհրման ընտանիքն, որ մեծ համբաւ ունեցեր է: Այժմ մնացած են քանի մը եղբարք, որոնք ներկալաճառութեամբ և բուստագործութեամբ կ'ապրին խոնարհ գրից մէջ: Ասոնց նախահարք Պարսից շահերու սեղանաւորութիւն ըրեր են, և խաւիս գաղթելէն վերջն ալ երկար ատեն մեծատուն վիճակ մը պահեր են. փառաւոր ամարանց մ'ունին եղեր, որ ցարդ Վիլլա Միհրման անունով կը կոչուի, բայց իրենցը չէ:

ԼԻՏՐ. — Արցախի Կիւլոստան գաւառի մէջ, Ներքին Շէն գիւղի Խրեք մանկունք կոչուած աւերակ վանքէն վար կայ այս անուամբ հին գիւղատեղի և հանդուարան:

ԼԻԽԱՍԻԱՆ. — Գիւղ Պարոկաստանի Զարմաշալ գաւառակի. 139 տուն հայ կայ, մօտ 800 բնակչօք: Ունին եկեղեցի մը:

ԼԻԽՊԻՈՎՆԱ. Տես ՍՈՒՉԱԽԱ:

ԼՅԷՆ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Ծղուկ գաւառի, Լորաձորի մէջ Շնաթաղ և Որտան գետերու խառնուրդի մօտ: Առջեւ երկնցած է Խիլթուզի լեռնաշղթան. աւելի հեռուն գէպի հիւսիս կը բարձրանայ Խզլու լեւը, իսկ արեւմտեան կողմը կ'երկնայ Շիլթափա լեռնաշղթան սինչա Սուարանց գիւղը: Տները կիսաղեւնափոր են: Ունի հին եկեղեցի մը՝ Ս. Ստեփանոս անուամբ: Գիւղիս արեւմտեան կողմը, Շիլթափա լեռան լանջին կայ աւերակ մատուռ մը՝ տեղացիներէն Անապատ կոչուած. փոքրիկ և հասարակ շէնք մ'է, դրան խաչարձանի վրայ գրուած է թիվ. 299 (= 1347): Լծէն գիւղը կը պատկանի Տաթեւի վանքին: Բնակիչները Խոյեցիներ են, որոնց նախնիք՝ 1828ին գաղթեր են այստեղ, ընդամենը 32 տուն և 214 հոգի. կը պարապին երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգիգործութեամբ: Լծէնցիք թէ՛

սովորութիւններով և թէ լեզուով կը տարբերին Լորաձորի միւս գիւղերէն: — Զանգեզուրի գաւառ, Ա. 67:

ԼՃԱՆ. — Սակաւարնակ գիւղ Մոկացունի Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը:

ԼՃԵ կամ ԼՐՃԵ. — Աւան Տիգրանակերտի հիւսիսային կողմը, 12 ժամու ճանապարհ հեռու, կեղրոն համանուն գաւառակի: Հին գիւղ մը չէ, հագիւ 3-4 դարու շինութիւն: Իր հին տեղն է վարը, ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջ գտնուած Հանգոյ կոչուած աւերակները, Սրբառոց անուն, համբաւոր վանքի մօտ: Լրճէ ամփիթեարանի ձեւով կը կենայ Շիւո լեռան մէկ կողմն վրայ, հիւսնայի և սիրուն տեսարանով: Փողոցները անկանոն են, մանաւանդ վերի թաղերունը: Շէնքերը գրեթէ բոլորն ալ անճաշակ և հին: Ունի առատ ջուր երկու աղբիւրով, երկուքն ալ իրարու մօտ, Զար-Զըրքք = Զարս-աղբիւր և Հասեկ-Պէյկե, որոնք կը բղկեն Ախի Աղբիւրի Ռեհան ակէն, որ նշանաւոր է իր ճերմակ մեծ մարմարեան քարերու առկէն բղկող սաւնորակ ու մփոխ ջրովը: Կայ նաեւ Պրաշլըք փոքրիկ աղբիւրը, որ ժայռէ մը կը բղկէ և ջուրը գեղ է մօրքրտաներու: Ունի բաւական ջրարբի և բարերար սեւազոյն հօդ. կ'արտադրէ ցորեն, դարի, հաճար, վարսակ, սոսկ, սիսեն, որտն, շաշմայ, բրինձ, նուշ, բնկոյզ, սանձ, խնձոր, սերկեւիլ, ծիրան, փշատ, բնափր խաղող, չամիչ վարունդ, դրում, թուզ, թութ, սալոր, գեղձ, նուռ, և այլն: Օդն առողջարար, գեղեցիկ և զովարար է: Բնակիչները 2000 տուն են 10000 բնակչօք. 200 տունը՝ հայ, մնացեալը բուրդ: Քիւրտները կը բնակին հիւսիսային և արեւմտեան կողմերը. սրամիտ, հրօկայ, չարքաշ և հուժկու մարդիկ են ու խնդնակամ, բայց պատուոյ կողմանէ շատ նախանձախնդիր: Ունին երկու մզկիթ, արաւեր, այգիներ և պարտէզներ. երկրագործութեամբ և ջրեղանութեամբ կ'ապրին: Հայերը կը բնակին հարաւային կողմը, որոնց մեծ մասը գաղթեր են Տիգրանակերտի, Բալուի և այլ կողմերէ: Հուժկու, չարքաշ, ամէնքն ալ դործի տէր, խիստ սրամիտ ու ժրջան են, բայց զեռ անուշ, հեռեւարար խնքնահաւան, նախանձառ ու զինեմու: Կրօնասէր են և ունին

Հազի 40-50 տարուան Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը։ Ունին նաեւ վարժարան մը երկու սրահով, ուր կը յաճախեն 200 աշակերտներ։ Լրճէ քաղաքաւանի արուեստներն են. կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն, դարբնութիւն, սոյստարութիւն, հացադործութիւն, ներկարարութիւն, ստալանկութիւն, և այլն։ — Սրբառոց՝ Հին և համբաւաւոր վանքն կը գտնուի Լրճէէն վար ընդարձակ դաշտի մէջ. որ այժմ բոլորովին աւերակ և ամայի միճակի մէջ է։ Աւերակներու մէջ տաւալին կը նշմարուին հայրասպաններու գերեզմաններ, և հայ արձանագրութեանց մնացորդներ. մինչեւ 1895 թուականը, ամէն տարի Մեծ Պահոց տոաջին օրը Մկա կամ Մկնեւու երկուշարթին, շրջականերէն մեծ բազմութեամբ վանքիս ուխտի և զուարճութեան կու գային հայ գիւղացիք, բայց այն թուականէն յետոյ ուխտաւորներէ զուրկ մնացած է։ — Բիւրակն, 1899, 115-6 և 166-167։

ԼՄԲԱՅ ՓՈՐԱԿ կամ ԼՈՒՄԲԱՅ ՓՈՐ. — Այս անուամբ ձորակ կամ դաւառ կը յիշէ Թ. Արծրունին, որուն մէջ կար Սեւան անուն անառիկ ամրոց մը։ Նոյնը կը յիշէ նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս, և կը թուի թէ կը գրտնուէր վասպուրականի մէջ։

ԼՄԲԱՅ կամ ԼՄՊԱՅ. — Հին և այժմ տաւայի մենաստան Այրարատայ Շիրակի գաւառի արեւելեան մասի մէջ, Արդիկ գիւղի հարաւակողմը։ Կը տեսնուին տակաւին վանականաց բնակարաններու մնացորդները, և կիսակործան եկեղեցին յանուն Ս. Ստեփանոսի, կոփածոյ քարերով շինուած, խաչաձեւ և գմբէթաւոր։ Մենաստանիս սէ շինութեան ժամանակը յայտնի է և ոչ ալ ուրիշ կարելորդ գէպքերը։ Եկեղեցին ունի ԺԲ և ԺԳ դարերու վերաբերեալ արձանագրութիւններ։ Սկզբնային ճակատը արձանագրած է Մեծն Չաքարիա սպասաւար, որով Յիգք անուն անդր իր հոգովն ու ջրով և զաշտերով կը նուիրէ վանացոյ։ Գմբէթին ստորոտն ալ 1191 թուականու արձանագրութիւն մը կայ, յորմէ կը տեղեկանանք, թէ սմն տէր Բարսեղ վանքոյն է անօրէններէն։ Կարելորդ են նաեւ Անուշ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի արձանագրութիւնները, որուն տուձմին սեփական ժառանգրութիւն եղած է տեղս. որուն մէկ արձանա-

գրութեան մէջ կը յիշուի նաեւ Հայրենեաց րադք անուն գիւղ մը՝ նուիրուած վանացոյ։ Մենաստանիս աւերակները և արձանագրութիւնները յատուկ քննութեան և ստույգ քննութեան կը կարօտին։ — Շիրակ, 164-165։

ԼՄԵՆԻ. Տես ԼԵՒՈՆԵՆԻ։

ԼՈՒՈՒ. — Խնճիճեան՝ կը յիշէ այս անուամբ բրդաբնակ գիւղ մը Մշոյ գաւառի մէջ։

ԼՈՄԱՇԷՆ. — Հայանուն՝ բայց այժմ այլազգաբնակ գիւղ Արդուինի։

42. Լմբատայ Ս. Ստեփանոս։

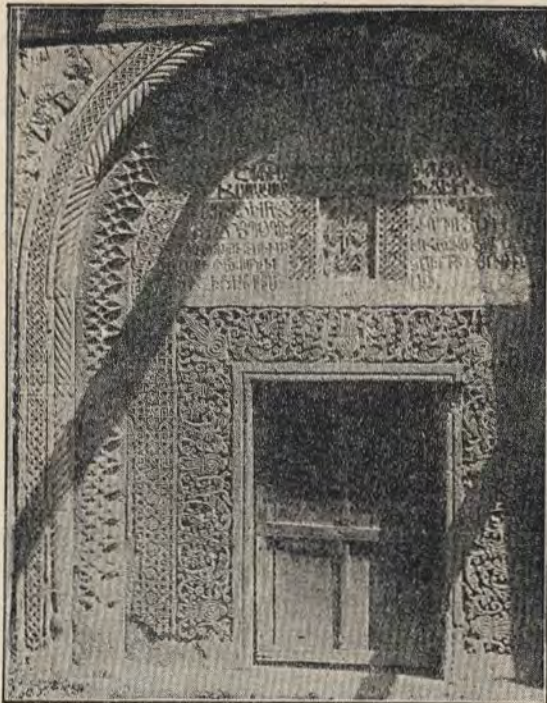
ԼՈՏԻՉՈՅԱ. — Գիւղ Ռումանիոյ, Պոթուշանի՝ կէս ժամու ճանապարհ անկէ հեռու։ Գիւղիս հայ բնակիչներէն, այժմ մէկ տուն միայն կայ։ Լոյիզոյս սեպհական է Մանուկեանց խաչերես աղայի։

ԼՈՅՍ (Ս.) ԼԵԱՌՆ. — Գուգարաց աշխարհի մէջ, Հաղբատայ վանքի մօտ կը գտնուի այս անուամբ լեռ մը։

ԼՐՆՏՈՆ կամ ԼՐՆՏՐԱ. Անգլ. LONDON. — Աշխարհահռչակ մայրաքաղաք Անգլիոյ, որուն վրայ թէեւ քիչ մը խօսեցանք Անգլիա ա-

նուան ներքեւ, սակայն, բանի մը կարեւոր տեղեկութիւններ ալ հարկ կը համարենք հոս յիշել: Քաղաքիս սակաւաթիւ Հայերը և կամ իրենց նախնիք գաղթած են Կ. Պոլսէն, Զմիւնիսայէն, Կեսարիայէն, Տփղիսէն, Գաւլըժէն, Կարիսթայէն և Ճաւայէն. ոմանք վաճառականութեամբ և ոմանք արհեստով կ'ըզրազին: Հայերը 1885ին իրենց Ս. Յարութիւն անուն մատրան տեղ ուղեւոր եկեղեցի մը հիմնել, ի նպատակ այլ շինութեան սրագար

երկրորդն՝ Անգղիայ ընդհանուր Հայոց կողմանէ Մանչէսթըրի Հայերէն բաղկացած, առաջնորդ ունենալով իրենց հոգեւոր հովիւը՝ Առաջին ուղերձը անգլիներէն գրուած էր բնափր մագաղաթի վրայ սակեղոյն, կանաչ և սեւ գոյներով. իսկ երկրորդն՝ Հայերէն անգլիներէն, գարձեալ ընտիր մագաղաթի վրայ և գեղեցիկ կազմուած, պարսկական ու անգլիական զինանշաններով զարդարուած: Մեր ազգայինք այս ուղերձներով շնորհաւորած են Շահին ալլախիւթիւնն յԱնգղիա՝ բարեմաղթելով անոր կենաց, և յիշատակելով Պարսից և Հայոց՝ իրրեւ հին արիական ցեղէ սերնդոց մէջ գտնուած կապը. ներքալած են զշահին՝ իրրեւ քաջալերիչ քաղաքակրթութեան ու յառաջադիմութեան, մասնաւորապէս յիշելով Պարսկարեւակ Հայոց վայելած բարիքներն, վերջերս շնորհուած կանոնադրութիւնը՝ վասն հաւատարմեան և ազատութեան կրօնի երկրին մէջ ընտելոյ բոլոր հպատակներու, վարչական ու զինուորական բարձր պաշտօններ Հայոց տալը և հայ վարժարաններու նպատակը, յոյս յայտնելով միանգամայն, թէ արհեստները և ճարտարութիւնը պիտի վերականգնին Պարսկաստանի մէջ և Հայերը աւելի բարեկեցիկ պիտի լինին: Այս ուղերձներուն շահը պատասխանած է, թէ ինքն պաշտպան է առհասարակ ամէն կրօնից և գաւառականաց և մասնաւոր Հայոց կրօնին, և անոնց բարեկամն և պաշտպանն պիտի լինի միշտ:

43. Լորի Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն դուռը:

մը բացին և բաւական յաջողեցան, սակայն եկեղեցին չլինեցին: Հնդկաստանի Հայոց երեւելիներէն Պ. Մելիսոս, հարուստ, բաւրեղաշու և զիտուն հայն, որ գործէ քաշուած էր, մեծ հաճոյքով վերջին տարիներս, մատրան մէջ երգչի պաշտօն կը կատարէր: 1889 թուին, երբ Պարսից շահը Լոնտոն ալլախեց, իրեն ներկայացան երկու հայկական պատգամաւորութիւնք, Լոնտոնի պարսկական գեւպան հայազգի իշխան Մեղրոն խանի միջոցաւ, և մէկ մէկ ուղերձ մատուցին: Առաջին պատգամաւորութիւնը՝ Լոնտոնի Հայոց, իսկ

ԼՈՒԻ. — Գիւլ Բաքերպի՝ Ծ ժամու ճանապարհ հետու: Գիւլիս մօտ, խոտաւոլ լերան մը գլուխը կայ Ս. Լուսաւորիչ անուն աւերակ և ամայի վանք մը:

ԼՈՍՈՒՉՈՐ կամ ՀՈՒՍՉՈՐ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ: ԼՈՐ. — Հայարեակի գիւլ Սիւնեաց Երզնկ (Չանգեղուր) գաւառի, Լուսաւորի մէջ, գրեթէ կեղրանը, համանուն գետակի ձախ կողմը և Տաթև գիւղի արեւմտեան կողմը, եօթը վերստ հեռու: Արեւելեան կողմէն կը բարձրանայ Սրբրաւեր լեռը, արեւելահարաւուն՝ Զրախներ, արեւելահիւսիսին՝ Լոյիակ, իսկ արեւմտեան կողմը կ'երկնայ խշտաբիշ լեռ:

նաշխման: Տուները ցրուած են այգիներու մէջ. գիւղի կեդրոնը կը գտնուի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցին, որ երկու սրահներու վրայ բոլորող սամանական կամարներով և ձեղու- նով բաւական մեծ շէնք մ'է առանց զմբէ- թի: Ունի զեղեցիկ զարդերով և նկարներով եղբայրական արձանադրութիւն կայ. շինուցն է Ստեփաննոս արձանադրութիւն սրբի Խօջա Պօղոսը: Աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ Շահ Ա-

բը կ'ընդունի, և կը շինէ Լորի, Խօտ գիւղի և ուրիշ քանի մը եկեղեցիներ: Այս եկե- ղեցիէն զատ գիւղիս արեւմտեան կողմը կը գտնուին Ս. Սարգիս, իսկ Հիւսիսային կող- մը՝ Դաւապան կոչուած մատուռներու աւե- բակները: Գիւղէն քառուղ վերստ Հեռու գիւղի Հիւսիս կայ Սպիտակ Խաչ անուանով Խաչար- ձան մը, 2,5 մետր բարձրութեամբ և 1,78 մետր լայնութեամբ. վրան կայ ՉԻ (= 1271) թուականաւ արձանադրութիւն: Խաչարձանի

44. Լոր գիւղի մօտ Սպիտակ Խաչ:

բարը յափշտակեր է վերայիշեալ Խօջա Պօ- ղոսի կիներ և տարեր է իր կանանցը: Քանի մը տարի վերջը կիներ շատ աղաչելով Շահ Աբասին՝ կ'ազատի և կը գտնուայ ամուսնոյն մօտ. սակայն սա չի ընդունիր, բռնելով թէ նա այժմ մեղաւոր է հաւատաւորի լինելուն պատճառաւ: Կիներ կրկին կը գտնուայ Շահ Աբասին և անկէ մեծ գուժար կ'ստանայ որ- պէս զի եկեղեցի շինէ մեղքէն փրկուելու համար: Այն ժամանակ Խօջա Պօղոսը զին-

մօտ և շրջակայքը կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցմէ ոմանք յիշատակա- րաններ ունին: Լորէն գէպի արեւմտահարաւ կէս վերստ Հեռու կը գտնուի Ծրագու Ս. Բով- հանեկա անուն ուխտատեղին, որ հասարակ մատուռ մ'է, անսին և կամարակաղ ձե- ղունով. հարաւային կողմը կայ նոյն մեծու- թեամբ գաւիթ մը: Այս մատրան միակ զրան վրայ կայ բոլորովին եղծուած անձանադրու- թիւն մը, իսկ նոյն սրով մէջ ազուցուած

խաշարձանի մը անընթիւնըի արձանագրութեան մէջ կը նշմարուի Պ (= 1351) թուականը: — Բնակիչները բոլորն ալ հայ լուսաւորչական են, մեծ մասամբ բնիկ, քանի մը տան ալ խոյեցի. 437 հոգի են, բաժնուած 43 տան: Շատերը կը զիմեն յօտաբուծիւն, մանաւանդ ի Բագու, ուր կան Լուրեցի լուսաւորչականներ, հաշուեպահներ, գործակատարներ և արհեստավարներ: Գիւղի մէջ մնացողները կը պարապին երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ և մասամբ մեղուապահութեամբ: Այգիները և պարտէզները մեծ քանակութեամբ յառաջ կը բերեն, խնձոր, տանձ, բալ, և այլն, խնձորի բնախի տեսակը կը կոչուի կրմրկենի: Վարելահողերը սակաւ են և հացարդոյտ արատաւերու անընդունակ: Գիւղացիք վարնան վերջերը լեռնաձորակի մէջ վրաններ կը կանգնեն և հոն կը կենան մինչեւ ամրան վերջը: Ժողովուրդը մոտաւորապէս բաւական յառաջացած է, թէեւ կանոնաւոր ուսումնարան ունեցած չէ, սակայն երիտասարդներէն ²/₃ մասը գրագէտ է: — Զանգեզուրի գաւառ, Ա. 61-63:

ԼՈՐԱՁՈՐ. — Զորս կը գտնուի Սիւնեաց Ծղուկ գաւառի մէջ, Տաթեւէն գէպի արեւմուտք. երկնցած է հիւսիսէն հարաւ և կը կոչուի նաեւ Մեծ Զոր կամ Զորեր: Զորիս հիւսիսային կողմը Գարաբախի մօտ բաւական լայն է և գէպի հարաւ երթալով կը նեղնայ: Մէջէն կը հոսի գետ մը, որ կը կոչուի Շեարապի գետ կամ Հաչեւու լայ՝ բաղկացած երեք վտակներէ: Վտակներէն առաջինը կը կոչուի Տանտու, համանուն աւերակի անունով, երկրորդը՝ Հաչեւու լայ և երրորդը՝ Աղբաշ: Այս երեք վտակները կը միանան Շնաթաղ գիւղի մօտ, և յետոյ Լուր գիւղի մօտ կ'ընդունի Մոշրուց առուակը և Գետաթաղ գիւղի մօտ Սարգսի առուակը: Լուրաձորի հարաւային կողմը սաստիկ լեռնոտ է. որոնցմէ յիշենք Արմիրան (11030), Արմաղ (11188), Ղարա-ղայա, Ղամբիլ, և այլն: Լեռներէ զատ ձորոյս հարաւային կողմը կան նաեւ շատ ժայռեր, որոնց մէջ կան բնական և արհեստական այրեր: Այսպէս՝ Տանտու ձորակի մէջ, որ Լուրաձորի շարունակութիւնն է, Շնաթաղէն կէս ժամ հեռու կը գտնուի ահագին

կարմիր քարի ժայռ մը 74,5մ. բարձրութեամբ, որուն ստորտը կը գտնուի Ս. Սարգսի խոռոչը: Այս ժայռէն բարձր կը գտնուի Քրատակ ժայռը, որուն մէջ կան, բնական և արհեստական շատ քարայրներ. ասիէ քիչ մը բարձր կը գտնուի նաեւ Որին քարաժայռը, որ առաջիններէն անհամեմատ բարձր և մեծ է: Հոս կայ բնական քարայր մը, որ 12,78մ. երկայնութիւն, 4,26մ. լայնութիւն և 6,35մ. բարձրութիւն ունի: Ժայռիս ստորոտը՝ նեղ ձորակի մէջ կուտակուած են հանդիպակաց սարերէն թափուած հիւսերը, որ ամբողջ ամառը անհալ կը մնան: Որին քարաժայռէն ալ քիչ մը բարձր կը գտնուի ուրիշ քարաժայռ մը արեւելքէ արեւմուտք տարածուած, վրան է Սագոս դարս կոչուած ամրոցը: Ժայռի վրան կը տեսնուին պարբապի և տներու հետքեր. բերդը շատ զգուշ րամատելի է: — Լուրաձորի կլիման մեղմ է. չեն հասնիր խաղող և թուփ. իսկ ձմեռը լեռներու արեւելահայեաց լանջերը ծածկուած կը մնան կարճ խոտով, այնպէս որ անասունները ամբողջ ձմեռը կ'արածեն: Զորիս մէջ, Շնաթաղ գիւղի մօտ տեսնուած է պղնձի հանք, որ բոլորովին անմշակ թողուած է: Ամբողջ ձորահովիտը ծածկուած է պտղատու ծառերով, տունները անգամ ցրուած են այգիներու մէջ: Հոս աւելի կ'աճին գանազան տեսակ կեռասնիներ՝ ինչպէս սպիտակենի, աղբիկենի և ժեռ. խնձորենիներու տեսակներն են կարմրկենի, բիֆիդկենի, արփկենի, եսիիլեւակի, սըրրիկենի. տանձենիներու տեսակներն են բրուստամեճ, մեղրատամեճ, փշիշտ տամեճ, ձմեռեւտամեճ, յափտենի և զգըլ արմուռ: Լուրաձորի բազմաթիւ զեզեցիկ արօտատեղիներու հնորէի կը պահուին բաւական մեծ քանակութեամբ ձիեր, ջորիներ, կովեր, ոչխարներ և այլեր. վայրի կենդանիներէն կան նապաստակ և աղուէն, այգիները լի են թռչուններով, բազմաթիւ են մանաւանդ աղաւնիները: Լուրաձորի նշանաւոր գիւղերն են՝ Շնաթաղ, Լուր, Գետաթաղ, Գարաբա, Շամբ և Լձէն: Ասանց բնակիչներու մէկ մասը բնիկներ են, իսկ մնացածը Պարսկաստանի գաղթականներ: Այս բոլոր գիւղերու սոցիալութիւնները, բաց ի Լձէնէն, գրեթէ միեւնոյն են և միայն լեզուներու մէջ

քիչ մը տարբերութիւն կայ: — Զանգեզուրի
դառաւ, Ա. 57-60:

ԼՈՐՈՒՏ. — Տես ԼՈՐՈՒՏ:

ԼՈՐՏՈՒՆԶՈՐ. — Գիւղ Տուրուբերանի խոյթ
գաւառի, 5 տուն հայ կայ:

ԼՈՒԱՐ. — Գիւղ Մոկաց Սպարկերտ գաւա-
ռակի: Ունի 15 տուն հայ և Ս. Սարգիս
անուն եկեղեցի մը:

ԼՈՒԱՍԱԶ ԿԱՄ ԻՆԳԻՋԱ. — Գիւղ Ճա-
սարբոյի: Ունի իբր 30 տուն բնակիչներ,
որոնք կը պարապին երկրագործութեամբ:
Խալապոսկ անոր համար կը կոչուի, որ ինչ-
պէս կ'ըսեն, հայ միլիթներու ժամանակ, հոս
կը պատրաստեն եղեր հրացանի խողովակ-
ներ:

ԼՈՒԼԵՅՅ. — Սակաւարնակ հայոց գիւղ,
Մոկաց աշխարհի մէջ. ունի Ս. Գեորգ ա-
նուն եկեղեցի մը:

ԼՈՒԼՈՒ ԿԱՄ ԼՈՒԼՈՒԱՅ ԲԵՐԴ. — Հին ամ-
բոց լեռնային կիլիկիոյ մէջ, որ առաջին
անգամ ի պաշտօնութեան կը յիշուի իններորդ
գարուն: Լամբրունէն առաջ այս բերդս նուա-
նաւած է մեր Լեւոն թագաւորէն: Լեւոն իր
ծերութեան ատեն ուրիշ բերդերու հետ սա
ալ փրկանք տուաւ Իկանիոսի սուլթանին:

ԼՈՒԿԱՆՍԻ. Ռ. МѢСЦЕ. — Քաղաք
Ռուսիոյ, Պետրապոլի մէջ: Բնակիչներն են
իբր 20000 ուսու, 3000 հրեայ և 300 հայ:
Ձորի մէջ ըլլալով, օդը այնքան առողջարար է:
Քաղաքին մէջ աւ մօտերը հաստատուած մեծ
գործարաններու պատճառաւ, ծուխի հոսը
զգալի է: Ռուսները ունին երկու եկեղեցի,
Հրեայք՝ ժողովարան մը, իսկ Հայերը զուրկ
են պատշաճաւոր աղօթատեղիէ, ինչպէս նաեւ
վարժարանէ: Ժողովրդեան հոգեւոր պիտոյից
համար Եւր-Նախիջևանէ քահանայ կու գայ:
Տեղւոյն ազգայինք՝ հեգեւոր հովիւ չունե-
նալով և հետզհետէ պաղելով հայ եկեղեցիէ
և հայ լեզուէ, հայութենէ կը խորթանան:
Հայերու մէջ կան միլիոնաւորներ: Կան նաեւ
քիչ թուով կաթոլիկիէ Հայեր, որոնք հա-
ցադործութեամբ կը պարապին:

ԼՈՒՆԳԱՅ. — Գիւղ Ռուսանիոյ, Պարսիի.
բնակչաց մէջ միայն մէկ տուն հայ կայ:

ԼՈՒՊԼԵՆ. — Քաղաք Աւստրա-Հունգարիոյ,
որ տակաւին կը մնան հայկական յիշատա-
կարանք, սակայն Հայոց հետքն բնաւ չի

տեսնուիր: Հայկական քարաշէն, սիւնադարպ
և փառաւոր եկեղեցին Լեհաց ձեռքն է, որուն
շատ կողմերը հայ աւ լաւին լեզուներով
խառն արձանագրութիւններ կը տեսնուին. բա-
կին մէջ ալ կան քանի մը հայ տապանա-
քարեր: Կ'ըսեն, թէ Տէրութիւնը գրաւած
է այս եկեղեցւոյն 1000ի շափ մատենաները:

ԼՈՒՍԱԿՈՒՆԲ. Տես ՀԱՔԱՆԿ:

ԼՈՒՍԱՊՏՈՒՎ Ս. ՍԱՀԱԿ. — Փոքրիկ և ան-
շուք մենաստանս կը գտնուի Վասպուրա-
կանի Ռշտունեաց գաւառի մէջ Գանձակ գիւ-
ղի հարաւակողմը, բարձր լեռան մը կողմին
վրայ: Այս Սահակը՝ որուն անուամբ կը կո-
չուի վանքս, Կարմախայ վանքի միարան-
ներէն ճգնաւոր մ'էր, և իրեն աղօթատեղի
ընտրելով տեղս՝ անշէն եղած միջոց, երբեմն
հոս աղօթելու կու գար, և որովհետեւ միա-
կանի էր, կը խնդրէր Տիրամօրէն որ իր միւս
աչքն ալ անու, միայն թէ գինբը անգամ
մը տեսնէ. և ստատիկ փափաքանաց համե-
մատ Տիրամայրը տեսնալով, խաւարած աչ-
քը կը լուսաւորի և լուսաւոր կը խաւարի.
և անկէ մինչեւ ցայժմ վանքս աչքացաւի ուխ-
տատեղի է:

ԼՈՒՍԱՍԱՌԻՉ. Տես ԼՈՒՍԱՒՈՐԶ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԿԱՄ ԼՈՒՍԱՍԱՌԻՉ. — Գիւղ
Զարանձագի Փէրլին գաւառակի. 24 տուն
հայ կայ, Ս. Յակոբ անուն եկեղեցիով: Գիւ-
ղիս մօտ բլուրի մը վրայ կը տեսնուի Ս. Քա-
ռատոն Մանկուք անուամբ վանքի մը աւե-
րակը: Երկու տուն ալ մահմէտական կայ:
Հոգադործ են:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՍԱՐ. — Արցախի վարանդա
գաւառի մէջ, Սօս գիւղի մօտ կայ այս ա-
նուամբ լեռ մը, որուն կատարի վրայ կը
տեսնուին եկեղեցւոյ և աներու աւերակներ:
— Նոյն գաւառի մէջ, Ծառնիսի սարի շա-
րունակութեան վրայ կայ հին և փոքր ուխ-
տական եկեղեցի մը՝ Ս. Լուսաւորիչ անուամբ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ (Ս.) ԱՆԱՊԱՏ. — Խորմու
բազմաթիւ ազգային սրբավայրերու շարքին
մէջ կը յիշուի նաեւ անապատս, ուր Սիմէոն
անուն կրօնաւոր մը ՊԴԹ (= 1410) թուա-
կանին, զրեց Հարցմանց գիրք, որ այժմ կը
պահուի Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ (Ս.) ԱՆԱՊԱՏ. — Այրարա-
տայ Արագածոտն գաւառի մէջ, Սաղմոսա-

վանքի վարի կողմը, ձորի մէջ Քասաղ գետայն եզերքը, հիմնուած է հին վանքս: Վարդան աշխարհապիրը կը յիշէ անապատս՝ սուրբ և հրեշտակաբնակ կոչելով: Ժէշարուն առկէց էր Յակոբ անուն միանակեաց մը, որ ահանաւան լինելով Շահարաս Ա՛ օրով եղած Պարոնից և Օսմանեանց պատերազմին, բոլոր զէպրերը պատմեց Ջաքարիա սարկաւազին: Անապատս Սաղմոսավանից մօտ լինելով, անոր մասն կրնայ համարուիլ:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կարնէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, Մատուրկայ կամ Մատուրկայ անուն հայաբնակ գիւղի մօտը, այս պատճառաւ կ'ըսուի նաեւ Մատուրկայ վանք Ս. Լուսաւորչայ: Շատ հին վանքերէ մին է, որ ունի երեք եկեղեցիներ, առաջինը բաւական ընդարձակ է և շինուած յանուն Ս. Լուսաւորչի. երկրորդը փոքր մատուռ մ'է յանուն Ս. Սարգսի, և երրորդը աւելի փոքրիկ մատուռ մը, նուիրուծ՝ Խորվիրապի առնուան, նմանութեամբ Արաշատի Խորվիրապին: Այս երեք եկեղեցիներն ալ 5 տարի առաջ նորոգուեցան, Կարնեցի քանի մը բարեպաշտ ազգայիններու նուիրատուութեամբ: Վանքս 40 հատի չափ միաբաններու և ուխտաւորներու յատուկ սենեակներ ունի, և 50 կտոր սեփհակաւ արտօրայք՝ 500 արաւովարի չափ: Իր թեմերն են մօտակայ դաշտին մէջ գտնուած Մատուրկայ գիւղէն սկսեալ 14 կամ 15 ուրիշ գիւղեր: Տարեկան արգիւնքը տասն հազար դահեկանի կը հասնի:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Մալաթիայէն երկու ժամու չափ հեռու ապառաժուտ բլուրի մը վրայ շինուած է: Շինութեան թուականը յայտնի չէ, բայց Մալաթիայից առանգութեամբ կ'ըսեն, թէ չորրորդ դարուն կառուցուած է և ժամանակակից Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Վանքին անունը հռչակուած է, գիրքը բարձրահայեաց, տեսարանը հրապուրիչ և ահնայաբար, օդը մաքուր և առողջարար: Ներսէս աղբիւր մը ունի պատուական ջրով, որ յիշատակ է Ս. Երուսաղէմի նախկին միաբաններէն Սահակ եպիսկոպոսի: Ունի փառքիկ եկեղեցի մը, առաջնորդարան, միաբանից և ուխտաւորներու համար 30 հատի չափ պարզ և անշուք սենեակներ: Վանքէն դուրս Գօղտըք լսուած առուակին շուրջը

հիանալի վայր մ'է, ուռնիներով և ընկուզենիներով պաշարուած: Մալաթիայից մեծ մասամբ ամառնային երեք ամիսները իբր օդափոխութիւն այս վանքի մէջ կ'անցնեն: 1899ին վանքին մէջ սրբանոց մը բացուեցաւ, որ կը պատսպարուին 30ի չափ որբեր որանց ամուսկան 15 ոսկի յատկացուած է: Վանքն ունի քանի մը արտօրայք, որոնք վարձու կը արուին մասնաւորաց: Վանքի տաճարի դրան ճակատի վրայ գրուած է. «Շիւնեցաւ դռնս Ս. Գրիգորի ձեռամբ Սիմեոն եպիսկոպոսի ի րունե հայոց Պիլմարս Գ. յիշատակ ինձ և ճեպոց...»:— Մալաթիայէն զէպ ի վանք ճանապարհին վրայ կը գտնուի Ին տերեւի կոչուած ձոր, որ այր մը կայ և մէջը աղբիւր, այլին վրայ եղած կամուրջը տեղացիք կ'անուանեն Մալաթիաւորչ: Քիչ մը վարը կ'երեւի նաեւ ուրիշ այր մը, որուն մէկ պատին վրայ քանդակուած է Ս. Լուսաւորչի պատկերը:— Բիւզանդիոն, 1900, ր. 1066:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Տիւրիկ քաղաքէն 2¹/₂ ժամ հեռու, կիրճերով ու լեռներով բաժնուած նեղ տեղ մը, ցած բլրակի մը վրայ կառուցուած: Կը կոչուի նաեւ Կիւրքի Անապատ և Խուռնավորայ վանք՝ Խուռնավոր գիւղի մօտ լինելուն պատճառաւ: Վանքին բլուրը թերակղզայ ձև ունի, երեք կողմէն հեղեղաւաններով, անտառներով ու փոսերով պատեալ. խաղաղասէր և աշխարհօրաց կրօնաւորներու յարմարագոյն տեղ մ'է, սակայն պակաս չեն արջեր, գայլեր, և առնցմէ աւելի՝ առագակներ: Չէնքով, Հներով և հաց տալով կը պահպանուի վանքը: Երբեմն ունեցեր է բաւական թուով կրօնաւորներ, որ դադափաբուելն շատ գրքեր. իսկ այժմ չունի ոչ միաբան, ոչ աղօթող և ոչ ժամասաց: Շէնքերը անշուք են, տաճարը խիստ փոքր, ցած և միջին միայն առաջնորդարանը փառաւոր է, բոսաւոր և համասուն, որ կը նայի դեռակի մը և կարգով անկուած ծառերու վրայ, ուսկից կ'երեւի նաեւ Խուռնավորայ ճանապարհը թիթեկներու և ուրիշ պոպարեր տուններու զրախա մ'աւնի: Եկամուտն է գեղերու պլազինները, արաւերու բերքերը և ուխտաւորաց նուէրները: Ուխտի օրն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի:

ստորջի նշխարաց գիտի տօնին, ուր կը լեցուն բազմաթիւ ուխտաւորներ: — Թորոս Ողորտ, Ա. 214-215:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կամախի (Բարձր Հայք) մէջ, Աւաղ վանքէն կամ Ս. Լուսաւորչայ անապատէն երեք ժամ հեռու գետի արեւմտեան հիւսիս, Սեպուհ լեռան զրեթէ արգանդի մէջ շինուած: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մարմինն այս տեղ թաղուած ըլլալուն, կը կոչուի նաեւ Հանգիստ Լուսաւորչայ վանք, ինչպէս նաեւ Մանեայ այր Սեպուհ: Իր ճգնութեան ժամանակ փոքրիկ մատուռ մ'է եղեր, Գառնիկ ճգնաւորի մահէն վերջ, անսկիւրով Հայ սմն, ըստ աւանդութեան, Զննոն անուն, վանքը ընդարձակած և շիրմը պայծառացուցած է: Վանքս ունի սեփհական անտառ մը զրեթէ կէս ժամու շրջապատով, և հինգ կամ վեց դիւղեր, իրեն թեմ: Այս վանքի մէջ եւս գրուած են շատ գրքեր, մեծ մասամբ ԺԷ դարու վերաբերեալ: — Բիզանդիոն, 1900, ր. 1067:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Այս անուամբ վանք մ'ալ կը կարծուի ըլլալ Շապին Գաւառի Թամգարայ գիւղի Կարմրակ Ս. Նշան վանքի մօտերն, որ կը կոչուի նաեւ Կոյունց կամ Կոյունց վանք: Զանազան ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ կը յիշուի վանքս, ընդհանրապէս ԺԷ դարու մէջ գրուած:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Զեռագիրնեւրու համեմատ Սերաստիոյ մօտերն եւս եղած է այս անուամբ վանք մը: Մենք կը կարծենք որ ըլլայ Սերաստիա քաղաքի արեւմտեան կողմը ի հնուց կառուցուած եկեղեցին. որ իբր երեք դար առաջ Օսման Փաշա անուն բնաւոր թուրք մը, բռնի յափըտակելով մզկիթ դարձուց:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Երզնկայէն (Բարձր Հայք) չորս ժամ հեռու, հարաւային արեւելեան կողմը, Մերձան կիրճի դիմացը՝ Մէրճան գետին եզերքը: Կառուցուած է Որմզդական դից մեհենի տեղւոյն վրայ, որ կը կոչուի նաեւ Զարչարանաց վանք Լուսաւորչի կամ Տառապի վանք: Այս վանքը Երզնկայի վանքերուն ամենէն պատմականն և ընդարձակագոյնն է, ու պարբերապաւտ: Տաճարը քարաշէն է. գրան ճաւախն վրայ կայ բաւական ճարտարարուեստ

քանդակապատկեր մը (թ. 45): Ուխտաւորներու յատկացուած սենեակները բաւական կոկիկ ու գեղեցիկ են. օգն ու ջուրը առողջարար և պատուական, դիրքն անմահ: Հարուստ է սեփհական հոգեւոր, ունի շատ մշակելի արտօրայք, պարտէզ ու այգիներ: Ունի նաեւ բաւական թուով Հայերէն ձեռագիրներ: — Վանքիս արեւելեան կողմը, քաւորք ժամ հեռու կը գտնուի Մահապայ մեհենին տեղը, որ այժմ աւերակ է և գիւղացիներէն կը կոչուի Քամեգոր կամ Քամեքոր:

45. Ս. Լուսաւորչի վանաց դրամ վրայի քանդակապատկերը:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ ԳԼԽՈՐՑԻ. — Բաւերդ քաղաքէն 5 ժամ հեռու, արեւմտեան հիւսիսային կողմը՝ Գլխոնց անուն գիւղի մօտ, ապառաժուտ լեռան մը տափարակին վրայ շինուած է, և այժմ աւերակ և ամայի մնացած: Վանքիս բոլորակը կ'երեւին նաեւ հին եկեղեցւոյ և մատուռի մը փլիքած հիմերն ու մնացորդները:

ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆՔ ԼՈՒԻԻ. — Բաւերդէն եօթը ժամ հեռու արեւմտեան կողմը, Լոռի գիւղի մօտ, լեռան մը գլուխը կառուցուած է: Վանքին հիմերէն միայն կէս մարդաչափ սրմերը մնացած են, այսու հան-

գերձ գիւտ նշխարաց տօնին օրը, ամէն տա-
րի բարեպաշտ ուխտաւորներ կը գիմեն ի-
րենց ուխտն ու աղօթքն ընելու և իրենց
մամը վառելու վանքի աւերակներու վրայ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ (Ս.) ՎԱՆՔ ԼՈՒՍՆՈՐՔԻ. —
Բարերգէն վեց ժամ հեռու Լուսնոնք գիւղի
մօտ, արեւելեան լեռնաղաշախ մը վրայ կա-
ռուցուած է վանքն: Վանքի մատակարարու-
թիւնը աշխարհականներու ձեռքն է և հասցի-
նեքը գիւղացիք կ'ստանան: Ուխտի օրն է
գիւտ նշխարաց տօնին:

ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ (Ս.) ՎԱՆՔ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ. —
Երզնկայէն կէս ժամ հեռու, արեւմտեան
կողմը, Հայրապետ անուն գիւղի մօտ: Հիմն-
արկութիւնը չորրորդ դարուն և Ս. Գրիգոր
Լուսաւորչի ժամանակից է կ'ըսուի, մատու-
մ'ալ աւելցուած է 561 թուին, որ այժմ
կիսաւեր է: Հայրապետի բնակիչները որ 15-
20 տուն հայ են, վանքն այժմ իրենց եկե-
ղեցի ըրած են: Աւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այս վանքի մէջ էր
երբ ներկայացուցին իրեն Նիկիոյ Ս. Ժողո-
վոյն հանգանակը, որուն վրայ աւելցուց Խակ-
մեք փառաշուքացոյքը: Վանքն ունի այգի
մը, պարտէզ մը և ութսուն արտավարի չափ
ալ մշակելի հող:

ԼՈՒՍՈՐՔ. — Ի հնումն հայաբնակ գիւղ
Տայոց Պարսիզացիոր գաւառի մէջ:

ԼՈՒՍԱՍ ՎԱՆՔ. Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԼՈՒՍՆՈՐՔ, ԼՈՒՍՈՐՔ կամ ԼՍՈՐՔ. — Գիւղ
Բարերգի, 6 ժամ հեռու, արեւելեան լեռ-
ներու ու բլուրներու մէջ, գեղեցիկ և օդա-
ւէտ լեռնաղաշախ մը վրայ. 100էն աւելի
հայ տուն կայ, և միայն 3-4 տուն մահ-
մէտական: Օսմանեան սլաւատական ճար-
տարապետ Պալեան Ամիրայի նախնեաց հայ-
րենիքն է: Պալեան Ամիրայ Սուլթան Մահ-
մուտէ խնդրած և գիւղիս Հայերէն ումանց
համար Ամպար-ուշաղը անուամբ մշտնջե-
նաւոր դօրծ ու թոշակ յատկացրեւ տուած
է, որ ցարդ կը շարունակուի: Ունին Ս. Աւ-
տուածածիկն անուամբ հինաւուրց եկեղեցի մը
և վարժարան՝ Ս. Ղազարեան, հին և հա-
րուստ ազգատոհմի մը անուամբ, որոնց սեփ-
հական կալուածներու մէկ մասը ցարդ կը
տեսնուի այլազգիի մը ձեռքը, բայց մնա-
ցած է Ղազար-Օղլի անունը: — Գիւղիս

հիւսիսային արեւմտեան կողմը, ¹/₄ ժամ հե-
ռու, բլուրի մը ստորտար կը գտնուի Ս. Լու-
սաւորչի վանքը:

ԼՈՒՐՁ ՎԱՆՔ. — Կը յիշէ Վախուշտ Բող-
նոփորի մէջ:

ԼՈՒՔՔԱ կամ ԼՈՒԿԿԱ. Խա. LUCCA. —
Քաղաք Թուրքանայի (Խաւրիս), ունի 20400
բնակիչ: Քաղաքիս մէջ ալ գտնուած են եր-
բեմն Հայեր, որոնց եկեղեցին, ըստ վկայու-
թեան ումանց, կը կոչուէր Ս. Պօղոս՝ 1319
թուականին: Այժմ հայկական յիշատակ մը
մնացած չէ, և հռչակուած է Հայկազն Ս.
Գաւթի յիշատակն քաղաքիս մէջ: Սրբոյս
համաճօտ կենսագրութենէն կը տեղեկանանք,
որ ծնած է ի Հայաստան ԺԱ դարու մէջ,
մեծատուն և ազնուական ծնողաց զաւակ:
Սա իր բոլոր ստացուածքը աղքատներու
բաշխելով և ուխտաւորներու տարազ հանդ-
նելով, հետինս այցելութեան գնաց Երու-
սաղէմ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին և յետոյ
Հռովմ Ս. Պետրոս և Պօղոս Առաքելոց գե-
րեզմաններուն: Յետոյ երբ կ'երթար Սպա-
նիա յուխա Ս. Յակոբայ Առաքելոյն, հա-
նելով քաղաքս, հիւանդացաւ և սրբութեամբ
վախճանեցաւ 1050 տարուոյ յունիս 3ին:
Սրբոյս գերեզմանէն բազմաթիւ հրաշքներ
եղած են, և հանդիսով մարմինը փոխադրած
են Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին: 1646ին
աւելի փառաւոր շքեղութեամբ և թափօրով,
որբոյս անսպական մարմինն զետեղուեցաւ
աւագ խորանին ներքեւ: Այս հանդիսին և
թափօրին հրաւիրուեցան և ներկայ եղան
Լիվոնոյէն տասուերկու հայկազն մեծատուն-
ներ, որոնք թափօրի քառն իրենց ուսոյ
վրայ տարած են սուրբ մարմինը: Եկեղեց-
ւոյն գիւնին մէջ կը սլահուի հայազիր յի-
շատակարան մը, այդ տասուերկու մեծա-
տուններու անուններով: Ուրիշ յիշատակարան
մ'ալ կայ, որ Եւդոկիացի Արեքսանի առաջ-
նորութեամբ, ուրիշ չորս հայ վաճառական-
ներ, 1656ին, Լիվոնոյէն քաղաքս եկած
են յուխա Ս. Գաւթի: Հայազգի այցելու-
ներու մէջ կը յիշուի Սաֆար իշխանը, որ
Պարսից Շահին զնապանն է եղեր, և եկած
է քաղաքս 1610ին. եկած է նաեւ Առաքել
Կոկիսկոյոս Երեւանցի, 1669 թուին, և ու-
րիշ շատեր: Լուքքայի մէջ կայ հին տան

մը մէջ սենեակ մը և աղբատիկ խորան. սրմի վրայ եղած խաւական արձանագրութիւնը կը յայտնէ, թէ այդ սենեկի մէջ վախճանած է Ս. Գաւիթ, ուստի ուխտաւեղի դարձած է և ամէն տարի տօնին օրը, յունիս 3ին, կը յաճախեն այցելուներ:

ԼՍԻՆ. — Այրարատայ Ծաղկոսն գաւառի մէջ, Շահապիւղանի լիւան վրայ, այս առաւմբ տեղ մը կը յիշուի, որուն գիրքը կ'որոշէ Բուզանդ՝ լսելով. « Խակ զպատանեակն Գնէլ՝ տանուին գնային մօտ ի Սիւնսն արքունի, և անդէն կառավէին ի սարակ լեւրինն՝ որում տեղոյն Լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելցացն որոյն երէցն, ընդդէմ մուրտաստանին աղբերացն բազմացաց արքունի, յանդիման բանակեալ ընին »:

ԼՍԱՒ. — Այս անուամբ վերին և վարին կրկին գիւղեր կան Տայոց Ոճաղէ (Թորթում) գաւառի մէջ, որոնց բնակիչները այժմ այլազգիներ են:

ԼՍՀԱՎԱՆՔ. Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԼՍՆԱՎԱՆՔ. Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԼՍՈՆՔ. Տես ԼՍԻՍՀՈՆՔ:

ԼՍՈՐՔ. Տես ԱՂԱՀԵՃՔ:

ԼՓՆԱՑ ԵՐԿԻՐ. — Այս աշխարհը Հայոց հետ վերաբերութիւն ունենալուն համար, կարեւոր կը համարինք յիշել աստ: Լփնաց ցեղը կը բնակէր և այժմ կը բնակի Դաւալի և Սոսոյի գետերու, Կասրից ծովու և Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայի գագաթնագծի հիւսիսահայեաց լանջերու միջտւայրը: Լփնաց ցեղը այժմ կը կոչուի Լահիճ և ցարդ պահած է իր առանձին բարբառը: Ըստ հին աշխարհագրութեան կ'իյնայ Ծօղէից և Շրդուաց մէջ: Ազաթանգեղոս՝ թուելով մեր Խոսրով Ա թագաւորի նիգակակիցները, Լփնիք եւ կը յիշէ. « Աղուանք, Լփնիք, ճիրքք, կազրք, և այլ եւս որ ի սմին կողմանց »: Կազանկատուացին ալ կ'ըսէ, Ս. Մեհրոպի համար, թէ աւետարանը կը քարոզէր մինչեւ « յաշխարհն Ուտիացոց, և յԱղուանս և ի Լփնս և ի Կազրս ». և որովհետեւ Աղուանից կաթողիկոսներու վերադարձինն էր « Աղուանից, Լփնաց և Չուա », այս ամենն յայտնի է թէ աշխարհն Աղուանից սահմանակից էր: Լփնաց երկիրը ձեւացած է լեռներէ և գաղտակներէ: Լեռներու արեւ-

մըտեան կողմերը գրեթէ կիսով չափ անպէտք ապառաժներ են, իսկ արեւելեան կողմերը շատ տեղեր կան պատուական վարեւաշողեր, անտառներ, սքանչելի ամառանոցներ, ամուր բերդեր, օգտակար և հանքային ջրեր ու ջերմուկներ: Ծովի արեւմտեան ափերը, որոնք կը ձեւացընեն աշխարհիս դաշտային մասերը, համարեա թէ ջրաբքի են. բայց երբեմն ամառները ջրերը կը պակսին և կը ցամքին շատ հեղեղատներ: Դաշտային բերքին են մետաքսի բոժոժ, բամբակ, որիզ, ցորեն, գարի, կորեկ, տանձ, խնձոր, խաղող, ձմերուկ, վարունկ, և այլն: Կողմանցս բնակիչները կը գործեն ընդհանրապէս գորդ, կարպետ, խուրջ և շալ: Կուրայ գաւառի մէկ մասը՝ Լփնաց անուամբ կը յիշուի ԺԳ գաւառ մէջ, եթէ ճիշդ է, Ուսպիւհան Տարսայիճի այն արձանագրութիւնը, որուն մէջ, կ'ըսէ, թէ տիրած է « ի Բարկուշտայ մինչեւ ի դաշտըն Լփնաց »: Ճգրաց և Լփնաց աշխարհներու մէջ կան մօտ 80000 բնակիչներ, որոնց նախնիքն հայապաւան եղած են:

Լփնաց մայրաքաղաքի աւերակները կը գտնուին Շամախու հիւսիսային կողմը և այժմ կը կոչուի Ղըզ-Մէյրաւ, ուր կը բնակին աղանդաւոր Մալախաններ: Ազաթանգեղոսն վերջ, Չենոբ՝ կը յիշէ Ռէգէս կամ Ռէսպէս անուն Լփնաց թագաւորը, որ սպաններ է զՏիրան թագաւորը՝ Ս. Յակոբայ Մծբնացոյ հայրը: Լփնիք ի սկզբան Աղուանից և Հայոց թագաւորներու հպատակ եղած կը թուին, որոնցմէ յետոյ ապստամբելով, կը միանան Պարսից հետ և ձեռք կը բերեն խախուս և միայն անուանական թագաւորութիւն մը՝ որ շուտով կ'անհետանայ: Հինգերորդ դարու մէջ, վարդանանց ժամանակ եւս Լփնիք թագաւոր ունէին, և Պարսից հետ ընդդէմ Հայոց միացած էին, երբ քաջն Արշաւիր Կամսարական, սպաննեց անոնց թագաւորի Վուրկ անուն քաջ եղբայրը: Լփնիք շատ անգամ միարան և նիգակակից եղած են Աղուանից և անոնց հետ ընդունած են քրիստոնէութիւնը: Լփնաց ժողովուրդը մինչեւ Էւր գաւառ երրորդ քառորդը հաստատ մնացած է քրիստոնէութեան մէջ, ինչպէս յայտնի է Կազանկատուացիի գրածէն, որ կ'ըսէ Խորայէլ եպիսկոպոսի և անոր ճանապարհորդակիցնե-

բու համար, թէ « Հասանէին ի քաղաքն Լվինաց, ուր ընդ առաջ ելեալ նմա ամենայն քաղաքացիքն՝ ընդունէին զնա խնդութեամբ բոս կարգի եպիսկոպոսաց, մանաւանդ զի մերձեալ էր աշխուհական տօնն Աստուածայայտութեան, և մտանելով ի քաղաքն երեկոթն արարեալ՝ անպէն կատարէին (ըզտօնն) »: — Լվինաց աշխարհի մէջ կան զբլխաւորարար երկու բերդեր, մին՝ կը զբաւնուի խալիթան մեծ գիւղի հարաւային կողմի ձորը, շինուած է կրաշագան ցեխով և խոշոր քարերով, տակաւին կանգուն են պարիսպներու շատ մասերը: Ամրոցն՝ իր թիկունքը տուած է կովկասեան մեծ և վերջին լեռնաշղթային, թէպէտ ընդարձակ չէ, սակայն ունի ամուր գիւրք, պատուական օգ, ջուր և ախորժիկի տեսարան: Շրջակայքը կը տեսնուին ապստոս և քարեայ միասպաղաղ լեռներ, մշտապալար գետի և ցրդի ծառեր, սրածայր և ցից ցից ժայռեր: Անյայտ է այս բերդի անունն և անցեալն: Երկրորդ բերդը կը գտնուի Այրի-Աղաձ անուն Մալականներու գիւղի արեւելահանգէպ եղած բարձր սարի գագաթի վրայ: Փոքրութեան պատճառաւ կրնայ կոչուիլ բերդակ կամ զրդեակ, այժմ կը կոչուի Ղըզ-Ղալա (Աղջկաբերդ): Թէեւ փոքր, սակայն խիստ ամուր է և անասիկ, շէնքն քարուկիր: Չուսձեւ բարձրացած է գրեկիս սարը, և այնքան զփռաբաց և խիստ դառիվեր է ճանապարհը, որ հազիւ կրնայ այցելուն ոտքով բարձրանալ: Հաստատուն են պարիսպները և անպատում ու զուարճալի տեսարանը, հարաւային կողմէն կը տեսնուին Սաղայի գետի լեռները և Ալթի Աղաձի ալեծածան արտօրայքը, արեւելեան կողմէն՝ Աւարան, հիւսիսային կողմէն ճգիւղաց և Լվինաց Աղխաղխեալ լեռները և արեւմտեան կողմէն Ալթի-Աղաձի լեռները և ամարանոցները: Ախոս որ խմելու ջուր չունի, չի գետցուիր, թէ ժամանակաւ միայն անձրեւի ջուր կը գործածէին զգրեկիս մէջ, թէ կար ստորերկրեայ ջրի ճանապարհ և կամ ջրամբար, որ այժմ անյայտացած է փլատակներու տակ: Մէջի շինութիւնները համարեա բոլորն ալ քանդուած են: Անյայտ կը մնայ նաեւ ասոր անունը: — Աղաւանք, 145-148:

ԼՈՂԱՅԵՐԻ: — Զաւալեան՝ կը յիշէ բերդ Արցախու Ռաբոտեան գաւառի մէջ: Կառուցուած է միադաղաղ ժայռի մը ծայրը, որուն կատարը գրեթէ ամպերուն հասած է: Ունի հաստատուն պարիսպ և պատնէշ: Արցախու Արեւերսեհ իշխանը շինած է բերդը, որուն բնակարանը տակաւին կը տեսնուի, կայ նաեւ մահապարսներու բանտ և մեծ ու խոր ջրհոր մը, որուն յատակը, կ'ըսեն, կը հաւասարի Տրաւմ գետոյն մակերեսութիւն: Բերդս եղնելու միայն մէկ զփռաւ, զնաց ճամբայ կայ: Աւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ այս է Հանդաբերդը, զոր շինեց Արքաներսեհ իշխանը, որուն վրայ կը գրէ կիւրակոս հետեւեալը. « Եկն և Գաղի վանից եպիսկոպոսն Գրիգորիս և վարդապետն Վարդան բազում քահանայք ի գիւղն այն ի սահման Գեղարքունոյ ծովուն ի կողմ խաչնոյ հուպ ի Հանդաբերդ, որ ջերմութիւն է Խարայ »: Այս ամրոցը յետոյ Կիլիկեցոյ Լեւոն թագաւորի արգեամբ նորոգուեր և կոչուեր է Լեւոնաբերդ, իսկ ի վերջոյ կրճատուելով եղած է Լօհաբերդ: — Զարաբեանց, Բ. 214:

ԼՍՄԱՏՈՒՐՅ ԿԱՄ ԼՍՄԱՏՈՒՐՅԱ. — Գիւղ Գուգարաց Զաւալք (Ախալքալաք) գաւառի, Բարալէթի հասարակութեան մէջ: Ունի 247 հայ, բաժնուած 22 տան:

ԼՈՒԻ, ԼՈՒԷ ԿԱՄ ԼՈՒԻ. Ռ. Лорн. — Գուգարաց Տաշիր գաւառի մէկ մասն է, որ այժմ կը կազմէ Պոռչալու գաւառի վիճակներէն մին, և ունի 66 գիւղեր: Լուի գաւառն և բերդը հին պատմութեան մէջ խիստ նշանաւոր եղած են: Լուի բերդը՝ որ երբեմն Գուգարաց աշխարհի մայրաքաղաքն էր, այժմ աննշան գիւղ մը դարձած է: Զաւալ-Օղլուէն մեա երեք վերստ հեռու գէպի արեւելք, Միխանա ջուրը և Գեբեղ գետը երկու խոր ձորակներով միանալով միմեանց հետ կը կազմեն լեռնաձեւ ու ժայռոտ հարթութիւն մը՝ որուն վրայ կը գտնուի հինաւորց նշանաւոր բերդը և մէջը այժմեան գիւղը: Լուին ծովի մակերեսութէն 1490 մետր բարձր է. ունի քանի մը հին սճով շինուած տներ, գոմեր, կալեր և մէկ երկու ծուռումուռ փողոց: Այժմ բնակիչներու թիւն է 208 հոգի, բաժնուած 25 տան: 1825ին հոս

ծնած է հայազգի հոշակաւոր զօրավարն Կոմս Լօու Մէլիքեանց, որ 1888ի զեկտ. 13ին մեռաւ Գաղղիոյ Նիս քաղաքը, երկարամեանակեայ հիւանդութենէ վերջ, և հանմեծ յուղարկաւորութիւն կատարուեցաւ և յետոյ մարմինը փոխադրուելով Տփղիս, թաղուեցաւ Մայր եկեղեցւոյ դաւթին մէջ: Ուս-

այրին՝ Արղութեանց հոշակաւոր ազգատոհմէն զօրավար Արղութեան երկայնարագուկի զուտարն է. սոնի հինգ որդի՝ երկուքը արու Ռուսիոյ զինուորական ծառայութեան մէջ և երեքն աղջիկ: - Լօուի բնակիչները գլխաւորաբար անասնապահութեամբ կը պարապին: Բերդն անտօիկ է. արեւելքէն, հարաւէն

46. Կոմս Լօու Մէլիքեանց:

սաց կառավարութիւնը Վրաստանի տիրելէ վերջ, տեղւոյն ազնուականներու ցուցակի մէջ տեսնուած է զօրավարիս հօրը անունը Լօրիս Մէլիքիս շվիլի վրացերէն, որ կը թարգմանուի «որդի Լօու Մէլիքի». անկէջ վերջ մինչեւ ցարդ ուսերէնի մէջ մնացած է Լօսիս Մէլիքոֆ անունը: Վախճանելոյն

և հարաւ-արեւելքէն շրջապատուած է անգրնդախոր ձորերով. արեւելեան կողմն Գերեւ տի ձորն է. այսպէս երեք կողմերէ ամրացած լինելով բնական անմառաչելի խրամատներով, միայն անպաշտպան կրնար ըլլալ հիւսիսէն, որ զաշտային է. այդ կողմէն ալ ամրացուցած են հաստ պարիսպներով, բուր-

գերով և աշտարակներով: Մարդ տեսնելով բերդիս անառիկ զիրքը, զօրաւոր երկկարգ պարիսպներու հեռքերն ու աշտարակները, երեք կողմէն շրջապատող ձորերն ու ժայռերը կը զարմանայ, թէ ինչպէս թշնամին կրցեր է տիրել և աւերել:

Լօռի անունը սմանք կ'ստուգարանն հայկական Լօռ բառէն, իրիւ լօռաւէտ տեղ: Կողմանցս բնակիչք Սմբատայ բերդ եւս կոչած են, չի գետցուիր ո՞ր Սմբատայ անուամբ, վանդի: Բազրատունի թագաւորներու մասին պատմիչները այսպիսի բան մը չեն բեր. թերեւս կոչուած է Օոպելեանց Սմբատայ անուամբ, որուն մէկ արձանագիրն ալ կայ բերդին վրայ: Լօռի շինութեան մասին Վարդան պատմիչ յիշելով զԿիւրիկէ, կ'ըսէ, թէ « Սմա՛հ հայրն՝ Գաւրթ շինեաց զԼօռ և այլ եւս երկոստասն բերդ »: Երբ կը յայտնուի, թէ շինողն է, Առաւ Ոգորմածի Գուրգէն որդւոյն որդին Գաւրթ Անհոյին, որոնց պայազատութիւնը Կուրիկեան կոչուեցաւ. բայց երկար ժամանակ ապահով չմնաց իրենց տէրութիւնը, վասն զի նախ Հայոց Գագիկ թագաւորը Գաւրթի օրով 1001 թուին զխնց Տաշրաց վրայ և զէնքի զօրութեամբ զինքը հնազանդեցնելով, անոր թողուց երկիրը և գնաց. իսկ Գաւրթ և իր որդին Կուրիկէ երկարակեաց լինելով ամբողջ դար մը իշխեցին Լօռի մէջ քաջութեամբ, մանաւանդ Կուրիկէ՝ Կիրակոսի համեմատ. « զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ Վրաց՝ ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր »: Պարսից թագաւորներու հետ ալ խորագիտութեամբ կը վարուէր. 1064ին Ալիարսլանի կնութեան տուաւ իր դուստրը և յետոյ Մէլիք Շահին ալ քաղաքական նպատակաւ այցելութեան գնաց: 1081 թուին Լօռի եկաւ Անույ Բարսեղ անուն արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսութիւն տանելու համար և թագաւորին հաւանութեամբ ձեռնադրուեցաւ Հաղբատայ մէջ և ինքն ալ թագաւորի գրան եւրեցր, նոյն վանքի արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց: 1105ին Պարսից Խզիլ ամիրան Գուրնէն առաջ Լօռի տիրեց. բայց զրեթէ 12 տարի վերջը Վրաց Գաւրթ Նորագող թագաւորը այլազգիներէն առաւ, և կը թուի, թէ տուեր է Օոպելեան տոհմին: Ասոնց օրով

1178ին, երբ Մեծն Խանէ, ուղեց թագաւորեցնել զԳեմնայ փոխանակ անոր հօրեղբոր Գէորգ Գէ, արքայազուն մանուկը ապահովուց Լօռի մէջ, և բերդաքաղաքը շատ ամրացուց: Գէորգ եօթը ամիս Լօռին պաշարեց, և բերդի մէջ ինները նեղուելով, ազատներէն սմանք սկսան գիշերները կախաղաններով պարսպէն իջնել և թագաւորի կողմը անցնել: Յետոյ թագաւորի բանակի մէջ գտնուող մեծամեծ իշխանները, որոնք կը սիրէին զԽանէ և իրեն համախոհ էին, սկսան ծածուկ ոտանաւոր գիր մը գրել առ Խանէ որ հնազանդի թագաւորին. այս գրոյն ժողովական պատասխան մը տուաւ Խանէ, նայնպէս ոտանաւոր գրուած: Պաշարողները Խանէի պատասխանին վրայ, պատերազմը սաստկացուցին, և Գեմնայ մանուկը անխելութեամբ վախնալով, գիշերը դուրս ելաւ և պարսպէն կախուելով, իջաւ գնաց հօրեղբորը մօտ... և թագաւորը տեսնելով պատգամաւորներ կը զրկէ Խանէի, և երգմունքով խաղաղութիւն կ'ընէ Գէորգ մեծամեծ դաշամբ. ասոր վրայ Խանէ կը համարձակի և թագաւորին կու գայ, որ յետոյ երգմանը հակառակ ուղեց Օոպելեանց տունը անձեռնել: Այսպէս Գէորգ քաղաքս առաւ և տուաւ Երկայնարագուծ տոհմին՝ որ հաւատարիմ էր թագաւորին. և երբ Զաքարիա սպառաւորը միւս ժառանգութիւնները նորէն անոնց դարձուց, ասիկա իրեն պահեց, վասն զի Թամար թագուհիէն ստացած էր իրիւ պարգեւ: Զաքարիա՝ հոս 1205ին, իր իշխանութեան մէջ գտնուող Հայոց իմաստուն վարդապետները ժողովի կանչեց, զանազան եկեղեցական կարգերու և բանակի հետ պատարագի վրան շրջեցնելու համար. այս պատճառաւ գրեց նաեւ թուղթ առ Կաթողիկոսն և Լեւոն թագաւորը ի Կիլիկիա, և անոնցմէ ընդունուեցաւ ինդիրքը, հանդերձ վրանով և նուէրներով: Ժողովոյն ներկայ էին Անույ, Բջնայ, Կարուց, Հաղբատայ, Գուրայ եպիսկոպոսները, հոգաւոր վանքերու վանահայրերը, Միթիմար Գոշ Գեառիկէն, Գաւրթ Գորայրեցի, Յովհաննէս Սանահնէն, Գրիգոր Մանանթիկ Կեչառուաց վանքէն, Տուրքիկ թեմականաց, Եղիա Հաւուց թառէն, և այլն: Այս ժողովոյն թէեւ կէսը հաւանեցան, սակայն ոմանք

ալ հակառակեցան և մեծ շփոթութիւններ և յուզումներ եղան. հակառակողներէն յիշենք Գրիգոր Տուսէնդը, Դաւիթ Քարայրեցին և Յովհաննէս Սանահնեցին: Զաքարէ տեսնելով որ ասանք խռովութիւն հանել կ'ուզեն, զմանս իր մօտ պահեց, և պատուէր տուաւ որ իր իշխանութեան ներքոյ զանուղ բոլոր Հայերը հպատակին ժողովոյն կարգացը ու կանոնաց: Այս ժողովոյն անցքերը զրած է վանական վարդապետը. խաչատուր վարդապետն ալ այս ժողովոյն գէպընէ, երգեր է խորհուրդ խորիւն պատարագի վսեմ նախերգանքը: — Զաքարէի մահէն վերջը, որպէն Շահնշահ պաշապատեց Լօռի մէջ, որուն օրով մեծ վտանգներու պատահեցաւ քաղաքը, նախ ձէլաբէտովին զօրքերէն, որոնք Էջեկ խանի առաջնորդութեամբ 1228ին եկան աւերեցին Լօռի սահմանները, սակայն բերդաքաղաքին չկրցան արիւղ. բայց ասոր տարի վերջը թաւարները յաջողեցան արիւղ: Կիրակոս պատմիչը գրած և մեզ թողած է բերդիս աւերման պատմութիւնը, որ հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփենք: Զաղասայ թաւարներու զօրավարը լսելով Լօռի քաղաքի ամրութեան, անոր ճոխութեան և Շահնշահ իշխանի ահաղին զանձերու մասին, առնելով իր հետ բնաւոր սպառազէններ և բազմաթիւ մեքենաներով ու պատրաստութեամբ կու գայ կը պաշարէ քաղաքը: Իսկ Շահնշահ իշխանը այդ լսելով՝ կ'առնու իր կիներ ու որդիքը, զաղասաղոյի կը փախչի ձորը և կ'ամբարնայ այլի մը մէջ, քաղաքը յանձնելով իր իշխաններուն, որոնք կանացի և թոյլ մարդիկներ լինելով՝ իրենց յոյսը պարիսպներու ամրութեան վրայ դրած՝ փոխանակ թշնամւոյն գէմ դնելու՝ իրենք զիրենք արբեցութեան և զեղխութեան տուած էին: Թշնամին կը փլցընէ պարիսպներու ներքին մասը և ներս կը խուփէ. քաղաքի բնակիչները անպաշտպան մնալով՝ երբ կը տեսնեն թէ, քաղաքը տնտեսցաւ, վախերեկէն կ'սկսին ձորը թափուիլ. թշնամին անխնայ կը կոտորէ զամէրը և անոնց ստացուածքը կ'աւարէ: Կը գտնեն նաեւ Շահնշահ իշխանի զանձերը, որոնք պահուած էին առանձին ամուր շէնքի մը մէջ: Թշնամին կը կոտորէ նաեւ Շահնշահի իշխանները, որոնց յանձնուած էր քա-

ղաքի իշխանութիւնը և կը զիմէ գէպի ուրիշ նշանաւոր բերդեր և քաղաքներ, որոնցմէ շատերը տնտեսցան, երբեմն բռնութեամբ և երբեմն ալ խաբէութեամբ:

Այնուհետեւ Լօռին զանազան իշխանութեանց ներքեւ անցած է, միշտ շէն և ամուր մնալով. և զարձեալ Օոպելեանց վիճակեր է վրաց թագաւորներու հաւանութեամբ. և թաւարաց արիւղէն 200 տարի վերջը, 1430 թուին, այլազգիները յանկարծակի յարձակելով քաղաքին արիւղեցին, երբ Աղեքսանդր թագաւորը խմբեկ կը գտնուէր, որ գտնուելով պաշարեց և առաւ զայն 1432ին և առաւ Օոպելեանց Սմբատի Պեղին որդւոյն, բայց յետոյ 1438ին զաւալ գինքը սպաննեց: Այս պիտի անցքերու ենթակայ լինելով Պարսից և վրաց պատերազմներու ժամանակ, ժէ՛լ զարու կիսուն տակաւին վրաց ձեռքն էր, և իր իշխանը Լօռն Սալթուկ կը կոչէ Ռոստոմ թագաւորը, 1652 թուի հրովարտակին մէջ. նաեւ ժէ՛լ զարու կիսէն առաջ՝ 1736ին, կը յիշուի Քեչպ Նիսիսե խան Լօռոյ՝ ազգաւ Պարսիկ: Պարսիկներէն աւերակ զարձած է տեղս, և թէպէտ ժէ՛լ զարու վերջերը, Շահնշահ անուն Հնդկարնակ հայ մը Լօռին գնեց վրաց թագաւորներէն, բայց չկրցաւ վերականգնել և շէն պահել: — Բերդի հիւսիսային կողմը, տափարակ տարածութեան վրայ կը տեսնուին բազմաթիւ տուններու հետքերը, այդ տեղը կը կոչուի Ալ-շահար (Սպիտակ քաղաք) և կը թուի, թէ հին քաղաքի թաղերէն մէկն է եղեր: Բերդէն գէպի աւրելեալհարաւ, այժմեան Նիկիօրանեակ գիւղի տեղը մինչեւ ձորի զլուխը կը կոչուի Ամրակից: Բերդի արեւելքէն արեւմուտք ձգուող պարսպի երկայնութիւնը 300 արշին է, իսկ լայնութիւնը 21 արշին 11 վերջոյ: Պարսուպի աջ դրան լայնութիւնն է 5 արշին 9 վերջոյ, մուտքի բուրդի բարձրութիւնն է 13 արշին: Արտաքին պարսպի աշտարակներու մէջ եկեղեցի մը կայ եղեր, որ այժմ՝ բոլորովին քանդուած և աւերակ զարձած է: Արեւելեան պարսպին մօտ կը գտնուի փոքրիկ, անոխն, կամարակաւ և սրբատաշ քարէ շինուած քառակուսի շէնք մը, որ թէ՛ դրոշմ և թէ՛ ներսէն կառուցուած է եղեր սրբատաշ քարերով, բայց այժմ՝ դրսի պա-

սերու քարերը բոլորովին քանդեր տարեր են: Արեւելեան պատի վրայ կան երեք կամարակապ խորաններ. աւանդութեամբ այս շէնքը կը համարուի Գաւիթ Անհողին թաղաւորի կ'նոջ դամբարանը: Կը պատմեն, թէ թաթարները քաղաքին տիրելով, կը քանդեն այդ դամբարանը՝ գանձ կամ թանկագին իրեր գտնելու յուսով և ոսկորները հանելով՝ կ'այրեն: Այս շէնքի մուտքի աջ կողմի քարի մը վրայ կայ 2 (= 1251) թուականաւեղծուած արձանագրութիւն: Աւանդութիւն է, թէ Տարօնեցի Խաչատուր վարդապետը այս եկեղեցւոյն մէջ եղած է մեր վերը յիշած

մարաձեւ շինութեան հետքեր, որմերու մէջ աւագաններ և կաւէ շինուած երկկարգ խաղովակներ. թէ՛ այդ աւերակներու երևոյթն և թէ աւանդութիւնն կը հաստատեն, որ այդ տեղ ժամանակաւ բազմաթիւներ եղած են: Բազմաթիւներէն 5-6 սառն հեռու, բերդի նոյն կողմը, կան շէնքի մը մնացորդներ, որ ըստ աւանդութեան՝ թաղաւորական պալատ եղեր է. շէնքն ուղղակի ձորին գլուխն է, զեղեցիկ դիրք և բաւական ընդարձակ հորիզոն ունի: Բերդի հիւսիսային պալատի մօտ կը գտնուի այժմեան դիւղի եկեղեցին, որ երկու սիւներու վրայ հաստատուած կամարակապ

47 • Լօւիսի լերդը:

Խորհուրդ խորին հոգեշունչ տալը:— Բերդի արեւելեան ձորի գլուխն ալ եղած է ընդարձակ եկեղեցի մը, որուն միայն աւերակները կը տեսնուին այժմ և քանի մը խաչքարեր: Իսկ հարաւային կողմը, ձորի գլուխը, ձիւթահանքի հետքեր կ'երեւին, որոնց ահագին քարերը գեւ կը մնան: Նոյն կողմը կը գրտնուի նաեւ այն ահագին այրը, ուր, ինչպէս կ'ըսեն, ամրացեր է Շահնշահ իշխանը: Բերդի հարաւային կողմը, ուր գետի ընթացքը հանգարա է, կը կոչուի Խան-գեօլ (Խաներու յիւս). իբր թէ երբ բերդը թուրքերու իշխանութեան ներքեւ ընկեր է, խանները գետի այդ մասը մաքրել տուեր են քարերէ, մէջը լողանալու համար: Նոյն կողմը կը գտնուին նաեւ կա-

շինութիւն մ'է. ունի վեց աղիւսաշէն գմբէթներ. որմերն ու կամարները սրբատաշ քարէ են: Այս շէնքը կ'երեւի, թէ ի սկզբուն ուրիշ նպատակի ծառայեր է, յետոյ թուրքերը տիրելով մզկիթ ըրած են, իսկ այժմ և եկեղեցի վարձուցած են՝ ցած բեմով և աղքատ սեղանով: Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը կը գտնուին երեք կամարակապ խորաններ, որոնցմէ միջին կամարի տակ կը գտնուի եկեղեցւոյ դուռը և սեւ քարէ զեղեցիկ քանդակուած խաչքար մը:

Մեր մատենագիրներէն ոմանք Լօրիի կողմերը կոչած են Արւստ և Աղուէ: Լօրիի վիճակը բնութեամբ թէ՛ և կիսավայրենի, սակայն Հայոցս համար եկեղեցական և պատմական անցքերով և սրբազան հիւսիսներով շատ սրտազարա և նշանաւոր վայր մ'է: Երկիրն արգասաբեր է, և բնութիւնն բանաստեղծական ու հիւանալի: Հայ գիւղացիները գլխաւորաբար երկրագործութեամբ կ'ըզբաղին: Այլագիւղները աւելի յառաջ գացած են անասնապահութեան մէջ: Լօրի արօտները շատ յարմար են անասնապահութեան համար և մեծ օգուտներ կ'ընան տալ կանաւոր գիւղատնտեսութեամբ պարտադրեւ: Գարունը բացուելուն պէս գիւղացիները իրենց տուարն ու ոչխարի հօտերն առած՝ կը բարձրանան գէպ ի բնաւային ամարանոցները՝ որոնք կը կոչուին սովորաբար

խոր, բիւս, եայլաւ կամ եայլալ և սար: Սարերու վրայ կը բնակին յատուկ վրաննե-
րու մէջ ամբողջ ամառը: Լօսիի վիճակի
Հայաբնակ գիւղերու վիճակագրական տախ-
տակը կը գնենք Պոռչալու գաւառի նկարա-
գրութեան մէջ: Վիճակիս մէջ գրեթէ 42
Հայաբնակ գիւղեր կան մեծագոյն մասը Հայ
լուսաւորչական, իսկ Հինգ գիւղեր ալ կան
Հայ-կաթոլիկներու: Վիճակիս Հայ կաթո-
լիկները եկած են Ալաշկերտէն, 1821ին,
և նախ երկու տարի Ալեքսանդրապօլ գա-
ւառի Գափուլու և Հոսոմ գիւղերը բնակած
են և 1823ին եկած Հաստատուած են Շահ-
նազար, Սարչապետ, Շիշթափա, Մեծ և
Փոքր Ղարաքիլիսա գիւղերը, որոնք մէկ
մէկէ կէս ժամ հեռաւորութիւն ունին. այս

գիւղերու բնակչաց միահամուռ թիւն կը հաս-
նի 6000 հոգւոյ: — Զարարեանց, Ա. 121-
122: Աշակերտի Յուշատետրը, 22-28:
Եւ այլն:

ԼՈՒՌՈՒՏ կամ ԼՈՐՈՒՏ. — Հայաբնակ գիւղ
Գուգարաց Պոռչալու գաւառի Լօսիի վիճակի
մէջ, Մարց գիւղէն հինգ վերստ հեռու, լե-
րան մը լանջին վրայ: Ունի փոքրիկ եկե-
ղեցի մը. կալուած կը համարուի Ս. Օհան
Օձնեցիի վանքին: Բնակիչները բնդ ամէնը
1205 հոգի են, բաժնուած 107 տան. գաղ-
թած են այս աեղ 1860 թուին Ղազարի
Ղալաչայ գիւղէն:

ԼՈՎԷԼ. — Քաղաք Ամերիկոյ Միացեալ
Նահանգաց, ուր 1893ին կային 200 Հայեր,
որոնց ներկայ վիճակը չգիտենք:

ԽԱՐԱՆԻ. Տեա ՀԱՐԱՆԻ:

ԽԱՆ. — Գիւղ Սիւնեաց Հարանդ գաւառի արեւելեան կողմը:

ԽԱՉԱՍԻ կամ ՂԱՉԱՍԻ. Ռ. Казань. — Նորահայր քաղաք Գանձակու համանուն գաւառի. հիմնուած է Աղսաւ գետի աջ ափի բարձրութեան վրայ 1881 տարւոյ փետր. 13ին: Բնակիչներն են հայ, պարսիկ և ուրա: Հայերը մեծաւ մասամբ եկած են Գանձակէն, Շուշիէն, Արցախի և Ղազախ գաւառի գիւղերէն: Բնակչաց թիւը դեռ 1000ի չի հասնիր. Հայերը կը կազմեն բոլոր բնակչաց երեք մասէն երկուքը: Նոր քաղաքիս մէջ կայ հիւանդանոց, գեղատուն, բժիշկ, գաւառապետ, հաշտարար գատաւոր, զօրանոց, նամակատուն, հեռագրատուն, գանձարան և երկգասեան քաղաքական ուսումնարան: Կայ նաեւ շուկայ, վաճառականի և արհեստաւորի խանութներ, որոնք մեծաւ մասամբ Հայոց են: Հայերը 1885ին հանդանակութիւն բացին եկեղեցի շինելու համար, և աիկին Մարգարիտ Իւզպաշեան անձամբ Բագու երթալով 302 ուրբի հաւաքեց տեղւոյն ազգայիններէն. եկեղեցին շինուեցաւ Մկրտիչ Ջաղէթեանցի ջանքով, թրծեալ աղիւսով. ունի 60 ծուխ: Օդն և կլիման տեղւորեր է ամբան, որովհետեւ շրջակայքը ունի ճահիճներ: Խաղախի ձորը իր բնական տեսարաններով նշանաւոր է. ձորին երկու կողմերը ձգուած են կանաչադարձ ու անտառապատ լեռներ, սեպաձեւ ապարածներ, կանաչադարձ

փոքրիկ տափարակներ, ծառադարձ բլուրներ և բարձր սարեր անդադար իրարու փոխանակելով՝ կը հիացնեն զմարդ: Բնութեան այս գեղեցկութիւնն աւելի գրաւիչ կ'ընեն սարերու կողերու վրայ շինուած բազմաթիւ գիւղորայք, որոնք հետուէն կը նմանին թռչնոց բոցներու: Աղսաւ սրբնթաց գետը կաւազի ու փրփրազէջ ջրով, որ ձորին մէջ օձապտոյաներ կ'ընէ և կարծես, թէ բարկացած է որ ժայռերը զինքը կը սեղմեն, ահագին շառաչիւն կը հանէ: — Խաղախի գաւառը իր մէջ կ'ամփոփէ չորս վիճակ և 128 գիւղ, որոնցմէ 44ը Հայոց կը պատկանին, իսկ մնացածներէն մէկ քանի Մալականն էրու, և շատը այլազգիներու: Այլազգիները կը պարապին հողագործութեամբ, խաշնարածութեամբ և գլխաւորաբար այգեպանութեամբ: Խաղախ գաւառի երկիրը օժտուած է բնութեան շատ բարիքներով, ունի արգաւանդ հող, մաքուր օդ և առողջարար ջուր: Ղազախցիներու հարստութիւնը կը կայանայ գաշոյնի մը և պիպոզի «այնարախ» մէջ: Եթէ այս երկուքէն գէթ մէկը ունի, նա իրեն մինչեւ ցմահ ապահով կը համարի: Սկսած 12 տարեկանէն մինչեւ 90 տարեկան ծերունին միշտ զրահաւորուած են զաշոյնով, սուսերով և այնպաւ հրացանով: Ասոնք են ահա Ղազախցիի կատարեալ հարբատութիւնը: Ասոնց մէջ քաղաքակրթութեան հոսն անգամ չի նշմարուիր: Իրենց համար մեծ պարտաւանդ մ'են գողութիւն, աւա

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽԱԶԱՍՈՒ ԳԱՒԱՌԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԴԱՐԱՆ

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ	ՀՈԳԻ	ՏՈՒՆ
Աղզան Ներքին	200	20
Աղզան Վերին	1127	91
Այասու	1845	151
Աթոբարա	270	35
Բալա գիւղ	255	23
Բաշ գիւղ	1430	114
Բարանա	993	95
Բողանիս	403	46
Գրգըլ պուլազ, Կարմիր աղբիւր	1082	91
Գիրգիլան	413	34
Գլքքէնա, Կլիճ գիւղ	759	78
Գոշայ-վանք-չէն	246	20
Դելիջան Շին	990	119
Դելիջան Նոր	4	2
Թագա գիւղ	484	38
Թաթլի քէնա	742	96
Թալայ գիւղ	450	39
Թուղզիլա, Բերդ գիւղ	1097	103
Թուղզա քէնա, Տաուշ	1040	99
Լալա գիւղ	248	26
Խաղդիրակ, Խաջթարակ	642	60
Կալաշա	1209	157
Կիւլալի, Կալալա	1147	113
Կոդալ	1688	158
Կոչկոդան	868	88
Կոտ գիւղ	1507	189
Կոնին	294	34
Կուրումսու	566	72
Հախում	654	70
Կարանլուի տէրէ	108	14
Համբարակ	885	69
Մէլիք գիւղ	405	38
Մովսէս քէնա	841	74
Նափուր, Նաուր	383	34
Ուզունթալա	1072	133
Չորաթան	296	28
Պիպիս	266	35
Պոզոս Քիլիսա	795	74
Ջարիւն	850	49
Ջուղ Զիվանք	113	13
Սիւ քար (Գարագայա)	832	85
Սիւ քար (Գարաթաշ)	2169	175
Բիվազլի, Բեւազլու	174	20
Քարվանսարայ	1276	117

զակութիւն, մարդասպանութիւն և հարստա-
հարութիւն. ուլ որ զող չէ նա քաջ ալ չէ:
Գաւառիս հայաբնակ գիւղերու վիճակագիրն
կը գնենք առանձին, բաղելով 1893ին տը-
պուած մարդահամարի գրքէն: Տասնեակ տա-

րիներու շրջանի մէջ, այդ թիւերն բաւակա-
նաչափ աճած են: Խաղախի Հայերը զուրկ
են զպրոցէ և հակառակ եւս են կրթութեան
գործին: Գաւառիս զլիսաւոր տեղն Ղազախ
քաղաքը ունի երկաթուղոյ կայարան: Հըռ-
չակաւոր է գաւառս բազմաթիւ հին վան-
քերով, որոնց նկարագիրները, առանձին ի-
րենց անուան տակ, բրած ենք ու կ'ընենք:
— Նոր Դար, Գ. 141: Եւ այլն:

ԽԱԶԱՍԱԶ. — Այս անուամբ խաշ մը կայ
Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ, Նորա-
տուս գիւղի մօտ, որուն տակ կ'աւանդեն, թէ
թաղուած են երկու ծաղկահասակ տարիա-
ծուներ: Անունս կ'առուգարանեն Հագախաշ,
իրը բժշկարար հազի: Այս տեղ կայ նաեւ
աղբիւր մը Խաղախաշ անուամբ:

ԽԱԶԱՍԱՅ ԼՃԱԿ. Տես ԽԱՉԼՈՒԱՅ:

ԽԱԶԱՎԱՎԱՐ. Տես ԽԱԶԱՎԱՎԱՐ:

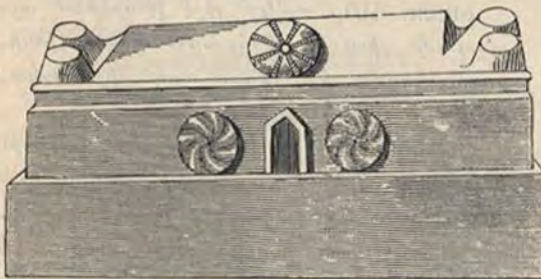
ԽԱԶՈՒ ԳԵՂ. — Կը յիշէ Խնճիճեան այս
անուամբ գիւղ մը Մշոյ արեւմտեան հիւսի-
սային կողմը. կը յիշուի նաեւ յիշատակա-
բանի մը մէջ 1548ին:

ԽԱԹՈՒՆ ԱՐԻ. — Այս անուամբ Վերին
և Ներքին կրկին հայաբնակ գիւղեր կան
Այրարատայ Արագածոտն (Էջմիածին) գաւա-
ռի մէջ: Վերին Խաթուն Արի ունի 414
բնակիչ, բաժնուած 71 տան, և Ս. Աւ-
տուածածին կամ Ս. Բարդուղիմէոս անուն
եկեղեցի մը: Ներքին Խաթուն Արի աւելի
մեծ է. ունի Ս. Գեորգ կամ Ս. Սարգիս
անուն եկեղեցի մը և 182 տուն բնակիչ:

ԽԱԹՈՒՆԲԱՎ. Տես ԲԱՎՔ:

ԽԱԹՐԱՅ ՎԱՆՔ կամ ԽԹՐԱՎԱՆՔ. — Ար-
ցախի խաշն գաւառի մէջ, Դոփեանց ցեղի
գերեզմանատունն է վանքս: Հիմնուած է
Դոփեանց Գրիգոր իշխանի գանձով, Թաւ-
թառ գետի աջ կողմը սարահարթի մը վրայ,
որ Վաղահասի արեւմտակողմը կ'իջնայ Յ¹/₂
մղսն հեռու: Տաճարը կառուցուած է չորս
սիւներու վրայ, որոնց երկուքը միասպաղաղ
են և միւս երկուքը երկու կտորէ. չորս կա-
մարներու զուրկ բազմած է գմբէթը: Ունի
երկու փոքր և մի աւագ խորան. ուրիշ ա-
ռանձին խորան մ'ալ ունի հիւսիս-արեւմտեան
կողմը և երեք զուռ: Արտաքուստ տաճարի
արեւելեան ճակատի վրայ կայ 1204 թը-
ւակահաւ շինութեան յիշատակարան. տա-

ճարի ներսն ալ զանազան տեղեր կան յիշատակարաններ: Տաճարի մէջ ամբիփռած է Տարապետ իշխանի Ասփայ գոտորը՝ որ Գոփեանց Հասան իշխանի որդւոյն Գրիգորի ամուսինն էր, և վախճաններ է ԶԿ (= 1311 թուին): Զանգակատունը շինել տուած է Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը, տաճարի արեւմտա-հիւսիսային անկիւնը արտաքուստ. երկյարկ և որբատաշ սորոնագոյն քարով: Վանքս ունի շրջապարիսպ, քարուկիր սենեակներ և խուցեր հիւսիսային կողմը: Այժմ աւեր են խուցերէն մէկ քանին և պարսպի հիւսիսային կողմը: Պարբայի մեծ գուռն հիւսիս-արեւմտեան կողմէն է և զեռ կանգուն իր պատերովը: Խթրաւ վանքը շրջապատուած է անտառախիա վազեմի ծառերով: Վանքիս կալէն բիշ մը վեր,

48. Խալիմանի մօտ Ռայկական շիրիմ:

որ տաճարի արեւելեան կողմն է, կայ քարուկիր մատուռ մը: Վանքէն վար, Թարթառ գետի վրայ ձգուած է հին կամուրջ մը, որուն մօտ կայ խաչարձան որ և կամուրջը շինողի հետեւեալ յիշատակարանը. «Կաման Աստուծոյ ևս Ասփայ գոտար մեծ իշխանին Գրիգորի մեծ իշխանին Հասանայ քաջի տեանն Ազուանից կապեցի գիտաշ, շինեցի զկամուրջս յիշատակ հոգեոց անցելոց, ներկայից և ապագայից»: Ուրիշ խաչարձան մ'ալ կայ ՈՐ (= 1201) թուականաւ՝ Վասակայ իշխանին: Խաթրայ վանքէն վար, Թարթառի աջ ափերու վրայ, կան հետեւեալ աւերակ գիւղերու մէջ կիսակործան եկեղեցիներ, մատուռներ և հանգստարաններ, Զոխտակ-եղցի, Վարդանայ գիւղ, Մրչման յիւստեղ: — Արցախ, 193-197:

ԽԱԼԱ. — Համէլէնի գիւղերէն մին:

ԽԱԼԱՊԱ. — Ամրաց Սիւնեաց Բաղը գաւառի մէջ:

ԽԱԼԵՆՅ. — Սահաւարնակ գիւղ Մոկաց:

ԽԱԼԵՆՃԱՔԱՐ. — Կը յիշուի Կիլիկիոյ բերդերու շարքին մէջ:

ԽԱԼԻ ԵԱԶԻ կամ ԽԱԼԵԱԶ. — Լեւոնապաշտ Այրարատայ Բաղրեւանդ գաւառի արեւմտեան ծայրը, Բասնի և Խնուսի միջավայրը: Խալեաղ՝ ըստ Քրդաց կը նշանակէ անինամ ձգուած կամ անմարդաբնակ դաշտ: Ունի 8-9 ժամ երկայնութիւն գէպի արեւմուտք և 4-5 ժամ լայնութիւն գէպի հարաւ: Հիւսիսային արեւելքէն սահմանակից է Զարբիան, իսկ հիւսիսային կողմէն Գրամ և Ղըրլ լեռներու: Լեւոնապաշտիս շուրջը կան հարիւրաւոր գեղեցիկ լեւոնապաշտներ, մեծ ու փոքր լեռներ, բազմաթիւ մարգագետիններ և աղբիւրներ՝ որոնք կը ձեւացրնեն Շեռեան գետը: Գետի երկու ափերուն վրայ կան տանուհինդի չափ քրդաբնակ գիւղեր: Խալեաղ բարձր լինելով՝ արմաթք լաւ չեն աճիր, տեղ տեղ կը տեսնուին ցորենի և դարիի արաօրայք: Լեւոնապաշտի մէջ կան հին բերդեր, եկեղեցիներու և վանքերու աւերակներ և հայկական գերեզմանատուններ: Բաղրեւանդայ միւս մասերուն պէս, այս տեղ հս կը տեսնուին հնութեանց հնօքեր: — Բաղրեւանդ, 75-77:

ԽԱԼԻԱՊԱՍ. — Գիւղ Սիւնեաց Կախիջեան գաւառի: Ունի իբր 40 տուն հայ, Պարսկաստանէն գաղթած:

ԽԱԼԻԼՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Երեւանու Կահանգի Կախիջեան գաւառի մէջ: Ունի 157 բնակիչ, բաժնուած 29 տան:

ԽԱԼԻԼ ԶԱՎՈՒՇ. — Գիւղ Խնուսի (Տուրուբերան). ունի 48 տուն հայ և 18 տուն բուլղ:

ԽԱԼԻԼ ՊՈՒԼԱԳ. — Հանքադրիւր՝ Սիւնեաց Բարիւշտա գետոյն հարաւային և Խալիվէ լեռանց հիւսիսային կողմը:

ԽԱԼԻՃԱՆ. — Գիւղ Սիւնեաց Բաղը գաւառի մէջ, որ այժմ թուի ամայի: Մօտը կայ Խալիճան քարապատի կոչուած աւերակ մը կամ պալատ, որուն գուռը շինուած է գեղեցիկ կոփածոյ քարերով. շուրջը կան Հայոց անգիր գերեզմաններ և շիրիմներ:

ԽԱԼԻՍԱ. — Գիւղ Այրարատայ Ուրծ և Արած գաւառի. բնակիչք այլազգի են:

ԽԱԼԽԱԼ. — Հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց, Եփեսոսի գաւառի մէջ. ունի բնագարձակ աղարակներ: Բնակիչք 372 հոգի են, բաժնուած 61 տան:

ԽԱԼԽԱԼ. Տես ԶԱԿԱՄ:

ԽԱԼԽԱԼՔ. Տես ՀԱՐԱՆԴ:

ԽԱԼԿԱՍԱԿ. — Կը յիշուի Խնուսի (Տուրքերան) մէջ:

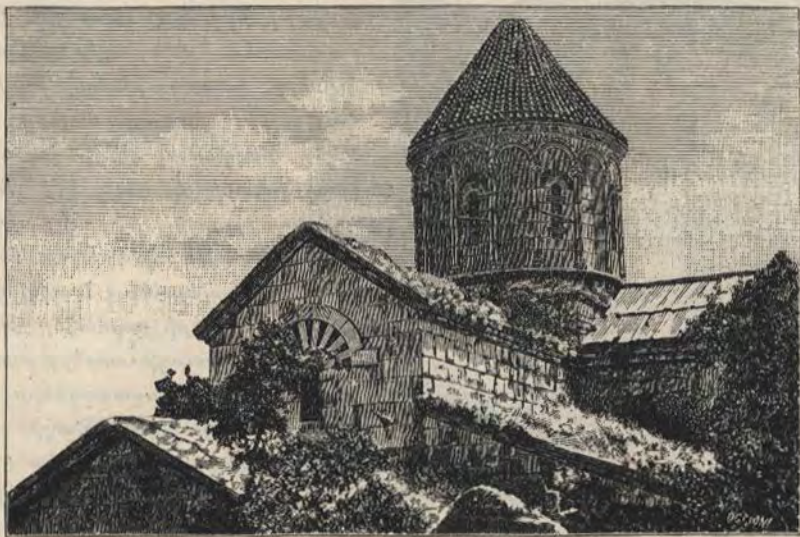
ԽԱԼԿԻՆ. — Այս անուամբ գիւղ կը յիշուի ձեռագրաց յիշատակարանի մը մէջ:

ԽԱԼՖԱԼՈՒ կամ ԳԱԼՖԱԼՈՒ. — Գիւղ Արարատայ ճակատք (Սուրմաբու) գաւառի, Եփեսոսէն 3-4 վերստ հեռու: Ունի 100

յապարանս իւր ի Խախ աւան յեկեղեաց գաւառի»: Կ'ըսուի, թէ այս գիւղէն էր Սանփանոս Գ. կաթողիկոսը, ժԳ. դարու վերջերը: Գիւղիս բնակիչք այժմ այլազգիներ են: — Տես ձԱՀՈՒԿ:

ԽԱԽԱԼՔ. Տես ՀԱՐԱՆԴ:

ԽԱԽՈՒ. — Գիւղ և հոշակաւոր մենաստան Տայոց Որաղէ (Թարթուս) գաւառի մէջ, Լօշքի հարաւային արեւմտեան կողմը, փոքրիկ առուակի մը եզերքը: Գեղեցիկ տնտարանոյն և զիրքոյն, այլազգիներէն իրաւամբ զեղեցկազիր կոչուած է: Վրացիք՝ իրենց գրուածոց մէջ գիւղս Խախուլ կը կոչեն:

49. Խախուի եկեղեցին:

աւան հայ բնակիչներ: Գիւղիս մէջ յայտնուած են հին շէնքերու մնացորդներ, անօթներ, և հայաստան տապանաքարիք:

ԽԱՒ. — Գիւղ բարձր Հայոց Եկեղեաց (Եղնիկ) գաւառի մէջ, Եզնիկայի արեւմտեան հիւսիսային կողմը, առուակի մը աջ եզերքը: Այս գիւղի մէջ Պապ Թադաւորը թոյն տուաւ Մեծին Ներսէսի և մեռուց: Խորենացին կը գրէ. «Փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս, ի գաւառի Եկեղեաց ի գեօգն որ կոչի Խախ»: Նոյնը կը գրեն նաև Առաքիլ, Յովհ. Կաթողիկոս և Վարդան: Բիւզանդ՝ Առան կը կոչէ և մէջը կը գնէ Պապայ ապարանքը. «Եւ կոչեցաւ (Ներսէս)

չեն. Ժամանակաւ մեծ աւան է եղեր և եպիսկոպոս ալ ունեցեր է: Լօշքի շատ նման, բայց անկէ աւելի փոքր եկեղեցի մը ունի, զոր վրաց Դաւիթ անուն թագաւոր մը հիմնեց է Թ. դարուն մէջ. ասոր վկայ են իր հաղարամեայ հնութիւնն և մէկ սեանք վրաց տեանուած հայկական թուականն ՅԺԷ (= 868): Յիշած սրարստով պատած է եկեղեցին և քովի կիսաւեր վանքը, որոնք հին ատեն կը կոչուէին Ս. Աստուածածնի անուամբ, իր մէկ հրաշագործ պատկերին պատճառաւ, որ շատ ատեն հոս պահուելով, յետոյ վրաց հոշակաւոր Գեղաթի վանքը փոխադրուած է՝ և հոն կը պահուի: Եկեղեցին ձեռով նման

է Էօշքայ, չորս բոլորակ սիւներով, զմրելծով և կամարներով. բայց անոր չափ պահարաններ և դռներ չունի: Հարաւային կողմը սիւնազարդ գաւիթ մ'ունի. մեծ զրան վրայ ալ մարդկան և զարդերու քանդակներ և վրացի դունաւոր արձանագրութիւններ, որոնք շատ մաշած և աւրուած են:

Եկեղեցւոյն մօտ տառնի չափ մանր մատուներ կամ սենեակներ կան տափակ ծած-

50. Խախուի եկեղեցւոյն հիւսիս . պատուհանը :

քով. քիչ մը հեռու քանի մը ուրիշ մանր եկեղեցիներ, զորո այժմ այլազգիները անասնոց դամ բրած են, մեծ եկեղեցին ալ մրգկիթ: Մեր պատկերը (թ. 49) կը ներկայացընէ Խախուայ եկեղեցւոյն ճակատը և մէկ կողմը. զմրէթը նորոգուած է այլազգիներէն: Գեղեցիկ են տաճարիս պատուհաններու զրուազները. պատուհանները Էօշքի նման երկու բաժնուած է կամարակալ, եզերքները երկերկու և մէջտեղը մէկ սիւն. քանդակները

տարբեր ձեւով և աւելի խոշոր են. պատուհանի ճակատը (թ. 50) երկու կամարներով միջոց, կը տեսնուի վիթխարի արծուի մը լայնամագիլ ճիւղնարաց, այծեամ մը ճանկած: Խախուի մօտ ձորի մէջ կայ Քիթէթի անուամբ միակամար կամուրջ մը: — Նըշմարք, Գ. 89-90:

ԽԱՆՏՔ. Տես ԲԱՂՔ:

ԽԱՆՐԵԻ. — Կեղիի գիւղերէն մին:

ԽԱՆՐԵԻ. — Հայաբնակ գիւղ Աղձնեաց Սալնոճոր (Բաղէշ) գաւառի, Ռահայի մէջ: Ունի 31 տուն հայ և Ս. Յակոբ անուն եկեղեցի մը:

ԽԱՆԱԲԵՐԻ կամ ՈՁԱԲԵՐԻ. — Հին գիւղ Արցախի Գիղակ գաւառի մէջ, Գիղափայտի ստորոտներու մօտ, այժմ աւերակ է, բնակիչները շատ տարինքէ ի վեր փոխուել են Շուշիի հարաւային ժայռերու տակ գրանուղ Քարինտակ գիւղը: Խաճարերով մեղ շատ յայտնի չէ, բայց նա սենեցեր է իր արիւնտ պատմութիւնը: Այսօր Քարինտակցիք աւանդութեամբ կը պատմեն, թէ բերդի տերութեւ պատահէր է Մաղկազարդի գիւղերը. Պարսիկները յարձակել են եկեղեցւոյն վրայ և հոն հաւաքուածները բնաջինջ ըրեր. այս կոտորածէն ազատողները փախել են լեռները և այն տեղէն Շուշիի շրջակայքը: Այս աւերման պատճառ եղեր է հայ օրիորդ մը, զոր ուզեր են այլազգիները տանիլ և ժողովուրդը չէ տուել: Աւերակներու մօտ կը հոսէ Հարաւ անուն գետակ մը. կ'ըսեն, թէ այդ գետակի վրայ այնքան մարդ մորթել են, որ ջուրը ամբողջ օրերով կարմիր է եղեր. այդ գէպքէն վերջը գետակը Հարաւ (անմաքոր) կոչուել է: Գրեթէ քսան տարիներ առաջ Խաճարերդի մօտ բնակութիւն հաստատած են Փայտակարանէն գաղթած Հայեր: Աւերակ գիւղին հին եկեղեցին տակաւին կը մնայ կանգուն, իսկ զանազան տեղեր, զանուներ են պատերու մէջ թաղուած մարդկանց սկզբներ: Աւերակներէն մակարերով բաւական ընդարձակ է եղեր գիւղը: Խաճարերդի մէջ ՌՃԺԵ (= 1666) թուին գրուած է մաշուող մը:

ԽԱՄՈՒՍ. — Հայաբնակ Գիւղ Աղձնեաց Գղեղ (Խիզան) գաւառի. ունի Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը:

ԽԱԿ. — Գիւղ Ախալցխայի գաւառի մէջ. աւել 2 տուն հայ և 9 տուն այլազգի:

ԽԱԿԵՒ. — Հայաբնակ գիւղ Խիզանու (Գեղ) Շինիձոր գաւառակի, Խարխոցէն 10 վայրկեան հեռու: 1877ին հոս Ուսումնաւ սիրաց ընկերութիւնը դպրոց հաստատեց: Ունի Ս. Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը:

ԽԱՂԱՄԱԽԱՅ ԳԱՇՏ. — Այս անուամբ Հայոց և Պարսից մեծ պատերազմի մը տեղ կը յիշուի, վեցերորդ դարու մէջ, Վարդան Բ Մամիկանեանի օրով: Յովհան կաթողիկոս կը գրէ. « Ի ժամանակի աստ Խոսրով արքայ Պարսից զօր բազում գումարեալ առաքէ հրոստիս Վարդանայ. և լինի պատերազմ սաստիկ ի գաշանի Խաղամախայ »: Հաւանօրէն կը գտնուի Այրարատայ Ոստան գաւառի մէջ:

ԽԱՂԻ ԳԵՂ. — Կը յիշէ Խնձիճեան՝ վերին Կեղիի մէջ:

ԽԱՂԻԽԱՂ. Տես ԶԱԿԱՄ:

ԽԱՂՃԱՆԵԱՅ Վ. Տես ԹՈՐՈՒՍԻ (Ս.) ՎԱՆՔ:

ԽԱՂՈՒԱՆՔ. Տես ԽՈՂՈՒԱՆՔ:

ԽԱՂՈՒԿԱՆՅ. — Սակաւաբնակ գիւղ Խիզանու:

ԽԱՂՏԱԶՈՐ ԿԱՄ ԽԱՂՏԱՅ ԶՈՐ.

— Դերջանայ սահմանակից Խաղտեաց աշխարհի մէջ այս անուամբ ձոր մը կը յիշէ Թ. Արծրունին, Քրիստափոր Կաթողիկոսի համար ըսելով, թէ « Գրէ և ի կողմանս Դերջանու և Խաղտաւ ձորոյ բնակիչսն, և աշխարհակալ տեսաւ, և առ եպիսկոպոսունս », որ զգուշանան Բարձումա Նեստորականի աղանդէն:

ԽԱՂՏԻՔ. — Թէպէտեւ բուն Հայոց Մեծաց 15 նահանգաց կարգը չի գտնուիր այս աշխարհը, սակայն անտարակոյս առաջին դերերու մէջ և երկայն ժամանակ Հայոց իշխանութեան տակ եղած է և սահմանակից լինելով մեր աշխարհին և միշտ բնակուած Հայերէ, միշտ ցայտօր, հարկ է որ ծանօթանանք նաեւ այս երկրին: Իր գլխաւոր քաղաքը մեր պատմութեան մէջ կը յիշուի, իբրեւ մեր աշխարհի սեփական քաղաք մը: Այս երկրի սահմանքն՝ մանաւանդ այն մասին

որ աւելի սեփական եղած կը թուի Հայոց՝ հարաւային կողմէն՝ են Բարձր Հայք, այսինքն է՝ Դերջանայ լեռները և Ախուճ գաւառը, արեւելքէն՝ Կարնոյ և Սպերի գաւառները, հիւսիսէն՝ Պարխարայ և Համշէնի լեռները. իսկ արեւմտեան կողմէն Տրապիզոնի հարաւակողման լեռները: Այսպէս մենք յարմարագոյն կը համարինք երկրիս սահմանները. բայց եղած են ժամանակներ որ աւելի ամփոփուած են այդ սահմանները և երբեմն ընդարձակած, և ցարկ ստուգագոյն սահմանները ծանուցուած չեն. և աշխարհս ի սկզբանէ մինչեւ ցայժմ անծանօթ մնացած

51. Խախուի մօտ Քիւրէճի կամուրջը:

է, թէ՛ երկրին բնական անմատչելիութեամբ և թէ բարբարոս Լազկիներու բնակութեամբ: — Խաղտեաց գտնին կամ հարաւային մասը բնիկ էր Հայոց. իսկ վերին մասը կը համարուէր Կողքիսի կամ Էգերաց չորրորդ գաւառը, և կը կոչուէր նաեւ Ճանխու կամ Ճանէթ և կամ Ճանխու Պոնտացոց: Վախուշա կը կարծէ, թէ Հայկայ թոռներէն գրուած է Ճանխու կամ Ճանխի անունն, կողմանցս բնակչաց, անոնց զեղծ բարուց համար. այս անուամբ տակաւին կը կոչուի հիւսիսային գաւառն Ճանխի: Թէպէտեւ մեր մէջ երկրիս անունը, սովորաբար յոգնակի կը գրուի, Խաղտիք, Աշխարհ Խաղտեաց, Երկիր Խաղտեաց, Գաւառ Խաղտեաց, և այլն, բայց

բուն անուան ծագումը անծանօթ է. Հայե-
րէն բառին նշանակութիւնն խոշորութեան
զազափար կու տայ, ինչպէս կ'ըսուի Խաղ-
տադար և Խաղտաբեզու, և այլն: — Հաւա-
նական է որ այս բլլայ Եփրատ երկիրը, որ
ամէն երկրէ առաջ կը յիշուի Ս. Գրոց մէջ,
երբ Փիսոփնի համար կ'ըսէ. « Էւ նա պատէ
զամենայն երկիրն Էփրատայ », զոր Երբա-
յեցին թաւաձայն կը հնչէ Խափիւրք. և ու-
րովհետեւ ըստ մեզ Փիսոփն՝ Ճորտին է, բա-
ւական է, որ սեւադրութեամբ նայինք աշ-
խարհացոյց քարտախց վրայ, և պիտի տես-
նանք որ նոյն զեարը ձուածն կը պատէ բուն
Խաղտեաց աշխարհոյ: Այս զեարոյն պատ-
ուածքին մէջ է նաեւ Սպեր գաւառը, « սեր
ոսկին է, և ոսկի երկրին այնորիկ ազնիւ ».
որ կը թուին Քամրոբայ կողմերը. « և անդ
է սուտակն և ակն զահանակ »: — Խաղ-
տեաց անունը և բովերու առատութիւնը՝ խիստ
հին ատեն յայտնի եղաւ Յունաց. վասն զի
Արգոնաւորներու արշաւանքը զէպի Կողքին,
1250 տարիէն աւելի կամ պակաս առաջ
եղած է Քրիստոսի թուականէն, ինչպէս կը
վկային ամէնքս Յոյները, ոչ թէ առասպե-
լեալ ոսկեզեզման համար կ'երթային, այլ
բուն ոսկոյ բովերու, կամ ինչպէս յունա-
կան հին զրքի մը մէջ գրուած է, ոսկեհանու-
թեան կամ ոսկեզործութեան ուսման. ասոր
վկայ է նաեւ Համբոս, որ Խլիականի մէջ,
Տրոյացոց նիզակահիցներու հետ կը թուէ
նաեւ « Արիզներ եկք յԱլիւբեայ, արծաթա-
ծոին Ալիւբեայ ». արդ Յունաց վերջին աշ-
խարհագիրները և պատմիչները Ալիւբս կը
հասկընան Խալիւբս ըսուածները՝ որոնք Խաղ-
տեաց բնակիչներն էին: Հայոց սահմա-
նակից մասին բնակիչները կոչուած են
նաեւ Հայա-Խալիւբս (Armeno-Chalybes)
Արմենոքալիպք, և ասոնց բուն արտուեսն
էր բովոց վրայ աշխատել, և զլիաւորա-
բար երկաթի և պղնձի հանքերու: Այժմ
եւս կան այդ հանքերը անգործ մնացած:
Այս հանքերը պատճառ եղան Յոյներուն
այս կողմերը գալուն և ստով երկրի բնակ-
չաց բարուց և լեզուին վրայ ալ ոչ սակաւ
փոփոխութիւն եղած է միմեանց հետ խոս-
նուելով. այս կողմերու բարբառն, հին քե-
րականին համեմատ, էր Սպերային կոչուա-

ծը: — Հայկազանց պետութեան վերնալի
վերջ, այս կողմերը նուաճուած էին, Պե-
տացոց և Հայոց, նոր թագաւորներու իշ-
խանութեան ներքոյ. որոնք ձեռքի տակ ա-
ռա Վաղարշակ Պարթեւը և Հայոց մասն եղաւ
մինչեւ Արաշիր Սասանեանցի բնակալու
թեան միջոց. որուն օրով Կիլիկիայէն եկաւ
Տակիստոս կայսրը և սպանուեցաւ իր զօրքի
բն թագաւոց երկրի մէջ: Հայոց աշխարհ
Պարսից և Յունաց մէջ բաժնուած ատեն,
վերջիններուն ընկաւ Խաղտիք և շատ դա-
րեր ամուր ազատամարտներ եղան աշխարհ
հիւ լեռները և անձաւները հալածական
Հայերուն: Դր արուն վերջերը Սամուէլ Մ.
միկոնեան սպաննելով իր Վահան հայրը և ու-
րացած Տաճատուհի մայրը՝ հոս փախաւ. նոյն
պէս Արշակունեաց իշխանութեան վերնալու
ատեն, շատերը խոյս տալով հոս եկան Կե-
ցան, զորս յետոյ խաբելով Վասակ Սինին
զուրս կը հանէր. դարձեալ Վարդանանց պա-
տերազմէն վերջ եւս. « բազումք յազգէ մեծ
նախարարացն . . . հանգերձ ամենայն սե-
րեւօք իւրեանց, ի մէջ ամրական վայրացն,
ամանք յանդոյս երկիրն Խաղտեաց. . . բո-
նացան ի վերայ բազում ամրոցաց »: Հին
գերոյզ զարուն վերջերը Քրիստափոր կա-
թողիկոսը թուղթ գրեց նաեւ այս կողմերը,
զգուշանալ Բաթումայ Նիստորականէն, որմ
կը հաստատուի, թէ այս կողմերն ալ Հայոց
սեպհականութիւն էին: Թէոփիլոս կայսրը
829 թուին, իրեն արշաւանքներու ատեն
եկաւ և Խաղտեաց բնակիչներէն շատերը
Յունաստան քշեց. իսկ երկու դար վերջն
ալ Վասիլ կայսրը Բասենու Ոկոմի աւանէն
զերածները՝ բնակեցոց այս երկիրը. անկէջ
վերջն ալ ԺԱ զարու կիսուն Սէլճուքեան
Թուրքերը երկու անգամ ասպատակելով մեծ
աւերութիւնք բրին Խաղտեաց մէջ, և դարձան
շատ աւարով:

Այս Խաղտեաց երկիրը, մանաւանդ վերին
կողմը ամբողջ լեռնային է և անտառախիտ.
հին դարերէն սկսեալ մինչեւ ցայժմ առա-
զակներու և ազատասէր մարդկանց ապաւն
եղած է: Լեռանց զլիաւոր շղթաներն են
հարաւային կողմէն Գոյի-Տաղ լեռները, ու-
րոնց մէջ կան բարձրաբերձ կառաւներ, ինչ-
պէս Աք-տաղ (Սպիտակ լեռ) 10500' կամ

աւելի մինչեւ 12000՝ բարձր: Բարեբաղու սահմաններու հիւսիսային կողմը կան Համ- յիմա լեռներու, որոնք գրեթէ զուգահեռական են Սպերու լեռանց պարուն: Լեռներու մէջ կան բազմաթիւ լեռնահովիտներ և խորա- ձորեր, որոնց զիրքը ծմակային է և բիշ արեւ կը տեսնեն. ունին խիտ անտառներ և անձրեւներու եղանակին մէջը կը պատէ սոր ու ձոր: Այդ պատճառաւ անշուշտ մեր նախնիք այս կողմերու համար բռնած են «անլոյս երկիրն խաղաւաց», և «գիշին և մառախլուտ տեղիք մայրեաց լուսաւտք», ինչպէս կը կոչէ խորենացին, Պարիսարայ բու- տորաններու և Տայոց սահմանակից վայրերու համար: Կողմանցս միգային և խաւարային լի- նելուն վիայ է նաեւ ականատեսն Հիթուս պատմիչ, ինչպէս նաեւ Մանարիլի ուղեւե- րը. կան տեղեր որ ամբողջ տարւածն մէջ հաղիւ ամիս մը մաքուր օդ և լոյս կը տես- նեն: Անտառներու փայտերը, զանազան տե- սակ պտուղները, արմարէ և այգիները մեծ շահ կը բերեն երկրիս. անտառներու մէջ կը լինի շատ մեղր, հին ծառերու խոտոցնե- րու մէջ. այդ մեղրերէն ուտելով Քսենոփո- նի զօրքերը, վառնդուեցան թմբուլթեամբ և փորհարութեամբ: Անտառներէն մին Լաստի- վերացին կը կոչէ «Խրթի անտառն Ճանէ- թայ»:

ԽԱՂՏԻՔ. — Միւնեաց Աղահեճք գաւառի հին գիւղերէն մին:

ԽԱՂՏՈՅ ԱՌԻՃ. — Այս անուամբ ամբողջ մը կը յիշուի մեր պատմութեան մէջ, որ կը գտնուէր Բարձր Հայոց Կարնոյ գաւառի ծայ- րը: Վասիլ կայսրը խոստացաւ այս ամբողջ տալ Տայոց Դաւիթ կիւրապաղաւի, երբ նա իրեն նիգակակից լինէր: Ամբողջիս մնացորդ- ները լինելու են հաւանորէն աշտմեան Գաղ- տաթիճ կոչուած այլազգարնակ գիւղերու մօտ:

ԽԱՃԱՐ կամ ԿԱՃԱՌ. — Գիւղ Բաղուայ արեւմտեան կողմը, 3 ժամու ճանապարհ հեռու, բարձր զիրքի մը վրայ: Ունի 50 տուն բնակիչ, որոնց 37ը Հայոց են և մնացեալը Քրդաց: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին:

ԽԱՃԱՐ ՆԵՐՓԻՆ. — Գիւղ Չարսանձագի փէրին գաւառակի, 4 տուն հայ կայ՝ առանց եկեղեցոյ:

ԽԱՃԱՐ ՎԵՐԻՆ. — Նոյնպէս գիւղ Չարսան- ձագի փէրին գաւառակի, 6 տուն հայ կայ՝ առանց եկեղեցոյ:

ԽԱՄՇԵԼԸ կամ ԽԱՄՇԼԻ. — Փոքրիկ գիւղ Բաղուայ՝ կէս ժամու ճանապարհ հեռու, ձորի մը մէջ: Ունի 10-15 տուն, որոնցմէ մէկ բանին քուրդ են և մնացեալը՝ հայ, որ չունին ոչ եկեղեցի և ոչ դպրոց:

ԽԱՄԼԵՐԻ կամ ԽԱՄՈՐ ԲԵՐԻ. — Տա- րուերանի խնուս կամ խամուր վիճակի մէջ, նշանաւոր լեռ, որ սկսելով Խոյլի-բարս սարէն հարաւ-արեւմուտքէն երկնցած է վէպի հիւ- սիսային արեւելք: Պինկեօլի արեւելակողմն է և անոր բազուկներէն մին: Լեռանս խոտը և ուրիշ բերքերը արտաքոյ կարգի զօրութիւն ունին. հոս արածող սլաւաքները խիտա մեծ կ'ըլլան: Խոտերու տեսակ մը հիւթէն կ'ու- կեղօծուին արածող կենդանիներու տառամե- րը: Հոս կը բուսնի նաեւ զարմանալի Քեա- ֆիր վարդը, զոր ժողովելով կը տանին ու- րիշ կողմեր: Կողմանցս բնակչաց մէջ կայ այս վարդին վրայ սամկերէն երգ մը.

« Խամբերդի վերեւեւ
Քեաֆիր վարդի տերեւեւ »:

Այս լեռան վրայ կայ նաեւ համանուն բերդ մը: Խնճիճեան՝ կը յիշէ նաեւ Խամբերդ ա- նուամբ հայարնակ գիւղ մը լեռանս վրայ:

ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔ. — Գանձակի գաւառի մէջ աւերակ և ամայի վանք, Մեծ Գարա Մու- րատ աւերակի արեւելահիւսիսային կողմը, ձորի մը մէջ: Կիրակոս Գանձակեցիի բա- ծի համեմատ, Քարահերձի մէջ բնակող Ա- զուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը նեղուե- լով այլազգիներէն, եկաւ Հայոց աշխարհը Չաքարէ և Խլանէ մեծ իշխաններու մօտ: Ասոնք մեծ պատուով զինքը բնդունեցան և Խլանէ զինքը բնակեցուց Միսիսը գաւառի Խամշի բռնած վանքի մէջ: Սա սկսաւ այդ տեղ մեծ և հրաշալի եկեղեցի մը շինել, բայց զեւ չաւարտած կիսատ մնաց, որով- հետեւ Խորասանի սուլտան Չարալէկին ար- շաւեց վրաց թագաւորութեան վրայ. այնու- հետեւ հեղահեղ եկան այլազգիներու զօր- քերը ու աւերեցին Հայոց, Աղուանից և վրաց աշխարհները: Յետոյ զարձեալ այս տեղ բնակեցան Ազուանից կաթողիկոսները և շինեցին աւարտեցին եկեղեցին: Լքիայ-

նութիւնն է 15 և լայնութիւնը $9\frac{1}{2}$ մետր։ Այժմ բոլորովին փրկւ է ձեզունը, ամբողջապէս շինուած է եղեր սրբառաշ քարերով։ Հիւսիս—արեւելեան կողմն է երկյարկ զանգակատունը։ Աստիճանաւոր քարի մը վրայ դրուած է դեղաքանդակ խաչքար մը՝ ՌԶԹ թուականաւ։

ԽԱՄՈՒՐ. — Նոր վիճակ, որ ըստ ոմանց կը համապատասխանէ Տուրուքերանի Հարք գաւառի և ըստ այլոց, որ աւելի ճիշդ կը թուի, Այրարատայ Մարգարտն գաւառի։ Վիճակս ունի բազմաթիւ գիւղեր և հին բերդեր ու աւերակներ։ Գլխաւոր գիւղն կը կոչուի Խամուր, որ կառուցուած է Պօրճի—Մասուրի ջրի վրայ։ Ունի աղի ջուր, ուր հաստատուած են կառավարութեան պաշտօնեայք, որոնք աղի ջուրը շոգիացընելով աղ կը պատրաստեն և կը վաճառեն Բաղրեւանդայ մէջ թանգ գնով։ Վիճակիս գիւղերու հայ բնակիչներէն շատերը գաղթելով Ռուսաց բաժինը, շատ գիւղեր ամայի մնացած են։

ԽԱՄՈՒՐ ԲԵՐԻ. Տես ԽԱՄԱՐԵՐԻ։

ԽԱՄՊԷՐ—ՇԷՅԻ. — Գիւղ Բաղուայ հիւսիսային կողմը, 6 ժամու ճանապարհ հեռու։ Ունի 20-25 տուն, որոնց 15ը հայ են՝ առանց եկեղեցւոյ և դպրոցի. իսկ մնացեալը՝ բուրդ։

ԽԱՅԱՁԻ. — Գիւղ Չարսանձագի. 10 տուն հայ և 5 տուն մահմէտական կայ։ Հայերը ունին Ս. Միկաէ եկեղեցի մը. հոգադորձ են։

ԽԱՅԵԿ. — Գիւղ Բաբերդի, 2 ժամու ճանապարհ հեռու։ Ունի առողջարար օդ, ծաղկաղարդ և բնդարձակ դաշտախայր մը և Ճուրոն գետէն ոռոգուած է։ Գիւղիս մէջ կան 25-30 տուն հայ և 15 տուն մահմէտական։ Հայերը ունին 1848ին շինուած եկեղեցի մը և շուրջը գերեզմաններ. կայ նաեւ կիսակործան հին առճար մը։ Հայերը ունին նաեւ միայրակ վարժարան մը։ Գիւղիս շուրջը կան թրքաբնակ շատ գիւղեր, որոնց հետ Հայերը սերտ յարաբերութիւն ունին, և անշուշտ այս պատճառաւ է որ Խայեկցիք, իւրենց մայրենի լեզուն գիտնալով հանդերձ, թուրքերէն կը խօսին ուր որ գտնուին։ Խայեկի մէջ կան աւերակ տեղեր, որոնցմէ մին՝ Խաչի թոյս կը կոչուի, ուր կը գիտնեն ուխտաւորք Բարութեան տօնին։

ԽԱՅՐԷՊՈՒՈՒ. Տես ՀԱՅՐԱՊՈՒ։

ԽԱՆԱԳԵԱՆ կամ ԽՆԿԻ. — Անուանի հայաբնակ գիւղ Գարատաղի (Արարատական) Գիւղմար գաւառակի։ Ունի 543 բնակիչ, բաժնուած 91 տան և փառաւոր եկեղեցի մը։ Մօտը կը տեսնուի դեռ անփառ մնացած աշտարակաձեւ շէնք մը, որ կը կարծուի, թէ ի հնումն ասորւշան էր։

ԽԱՆԱԼԻ. — Վտակ Սիւնեաց Աղաճէճ գաւառի մէջ։

ԽԱՆԱՆԱԽ. — Գիւղ Արցախի խաչեն գաւառի. հիմնուած է Զամիրուի հիւսիս—արեւելեան կողմը, ձորակի մը երկու կողմերը։ Բնակիչները՝ նախ 1686ին Սիւնեաց խաճաճարի գիւղէն տեղափոխուած են Զարեղ և յետոյ եկած բնակիչներն հաստատուած են այս տեղ։ Հոգն սակաւ է և նուազ արդիւնաբեր, օգն և կլիման բարեխառն և ջուրն պատուական։ Բնակչաց թիւն է 563 հոգի, բաժնուած 85 տան։ Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը։ Հայրենիք է գիւղս, Արցախ, Արշաւեհց երկիր և դրուցիք, և ուրիշ օգտաշատ գրքերու հեղինակ, Գեր. Մակար արքեպիսկոպոս Բարխուտաբեանցի։ Գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ կը պահուին երկու ձեռագիր աւետարաններ, գրուած հաստ թղթի վրայ. մին՝ ունի ընտիր պատկերներ, նաշներ, ծաղիկներ, թռչնաղբեր, ազնիւ ներկերով և լաւ ոսկեգօծուած։ Խաճաճարի գաշաբու մէջ կան հնութիւններ. հիւսիսային կողմն է Շնքատեղ ըստած աւերակն, ուսկից գտնուած են արձաթ ու պղինձ դրամներ, խեցեղէն բեկորներ, և այլն, կ'երեւի, թէ ժամանակաւ քաղաք կամ աւան եղած է։ Գիւղէն վեր կայ հին հանդրուտարան, արձանաղիր ունեցող տապանաքարերով։ Գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցւոյ աւերակ կայ Բաւեղր—Լաւ ըստած ուխտական տեղը, որ կը գտնուի գիւղէն կէս ժամ վեր, գեղեցիկ սարահարթի մը վրայ։ Խանաճարի գետակը կը կոչուի Դրազեռ, որուն ափունքներու մօտ կայ խաչազարդ հանգստարան և եկեղեցւոյ աւերակ։ Զարազ Հաւան անուն գիւղատեղի և հանդրուտարան եւս կայ, որ 1790 թուէն սկսեալ Խանաճարիցոյ գոմանոց եղած է։ Մրդիւնց անուն գիւղատեղի և հանգստարան կայ նաեւ։

խանածախ և Պալլաւճայ գիւղերու սահմանին վրայ: — Արցախ, 152-154:

ԽԱՆԱԾԱԽ, ԽՈՒՆԱԾԱԽ կամ ԽՆԱԾԱԽ. — Գիւղ Սիւնեաց Հարանոյ (Չանդեղուր) գաւառի, Չագեձորի մէջ. Գորիսէն հեռու է իրր 26 հազարամեար գէպի հիւսիս: Կառուցուած է բլրակներու կողերու վրայ ձորակի մը մէջ: Ունի վարար աղբիւր մը, որուն ջուրը կը հոսի ձորի միջով և կ'ոռոգէ պարտէզներ և բազմաթիւ կեռասնիներ: Ճիշդ կեղրներ կը գտնուի հնաշէն եկեղեցին. խի անկէջ բարձր, երկու փոքրիկ մատուռ և հին զերեզմանատուն մը, որուն մէջ նշանաւոր է Մէլիք Հայկազնի զերեզմանը: Տներէ գառ, իրեն բնակարան կը գործածեն նաեւ քարատակներ, որոնցմէ մէկ քանին հին են և շատերը նոր փորուած: Հին քարատակները զխաւարապէս կը ծառայեն իրեն խոանոց և գոմ: Բնակիչներն են 1465 հոգի հայ, բաժնուած 188 տան և 252 հոգի բուրդ, բաժնուած 50 տան: Կը պարտապին երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ. կան նաեւ մի քանի արհեստաւորներ և չորս խանութ:

Խնածախէն հազիւ 2 հազարամեար հեռու կը ձգուի խոր ձոր մը, որուն մէջէն կը հոսի փոքրիկ առուակ մը: Այս ձորի երկու կողմեր կան կարմիր և սպիտակ աւազախտն հողէ կազմուած քերծեր, որոնք ջրի աղբեցութեամբ գանազան ձեւեր առն են: Այս քերծերու մէջ կան բազմաթիւ քարատակներ, որոնք ի հնումն ծառայած են իւրեւ բնակարաններ: Չորի բերանը, ուր երեք կողմէ կը բռնորեն լեռները, քարէ պարիսպ քաշուած և թողնուած է մեծ դարպաս մը: Երայիսի պարիսպ մ'ալ ձգուած է քիչ մը բարձր, որ կը շրջափակէ փոքրիկ տարածութիւն մը, որ ձորէն բաւական բարձր է: Հոս կը գտնուի մեծ քարայր մը, 32 մեար երկայնութեամբ և 21,3մ. լայնութեամբ, որուն ձորահայեաց կողմը բուրբուրին բաց է: Աոր երեք կողմերը բացուած են մեծ ու փոքր արհեստական քարատակներ: Քարայրի կից կայ ուրիշ մեծ այր մը՝ 14,2մ. երկայն և 9,2մ. լայն, որ ժամանակաւ եկեղեցի եղած է: Ունի խորան մը, երկու փոքր սրբատուն և երկու աւանդատուն, որոնցմէ

հարաւայնոյն մէջ փորուած է աւազան: Եկեղեցիէն վեր կան նաեւ ուրիշ անմատչելի քարատակներ, որոնք հաւանօրէն իրարու հազարապիկցութիւն ունին: Եկեղեցւոյ զիմաց, կան խաչաքանդակ զերեզմանաքարեր: — Չանդեղուրի գաւառ, Բ. 36-37:

ԽԱՆ-ԱՂԱ. — Ալլազգարնակ գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի:

ԽԱՆԱԶԱԿ. — Կը յիշուի յիշատակարանի մը մէջ:

ԽԱՆԱՊԱ. — Ամրոց Սիւնեաց Հարանոյ գաւառի մէջ:

ԽԱՆԱՊԱՏ. — Գիւղ Արցախի Խաչեն գաւառի. հիմնուած է Ղլիջբաղի մօտ: Օդն և կլիման անախորժ և ամրան ձնշիշ: Բնակիչք 800 հոգի են, բաժնուած 95 տան. ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը: Գիւղին հանգստարանի մէջ կայ հին քարուկիր մատուռ մը:

ԽԱՆԱՊԱՏ. — Գիւղ Աղուանից Ճառի գաւառի մէջ, Արջկան գետակի աջ ափի մօտ: Ամրան օդը ծանր է, բայց ոչ այնքան փեստակար: Երկիրը արդիւնաւէտ է, սեղական բերքերն են՝ ցորեն, գարի, կորեկ, որիզ, բամբակ, մետաքս, խաղող, թուզ, նուռն, թուր, ծիրան, դամն, սալոր, կեռաս, և այլն: Բնակիչք՝ 297 հոգի են, բաժնուած 40 տան, որոնց նախնիք զաղթած են Խաչեն գաւառի Խանապատ և Ալաշի Խաղան գիւղերէն: Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը:

ԽԱՆԱՍՈՐ. — Վասպուրականի Աղբակ գաւառի Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի հիւսիսային արեւելակողմը, 3¹/₂ ժամ հեռու կը գտնուին հին քաղաքի աւերակներն: Քաղաքիս աւանամբ կը կոչուի նաեւ այն բնակարան լեռնապաշար, ուր 1897 թուին, Ֆեդայիներու խումբը յարձակելով Մազրիկ կոչուած աւերանարբու քուրդ ցեղի վրայ, զրեթէ բնաջինջ բռն այդ ցեղը: Այդ արեւնահեղ ճակատամարտի մանրամասն նկարագրութիւնը տրւուած է 1899 տարւոյ Գորշակի մէջ:

ԽԱՆԲԷԿԻ. — Հայաբնակ գիւղ Տուրուբերանի Մարգարի գաւառի այժմեան Թէքման վիճակի մէջ:

ԽԱՆԻԱԶՈՐ. Տես ԽՈՏԶՈՐ:

ԽԱՆԻՈՅ կամ ԽԱՆԻՈ. — Հայաբնակ

գիւղ Ախալքալաք գաւառի: Ունի 914 բնակիչ՝ բաժնուած 101 տան, եկեղեցի մը և ուսումնարան:

ԽԱՆՁԻՒ. Տես ՀԱՆՁԻՒ:

ԽԱՆԼՔ. Տես ԽԱՆԵ:

ԽԱՆԵ. — Գիւղ Այրարատայ, Կաղզվանի և Կարսի վերին ճանապարհի վրայ՝ Կարսէն 16 վերստ հեռու, գէպի հարաւ—արեւմտեան կողմը, ձորակի մը մէջ: 64 տուն հայ կայ, որոնց 14ը՝ Ալաշկերտի գաղթականներէն են: Գիւղիս ընդարձակ աւերակներէն, հնու-թեան նշաններէն և այժմեան անունէն, կը կարծուի, թէ ի հնումն Իշխան կը կոչուէր, որովհետեւ Իշխան բառի պարսկերէն թարգմանութիւնն է Խան: Տուները մուլթ և կեղտոտ են. բնակիչները միայն զարնան ցորեն և վարի ցանել գիտեն, իսկ ձմեռը պարսպ կը կենան. կանայք ամառը կ'երթան բանջար կը հաւաքեն լեռներէն և աղաղով կը պահեն ձմեռնային ուտելիքի համար: Ունին եկեղեցի մը և ծաղիկոց: Բողոքականութիւնը բաւական յառաջացած է գիւղիս Հայոց մէջ:

ԽԱՆԵԼԱՆ. — Գիւղ Արարատականի Ուրմիոյ գաւառակի. 2 տուն հայ կայ:

ԽԱՆԵ ՇԷՆ. — Գիւղ Աղուանից Շամախու գաւառի շինուած է Պօղ—տաղէն գէպի Աղուանից գաղար լճերուած լեռնարագիւրի մը սեւի վրայ, Գարաքարքանջ գիւղի մօտ: Արեւելեան և արեւմտեան կողմերը խոր ձորեր են, բայց գուարձալի է հարաւահայեաց զիրբը, որովհետեւ մօտէն կ'երեւան Աղուանից գաղար և Կուր գետի անառնները, իսկ հեռուէն Արցախի և Փայտակարանի լեռներն և Երասխ գետը, մանաւանդ օդի պարզ եղած ժամանակ: Օդն և կլիման խիստ և փառաւար են, իսկ ջուրն լաւ: Հողերն բիւշ են և 180 օրափար վարեկահոյով աղքատօրէն կ'ապրին գիւղիս 40 տուն բնակիչը, որոնք գաղթած են Արցախի Մամձուր, Ասիլլու և Յօր գիւղերէն: Ունին Ս. Յարութիւն անուամբ եկեղեցի մը:

ԽԱՆԵ ԿԱՄ ԽԱՆՆ ՉԱՅ. — Գետ Այրարատայ Ստորին Բասեն գաւառի մէջ. ձախակողմեան օժանդակ Երասխայ:

ԽԱՆԵՏԷՐՈՒ. — Ախայ մօտերը այս անուամբ ձոր մը կայ, որուն մէջ կը տեսնուին բազմաթիւ քարաշէն մատուռներ՝ աւերակ և ամայի:

ԽԱՆԼՔԻՍԱՐ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Շարուր գաւառի: Ունի 896 բնակիչ, բաժնուած 154 տան:

ԽԱՆԼՔԱՆԵՐ, ԳԱՆԼՔԱՆ, ՂԱՆԼԻՃԱ ԿԱՄ ՂԱՆԼՔԱՆ. — Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասն այս անուամբ երկու տուն. ձին հայաբնակ գիւղեր ունի՝ Իրարու շատ մօտ, Ախալքանի ընդարձակ ու տաշտածն հովտին մէջ, որոնց մին՝ Վերին և միւսն՝ Ներքին կը կոչուի: Այստեղ է Մարմաշէն հոյակաւոր մենաստանը: Չի գիտցուիր, թէ ինչ պատճառաւ Մարմաշէն կոչուած է վանքըս, արդեօք Մարիամ անուն տիկնոջ մը, թէ Մարիամ կամ Մարմ անուամբ մարդ է մը, շինուած ըլլալուն համար, յայտնի չէ. բայց ընդունելի չէ Մարմարաշէն կոչումը, ինչպէս զրուած է Կիրակոսի պատմութեան մէջ, թեւեւ զրչի վրիպակաւ, իբր թէ մարմարանք քարերով շինուած, որ այնպէս չէ: Արձանագրութիւնները և պատմիչներէն ոմանք կը հաւատան, հանդերձ սկսեան և աւարտման լուսկաններով, թէ եղև «Սկիզբն շինելոյ մեծանուն և վայելչաշէն զարմանակերտ և հոյակապ ուխտին Մարմաշինի՝ ի քրիստոս տակը իշխանաց իշխանէն Վահրամայ, ոկրսեալ ի ՆԼԵ (= 986), և աւարտեալ ի ՆԽԳ (= 994) ամին, որ լինի ութ ամ»: Բայց աւելի ստուգադրոյն և վաւերական է, եկեղեցւոյն հարաւային որմի վրայ արտաքուստ քանդակուած և անջինջ մնացած ընդարձակ յիշատակարանն, որմէ կը տեսնուին զեկանանք, որ բուն շինողն է Պահլաւունաց ցեղէն իշխանաց իշխանն Վահրամ, և թէ շինութիւնն աւարտած է քառասուն տարիներու մէջ (986–1029): Նոյն արձանագրութեան մէջ կը յայտնէ Վահրամ իշխանը, թէ «գտեղի հանգստեան մերոյ առաւել պատուով մեծացուցար և յիսցուցար ամենայն գոյիւր յերամբք և դաշտաւք ուսանդեցար ի սա գիւղս և ազարակս զանաւոցիւս. դիպաւ յանի գեղ, և զիւր ազարակն. գիւղիսն և զՊարտանգն զԱրագեհ, և զԱզատա զԱմուսնէն և զԵղեկայն», և այլ այգիներ, աներ, կղզակներ և ջաղացքներ, յիշելի վերջ, կ'ըսէ «և զարդարեցար զսա ամենայն կազմաւորեալ ի յիշատակ յաշտեցից մեզ և որդւոց մերոց». և այլն: Անտարակոյն

ներ կամ աւանդաւաններ, իւրաքանչիւրը 3մ. երկայն և 1,75 լայն: Կիսաբոլոր խորանին թիւ կունքները կան եօթը ցած և փոքր լուսամուտներ, կամարակապ և սինաւոր: Անիի կաթողիկէին նման եկեղեցւոյս արտաքին սրմերն ալ ունին անկիւնաձև գոգացած խորշեր և սինապարպ կամարներ: Տաճարին մեծութեան գրեթէ հաւասար ժամատունը, քայքայած է, և կործանած են չորս բաղձանկիւնի մեծ սիւները՝ որոնք շէնքը կը վերցընէին. ի վերջոյ գիւղի նորեկ ընակիչներէն խեղճ կերպով մասամբ մը նորոգուելով, կը ծառայէ իրբեւ եկեղեցի: Մեծ եկեղեցւոյն երկու կողմերը կիսակամարուն կը կենան երկու մատուռներ կամ փոքր եկեղեցիներ, որածայր գմբէթներով, կարմրագոյն քարով շինուած: Արտօհեանեւ այս երկուքն սրմերու արտաքին երեսներու քարերը հանած տարած են, անդիր և անյիշատակ կը մնան: Եկեղեցիներու մօտ և հեռուն ալ կան հինգ առաքաններ, որոնցմէ մին բրգաձև՝ էր Վահրամ իշխանի Սուփիա տիկնոջ, որ զանուեցաւ 1024ին, վերին Ղանլըճայի ստորերկրեայ զամբանի մը մէջ, որուն կաթարիչը առնելով տարած են Վարի գիւղը և զրած Տէր Պօղոս անուն նոր վանճաւնած քահանայի մը շիրմին վրայ: Կաթարիչի վրայի արձանագրութիւնը անեղծ մնացած է և ունի 1015 թուականը: Ժամատան մօտ եղած երկու տապաններն ալ ունին անթուական և համառօտ արձանագրութիւններ: Շիրմներէն մին ալ է, արձանագրութեան համեմատ, 1342ին վախճանող Նլու կամ Նազարու անուն օրիորդի մը: Աստուածամոր որդւոյն Գրիգոր եպիսկոպոսի արձանագրութեանէն կը յայտնուի, թէ Վահրամ Պահլաւունին ալ այս տեղ թաղուած է, որուն տապանը տակաւին յայտնուած չէ: Գրիգոր եպիսկոպոսի արձանագրութեան մօտ կայ նաեւ Ալիսագաց և Հայոց թագուհի Մարիամի յիշատակարանն, յորում կ'ըսէ, թէ « ետու զՏուրս ի սուրբ և ի տիեզերական ուխտս Մարմաշէն, ... »: Ուրիշ ընդարձակ և կարեւոր արձանագրութիւն մ'ալ կայ տաճարին հիւսիսային սրմի վրայ, քսան և մէկ տող, որ կը յայտնէ վանաց և տաճարի նորոգութիւնը, շինութենէն 200 տարի վերջը, 1225 թուին, Պահլաւունեաց սոհմի պաշտպատ-

ներու ձեռքով: Նոյն կողմը, զրան վրայ կայ քանդակուած խաչքար մը 1026 թուականաւ, որուն կանգնողն է ոմն Մատարեւ: Հիւսիսային կողմի մատարան զրան ձախարկայ նուիրատուի մը անթուական յիշատա-

կարանը: Գրիգոր եպիսկոպոսի արձանագրութիւնը կը յայտնէ, թէ այս տեղ երկու վանք կային, մին՝ մեր ստորագրած Մարմաշէնը որ Մեծ կը կոչուի, իսկ միւսը վերի վանք, վանս գի կը գտնուէր Մեծ վանքի հիւսիսային արեւելեան կողմը քիչ մը հեռու, որ

այժմ աւերակ դարձած է, և ասոր մէջ զբաւ-
նակը է մեր վերայիչեալ Սոփիա տիկնոջ
գերեզմանը: Ապուղամբեցի արձանագրու-
թեան մէջ ուրիշ նշանաւոր տեղ մը կը յիշուի,
Տիրաշէն անուն գաստակերտը, զոր
շինեցին վանքի կալուած հոգեւորուն վրայ, և
հաւանօրէն սա լինելու է այժմեան Վերին
Ղանլըճա գիւղը: — Վահրամայ արձանա-
գրութեան մէջ կը յիշուին վանացս վանա-
հայերը, Երեմիա և իր աշակերտն ու յա-
ջորդն Սոթիկնէն: Առաջնոյն համար պատ-
մին Զաքարիա Սարկաւաց, ընթերցած է
Սանահնի վանքի ձեռագրի մը մէջ հե-
տեւեւելիքը. « Եւ մեռաւ հայրն Մարմա-
շինու, և նստաւ ի տեղի նորա հայր զար-
մանային և սքանչելագործ այրն Աստուծոյ
Երեմիա, այր պարկեշտ սուրբ և զիտուն,
զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ, կրք-
կին մարդով, ներքնով և արտաքնով, և առ-
նէր հրաշս եւս, զոր մի ի բազմաց ճառե-
ցից: Մերձ վանացն զայր Զրափողով փոքրիկ
ծովակ. և սուրբն գնացեալ առ ամին ծովա-
կին ագօթէր. և եկեալ մի յաշակերտաց նս-
րա ի միւս կողմն ծովակին՝ ձայնէր առ հայրն,
և նա ոչ լսէր զձայն աշակերտին, վասն զի
բազմութիւն գորտաց աղաղակէին. իսկ սքան-
չելի այրն Աստուծոյ Երեմիա ոտատեալ զոր-
տացն՝ առէ Լեւեղէք. իսկայն լուցին դարա-
քն, և մինչեւ ցայսօր կան լուս և ոչ խօ-
սին: ... Ի սոյն ժամանակս սքանչելին Ե-
րեմիա հայրն Մարմաշինու, թողեալ զաւուն
իւր՝ ձեռնասուն աշակերտին իւրոյ՝ Սոթիկ-
նեայ, և ինքն գնաց ի սուրբ և ի հոշակաւոր
մեծաստանն յանապատն Յովհաննու վանից,
առ զարմանալին Միխիթար՝ հայր անապա-
տին, և անդ ճգնեալ և անդ վախճանեալ և
անդ թաղեցաւ: Եւ ի ժամ մահուն եկեալ
Սոթիկնէն աշակերտ նորա, ընդ նմա և Գրի-
գոր վարդապետ Առակայ որդին, և թաղե-
ցին գնա հանդերձ հայր Միխիթարի, և զար-
ձեալ եղին դաշինս ի մէջ իւրեանց, զի սի-
րով լիցին առ միմեանս, և զփիճակեալ
թեման երկուց վանացն ի միասին կալցին,
և մի հարստահարեցն զմիմեանս. ի գե-
տոյն Քասաղու մինչեւ ցիւղուն Կարուց և
Ծաղկոցաց. և հայրն Յովհաննու վանից իշ-
խող լիցի Մարմաշինու. և գրեցին կանոսակ

Յովհաննու վանից, և եղին կնիք Սոթիկնէն
և Գրիգոր վարդապետը, զոր գրեցաք, Վաղ-
թանկ և ազատքն Արուճայ և Թաշնայ, և այլք
որք գտան անդ, և կանգնեցին խաչ և արձան
գրեցին ի վերայ գերեզմանին Երեմիայ. և գնա-
ցին յիւրաքանչիւր տեղիս»: Երեմիայի գերեզ-
մանին արձանագրութիւնն հետեւեալն է. « ՆՁԲ
րուին. Ես հայր Երեմիա առաջնորդ տարր
ուխտին Մարմաշինու սիրեցի զվարս միայ-
նաբեան, առաջեցի զկերակացոյրսն ուխ-
տին խնոյ անդրակէիս խնամ Սոսրեկեւի, և
ևս եկեալ բեակեցայ յաւապատի ստառ, և ի
տեղաւս ընկարայ զտիտումս. արդ արաչեմ
յիշեալիք ի Քրիստոս»: Երեմիայի մահը
պատահած է, ինչպէս թուականը կը ցու-
ցնէ, Մարմաշինի շինութիւնն չորս կամ
հինգ տարի վերջը: Սոթիկնէն վանահայրը
ծանօթ է տաճն կամ տաճնեհինդ տարի
վերջն ալ, Մագիսարոսի թղթերուն մէջ, ու-
րանցմէ միոյն մէջ կը գտիլ ասոր արիութիւն-
նը. ուրիշ թղթի մը մէջ կ'աւետէ, թէ Կոստանդին
Մանուսի կայսրը, զրկած է սկիի
մատանի, « Ուխտիլ սուրբ և մայրաքաղա-
քիլ Մարմաշինոյ, (և) քեզ սրբոյ Սոթիկ-
նէսի արի և առաքինատէր առն՝ յոյժ զօ-
րաւոր բանս, հանդերձ կնքովս ոսկեղինու,
ի հրամանն աստուածեղէն զօրութեան»: Այս
երկու առաջնորդներէն զատ ուրիշներ չեն
յիշուիր, վասն զի արձանագրութիւններ ալ
չկան, ոչ 200 տարուան մէջ, մինչեւ տեղ-
ւոյն նորոգութիւնը և ոչ անկէջ վերջը, և ասոր
պատճառն է անշուշտ, քիչ յետոյ Թաթա-
րաց ասպատակներէն ամայանալը: Բայց ար-
ձանագրութիւններէն 1 և ամէն բանէ աւելի
անմոռաց յիշատակաց արժանի է տեղւոյս
շինոյն Վահրամ Պահրաւոնի, արժանապէս
մեծ կոչուած Հայերէն մին, որ աստուած-
պաշտութեամբ, շինութիւններով և քաջու-
թիւններով շատերը գերազանցեց: Գագիկ
Բէ օգնեց խրատով, պատերազմով և պաշտ-
պանութեամբ Անի քաղաքին: Իւր կեանքը
կնքեց պատերազմի մէջ Գունայ գրան մօտ,
ուխտուն տարին անցած (1043—44ին). որուն
վրայ արժանաւայել ոգր և ներքող գրած է
իւր եղբորորդին իմաստասէր Գրիգոր Մագիս-
արոսը, որուն կերպարանաց և մարմնոյն
նկարագիրն եւս կու տայ մեզ ըսելով. « աւ-

մենայարմար հասակաւ, զեղեցկապարանոց
և չքնադարգէմ տեսչեամբ, որպէս Արայի մեր
և Անուշաւանն» և այլն: Մաղխտորոսի ըն-
դարձակ նկարագրին մէջ կը յիշուի Վահրա-
մէն շինուած Գրեական ամրագրատ և աշտա-
րակագարդ, որ կը թուի, թէ լինի Վերին
գիւղի մօտ, սարահարթի վրի վրայ տեսնուած
աւերակը, ուր կան անտաշ և տաշուած մե-
ծամեծ քարեր, և տեղը Վահրամաշէն կը
կոչուի: Մարմաշինու մօտ, գիւղին արեւելեան
բարձրութեան վրայ յայտնուած է հնգատող
բեւեռածեւ արձանագրութիւն մը, սեւ և ա-
մուր քարի վրայ: — Վարին Ղանլըճա գիւղն
ունի 40 տուն բնակիչ, որոնք եկեր են Կար-
սի Խոճէլէր գիւղէն, և ունի բաւական լաւ
ուսումնարան մը: Եկեղեցւոյն մէջ կը պա-
հեն քանի մը վերջին ժամանակներու գործ,
գրչագիր աւետարաններ, մին՝ կը կոչուի
Կարմիր աւետարան, որուն ուխտի կուլան
Ալեքսանդրապոլէն գրեթէ ամէն կիրակի:
Աւետարաններէն մին մագաղակայ է, և
բաւական մաքուր գրուած ու զարդարուած
ի Կ. Պօլսի, Մինաս անուն վարդապետէ մը:
Պատերազմէն (1878) վերջը գիւղէն քանի
մը անուոր գաղթներ են իրենց բահնայի հետ
Ալաճայի ստորոտը Կորխանա գիւղը: Վերին
Ղանլըճա ունի 70 անուոր, որոնք եկեր են
Կարսի զանազան գիւղերէն, Գերջանէն, Մու-
շէն, և այլն: Ունին ուսումնարան և պա-
տուական ջրոյ աղբիւրներ: — Ծիրակ, 147-
153: Արեւելեան Մամուշ, Իթ. 237-239:
Եւ այլն:

ԽԱՆԼՈՒ ՂՈՌՈՒԽ. — Այրարատայ Արա-
գածոան գաւառի մէջ, Վաղարշապատու մօտ
այս անուամբ խոտի դաշտեր կան, զորս
Սիմէոն կաթողիկոսի օրով Հիւսէին Ալի խա-
նը, ուրիշ երկրի փոխարէն տուաւ Էջմիածնի:

ԽԱՆԾԱՐ կամ **ԽԱՆՁԱՐՈՒՐ.** — Գիւղ Սե-
րասիւոյ, արեւելեան հիւսիսակողմը երեք
ժամ հեռու ըլլալի մը ստորոտը: Ունի 50
տուն հայ, եկեղեցի մը և վարժարան: Կը
պատմուի, թէ գիւղս ի հնումն Ս. Ալթանա-
գինէ հայրապետի բնակավայրն էր, ուր ցարդ
կ'երեւին վանքին աւերակները: Գիւղիս ա-
նունը աղաւաղելով Խանձար եղեր է:

ԽԱՆԾՈՒՏ. — Կը յիշուի Բողնոփոր գաւա-
ռի մէջ:

ԽԱՆՁԱՐ. — Կը յիշէ Վախուշտ՝ այս ա-
նուամբ գիւղ մը, Գուգարաց Տաշրաց գաւա-
ռի մէջ:

ԽԱՆՁԱՐՈՒՐ. Տես **ԽԱՆԾԱՐ:**

ԽԱՆՁՈՐ. — Վախուշտէն յիշուած գիւղ,
Ծորոփոր գաւառի մէջ:

ԽԱՆՁՐ կամ **ԽԱՆՅԿ.** — Գիւղ Արցախու
Խաչեն գաւառի. հիմնուած է Պարեցիք գիւ-
ղի հիւսիսային կողմը, հարաւահայեաց լաւ-
ջի մը վրայ: Օդն, կլիման և ջուրն լաւ:
Ունի Ս. Ստեփանոս անուն քարուկիր, կա-
մարակապ եկեղեցի մը՝ 29,52 մետր երկայն
և 8,95մ, լայն: Գրան ճակատակալ քարի
վրայ կայ ՌՃԻԲ թուականաւ արձանագրու-
թիւն մը Աղուանից Պետրոս կաթողիկոսի,
որ այս գիւղէն էր և ինքը շինած է եկեղե-
ցիս: Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը կայ ՌՃԻ
թուականաւ ուրիշ յիշատակարան մը: Խանձը
ունի 424 բնակիչ, բաժնուած 60 տան: —
Գիւղիս հարաւային կողմը, ճանապարհի վը-
րայ, մեծ ծառերու տակ կան Զոխուակ խա-
չեր անուամբ երկու քարեայ խաչարձաններ,
որոնցմէ միոյն վրայ 2Բ (= 1253) թուա-
կանաւ յիշատակարան: Այս Զոխուակ խա-
չերէն վար, առուակի մը ձախ կողմը, Ս.
Յովնանեկն անուամբ քարուկիր մատուռ մը
կայ և մօտը հանգոտարան: Գիւղիս արեւ-
մրտեան կողմն ալ Ծաշուակ Խարանի ոտու-
րոտը կայ Անապատ անուամբ մատուռ մը,
երկու մեծ հանգոտարան և երկու գիւղա-
տեղի: — Արցախ, 158-159:

ԽԱՆՈՒՆԻ. — Կը յիշուի Բարձր Հայոց
Գարանաղեաց (Կամախ) գաւառի մէջ:

ԽԱՆՁԱԼԻ. — Լճակ Գուգարաց Զաւախք
գաւառի մէջ, Ախալքալաքի հարաւային կող-
մը: Տարածուած է հարաւային արեւելքէ
դէպի հիւսիսային արեւմուտք, քիչ մը նեղ-
նալով: Մակերեսային է 16 քառ. վերստ:
Զուրը անուշ է. իր մէջ կը թափին և դուրս
կու գան անանուն առուակներ և վտակներ:
Ափերը ամրոցվապէս ծածկուած են երկաթ
ճիւղով (բարակ եղէգ), որ կը գործածեն հա-
մեաներ շինելու: Լճակիս արեւելեան ափուն-
քը ըլլալիներու վրայ կան երկու ամրոցի աւե-
րակներ, որոնցմէ հարաւայինը կը կոչուի Սըղ-
նաղ: Այս ամրոցներու մասին տեղեկութիւնք
կը պակսին, պատմութիւնն ալ արդէն կը լռէ:

ԽԱՆՁԱԼԻ ՄԵՆ՝ — Հայաբնակ գիւղ Գուգարաց Զաւարբ գաւառի, համանուն լճի արեւելեան հարաւային կողմը: Ունի եկեղեցի մը և ուսումնարան: Բնակիչք 947 հոգի են, բաժնուած 93 տան, որոնցմէ միայն երկուքը Վրաց են:

ԽԱՆՁԱԼԻ ՓՈՔԲ. — Գիւղ Գուգարաց Զաւարբ գաւառի, համանուն լճի հարաւային արեւմտեան կողմը: Ունի 451 բնակիչ, բաժնուած 46 տան, որոնցմէ 28 տունը՝ Հայոց է, 12ը՝ Վրաց և 6ը՝ Քրդաց: Հայք ունին եկեղեցի մը:

ԽԱՆՎԱԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Ծիրակ գաւառի արեւելեան մասին մէջ. ունի 196 բնակիչ, բաժնուած 28 տան:

ԽԱՆՏԱԿ. — Այս անուամբ կրկին գիւղեր կան Տիգրիսոս նահանգի Կորիի գաւառի մէջ. երկուքն մէջ ալ Հայք և Վրացիք խան են: Մին ունի 156 տուն և միւսն 68:

ԽԱՆՏԷՐԷ. — Գետ Այրարատայ Ստորին Բասնի գաւառի մէջ, ձախակողմեան օժանդակ Երասխայ: Այս գետը նոյն է Խանի գետոյն հետ, ժամանակաւ կոչուած է նաեւ Զոլինի գետ:

ԽԱՆՏՈՒՏ. — Հին գիւղատեղի Այրարատայ Գարեղէնք գաւառի, համանուն Խանտուտի ձորի մէջ, գետակի մը մօտ, Շամի գիւղի գիմաց: Կը յիշուի նաեւ Խանտուտի բերդ մը գիւղիս մէջ: Բոտ աւանդութեան անունս առած է Հայոց թագաւորի մը զբոստեր անունէն, որ ժամանակաւ աստ բնակեր է:

ԽԱՆՏՈՒՏԻ ՁՈՐ. Տես ԽԱՆՏՈՒՏ:

ԽԱՆՔ կամ ԽԱՆԸՔ. — Գիւղ Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի Անթաղ վիճակի, Ղլիճկատուէն մէկ ժամ հարաւ: Այժմ ունի 30 տուն թուրք: Ժամանակաւ բազմամարդ Հայոց գիւղ էր, որուն վկայ են շուրջը տեսնուած աւերակներն և գերեզմանատան մնացորդները: Ունի ընդարձակ մարգագետին, արտեր և աղբիւրներ:

ԽԱՆՔ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽԱՆ-ՔԱՐԱՄՈՒՏ. Տես ՔԱՐԱՄՈՒՏ:

ԽԱՆ-ՔԵԱՆԴ. — Աւան Արցախի Խաչնի գաւառի. նախ Ռուսներէն կառուցուած է տաճարակի մը վրայ 1847 թուին, իբրեւ զօրանոց: Յետոյ հետզհետէ զօրքերը հասանալով,

կը ձեան միայն բանի մը ամուսնացած սուս գերդաստաններ և քիչ թուով զինուորականներ և Ղազախներ: Ի վերջոյ Շուշին, Կարկաժան, Խանաձախ, Պալլուճայ, Փաշլուզ գիւղերէն 60 հայ ընտանիք գալով բնակութիւն կը հաստատեն: Ունին եկեղեցի մը և Ս. Գէորգեան միկառեան ուսումնարան՝ 35 աշակերտներով: Գիւղիս մէջ կայ նամակատուն և գաւառական դատարան. օդն և կլիման բարեխառն, բայց ջուրը լաւ չէ: — Արցախ, 151-152:

ԽԱՆ-ՔԵԱՆԴ կամ ՂԱՐԱԿԱՂԱՌ. — Հայաբնակ գիւղ Գանձակի, համանուն հասարակութեան մէջ. Գանձակէն հեռու է 18 վերստ արեւելեան կողմը: Կայ աղիւսաշէն եկեղեցի մը Գանիէլեանի ծախքով կառուցուած: Հոգը սակաւ է. ունի այգիներ, որոնք կ'ոռոգուին Սափիքիւրդ անուն արիի ջրով և կու տան բաւական լաւ զինի: Բնակիչները գաղթած են Ղարաաղէն 1828 թուին. բնդ ամէնը 40 տուն, 172 հոգի են: — Գիւղէս կէս վերստ հեռու Կուրակ-չայ գետի ափունքը կը գտնուի Նախատակ աւանամբ ուխտասեղի մը:

ԽԱՆ-ՔԵԱՆԴ. — Հայաբնակ գիւղ Շամախու գաւառի մէջ. ունի 211 բնակիչ, բաժնուած 39 տան:

ԽԱՆ ՕՂԼԻ. — Գիւղ Տուրուբերանի Ապահոնեայ (Մանազկերտ) գաւառի, Արաժանոյ ձախ կողմը: Ունի 30 տուն հայ և 5 տուն քուրդ:

ԽԱՇԱՆ ՔԱՐ. — Սինեայ Հարանդ գաւառի մէջ:

ԽԱՇԴԻՐԱԿ կամ ԽԱՁԹԱՐԱԿ. — Հայաբնակ գիւղ Գանձակու Ղազախ գաւառի: Ունի 642 բնակիչ, բաժնուած 60 տան, որոնք գաղթած են Զրաբերդի և Կիլիստանի գիւղերէն: Եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին՝ փայտաշէն ծածք ունի: — Գիւղիս արեւմտեան կողմն է Ղամիշ-կեօղ, ուր կայ գիւղատեղի, հանգրստարան և եկեղեցւոյ աւերակ: — Գիւղիս գրեթէ հարաւային կողմը, Խալիլ կոչուած գոմերու մօտ, ձորի աջ կողմը, կառուցուած է սրբատաշ բարով, Մորոյ ձորոյ կամ Ծրու վրի վանքը: Երկայնութիւնն է 7,20 մետր և լայնութիւնը նոյնպէս. խաչաձև է: Այժմ բնակուած են արեւմտեան կողմի կամարը,

արեւելեան կամարի կէտը և կաթուղիկէի մէկ մասը: Եկեղեցիս կը կոչուէր Ս. Աստուածածին: Ունի զանազան նուիրատուաց յիշատակարաններ, որոնց մին՝ Ոկջ թըւակնաւ: Կաթուղիկէի արեւմտեան կողմի արտաքին կիսեղծ արձանագրութենէն կը յայտնուի, թէ վանքիս շինուոյն է սմն հայր Գրիգոր: Միարաններու խուցերու և շրջապարսպի տեղերը հերկուած են, որոնց արեւելեան կողմը կայ գիւղատեղի և հանդրատարան: — Արցախ, 341-2:

ԽԱՇԽԱՆՏԱՂ. — Գիւղ Տաւրուքերանի Տաւրոն գաւառի, Մշոյ հիւսիսակողմը: Ունի իբր 50 տուն բնակիչ, մեծագոյն մասը հայ և քանի մը տուն քուրդ:

ԽԱՇԽԱՆՏԻ. — Այլազգարնակ գիւղ Երզնէ կայի հիւսիսային կողմը: Հայերն ալ կը բնակին հոս ամանները արտօրէից համար:

ԽԱՇԵՆԻ. — Աւերակ գիւղատեղի Աղուանից մէջ, Քիլիւրէն մէկ ժամ հեռու հիւսիսային կողմը: Մէջը կայ եկեղեցւոյ աւերակ, որուն ընդարձակութենէն կ'երևի, թէ գիւղս բազմամարդ եղած է: Ունի նաեւ հանգստարան, որուն տապանաքարերու մեծ մասը տարեր են:

ԽԱՇԵՆՈՅ. — Գիւղ Վասպուրականի Աղբակ գաւառի, լայն ձորի մը բերանը, երբեմն հայաբնակ, իսկ այժմ քանի մը տուն Քուրդք կը բնակին: Հիւսիսային կողմը, լեռան կողի վրայ կայ գրեթէ քարափոր եկեղեցի մը, մութ և շատ հինաւորաց, ուր երբեմն կ'ազօժէին գիւղիս նախնի բնակիչները:

ԽԱՇԵՆՈՒՏ կամ ԽԱՇՈՒՏ. — Այլազգարնակ գիւղ թորթումի:

ԽԱՉ. — Գիւղ Վանայ Խոշապ գաւառակի, Հիւրթուի գիւղէն 1¹/₂ ժամու ճանապարհ հեռու, գէպի արեւելեան հիւսիսակողմը: Այժմ ունի 30 տուն քուրդ: Գիւղիս ընդարձակ, խոտաւէտ և ջրաբրի դաշտօրայք եւս խաշ անուամբ կը կոչուին: Տակաւին կը տեսնուի հայիական կիսաւեր եկեղեցի մը և գերեզմանատուն:

ԽԱՉ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի: Ունի 40 տուն հայ: Ս. Պօղոս Պետրոս անուն եկեղեցիով և վարժարանով:

ԽԱՉԱԿԱՊ. — Գիւղ Արցախի Գարդման գաւառի, հիմնուած է Կիրանցի հիւսիսային

կողմը, համանուն առուակի ձախ ափունքը: Շրջապատուած է լեռներով, հոգը ապառաժուա և նուազ արդիւնաբեր: Ունի 1130 բնակիչ, բաժնուած 104 տան: Եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին՝ շինուած է կամարակապ չորս սիւներու վրայ. ունի փոքր զանգակատուն մը: Արձանագրութիւնը կը յայտնի շինութեան թուականը՝ 1650. նորոգուած է 1864 թուին: Զանգակատունն ալ շինուած է 1864 թուին Վերտի Բարութիւնեան Տաւգեանցի արդեամբ: — Գիւղիս վարի կողմը, կայ անտաշ քարով շինուած մատուռ մը, ուրուն մէջ ամփոփուած է սուրբի մը մարմինը: Մատուռս կը կոչուի Խաշ-Քյի. սուրբի գերեզմանին վրայ միճակ կը ձգեն երկատարակներն ու օրիորդները: Խաշակայի մէջ կայ նաեւ ուրիշ վերնոյն նման մատուռ մը, Ծիրաճաւար կոչուած, և մէջը ճիւղաւորի մը գերեզմանը: — Արցախ, 288:

ԽԱՉԱՉՈՐ. Տես ԱԼԻ-ՂԸՈՂԻ:

ԽԱՉ ԱՂԵՒԻՐ (Խաշ Բուրազ). — Աւերակ գիւղ Հայոց, Արցախի Գարդման գաւառի մէջ, որ կը գտնուի Քարհատի հարաւային կողմը: Ունի նշանաւոր եկեղեցի մը, սրբատաշ քարով շինուած չորս սիւներու վրայ, որ ունի «ՌՃԾԹ» թուականը. քիչ մը հեռու է հանգստարանը: Եկեղեցիէն քիչ մը վար կը բլիւ յորդառատ աղբիւր մը, որուն խաշաձեւ աւազանէն, գիւղս առած է խաշաղբէր անունը: Գիւղիս մէջ այժմ կը բնակին Մահմեդականներ, մօտը կան պատուական ամարանոցներ: — Արցախի Քուստի գաւառի մէջ եւս կայ այս անուամբ գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր եկեղեցի: — Այս անուամբ գիւղ մ'ալ կը յիշէ Լեւոնեան Բաղուի գիւղերու շարքին մէջ:

ԽԱՉԱՄԵԼԻՔ. — Այսպէս եւս կը կոչուի Խնուսի Աշտաճիք գիւղը:

ԽԱՉԱՆՑ. — Գիւղ Վանայ Շատախ գաւառակի:

ԽԱՉԱՏՐՈՅ ԱՆԱՊԱՏ. — Կիլիկիոյ մէջ, Բարձրբերդի մօտ կը յիշուի այս անուամբ անապատ մը:

ԽԱՉԱՏՐՈՅ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի Սիւնեաց վանքերու շարքին մէջ:

ԽԱՉԱՓԱՅՏԻ ԶՈՒՐ. — Յորդառատ, առողջարար և ախանակիտ ջուրս կը բլիւ Կարնոյ

հետևանքով Տումլի լեռնէն և այլազգիներէն Տումլի առէ կը կոչուի: Աւանդաբար կ'ըսուի, թէ Հերակլ կայսրը Խաչափայտը թնամկներէն ասնելէ վերջ, երբ հարկ եղեր է կրկին պատերազմելու, Տումլի լեռան մէջ թաղուցեր է պատուական խաչը. և պատե-
րազմէն դառնալէ վերջ, գտեր է հրաշքով այս ջուրը բոլորած:

ԽԱՉԱՓԱՐԱՍ. — Հայանուն՝ բայց այժմ այլազգաբնակ գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւա-
ռի. շրջապատեալ է լեռներէ: Գիւղիս մէջ կայ բրգածեւ հողակոյտ մը, և աղբիւր մը՝ որուն ջուրը կը վազէ լճակի մը մէջ: Գիւ-
ղիս արեւմտեան կողմը, միոնէ մը աւելի հեռու, կը տեսնուին հին խաչափարաի գիւղի բնդարձակ աւերակները:

ԽԱՉԱՓԱՐԱՍ. — Գիւղ Այրարատայ Կա-
տայք գաւառի մէջ. թէպէտ հայանուն, սա-
կայն ունի 100 տուն այլազգի բնակիչներ:

ԽԱՉԱՔԻԼՍԷ. — Գիւղ Այրարատայ Շի-
րակ (Ալեքսանդրապոլ) գաւառի, թիթեւ գա-
ւառի մը վրայ: Ունի 40 տուն հայ, և
կեղեցի մը և լաւ աղբիւրներ:

ԽԱՉԻԼՈՒՍ. — Լեռ Վասպուրականի Աւ-
երանի գաւառի մէջ, Երեւնայ Ս. Սահակ
Պարթևի վանաց մօտ:

ԽԱՉԵՆ ԿԱՄ ԽԱՉԵՆԻ. — Գաւառ Արցա-
խի. սահմաններն են Գարգար գետակը, Քիրս
լեռնաշղթայի շարունակութեան զաղաթնա-
ղիծը, Թարթառ գետը, որմէ մինչև խաչէն
գետակն երկնցած Արծաթահանք սարի գա-
ղաթնաղիծը, որ կ'անցնի Ղազանչի գիւղի
արեւմտեան կողմէն. և խաչէն գետակէն
մինչև Գարգար գետակն եղած գաշտաբե-
րանը: Գաւառիս Հայերը ընդհանրապէս կ'ա-
պրին նահապետական կեանքով. կը պարա-
պին երկրագործութեամբ և անով կը հայթ-
հաղթեն իրենց կենսական պիտոյքը. կանայք
ևս կ'աշխատին, անական գործերէ գատ,
անտառը կ'երթան փայտ կտրելու, բանջա-
րանոցները կը ջրեն, և այլն: Առողջ կազ-
մուածք ունին: Գաւառս նշանաւոր է իր
անտառներովը, որոնց մէջ կարելի է գտնել
ամէն տեսակ ծառ և զազաններ ու թռչուն-
ներ: Ժամանակաւ Ղարապաղի մէլիքութեանց
սին ալ այս գաւառը կը կազմէր: Ունի 36
հատ հայաբնակ գիւղեր բաւական թուով

կանգուն և կիսակործան վանքեր, և եօթը
հատ բերդեր: Գաւառիս զանազան մասերը
իրենց գրից համեմատ, ժամանակաւ կոչուած
են Վերին Խաչէն և Ներքին Խաչէն: — Այ-
ցախ, 152-199:

ԽԱՉԵՆԳԵՏ. — Գետակ Արցախի, կը
բոլորէ Քիրս լեռնաշղթայէն, և կը հոսի նախ
ղէպի արեւելք, կ'ընդունի իր աջ ու ձախ
կողմերէն մանր վտակներ. իր աջ կողմէն
Աղուանք կոչուած պարսպի տակով կ'ընդու-
նի Քուլատակի վտակը, որ կը բոլորէ Խա-
խանայ և Կաչաղակայ բերդերու սարերէն:
Գետակս ամառները շատ տարիներ ցամքե-
լով մինչ Կուր գետը չի հասնիր:

ԽԱՉԵՆՔ. Տես ԽԱՉԵՆ:

ԽԱՉԵՐՈՅ-ԽՈՒ. — Այսպէս կոչուած է եր-
բմի Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէկ մասը:

ԽԱՉԹԱՂ. — Գիւղ (Տուրուբերան) Մշոյ
Խոյժ գաւառակի: Ունի 40 տուն քուրդ, և
հայկական աւերակ եկեղեցի մը:

ԽԱՉԹԱՐԱԿ. Տես ԽԱՇԳԻՐԱԿ:

ԽԱՉԻ ԳԻԼՂ. — Հայաբնակ գիւղ Լօսի
գաւառի, Գսեղի հասարակութեան մէջ: Կը
գտնուի Ալեքեքս գետի երկու ափերու վրայ,
համանուն ձորի մէջ: Իր անունն առած է,
արեւելեան կողմը գտնուող բարձր խաչքարէ
մը: Բնակիչները 473 հոգի են, բաժնուած
43 տան. զաղթած են Մարց գիւղէն: Ու-
նին փոքրիկ նորաշէն Ս. Սարգիս անուն և
կեղեցի մը:

ԽԱՉԻ ԳԻԼՂ. — Արագածոսն (Այրարատ)
գաւառի մէջ կայ այս անուամբ գիւղ մը և
եկեղեցի, որ այժմ այլազգաբնակ է և կը կա-
չուի Մոլլատուրառն: Գիւղիս մէջ կան Էջ-
միածնի կալուած այգիներ և պարտէզներ:

ԽԱՉԻ-ԴՈՒՈՒՆ. — Աւերակ գիւղատեղի
Հաղրատայ. արեւմտակողմը բլրի վրայ կայ
Ս. Սարգսի ուխտական եկեղեցի մը:

ԽԱՉԻԿ. — Գիւղ Սիւնեաց Վայոց ձոր գա-
ւառի բնդարձակ գաշաի մը արեւելեան կողմը.
բարձր գլբը ունի և կը նայի Երասխի, Շա-
րուրի, Վեդի-Քաստարի և Մասեաց վրայ: Բնա-
կիչները հայ են 805 հոգի, բաժնուած 90
տան: Ունին հին եկեղեցի մը՝ Ս. Աստուա-
ծածի՛ն՝ որուն շինութեան արձանագրութիւնը
կը կրէ 1681 թուականը. 10-15 տարիներ
առաջ, Գարբիէլ Յովհաննիսեան Ալեքսան-

զրապօլսեցին, այս տեղ դպրոց հաստատեց: Կը դրադին ընդհանրապէս հոգադործութեամբ և մասամբ անասնապահութեամբ: Գաշտին մէջ տեղը բարձրացած Թաւարայ Թախտ անուն բլրակին վրայ երբեմն այգեատան էր և այժմ արա եղած է: Գաշտին արեւելեան եզրը կան անակներու փշատակներ. վարելու ատեն դուրս կու գան պղղատու ծառերու փատած արմատները. հիւսիսային եզրը կը գտնուի միահատոր քարէ փորումած հնձան մը խաղող ճմլելու համար. գիւղացիք հնձանին կէսն առած տարած են գիւղին աղբուրին առջեւ աւազան շինելու համար: Գիւղէս ոչ շատ հեռու, հարաւաւ կողմը կ'երեւի Մաւնոյ անուամբ հին գիւղատեղի մը. կան նաեւ հին ջրաղացի տեղեր: Գիւղին շուրջը և հիւսիսային ուղղութեամբ մինչեւ Քարկոփայ վանքը կան գիւղատեղիներ, տանց փլատակներ, գերեզմաններ, խաչքարեր. ձիթահանքեր. գէպի հարաւային արեւելք 1½ վերստ հեռու, Կատաքար բլրոյն վրայ կայ փոքր գիւղատեղի՝ եկեղեցւոյ, տանց և գերեզմանատան փլատակներով, առանց ո՛ր և է թուականի և արձանագրութեան, զոր գիւղացիք կ'անուանեն հին գիւղատեղի: Կատաքարէն գէպի հարաւ ուրիշ քարաբլրի մը վրայ կայ բերդի աւերակ, զոր Բերդաքար կը կոչեն: Գիւղին արեւելեան կողմէն իրարու վրայ կը կուտակին կանաչադարձ լեռներ, որոնց ամենաբարձրը կը կոչուի Գեալին — Ղայա (Հարսի Ժայռ): Այս լեռները մասամբ վարեւահոգիներ են և մասամբ արօտատեղիք: Գիւղէս ոչ այնչափ հեռու, ձորի զլուխը, բարձր գիւղքով հարթ բլուրի մը վրայ կայ ծակ քար մը, զոր գիւղացիք կը համարին բուժիչ ցաւոտ ականջներու և կ'անուանեն Անկաձառա Խաչ: Ունին նաեւ Բնկաքար կամ Հագարփրկիլ անուամբ մեծ ու նշանաւոր ուխտատեղի մը, որու վրայ երդնուլը մեծ ոյժ ունի և կը համարին, թէ կը բժշկէ մարդոց և անասնոց ցաւերը, և անոր զօրութեան շնորհիւ գիւղին մէջ մէկ գտան անդամ չի փաստել: Գիւղացիք Բնկաքար բառը կը բացատրեն ինակ գիւղերի, այսինքն՝ կովու ուխտատեղի: Յաճախ, բայց աւելի Համբարձման տօնին, գրեթէ բոլոր

գիւղացիք, այդ ու կին, մեծ ու փոքր, հոն կը թափին՝ կ'աղօթեն, կ'ըօսնուն, կը զուարճանան, մատաղ կ'ընեն, ոչխարներն ու կու վերը կը կէնեն և կամին մէկ մասը գիւղին աղքատաց կը բաժնեն: Աւանդաբար կը պատմեն, թէ նախկին տարիներն այդ օրը վայրենի ոչխար մը կու գար կը պառկէր Ընկաքարի առջև և Խաչիկցիք գիւղութեամբ կը մորթէին ու կ'ուտէին. բայց այժմ այդ վաղեմի սովորութիւնը Սուրբն թողած է: Այս ուխտատեղին բոլորակ շարուած պատերէ կը բաղկանայ և առաստաղ չունի. գիւղացիք կ'ըսեն, թէ Սուրբը գիշերը առաստաղը աւեր և ներքեւի ձորը ձգեր է. պատերուն ներսը կայ գետնի մէջ ցցուած, մէկ կանգուն բարձրութեամբ, նեղ, անտաշ, ձէլ թոտ և ծխոտ քար մը, որուն ճակատը փռուած են երկու խաչաձեւ նշան, և շուրջը գրուած են 20ի չափ կառէ ճրագարաններ: — Գիւղէս երկու վերստ հեռու՝ հիւսիսային կողմը, աբեմածան արտօրէից մէջ կ'երեւի երբեմն շէն ու նշանաւոր և այժմ աւերակ Քարկոփայ վանք, որ հազարամեայ և աւելի հին հաստատութիւն մ'է: Վանքի արեւելակողմը կան շատ քարակոյսներ, հին տներու աւերակներէ մնացած, գուցէ միաբաններու բնակարաններ էին և կամ հին Քարկոփ գիւղի մնացորդները. առանց մէջ կայ նաեւ ձիթահանք մը. գէպ ի հիւսիս բլրոյն լանջին վրայ կը տեսնուի բնագործակ գերեզմանատուն՝ անարձանագիր տապանաքարերով. հարաւային կողմը կ'երեւի ջրաղացատեղի և խողովակաձեւ քարեր, այդ քարերէն միոյն վրայ արձանագրուած է հետեւեալը. « Զամեհարարին և զուսառարին Եկեղեցւոյ զՏէր Ստեփաննոս ի բարի յիշեցէր. ր. 20ի »: Վանքէն 10 քայլ գէպի հարաւ կիսով չափ հողի տակ ծածկուած տապանաքարէն մէկին վրայ գրուած է. « Այս և տապան Մկրտիչ կուսակոթոն քանաւային. յիշեցէր ի Քրիստոս. րվ. 2ՀԲ »:

ԽԱՁԻԿԵԱՆ — ԳՈՄ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Գերջան գաւառի. Ունի 15 տուն հայ Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիով:

ԽԱՁԻ ՀՈՂ. Տես ՏԱԹԵԻ:

ԽԱՁԻ ԶՈՐ. — Անիէն երեք քառորդ ժամ հեռու կայ այս անուամբ ձոր մը:

ԽԱՉԻ (Ս.) ԼԵՒԻ. — Այլաբատայ Ստորին Բասնի գաւառի մէջ, Մփսկերտի արեւելեան կողմը: Բարձր է 9000', Քրդերէն կը կոչուի Սարուճա. Մեծրաց լեռներու յեախն ստերէն մին կրնայ համարուիլ: Խնճիճեան կ'ըսէ, թէ լեռանս վրայ «կանգնեալ կայ եկեղեցի մեծակառոյց Սաշր խաչ կոչեցեալ, և այլ եւս վեց կամ եօթն եկեղեցիք քարաշէն աստ և անոյ ի լեռանն, ցրիւ կառուցեալք մերձ առ միմեանս, որք կան մնան ամբողջ, այլ լքեալ և ամայի»: Ասանցմէ քիչ մը հեռու կայ փոքրիկ եկեղեցի մը կամ մատուռն

վրայ արձանագրութիւն՝ զոր չէ կրցած ընթեռնաւ: Քիչի-քիչիս եկեղեցին, կը կարծուի բլլալ թրին վանքը:

ԽԱՉԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Այլաբատայ վանանոյ գաւառի մէջ, Կարտի մօտ կը թուի լինել երբեմն այս անուամբ վանք մը, յիշուած ի նախնեաց, որուն ճիշդ զիրքն անյայտ է: Այսպէս կոչուած է Նունեայ խաչին աւանամբ, որ Երասխաձորի Կապոյտ բերդէն հոս փոխադրուեցաւ և վրան վանք շինուեցաւ: Ս. խաչը դարերով մնաց այս տեղ և վանքը ճոխացաւ ուխտաւորներու նուէրներով, այլ

36. Ս. խաչի վանք Խրիմու:

բոլորակ և դմբէթաւոր Քիչի-քիչիս կոչուած, ամբողջ կոփածոյ քարէ և մօտը քանի մը նոյնպէս քարաշէն սենեակներ: Ս. խաչ եկեղեցին՝ հաւանօրէն է Բաշիեց վանքը, որուն համար կ'ըսուի, թէ կառուցուած է Բասնի իշխաններէն՝ որոնք խաչափայտէն մասն մի խնդրելով Հերակլէն, ընդունեցան և վրան վանք շինեցին: Այժմ բոլորովին կործանած է և մասամբ մը որմերը կը մնան. մերձաբնակ Հայերը ամբոս ուխտի կու գան: 1882 տարւոյ սեպտեմբերի սկիզբը, Ռուսաց ջոկատին հետ, որ կ'երթար Սողանլուի լեռները կրակ ձգող աւազակները բռնելու, Ա. Միքիմանեան բժիշկն ալ ելաւ այս լեռան կատարը և սեսաւ աւերակներ և որմերու հիմքեր, խաչքար մը և բոլորակ քարի մը

պատճառաւ Սփի կամ Սափի անուն ազահ ստաիկանը թէ դարուն վերջերը, շատ հաւուստ վանքեր կողոպտելէ վերջ, եկաւ ասալ կողոպտելու, բայց Յայսմատուրքի համեմատ, «զօրութեամբ Ս. խաչին ոչ կարացին յափշտակել ի նմանէ. իսկ յետ աւուրց այլ ոմն՝ Սուքման անուն ամիրայ եկեալ ի Կարտ, և երկու արտ ի գլխաւորաց քաղաքին նահատակեաց հրով, և զեպիսկոպոսն և զերէց մի Մատթէոս անուն եղ ի բանտի, և սպառնայր չարաչար տանջել զնոսա և սպանանել եթէ ոչ ուրանան զՔրիստոս. յորմէ զանգիտեալ ուրացան զՔրիստոս՝ և Եպիսկոպոսն և երէցն Մատթէոս... և արկին ձեռս ի Ս. խաչն տէրունական, և ընկեցին յոստ ձիոցն և ջորոցն գաւուրս երե-

տուն. իսկ Ս. Խաչն սքանչելագործ որ բազում սքանչելիս եցոյց առ Սիի և առ Ամիր Մահման, այսօր յայսմ վայրի տարաւ նախատանացս այսմ ամենայնի, վասն անյոյս և անպեղջ եպիսկոպոսին և երիցուն: Զայս ամենայն չարիս հռնս և լուաւ Տէր Բարսեղ կաթողիկոսն յԱնի և սուգ առեալ անմխիթար լացին աղիողորմ և զանաղոյն. և առաքեցին զմանս ի ժիր արանց զաղտաղողի և բերին զՍ. Խաչն յԱնի, ի թուականիս Հայոց ՇԽԳ. (= 1094)» ուր մնացած է կ'ըսեն, մինչև թաթարաց քաղաքին տիրելը և այն ժամանակ աներեւոյթ եղած է: — Այրարատ, 88:

ԽԱՉԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Սինեայ Գողթն գետտի, Վանանդաձորի կամ Տրուսեայ ձորի զաղաթը: Ասոր առաջնորդ եղած է Թովմաս եպիսկոպոսը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի իր չափաբերական և այլ զրուածնութեն:

ԽԱՉԻ (Ս.) կամ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ. — Խորինս Սուրբաթ քաղաքի մօտ, անտառի մէջ, կազարաթ կոչուած մեծ աւանին վրայ: Ի հնումն կը կոչուէր Ս. Նշան. շինուած է ԺԳ զարու առաջին կիսուն, ճենովացոյց Խորինս տիրապետութեան միջոց: Գրեթէ հինգ հարիւր տարուան միջոց, հոս նստելով լեռնակալ առաջնորդները, կառավարել են լեռնակալային Հայաստան ժողովուրդը: Սուրբաթին զէպի Սուտաղ գնալու անտառամէջ ճանապարհէն նայելով շատ զեղեցիկ է վանքին դիրքը, որ հեռուն լեռան վրան անտառախիտ ծառերու միջէն խորհրդաւոր ձեւով յերեւան կու գայ կրկնայարկ վանքը, խաչապատի եկեղեցիովը. այդ երկու հաստակաւոյց շէնքերը կանգուն մնացած են, իսկ յիշատակարաններու մէջ յիշուած ուրիշ շինութիւնք կործաններ են հողուն հաւատար: Արտաքին գուռը հարաւային կողմէն է, ուրուն վրայ գրուած է. «Յիշատակ և դռու Մահմեդի Սարգսին. րմ. ՌՃԼԵ (= 1686)»: Եկեղեցին գմբէթաւոր է, կամարաշէն և բարձր, ունի երեք խորան. գմբէթը գասին վրայ է, որ արտաքին ձեւովն բազմանկիւնի է և խրաքանչիւր կողմին վրայ փորագրուած մէկ մէկ առող հետեւեալ ստանաւորէն, որ եկեղեցոյ շինութեան յիշատակարանն է.

«Փառաց տաճարս առտուածային,
Յերկրի դրախտ կենաց փայտին.
Որ է սրտեկը երկնից վերին,
Էշ Լուսնեմեմերն կայանին.
Ի ծնեղեկ մարմնով փրկչին,
Յերեքնարիւր և հազարին.
Յոք և յերեսուն սկսեալ ալին,
Կանգնեալ յսնուն Սուրբ Նշանին.
Սատարոյրեամբ իւր ծառային,
Յովհաննիսի կրաւաւորին.
Էշ հարազատ եղբարց նորին,
Էշ ըստ ոգոյ որդոց ընտանին»:

Տաճարին երկայնութիւնը ներքուստ չափելով 14 քայլ է և լայնութիւնը 12. զրեթէ խաչաձեւ շինուած է չորս կամարներու վրայ: Մեծ գուռը արեւմտեան կողմէն է, ուր կան երկու խաչքարեր հանդերձ արձա. նապարթեմաբք, և ուրիշներ ալ որոնց արձանագրութիւնք եղծուած են: Ներքին դուռը զարդարուն է և վրան կայ Գանս Ուսուձոյ. նոյնպէս է նաեւ աւաղանը: Տաճարի գաւթիք կամարաշէն է, 17 քայլ երկայն և 14 լայն: Մէջտեղը կան կրկին մարմարեանայ զերեզմաններ՝ տունց արձանա. գրութեան. Յայամաւուրքի մը մէջ կը պատմուի, թէ ասոնց տակ լծադուած են երկու կրօնաւորներ, Յովհաննէս և Գէորգ, որոնք պատճառ եղած են վանքին շինութեան: Զախաղովմէն գաւթիք ուրիշ գուռ մը ունի, ուսկից քարաշէն սանդուխներով կ'իջնեն զանգակատունը: Գաւթի մէջ կան զանազան խաչքարեր, ԺԶ զարու վերաբերեալ յիշատակարաններով: Բժշկեան՝ այցելելով վանք, կ'ըսէ, թէ գաւթին գուռն կայ փոքր բակ մը. ձախակողմն է բուն մենաստանը կամ կրօնաւորներու բնակարանը, պարխապներով զատուած. դրան վրայ կայ պարսպի շինութեան հետեւեալ յիշատակարանը. «Աստուծով յիկեցաւ պարխապ պարսպայիւրն զեղեցիկ խցեօք վերին և ներքին. հազար հարիւրի վարսուն ոքի ընդ երեքին ի փաստ և ի վաշխս սրբայ Նշանին, տիեալս դոյ զյիշատակս և տուք զողորմին. Յակոբ պիտակ պետերն զանկ հաւատին, և աշխատողաց հոգով համայնին»:

Այս դրան մօտ կայ վանացս նորագութեան յիշատակարանը 1751

թուականաւ. այս նորոգութեան, իրենց աւառ ոգորմութեամբ օգնելու են, Կաֆայու, Ղարասույու, Պաղչատարայու, Կէօզէլու, և լոյսը թերակզուայն հայաբնակ գիւղերուն անակիւնները, որոնք վանքիս իշխանութեան ներքեւ էին. նոյն ժամանակի առաջնորդն էր Սլամ արքեպիսկոպոսը: Անշուշտ ասիէ 300 տարի առաջ՝ երբ շէն էր վանքս՝ բաց ի ներկայ շէնքերէն՝ կային ասղին անղին անտառն մէջ կրօնաւորներու խղիկներ՝ լերան զարեանդին վրայ փորուած, որոնց մէջ նստած բարեպաշտ արեղաներ՝ կը գրէին և կ'օրինակէին սուրբ աւետարաններ և այլ եկեղեցական գրքեր: 1347ին գրուած աւետարանի մը յիշատակարանը կը հաստատէ մեր լուծը. « Ի թիս Հայոց ԶԳԶ կատարեցաւ սուրբ մատենաստութեամբս աւետարանիս յաշխարհս Հոնաց, որ այժմ Ղրիմ ասի, ի մեծ և ի հոյակապ քաղաքն Սուրխաթ կոչեցեալ, ի հոգեւորական վերի, առ սան Սուրբ Խաչին, և այլն »: Ս. Խաչ թէև հեռուն առկաւին չէ կրուած իր վսեմ և խորհրդաւոր տիպարը, սակայն մօտէն աւաղելի վիճակի մէջ է: Զկայ հոն այժմ վանահայր, միակ պահապան մը կը հսկէ, այն երկնի վառաստիւի վանքին տիրաւոսիւ և ծննդավայրի որմերու վրայ, որոնց ստուերին տակ կը հանգչին վանքին սրբաւոր հիմնադրաց սկիւնները. դարեւոր կնճիթը, կաղամախը, նշարիթը և հացիթը հաստաբեռա բունընդ, վկայք անցեալ փառաց, կարծես այժմ կ'ողբան վանքին ամայութեան վրայ՝ երբ յանկարծ գերեզմանական լուսութեան մէջ կը փչէ բամբին: Կրկին անապակ ջրերով յորդառատ լուսադրիւններ՝ վանացս անցեալ և ներկայ վիճակին անտարբեր իրենց սառնորակ ջրերով միակերպ կը հոսին: Այս աղբիւրները քարաշէն են և միայն վրայ կայ 1749 թուականաւ արձանագրութիւն: Վանքէս քիչ հեռու անտառին մէջ կայ նահատակի մը հին գերեզմանը, որուն ուխտի կ'երթան: Վանացս ուխտի օրն է Ս. Խաչի տօնին: Կաֆայեցի Յակօր վարդապետը 1694 թուին, ստանաւոր գրութեամբ մը, կը նշեց կարգը և գովասանք կու տայ վանքիս, և կը յայտնէ թէ ինչպէս հարուստ էր արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթներով, զարդերով

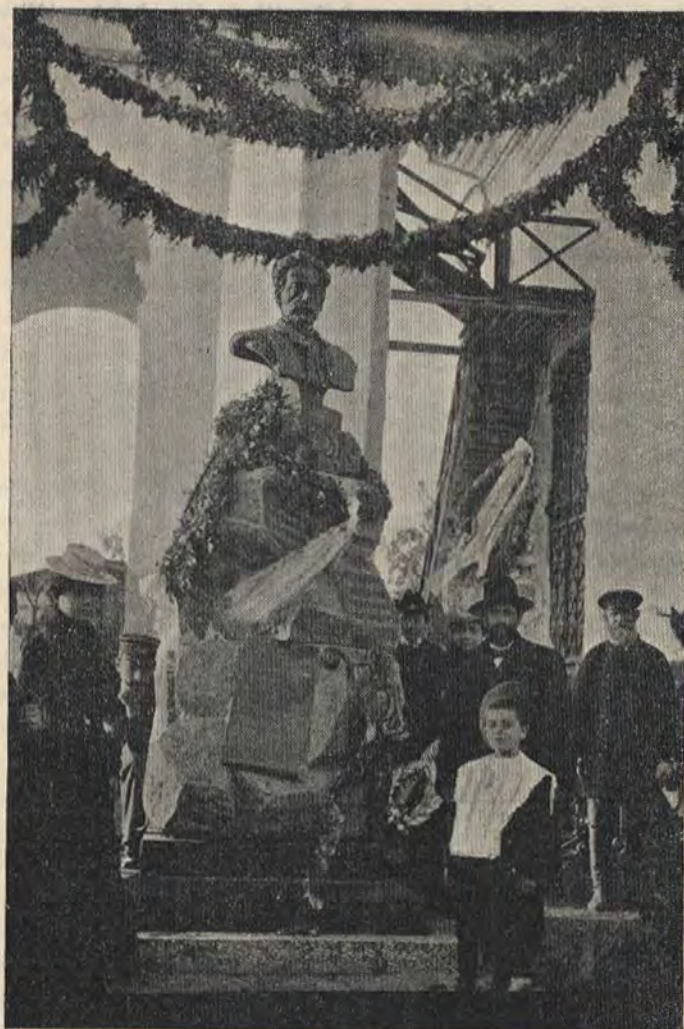
և սպաններով: Այժմ Ս. Խաչ թէև թափուր և զուրկ է այն հին թանկագին անօթներէն և զգեստներէն, սակայն ունի մեծ գիւղեր, անտառներ և այլքներ, որոնք տարուէ տարի 6000 ռուբլի եկամուտ կը բերեն: Գերասպետ վարդապետն Խորէն Ստեփանէ, որ հարկադուեցաւ իր կենաց վերջին օրերը վանացս առանձնութեան մէջ անցնել, 1890 թուին վայելչապէս նորոգեց և պայծառացուց վանքս: — Ճանապարհ. Ի Լեւոնտան, 324-327: Գաղթ. Խրիմս Հայոց, 51-54:

37. Ս. Խաչի վանքը Նոր Նախիջևանի:

ԽԱՉԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Նոր Նախիջևանի հիւսիսային կողմը, եօթը վերստ հեռու, ապառած լերան մը վրայ շինուած է, վայելուչ գիւրջով: Վանքս հիմնադրելու է, ինչպէս արձանագրութեան յայտնի է, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանց 1783 թուին, շինութիւնը առաջ տարեր է 1786 թուին և աւարտելու ու օծելու է 1792ին: Յայտնի չէ, թէ ինչ ոճով կառուցուած է եղեր տաճարի հին շինութիւնը, որովհետեւ ներկայ տաճարը, 1862 թուին հիմնովին վերաշինուելու է, Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի առաջ-

նորդութեան և Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեանի վանահայրութեան օրով, հոգարար-
ձութեամբ, Գեորգ Խաթրանեանի և Ալեքսան
Ալաճալեանի: Նոր տաճարը շինուած է բա-
լրովին օտար ոճով և հայկական ճարտա-
րապետութեան և ոչ նշոյլ մը ունի, գմբէթի

38. Ռ. Պատկանեամի մանարձամը:

լայն բոլորշի ձեւով, հարաւային և հիւսի-
սային գոնեքու սիւնաղարդերով աւելի կը
յիշեցնէ բուզանդական կամ հռոմէական
ոճը, թէեւ այդ ոճն ալ շինութեան մէջ լիւ-
շին պահպանուած չէ: Տաճարը թէեւ վե-
րաշինութեան ժամանակ քիչ մը ընդարձա-
կած են, բայց զարձեալ մեծ չէ. երկայնու-

թիւնը՝ սեղանէն մինչեւ արեւմտեան գոտի
28 քայլ է, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսային
գոնէն մինչեւ հարաւայինը 20 քայլ: Ա-
րեւմտեան դրան առջեւ շինած են զանգա-
կատունը, որ իր անշնորհք ու ազեղ ոճով
և սրածայր աշտարականման ձեւով ամենեւին

չի համապատասխաներ շի-
նութեան ընդհանուր ոճին,
որ առանձինն անեկով բա-
ւականին վայելուչ և գեղե-
ցիկ է: Տաճարի պատերու
մէջ դրոշն ու ներսէն զետե-
ղած են բազմաթիւ արձա-
նագրութիւն ունեցող խաչ-
քարեր. ուշագրութեան ար-
ժանի են գլխաւորապէս զրա-
խաչքարերը, որոնք աւելի
խոշոր են և ունին նոյր
քանդակներ և ընդարձակ յի-
շատակարաններ, իսկ ներ-
քիններու համառօտ արձա-
նագրութիւնները ներկուած
լինելու պատճառաւ համա-
րեալ թէ չեն կարգացուիր:
Խաչքարերու թուականները
կը վերաբերին ԺԵ-ԺԷ դա-
րերու: Վանքի բակը որ երեք
կողմէ շրջապատուած է պա-
րիսպներով և մէկ կողմէ վան-
դակապատով, իր մէջ ունի
տաճարէն զատ, վանահօր
բնակարան և նախկին ժա-
ռանգաւորաց զպրօցի ընդար-
ձակ շինութիւնը, որուն սե-
նեակները ներկայիս վարձու
կը արուին քաղաքէն ամա-
րանոց եկողներուն: Ս. Խաչի
հիւսիս-արեւելեան կողմն են
ազարակները վանքի խոտու-
րը՝ 30 տուն հայ ժողովրդ-

րով, որ քաղաքին մասը կը համարուի և որուն
բնակիչները կը մշակեն վանքին պատկանած
300 օրավար հողի մէկ մասը. ամառները
քաղաքացւոց վարձու կու տան իրենց բնա-
կարանները և զանազան մանր գործերով
հազիւ հազ կը հայթհայթեն իրենց աւար
պարէնը: Հիւսիսային կողմն է վանքի ձորը,

բանջարանոցները և դեղեցիկ պարտեզը, որն էլ միանան վանքին հետ ձորի վրայ ձգուած փայտեայ կամրջով և բարձր բազմաստիճան սանդուխներով: Վանքի ընդարձակ

Այժմ այդ խաչքարն աճուած է ոսկէզօծ ապակիով ծածկուած շրջանակի մէջ և կը ձեւացնէ փոքրիկ պահարան մը, որուն մէջ դրած են նաեւ ուրիշ երկու խաչեր՝ մէկը պղնձէ և միւսը արծաթէ: Վանքս ունի քանի մը հին ձեռագիրներ, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի և Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանի հին մեծագիր պատկերները: Եկեղեցւոյ պատկերներէն ուշադրութեան արժանի են Հոգեգալստեան մեծագիր շքեղ պատկերը, նկարուած Երուսաղէմի նուիրակ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանէն և քաղաքի Հայոց Բարեգործական բնկերութենէն նուիրուած է վանքին. նշանաւոր են նաեւ Ս. Աստուածածնի վերափոխման և Ս. Լուսաւորչի Տրդատը մկրտելու պատկերներն, որոնք խառական վրձինի գործեր են: Ս. Լուսաւորչի պատկերը նկարուած է վենետիկ, 1692 թուին, և ունի խաւերէն և հայերէն յիշատակարան: Վանքը ժամանակաւ ունեցեր է կոկիկ տպարան մը, որ ապուած են զանազան գրքեր: Վանքի բակը թաղուած են Միքայէլ Նարանպեանցը, Ռափայէլ Պատկանեանց, Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանց, բարեգործ Գէորգ Տիգրանեանը, Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեանը և ուրիշ նշա-

57. Մ. Նալբանդեանցի շիրիմը:

պարտեզը՝ մի միայն ամառուան տաքին աւազատ շունչ առնելու տեղ է Նոր Նախիջևանցոյ Համար: Ս. Խաչ այժմ դարձած է ոչ միայն զբօսարան քաղաքին բնակչաց, այլ և հասարակաց ճեմեղեաց և հանդիսից տեղի Նոր Նախիջևանու և մերձակայ Ռոստովի, որ սահմանաւ օրեր՝ կու գան երեկոյին խուն բազմութիւն ազգայնոց և օտարաց և մինչեւ կէս գիշեր կը զբօսնուն վանքին պարտիզին մէջ: Վանքիս ամենամեծ որբութիւնը, որ և ծառայիր է իբրեւ հիմք շինութեան և անուանակոչութեան, կը համարուի այն մեծ խաչքարը, որ այժմ զետեղուած է աւագ դասի սեան մէջ: Այդ խաչքարը արձանագրութիւն չունի, բայց վրան քանդակուած խաչի ձեւն հին է և կարելի է, թէ բերուած է Հայաստանէն:

ԲՈՒՆՆԻՍ ԲԱՌԱՐԱՄ Բ.

58. Մ. Նալբանդեանցի մօր մատարձամը:

նաւոր անձինք: Այդ նշանաւոր ննջեցեալներու ամանց վրայ շինուած են մահարձաններ և ունին յիշատակարաններ: — Երբուհի Նախիջևանցիք կը պատմեն, թէ ժամանակաւ վանքը կը պահէին տախտակէ գուռ մը, որ աւանդութեամբ Անիէն բերուած կը համարուէր: Վանքի միաբանները, այդ գուռը իբրեւ անպէտք բան մը միշտ ձիւնի և անձրեւի տակ պահելով և իբրեւ թէյի սեղան գործածելով՝ աղտոտեւ, քերեր և վերջ ի վերջոյ ոչնչացուցեր են: Վանքի բանջարանոցի սահմանի մէջ կը գտնուի Սաղլիս—Սոս կոչուած աղբիւրը, որուն վրայ մատուռիկ մը շինուած է և մէջը գրուած պատկերի դիմաց ուխտաւորները մտմ կը վառեն ու կ'ազօթեն: — Գաղթ. Խրիստէ Հայոց, 48-51: Ազգագրական Հանդես, 1901, 67-74:

ԽԱՁԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Վանայ այգեստանի հարաւը 2¹/₂ ժամ հեռու կը գտնուի վանքս, լայնածաւալ և բարձր բլրոյ մը կողին վրայ: Կառուցուած է կոփածոյ քարերով, խիստ հին ժամանակ: Ունի սքանչելի տեսարան, մանաւանդ հիւսիսային կողմէն, որ ամբողջ Վան քաղաքը կը տեսնէ: Շրջապատեալ է ահագին պարիսպներով. օդն և ջուրն պատուական, ծառատան գրեթէ չունի: Վանքին հնաշէն վիճակն կրնայ այցելուաց յիշեցնել առաքելական և թերեւս կապաշտական դարերն իսկ. զանազան տեղեր նորոգուած են անորոշ ժամանակներու մէջ: Ունի 10-15 հատ ողորմելի սենեակներ, որոնք կը ծառային քանի մը ոչխարներու, տուարներու և զայնս պահպանող մշակներու իբր բնակութեան տեղ: Հոգերն ընդարձակ են, թէեւ միծաղոյն մասամբ անջրկի: Վանքէս 5-10 վայրկեան հեռու քարայր մը կայ, զոր կ'անուանեն Կռասանաց այր, որուն համար կ'անանկեն, թէ երբ «քառասուն կուսանք աբեմանան աշխարհէն» Գիսկղեաթիանոսի վախէն ի Հայո փախան, եկան այս վանքի մէջ ահով և զոգով ժամանակ մը կրօնաւորեցան և իրենց մասնաւոր աղօթարան կամ ճգնութեան տեղի ընտրած էին յիշեալ քարայրն, ուրիշ Պարսկաստան փախած միջոցին Հսիս սիմէի կուրծքէն կախուած կենաց փայտի մասն, որպէս զի անվնաս մնայ, կը տանին և կը պնեն Վարազդայ լեւան մէկ բարձր դա-

գաթին վրայ՝ ի Գալիլիա, ուր խաչան կ'ամփոփուի հրաշքով և յետոյ Թօղիկ ճգնաւորին կ'երեւնայ երկստուան լուսեղէն սիւներով:» Ս. Խաչի վանուց առջեւ հիւսիսակողմը տափարակ տեղ մը կայ, որ տարին անգամ մը, Տիսան ընդ առաջի երկկոյ, արեւը մարը մանալէն անմիջապէս ետքը չոր ցախեր գէզ բրած՝ կը բռնկցնեն, որով ահագին բոց մը կ'ըլլայ, զոր քաղաքացիք տեսնելով կ'սկսին, նախնի սովորութեան համաձայն, տանեաց վրայ կամ բակերու մէջ իրենց արդէն պատրաստած խաւները բռնկցնելով վրայէն ցատկել կամ բոլորակը պարել: Վանքս Վանեցուց համար տարւոյն մէջ քանի մը անգամ ուխտատեղի է, ուր կը գլխեն հաւատացելոց խումն բազմութիւն ամէն ցեղէ և ամէն տարիքէ: Վանքիս մօտ ընտիր քարերու հանքեր կան, որոնցմէ քաղաքացիք կ'օգտուին: Վանքս Վանայ առաջնորդարանի գերիշխանութեան ներքոյ կը գտնուի և ունի միայն երկու գիւղ թեմական ժողովուրդ: Տխուր է Ս. Խաչի ներկայ վիճակն, և կարծես օր աւուր ամալաստան լինելու պիտի գտնուին կը մօտենայ: — Նկարգր. ոչեւորաքիւն, Բ. 240-243:

ԽԱՁԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Բալուի Թիւ գիւղէն 10 վայրկեան հեռու կը գտնուի փոքրիկ վանքս, որ երբեմն Թիւայ վանք եւս կը կոչուի: Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանուց իրաւասութեան ներքեւ կը գտնուի: Վանքս բարձր գիւղի մը վրայ գետեղուած և կիսով չափ աւերակ է. ունի միայն ուստաւորներու և հիւրերու համար քանի մը սենեակներ: Միաբան չունի, միայն անտես մը և քանի մը լուծ վարող աշխարհականներ կան, որ վանքի սեփական արտերը կը վարեն, որոնց արդիւնքովը հագլու վանքին ուստաւոր կ'ըլլէ: Այս վանքս թէպէտ բոլոր Բալուայ վիճակին կը վերաբերի, բայց իրեն յատկացած մերձաւոր Պաղին, Նաճարան, Թրիւէ, Սրին և Թիւ գիւղերը կը հոգան Ս. Խաչի ամէն պէտքերը: Յօրենի, գարիի և բամբակի արտերէն զատ ընդարձակ մեծ այգի մ'ալ ունի, որ կրնայ տարին 50 լիար գինի արտադրել. ունի նաեւ թիւններ, պարտէզներ, անտառներ, որոնք տարին երեսուն

հազար և աւելի դահեկանի բերք կու տան: Եթէ բարեխիղճ վաճառչայր մ'ունենայ բոլոր խալուայ վիճակին բարոյական մեծ օգուտներ կրնայ բնծայել: Ունի խիստ փոքրիկ, բայց հայտնաւ խաչածեւ եկեղեցի մը, որ իր դերքով Ս. Էջմիածնի կը նմանի. աւագ խաւանէն դատ հիւսիսային և հարաւային կողմերն ալ մէկ մէկ փոքր խորաններ ունի: Վանքս իր հնութեամբն կը կարծուի հազար տարւան ըլլալ: Հիմնարկութեան թուականն յայտնի չէ: Ունի սրբազան անթիւներ, զգեստներ, պղնձեղէններ, կահ կարասի, քանի մը անպէտ ձեռագիր և սողագիր մատենաներ, և այլն: Ունի նաեւ քաղցրահամ, առատ, մըշտահոս ստոյգարար ջրոց աղբիւրներ, զով օդ, երկու բռնի եղներ և բաւական կաթնառ կովեր և ոչխարներ: — Արտօսը Հայաստանի, 89-91:

ԽԱՁԼՈՒ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի, Թօփրագ-գաղէն մէկ ժամ արեւելեան հիւսիս, համանուն դաշտի հիւսիսային եզրերը: Գիւղէն ժամ հեռու, Խաչուայ գետի արեւելակողմը կայ Խաչու կոչուած ըլլակ մը: Գիւղի ընակիչները Բաւենի, Պուլանրիայ, Մանազկերտի և Խնուայ գաղթականներէն կազմուած 110 հայ տնէ բաղկացած են և ունին լաւ վիճակ, բնագրծակ և բերրի վարելահողեր և լեռնային մասի մէջ բազմաթիւ մարգագետիններ: Այդ մարգագետիններու անուններն են, Թուեռիկներ, Խաչիկ, Եղման կամ Երզման ձոր, Կարմիր քար, Տանձնոքներ, Սիմօնակօղ, Սեւ քար, Սիւտակ քար, և այլն: Խաչուցիք գրեթէ Քրդաց հարստահարութիւններէ զերծ են և անոնց հետ շատ շփում չունին. իրենց հարստութիւնն՝ առատ ցարենը, ամէն տարի կը հաւեն և յարմար առթին թանկագին կը վաճառեն. ունին նաեւ անասուններ: Գիւղս ունի նոր շինուած եկեղեցի մը, աննշան ուսումնարան մը և բաւական աշակերտ. եկեղեցւոյն սրմբու մէկ մասն հիւսուած է գերեզմանաքարերով: Գերեզմանատունը՝ դէպի հիւսիս գառիկի մը գլուխը հաստատուած է, որ կան 3000ի չափ կոշտ տապանաքարեր: Ըստ աւանդութեան, գերեզմանոցի դարի վրայ կանգնած էր խաչ մը, որ ճառագայթ-

ներն կը սփռէր մինչեւ դաշաւ. զիւղացիք խաչի ճառագայթներու ցոլացման պատճառաւ Խաչուս կոչած են վայրս, որ յետոյ Խաչուս եղած է: Գերեզմանատան շուրջը կան պարսպի հեաքեր: Խաչուէն ոչ այնչափ հեռու կան հետեւեալ աղբիւրները, Ճըլվըղիկ, Ավտըկայ, Չընկզեկան, Կարեաղբուր, Սաքաղբուր, Բօզ աղբուր, և այլն: Գիւղիս արեւելեան հիւսիսն, Երզման ձորի գլուխը վեց մանր լճակներ կան, Տառնակօղ (Կռնկի լիճ) անուամբ: Խըլիսիկ անուն դարը կը գտնուի Խաչուի հիւսիսակողմը, որ կազմուած է յղիեալ քարերէ: Գիւղիս մէջ կան մէկ երկու ձեռագիր, որոնց հին յիշատակարանները հանուած են: — Բագրեւանդ, 120-124:

ԽԱՁԼՈՒ. — Սակաւարնակ Հայոց և Մահմեդականաց գիւղ Վերին Բաւենի:

ԽԱՁԼՈՒ. — Գիւղ Տուրուբերանի ալթման Վերին Պուլանրի գաւառակի մէջ, համանուն Խաչուայ լճակի հարաւային ափի վրայ: Գիւղս առաջ զուտ հայաբնակ էր, այժմ ունի 30 տուն քուրդ և հազիւ 1 տուն հայ. ունէր նաեւ Ս. Կարապետ անուն հոյսակաւ և հարուստ վանք մը:

ԽԱՁԼՈՒԱՅ ԳԵՏ ԿԱՄ ՄԱՆՏԻՆԵՐ. — Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի մէջ. կը բղիւծ Սուխաէտի հիւսիս արեւելեան հեռաւոր լեռներէ. կ'սկսի լեռնահովտէ մը, 3½ ժամ յարեւելս կը հասի մինչեւ Ախարք գիւղի ստորտար, ուր ձախ կողմէն կ'ընդունի Գաւառներ ջուրը, կը գտնուի արեւելեան հարաւ, և յետոյ առաջ երթալով դաշտի մէջ կը խառնուի Շիսեանի հետ:

ԽԱՁԼՈՒԱՅ ԿԱՄ ԽԱՁԱՆԱՅ ԼՃԱԿ. — Լըճակս կը գտնուի Տուրուբերանի ալթման Վերին Պուլանրի գաւառակի մէջ և կոչուած է համանուն դաշտակի և գիւղի անուամբ: Չուրը սղտօր բայց քաղցրահամ է, բազմաթիւ մանր և մեծ ձկներով լեցուն: Շրջակայ գիւղերու իր բաշխած ջրով Վերին Պուլանրիայ Ենգուր կոչուելու արժանի է. ձմեռը կը սառի և վրայէն ճամբորդութիւն կ'ընեն: Լճակս ձեւացած է անձրեւի ջրերէ, ժողովուրդը կ'ըսէ, թէ մէջը ջրի սկներ եւս կը գտնուին. երաշտ տարիներ զգալի կերպով կը նուազի. տարածութիւնը մէկ քառորդ

ժամ է: Լճակիս մէջ կան երկու փոքրիկ կղզիներ, ուր քաջ լողւորներ կրնան երթալ ու դանակ, ասոնք թռչուններու ծիրանէն սպիտակցած են և հետուէն կրային գոյն և փայլ ունին: — Այս լճակի մէջ կը գտնուի նաեւ Պոռ թագաւորի հրեղէն թուրը, որու մասին ժողովուրդը հետեւեալ աւանդութիւնը ունի. «Շէխազուզ գիւղի նախնորդը՝ իր նախնիք արածելու ժամանակ, պառաւի կովը հանգիստ չի մնար և պատահամբ գետնէն կըր տարակայ սը (կարծելով թէ քար է) վերցրնելով՝ կը զարնէ կովու կողքին, որ ծակելով կենդանւոյն կողերը՝ միւս կողմէն զուրս կու գայ. նախնորդը կարծուած հրաշալի քարը կը պահէ. պառաւը կ'երթայ Պոռ թագաւորի մօտ կը դանգաւորի. թագաւորը նախնորդը կանչելով կ'ուզէ պատժել, բայց սա ցոյց կու տայ կըրակ առարկան՝ որ կովուն կողերը ծակեր էր: Պոռ թագաւորը շատ խմաստուն լինելով, նախնորդը առանց պատժելու կը ճամբէ, պառաւին ալ կովուն գինը կը վճարէ, իսկ կըր քար կարծուածը, որ ընտիր սողապատ է եղեր, ինքը կ'առնէ և նմոյշի համար կտոր մը պահելով, կը յանձնէ թուր շինողին իրեն համար նախ անոն մը պատրաստելու. հետոնը սառնալէն վերջ, մնացած սողապատն ալ կը յանձնէ թուր մը շինելու համար: Թուր շինողը կ'իմանայ թագաւորի յանձնած սողապատի զօրութիւնը, զայն կը պահէ և ուրիշ հասարակ մետաղէ թուր մը կը շինէ: Թագաւորը հերոսը կը զարնէ թուրին, որ ջրի նման ծակելով միւս կողմը կ'անցնի. վարպետը կը բռնուի իր խորդախութեան մէջ և թագաւորի սպանալեաց վրայ կ'ստիպուի բուն մետաղէն պատրաստել Պոռ թագաւորի հրաշալի թուրը: Պոռ թագաւորը ծերանալով, կը մտածէ որ իր մահէն վերջ թրի ժառանգութեան համար իրեն երեք որդւոց մէջ անշուշտ խոտլութիւն և արնհեղութիւն տեղի պիտի ունենայ, կը կանչէ երէց որդին և թուրը անոր յանձնելով՝ կը պատուիրէ տանիլ ձգել մօտակայ աղբիւրի մէջ և զալ ու ինչ որ կը պատահի իրեն պատմել: Երէց որդին թուրը կը պահէ և ներկայանալով թագաւորին կը յայտնէ, թէ իր հրամանը կատարած է. բայց պատահածի մա-

սին բան մը չըսեր: Թագաւորը թուրը կը յանձնէ միջին որդւոյն, սա ալ միեւնոյն կերպով կը խարէ հայրը. վերջապէս կը յանձնուի փոքր որդւոյն, սա կը կատարէ հօր պատուէրը, և երբ հրաշալի սողապատը կը ձգէ աղբիւրի մէջ և ձիւս գլուխը դարձուցած ամենայն ուժով կ'սկսի փախչիլ, ձիւս ետեւի սաքերը միշտ ջրի մէջ կը լինին. մինչեւ որ ջուրը իր չափը կ'առնէ և ետ գտնաւով կը տեսնէ տարածուած, ներկայ խաչուայ ծովակը: Քաջքերէն ասէնէն զօրաւոր թուրը առնելով զլիւսն տակը կը գնէ, և զիս մինչեւ այսօր ալ իր գլխուն տակը կրած է, ու ամէն ուրբաթ օր՝ երբ միւս քաջքերը կու գան կուտելու հրաշալի թրի համար, մեծ իրարանցում և ագմուկ կը լինի ծովակի յատակը. այդ պատճառաւ ջուրը կը պղտորի և ելժէ աշաղրտութեամբ մանի բնոյ լինի՝ ծովակի տակէն որոտումն կը լուսի: — Բռնարիս, 11-12:

ԽԱՉ - ԽՈՒՆԱՅ. — Արցախի Զարեհ զաւար, Հին և Նոր Մտերաթաղի միջև կայ այս անուամբ գիւղաւանդի, հանգստարան և բոլորովին կանգուն քարուկի միջակ եկեղեցի մը:

ԽԱՉԿԱՅ. — Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին դիմաց լեռան վրայ այս անուամբ սեւ տառեղի մը կայ, ըստ աւանդութեան Ս. Լուսաւորչէն մնացած, ուր կը գտնուի քանդուած եկեղեցի՝ Ս. Եղիայի անուան նախնու:

ԽԱՉԿԱՅ ՎԱՆՔ. — Փոքրիկ գիւղ Կարնոյ Հիւսիսախոյզմը, 4 ժամու ճանապարհ հեռու, գրեթէ Տումլի լեռան ստորոտը, չորս բլուրներու մէջ տեղ, Արծրթի գիւղէն 2 ժամ հեռու՝ արեւմտակողմը: Այժմ բնակիչք 40 տուն են, 35 տունը թուրք և 5 տունը հայ: Արտաձորի վտակէն անուան տուակ մը ունի, որ ջուր կու տայ գիւղի և ջրագացքներ կը զարձրնէ: Գիւղիս դիմաց զուարճալի է. շուրջը տեղ տեղ անկաւած են ուռնիներ. դէպի արեւելք է հայկական գերեզմանատունն՝ հին հսկայ խաչքարերով և խոյարձաններով: Գիւղս՝ անշուշտ իր անունն առած է, հինաւորաց և աւանդական խաչկաջ վանքէն, որ կառուցուած է իր մէջ փոքրիկ բլրան մը վրայ: Ժողովրդական ա-

անդուլթիւնը վանքիս սկզբնաւորութիւնը կը ղնէ Է. դարու մէջ, Հերակլ կայսեր ժամանակ: Հերակլ խաչափայտէն մաս մը շնորհած էր Թիկնաձ մը՝ որ երեք օր իր զօրքերը կերակրած էր, և այդ մասը բարեկաշա Թիկիներ նուիրեր է վանքիս, և մինչև ցարդ կը պահուի եկեղեցւոյն մէջ, որուն ախար կու գան նաեւ շրջակայ գիւղերու Հայերը: Վանքիս տաճարը է միանկաժայն գիւղի եկեղեցին. գաւթին մէջ կան բազմաթիւ խուցեր հիւրերու և ուխտաւորներու համար: Վանքի շէնքերը հին և խաբիսուլ են. մէջը ուրիշ նշանաւոր բան մը չկայ, բացի մեծ խաչքարէ մը՝ որուն վրայ արձանադրուած է. «Ի բոշ ՈՂՐ կանգնեցաւ խաչս ի յիշատակ Տեր Թորոտոս Դերչանոս եպիսկոպոս»:

ԽԱՁ — ԿԷՏՈՒԿ կամ ԲԱՄՊՈՒԼ. — Լեւ Ալարատայ, Մասիս լեռան արեւմտակողմը, 10000' բարձրութեամբ:

ԽԱՁՄԱՁ. — Գիւղ Արցախի Վարանդայ գաւառի, չորս կողմերը կան բազմաթիւ խաչարձաններ: Հիմնուած է լեւոնաշղթայի մը հարաւահայեաց լանջի վրայ: Բնակչաց կէսը բնիկ և կէսը գաղթած է Բարկուշատէն և անդադարուած Հին-Քեաթուկ գիւղէն, որ Երվանդ Կաթողի է: Հոգն անջրկի, բայց հաջաւատ է. օգն, կլիման և ջուրն սրատուական: Ունի 510 հոգի, բաժնուած 62 տան: Եկեղեցին՝ Ս. Ստեփանոս՝ կառուցուած է անդին կամարի մը վրայ, ունի փոքր կաթուղիկէ մը. երկայնութիւնն է 13,90մ. և լայնութիւնը 9,32 մետր: Գրան ճակատակալ բարի վրայ կայ ՌՃ թուականը: Խոկ արեւելեան սեմին վրայ բանդակուած է շինութեան համառօտ յիշատակարանը: Գիւղէս քիչ մը վար կայ հին գիւղատեղի և բնակարձակ հանդատարան:

ԽԱՁՈՅ ԲԵԱՂԻ ԳԻՒԳ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ մը՝ 1878ին, սեփհական Էմիլիանի, Եղուարդի հիւրասրահի կողմը: Երբ ժամանակ սնէր Շիրակէն գաղթած բանի մը տուն Հայեր՝ խեղճ վիճակի մէջ: Այժմեան վիճակը չգիտենք:

ԽԱՁ — ՄԱՍ կամ ԴՈՐ — ԽԱՁ — ՄԱՁ. — Ի հունին հայերնակ բաղադրուած Ազուանից, և այժմ փոքրիկ գիւղ Հայոց և Մահմեդա-

կանաց: Հիմնուած է Վասնեան գաւառի շարունակութեան վրայ, գեղեցիկ գաւառահովտի մը մէջ. ամբողջապէս շրջապատուած է վաղեմի անառններով, սրունք որջ են արինաւորու աւազակներու: Ղաւարայէն չորս վերստ ճանապարհ հեռու է: Գետակի աջ ափունքը կը բնակին Հայերը, խոկ ձախ ափունքը սիւնի և շիւ Մահմեդականներ: Ջրարբի են անդերը, գեղեցիկ մշակուած այգիները, տանձենեաց, խնձորենեաց, թթենեաց, նանենեաց և բնկուղենեաց պարտէզները և ցորենի, գարիի և որիկի արտօրայքն և ածուները: Տեղական բերքերն են մետաքսի բոժոժ, բրինձ, խաղող, գինի, բնիկը, նուսն, դեղձ, սերկեիլ, թուղ, ցորեն, դարի, և այլն: Հայերն ունին նորաշէն եկեղեցի մը, բաւական գեղեցիկ և բարձրաշէն, միայն կաթուղիկէն ցած է: Եկեղեցւոյն արեւմտեան կողմը, ներքուստ շինուած են յատկապէս երկու փոքրիկ խորաններ զրան աջ ու ձախ կողմերը: Հիւսիսային խորանի մէջ ամբարկուած է Յովսէփ Բէկ Պաւառ-Բէկեանի մարմինը: Մարմարիոն տապանաքարի վրայ հիանալի նմանութեամբ քանդակուած է Յովսէփ Բէկի պատկերն իր շեշանեան հագուստներով և զէնքերով: Տապանաքարի միւս մասերու վրայ է նոյն բէկի յիշատակարանն, որ մեծ կալուածատէր է եղեր, և թշնամեաց գաղանի գաւառնապետութեամբ սպանուեր է Ղլէկի իջեւանի մէջ, 1862 թուի սեպտ. 1ին, 38 տարեկան: Հարաւային խորանի մէջ ամբարկուած է եկեղեցիի իր ծախքով կառուցանող Պետրոս-Բէկի մարմինն, որ հարազատ եղբայր էր վերնային: Ասոնց առհմի վրայ կ'արժէ երկու խօսք լսել: Շատ ժամանակ առաջ գիւղի մէջ բնակած է բնիկ Ազուանցի իշխանազն, Ղազար անուն բաջ երիտասարդ մը: Սա իբրեւ իշխանագն և պապենական կալուածներու միակ ժառանգ, կ'իշխէր Խաչմասի և ինն մահմեդական գիւղերու վրայ: Շրջաբնակ Մահմեդականները շատ անգամ յարձակումներ կ'ընեն ասոր վրայ, բայց միշտ յաղթուած և կորագլուխ ետ կը մղուին, այդ պատճառաւ ասոր կը գրողեն Բարս-Ղազար (փորձանք-Ղազար) մականունը: Ղազար իշխանը ցմահ անյաղթ մնալով և ամէն տարի գիւղերէն իր հարկերը և հողային տա-

ոսանորդները անհերժ, կը թողու Չաւա-
թէկ անուն միակ որդի մը և անոր կա-
կերով իր քաջութիւնը կը վախճանի : Իր
հօրը քաջութեան համանման և բարի համ-
բաւով կը վախճանի նաեւ Չաւաթ-թէկը՝
թողնելով երեք որդի Բալաթ-թէկ, Յոսէփ-
թէկ և Պետրոս-թէկ : Ասոնք եւս բարի համ-
բաւով վախճանած են, սակայն տակաւին
կենդանի և խօսուն են ասոնց անունները,
քաջութիւնները, առաքնութիւնները և բա-
րեպաշտութիւնները ամբողջ Գարբանդի և
Ղարայի ժողովրդոց մէջ : — Եկեղեցւոյ մօտ
է ուսումնարանը : Գիւղիս Հայերն այժմ կը
հաշուին 32 տուն, իր 200 հոգի : Կը խօ-
սին թուրքերէն : Ամբան խիստ անտանելի է
տեղւոյն հեղձուցիչ օդն :

Գիւղիս արեւելեան կողմը կայ երկու
հանգստարան, փոքրն՝ կէս վերստ հեռու, խի
մեծն՝ մէկ վերստ : Երկուքն ալ ծածկուած
են անտառախիտ ծառերով և մացաներով :
Տապանաքարերու մեծ մասն անյայտացած է
հողի մէջ : Հնագոյն տապանաքարերու վրայ
արձանագրութեանց տեղ քանդակուած են
նետ, աղեղն, վահան, երկաթի թուր,
ձիաւոր, զուգան, և այլն : Շատերուն վրայ
փորագրուած են հանդուցիւրոց արուեստ-
ներու յայտարար նշաններն, որոնք են զեր-
ծակի, կօշկակարի, պայտառի, հիսսան,
հացագործի և այլ գործիներ, ինչպէս նաեւ
նուագարան, կիթառ, շեփոր, փող, և այլն :

Մեծ հանգստարանի մէջ է նաեւ Բալա-
ղազարի գերեզմանը : Կան նաեւ ոչ սակաւ
համառօտ արձանագրութիւններ ունեցող առ-
պանաքարեր : Գեր. Մ. Բարխուդարեանցը,
իր այցելութեան միջոց, երեք օր ամէն ճիղ
թափեր է գտնելու Սենեքերիմ թագաւորի
տապանաքարը, զոր տեսած է Ս. եղիս. Չա-
լախեանց և որուն տապանագիրը մեկ թողած
է և է. « Այս և տապան Սենեքերիմ ար-
քայի » : Երեւի այլազգիները գողցած առ-
րած են այդ գերեզմանաքարը, ինչպէս առ-
րած են նաեւ ուրիշ շատ տապանաքարեր,
որոնց տեղերը մնացած են միայն փոսեր :
— Մեծ հանգստարանի արեւմտեան կողմը
կայ տափարակ տեղ մը՝ կէս վերստ տարա-
ծութեամբ . շրջապատը փորուած է խիստ
խոր և լայն խրամ : Տափարակի հիւսիսային

և հարաւային կողմերէն կը վազեն երկու
գետակներ, որոնց ջրերը ժամանակաւ խրամ
ներու մէջ վազելով կը ձեւացնէին կառա-
րեալ կղզի մը : Հարաւային խրամի վրայ կայ
եղիւր շարժական կամուրջ մուտքը բանալու և
փակելու համար : Աւանդութեամբ կը պատմեն
թէ տափարակիս վրայ եղած է Սենեքերիմ
և Գրիգոր թագաւորներու ձմեռանոց պա-
լատն : Այս պալատի մէջ վախճանած և վե-
րոյշեալ հանգստարանի մէջ թաղուած է
Սենեքերիմ թագաւորը : Բոլորովին քան-
դուած և հիմնադրատակ եղած է պալատը,
որուն հիմանց հետքեր և տեքրակները միայն
կը տեսնուին . տափարակի երեսը լի է նաեւ
թրծեալ աղիւտի բեկորներով : — Աղտանք,
130—136 :

ԽԱԶՊԱՐԱՆ կամ ԽԱԶՊԱՐԱԼԻ. — Հին դիւր
Արցախի Ծար գաւառի, որուն մէջ կան հայ-
կական բրիտաննէական մնացորդներ :

ԽԱԶՊՈՒՆԻ ԼԵՐԻՆՔ. — Այս անուամբ
ժանօթ է Սիւնեաց Աւանկէզ լեռանց հիւ-
սիսային մասը :

ԽԱԶՏԱՓ. Տես ԲԱԼԷ :

ԽԱԶ — ՏԷՐԷՍԻ կամ ԽԱԶԱԶՈՐ. — Սիւնեաց
Վայոց ձոր գաւառի հարաւային մասին մէջ
է ձարակս, որ այսպէս կոչուած է, իր մէջ
գտնուող և 1288 թուականաւ արձանագրու-
թիւն ունեցող խաչարձանի մը պատճառաւ :

ԽԱԶՏՈՒՆ. — Գիւղ Չմշկածագի. 6 տուն
հայ կայ առանց եկեղեցւոյ և վարժարանի :

ԽԱԶՏԻ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Բէշքի
գաւառի. 15 տուն հայ կայ :

ԽԱԶԲԱՐ. — Այրարատայ Ծիրակ գաւա-
ռի մէջ, Գարախաչ լեռան մօտ կայ այս ու
նուամբ քարահանք մը : 1867ին այս տեղ
ջրանցքի շինութեան համար փորելու առնե-
լ գտան փոքրիկ եկեղեցի մը և եօթը գերեզ-
մաններ, ինչպէս նաեւ կրիսեղծ և անթուա-
կան յիշատակարան մը :

ԽԱՊԱԳ. — Համշէնի գիւղերէն մին :

ԽԱԶԱՐԻ — ՄԷՋՐԷ. — Գիւղ Բալուի. 2
տուն հայ կայ :

ԽԱՌԱՐԱՍ. — Ի հնումն այս անուամբ
գիւղ մը կար Տուրուբերանի Քաջբերունեաց
կամ Արճիշոյ գաւառին մէջ : Գիւղէն տեղի
անուանի եղած է համանուն Խաւաշաստայ
վանքը՝ որ երբեմն Սոխաթ կոչուած է : Ե-

կեղեցին նուիրուած էր Ս. Աստուածածնի: Թողմառ Մեծոփեցին կը յիշէ տեղւոյն առաջնորդ եպիսկոպոսներէն Խաչատուր և Զաքոս: ԺԳ զարու վերջերը Աստուգաւն Հոս կու գայ Սորբեցի Սարգիս մեծ վարդապետը և վարժարան կը հաստատուէ: Իրեն կը յաւիտէ վարդան վարդապետ՝ Հոգևոյ վանքէն, քանի մը տարի վերջը Գր. Խլաթեցի Ծեռնեց, որ աթոռ կը փոխէ Յիսայ Ս. Ստեփանոսի վանքը:

ԽԱՌԱՇԻԿ. — Գիւղ վանայ. 20 տուն առարի և 4 տուն հայ կայ:

ԽԱՌԱՏՈՒՆ. — Գիւղ Ազրակու, 25 տուն հայ և 20 քուրդ բնակչօք: Հայք ունին Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը: Ի հնումն բազմաթիւ հարուստ Հայեր ունեցեր է. կան հին եկեղեցւոյ աւերակներ:

ԽԱՌՆՈՒՐԴ. — Գիւղ վանայ Հայոց ձոր գաւառակի. 1/2 ժամու ճանապարհ կողմի գիւղէն հեռու. քանի մը տուն միայն բնիկ հայ մնացած են, բայց գետ կ'երևին հայկական հիմաւորց յիշատակներ: Հոս կը բնակին տաւր տուն գաղթական հարուստ և բարեկեցիկ Քուրդեր: Շամիրամայ Ջուրը, իր բաժնուած ճիւղերովը Հոս 40 հառ ահագին քրդացիներ կը բանեցնէ, և անոնց մեծ մասն ուրոյն ուրոյն Ջուր կու տայ՝ կազմելով հեաքըրի և պատուական տեսարաններ: Այս քրդացիները՝ զորս չաշ (պարսկերէն՝ 40 աշք) կ'անուանեն, սովորականներէն մեծ տարբերութիւն ունին, որովհետեւ միեւնոյն ժամանակի մէջ աւելի բանակութեամբ ցարեն կ'ալան. այս տարբերութեան պատճառն է Ջոյ առատութիւնը. երկանաքարինք ալ գրեթէ 1¹/₂ մետր արամագիծ և 1¹/₂ մետր բարձրութիւն ունին և կը գտնան կայծալի արագութեամբ: Այս աղօրեաց Ջուրերը գիւղիս ասջեւը գալով կը միանան կամ կը խանութի իրարու և կը կազմեն ամբողջութիւն մը, այս պատճառաւ տեղւոյն անունն Խառնարդ կոչուած է, որ տեղական նշանակութեամբ խանութեամբ տեղի բռնէ է: Գիւղիս հիւսիսակողմն հինգ քարընկէց հեռու խալ-խամուրք բոլուած կամուրջ մը կայ, որ իրապէս խաչածէն է. վստնդի Խօշապայ կամ Անգղայ գետը արեւելքէն կու գայ գէպի արեւմուտք և կ'երթայ վանայ ծովակը. իսկ Շա-

միրամայ Ջուրը կու գայ հարաւէն և անոր վրայ փոս կամուրջի մէջէն անցնելով կ'երթայ գէպի հիւսիս. երկու գետերս այսպէս զիրար խաչածեն կ'ողջունեն: Շառ գեղեցիկ և գուարճալի է տեղւոյն տեսարանն: Խաչածէն կամուրջիս գիւմաց արեւմտեան կողմը երեք քարընկէց հեռու ահագին լեռնակարկառի մը հարաւային ճակարկն վրայ կը տեսնուին քանի մը տող սեպածէն գրեր, հնութենէ բուրսովն անթիթեանի. այս արձանագրութիւնն ժամանակակից կը թուի Շամիրամ թագուհւոյն և կամ անոր գործը: — Կիւրդք. ոչդեւորոքիւն, Ա. 176-178:

ԽԱՍ կամ ԽԱՍԻԿ ԱՆԻՐԱԿ. — Հայարնակ գիւղ Շուշիի. Տաթևու վանաց կը պատկանի: ԽԱՍԱ. Տես ԱՐԵ:

ԽԱՍ — ԳԻՒՂ. — Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ, Մշոյ գիւղերէն երեւելին է, և այս պատճառաւ Խաս կոչուած. շինուած է տափարակ գաշաի վրայ բնդարձակ տարածութեամբ: Ունի 300 տուն հայ բնակիչ, երեք գլխաւոր թաղերու բաժնուած. խաւքանչիւր թաղ ունի երեւ յատուկ եկեղեցի՝ կանոնաւոր քարերով շինուած. Ս. Ստեփանոս, Ս. Թաշիրա և Ս. Երրորդորոքիւն. կայ նաև վարժարան մը: Այս գիւղը թէպէտեւ իր բնակչաց բազմութեամբ Մշոյ գաշաի գիւղօրէից գլխաւորը կը համարուի, սակայն սղխաութիւնն և անոր հետեւանք՝ չբաւարարութիւնն միանալով, թշուառ վիճակ մ'ունի: Գիւղացիք կ'զրազին երկրագործութեամբ, բայց չգիտեն, թէ ինչ բնթացք բնեղ հարկ է, որ իրենց քրտուրքը արդիւնաւոր լինի: Տեղւոյն բնակիչներէն շատեր (իբր 400 հոգի) կը պանդխտին Կ. Պոլիս և ուրիշ տեղեր, շատ տարիներ կարօտ մնալով իրենց բնտանեաց և մայրենի երկրին: Իգական սեռը մեծ հաւատք ունի հմայութեան և կախարական թղթաց վրայ: Խոստ գիւղի բնակիչք ունին նաեւ գոյլութեան արժանի ձիւրքեր, որոնք այն ժամանակ սլխի սկսին փայլիլ, երբ սղխաութեան խաւարը փարատի: Գիւղս Մուշէն 4 ժամու ճանապարհ հեռու է գէպի Բաղէշ: — Կիւրդք. ոչդեւորոքիւն, Ա. 45-46: Տես ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ:

ԽԱՍ — ԳԻՒՂ. — Գիւղ Կեղիի. 3 տուն հայ և 20 տուն քուրդ կայ:

ԽԱՍԿԱԼ. — Հայաբնակ գիւղ Նիկոմիդիոյ, Արմաշու մօտ: Բնակիչք 150 տուն են. ունին Ս. Յակոբ Մծրնայ Հայրապետի անուան նուիրուած եկեղեցի մը, որ 1834ին շինուած է Ակնցի Ճանիկ ամիրայի արգեամբ: Գիւղիս գաղթականութեան թուականն թէեւ անյայտ, բայց ձեռագիր աւետարանի մը յիշատակագրի համեմատ, զոր գրել տուած է ի Կ. Պոլիս, 1610ին, բնիկ Խասկալցի Տ. Միքայէլ քահանայն, կ'ենթադրուի լինել երեք ու կէս դարու գաղութ մը. ի սկզբան չորս ընտանիք Ակնայ Խասկալ գիւղէն գալով բնակած են հոս: Գիւղիս բնակիչները իրենց սեփական լեռն չունենալով՝ դժուարութիւն կը կրէին շրջակայ լեռներէ փայտ հայթհայթելու համար. 1894ին, քարոզիչ Տ. Արսէն վարդապետի յորդորանքով և առաջնորդութեամբ հանգանակութիւն եղաւ և մօտակայ լեռներէն լեռ մը գնեցին: Ունին երկուսն վարժարան մը: — Գիւղէն զրեթէ կէս ժամու ճանապարհ հեռու կը գտնուի ուխտատեղի մը, ուր ամէն տարի մայիս 7ին մատաղներ կ'ընեն և ոչ սակաւ զրացի օտարազգիներ ալ կը մասնակցին: Աւանդաբար կը պատմուի, թէ ժամանակաւ այդ ուխտատեղւոյն մօտ եկած բնակած են 7-8 Ակընցի հայ ընտանիքներ և Երեւման Խաչ առնունով ամբամանակեայ մատուռ մը հիմներ են. երբ օր մը 1-2 վայրկեան հեռու աղբիւր մը ջուրի գացեր են, շատ մը գեղանի հարսեր՝ կուսերն իրենց ուսը, յանկարծ խումբ մը անծանօթ անձերէ անուանգուեր են, և Ակնցիք յուսահատած՝ ապաստանաւորան փնտելով՝ Փիւր Աճմէտ անուն մէկու մը գիմեր, և նա սիրով ընդունելով զիրենք՝ պատուարներ է. անոր անուամբ Փիւր Աճմէտ կոչուեր է և կը կոչուի տակալին Խասկալ. այդ մարդու սերունդէն ցարդ 1-2 տուն կը գտնուին և հայու չափ հայերէն կը խօսին: — Ակնայ մօտ տակալին կան հին Խասկալ գիւղի հեաքերը և նոյն իսկ Խասկալեան մահանունով քանի մը ընտանիքներ կան:

ԽԱՍՄԻԿ. — Կը յիշուի այս անաւամբ գիւղ յիշատակարանաց մէջ:

ԽԱՍՈՐԻ. — Գիւղ Սասնոյ. ունի սակաւաթիւ հայ և քուրդ բնակիչներ:

ԽԱՍՏՈՒՐ կամ **ԽՈՍՏՈՒՐ** (Հացտուն). —

Ընդարձակ հայաբնակ գիւղ Այրարատոյ խաչքանդ գաւառի մէջ, վարչարարական ժամ գէպի արեւմտեան հարաւ, Մարտի գիւղէն մէկ ժամ արեւելք և Շենեան գետի ձախ ափին վրայ: Ունի ընդարձակ վարժարաններ, որ կը տարածուին գէպի հիւսիս կը հասնին Մարտոյ, Շահնագար, Ռամբկան, Չեական, Խոշեան, Մսուրի և Գալու հան գիւղերու սահմաններուն. իսկ ընդարձակ արօտատեղին կը տարածուի Շենեան գետոյն միւս կողմը որ Բրձոյի կետուէի կ. գետուն վրայ գեղեցիկ տեսարան կ'ընայ գիւղիս: Ունի 120 տուն բնակիչ, որոնց 30 տունը հայ կաթմալիներ են, քանի մը տաճար թողբական և 8 տան չափ ալ քուրդ: Շենեանայ երկու ափերն որ գիւղիս տեսարանն են, կան ընդարձակ մարդագետներ, ուր կ'աճին նաեւ ուռնիներ՝ անատաղներ ձեւացնելով: Խաստուրի շրջականները կան տանի չափ ջրաղացներ, ուսի և բարձր ծառերով շրջապատուած. կան նաեւ բազմաթիւ ցանկապատ սարտէզներ և բանջարանոցներ: Մեծ ու հին ջրուղի կամ առու մը հանուած է 2¹/₂ ժամ գիւղէս բարձր Շենեանայ գլխին, որով կ'ուղարկուի գիւղիս արտաբայք. այժմ երկու առուներ եւս հանուած են, որոնց միջոցը կարճ է և միայն ջրաղացներ վարձնելու կը գործածուին: Փասկելի ժամանակ Ռուսաց հօգը գաղթող ծերունիներ կը պատմեն, թէ «Խասաուրցիք ամէն տարի երբ ջրուղին մաքրելու համար Շենեանայ գլխի կը հաւաքուէին, հազար երիտասարդ պիտի լինէին, լծմուէ պիտի զարնէին, պարէին, օր մը եւս Խասաուրցի գիւղապետի առաջնորդութեամբ Ռամկան գիւղի հացտէր Մեղրի տունը պիտի ճաշէին»: — Ըստ աւանդութեան գիւղս ի հիւսիս քաղաքի մը տարածութիւն ունէր, ինչպէս տեղ տեղ նշաններ կ'երեւին: Ըստ սմանց՝ Ս. վարդան Մամիկոնեան Յունաց մասն անցնելու համար այս տեղ եկած է և յետոյ նա խարարներու խնդրելով ետ դարձած է: Գիւղիս հիւսիս յարմարաւոր բարձր գիւղի վրայ կառուցուած է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ նշանաւոր է ուխտապնացութեամբ և տարող Քաղերանդայ ժողովրդեան բերնին մէջ վանք կը յորջորջուի: Եկեղեցիս կառուցուած

Կը համարուի Երեսէն Երեսդէն: Ըստ աւանդութեան երկու անգամ հրդեհի մատնուած է Լէնկթիմուրէն. միջի արձանագրութիւններն եւս կը յայտնեն, թէ երեք անգամ նորոգուած է. կը նշմարուին թէ նորոգութիւններ սկսած են երկու մետր հիմէն վեր. հին որմի վրայ կ'երևին զեղեցիկ ծաղկեայ ըմպաններ. արձանագրութիւններ եւս կան, որոնք հրդեհէ եղծուած և անընթեանելի դարձած են: Բեմի ճակատը որ հին որմի նման տես, փայլուն և սրբատաշ քարէ շինուած է, ունի 1¹/₂ մետր բարձրութիւն, վրան կը նշմարուին զեղեցիկ խաչքանդակներ և պատկերներ: Եկեղեցւոյ ներքը ընդարձակ է. այժմեան ծածքը փայտեայ է: Աւագանին մօտ քարի մը վրայ փորագրուած է գտն մը, արծիւը վրան նստած և ճիրաններուն մէջ առած, մօտը կայ խաչարձան և վարք զփուարընթեանելի արձանագրութիւն մը ՌՄԻ թուականաւ: Եկեղեցւոյ վերջին նորոգութիւնն եղած է 1862 թուին, ինչպէս կը յայտնէ արձանագրութիւնը: Հիւսիսային որմի մեծ մասը զրոն հողի մէջ է, փնայած որմին երեսը խաչքարեր հաստատուած են: Գերեզմանատունը տարածուած է հիւսիսային կողմը, ուր կան 5000ի չափ տապանաքարեր, որ Բագրեւանդայ զերեզմաննոցներու մէջ առաջին տեղը կը բռնէ: Կը տեսնուին խոյձեւ տապանաքարեր, թամբուած և անթամբ ձիեր, գոմէշներ, և այլն: Տապանաքարերէն մի քանին իրենց հին ձեւերով և քանդակներով աչքի կը զարնեն: Խորանին առջեւ է Տէր Գառիք անուն սրբակեաց անձի մը զերեզմանը, ուսկից բարեպաշտ Հայեր հող կը տանին հիւանդաց բժշկութեան և իրենց արտերը ցանկու համար, որպէս զի բերքը առատ լինի: Եկեղեցւոյ յատակը զարաններ կան եղեր: Տեղւոյս ծերերը պատմած են, թէ եկեղեցւոյ խորանէն զեպի հիւսիսային արեւելք կամար մը կար և թէ այս կամարը 150 մետր երկայնք ունէր, որուն վրայէն ալ ճանապարհ կար՝ զիւղացիք իրենց գործին երթալու համար. իսկ կամարին տակ երկաթեայ դռներ կային զինուորաց երթեւեկութեան համար: Այս կամարը իր պարխայներով բռնած էր զիւղիս հիւսիսային կողմը: Այս կամարի հարաւ ա-

րեւմտակողմը, այժմեան զիւղի միջնախորը 10-15 տարիներ առաջ կը տեսնուէր Խաւրմի քոչք անուամբ աշտարակ մը. ասոր մօտ դահլիճ մը կար, որ 6-700 մարդ կը պարունակէր և դեռ 1885ին կիսականգուն էր: Վերոյիշեալ աշտարակը քանդելով զիւղիս կաթնղիկեայ Հայերը, իրենց եկեղեցի շինած են. ուր գտնուած է նաեւ բեւեռաձեւ արձանագրութիւն մը: — Բագրեւանդ, 178-193:

ԽԱՎԵՆՅ. Տես ՀԱԽԵՆՅ:

ԽԱՎՐԱՅ. Տես ԳԱՎՐԱՍ:

ԽԱՏԻՔ կամ ԽՈՏԻԿ. — Գիւղ Այրարատայ Ստորին Բառն գաւառի մէջ. այժմեան բնակիչք այլազգի են: 1830ին Հ. Եփրեմ Սիթեան զիւղիս մէջ տեսեր է կոնաձեւ մահարձան մը, վրան մարդու խորաքանդակով և Հայերէն եղծուած արձանագրութեամբ: — Այս անուամբ գետակ և յունարնակ զիւղ մը կայ Պոռչալու գաւառի Թիրիսլէթի ոստիկանական շրջանին մէջ:

ԽԱՏԻՇԱՐ. — Գիւղ Չմշկածաղի. շինուած է լեռան մը զոգին մէջ: Ունի սակաւաթիւ Հայեր, որոնց եկեղեցին է Ս. Կարապետ աւետիկանական վանքը:

ԽԱՐ. — Գիւղ Այրարատայ Արշակունեաց գաւառի արեւմտեան ծայրը, Կաղզուանի հիւսիսային կողմը և Գարապաղ զիւղի մօտ: Ունի 382 հայ բնակիչ, բաժնուած 55 տան: Անանիա Երանկացւոյ հետեւեալ առդերու մէջ յիշածը անշուշտ նոյն այս զիւղն է. «Ոմն յաշակերտաց խնց տեւալ ինձորս զեղեցիկս ի Խալապ՝ գայր ընծայեցուցանել ինձ»: Եւ այս տեղը կը թուի լինել Գեւորդ պատմէն յիշուածը, 773ին, ուր՝ կ'ըսէ, Հրահատ կոմիս որդին Մուշեղ Մամիկոնեան ապստամբելով Արարացի ուսիկանէն և սպաննելով նեղիչները կը «գաղթէր յամրոցն Արազեայ», և յետոյ կը գտնար Բագրեւանդ: Եւ այս պատմիչը գեւորդի տոհմ, նախ քան Բագրեւանդ գտնալը կ'ըսէ. «Արք 200 խմայեղացիք ի քաղաքէն Կարնայ հասին ի վերայ նորոս. յորոց վերայ հասեալ ի զիւղի ի զիւղն Խար, սակաւ արամբք, զի էին բանակեալ ի մէջ այգետանեացն, շուրջ կացեալ գնորք՝ փուռ զին զգուշաքեայ պատուար այգետանեացն,

զի էր կարկառակօրէն քարանց առանց հոգոյ. և յայնչափ զղրկմանէ քարանցն՝ բազմեալ երիւթաւոցն, զբազումս առաքելոս հաւելալ սատակէին, և առեալ զզէնս և զհաւաքաւ անկեղծն՝ տայր զօրաց խրոց, և զհրիւարս և զամենայն կազմած զինուոյ. և ինքն խաղաղեալ գնայր ի կողմանս ամրոցի խրոյ»։ Այս պատմիչներու խօսքերէն կը յայտնուի տեղւոյս լաւ պաշարներ լինելը։ Այս գիւղէն անցաւ 1877 տարւոյ մայիսի սկիզբը, Ռուսաց զօրքերու գունդ մը՝ կողբայ կողմերէն եկած, կազդուանք նուաճելու համար։

ԽԱՐԱՐՈՎՔ կամ ԽԱՐԱՊՈՐՔ. — Գիւղ Բալուայ, 23 տուն հայ կայ՝ Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիով։ Ընդհանրապէս երկրագործութեամբ կը պարապին։

ԽԱՐԱԿԵԼԻԿ կամ ԽԱՐԱԿԵԼՈՒԿ. — Գիւղ Բալուայ, 12 տուն հայ կայ, Ս. Խաչ անուն եկեղեցիով։

ԽԱՐԱԽԱՅԱՅ. — Գիւղ Բալուայ, բիշ թուով Հայեր կան։

ԽԱՐԱԽԱՅԷ կամ ԽԱՐԱԽՈՒՅԷ. — Հայաբնակ գիւղ Մանազկերտի։

ԽԱՐԱԽՈՒՐՏ. Տես ԽԱՐԱՎԷԼԷՏ։

ԽԱՐԱԿԱՆՅ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի, Թրքաշէն գիւղի աւերմանն հարաւային կողմը կէս ժամու ճանապարհ հեռու։ Ունի 25-30 տուն և Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը։ Արեւմտեան կողմը, բիշ մը հեռու, Վանայ ծովաւին աւելի մօտ՝ կայ Քրմակց անունով աւերակ մը, որուն տեղն այժմ հաղիւ կը նշմարուի։ Դերերը աւանդաբար կը պատմեն, թէ Քրմակց գիւղի շէն ու պայծառ եղած առնն հոն կը բնակէին արհեստաւոր քուրմեր, որոնց զործն էր Աստուածաշէն գիւղի մէջ շինուած շատուածներու թաղեր կապել, որով գիւղի անունն մնաց Քրմակց, որ շինուած շատուածական թաղերը յետոյ կը բերէին Խարականց, և հոն կը զարգարէին խոտն սկերով, յորմէ ծնունդ առած է Խառն ակակց անունը, որուն աղաւաղեալն կը համարուի Խարականց, որ կոտապաշտութեան ժամանակ այգիլիսի արհեստներ կը գտնուէին։

ԽԱՐԱԿՈՆԻՍ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ Խօշաղ գաւառակի, 3 ժամու ճանապարհ Վա-

նէն հեռու հիւսիսակողմը, 1 ժամ ալ Արճակ գիւղէն հեռու, գրեթէ Արճակու լճակի արեւելեան կողմը, բնդարձակ դաշտի մը վրայ։ Թէպէտ ծառերէ զուրկ, սակայն հրապուրիչ տեսարան ունի։ Գրիցը պատճառաւ օդը գրեթէ միշտ անհանգրաւ է. հոգերն բնդարձակ և արգաւանդ են, խոտաւ գաշաերով և մարդերով։ Բնակիչք 170 տուն են. ունին Ս. Թադէոս անուամբ հաստահիմն եկեղեցի մը, վանքի ձեւով կոմածոյ քարերով կառուցուած, որուն հնութիւնը 400 տարւան կը կարծուի։ Գերեզմանաւ տան տապանաքարերու մէջ կան մինչև 370 տարւան յիշատակարաններ։ Ըստ աւանդութեան՝ եկեղեցին շինել տուողն է Աշրղ-Չինակ մականունակալ բանաստեղծ հայն, որուն գերեզմանի կապոյտ քարը և կեղեցւոյն մօտ կը տեսնուի, և այժմ կը համարուի ջերմ և զոդ ունեցող հիւանդներու բժշկիչ։ — Գիւղս ունի նախակրթարան մը, ուր ձմեռը 50 աշակերտ կ'ուսանին և ամառը հաղիւ տասը։ Այս նախակրթարանը բացուած է 1879ին Միացեալ Բնակչութեան տեսչութեան ներքեւ և ծախքերը կը հոգացուի մեծանուն Մկրտիչ Սանատանեացի նպաստիւք։ Գիւղս ունի զանազան ազգային հնութիւններ և ուխտատեղիներ։ Ս. Սարգիս անուն աղբիւր մը կայ, որ երեք կողմէ ծածկուած մատուռ մ'է, և շուրջը քանի մը ծառեր կը գտնուին. Ս. Յարութեան առաւօտը և Համբարձման տօնին գիւղիս բնակիչները ուխտի կու գան և ուրախութիւն կ'ընեն մերձակայ գիւղացիներու հետ։ Ս. Սաեղաւի կամ Սաեղիսոյ անուն բլրան վրայ կայ խաչքար մը։ Գիւղիս սահմանին մէջ է Գազակ Քիլիսե կոչուած տեղը, որուն նախնի հայ բնակիչները 270 տարիէ ի վեր անբեւոյթ եղած են՝ առանց ո՛ր և է յիշատակարան մը թողլու. միայն եկեղեցւոյն հիմնատեղին կը նշմարուի քանի մը տապանաքարերով։ Կայ նաեւ Գաշալ կոչուած եկեղեցին, որ ըստ աւանդութեան՝ ժամանակաւ ճիւղ էր, և հաւանական կը համարուի այժմ որովհետեւ մինչև մօտ ժամանակներս տապանաքարի զուրտ եղած են, եկեղեցւոյն շրջակայ հողերն մշակելու տառն։ Խարակոնիսի արական սենն թույլ և անարի է, իսկ

կղզեանն՝ ընդ հակառակն: Կը պատմութի, թէ զիսիս հին բնակիչներու մէջ եղած են առանի բանաստեղծներ: — Նկարգը. ուղեւորային, Բ. 130-132:

ԽԱՐԱՎԱՆ. — Հայաբնակ զիւղ Սպահան (Պարսկաստան): Ամերիկեան միսիոնարը սկսան հաս ժողովարան և ուսումնարան շինել, սակայն զիւղացիք բանդեցին շինուածքը և քարոզիչները արտաքսեցին:

ԽԱՐԱՎԱՐ. — Գիւղ Մանազկերտի. ունի 100 տուն բնակիչ, մեծագոյն մասը քուրդ:

ԽԱՐԱՄԱՆ. Տես ԳԱՐԱՄԱՆԻ:

ԽԱՐԱՇԿՈՒՅ. Տես ՎԱՅՈՅ ՁՈՐ:

ԽԱՐԱՊԱ. — Գիւղ Մշոյ. 8-10 տուն կայ, կէսը հայ, կէսը քուրդ. խոր հովտի մը մէջ է ձկնատառ գետակի մը բով: Գիւղիս մէջէն կ'անցնի նոյն գետակէն ճիւղաւորուած ձկնատառ առուակի մը:

ԽԱՐԱՊԱ ԳԱՐԱԽԱՉԻ. Տես ԳԱՐԱԽԱՉ:

ԽԱՐԱՊԱ ԳՎԱՆ. — Միւսեաց Գողթն գետակի մէջ կայ այս անուամբ տուներու և եկեղեցիներու աւերակներ, որոնք անշուշտ են հին Գիւրանայ մնացորդները:

ԽԱՐԱՊԱ ՂԱՍՄԻԿ. — Գիւղ Մանազկերտ գետակի, Արածանայ աջ կողմը. ունի 10 տուն հայ և 3 տուն քուրդ:

ԽԱՐԱՊԱՇԱՆՆԻ (Աւեր քաղաք). — Գիւղ Տաթարեանի վերին Պուշմերիս գաւառակի, Բլէջան լեռան արեւելեան ստորոտը և Կոփ զիւղի արեւմտեան հարաւային կողմը. 1¹/₂ ժամ հեռաւորութեամբ: Կը կարծուի, թէ սա լինի մեր նախահայր Հայկայ անդրանիկ զիւղը՝ Հայկաշէնը: Ինչպէս անունէն յայտնի է, զիւղս հաստատուած է հին քաղաքի մը աւերակներուն վրայ: Տեղական աւանդութիւններէ զատ, մօտ տարիներս գտնուած խեցեղէն աղւազաններով շինուած ջրանցները և մօտակայ բնդարձակ այգեստանները, կը հաստատեն, թէ այդ տեղ ի հնումն եղած է փառաւոր անցեալ ունեցող նշանաւոր քաղաք մը:

ԽԱՐԱՊԷԿ. — Գիւղ Կեղիի. 25 տուն հայ կայ. ունին Ս. Միքէլ անուն եկեղեցի մը:

ԽԱՐԱՊՈՐԿ. Տես ԽԱՐԱՐՈՎԱՅ:

ԽԱՐԱՍԱՍ. — Կը յիշէ Ինճիճեան Խարբերու գաշտի զիւղօրէից կարգին մէջ:

ԽԱՐԱՍԱՐ. — Գիւղ Չմշկաձագի առաջ-

նորգական վիճակի մէջ. ունի 30 տուն հայ և Ս. Թորոս անուն եկեղեցի մը:

ԽԱՐԱՍՈՒ. — Գիւղ Այրարատայ Բաղրեւանդ գաւառի. ուր կային 1780 թուին 500 հայ բնակիչներ, իսկ այժմ՝ ամայացած կը լծուի:

ԽԱՐԱՍՈՒ ԿԱՄ ԳԱՐԱՍՈՒ ՊԱՉԱՐ. Ռ. Ka-pacyճաթ. — Երբեմն անուանի և բաղմամարդ վանատաշահ քաղաք՝ Խորիմ լեռնակողմէն կեկրոնը, իսկ այժմ՝ անշուն և երկրորդական քաղաք մ'է, շինուած նեղ հովտի մը մէջ և չորս կողմերէ անտառախիտ լեռներով պատած է: Գրեթէ երեք գետերէ շրջապատեալ է. Խարասու գետը, 7 վերստ հեռու հարաւային լեռներէն բղկելով կու գայ քաղաքս երկու մասի կը բաժնէ և շրջան ընելով կ'երթայ գէպի արեւելք. մէջը կը գտնուին կարմրախայտ ձկունք. Գեւազ գետակն ալ նոյնպէս կու գայ հարաւային լեռներէն և քաղաքին ծայրը կը խառնուի Խարասուի հետ. Սարխուս անցնելով քաղաքին հիստիային կողմը կը լծափի նոյնպէս Խարասուի մէջ: Քաղաքին հարաւային ծայրը Խարասու գետէն երկու վտակներ կը բաժնուին, և քաղաքին կրկին մասերէն անցնելով և ոտոցելով տուներու զեղեցիկ պարտէզները, կ'երթան կը լծափին գետը: Խարասու Պաղարի արեւելեան մասը, բարձրահայեաց և վայելչագիր է, բայց տուները այնչափ լաւ չեն այլ աղքատին: Հոն է բարաշէն և ընդարձակ Խանձամի մզկիթը, որ ինչպէս արձանագրութիւնէն յայտնի է, շինուած է Մէնկի Բէրէխանէն: Այս մզկիթի ձախակողմը ի հնումն Հայոց թագ եղած է Խարադաճ անուամբ: Այս թագը բուն քաղաքին հետ կը հարկուի անցեալ դարու առջին կիսուն, Ապաուլլահ Զէրէպէն նորագուած բարաշէն կամըջով մը: 1330էն լսկըսեալ անուանի եղած է քաղաքս Անեցի Հայոց զաղթականութեամբ: Հայոց հին Ս. Օղսենաթոսի եկեղեցին կառուցուած էր Խարասու գետոյն մօտ, որ 1735ին այրեցաւ, Մէնկի Բէրէխանի ժամանակ, երբ Ռուսները Արապաաշէն անցնելով Խարասու հասան և քաղաքը այրեցին: Նոյն տունն քաղաքին մէջ կային 6000 տուներ, 38 մզկիթ, 2 եկեղեցի Հայոց և Յունաց և 50 ջրա-

գացք: Բայց թիւանի անուն հայ իշխանն փողերանոցի, խանէն հրաման անելով, և կեղեցին վերտալն շինել տուաւ: Ժամանակ անցնելէ վերջ, երբ Հայերը քաղաքէն ելան, թաթարները եկեղեցիս յափշտակելով մղկիթ ըրին, մինչև որ Հայերը Կատարին տալովն դանալով, զարձեալ ախրացան և նորոգեցին, հանդերձ կաթուղիկէով: Ներքին կողմը անշաք է և փաք: Ընդ երեք խորաններ, այժմ կը կաշուի Ս. Աստուածածին: Եկեղեցւոյս զրան վրայի 1735 թուականաւ արձանագրուած յիշատակարանն կարեւոր կը

կրորացն առնէ: Այս սուրբ եկեղեցիս Ֆերիհէն մնացեալ էր. այս եղև ըվին ՌՃՁԳն: Եկեղեցւոյ զրան ղիմաց է Ֆառնկուշ անուն նահատակի մը գերեզմանը, հանդերձ 1757 թուականաւ արձանագրութեամբ, որ ուխտաւեղի է ախտաժեռաց: Եկեղեցւոյն բակը կար ժամանակաւ: Հայոց վարժարան, բայց այժմ կը զանուի Գարսուշ մէյտանի մաս, որ բացուած է 1880ին Գէորգ կաթողիկոսի օրով և այդ պատճառաւ Գէորգեան կը կոչուի: Ունի 32 աշակերտ, 13 մանչ և 19 աղջիկ. մէջը կայ նաեւ կարուձեռի բաժանմունք: Գե-

59. Խարասու Պաղարի ընդհանուր տեսարանը:

համարինը հոս գնել. «վերտալն նորոգեցաւ Ս. Օգոստոս եկեղեցի. զի յառաջ մնացեալ էր. յետոյ վասն մեղաց մերոց այրեցաւ. իսկ աստուածային հրամանաւ և սիրոյ սուրբ եկեղեցւոյս. վասն որոյ իսկ սեպեպ եղև թիւանի ադան սորայ. բագում աշխատանս կրեաց մինչև աւարտումն սուրբ տանս աւմեւոյն կողմանէ. իզնի շերով բագաւորի հրամանաւ շինեալ կառարեցաւ. յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի իւրեան որդւոյն և զաւակացն և ամենայն զարմից կամ եօրեպորտին. ևս առաւել բարի ծնորացն հոգոյն առնէ. կամ Գարսուշի եղև ժորոյնը պրոսպեկտ և կին ամենեքեան օգնութիւն արարին մինչ ի աւարտումն սուրբ եկեղեցւոյս. որորմի իւրեանց ծնորացն. շատ և քիչ աշխատանք

աղյն միւս կողմն է բուն քաղաքը. շինու. լեանց մէջ նշանաւոր է թաշխան կոչուած բերդանման իջեանը, որ 250 աարտան շէնք է, որուն պարիսպները բարձր են և հոյակապ. կրկին դռներու ճակաւը կայ շինողին յիշատակարանը: Այս շէնքը այժմ սեփհական է Պ. Յարութիւն Պօղոսեան Մաղլումովի: Անուանի են Ռզուէ չարսի և Եկեղի չարսի կրկին շուկաները, որոնք սկսելով մեծ իջեանէն կ'երկնան մինչև քաղաքին հիւսիսային ծայրը: Ռուսաց թաղին մէջ անցեալ զարու սկիզբը կառուցուած է իրենց Ս. Եղիս անուն վայելչադիր եկեղեցին: Յունաց եկեղեցին Ս. Նիկողայոս կը կոչուի, առաջ բազմիք եղած է. ունի բարձր զանգակատուն: — Երբ 1777 թուին Խրիմէն

3000 տուն Հայեր գաղթեցին, անոնց մեծ մասը գնաց Ազախու երկիրը և հոն շինեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը։ Իսկ մէկ մասն ալ կաթուղիէ Հայերէն 80 տուն մնացին Տները գետոյ մօտ ի Սամար և հոն շինեցին Կատարինասարաւ անուն նոր քաղաքը, ուր և կառուցին Ս. Լուսաւորիչ անուամբ փայտաշէն եկեղեցի մը։ Ասոնց Տէր Յակոբ վարդերեսեիչ սրբակեաց կանոնիկոսի ձեռքով արուեցան զանազան ազատութիւններ, Ռուսաց Կատարինէ կայսրուհւոյն պարգեւադրով։ Ասոնք 1790ին արքունի հրամա-

նոցներն էին Պապի Աղայ, Մուրադայ Աղայ, Աստուածատուր Աղայ, Պետրոս Աղայ, և Պարոն Մերկեան Մըղղայեան շինուածոյն վերակացու։ Կառուցուած է հաստատուն կամարակապ վեց մեծամեծ սիւներու վրայ, բարձր է 33 ոտնաչափ, լայն 50 և երկայն 80։ Մէկ կարգի վրայ ունի երեք սիւնազարդ և քանդակազործ խորաններ։ Աւագ խորանը նուիրուած է ամենասուրբ Երրորդութեան, շատ սիրուն է 1826ին վեներտիկ նկարուած պատկերը, որուն վերին կողմն է Աստուածածինը Ս. Երրորդութենէն թաղով

60. Խարասու Պազարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին։

նով զարձան խրիմ և բնակեցան քաղաքիս մէջ, որոնք հոս ալ սկսան նոյն ազատութիւնները վայելել։ 1793ին շինեցին փայտաշէն եկեղեցի մը, բայց յետոյ տեղը անյարմար գտանելով՝ գնեցին այժմեան եկեղեցոյն բարձրահայեաց և տեղը 1810ի մալիս 1ին հիմնեցին նոր, բարաշէն, բարձր և մեծագործ Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին, որ աւարտեցաւ 1813 տարւոյ փետրուար 2ին և նոյն օրը հանդիսաւոր պատարագ մատուցին. իսկ 1815ի օգոստ. 15ին հանդէսով օծեց Յովսէփ Բրիտանֆօրիչ եպիսկոպոսը։ Այս եկեղեցին թէև բոլոր ժողովրդեան ծախքով շինուեցաւ, բայց գործին զլուխը անց-

պատկուած, և աղաչաւոր կերպով կեցած են Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Ստեփանոս, Ս. Մինաս և Ս. Գայիանէ կոյս։ Իսկ ստորին կողմը կայ այս յիշատակարանս. «Արդեամբք Գալիանեայ քարեպաշտ տիկնոջ Տիմիթեան ի յիշտակ ամուսնոյ խորոյ մեծանուն աղայ Ստեփանի Ամպարեան ի րվին Հայոց ՌՄՀԵ»։ Խորանս բարձր է և լայն. երկու կողմերը զոներու վրայ կան չորս հատ վեներտիկ նկարուած մարդաչափ մեծութեամբ պատկերներ՝ Ս. Աստուածածնի Աւետման, Գաբրիէլի, Միքայէլի և Ռաֆայէլի։ Աջակողմեան խորանն է Աստուածածնի. իսկ ձախակողմեանը՝ Լուսաւորչի։ Չորս մեծամեծ սիւներուն զիմացն

ալ կան չորս խորաններ՝ նուիրուած Ս. Մի-
նասյ զօրախորն, Ս. Անտոնի պատուազ-
ւոյն, Ս. Յովհաննու Մկրտչի և Ս. Անտոնի
անապատականի։ Կողմնակի ունի մէկ մէկ
աւանդատուն . ձախակողմեան աւանդատան
դպրոն, երկփեղեկայ է, ընկուզենի, հին քան-

ձարին զուր, զոր տանելով ի Կատարինա-
լաւ հոն տաճարին մէջ դրին և յետոյ փռ-
խաղրած են հոս։ Եկեղեցիս ունի մեծ կա-
թուղիկէ երկաթապատ, ութը մեծամեծ լու-
սամուսներով։ Նոյն ոճով երեք կողմերը ու-
նի մէկ մէկ փոքր կաթուղիկէ և լուսամուս-

61. Խարասու Պազարի Ս. Խաչատուրչի եկեղեցւոյն ներքին տեսքը :

դակազարդ և վրան կայ 1512 թուականու
հետեւեալ ստանաւոր յիշատակարանը .

«Աստուածաբանի սուրբ տաճարիս,
Դոռնե մտից կեկաց յարկիս,
Կանգնեալ յանուն սուրբ Աստուածածնիս
Էջիշ համաբոկե ժողովրդեանս . րվ. ԶԿԱ» :

Այս է հզեր ժամանակաւ թէոքոսից տա-

նելու կրկին շարք։ Զանգակատունն է մեծ
զրան վրայ և սինազարդ։ Ներքուստ ունի
կանանց կրկնայարի վերնատուն, արեւմտեան
մեծ զրան վրայ եկեղեցւոյն լայնութեամբը
կառուցուած։ Ունի երեք դռներ, քարաշէն
սանդուխներով։ Բուն ճակատը զեղեցիկ է կա-
մարակալ չորս մեծամեծ սիւներով։ Այս
աւաղ զրան վրայ կայ շինութեան հետեւեալ
արձանագրութիւնը .

«Մեծապանծ տաճար քառաքեան տեղի,
 Նաիրեայ տնուան սրբոյն Գրիգորի.
 Ի յաշորդարեան տեղ խաչատուրի,
 Երբ ճիմնարկեայ ի սոյն նոր տեղի.
 Հագար սքանախոր ի տապն տմի,
 Ձանկը և տրուք կարոյիկ հօտի.
 Յետ երկց ամաց ի կառար յանգի,
 Ի յետ երկ ամաց փառօր օծանի.
 Պանդառնական աշուն տերունի,
 Հաստատ պաննաց զմեզ յայս սուրբ յարկի»:

Եկեղեցիս ներքուստ կամարները և կա-
 թողիկէ վարի կողմը գեղեցիկ կերպով ներ-
 կառած է և զարդարւած ծագիկներով,
 և զմեքերով: Մեր թիւ 61 պատկերը ճիշդ
 կերպով կը ներկայացընէ եկեղեցւոյն ներ-
 քին տեսքը: Այս պատկերի բուսանկարն
 հանուած է, 1659ին նկարուած Թուրա-
 պիէֆ նկարչի իւղաներկ պատկերէն. կը ներ-
 կայացնէ առաջնորդ Գեր. Հ. Վրթմանէսը՝
 ձայնաւոր պատարագէ վերջ, Որ օրնեւս
 աղօթքի ատեն և ժամանակին ժողովուրդը:
 Եկեղեցւոյս մօտ մեծ բակին արեւմտեան կող-
 մը կառուցուած է 1823 թուին, Ս. Գրիգոր
 Լուսաւորչի վարժարանը, 26 երկսեռ աշա-
 կերաներով: Քաղաքին հարաւային կող-
 մը կամրջի մօտ կայ ընդարձակ պողպելց
 ծառերով պարտէզ, որուն վերին կողմը կայ
 կրկնյարկ շէնք մը՝ որ ժամանակաւ Վե-
 նետից Միխիթարեանց վանատունն էր, մէ-
 ջը կայ գրատուն, այժմ խեղճ միճակի մէջ
 է: Սինազայոյ և քարաշէն տաճարը՝ շինուած
 Բժշկեան Հ. Մինասէն, նուիրուած է Ս. Առ-
 տաճածեան: Աւագ խորանի պատկերն է Ս.
 Լուսանիք՝ Վենետիկ նկարուած, կողմնակի
 խորաններու պատերներն ալ Ս. Պետրոս և
 Պօղոս առաքեալները Վենետիկ նկարուած
 են: Այս եկեղեցւոյ մէջ այժմ տարին մէկ
 երկու պատարագ կը մատուցուի: Քա-
 ղաքին հիւսիսային ծայրը կը գտնուին Գեր-
 մանացի զօրապետ Անտոն տէ Շիցի կա-
 լուածները, որ գեղեցիկ զրից վրայ շինուած
 է ընդարձակ պարտա, մօտը ծառաշատ և
 գեղեցիկ ջրարբի պարտէզներ ու հովիտներ:
 Մեծ պալատին աջ կողմը կառուցուած է Ս.
 Անտոն պատուացոյն նուիրուած մատուռ մը.
 մօտը յատուկ պահարանի մէջ պահուած են

մեծ զօրավարի և իր կնոջ մարմինները.
 մատարան շարժը կան գերեզմաններ: Մարիա
 Աննա՝ վերոյիշեալ զօրավարի կինը, 1817
 թուի գեկտ. Տին, օրինաւոր կտակով, բոլոր
 այս կալուածները և պարտը ու մատուռը
 թողուց կաթողիկէ Հայոց, այս պայմանաւ,
 որ շէն պահեն բոլոր անդերը, աղքատաց
 կերակուր տան և մատարան մէջ պատարագ
 մատուցանեն: խարասուպագարի բնակ-
 շաց թիւն է 14108, հետեւեալ կերպով բաժ-
 նուած.

Յունագաւաճք	3357	հոգի
Հայ և Լատին կաթողիկէք	776	»
Հայ լուսաւորչականք	676	»
Նորաղանդք	21	»
Հրեայք	3935	»
Մահմետականք	5302	»
Գարայիմ (Սաղուկեցիք)	41	»
Գումարն	14108	հոգի

Գլխաւոր բերքերն են ցորեն, գարի, վար-
 սակ և այլ ընդեղեններ հազարաւոր բոբլի
 արժողութեամբ. պարտէզները չի են բնախի
 և համեղ պտուղներով, խնձոր, տանձ, սալոր,
 բալ, ընկույզ, կաղին, և այլն: Քաղաքի մէջ
 կան ոճառի, մոմի, կաշիի, ծխախոտի, բամ-
 բակի, աղխսի և այլ գործարաններ: Խա-
 ռասուպագարէն դէպի Հին Խրիմ տանող ճա-
 նապարհի վրայ կան վեց գիւղեր՝ Խաչալը,
 Պաղչէի, Օրտարանկ, Թուպուի, Սարա և
 Խաւշի, որոնց մէջ հարիւրաւոր տարիներ
 առաջ բնակած են Հայեր՝ զարդարելով և
 կեղեցիկներով ու վանքերով. իսկ այժմ կը
 պատկանին Յունաց, Ռուսաց և Թաթարաց:

Խարասուպագարէն 12 վերստ դէպի հա-
 րաւարեւելք, Պաղչէի գիւղի ծայրը, ընթան
 մը ստորոտը, կառուցուած է Ս. Փրկիչ վան-
 քը, որ ամբողջ Խրիմու մէջ Ս. Խաչէն վերջ
 Հայոց երկրորդ վանքն է: Տարածութիւնը
 փոքր է, զիրքն բարձր և խնայէն նաեւ պա-
 րիսպը. մուտքը արեւմտեան կողմէն է: Ա.
 Փրկիչ կրնայ սքանչելի ամարանոց ըլլալ,
 ունի հրաշալի օդ, ճոխ բուսականութիւն և
 պատուական սառն աղբիւրներ: Վանքը մշտ-
 նելու ատեն, այցելուի ուշադրութիւնը կը գրաւ-
 ւէ ամենէն առաջ մատուռի ձեւով շինուած

ազդիւր մը, որուն տեղացիք Լուսադրիշը կը կոչեն, ուր կայ Հայերէն արձանագրութիւններով ծածկուած գեղեցիկ խաչքար մը՝ գրուած աւագանի վերեւը պատի մէջ, և խնչպէս կ'երեւի, տեղական գործ չէ և կը կարծուի Հայաստանի Հին վանքէ մը բերուած: Եկեղեցին կառուցուած է մէջտեղը, քարաշէն և կամարակապ. թէև փոքր, բայց կոկիկ ու գեղեցիկ է իր ձևովն ու զիրքով: Ունի մէկ խորան, ուր կայ Աստուածածնի պատկերը. աջակողմը կայ քարի վրայ փորագրուած յարութեան Հին պատկեր մը, ձախակողմն ալ նոյնպէս փորագրուած է խաչելութեան պատկեր մը. ասոր մօտ ասաջ կար պատուանդան, սեւ գոյնով Փրկչաքար կոչուած և վրան բոլորակի մէջ խաչ մը. բնակիչները այս սրբազան հնութիւնը իրենց հետ Նախիջևան տարած են, որ այժմ կը գտնուի Ս. Խաչի վանքի եկեղեցւոյն մէջ: Նորոգութեան ժամանակ որմերու մէջ ագուցած են շատ խաչքարեր: Խորանին ետեւն գաղանի նանապարհով կ'ըլլոյր եկեղեցւոյն տանիքը, որ ամբողջապէս ծածկուած է յողկեալ տափարակ քարերով: Տաճարին երկայնութիւնն է 20 քայլ և լայնութիւնը 10: Ունի երեք դռներ՝ արտաքուստ կամարով և գրուագներով: Արեւմտեան դռն կամարին մէկ կողմը փորագրուած է հետեւեալը՝ եղծուած թուականով. « Վերստին ետրոգեցաւ եկեղեցիս Փրկչին... »: Հարաւային դռն վրայ ալ, սխալագիր փորագրուած է կրկին նորոգութեան հետեւեալ յիշատակարանը.

« Ահա այս է դռն Էին,
Վանկս աւուսանի որ սուրբ Փրկչին.
Այդեամբ ծախիշք Հայոց ազգին,
Որք Խարասու խակ բնակին.
Նորոգեցին վերստին... Թո,
1610. յունվարի 6ին »:

Վանքս ազքատ է, ունի միայն փոքրիկ պարտէզ մը, որ տարին քանի մը հարիւր բուրբի կը բերէ. այդ պատճառով, կ'ըսուի, թէ վանահայր չունի և կը կառավարուի քաղաքի Հայոց եկեղեցւոյ երէցփոխի ձեռքով: Վանքի հսկողութիւնը յանձնուած է պահապանի մը, որ իր բնասանիքովը միշտ հոն

կը բնակի: Ուխտաւորներու համար վանքի գաւիթը շինուած են 20ի չափ մաքուր, լուսաւոր և լաւ կահաւորուած սենեակներ: Վերջին տարիներս Խրիմու Հայերը, մանաւանդ հարուստ դասակարգը, բնասանք կու գտնայն վանքը իրեն ամսարանոց և ամիսներով կը մնան: — Ճամապարհ. Ի Լեհաստան, 242-261: Մշակ, Խժ. 207: Եւ այլն:

ԽԱՐԱՎԵԼԷՏ կամ ԽԱՐԱԽՈՒՄՈՒՏ. — Արարատայ Ստորին Բառնի գաւառի մէջ գիւղ Չէրքէզներու. մօտը բլրան վրայ կան ընդարձակ աւերակներ շինութեանց. կարծանած եկեղեցւոյն տանիքը փայտով ծածկելով Չէրքէզները մզկիթ բրած են. շուրջը կան հայկական գերեզմաններ և խաչքարեր:

ԽԱՐԱՏԻԿԻՆ. Տես ԳԱՐԱՏԻԿԻՆ:

ԽԱՐԱՐՁ. Տես ԳԱՐԱՐՁ:

ԽԱՐԱՅԷՆԿ. — Մարաշու շրջակայ գիւղերէն մին:

ԽԱՐՔԵՐԿ կամ ՔԱՐՔԵՐԿ. Գղ. KHARPOUT. — Ի հնումն ամուր բերդ Չորոզ Հայոց Հանձիթ գաւառի մէջ և այժմ գլխաւոր քաղաք Մամուրաթ-Խու-Ալիդ նահանգի համանուն գաւառի: Նկարագրիլէ առաջ անունն ստուգարանութիւնը ջանանք ընել. անունն Յոյներէն՝ Սարարոն կը յիշէ առաջին անգամ գրելով Կարիաթիակերտ՝ Καρχαδιέχερτα, վերջին Բիւզանդացիներէն կը կոչուի Խարպոտե (Κάρποτες), Արարացիք կը գրեն Խարբերդ, իսկ Ասորիք՝ Քորդրերդ գրելէ զատ, ուրիշ անուն մ'ալ կու տան՝ Հրսն-Չիյատ և Հարիտ-Բարիտ: Սոյոգ չէ այն հետեւութիւնն՝ որով ոմանք կը համարին Քարբերդ քաղաքիս անունն, բերդը քարի կամ ապառաժուտ տեղւոյ վրայ կառուցուած լինելուն պատճառաւ: Ճշգրտոյն անունն է Խարբերդ այսինքն Խար անունն աւանի կամ քաղաքի բերդ: Գ. Սրուանձտեանց, հետազօտելով գտած է քաղաքիս մօտ և լեռան մօտ ու ստորաւր՝ գէպի Գուդ-ովան, քաղաքի մը գրից չափ ընդարձակ շինութեանց աւերակ մը, որուն մէկ կողմը գետ Խար կը կոչուի և լճաբնակ գիւղ է. այն տեղն է Ծառուկ անուն գիւղ մը, Հարսեկ, Խոյկ, Չախրի մեզրէ, Էկոք մեզրէ և Քորիկ գիւղերը և իրենց մէջն ու շուրջը մեծամեծ շինութեանց աւերակներ ու հիմեր կը տեսնուին: Քար-

վեցիք կը պատմեն, թէ իրենց գիւղէն ներքեւս գիւղ մը կայ, որ բերրւոր կը հանէ և Լիւր մեղրէի մօտերը նոյնպէս ստորերկրեայ վիշեր բացուեր են երբեմն, որոնք յատկապէս շնուած են եղեր: Ուրիշ գանազան բնուած թիւներէ յայտնի կ'երեւի, թէ քաղաքիս բերրւոր, ժամանակաւ խար անուն քաղաքի կամ աւանի բերդն է եղեր և խարի բնակիչները պատերազմի և ասպատակութեանց ժամանակները կ'ապաստանէին այս բերդը, հոս փոխադրելով նաեւ իրենց ընտանիքն ու կաթախքը: Կը լծուի, թէ հուսկ ուրեմն խար քաղաքն ամբողջապէս փոխադրուեր է այս բերդ և այդ ժամանակ սկսեր է կոչուիլ Խարչեղ: Կառուցուած է ծովու երեսէն 4530' բարձր քարալերին վրայ. իր մօտ ունի կցուած լեռներ, բլուրներ և ժայռեր երկայն գօտիի նման. սքանչելի է ընդարձակ հովան տեսարանը. հիւսիսային կողմի լեռանց ստորտը ծեծելով կ'անցնի Եփրատ գետը: Բերդին հնութենէն կը կարծուի, թէ ինչ ժամանակները շինուած է Դոմիցիոս նախարարներէն կամ թագաւորներէն, որոնց մայրաքաղաքը եղած կը վիշապի Յունաց պատմիչներէն: — ԺԱ. զարու կէսէն վերջը խարբերու կը տիրէր Փիլարտոս անուն քաջ և բռնաւոր հայկազն. իսկ ԺԲ. զարու սկիզբը կը տիրէր Օրգոքեան Թրքաց սոհմէն Պալակ անուն քաջ իշխանը, որուն հետ փոխքները պատերազմելու միջոց, Պալակ լռելով Եզեմիոյ ճօպին կոմսը և Պալակն Բելուսագէմի թագաւորը, բռնաարկեց խարբերու բերդին մէջ. իսկ հայ քաջերէն, Բեհեմոյ ամրոցէն 50 կամ քսոս այլոց, 15 հոգի. «Խարհեցան խորհուրդս քաջաց և կատարեցին զգործս անմահից», մեր ժամանակակից պատմչի գեղեցիկ բացատրութեան համեմատ, վասն զի վանականի տարազով քաղաքը մանկելով և գուրս հանելով պահած գնքերնին, սպաննեցին իրենց գէմ կեցողները և բերդին տիրելով արձակեցին քաջ ճօպինը. իսկ Պալակն դարձեալ պաշարուեցաւ Պալակէն, որ և կրտսիւ խարխալելով լեռան կրային մասը, որուն վրայ շինուած էր բերդը, բռնեց Պալակն և արձակեց, իսկ տիրաւը և քաջ Հայերը չարաչար մահուամբ նահատակուեցան բռնաւորէն, որ «կոտորեաց

զամենայն կալանաւորսն իրբեւ ողիք վաթսուն և հինգ, և կանայս ութսուն գեղեցիկս եղ ձգել ընդ բարձրութիւն բերդին ի վայր»: Աքանդար բէկը ԺԵ. զարու առաջին քառորդին այրեց քաղաքս և շրջակայքը և ժողովուրդը սրէ անցուց. նոյն զարու կիսուն տեղոյս իշխանը կը կոչուէր Հատան Բէկ, որուն կիներ էր Գեոպինայ՝ Տրապիզոնի Յունաց կայսեր զուտը. սա շաացուց Յունաց կրօնաւորներու կարգերը: — Խարբերու ունի 10000 տուն բնակիչ, որոնց 800ը՝ Հայոց, 150ը՝ Ասորոց և մնացեալք՝ Թուրքաց են: Հայերը չորս ուրոյն թաղերու մէջ բնակութիւն հաստատած են, որոնք են Ս. Կարապետ, Ս. Յակոբ, Ս. Ստեփանոս և Շինամուտ: Բաց ի խաղախորդութենէ, թամբազորութենէ և նպարավաճառութենէն, միւս արհեստները, վաճառականութիւնը և երկրագործութիւնը Հայերու ձեռքն է. բայց շահաւոր չլինելուն պատճառաւ թէ՛ քաղաքացիք և թէ՛ գիւղացիք ստիպուած կ'երթան Ամերիկա: Քիւրքեհան Գէորդ Լեֆէնտին ունի մետաքսի գործարան մը, յորում կը գործուին այլ և այլ տեսակ ծաղկեայ և պարզ կեղծեր, և կը վաճառուին շրջակայ քաղաքներու, Կ. Պոլսի և նոյն իսկ Ամերիկայի մէջ: Համբաւաւոր են քաղաքիս և շրջակայից հայ կանանց ձեռագործք, այծի նուրբ մազէ գործուածները, պարսկական կոշուած գեղեցիկ ու ամուր գորգերն ու կապերաները, որոնք զարմանալի են իրենց բազմազան նկարներով և գոյներու ճաշակաւոր յարմարութեամբ: Քաղաքս նշանաւոր է իր պարտէզներով, որ չորս ժամու ճանապարհ հեռու տարածուած են արեւմտեան, հիւսիսային և արեւելեան կողմերը, և լի են բարեխառն գօտոյ ամէն տեսակ պտուղներով, որոնք առհասարակ Մահմէտականներու կը վերաբերին: Խարբերու մէջ ստանոց մը կայ, որ ամառը պիտանի կը լինի իր մէջ գոյացած մաքուր սառելով: Հայոց չորս թաղերու կարգը կայ հինգերորդ մ'ալ, որ է Ասորոց թաղը, բերդին հիւսիս արեւելակողմը: Ասորեք կը խօսին հայերէն հայոս պէս, տարբերութեամբ միայն որ հարցականներն և ձայնարկութիւնները սովորականէն բիշ մը երկար ու անտեղի թափով կ'արտաբերեն. յարաբերական գործածու-

թիւններն իրենց մէջ և Հայերու հետ առ հասարակ հայերէնով կը կատարեն. մայրենի լեզուն զիստոյ գրեթէ չկայ: Եկեղեցական պաշտամունք կը կատարեն արեւմտեան աւսորներէնով և երբեմն թաւրք կամ արաբ լեզուներով: Ունին պաշտաման յատուկ տեղի Ս. Աստուածածին, խիստ հին քարաշէն, և մատարն մը մեծութեամբ, աւանդութեամբ կը կարծուի շինուած ըլլալ գրեթէ 3000 տարի առաջ և իբր բազմոց նախկին անծանօթ ժողովրդեան մը. թուրքեր Գորյ-քիյիսէ կ'անուանեն: Այս մատարն ուխտի կու գան քաղաքի և զուգերու Հայերն, այս պատճառաւ մօտը կան կանոնաւոր խուցեր: Երեսունէ աւելի տարիներ առաջ Ասորիք իրենց թագին մէջ կառուցեր են մեծ ու բազմածախս բազմիք մը. սակայն ջուրը հետզհետէ ցամքելով ակնկալեալ արդիւնքը չէ ունեցեր և շէնքն կը մնայ այժմ իրիւս անպէտ հիմնարկութիւն մը: Ունին վարժոց մը: Ասոնցմէ ոմանք լատին եղած են և շատերն ալ բողոքականութիւն ընդունելով օտարացած են իրենց եկեղեցիէն: Մեծ մասամբ ներկարարութեամբ կ'ըրազին. ոմանք ալ վաճառական են: Թաղին առջեւէն անցնող ջրաւտ ձորին մէջ կ'աշխատի ասորի արհեստաւորն իր կնոջ և բոլոր ընտանեաց հետ միասին. տեղական կարմիր կտան և չիրն Ասորաց արտադրածն են. չիրն է տեսակ մը պոսմայ (սպագրութիւն) թանձր կտաւի վրայ, զոր յառաջ կը բերեն իրենց շինած կաղապարներով. ասիէ մեծաքանակ կ'սպանն հայ և բուրդ զեղապէր. կարմիր կտան ալ կրնայ մրցիլ Բաղէշի կարմիրին հետ և բաւական կ'անուան շրջակայ գաւառակներէն: Այս Ասորիները գործունեայ ցեղ մը կ'երեւին. Հայերէն աւելի բարեկազմ և ասողջ են. սրբոյ Հագոստան ալ ասոնց վրայ կ'երեւի շատ սիրուն և վայելուչ: Հայերը ի հնուց սկսեալ շատ լաւ վարուած են ասոնց հետ. խնամութիւնք, շահու ընկերութիւնք և փոխադարձաբար իրարու եկեղեցիներ երթալ՝ անսովոր զեպքեր չեն: Հայերը, երբեմն քրիստոնէի կարեկցութեամբ այնքան սիրեր են այս ժողովուրդը, որ երբ ասոնք առանձին ազգութիւնը ունենալու անկարող են եղեր, Հայերը ատեր են ասոնց այժմեան փոքրիկ

եկեղեցին. այս մասին արուած հրովարտելի 1878 թուին կը պահուէր Շինամուտ կամ Սինամուտ թագի Ս. Նշան եկեղեցւոյն մէջ իսկ այժմ կը պահուի, կ'ըսեն, հայո մը ըզլ: Բողոքականք այժմ 100 տուն կը հաշուեն, և ունին երկու քարուկիր ժողովարան, իսկ կաթողիկէ Հայք 50-60 տուն և ունին փոքրիկ եկեղեցի մը և եպիսկոպոսարան: Հայերը իրենց թագերու մէջ ունին մէկ մէկ եկեղեցի. որոնք են՝ Ս. Յակոբ՝ որ տարեկան 4000 զահեկան հասոյթ ունի ժողովրդէն. Ս. Կարապետ՝ 5000 զահեկան հասոյթ ունի ժողովրդէն և քանի մը կալուածներ. Ս. Ստեփանոս՝ 1500 զահեկան հասոյթ ժողովրդէն և 450 զահեկան խանութ մը. Ս. Նշան՝ հասոյթ 1000 զահեկան ժողովրդէն, 600 զահեկան բարիք մը և նոյնչափ քանի մը խանութներէ: Խոր բերդու կրթական հաստատութիւններն բաւական շատ են. 1901 թուին հրատարակուած վիճակացոյցի համեմատ, Հայերն ունին կեդրոնական վարժարան մը՝ 110 աշակերտներով, թաղային երկուս վարժարան. ունի 60 մանչ և 90 աղջիկ աշակերտներ, Ս. Ստեփանոսի նախակրթարանը՝ 60 աշակերտ իսկ Ս. Նշան՝ 65 աշակերտ: Ասոնցմէ զատ 850 մանչ և աղջիկ որբեր կան հետեւեալ որբանոցներու մէջ. Խուլէ վանքի մէջ 32 մանչ, Ամերիկացոց որբանոցի մէջ 222 մանչ և 177 աղջիկ, Գերմանացոց որբանոցի մէջ 250 մանչ և 120 աղջիկ, Լատինացոց որբանոցին մէջ 31 մանչ և 18 աղջիկ: Խորբերդ քաղաքի և զուգերու մէջ կան 27 հայ վարժարաններ, 2554 երկուս աշակերտներով. քան և մէկ զուգերու վարժարաններն ալ ժողովրդեան նիւթական անձկութեան պատճառաւ փակ կը մնան: Վերջիւ շէնք 2554 աշակերտաց թուոյն վրայ աւելցնելով նաեւ որբանոցի աշակերտները և Բողոքականաց ու Լատինաց դպրոցները յաճախող հայ մանկանց թիւը միահամուտ կ'աւնենանք 4106 մանչ և աղջիկ աշակերտներ: Լատինները ունին երկուս վարժարան մը՝ 250 երկուս աշակերտներով: Բողոքական Հայերն ունին երկու Եփրատ գոյնք, 400 աւելի աշակերտներով: — Խորբերդու խաներն և շուկան բաւական ճոխ են. շէնքերու

ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ԽԱՐԲԵՐԴՈՒ

	ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՑ	Հ Ա Ց Ք			ԱՍՈՐԻՔ	ԹՈՒՐՔՔ
		ԼՈՒՍ	ԲՈՂՈՔ	ԿԱԹՈՂ		
1	Խորհրդ. քաղաք.	3977	438	7	580	4179
2	Մեղրե կամ Կար քաղաք.	1458	72	128	—	1642
3	Հիւսնակ կամ Հիւսնակի	2467	346	13	—	632
4	Վերին մեղրե	114	—	—	—	—
5	Սարսուրի	1058	—	—	—	—
6	Եղեգի	967	15	—	—	478
7	Քեարիկ (Գաղբիկ)	2324	21	—	—	770
8	Մարենիկ	794	24	—	—	—
9	Սերայ	81	—	—	—	120
10	Գաղբիկ կամ Վարբակ մեղրե	43	—	—	—	49
11	Հալի (Հալե)	986	60	—	—	530
12	Մարի	285	—	—	—	48
13	Շեմի	303	—	—	—	—
14	Արդիկ (Արարիկ)	330	—	—	—	—
15	Ախու	242	—	—	—	—
16	Կենեֆիկ (Կանաֆիկ)	130	—	—	—	324
17	Շէյխ հասի	593	62	—	—	258
18	Գանաղ ալմաղ	240	—	—	—	78
19	Սարբ Կամբլ	525	—	—	—	314
20	Վարդենիք	35	—	—	—	110
21	Հառիկ (Հառակ)	97	—	—	—	36
22	Խորաս	188	—	—	—	44
23	Մուղուր կամ Մուղար օղի	499	—	—	—	—
24	Լեւմիշիկ (Ալմաշիկ)	110	—	—	—	—
25	Վերի խախ	800	—	—	—	556
26	Վարի խախ	88	—	—	—	392
27	Կարմրի	610	—	—	—	594
28	Շիմի	711	—	—	—	68
29	Խորիկ	62	—	—	—	154
30	Փերշեշ (Փարշանջ)	1219	48	—	—	1006
31	Վարդաթիւ (Վարդեթիւ)	510	—	—	—	126
32	Թանցիկ	101	—	—	—	236
33	Ենի	94	—	—	—	—
34	Քէյի (Գալի)	188	—	—	—	130
35	Մուլաքենի	8	—	—	—	514
36	Գեղվանք	292	—	—	—	400
37	Երզնիկ	489	9	—	—	30
38	Գասեմ	1362	—	90	—	46
39	Խուլու	1896	130	40	—	39
40	Ախու օղաղի	20	—	—	—	90
41	Զարդարիշ	188	—	—	—	410
42	Իշմէ	1004	—	—	—	422
43	Աղբնի	401	—	—	—	115
44	Կամբ (Քունի)	1011	—	—	—	—
45	Կեօլիք (Կոլք)	496	—	—	—	—
46	Հնազարակ (Հազարակ)	229	—	—	—	32
47	Բնկուղիկ (Բնկուղիկ)	21	—	—	—	426
48	Հասի Սէլի	120	—	—	—	152
49	Աշման	598	—	—	—	—
50	Հարսիկ (Հարսենք)	200	—	—	—	260
51	Խալի	70	—	—	—	16
52	Կասուկ	168	—	—	—	184
53	Արփաւաւ (Արփաւաւ)	600	—	—	—	19
54	Չեօթէլի	250	—	—	—	121
55	Խուլա (Ղուլա)	1190	150	6	—	—
56	Բաղմաշէն (Բաղմաշէն)	1541	41	—	—	—
57	Զօրէք (Զօրէք)	369	—	—	—	—
58	Էրզրուկ (Արզուրուկ)	181	—	—	—	101
59	Արփա	990	—	—	160	152
60	Սիհան	48	—	—	—	15
61	Կառնիկերա	281	—	—	—	—
62	Հաղուսի (Աղուսի)	1100	—	—	—	—
63	Քեօրիկ (Քարփայ)	1055	—	—	—	—
		38407	1519	284	740	16418

մէջ նշանաւոր են մղկիթներ, բաղնիքներ, Հայոց և Ասորոց եկեղեցիներ. Լատիններն ալ ունին շատ գեղեցիկ նորաշէն եկեղեցի մը . 800է աւելի քարաշէն ու փայտաշէն կրպակներ կան, 18է աւելի փուռեր և կարգ մը ամրաշէն սրահներ: Հայոց և Ասորոց թաղէն գտաւ, Թուրքերն ունին 35-40 թաղ: Ջուրը՝ թէպէտ առատ չէ, բայց ընտիր և բաւարար. օդը՝ գեղեցիկ և առողջարար, թէպէտաւ յունիս, յալիս և օգոստոս ամիսներուն մէջ բաւական տաք կ'ընէ, սակայն մերձակայ պորտէզներն բնակչաց առողջութեան մեծապէս կը նպաստեն. հոգը՝ բարեբեր է: Բերքն իր հնամենամբ՝ զեռ ամուր է և շէն տեղեր շատ ունի. վրան աեղ տեղ Պարսկաց թիւֆիս գրեք նշանակուած են. մէջը բեւեռագիր արձանագրութիւն ունեցող քար մ'ալ կայ եղեր: Աւերակներու մէջէն գտած են հռոմէական, ասորական գրաւներ և հոգէ նկարուն կարասներու բեկորներ: Խարբերդու փողոցներն են լայն և նեղ, ել և էջ, տեղ տեղ մաքուր, բայց մեծաւ մասամբ անմաքուր. նոյնպէս են, կ'ըսէ Սրուանձաեանց, նաեւ բնակիչք, կենցաղին, հագուստին, խելքերին հին և միմին, գժուարին է որոշել ունեւորը շունեւորէն, քաղաքակիրթն ու անկիրթն. բաց ի քանի մը ծանուցեալներէ: Տեղւոյ Հայերն որքան կրօնասէր և եկեղեցասէր, նոյնքան զարմանալի է տեսնել, թէ մասն մասն հերձեալ են և չնչին խնդիրներու համար եղած են հայ բողոքական, հայ կաթողիկէ, լատին. զարձեալ հայ, բողոքականութենէ լատին, լատինականութենէ հայ կաթողիկէ, զարձեալ հայ, վերստին բողոքական: Բողաքացւոց համայնման վիճակի մէջ են նաեւ զիւղացիք: — Խարբերդոց հագուստի և կահուց նիւթերը գրեթէ բոլորովին տեղական են, մանաւանդ երկրագործներուն. թէ՛ զիւղերը և թէ՛ քաղաքը արուեստաւորներ շատ կան: Այս գեղեցիկ և բնութեան բարեկեցիկ զարդարուած աշխարհը, իր ժողովրդեան քրտնաջան աշխատութեամբ արդաւանդ է ս'չ միայն հացի բերքերով, այլ և զանազան հունտերու մշակութեամբ: Էրոսպա զրկուած գլխաւոր վաճառոց նիւթերն են. ափսոս, մետաքս, այծու և ուշխարի մորթ, մուշամպու՝ աղուէս, կուզ,

զայլ, նսպաստակ. նուշ և մէհլէպ, մեղրամա՛մ. Թուրքիոյ զանազան կաղմերն ալ կը գրկէ բամբակ և կաւաւ, զինի, այծու և ուշխարի մորթ, մանիսա, խէժ, գարի, և այլն: Գաւառին մէջ՝ կը մնաւին 1200000 հաւաքադրամ ցորեն. միւս բերքերն են գարի, եփպտացորեն, զրլլըլ, բրինձ, սիւնն, լաւրիա, բակլա և զանազան բանջարեղէններ ու միւրգեր: Արօտավայրերը քիչ լինելով ընտանի կենդանիներ նուազ են և սովորաբար Ալաշկերտի, Մշոյ և Կարնոյկոյմերէն կը գնեն եզն, խաշինք և զամէշ: Կը ներմուծուին անղլիական, ֆրանսական, աւստրիական և ռուսական ապրանքներ, մետաքսեղէն, երկաթեղէն, զոհարեղէն, սուրճ, շաքար, թէյ, պղպեղ, պղպաստ, և ուրիշ մետաղներ, օճառ, քարիւղ, մանած, և այլն: — Խարբերդ՝ Հայոց առաջնորդութեանց մեծագոյն վիճակներէն մէկն է. նորագոյն մարզահամարի թիւերն մեղ հասած չլինելով, աշխարհագիր տախտակի մէջ, նշանակած ենք, ասկէ 25 տարի առաջ եղած թիւերն, այլապի տարիներու շրջանի մէջ հարկաւ մեծ փոփոխութիւնք եղած են: Գիւղերէն ու մանք տեղ տեղ ական բանալով ջրեր հաներ են, որոնց նմանն վանայ և Սարմառի կաղմերն ալ կ'ընեն, թէպէտ տեղ տեղ ալ ինքնահոս առուներ կան: Սեւ զետակ կ'անցնի Ուլ-ովայէն, և Արծաշարի գետակը՝ Գուլ-ովայէն, որոնք կ'ոռոգեն արօրայք, աղօրիք կը զարձընեն և զործարաններ բանեցնելու յարմարութիւն ունին: Յարնի և զինոյ առատութեան երկիր է Խարբերդ իր շրջականերով. քաղաքին հոգերը և գրեթէ բոլոր զիւղերը և մեծաւ մասամբ Ուլ-ովան այգիներով լի են, բայց զինիէն շահ հանել չկրնան. այլապի առատ և պատուական զինին գրեթէ բնակիչներու մէջ կ'ոգտտի, զուրս վաճառքի գրկուածն աննշան է: Արեւելները հետեւարար շատ են և սեղանեղի կ'անենան կախներ, թշնամանք, անտեղի վարմունքներ: Էրիկ մարդերէն աւելի աշխատասէր կրնան համարուիլ կանայք և աղջկունք, որոնք սիրտած զաշտին և այլ զիններու մէջ արեւակէզ կ'աշխատին մշակութեամբ: Դպական սեռը սովորութիւն ունի միշտ երեսը պատտաւել նոյն խոկ զաշտին

մէջ և կոշտ ու անվայելուչ հագուիւ. այսպէսով հանդերձ կը վտանգուի յաճախ իրենց համեստութիւնը բէկերէ, ազաներէ և սրիկաներէ: Օգոյց և կլիմային բաւական պատճառաւ հիւանդութիւնները թեթեւ են, ժամատմահ չկայ. մարդկային ծննդոց աճումը կանոնաւոր է, ծեր և աչեւոր մարդ շատ կան, առոյց, պնդակազմ և առողջ են: Երկիրը մեծաւ մասամբ դաշտային է. բայց իր զանազան դիրքերուն համեմատ տարրեր է կլիմայն. տեղ կայ որ ձմեռը մշուշապատ է, սառնամանիք կ'ընէ, և ամառը՝ տօթաղին: Խարբերդու և Հիւսէյնի գիւղի մէջ տեղը Եօթնական անունով ձոր մը կը գտնուի, որուն մէկ կողմի լեռի քարերէն և պատրուռած քնիւրէն ջրեր կը վիթեն իր Եօթն ճիւղ, շուրջ տեղ մ'է, ուր առաջաններ շինած են և քաղաքացիք կը զիմեն զուարճանալու համար: Խարբերդ ցամաքային ճանապարհաւ՝ Խոսիւտարէն կամ Կ. Պոլսէն հեռու է 260 ժամ, Սեբաստիայէն՝ 60, Մալաթիայէն՝ 18, Կեստրիայէն 60 (Շ. Գարահիտարի կամ Անայ վրայով), Կարնէն՝ 60 (Երզնկայով, բայց 30 ժամ է Տէրիմի միջով), Խաքէնաւանէն՝ 80 ժամ, Մուշէն 26, Տիգրասնակերտէն 25 և Պաղատաէն 240 ժամ: Ժամերը բնականիւր գրաստի ընթացքով հաշուած են: Իսկ Բալու, Չարսանճագ, Չմրշկածագ, Ակն, Արաբկիր, Կապան Մատեն և Արդընու Մատեն Խարբերդու շուրջն են և միշտ, իրրիւ մերձակայ գաւառներ, անմիջական յարաբերութեանց մէջ են իրեն հետ: — Խարբերդ ունի հայկական չորս վանքեր, Չարդարիչի, Գառնմու, Սարսարու և Խուլէի, որոնք կը կոչուին իրենց մերձակայ գիւղերու անուամբ: Ամենագեղեցիկն է Խուլէի վանքը, որ քովը նորաշէն որբանոց մ'ալ ունի: Այս վանքերու նկարագիրն իրենց կարգին բրած ենք. ամէքն ալ ունին իրենց սեփական արօտներն և ծառաստանները, օտակայ զուրկ են հոգածու ձեռքերէ: Խարբերդի մէջ այս չորս վանքերէն զատ, Գաղբիկի գիւղի կից բլուրի մը վրայ կայ Ս. Մամաս անուն ուխտատեղին. որուն նորոգութեան շատ ծախք բրած է Գաղբիկցի Յօհան Էֆէնտի Եպիսկոպոս: Այս սրբալայրի հիմունքը պեղած ժամանակ, գտնուեցան

Հսովմացեաց արձանագրութիւններ: Խարբերդու գաւառի մէջ ունենէն նշանաւոր վայր և վանքն է Ս. Նշան Ծովքին կամ Ծովք-Գիւղին, որուն նկարագիրը իրեն կարգին կ'ընենք: Խարբերդ 1901ին արկած մ'ունեցաւ. Սինամաւ թաղին վրայ նայող ժառմը վար զլորերով շատ աներ կործանեց: — Արտուր Հայաստանի, 119-154: Թորոս Աղբար, Բ. 69-105: Բիւրակե, 1899, էջ 282-283: Եւ այլն:

ԽԱՐԻ կամ ԽԱՐԹ. — Գիւղ Բաղէշի. 40 տուն հայ կայ՝ Ս. Գեորգ անուն եկեղեցիով: Բնակիչք ընդհանրապէս հոգադործ են:

ԽԱՐՁԱՆ կամ ՂԱՐՁԱՆ. — Վիճակ և աւան Աղճնեաց, որ մասամբ կը համապատասխանէ հին Արշն գաւառի: Վիճակիս աւանում—հիւսիսային կողմն է համանուն Խարզան լեռը 10000' բարձրութեամբ: Քրննութեան կը կարօտին Խարզան վիճակն և համանուն աւանն:

ԽԱՐՁԻԹ. — Գիւղ Բաղէշի, Վանայ ծովակի հարաւակողմը. ունի 25 տուն հայ և Ս. Թորոս անուն եկեղեցի մը: Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյն համար կը պատմեն, թէ զեռ կրօնաւոր չեղած, հովուութիւն ընելով գիւղիս մէջ, օր մը երբ թշնամիներ վրան յարձրկեր են զինքը ծեծելու, անոնցմէ փախեր և գիւղէն դուրս քարի մը մօտ պահուաներ է և քարը հրաշքով փոսցեր և զտուրբը մէջը առեր է, այնպէս որ թշնամիները մօտէն անցնելով չեն կրցած զինքը տեսնել: Այդ քարը զեռ կը մնայ գիւղիս մօտ և ուխտատեղի է, որուն մօտ խաչքար ևս կանգնած են:

ԽԱՐԵՍԻԿ. — Գիւղ Չարսանճագի փերին գաւառակի. 25 տուն հայ և 10 տուն քուրդ կայ: Հայք ունին Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը:

ԽԱՐԹ. — Գիւղ Գուգարաց հին Կղարջք գաւառի և այժմեան Արզուինու գաւառին մէջ. բնակիչք 8 տուն թուրք են:

ԽԱՐԹ. Տես ԽԱՐԹ:

ԽԱՐԹԱՆՅ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽԱՐԹԵՐ. — Գիւղ Սինեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ. ունի 21 տուն թուրք. հոս կը տեսնուին տակաւին հայկական եղեղեցւոյ աւերակներ:

ԽԱՐԹՈՍ. — Գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի, Մշոյ գաղաի մէջ, Յրօնք գիւղի մօտ: Գիւղիս անուամբ ձոր մը կա կայ:

ԽԱՐԻԹԵԱՆՅ. — Գիւղ Աղձնեաց Խիզան գաւառի, ունի Ս. Աստուածածին անուամբ, եկեղեցի մը:

ԽԱՐԻՏԵՍ. — Կը յիշուի Արցախի վա-
րանդա գաւառի մէջ:

ԽԱՐԻՒՆ. — Գիւղ Բարձր Հայոց Դեր-
ջան գաւառի. 30 տուն հայ կայ Ս. Աս-
տուածածին անուն եկեղեցիով. ունին վար-
ժարան մը՝ 30 աշակերտներով:

ԽԱՐԻՈՒՅՅ, ԽԱՐԻՈՅՅ կամ ԽՈՐԽՈՅՅ. — Գիւղ
Աղձնեաց Խիզան գաւառի Շինիձոր գաւա-
ռակի մէջ: Ունի 40 տուն հայ ե եկեղեցի
մը. մօտը կայ Կարախաչ անուամբ ուխտա-
տեղի:

ԽԱՐՄ կամ ԽԱՐՁ. — Գիւղ Տուրուբե-
րանի Տարօն գաւառի, Մշոյ գաղաի մէջ.
ունի Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը
ե 150 տունէ աւելի հայ:

ԽԱՐԿԷՆ. — Գիւղ վանայ Արճէշ գաւա-
ռի մէջ:

ԽԱՐՁ. Տես ԽԱՐՄ:

ԽԱՐՁԱՅ ԳԻՒՂ. — Կը յիշուի Սինեաց
վայոց ձոր գաւառի մէջ, ուր վախճանելով
1168ին Գրիգոր եպիսկոպոսն Մեղրեցի,
մարմինը ամփոփած են Նորաւանքի մէջ:

ԽԱՐՃՏՈՒՔ. — Հին գիւղ Տուրուբերանի
Աղահունեաց գաւառի մէջ կամ սահմանա-
կից, զոր կը յիշէ Ասողիկ:

ԽԱՐՍ. Տես ԿԱՐՍ

ԽԱՐՈՒԽ. — Գիւղ Պրուսայի կուսակա-
լութեան Կէմէշէկ գաւառակի: Զուտ հա-
յարնակ է 200 տուն. ունին եկեղեցի մը
Ս. Աստուածածին ե վարժարան: Ըստ ա-
ւանդութեան գիւղս հաստատուած է 200-
250 տարեկներէ ի վեր: 1897 թուին բա-
ւական քնաս կրեց յորդառատ անձրեւներու
հեղեղներէն:

ԽԱՐՏԿՈՂ. — Գիւղ Բաղէշի, սահաւաթիս
հայ բնակիչներով, որոնք բնդհանրապէս հա-
ղազործ են. ունին Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի
մը:

ԽԱՐԹՈՎ. Ռ. ХАРЬКОВЪ. — Նշանաւոր
վաճառաշահ բաղաք Ռուսիոյ, համանուն
կուսակալութեան մէջ, Տօնէցա գետոյն վրայ:

Ունի համալսարան, յորում կը գտնուին
Կովկասու կողմերէն բազմաթիւ հայ ուսա-
նողներ: Բնակչաց թիւն է 175000: Փանի-
մը Հայեր գինիի ե պարսկական վաճառքնե-
րու առեւտրով կը զբաղին. կան նաև խո-
տորջուրցի հայ հացադործներ ե հայ բնա-
նիքներ, որոնք զուրկ են եկեղեցիէ:

ԽԱԻԱՐԱՉՈՐ. — Փոքրիկ գիւղ Արցախի
Զաւէ գաւառի, որ այլազգիներէ կը կոչուի
Ղարաւերշա տէրէ: Հիմնուած է սարի մը
հիւսիսային կողմի խոր ձորաբերանի հովի
մէջ: Բնակիչք 15 տուն են, որոնց նախնիք
տեղափոխուած են Խաչէն ե Զարաբլղ գա-
ւառներէն: Բերքերն են՝ խաղող, թուփ, ոչ-
խար, աւաւար, խոզ. օգն ու կիւման վա-
առողջ: Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ
եկեղեցի մը:

ԽԱԻԱՐԱՉՈՐ. — Ի հնումն այս անուամբ
կը կոչուէր Այրարատայ Գարեղէնք գաւառի
այժմեան Գարալանք գիւղի մէջ գտնուած
վանքը: Պատմիչներէն սմանք Գարեղենից
սահմանակից Արշարունեաց գաւառի մէջ կը
գնեն: Գեաւարդել Խաչի պատմութիւնէն կը
տեղեկանանք, որ սուրբ Խաչը, առ ժամա-
նակ մը վանքս բնակող Պետրոս Գեաւա-
ղարձ կաթողիկոսի մահէն վերջ, բերին խա-
ւարածորի վանքը, ուսկից տանելով Շիրակ
տարաւ Հ. Աստմ, ե յետոյ դարձեալ հաս-
բերաւ ե բնակեցաւ. « Ի վանքն Խաւարա-
ւոր, ե ժողովեալ զցրուեալ եղբարսն ե շի-
նեաց զվանքն. ե հասեալ ի բարւոք ծերու-
թիւն Ս. Հայրն Աստմ՝ հանդեաւ խաղա-
զութեամբ ի Քրիստոս, ե եղաւ մեծաւ պա-
տուով ի Գիրս Հարցն, ի հիւսիսոյ կող-
մանէ վանացն... »:

ԽԱԻԵՆՅ. Տես ՀԱԻԵՆՅ:

ԽԱԻԶԱ, ԳԱԻԶԱ կամ ՀԱԻԶԱ. — Գիւղ
Ամասիոյ կառավարութեան ե առաջնորդու-
թեան ներքոյ: Ունի 65 տուն թուրք, 40
տուն յայն ե 15 տուն հայ՝ որոնք ոչ ե
կեղեցի, ոչ քահանայ ե ոչ դպրոց ունին:
Տուները աղիւսէ շինուած են, կան նաև նա-
րեր վաղատաշէն: Նշանաւոր է տեղւոյ ջր-
մուկը ե շատ առողջարար կը համարուի.
ամէն տարի մայիսէն մինչև սեպտեմբեր Սամ-
սոնէն, Ամասիայէն, Մարգուանէն ե շրջա-
կաներէն կու գան խումբ խումբ: Հայերն ե

Յոյնները ունին երկու մեծ մեծ խաներ. Հայոցը՝ կը վերաբերի Մարգարանու եկեղեցւոյն, իսկ Յունացը՝ Սամոնի: Տեղւոյս բնակիչք առհասարակ երկրագործ են:

ԽԱՓԱՆ. Տես ԿԱՊԱՆ:

ԽԵԼԹՈՒԹԱՆԱՍ. — Գիւղ Գարուայ գաւառին, բնակիչները խան են. 80 տուն հայ և 78 տուն վրացի:

ԽԵՂՈՐ. — Գիւղ Արդուինու գաւառին. այժմ ունի 42 տուն լծուրք:

ԽԵՆԻ. — Գաւառ Աղուանից, ընկած է Պօղ-աւաղի հիւսիսային լեռնաշղթայի վրայ: Գաւառին մեծ մասը անալէս հողեր են, վասն զի անջրգի, մերկ, մոխրագոյն հողէ լեռներ և անդարդ ու անմարդաբնակ վայրեր են: Պիտանի է միայն հիւսիսային մասն, և այդ կողմն են Հայոց հետեւեալ գիւղերը. Դոդոս, Սալի-Բէկ, Մեծյիւ, Զիւշամիշ, Այ-Փիրաբեան, Նաւրէս, Զափար-Աւառ, Գեօզ-Բաշաղ, Դաշ-Բաշաղ, Զարդար և Սարարոս:

ԽԵՆՏՈՒԲ. Տես ԽԵՆՏՈՒԿ:

ԽԵՍԱՔԱՐ. — Կը յիշուի Ուտի Առանձնակ գաւառի մէջ:

ԽԵՐԻՎԻՍ. Տես ԽԵՐԹՈՐ:

ԽԵՐԻՍԱՆ. — Գիւղ Արցախի Վարանդա գաւառի մէջ, հիմնուած է լեռնագոտիի մը հիւսիսային լանջի վրայ: Բնակիչք 31 տուն են. ունին Ս. Գրիգոր անուամբ քարուկիր եկեղեցի մը:

ԽԵՐԶԵԹԲ. կամ ԽԵՐԻԵԹԲ. — Աղձնեաց նահանգի հին գաւառներէն մին, որ ՍԵԲ-ԽԵԹԲ. եւ կը գրուի:

ԽԵՅՈՂ. — Հետեւեալ կերպով կը յիշուի Միսիմար Արքայօր բառարանի մէջ. «Է գաւառ ինչ Մեծին Հայոց առ Եփրատ գետով յարեւելից կողմանէ. և ունի ի մէջ Գերջանայ և Երզնկայ զԶուրէն, որ է Սուրենաշէն քաղաքն. և զՊարթևնից գոհակն, որ նահապետեցաւ սուրբ վրայն Քրիստոսի Թէոդորոս ի հօրէ խրմէ: Յայսմ. մալիսի. 11»:

ԽԵԻԱ. — Գիւղ Արտանուշի գաւառին մէջ. մէկ տուն հայ և 23 տուն լծուրք բնակիչներով: — Այս անուամբ երկու գիւղ ալ կայ Արտաշատու գաւառի մէջ:

ԽԵԻԱԿ. — Գիւղ Համշէնի, գրեթէ եւ

րեք ժամ Խարալըն և ութ ժամ Համշէնէն հեռու. կառուցուած է բարձր լեռան մը լանջին վրայ: ԺԲ դարու կիսուն գիւղին հայ բնակիչներէն 200 տուն լծրացան. կան նաեւ սակաւաթիւ կաթողիկէ Հայեր: Բնաիր է գիւղին մեղրը:

ԽԵՔ. Տես ԽԵՔ:

ԽԵՔՈՒՅ ՎԱՆԲ. — Այսպէս կը կոչուի Խէք գիւղի Ս. Գեորգայ վանքը:

ԽՁԱԲԱՌԱՐԱՆ կամ ԽՁԱԲԱՌԱՐԱՆ. — Գիւղ կաթողիկէ Հայոց Զաւարբի (Ախալքալաք) մէջ: Ունի 1860 բնակիչ, որոնց մէջ կան բիշ լծուով ալլազգիներ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը:

ԽՁԵՆԻՍ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ ԺԴ դարու կարծուած յիշատակարանի մը մէջ, Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցիով:

ԽՁԽԱՆԷ. — Տուարածառուի գաւառի մէջ կը յիշուի. ուր կ'ըսեն, կայ քարացած խոտի գէղ և խոտ գողցող աղջիկ մը արձանացած:

ԽՁՆԱԳԻ. — Լեռ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ, որ ունի ընդարձակ քարայր մը:

ԽՁՆԱՎԱՐ. Տես ԽՁՆԱՎԱՐ:

ԽՁՆԱՌՈՒԶ. — Հայաբնակ գիւղ Այրաւրառայ Արագածոտն գաւառի մէջ: Ունի և կեղեցի և 623 բնակիչ:

ԽՁՈՒ կամ ՀՁՈՒ. — Գիւղաքաղաք Սգերդի կառավարութեան ներքոյ. երբեմն գրեւոր բերդաքաղաք եղած է համանուն գաւառին, որ կը կարծուի ըլլալ աղաւաղեալն Աղձնեաց նահանգի Գզեղ գաւառի անուան. Սամոյ արեւելեան հարաւակողմն է: Շինուած է ընդարձակ պարսիկ մը վրայ և շրջապատեալ է մեծաւ մասամբ լեռներէ: Լեռներէն հոսող երկու առուներ իրարու հետ միանալով կը ձեւացընեն Այրիքղէն՝ այսինքն Էրզնէի չորս գետակը, որուն վրայ քարաշէն կամուրջ կայ: Բաւական ծառատուն ունի և երկիրը ջուրերէ շրջապատած լինելով կղզիի նմանութիւն կը բերէ: Օդն ջերմին է և վատաւողջ: Ունի 220 տան բնակիչ, որոնց 120 տանը Հայոց և 100ը Տաճկաց են: Հայերն ունին Ս. Աստուածածին անուամբ հնաշէն և սարդ ոճով կառու-

ցուած եկեղեցի մը, որուն կից կայ խորան մը յանուն Մուշեղի, ասոր համար եկեղեցին կը կոչուի նաեւ նոյն անուամբ: Ունին վարժարան մը 70 աշակերտներով, որոնց խնամք կը տանի Սանասարեան անուամբ հաստաւ տուած ընկերութիւն մը: Ժողովուրդն կրօնաւէր և ուսումնասէր է, և ունի նախնեաց մէկ ժառանգած վեհանձն յատկութիւններ: Բնակիչք ասհատարակ առեւտրով կ'ըրաղին, ի բաց առեւալ փաքը մաս մը, որ երկրաւ գործ և պարզ արհեստաւոր է: Արհեստաւորք և խանութպանք շարաշար կը տանջուին իրենց գործին մէջ, վասն զի ամէն առաւօտ վաճառելի վաճառքները կ'անկնին առած կը տանին շուկայն, որ խեղճ տեղ մ'է, քանի մը աննշան կրպակներէ ձեւացած, իրիկուսնը կրկին գայնս շալկերով ոգեսպառ տուն կը վերադառնան: Երկիրն արգաւանդ է և իրենք աշխատասէր: Կը պատմուի, թէ զիւզաքաղաքս իբր հարիւր տարիներ առաջ քուրդ պէյերու ինքնապետի տիրապետութեան տակ կը գտնուէր և թէ ունէր 1000 տուն բնակիչ, կէսը հայ: Այժմ ևս անուղղակի կերպով տեղւոյն Հայերը Գրգերու հպատակ են, վասն զի խումբ խումբ բաժնուած են քրդական քանի մը ցեղերու վրայ, որոնց պետերէն մի որ զիւզաքաղաքս գայ, անմիջապէս կը հիւրընկալուի իրեններէն. իւրաքանչիւր խումբ ամէն տարեկուս ընծաներ կը տանի իրեն պետին, նախնական սովորութեան համեմատ, և հարկը պահանջած միջոց՝ նոյն պետն ալ զիրենք կը պաշտպանէ ընդդէմ աւազակաց և այլոց: — Գիւզաքաղաքին բերպն այժմ աւերակ է, որուն երկու կողերուն վրայ երկու սրբոց փառքի մատուներ կը տեսնուին: Գիւզաքաղաքէն մէկ ժամու ճանապարհ հեռու է Ս. Կրեկոսի վանքը, զոր կը նկարագրենք ի կարգին: — Նկարագր. Ուղեւորութիւն, Ա. 71-73.

ԽԷՊԻ, ՔԷԼԼՈՐ, ՔԷԼԻՆՏ ԿԱՄ ՖԷՆԿ. — Զուտ հայաբնակ փոքր գիւղ Զէյթունի, յորմէ հեռու է երեք ժամ. մօտը կայ Ս. Գեորգայ ուխտատեղի:

ԽԷՊԻԱՆ ԿԱՄ ՂԷՅՊԻԱՆ. — Հայաբնակ գիւղ Մշոյ արեւմտեան կողմը, 100 տունէ աւելի ունի: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Թոբիա մանուկ: Ունին վարժարան 25 աշակերտներով:

ԽԷՄԻՔԷԿ, ԽԷՄԻՔԷԿ ԿԱՄ ԽԷՄԻՔԷԿ. — Սա. կաւարնակ Հայոց գիւղ Խարրերդու. ունի Ս. Գեորգ անուամբ եկեղեցի մը:

ԽԷՄԻՔԷԿ. — Կը յիշուի Սպերու մէջ:

ԽԷՐ. Տես ՀԵՐ:

ԽԷՐԻՔԷԿ. Տես ԽԷՄԻՔԷԿ:

ԽԷՐՍՈՐ, ԿԱՄ ՔԷՐՍՈՐ. — Քաղաք Ռուսիոյ Օսէնայի կուսակալութեան ներքոյ: Քաղաքին մէջ քանի մը տուն հայ կայ: Տեղւոյն բնակին մէջ միշտ կը գտնուին 40-50 Հայեր, Ռուսիոյ զանազան կողմերէն գրկուած:

ԽԷՔ. ԿԱՄ ԽԷՔ. — Գիւղ Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի հարաւակողմը, Հաստան գիւղէն մէկ ժամու ճանապարհ հեռու. 20 տուն հայ և 3 տուն քուրդ կայ: Հայերն ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը: Տեսարանն բաւական լաւ է: Գիւղին արեւմտեան հարաւակողմն 20 վայրկեան ճանապարհ հեռու, կը գտնուի ԽԷՐՈՒՅ Ս. Վերդ կոչուած անկախութիւն հին վանք մը, որուն շինութեան թուականը յայտնի չէ, բայց կը կարծուի թէ Վարդանանց զէպքերէն վերջը շինուած է: Չեւր շատ հին և անճաշակ է: Բաւական ընդարձակ հող և ջուր ունի, բնակի տեսարանով և հին շինածքներով: Գրեթէ 20 տարիներ առաջ վանահայր Տէր Սարգիս սեան Սաեփան վարդապետի ջանքով շինուեցան քանի որ նոր սննեակներ: Խեքուց վանքի առջեւ շրջապատէն գաւառ Զիւտուն կոչուած տեղ մը կայ, որուն նկատմամբ կ'աւանդեն, թէ ժամանակաւ ձկնորսով լի գեղեցիկ լճակ մը եղած է, որուն վրայ Պօրտաղի հայ մեծամեծներ երբեմն իրենց ընտանեօք կը գրօնուին: — Նկարագր. Ուղեւորութիւն, Ա. 163-4:

ԽԷԼԼԵՃ. Տես ԳԷԼԼԵՃ:

ԽԷԼԼՈՎԻԿ. — Գիւղ Տիգրանակերտի խան գաւառի, Սղերտի կառավարութեան ներքոյ. 10 տուն հայ կայ:

ԽԷՃԻԿԱՆ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Հալքոյ գաւառի. 10 տուն հայ կայ:

ԽԷՄԷՐԻ. — Գիւղ Տիգրանակերտի. բնակչաց մէջ միայն 2 տուն հայ կայ:

ԽԷՆԴԳ. Տես ԳԷՆԴԳ:

ԽԷՆՏՈՒԿ ԿԱՄ ԽԷՆՏՈՒՔ. — Գիւղ Սղերտի Ռընասուան վեհակի մէջ. ունի Ս. Գեորգ

անուամբ եկեղեցի մը:

ԽՆԴԻՒՆ. — Հայաբնակ ագարակ Զէյ-
թունի:

ԽՆԴԱՎՈՒՄ. Տես ԽՆԴԱՎՈՒՄ:

ԽՆԴԻՒՆ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Հէյ-
նէյ գաւառակի. 3 տուն հայ կայ:

ԽՆԴՐ. — Գիւղ Այրարատայ Բաղրե-
ւանդ գաւառի Գարաքիլիսէի վիճակին մէջ,
Նախի գիւղէն մէկ ժամ հեռու: Տասնեակ
տարիներ առաջ կային 15 տուն հայեր և
անէին եկեղեցի: Հայերը հարստահարու-
թեանց պատճառաւ գաղթած են, և այժմ
բոլորնակ է գիւղս:

ԽՆԴՐ-ՊԵՅ-ՎԱԳՅ. — Հայաբնակ գիւղ
Արարիկի Սուէյախէ գաւառակի. Անտիոքէն
6 ժամու ճանապարհ հեռու: Ունի 300ի
շաի հայ, Ս. Փրկիչ անուն եկեղեցիով:

ԽՆԴՐ կամ **ԽՆԴ.** — Գիւղ Խարբեր-
դի. 40 տուն հայ կայ. ունին Ս. Գեորգ
անուն եկեղեցի:

ԽՆԴՐ **ԽՆԴԱ.** — Հայաբնակ գիւղ Տու-
րքերանի Խնուս վիճակին մէջ:

ԽՆԴ. Տես ՀԵՐԴ:

ԽՆԴԻՒՆ կամ **ԽՆԴՐ-ՎՈՒՄ.** — Գիւղ Ա-
խալքալար գաւառի Բարալէթի վիճակին
մէջ. Ախալքալարէն հեռու է 40 վերստ և Ա-
խալքալարէն 21 վերստ գէպի հարաւ: Կը
գտնուի Կուրի ձորակի մէջ, որ կը կոչուի
գիւղիս անուամբ, Խորրըզու ձոր. շինուած է
ճիւղ այն տեղ՝ ուր Ախալքալար և Կուր գե-
տերը կը միանան: Ի հնումն նշանաւոր և ա-
մուր բերդաքաղաք եղած է Խորթըզ. Բեր-
դի հիմնարկութիւնը կը վերագրուի Պարսից
կիւրտ թագաւորին: Վրաց պատմիչներու
ըսածի համեմատ, այս բերդը շատ ընդդի-
մացի է Աղեքսանդր Մակեդոնացոյն: Խոր-
թըզ բերդը կը յիշուի նաև Պամպէոսի ար-
շաւանքներու ժամանակ, որուն նա տիրեր
է երկար ժամանակ պաշարելէ և արիւնա-
հեղ կոխներէ վերջ: Հոս վրաց վախժանդ
Ղուրգաւան թագաւորը սպասեր է Յոյնե-
րու և Պարսից պատերազմներու հետեանքին
և երբ Յոյները յաղթեցին, վախժանդը
թաւաճեց յարձակերէ և անոնց վրայ և մեծ
ջարդ տուեր: 1624 թուին հոգակաւոր
Մուրադ Գեորգ Սահակաձէ մեծ ջարդ տուաւ
Պարսիկներուն և Խորթըզը անոնց ձեռքէն

առաւ: Վախժանի ժամանակ (ԺԲ դար) հոս
կը կենային երեք երեսներ. 1770ին վրաց
Հերակլ թագաւորը Ասպինջայի մօտ Տա-
ճիկներուն յաղթելով կը տիրէ նաև Խոր-
թըզի, բայց յետոյ կ'անցնի զարձեւել Տա-
ճիկներուն ձեռքը և կը մնայ մինչև 1828
թուականը, յորում Փասկեպօլի թաւախի
զօրավորը առանց պատերազմի Խորթըզը
կ'անուա: Խորթըզի պատմական բերդը այժմ
բոլորովին աւերակ է: Գիւղը բաղկացած է
229 տնէ և ունի 1360 հոգի, որոնցմէ
միայն 25 հոգի հայ են, իսկ մնացածները
թուրք:

Խորթըզի մօտ ձորը ճիւղաւորուելով եր-
կու մասի, մէկ մասը կ'երկնայ գէպի հա-
րաւ, իսկ միւսը գէպի հիսիսային արևելք:
Խորթըզի ձորէն գոռալով գոգոռալով փըր-
փրաղէզ վազող Ախալքալարի գետը, երկու
կողմերէն հոսող բազմաթիւ վճիռ աղբիւր-
ները, վերէն թափուող մեծ ու փոքր ջրվճի-
ռները, շրջապատյա ճանապարհի և բնութեան
գեղեցիկ ու զրաւիչ տեսարանները ուղեւորը
կը զուսմացնեն: Խորթըզ իր բերրի ձորովը,
բազմաթիւ պարտէզներու տեսակ տեսակ հա-
մեղ և անուշ պտուղներով՝ զլիաւորարար
տանձովն ու խնձորով, Ախալքալար գաւառի
ամբարանոցը կարելի է համարել: — Փորձ,
Գ. XII, 107-8: Զաւախք, 9-10:

ԽՆԴԻՒՆ կամ **ԽՆԴԵՆ.** — Գիւղ Զարան-
ճագի Փէրին գաւառակի. 20 տուն հայ և
5 տուն բուրդ բնակիչներով: Հայերը ունին
Ս. Յակոբ անուն եկեղեցի մը:

ԽԻԻՇԿ. — Հայաբնակ գիւղ Վան-Տոսպ
գաւառակի թիմարայ մասին մէջ, Բզնու-
նեաց ծովակի եզերքը, Ամկայ բերդին ա-
րեւելեան և Լմայ ջրհանի արեւմտեան կող-
մը: Ունի Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցի
մը և 100է աւելի տուն:

ԽԻԱՆ. — Գաւառակ Բաղէշի կառավա-
րութեան տակ և Կինճի կառավարչութեան
շրջանակին մէջ: Գեղեցիկ է գիրքը և բուր-
բովին լեռնոտ. ունի լեռնային աշխարհաց
յատուկ բուրբ բերքերն ու բարեբնեւը: Կան
հսկայ լեռներ, խոր ձորեր ու զաւարագիւղ
հովիտներ: Կլիման զով է, օդն սքանչելի,
բոլորովին մաքուր ու առողջարար: Աղառտ
քաղաքներու և մթնալորաներու յատուկ տե-

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽԻԱՆ ԳԱՒԱՌԱԿԻ

ՀԱՅԱՐԱՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԷՒՅ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՒՂՈՐԷՒՅ		ՏՈՒՆՔ
Փարկայ . . .	3 եկեղեցի . . .	105
Սաղատուն . .	(սըլաթն) 1 եկեղեցի . .	38
Ընկուզնակ . .	1 եկեղեցի . . .	60
Եզի . . .	1 եկեղեցի Ս. Եզիա . .	76
Իշխանձոր . .		70
Սեւիդ . . .	(մօտ գիւղիս է Սեւիդոյ . վանք Ս. Աստուածածին).	12
Արտիունք . .	(երկու թաղ է) . . .	20
Հարսըզ . . .	1 եկեղեցի . . .	10
Բահմեղայ . .	1 եկեղ. Քառսուն Մանուկ .	30
Արխունդ . .	1 եկեղ. Ս. Թովմաս . .	20
Բերմի . . .	4 եկեղեցի . . .	96
Բանի . . .	1 եկեղեցի . . .	30
Հօսնէր . . .		8
Հաւկունք . .	1 եկեղեցի աւեր . . .	8
Խըլովիկ . . .		10
Փուրի . . .	1 եկեղ. Այս ութ գեղեր	7
Տըվալինկ . .	» կը կոչուին Տալ-	10
Հազմանք . . .	» շորիկ. բաւական	15
Հալողէնք . . .	» առատ երկաթ կը	5
Հոսնուա . . .	» հանեն իրենց	5
Հարթիկ . . .	» հանքերէն:	5
Վերին գեղ . .		12
Մէզրէ . . .		15
Հարթխոյ . .	1 եկեղեցի . . .	15
Շըրմունակ . .	1 եկեղեցի աւեր . . .	4
Ռաբայ . . .	5 եկեղեցի աւեր . . .	5
Բը-խորան . .		
Գալիէ-գոգան }	Այս գեղերուն վիճակը գիտ-	
Ատողան բերդ }	ցող չկայ. միայն գիտեմ թէ	
Տափըկ }	Գալիէ-գոգան բազմահայ գեղ	
Ավկեր }	մի է, եւ բնակիչք համբաւ	
	ունին արիւթեան:	

սակ տեսակ հիւանդութիւններ գաւառակիս մէջ գոյութիւն չունին և գոյութիւն պիտի չունենան նաև տեղական անվնաս շոյ ու դոյ կոչուած հիւանդութիւնը, եթէ բնակիչները գիտնային քիչ մը ողջապահիկ կա- նոններով ապրիւն Զուրերն՝ յստակ, քաղ- ցրահամ և վերջին աստիճանի պաղ են. ամենածարաւ մարդն իսկ չի կրնար խմել ամբողջ գաւաթ մը այս լիւններու Զուրերէն. եթէ խաղող, վարունդ ձգուին անոնց մէջ, ստատիկ պաղութեան պատճառաւ իսկոյն կը պատուտին: Բնակչաց (հայ և քուրդ) զլխաւոր զբաղմունք են՝ երկրագործութիւն, խահաբաժութիւն, ալիքգործութիւն, շերա-

մապահութիւն, կաւաղործութիւն և ուրիշ քանի մը մանր աշխատութիւններ: Զբար- բի արտերը կը ցանեն տարին երկու ան- գամ: Անտանի են գաւառակիս մածունը, կարագը, սերը և թանհատը. սերն ու մա- ծունը այնքան թանձր ու պինդ են, որ դա- նակով կարելի պէտք է: Գաւառակս է ժեղ- թեմ Տիգրանակերտի առաջնորդական վի- ճակի, որուն գիւղերը, ըստ Գեր. Սրուան, տեանցի կը դնենք առանձին տախտակի մէջ:

ԽԻՁԱՐԱՐԱՆ. Տես ԽԶԱՐԱՐԱՆ:

ԽԻՁԱՆ կամ ՀԻՁԱՆ. — Գաւառս կի- նայ Վանայ արեւմտեան հարաւային կողմը և կը համապատասխանէ Աղձնեաց հի- րգիւն գաւառին: Գաւառս ըստ հոգեւոր իշ- խանութեան վիճակ է Ալթամարայ և ունի հեռեւեալ վեց ստորաբաժանումները Սառ- րիկ Կարկառ, Եհեմձոր, Սպարկերտ, Մամբը- տաքը, Եզար և Խորորտ: Ըստ այժմեան աշ- խարհագրական բաժանման Խիզան կիցնայ Բաղէշու գաւառի հարաւ-արեւելեան կողմը. հիւսիսային սահմանն է Վանայ ծովը, արեւելքէն Վանայ նահանգը, հարաւէն Սղեթ գաւառը և արեւմուտքէն Բաղէշի գաւառը. ըստ Վ. Քինէի ունի 173 գիւղ և 23070 բնակիչ հայ, թուրք, քուրդ և ասորի: Գա- ւառիս նոր ազգային վիճակագրութիւնն չու- նենալով, առանձին տախտակով կը ներկա- յացնենք Խիզանի գիւղերու 1880ին Պօղոս Ծ. Վ. Նաթանեանէ հրատարակուած ցու- ցակն, անուններէն ոմանց դիմաց դնելով նաև հնչման կամ գրութեան տարբերութիւն. ներքև Այդ ցանկէն՝ կը տեսնուի, թէ ըսած տարւան շրջանին մէջ 1860-1880 բար- բարոսաց բնակաւայութեան պատճառաւ հա- յոց մեծագոյն մասը գաղթեր է, այդ ցան- կը քննութեամբ հաստատուած է: 1880էն բակը սեռւ մինչև ցայժմ եղած փոփոխութիւնը, նոր ազգահամարէ մը և քննութիւններէ կա- րելի է հասկնալ: Հնագոյն (1858 տարւոյ) վիճակագրութեան մը մէջ, տարբեր ձևերով գրուած են գիւղերու անուններէն շատերը և եկեղեցիներէն ալ ոմանք տարբեր անուններ ունին: Առանձին սխնակի մը մէջ ալ կը գնենք 1895ին, այս գիւղերէն ոմանց ա- նեցած տանց թիւը:

Գաւառս զարգարուած է բնութեան գե-

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽԻՋԱՆՈՒ

Հ Ա Յ Ա Ր Ն Ա Կ Գ Ի Ի Ղ Ո Ր Է Ի Յ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՒՂԻՅ	1860 Տուն	1880 Տուն	1895 Տուն	ԵԿԵՂԵՑԻՔ
Խիզան				
Վերին Կարասու	40	10	30	Ս. Սարգիս
Ներքին ¹ »	69	5		Ս. Աստուածածին
Կապան	15	0		
Տարօնիս	30	18		Ս. Աստուածածին
Բրօնիս	16	13		
Խուբ Կամ Խուփ	30	3	10	Ս. Աստուածածին
Խուպանց	10	2		
Լիու (հին անուն Այգեծոր)	20	8	20	
Անդենց	15	8	20	Ս. Անանիա
Փայածոր Կամ Փալասար	100	1	10	Աւերակ
Միջին թաղ	8	0		Շէյխ Շէլ. քանդեր է:
Փաթեր	12	0		Քիւրտեր քանդեր են:
Քէլաման	16	0		
Քօլմաս	10	0		
Պէյթամփ Կամ Պէթամին	10	0		
Խիզան բերդապահ աւերակ քաքար ²	50	1		Ս. Յարութիւն
Խաղութան Կամ Խաղուկանց	10	0		
Հայ Հըրիթ	100	20		Ս. Սահակ
Շէն	80	12		Ս. Մեսրոպ
Ամբիս	20	0		Ս. Ստեփաննոս
ԳՈՒՄԱՐ	661	101		
Շէնածոր				
Լի	100	5	10	Ս. Սահակ
Հիւրճուք, Հօրճօնք	15	4	5	Ս. Սարգիս
Վերին Պախուր	22	8	10	Ս. Սարգիս
Ներքին »	7	0		
Քալքանիս	20	0		Ս. Սիմէոն
Պէսոյենք	12	0	50	
Քասր Կամ Կասր	8	3		
Խարխոց	50	26		Ս. Սահակ
Խաքիվ Կամ Խակել	30	17	40	Ս. Աստուածածին
Մանդենց	10	7	20	
Մահմուտենց	20	10		Ս. Աստուածածին
Պրօշենց	20	7	20	Ս. Անտոն
Անապատ	12	4		Ս. Գէորգ
Փարս	10	1	10	Աւերակ
Եզանց Կամ Եզունձ	10	6	10	
Նորաշէն	20	15	20	
Տի	40	26	60	Ս. Աստուածածին
Ս. Խաչ	22	15		Ս. Առաքեալ
Ազգօր	25	4		Աւերակ
Ուրանիս	90	60		Ս. Թովմաս
Շիրէզ	10	0		Ս. Գէորգ
ԳՈՒՄԱՐ	1214	319		

(1) Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ այս գիւղ 500 տուն հայ ժողովուրդ ունեցեր է:
 (2) Ասոր նախկին թիւն ստոյգ չգիտցուիր, աւանդութեամբ կ'ըսեն. մէկ գիշերուան մէջ 1500 տուն գաղթեր են: Էւ թէ քաղաքն շէն եղած ժամանակին 4000-5000 տուն հայ բնակիչ ունեցեր է:

ԱՆՈՒԱՆՔԻ ԳԻՒՂԻՑ	1860 Տուն	1880 Տուն	1895 Տուն	ԵԿԵՂԵՑԻՔ
Սպարկերտ				
ՓՈՒԱԳՐՈՒԱՆ ԳՈՒՄԱՐ	1214	319		
Ողանդ կամ Յողանդ	20	7	13	Ս. Գէորգ
Հուրուկ վերին	30	5	30	Ս. Սարգիս
Ներքան	10	3	8	
Վերին կօտենց կամ կուտենց	16	6	12	Ս. Ստեփաննոս
Ներքին » » »	25	20	30	Ս. Սարգիս
Ճաճուան կամ ճաժվան	40	30	50	Ս. Երրորդութիւն
Սեւ քար	18	10	30	
Բազենց կամ Բազմենից	20	18	21	Ս. Թէոդորոս
Լուար	10	8	15	
Թաղ	12	8	15	
Կեղէս կամ Գիւղիս	25	3	13	Ս. Սարգիս
Տանձիս	8	1	10	
Մատ	20	14	10	Ս. Սահակ
Դաշտ	25	6	8	
Զմէն կամ Մատձմէն	30	16	20	Ս. Աստուածածին
Տուաղուս	10	2	25	
Կռան	18	5	5	Ս. Առաքեալ
Խաւուս կամ Խածուս	22	7	10	Աւերակ
Ներքին Հուրուք կամ Հիւրուկ	14	3	20	
Խուլթ	26	10	15	Ս. Աստուածածին
Նըզարի ազէն				
Բաստ	120	25	60	Ս. Աստուածածին
Բերթակ կամ Բերդակ	12	2	10	Ս. Սիմէոն
Սօրի կամ Սօրիկ	50	6	25	Ս. Աստուածածին և Ս. Քրիստափոր
Մամրտանք				
Կօնէս կամ Կոնիս	15	0		Ս. Յակոբ
Գուգէնց	12	0		Ս. Սարգիս
Մօտ	20	0		Ս. Գէորգ
Մէշայ	40	2		Ս. Մինաս
Շէն աղբիւր կամ Շնաղբիւր	40	1		Ս. Սահակ
Հարաթ	10	0		Ս. Պօղոս Պետրոս
Հարսօղ	18	0		Ս. Աստուածածին
Հաւախօս	12	0		Աւերակ
Կարնայ	25	1		Ս. Կիրակոս
Պարկանց	30	2		Ս. Գէորգ
Ապարանց	60	3		Ս. Աստուածածին
Սէխ	60	4		Ս. Աստուածածին
Օվ	30	3		Ս. Թովմաս
Բվան	18	0		Ս. Գէորգ
Կթանց	30	0		Ս. Սարգիս
Հովնատանց	17	1		Ս. Պօղոս Պետրոս
Էրուն				
Զումայ	16	6		Ս. Աստուածածին
Պուխ	10	1		Ս. Կիրակոս
Մըզրոյ	20	4		Ս. Գէորգ, Ս. Վարդան
Ավին	20	10		Ս. Շմաւոն
Նապային	50	15		Ս. Գէորգ
Սիտէսք	40	7		Ս. Սիմէոն
Մըրջ	10	0		Աւերակ
Սիֆօր	15	0		
Սօք	20	0		Աւերակ
Պօթկի	16	0		Ս. Աստուածածին
ԳՈՒՄԱՐ	2449	594		

խցիկ տեսարաններով: Նշանաւոր են Պանսր անտառապատ լեռը՝ որ կ'անջրպետէ արեւմուտեան խիզան և Տատիկ գաւառները: Պաւսրոսը կամ Բաղաշոտը՝ որ իբր հսկայ կուղի կը բարձրանայ Սպայկերտ, Կարկառ, Մոկս և խիզան գաւառաց մէջ: Մալքէշցի վրանարնակ Քուրդերը՝ առաջինին, իսկ Ալ-կանցիք՝ երկրորդին անմահական օգուով ու լրով, առատ բոյսերով ու դարբներով՝ աւելն տարի աժառն կը սնանին և կը սնուցանեն իրենց բազմաթիւ խաշն ու արջառն: Խիզանի աժէն գիւղ ու գիւղակ ունի առուակ ու վտակ, որոնք տակաւ առ տակաւ միանալով մեծ գետակ մը կը կազմեն, գէպ ի հարաւ ընթանալով Տիգրիսի այն օժանդակին կը խառնուին, որ Մոկաց արեւմտեան և կարկառի արեւելեան բարձրաբերձ լեռներու սրտերէն կը ծագին: Գարնան երեք աւիտներու մէջ այդ գետը յորգելով անանգանցիկ կը դառնայ: Բնակչաց ուսեստն է ընդհանրապէս հաճար և խուս, որ շողգամի չրաներով ու կորեակի կամ ցորենի ալիւրով կը պատրաստեն՝ հոգէ մեծ պտուկի մէջ ջրախառն եփելով: Հայ բնակիչները առողջ, գեղեցիկ, պարթեւ, կարծի, ուժեղ և շատերը նշանաւոր զինավարժներ են, կը հագուին քրդական տարազ: Գաւառիս մէջ զաշտերու նուագութեան պատճառաւ բուսաբերութիւնն այնչափ զոհացուցիչ չէ: Շատ ընտիր է խաղողը, յորմէ կը շինեն անաբուստ և անխարդախ պատուական զիններ: Երկրագործական նախնական ձեւն կենդանի կը մնայ գաւառիս մէջ, երկու սեւերն հաւատար չարքաշութեամբ կ'աշխատին: Խաղողէն զատ գաւառի բերքերն են. գահրի (graine jaune), ծխախոտ, կորեակ, ցորեն, մեզր և մոմ, այս բերքերէն տարուան մէջ միջին հաշուով առաջ կու գան հետեւեալ համեմատութեամբ.

Խաղող . . .	160000	հզրգր.:
Գինի . . .	80000	»
Գահրի . . .	60000	»
Խաւիտ . . .	50000	»
Կորեակ . . .	50000	»
Ցորեն . . .	27000	»
Մեզր . . .	800	»
Մոմ . . .	800	»

Գումարն... 428600 հզրգր.:

Խաղողն ու գինին մեծաւ մասամբ կը տարուին մերձակայ գաւառները, գահրին և մոմն կը զրկուին արատահման: Ամբողջ խիզանի մէջ կան շուրջ 100 գիւղեր, 600 անէ աւելի Հայեր և միացեալը Քուրդեր և Ասորիներ: Քրդական գանազան գիւղերու մէջ կը նստին նշանաւոր բուրդ ազաներ, որոնք կը զբաղին մի միայն աւազակութիւններով: Շատ տարիներէ ի վեր կողմանցս Հայերը անտանելի նեղութիւններ կը կրեն անոնց ձեռքէն: Ժամանակաւ բազմահայ և գաւառագլուխ խիզան քաղաքի մօտ էր Պէյրամ անուն հայաշատ գիւղը, լի աւանայն բարութեամբ: Գրեթէ 50 տարի առաջ Մոկաց Արվազու գիւղէն Մուլա Սամբաթուլլահ անունով բուրդ մը կու գայ խիզանու գաւառի այդ Պէյթամ գիւղը և միամիտ Հայերու կողմէն կը հիւրասիրուի. իր խորամանկութեամբ մեծագումար հարստութիւն կը գիղէ և իր ընտանեաց ապագան կ'ապահովցնէ. իր սրդին տիրահոյսակ ճէլալէտաին, հօրը չըրածները սկսաւ ընել, հարտահարելով խեղճ Հայերը: Սա՛ Պէյթամ մու Մուրատ անուն հայու մը հարստութիւնը, ոչխարները, տաւարը, զովէները զրաւելով, անոր տունը բնի կը քանդէ, որպէս զի անոր քարերով իրեն տուն շինէ: Կը քանդէ նաև խիզանայ բերդապահ քաղաքի Ս. Յարութիւն հոյակապ եկեղեցին և քարերը իր տան շինութեան կը դործածէ: Գէլալէտաին՝ Պէյթամու տէր գառնալով, քանդել տուաւ թէ՛ խիզանի և թէ՛ անոր շրջակայքի բազմաթիւ հնութիւնները, եկեղեցիները, մատուռները և կիտակործան տաճարները, միով բանին չարաչար վարուեցաւ բրիտանեայ սրբութիւններու հետ: Այնուհետև ոտք կոխեց նաև Կիւզէլ-աէրէի, Տաա-կու, Կարճկանի և Կեցանայ սահմանները: Գէլալէտաինէն զատ խիզանու գաւառի անհամար չարիք հառուցած են նաև Խօրօզցի Բէշիր, Սաբման, Մուրատ, Ամար, Քէմալ, Եւսուֆ, Խալէ, Բէշիա, Տէրվիշ և Սէլիմ անուն գլխաւոր բարբարոսները: Ասոնցմէ վերջն ալ յաջողարար մինչև մեր օրերը անպակաս եղած են անօրէն բարբարոսներ, որոնք իրենց արբանեակներով առկն ու վրայ բրած են ամբողջ խիզանը, որով և բազ-

մաթիւ հայաբնակ գիւղերը գատարիւներ են: Ժամանակաւ Խիզանը ունեցեր է շուրջ 1200 տուն, իսկ այժմ՝ անհամեմատ կերպով նուազած է հայ տանց թիւն:

Ասկէց գրեթէ 32 տարի առաջ Կ. Պոլսի Խիզանի Ռաւաճախիքաց Ընկերութիւնը մեծ փոյթ տարած է գաւառին մէջ կրթութիւնը տարածելու և ունեցեր է չորս ուսումնարաններ, որոնցմէ մայր դպրոցը կը գտնուէր Սորի գիւղի մէջ. վերջին տարիներու իրար յաջորդող աննպաստ դէպքերու շնորհիւ ուսուցիչները ցրուեցան և ուսումնարանները փակուելով, գաւառին բնակիչք մնացին նոյն ամենաթիշուատ վիճակի մէջ: — Խիզանու վանքերն են՝ ա. Գամաղիէի վանք, Էկու գիւղի արեւմտեան կողմը. ունի գմբէթաւոր, գեղեցիկ և հոյակապ եկեղեցի մը և քանի մը խուցեր. բ. Եօթն Խորանայ վանք, Փաւլաճոր գիւղի հարաւային կողմը. գ. Շինիձորու Ս. Խաչ վանք. դ. Ս. Հրեշտակապետաց վանք. ե. Խնձորուտայ Ս. Գեորգ, նոյն գիւղի արեւելեան կողմը, բարձր գերբով. զ. Մկարայ Երաշխաւոր Ս. Աստուածածին. ե. Գերշիւ Ս. Աստուածածնայ վանք, Սեղ գիւղի արեւելեան կողմը. ը. Ապարանից Ս. Խաչ, և այլն: Այս վանքերէն շատերը կործանած վիճակի մէջ են և մէկ քանին միայն վանահայր ունին: — Խիզան գաւառը ներկայիս գլխաւոր քաղաք կամ գիւղաքաղաք չունենալով, արհեստներ գրեթէ չեն գտնուիր. միայն մէկ քանի տեղ ոտաւայնակութիւն և դարբնութիւն կ'երեւին: Հին Խիզան քաղաքին տեղ, կայ այժմ Խիզան գիւղ մը, ուր կը նստի գաւառապետը. կառուցուած է համանուն վտակի մը եզերքը, 35 հզրմ. Բաղէշն հետու հարաւ-արեւելեան կողմը. շրջապատեալ է լաւ մշակուած բլուրներով: — Արտօսը Հայաստանի, 167-202: Մաւսիս, 3220: Մշակ, ԺԸ 47: Սրբաւայրեր, 137-143: Վ. Քինէ, Բ. 566-568: Եւ այլն:

ԽԻՒՍԱՆԷ. — Լեւ Սարգստայ Վարաժնունիք գաւառի հիւսիսային կողմը:

ԽԻՒՍԿԱՆ. — Գիւղ Արարատայ Բաղրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղէն կէս ժամ հեռու: Ունի 25 տուն Մամսանցի քուրդ: Խաչուայ գետակը գիւղին արեւմուտքն քն-

րելով կ'անցնի. ամառը իր ջուրը հիւսիսային բարձր գիւղերու մէջ բաժնուելով գիւղոյի հասնիր:

ԽԼԱԹ կամ ԱԽԼԱԹ. Գ.Պ. AKHLAT. — Գաւառակ Բաղէշի կառավարութեան ներքեւ, սահմանքն են հիւսիսային և արեւելեան կողմէն Մշոյ գաւառը, արեւելեան կողմէն Վանայ լիճը և հարաւէն Բաղէշու գաւառը: Ունի բաւական թուով գիւղեր, մեծ մասամբ հայ: Վ. Քինէի համեմատ ունի 23659 բնակիչ, հետեւեալ բաժանմամբ.

Մահմէտականք	16600
Հայք	6609
Յոյնք	200
Եզդիք	250
Գումարն...	23659

Հայաբնակ գիւղերու վիճակագրութիւնն առանձին տախտակի վրայ կը տեսնուի, որ սակայն իբր երեսուն տարի առաջ պատրաստուած է և այժմ թիւերու մեծ փոփոխութիւնք եղած են: Երկիրն առ հասարակ տափարակ է, օդն և ջուրը բաւական զոհացուցիչ. հոգն աւազուտ է բայց արգաւանդ և յառաջ կը բերէ ընտիր ցորեն, կորեակ և բրինձ: Գաւառակիս բերքերն են նաեւ գաղի խէժ, մեղր և մօմ: Այս բերքերէն տարին միջին հաշուով յառաջ կու գան.

Ցորեն	82000	} 172000 քիւէ:
Կորեակ	90000	
Բրինձ	34000	
Գաղի խէժ	25000	} 62000 հզրգր.:
Մեղր	2000	
Գեղին մեղրամօմ.	1000	

Բուսոց նուազութեան պատճառաւ ժողովուրդը ստիպուած է հողերու պատուական մասը պահելու խոտ ցանելու, ինչպէս՝ առուոյս և կորնկան, որոնց հետ միացընելով նաեւ մարգագետիններու խոտերը, հազիւ կրնան իրենց կենդանիները աշունէն դարուն կերակրել: Խաթու բնակչաց առուտունն Բաղիշոյ և Վանայ հետ է: Գաւառակս ցամաքաւ Վանէն հետու է 5 օր շրջան ընելով ծովկերքէն, իսկ նաւով 7½ ժամ: Գաւառակիս մէջ կայ տեսակ մը մոխրագոյն փութ

բար, որ յարմար է ամէն տեսակ շինուածոց. կը գտնուի նաեւ մութ կարմիր բար նշնայէս փուխ, որոնցմով կառուցուած են յիշակայ գաւառաց վանքերը եւ եկեղեցիները: Պատուհներէն նշանաւոր են կեռասը, ծիրանը, տանձը ու խնձորը՝ իրենց զանազան տեսակներով: Գաւառակիս արեւմտեան

այն հին քաղաքներէն մին է, որոնք թատր եղած են բազմաթիւ պատերազմերու եւ յարձակմանց: Իր գեղեցիկ ծովեզերեայ զիրքն, պտղաւէտ պարտէզները եւ այլ նախանձերի պարագաներն, բննաւորներու ուշը առ խնքն գրաւած են: Մեր պատմութեան մէջ կոչուած է նաեւ Քաղաք Բզնունեաց, Տուրուքեանի նշնանուն գաւառի մէջ լինելուն պատճառաւ: Կիրակոս պատմիչ Զաքարէ եւ Խանէ իշխաններուն համար կ'ըսէ, թէ «կամեցան առնուլ եւ զհայկապո Քաղաքն Բզնունեաց՝ որ կոչի խոր»։ Տայոց Դաւիթ կուրապաղատը, 977 թուին, պաշարեց քաղաքս Շահարմէն խլաթու տիրեց 1182 թուին: Անոր մահէն վերջ, գերիները քաղաքին տիրեցին: 1185ին Սալահատտին սկսաւ զանոնք վանել, բայց չյաջողեցաւ. իսկ իւր եղբորորդին, 1207ին կատարեւապէս զանոնք նուաճեց: 1210ին ճէլալէտտին խաղէզմ շահը քաղաքս առաւ Սալահատտինի Մէլիք իւլ էշրէֆ անուն միւս եղբորսրդին, բայց վերջինս սելճուգեան Ալայէտտին սուլտանի օգնութեամբ, դարձեալ խլաթու տիրեց: Յետոյ Մողոլները քաղաքս աւերեցին: Հարիւր տարիներէ աւելի Սելճուգեանց ձեռքը մնաց խլաթ եւ յետոյ անցաւ Օսմանեանց: Դահմազ շահը, 1548ին տիրելով քաղաքին, բերդը հիմնայատակ կործանեց, որով եւ յետոյ Սուլտան Սիւլէյման նոր բերդ շինեց ծովեզերքը: Բայ ի պատերազմներէ, բնական աղետից եւ նիւթակայ եղած է խլաթ. 1446ին սաստիկ երկրաշարժ մ'ունեցաւ, որով կործանեցան բազմաթիւ շէնքեր: Խլաթ կառուցուած է վանայ ծովակի տրեւմտեան հիւսիսային եզերքը, ընտապաշտակի մը վրայ. իր այդ բարձր դրից շնորհիւ ծովէն ծածկուելու վտանգէն զերծ է. իրեք կողմէն պաշար աւարտելէ վերջ ունի ցած ընտներ: Քաղաքս կը գտնուի Բաղէշի հիւսիսային արեւելեան կողմը 40 հազարամետր հեռու: Նախկին պայծառութեան նկարագիրը չենք կարող ընել, վասն զի մեր պատմիչներէն այդ մասին բան մը մեզ հասած չէ եւ աւերակներէն ալ կարելի չէ գտնել, որովհետեւ կործանումը եւ աւերածը խիստ մեծ եղած է: Այժմ խլաթ զանազան թաղերու անուամբ կը յիշուի, ինչպէս Գրդգ-

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽԼԱԹՈՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԴՈՐԷՒՅՑ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՐԴՈՐԷՒՅՑ	Տուն	Հոգի
1. Ագրակ	6	51
2. Աղաղ	18	139
3. Էլմալը	16	132
4. Թեղուտ	215	1728
5. Թուխ	25	208
6. Տափաղանք	90	873
7. Խուլիկ	20	183
8. Խարապաշէհիր	28	209
9. Խաղիկ	25	227
10. Խղակ	60	496
11. Կուշտեան	26	249
12. Կծուակ	60	514
13. Կամուրջ, Կարմունճ	57	688
14. Հերսոնք, Յետրոնք	28	262
15. Ճիգերօք, Ճիգրէն	10	115
16. Ճեմալտին, Ճամալտին	15	153
17. Մեծք	20	185
18. Մառնաղանք	12	103
19. Շամիրամ	22	178
20. Ուրթափ	40	271
21. Զրհոր	36	283
22. Սպրաձոր, Սփռաձոր	29	176
23. Սղորդ	15	138
24. Զորկանք	12	95
25. Փրիտու	115	1000
ԳՈՒՄԱՐ	1000	8656

հիւսիսային կողմը, հարաւ հիւսիս երկնցած է Նազուկայ ծով կոչուած խաղաղիկ լճակն, որուն ջուրը քաղցր է եւ ձուին համեղ, մէջն ալ կայ փոքրիկ կղզեակ մը: Խլաթայ վանքերն են. Թեքրաւոյ Ս. Յովնանէն եւ Մատնալանքի Ս. Աստուածածին:

ԽԼԱԹ կամ ԱԽԼԱԹ անուամբ ծանօթ է վերոյիշեալ գաւառակի գլխաւոր վայրը, որ ի հնումն նշանաւոր եւ բազմամարդ քաղաք էր եւ այժմ դարձած է գիւղաքաղաք: Ախլաթ

շար, Սիւրբ-Մարտիրոս, Սիւրբ-Մարգարէ, են: Բուն քաղաքին տեղն է, խաւարապատ-շէշիւր բուռածը, սրուն դիրքը ձորա-մէջ է և մէջէն կ'անցնի քաղցրահամ ջուր մը: Չորին մէջ կողմնակի կայ ապստամբ բլուր մը տափարակ, ուր ցարդ կը աւա-նուին նախնի բերդին խիստ սակաւ մնացորդները: Կան նաև զանազան ձևերով մեծամեծ քարանձաւներ: Յայտնի չէ, թէ ի՞նչ նպատակաւ շինուած են այդ քարանձաւները, զորոս այժմ բնակիչը կը գործածեն իր-

մահարձաններէն զատ կայ նաև բնորոշակ գերեզմանատուն մը Տաճկաց, ամէնքն ալ տաճկերէն արձանագրութեամբ կանգուն քարերով: Հայ բնակչաց աւանդութեան համեմատ, զոքս այն Տաճիկներու գերեզմաններն են, որոնք յաղթուեցան Սասունցի բաշ Գաւիթէն: Խալթ այժմ հինգ թաղերու բաժնուած է և ունի 200 տուն բնակիչ, որոնցմէ 15-20 տուն Հայոց են, որք կը բնակին Սարապա-շէշիւր թաղի մէջ և ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը:

62. Խալթու տեսարանը

բև մարագ: Հին շէնքերու մնացորդ կը հաւարուին բաղնիքի մը աւերակները, որ ցարդ կ'երևին: Քրիստոնէական նշան մը կամ հին եկեղեցւոյ մնացորդ և աւերակ ամենեւին չի տեսնուիր. վասն զի այլազգեաց տիրապետութեան ժամանակ բոլորովին եղածները անհետացան և անոնց տեղը մահմէտականներու մզկիթները և շիրիմները շինուեցան: Այդ շիրիմներն կը վերաբերին մահմէտական մեծամեծներու և քաջերու. ոմանք բուրձի են, այլք բազմանկիւնի և սրածայր գմբէթով, սրոնց իրեն զազափար մը կրնայ աալ մեր թիւ 63 պատկերը: Գմբէթաւոր

Խալթայ այժմեան բերդը, շինուած է քաղաքէն հեռու, ծովեզերքը, դեռ կանգուն են աշտարակներով և բուրգերով պարիսպները. ծովափի պարիսպը ալիքներէն քայքայեր է: Երբեմն բերդիս մէջ կային շատ բնակիչներ, ինչպէս յայտնի է բազմաթիւ տներէն. իսկ այժմ հազիւ քանի մը տուն բնակիչ կայ, միւսները բոլոր կործանած են. կայ նաև փառաւոր մզկիթ մը՝ հանդերձ մի նարէով: — Ստորգր. հին Հայաստ. 121-122: Տեղգր. Հյստ. 270-271: Մատիւ, 3220: Լիւն, Բ. 280-297: Քինէ, Բ. 564-566: Արձագանք, Ա. 375:

ԽԱԹԱՂ. — Հայարնակ գիւղ Սիւնեաց խողը գաւառի արեւմտեան մասին մէջ, մօտէն կ'անցնի համանուն գետակ մը: Բընակիչը 35 տուն են և երկրագործութեամբ կը զբաղին:

ԽԱԶՈՐԻ ՎԱՆՔ. Տես ԳՐԻԳՈՐ (Ս.):

ԽԵՆՑ. — Փոքր գիւղ Աղձնեաց խիւղան գաւառի Սպարկերտ վիճակի մէջ. 1858ին ունէր 2 տուն. այժմեան վիճակն անծանօթ է:

ԽԱՊԱՇԻ ՎԱՆՔ. — Յիշատակարանի

են և իրարու մօտ կանգնած են երեք տարբեր ժայռեղէն թերակղզիներու հարթ մակերեսայիններու վրայ: Ժայռերու ստորուտէն քերելով կ'անցնի խծիօնից կամ Տեկոսի առուակը. զրաւիչ է այս տեղ բնութիւնն և շատ գեղեցիկ: Վանքերու շինութիւնն, ընդհանրապէս ժ-ժ-Պ դարերու մէջ եղած կը համարուի, հիմնուելով այդ ժամանակներու թուականներով ծանօթ արձանագրութեանց վրայ:

Առաջին վանքը՝ որ ժողովրդեան աւան-

63. Խծիօնից վանքերը:

մը մէջ կը յիշուի այս անուամբ վանք մը ի կեդի:

ԽԸԼԻ ԳԱՐԱԳԻԼԻՍԷ. Տես ԳԱՐԱԳԻԼԻՍԷ ԽԸԼԻ:

ԽԵՆՈՐԷ, ԽՅԿՈՒՆՔ կամ ՀԻՆԳ ՍՈՒՐԲԷՔ. Թուրք. ՊԷՇ-ԲԵԼԻՍԷ. — Այրարատայ ճիրակ գաւառի արեւմտեան մասին մէջ կը գտնուին հրաշակերտ վանքերս. Կարսէն հեռու են 35-40 վերստ, դէպի աքեւելեան հարաւ և Տեկոսի արեւմտեան կողմը կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Այս հնադարեան հրաշալիքները թուով հինգ

դուրեմամբ Ս. Կարապետ կը կոչուի, իր հարտարապետական ոճով բաւական տարբեր է միւսներէն. թէև հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ, բայց կրնանք համարիլ ամենէն հնագոյնը և թերեւս ժամանակակից Տեկոսի Ս. Երրորդութեան և Սրէնու Կաթողիկէի: Արտաքին ձեւը բազմակիւնի բոլորը է և ներքուստ խաչաձեւ Գ մետր երկայնութեամբ և նոյնչափ լայնութեամբ: Գմբէթը խոռոչաւոր է Ս. Սարգսի նման, սակայն գեղարուեստէ զուրկ. գալարուն սիւներու վերին խոյակ-

ները միայն զարգարուած են՝ տեղ մը աւիճի և ուրիշ տեղեր ծաղկածն քանդակներով, կաթուղիկէի ներքին բոլորշի մասը, բաժնուած է ութ անկիւններու, ուրոնց կամարներու տակ կան նեղակ պատուհաններ: Եկեղեցւոյ երեք կողմերու որմերն և տեղ տեղ ունին եղծուած համառօտ յիշատակարաններ, որոնց միոյն յայտնի թուականն է ՆԾԴԵ (= 1006), Անանիա Արշարունեաց և Շիրակայ եպիս-

64 Խժկօմից Ս. Սարգիս եկեղեցիւմ:

կոպոսի և Գագիկ թագաւորի ժամանակ: Կ'ենթադրուի, որ եկեղեցիս աւարտած կամ վերանորոգած է Կատրանիդէ բարեպաշտ թագուհին: Երեք դռներէն միոյն՝ արեւմտեան դրան ճակատը քանդակուած և անադարտ մնացած է Սարգիսի հետեւեալ խօսքը. Այս դռն Տեառն է և արդարք մտանէն ընդ տա:

Ս. Սարգիս եկեղեցին կառուցուած է Ս. Կարապետի հանգէպ, զեղնագոյն հրաբրդխային փափուկ քարէ, նուրբ և ընտիր քանդակներով. արեւելեան ձորակի

կողմէն կիսաւեր պատ մը կը միացընէ այս եկեղեցիները: Բագրատունի պայագատնէրու վերջին կայծն շիջուցանելու պատճառ եղող մասնիչ վէստ Սարգիս, անարգ մահով մեռնելէն առաջ, Սամուէլ Անեցիի վկայութեան համաձայն, կանգնեց է այս Ս. Սարգիս գեղեցկայարմար տաճարը. «Մեծապատիւ վէստն Սարգիս՝ զկնի բազում շինուածոց, բերդից և եկեղեցեաց, զհրաշալի զվանս զթժկաւնս շինեաց, պայծառ պսակաւ զարդարեալ զքաւարանն, որ է Ս. Սարգիս»: Եկեղեցիս արտաքուստ բոլորշի է և ներքուստ խաչածն բոլորակ թեւերով, 12¹/₂ մ. երկայն և 11 լայն. ունի չորս հատ պատարագի խորաններ և նոյնքան զադոնի պահարաններ՝ վերին յարկը, և սեղան մը՝ որ այժմ զարդարուած է բաւական ընտիր խաչկալով ու անօթներով: Եկեղեցւոյն ճարտարապետական ոճն շատ սիրուն է. արտաքուստ թէև բոլորշի կ'երեւի ձևով, սակայն քսան անկիւններու բաժնուած է և զարդարուած է բարակ սիւնակներով և բազմաձալ կամարակներով. սիւնակներու թէ՛ վերի և թէ՛ վարի մասերու խոյակները կը ներկայացընեն նուրբ քանդակներ: Հրաշալի է նաև անկիւնաւոր կաթուղիկէն, նոյնպէս սիւնազարդ և եռանկիւնածն խոռոչներով. 1878ին նորոգուած է նաև այս կաթուղիկէն և ծայրը կանգնած են փրկչական քառաթեւ խաչը: Արտաքին որմերու վրայ կան բաւական թուով արձանագրութիւններ, որոնցմէ հնագոյնն իւնի ՆԶԲ (= 1033) թուականը, և միայն այդ արձանագրութեան մէջ կը յիշուի մատնիչ Սարգիսը, որ Հոռոմոց թագաւորներէն սիրուած և Անրիպատ Պատրիկ վէստ և Գռն աւրելից պատուանուններն ստացած էր: Արձանագրութեանս մօտ կայ երկրորդ մը՝ երկրորդ կամարի ներքեւ ՈՂ (= 1221) թուականաւ, որ կը յիշէ խաչոտ Շեխանցի նուէրները Ս. Սարգիս. ասոր ներքեւ ՈԲ (= 1153) թուականաւ արձանագրութիւն մը, կը պատմէ Պողոս անուն անձի մը ձեռքով վերստին նորոգութիւնը և կը պատուիրէ վախճանող միաբաններու համար անխափան ժամ և պատարագը:

նեւ: Ասոր կից միւս կամարի տակ է Ոկ
(= 1211) թուականաւ Մեծին Զաքա-
րիայի Հայոց և Վրաց սպասաւարի յի-
շատակարանն, որ կը պատմէ, թէ պա-
տերազմով ազատեր է սուրբ ուխտը և նուի-
րեր է այգիներ և գիւղ. իսկ Հայր Յով-
հաննէս և միւս միաբաններն ալ իրեն հա-
մար պատարագ հաստատեր են: ՈՀԹ (= 1230) թուականաւ արձանագրութեան մը
համեմատ, Քափիկ որդի Ճուճայի, նուի-

65. Ս. Սարգսի եկեղեցւոյ Զաքարիա սպա-
սաւարի արձանագրութիւնը:

րեր է Բագրանու Զեագիկ կոչուած այգին:
Հարաւային կողմը դրան ճակատը կամա-
րի ներքեւ կը կարդացուի Անեցի Սամուէլ
երեցի թոռան, Աբրահամ երեցի արծա-
նագրութիւնը ՈԶԲ (= 1233) թուակա-
նաւ, որ նուիրեր է վանքին տուններ և
կրպակներ: Ասոր կից՝ կամարի ներքեւ
քանդակուած է ՈԶԹ (= 1240) թուա-
կանով Բանաւորի և իւր Տղա տիկնոջ յի-
շատակարանը, որոնք նուիրեր են Մրենու
Արտու և Աւետման մեծ այգիները: Ս.
Սարգիս արեւելեան կողմէն արձանագրու-

թիւն չունի: Եկեղեցւոյս մօտ հիւսիսային
կողմը կայ մեծ և գեղեցկաքանդակ խաչ-
քար մը. 1884 թուին Պ. Կարապետ Յով-
հանջանեանցը քանդեց այն որմը, որ կը
ծածկէր խաչքարիս և եկեղեցւոյ մի ար-
ձանագրութիւնը, և յայտնուեցաւ Ս. Սարգ-
սի ՈկԳ (= 1214) թուականաւ արծա-
նագրութիւնը, զոր զրիչ տուած է ոմն
Գաւիթ, որդի Գրիգորի, և նուիրեր է խըձ-
կօնից իր սեպհական գիւղը. իսկ խաչար-
ձանի ճակատին զրուած է վանաց վերա-
նորոգութեան յիշատակարան մը, ՈկԵ
(= 1216) թուականաւ Զաքարիայի որ-
դի Շահնշահի ձեռքով: Նոյն խաչարձանի
արեւմտեան ճակատին՝ բարձրը վեց տող
յիշատակարան մը կայ ՆԶ (= 1031)
թուականաւ:

Երրորդ եկեղեցին Ս. Աստուածածին,
կից է Ս. Կարապետի՝ հարաւային կող-
մը, փոքր է Ս. Սարգսէ և Ս. Կարապե-
տէ, շինուած տարրեր ոճով և պարզ. ար-
տաքուստ քառակուսի և ներքուստ խա-
չածեւ, կարճ թեւերով: Շինութիւնը նոր
կը թուի քան Ս. Կարապետը և միւս վան-
քերը: Առջեւ ունէր կամարակապ գաւիթ,
որը կիսակործան վիճակի մէջ էր, ան-
ցեալ դարու կիսուն, և այժմ իսպառ զո-
յութիւն չունի: Եկեղեցւոյս արեւելեան
որմին վրայ բարձրը՝ մեծին Զաքարիայի
հաւատարիմ պաշտօնեայն Տիգրան, ար-
ձանագրած է ՈկԲ (= 1213) թուին:
Այդ ժամանակ խճկօնից վանքը խեղճ վի-
ճակի մէջ գտնուելով և ինչքերէ զրկուած,
Տիգրան՝ կը նորոգէ վանքս և կը նուիրէ
ձիթահանք մը Անւոյ մէջ և այգի մը ի
Մարմետ: Ս. Աստուածածին ունի պա-
տարագի սեղան մը առանց պահարանի և
խորաններու: Ասոր հարաւային կողմէն
կը սկսի լեզուածեւ ժայռերու ափունքը,
ուր կառուցուած են միաբաններու հին և
նոր բնակարանները:

Զորրորդ եկեղեցին Ս. Ստեփանոս՝ վե-
րոյիշեալ վանքերու արեւելեան կողմն է
կէս քարքնկէց հետու. ձեւով և մեծու-
թեամբ նման է Ս. Աստուածածնի, շի-
նուած կարմիր հրաբխային քարէ: Որ-
մերու վրայ արձանագրութիւնը չեն տես-

նուիր, սակայն շրջապատուած է մեծ մասամբ, 1208—1209 թուականներուն Կեչրոր քաղաքի մէջ անօրէններու դէմ մղած ազգային պատերազմի նահատակներու անշուք տապանաքարերով:

Հինգերորդ եկեղեցին Ս. Լուսաւորիչ, քարընկէց մը հետու է Ս. Ստեփանոսէն, անոր արեւելակողմը. ձեւով և մեծութեամբ, համանման է երրորդ և չորրորդ եկեղեցիներուն, միայն սա պարսպապատ

66. Խծկօնից Ս. Աստուածամկի եկեղեցին:

է: Ունի հինգ պատուհան և մէկ դուռն. շինուած է դեղնագոյն և կարմիր սրբատաշ քարով: Պարսպին ներսը եկեղեցւոյն դրան մօտ հիւսիսակողմը, կանգնած է մեծ և փառահեղ հագուազիւտ խաչարձան մը, հինգ կարգ աստիճաններով պատուանդանի մը վրայ, չորրորդ աստիճանի վրայ միջակ տառերով արձանագրութիւն մը կայ, յորում կը յիշուի ոմն Խաչատուր: Եկեղեցիի ներսէն ունի պատարագի սեղան մը, առանց խորաններու: Վանացս պարսպի զանազան կողմերը կան քանդակ-

ներ և խաչարձաններ՝ մի քանի յիշատակարաններով:

Ս. Կարապետի և Ս. Սարգսի մէջ տեղ, Կեչրոր քաղաքի նահատակուածներու աճիւններու հանդէպ, բնական ժայռի մէջ կը գտնուի հացահատիկի մեծ հոր մը, որ 1879 թուին յայտնուեալ են մարդկանց գանկեր և ոսկորներ. կը կարծուի, թէ առնոց ըլլան Խծկօնից միաբաններու նշխարները, որոնք վանքի վերջին աւերման ժամանակ թշնամիներէ գլխատուած և այդ հորը լցուած են եղեր: — Խծկօնը կամ Խցկօնը անունը ծագած կը կարծուի միայնակեցաց բնակարաններէն, խուցերէն. թուրքերէն և տեղացի ուսմիկներէն կը կոչուի Պէշքիլիսա (Հնգավանք): Խծկօնից արձանագրութեանց մէջ կը յիշուին երեք վանահայրեր. Պօղոս՝ 1153 թուին, Յովհաննէս՝ 1211—23, և Տէր Աբաս Էպիսկոպոս՝ 1233—4. կը յիշուի նաև 1208—1233 տարիներու մէջ ոմն Պօղոս վարդապետ, իրիւ նշանաւոր և մեծապատիւ մէկը: 1240 թուականէն վերջ վանացս արձանագրութիւնները և պատմութիւնը, կը լռեն Խծկօնից ուխտի գոյութեան կամ կենդանութեան մասին և վանահայրեր չեն յիշուիր. կենդանի աւանդութիւնը կը յիշէ 1—2 դար առաջ ոմն Յովհաննէս վարդապետ, Գեաղարձի մականունով, որուն քաջագործութիւնը նկարագրուած է 1894 տարւոյ Արձագանքի 25 թուի մէջ:

Կարսի վիճակի առաջնորդ՝ Տիմոթէոս Էպիսկոպոս Սաիրիչեան՝ 1860 թուականին, Օսմանեան Սուլթանի յատուկ Գերմանով կու գայ այս տեղ և իւր ձեռքով կը ծածկէ Ս. Սարգսի հիւսիսային այն անցքը, որ բացած էին տեղական քղերը, իսկական դուռը հողով և քարով ծածկուած և աներևութացած լինելուն պատճառաւ: Ռուսաց և թուրքաց վերջին պատերազմէն վերջ 1878ին սկսաւ վերանորոգիլ Խծկօնը, հայկազն զօրապետ Յ. Լազարեանի յորդորմամբ և Յարութիւն վարդապետ Մանուկեանի ձեռքով: 1878ին Պ. Կ. Յովհաննէսեանց, Խծկօնից ուխտը գտած է շատ կանոնաւոր պայմաններու մէջ. բարեխիղճ վանահօր, միաբաններու

և աչալուրջ հոգաբարձուաց իրաւաստութեան ներքեւ: Դոյն ժամանակ վանքս ունէր 250 օրավար հող, ուստի բարեխնամ կառավարութենէն յատկացուած. բաւական թուով կաթնատու և լծկան անասուններ՝ մասնաւորապէս Աղեքսանդրապոլի հայ հասարակութեան օժանդակութեամբ ձեռք բերած: Միաբանութեան և ուխտաւորներու յատուկ նոր շինութիւնը ձգուած է երեք վանքերու արեւմտեան կողմը և բաղկացած է 7 առանձին սենեակներէ, ընդարձակ պատշգամբով: Այդ շինութիւնը սկսաւ 1892 թուին և աւարտեցաւ 1893 տարւոյ ամառը: Խծկօնից վանքերու վրայ մեծ արդիւնք ունեցած են, արժանայիշատակ Գարութիւն և Գալովր վարդապետները, որոնք իրենց անդադար աշխատութեամբ, ամբողջ ձորակը զարգարեւ են յարմարաւոր շինութիւններով, պարտէզներով ու ծառաստաններով, որոնք Խծկօնից ամայի մենաստաններուն ներշնչեցին կեանք և գոյութիւն:

Խծկօնից հանքային ջրերը, որ վանքի արդեանց գլխաւոր աղբիւր կարելի է համարել, կը բաժնուի երկու տեսակի, մին՝ որ 1 վերստ վանքէն հեռու է, դէպի արեւմուտք, քիչ մը տաք է և ծծմբաւորկաթային, մորթի հիւանդութեանց օգտակար. իսկ միւսը՝ որ հազիւ քարքնէց մը հեռու է, նոյնպէս դէպի արեւմուտք, երկաթային է և սառն: Այս երկու ջրերու մէջ տեղ կայ մարսեցուցիչ և օգտակար խմելու ջուր մը: — Շիրակ, 126—130: Տեղագրութիւնը, 208—214: Աղագրական Հանդես, 1895, Ա. 41—49: Եւ այլն:

ԽՃԿՏՈՐ. Տես ԱՐՔԱՅԱԿԱՂՆԻ ՎԱՆՔ:

ԽՄԱՅԺ. Տես ԲԱՂՔ:

ԽՄԵԼԱՋՈՒՐ կամ ԽՄԵԼՋՈՒՐ. — Հալաքանակ գիւղ Բաղէշի. ունի Ս. Անտոն եկեղեցի մը: Գիւղս թեմ է Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանաց վանահայրութեան:

ԽՆԱՄԻ. Տես ԽԱՆԱՄԻ:

ԽՆԱՄՔ. — Վարդան՝ այս անուամբ ես կը կոչէ Անի քաղաքը:

ԽՆԱՏԻ ՎԱՆՔ. — Գողգարաց աշխարհի մէջ: Կը յիշէ Գրիգոր Մագիստրոս և

և ԿԱ Թղթոց խորագրի մէջ, որոց առաջինն է. «Առ հայրն Սամուէլ առաջնորդ վանիցն Խնատի». և երկրորդը՝ «Առ Կրօնաւորան Խնատին»: Ինչպէս կ'երեւի Գր. Մագիստրոսի երկրորդ թղթոյն վերջաւորութենէն, վանքս ժամանակին նշանաւոր մենաստաններէն մին էր: Մանրամասն տեղեկութիւնը կը պակսին:

ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ կամ ԽՆԴՐԻԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ. — Բաղէշի չորս

67. Խծկօնից Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին:

վանքերէն գլխաւորը և կարեւորագոյնը, քաղաքէն ¹/₄ ժամու ճանապարհ հեռու, կառուցուած է բաւական բարձր դիրքով, արեւելեան ձորամիջէն վազող գետի աջակողմեան ափանց վրայ: Վանացս անցեալը մեզ կը մնայ անձանթ: Տեղական արեւմտեան վանացս անուան համար կ'ըսէ, թէ Թադէոս առաքեալը միտքը դրած ըլլալով Ս. Աստուածածնի անուամբ հազար եկեղեցի շինել, ամենէն վերջ շինեւ է այս եկեղեցին. և աւարտելէ վերջ, ամպի միջէն երկնքէն երեւեւ է իրեն սուրբ

կոյսը վանացս արեւմտեան կողմէն, և ամպի միջէն ձայն լսեր է առաքեալը, թէ անա քու խնդիրքդ կատարուեցաւ, ատկէ մնացիր է, կ'ըսեն, վանացս անունը և այն գիւղն ալ որուն վրայ ամպը հովանի եղեր էր, կը կոչուի Ամպ: — Նիւթական շէնքը, իր կոկոթեամբ տեղական հայ ճարտարագետութեան տիպար մ'է. շինուած է շուրջը գանուած փոխ քարերով: Թանգարանին մէջ ունէր եկեղեցական հին

68. Խոփօնից խաչարձան:

թանկագին սպասներ, զարդեր, ինչպէս նաև Կենաց փայտի նշխար կրող Աագ Ս. Նշանն, բայց ասոնք աւարեցան 1876 թուին: Վանացս բակի արեւելակողմը կառուցուած է հոյակապ տաճարը, տեղական կոփածոյ սրբատաշ քարերով. զոգտրիկ զմբէթը՝ որ արդիւնք է Բաղէշցի համբաւուոր Տ. Մովսէս քահանայ Սահրատեանի ճարտարագետական հանձնարին, կարծես թէ անարատ կուսի մը զուարթ ու խնդազին տիպարն ունի: Վանքս իր սեփական արտերէն զատ, որ կ'արտադրեն

իր տարեկան սաշարը, ունի նաև 20ի չափ կրպակներ Բաղէշի մէջ, որոնք թէև գրեթէ 20 տարի առաջ այրեցան, աւելայն մասնաւոր ջանիւր Մովսէսեան Տ. Մեսրոպ վարդապետի և հանգանակութեամբ Բաղէշի Հայոց վերաշինեցան: Վանացս մէջ 1897ին հաստատուեցաւ որբանոց մը՝ շրջակայ գեղջուկ որբերու համար: Վանքիս թեմական գիւղերն են փարխակ, Ամպ, Խանչուր, Մարգարգ և Հորմուկ:

ԽՆԴՐԱՅ. Տես ԵՂՈՒԿ:

ԽՆԴՐԻԿ կամ ԽՆԴՐԿԻԿ. — Գիւղ Ձըմըշկածագի. ունի 8 տուն Հայ-Հոռոմ:

ԽՆԿԱՁՈՐ. — Այս անուամբ առուակ մը կ'անցնի Ակնայ միջէն և միանալով Ակնայ ջրոյն հետ կը թափի Եփրատ:

ԽՆԻԿԱՆՑ. Տես ԲԱՂՔ:

ԽՆԿԻ. Տես ԽԱՆԱԳԻՆԱՆՆ:

ԽՆԶԵՎԵՐԷՆՔ. — Գիւղ Տրապիզոնի. 8 տուն հայ և 12 տուն մահմեդական կայ: Հայը ունին Ս. Յակոբ անուն եկեղեցի մը:

ԽՆԶԻ-ԹԱՂՔ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԽՆԶԻՐՍԱՆ. Տես ԽՆԶՐԻՍԱՆ:

ԽՆԶՈՐԱԿ. — Գիւղ Սիւնեաց Շահապօնք գաւառի:

ԽՆԶՈՐ-ԲԵՐԳ. — Կը յիշուի Այրարատայ Բասեն գաւառի մէջ:

ԽՆԶՈՐԳԻԿ. — Աւերակ գիւղատեղի Հաղբասի մօտ:

ԽՆԶՈՐԳԻՆ. — Հայաբնակ գիւղ Բաղէշի, 5 տուն բնակչօք. ունի Ս. Սարգիս եկեղեցի մը:

ԽՆԶՈՐԳՆԻՍ. — Այս անուամբ տեղ մը կը յիշուի Սիւնեաց Չորք գաւառի մէջ, Կապան քաղաքի մօտ:

ԽՆԶՈՐԵՍԿ կամ ԽՆԾՈՐԵՍԿ. — Հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց Հարանդ գաւառի, Գորիսէն 8 հազարամետր հեռու դէպի արեւելք: Ամբողջը ունի. Բիւրքիշաճոր, Բըմբիտաճոր, Չըսըստ, Դարաւաշուկ, Սըռնոյի-ձոր և Պըռշնոտ ձորերը զինքը կը կղզիացընեն: Հարկատուաց հին ցուցակի համեմատ այնչափ մեծ չէր, բայց երթալով շէնքեր է: Ղափանցւոյ սլառն բազմեքու ժամանակ, կը յիշուի գիւղիս մեծ բերդը, ուր Դաւիթ բէկի մահէն վերջ

կը բնակէր անոր յաջորդը Միսիրաբ սպարապետը, իսկ տեղւոյս բնակիչները զինքը կը ստիպէին որ երթայ իր սեփական ամրոցը բնակի և երբ Միսիրաբ մտիկ չըրաւ, «անգ յիւրոցն հարեալ թօփով մեռանէր յամի Տեառն 1730, յետ երկուց ամաց իշխելոյն»։ Հինգ տարի Վերջը Արաճաւ կաթողիկոսը այս տեղէն անցնելով կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ յիշելով. «Է ի մէջ քարածեռ լեռանց մեծամեծաց, որ ունի անբաւ բարձրութիւն. նեղ և անձուկ ճանապարհաւ իջաք ի մէջ ձորոցն, վասն ահի Օսմանեանց և Ղաթաչու Քրդերոյն. և ի բարձրաբերձ տեղիս յայսկոյս և յայնկոյս դէմ յանդիման միմեանց՝ փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որ են մտորարայր, իւրաքանչիւր որ վասն իւրեանց տուն բնակութեան շինեալ բնակէին. և այն էր զարմանք, որ կաշէ փոկովք ելանէին և իջանէին կանայք՝ զստնդեայ տղայս կապեալ ի վերայ աղին իւրեանց, նոյնպէս և զսափորն ջրոյ և հարկաւոր իրաց. այնպէս փոկով ելանէին ի վեր և մտանէին ի բարձրագոյն որջս վիմաց, և քարշէին զփոկէ առասանն ի վեր. մարդ ոչ կարէր ելանել...։ Նախ գոյր 3000 տուն ի խնձորեսկ գիւղս այս, բայց այժմ սակաւացեալք են. զի բազումք սպանեալք էին ի թուրքաց...։ ի գիւղս այս պատուական շատ խալի խալիայ գործէին յառաջ, բայց այժմ նուազեալք են յոյժ, ...։» Հին ամրոցը այժմ բոլորովին աւերակ է և միայն հետքերը կը տեսնուին։ Գիւղիս միջէն կ'անցնի 16 ազրիւրներէ ձեւացած առուակ մը։ Բնակարանները, այժմ ևս, մեծ մասամբ արհեստական այրեր կամ տեղական բարձրադր քարատակեր են, և հնագոյնները շատ բարձր լինելով և բնակութեան անյարմար՝ կը ծառայեն իբրեւ խոտնոցներ։ Այժմեան բնակարանները աւելի ցածր փորած են. ումանք դռներու վերեւ մի մի ծակ ունին իբր լուսամուտ, իսկ շատերը միայն դռնով կը հաղորդակցին լոյս աշխարհի հետ։ Բարձրագոյն հին քարայրներու մէջ խոտ գնելու համար մեծ դրժուարութեամբ թոկեր կապելով կ'ելլեն

ու կ'իջնեն։ Այժմ կը շինուին նաև երկյարկանի կանոնաւոր տներ։ Չորի մէջ, առուակի վրայ կան գեղեցիկ, կամարակապ և առջեւը բաց արհեստական այրեր։

Գիւղիս գրեթէ կեղրոնը կայ փոքրիկ գետնափոր եկեղեցի մը, որ այժմ բոլորովին քանդուած է. ուրիշ գետնափոր եկեղեցի մ'ալ կայ գիւղէս դուրս դէպի աւելելք, ուր կան նաև տապանաքարեր՝ առանց արձանագրութեանց։ Այժմ խնձորեսկ ունի երկու եկեղեցի, որոնցմէ հինը, որ բաւական գեղեցիկ և կամարակապ է, կը գտնուի կեղրոնը, իսկ նորը կը գտնուի նոր-հիւսիսային մասի մէջ։ Հին եկեղեցին կը կոչուի Ս. Հովսիփոս, և դրան կամարակալ քարի արձանագրութեան համեմատ, շինել տուած է ոմն Թուրակ որդի Գիւրա։ Խնձորեսկի հարաւային արեւելեան կողմը, ժայռէն լեզուակ մը կ'երկընայ, որուն երեք կողմերէն կը հոսէ խնձորեսկի առուակը։ Այդ լեզուակի հարթ մասի վրայ կայ փոքրիկ եկեղեցւոյ մը աւերակ և մօտը խուցերու հետքեր։ Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը կը գտնուի Միսիրաբ սպարապետի գերեզմանը ՌՃՀԶ (= 1727) թուականաւ արձանագրութեամբ։ Մեկը-Բարխուդարի գերեզմանն ալ կից է եկեղեցւոյ հարաւային որմին։ 1896 թուին եկեղեցիս քանդելով գաւիթը անոր սրբատաշ քարերով երկու մեծ սենեակներով ծխական դպրոց մը կառուցին, որ այժմ եղած է պետական երկրասեան դպրոց։ Գիւղիս մէջ կան նաև Ս. Միկաէ և Ս. Նանաթակ անունով փոքրիկ ուխտական մատուռներ։

Խնձորեսկի բնակիչք 4219 հոգի են, բաժնուած 613 տան. կը պարապին երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնապահութեամբ, և մասամբ օգեհանութեամբ։ Գիւղացւոց մեծ մասը Բագու կ'երթայ գործի և այդ պատճառաւ քաղաքային զեղծումներ սկսած են մուտ գործել այս տեղ և բարոյապէս գիւղս բաւական ողբալի վիճակ մ'ունի։ Խնձորեսկի մէջ կան ոչ սակաւ աշուղներ, որոնցմէ նշանաւոր են աշղ Մարտիրոսը, որուն աշակերտն է Ղարաղշլաղեցի աշղ Հապամը

և Խոստփի օղիին՝ որ գրեք է Հրարի բնարը: Եղանաւոր է նաև աշղ Եկրսէս Սագանդա-
րեան թառախելի մականուանեալը, որ
1898ին հրատարակեց իր Եոր երգարանը:
— Սիսական, 263: Զանգեզուրի գաւառ,
Բ. 33—36:

ԽՆՁՈՐԻԿ կամ ԽՆՁՈՐԻԿ. — Այլազ-
գարեակ գիւղ թորթումի, որ 1889 տար-
ւոյ օգոստոս 6ին մերձակայ հրաբղխային
լերան տակ թաղուեցաւ. 250 բնակիչնե-
րէն 136 հոգի զոհ գացին:

ԽՆՁՈՐԻԿ կամ ԽՆՁՈՐԻՔ. — Գիւղ
Երզնկայի Մամախաթուն գաւառակի, ու-
նի 30 տուն հայ և 20 տուն մահմէտա-
կան հողագործ բնակիչներ: Գիւղս Գեր-
ջանի և Երզնկայի սահմանաց մէջ Եփ-
րատայ աջակողմեան եզերքէն 3 փարսախ
հեռու կը գտնուի Քէյիշ տաղ անուն լե-
րան մէկ հեռաւոր ճիւղին ստորոտը սի-
րուն բլրակի մը վրայ: Սըանհէլի է տեսա-
րանն, օդն առողջարար, ջուրն՝ առատ ու
ջինջ և հողը՝ յոյժ բարեբեր: Հայք ունին
Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը: Կ. Պոլսի
Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնն 1886ին
հոս նախակրթարան մը հաստատեց:

ԽՆՁՈՐԻ ՎԱՆՔ. — Մերաստիոյ նա-
հանգին, Բունարպաշի՝ նոր անուամբ Ա-
զիզիէ կոչուած գաւառակին ենթակայ,
Էզրէկ գիւղէն երկու ժամ հեռու Սրվղըն
անուն հայ գիւղին մէջ էր կ'ըսուի վանքս,
որ ի վաղուց անցած է ամայի և աւերակ
վանորէից շարքին մէջ, և որուն մեծամեծ
քարերը այժմ գիւղացիք հանելով իրենց
պիտոյից կը գործածեն: — Բիւզանդիոն,
1083:

ԽՆՁՈՐՈՎԻՏ. — Կը յիշուի Կիլիկիոյ
մէջ. կը կարծուի բլլալ հին բերդ մը և
կամ խնձորենիներով լի հովիտ մը:

ԽՆՁՈՐՈՒԿԱՊ. — Այս անուամբ, նեղ
ացք մը կը գտնուի Սիւնեաց Հարանդ գա-
ւառի մէջ:

ԽՆՁՈՐՈՒՏ. — Հին Գիւղ Սիւնեաց
Վայոց ձոր գաւառի մէջ. որ այժմ կը կո-
չուի Էյրաղը և ունի այլազգի բնակիչներ:

ԽՆՁՈՐՈՒՏ. — Հայաբնակ գիւղ Վե-
րին Կարկառու. ունի 25 տուն: Աղթա-
մարայ թեմ է:

ԽՆՁՐԻ կամ ԽՆՁՐԻ. — Հայաբնակ
գիւղ Գերջանի. ունի Ս. Թադէոս անուն
եկեղեցի մը և վարժարան:

ԽՆՁՐԻԿ. — Գիւղ Այրարատայ վա-
նանդ գաւառի. այժմ ունի 22 տուն յոյն:

ԽՆՁՐԻՍՏԱՆ, ԽՆՁԻՐՍՏԱՆ կամ ԽՆՁՐՍ-
ՏԱՆ. — Գիւղ Արցախի Խաչէն գաւառի,
հիմնուած է Հիլիսի արեւմտա-հիւսիսային
կողմը: Հողն անջրդի է և նուազ արդիւ-
նաբեր. օդն, կլիման և ջուրն պատուական:
Բնակիչք 482 հոգի են, բաժնուած 90
տան: Ունին Ս. Աստուածածին քարուկի
եկեղեցի մը, որուն դրան ճակատաքարի
արձանագրութիւնն է. «ՌՄԳ. Յիշատակ
Ս. Աստուածածին եկեղեցիս Խօնճրատանցի
Մէկիք Մեղախանին և ծնողացն Այտիլին և
Մարիանին և կողակցուն պարուն Նախին և
Հերիքին և որդուն Այալիկիսին»: Հարա-
ւային պատի տակ արտաքուստ թաղուած
է Մէլիք Միրզախանն, որուն տապանի
վրայ կայ արձանագրութիւն ՌՄԻԶ (= 1777)
թուականաւ: Հոս են նաև Մէլիք-
Ալաւիբերտի և Մէլիք-Ղահրամանի գե-
րեզմանները: — Գիւղիս ստորոտը կայ
Հանգած եղցի կոչուած եկեղեցւոյ մը ա-
ւերակը, որուն շուրջ է ընդարձակ հին
հանգստարան և կան խաչարձաններ և ար-
ձանագրութիւնք: — Խնճրիստանէն վեր
բլրի մը վրայ կայ Սուրբ քար կոչուած
մարդաձեւ քար մը, որ ունի իւր գլխուն
վրայ կաթսայի ձեւով ուրիշ քար մը: Ա-
ւանդութիւնը այս քարի մասին հետեւեալ
տեղեկութիւնը կու տայ. «Թաթարներու
տիրապետութեան միջոց, հայ կին մը կե-
րակուր կ'եփէ, հաց կը պատրաստէ, կը
դնէ գլխուն վրայ կերակրով լի կաթսան,
որ տանի և կերակրէ զութանաւորները:
Հազիւ թէ կէս ճամբան կը հասնի, քանի
մը թաթարներ կ'իյնան խեղճ կնոջ ետե-
ւէն. խեղճ կինը ճարահատեալ կը խնդրէ
Ս. Աստուածածնէն քարանալ, միայն թէ
չիյնալ պիղծ թաթարներու ձեռքը: Խա-
կոյն կը քարանայ կաթսայով միասին և
այնպէս կը մնայ մինչև ցայսօր»: —
Արցախ, 160—1:

ԽՆՃԻԿ. — Այս անուամբ դաստակերտ
մը կը յիշուի Աղուանից իշխանութեան սահ-

մանները, շինուած վաչագան թագաւորէն։
ԽՆՈՒՆ. — Գրիգոր Մագիստրոս խնուս
անունն այս ձեւով ևս կը գրէ։

ԽՆՈՒՇԻՆԱԿ կամ ԽՈՒՆՇԻՆԱԿ. — Գիւղ
Ուրցախի վարանդա գաւառի մէջ. հիմ-
նուած է սարի մը արեւելահայեաց լանջի
վրայ։ Ունի 810 բնակիչ, բաժնուած 96
տան։ Էկեղեցին՝ Ս. Աստուածածնի, կա-
ռուցուած է երկու կամարներու վրայ, ու-
րուն դրան ճակատակալ քարի արձանա-
գրութիւնն կը յայտնէ, թէ կառուցուած է
1860 թուին Շուշեցի բարեպաշտօն Հայ-
բապետ բէկ Գօլուխանեանցի ծախիւք։
Բնակիչք կը պարապին երկրագործու-
թեամբ, անասնապահութեամբ, այգեպա-
նութեամբ, և մասամբ՝ շերամապահու-
թեամբ։

ԽՆՈՒՍ կամ ԽՆՈՒՆ. — Գաւառս կը
գտնուի Կարնոյ կուսակալութեան ներքեւ,
Բասնի, Ալաշկերտի, Վարդոյի, Մանազ-
կերտի և Վերին ու Ներքին Պուլանըխ-
ներու մէջ։ Գաւառս կարելի է համարել
երկայն և լայնատարած լեռնահովիտ մը,
արեւելքէ արեւմուտը երկնցած 8-9 ժամ
երկայնութեամբ և 1-1½ ժամ լայնու-
թեամբ։ Խնուս առատ է ջրով, օդն զով
է և աննման, հոգն արգասաբեր, որ ար-
մատեաց մէջ առատօրէն առաջ կը բերէ
ցորեն, Գաւառագլուխն է համանուն խնուս
բերդաբազարը։ Խնուսայ գետը Բիւրակնէն
իջնելով և ոռոգելով շատ գիւղեր՝ Գա-
րաջօպան գիւղի առջևէն անցնելով Պու-
լանըխ, կը խառնուի Եփրատի։ Երասխի
ծագումն ալ այս գաւառէն է, որ բոլորե-
լով Բիւրակն լեռնէն և մեծ վտակ մը
դառնալով, թաթոս գիւղի մօտէն կ'իջնէ
դէպ ի Քիւլլի և Մէճիսլու գիւղեր և ա-
նելով կ'երթայ կ'անցնի Բասնը։ Գաւա-
ռիս լեռները նշանաւոր են իրենց առատ
և բարեհամ ջրերով և արօտներով, և ա-
նոնց մայր թագուհին է Բիւրակն։ Բիւրա-
ւոր խաշինք, անդեայք և նոյնքն կ'ա-
րածեն այդ լեռներու վրայ. անթիւ գոյնըզ-
գոյն սիրուն թռչուններու տեսակներ կը
դայլալին այդ դրախտանման վայրերու
մէջ։ Հնագոյն բերդերու և այլ շինութեանց
դերուկներ շատ կան։ Բնակիչները ընդ-

հանրապէս առողջ, յաղթանդամ և զե-
ղեցիկ են։ Գաւառիս հայաբնակ գիւղերը
25 են, ինչպէս կը տեսնուի առանձին վի-
ճակագիր ցուցակի մէջ. կան նաև բաւա-
կան թուով քրդաբնակ գիւղակներ, որոնք
ընդհանրապէս 2-3-4-5 տուներէ բաղ-

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽՆՈՒՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒԴՈՐԷԻՅԵ

Ն.ՈՒՄՆ.Գ. ԳԻՒԴԻՅԵ	Տունք Հայոց	Թիւ Հայոց	Տունք քրդաց
1. Արօս . . .	48	611	3
2. Աղճամէլք . . .	26	353	3
3. Բերդ . . .	160	1551	127
4. Գօվանտիք . . .	80	1003	—
5. Գարաքէօփրի . . .	57	710	12
6. Եէնիքէօյ . . .	30	347	1
7. Եանեա . . .	22	308	5
8. Էլպիս . . .	52	582	—
9. Էպպուտախ . . .	12	177	8
10. Խըրթ կամ Հերթ . . .	22	397	19
11. Խօզլու . . .	84	1039	3
12. Խարաջօպան . . .	136	1608	—
13. Խըրթ Խայա . . .	19	269	—
14. Խալիլ Զափուշ . . .	48	563	18
15. Կորալ . . .	59	646	2
16. Հարիմիկ . . .	112	914	30
17. Մաարիֆ . . .	26	375	2
18. Շապատոն . . .	22	338	—
19. Պուրնազ . . .	30	411	1
20. Չէվիրօն . . .	108	1153	9
21. Սարուսլի . . .	10	140	6
22. Սայրու . . .	33	282	3
23. Տուման . . .	35	415	2
24. Քաղքիկ . . .	45	628	2
ԳՈՒՄԱՐ . . .	1276	14820	256

կացած են, իրենց ամենէն բազմամարդ
գիւղն հազիւ 20-25 տուն կը պարունա-
կէ։ Բերդաքաղաքի և ամբողջ գաւառի
Հայոց թիւն 20 տարի առաջ 200000ը
կ'անցէր. Քրդերը 7000 էին։ Բաց ի Հա-
սանցի, Զիլանցի և Զիրբանցի ցեղերէ,
կան նաև Չէրքէզներ, և Զազա կամ Տրմբ-
լիկ ըսուած ցեղի Գրգըլպաշներ։ Խնուսի
մէջ կայ Ս. Կարապետ անուամբ վանք մը։
Հայոց հոգեւոր հովուութեան հոգը յանձ-
նուած է Կարնոյ առաջնորդութեան. փոխ-

առաջնորդը կը նստի Խնուս բերդաքաղաքի մէջ: Երկրագործութիւնն և առուտուրը շատ ընկած է և շատերը կը հարկադրուին պանդխտելու: Խնուս ունի քանի մը աղահանքեր և քարանձաւներ. նաեւ աստ անդ կան երկաթի, պղնձի, կրի և այլ հանքեր: Հետեւեալ՝ Հարամիկ, Գարաքօփրի, Չեփրմէ, Ղարաօպան, Շապուտիւ, Աղձամէլիք և Կոպալ գիւղերու մէջ կան ազգային վարժարաններ. բերդաքաղաքն ալ ունի երկու վարժարան. բովանդակ աշակերտաց թիւն է 367. Իսկ միւս գլխաւոր տասը գիւղերու վարժարանները ներկայիս փակ կը մնան:

ԽՆՈՒՍ. — Հին Բերդաքաղաք վերոյիշեալ գաւառի, որ այժմ աւելի գիւղաքաղաքի կերպարանք ունի. շինուած է Բիւրակնեան լեռանց արեւելեան ստորոտն համարուող ընդարձակ լեռնաձորակի մը մէջ: Չորի մէջ տեղէն կ'անցնի Արածանին՝ բաւական առատաջուր, որ բղխելով Բիւրակնեան լեռներէն արեւմուտքէ յարեւելահարաւ կը ճանապարհորդէ և բերդաքաղաքս հարաւային և հիւսիսային երկու մեծ մասերու կը բաժնէ, որոնք իրարու հետ միացած են զօրաւոր կամուրջով մը: Ունի իբր 650 տուն և 4-5000 բնակիչ: Հայը 200 տուն են, և ունին յանուն Ս. Աստուածածնի հին եկեղեցի մը: Տուներն ընդհանրապէս շինուած են քարէ, վասն զի ամէն կողմ շինութեան համար յարմարագոյն քարեր լի են՝ թխագոյն, դիւրատաշ և թեթեւ: Կան նաեւ սակաւթիւ Բողոքական Հայք, որոնք վարժարան ևս ունին և կը մատակարարուի միսիոնարական նպաստներով: Առուտուրը գրեթէ Հայոց ձեռքն է. վաճառք կը ստանան գլխաւորապէս Կարնէն, որ տեղէն 2-3 օրուան ճանապարհ հեռու է, դէպի արեւմտեան հիւսիս: Խնուսի բերդը այժմ քայքայուած է. տեղ տեղ տակաւին կ'երեւին շէնքերու մնացորդներ. բերդի դուռն վարի կողմը եղած է, ուր կը տեսնուի քայքայեալ պարսպի մէկ մասը: Չորու թաղը՝ ուր շինուած են բնակարանաց մեծ մասը, շուրջը ունի բնական ուղղածիգ ժայռեր, պարսպի պէս բարձրացած:

— **Նկարագր.** ուղեւորութիւն, Գ. 103-128: Հայրենիք, 1242: Մշակ, Ժ. 121: Եւ այլն:

ԽՆՈՒՍ. — Այլազգաբնակ գիւղ Այրարատայ Ուրծ և Արած գաւառի մէջ: Կան հայկական հին եկեղեցւոյ մնացորդներ և մահարձաններ:

ԽՆՋՐԻ. Տես ԽՆՅՐԻ:

ԽՇԼԱԳՈՄ. — Այս անուամբ գիւղ մը կը յիշուի Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ:

ԽՇԼԱՋԱԳ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԽՈԲ. — Գիւղ Գուգարաց Պարուար գաւառի:

ԽՈՋԱԲԵՐԳ. — Կը յիշուի Սիւնեաց Աղահէճը գաւառի մէջ:

ԽՈՋԱԲԵՐԳ. — Թ. Արծրունին կը յիշէ այս անուամբ գիւղ մը Վասպուրականի մէջ:

ԽՈՋԱԲԻՆ կամ **ԽՈՋԱՊԻՆ.** — Լիճ Գուգարաց Ջաւախը գաւառի (Ախալքալաք) հարաւ արեւմտեան սահմանագլուխը, որ կը թուի, թէ անունն առած է հին Խուգարի գիւղէն: Մակերեսովը 26 քառ. վերստ, երկայնութիւնը 10 և լայնութիւնը՝ 2-3 վերստ: Զուրը դառն և աղային համ ունի և ձուկ չունի և չի ալ կրնար ապրիլ: Ունի չորս փոքրիկ կղզիներ, որոնց վրայ ամառը բազմաթիւ վայրի բաղեր կը լեցուին: Գիւղացիները հասարակ լաստերով այս կղզիներուն մօտենալով կը բռնեն շատ բաղեր և կը տանին հազարաւոր ձուեր: Գարնան շատ վտակներ կը թափին լճիս մէջ, բայց լճէս ո՛ր է և տուակ դուրս չի գար. սակայն հաւանական կը թուի, որ ի հնումն, արեւմտեան կողմէն հաղորդակցութիւն ունեցած լինի Կուրի հետ. Խոգարինի ափունքը կայ ամրոցի մը աւերակ: Այժմ լճիս միայն կէսը կը պատկանի Ախալքալաքի գաւառի, և միւս կէսը Արտահանի կը վերաբերի:

ԽՈՋԱԲԻՐ. — Գիւղ Գուգարաց Ջաւախը գաւառի, զոր յիշէ նաեւ Ասողկըսելով. «Խաթիւպ Նիգիտն Հայոց ամբայ՝ եկն և էանց բազմութեամբ ի Վիրս, և մեռաւ ի Զաւախս, ի գիւղն որ կոչի Խոգարիք»: Այժմ ունի 70 տուն վրացի:

ԽՈՋԱԳՐԱԿ. — Ի հնումն Ակն ունէր այս անուամբ հայաբնակ գիւղ մը, որ դարէ մը աւելի է, աւերակ դարձած է:

ԽՈՋԱԿ. կամ **ԽՈՋԱԹ.** — Գլխաւոր քաղաք համանուն գաւառի. կը գտնուի Խարբերդէն երկու օրուան ճանապարհ հեռու դէպ ի հիւսիս, Տէրսիմի արեւմտեան կողմը, բնդարձակ ձորահովտի մը մէջ: Ժամանակաւ փոքրիկ գիւղ մ'էր, բայց երթալով շէնցաւ և այժմ ունի մօտաւորապէս 1500 տուն բնակիչ հայ, թուրք, ըւրդ, և այլն: Հայոց մէկ մասը տեղացի և մաս մ'ալ եկուոր, որոնք կը պարապին առուտուրով և արհեստներով, գաղթած են Խարբերդ, Արարիկ, Ակն և Զմշկածագ քաղաքներէն ու գիւղերէն: Ունին Ս. Փրկիչ եկեղեցի մը և ազգային վարժարան: Կան նաև Բողոքական Հայեր: Խոզաթի շուրջը տարածուած են 30-35 ըրզական փոքրիկ գիւղեր, որոնց մէջ խառն կ'ապրին աննշան թուով տեղացի Հայեր: Բերքերէն ամենապատուական է ընկոյզը, որ իր ազնուութեամբը յայտնի է ամբողջ շրջակայ գաւառներուն. կ'արտադրէ նաև բուրդ ու գորգեր:

ԽՈՋԱՋՈՐ. Տես ԿՈՎԱՍԱԿԱՆ:

ԽՈՋԱՎԱԲԻՐ. — Գիւղ Կարնոյ Սպեր գաւառակի: Ունի 50 տուն, որոց 25ը հայ են և ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի ու վարժարան: — Այլաբարտայ Ստորին Բասեն գաւառի մէջ ևս այս անուամբ գիւղ մը կայ:

ԽՈՋԱՆ. — Գիւղ Այրարատայ Ստորին Բասեն գաւառի: Այժմեան բնակիչը այլազգի են:

ԽՈՋԱՆ. — Ի հնումն գաւառ և գիւղաքաղաք Չորրորդ Հայոց մէջ: Ասողիկ Ս. Արիստակէսի համար կ'ըսէ, թէ. «Շինեաց զմեծ եկեղեցին յաշխարհին Յովիացի գիւղաքաղաքին խոզան:» Իսկ Մատթէոս կը յիշէ իրրև գաւառ: Թէոփիլոս կայսրը Ասողկայ գրածի համեմատ (Բ. 6.). «ըզխոզան և Չորրորդ Հայս անապատ առնէ ի մարդոյ և յանասնոյ»:

ԽՈՋԱՆԱԳԵՏ. — Կը յիշուի Սիւնեաց մէջ:

ԽՈՋԱՆԱՍ. — Հին գիւղ Սիւնեաց վա-

յոց ձոր գաւառի, որ 10 բնո հարկ կուտար Սիւնեաց եկեղեցւոյն:

ԽՈՋԵՐԻԿ կամ **ԽՈՍՊԵՐԻԿ.** — Հայաբնակ գիւղ Թորթում աւանի արեւմտեան կողմը:

ԽՈՋԸՆԳԵՂ կամ **ԽՈՋԳԵՂ.** — Գիւղ Չարսանճագի Մեծկերտ գաւառակի: Ունի 25 տուն հայ և Ս. Եղեղեցի մը: Հոս է Ս. Յուսիկի գերեզմանը և գիւղիս մօտ է նոյն սրբոյն կիսաւեր վանքը: Կայ նաև 7 տուն ըւրդ:

ԽՈՋԼՈՒ կամ **ԽՈՋ ԱԼԻ.** — Հայաբնակ գիւղ Խնուսի. ունի 84 տուն հայ և 3 տուն ըւրդ: Գրգ-Ալի անունէն կ'առնու իր ծագումը, որուն գերեզմանը գիւղին վերեւ հովտի մը մէջ կ'իյնայ, մեծամեծ ընկուզենիներով զարդարուած:

ԽՈՋԿՐՏԻ. — Յիշատակարանի մը մէջ կը յիշուի այս անուամբ գիւղ Կիլիկիոյ մէջ, որուն եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Հոգի:

ԽՈՋՁՈՐ. — Կիլիկիոյ մէջ այս անուամբ ձոր մը կը յիշուի, Անգրիասանց ուխտի մօտ:

ԽՈՋՄՈՐ կամ **ԱՍՊԱՀԵՆ.** — Այս անուամբ կը կոչուէր Էջմիածնի արեւելաւ կողմէն հոսող գետակ մը, որ կը խառնուէր Մեծամորի հետ:

ԽՈՋՆԱՎԱՐ կամ **ԽՈՋՆԱՎԱՐ.** — Գիւղ Սիւնեաց Աղահէճը գաւառի մէջ, Նիծեռնավանից մօտ 1490ին գրուած աւետարի մը յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի, թէ էր Քաշթաղուց գաւառի մէջ, և եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Ատեփանոս Նախավկայ: Այժմ գիւղս ունի 70 տուն հայ և 30 տուն այլազգի. եկեղեցին կը կոչուի Ս. Միւնա: Կը գրադին երկրագործութեամբ, և խաշնարածութեամբ: Դիրքը ձորամէջ է և մշակութեան տեղերը քիչ են, սակայն խնամքով աշխատուած և արդինաւորած են. պտուղներէն նշանաւոր է կեռասն: Այժմեան Հայք գաղթած են այս կողմանց այլ և այլ գիւղերէ, որոնց մէջ գլխաւոր ընտանիքներ են Միրզաբեգեան, Յարութեան, Մելիք Եղանեան, Բանատրեան:

ԽՈՋՆԳԵՂ. Տես ԽՈՋԸՆԳԵՂ:

ԽՈՋՆՑԻՔ. — Հին գիւղ Երզնկայի, ու-

րուն Ս. Աստուածածին և Ս. Կարապետ եկեղեցիները կը յիշուին ժեզարուն զբուած զրոց յիշատակարաններու մէջ:

ԽՈՋՈՒՂԻՒՂ. Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԽՈԹ. — Հին գիւղ Արցախի Հաթերը գաւառի. որ այժմ ամայի է: Ժամանակաւ ունեցած է մօտ 300 տուն բնակիչ, որոնք նախ գաղթեր են Երեւանի կողմերը և հիմներ Երեւո գիւղը և յետոյ տեղափոխուեր են Շուշաւերի կողմերը:

ԽՈԹԱՅ, ԽՈՒԹԱՅ, ԳՈԹԱՂ, կամ ԳԱՏԻ ՎԱՆՔ. — Արցախի Հաթերը գաւառի մէջ կը գտնուի վանքս, Թարթառ գետի ձախ

69. Խոթայ վանքի տեսարանը:

կողմը, Խաթրայ վանքի ուղղութենէն բաւական վերեւ: Այսպէս կը կոչուի խութի մը վրայ խոր գիւղի մօտ շինուած լինելուն պատճառաւ: Աւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ Վանքս հիմնած է Թադէոս առաքելոյն Գաղի աշակերտը: Անյայտ է սկզբնական շինութեան թուականը, որովհետեւ նորագուած է այլ և այլ ժամանակաց մէջ և հնագոյն շէնքերը անյայտացած են: Վանքս ունի խիստ հին շրջապարիսպ: Արձանագրութիւններէն կը յայտնուի, թէ ժԲ դարու երկրորդ կիսուն մէջ վանքիս վանահայրն էր Վախտանգ Թագաւորազնի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսը, որուն մօտ գաղով կրօնաւորեցան իւր եղբայրն Հասան և իւր

եղբոր կիներ Մամա Թագուհին: Թէ՛ Հասանայ և թէ՛ Մամայի յիշատակարան խաչարձանները տակաւին կը մնան և ունին ՈՂԱ (= 1182) թուականը: — Վախտանգի բարեպաշտ աիկիներ Արզու խաթուն, ՈԿԳ (= 1214) թուին, շինել կուտայ հին վանքի մօտ հրաշալի ճարտարապետութեամբ, սրբատաշ քարերով տաճար մը՝ գեղեցիկ կաթուղիկէով: Արտաքուստ հարաւային որմի վրայ զբել տուած է իւր բաւական երկար յիշատակարանը: Տաճարիս ներսը սեղանի ետեւ կայ, յատուկ յիշատակարան մը, որով նոյն բարեպաշտ և ազնուաշուք տոհմն վանացս նուիրեր է զանազան տեղեր և հողեր: Կան նաեւ ուրիշ նուիրատուաց յիշատակարաններ: Տաճարի դիմաց, բարեպաշտուհի Արզու խաթունն շինել տուած է նաեւ գաւիթ, իւր հանգստարան Վախտանգեան տոհմի, ուր և ամփոփուած են նոյն տոհմի իշխանական և հոգեւորական նշանաւոր ննջեցելոց մարմինները:

— Արցախ, 203-205:

ԽՈԺՈՒՆՈՅԵՐԳ. — Ամբողջ Սիւնեաց Աղահէճը գաւառի մէջ, որուն ա-

նումար յետոյ կոչուեցաւ նաեւ գաւառը:

ԽՈԺՈՒՆԻ կամ ԽՈՇՈՐԻ. — Գիւղ Գուգարաց Ծորոփոր (Պոռչալոյ) գաւառի, խոխմէլ գիւղէն 11 վերստ հեռու, անտառապատ լեռնակողի մը վրայ. կը պատկանի իշխան Լեւան Մելիքովի: Բնակիչք են 30 տուն հայ և 15 տուն յոյն: Հայերը գիւղի մէջ եկեղեցի չունենալով կը յաճախեն քիչ մը հեռու հին գիւղատեղւոյ մէջ շինուած փոքրիկ քարաշէն եկեղեցին: Այդ եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան ճակատակալ քարի վրայ կայ ԶԱ (= 1452) թուականը: Գիւղիս օդն ու ջուրը լաւ են:

ԽՈԺՈՒՆՈՅ ԶՈՐ կամ ԽՈՇՈՒՆԱԶՈՐ. —

Այսպէս կը կոչուի վերոյիշեալ գիւղի մերձակայ ձորը:

ԽՈՒԱՎԱՆՔ. Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԽՈՒ. — Այս անուամբ կրկին գիւղեր ունի Խարբերդ. որոնց այգիները նշանաւոր են. մեծ քանակութեամբ գինի կը շինեն և կը զրկեն ի Կարին և ուրիշ տեղեր: Վերի Խովս՝ ունի 140 տուն հայ. Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը և վարժարան: Վարի Խովս 15 տուն հայ ունի և գուրկ է եկեղեցիէ:

ԽՈՒԱՆԱՐԵՐԻ ԿԱՄ ԽՈՅԱՆ ԲԵՐԴ. — Արցախի Խաչեն գաւառի բերդերէն մին, որ յայլազգեաց կը կոչուի Թարխանա Ղալայ: Կառուցուած է առանձնացած և ծուծի մարմնով ժայռի մը վրայ, Խաչեն գետակի աջ կողմը և Գանձասարի հարաւակողմը: Բերդի մակերեսովի տարածութիւնն հազիւ երեք կալաչափ է: Ամէն կողմ կան քարուկի հին շէնքերու հետքեր: Անտիկ է ամրոցս և անմեքենալի, շրջապատուած վաղեմի անտառներով: Զրի համար կան վիմափոր հորեր: Կիրակոս պատմիչը կ'ըսէ, թէ Զաւալ Գուլայ «իրեւ ետես գյարծակումն անօրինաց (Թաթարաց) ամրացոյց զբնակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խոխանաբերդ . . . : Էւ իրրեւ եկին պաշարել զնա, տեօին զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս և նա իմաստարար հաճեաց զմիտս նոցա»: — Արցախ, 98—99:

ԽՈՒՄԷԼ. — Հայաբնակ գիւղ Գուգարաց (Պոռչալու), 4 վերստ Չանախչի գիւղէն հեռու: Ունի քարաշէն եկեղեցի մը:

ԽՈՒՈՒՄ. — Էւ Ատրպատականի, որոյ վրայ է Մաքիյէ բերդը:

ԽՈՒԱՌՈՒՆՃ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԽՈՂՈՅԻՄ. Տես ՀՈՂՈՅԻՄ:

ԽՈՂՈՒԱՆՔ. — Գիւղ Սիւնեաց Գողթն գաւառի, վանանդաձորի մէջ, որ ԺԱ. դարու վերջերը իրրեւ կալուած նուիրուած էր Տաթեւու եպիսկոպոսական աթոռոյն:

ԽՈՂՎԱՆԻ. Տես ԲԱՂՔ:

ԽՈՂՅ. Տես ՀՈՂՅ:

ԽՈՃԻԿ. — Գիւղ Սիւնեաց Աղահէճք գաւառի, Աղար գետոյն եզերքը:

ԽՈՅ ԿԱՄ ԽՈՅ. ԳԴ. KHOÏ. Ռ. XOH.

— Գլխաւոր քաղաք Ատրպատականի համանուն գաւառի: Կը գտնուի Մակուէն 2 օրուան ճանապարհ հեռու դէպի հարաւ և Դավրէժէն երեք օր հեռու դէպի արեւմտեան հիւսիս: Ի հնումն Պարսկահայոց Հեր գաւառի գլխաւոր քաղաքն էր: Պարսպապատ է քաղաքս և ունի չորս մեծ դռներ: Բուն քաղաքի մէջ, որ Ղալայ կը կոչուի, կը բնակին ընդհանրապէս Պարսիկները և մի քանի հայ վաճառականներ: Վաճառականութիւնը բաւական լաւ է. ունի լայն և ծառազարդ փողոցներ. յիշելու արժանի է կառավարչական շէնքը, ընդարձակ և գեղեցիկ, շինուած Սուլթանի Դէօվլէէն: Քաղաքէն դուրս դէպի արեւմտեան հարաւ կը գտնուի Մանրայ ըսուած թաղը, որ կը համարուի Խոյի Արաւարձաները. այն տեղ կան երեք թաղեր, յորս այլազգիներու հետ խառն կը բնակին 94 տուն Հայեր: Ունին երկու եկեղեցի և մէկ ուսումնարան՝ երեք սենեակներէ բաղկացած, Ս. Աստուածածին կոչուած եկեղեցւոյ գաւիթը: Թէ՛ այս եկեղեցին և թէ ուսումնարանը բաւական լաւ կերպով շինուած են: Եկեղեցւոյ արեւելեան կողմը արուեստական անտառ մը կայ, որուն փայտը կը ծախուի յօգուտ ուսումնարանին: Երկրորդ եկեղեցին՝ Ս. Սարգիս, աւելի ընդարձակ է. տեղացիք կը պատմեն, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն 7—8 տարի վերջը շինուած է, սրբատաշ քարով. արձանագրութիւնը կը պակսին, շուրջը ունի քանի մը օրավար հող. աւանդութեամբ, կը պատմուի, թէ այդ հողը հայ թագաւորներէ նուիրուած է Ս. Սարգիս: Եկեղեցւոյս մէջ աջակողմեան պատի տակ կայ մարմարիտնէ շիրմաքար մը, 1826 թուականաւ ուսսերէն արձանագրութեամբ:

Խոյի Հայերը առ հասարակ աղքատ են և կը զբաղին արհեստներով. սաստիկ ճնշուած են այլազգիներու ազդեցութեան տակ. արեւելքի մասը տարածուած է, թէ և գինի չկայ, բայց օղին կը խմեն ջրի գաւաթով: Բողոքական միախոնարները ունին այս տեղ քարովի: Հայոց թաղի մէջ բացուած է նաև յատուկ որբանոց: Խոյի

շրջականները կան քանի մը հայ գիւղեր, որոնցմէ միայն Սէյդազարը բազմամարդ է և ունի փառաւոր եկեղեցի ու վարժաւան. միւս գիւղերն ևս, բաց ի թաղա-

թուզ, տանձ, նուռ, խնձոր, ոսպ, սիսեռ և կորեկ:

Խոյի դաշտի մէջ բլուրի մը վրայ կայ հին մատուռ մը, շինուած հասարակ քարէ

70. Խոյի մէջ հայկական ուրբանոցի երկսեռ սաները:

քէնտէն, ունին հին քարաշէն եկեղեցիներ: Գաւառի ամբողջ հայ տանց թիւը 300է աւելի է: Կը մշակեն ցորեն, գարի, կտաւատ, բամբակ. կան լաւ խաղող, չամիչ,

32 ոտը երկայն և 28 լայն: Տեղական բնակիչներու հին աւանդութիւնը այդ մատուռի գոյութիւնը կը կապեն Ս. վարդան Մամիկոնեանի անձնաւորութեան հետ:

Մատուռը նուիրուած է Ս. Վարդանայ, յորում ամփոփուած է, կ'ըսեն, քաջին վարդանայ մարմինը, բայց Աւարայր դաշտի հեռաւորութիւնն տարակոյսի տակ կը

ԽՈՅԱԽԱՆ. Տես ԽՈՒԱՆԱՔԵՐԻ:
ԽՈՅԹ Կամ ԽՈՒԹ. — Հին գաւառ Տուրուբերանի մէջ, որուն կը համապատասխանէ մասամբ այժմեան նոյնանուն գաւառը:

71. Խոյ գաւառի Սկղակար գիւղի մէջ հայկական հորամեր:

ծգէ այս աւանդութեան ճշտութիւնը: Մատուռի մօտէն, բլրան վրայէն կ'երևի Խոյի ամբողջ դաշտը, Խոյ քաղաքը և շրջակայ գիւղերը: — Մշակ, ԺԳ. 113: Արարատ աւազգիր, ԼԲ. 357: Եւ այլն:

Կ'իյնայ Բաղէշի արեւմտեան հիւսիսային կողմը: Մ'իջէն կ'անցնի Բոնաշինու գետը. գաւառագլուխն է Խոյրայ բերդը: Բնակիչները մեծ մասամբ Հայեր են: Հայաբնակ գիւղերու վիճակացոյց տախտակն,

զոր աստ կը դնենք, պատրաստուած ըլլալով 20 տարի առաջ, թիւերու ճշգրտութեան չենք կարող երաշխաւորել: Գաւառիս լեռները անտառուտ են և գրեթէ Մըշոյ դաշտի և Պուլանըխայ շինութեանց փայտը ասկէ կ'ելլէ: Այս լեռնականները կը շինեն թիակ, դգալ և այլ փայտեղէն անօթներ. իրենք կը գործեն նաև իրենց հագուստի նիւթերը բրդէ և մազէ. կը սերմանեն ցորեն, գարի և առատ կորեկ. կը

սովորութիւններու և բարուց մանրամասն նկարագրութիւնը, Արծրունին կ'ընէ այսպէս. «Աստանօր սակաւուք բացատրեցից զորպիսութիւն բնակչաց (Խոյթ) լեռինն, թէ զիարդ կամ որպիսի՞ ոք են, և որպէս հնարաւորեալ յապրուստ անձանց վճարեն զկարեւոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ, և սաստիկ տառապանօք: Եւ բնակութիւն նոցա ի խորածորս և ի փապարս լեռանց, և ի պրակս մայրեաց ի գագա-

72. Խոյի դաշտի մէջ Ս. Վարդանայ մատուռը:

պահեն, ոչխար, եզն, կով, ջորի. երկիրը շատ բարեբեր է. ունի առատ և ընտիր մեղր:

ԽՈՅԹ կամ ԽՈՒԹ. — Կը կոչուի վերոյիշեալ գաւառի այն լեռը, որ կ'երկնայ Շատախի հիւսիս արեւելեան կողմը: Լեռն իր անունն առած է, կ'ըսուի, իր բնակչաց բարուց և խօսից Խորեաշքեկէ: Յովհաննէս կաթողիկոս լեռանս բնակիչները Աշխատարդ կը կոչէ: Բայց անոնց

թունս լեռանց, և բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց: Եւ այնչափ ի բացիկ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ, հագլիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զքոմբիւն ձայնին, իրրեւ ի վիմաց ինչ արձագանգ լինելոյ կարծիս բերելով: . . . Եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի

հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալք: Եւ է զգետ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, և օդ ոտիցն հնարաւորեն ի ձեւ կօշկաց ի մորթոյ այծից կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականանան զաման և զձմեռն: Եւ են ստացեալ զէնս աշտեայս, հանապազ կրելով ընդ

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԽՈՅԹ ԳԱԽԱՌԱԿԻ

ՀԱՅԱՐԱՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԷԻՑ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՒՂԻՑ	Տունք Հայոց	Թիւ Բնակչաց	Տունք Քրդաց
1. Ագրակ . . .	22	198	—
2. Գելոնք . . .	3	43	4
3. Թաղի ձոր . . .	23	188	—
4. Թաղավանք . . .	23	198	—
5. Թաղու . . .	22	185	—
6. Լորդընձոր . . .	8	78	—
7. Կոռ . . .	4	28	2
8. Հախին . . .	2	12	65
9. Շնիսդ . . .	35	298	—
10. Շէկ . . .	12	119	2
11. Պապընթաղ . . .	9	96	12
12. Փեղոնք . . .	16	60	—
13. Փէյվու . . .	7	45	6
ԳՈՒՄԱՐՆԱԿ . . .	186	1548	91

ինքեանս. այլ և ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկրին իւրեանց՝ զան միարան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանաց՝ զի են տիրաւորք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն՝ որ այն ինչ յամպոյն ի վերայ զեղեալ լինին, հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իրրե զանուրս չուանօր պարունակեալ շուրջ զոտամբ, զիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իրրե ընդ ցամաք երկիր: Եւ են զազանաբարոյք արիւնաբերուք, առ ոչինչ համարելով զսպանութիւն եղբարցն հարազատաց, նաե զանձանց ևս: Եւ կոչին սորա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լեռինն՝ որ բաժանէ ընդ Աղձնիս և ընդ Տարօն, և յաղագս

թմաշի. Բաւարամ Ա.

խրթնի և անհետազօտելի խօսիցն և բաւրոցն՝ կոչին ԽՈՒԹ. յորոց անուն և լեռան խոյթ անուանի: Եւ զիտեն զսաղմուն զհին թարգմանեալն վարդապետացն Հայոց՝ զոր հանապազ ի բերան ունին»։ — Թ. Արծրունի, 132-135:

ԽՈՅԿԵԱՆ ԿԱՄ ԽՈՅԳԵԱՆ. — Այս անուամբ, վերին և Ներքին կրկին գիւղեր կան Պարսկաստանի փերիս զաւառի մէջ: Վերին խոյկեան ունի 995 հայ բնակիչ, բաժնուած 136 տան, և երկու եկեղեցի Ս. Յովնանեան և Ս. Աստուածածին: Ներքին խոյկեան ունի 160 բնակիչ, բաժնուած 26 տան, և Ս. Գրիգոր եկեղեցի մը: Այս երկու գիւղերն ևս ունին մէկ մէկ վարժարան:

ԽՈՆԱՆԱԽ. ՏԵՍ ԽՆԱՆԱԽ

ԽՈՆԱՆ ԿԱՄ ԽՈՆԱՆ. — Այս անուամբ բերդաբաղաք մը և դաշտ կար Գուգարաց աշխարհի հիւսիսակողմը: Կիրակոս կը յիշէ Պարտաւի և Բելուկումայ կողմերը. «Զօրաժողով լեալ թագաւորն վրաց Լաւան, և մեծ հազարապետն Խանէ՝ եկաց ընդդէմ նոցա մարտիս պատերազմի, և իջեալ ի դաշտավայր տեղիս՝ զոր խոնանն անուանեն, քանզի անդ պատահէր թշնամեաց (թաթարաց)»: Իսկ վարդան պատերազմին տեղը կը դնէ Կոտմանայ գետոյն և Գուգարաց մօտ, բնելով. «Եկին մտին (թաթարք) յերկիրն Գուգարացոց առ դաշտավայրօքն ի կողմանցն Աղուանից իրրե թէ ԽՈ. և Կոտորէին զամենայն կենդանի զորս զտանէին, և փութով դառնային. զորոց զհետ մտեալ ամենայն ուժով Լաշն՝ հասանէ առ գետովն Կոտմանայ»: Վարդան կը յիշէ նաե համանուն քաղաք մը:

ԽՈՆԱՇԻՆԱԿ ԿԱՄ ԽՈՆԱՇԻՆԱԿ. — Այսպէս ևս կը կոչուի մեր նկարագրած Խնուշինակ գիւղը, որ իր անունն առած է Խոնաշին գետէն:

ԽՈՆԸՆԿԵՑ. ՏԵՍ ՀՈՆԸՆԿԵՑ:

ԽՈՆԹԱԿԱՐԱԿ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Սողք գաւառի. որ կը կոչուի նաե Խոնաթարակ:

ԽՈՆՋԱԼԻՍ ԿԱՄ ԽՈՆՋԵԱԼ ԵՍ. — Գիւղ Աղբակի, յորում հայկական աւերակ և

ամայի եկեղեցի մը կայ, յանուն Ս. Սարգսի. այս կողմանց հայ գիւղացիք Ս. Սարգսի տօնին ուխտի կու գան եկեղեցւոյս:

ԽՈՇԱՔ. Տես ԽՈՇԱՊ:

ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔ կամ ԽՈՇԱԿՈՒՆԻՔ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի, այժմ կը կոչուի Խօշկաշէն (Տես):

ԽՈՇԿԱՇԷՆ. Տես ԽՈՇԿԱՇԷՆ:

ԽՈՇՄԱԹ. — Գիւղ Բալուի հիւսիսային արեւելեան կողմը, 1¹/₂ ժամ հեռու: 110 տուն հայ կայ, Ս. Տիրամայր Աստուածմիկն անուամբ եկեղեցիով: Կ. Պոլսի Միացեալ Ընկերութիւնը՝ 1890ին, հոս ծաղկոց մը հաստատեց: Դիրքը զբիթէ Լեռնային է, սակայն առջևը կը տարածուին ընդարձակ և բերրի արտեր, մշտաճոս առուակներ, մարգագետիններ, և այլն: Գիւղացիներէն ոմանք՝ հողագործութեամբ, և այլք՝ հիւսնութեամբ և որմնադրութեամբ կը զբաղին: Աւանդութեամբ կ'ըսեն, թէ վերոյիշեալ եկեղեցին թաղէոս առաքելոյն ձեռակերտն է:

ԽՈՇՈՐՆԻ. Տես ԽՈՒՈՐՆԻ:

ԽՈՇՈՐՆԱՁՈՐ Տես ԽՈՒՈՐՆՈՅ ՁՈՐ:

ԽՈՇՏԱՏԱՅ ՏԱՓ. — Կը յիշուի Տաթևի վանաց նուիրուած տեղերու հետ:

ԽՈՋԻՂԱՆԱՅ. — Գիւղ Պարսկաստանի Փերիա գաւառի. ունի 65 հայ բնակիչ և 12 տուն:

ԽՈՒ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Բաղը գաւառի, Տաթևի մօտ:

ԽՈՌԱԿԵՐՏ կամ ԽՈՐԱԿԵՐՏ ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Գուգարաց Ծորոփոր (Պոռչալու) գաւառի մէջ, Աղ-բէօփրի գիւղի հարաւ-արեւելեան կողմը, երեք վերստ հեռու, անտառապատ բլրի մը վրայ: Գիւղացիք վանքս խոչիկ կ'անուանեն: Վանաց շինութեան մասին եկեղեցւոյ դրան վրայի արձանագրութիւնը հետեւեալը կը պատմէ. «Թիւն ԶԱ. ի հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ, արքի եպիսկոպոսութեան Համագապայ և յայտարհակառքեան և զաշրապետութեան . . . Ի րազաշորութեան Դարչի եւ Ստեփաննոս որդի Բովհաննայ զնկի զԹորակերտ և զիւր զնկ, զայցիկ որ ի Շօր վանիցս յախտեան ի կապիտակ սուրտանի և յիւնկի զառ ի նիւսնի սկսեալ

յուսովն անմահին Աստուծոյ յիւնկ ինն և եղաւրց իմոց և որդոց արձան եկեղանի և տեղի զերեզմանի միւնկէ զայ Քրիստոս և ստեկ որորմութիւն ինն և իմոցն ի փառս իւր. արդ որք խախտել չանուն զիմ տաճին յեկեղեցւոյս և կամ զտեղի հանել յաղկ իմմէ, խախտեցիկ և տեկցիկ. ի . . . քրիստստեկութեանն »:

Վանքս բաղկացած է տաճարէ մը և գաւթէ. երկուքն ալ շինուած են խաչածն սրբատաշ քարով, սրանհէի քանդակներով և սիւնազարդ կաթուղիկէներով: Տաճարի երկայնութիւնն է 18 արշին և լայնութիւնը 11 արշին. ներքուստ անսին է, և միայն կիսասիւնները ամուր կը բռնեն չորս կամարները, որոնց վրայ կը հանգչի երեսուն բարակ սիւներու վրայ հաստաւ տուած չքնադակերտ կաթուղիկէն: Ունի պատարագելու չորս խորան, երկուքը սեղանի աջ և ձախ կողմերը և երկուքը աւելմտեան դրան: Երկու դռներէն արեւմտեանը կամարակապ է և կը բացուի գաւթի մէջ: Գաւթի լայնութիւնը և երկայնութիւնը 18 կանգուն է: Ութ կիսասիւններու վրայ կը բոլորեն ուղմանական կամարներ, որոնց վրայ կը բարձրանայ փոքրիկ կաթուղիկէ մը: Տաճարը և գաւթը կը լուսաւորին քանի մը լուսամուտներու ազօտ լուսով: Տաճարի հիւսիսային որմի վրայ արտաքուստ գրուած արձանագրութեան կը յայտնուի, որ եկեղեցիս վերաւորոգուած է ՌՃԾԹ թուին: Կան նաեւ ուրիշ ոչ սակաւ կիսեղծ արձանագրութիւններ: Թէ՛ տաճարը և թէ՛ գաւթը բաւական փնատուած և խախտուած են և տանիքի վրայ բուսած են ծառեր: Տաճարի մօտ, արեւելեան կողմը կայ ուրիշ եկեղեցի մը, որ բոլորովին աւերակ դարձած է: Վանքս ունեցեր է ժամանակաւ քարակիր բարձր պարիսպ, որուն հետքերը այժմ կը տեսնուին և կը ֆիայ միայն սրբատաշ քարէ շինուած դրուագաւոր կիսաքանդ դուռ: Պարսպի մէջ կան խուցերու աւերակներ և բաւական թուով քանդակազարդ զերեզմանաքարեր: Տաճարի հիւսիսակողմը հաստահեղոյս քարեայ պատուանդանի վրայ կանգնած կայ ամն.

նանուրը գեղեցկաբանդակ խաչքար մը՝ ութ թիւ երկայնութեամբ, որուն ճակատը փորագրուած է փրկչի պատկերը և վերեր գրուած է. Սուրբ Նշան Տէրանեան:

Վանքիս մօտ կը տեսնուին հին ժամանակի շինութեանց աւերակներ. այդ տեղ լինելու է նախնեաց Խորակերտ կամ Խոսակերտ քաղաքը, որուն անուամբ կոչուած է վանքս: Իննեորդ դարուն, Սմբատ Բ թագաւորի հրամանով, քաղաքս ժառանգեց Աշոտ Ողորմածի որդին՝ Գուրգէն: Խորակերտն շատ ժամանակէ ի վեր աւերակ դարձեր է և շրջակայ բնակիչներէն ոչ ոք չէ կարող անոր մասին բան մը յիշել: Վարդան պատմիչը կը տանի կը հանէ քաղաքիս ծագումը մինչև Հայկայ ժամանակները, անոր Խոս որդիէն համարելով ասոր հիմնադրութիւնը: Սարգիս Վ. Զալալեանց լսելով այս անունը և համարելով շէն և բնակիչ ունեցող գիւղ, գրեր է. «Խորակերտ կամ Խոսակերտ է լայնաշինտ գիւղ ի ստորոտ Լաւարու, . . . ի լերանց Լաւարու իջանեն կարկաջասահ և բարեհամ աղբիւրը յայս գիւղ և վայելուչ յօրինեն զերեսս դաշտաց սորա. ուստի այս գիւղ փարթեամ է ամենայն բարեօք բնութեան»: — Զարպեանց, Ա. 87: Արձագանք, Գ. 612-614: Ազգագրական հանդես, Զ. 425-426: Եւ այլն:

ԽՈՌԱՏՈՒՆԻՓ կամ ԽՈՌԱՏԱՓ. — Հին գիւղ Սիւնեաց ճահուկ գաւառի մէջ:

ԽՈՌԽՈՐՈՒՆԻՓ. Տես ԽՈՐԽՈՐՈՒՆԻՓ:

ԽՈՐԱՎԱՎԻՆ. Տես ԽՈՐԱՎԱՎԻՆ:

ԽՈՐՆԻ. — Հին բերդ Սիւնեաց ճահուկ գաւառի մէջ:

ԽՈՐՈՉ. — Գիւղ Արարիկերի հայ և թուրք բնակչօք: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը: — Այս անուամբ գիւղ մ'ալ կայ Տիգրանակերտի Խուրի գաւառակի մէջ, սակաւաթիւ հայ բնակչօք:

ԽՈՐՈՒՆԻՓ. Տես ՃԱՆՈՒՎ:

ԽՈՍՊ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ Հայոց-ձոր գաւառակի: Ունի 14 տուն և հնաշէն Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը. գուրկ է դպրոցէ: Տեղւոյս տեսարանն լաւ է և երկիրը բարեբեր, սակայն բնակիչք

թշուառ և յուսահատ վիճակ մ'ունին: — Գիւղէս մէկ քառորդ ժամու ճանապարհ հեռու կայ Խոսպոյ Ս. Աստուածածին անուն փոքրիկ, առանց գմբէթի բայց բաւական կոկիկ գեղեցիկ վանք մը, որ թէ և անվնաս՝ սակայն փակեալ և ամայի կը մնայ, հին և նոր խաչքարերէ և լաւ տեսարաններէ շրջապատեալ: Անբնակ մեծ նաստանիս շինութեան թուականը յայտնի չէ. տապանաքարերու վրայ հազիւ կը տեսնուին 160 տարուան յիշատակարաններ. աւանդութիւնը 300 տարուան հաստատութիւն կը համարի: Վանքս երբեմն ունեցած է բաւական կանոնաւոր միաբանութիւն և կալուածներ:

ԽՈՍՊԻԱ. — Այս անուամբ, Մեծ և փոքր կրկին գիւղեր կան Ախալքալաքի գաւառի մէջ, Մեծ Խոսպիա ունի 29 տուն վրացի և 3 տուն քուրդ. իսկ փոքր Խոսպիա զուտ հայաբնակ է և ունի 36 տուն:

ԽՈՍՏՈՒՐ. Տես ԽԱՍՏՈՒՐ:

ԽՈՍՐՈՎ. — Այլազգաբնակ գիւղ Այրարատայ Ուրծ և Արած գաւառի: Մէջը կան եկեղեցւոյ աւերակներ և գերեզմաններ:

ԽՈՍՐՈՎԱ կամ ԽՈՍՐՈՎԱՅ. — Ատրպատականի Սալմաստ գաւառի բազմամարդ գիւղերէն մին է: Բնակչաց մեծ մասը ըաղզէացի և սակաւ մասը հայ, միահամուռ իբր 1000 հոգի: Լուսաւորչական Հայք 23 տուն են և ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի և փոքրիկ դպրոց մը. իսկ կաթողիկէ Հայք 15 տուն կը հաշուին և կը յաճախեն Լազարիստ քարոզիչներու Ս. Գեորգ եկեղեցին: Քաղզէացիք ևս նոյն եկեղեցւոյ մէջ կը կատարեն աստուածային պաշտամունք: Գիւղիս մէջ բաւական տարիներէ ի վեր հաստատուած են վերոյիշեալ զազգիացի քարոզիչք և Գթութեան բոքք, որոնք անխտիր օգնութեան կը հասնին ամէն ազգի: Խոսրովայի գիրքը դաշտային է, քառորդ ժամ հեռուէն կ'անցնի պատուական ջրովն անուանի Զօյս գետը: Բնակիչք կը պարապին երկրագործութեամբ և սովորութիւն ունին նաև գործի համար կովկաս երթեւեկելու: Գիւղս զարգարուած է զուարճալի պարտէզներով:

ունի ընտիր խաղող, տանձ, խնձոր, ծիրան, սալոր, կեռաս, են։ Գալթէժէն բաւական հայ ընտանիքներ օգտւոյթեան համար, ամառը կը դիմեն Խոսրովայ։

ԽՈՍՐՈՎԱԿԵՐՏ կամ ԽՈՍՐՈՎՈՒ ԱՆՏԱՌ. — Մեր Խոսրով Բ թագաւորը, չորրորդ դարու կիսուն, Այրարատայ Մազազ—Սասան զաւառի մէջ տնկել տուաւ իր անուամբ կաղնիներու ընդարձակ անտառ մը։ Բուզանդ (Գ. Ը.) այդ մասին հետեւեալը կը գրէ. «Էտ հրաման թագաւորն՝ զօրավարին իւրոյ (Վաչէի) հանել խաշար՝ յաշխարհէն՝ բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն՝ որում կոչեն Գառնի՝ մինչև ի դաշտն Մեծամորի, ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Գոռի, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յԱպարանն Տիկնունի, տնկեցին զկաղինն, և կոչեաց զանուն նորա Տաւաթ մայրի։ Էւ միւս ի մայրեացն յԵղեգնաբերանիս ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զգաշտն կաղնատուն տնկով, և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակիրտ։ Էւ անդ շինեցին զապարանն արքունականս, և զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին, և ոչ կցեցին ի միմեանս՝ վասն պողոտայի ճանապարհին։ Էւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն էրէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և լնուլ զքաղաքորման, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա։» Բուզանդայ այս նկարագիրը համառօտելով Մ. Խորենացին՝ կ'ըսէ. «Անտառս առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի»։

ԽՈՍՐՈՎԱՅ. Տես ԽՈՍՐՈՎԱ։

ԽՈՍՐՈՎԵՐԱՆ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն զաւառի, գեղեցիկ և զուարճալի հովտի մը մէջ. մօտը կայ Բոցիկ անուն լեռ մը, որ շատ բարձր է և ամբողջ ապառաժ։ Գիւղս ժամանակաւ զուտ հայաբնակ էր, այժմ մեծ մասամբ բնակիչք տաճիկ են։

ԽՈՍՐՈՎՈՒ ԶՈՒՐ, ԽՈՏԵՐՈՒ ԶՈՒՐ. —

Այս անուամբ գետակ մը կայ Արձնեաց Սալնոճոր գաւառի մէջ, որ Ամրտօլու վանքի մօտէն անցնելուն պատճառաւ այլազգիներէն կը կոչուի Ամրտօլ չայր։ Գետակս կ'անցնի Բաղէշի մէջէն, որուն երկու կողմերը շինուած են քաղաքին տուները, կը թափի Տիգրիսի մէջ։

ԽՈՍՐՈՒՔ. — Կը յիշուի Տուրուբերանի Ապահունեաց գաւառի մէջ։

ԽՈՎԻՏ. Տես ՄՂՈՒԿ։

ԽՈՏ կամ ԽՈՎՏ. — Հին հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց Հարանդ (Չանգեզուր) գաւառի, Շնհէրէն հազիւ վերստ մը հեռու, գեղեցիկ հովտի մը մէջ։ Գիւղիս գեղեցիկ տեսք կ'ընծայեն բազմաթիւ թթնիներու և խնձորենիներու թանձր ստուերները։ Շատ գեղեցիկ է նաև Շնհէրի և Խոտի մէջ հիւսիսէ հարաւ ձգուող ձորը, որ ետեւէ ետեւ զիգուած են կոնաձեւ ժայռեր, և մէջ տեղէն կը հոսի յստակ աղբիւր մը։ Սա կը կոչուի Օխեւած չոր, որովհետեւ կ'ըսեն, թէ հին ժամանակները Քրիստոսի Մկրտութեան տօնը կատարած ատեն, այս տեղ խաչը ջուրը կը ձգէին։ Ժայռերու մէջ կան բաւական թուով արհեստական և քանի մը բնական քարայրներ։ Այս տեսակ քարայրներ կան նաև ձորի գլուխը ցցուած ժայռերու մէջ, որոնցմէ միոյն մօտ շինուած է Ս. Գեորգ անունով փոքրիկ մատուռ մը։ Գիւղի վերին մասի տները շինուած են միմեանց կից, իսկ հարթ մասինը՝ ցրուած են այգիներու մէջ։ Ունի միակ անսին, առանց զմբէթի և աւանդատներու եկեղեցի մը՝ Ս. Աստուածածին. թէ և շատ հին է բայց ո՛ր և է արձանագրութիւն չունի։ Խոտի արեւմտեան կողմը, հինաւուրց ծառերու տակ կայ ԺԲ դարու վերաբերեալ եկեղեցւոյ մը աւերակ և գերեզմանաքարեր։ Բնակիչք ամբողջ 1000 հոգի են. կը պարապին երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ։ Հողը կը պատկանի Տաթևի վանքին, որուն նուիրեր է ԺԱ դարու առաջին կիսուն (1045ին) Դիւն իշխանը։ Օրբելեան Տարսայիւն մեծ իշխանն ևս նորէն վերագործուցեր է Տաթևի վանքին «գլխոտն աւան՝ սահմանովը իւրովը, լերամբ և դաշտիւ, և ի Խոտագետ և ի

խօտ (զիւր) ձեռատունկ այգին»։ Տաթեւի վերջին ցուցակներու մէջ խօտայ տուրքն էր 4400 շահի. տեղ մ'ալ տուրքերը հետեւալ կերպով նշանակուած են. «Տասն բնն և 3 մարգպան ցորեան, և մէկ թիւանի լիտր մեղր, 7 մարգպան հոն և ընկուզ», և այլն։ Վերջերս Տաթեւի կու տար տարին 600 բուրլի։ — Այրարատ, 260։ Զանգեզուրի գաւառ Բ. 45-46։

ԽՈՏ. — Այս անուամբ վերին և Ստոբին կրկին գիւղեր ունի Արդուին. երկու գիւղերն իրարմէ հեռու են մէկ ժամ. կ'իլնան ահագին ձորի մը մէջ, խորտուրտ և աննշան հողի վրայ։ Վերին խօտ ունի 170 տուն, իսկ Ստորին խօտ 80. ամէնքն ալ մահմէտական են, վրացի ծագմամբ. կը խօսին աղաւաղեալ և թուրքերէն բառերով խառն վրացերէն մը։ Բեկիձոր կոչուած թաղի մէջ կան նշանաւոր պղնձի հանքեր. կայ նաեւ զինգ։ Խօտի բարձանց զխաւորը կը կոչուի Գռնի քար, և իրօք այնտեղ հսկայածեւ խոշոր քար մը կայ։ Այս հայկական անուններն ապացոյց են, որ ժամանակաւ հայկական գաղութ մը կայ եղեր այս կողմերս, որը, ո՛ր զիտէ, բաղդի բերմամբ, ինչ կերպով անհետացեր է կամ գաղթելու ուրիշ կողմեր։

ԽՈՏԱԳԵՏ. — Գետակ Սիւնեաց Հաւանդ գաւառի, որ խօտ գիւղի մօտէն անցնելով, առած է այս անունը։

ԽՈՏԱԼԷՋ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ Վայոց ձոր (Սիւնիք) գաւառի մէջ։

ԽՈՏԱԿԵՐԱՅ ՎԱՆՔ. Տես ՔԱՐԿՈՓ։

ԽՈՏԱՄԱՐԳ. — Սիւնեաց Հաւանդ կամ Բաղը գաւառի մէջ։

ԽՈՏԱՆԱՆ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Բաղը գաւառի Աճանան վիճակի մէջ, Հոգար և Զօպանլու գիւղերէն մղոն մը հեռու։ Ունի 42 տուն հայ և Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը։ Գիւղս կը յիշուի առաջին անգամ թ գարու վերջերը և ապա ժ գարու կիսուն։ Ասկէց էր Մովսէս Բ կաթողիկոսը, որուն համար, կաթողիկոսանալէն առաջ, գովեստիւր կը գրէ Էրեմիա կարճաւանցին հետեւեալ տողերը 1626ին. «յորում փայլէ վարդապետս մեր Տէր Մովսէս քաջ բարուին, յաշխարհէն Սիսակայ, յերկրէն որ

կոչի Աճանան, ի գեղջէն խոտանանու, և յաթոռոյն Ստաթէի, որ այժմ կոչի Տաթեւ, որ լուսաւորէ զազգս Հայկազեան, և ժողովեալ կրօնաւորական գասս, և նորոգեաց զվանորայս և զանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց»։ Նոյնպէս գովեստով կը խօսին Մովսէսի վրայ մեր յաջորդ պատմիչները։ Սա նորոգեց Լճմիածինը և Զանաց ու յաջողեցաւ հին պարտքերէն ազատել աթոռը. Շարականաց կարգաւորութիւն ըրաւ, և դպրոցներ հաստատեց. մոմը զտեւր և սպիտակցնելու կերպը զրտաւ, այդ պատճառաւ Շահարասէն պատուեցաւ։ Թուղթ գրեց Լեհաց Վլատիւլա թագաւորին (30 օգոստ. 1632), իր իշխանութեան մէջ գտնուող Հայոց վրայ խնամը տանելու համար։ — խոտանանու սահմանները Բարկուշատայ խանը զարնուեցաւ Դաւիթ բէկի Մխիթար զօրապետին հետ, 1724 թուին, և որովհետեւ նոյն ատեն Դաւիթ հետ զժողոված էր Մըխիթար, քաջութեամբ չպատերազմեցաւ և Հայերէն բաւական քաջեր այդ պատերազմին մէջ ինկան և Պալի զօրավարը գրեթէ հրաշքով ազատեցաւ։ — Սիսական, 277։

ԽՈՏԻ. Տես ԲԱՂՔ։

ԽՈՏԻԿ կամ ԽԱՏԻՔ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ստորին) գաւառի մէջ։

ԽՈՏՈՎԻՏ. — Գիւղ Այրարատայ նիգ գաւառի։

ԽՈՏՈՐԱՆՅ. Տես ԲԱՂՔ։

ԽՈՏՈՐԱՇԷՆ. — Աւերակ գիւղ Արցախի, որի մօտ է Երից Մանկանց ուխտը։

ԽՈՏՈՐՁԻ. Տես ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ։

ԽՈՏՈՐՋՈՒՐ, ԽՈՏՐՋՈՒՐ կամ ԽՈՏՈՒՋՈՒՐ. Գղ. KHOTORTCHOUR. — Զուտ հայաբնակ վիճակ Տայոց աշխարհի արեւմտեան կողմը, որ ըստ արդի բաժանման, մասն է Կիսկիմ գաւառակին Կարնոյ։ Անունն առած է միջէն անցնող գետոյն արտաքոյ կարգի ծամածուռ ոլորտապտոյտ ընթացքէն, թէ և ըստ ոմանց խոտուշոք ըսելն ալ անյարմար չէ, առատ խոտ ու ջուր ունենալուն պատճառաւ. այսպէս գրուած կը գտնենք կրկին անգամ, նաեւ 250 տարուան յիշատակարանի մը մէջ։

Չորս կողմանէ շրջապատուած է բարձրագագաթ և անտառախիտ լեռներով. առեւելքէն ու հիւսիսէն պատած է, ըստ բնակչաց կոչման, Հարկեւորու սարով, որ մասն է Պարխար լեռանց, ուր բաջութեամբ պատերազմեցաւ Հմայեակ Մամիկոնեան՝ Ս. Վարդանայ եղբայրը, Պարսից բազմաթիւ զնդերուն հետ, և ինքն ալ ընդունեցաւ այն սարերուն անդնդախոր ձորերուն մէջ իր նահատակութեան պատկը: Արեւմտեան կողմը բարձրացած է Խոտըջուրը Համշէնէն բաժնող Մեծ սարը, իսկ հարաւային կողմէն Ճորոխ գետը՝ որ անձայն անմբոտնչ սահելով կ'անցնի Սպերու լեռանց գօտիներու ստորոտներէն. որուն այս կողմերէն այսպէս հանդարտ անցնելուն պատճառն է՝ իր դրից կարգէ դուրս հարթութիւնը, այնպէս որ մարդ քովը կեցած նայելու ժամանակ՝ կարծես թէ ջուրը աւելի զառ ի վեր կ'երթայ քան թէ զառ ի վայր: Սակայն տեղացիք այս բնական պատճառով գոհ չըլլալով, գերբնական պատճառ մ'ալ կու տան, ըսելով, թէ անգամ մը սուրբ անձ մը երբ ջորի հեծած այս գետէս ուզեր է անցնիլ, ջրին ընթացից ահաւոր ձայնէն ջորին խրտելով՝ ետ դարձեր է, և սկսեր է դէպ ի մերձակայ մոշի ծառոց խիտ անտառներու մէջ փախչիլ, և սուրբը նեղանալով՝ անիծեր է որ անկէց վերջը ոչ Ճորոխ գետը ձայն ունենայ, ոչ ջորին ծնանի և ոչ ալ մոշին պտուղ տայ: Խոտըջուր լեռները իրենց մէջ կը ձևացընեն այլ և այլ ուղղութեամբ, լայն ու նեղ մշակելի լեռնահովիտներ. լեռներէն իջնող ջուրերը իրարու հետ միանալով կը ձևացընեն ծամածուտ Խոտըջուր գետը: Վիճակս լեռներով շրջապատած լինելով, կարելի է որ շտեմնող մը վայրենի ու տխուր երկրի մը գաղափար առնու, սակայն իրօք այնպէս չէ, վասն զի ունի շատ զուարճալի և տկնահաճոյ տեսարաններ: Երևանոյ կոչուած բլրակի վրայէն, ուր կայ նաև Երևան խաչ անուն մատուռ մը, հրաշալի է տեսարանն. հարաւային կողմը միապաղաղ և կանաչազարդ տարածուած տեսարան մ'է, որուն ծայրն է Որջնաղ գիւղը. այդ տա-

րածութեան միջէն կ'անցնի Ճորոխ գետը, որ շատ անգամ վարսագեղ ծառերու ստուշ, բաց ներքեւ ծածկուելով և երբեմն երբեմն իր արծաթափայլ ոլորտները շողացընելով կը սահի կ'անցնի, որուն երկու կողմի երկիրները առատ կը հասցընեն ցորեն, բրինձ, եգիպտացորեն, և ամէն տեսակ ընդեղէն զանազան ազնիւ խաղողներ, դեղձ, թուզ, նուռ, և այլն: Արեւմտեան կողմը կը տեսնուի այն կէտը՝ յորում Խոտըջուր գետը շառաչածայն կու գայ Ճորոխի գիրկը կ'իյնայ: Ամբողջ վիճակս կը բաժնուի գլխաւորաբար երեք մասի: Խոտըջուր՝ այցելուին կը ներկայանայ ի սկզբան ծառազարդ ու կանաչալից տեսարանով մը, սակայն երեք կամ չորս մղոն առաջ չգացած՝ պտղատու ծառերն կը լմնան և կը մնայ՝ պարզ, բայց կարծես աւելի կննդանի կանաչ տեսարան մը անդատանն. բու և մարգագետիններու Մէկ երկու մը դոն ալ հեռուն Մեծ սար լեռան ստորոտները կարգաւ շարուած են խումբ խումբ տնակներ, որոնք իւրաքանչիւր գիւղի և մարանդներն են առանձին առանձին տնակներով. ինչպէս արեւմտեան կողմէն սկսելով, Մարկիդիկ, Կոկեղ, Չուցուր, Գաբուռեց, Պապուռեց, Գայիկեց, Խոճեկեց, Աղբեկեց, և այլն. և ասոնք ամէնը միասին իրենց շրջակայ կիսամշակ անդատաններու գեղեցկութեամբ և արեւակէզ գունաւորեալ տնակներու երևութովը՝ նոր վեհմութիւն մը կ'աւելցնեն այն բարձրագագաթ լեռներուն, որ կարծես իրենց ահաւոր քարաթայոյից միջոցով իրարու ձեռքէ բռնած կը հսկեն այս գեղեցիկ ամարաստանաց վրայ: Լեռան արեւելքէն երեսներուն երեք մասը բարձրութեամբ ծաղկազարդ կանաչութիւն մը տիրած է, իսկ ծմակ երեսներուն՝ տեղ տեղ խումբ խումբ մայրի ծառոց անտառակներ և տեղ տեղ ալ լերկ ու մերկ պարզ սեւ հողոյ երեսոյթ կը նկարուին. կան նաև Բոչի և Թեթախոտ բուած բոյսերն: Լեռանց մէջ տեղէն կը բարձրանայ ժայռածոյլ ձիւնապատ գագաթ մը՝ որ Բոս քար կը կոչուի, իբրը քաջաց միայն ելանելի կամ քաջերու միջէն ամենէն քա-

իր իր բարձրութեամբը: Այս բարձրակա-
նար քարաժայռիս ծայրէն, ուր շատ քի-
ւոր կրցեր են ելնել, պարզ աչքով կը
տեսնուի որոշակի Սեւ ծովը և անոր ե-
զերքը: Խոտրջուրի գրեթէ ամէն մէկ լե-
րան կամ բլրան գազաթան տափարակ
տեղը, որ բնիկներու բարբառով թափոք-
թրանց կը կոչուին, խորհրդաւոր կերպով
կառուցուած են իրարհայեաց հինաւորաց
մատուռներ, որոնք կը կոչուին զանազան
սրբոց անուամբք. ինչպէս, Ս. Աստուա-
ծածին, Ս. Յովնանեւ, Ս. Սարգիս, Ս.
Գևորգ, Ս. Յակովբ, և քանի մը հաս ալ
կենարար Ս. Խաչին նուիրուած. ասոնք
ամէն ալ իրենց տօնախմբութեան օրը,
ըտ եղանակաց սեփհականեալ նուէրներ
ունին, զոր տեղացիք կը խոստանան իրենց
որ և է ձախորդութեան կամ յաջողու-
թեան ատեն:

Ժամանակի ընթացից մէջ երկրաբանա-
կան մեծ փոփոխութիւններ կրած է այս
երկրի դիրքը և փոխուած է նաեւ կլիման:
Անշուշտ հրաբոխային ներգործութենէ և
երկրաշարժով երկիրը բաժնուեր է խորա-
փոր ձորակներու. կը տեսնուի մարգագե-
տին մը մէջ տեղէն երկու զատուած, արտ
մը միջէն երկու կտրուած. անթիւ առուա-
կաց պատեր մեծամեծ անդուններով խա-
փանուած են, որով և շատ անդաստանք՝
որոնք ժամանակաւ ջրարբի ըլլալով բա-
րերեւ երկիրներ են եղեր, այժմ անջրդի,
խոպանացած կը կենան: Մէջ տեղէն անց-
նող գետն ալ շատ աւերմունքներ գործեր
է, քերելով ու գերելով իր եզերքները.
60 կամ 70 տարի առաջ՝ այն գետն որ
այժմ ահաւոր կերպարանք մ'ունի, մա-
նաւանդ զարնան, ուրիշ բան չէ եղեր՝
բայց եթէ օձապտոյտ առուակ մը, այն
ալ սիգամած դաշտագետնոց միջէն աւելի
ծածկուելով քան թէ երեւալով՝ կ'անցնի
կ'երթայ եղեր. մինչդեռ այժմ ընդ հա-
կառակն իր չորս կողմը, փոխանակ կա-
նաչութեան, աւազի և խոշոր ու այլանդակ
ջարերու կոյտեր կը տարածուին, և ընդ-
հանուր երկիրն ալ երաշտով տոչորուած
երեւոյթ մ'առած է. շատ տեղեր ալ աղ-
բերակուեք կտրած են: Խոտրջուրի կլի-

մային վրայ մեծ փոփոխութիւն բերած է
նաեւ անտառներու վերցումը: Անտառները
մասամբ կտրուեր են բնակիչներէն, նո-
րանոր մշակութեան ասպարէզներ բանա-
լու դիտմամբ. բայց սակեց աւելի ուրիշ
պատճառ մ'ալ եղած է, ըստ վկայութեան
ոչ այնչափ հին աւանդութեան մը. իբր
թէ ժամանակաւ երբ բոլոր լեռները ան-
տառներով ծածկուած էին, և անոնց չորս
կողմերը ամառուան բնակութեան տեղեր
էին, ոչ միայն Խոտրջուրի այլ և անոր
շրջակայ տաճկարնակ վիճակաց, յանկարծ
առիւծ մը գտնուեր է և սկսեր է տեղաց-
ւոց շատ մնասնէր հասցընել. անոնք այս
ահաւոր գազանին ձեռքէն ազատելու ու-
րիշ հնարք չեն գտած, բայց եթէ անտառ-
ներուն չորս կողմանէ կրակ տալ, որով
առիւծին պատճառաւ, երկիրն ալ մեծաւ
մասամբ, մերկացեր է իր զարդէն ու
շնորհքէն: Տակաւին կայ Այրսևափոս կո-
չուած տեղ մը՝ լերանց զոգածեւ զօտինե-
րու մէջ, և երբ այդ տեղէն անցնին եր-
կու հոգի, միշտ վերոյիշեալ պատմութիւնը
կը կրկնեն: Այդ ժամանակէն սկսած է
կլիմային փոփոխութիւնը, որուն ազդեցու-
թիւնը փաստած է նաեւ բերքերուն: Այն
արտերը որ ժամանակաւ առատապէս կը
հասցընէին ցորեն, աշուրայ, եգիպտացո-
րեն, և գրեթէ ամեն տեսակ ընդեղէն, այժմ
շատ քիչ և տեղ տեղ բնաւ չեն հասցընէր
վերոյիշեալ բերքերը: Պտուղներէն գլխաւ-
որը՝ քաղցրահամ խաղողը, բոլորովին
թթու դարձեր է և այժմ ի բնակչաց ժող-
կը կոչուի, ուրիշ շատ տեսակ պտուղներ
բնաջինջ եղած են և մնացածներուն մէջ
ոչ համ մնացած է և ոչ հոտ:

Խոտրջուր՝ որչափ որ ախորժելի է ա-
չաց իր գեղեցիկ տեսարաններով, սակայն
իր բնակչաց կենցաղավարութիւնն շատ
մը անյարմարութեանց ենթակայ է և թե-
րեւս ամէն տեղէ աւելի գեղջկային կենաց
վայելքէն ալ զուրկ: Այս անյարմարու-
թեանց առաջինն է երկրին ամփոփութիւնը՝
համեմատութեամբ բնակչաց բազմութեան.
և երկրորդը՝ շրջակայ այլազգի աւազա-
կաց բռնութիւնը, որով և ոչ օր մը խո-
տրջուրցին ապահով է իր շատ ճգամը,

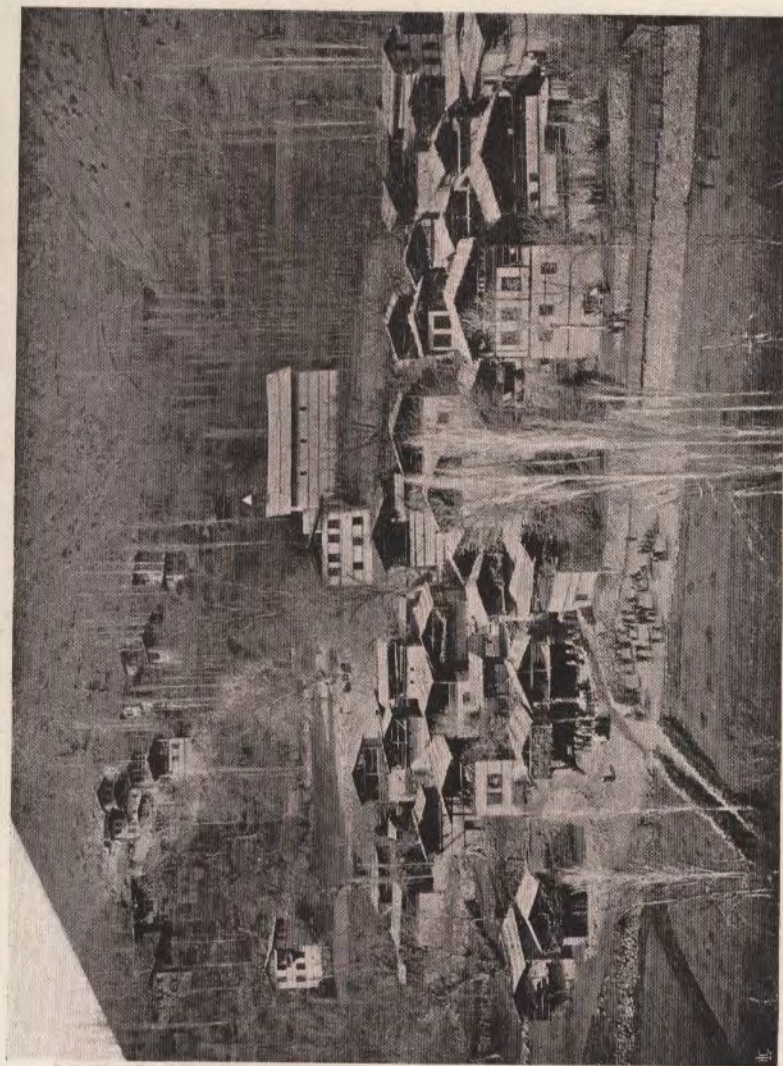
ձեռք բերած չափաւոր ընչից վայելման, և չարն այն է, որ այս երկու անյարմարութիւններն ալ օր քան զօր ամման վրայ են: Յայտնի չէ, թէ ե՞րբ եկած հաստատուած են այս տեղ Հայք, բայց հասանական է, որ հալածանքի մը հետեւանօք, մաս մը բարեպաշտից եկեր ընակութիւն հաստատեր են այս խորերը ու ձորերը: Ի սկզբան թերեւս աւելի գոհ և երջանիկ վիճակ մը ունէին, երկիրը շատ աւելի ւաւագոյն վիճակի մէջ գտնուելով, և իրենք քիչուոր ըլլալով, իրենց ամէն պիտոյքը դիւրաւ կրնային լեցնել երկրին արդիւնքէն: Բայց երթալով ընակիչներն անելով և բազմանալով նաև նոր գաղթականներով, երկրին անբաւականութեամբը առաջ եկած են շատ մը արտաքին և ներքին նեղութիւններ: Խոտորջուրի գիւղերու բնակիչք իրարմէ կը զանազանին քանի մը սեփհականեալ յատկութիւններով: Սովորաբար մաքրասէր կը համարուին Սիւննիքիք և ձիճապաղցիք, իրենց շահը աղէկ գիտցող խանդավորցիք և կիսակցիք. խոշոր և ուղղափառութեան մէջ շատ անգամ պակասող՝ կրմանցիք. պարծենկոտ և կերուխում սիրող կաղմխուտցիք և Գեղուտցիք, և այլն: — Շատ զարմանալի և հետաքրքրական է գիտնալ, թէ ինչպէս եղած է, որ մինչդեռ բոլոր շրջակայ գաւառները, կամ բոլորովին տաճկաբնակ են կամ գոնէ մասամբ տաճկախառն հայաբնակ, այս տեղը միայն զուտ հայաբնակ և կաթողիկէ մնացած է, որով և շրջակայ ընակիչներէն Պատիկ Հոսով կը կոչուի, իրեն այսպէս միադաւան և միալեզու ըլլալուն պատճառաւ:

Վիճակս 2 կամ առ առաւելն 300 տանց ընակութեան հազիւ կը բաւէ, հանգիստ գիւղական կեանք անցընելու համար. որով զարմանք չէ շատ նեղութեանց ենթարկութիւնն, երբ 300ին տեղը 8 կամ 900 տուն կ'ուզեն ընակիլ: Խոտորջուրցիք իրենց երկրին սակաւութեան պատճառաւ, կը պանդխտին օտար աշխարհներ դառնալու համար. ամէն մանչ 12-13 տարեկան հասակէն սկսեալ մինչև ի մահ, կենաց մեծ մասը քաղաքներու մէջ կ'անց-

նէ. այնպէս որ 20 Խոտորջուրցուց հազիւ մէկը բաղդ կ'ունենայ իր ընտանեաց մէջ զուլսը հանգիստ բարձի վրայ դնել և իր ոսկորները իւր հարց մանաւանդ թէ մարդ ոսկերց հետ խառնելու: Պանդխտութեան մէջ առ հասարակ հացագործութեամբ կը պարսպին և այդ միջոցին կը ջանան խրնայութեամբ, դրամ մէկդի դնել, և բաւական գումար մը ձեւացընելով հայրենիք կը վերադառնան, ուր հազիւ տարի մը հանգիստ կ'ընեն ընտանեաց մէջ: Իրենց ընակած քաղաքներէն շատ նորութիւններ և սովորութիւններ մտցուցեր են Խոտորջուրի մէջ, որով զգալի տարբերութիւն մը առած է իւր շրջակայիցմէ:

Խոտորջուրցիք ընդհանրապէս բարեսիրտ և կրօնասէր են, մտադիր իրենց ո՞ր և է պարտուց և ի մասնաւորի քրիստոնէական պարտուց, պարզ ու հաստատուն է քրիստոնէական հաւատքնին: Ծերունի թղթաւից քահանայի մը զրութեան համեմատ, տեղւոյս ընակչաց նախնեաց մաս մը եկած է Անի քաղաքէն: Այս կողմերը ուղղափառութիւն քարոզած է տէր Յակոբ անուն քահանայ մը, որ նախ Հոսով երթալով ինքը ուղղափառութիւն ընդուներ ու ապա դարձուցեր է նաև ժողովուրդը: Ինչպէս սովորաբար բոլոր մարդկութեան և մանաւանդ ռամկին մէջ դժուար է որ առաքինութիւն և չարութիւն միջին տեղին ունենայ՝ այլ ծայրայեղ չափազանցութեան կ'անցնի, այսպէս նաև Խոտորջուրցոց մէջ ալ շատ մը աւելորդապաշտութիւններ սպրդեր խառնուել են կրօնական ջերմեռանդութեանց հետ: Իրենց նախապաշարեալ և վատթար սովորութիւններէն մաս մը վերցուց Մեծին Մխիթարայ առաջին քարոզիչ վարդապետներէն մին. մինչև այն ժամանակ աղջկունք և նոր հարսերը եկեղեցի չէին կրնար մտնել, ամէն անամուտց անդրանիկները մատաղ կ'ընէին կամ կը զոհէին եկեղեցոյն դիմաց, ասոնք և ուրիշ ոչ սակաւ տըխմար սովորութիւններ վերցուեցան նոյն Մխիթարեան վարդապետի քարոզութեամբ:

Խոտորջուրցիք թէպէտ երկչոտ են սովորաբար բնութեամբ, բայց իրենց մէջ

Մումենց խոտորջրոյ Մուլքինց թաղի տեսարանը:

Բնաշխ. Բաւարական Բ. էջ 200:

Հայկ. Գրական. Ըն. Ի Պ. Բ.

Հայկ. Գրական. Ըն. Ի Պ. Բ.

«Որ ցուտունից քշալի մարմնով, խեղճութաւ ցոյցիւնով հանձնաւով ժողովուրդ»

ալ պակաս չեն մեծասիրտ և յանդուգն անձինք, թէ՛ չորս կողմերը եղած աւազակաց դէմ զնեկու համար, թէ մեծամեծ որսական վտանգներու մէջ ինքզինքնին ազատելու. ինչպէս յիշատակաց արժանի է ասկէց 30 տարի առաջ Ճանիկեան երկաթագործ Սերովբէն, որ իր արուեստին մէջ, տեղւոյն համեմատ, շատ մեծ անուն հանելէ զատ, խիստ ճարտար որսորդ ալ էր. անգամ մը մէկ գիշերուան մէջ երեք արջ սպաննած է մի և նոյն տեղը. շատ անգամ ալ աւազակաց ետեւէն ինկած և անոցմէ մէկ քանին ալ մեռուցած է: — Խոտըւոր՝ կը համարուի աւան մը կամ գիւղաքաղաք եօթը մեծ թաղերու բաժնուած, որոնք առանձին մէկ մէկ գիւղ կը համարուին հետեւեալ անուններով. Խանդաձոր կամ Խնդաձոր, Սոսնեաց կամ Սոսնեց, Կախմախուտ կամ Կաղմախուտ (Կաղմախուտ), Գեղոշտ, Ճիճապաղ, Կիսակ, Կրմակ: Այս գիւղերէն իւրաքանչիւրը ունի 60էն մինչև 100 տուն բնակիչ. իրենց մէջ ունին նաև ուրիշ մանր թաղեր յատուկ անուններով: Ինճիճեան մեծ թաղերու կարգին կը յիշէ նաև Թորշեկ կամ Թորշեկեց դռներ անուն թաղ մը: Այս թաղերու կամ գիւղերու տները խումբ խումբ իրարու կպած են, ամէն տուն իւր առանձին ախոռը ունի, վասն զի հոս չկայ Հայաստանի ուրիշ տեղերու պէս տունը և ախոռը մի և նոյն յարկի տակ շինելու սովորութիւնը. այլ մանաւանդ ընդհանրապէս գիւղը երկու մաս կը բաժնուի. մէկ մասն ամբողջ գոմ՝ կամ ըստ տեղւոյն հնչման գոմ և միւսն ալ տուն: Տները սովորաբար կամ կրկնյարկ են կամ միայարկ, իսկ գոմերն եռայարկ. առաջին յարկը կը բնակին կով, ջորի, ձի, և այլն. երկրորդին մէջ մանրատանիներ, այսինքն այծ, ոչխար, երրորդին մէջ ալ խոտ կը պահուի. վերջին երկու յարկին վրայ՝ երկու հաստ ալ կոճ կայ, այսինքն հաստ հաստ գերաններով դէպ ի դուրս երկու ծածը ձեւացեր են, որոնց վրայ կը տեղադրեն տեւերտեւ կոչուած ամառ ժամանակ կտրուած ծառոց թարմ ճիւղերը՝ ձմեռը մանրոտանի կենդանեաց կերցընելու համար:

Լու համար: Լեռնային մասերը Կարնոյ գաւառի նման սաստիկ ցուրտ կ'ընէ, իսկ ձորավայրերը աւելի ջերմ: Նշանաւոր են Խոտըւորի ծաղկազարդ սարատափերը և մարգերը, մանաւանդ վիճակին հիւսիսային արեւմտեան բարձրագոյն կողմերը, ուր Քոխ գերմանացին 1450 տեսակ բոյսեր զննեց:

Այժմ յիշենք կարգաւ Խոտըւորի իւրաքանչիւր թաղի եկեղեցիները ու ուխտական մատուռները. Խանդաձոր՝ ունի երկու մայր եկեղեցի, Ս. Աստուածածին և Ս. Գեղորդ և հինգ մատուռ՝ երեքը Ս. Խաչի նուիրուած և չորրորդը Ս. Յակովբայ Մժրնայ հայրապետի և հինգերորդը Գաւրի Մարգարէի. կայ նաև Ս. Պետրոսի և Պողոսի նուիրուած մատուռ մը: Սիւնեց թաղի մայր եկեղեցին կը կոչուի Ս. Յարութիւն. ունի երկու մատուռ, մին՝ Ս. Սարգիս՝ որ այրելով յետոյ վերաշինեւ են. երկրորդը կը գտնուի յԱղբընի, Ս. Աստուածածնի Աւարատ Յորտեան նուիրուած, զոր շինել տուած է Շապանեան Ալեքսան աղան: Կաղմախուտի մայր եկեղեցին է Ս. Յովնանեան Կարապետ. ունի երկու մատուռ Ս. Յովնանեան Մկրտիչ և Ս. Խաչ: Գեղուտ եւս Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցիէն զատ, ունի երկու հին մատուռ, Ս. Ստեփանոս և Ս. Գեղորդ: Ճիճապաղ ունի Յիսուս Փրկիչ մայր եկեղեցի մը. չորս մատուռներէն երեքը կը կոչուին Ս. Գեղորդ, Արեւմտեաց, Խաչեր և Երեւալոյն ըսուած տեղերը. չորրորդ մատուռը նուիրուած է Ս. Յակովբայ Մժրնայ հայրապետի և կը գտնուի Արեգին ըսուած մասին մէջ: Կիսակ փոքր թաղ է և ունի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նուիրուած մայր եկեղեցի մը և Սրբոյ Հրեշտակապետաց Գաբրիէլի և Միքայէլի մատուռ մը: Կրմակի մայր եկեղեցին նուիրուած է Ս. Յակովբայ Մժրնայ հայրապետի. ունի նաև Ս. Գեղորդ մատուռ մը Հէյնապարակ կամ Հէրիկապարակ ըսուած տեղը: Խոտըւորցիք տարւոյ զանազան եղանակաց մէջ ունին իրենց յատուկ հանդեսները և աշխատութեան ժամանակները: Պահած են նաև վարդավառի, վիճակի, հարսանեաց, նոր տարւոյ, և այլն, յատուկ

սովորութիւններ: Հակառակ մեր ցանկութեան, չկարողացանք ժամանակին ձեռք ձգել վիճակիս զանազան տեսարանաց և սրբավայրերու լուսանկարները, որոնցմով կարենայինք զարդարել այս էջերը: — Բազմակց, ԼԳ. 225-229, 333-337. ԼԳ. 193-198:

ԽՈՏՈՒՔ. Տես ԾՂՈՒԿ:

ԽՈՐԱՅ. Տես ԽՈՐԻՆ:

ԽՈՐԱՆԱԾԱՏ ՎԱՆՔ. — Նշանաւոր վանքս կը գտնուի Արցախի Փառխոս գաւառը, Ղուլալի գիւղի արեւելեան կողմը, գեղեցիկ հովտի մը մէջ: Կառուցուած է ձորակի աջ կողմը, բոլոր տորոնագոյն սրբատաշ քարով, չորս կամարներու վրայ, որոնց զլուխը կը բարձրանայ գեղեցկաձեւ կաթուղիկէն: Ունի մէկ աւագ և չորս փոքր խորան (իւրաքու վրայ), երկու խորհրդանոց, երկու դուռն, 13 մետր երկայնութիւն և 10,55 մետր լայնութիւն: Վանքս նուիրուած է Ս. Աստուածածնի: Վանական վարդապետի աշակերտն Կիրակոս, կ'ըսէ, թէ Վանական վարդապետը կառուցած է վանքս. այսպէս կոչուած է մօտը ունեցած ուրիշ մատուռներու և բազմաթիւ խորաններու պատճառաւ. բառ առ բառ մէջ բերենք պատմչի խօսքերը, նկատմամբ վանքիս շինութեան. «Եւ եղև վաղձանն նորա այսպիսի օրինակաւ ի վանսն՝ զոր իւր իսկ էր շինեալ, որ կոչի Խորաւնաւ, և վասն յոլով եկեղեցեացն որ ի նմա ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երզնկանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանոյ. առնէր նա շինուածս երեւելիս. գաւիթ շինելով ի կոսիածոյ վիմայ ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր. և զբան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ՝ որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց...: Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի զլուխ վանիցն, յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանքն աղքատաց, զի ինքն այսպէս հրամայեաց»: Այդ թաղման հանդիսին ներկայ էր գաւառին Սարգիս եպիսկոպոսը բազմաթիւ վարդապետներով: Օր մը վերջ, հասան նաև Աղուանից Տ. Սարգիս կաթողիկոսը և Տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսը,

որոնք լացին և ողբացին մեծ վարդապետի մահը և մխիթարելով միաբանները, գացին: Այս դէպքս եղած է հայկական եօթնհարիւր թուականին (1251):

Աւագ խորանի ստորտը, դասաձայնաց կէտը երեսին վրայ շինուած են տասը փոքրիկ, գեղեցիկ խորանաձեւ կերտուածներ: Խորանիս շինութեան ծախսն տուեր է ոմն Աւելդատ Սրտեցի Ոկթ (= 1220) թուին, որուն յիշատակարանը կը տեսնուի խորանի մօտ: Հիւսիսային փոքր խորանն շինուած է Ոկթ (= 1216) թուին, Արքահամ Կանաչհողեցիի ծախքով: Կիրակոսի նկարագրած հրաշազան գաւիթը կից է արեւմտեան դրան, կառուցուած չորս միապաղաղ և կէտը սիւններու վրայ, սրբատաշ քարով: Երկայնութիւնն է 16,6 մետր և լայնութիւնը 15,90. ունի չորս փոքր խորան, երկուքը վրայէ վրայ դրան հարաւային կողմը և միւս երկուքը հիւսիսային: Տաճարի արեւելեան որմի վրայ արտաքուստ կայ նուիրատուութեան մը յիշատակարան: Գաւթի հարաւային որմի վրայ կը տեսնուի արեւի ժամացոյց: Այժմ տեղ տեղ քայքայուած են տաճարի և գաւթի սալակախները և շրջապատի պարիսպը. ներկայի աւեր և ամայի դրութիւնը և՛անցելոյն փառքը, արդարեւ ցաւ կ'ազդէ հայրենանուէր այցելուի սրտին: — Ճբբ. ջապարսպի մէջ, տաճարի հարաւային կողմը կայ սրբատաշ քարով շինուած փոքրիկ մատուռ մը, զոր տեղացիք կը կոչեն Ս. Կիրակի: Հօս կայ նաև ուրիշ կիսաւեր մատուռ մը՝ շինուած հասարակ քարով, մէջը կան ամփոփեալներ: Երբորդ մատուռ մ'ալ կայ պարսպէն դուրս, միաբաններու հանգստարանի մէջ: Շինուած է սրբատաշ քարով, բայց ներկայիս խոնարհած է մատրանս զլուխը. կ'ըսեն, թէ ասոր մէջ է Վանական վարդապետի գերեզմանը, բայց տապանաքարն արձանագրութիւն չունի: Վանքս ժամանակաւ ունի եղեր մեծ կալուածներ և հողեր. այժմ միայն մնացած է 15 օրավար հող, աւերակ ձիթահանք մը, հինաւուրց ընկուղի և ծիրանի ծառերով լի խողանացած պարտէզ մը և՛ պատուական քարահանք: Խորանաշատի մօ-

տերը և շրջակայքը, Բյովիկ, Զիլլիբու, Դօլաչի, Աղ-Բուշադ, Խրիցի չեև, Աղնախ և Զինարի կոչուած տեղերը, կան աւերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարաններ: — Արցախ, 322-324:

ԽՈՐԱՆԻՍՏ. — Եղիշէ կը յիշէ այս աւտամբ բերդ, Վարդանանց Պարսից ձեռքէն առած ամբողջներու հետ:

ԽՈՐԱՆՑ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ լորձէ գաւառի մէջ:

ԽՈՐԱՍԱՆ. — Այբարատայ Ստորին Բասեն գաւառի գլխաւոր իշխանանիստ աւանն է, Զարաէն ժամ մը հեռու, Երասխի մօտ: Փաքեւիչի ժամանակ, Հայոց զաղթելէն վերջ, աւանիս բնակիչները նուազեցան և մնացին հազիւ 100 տուն թուրք:

ԽՈՐԱՍԱՆ կամ **ԽՈՐԱՍԱՆԱՅ.** — Գիւղ Սեբաստիոյ ճիւղ արեւելակողմը՝ 3 ժամ հեռու: Հայք 100-120 տուն են. ունին Ս. Աստուածածին և Ս. Սարգիս անուն երկու եկեղեցիներ և Արշակունեաց անուամբ երկսեռ վարժարան:

ԽՈՐԱՍԱՆԱՐԱՎ. Տես ՍՈՊԷ:

ԽՈՐԳՈՄ, ՀՈՐԳՈՄ կամ **ՀԻՒՐԳՈՄ.** — Գիւղ Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի ստորին մասին մէջ, 33 տուն հայ բնակչօք: Ունի լաւ տեսարան և մրգեղնաց մասնաւոր ծառեր. հոչակաւոր է ցորենն՝ իւր համով հացովը. շատ կը ցանեն նաև կորնուկան. սովորական անասնոց հետ կը պահեն նաև լաւ ձիեր: Եկեղեցին նորակառոյց, նուիրուած է Ս. Աստուածածնի: Գիւղէն բաւական թուով պանդուխտներ կան ի Կ. Պոլիս: — Կը պատմուի, թէ Խորգոմի բնակիչք ժամանակաւ Արտամետոց հետ խնամութեան մ'առնելու կը գժտին, և անոնց դէմ ոխ պահելով, քանի մը տարի ետքը 40 Արտամետոցի տեղս կը հրաւիրեն ի պատիւ, և խնճոյքի ատեն շատ զինովցնելով՝ զամենքն ալ կը խղղեն և կը թաղեն առանձին տեղ մը. ահա այս պատճառաւ Հիւրգոմ կը կոչուի, կ'ըսեն, որ գաւառական բարբառով հիւրերու հաւարուած տեղ կը նշանակէ. տեղացիք ցարդ կը ցուցնեն այն 40 Արտամետոցոց գեղեմանատեղին: Կը պատմուի, թէ ասկէց 65 տարի առաջ գիւղացիքս խնամութիւն

չէին րնեը Արտամետոցոց հետ, բայց յետոյ հաշտուեը են: — Գիւղիս հարաւային արեւմտեան կողմը, 5 քարէնէց հեռու բարձը բլրակի մը վրայ մատուռ մը կայ Վարդ Պատրիկի, որուն յատակը, ըստ աւանդութեան, զարդերով զարդարուած և հողով ծածկուած եկեղեցի մը կայ, ուր թաղուած է Վարդ Պատրիկ: Այս մատուռն զուրը գոց է, տարին անգամ մը Աշխարհամատրան կիրակի օրը բանալով պատարագ կը մատուցանեն, ուր այլ և այլ գիւղերէ կը դիմէ ուխտաւորաց բազմութիւն և կը տօնեն Վարդ Պատրիկի յիշատակը: Կ'աւանդեն նաև, թէ Վարդ Պատրիկ երբեմն Օսմանցոց հետ միանալով՝ Յոյները Հայաստանէն վանած է, և Յոյնք՝ վրէժխնդրութեամբ Վարդ Պատրիկի մարմինն հետամուտ եղած են ծով ձգելու, բայց չեն յաջողած: — Նիպարագրական ուղեւորաբէն, Ա. 125-126:

ԽՈՐԵԱ. Տես ՀԱՅԱՆԳ:

ԽՈՐԵՆԻԱ. — Հայաբնակ գիւղ Ախալքալաքի գաւառին մէջ. ունի 401 բնակիչ, բաժնուած 53 տան:

ԽՈՐԷՆԻՔ. Տես ԽՈՐՆԻ:

ԽՈՐԶՈՆ. — Գիւղ Տիգրանակերտի նահանգի, Սեւերեկ գաւառակի, Եղեւսիոյ առաջնորդութեան ներքոյ. ունի քիչ թուով Հայեր:

ԽՈՐԹԱԳԵՏ. Տես ՍՈՊԷ:

ԽՈՐԹԱՆՑ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽՈՐԺԱՅ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԽՈՐԻՆ կամ **ԽՈՐԱՅ ԱՆԱՊԱՏ.** — Նշանաւոր հին վանք Կիլիկիոյ, որոյ մասին յիշատակագիր մը, 1302ին կ'ըսէ, թէ էր «մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ և Լեւոնկլային անառիկ դղեկացն»: Հաւանական է, որ վանքս կառուցուած և պայծառացած ըլլայ յԳ դարու մէջ: Ճառքնորի մը յիշատակարանէն կը յայտնուի, թէ ուխտիս առաջին առաջնորդը և հիմնարկողն է ոմն Ստեփանոս: Վանքս նորոգած է Կոստանդնի որդին Թորոս իշխանը. այժմ բոլորովին աւերակ վիճակի մէջ կը գտնուի:

ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻՔ կամ **ԽՈՌԽՈՌՈՒՆԻՔ.** — Տուրուբերանի հին գաւառներէն մին, Վանայ ծովակին հիւսիսային կողմը: Գաւառ

ոիս այժմ կը համապատասխանեն Արծկի և Խարս երկու գաւառները, որոնց նկարագիրը բրած ենք իրենց կարգին: Այսպէս կոչուած կը համարուի Հայկայ Խոռ որդւոյն անուամբ. այս մասին Խորենացին կ'ըսէ. «Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զէնս իւր, և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց»: Վաղարշակայ օրով Խոռ Խոռունիները Թագաւորի Թիկնապահու թեան պատիւ ընդունեցան. և որովհետեւ առաջին Թիկնապահը կը կոչուէր Մաղխազ, անոր անուամբ ձեւացաւ Մաղխազունեաց նախարարութիւնը: Այս ցեղի իշխաններէն կը յիշէ Խորենացին, զՍուրէն Խոռխոռունի. իսկ Ղազար, Գագիշոյ իշխանը, որ նահատակուեցաւ Վարդանանց հետ: Գաւառիս եկեղեցին հիմնուած է թո՛մներորդ դարէն առաջ և թերեւս հայ ազգի լուսաւորութեան սկիզբը, բայց յատուկ եւ պիսկոպոս կը յիշուի Է դարուն, Դունայ ժողովոյն ստորագրութեանց մէջ, Գրիգոր եպիսկոպոս Խոռխոռունեաց: Կը յիշուի նաեւ Յեսու եպիսկոպոս Խորխոռունեաց, բայց ասոր ժամանակն կը մնայ անյայտ:

ԽՈՐԽՈՐՆ. — Գիւղ Սեբաստիոյ արեւելեան կողմը՝ 6 ժամ հեռու. 50 տուն հայ կայ. ունին Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի և փոքրիկ դպրոց մը Խորխոռունեաց աւուամբ: Վառելու համար նշանաւոր է գիւղիս կաղնին: Բնակիչք՝ մեծաւ մասամբ բարեկեցիկ են:

ԽՈՐԽՈՐ. — Գիւղ կեղիւ. 10 տուն հայ և 80 տուն քուրդ կայ. Հայք ունին Ս. Վարվառ անուն եկեղեցի մը: — Տես ՀԱՐԱՆԴ:

ԽՈՐԽՈՐՆ. Տես ԽԱՐԽՈՐՆ:

ԽՈՐԶԱՅ. Տես ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ:

ԽՈՐԶԷՆ, ԽՈՐԶԵԱՆՔ կամ ԽՈՐԶՈՒՆՔ. — Զորքորդ Հայոց առաջին գաւառը, որ կոչուած է նաեւ Խորձայեւ և Խորձենակոս գաւառ: Ամուր գիրքերով նշանաւոր է գաւառս, որուն կը վկայէ նաեւ Լաստիվերացին, յիշելով՝ նաեւ տխուր զէպքեր. «Խորձեան և զՀանձէթն յորժամ յիշեմ, և որ ինչ ի նոսա գործեցաւ (Պարսից Ալիապան սուլտանէն) հատկիւմ արւ-

տասուօք... Բազում և անհամար հոգիք ի վերագոյն գաւառացն վասն տեղացն ամբողջեան՝ անդր ժողովեալ էին. յորոց վերայ հասեալ անօրինացն... և խիլ արկեալ ի քարանձաւս և յանտառախտ մայրիս՝ անյազարար կոտորեցին զորս և զբոսին»: Նոյն Լաստիվերացին կը յիշէ նաեւ գաւառիս անտառները, ասպատակող թուրքաց համար ըսելով՝ թէ, եկան լեցուեցան «Յընդարձակ դաշտն Բասենոյ և Կարնոյ», յարեւմուտս մինչև ի Խաղտեաց գաւառն... իսկ ի հարաւ մինչև ի Տարօն, և մինչև ի գաւառն Հաշտենից, մինչև յանտառն Խորձենոյ»: — ԺԿԸ դարէն առաջ չեն յիշուիր ի նախնեաց գաւառիս եպիսկոպոսները, բայց նոյն դարուն, Սոյ ժողովոյն պատմութեան մէջ կը յիշուի Փիլիպպոս եպիսկոպոս Խորձենոյ: Կեղի գաւառը կը համապատասխանէ մասամբ, հին Խորձայնի:

ԽՈՐԶՈՐ. — Կիլիկիոյ մէջ կայ այս աւուամբ ձոր մը, որոյ մասին հետեւեալը կը գրէ ոմն Ժամանակագիր. «Եկին Ֆռանկըն ընդ սահմանս Գամբաց և ընդ նեղ կապանս Տօրոսի, որ այժմ Խորձոր կոչի, ընդ Կիլիկիա և ընդ Տրովադայ, որ է Անաւարզայ»: — Տես ԲԱՂՔ:

ԽՈՐՆԻ, ԽՈՐԷՆՔ կամ ԽՈՐՕՆՔ. — Գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի. Գլահայ վանքի տասուերկու դաստակերտներէն մին, որ երբեմն ունէր 1900 տուն, 600 հեծեալ և 1700 հետեւակ: Կ'ըսուի, թէ այս գիւղէս էր քերթողհայրն և պատմագիրն Մովսէս՝ որ սովորաբար հայրենեաց անուամբ Խորենացի կը կոչուի: Գիւղս այժմ կը կոչուի Խորօն, ունի 50 տուն արեւիկ հայ և Ս. Աստուածածիւն անուն եկեղեցի մը:

ԽՈՐՈՏԵՆՅԱՆ կամ ԽՈՐՈՏԵՆՅԱՆ. — Գիւղ Աղձնեաց Խիզան գաւառի, յորում բաւական տարիներ առաջ, նախալրթարան բացած է Կ. Պոլսի Խիզանու ուսումնասիրաց ընկերութիւնը: Այժմ ունի սակաւաթիւ Հայեր:

ԽՈՐՈՏԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱՄԱՐՆԻ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի այս անուամբ վանք մը Զաւկամայ երկրի մէջ: Ճահաբասայ գերեվա-

ութեան միջոց, Շողուագայ գիւղէն Դա-
կէն ոմն եպիսկոպոս եկաւ այս վանքս և
տաաջնորդ եղաւ, որ և ոտանաւոր գրած
է Հայոց ի Պարսա գաղթականութեան անց-
քերը, 1606—7 տարիները:

ԽՈՐՈՏՆ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԽՈՐՈՒԱԳԵՏ. — Կը յիշուի այս ա-
նուամբ գաւառ մը:

ԽՈՐՍԱՆԱՅ. Տես ԽՈՐՍԱՆ:

ԽՈՐ-ՎԻՐԱՊ կամ **ՎԻՐԱՊ.** — Հայոց
հռչակաւոր ուխտատեղիներէն գլխաւորը
կրնայ համարուիլ Խորվիրապի վանքս,
որ կը գտնուի Ալարատայ Ոստան գա-
ւառի մէջ, Երասխայ ձախակողմը բարձ-
րացող քարաբլրան մը արեւելեան հարա-
ւային կողերու վրայ, զեղեցիկ դիրքով,
Ովայից գիւղէն հեռու է 4—5 մղոն: Ար-
տաշատէն ունեցած հեռաւորութեան ճիշդ
չափը չգիտենք. սակայն ի հնումն այս
Վիրապը արքունի արգելարան էր քրէա-
կան յանցաւորներու և կը կոչուէր ի սկըզ-
բան Վիրապ Արտաշատու: Վանքս պարբա-
րուած է հաստ պարխապներով, անկիւննե-
րը կան հաստատուն աշտարակներ և մեծ
դուռ մը ունի արեւելեան կողմը: Եւրո-
պացի ուղեւորն Տիւպուա, կը նմանցընէ
Հոնոսեան ամսանց հին զդեակներուն: Իսկ
ուրիշ ուղեւոր մը (Թուոնֆոր) ԺԻ դարու
սկիզբը, բերդի նման է, կ'ըսէ, բլրի գլու-
խը, որ կը դիտէ ընդարձակ դաշտը, ուս-
կից ինքն ալ կը զուարճանար Երասխի
ջուրց և Մասեաց կրկին կատարներու
տեսլեամբ: Վանքիս շինուածոց մեծագոյն
մասը նորաշէն կարելի է համարել, կա-
ռուցուած կամ նորոգուած լինելով ԺԷ
դարու կիսէն վերջը, Յակոբ կաթողիկոսի
օրով, Դաւիթ անուն առաջնորդէն: Սրբա-
զան Վիրապը, փոքր քարաշէն եկեղեցիով
կամ մատուռով՝ կ'իյնայ պարսպի հարաւ
արեւմտեան անկիւնը, եկեղեցեակը անսին
է և օրօցածեւ, հիւսիսային կողմը դրան
վրայ ունի ՌՃԺԱ (== 1662) թուակա-
նաւ նորոգութեան արձանագրութիւն մը,
Աղուեցի Խօճայ Շամօնէն և Թիֆլիզեցի Խօ-
ճայ Աթիթանդիէն: Որմերուն վրայ կը նըշ-
մարուին նաև ուրիշ, ոչ հին, արձանագը-
րութիւններ: Բեմին աստիճաններու հարա-

ւային կողմէն կայ փոքր դուռ մը որ 25
աստիճան նեղ սանդուղով մը՝ կ'իջեցընէ
Վիրապը՝ ճիշդ սեղանի տակը. իբր 15 կամ
16 ոտնաչափ եկեղեցւոյն յասակէն վար,
հազիւ քսան քառակուսի ոտնաչափ տեղ
մ'է: Այս վիրապի վաւերականութեան
մասին, բան մը չենք կրնար ըսել, բայց
եթէ բուն պատմութեան մէջ յիշուած Վի-
րապն է, անշուշտ տեղւոյս առաջին կամ
վերջին շինողները ի պատիւ Ս. Լուսա-
ւորչի, խորութիւնը լեցուցեր են և քարու-
կիր 'որմերով այժմեան ձեւը տալով աւելի
նեղցուցեր են, որ ըստ աւանդութեան ա-
ռաջին պատմողին Ագաթանգեղոսի և ի-
րեն հետեւողաց, «անհնարին էր խորու-
թեամբ». ըստ պատմչին, այս Վիրապը
շինուած էր «ի զդեակ բերդին Արտաշատ
քաղաքին»... ուր «վասն չարագործաց
էր շինեալ զայն տեղին, և ի սպանումն
մահապարտացն ամենայն Հայոց... այլ
մարդիկ որ միանգամ էր իջուցեալ անդը՝
ամենեքեան մեռեալ էին վասն դժնդակ
չարաշունչ դառնութեան տեղւոյն, վասն
կարակում տղմին, օձախաւն բնակութեան
և խորութեան»: Այսպէս կը նկարագրեն
նաև ուրիշ պատմիչներ. և հնագոյն զրիչ-
ներէն մին՝ կ'աւանդէ, թէ Մեծն Խոսրով
հրաման տուած էր, մահապարտները խա-
ծող օձերը անկէ ժողվել: Ահա այդ Վի-
րապի մէջ «կապեալ ոտիւր և կապեալ
ձեռօք և կապեալ պարանոցաւ», ձգեցին
Տրդատայ հրամանաւ, զՍուրբն Գրիգոր,
և զուրին բերանը զրին երկանաքար մեծ
վէմ մը: Բայց Աստուածային տեսչութիւ-
նը, զսուրբը կենդանի պահեց այն խաւա-
րակուռ արգելանին մէջ, զինքը ապա Հա-
յաստանի Լուսաւորիչ ընկելու նպատակաւ:
Ուսումնական զանազան կարծիքներ ա-
ռանց յուզելու, մենք պատմչի խօսքերը
հոս կրկնենք. «Եւ զայն ամս երեքտասան
որ եղև Գրիգորիոս ի բերդին բանտին և
ի Խոր Վիրապիւն, կին ոմն այրի որ էր ի
բերդին այնմիկ, հրաման առեալ յարհաւ-
րաց՝ զի աւուրն նկանակ մի արարեալ
պատրաստական՝ ընկնեալ ի ներքս ի Խոր
Վիրապիւն. և այնու կերակրեալ լինէր նա
ի հրամանէն Աստուծոյ»: Եւ երբ Դ զաւ-

բու սկիզբը Աստուած ուզեց այցելել ազգիս, Խոսրովիդուխտի տեսեամբը, «եկին բերին կարս պարանայ երկայնս և ստուարս, և կցեցին իջուցին ի ներքս... (և Ս. Գրիգոր) անգէն յոտին կացեալ վաղվաղակի շարժեաց զպարանն և բուռն հարկանէր. իսկ սոցա գիտացեալ՝ ձգեալ հանին զնա ի վեր. և տեսին զի թխացեալ էր մարմինն նորա իրբեւ զածուղ սեւացեալ»։ այդ ածուղէն, կ'ըսէ Ալիշան, «վառեցաւ ջահ անշիջանելի հոգեւոր լուսոյ տանն թորգումայ»։

բացն թաղեալ առաքելանուէր այրն Ս. տուծոյ՝ զկամաւոր վիշապին ջախջախեաց զգլուխ»։ Վիրապի մէջ կայ չորս խաչ. քար պատեբու վրայ ագուցուած. արեւ. լեան կողմն է մէկ մեծ և մէկ փոքր պատուհան, որոնց մէջ տեղ դրուած է կանգնաչափ քար մը, որուն վրայ ուխտաւորներ վառած մոմեր կը փակցընեն։ Վիրապի առաստաղի արեւելեան կողմը կայ փոքրիկ ծակ մը, որ Պատաշի ծակ կը կոչուի, ըստ աւանդութեան, այդ ծակէն ամէն օր կտոր մը հաց կը ձգէր պառաւ կիներ։ Հոս,

73. Խոր Վիրապի վանքը։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վիրապէն գուրս գալէն վերջ, անտարակոյս նոյն տեղը սկսաւ պատուիլ, բայց յայտնի չէ, թէ ո՞վ առաջին անգամ հոն կանգնեց սեղան ճշմարտին Աստուծոյ։ Գրաւոր կերպով, կը յիշուի տեղւոյս եկեղեցւոյն շինող՝ Ներսէս Գ. կաթողիկոսը, և անշուշտ Գունայ և Վաղարշապատու Առապարի եկեղեցիին. բու նման վայելչապէս շինած էր և այս, որոյ մասին համառօտիւ կը գրէ Յովհաննէս կաթողիկոսը. «Զկնի ապա շինէ տաճար սրբութեան, և ի վերայ Վիրապի Սրբոյն Գրիգորի, ուր ի մէջ թունաւոր

ամփոփեցին նաև Ներսէս Գ. Շինող կաթիկոսը «ի բերան Վիրապին», ինչպէս կ'աւանդէ պատմիչն Վարդան Արեւելցի։ Վիրապի կից է Պատաշի հոր ըսուած փոսը, ուր կը կենար Ս. Լուսաւորիչը կերակրող պառաւը. կ'ըսուի, թէ այդ տեղ է Ներսէս Գի գերեզմանը. ունի 9 աստիճան, 4 կանգուն խորութիւն, 6 կանգուն երկայնութիւն և 3 կանգուն լայնութիւն։

Վերոյիշեալ Վարդան Արեւելցի պատմիչը, բաւական ժամանակ կեցած է Խոր Վիրապի վանքը, որոյ համար ժամանակակից ոմն կ'ըսէ. «Հռչակաւոր և ի-

մատասէր վարդապետն Հայոց Վարդան որ և դարոց կարգեալ էր նորա քառասուն աշակերտօք» . այդ աշակերտներէն նշա- նուոր եղած է Գրիգոր Բալուեցի, որ վեց տարի վանքս կեցեր է և ապա Վարդան վարդապետէն վարդապետութեան աստի- նան ընդունելով զացեր է իր աշխարհը: Վարդանայ աշակերտն է նաև քաջ գրիչն Գէորգ Լամբրոնացի, որ Տօնապատճառի մը յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «ի տիեզե- թահչակ սուրբ ուխտն Վիրապին... ու- ղանօր և մեզ եղեւ ժամանակ ինչ ղեզե- լիլ ի դուռն աստուածազարդ այնր տա- նարի սակս կրթութեան ի մեծ վարդա- պետէն, և յաստուածազգեաց անէն վա- ղանայ, ...» : Վիրապի եկեղեցւոյն դրան արեւմտեան կողմը գետնափոր տեղ մը կայ, և կ'ըսեն, թէ հոն թաղուած է Վարդան վարդապետը, ինչպէս նաև Տարօնացի Ներ- տէս եպիսկոպոսը: Խոր Վիրապի վանքը, կը կոչուի նաև Ս. Լուսաւորիչ և Ս. Գրի- գոր: Ներսէս Շինողէն մինչև Վարդան և անկէ վերջը ամբողջ դարեր լուծեան մատ- նուած է Վանացս պատմութիւնն:

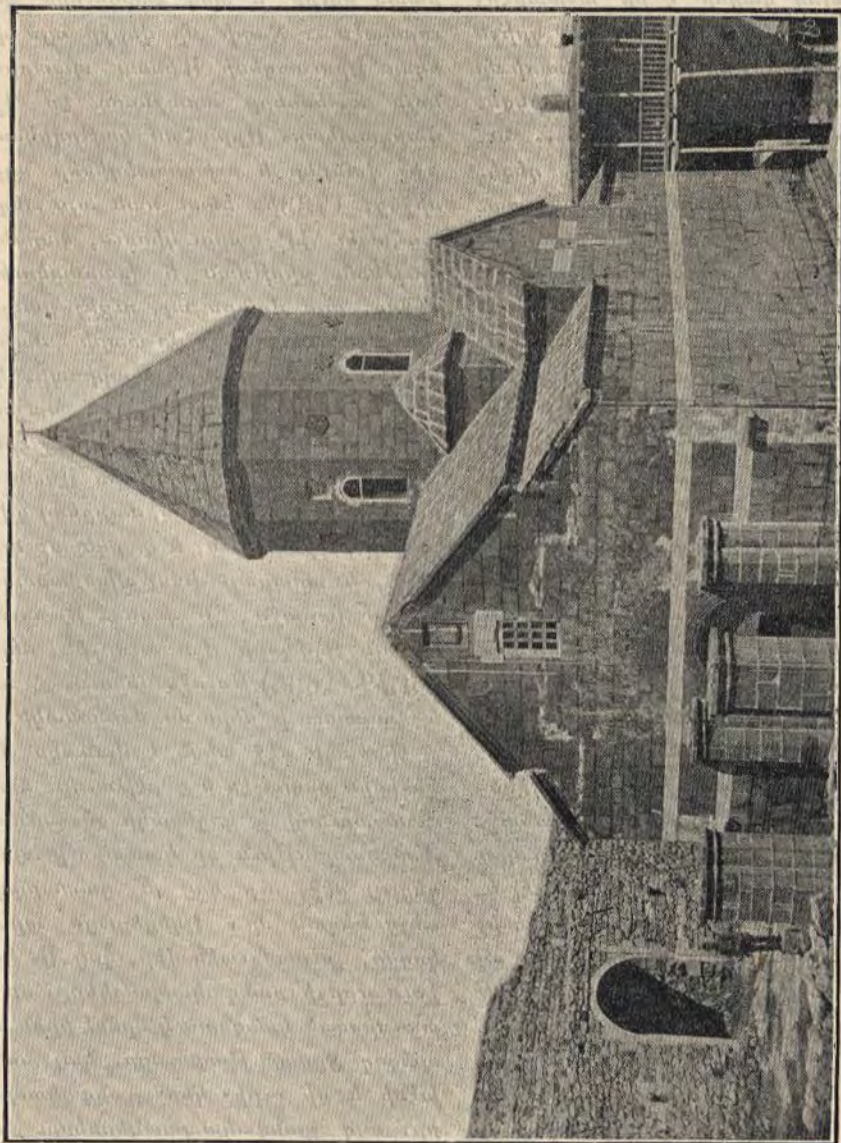
Հնգետասաներորդ դարու սկիզբը, հոս զալով Քաջբերունեաց երկրէն, առաքինա- կրօն վարդապետն Կիրակոս, շատ տարիներ ընակեցաւ և այդ պատճառաւ Վիրապեցի կոչուեցաւ, որ և 1441ին Էջմիածնի նո- րոգուած աթոռոյն առաջին կաթողիկոս ընտրուեցաւ. այդ միջոցին վանքիս առաջ- նորդն է Անտոն վարդապետ: ԺԷ դարու սկիզբը կը յիշուի առաջնորդ Մանուէլ ե- պիսկոպոս և նոյն դարու կիսուն՝ Մկրտիչ վարդապետ Տաթեւացի. անկէց վերջն ալ մեր կանխաւ յիշած Տփղիսեցի Դաւիթ վարդապետը, որ վանքս նորոգեց 1661ին, բայց 1679ին Երեւանայ մեծ երկրաշար- ժէն կործանեցաւ նաև վանացս Ս. Աս- տուածածնի եկեղեցին, և հարկ եղաւ որ Դաւիթ վերստին նորոգէ և շինէ: Սա վախ- նանած է 1695ին, որուն ոտանաւոր ար- ձանագրութիւնը կը մնայ եկեղեցւոյ ար- տաքին հիւսիսային որմի վրայ: Փանի մը տարի վերջը, 1698ին, հոս թաղեցին Սպա- հանայ հռչակաւոր առաջնորդն Ստեփա- նոս, որ կաթողիկոս դրուած էր հակառակ

Նահապետի, այդ պատճառաւ արգելանաց մէջ տառապելով վախճանեցաւ. ժամա- նակագիր ոմն այսպէս կը գրէ. «Թովին Ռձիլ, յունուարի և, յաւուր խթման, Դշրթի, Ստեփաննոս հոգեւոր Տէրն առ Աստուած փոխեցաւ, և տարեալ ի Վի- րապն սուրբ՝ և անդ հանգուցին փառա-ւորապէս» : Տարի մը վերջը այս վանքը եկաւ Երուսաղեմի Մինաս պատրիարքը, նոյն ատենները առաջնորդ էր Ղազար վարդապետը: Աբրահամ կաթողիկոսը ու- ըրիշ վանքեր և ուխտատեղիներ այցելած միջոց, 1733ին եկաւ նաև այս տեղ: Այ- նուհետեւ ԺԴ դարու կիսուն, Պարսից տէ- րութեան շփոթման և խռնակութեանց միջոց, այս վանքս ալ, ուրիշ քաջամարի վանքերու հետ քանի մը տարի ամայացաւ, որուն եկեղեցիները և պարիսպը, կ'ըսէ, Սիմէոն կաթողիկոս, «գոմ խաշանց և համբար զարշուփեանց արարեալ էին Տա- ճիկը . և մեք յաջողմամբն Աստուծոյ ի բաց վանեալ զՏաճիկան, մաքրեալ զվանքն՝ բերաք ի շինութիւն, և կարգեցաք զառաջ- նորդ, և արարաք վանք միարանակեցաց, որպէս յառաջն, ի փառս Աստուծոյ և Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի ՌՄԺԳ (1665) թուոջն մերում, որ և է շէն և հաստատ ի մերումս ժամանակի» :

Պարսպի մէջ տեղն է վանացս մեծ ե- կեղեցին քարաշէն և զմրէթաւոր, հանդերձ ժամատունով և կողմնակի մատուռներով: Ժամասացութիւն կը կատարուի այս եկե- ղեցւոյ մէջ, ուր կայ և պատարագամա- տոյց սեղան մը: Եկեղեցւոյն արտաքին կողմը, Լուսամուտէն վեր, կայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քանդակապատկերը, որ զգես- տաւորուած կանգնած կ'օրհնէ իրեն երկըր- պագող Տրդատ թագաւորը. կայ նաև Աշ- խէնի և մի ուրիշ կնոջ քանդակապատկե- ըր. այդ քանդակապատկերներու ներքեւ խիստ դժուարընթեռնի տառերով գրուած է. «Տրդատ րազաւոր Աշխէն և պատաւորք Խորվիրապի րազեալ Յիւս. (=872) րիւ» : Վանացս բակի բոլորտիքը, բաց ի հիւսիսային կողմէն, բոլոր շէնքեր կառուցուած են, ու- ընց մէկ մասը փայտեայ, շաղախով և խարխուլ են. իսկ միւս մասը՝ արեւմտեան

կողմը, կամարակապ քարուկիր շինութիւններ են, ուր է մատանը և ամբարը: Հիւսիսային կողմն ևս հին ժամանակները շինութիւններ կան եղեր, որոնց այժմ միայն հիմքերը կը նշմարուին. այս կողմէն ալ

դողմէս առաքեալները Հայաստան գալով իրար հանդիպեր և գիշերեր են Արտաշատու բլրան մօտ, առաւօտը հեռանալու ատեն, դրոշմեր են ժայռի վրայ խաչածե, տակաւին կան երկու հնածե խաչե

74. Խոր վիրապի եկեղեցին:

սարխապը փոքրիկ դուռ մ'ունի, որ կը տանի դէպ ի բլուրի գագաթը՝ ժայռի վրայ: Վանքիս շրջապատէն դուրս, 25 քայլ հեռու կը գտնուի Օրեայ Խաչի ուխտատեղին. կ'ըսուի, թէ երբ Թադէոս և Բար-

բու նիշեր. 1859ին այդ տեղւոյն վրայ մատուռ շինեց Ալեքսանդրապոլցի վարդան Քէտէրեանցը: Խորվիրապի վանքը ունի Երեւանի մէջ մեծ այգի մը, երկու այգի Խւլալ գիւղը, բաւական վարեւահող

և արօտատեղի, ոչխար ու արջառ: Հայ ժողովուրդը ամէն կողմերէ մեծ բազմութեամբ ուխտի կը դիմէ այս վանքը: Տարւոյն մէջ երկու անգամ ալ յատուկ տօնի օրեր ունի. կրկնազատիկ կիրակին և աշնան մահմէտական թուրքք և ֆուրդք ալ կ'երթան և ամենայն ջերմեանդուլով թեամբ զոհեր կ'ընեն, և ոչխար՝ կով՝ և այլն, կը նուիրեն վանքին: Որմով շրջապատեալ պարտէզ մ'ալ ունի վանքը բարձրաւանդակին ներքեւ և կ'ոռոգուի ջրհորի ջրով: Վանքի մէջ կայ թաղէոս առաքելոյն և այլ անյայտ սրբոց մասունքներ: Խորվիրապի մէջ լի են տակաւին փնասկար օձեր, կարիճներ և այլ գեռունք ու սողունք: — Սիմէոն կաթողիկոս վանացս թեմ կը նշանակէ Վերի, Արկուսի, Այսուշար, Մուշաբիւր, Ջրուն, Վանատան, Մանկուն, Աստիկ, Վանիկ և Դեմնավանք գիւղերը: — Այրարատ, 435-440:

ԽՈՐՈՆՔ. Տես ԽՈՐՆԻ:

ԽՈՑ կամ ԽՈՂՅ. — Գիւղ Սասնոյ Երվասար գաւառակի մէջ, որ այժմ կը կոչուի Խոցոց վանք կամ Խոժոժ վանք. մէջն է Ս. Թովմայի առաքելոյն ուխտը: Բնակիչք Հայք և Քուրդք խառն, 20 տուն: ԽՈՑԱԲԼՈՒՐ. — Կը յիշուի Մոկը Առանձնակի մէջ:

ԽՈՑԵՎԱՆՅ. — Կը յիշուի Այրարատայ Բասեն գաւառի մէջ:

ԽՈՑԵՐՈՒ ԶՈՒՐ. Տես ԽՈՍՐՈՎՈՒ ԶՈՒՐ:

ԽՈՑՈՑ ՎԱՆՔ. Տես ԽՈՑ:

ԽՈՒ. — Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի դաշտի մէջ այս անուամբ տեղ մը կը յիշէ Բուզանդ բնակով. «Եւ էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին Բագրեւանդ գաւառի ի խոռ անուն տեղւոյն»:

ԽՈՒԶԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ. — Այս անուամբ տեղ մը Կարուց երկրի մէջ, կը յիշէ Անայ Ս. Գրիգորի վանաց արձանագրութիւններէն մին:

ԽՈՒԶՈՒԶԱՆ կամ ԱՂՔԱՆ. — Տէրսիմի հիւսիսային կողմը և է իր բաժանմունքներէն ամենէն մեծը. ունի 300-360 բնակական գիւղեր, որոնց լիազօր իշխանն

կամ ցեղապետն է Հայտար պէկը: Տէրսիմի այս մասին մէջ Հայերը փոքր թիւ կը կազմեն. ամբողջ Խուզուչանի մէջ միայն 10-15 հայ գիւղ կայ, որոնց ամենամեծն է 250 տուն ունեցող Ալթուն Հիւսէյնի գիւղը: Այս գիւղը միայն եկեղեցի և դպրոց ունի իսկ միւսները՝ ոչ. բայց բոլորն ալ կը պահեն իրենց մայրենի լեզուն՝ քիչ մը աղաւաղած վիճակի մէջ:

ԽՈՒԶՈՎԱ կամ ԽՈՒՂԱ. — Հայաբնակ գիւղ, Խարբերդէն 2 ժամ հեռու, դէպի արեւմուտք:

ԽՈՒԶՈՎԱ. — Դաշտս կը գտնուի Խարբերդու մօտ. անունն առած է համանուն գիւղէն:

ԽՈՒԹ. Տես ԽՈՑԹ:

ԽՈՒԹԻ-ՏԵՐԷՍԻ. — Հայերէն կը թարգմանուի Խութաց-ձոր, կ'իյնայ բուն Տէրսիմի կեդրոնը. մեծ ու ահեղ ձոր մ'է, հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ձգուած: Այս մեծ ձորի աջ ու ձախ կողմերը կը բարձրանան, բոլորովին անտառապատ վիթխարի լեռներ: Ձորի մէջէն կ'անցնի բաւական մեծ վտակ մը, որ սկիզբն կ'առնէ Մերձանու լեռնէն: Այս ջրի երկու ակերուն վրայ, հիշդ ձորի մէջ տեղը կը գտնուի Հայտարան կոչուած 800 տուն բուրդ բռնակօր մեծ գիւղը: Այս ձորի մէջ Հայտարանցիներէն զատ, որոնք բուն տիրող տարրը կը համարուին, կը բնակին նաև Ալանցիք, ձիւկանցիք կամ ձիւկարանցիք և ուրիշ կողմերէ հալածական եղած փախըստական ցեղեր, որոնք ապաստանած այս անմատչելի վայրը, անկախօրէն կ'ապրին: Տէրսիմի այս մասին մէջ, թէ և հաստատուն հայ բնակութիւն չկայ. բայց հայ արհեստաւորներ և առեւտրականներ միշտ կը գտնուին, որոնք մեծ ընդունելութիւն գտած են այս լեռնականներու մէջ: Խութի-Տէրէսիի արեւելեան կողմը, բարձրացած է Սիւ լեռը՝ կուսական անտառով շրջապատուած, որ իր զագաթին վրայ ունի բաւական ընդարձակ լեռնադաշտ մը՝ աղբիւրներով ու դալարագեղ մարգերով օժտուած: Այս լեռը կրնայ համարուիլ ամուր բերդ մը, որուն վրայէն երեք չորս մարդ բաւական են արգելք լի-

նեւու քարերով թշնամոյ ամբողջ բանակին, որ չկարենայ վեր բարձրանալ: Չորիս արեւմտեան կողմն ալ Մայ լեւան շարոճ նակութիւնն է, որ Սէլ լեւան հաւասար անմատչելի է: Սէլ լեւոր Հայտարանցիներու ամարանոցն է: — Տեքսիմ, 149—151:

ԽՈՒՂԱ. Տես ԽՈՒՂՈՎԱ:

ԽՈՒՂԷԻ Կամ ՂՈՒՂԷԻ ՎԱՆՔ. — Խարբերդու նշանաւոր հայ վանքերէն մին,

1839 թուին տաճարի նորոգութեան ժամանակ, սեղանոյն ներքեւ տուփով մը մասունք և փոքրիկ շիշով մը Ս. Միսոն գտնուած է Ն. Շնորհալույ կնքով զմրոսած և մագաղաթի վրայ վկայագիր, Հե. թում թագաւորի կնքով, Ո. Հ. Ե. թվ.: 1897 թուին վանքիս մէջ հաստատուեցաւ ազգային որբանոց մը, որ կը մատակարարուի մասնաւոր հանգանակութեան մ'արդեամբ, որ կատարուած է Կիւլպէնկեան

75. Խուլէի վանոց որբերը:

Ղուլէ գիւղի մօտ, Խուզօվայի մէջ. քաղաքէն հեռու է $1\frac{1}{2}$ ժամու ճանապարհ: Տաճարը նուիրուած է Ս. Գեորգայ. ունի 15 հատ հին և նոր, բաւական կոկիկ սենեակներ: Վանքիս շրջապատները կան ծառեր և պարտէզ. ունի արտեր, կը պահէ արջառ և ոչխար: Վանքս պատմութեան մէջ կոչուած է Մովսիսաւանք: Մշոյ Առաքելոց վանքի Ս. Թարգմանչաց մահարձանաց նման բարձր խաչքարեր ունի գերեզմանատան մէջ, որոնց ոմանց վրայ կան թուականներ և արձանագրութիւններ:

Պ. Կարապետի միջոցաւ: Կը պատասխար 30է աւելի որբեր, որոնք ուսմունքներէ զատ, կերպասագործութեան ևս կը հետեւին: — Թորոս Աղբար, Բ. 90—91, 349—354:

ԽՈՒՂԹԻԿ Կամ ՂՈՒՂԹԻԿ. — Գիւղ Բաղէի Տատիկ գաւառակի, լեռներով շրջապատեալ սիրուն, դալարագեղ հովտի մէջ, զով, ծառագարդ և ջրարբի: Ունի 360 տուն հայ, որոնց 10 տունը բողոքական են և ունին Պորտի բնկերութենէն բացուած երկսեռ դպրոց մը: Այս գիւղացիք հին ա.

տեններն ալ այգի ունէին, բայց չարազորձ աւերեցին. հին այգիներու տեղը գիւղին հարաւային արեւմտեան կողմն էր և 60 տարիէ ի վեր խոպանացած է. նոր տնկուած այգիները գրեթէ ոչինչ չաճ կը բերեն, և արհեստներն ալ այժմ բան մը չեն արժեր: Երբեմն երկաթա-հանք կը բանէին, և դարբինը՝ ինքը կը հայթհայթէր իւր քուրայի երկաթը. այս գործն ալ 30 տարիէ հետէ մեռած է: Գիւղիս քաղաքը (գամ) դեռ 20 տարի առաջ իւր հրապարակն ունէր Բաղէշի, Ողբղի, Խիզանի, Շիրվանի ու Բոջտանի մէջ, և քանի մը Բաղէշցիք գիւղիս քաղաքացիներու վրայ միայն կը դարձնէին իրենց բոլոր գործն ու առուտուրը: Այն առնել, երբ ամէն մարդ քաղցրապուն ոտնա-ման կը հաղնէր, այդ գամբը կօշկի արդի փայտէ գամբու տեղ կը բռնէին: Կռանի հետ, ապրուստի համար, իւր կկոցի գործն ունէր այս գիւղացին, և տարին իբր 1800 լիտր մանած կը հինէր ու կը գործէր. այժմ կտաւագործութիւնն ալ ինկած է, և կ'ուզեն ամերիկացիներ շինել իրենց ճերմակեղէնները: Բայց դեռ մնացած է բրտութիւնը. ամառը աստ անդ նահանգին մէջ առնալ շինելով կ'անցընեն, և երբեմն նոյն իսկ խնուսի, Ալաշկերտի կողմերը կը քշեն դարձնալ ու սափա, սերիկ, չորրի, խամալիկ և այլ ամանները: Ըսողներ կան, թէ այս գիւղը բրտութեան արհեստէն կ'առնու անունը, և Խոյրիկը՝ քիչլի-դիք կը հասկընան, որ՝ արարեբէն՝ ամենքը քրտու լսել է. իսկ ուրիշներ՝ իբր Խոյր-դիք ըմբռնելով՝ հին Բաղ-աւան մը կը համարին այս գիւղը: Այգեստանի լեռը Սըր Սարգիս կը կոչուի, և տեղացիք կ'ըսեն, թէ Ս. Սարգիս այս լեռան վրայ ժայռերու մէջ կը բնակի: Հայք ունին երեք եկեղեցի՝ Ս. Գեորգ, Ս. Յովնանեկա Աւետարանիչ և Ս. Յովնանեկա Մկրտիչ. և տղայոց ու աղջըկանց վարժարան: Գրեթէ չկայ խուրիկցի մը, որ Կ. Պոլիս գացած չլինի, ուր կը գտնուին ստորին ծառայութեանց աստիճանէն մինչև վերին աստիճանը. վաճառատանց և գեսպանատանց մէջ իսկ վերջին ժամանակներս շատերը իրենց ընտանիքն

ալ սկսան փոխադրել: Խուրիկցի Կ. Պոլսի պանդուխտները, 1884ին Եղբայրասէր անուն ընկերութիւն մը կազմեցին՝ իրենց գիւղի կրթական գործին օգնելու նպատակաւ և ընկերութեան կանոնագիրը վաւերացնել տուին Պատրիարքարանին: Խուրիկի Ս. Գեորգ եկեղեցին շինուած է գրեթէ գիւղի մէջ տեղը. առաջին շինութիւնը եղած է Ռ.Հե թուին, երկրորդը՝ Ռ.Ճ.Ս.ին, երրորդը՝ Ռ.Մ.Գ.ին. արդի շէնքը քարուկիր է կամարաւոր: Գիւղս ունի 30ի չափ սրբավայրեր: Նշանաւոր ու գեղեցիկ է գերեզմանատունը՝ մեծ ու ընդարձակ բլուրի մը վրայ՝ երկու մատուռով Ս. Սիմոն և Ս. Յովնանեկա կոչուած, մին՝ գազաթան վրայ և միւսը՝ ստորոտը:

ԽՈՒԼԻԿ. — Հայաբնակ գիւղ Բաղէշի հարաւակողմը. ունի Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը:

ԽՈՒԼՓ. — Լեռնային գաւառակ Սասնոյ, որ կը սկսի Անտոք և Կեփին սարերու արեւմտեան փեշերէն և կը տարածուի մինչև Կինճի լեռները: Գաւառակիս մէջ կան հետեւեալ գիւղերը՝ Գեղեթվանք, Անարոնք, Շուղեգ, Կասթե, Փասուր, Լճուր, Բեճքար, և այլն. որոնք ունին 30էն մինչև 80 տուն բնակիչ. Կասթե, Փասուր և Շուղեգ գիւղերու մէջ կան նաև Գուրդեր, միւսները զուտ հայաբնակ են: — Գաւառակիս մէջ կայ համանուն լեռ և գետակ մը:

ԽՈՒՃԱՊ. — Գիւղ Գուգարաց Տաշիր կամ Զորափոր գաւառի. այժմ աւերակ է: Մօտը կայ նոյն անուամբ մենաստան մը, որուն շէնքը բաւական գեղեցիկ է. բայց արձանագրութիւն չունի, որով յայտնուէր շինողն և հիմնարկութեան թուականն: Ներքին ձեւով կը կարծուի, թէ Յունաց եղած է:

ԽՈՒՃԱՐԵՆԻ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ ի Սասուն:

ԽՈՒՄԱՐ. — Գիւղ վանայ Շատախ գաւառակի. ունի Ս. Թադեոս անուն եկեղեցի մը:

ԽՈՒԼԱՐ կամ ՂՈՒՄԼԱՐ. — Գիւղ Կարնոյ նահանգի Գեղջան գաւառի. հայ և քուրդ բնակչօք: Հայք իբր 50 տուն

են և ունին Ս. Նշան անուն եկեղեցի մը: Գիւղիս գիւղը՝ գեղեցիկ, օդը լաւ և ջուրը ընտիր է:

ԽՈՒՄՍ. — Հայաբնակ գիւղ վանայ կարճկան գաւառակի:

ԽՈՒՅԼԻ կամ ԽՈՒՅԼՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Խարրերգու. 360 տուն ունի, որոնց 80ը բողոքական են և 25ը կաթողիկէ: Բողոքականը ունին ժողովարան և երկսեռ վարժարան: Հայք ունին Ս. Ստեփանոս անուամբ մեծ քարաշէն եկեղեցի մը և նոյն անուամբ վարժարան մը: Ընդհանրապէս հողագործ են, և մէկ մասը՝ խաղախորդ: Գիւղիս հին անունը Թլկատին է. կը պատմուի, թէ գիւղի հին եկեղեցին նորոգելու և մեծցնելու առեն, տաճարին տակէն ելեր է արձանագրութիւն ունեցող քար մը, յորմէ հաստատուեր է, թէ գիւղիս անունը կանխաւ Թլկատին է եղեր:

ԽՈՒՆԻՍԱՅ ՎԱՆՔ. — Արցախի Փառիսոս գաւառի մէջ, Նոր-Գետաբակի արեւելեան կողմը կը գտնուի վանքս, որուն մօտ է Մօլլալու Թուրքաբնակ գիւղը: Ունի կաթողիկէ և շէնքը գեղեցիկ է, բայց այժմ անմարդաբնակ և ամայի:

ԽՈՒՆԿ. — Գիւղ Պարսկաստանի փէրիա գաւառակի: Ունի 55 տուն հայ բնակիչ և Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը:

ԽՈՒՆՇԻՆԱԿ. Տես ԽՈՒՇԻՆԱԿ:

ԽՈՒՆՏԻՆ. — Քրդաբնակ գիւղ Անգարի (Պայազիտ). Տէրքէն 1 ժամ հեռու արեւմտեան հարաւային կողմը: Հոս կան մեծ մեծ շէնքերու աւերակներ:

ԽՈՒՊ, ԽՈՒՓ կամ ԽՈՊԱՆ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ Խիզանու:

ԽՈՒՊԷԿ. — Գիւղ Կեղիի. 15 տուն հայ և 20 տուն քուրդ բնակչօք:

ԽՈՒՊՍ կամ ԽՈՒՓՍ. — Գիւղ Կեղիի, արեւմտեան կողմը 3 ժամ հեռու, բլրակի մը ստորոտը: Ունի 150 տուն հայ և քանի մը տուն այլազգի. հողագործ և արհեստաւոր են: Հայք ունին երկու եկեղեցի Ս. Կարապետ և Ս. Սարգիս և երկսեռ վարժարան: Կ. Պոլսի Միացեալ ընկերութիւնը հոս վարժարան հաստատած է 1879 թուին: Ս. Կարապետ եկեղեցին նորոգուած է 1845ին: — Գիւղէս կէս ժամ հեռու,

Սերկելի գիւղի մօտ է Ս. Փրկիչ վանքը բլրակի մը գագաթը, ալոճի ծառերով շրջապատեալ: Ամէն կիրակի Խուփսցիք և ուրիշ գիւղացիներ այս վանքի ուխտիկ'երթան:

ԽՈՒՊՔ. — Քրդաբնակ գիւղ Անգարի (Պայազիտ), 1¹/₂ ժամ Տէրքէն հեռու գէպի հարաւ: Կան հայկական գերեզմաններ և հողի մէջ շինուած մատուռ մը: Այստեղ կայ նաեւ Խարաճանայ (Տես Յան. յուսճի մէջ) վանքի նման վանք մը:

ԽՈՒՍՏՈՒՓ կամ ԽՍՏՈՒՓ. — Լեռ Սիւնեաց կովսական գաւառի. 9895' բարձր:

ԽՈՒՏԻ. — Այժմ այլազգաբնակ գիւղ Կամախի:

ԽՈՒՐ. — Գիւղ Բաղէշի Մօսկան գաւառակի: Ունի 15 տուն հայ:

ԽՈՒՐԵՔ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽՈՒՐԹԷ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սիւլան գաւառակի, Զէրքէ գիւղի հարաւակողմը, ցած բլրակի մը վրայ: Բնակիչք 90 տուն քրդախօս հայ են և ունին փոքրիկ եկեղեցի մը: Հողը բարեբեր է և ջուրը լաւ: Գիւղացիք կը զբաղին երկրագործութեամբ. գլխաւոր բերքերն են ցորեն, բրինձ, շուշմայ, բամբակ և ծխախոտ:

ԽՈՒՐՍ. — Ամայի գիւղ Սիւնեաց Գողթն գաւառի. Բատաճորի մէջ:

ԽՈՒՅՈՒՐ. — Լեռ Այրարատայ վանանդ գաւառի Զարիշատայ վիճակի արեւմտահիւսիսային ծայրը. բարձր է 3200մ.:

ԽՈՒՓ. Տես ԽՈՒՊ:

ԽՈՒՓՍ. — Գիւղ Բաբերդի, 3 ժամու ճանապարհ հեռու, հարաւային կողմը, բուրովին հայաբնակ է, 50 տուն կայ: Կը գտնուի Գերջանի անցուղարձի ճանապարհի վրայ. տուները կառուցուած են վճիռ գետակի մը աջ կողմը. այդ գետակը հարաւային սահմանագլխի այլ և այլ լեռներէ խոխոջալով կը վազէ ուրաւաճ և ոռոգելով մաս մը գաշտային արտերու, մէկ ու կէս ժամ ճանապարհ ընելէ վերջ, կը խառնուի Խրատի հետ: Գիւղիս սահմանն ընդարձակ և քուրդ ու թուրք գիւղերէ շրջապատեալ է բոլորովին. լեռները խոտաւետ և ջրաշատ են և պարտէզները պլտ. դառու ծառերով լի: Ըստ աւանդութեան

ծերոց՝ հազիւ 200 տարի է որ գիւղս հոս փոխադրուելու է իւր աւերաւայրէն: Տէլի ըստած բռնաւորաց ժամանակ, ցեղապետներէ 1000 հեծեալ հին գիւղը կ'արշաւեն, ուղղակի Ղազար անուն երեւելի անձին բնակարանը. սա անմիջապէս անոնց ձեռք գարի տալու համար՝ գետնափոր ամբարը կ'իջնէ, մէն մի ձիոյ մէկ մէկ ըստ գարի կը հանէ. միայն միոյն համար պակաս կը մնայ. խեղճը կ'աղաչէ միւս ամբարը իջնել. իսկ անգութը բարկանալով՝ ծանր քար մը դէպ ի վար նետածին պէս ողորմելի բարեբարն զոհ կը լինի քարին տակ: Խեղճին, բնտանիքը ցեղապետին հրամանաւ մարմինը հանել կը յաջողին՝ տակաւին ողջ. վերջին կիսաշունչ հագագովը հազիւ կրնայ ըսել հետեւեալ բառերը առ ժողովուրդն. «Անունս է Ղազար, կախեցի հազար, գացէք չորսիս, խորուած հաւկիթ ուտէք»: Նոյն պահուն, կը սկսին քանդել իրենց տունները և փոխադրուել այս չորսիս (անտառախիտ) վայրը, և բնակութիւն հաստատելով, հին գիւղի անուամբ կը կոչեն Խուփս: Գիւղս այժմ ունի Ս. Փրկիչ անուամբ, գեղեցիկ նորաշէն եկեղեցի մը՝ որ 1851ին կառուցուած է բնիկ գիւղացի, Գալուստ Պապիկեանի նուիրած գետնի վրայ՝ մեծաքանակ ծախիւք նոյն բարեյիշատակ անձին, որ յետոյ է. Պոլսի Կէտիկ-Փաշա թաղին մէջ բնակութիւն հաստատելու է, հոն ամուսնանալով: Սա, 1885ին, իր մահուան ժամանակ կտակած է իւր կալուածոց եկամուտէն մասնաւոր թողակ գիւղիս եկեղեցւոյն պիտոյից համար: Եկեղեցւոյ հասութիւն կառուցուած է նաև վարժարան մը, յորում կ'ուսանին նաև շրջակայ գիւղերու տղայք: Գիւղիս Հայք, զրեթէ բնդհանրապէս նիւթական զոհացուցիչ վիճակ մ'ունին: Առ հասարակ հողագործ են և յարատեւ ու անխոնջ կ'աշխատին: Խուփս իւր մէջ ունի սառնորակ աղբիւր մը: Արեւելեան կողմը, կէս ժամու ճանապարհ հեռու, Ս. Եղիշ անուն քարակարկառ ուխտատեղի մը կայ, որուն շրջակայ ծառաստանաց՝ արտորէից ու մարգաստանաց տեսարանը գեղեցիկ է, կուսանք, հարսունք և պառաւք

յաճախ ուխտի կը դիմեն խնկովք և մոմեղինօք: Գիւղիս արեւմտեան կողմն ալ բլրակի մը տափերուն վրայ Ս. Վառվառե անուն ուխտատեղի մը կայ, որուն հազիւ հիմունքը կը նշմարուին: Խուփսի հիւսիսային սահմանագլխի մօտ, աւերակ գիւղատեղի մը կայ, ուր է երեք խորանաւ կիսակործան տաճար մը. խաչքարերու, գերեզմանաց և փլատակաց խիտ առ խիտ տարածութիւնն կը հաւաստեն, թէ ժամանակաւ այդ տեղ եղած է բազմամարդ աւան մը: — Տես ԽՈՒՊՍ:

ԽՈՒՓԵՐ կամ ԽՈՒՅԵՐ. — Հայաբնակ գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ: Ունի 50 տունէ աւելի բնակիչ և Ս. Առաքածածին եկեղեցի մը:

ԽՈՒՓՁՈՐ. — Հայաբնակ գիւղ Կեղիի. ունի բնտիր մեղր:

ԽՈՒՓՈՒՍ. Տես ԽՈՒՓՈՒՋ:

ԽՈՒՔ. — Սիւնեաց Նախճատան գաւառի մէջ առանձին վիճակ մ'է, սակաւաթիւ գիւղերով: Երկիրը թէ և փոքր չէ, բայց լեռնային է և ամայի: Կայ նաև նոյն անուամբ այլազգայնակ գիւղ մը: Կը մնան տակաւին հին Խոքի աւերակները ընտելեան կարօտ:

ԽՈՒՆԱՎԻԼ, ԽՐՈՆԱՎՈՒԼԱ կամ ԽՈՒՆԱՎՈՒԼ. — Հայաբնակ գիւղ Սեբաստիոյ նահանգի Տիվրիկի գաւառի. 80 տուն կայ. ունին եկեղեցի և վարժարան:

ԽՈՒՆԻԿ. Տես ԽՈՒՆԵԿ:

ԽՈՒՆԹՈՒՂ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽՈՒՆՈՒԱՆԻՅ կամ ԽՈՒՆՈՒԱՆԻՅ ԶՈՐ. — Այսպէս ևս զրուած կը գտնենք Առուշից ձորի անունը:

ԽՈՒՆԻՍԱՆԳՈՍԻ ՎԱՆՔ. Տես ԱԿԴԱՇՏԱՅ ԱՍՏՈՒԱՆՔՆԻ ՎԱՆՔ:

ԽՍԼԻՆԱԿ. Տես ՍՈՒՔ:

ԽՍՏՈՐԱԼԷՋ. — Կը յիշուի այս անուամբ տեղ մը, Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԽՍՏՈՒՓ. Տես ԽՈՒՍՏՈՒՓ:

ԽՏԸՐ. — Այսպէս ևս կը գրուի Բագրեւանդայ Գարաբիւլիսէ վիճակի Խըտըր (Տես) գիւղի անունը:

ԽՏԸՐ ՏԱՂ. — Սիւնեաց Աղահէճը և Խըտըր գաւառաց մէջ կը բարձրանայ այս անուամբ լեռ մը:

ԽՏՐԱՆՑ. Տես ԽՂՈՒԿ:

ԽՐԱՃ. Տես ԽՐԱՋ:

ԽՐԱՄ. — Ի հնունդն այս անուամբ քաղաք կամ աւան մը կար Սիւնեաց Նախաճաւան գաւառի մէջ, որուն ճիշդ տեղն ու զիրքը այժմ անծանօթ է, անշուշտ աւելակ դառնալուն և կամ անունն փոխելուն պատճառաւ: Արդի գրիչներ նոյն կը համարին խրամ՝ Տարաշտի և Շտաշի հետ, վարդան աշխարհագրի բնածի համեմատ, թէ « խրամ՝ Շտաշի ձորն է »: Ինչպէս գրուած է նաև, թէ « խրամ քաղաքն ի հարաւոյ կողմանէ Նախշուանայ՝ Շտաշի ձորն է, առ ափն Երասխայ ուր կայ Նախավկայն Ս. Ստեփանոս, նորոգեալն ի Բարգենայ»: Թ. Արծրունին խրամ աւանին համար կ'ըսէ. « Ի ի ներքոյ Աստապատայ վանացն յեղեր Երասխայ »: Հայկազն Տիգրանը, այս խրամ աւանը բնակութեան համար տուած էր Մարաց: Արարացոց ժամանակ տխուր տեսարանաց ասպարէզ կը դառնայ. վասն զի ասոնք նախ 643—644ին « առին զբերդն խրամայ, և սատակեցին զնոսա սրով. զկանայս և զմանկունս գերի վարեցին »: Էյ յետոյ 44 տարի վերջ, դարձեալ ասպատակող գունդ մը յարձակելով... « գործէին զանօրէնութիւնս յաւանս Մարաց, ի խրամ, ի ջուղա և ի խօշկունիս զի զարսն հարկապահանջութեամբ խոշտանգէին, և զկանայսն զագրալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակել »: Բայց անոնց վրայ հասնելով Հայոց իշխանապետը Աշոտ Պատրիկ՝ շատերը զարկաւ սատակեց և շատերն ալ փախցուց. բայց քիչ մարդիկ ներով անոնց ետեւէն շատ առաջ երթալով, անոնցմէ վիրաւորեցաւ, և իրեն երկիրը կողովիտ տարուելով վախճանեցաւ (688): Նախճաւանի բաղդին հանդիպեցաւ նաև քաղաքս 705 թուին, որուն եկեղեցւոյն մէջ 400 հոգի Հայոց ազատներէն այրեցան, ինչպէս 800 հոգի ալ Նախճաւանի մէջ: Այս տխուր դէպքով կ'անհետանայ խրամ պատմութեան մէջ և հազիւ անգամ մ'ալ կը յիշուի իր վերջնական աւերման համառօտ պատմութեան մէջ, որ հանդիպեր է 972 թուին, ինչպէս կը յայտնէ Ս. Յով-

հաննու Կարապետի նշխարաց մագաղաթ յիշատակարանն, զոր խրամի աւերման տարին փոխադրած են նշխարաց հետ ի ջուղա: — Սխախաւ, 514—515:

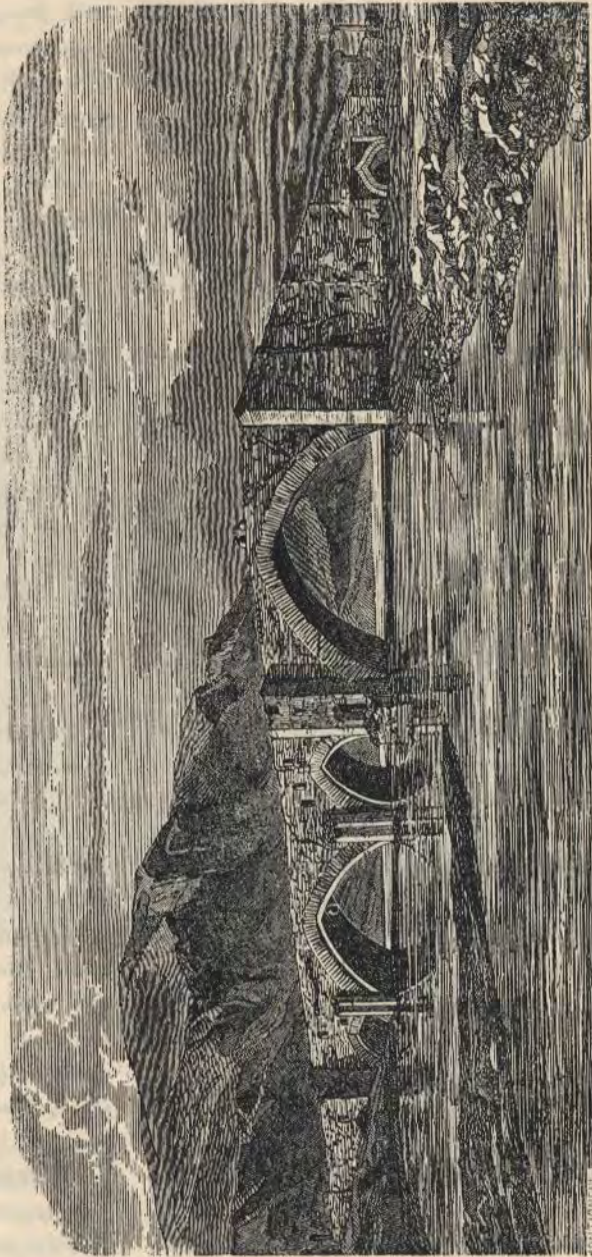
ԽՐԱՄ. — Գետս աջակողմեան օժանդակ է Կուրի, սկիզբն կ'առնու Պոռչալու գաւառէն դուրս՝ Եփրատդարս—մրա լեռն հարաւային ստորոտէն և հոսելով Տափերիի գագաթէն քիչ մը դէպ ի հիւսիս՝ կը մտնէ Պոռչալու գաւառը՝ պատմական կցիւ անունով: Աւրանլի գիւղի մօտէն դուրս կու գայ Ծալկայի դաշտավայրը և սաստիկ դանդաղ հոսելով, կը ձեւացնէ ճահճային ափեր: Եւտի—քիւխէ գիւղի մօտ իր մէջ կը թափին ձախ կողմէն՝ Զիւխ, և աջ կողմէն՝ Նարդաւ և Այնագմա վտակները: Ծալկա բերդի մօտ գետս կը ստանայ խրամ անունը: Ահուհետեւ փարմաւսը գիւղէն սկսեալ, իր երկու կողմերը կը տարածուին հարադիպային զանգուած ունեցող բլուրներ, որոնք ջրի մակերեսու թէն տեղ տեղ մինչև 500 ոտնաչափ բարձր են: Ծալկայի դաշտավայրի բնակիչները չեն օգտուիր խրամէն, ջրելու իրենց դաշտերը, որովհետեւ երկրի բարձրութեան պատճառաւ հողը շատ դանդաղ կը չորնայ, մանաւանդ որ ամառը վտակները ափերէն դուրս գալով, հարկաւոր եղածէն շատ աւելի խոնաւութիւն կու տան երկրին, այնպէս որ բուսականութիւնը շատ անգամ աւելի խոնաւութեանէն կը վնասուի, քան թէ չորութեանէ: Բայց խրամ այս տեղերը կու տայ պատուական համեղ ձկնելու քանի մը տեսակներ, որոնք Տիգրիսի մէջ յայտնի են ընդհանուր խրամոյի անունով:

Աւերսանդրահիֆ գաղութէն վար խրամ աջ կողմէն կ'ընդունի իր երկու նշանաւոր վտակները՝ Չոխիս և Ղարաբաշի, որոնք սկիզբն կ'առնուն Մոկրիս լեռնէն, իսկ ձախ կողմէն՝ քանի մը աննշան վտակներ: Գրեթէ ութսուն վերստ հոսելով նեղ ձորի միջով՝ խրամ թրքաբնակ Արըխլու գիւղի մօտ դաշտը դուրս կու գայ: Քիչ մը վարով, Մուլա—Ահմէտլի գիւղի մօտ խրամի մէջ կը թափի աջ կողմէն ջրաշատ Մաշաւեր վտակը: Խրամի ամե-

նամնձ և գիւղատնտեսական տեսակէտով ամենաօգտակար աջակողմեան օժանդակն է Զորագետը, որ ծանօթ է նաև Գերեյ և այլ անուններով, սա բազմաթիւ ջրերով առատանալով, Խրամի հետ կը խառնուի Կարմիր Կամուրջէն քիչ մը վեր: Հինաւորաց պատմական Հնարակերտում րոցը կը համարուի լինել Կուր և Խրամ գետերու մէջ տեղ ընկած շատ հին ամրոցի մը աւերակը: Վերոյիշեալ Կարմիր Կամուրջը կը կոչեն նաև Կոտրած Կամուրջ, վանդի ժամանակի ընթացից մէջ աւերեր և կոտրեր է և այժմ Խրամի աջ ու ձախ ափերու վրայ կը տեսնուին ոտքերու անքակ մնացած մասերը: Կոտրած Կամուրջէն քիչ մը վեր, վրաց Ռոստոմ Թագաւորը, 1647ին շինել տուած է Նոր Կամուրջ մը՝ կրացեխով և թրծեալ աղիւտով, որ ունի չորս աշր, ամենամեծն է հիւսիսային աշրը: Երկայնութիւնն է 160 մետր և լայնութիւնը 7 մետր: Հնոյն անուամբ, նոր Կամուրջն ալ կը կոչուի Կարմիր Կամուրջ: Ռուսներու տիրապետութենէն վերջն ալ նորոգուած է Կամուրջս և երկու եզերքներն հաստատուած են երկաթեայ վանդակներ: — Զարայեանց, Բ. 76-77: Ազգ. Հանդես, 1901, 285-286: Արցախ, 398-399:

ԽՐԱՄԱԶՈՐ Կամ ԽՐԱՄԻ-ԶՈՐ. — Խրամ գետոյն անուամբ, կոչուած է ձորս, որ է երեք մղոն Հաղբատէն հեռու, արեւելեան հիւսիսային կողմը. լի է տուններու և այգեստանայց աւերակներով և հինաւորաց ընկուզի ծառերով: Բլրադաշտի մը վրայ կը տեսնուին Խրամաձոր գիւղատեղւոյն աւերակ-

ները, կայ նաև խաչազարդ գերեզմանատուն: Միջավայրի խաչքարը կը կոչուի Ս. Գեորգ զօրավարի անուամբ. գերեզմանատան զաշտավայրը կը կոչուի Նշի գրախ,

76. Խրամ գետոյն վրայի Կարմիր Կամուրջը:

ձորէն Հաղբատայ դաշտերը ելնելու դժուարութեան համար: Կ'ըսեն, լէնկթիմուր Աղտալայէն Խրամաձորի ճամբով վերստին զիմեր է Հաղբատը աւերելու, բայց ճա-

նապարհին կիրճերը բռնելով արգիւնցին բարբարոսի մուտքը: Խրամիձորի դղեակը, շատ անգամներ առաջնապահ զօրքերով դիմադրեր է աշխարհաւեր թշնամեաց:

ԽՐԱՄՈՐԹ. — Գիւղ Արցախի խաչեն գաւառի, հիմնուած է խանարատի հիւսիսակողմը, բարձրաւանդակի մը վրայ: Ունի 55 տուն հայ և Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը:

ԽՐԽԱՓՈՐ-ՀԻՆ. — Արցախի Կիւստան գաւառի մէջ կը գտնուի աւերակ գիւղս, Կիւստան և Նոր-Խրխափոր գիւղերու մէջ, ծածկուած պողատու և վայրի ծառերով: Կայ փոքրիկ եկեղեցի մը՝ ձորի արեւելեան կողմը և հանգստարան:

ԽՐԽԱՓՈՐ ՆՈՐ կամ **ԽԱՐԽԱՓՈՒՏ.** — Գիւղ Արցախի Կիւստան գաւառի, Գեօրգին սարի ստորոտը, Սեւ գետակի աջ կողմը, գեղեցիկ դաշտակի մը հարաւային ծայրը: Բնակիչը հայ են 27 տուն, որոնք 10-15 տարի առաջ տեղափոխուած են Հին-Խրխափորէն: Հողն ջրարբի է և բարեբեր. սովորական բերքերէ գատ, ունի ընտիր տանձ, խնձոր, մետաքս և բամբակ: Տները շրջապատուած են պարտէզներով: Գիւղիս մէկ ծայրը կառուցած են քարաշէն և գեղեցիկ եկեղեցի մը տիկին Մելիք-Բէկլարեանի ծախքով. գեղեցիկ է նաև Թալիշ-Բէկ Մելիք Բէկլարեանի ընդարձակ տունը: Եկեղեցին կառուցուած է չորս սիւներու վրայ, ունի երկու դռն հարաւային և արեւմտեան, վեց լուսամուտ, 16,56 մետր երկայնութիւն և 11 մետր լայնութիւն: Աւագ սարկաւագուհի փերրունէ կոյս խուրեանց Մելիք-Բէկլարեանց, 1893 թուին, իւր սեփական ծախքով, խեցեղէն խողովակներով սարքերէն պատուական ջուր բերեր է գիւղս և երկու աղբիւր շիներ է, մին՝ եկեղեցւոյ բակը հասարակութեան համար և միւսը՝ Մելիք-Բէկլարեանց տանը բակը: Ուրիշ բարեգործ մ'ալ, Գրիգոր Մելիք-Բէկլարեան, կառքի ճանապարհ շիներ է Նոր-Խրխափորէն մինչև Կիւստան գիւղը: — Գիւղիս մօտ, Կողբ կոչուած գիւղատեղը, կայ աւերակ վանք մը և հին հանգստարան: — Արցախ, 243-244:

ԽՐԽԻԿ կամ **ԽՐԻԽԻԿ.** Տես ԽԵՌԽԻԿ:

ԽՐԿԱՅ. — Գիւղ վանայ Բողունիք (Խաչապ) գաւառի, Բուժայ վանքի հիւսիսային արեւելակողմը: Գիւղս 100 տարի առաջ ունէր 35 տուն հայ, ինչպէս կը հաւատեն խաչքարինը և անանդութիւնը. այժմ հաստատուած են 10 տուն քուրդ, որոնք կ'ապրին նախնի բնակչաց կալուածոց վրայ: Գիւղիս մօտ են Շիւրափաւեց և Խխան կոչուած գիւղերը, որոնք երբեք հաշարեակ էին, իսկ այժմ բոլորովին քրդաբնակ են: Տակաւին կը տեսնուին հայկական յիշատակարանաց մնացորդներ:

ԽՐՈՐՏԵՆՅ. Տես ԽՈՐՈՏԵՆՅ:

ԽՐՈՒ. Տես ԱՂԱՀԷՃԲ:

ԽՐՏՈՒՄ կամ **ՏՈՒՄ.** — Հին ականագիւղ Տուրուբեանի Տարօն գաւառի մէջ, որ Գլախայ վանաց տասուերկու դաստակերտներէն մին էր և ունէր 900 տուն:

ԽՅԱԲԵՐԴ. — Հայաբնակ գիւղ Արցախի Բերդաձոր գաւառի, հիմնուած է Գիլափայտի արեւմտահայեաց լանջի վրայ: Բնակչաց նախնիք զաղթած են Ղարաւաղէն և են 50 տուն: Ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը, հրաշալի օդ, կլիմայ և պատուական ջուր:

ԽՕԶԱԹ. Տես ԽՕԶԱԿ:

ԽՕԹԱՆԼՈՒ. — Գիւղ Մանազկերտի ունի 25 տուն հայ և 20 տուն մահմետական: Եկեղեցին հնաշէն է և պարզ. սեղանի քարերէն ոմանց վրայ կը տեսնուին բեւեռագրեր:

ԽՕՃԱԽԱՆ. — Ալլազգարեակ գիւղ Սեւեանց Բաղը գաւառի, խալիճան գիւղէն կէս մղոն հեռու, դէպ ի հարաւ: Այսպէս կոչուած է Խոճա Բովհան հարուստ հայ վաճառականի անուամբ, որուն հարստութիւնը յափշտակեր է Ֆաթ Ալի բռնաւորը:

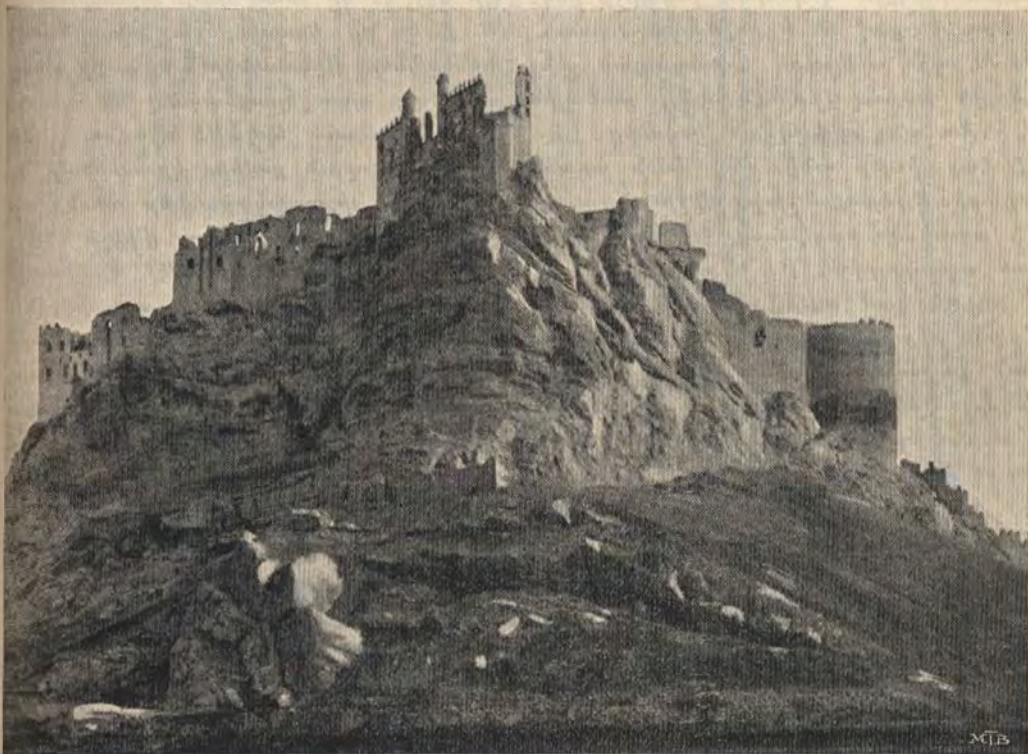
ԽՕՃԱՄԻՐ. — Գիւղ Սալմաստի Մալաղայ գաւառակի. 8 տուն հայ կայ:

ԽՕՏԻ-ՊԱՊԱ կամ **ԽՕՏԻ-ՊԱՊԱ.** — Լեւ խնուսայ, խանդէզի և Ներքին Պուլանքիսայ մէջ տեղը: Ժողովրդական ականդութիւնը կ'ըսէ, թէ հին ժամանակները խոյցի ճգնաւոր մը, լեբանս գլուխը ճգնելով, լեռս անոր անունով կոչուեր է խոյ:

ի-Պապա (Խոյեցի-Հայրիկ)։ Գազաթը կայ
ուխտատեղի, ուր ցաւագարներ կը դիմեն
և այն տեղ գտնուած աղբիւրով կը լուա-
ցունեն։

ԽՕՇ կամ ԽՕՇԳԻԼԻՍԻ. — Գիւղ Այ-
րարատայ Բասեն գաւառի, ուր կ'երեւի
վանատեղւոյ աւերակ, ընդարձակ գերեզ-
մանոց, մահարձաններ և կարմիր քա-
րով շինուած փոքրիկ եկեղեցի մը, զոր

ըէն։ Կլիմայն բարեխառն է, ջուրը լաւ,
հողերը ընդհանրապէս արգաւանդ՝ հանդերձ
ընդարձակ մարգագետիններով և արօտա-
տեղիներով։ Ունի այլ և այլ բարձրու-
թեամբ լեռներ, յորս նշանաւոր են՝ Չոխ
լերիկը արեւելակողմը, Սեա լերիկը դէպ
ի հարաւ, Պազ տաղը արեւելեան հիւսի-
սակողմը։ Կան նաև ընդարձակ լեռնահո-
վիտներ և ձորեր, որոնց մէջ կը գտնուին

77. Խօշապի բերդը։

այժմեան չէրբէզ բնակիչները իրենց մա-
ռան դարձուցած են։

ԽՕՇԱՊ կամ ԽՕՇԱԲ. — Գաւառակ
վանայ. սա ի հնումն Անձրեւացեաց և
Սարդաստան գաւառի մէկ մասը կը կազ-
մէր և այժմ բաժնուած է վերին և Ներ-
քին Խօշապ ըստուած երկու մասերու։ Այս
երկու մասը միասին առնելով՝ շրջապա-
տեալ են արեւելքէն Աղբակ, արեւմուտքէն
վան-Տոսպ, հարաւէն մասամբ մը Երուան-
դունիք և հիւսիսէն Առբերանի գաւառնե-

այլ և այլ վայրի կենդանիներ և թռչուն-
ներ։ Խօշապի բնակիչը աշխատասէր և
գործունեայ են. ամառները կը զբաղին երկ-
րագործութեամբ և խաշնարածութեամբ.
Իսկ ձմեռները զանազան ձեռագործներով,
յորս նշանաւոր են գոյնզգոյն շալեր և ըն-
տիր գորգեր. գործունէութեան մէջ իգա-
կան սեռը արանց հետ կը մըցի, և նա է
գլխաւորաբար ընտիր ձեռագործներ ար-
տադրողը. արանց նման ուժեղ և զօրա-
ւոր կազմութեան տէր է։ Խօշապ իր եր-

կու մասերովը 80 զիւղերէ կը բաղկանայ, 30000էն աւելի բնակիչներով, որոնցմէ 20000ը հայ են, և մնացեալները բուրդ, ասորի և եզտի: Այս վերջին երեք չհամազգի տարրերը կենաց այլ և այլ հանգամանքներով երբեմն առաջնոյն կը նմանին: Հառան աղա ըստած երկայն բլուր մը, որ հարաւէն հիւսին աղեղնածեւ կը ձգուի լայնատարած դիրքով մը, կը կազմէ խօշապայ և Անձեւացեաց գաւառական սահմանը: Այս կողմերու բնակիչք ընդհանրապէս քաջ են և ինքնապաշտպանութեան ոգին տակաւին կորսնցուցած չեն: Ներքին խօշապ վերինէն աւելի լեռնային է, մանաւանդ արեւելեան կողմերը: 33-35 հայ զիւղեր ունի, մեծ մասն առանց դպրոցի, և իւրաքանչիւրը միջին հաշուով՝ 35 տունէ կը բաղկանայ: — Նիսրագրական ուղեւորութիւն, Բ. 17-19:

ԽՕՇԱՊ կամ ԽՕՇԱՅ. — Հին և պատմական բերդաքաղաքս կը գտնուի համանուն գաւառակի կեդրոնական արեւելեան կողմը, Վանայ արեւելահարաւը և անկէ 7 ժամու ճանապարհ հեռու: Քաղաքիս անուան ծագումն յառաջ եկած է գաւառակին զրեթէ արեւելեան սահմանագլուխը կազմող Չուխայ և Գարահիսարի լեռներէն բղխող ջրերու ամբողջութենէն: Զիշեալ լեռներէն բազմաթիւ վտակներ և աղբիւրներ կը վազեն, որոնք երթալով կը միանան, ձեւացնելով երկու գլխաւոր ճիւղեր, և յետոյ նոքա ևս միանալով, մեծ գետ մը կը ձեւացնեն, որոյ ջուրը անուշահամ լինելով՝ ի նախնեաց խօշապ անունը ստացած է, որ տեղական առմամբ, կը նշանակէ քաղցր ջուր: Այս գետը կը կոչուի խօշապայ գետ. իր երկու եզերաց վրայ շինուած է քաղաքն, որուն ըովէն կ'անցնի հին և գեղեցկաշէն կամարակապ կամուրջի մը տակէն և յառաջ խաղալով դէպի արեւմուտը կը մտնէ Հայոց Չոր, կ'ողջունէ զՃամիրամ և Անգղայ գիւղի անուամբ, մկրտուելով կը թափի Վանայ ծովը: Գետոյս անուամբ կոչուած է նաեւ գաւառակն: Բերդաքաղաքի շուրջը կան բնական հետաքրքիր դիրքեր և լեռնակալկառներ, որոնց ոմանք մարդուս աչ կ'ազ-

դեն իրենց բարձրութեամբ, և ահաւոր տեսքով: Քաղաքս ի հնումն քուրդ բէկե, բու իշխանանիստ տեղին եղած է. զրեթէ եռանկեան ձեւով կառուցուած է ընդարձակ ձորի մը մէջ, որ բացի արեւմուտքէն, ամէն կողմէ շրջապատեալ է բարձրաքիթ լեռներէ: Խօշապ՝ ծանօթ է նաեւ Մամուտի անուամբ: Հնգետասաներորդ դարուն կառուցուած բերդն կը գտնուի բնական լեռան մը վրայ. այժմ քայքայեալ վիճակի մէջ է. կը մնան միայն աշտարակները և քանի մը կիսակործան անգործածելի սենեակներ: Սենեակներէն երկուքի առաստաղները պատկերազարդեալ են արաբական ճաշակաւ. երկաթէ մեծ դուռը զոյգ կը մնայ, որուն ըովերը կը տեսնուի աւրարական յիշատակարաններ՝ ոմանք անըթեռնի վիճակի մէջ: Մինչև 1847 թուականը, այս բերդիս մէջ կը նստէին յաջորդաբար քուրդ բէկեր անկախօրէն և իրենց իշխանութիւնը բաւական տեղեր կ'ընդարձակուէր: Նոյն թուականին (յս. մանեան կառավարութենէն նուաճուեցաւ բերդս: Այն ժամանակները խօշապ քաղաքի մէջ 1500 տան չափ բնակիչներ կային, յորոց 1000 տուն Հայոց էր և 500ը Քրդաց: Հայք ունէին 2 եկեղեցի և 4 քահանայ: Բերդաքաղաքս այժմ հայ բնակիչ չունի և մէջը կան միայն 40 տուն քուրդ և քանի մը տուն թուրք: Հայոց եկեղեցիները կիսակործան կը մնան. մին բերդին ստորոտն է և տակաւին կը պահէ իր գեղեցկաշէն կամարը: Հայոց տուներն ալ կը տեսնուին կիսականգուն վիճակի մէջ: — Նիսրագրական ուղեւորութիւն, Բ. 123-126:

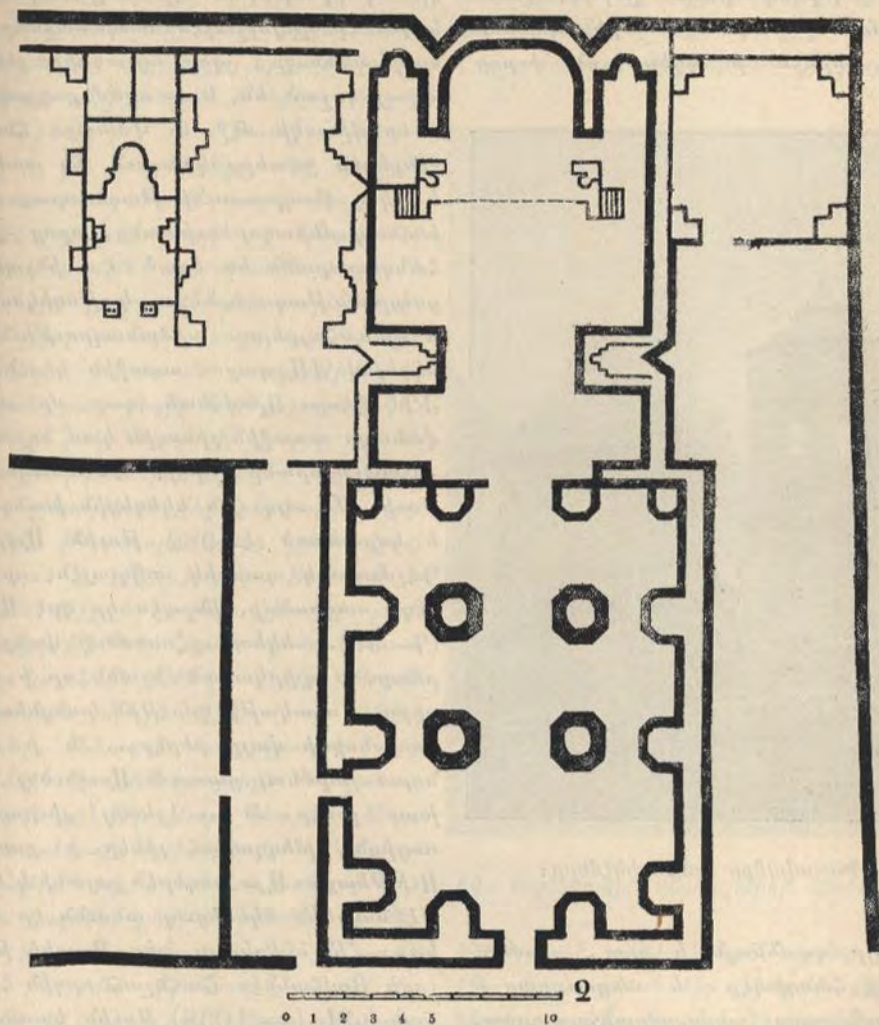
ԽՕՇԱՊԱՅ ԳԵՏ. Տես ԽՕՇԱՊ:

ԽՕՇԱՎԱՅ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սլիւման գաւառի. 5 տուն հայ կայ:

ԽՕՇԱՎԱՆՔ կամ ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ. — Ալլարատայ Շիրակ գաւառի արեւմտեան մասին մէջ կը գտնուի երբեմն հռչակաւոր մենաստանս: Անիէն հեռու է քառորդ ժամ, դէպի արեւելեան հիւսիս. Ախուրեան գետի աջ կողմը բլրածեւ բարձրադիր թերակղզոյ մը վրայ: Հիւսիսային կողմէն բլուրը հասարէ է զիմացի դաշտին, այդ կողմէն

է վանքի մուտքը, իսկ միւս կողմերէն շրջապատուած է վանքս բարձրաբերձ բլուրներով, որոնց ստորոտները կ'իջնեն դէպի անմատչելի ձորը, որ տեղէն կ'անցնի Ախուրեանը: Խօշավանքի հիմնարկութեան ճիշդ թուականը յայտնի չէ, թէև այս

ճարի մէջ հարաւային սիւնի վերեախարսիս վրայ գտնուած ՄԽ թուականէն, թէև այդ որոշ կերպով շինութիւնն վերագրուած չէ: Հատերը մենաստանիս կիմնարկութիւնը կը վերագրեն այն կրօնաւորներուն, որոնք տասնիրորդ դարու մէջ, Ռումանոս կայսեր

78. Յակատածեւ Խօշավանքի:

մասին գրած են Ասողիկ, Վարդան, Կիրակոս և ուրիշ մատենագիրներ, բայց այնուհանդերձ, հիմնուելով քանի մը դէպքերու վրայ, Խօշավանքի հիմնադրութիւնը եղած կը կարծուի ութերորդ դարու մէջ, 791 թուականին, ինչպէս կ'երեւի տա-

հալածանքէն խոյս տալով, եկան հաստատուեցան այս տեղ: Բայց մեր կարծիքն, ուրիշ շատերու հետ այն է, թէ այդ կրօնաւորներու գալուստէն առաջ Խօշավանքի տեղը մենաստան կար. իսկ այդ կրօնաւորաց ժամանակ աւելի շէնցաւ և պայծա-

ռացաւ, և իրենց պատճառաւ կոչուեցաւ Հոռոմոսի վանք: Ասողիկ պատմագիրը, հետեւեալ տողերով կը յայտնէ վանացս շինութիւնն ի դարու մէջ. «Ի գաւառին Շիրակայ՝ Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք՝ շինեցաւ ի ձեռն Յովհաննիսի, որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս, ևս առաւել յողորմածութեան զարդս, վասն զի ողորմածութեամբ և առաքինութեամբ բաշխէր, մինչև ի զգեստուցն իւրոց

79. Խօշալամքի կաթողիկէները:

մերկանայր զամենայն ի բաց, յորժամ աղբատաց հանդիպէր. և անցաւորաց և ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստէր զտեղին, մինչև հանգչել իրր յիւրեանց տան՝ ամենայն օտարաց, որ մինչև ցայսօր երեւի նոյն ողորմածութիւնն ի տանն յայնմ»: Այս տողերու մէջ յիշուած Յովհաննէսը, է կամրջաձորի հռչակաւոր վանքի առաջնորդը, որ նոյնպէս հալածուած էր արեւմտեան աշխարհէն, և զալով այս տեղ Արաս թագաւորի օրով կամ մասամբ և կամ ի հիմանց շինեց այս վանքը: Վանքս

ճանապարհորդաց հանգստարան եղեր է ոչ միայն վերոյիշեալ Յովհաննէս վարդապետի օրով, այլ և յետոյ և նոյն իսկ մինչև անցեալ դարու մէջ, երբ ճանապարհներու հաղորդակցութիւնք վատ վիճակի մէջ էին: Հիւրերու և ճանապարհորդաց համար յատուկ տեղ սահմանած էին, կրկին պարիսպներու մէջ տեղը, արեւմտակողմն էր վայելչաշէն հանգստարանը կամ տակնախնոցը, զոր այլազգիք քերականայ կոչած են, և որ այժմ քայքայած և աւեր վիճակի մէջ է: Վանացս հնագոյն շէնքերէն շատերը կանգուն են տակաւին և վկայ Բագրատունի թագաւորաց և իշխանաց մեծագործութեանց, որոց յետին հանգստարանն ևս եղած է. ինչպէս կը ցուցնեն թագաւորներու, կաթողիկոսներու և վանահայրերու արձանագրութիւնները, սկսելով ժԱ դարու առաջին կէսէն մինչ ժԳԻ կէսը: Որովհետեւ դար մը առաջ, վանացս առաջին շինողին կամ նորոգողին յիշատակարանը չկայ, հաւանական կը թուի, թէ այդ հին եկեղեցին խանգարած և կործանած է 982 թուին Ապլահան Գէլմաստիկ պարսիկ ամիրայէն, որ Մուշէղի սաղրանօք, ինչպէս կը գրէ Ասողիկ (Գ. ԺԲ). «Եկեալ զՀոռոմոսի վանքն այրեաց, և զվրկական նշանն որ ի վերայ սրբոյ Շողակաթի գմբէթին կանգնեալ էր, ճոպանօք ի վայր բերէր... և ի վերայ նորա շարժեալ ցասումն Աստուծոյ՝ դիւախար լինէր. և ... (յետոյ) յիւրոց ծառայիցն՝ խեղդամահ լինէր ի քաղաքին Ուխթեաց»: Այս տողերէն յայտնի կ'երեւի, թէ նախկին եկեղեցւոյ անունն էր Շողակաթ: Հին եկեղեցւոյ տեղ, Գագիկ թագաւորի Յովհաննէս Շահնշահ որդին հայկական ՆՁԷ (= 1038) թուին կառուցեր է այժմեան մեծ ու հրաշակերտ եկեղեցին, որուն մէջ այժմ ևս ժամասացութիւն կը լինի: Կը բաղկանայ երկու մասէ տաճարէ և ժամատունէ կամ գաւթէ. գաւթը տաճարէն քիչ մը ընդարձակ է և գրեթէ բոլորովին սիւնազարդ, հրաշակերտ. սիւններէն տասուերկուքը որմերու կից են, իսկ մէջ տեղը կան չորս հատ, որոնք մեծ, սիւնազարդ գմբէթը վեր կը բռնեն, յո-

բում է զանգակատունը: Մէջ տեղի սիւներու կամարները բրգածեւ կը միանան կաթողիկէի ներքեւ և շինուած են մեծամեծ զեղարանդակ քարերէ. սիւներն ալ քարէ են բոլորը ձեւով: Տաճարը բոլորովին անսիւն է և չորս կողմերէն ունի կամարագոտիներ, որոնց վրայ կայ ուրիշ մանկածեւ կամարագոտի, որ վեր կը բռնէ մեծ կաթողիկէն, որ ունի երկայնաձեւ լուսամուտներ և ծայրը կայ երկաթէ խաչ: Անի միայն մէկ սեղան և երկու կողմը մատուռներ: Երկու դար առաջ, ոմն աւանդած է, թէ Խօջավանքի մէջ պատարագի քառասուն սեղան կար, բայց կը թուի, թէ վանքի պարսպի շրջապատի մէջ եղած մատուռներն ալ միասին հաշուած է: Եկեղեցիս ըստ ամենայնի բարեձեւ է, սակայն լոյսը նուազ է, բայց այդ մեր հին եկեղեցիներու շատերուն յատկութիւնն է: Մէջը կան շատ անգիր և անյիշատակ գերեզմաններ. իսկ ներսը և դուրսը լի են արձանագրութիւններով, որոնց մէջ նշանաւոր է շինութեան վերաբերեալը, զոր Յովհաննէս Թազաւորը աւագ դրան վրայ գրել տուած է 1038 թուին: Տաճարի և ժամատան մէջը և դուրսը յիսունի չափ արձանագրութիւններ կան, որոնց թուականները կը սկսին ՈԻԳ. (= 1174) թուէն և կը հասնին մինչև 226 (= 1336) թուականը. մեծագոյն մասը գրուած է ԺԳ դարու մէջ: Արձանագրողներն են, վանաց առաջնորդներ՝ Մխիթար, Պետրոս, Անդրէաս, և տեղւոյն աշխարհական տէրերը և բազմաթիւ նուիրատուներ: Տաճարի հարաւային կողմէն, բնմին որմակից է մեծագործ Տապանատունը, անսիւն և ցած. պատերը մեծամեծ սրբատաշ քարերով շինուած են և ծածկուած չքնաղ քանդակներով, ուր կայ նաև բնմ և պատարագի վէմ: Արձանագրութիւնը կը յայտնէ, թէ տապանատունս շինած է Խուլթու խաթունը Ռուզուքանայ դուստրը, ԺԳ դարու սկիզբը: Տապանատան վրայ շինել տուած է նաև երեք մատուռներ, իրարու որմակից. միջինը ունի կոնաձեւ գմբէթ և մէջը կայ արձանագրութիւն: Ասոնց դիմացը, տաճարի արեւելեան հիւսիսային կողմը

կայ եկեղեցածեւ մատուռ մը՝ զոր այժմ Հարսնատուն կը կոչեն և վրան ալ կան երեք փոքր մատուռներ. սակայն ասոնք բաւական տարիներ առաջ կործաներ են և կը մնայ ստորին մատրան մէկ մասը կէս կաթողիկէով: Տապանատան մօտ կայ ուրիշ փոքր մատուռ մը և կամարաշէն սենեակներ. արեւելեան կողմը են սառնատունները: Վանքի ներքին դրան մօտ է զարմանաշէն Նշխարատունը, բաղկացած

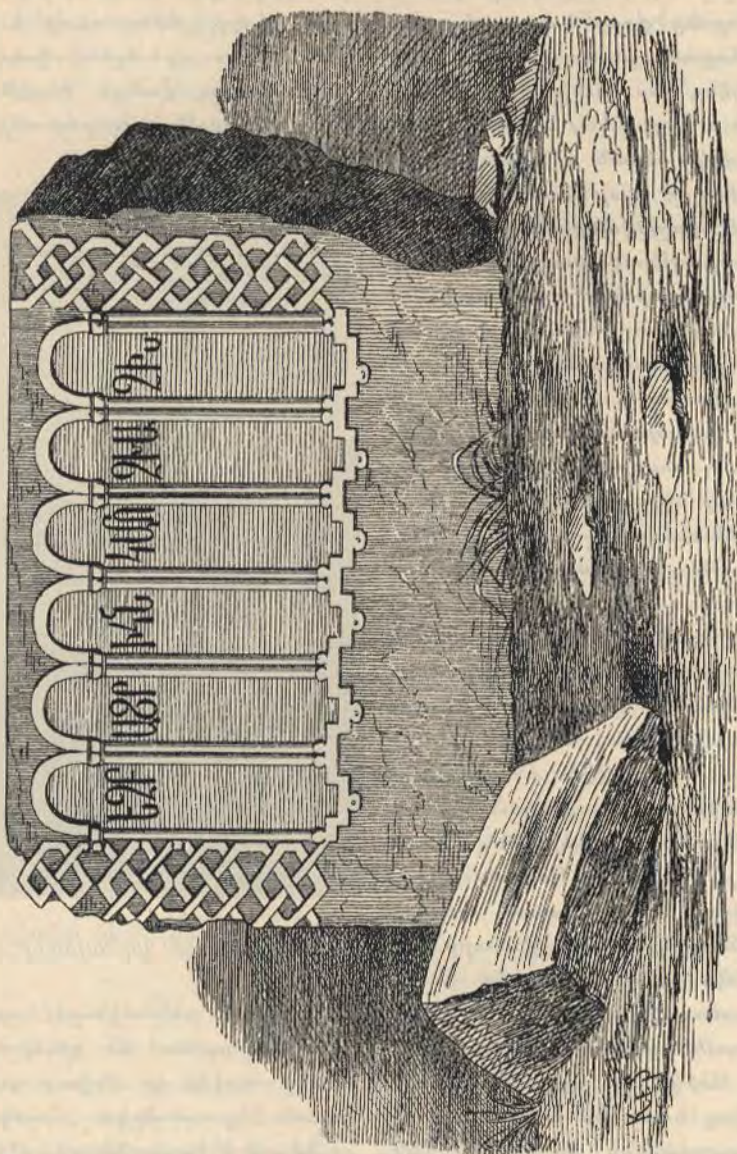

80. Խօջավանքի վերնայարկի մատուռները:

երեք քարէ սենեակներէ, որոնք իրարու հետ հաղորդուած են դռներով. միջին սենեակը ուսկից կը մտցուի գաւիթը, բաժնուած է տասուերկու մասերու, նոյնքան սիւներով և կամարներով. մէջ տեղի գմբէթը այժմ կործանած է, որուն ճարտարապետական մնացորդները կը զմայլեցընեն տեսողները: Երկրորդ սենեակը առաջինէն աւելի փոքր է, և ունի չորս կողմէն կամարագոտիներ, որոնք աղեղնաձեւ կը միանան առաստաղին մէջ տեղը, ուր կայ քառակուսի պատուհան: Երրորդ

եկեղեցին դեռ աւելի սքանչելի է և սիւնազարդ։ Ուամիկը կը կարծէ, թէ առաջին սենեակը թագաւորին և տասուերկու խորհրդակիցներու խորհրդարանն էր, երկրորդը վճռոյ, և երրորդը՝ երզման տեղի։

Նաժ ևն առաջին սենեակը 1229ին, ինչպէս կը ցուցնէ դրան վրայի արձանագրութիւնը, իսկ երկրորդը շինած է ոմն Առիւծ Հոգեւորեանց 1277 թուին, կարնեցի քրեր վարպետի ձեռքով։

81. Մամախանի թոշավանքի։

բայց ինչպէս արձանագրութիւններէն կը գուշակուի, այս սենեակները էին պահաւաններ սուրբ նշխարաց, եկեղեցւոյ սպասուց և զրքերու, որոնք աւագ, եղաւ ժամանակ մը, որ ծառայեցին իբրեւ խաշանց գոմեր։ Վաչէ և կինն Մամախանիուն կանգ-

Քաղաքատունիներու իշխանութեան օրով, վանքս ունէր ճոխ և բարգաւաճ վիճակ, բայց երբ այդ իշխանական զահը ընկաւ և կողմանցս հայ ժողովրդեան ստուար մաս մը զաղթեց այլ և այլ կողմեր, նոյն ժամանակ ամայացաւ նաև թոշավանքը, սա-

կայն երբ 1174 թուականին Վրաց Գորգի
թագաւորը Անին առնելով վերականգնու կը
նշանակէ Խանէ Աթաբէկ Ռուբէլեան՝ Զա-
քարիա եղբոր հետ միասին, այս մենաս-
տանս ալ ազատ կը մնայ Պարսից ե ու-
րիշ ազգերու ասպատակութիւններէ մինչև
1239 թուականը։ Այս ժամանակամիջո-
ցին նորէն կը վերահաստատուի վանահայ-
րութիւնը ե միաբանական ուխտը, նորէն

ընթեր՝ որոնք պատրոն ևս կը կոչուին, են խաչենոյ իշխանաց կամ Բուրդ իշխանի զարմէն, ժի դարու վերջէն մինչև յՊէ կէսը, ինչպէս Հենուպ Գրիգոր, Սմբատ և իշխան, ասոր եղբարքը՝ և եղբորորդիքը, որոնց բազմաթիւ արձանագրութիւնք տրից և վճոց տակաւին կը ֆնան : Կարգ մը արձանագրութիւններ կ'աւանդեն, թէ յետագայ ժամանակները մենաստանի վիճա-

Գրեցաւ ամօայլս ետկենարարաւետարանս. ի թոռիս չա
յոց. Ի ռէ ի տեղեւոյ հոշոյապանս հոռոպարսի ընդ
հոպանեաւն յոպանսիս, ի չալրաղետութենն բարսի,
եւ յառաջս թոռիս թոռիս տիս եւ շատրոյ, ետի չոգեոյ
տես շոթեպարաղետի ծերացելոյ ի տաւտի ի բն,
եւ Ի
սղասաւ ուր ու թե սոյր բեղբարցի տոց ջոռոց ջաւոտա
նսն ան հն ջեսցեք ամաւաւ ի թաւայի տոց ամսն:
Եւ ի տաւտիս ի չալցես բարեսեպոյսց ուր ըսեաւ ուր
եւ ուր լսեք, յիշես ըր բարաւաւ ջաւոտաւ ի տոյ
ջոպ: Եւ ջեղբարսիս ըսաւ չոգեոյ եւ ըստաւոսն ոյ, ջոպ
րոյան ջաւաւաւ եւ ջոգեոյ, եւ ջաւոտաւ եւ
ջեղբարսն, չանդ եւ ջոպեոյ ի չեյ եւ ջոպ:
Եւ ի ամօայլ ի չեյ եւ ջոպեոյ բարսն եւ ուր բարսն
ուր բարսն: Եւ Եւ:

Թուին նգովը կը գնեն տեղւոյս այն տէրերու վրայ, որոնք կաշառակերութեամբ, վանահայր կարգեն. այդ նգովից արձանագրութիւնը գէթ մասամբ, աստ գնենք. « Ի ք. ՈՂԷ Ի Կրանսե ամենակային Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի և Հեծուպ Գրիգորոյ որդի Հասան և եղբայրորդեաց իմաց և իշխանիս որդի Գրիգին և եղբայրորդեաց իմաց տերանց սուրբ ոչխտիս վանացս Հոռոմոսի որ հաստատեցար արձանագրով. պատրոն ով յինի այս տեղոյս ի յարանց կամ ի կանանց ով կաշառաք հայրդնէ այնպիսին եզովս առցէ գօնադային զաստուածաբանութիւն և զկայեկին զեղբայրասպանին. և հայր և այլ գործադրք որ կաշառք տան յայտնի կամ ի ծածուկ . . . և հայր որ ի վանիցս հաց ծախե կամ ի վանիցս իրացս խորե եզովեայ եղիցի մահով և կենաք. . . » Բայց ինչպէս կ'երեւի ուրիշ արձանագրութիւններէ, միարանները ուշադրութիւն անգամ չդարձնելով այս նգովքի վրայ, այն աստիճանի աղքատութեան հասուցած էին Հոռոմոսի մենաստանը, որ ՈՂԷ (= 1246) Թուականին Հայոց իշխաններէն մին՝ Աշոտ, միարանութեան թշուառ վիճակը տեսնելով, վանքին ընծայեր է չորս եզ, երեք կով, չորս էջ և երկու ձի: Երեքտասաներորդ դարու սկիզբը Անուպ Գրիգոր արքեպիսկոպոսը՝ իրեն հոգեւոր վիճակ վանացս կու տայ քանի մը գիւղերու ժողովրդաբնակը. այդ գիւղերէն զխաւորն է Ականց, ուրկէ Մխիթար վանահայրը 1198ին մեծ ծախքով և աշխատութեամբ, ջուր բերեր է վանքը, որուն համար իրմէ առաջ Թագաւորներ աշխատել և չեն յաջողեր: Իսկ մեծն Չաքարէ 1206ին ջրին հակառակ շինուած ջրաղացը կը քանդէ, որպէս զի ջուրը առանց արգելքի վանք գայ: Թաթարաց ասպատակութեան ժամանակ, որոնք Անին արիւնով լուացին, Հոռոմոսի վանքն ալ փնաս կրեց, ջրին ճամբան ալ աւրուեցաւ և ջրաղացն ալ աւերակ դարձաւ: Յետոյ բարեպաշտ անձինք գրաւուած տեղերը գնեցին և վանքին դարձուցին, ուրիշ զանազան նուէրներ ալ ընելով տեղոյն պայծառութեան համար: Արժրունեաց տոհմէն,

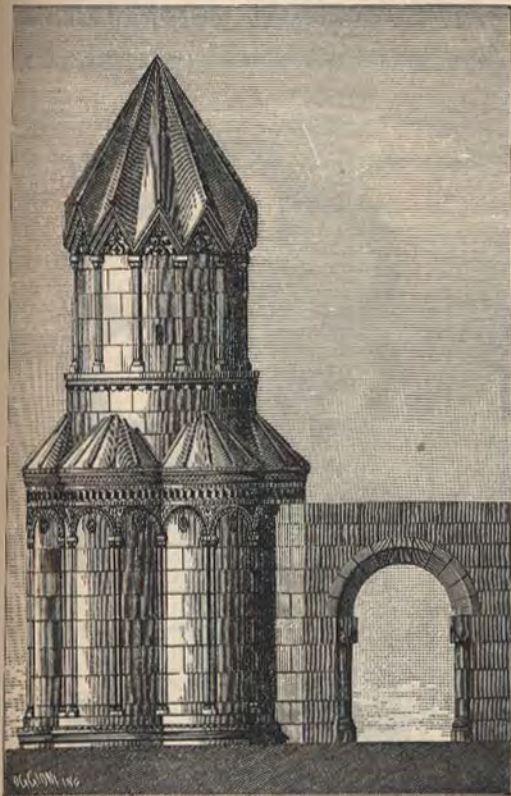
Խեղենիկ Ալուզի որդին վանացս կալուած տուեր է Թեգանայ Շաւր ըսուած տեղը: 1274ին, ոմն ազնուատոհմ, Ուրան Քաւրիմատենց, վանացս կէսը գնել է առաջին տէրերէն և ընծայեր է եկեղեցւոյն: 1336 Թուին, մեծին Չաքարիայի թոռնորդին, Վահրամ Աթաբէկը, որ ինք զինքը Պատրոնաց պատրոն կ'անուանէ, իրեն նախնեաց նուէրները կ'ազատէ և ուրիշներ ալ յաւելլով նորէն վանքին կու տայ: Կը Թուի, Թէ Չաքարիա սպասաւարի մահէն վերջ, մանաւանդ երբ Շիրակը կ'անցնի Պարսիկներու ձեռքը, հոչակաւոր մենաստանս կամաց կամաց բոլորովին աւերակ կը դառնայ, մինչև 1685 Թուականը, երբ Այրարատի մէջ խաղաղութիւն տիրելով, Դանիէլ վարդապետի առաջնորդութեամբ, վերստին կը հաստատուի տեղւոյս միաբանութիւնը: Դանիէլ վարդապետը վանքս աղբէ և ապականութենէ մաքրելով, նորոգեց Ս. Յովհաննէս եկեղեցին և ըստ արձանագրին «Նորոգեալ պայծառացաւ քաղաքաշէն մեծաքանակ Հոռոմոսի վանքս. . . » Դար մը վերջը 1788ին, Շամբեցի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, վերստին նորոգած է վանքս և ջուր բերեր է Մալրիկայ վրայէն:

Անցեալ դարու սկիզբները՝ 1800—1807 Թուականներուն, Էջմիածնի խառնաշփոթ օրերը, յաճախ Հոռոմոսի վանքը կ'ապաստանէին Էջմիածնի միաբանները, մինչև որ երկրի մէջ խաղաղութիւն տիրեց: Էջմիածնի ձերուհի միաբանները, պատմած են Արէլ եպիսկոպոսին, թէ իրենց երկտասարդութեան օրերը փախչելով Էջմիածնէն ապաստանած են Հոռոմոսի մենաստանը: Անցեալ դարու երկրորդ կիսուն մէջ վանքս եղաւ Կարս քաղաքի Հայոց փոխանորդարանը. այժմ ևս թէև ունի վանահայր, սակայն անցեալ փառքն և ծագեալ վիճակն կը պակսի: 1852ին Վարդան վարդապետ Օձնեցի, Կարսի առաջնորդը սկսաւ Խօջափանքը նորոգել, իսկ 1868—71ին միջոցները Գրիգորիս վարդապետն ալ բոլորովին նորոգելով, մեծ զովութեամբ, կը յիշուի Այրարատ ամառքի մէջ:

Այս վանքէն կը կարծուի բլլալ Սարգիս Ա. կաթողիկոսը. վասն զի 972ին ընդէմ վահանայ եղած ժողովքի մէջ կը յիշուի Սարգիս հայր վանաց Հոռոմոսին. և Սարգիս կաթողիկոսին համար կ'ըսուի, թէ հոս թագուեցաւ (1021ին): Երկոտասաներորդ դարու կիսուն կամ վերջերը, կ'ըսուի, թէ հոս վարժած է բազմահմուտ

միանգամայն առաջնորդ Կարուց վիճակին.

936	Յովհաննէս
972	Սարգիս
986	Սողոմոն
1013	Անանիա
1038	Յովհաննէս
1174-81	Խաչատուր
1195	Պետրոս
1198-1201	Մխիթար
1229-53	Տէր Բարսեղ, սա կը բռնի ըրրալ միանգամայն արքեպիսկոպոս Անդայ:
1218	Գրիգորիս
1222	Անդրեաս
1246	Սարգիս
1269	Յովսէփ
1336	Ստեփանոս
1685	Դանիէլ Տիգրանակերտցի
1751-5	Եղիս վարդ. Աղաչկերտցի
1788	Յովհաննէս Շամբեցի եպիսկոպոս
....	Աւետիք եպիսկոպոս
1825 ?	Ստեփանոս եպիսկոպոս Զաւարեան

83. Խօշավանք. — Ս. Գեորգայ եկեղեցին:

Մետասաներորդ դարու կէսէն մինչև ժ.բ. չորրորդ քառորդ եղած միջոցը, յորում չեն յիշուի առաջնորդները և յիշատակարաններ ալ կը պակսին, հանդիպած է վանացս զրից սահմանաց և Ախուրեանի ընթացքին հրաշալի փոփոխութիւնը. ինչպէս յայտնի է Գետարգել Խաչի պատմութենէն, զոր կը պահէր Հ. Ատոմ՝ Արշարունեաց Խաւարածոր վանքի մէջ: Հ. Ատոմ հրաշագործ Խաչով կ'անցնի Շիրակ, Անի և ապա կու գայ, ըստ պատմչին. « Ի Հոռոմոց վանքն. և էր վանքն այն, ասէ (պատմիչն), Ի Խորուձոր Ի վերայ բլրի միում, զորով շուրջ բակ առեալ պատէր մեծ գետն Ախուրեան. և գետն այն բազում ցաւս և վտանգս հասուցանէր վանացն. զի յորժամ արեգակն յամառային տեղին հասանէր՝ շոգեալ շողանայր վանքն Ի տապոյ արեւուն. իջանէր Ի քարանձաւան, և օդը խորշակայինը և զազրահոտը և ցաւարերը Ի գետոյ անտի փչէր ընդդէմ վա-

Մխիթար Անեցին, որուն գրուածներէն ըիչբան հասած է մեզ: Կը յիշուի նաև վանացս յատուկ Գրատուռն, ինչպէս կ'երեւի Նշարատան մէկ թերատ արձանագրութենէն: Անտարակոյս Հոռոմոսի ծաղկած միջոց, իր մէջ գրուեցան շատ գրքեր, որոնցմէ մին է և 1181ին գրուած աւետարան մը, որուն յիշատակարանի նմանահանութիւնն կը դնենք աստ (թ. 82):

Հռչակաւոր վանացս արձանագրութիւններէն մեզ ծանօթ վանահայրերն են հետեւեալները, որոնցմէ վերջինները էին

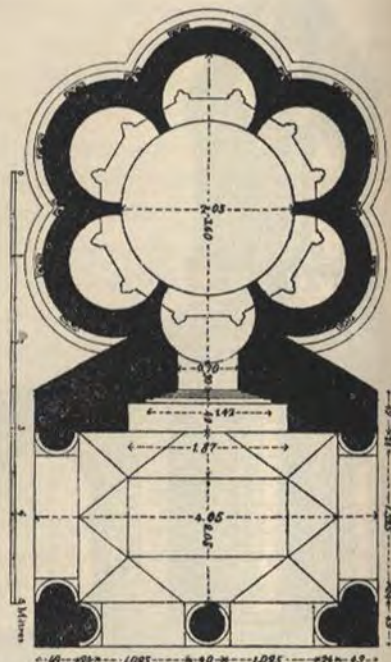
Բմաշխ. Բառարամ Բ.

նացն՝ ի չորից կողմանց: Ձոր տեսեալ եւ րանելոյն Ատոմայ՝ զվտանգ վանացն և գնեղութիւնն, առեալ զսուրբ Նշանն և ել ի բարձր ի տեղի՝ մի ի վերայ վանացն. և կացեալ յազօթս՝ տարածեաց զԳետարգել սուրբ Նշանն ընդդէմ լերինն, և աւաց. Տէր Աստուած զօրութեանց, աղաւթն զգեզ, արա զօրութեամբ Գետարգել սուրբ Նշանիս, պատառել լերինս այսմիկ, և գնացէ ջուր գետոյս այսորիկ՝ ի մէջ լերինս, զառ ի վայր հոսելով. և գետս այս որ գնայ ընդ հիւսիսի, դառնայ անդրէն թափընթաց ընդ հարաւ: Եւ իբրեւ կատարեաց զբանս աղօթիցն, յանկարծակի մեծապէս որոտմամբ պատառեցաւ վէմն, և լեռանն ընդ մէջ բաժանեցաւ յայսկոյս և յայնկոյս կանգունս վաթսուն. և էանց գետն ընդ մէջ լերինն՝ զառ ի վայր կոյս, սաստիկ թափընթաց: Իսկ բնակիչքն վանացն իբրեւ տեսին սքանչելիսն, մեծաւ գոհութեամբ փառաւորելով զՔրիստոս Աստուած, և երկիր պազին Գետարգել սուրբ Նշանին: Եւ յետ այս սոսկալի սքանչելեացս՝ առեալ սուրբ հայրն Ատոմ զսուրբ Նշանն Գետարգել, և գնաց դարձեալ ի վանքն խաւարածոր:

Վանքէս դուրս քարընկէց մը հեռու աւելելեան կողմը կայ մատուռն և մօտը կիսաւեր և փառաւոր գերեզման մը. երեք շիրիմներ են մէկ մէկու վրայ և վրան մարդաչափ երկայնութեամբ, արկղաձեւ դամբարան մը՝ խճով լեցուած. չորս կողմերը կը պատեն կարմիր մեծամեծ քարեր, որոնց վրայ քանդակուած են կամարածե սիւնազարդ խորշեր. այդ քանդակազարդ քարերէն մաս մը միայն կանգուն մնացած է, (տես թիւ 81 պատկերը) վրան ունենալով հետեւեալ գրուածքը. Եղբայրիկն կարող խայիս: Վերոյիշեալ մատուռէն քիչ մը հեռու Ախուրեանի ձորի մօտ կան կրկին սենեակներ, որոնք կը թուին ըլլալ բնակարան ճգնաւորի մը:

Հոռոմոսի վանաց հիւսիսային կողմը, տասը վայրկեան հեռու ձորադաշտակի մը մէջ կը գտնուի Բագրատունի թագաւորաց Հանգստարան կամ Հանգստատունը: Երկու գեղեցկաշէն եկեղեցիներ կան հոն, որոնք

մեծութեամբ իրարմէ քիչ կը տարբերին. մեծը կը կոչուի Ս. Գեորգ, իսկ փոքրը կը կարծուի Ս. Միքայիլ. երկուքն ալ Հոռոմոսի վանաց մասը կը համարուին: Ասիւն են եկեղեցիներս, բայց ունին գեղեցիկ զմբէթներ, որոնց համար թէսիէ գաւրիացին կ'ըսէ, ոչ միայն ձեւերու գեղեցկութեամբ զարմանալի են, այլ և շինուածքին ճարտարութեամբը, վասն զի զիւրին գործ չէ մէկ զմբէթի վրայ երեք երկրաչափական տարրական ձեւեր միա-

84. Խօշտվանք. - Ս. Գեորգայ յատակածեր:

ցրնել, կոն, գլան և գունդ: Ս. Գեորգայ մէջն, ինչպէս յատակաձեւէն կ'երևի, բաժնուած է վեց հաւասար թերաթուրակ, որոնցմէ մին կը ծառայէ իբրեւ դուռ, որուն առջև կայ փոքրիկ բաց բակ մը, չորս որմասեանց և մէկ ազատ սեան վրայ կամարակապ: Ներսն ու դուրսը կան քանի մը արձանագրութիւններ, որոնցմէ կը յայտնուի, թէ Գագիկ Ա շինած է եկեղեցիս Ժ դարու վերջը կամ ԺԱԻ սկիզբը: Յիշատակելու արժանի է Գագիկ որդւոյն՝ Սմբատ-Յովհաննէս թագաւորի յի-

շատակարանը 1036 թուին գրուած է կեղեցւոյն արեւմտեան կողմը ճակատին վրայ, որով Սահառունիք գիւղը կու տայ «ի մեր հանգստարանս թագաւորաց, ի արեւելեան հոգեւորական վանսս Հոռոմոսի ...», և կը պատուիրէ որ ամէն տարի չորս քառասունը պաշտօն կատարեն իր հօր Գագկայ հոգեւոր. իսկ երբ ինքը մեռնի, երկու քառասունքն իրեն համար ըլլայ և երկուքն ալ իր հօրը: Մարդ չերկրայիր, թէ այս Ս. Գէորգայ նուիրեալ մատրան մէջ կամ մէկ կողմը, ընտրեք և հանգչեք է բարի թագաւորն Գագիկ Բագրատունի. հաւանութեն նոյն սահմանին մէջ կամ քիչ հեռու

գերեզմանը: Ինչպէս մեր պատկերէն ալ կը տեսնուի, գետնին վրայ երեք կարգ կամ աստիճան քարեր քառակուսի ձեւով՝ վրանին կը կրեն որոցածեւ շէրիմը, և հարաւային կողմը գրուած է Աշոտ Թագաւոր Հայոց, ոմանք կարգացած են նաեւ մահուան թուականն, ՆԻՁ (= 977), բայց այդ տառերը այժմ բոլորովին մաշած են: Ասոր մօտ կայ ուրիշ արկղածեւ փոքր շէրիմ մը, որուն մէջ կը կարծուի ըլլալ Աշոտի արժանաւոր կիներ խոսրովանոյշ թագուհին: — Վանացս անուամբ, խօշովանք կը կոչուի մօտը եղած հայարնակ գիւղը, որ ունի 215 բնակիչ, բաժնուած

85. Խօշավանք. — Աշոտ Ողորմածի գերեզմանը:

նաեւ իր նուիրատու որդին Սմբատ Բովհանէս և ասոր եղբայրն ալ Աշոտ և հօբեղբայրն Սմբատ Բ. ամենքն ալ այս մօտեքս թաղուած են, և թերեւս ամէն մէկն ալ իր առանձին մատուռն ունէր: Մէկունն էր յիշեալ Ս. Մինասի մատուռն, միւսոյն՝ Ս. Գէորգայ արեւելակողման փոքրիկ մատուռն. ուրիշներու ալ՝ ասոնց հիւսիսակողմը եղած աւերակ մատրոնք, որոնց մէկուն ձեւն ալ Ս. Գէորգի նման է: Ս. Գէորգայ արեւելեան հարաւային անկիւնը, զրեթէ երկու մետր հեռու, կը գտնուի Բագրատունի թագաւորաց ամենէն բարեպաշտ թագաւորի, Աշոտ Ողորմածի

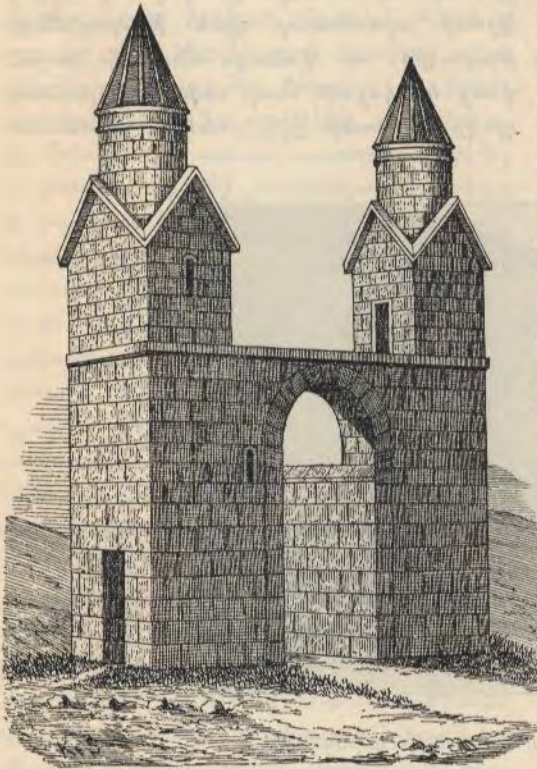
28 տան: — Ճմնապարհ. յԱԵԻ, 26-43: Նշմարք Հայկականք, Բ. 73-77: Տեղագր. ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, 143-168: Շիրակ, 18-32: Արարս, 1892. 59-64: Եւ այլն:

ԽՕՇԵԱՆ կամ ԽՈՇԵԱՆ. — Հայարնակ գիւղ Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի Ալաշկերտի վիճակի մէջ, Մօլլա-Սիւլէյման գիւղէն կէս ժամ հեռու դէպ ի հիւսիս: Ունի 25 տուն և Ս. Բարիք անուն խարխուլ և մօթ եկեղեցի մը: Գիւղիս հիւսիսէն կ'անցնի Կոստի չոր՝ որ կ'իջնէ Սուկաւէտի կողերէն. հարաւակողմէն ալ կ'անցնի Չետկանայ գետակը: Խօշեան 1883

Թուին քուրդ բնակիչ չունէր, միայն Մուրատ բէկ անուն քուրդը հոս ջրաղացը մը ունէր. սա տակաւ առ տակաւ տասը տան չափ Գրդեր այս գիւղս հաստատելով անոնց յանձնեց Հայոց կալուածներու մեծ մասը, որով Հայերն սկսան իրենց լաւ վիճակը կորսնցընել և աղքատանալ: Գիւղիս արեւմտեան կողմը կայ ընդարձակ գերեզմանատուն մը, որուն մեծամեծ խաչքարե-

ջին հինգ գիւղերէն մին, որուն եկեղեցին, ըստ յիշատակարանաց, նուիրուած էր Ս. Գեղարդուն Քրիստոսի, որ այժմ հիմնայաւ տակ եղած է, այլազգւոյ մը պարտէզին մէջ: Նոյն միջոցին ունէր 130 տուն Հայոց, 700 հաղորդընկալը և 300 տղայք. վանքին մէջ ալ կային հինգ քահանայ, երկու կղերիկոս և հինգ աշխատաւոր եղբայր: Գիւղէս դուրս լերան վրայ կար նաև ուրիշ եկեղեցի մը Ս. Թադէոս առաքելոյն նուիրուած: Պետիկ՝ իր ժամանակը (1671ին) 70 տուն հայ միայն կը գրէ և եկեղեցին կը յիշէ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի ա. նուամբ. նոյնպէս Ստեփանոս կը կոչուի 1675ին, Տօնիկեան կղերիկոսէն գրուած գրքի մը մէջ: Պետիկէն առաջ Հ. Նազարեան 60 տուն միայն և 700 հոգի կը նշանակէ, իսկ յետոյ ուրիշ կրօնաւոր մը՝ 1699ին կը գնէ 80 տուն: 1540 թուին գիւղիս մէկըր կը յիշուի ոմն Սափար: Խօշկաշինի վանահայրերէն կը յիշուին հետեւեալք.

- 1540 Յովնանեկ
- 1684 Միքայի
- 1696 Անդրեաս
- 1703 Ստեփանոս
- 1705 Պետրոս
- 1725 Գովհիկոս:

86. Խօշուն

ըր վերոյիշեալ քուրդ բէկն հաներ և իւր ջրաղացըը շիներ է:

ԽՕՇԵԱՊԷՐ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ ճակատը (Սուրմառի) գաւառի մէջ: Ունի 617 բնակիչ, բաժնուած 92 տան: Գիւղիս մէջ կան ուխտական աւետարան, և նարեկ մը, որոնց մեծ ջերմեռանդութեամբ ուխտի կու գան, գաւառին և գիւղիս բոլոր Հայերը:

ԽՕՇԵԱՆԵՆ կամ ԽՈՇԵԱՆԵՆ. — Երբեմն հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի Բօլու սարի հիւսիսային արեւելեան ստորոտը: Երնջակայ Միաբանողաց վեր-

Խօշկաշինի ծանօթ և երիցագոյն վանականներէն մին է Ֆրա Զաքարիա՝ որդի Նուրիճանի և Գուլզատի, որ 1568ին Նիկողայոս արքեպիսկոպոսի հետ Հոովմ գաւով մնաց Խտալիս: 1598ին Խօշկաշինի վանքին մէջ, բարբարոսէ մը նահատակուեցաւ առաքինակրօնն Հ. Մատթէոս: Նոյն ժամանակները նշանաւոր հանդիսացած էր գիտնական Հ. Մատարիս վարդապետը: Խտալիոյ Վիչենցա քաղաքի հասարակաց գրատան մէջ կը պահուի հայերէն գրչագիր թերթ մը՝ Պարգաբանորիին Տէրունական սրօրից, գրուած «ի յանպիտան քահանայ Պատրի Յովնանեիս Խօշկաշինեցւոյ, ի կարգէ Քարոզողաց, ի պրովինցէ և ի գաւառէն Նախիջևանու»: Ժողարու սկիզբները քանի մը Խօշկաշինցի

բարեպաշտ և հարուստ վաճառականներ, հոգեւոր գրքեր տպել տունն իտալիոյ և ֆրանսայի մէջ. ինչպէս Բուերար՝ խօշայ Ազարիայի որդին, 1706ին վենետիկ մէջ տպել տուաւ Ժամագիրք Ս. Աստուածածնի և Ժամամատոյց յաղագս Ս. Գրիգորի Լոսսաւորի և պիտակոսի անուն գրքերը: Ուրիշ Յովհաննէս անունով մէկն ալ Մարտիրոսի մէջ տպագրել տուաւ 1708ին Ս. Աստուածածնի Ժամագիրք մը, ինչպէս նաեւ մտածական աղօթից գիրք մը: Քանի մը տարի վերջն ալ խօշկաշէնի վանականներէն մին, կարգի գրաւ իր կարգին ճաշոց (Միսսալ) գիրքը, որ թարգմանուած էր նախ իրենց հիմնադրէն՝ Բարդուղիմէոսէն և յետոյ Գրիգոր Խործորեցիէն, որ և տպուեցաւ Հոռով և վենետիկ: — Խօշկաշէնի այժմեան բնակիչք այլազգի են, 22 տուն: — Սիւսկան, 366-367:

ԽՕՇԿԱՇԷՆ. — Հայաբնակ գիւղ Գանձակու Արեշի գաւառի մէջ. ունի 464 բնակիչ, բաժնուած 79 տան:

ԽՕՇԿԷՏԻԿ. — Լեռ վասպուրականի, որուն ստորոտը 1869 տարւոյ Մարտի ամսոյ մէջ Քուրդերէն սպանուեցան երեք խառակոնիսցի Հայեր:

ԽՕՇՈՒՆ. — Այրարատայ Շիրակ գաւառի մէջ, գրեթէ Տայլարէն մղոն մը դէպ ի հարաւ, Հոռոմոսի վանքէն ալ քառորդ մը հեռու, ճանապարհի վրայ կան այս անուամբ կրկին աշտարակներ, քառակուսի ձեւով և գազաթիւններ բոլորածու սրածայր գմբէթով աւարտած: Վրացոց լեզուով խօշուն կը կոչուի, որ զոյգ կը նշանակէ, կրկին աշտարակաց պատճառաւ, և ասկէց Հոռոմոսի վանքն ալ կոչուած է խօշաւանք: Ստոյգ չի գիտցուիր, թէ Ժամանակաւ ինչ նպատակաւ շինուած են այս աշտարակները: Մէջը սենեակներ կան և բարէ աստիճաններով վարէն վեր կ'ելլըցուի. ինչպէս պատկերէն կը տեսնուի կամարով մը իրարու միացած են: Աշտարակներէս միոյն արեւմտեան կողմը բոլորովին եղծուած արձանագրութիւն մը կայ. կը մնայ միայն հիւսիսային որմի վրայ 1102 թուին գրուած հետեւեալ տողը. ՇԵՄԱ. Ես խաչատուր գրեցի: Մեր

պատկերը կը ցուցնէ խօշունը անկործան վիճակի մէջ, ներկայիս շատ փոխուեր և խախտեր է, աշտարակներու գմբէթները բոլորովին կործաններ են:

ԽՕՇ-ՁԷՇԷՆ. — Վտակ Սիւնեաց Երընձակ գաւառի մէջ:

ԽՕՇ-ՊՈՒԼԱԳ. — Լճակ Այրարատայ Վարաժնունիք գաւառի մէջ:

ԽՕՇ-ՈՂԱՆ. — Տրապիզոնի մօտ տարածուող ահագին հովտի մը արեւելեան մասը ծանօթ է այս անուամբ: Կը պարունակէ բազմաթիւ լեռներ ու ծերպեր, զանազան հետաքրքիր և զարմանալի ձեւերով:

ԽՕՊԱՆ. Տես ԽՈՒՊ:

ԽՕՍՆԱԿ. — Գիւղ Կեղիի. 55 տուն հայ և 35 տուն մահմէտական բնակչօք: Հայը ունին Ս. Միհայ անուն եկեղեցի ու վարժարան: Ընդհանրապէս հողագործ են:

ԽՕՐՏԻՆ. — Հայաբնակ գիւղ Թէհրանի մօտ:

ԽՕՐՕՁ ԳԻԼԻՍԷ. — Այլազգիները այսպէս կը կոչեն Բուրկու Ս. Գէորգ վանքը, մէջը պահուող արագաղի անուամբ:

ԽՕՓՈՒՍ կամ ՂՕՓՈՒՋ. — Գետակ Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի. կը սկսի Սուկաւէտի հիւսիսային կողերէն, նախ դէպի արեւելք՝ ապա արեւելեան հարաւ ուղղուելով կը քերէ մեծ Սուկաւէտի արեւելեան ստորոտը և կրկին խօփուղ (Վերին և Ներքին) գիւղերու արեւելեան հիւսիսային եզրը: Գետակա դուրս գալով Շամեան դաշտը, Շամեան գիւղի հիւսիս արեւելեան կողմէն կ'անցնի և Ղազի ու Ջրկանի գիւղերն ևս ոտոգելով կը թափի Շեռեան: Գետակա իբր իրեն օժանդակ կ'ընդունի Շահեօլ լեռներու ջուրը:

ԽՕՓՈՒՍ կամ ՂՕՓՈՒՋ. — Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի մէջ կան այս անուամբ կրկին գիւղեր: Վերին խօփուղ կը գտնուի համանուն գետակի աջ եզրին վրայ և այժմ ունի 25 տուն բուրդ, իսկ Ներքին խօփուղ ունի 20 տուն բուրդ և կը գտնուի նոյն գետակի աջ եզրի վրայ, Սուկաւէտի արեւելեան ստորոտը:

ԵԱԳ. — Հայաբնակ գիւղ Արաբկերի, 4 ժամու ճանապարհ հեռու: Ունի 100 տուն, 25 տունը բողոքական են: Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Նշանի. կայ նաև համանուն վարժարան մը: Բնդհանրապէս բնակիչք երկրագործ են: 1886 թուին խաչվերացի շաբաթ գիշերը եկեղեցին ամբողջովին կողոպտուեցաւ. կրակի ալ տուեր էին աւազակները, սակայն գիւղացիք հասան և մարեցին:

ԵԱԳԵԱԳ. Տես ԵԱԿԵԱԿ:

ԵԱԹ կամ **ԵԱԹԵՐ.** — Գիւղ Երզրնկայի. 60 տուն հայ և 70 տուն մահմէտական կայ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը ու ծաղկոց: Հոգաւործ են:

ԵԱԹԵՐ. — Փոքրիկ գիւղ Բորչալու գաւառի Դանդի հասարակութեան մէջ: Մըղարթէն վեց վերստ հեռու: Բնակիչները ընդամենը 25 տուն են, 225 հոգի. ունին փոքրիկ փայտածածը եկեղեցի մը, որուն հարաւային կողմէն կից փոքրիկ խորան մը՝ կը համարուի առանձին ուխտատեղի:

ԵԱԿԱ. — Բորչալու գաւառի հին վիճակներէն մին, որուն կը համապատասխանէ մասամբ Թիրիալէթ, բազկացած է 42 գիւղերէ, որոց 13ը՝ հայաբնակ են և մնացեալը յունաբնակ: Հայք գաղթած են կարնէն 1830ին: Կը պարապին հողագործութեամբ. կրթական գործը Հայոց մէջ բաւական յառաջացած է: Օլը շատ առող-

ջարար է. բերքերն են ցորեն, գարի, կտաւատ: Հայաբնակ գիւղերու մէջ նշանաւոր է Ղուշի գիւղը:

ԵԱԿԱՅ. Տես ԳԵՂԱՐԳՈՒՆԻ:

ԵԱԿՆՈՏ. — Գիւղ Տուրուբերանի Ամունիք գաւառի: Այս գիւղէն էր Յովհան Մանդակունին, ինչպէս կը յիշէ Ասողիկ, ըսելով. «Չայսու ժամանակաւ երանելին Յովհան Մանդակունի՝ որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց, ի գեղջէ Ծախնոտայ, զՀայոց բազում կարգա ուղղութեան կատարեաց»:

ԵԱՄԱՐԳ. Տես ԵՂՈՒԿ:

ԵԱԿԱՌԱՇԷՆ. — Ի հնունդ հայաբնակ գիւղ և թեմ Զովշտիկ-Եղիշէ-առաքեալի վանքին. այժմ Թրքաբնակ է:

ԵԱԿԱՐ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ վանայ Տոսպ գաւառի. ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը:

ԵԱԿԵԱԿ կամ **ԵԱԳԵԱԳ.** — Հայաբնակ գիւղ վանայ Արճէշ գաւառակի: Ունի Ս. Յովնանեկ անուն եկեղեցի մը:

ԵԱԿՈՒՌ. — Գիւղ Արցախի Պաղկանք գաւառի, վանէսայ սարի ստորոտը, ձորի մը կրկին լանջերու վրայ: Ունի 40 տուն հայ, որոնց կէսը բնիկ և կէսն ալ գաղթած են Գարատաղէն: Բերքերէն նշանաւոր են տանձն ու խնձոր. ջուրն, օդն և կլիման լաւ: Եկեղեցին կը կոչուի Ծաղկավանք, կառուցուած երկու սրահներու վրայ. կաթողիկէն խոնարհած է. կը կարծուի, թէ

ժամանակաւ վանք եղած է և յետոյ փոխած են եկեղեցւոյ:

ԵՐԱԿ-ԲԱՐ. — Հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ. ծովէն հեռու է երեք վերստ: Այսպէս կոչուած

թեամբ, արեւմտեան եզրէն մինչև արեւելեանը: Ջուրը ծակելով ժայռը ձեւացուցեր է քանի մը կամարներ, այնպէս որ ջուրի մեծ հոսանք ունեցած կողմը բացուեր է մեծ կամար, իսկ փոքր քանակութեամբ

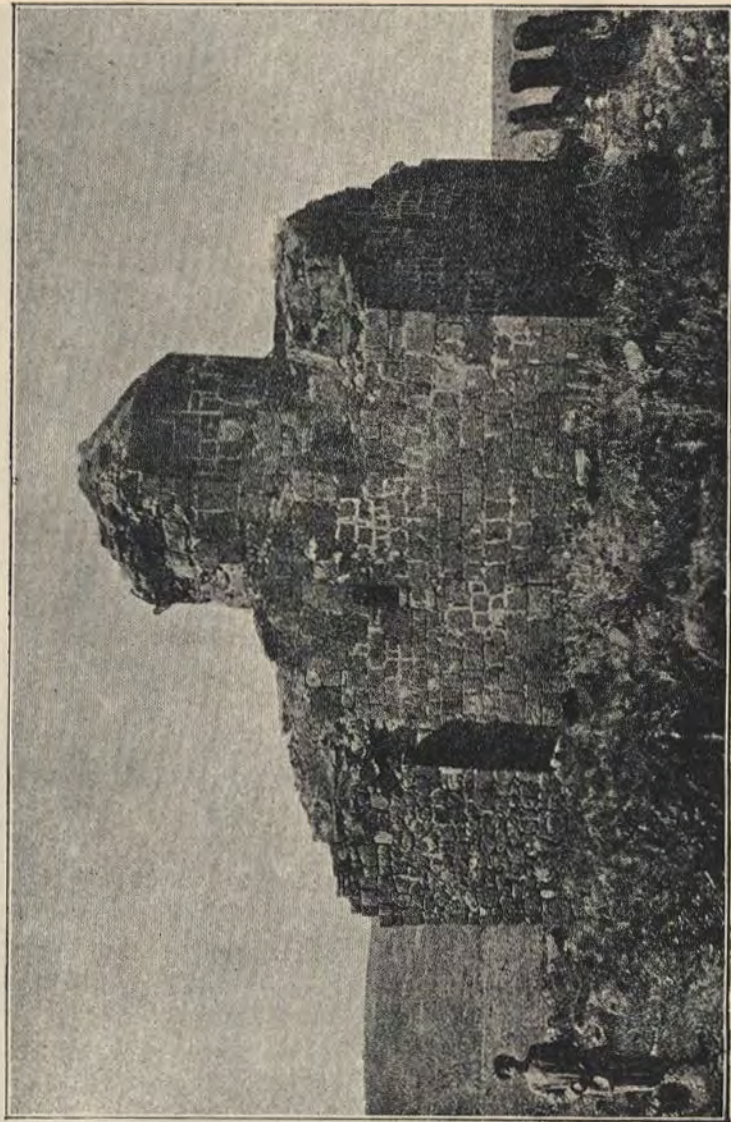
87. Երակ-բար բնակավայրը:

է մերձաւոր Երակ-բարի բնական կամուրջի պատճառաւ, որ կարելի է համարել բնութեան հրաշալիք մը: Դարերու ընթացքի մէջ, բնութիւնն ձեւացուցեր է այդ բնակամուրջը, ապառաժ միապաղաղ զանգուած մը ձգուած է ձորակի մը լայնու-

վազող տեղերը փոքրիկ կամարներ. ապառաժի վրայ կարելի է երթեւեկել անվտանգ: Այլազգիները Տեկիք-բաշ կը կոչեն այս կամուրջը: Գիւղս ունի 40 տուն և Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը:

Երակ-բար գիւղի մօտ ընդարձակ դաշ-

տի մը վրայ կառուցուած է հասարակ քարով և փոքրիկ գմբէթով վանք մը, որ նուիրուած է Ս. Պօղոս առաքելոյ անուան։ Բուն շինութեան թուականը յայտնող արձանագրութիւն չունի. միայն կաթուղիկէի ներ և խաչքարեր։

Մեղրի վանք . Ս. Պօղոս-իւր . 88

արտաքին արեւելեան վերին կողմը կայ զփուարնթեոնլի նորոգութեան յիշատակարան մը, կառարուած վանացս առաջնորդ Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռքով Ռ.Վ. (= 1611) թուին։ Եկեղեցւոյ ձեւը անհաւասար քառանկիւնի է, 22 արշին երկայնութեամբ և 18 արշին լայնութեամբ. ու-

ԾԱԿ-ՔԱՐ. — Այս անուամբ, ձորակ մը կը յիշուի Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ։

ԾԱԿ-ՔԱՐ. — Այս անուամբ անցք մ'ալ կայ Բաղէշի հարաւային արեւմտեան կողմը, Շօռիկոյ անուն բորակային ջրէն մէկ ժամ հեռու, որ ի թուրքաց Տէյիքլի գոյս

կը կոչուի: Երկայնաձև ապառաժ մ'է, լերան կողերէն երկնցած վերէն մինչև վար խորանդունդ ձորի եզերքը. այդ ապառաժը կէսէն վար ծակուած է չափաւոր բարձրութեամբ: Այս ծակէն հարկ է անցնին բոլոր այն կարաւանները և ճանապարհորդները որ պիտի երթան դէպի արեւմտեան հարաւ: Այդ ծակի կամ կրճի բանալին առաջ, ուրիշ լեռնային և դժուարացնաց ճանապարհ մը կար: Կ'ըսուի թէ այս ծակը բացիւ է բարեգործ մէկը, չի գիտցուի ինչ ազգէ, որ ուխտագնացութեան համար հաւաքած բոլոր զրափները ծախսեր է այս բարի նպատակին համար:

ԾԱԿ-ՔԱՐ. — Եռանաւոր լեռնանցք ինկնայ և Ակնայ միջոց՝ Շոգի գիւղի մօտերը, որ ըստ Թուրքաց, Տէյիք կամ Տէյիքի-բաշ կը կոչուի: Կրաքարուտ լեռան պատառուած մ'է, իբր հինգ մետր լայնութեամբ, որուն ստորոտը կը թափին լերան վերի սարերէն իջած ջրերը մեծ շառագմամբ: Քսան վայրկենի չափ հարկ է լերան բոլոր կրճին դարձուածքներուն մէջ պտտիլ, ելնելով կամ իջնելով, մեծ զգուշութեամբ ու վախով. վասն զի տեղւոյն բարձրութիւնը, թէ նեղ ու սահուն գետինն, և թէ չորս կողմի անդունդներն ու սահանաց շառագն՝ զլիստ պտոյտ և սրտի սարսափ կրնան բերել. այնպէս որ անցնողներէն ոմանք՝ իբրև մեծ վտանգէ ազատած՝ ուրախութեան ձայներ և հրացաններ կ'արձրեն՝ երբ կրճէն դուրս կ'եկնեն: Տես էջ 240 թ. 91 պատկերը:

ԾԱՂԹԱՆՈՒ. Տես ԶՈՐՔ:

ԾԱՂԻԿ. — Հին գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի, Հաշտենից գաւառին սահմանակից:

ԾԱՂԿԱԶՈՐ. — Կը յիշուի Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԾԱՂԿԱՅ. — Գիւղ Սիւնեաց Գեղարբունի գաւառի: Տես ԾՂՈՒԿ:

ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ. — Շատախ գաւառի Սօզվան գիւղի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, ծաղկաւաւ լեռներու երկու լանջաց վրայ կը գտնուի բոլորովին աւերակ դարձած սրբավայրս: Մնացեր են միայն հաստահիմն որմերը: Մենաստանս իր անուան

համեմատ, շրջապատուած է գոյնզգոյն քաղցրարոյր ծաղիկներով: Չունի որոշեալ ուխտի օր. գարնան եղանակէն սկսեալ գրեթէ մինչև վերջին աշունը, թարմ և դալար են վանքիս շուրջը տարածուող բուսականութիւնը: Վանքիս ամենէն աւելի յաճախող ուխտաւորներն են Շատախցի երիտասարդք և կուսանք՝ որոնք ամէն կիրակի և շաբաթուան յարմար օրերը, զինուած ու զարդարուած թէ՛ ուխտի և թէ՛ զրօսանքի կու գան և մինչև արեւուն մայր մտնելը տուն կը դառնան երգելով ու պարելով: Ծաղկավանք խիստ կանուխէն կորսնցրնելով իր նշանակութիւնը, վարեւահողերը, անտառն ու դաշտը այժմ կը զրտնուի բնիկ Շատախցի Տէր Մակարեաննեբու հակոդութեան տակ: — Սրբավայրեր, 145-146:

ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ. — Հին և ամայի վանք Այրարատայ Բագրեւանդ գաւառի մէջ, Բայազիտէն երեք ժամ հեռու Չինկիլ աւուն սարերու և ձորերու մէջ, Արծափ գիւղի մօտ:

ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ կամ ԾԱՂԿԷՈՅԱՆՔ. — Այրարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, Քասաղի արեւմտեան գետեզերքը կը յիշուի այս անուամբ ամայի գիւղ մը: Արայի լերան ստորոտն ալ կը յիշուի ուխտատեղի մը «ի ծոցն Արայի լերինն՝ որ Ծաղկեմար կոչի», ինչպէս կը գրէ Սիմեոն կաթողիկոս. ուրիշ մէկն ալ Ծաղկեմարայ սար կ'անուանէ Քասաղ գետոյն ձախ կողմը բարձրացող լեռը:

ԾԱՂԿԷՈՅԱՆՔԱՅ ՍԱՐ. Տես ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ: ԾԱՂԿԱՐ. — Գիւղ Կարնոյ Դերջան գաւառի, հայ և քուրդ բնակիչներով: Հայք 50 տունէ աւելի են և ունին Ս. Աստուածածին անուամբ մատուռ մը: Գիւղիս զիրքն գեղեցիկ և օդն ու ջուրը պատուական են: — Գիւղիս մօտ է Ծաղկարի Ս. Դաւիթ, Դերջանի միակ վանքը, ուր կան մեծաւ մեծ խաչարձաններ:

ԾԱՂԿԷՈՅ, ԾԱՂԿԱՅ, կամ ԾԱՂԿԷ ԼԵՐԻՆՔ. — Այրարատայ Ծաղկոտն գաւառի զլիսաւոր լեռն է, որ այժմ այլազգիներէն Այս տաղ կը կոչուի: Կը բարձրանայ գաւառին արեւմտեան հարաւային

կողմը, խամուր վիճակի սահմանակից, գրեթէ 30 մղոն Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէս վանքէն հեռու: Այս կողմանց բարձրագոյն լեռներէն մին է. բարձր կատարն է, 10830' բայց գուցէ գօտիին մէջ գտնուին աւելի բարձր կատարներ: 1885 տարւոյ ապրիլի վերջերը, ձեան մեծ հիւս մը յանկարծակի փրթելով Ալատաղ լեռնէն, ինկաւ 75 անձէ բաղկացած կարաւանի մը վրայ, որոնցմէ միայն եօթը հոգի ազատեցան: Լեռս իր բարձրութենէն աւելի նշանաւոր է բնական բարեկամանութիւններովը, բոյսերովն ու կենդանիներով, պատմական և եկեղեցական յիշատակներով: Մասիսի նման դէպի արեւելեան հիւսիս կը տարածուին լեռնոտքերը, այդ պատճառաւ այն կողմի երկիրը կը կոչուի Ծաղկոտե, և է առանձին գաւառ մը: Երկու կողմերէ արեւելքէ և արեւմուտքէ ունի լեռնանցքեր կամ կիրճեր, գլխաւոր գագաթը Խօշ կ'ըսուի, որ բաւական լայն ու տափարակ կը թուի ըլլալ: Այս լեռնէն կը բղխէ Եփրատի սկզբնական առաջըը, որ ծանօթ է նաև Արածանի անուամբ, որ և ի վերջոյ Մուրատ սուլտան կոչուած է, օսմանեանց սուլտանի անուամբ: Սրբոց Ոսկեանց պատմութեան վկայագիրք, անոնց ճգնութեան տեղը կը գնեն այս լեռանց մէջ ըսելով. «Ի լերինս ուրեմն ծմակայինս յակունս Եփրատայ, ի խառնուածս ձորոց ուրեմն, որ սկիզբն առեալ իջանեն, որ կոչի Ծաղիկ, յորոյ առնուն և շէնքն կոչին մինչև ցայս օր Ոսն Ծաղիկոյ»: Կ'երեւի թէ լեռս դէպ ի հիւսիս հակեալ զրից և ձորձորներու պատճառաւ ծմակային կոչուեր է. Յայսմաւուրաց մէջ ալ կոչուեր է Ծմակ յեառն Ծաղիկոյ: Ս. Ոսկեանց գլխաւորին անուամբ Ոսկի ևս կոչուած է լեռս: — Այրարատ, 511-512:

ԾԱՂԿԵՈՏՆ. Տես ԾԱՂԿՈՏՆ:

ԾԱՂԿԻԿ. — Այս անուամբ տեղ մը, Տաթևի վանաց նուիրեր է ոմն Դիւն իշխան, 1046 թուին:

ԾԱՂԿՈՏՆ, ԾԱՂԿԵՈՏՆ, ԾԱՂԿԵՈՅ ՈՏՆ կամ ԾԱՂԿՈՒՏՆ. — Այրարատայ հին գաւառներէն մին, որ սահմանակից է արեւելեան հիւսիսէն Կոգովտի, արեւմուտքէն

Բագրեւանդի և արեւելքէն ու հարաւէն Վասպուրականի երկու երեք գաւառներու. արեւմտեան հարաւային կողմն է գրեթէ Տուրուբերան աշխարհի ծայրը: Ինչպէս անունէն իսկ յայտնի է, գաւառս կը տարածուի Ծաղկէոյ լեռանց ոտքը: Հայ տեղագրող մը, Ծաղկոտն գաւառի համապատասխան կը համարի այժմեան խամուր վիճակը, որ ունի բազմաթիւ գիւղեր և հին բերդեր: Գաւառս զարգարուած է ծաղկաւէտ լեռներով. Ծաղկանց և Կպատ լեռները Ծաղկոտան գլխաւոր զարդն են. իսկ Արածանոյ ակունքը կ'ոռոգէ գաւառն իր զանազան ճիւղերով: Հրաշալի է գաւառս իր դիրքովը և ընտիր կլիմայովը: Մէջը կային ժամանակաւ յատուկ ամառաստաններ, որուն կը վկայէ նաև Գազար փարպեցին, ըսելով. «Հասեալ ամիսը տօթոյն ջերմութեան՝ չու արարեալ ամենայն բազմութիւն Հայոց ի տեղիս հովոց՝ գային հասանէին ի գաւառն որ կոչի Ծաղկոտն»: Գաւառիս զաւարաւէտ տափաստանները, գեղեցիկ և ջրարբի վայրերը դիտելով մեր հին թագաւորները և ամբողջ հայ ազգը աշխարհախումբ Կաւասարդի տօները այս տեղ կը կատարէին: Ծաղկոտան մէջ է Դամապիվան կոչուած լեռը, որ էր բուն Բանակետոյ հայ թագաւորաց: Բուզանդ կը յիշէ նաև Սիւսն կամ Սիւսիքն արքունի, որ կը թուի ըլլալ հովանոց կամ զբօսանաց վայր: Գաւառիս մէջ կար Անգո առնուն ամուր բերդ մը: Պատմիչներէն կը յիշուին գաւառիս մէջ նաև Վարչակի առնուամբ ջերմուկ մը և Կոստեանքն գիւղ: — Քրիստոնէութեան սկիզբները արեւցաւ գաւառս, Սրբոց Ոսկեանց ճգնութեամբ, և նահատակութեամբ: Ծաղկոտան գեղեցիկ և հանդիսաւոր վայրերը, տեսարան եղան նաև տխուր և ողբերգական դէպքի մը Արշակ Բէ օրով, որ կը պարծէր իր որսական քաջութիւններով Կոգովտի մէջ, և երբ իմացաւ, թէ իւր եղբորորդին Գնէլ գեռ աւելի շատ երէնել կ'որսայ Դահաւ պիվանի լեռան վրայ, նախանձեցաւ և Կաւասարդի հանդիսաւոր օրը սպաննել տուաւ Գնէլ պատանեակը: — Արշակունեաց թագաւորութեան վերնալէն վերջ, հաւանօրէն

կողմից հետ Ծաղկոտն ալ վիճակած էր խաղատունեաց և այս երկու գաւառները թ և ԺԱ դարերու մէջ իրարմէ անբաժան մէկ իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին: Շատ անգամներ գաւառիս Հայերը գաղթեալ են այժմեան բնակիչք են գլխաւորաբար Հայտէրանլը և Զիւանլը Գրգեր: Ներկայիս գլխաւոր շէնն է Տիւստին: Յատուկ հետազոտութեան և ուսումնասիրութեան կը կարօտի Ծաղկոտն գաւառը: — Այրարատ, 513-520:

ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐ, ԾԱՂԿԱԶՈՐ, ՎԱՐԱՅՈՒՆԻՔ կամ ԴԱՐԱՉԻՉԱԿ. — Այրարատայ հին Վարաժնունեաց գաւառն է սա, որ ժամանակի ընթացից մէջ իր անունը փոխած է և այժմ կը կոչուի Ծաղկոտն և ըստ այլազգեաց Գարալիչակ: Վերջին դարերու մէջ կոչուած է նաև Ծաղկունիք և Ծաղկունեաց ձոր: Գաւառիս սահմանքն են՝ արեւելքէն՝ Սեւանայ ծովակի արեւմտեան ծայրը, հիւսիսէն՝ Ծաղկունքի սարերը՝ որոնք կը նային դէպ ի հիւսիս Գեղիջանի ձորերու վրայ, արեւմուտքէն՝ Զինճիւրի, Բջնոյ և Արքազանայ սարերը՝ որոնք կը նային Ապարանայ վրայ և հարաւէն՝ Կոտայք գաւառը: Ոչ այնչափ ընդարձակութեամբ և հին յիշատակներով նշանաւոր է գաւառս, որչափ բնական գեղեցիկ դիրքովը և ծաղկաւէտ բուսաբերութեամբը: Իր մէջէն արեւելքէ արեւմուտք կը վազէ փասաղի զուգակից և անկէց աւելի զօրաւոր գետն Հրազդան կամ Հոռաստան: Վաղարշակայ թոռան Արտաշէս Ա՛ Օրով, գաւառիս մէջ էր Գեղամայ Հայկազնոյ պայազատ ոմն Վարժ կամ Վարժ անուն, որ ըստ պատմչին էր «պատանի յաջող յորս եղջերուաց, այծեմանց և վարազուց, դիպածգութեամբ նետից կորովի, որում յանձնեաց թագաւորն զորդի իւր Տիգրան՝ ուսուցանել զնա. և իշխան արքունակաւ նացն արարեալ որսոց, և շէնս պարգեւալ նմա առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի ազգն Վարաժնունի»: Գաւառիս վրայ պատմական դէպքեր կը պակսին, չեն յիշուիր նաև հին գիւղեր. միայն Զարիա Սարկաւազ կը յիշէ Նախամարք անուամբ գիւղ մը: Գաւառս հարուստ է

առողջարար ջրերով. Զանկի գետոյն մէկ ճիւղը կը սկսի Սեւանայ ծովակէն, իսկ միւսը՝ կու գայ Արասածորէն և Ռնդամալ գիւղի դիմաց միանալով կը ձեւացընեն բուն Զանկի կամ Հրազդան գետը. նշանաւոր է Աւափարսայ աղբիւրէն գատ,

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ

ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐ ԿԱՄ ԴԱՐԱՉԻՉԱԿ

ԳԱՒԱՐԻ ՀԱՅՄԱՐՆԱԿ ԳԻՒՂՈՐԷՑ

ԱՆՈՒՄՆԵՐ ԳԻՒՂԵՑ	ՏՈՒՆ	ՀՈԳԻ
1. Արգաքեանդ	94	734
2. Բջնի	94	664
3. Աւափարս	257	1923
4. Ախտա վերին	150	1356
5. Ախտա ներքին	206	1523
6. Քաղսի	151	1295
7. Սօլակ	162	1116
8. Թէզ Խարապա	53	399
9. Աղփարա	68	588
10. Գապա-գիշի	64	620
11. Քարվանսարայ	139	1486
12. Մաքրավանք	76	621
13. Ռանդամալ	226	2138
14. Ֆարուղ	68	720
15. Եայճի	78	905
16. Թայ-չարուխ	108	1103
17. Գոմածոր	50	435
18. Դըղմաշէն	206	1658
19. Յամաքաբերդ	43	356
20. Ծաղկունք	142	1333
21. Զրչըր	70	639
22. Զիբուխլու	166	1521
23. Շահրիզ	116	1153
ԳՈՒՄԱՐՆ	2787	24286

Ռնդամալի ամարանոցի աղբիւրը, որ Ալիբէկլու անունով լեռան արեւելեան կուրծքի վրայ է՝ անտառապատ մասէն վեր, որ և առողջարար զօրութիւն ունի: Ծաղկոտն և Զինճիւրի ունի նաև բաւական անտառային մասն՝ սկսելով Արգաքանայ և Բջնոյ սարերէն՝ կը հասնի մինչև Զինճիւրի և այն տեղէն անտառապատ լեռնագօտին կ'երթայ կը շարունակուի դէպի արեւմուտք և Միսխանայի ձորովը բարձրանալով՝ կը

89. Ծաղկոցածորի մէջ հին եկեղեցի:

հասնի մինչև Պաշ-Ապարանայ դիմացի սարը: Անուանի է Մաղկոցածորի մէջ Զին-միրի կամ Զանգրուի ամարանոցը, ուր շատեր կը դիմեն Երեւանէն: Հռչակուած է Մաղկոցածոր գոյնզգոյն բազմազան ա-նուշահոտ ծաղիկներով, որոց անուամբ կոչուած է Մաղկուեր գիւղը և ամբողջ գաւառը: Նշանաւոր են Սեւանայ դիմաց ար-

90. Մաղկոցածորի մէջ հիմ մատուռն.

քունի ճանապարհի վրայի Մաշտոցներ ա-նուով տեղւոյն և ծովեզերքի ծաղիկները, որոնցմէ Յամաքարերդի հովիւները ու գառ-նարածները, հոտաղերն ու տաւարապահ-ները մայիսին և յունիսին քաղելով և փունջ փունջ կապելով՝ կը նուիրեն ճա-նապարհէն անցնողներուն: Մաղկանց մէջ անուանի է Արզաքանէն վեր Գալիլար գիւ-ղի ձորը եղած Բարսիոն ծաղիկը՝ որուն

տեղացի Հայք Մարիամի ծաղիկ կ'ըսեն: Կայ նաև ուրիշ նշանաւոր բոյս մը իր ծաղկով, որուն այլազգիք արիւն մաքրող կ'ըսեն, և դեղ է արիւն մաքրելու և քրք-տընցընելու, երբ ջրի մէջ հոացընելով խմցնեն: Չամանգիւլի ստորոտները կը գտնուի Եղբոր արիւն անուն ծաղիկը, որ նոյնպէս դեղ է զանազան տկարութեանց: Մէկ խօսքով մայիս և յունիս ամիսներուն ամբողջ Մաղկոցածոր գաւառը՝ Գուլթանա-սարէն սկսեալ մինչև Սիմօնովկայ գիւղը՝ զանազան գոյնզգոյն ծաղիկներով կը զար-գարուի և կը զուարճացնէ ճանապարհոր-դի և այցելուի սիրտը: — Այրարատ, 277—282: Գեղարքունի, 295—299:

ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐ կամ ԾԱՂԿԱԶՈՐ. — Չոր և գետակ Այրարատայ Շիրակ գաւառի մէջ, որ կ'իյնայ Անույ արեւմտեան կողմը: Այլազգիներէն կը կոչուի Արաձա-լայ, նոյն անուամբ լեռնէն բղխելուն պատ-ճառաւ: Անիէն այս ձորիս վրայ բացուող դուռն կը կոչուի Մաղկոցի կամ Մաղկո-ցածորի դուռն:

ԾԱՂԿՈՒՆԵԱՅ ԶՈՐ. Տես ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐ: ԾԱՂԿՈՒՆԻՔ. Տես ԾԱՂԿՈՑԱԶՈՐ:

ԾԱՂԿՈՒՆՔ. — Գիւղ Այրարատայ վա-րամունեաց գաւառի մէջ: Իւր ծաղկա-զարդ դաշտերու գոյնզգոյն ծաղիկներու պատճառաւ ստացեր է այս անունը: Ունի 68 տուն հայ, որոնց կէսը գաղթած են Մակուէն, և կէսն ալ Գուգարաց սահմա-նէն: Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Յարու-րեան: — Գիւղիս անուամբ կը կոչուի նաև մերձակայ սարը:

ԾԱՄՆԴԱԻ կամ ԶԱՄՆԴԻ. — Այս ա-նուամբ հին քաղաք մը և բերդ կար Փոքր Հայոց մէջ Մարաշի մօտ: Յոյները այս քաղաքս փոխանակ Անույ տուն մեր Գա-զիկ վերջին թագաւորին: Ամիրապետներու ժամանակ անուանի էր քաղաքս և զօրաւոր:

ԾԱՄ-ԶՈՐ. — Գիւղ Արցախի Պաղկանք գաւառի. հիմնուած է Բինեաթլու շէնէն վեր, ձորի մը երկու կողմերը: Երկիրը աւազուտ և քիչ արդիւնաբեր է. կլիման, օդն և ջուրը պատուական: Եկեղեցին՝ յանուն Ս. Աստուածածնի, շինուած է Ռժիշ

թուին: Բնակիչք ամբողջ հայ են 620 հոգի, բաժնուած 100 տան:

ԵՐԱՄԲԱՐ. — Արտամեստ գիւղի մօտ այս անուամբ, քառակուսի միապաղաղ քար մը կայ 25 ոտնաչափ խորութեամբ: Այս քարիս համար կ'առասպելեն, թէ Շամիրամ թագուհին իւր երկայնաձիգ մագերուն մէջը դրած պարսատկի նման վերնաբերդէն նետեր և մինչև հօս ձգեր է:

ԵՐԱՅԱՏ. — Մոկաց աշխարհի մէջ կը յիշուի այս անուամբ վանք մը: Ծպատ ևս գրուած է վանացս անունը:

ԵՐԱՆԱՂՈՒ. Տես ԿՈՎԱՍԿԱՆ:

ԵՐԱՆԵՐԱՂ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ստորին) գաւառի. գեղեցիկ ձորի մը մէջ:

ԵՐԱՊԼՎԱՐ. — Գիւղ Արարկերի, յորում կան 3 տուն հայ և 300 տուն թուրք:

ԵՐԱՊԼԿՈՐ կամ **ԵՐԱՊՈՐ.** — Գիւղ Բաղէշէն քիչ մը հեռու. ի հնումն ունէր Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը, իսկ այժմեան եկեղեցին կը կոչուի Ս. Գեորգ: Հօս կը բղխէ ապառաժ լեռան ստորոտէն ցուրտ և պառուական առողջարար ջուր մը, որ գիւղիս անուամբ կը կոչուի Ծպաբերտ: ակն: Այս ջուրը ամառը այնչափ պաղ է, որ մէջը ձմերուկ ձգելով կը ճաթոտի և կը բաժնուի շատ մասերու: Հին ատենները շատ կոիւներ կ'ըլլար գիւղացւոց մէջ այս ջրով իրենց պարտէզները ոռոգելու համար. բայց գիշեր ատեն յանկարծ լեռնէն մեծ քար մը գլորելով ջրոյս մէջ՝ երկու ճիւղի բաժնեց և կոիւր այնուհետեւ դադրեցաւ: Ըստընտրի մը մէջ կը պատմուի, թէ կռապաշտութեան ժամանակ, լեռան գլուխը բնակիչք կը պաշտէին կուռք մը. ուր հասնելով թաղէոս առաքեալը, խաչի նշանով անհետ կ'ընէ դեւը և կը սկսի քարոզել քրիստոնէական սուրբ հաւատքը. իսկ հեթանոս բնակիչները, կը խնդրեն առաքեալէն իրեն խօսքերուն ճշմարտութեան ի հաստատութիւն հրաշք մը, և առաքեալը այս ջուրս բղխեցուցեր է ապառաժ քարէն և անով քրիստոնէութեան դարձեր են կողմանցս բնակիչք:

ԵՐԱՌԱԲԱՐ. — Այրարատայ Գաբէղէնք գաւառի մէջ Կէշորի մօտ կը կարծուի ըս-

լալ երբեմն այս անուամբ վանք մը և գիւղ: Շիներ են նախ Վիմափոր վանք, ժԱ դարէն առաջ, չի գիտցուի շինութեան որոշ թուականը: Վեստ Սարգիս՝ որ կը կոչուի շինող վանորէից և բերդորէից, 1028թուին «զԾառաքար վանքն՝ բերդ արարեալ պարսպեալ հաստահեղոյս բրգամբը. յորում ընդ սրբոյ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ յանուն Ս. Գեորգոյ, շինէ այլ երկու յարակիցս գմբեթաւորս, զՍ. Յովնանէս և զՍ. Սիքենոս». որոնց վրայ ուրիշ պատմիչ մը հրաշանալով փառաւոր եկեղեցիներ կը կոչէ: Տեղւոյն ամբութեան և մէջը գտնուած թանկագին սպասներու վրայ նախանձելով Ղարաչայ անուն ամիրան, յանկարծակի յարձակելով տիրացաւ 1178—84, և յետոյ վաճառեց Խզըլ Ասլանայ, իսկ սա մէջը բնակեցուց «արս փնասա կարս, որք ոչ դադարէին յարենհեղութեանէ, ի տուէ և ի գիշերի. մինչև զքրիստոնեայս ի խաւարային անդունդս բնկղմալ և զարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն սպանանէին. որ և հինգ կրօնաւորս անուանիս դառնակսկիծ վիրօք ընդ կատակս խաչանիշ հարմամբ դանակացն՝ փողոտեն» — Հօս կար նաև նշանաւոր ուխտական խաչ մը՝ Գորոզոյ Ս. Խաչ կոչուած: Ծառաքար Անուոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին հայրենիքն էր և անոր տան սեփհական ժառանգութիւն կը համարուէր: Ղարաչայի սպանմանէն վերջ, Անեցիք վրէժխնդրութեամբ յարձակեցան Ծառաքարի վրայ և մէջը գտնուող այլազգիները բոլոր կոտորեցին բաց ի կանանց և տղայոց: — Այրարատ, 47:

ԵՐԱՌՈՒԿ. — Գիւղ Խարերդի, ունի 25 տուն հայ և Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը: — Այս անուամբ գիւղ կը յիշուի նաև Տաշրաց մէջ:

ԵՐԱՌՏԱՆՑ. — Սակաւաբնակ Հայոց գիւղ Մոկաց մէջ:

ԵՐԱՐ. — Արցախի վերին գաւառներէն մին, որ ընկած է Մոաւ Սարի հարաւահայկաց լանջերու, Ռմրասարի գագաթնագրծի, Ռասակ և Վայկունիք գաւառներու սահմաններու մէջ: Գաւառս ստացած է Սիսական Ռատան, Սիսական, Ծար և Զար

անունները: Ծար՝ որ կանխաւ եղած է հայաբնակ, այժմ ամբողջապէս թրքաբնակ է, սակայն կան կանգուն, կիսաւեր և հիմնայատակ կործանած եկեղեցիներ, վանքեր և հանգստարաններ, հետեւեալ գիւղերու մէջ. Լեւ (Լեւոնի գիւղ), Զամիլ, Եղջեւրուզում (Մարալ Դամի), Դամիրչիլար (Դարբնոց), Աղալար, Քիլիսաքեանդ, Ղաւմիլու (Եղեգնուտ), Զիլքին, Ալահզիբրտի, Շահքեանդ, Լեւա Ղալա, Չափնի, Քիլիսալու, Ալխասլու, Չայքեանդ (Գետաշէն), Քալուաքար, Բաշքեանդ, Միլլի, Զումարդ, Շահդամ, Հաճի Բարա, Շոթիկան, Խաչապարալի, Ուլուխան, Չախմախ, Զրիւ, Բաղասաղ, և այլն:

Գաւառիս իշխանանիստ գիւղաքաղաքն է Ծար, որ կառուցուած է լեռնահովտի մը մէջ, Գիւղաքաղաքիս չորս կողմերը հեռուէն շրջապատած են բարձրագոյն ձիւնապատ լեռանց շղթաներ, սկսելով արեւելքէ մինչև հիւսիս, որոնք են. Սարի-տղիի՝ 9900 ոտք, Տաք ջրի սար՝ 7240, Սե խալ՝ 9000, Քիբ (Քերի) 11284, Կուք սար՝ 9000 ոտք: Գիւղաքաղաքիս հիւսիսային, արեւելեան և հարաւային կողմերը վիմահերձ և բարձր քերծեր են, որոնց մէջէն կը հոսին սրբնթաց Թարթառ գետի վտակները և կը միանան Ծարի ստորոտը. իսկ արեւմտեան կողմի վիմահերձէն պարիսպ ձգուած է: Գիւղաքաղաքիս ընդարձակ մակերեսովի վրայ լի են շինութեանց աւերակներ, խաչարձաններ և մատուռներու մնացորդներ. — Ա. Ս. Սարգիս մատուռը քարուկիր շինուած է Ծարի հարաւային ծայրը 7,15 մետր երկայնութեամբ և 4,75 մ. լայնութեամբ: Արտաքուստ դրան ճակատակալ քարի վրայ կայ ԶիԳ. թուականաւ համառօտ յիշատակարան: Մատրանս դրան հարաւային կողմը արտաքուստ կան երկու գեղեցիկաքանդակ խաչարձաններ՝ դրուած աստիճանաւոր պատուանդաններու վրայ, մին՝ ունի հետեւեալ պատմական յիշատակարանը. «ԹՎԽ Հայոց ԶԼԸ. Աստուծով ևս Գրիգոր որդի Հասանայ քաջ և յաղորդ զաւրափարկ և մեծի իշխանիկ Ախանոյ, Հանդարեղոյ, Սաբից, Շողգան և այլ բազում զաւառոց,

կանգնեցի զխաչս ի գեղս որ կոչի Ծար սիրեցեղոյն հաշրն իմոյ հայրենիք և պարգեւ քաջութեան»: Երկրորդ խաչարձանի ճակատի վերի կողմը քանդակուած է Ս. Աստուածածնի պատկերը՝ Յիսուս մանուկը գիրկը և շուրջը պատած են քառակերպեան կենդանիք, Ս. Հոգին, արեգակն և թռչուն մը. յիշատակարանն է. «Ս. Աստուածածին Քրիստոս Աստուած... ևս Մամքան յուսոր Քրիսն ու Խորիշանի, ամուսին Հասանայ կանգնեցի զխաչս»: Կան նաև ուրիշ շատ տապանաքարեր և մահարձաններ, բայց անիրաւ քրդերը շատերու գրեւոր ջնջած են և շատերը կտորտած: Բ. Մատուռն ևս Ս. Սարգիս կը կոչուի, քարուկիր կէսը սրբատաշ և կէսը անտաշ կառուցուած է գիւղաքաղաքիս մէջ, 6,65 մետր երկայնութեամբ և 4,6 մ. լայնութեամբ: Շինութեան արձանագրութիւնը կը կարդացուի դրան ճակատակալ քարի վրայ, ԶիԸ թուականաւ: Ունի նաև ուրիշ արձանագրութիւններ: Այս մատրանս հիւսիսային կողման գրեթէ պատկից է Մայր եկեղեցի կոչուած աւերակը, որ ունի 26,40 մետր երկայնութիւն և 11,55 մ. լայնութիւն: Հարաւային դրան վրայ խաչքարի մը ստորոտը կայ ՈՀԳ. թուականաւ յիշատակարան: Գ. Մատուռն կը կոչուի Ս. Գրիգոր, որ խիստ մօտ է մայր եկեղեցւոյ արեւելեան կողմին. շինուած է անտաշ քարով 9,40 մետր երկայնութեամբ և 4,40 մ. լայնութեամբ: Դրան ճակատակալ քարի վրայ է ԶիԳ. թուականաւ շինութեան արձանագրութիւնը: Այս մատուռներու շուրջը լի են խիտ առ խիտ գերեզմաններ և խաչարձաններ: — Ս. Աստուածածնի վանք կը կոչուի սրբատաշ քարով շինուած տաճար մը, որ կը գտնուի Ծարի հարաւային վիմահերձի ստորոտը, Տաք-Ջրի և Զրիւ գիւղի վտակներու խառնուրդի մօտ: Վանքս, ըստ արձանագրին, սկսեր է շինել Տէր Յովհաննէս Գոփեան ԶԻԹ թուականին: Ծարի արեւելեան ստորոտը ևս կայ ուրիշ վանք մը: — Տաք-Ջուր կը բղխէ Ծարի հարաւային կողմի ձորի մէջ. նշանաւոր է ծծմբային ջուրս իւր տեսակին մէջ և առատ: Թէև յատուկ

շինութիւններ չունի լողանքի համար, սակայն ամրան երեք ամիսները, շրջակայ գաւառներէն բազմաթիւ յաճախորդներ կու գան և կը պատասպարուին վրաններու մէջ: — Երբ գաւառը բաց ի գիւղաքաղաքի երբ բերդէն, յորում կը բնակին Ֆարիկեան ցեղէն քրդեր, ունի նաև ուրիշ երկու բերդեր մին Ղլղ-դարա, հիւսիսային

91. Եակ-քար

կողմը, 9000 ոտք բարձրութեամբ սարի մը վրայ, և միւսն՝ Լեւո-Ղարա կամ Հանդարեղ (Տես): — Արցախ, 404-410:

ԵԱՐ. — Կը յիշուի այս անուամբ գետ մը Այրարատայ Նիգ գաւառի Բջնիի վանաց յիշատակարանաց մէջ:

ԵԱՐՍ, ԵԱՌՍ կամ ԶԱՐՍ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ատորին) գաւառի. բնակիչը հայ և թուրք խառն:

ԵԱՅԱՐԴ կամ ԵԱԵԱՐԴ. Տես ԵՂՈՒԿ:

ԵԱԻԱԼՔ. Տես ՃԱՀՈՒԿ:

ԵԱԻԿ. Տես ԲԱԼՔ:

ԵԱԻԿԻՍ. — Գիւղ Տփղիսէն քանի մը վերստ հեռու, 66 տուն վրացի և 7 տուն հայ բնակչօք: 1888 տարւոյ հոկտեմբերի 31ին այս գիւղին մէջ չքաւոր վիճակով մեռաւ 82 տարեկան զանձակեցի կարապետ վարժապետ Բեւախեանը: Սա շրջագայած է թուրքիա, Պարսկաստան և Հնդկաստան, և Տփղիսի մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարելով ու ինքն ալ ուսուցնաւ իւր ընտանիքի մեծ փոքր տարած է Տփղիսի հայ ընտանեաց մէջ հայկական լեզուն տարածելու համար, այնպիսի մաւանակի մը մէջ, երբ հայ լեզուն աւանդելու դպրոցներ կը պակսէին:

ԵԱՓԱԹԱԼՔ. Տես ՍՈՂՔ:

ԵԱՓԱՆՅ. — Սակաւարնակ գիւղ Մուկաց:

ԵԵՂԹԻ. Տես ԵՂՈՒԿ:

ԵԵՏԿՈՒՆՅ. — Հայարնակ գիւղ Տայոց Ասեացիոր (Բերդարգրակ) գաւառի:

ԵԵՐՄԱԿ. — Գիւղ Կեղուայ, 100 տուն հայ և 15 տուն մահմետական բնակչօք: Հայը ունին Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը և վարժարան: Հողագործ են:

ԵԻԳԵԼԻ. — Գիւղ Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին մէջ: Ունի 331 հայ կաթողիկէ բնակիչ և Ս. Փրկիչ անուն եկեղեցի մը:

ԵԻԹԵԼԻ-ՍԱՀԴԱՐԻ կամ ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵԼՅԻ. — Հայարնակ գիւղ Գօրիի. ունի 413 բնակիչ, բաժնուած 47 տան:

ԵԻԹԱՆՅ. — Հայարնակ գիւղ Շատախու: 1886 թուին գիւղիս գլխաւորը (ռէս) Միսիթար՝ չարաչար մահուամբ մեռուցին գիւղին ճանապարհին վրայ. փորը ճեղքելով և մէջը վառօղ լեցընելով պայթեցուցած էին:

ԵԻԹԱՌԵԿՈՒ, ԵԻԹԱՌՈՒ կամ ԵԻԹԵԼԵՆԱՎԱՆՔ. — Սիւնեաց Աղահէճք գաւառի երբեմն նշանաւոր վանքերէն մին է, որ կը գտնուի Գօրիսէն դէպ ի հիւսիս, իբր քսան հազարամետր հեռաւորութեամբ, Աղ-օղլան գետի աջակողմը, փոքրիկ բլրի մը տափարակ գագաթին վրայ: Շուրջը կան մեծ և փոքր բլրակներ, որոնք գեղեցիկ տեսարան մը կ'ընծայեն: Վանքը պարսպապատ է և ունի դարպաս մը, գաթի

մէջ կը տեսնուին խուցերու աւերակներ: Եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, 21,3 մետր երկայնութեամբ և 7,81 մ. լայնութեամբ, երկու կարգ վեցական սիւներով ներքուստ բաժնուած է երեք թեւերու: Հիւսիսային որմի վրայ ևս կան կեղծ սիւներ, որոց վրայ պատին կից կը բուրբեն կեղծ կամարներ: Այս սիւները քառանկիւնի են, ծաղկազարդ խարիսխներով, որոնց վրայ կը բոլորեն ուսմանական կամարներ, իսկ ասոնց վրայ զետեղուած է կամարակապ ձեղունը: Միջին թեւի ձեղունը աւելի բարձր է և կողմնակի երկ երկու պատուհան ունի: Եկեղեցին ունի փոքրիկ կաթուղիէ մը: Երկու աւանդատներէն հիւսիսայինի առջև գերեզման մը կայ, ուր աւանդութեան համեմատ, ամիրփուած է Պետրոս առաքելի ճկոյթ մասը (ծրծեռնը): Եօթն երկար և նեղ պատուհաններ կը լուսաւորեն եկեղեցին: Երեք դռներէն այժմ երկուքը ծածկուած են. բաց դռան կամարակապ քարի վրայ կայ զաւթի և զանգակատան նորոգութեան յիշատակարան, ՌՄԻԲ թուականաւ. սակայն այդ զաւթիքը և զանգակատունը այժմ բոլորովին աւերակ դարձած են: Եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը կայ մեծ քար մը, որ կը կոչուի Աղաւախա՛յ: Այս խաչի մասին աւանդութիւնը կը պատմէ հետեւեալը. Ծիծեռնավանք շինելու միջոց, ևհազին կաթսայ մը գետը կը տանին, ջրով կը լեցնեն և կը բերեն բանուորներուն համար կերակուր կը պատրաստեն. նոյն միջոցին ջրի հետ կաթսայի մէջ օձ մը եւս կ'իյնայ և կը մնայ անկատելի: Երբ կերակուրը կ'եփուի և կը հասնի ճաշի ժամը՝ ագռաւ մը կը պտըտի կաթսայի շուրջը և շարունակ կը կոկոսայ: Բանուորները ուշադրութիւն չեն դարձներ և կը նստին ճաշելու, երբ ագռաւը ահագին կոկոսոցով կ'իյնայ կաթսայի մէջ: Կերակուրը պղծուած համարելով կը թափեն և մեծ կը լինի իրենց առ ագռաւն զգացած հիացումը՝ երբ կերակուրի մէջ կը տեսնեն օձի մարմնի մասերը: Իսկոյն կը հասկընան, որ ագռաւը փրկեր է իրենց կեանքը, ուստի և մեծ հանդիսով ագռաւը կը թաղեն վանքի ա-

րեւմտեան պատի մօտ, մեծ քարի մը տակ, իսկ օձի պատկերը կը նկարեն վանքի սիւններէն միոյն վրայ: Մինչև այժմ եւս այդ ագռաւը կը պաշտուի և երբ մանուկները շուտ չեն սկսիր քալել, կը տանին այդ քարի մօտ, մոմ կը վառին, զամ մը կամ ձու կը դնեն քարի տակ և մանկան ոտքերուն վրայ ջուր կը լեցնեն, հաւատալով, որ այդպիսով նա շուտով կը սկսի քալել:

Որոշ չի գիտցուիր, թէ վանքս ե՞րբ և որո՞ւ ձեռքով կառուցուած է, միայն Ստեփանոս Օրբելեան կը կարգէ Սիւնեաց աւանդանի վանքերու շարքին մէջ և կը յիշէ ասոր վանահայր ոմն Ստեփանոս ԹԵՐԶԱՐԱՆ ԿԻՍՈՆ (844): Օրբելեանէն վերջ վանքիս վրայ աննշան յիշատակութիւններ եղած են, որոնք ցոյց կու տան, թէ Ծիծեռնավանքը կանգուն է եղեր ԺԵ, ԺԶ և ԺԷ դարերու մէջ: Այժմ մեծ ուխտատեղի կը համարուի և Համբարձման ու Ս. Խաչի օրը Զանգեզուրի բոլոր կողմերէն հազարաւոր ուխտաւորներ կու գան այս տեղ, ու 1200—1400 ոչխար կը մորթուի: Վանքիս մօտ գիւղ չկայ և առանձին պահպան կամ մշտակաց բնակիչ չունի. բայց որովհետեւ այլազգիներն եւս այս վանքը զօրաւոր ուխտատեղի կը համարին, կոչելով Աղ-օղրան, և շատ անգամ ուխտի կու գան, այս պատճառաւ Ծիծեռնավանքը կը մնայ անմնաս և մաքուր: — Սիսուկան, 268: Զանգեզուրի գաւառ, Բ. 46—49:

ԵՐԵՎԱՆԻ. կամ ԵՐԵՎԱՆ. — Շատախէն 4 ժամ հեռու արեւմտակողմը, հին Արշուոյ երկրի մէջ, Երբեմն նշանաւոր աւան և այժմ 20—25 տուն հայ ունեցող աղքատ գիւղ մ'է, ընկուզենիներու մէջ ծածկուած: Այսպէս կոչուած է Ծիծառնիկ անուն անձի մը անուամբ, որ Արշուոյ Գորգ Շատախոս իշխանին թելադրութեամբ, խաչափայտի մասը գողցաւ Տարօնոյ Ս. Կաթալետի վանքէն, վահան կամարականի և Ներսէս Գ. կաթողիկոսի օրով: Յովհան Մամիկոնեան Տարօնոյ պատմութեան մէջ ընդարձակ գրած է այս պատմութիւնը: Ծիծառնիկ իշխանը Խաչափայտի մասը բերաւ Արշուոյ երկիրը և այժմեան գիւղի մէջ

գտնուող Ս. Խաչի վանքը շինելով, եկեղեցւոյն մէջ դրաւ: Վահան Կամսարական իշխանը յետոյ բռնելով զԾիծառնիկ՝ զուխը կտրեց, իսկ Արջուց իշխանն ալ դրաւ Ողկան ամրոցը, մինչև որ անկէ առաւ հարիւր հազար դահեկան: Ս. Խաչի մասը այնուհետեւ յանձնուեցաւ Արջուց եպիսկոպոսին, որ եկեղեցւոյն վրայ դրաւ եօթը

ոսնքար կոչելոյ, ի ծերպս և ի քարանձաւս վիմաց, առ ոտն սրբոց չորից խորանաց »:

ԾԻՆԿԵՂԸ ԿԱՄ ԾԻՆԿԻՒՂԸ. — Գիւղ Տրապիզոնի, 30 տուն հայ բնակչօք, որոնք ունին Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը և վարժարան:

ԾԻՊԵՐԻ. — Գիւղ Շապին Գարահի-

92. Ծիծառնէ գիւղի Ս. Խաչ վանքը:

քահանայ: Վանքս Ծիծառն վանք ևս կ'ըսուի, և ժողովրդական աւանդութիւն է, թէ Ծիծառնիկ մը սուրբ Խաչի մասունքը հոն բերած է. այդ աւանդութիւնը կը համապատասխանէ հին պատմութեան:

ԾԻՆՈՒՆԻՔԱՐ ԱՆԱՊԱՏ. — Սարկաւագ վարդապետի հին աղօթմատենի մը (1244ին գրուած) մէջ կը յիշուի այս անուամբ վանք. « Ի գաւառս Առաւելի? Պաղին, ի սրբափայլ լեւրինս Հայր Մակար կոչելոյ, յԱնապատս ղժուարայարկ Ծիծ-

սարի՝ քառորդ ժամու չափ հեռու: Ունի 60 տուն հայ և 6 տուն այլազգի բնակիչներ. կը զբաղին հողագործութեամբ, մագագործութեամբ և համետագործութեամբ: Ունի Ս. Յակոբ եկեղեցի և Յակոբեան անուամբ վարժարան մը: Եկեղեցւոյ մէջ որ վանք ալ կ'ըսուի, կայ հին և չքեղ ձեռագիր Յայսմաւուրք մը, յորում գիւղիս բնակչաց համար գրուած է, թէ 800 տուն են: Կայ նաեւ ընտիր ձեռագիր Աւետարան մը, որոյ յառաջաբանին մէջ Ե-

սուած է. « Եկրող եղիւր սխալանացս, զի զրեցաւ յայրս և ի ծերպս լերանց »:

ԾԻՐԱՆԱԽՈՐ. — Աւերակ գիւղատեղի Սրբախի Փառխոս գաւառի մէջ, Գառնա-կեր գիւղի մօտ, յորում կայ նաեւ կիսա-կործան եկեղեցի և հանգստարան:

ԾԻՐԱՆԱՔԱՐ. Տես Գէ.Գ:

ԾԻՐԱՆԵԱՅ ԼԵԱՌԵ. — Այրարատայ Բասեն (Վերին) գաւառի մէջ կը բարձրա-նայ լեռս, ծովու երեսէն 2218 մետր բարձ-րութեամբ. կազմուածքէն և ձևէն կը տեսնուի, թէ հրաբխային եղած է: Լե-րան վրայ կը գտնուի Համասփիւս ծա-ղիկը: Ծիրանեաց լեռը գտնուելով Հա-սանկլայի մօտ՝ հիւսիսային կողմը, կը կոչուի նաեւ Հասանկլայի լեռ:

ԾԻՐՆԿԱՏԱՐ, **ԾԻՐԻՆԿԱՏԱՐ** կամ **ՏԻՐԻՆ-ԿԱՏԱՐ.** — Զրաւէտ և բարձր լեռ Տուր-ուրերանի Տարօն գաւառի մէջ, Մշոյ արեւելեան հարաւային կողմը: Կը բարձ-րանայ Առաքելոց վանքի թիկունքէն և կը համարուի Բոնաշինի և Տարօնի սահ-ման: Արանշէլի տեսարան ունի լեռանս կատարը, ուսկից կ'երեւայ ամբողջ Մշոյ դաշտը ծայրէ ծայր: Հին ժամանակ լե-րանս վրայ էր Անահայ կոոց պատկերը, զոր կործանելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, տեղը նուիրեց Առաքելոց մենաստանին, ինչպէս գրուած է նոյն վանաց արձանա-գրութեան մէջ, յորում Տիրիկատար կը կոչուի լեռը և կը կարծուի, թէ ի վեր-ջոյ ռամկէն եղեր է Ծիրնկատար:

ԾԻՐԱՆԻՍ. — Եղիշէ կը յիշէ այս ա-նուամբ ամբողջ մը՝ այն բերդերուն հետ, զորս Վարդանանք առին Պարսից ձեռքէն:

ԾԻՐԱՌԻ կամ **ԾԻՐԱՎՈՒ.** — Մշոյ դաշտի հայաբնակ գիւղերէն մին. ունի 300է աւելի բնակիչ, եկեղեցի և ծաղկոց: Գիւղիս շրջապատի մէջ կը գտնուի Ս. Սահակ Պարթեւի աւերեալ մենաստանը: Գիւղս կարնոյ ճանապարհին վրայ է, Մուշէն 4^{1/2} ժամ հեռու: Մուշէն պանդխտութեան գա-ցողները այս գիւղին մէջ կը հաւաքուին և անասնոց ախոռները ու սենեակները լցուելով ու գիշեր մը քնալով՝ հետեւեալ օրը կը շարունակեն ճանապարհորդել:

ԾԻՆԵԿ կամ **ԾԻՆԿ.** — Այլազգարնակ

գիւղ Թորթումի լճակի հիւսիսային ա-րեւմտեան կողմը:

ԾԻՆԵԿՈՒՍԱՐ. — Լեռ Թորթումայ լճի հիւսիսային արեւմտեան կողմը. այսպէս կոչուած է հաւանօրէն Ծինեկ գիւղի ա-նուամբ:

ԾԾԱՍԱՍ. — Սիւնեաց Վայոց ձոր գա-ւառի մէջ այս անուամբ աւերակ գիւղա-տեղի և եկեղեցի կայ: Կաթի կարօտ ստնտու կանայք այս տեղ ուխտի կու գան խաչքարի մը, և այդ պատճառաւ Ծծա-խաչ կը կոչուի տեղս:

ԾԾԱՍԱՍ (Ճմառեք). — Այս անուամբ երկու ահագին քարայրներ կան Արցախի Վարանդայ գաւառի մէջ, Թաղլարէն վար, Ղուրու-չայի ձախ եզերքին մօտ: Վարի քարայրէն ջուր կը կաթկաթէ:

ԾԾԵՐ. — Արցախի Գարդման գաւառի մէջ, Ամենափրկիչ վանքէն քիչ մը վար կայ ապառաժ քերձ մը, որուն ստորոտէն կը վազէ Ծծերի առուակը: Փերծի ստորին կողմը քարայր ձեւացեր է, որուն առաս-տաղէն կախուած են ամէն տեսակ ծծեր մարդու, ոչխարի, խոզի, եւն.: Ծծերու ծայրերէն ջրեր կը կաթկաթեն ներքեւի աւազանին մէջ: Այս ջրէն կը խմեն կաթն պակաս մայրեր և կաթը կ'աւելնայ. խկ տեսակ տեսակ ախտաժէտներ կը լողա-նան աւազանին մէջ ու կը բժշկուին:

ԾԾՄԱԿ կամ **ԾԾՄԱԿԱՆ ՔԻԹ.** — Տու-րաբերանի Տարօն գաւառի Մշոյ դաշտի մէջ երկնցած է այս անուամբ ապառաժ մը, որուն ստորոտէն կը բղխէ առատ և ականակիտ ջուր. ժօտը կան շամբեր:

ԾԾՈՒԱՐՍԻ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՒ. — Զոր-բորդ Հայոց այժմեան Կեղի գաւառի մէջ կը նշմարուին այս անուամբ հրաշագործ եկեղեցւոյ մը աւերակները, որուն մօտ կը հոսէ սառն և վճիտ առուակ մը, որ տնդի և փորացաւի բուժիչ յատկութիւն ունի:

ԾԿՈՐ. — Սակաւարնակ գիւղ Վերին Կարկառու. ունի Ս. Թադէոս անուն եկե-ղեցի մը: Գիւղիս մօտ է Ծկորոս Երախա-ւոր Ս. Աստուածածնի վանքը:

ԾԿՐԻԿ. Տես ԾՈՒԿՐՈՒԿ:

ԾՂԱԼՏԲԻԼԱՅ կամ **ԾՂԱՐՏԲԻԼԱՅ.** — Գիւղ Ախալցխայի հարաւ արեւմտեան կող-

մը, հետիոտս չորս ժամ հեռաւորութեամբ: Շինուած է ցած բլրակներու վրայ. զիմացը կը տարածուին ցորենի և գարիի դաշտագետիներ, իսկ կռնակը կը բարձրանան անտառապատ լեռնակներ: Բնակչաց նախնիք գաղթած են Կարնոյ Նորշէն գիւղէն (1830ին). ի սկզբան 34 տուն եղած են, իսկ այժմ 105 տունը անցած. ամբողջ կաթողիկէ հայ են. կան նաեւ 5-6 մահմետական: Ունին Յիսուս փրկիչ անուամբ քարաշէն և բաւական մեծ եկեղեցի մը, որուն կրկին դռներէն միոյն ճակատակալ քարի վրայ կայ շինութեան համառօտ արձանագրութիւնը՝ 1886 թուականաւ. հաւանօրէն ունեցած են հնագոյն եկեղեցի մը, որուն տեղ յետոյ կառուցած են վերջինս. ասոր իբր ապացոյց եկեղեցւոյն մէջ կը տեսնուին զանազան նուէրներ՝ 1849, 1851, 1871, եւն. թուականներ ունեցող յիշատակարաններով: Գիւղիս ստորոտը կը բլիսէ հանքային ջուր մը, որ ծծմբոյ հոտ ու թթու համ ունի. տեղացիք և շրջակայ բնակիչք այս ջուրը զգեստեղէններ լուալու կը գործածեն: Եւ դարտրիւայի մօտ կը գտնուին զաճի բլրակներ, զորս շահագործելու ձեռք զարկած են: — Հանդէս տաւօրեայ, ԺՁ. 82-83:

ԻՂԱԿ. — Մշոյ դաշտի հայաբնակ գիւղերէն մին:

ԻՂԱԿ կամ ԻՂԿԱՄ. — Հայաբնակ գիւղ Տուրուբերանի Բզնունեաց գաւառի, Վանայ ծովակի արեւմտակողմը: Բնակիչք 100 տուն են և ունին Ս. Թեոդորոս անուամբ եկեղեցի մը. 5-6 տուն ալ բողոքականք հաստատուեր են գիւղիս մէջ: Եղակէն 20 վայրկեանի ճանապարհ հեռու կիսաւեր վանք մը կայ Վանայ ծովակի եզերքը, որ ծանօթ է Ս. Աստուածածնի վանք անուամբ:

ԻՂՆԵԹ. — Գիւղ Տփղիսի, 82 տուն հայ և 38 տուն վրացի բնակիչներով:

ԻՂՈՒ. Տես ԲԱՂԳ:

ԻՂՈՒԿ, ԻՂՈՒԿԻ կամ ԻՂԱԿ. — Սիւնեաց գաւառներէն մին, որուն արեւելեան կողմն է Վայոց ձոր և Ճահուկ, հարաւը՝ Երնջակ և Ձորք, արեւելքը՝ Բաղք, Հաւանդ և Աղահէճք, իսկ հիւսիսային կող-

մէն սահմանակից է Արցախի Ծարայ երկիրը: Բաւական ընդարձակ է, բայց գրեթէ կէս մասը՝ հիւսիսակողմը՝ ամայի, անշէն և նոյն իսկ անծանօթ. վասն զի մեծ աշխարհացոյց քարտէզի վրայ և ոչ գիւղ մը նշանակուած է, մանաւանդ որ քարուտ և բարձր երկիր մը կը տարածուի այն կողմը Ձինկիլ անուամբ, և քանի մը լճակներ Արս-կեօ կամ Արս-կեօ կոչուած: Երկրի դաշտային մասը այժմ ծանօթ է Սիսիան անուամբ, որուն սահմաններն են՝ Զուան շիրի, Շարուր-Գարալագեագի, Նախիջևանի գաւառները, Ղափանի ու Զանգեզուրի ոստիկանական մասերը և Լորաձորն ու Տաթեւը: Բնական կազմութեամբ կը բաժնուի երկու մասի, հիւսիս-արեւելեան, որ ունի նշանաւոր արօտատեղիներ, և հարաւ-արեւմտեան, որ գաւառին բնակչաւ մասն է: Գաւառիս սահմանակից լեռներն են արեւմտեան հիւսիսային կողմէն՝ Տեփ-կեօզի (Ուղտու-աչք), Մոխորոյեան, ասոնցմէ կը բլիսն Արփայ գետոյն վրտակները, և Պաղար չայը. հիւսիսային կողմը կը բարձրանան Մոխորեան կամ Միխորիսան անուն լեռները՝ 11150' բարձրութեամբ: Արեւելեան կողմն են Աղահէճքի սահմանակից Գզըր-Պօղազ և Գզըր րեփե, մին՝ 11066' և միւսն 10370' բարձրութեամբ, որոնց հարաւակողմէն կը բարձրանան Խրտրի-տաղ, Խրրիս րեփե և բարձրագոյնը Քեչաղ տաղ կամ Ըշխլը Մեծ և Փոքր: Արեւմտեան կողմը Քեթի տաղ և Գրսր տաղ լեռանց երկայն շղթայն: Ունի նաեւ ուրիշ զանազան ներքին լեռներ, որոնց անունները ընդհանրապէս թուրքերէն են:

Երկրի միակ նշանաւոր գետն է Բարկոչատ կամ Պաղար չայ, որ զանազան տեղեր տարբեր անուններ կը կրէ, ինչպէս Որոտեայ գետ, Հայիճորոչ գետ, եւն.: Գաւառս հանքաբանական տեսակէտով ուսումնասիրուած չէ. թէ եւ յայտնի մշակուող հանքեր չկան, սակայն երկիրը հարուստ է հանքերով, արծաթ և պղինձ կը գտնուի Մազրա գիւղի մօտ, իսկ պղինձ կը գտնուի նաեւ Ալիշար թրքաբնակ գիւղը. Շուքար գիւղի մօտ եւս կայ քար-

ածուխի հանք։ Այս հանքերն ընդհանրապէս անմշակ մնացած են։ Գաւառիս մէջ կան նաեւ տաք և սառն հանքային ջրեր, բայց տակաւին հիմնովին ուսումնասիրուած չեն և տեղացիները չեն օգտուիր ու բոլորովին անխնամ թողնել են։ Ծղուկ՝ ծովի մակերեւութէն բաւական բարձր լինելով՝ ցուրտ կլիմայ ունի։ Ճմեռը կը տեւէ վեց ամիս և բաւական խիստ է. ամբողջ երկիրը մեծ մասամբ, ձիւնը կը պատէ հաստ չերտերով. աւելի Խալլիճու սարերէն սաստիկ կը փչեն քամիներ և բուք կը բարձրացնեն, այնպէս որ շատ անգամ գիւղերու մէջ յարաբերութիւնը շարաթներով կը կտրուի։ Գարունը աննկատելի կերպով կ'անցնի, իսկ ամառն ալ այնքան զգալի չէ։ Քիչ մը աւելի բարձրագիւղ տեղերը, ինչպէս են Մազրա, Ալելու, և այլն, հացարոյսերը միայն օգոստոսին կը հասնին. Բազարքեանդի կողմերը արտերը շատ անգամ կը փնասուին կանխահաս ցուրտերէն, ուստի բնակիչներն ալ, զլիսաւորապէս Մալականներ, երկրագործութեամբ այնքան չեն զբաղիր և աւելի անասնապահութեամբ կը պարապին։ Օգոստոսի ըսկիցը ևայրաները ցուրտը այնքան զգալի կ'ըլլայ, որ բոլոր սարերները իրենց գիւղերը կը վերադառնան։ Ողն ընդհանրապէս խոնաւ է. գարնան սկիզբը կը տեղան յորդ անձրևներ. ամառը չոր կը լինի և երբեմն երաշտութիւն ևս կը պատահի։ Ծղուկի բուսականութիւնը, բաց ի հարաւային արեւելեան մասէն, ընդհանրապէս աղքատ է։ Բոլոր լեռները մերկ են և անտառ մը չկայ, այս պատճառաւ, բնակչաց միակ վառելի նիւթը քակորն է։ Պտղատու ծառեր ևս կարելի չէ գտնել. միայն ուռեւնիներն են որ կը զարգարեն գիւղերու առուններու և գետերու ափերը։ Բոյսերն ալ բազմատեսակ չեն, գարին ու ցորենը այնքան ցած կը բուսնին, որ գիւղացիները ստիպուած են մանգաղով հնձելու, որ խիստ դանդաղ և դժուար կը կատարուի. ուստի խեղճ գեղջկուհիներն ևս կը հարկադրուին մանգաղ առնուլ և օգնել ամուսիններուն։ Գաւառս հարուստ է շատ տեսակ ընտանի կենդանիներով, որոնց արածեցնելու հա-

մար ունի բազմաթիւ արօտատեղիներ, մանաւանդ Բազարքեանդի կողմերը։ Ամենէն աւելի կը պահեն ոչխար, կով, եզ, էջ և ձի. դաշտերու մէջ կը գտնուին նապաստակ, աղուէս, գայլ և այլն։

Ծղուկ գաւառի վրայ համառօտիւ հետեւեալը կը գրէ Սիւնեաց պատմիչը. «Որ ունի, ասէ, զբուն գահ իշխանացն և հայրապետացն՝ Ծղուկ գաւառ, անուանեալ ի Ծղիւյ գաւառապետէ»։ այդ պատճառաւ Սիւնեաց եկեղեցւոյն հարկատուներու ցուցակի մէջ առաջին գաւառ կը դասուի։ Թէ ո՞վ էր այդ գաւառապետը յայտնի չէ, բայց աներկբայելի է Արշակունիներէն առաջ Հայկազուններէն և Սիսակեաններէն ըլլալը։ Գաւառս լինելով Սիւնեաց բուն գահանիստ վայրը, յետոյ մեր նախնիքներէ յատկաբար կոչուել է նաեւ Սիւնիք և Սիսական գաւառ, զոր ի վերջոյ աղաւաղելով կոչուեցաւ Սիսիան։ Գաւառիս անուան հնութիւնը և զլիսաւորութիւնը կը ցուցնէ նաեւ Ներսիսեան գահնամակը, Մեսրոպ Երիցու (ժ դար) աւանդութեան համեմատ, որ բազմաթիւ Հայոց իշխանաց և տոհմերու շարքին մէջ՝ ի (քսաններորդ) կը դնէ Սիսիւնեաց. իսկ Սիւնեաց պատմիչը, անոնց նախահայրը կամ առաջնորդը՝ կը հանէ Արշակունեաց հարստութեան սկիզբը, երբ Վաղարշակայ համար կ'ըսէ, թէ կը կարգէր Հայոց արեւելեան բանակին զօրավարներ՝ Սիւնեաց իշխանները, «որոյ անուն առաջնոյն Սիսան կոչուր»։ Գաւառս հարկատուաց ցուցակի մէջ երկու զլիսաւոր վիճակաց կը բաժնուի Ծղուկ և Ալլախ։ Հետեւեալ ցուցակի մէջ կը տեսնուին այդ երկու վիճակաց գիւղերը, հանդերձ իրենց տրից բաժնովը.

Ծ Ղ Ո Ւ Կ

Նորիք	12
Տաթեւ	10
Յուր	6
Ծացարդ կամ Ծածարդ	10
Խովխտ	8
Տաշու	5
Հարժիք	10

Արիտ	6
Բերդականերեջի	6
Արծիւ	6
Խոտուք	8
Լծէն	6
Ախնէն	8
Որոտն	10
Բերդն	10
Ոսնի	6
Էրեծ	6
Էրեմի	6
Բղուերծ	10
Մոգոյք	10
Մրուց	8
Լոր	12
Մարդակայր	6
Մշկածոր	6
Տատան	6
Սապատածոր	8
Մազազնի	6
Փոքր Ոյծ	8
Տոբնիք	12
Տորունիք	10
Տորունկայ	8
Տխունիք	12
Արածի	12
Թործողու	6
Դաստակերտ	10
Գրուակ	6
Մեծիք	12
Պիսակ	6
Աղամամարամ	6
Խուրեք	6
Յօղունի	10
Մորենի	12
Արեւէս	7
Բնունիք	6
Արծէք	10
Աթղէք	12
Ծննի	12
Որդիքիք	12
Ոգիկի	10
Բշտկամայրի	12
Գետակից	12
Բղեան	6
Խանք	12
Ործաբեր	12
Ծաղկայ	12
Կորովի	12
Ծեղծի	12
Կիրակոսիկ	12
Բունակոն	12
Ագարակիկ	7
Կամավանք	10
Գայլոց վանք	10
Վասակակերտ	12

Մուցք	10
Շաղատ	12
Շաղատոյ վանք	6
Ապարանից գետ	10
Շոքար	10
Մեծածոր	10
Փեմեականոց	6
Վաղատին	12
Աղիտու	12
Գոմեր	7
Կուրավանք	7
Կաքաւարտի	12

Ա Յ Լ Ա Խ

Քաղատակ	12
Շաքէ	12
Ջաքէի վանք	12
Լերին վանք	12
Դաստակերտ	10
Անգեղակոն	10
Քարունք	10
Բորտի Երբքին	12
Բորտի Վերին	12
Գղլրնոտ	6
Բիւրոտի վանք	6
Խղոտամաղք	12
Սարափարախ	6
Ուռական գետ	10
Վինական գետ	10
Գոնածոր Երբքին	7
— Վերին	10
Որդանայր	10
Ականք	10
Չկնարած	12
Մեծածոր միւս	12
Չղանայրեանք	10
Կոռոշովոր	7
Սապատածոր	8
Բողոտիջուր	6

Ծրուկի փոքր մաս մը վերջին դարերու մէջ առանձին անուամբ կը կոչուի Վերին ձոր, և է Լորու գետածորը՝ Տաթեւի և Այրիչայի մէջ տեղ: Հռչակաւոր Որոտան գիւղի անուամբ, յետին դարուց մէջ իր սահմանները կը կոչուին Գաւառ Որոտան: Տաթեւու եկեղեցւոյն հարկերու նորագոյն ցուցակաց մէջ, Սիսիանու և Վերի ձորի գաւառաց կամ վիճակաց մէջ, վերոյիշեալ ներէն զատ կը յիշուին նաև հետեւեալ գիւղերը:

Տնկալափոս	Խարթանց, Խորթանց
Բարձրաշէն	Մխուր
Սլակի	Գեղեղանց (Գոթաձոր ?)
Կարմիրշէն	Շինամաղ
Կլեանց	Շինատեղ
Ինձանց	Սլանձ
Սրուճլուն	Սուարանց
Խունձուղ	Սլէլուա
Փուլ	Սլխամեան
Բերդատակ	Տանձատակ
Պաղարչայ	

Այս գիւղերէն շատերը այժմ եւս ծաւփ են նոյն անուամբ. կան եւ շատ գիւղեր որոց անուանք այլափոխուել են: — Ինչպէս Սիւնեաց աշխարհական գահն, նոյնպէս և եպիսկոպոսին կամ եպիսկոպոսապետի աթոռը հաստատուած էր գաւառիս Շաղատ քաղաքաւանի մէջ, որուն երէցներն եւ նախապատիւ և նախաթոռ հաստատուեցան Սիւնեաց բոլոր երէցներէն, Գ դարու վերջերը, ուրացեալ Վասակայ Բարիկ հօրէն, և նոյն կարգը ու կանոնները զոր սահմանած էր Հ. Տիրոտ եպիսկոպոսը, Կ'ըստի, թէ հաստատ պահուել է մինչև 300 տարի: Այնուհետեւ աշխարհական գահն Վայոց ձոր փոխադրուելով, եպիսկոպոսական աթոռն ալ Շաղատէն վերցուցին և ընչ վերջը հաստատեցին Տաթեւի մէջ: Եղուկի Մանկիկ անուն քորեպիսկոպոս մը կը յիշուի 841 թուին:

Գաւառիս մէջ էր նաև Սիւնեաց հռչակաւոր Վարդապետարանը, որ հաստատուած կը համարուի Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ժամանակէն, որ և մեծ հռչակ ունեցած է երեք կամ չորս դարու միջոց. վասն զի ոչ միայն Ե և Զ դարերու մէջ կը հռչակուին անոր վարդապետները և ընթերցողները, Պետրոս և Վրդանէս, այլ նաև Է. դարու սկիզբը. նոյն ատեն Կոմիտաս կաթողիկոսը հոս զրկեց իրեն եղբորորդին Թեոփորոս ուսման համար. ու թերորդ դարու սկիզբը, աշխարհին իմաստասէրներէն գլխաւորը՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս, հոն սորվեցաւ նախ Մովսէս եպիսկոպոսի մօտ: Նոյն դարու կիսուն ֆովակիմ եպիսկոպոսի և Ատրնեբսեհ իշխանի օրով, « գլխաւորապետութեանն Սիւնեաց զնախագահութեանն զնիստ՝ հրամայեցին Գեորգեայ Շաղատայ վարդապետի. ընդ որ յոյժ զհարեալ փառափ Ոյծեցոյ Սիոնի վանականի՝ ահամայ գնաց, և ոչ ինչ ումեք ի ժողովոյն փոյթ գայնմանէ լինէր »: Յաջորդ դարու վերջերը, Սիւնեաց եպիսկոպոսարանը Տաթեւ փոխադրուելով, հոն փոխադրուեցաւ նաև աշխարհին վարդապետարանը: — Սխալան, 207—209:

ԵՂՈՒԿ. Տես ԵՈՒԿՐՈՒԿ:

ԵՄԱԿ. — Այս անուամբ, կոչուած է երբեմն Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէկ մասը, որ կը սկսէր Օրդակլուի մօտ եղած Գանձավանքէն և կը հասնէր մինչև Սևանայ ծովակի արեւմտեան եզրը:

ԵՄԱԿ. Տես ԵԱՂԿԷՈՅ:

ԵՄԱԿԱՀՈՎ. — Գիւղ Արցախի Խաչեն գաւառի. հիմնուած է դէպի Արծաթասար երկնցած լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտը, Առաջածոր գիւղի և Շահմասուր շինի միջև: Բերքերն են ցորեն, գարի, կորեկ և խաշխաշ: Բնակիչք 423 հոգի են, բաժնուած 40 տան. ունին Ս. Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը: — Անկուեր կոչի. կը գտնուի հին եկեղեցիս Եմակահողի մօտ. այսպէս կը կոչուի օծուած չըլլալուն համար: — Վաճառ անուամբ աւերակ գիւղաքաղաքս կը գտնուի Եմակահողի դիմաց Վաճառ առուի ձախակողմը. ուր Կ'երեւին աւերակաց հետքեր, տներու տեղեր, խանութներու և այլ շինութեանց քարուկիր մնացորդներ: Ինչպէս անունը և աւերակները ցոյց կու տան, սա է Զաւլան իշխաններու գիւղաքաղաքը: Ընդարձակ է նաև Վաճառ գիւղաքաղաքիս հանգստարանը, որուն մէջ սրբատաշ քարով կառուցուած է եկեղեցի մը, 9,8 մետր երկայնութեամբ, և 6,15 մետր լայնութեամբ: Հիւսիսային խորհրդարանի ետեւ կայ գաղտնի մուտք և անյայտ պահարան մը: Տաճարիս հարաւային կողմը, գրեթէ պատկից շինուած է սրբատաշ քարով երկայարկանի փոքր մատուռ մը: Գետնայարկի մէջ կայ գերեզմանի նման շէնք 'ը' որ ուխտատեղի է. փլած է մատրանս հարաւ արեւելահայեաց կողմը: Տաճարի արձա-

նագրութենէն կը յայտնի, թէ շինուած է 2 (= 1251) թուականին, Զաւալ Գաւլայի ամուսին Մամբան թագուհիէն: Դրան աւելցնելով սեմի վրայի արձանագրութեամբ եկեղեցւոյս նուիրեր է ոմն Գրիգոր որդի Զաջուայ, Աւանախոռի երկիրը: Սարգիս ոմն Կարնեցի սալեր է եկեղեցիս և իր յիշատակարանն գրեր է տաճարի արեւմտեան կողմը: Փոքր մատրան արեւմտահայեաց ճակատին կայ նուիրատուութեան յիշատակարան: Կայ նաև, Հասանայ յիշատակարան մը ՈՂՔ (= 1229) թուականաւ, որով կը յայտնէ, թէ ինքն շինած է եկեղեցիս Ս. Ստեփանոսի անուամբ, երբ այս տեղս յայտնուեր է Նախավկայի մասունքը: Վերոյիշեալ տաճարն ևս նուիրուած է Ս. Ստեփանոսի: Եկեղեցւոյս հիւսիսային կողմը արտաքուստ կայ նշանաւոր մահարձան մը, որուն վրայ քանդակուած են երկու գեղեցիկ խաչեր: Երկար արձանագրութիւն կայ խաչերու պատուանդանի վրայ, բայց ախոս՝ որ տեղ տեղ եղծուած լինելով, չէ կարելի ամբողջապէս ընթեռնուի: — Արցախ, 183-184:

ԾՄԲՈՑ ԳԻՒՂ. — Կը յիշէ Ասողիկ Տուրուբերանի Ապահունեաց գաւառի մէջ. «Էւ չուեալ երթան ի գաւառն Ապահունեաց, բանակին յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղով մի, ի սահմանս գեղջն Ծմբոյ»:

ԾՄՈՅ կամ ԾՄՈՒ ԲԵՐԴ. — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ կը թուի ըլլալ բերդս, զոր առաւ իննեորորդ դարու մէջ թէոփիլոս կայսրը:

ԾՆԱՒՈՐ, ՄՆԱՒՈՐ կամ ԶՆԱՒՈՐ. — Գիւղ թորթումայ հարաւային արեւմտեան կողմը. բնակիչք թուրք են:

ԾՆԾՂԿՈՒՅ ԵՐԿԻՐ. — Էջմիածնի ձեռագրաց ցուցակի մէջ կը յիշուի Մաշտոց մը՝ գրուած «ի գիւղն Հարթանոյ յերկրին Ծնծիկոց». այս երկու անուններն ալ տարակուսական են և յայտնի չէ տեղերնին:

ԾՆՆԴՈՑ ԱՆՏԱՌ. — Այս անուամբ անտառ մը կը յիշուի Այրարատայ Արշարունեաց գաւառին մէջ, որոյ մասին յօդոյնացին (Բ. ԽԱ) հետեւեալը կը գրէ. «Տնկէ (Երուանդ) և մայրի մեծ ի հիւսիսոյ

կողմանէ գետոյն, և որմովը ամրացուցանէ արգելլով ի ներքս այժեմուսնս երագունս և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիւս և վարազս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լիցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց»:

ԾՆՆԻ. ՏԵԱ ԾՂՈՒԿ:

ԾՆՈՏԿՈՅՍ. — Այս անուամբ գիւղ կամ ագարակ մը կը յիշուի Այրարատայ Գաւրեղէնք գաւառի մէջ, զոր ոմն Ժամանակաւ նուիրեր է Թաթլոյ վանաց:

ԾՈՒԲ կամ ԾՈՒԲՈՓՈՐ. — Գուգարաց աշխարհի հին գաւառներէն մին, Բողնոփոր և Չորոփոր գաւառաց մէջ տեղ: Գաւառիս այժմ կը համապատասխանէ Շուլավէրի վիճակը կամ հասարակութիւնը: Մէջ տեղէն կ'անցնի Շուլավէրի գետը, գլխաւոր տեղն է Շոշաւիկ: Պատմութեան մէջ քիչ անգամ կը յիշուի անունս. որ գրուած է նաև փ գրով, Ծոփ և Ծոփափոր: Նախ Վաղարշակ թագաւորը ուրիշ գաւառաց հետ կալուած տուաւ Գուգարայ, որ տիրեց Զաւախքէն մինչև Գուգարաց արեւելեան սահմանները. Արշակունիներէ վերջ տիրեցին Վրացիք, և մասն կը համարուէր Սոմխէթ աշխարհի Բոջալու գաւառին. թէպէտև Բագրատունիները ժամանակ մը տիրեցին Սոմխէթի, բայց քիչ վերջը դարձեալ Վրաց իշխանութեան են. թակայ եղաւ:

Գաւառակիս հին գլխաւոր շէնք կը կոչուէր Ծոր, որուն անուամբ կոչուեր է և գաւառակն. այժմ այլազգիներէն կը կոչուի Կիշլիւ—պաղ կամ Գիշլ—բաղի՝ վարդերու շատութեան պատճառաւ. կ'իյնայ վտակի մը հիւսիսակողմը: Անշուշտ այդ վտակն և կամ այժմեան Շուլավէրի գետը, ի հրնումն կը կոչուէր Ծորաց գետ: Գիւղս ունի քիչ թուով հայ բնակիչներ: Զաւալեանց (Բ. 98) Ծոր գիւղի նկարագիրը կ'ընէ հետեւեալ տողերով. «Աւերակ մեծի գեղջս է ի ստորոտ լեռինն Լալուարայ, յարեւելից հիւսիսոյ, հեռի ի Սանահնոյ տառն և հինգ ասպարիզաւ ի միում լայնարձակ հովտի, շրջապատեալ թաւանտառ լեռամբք: Ունի զհոյակապ եկեղեցի շինեալ ի կոփածոյ քարանց, բայց այժմ աւերակ, ջուրն

առողջարար, երկիրն արգաւանդ և լի այգետեղօք, իսկ այժմ աւերակ։ Զորոց բազմութենէ վկայեն արդէն կրաշէն աւերակ հնձանք։ Ի գագաթ լեռինս է ամրաշէն բերդ, պնդեալ կրաշաղաղ պարսպօք, բրգօք և աշտարակօք, ի յերկից կողմանց, իսկ յարեւելից հարաւոյ է միապաղաղ անմատչելի քար, որոյ յատակն հայի յանդունդս ձորոյ, ի սիրտ որոյ է այր դարանանման և ի նմա դուռն փոքրիկ, ամրացուցեալ մեծամեծ վիմօք, սակաւիկ թողլով ի նմա անցս։ Արդէն խանգարեալ ճանապարհաց միայն թռչնոց է մերձենալի։ Յերկուց կողմանց այսր բերդի իջանեն հովիտը բարերբք, և երկարեալ ձգին, մինն՝ ցգետն Սանահնի, և միւսն ցգետ Լքնաս։ Ի սմին տարածութեան երեւին տեղիք բազմաւոր բնակչաց բայց այժմ ըստ մեծի մասին աւերակ»։ Վրաց Գէորգի թագաւորը ժԲ դարուն Յորայ բերդը հանդերձ իրեն սահմաններովը պարգեւեց Հայոց Սմբատ իշխանին Ուքանայ որդւոյն և անոր որդին՝ Նաջմաղին մասն հանեց Հաղբատայ վանքին, ինչպէս որ կը տեսնուի իրեն Ոկ (= 1211) թուականաւ արձանագրութեանէն։

ԾՈՐԻ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ։

ԾՈՐՈՓՈՐ. Տես ԾՈՐ։

ԾՈՒԱՅԻՔ. Տես ԾՈՎԴԵԱՅԻՔ։

ԾՈՎԱՋԱՅԵԱՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ. Տես ԿՐԹՈՒՆԿ ՎԱՆՈՒՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ։

ԾՈՎԱՏԵՂ. — Գիւղ Արցախի Վարանդայ գաւառի. շինուած է սարի մը հիւսիսային կողմը, Հիրհերի մօտ։ Տեղական բերքերէն նշանաւոր են տանձն ու խնձոր. պատուական է օդն, կլիման, տեսարանն ու ջուրը։ Բնակիչք 582 հոգի են, բաժնուած 86 տան. ունին Ս. Աստուածածին անուամբ քարուկիր եկեղեցի մը։ Գիւղիս մօտ կան երկու ամենափոքր լճակներ։ — Երկրագործի մօտ արեւելեան կողմը բլրան մը վրայ կը գտնուի Կալմիթ եկեղեցի կոչուած Մէլիք փաշայեանցներու դամբարանը։ Ստորերկրեայ է և բաղկացած է չորս պատկից մատուռներէ, որոնք իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունին միջնադռներով։ Մատուռներս խիստ մութ, խոնաւ և ան-

մաքուր վիճակի մէջ կը գտնուին. եղած արձանագրութիւններէն շատերը մաշած և տեղ տեղ եղծուած են. ծանօթ արձանագրութիւնք կը վերաբերին ժԶ դարու Դամբարանիս շուրջն ալ կան գերեզմաններ, որոնց մէջ կը տեսնուին նաև խաչազարդ տապանաքարեր։

ԾՈՎԴԵԱՅԻՔ, ԾՈՒԱՅԻՔ կամ ԾՈՒԵՔ. — Հին տոհմ Հայոց, սերած Սիսակայ զաւակներէն, որոնց գաւառը կը կոչուէր Աշխարի Ծովից կամ Ծաւղէացոց։ Ծովդդէացիք կը բնակէին Բաղասական դաշտը և Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւահայկաց լանջերը, Կուր գետի Ալազան և Կախաւան գետակներու միջավայրը։ Այս ազգը և աշխարհը ևս նուաճուած էր Հայոց աշխարհակալ իշխանութեան ներքոյ, այնպէս որ Գ. դարու սկիզբն ևս՝ Տրդատ թագաւորը Ս. Գրիգորի ուղեկիցներուն հետ Կեսարիա կը զրկէ, Ուտէացոց և Գարդմանացոց իշխաններէն զատ, երկոտասան ներքող իշխանն իրաւէացոց։ Վարդանանց օրով ուրիշ տոհմերու հետ ասոնք ալ միաբանած էին Հայոց. իսկ անկէ վերջ աւսոնց անունը ալ չի լսուիր, յայտնի է, թէ ուրիշ մերձաւոր համանման ազգերու հետ խառնուել են Աղուանից հետ։

ԾՈՎԵՐ. Տես ՏԱԹԵՒ։

ԾՈՎՔ, ԾՈՎ, ԾՈՎԱԿ. — Զորքորդ Հայոց մէջ, խորքերդէն ութ ժամ հեռու դէպ ի արեւելեան հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու ճամբուն բերանը կը գտնուի լճակ, որ երբեմն նշանաւոր էր իր պատմական զգեկոյն և Ս. Նշան վանքովը։ Զուրը վրձիտ՝ բայց քիչ մը լեղի է. նաւակով չորս ժամ կը տեւէ երկայնքը և մէկ ժամ լայնքը, իսկ խորութիւնը տեղ տեղ մինչև 170 զրկաչափի կը հասնի. ջրերը թէ իր մէջէն կը բղխեն և թէ ջրջակայ լեռներէն մէջը կը թափին։ Լճակիս հարաւային ափը շինուած է համանուն Ծովք կամ Կեօթիկ գիւղը, զարդարուած ծառատունկերով. գիւղի հանդէպն է կղզին հինաւորաց պատմական զգեակովը, որ նախ թերակղզի եղած է, կից այժմեան գիւղին, բայց երբ հետզհետէ ջուրը կտրեր է ցամաքին պարանոցը, զգեակի բնակիչք դուրս ելեր և

հաստատար են արդի կէօլճիւկ գիւղը: Գ. Վ. Սրուանձտեանց, իր Թորոս Աղբօր մէջ 1884ին կ'ըսէ, թէ կէօլճիւկի բնակիչք ամբողջ հայ են, իրր 60 տուն, և նոյն ժամանակի ծերունիք պատմեր են, թէ իրենք ծնած են ի զղեակն և մկրտուած Ս. Նշանի աւազանին մէջ. այս փոփոխութիւնն հազիւ 70 տարի կայ որ եղած է: Լճակը զանազան թռչուններու հետ ունի նաև քանի մը տեսակ ձկներ, զորս ուռկանով կ'որսան ծովեցիք. մեծ քանակութեամբ կը բռնեն Խոռոս կամ Խայտոս անունով մանր ձկներ, և աղելով կը չորցընեն ու կը պահեն ամբողջ մերձակայ գաւառաց բնակիչք: Գիւղէն նաւակով քառորդ ժամու ճանապարհ հեռու է կղզին, որ իսկապէս ապառաժի մը կոտոր է, որուն հողային մասերը լափեր է ջուրը. այս քարին վրայ կը տեսնուին որմունք փլած տաճարին Ս. Նշանայ: Տաճարին սեմէն դուրս ցիր ու ցան քանի մը գերեզմաններ կը նշմարուին քահանայից և կրօնաւորաց: Տխուր տպաւորութիւն կ'ընեն այցելուին, կիսակործան տաճարի քակուած կամարն և աստ անդ գլորուած զիգուած քարերն: Յաւալի է ըսեն, թէ այդ աւերակացեալ վանքի քարերու վրայ կը պակսին պատմական յիշատակարաններ, միայն ծանօթ են մէկ երկու աննշան արձանագրութիւնք:

Ծովաց հոշակաւոր զղեակն և իւր Ս. Նշանայ վանքը՝ այսօր մեծ մասամբ, ծովակուր եղած են և ֆնացածներն ալ ընդ փոյթ պիտի ծածկուին ջրով և անհետանան, վասն զի ջուրերը օրէ օր կ'աճին և կը բարձրանան. ապագային եթէ փտակներ հոսեցընեն այդ ծովակէն, մեծ զանձեր և հնութիւններ դուրս պիտի գան ջրոյ տակէն: ԺԲ դարու սկիզբը Ծով կամ Ծովք զղեակին մէջ կը նստէր Գրիգորիս Պահլաւունի կաթողիկոսը և իւր եղբայրը Ներսէս Ծնորհալի, տեղւոյն ամուր դրիցը պատճառաւ, անոր համար զղեակը կոչուեցաւ նաև Կարադրիկոսի Քար: Երկար ժամանակ այս տեղ չմնաց կաթողիկոսական աթոռը, և փոխադրուեցաւ Հոռմկլայ: Այնուհետև Ուռհայեցւոյն պատմութեան համեմատ, «Տէրն Անտիոքու որ և բրինձն կոչի՝ և

անուննորա Սիր Ռնաղտ, իջանէր (1161ին) ի Տւրայ երկիրն և ի բերդն կաթողիկոսի որ կոչի Ծով, ասպատակս արեւել ի շուրջակայ երկիրն, աւար առնելով և գերելով զԹուրքմանն, զոր գտանէր ի սահմանն»: ԺԳ դարու սկիզբը Իկոնիոյ Էլայէտին սուլտանը տիրեց նաև Ծովուց զղեակին Իփրատացուց ուրիշ կողմերու հետ: Պատմութեան մեզ աւանդածներուն նայելով, ու մանր տարակոյս ունեցած են, թէ Ծնորհալոյ հօր Ապիրատ իշխանին կառուցած զղեակը, կամ Գրիգորիսի ու Ներսիսի ծնած վայրն ու կաթողիկոսական աթոռ՝ չըլլար այս Ծովը զղեակը. այլ զանազան յիշատակներէ և պարագաներէ կը հետեւցընեն, թէ Ապիրատին կամ Ծնորհալոյն Ծովը զղեակը պէտք էր գտնուէր Մարաշու սահմանին մէջ և Սեաւ լեռան մօտ. կամ՝ գտնուելու է ճօնլիւններու երկրին մօտ, և այլն: Սակայն ինչպէս յայտնի է, Մարաշու քովեր լիճ կամ ծովակ չենք ունեցած և չունինք, իսկ Խարբերդի այս ծովակը իրատ մօտ է Սեաւ լեռան, որ է Աղճատաղ, որուն մէկ ծայրը կը վերջանայ Երզնիս—Խաւս ըսուած ընդարձակ և ամայի դաշտավայրը, և Երզնիս—Խաւս Եփրատով բաժնուած է Խարբերդէն: Մեր այս Ծովը ունի կարճ գծով Սեաւ լեռան հետ հաղորդակցելու ճանապարհներ, և աւելի կարճ Հոռմկլայի հետ, միօրեայ գնացիւք: Աղճատաղ երկարօրէն կը ձգի մինչև Մարաշ. Խարբերդը շատ հեռու չէ Մարաշէն և իրրև մերձաւոր՝ շատ յարաբերութիւններ ունեցած է Կիլիկիոյ և Խաչակիր պետաց հետ մինչև իսկ Եգիպտոսի Սուլթանին, Հալէպի ամիրայից և Քրանկ իշխանաց, Անտիոքի և Եզեմիոյ տիրոջաց հետ:

Դեռ անցեալ դարու սկիզբները Ծովք կղզեկի մէջ կային 60 տուն հայ բնակիչներ, որոնք մեծաւ մասամբ արհեստաւոր էին, ոստայնանկ, ներկարար և դերձակ: Կղզիէն ցամաք փոխադրուելով բնակիչք, հին Ս. Նշան եկեղեցին քանդեցին և անոր քարերով շինեցին համանուն նոր եկեղեցի մը, յորում կը պահուի մեծ երկաթէ խաչ մը և մէջը ագուցուած է մետաղեայ մասն ինչ այն կոնքին, յորում Քրիստոս լուաց

աշակերտաց ոտքերը. այս Ս. Նշանին շատ ուխտաւորներ կը գիմեն շրջականերէն: Գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ կան միայն երկու ձեռագիր տետրարան. բնակիչք կ'աւանդեն, թէ զրքեր և այլ թանկագին իրեր կը պահպանուին Բարձրահայեաց վանքը: — Թորոս Աղբար, Բ. 95-101:

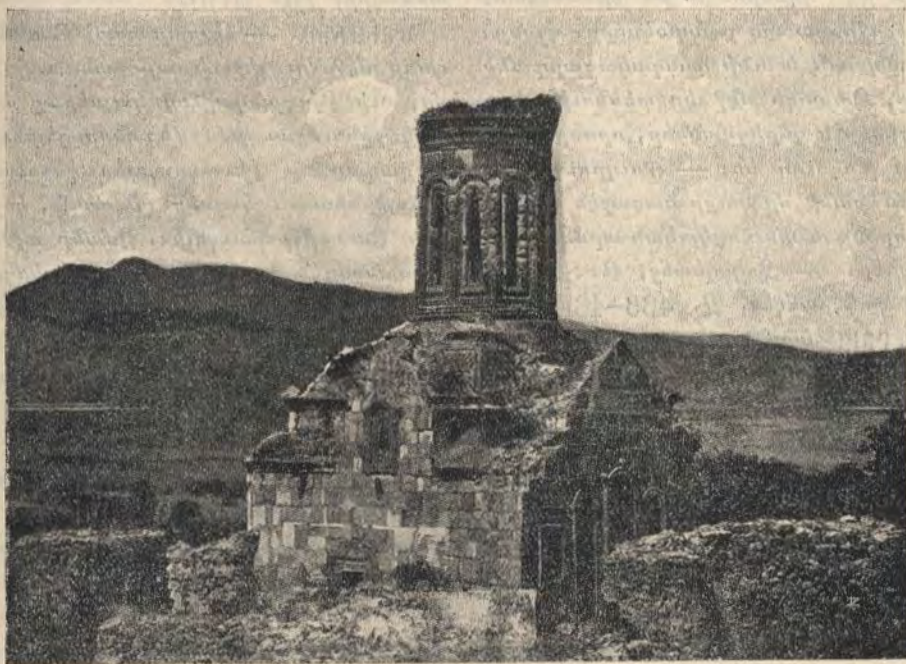
ԾՈՐԾՈՐ. — Հին գիւղ Վասպուրականի Արտազ գաւառի մէջ:

ԾՈՐԾՈՐՈՒ ՎԱՆՔ. — Հին վանք Վաս-

ԾՈՒԱՆ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ մը Սիւնեաց Նախճատան գաւառի մէջ:

ԾՈՒԱՆՑ կամ ԶՈՒԱՆՑ. — Գիւղ Կարնոյ արեւմտեան հիւսիսային կողմը: Այժմեան բնակիչք այլազգի են:

ԾՈՒԿՐՈՒԿ կամ ԾԿՐԻԿ. — Այժմ այլազգաբնակ գիւղ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ. Գուրտ-գուլագ այլազգաբնակ գիւղէն մղոն մը հեռու կայ փոքրիկ եկեղեցի մը ամայի ՌՃՊ և ՌՃՁԵ թուական-

93. Ծուղբուղաշէմ:

պուրականի Արտազ գաւառի մէջ, վերոյիշեալ գիւղի մօտ: Երզնկացի Մատթէի մեկ նութեան յիշատակարանին մէջ կը յիշէ վանքս, իրեն համար գրած միջոց. «Ես նուաստս ի Քրիստոս... Յովհան Երզնկացի սպասաւոր բանի բնակեալ ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի վանս Ծործորու կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս»: Երկար ժամանակ հոս բնակելուն համար Յովհան՝ կը կոչուի նաեւ Ծործորեցի, այսպէս նաեւ Յովհաննու ժամանակակից Արտազու Զաքարիա եպիսկոպոսը:

ներով և համառօտ անթուական արձանագրութեամբս. «Յիսուսի Քրիստոսի հրամանաւ, մեք Ծուղբուղայ շամաւարս կանգնեցինք Թուխմանուկ եկեղեցիս յիշատակ հոգոց մերոց»:

ԾՈՒՂ. — Սակաւարնակ Հայոց գիւղ Շատախու:

ԾՈՒՂՐՈՒՂԱՇԷՆ. — Հին և այժմ բուրովին անխնամք մնացած վանքս կը գտնուի Պոռչալու գաւառի կրկին Բոլնիս գիւղերու մէջ տեղ, անտառապատ բլրի մը լանջին վրայ: Եկեղեցին շինուած է համակ կարմիր տաշած քարէ, երկու ամ-

բողջական և չորս կիսասիններու վրայ կը բոլորուին արարական կամարներ, իրենց վրայ կրելով տաան պատուհանով զարդարուած գլանաձև բարձր կաթուղիկէն։ Սեղանի երկու կողմերը կան մէկ մէկ երկյարկանի խորաններ, կլոր պատուհաններով։ Հիւսիսային և հարաւային կողմերն եւս կան մէկ մէկ խորաններ, որոնցմէ հարաւայինը քանդուած է։ Ունի երկու դուռ հարաւային և արեւմտեան կողմերէն, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած։ Հիւսիսային եւս թէ՛ դռներու և թէ՛ պատուհաններու շուրջը պատող քանդակները։ Վանքս պարսպապատ է և ունի քանդակազարդ մեծ դուռ մը։ Պարսպի մէջ կը տեսնուին խրեցներու տեղեր և գերեզմաններ, որոնք այժմ անխնամ թողուած են։ — Ծուղրուղաշէնի մօտ կան քանի մը փոքր սագաշէն եկեղեցիներ, որոնք ունին հայկական արձանագրութիւններ։ — Զարպիսեց, Բ. 85-87։ Ազգագրական հանդես, Զ. 433-434։

ԾՈՒՂՐՈՒԹ կամ ԾՈՒՂՐՈՒՏ. — Գիւղս կը գտնուի չորս վերստ հեռու Ախալցխայէն դէպի արեւմտահիւսիս, բլրակներու միջեւ։ Հիւսիսային կողմը կը բարձրանան Քօրլիանի անտառներով ծածկուած լեռները։ Ունի 71 տուն, որոնցմէ միայն 5ը թուրքաց են, որոնք գիւղէն քառորդ վերստ հեռու ունին իրենց փոքր, գիւղէն բաժնուած թաղը։ Բնակչաց նախնիք գաղթած են Բասենէն անցեալ դարու երկրորդ քառորդին։ Մինչեւ այսօր հաստատուն կը պահեն իրենց սովորութիւնները։ Ախալքալաքի վիճակի ժողովուրդը, որ գաղթած է միեւնոյն տեղէն, այսօր սկսեր է գանազանուիլ իր տարագով, իսկ Ծուղրութցի հայը մինչեւ այսօր պահեր է իր հին հագուստի ձևը։ Տեղւոյս ժողովուրդը բաց ի երկրագործութենէ և անտառէն փայտ կրտրելէ, կը պարապի նաեւ քարհատութեամբ, որ իրեն եկամուտի գլխաւոր աղբիւրներէն մին է։ Գիւղիս հիւաները և քարտաշները Ախալցխայի մէջ առաջին տեղը կը բռնեն։ Ծուղրութ՝ Ախալցխայի գաւառի հայ գիւղերէն ամենահարուստն է։ Բնակչաց մէջ կան բաւական կարողութեան տէր անձինք։ Երուսաղէ գիւղիս հողն ու ջուրը։ Վերջին

քսան տարիներու մէջ սկսան պարտիզ պանութեամբ եւս զբաղիլ և բաւական յաջողեցան։ Ծուղրութի եկեղեցին բաւական գեղեցիկ և նոր շինութիւն է։ Այս եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուի հին մագաղաթեայ գրչագիր աւետարան մը, որ քանի մը անգամ լրագրութեան նիւթ եղած է, իբրեւ յարգի հնութիւն մը, զանազան գունաւոր պատկերներով զարդարուած։ Գրուած է Մեսրոպեան գլխագրերով, 974 թուին։ — Նոր Դար, է. 171։ Արարատ ամսագիր, ԼԱ. 519։

ԾՈՒՄԻՆԱ. — Այրարատայ Բասեն գաւառի մէջ կը յիշուի այս անուամբ տեղ մը, ուր Բիւզանդացւոց կայսերաց ժամանակ շինուեցաւ կամ վերանորոգեցաւ բերդաքաղաք մը՝ Լեւոնոպոլիս կոչուած, և Յուստինիանոս կայսեր անուամբ, կոչուեցաւ Յուստինիանոպոլիս։ Ոմանք այժմեան Հասանգալէն կը համարին այդ բերդաքաղաքը և այլք Զուին գիւղը, իր աւերակ բերդովը։ Ծումինայի տեղը տակաւին երկրայական է և որոշ չի գիտցուիր. յատուկ քննութեանց կը կարօտի։

ԾՈՒՆԴԱ. — Գիւղ Ախալքալաքի գաւառի, որուն գրեթէ կեղրոնը, բլրակի մը վրայ կը բարձրանայ հին եկեղեցի մը, կարմիր քարերով շինուած, որ չորս սաժէն երկայնութիւն և երկական սաժէն լայնութիւն ու բարձրութիւն ունի։ Չեղունը բոլորակաձեւ է առանց գմբէթի։ Գեղեցիկ են արեւելեան և արեւմտեան պատերու մէջ բացուած պատուհաններու եզերքները։ Արեւմտեան պատի պատուհանի ներքեւ քանդակուած է ողկոյզներով պատած խաչ մը՝ հանդերձ վրացերէն Մեսրոպեան տառերով անվերծանելի արձանագրութեամբ։ Հարաւային որմի կից է գաւիթը՝ որ եկեղեցւոյ հաւասար և անկէ աւելի գեղեցկաշէն է։ չորս սիններու վրայ կը բոլորուին բարակ կամարներ, որոնց վրայ կը բարձրանար երբեմն գմբէթը։

ԾՈՓՔ, ԾՈՓԱՅ ԱՇԽԱՐՀ կամ ՉՈՐԻՈՐԻ ՀԱՅՔ. — Մեծին Հայոց հարաւային արեւմտեան ծայրը կը գտնուի Ծոփաց կամ Չորրորդ Հայոց նահանգս, իրեն սահման ունենալով արեւելքէն Տուրքերեան, հա-

բաժնի Աղձնիք, հիւսիսէն Բարձր Հայք և արեւմտեան կողմէն Եփրատ գետը՝ որ Մեծ Հայքը փոքր Հայքէն կը բաժնէ: Երբ փոքր Ասորի մէջ եղած Հայոց երկիրները Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք բաժնուեցան, այս Ծոփք նահանգն ալ Չորրորդ Հայք ըսուեցաւ: Ծոփք նահանգի անուան ծագումն ծանօթ չէ. այս միայն յայտնի է, որ շատ հին անուն է, և հին ու նոր գիտուններէն շատերը կը կարծեն, թէ այս այն երկիրն է, որ Սուրբ Գրոց հայերէն թարգմանութեան մէջ կը յիշուի Սոպիւր Սոփր անուամբ, ըստ յունականին Σοββα, ըստ լատինացւոյն Syria Sobal, որուն թագաւորները Ռովամ և որդին Աղբազար սրտեռազմեցան Հրէից նորահաստա թագաւորներու հետ: Թէ և ոմանք Սուր կը դնեն հիւսիսային Արարիոյ ձէպէի մէջ, և ոմանք ալ Բերիոյ կողմերը, սակայն հիններէն նշանաւոր մարդիկ, ինչպէս Յովսէփոս, Ս. Եփրեմ, և Ս. Գրոց նոր հրատարակիչներէն Վանայ, Ժաքէ և ուրիշներ, Ծոփաց կողմերը կը դնեն Սուր: Հին ժամանակներէն սկսեալ զատ և առանձին աշխարհ մի էր սա և Արամ նահապետի օրով միացաւ Հայոց Մեծաց հետ. բայց յետոյ և Արշակունեաց վերջին դարերը՝ ստէպ կը զատուէր բուն Հայքէն: Նահանգիս նախարարը աւագագոյն նախարարներէն և բղերիներու ու կողմնակալներու կարգէն էր: Ծոփաց իշխանի զօրութիւնը և աշխարհակալութիւնները՝ կը վկայեն այն մայրաքաղաքները զորս առած էր ուրիշ գաւառներէ, վասն զի Տիգրանակերտ և Եփրակերտ հարաւային և արեւելեան կողմը, օտար նահանգներու քաղաքներ էին, որոնք յետոյ Արշակունեաց օրով Ծոփաց իշխանանիստ քաղաքներ եղան: Կանխաւ խարբերդ կը համարուէր Ծոփաց մայրաքաղաքը. Արշակունիներու սկիզբը Ծոփաց մասն եղած է հիւսիսային կողմէն Բարձր Հայոց Եկեղեցաց գաւառը, և արեւմտեան կողմէն Եփրատէն անդին, իրեն յատուկ մարզեր ունէր, զոմանս զնով զնած և զոմանս զէնքի զօրութեամբ նուաճած:

Բուն Ծոփաց աշխարհի կամ Չորրորդ

Հայոց մէջ յայտնի են գլխաւորաբար ութ գաւառներ. Ա. Ծոփք՝ որուն անուամբ կոչուեցաւ ամբողջ նահանգը և երբ իշխանութիւնը ընդարձակեցաւ ըսուեցաւ նաեւ Ծոփաց աշխարհ. կը կոչուի նաեւ Մեծ Ծոփք, վասն զի ոչ միայն ընդարձակութեամբ մեծ էր և գրեթէ բովանդակ նահանգին կէս մասը ունէր, այլ և երկու մասի կը բաժնուէր, վերին և փոքր մասը Արածանուց հիւսիսակողմը կոչուեցաւ Ծոփք Շանունեաց, և չորրորդ դարէն սկսեալ առանձին իշխաններ ունէին իւրաքանչիւր մասերը: Երկրորդ գաւառն է Հանձիթ կամ Անձիթ որ և Անձուայ երկիր, գրեթէ նահանգին մէջ տեղը: Հանձիթայ հիւսիսային արեւելեան կողմը կը գտնուի երրորդ գաւառն Պաղնատուն կամ Պաղին՝ գլխաւորաւորն անուամբ: Ասոր արեւելակողմն է չորրորդ գաւառն Բալսափիս՝ Բալու ամուր քաղաքի անուամբ: Նահանգիս հիւսիսային արեւելեան կողմը կ'իյնայ հինգերորդ գաւառն Խորնայն, որ արեւելակողմէն սահմանակից է Տուրուբերանի և արեւմուտքէն Բարձր Հայոց: Ասոր հարաւային կողմն է վեցերորդ գաւառն Հաշտեանք՝ որ կ'իյնայ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի արեւմտակողմը: Խօթներորդ և ութերորդ գաւառներն են Դուլիք և Դեգիք: Այս գաւառներու դիրքերը, մենք որչափ որ Զանալինը հիններէն առնելով նշանակել, սակայն ստուգելու և ճշդելու տակաւին կարօտ են: Ըստ Հ. Ալիշանի, Ծոփաց աշխարհի կամ Չորրորդ Հայոց գաւառական բաժանումն հետեւեալ ցուցակի մէջ կը տեսնուի, հանդերձ նոր վիճակներովը:

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՀԻՆ ԳԱԻԱՌՔ

ՆՈՐ ՎԻՃԱԿՔ

Ա. ԻՌԲԵՆԱՆ	ԿԵՂԻ, ԱՌԻՆՃ
Բ. ՀԱՇՏԵԱՆՔ	ԱՊԱՂՁՈՒՐ, ԽՈՒԼՓ
Գ. ՊԱԼՆԱՏՈՒՆ	ԱՐՂԱՆԱ
Դ. ԲԱԼԱՆՈՎԻՏ	ԲԱԼՈՒ, ՍԱՂՄԱՆ
Ե. ԾՈՓՔ (ՇԱՀՈՒՆԵԱՅ)	ՉՄԵԿԱՆԱԳՔ, ԲԵՐԳԵԿ, ԿԱՊԱՆ, ԼԵՆ.
Ղ. ՀԱՆՁԻԹ	ԽԱՐԲԵՐԻ
Զ. ԴՈՎՐԷՔ	ԹԻՐԻՔԻ
Ը. ԴԵԳԻՔ	ԱԿԼ, ՀԵՆԻ

Ծոփաց աշխարհի մէջէն ծայրէ ծայր կ'անցնի Եփրատի արեւելեան բազուկը՝ Արածանի գետը՝ որ Տարօնէն դուրս գալով կը կոչուի Մուրատ։ Նահանգիս մէջ Արածանիի հզօր օժանդակն է աջ կողմէն Բերեգ—տա կամ Լէյիկ—տա գետը, որ Կեղիի արեւելեան սահմաններէն իջնելով կը խառնուի, և հին ատենները խորձայնի արեւելեան կողմէն կ'անցնէր և կը կոչուէր Միւս Գայլ գետ։ Այս նահանգի մէջ են նաեւ Տիգրիսի գլխաւոր ակունքը, Գետերէ գետ այս աշխարհի մէջ կայ նաեւ մեծ լիճ մը, այժմ Կիօթիկ կոչուած, որ է մեր նախնեաց Դովրը։ — Լեռանց կողմանէ հարուստ է նահանգս, ի նախնեաց կը յիշուի երկայնանիստ Կոնէրոյ լեռնէ հաշտենից, Ծոփաց և խորձայնի մէջ, որ կը թուի այժմեան Չուն ըսուածը, որոնց արեւելակողմն են Տորքուշ և Խոշրիայ լեռները, նշանաւոր են նաեւ Չմշիածագու լեռները Մնծուր լեռանց հարաւային ոստերը, յիշենք նաեւ Միշիւր լեռը, Սարր—Մէշէ, Հագարան, Մէնրապ, Քերթան—Չիմէն և Տէյկ—պօյնու։ Արեւմտեան լեռները խիստ նշանաւոր են պատուական բովերու հարստութեամբ, որոնք եղած են ի հնումն պատճառ ճոխութեան կողմանցս իշխանաց և այժմ մեծ շահ կու տան Օսմանեան պետութեան, որ յատուկ ոստիկան կարգած է և կը կոչուի Մատեն եմիւնի։ Կապան Մատէն ունի ոսկւոյ և արծաթի բովեր, որոնք անգործածելի կը մնան, ասկէ կը հանեն միայն առատ երկաթ։ Նոյնպէս Արզնիի մէջ ևս կը տեսնուին քիչ ոսկւոյ և արծաթի հետքեր և կապար, և ամենէն աւելի առատ պղինձ։ Սիվան Մատէնի մէջ ալ կայ առատ երկաթ։ Մ. խորենացին կը յիշէ, թէ Ծոփաց մէջ կը գտնուի նաեւ քարիւղ, այդ մասին թէ և այժմ չի խօսուիր, սակայն շատ հաւանական է որ գտնուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ տեսակ հանքեր, եթէ խնամքով քննութիւններ կատարուին։ Նոյն խորենացին Ծոփաց մէջ կենդանիներէն կը յիշէ նաեւ առիւծ և ուրիշ որսի կենդանիներ և թռչուններ, ունի նաեւ շատ ձկներ թէ՛ գետոց մէջ և թէ՛ Ծովը լճակի մէջ։ — Մեծ երկրաշարժ

մը պատահեցաւ 995 թուին, որ զրեթէ աշխարհիս կէս մասը՝ արեւելեանը, աւերակ դարձուց. կը կարծուի, թէ նոյն ժամանակ շատ բերդեր կային Ծոփաց աշխարհի մէջ որոնք առանց անուան կը յիշուին խորենացիէն։ Խններորդ դարու սկիզբն ալ թէոփիլոս կայսրը աւերեց ու աւերակ դարձուց այս նահանգը։

Մեր Հայկազանց և Արշակունեաց հարստութեանց միջոց, Ծոփաց քաղաքական վարչութիւնը կը կառավարուէր մեծ նախարարով մը՝ որ նոյն իսկ թագաւորական շրով պատուուած էր. և մէկ մասին ալ նշանակուած էր առանձին մեծ իշխան Անգեղ տան, որ և վաղարշակէն կարգեցաւ կուսակալ արեւմտեան Հայոց։ Արշակունեաց թագաւորութեան վերնալէն վերջ, Ծոփաց մեծ մասը ինկաւ Յունաց ձեռքը, և որովհետեւ Պարսիկները կը ջանային անոնցմէ առնուլ՝ Յուստինիանոս կայսրը Չ դարու մէջ շինեց և ամրացուց աշխարհին բերդերը, և դուքս անուամբ զօրավարներ դրաւ երկրին ամուր ամուր տեղերը, բայց յետոյ Հագարացիք Միջագետքէն գալով զիւրաւ ներս մտան։ Հայոց քրիստոնէութեան առաջին դարուն մէջ նահանգիս մէջ կառուցուեցան շատ եկեղեցիներ և վանքեր։ Ժե դարու կիսուն Մկրտիչ Նազաշ արքեպիսկոպոս կարգուելով, բաւական նորոգեց և վայելչացուց այդ վանքերը և եկեղեցիները։ Նշանաւոր են նահանգիս վանքերը իրենց դիրքերով և անուններով՝ Բարձրահայեաց, Սիրահայեաց, Քաղցրահայեաց, Գետահայեաց, Երկայնեկաղեաց. ինչպէս նաեւ ամրոցները՝ լեռանց բարձր և անառիկ դիրքերու վրայ, որոնցմէ այժմ քիչերը կը մնան կանգուն և շատերը դարձած են աւերակ։ Անցեալ դարու մէջ Քուրդերը տիրեցին աշխարհիս ամուր կողմերու, աւարելով և աւերակ դարձնելով։ Այժմ նահանգիս մեծ մասը բաժնուած է զանազան գաւառներու և է Ամդայ կամ Տիարպէքերի կուսակալութեան իշխանութեան ներքեւ և մէկ մասն ալ խարբերդու փաշային ձեռքն է։ Ծոփաց աշխարհի նոր գաւառաց կամ վիճակաց վրայ առանձին տեղեկութիւնը կը տրուին

իրենց կարգին: — Ստորգր. հին Հայտ. 37-61: Հեախ. Հայտ. Բ. 173:

ԾՈՓԵՐԱՆ կամ ԽՈՓԵՐԱՆ. — Քրդաբընակ գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ստորին) գաւառի մէջ, որուն մօտ կան երկու կարմիր քարով շինուած գմբեթաւոր եկեղեցիներ, որոնց կից կը տեսնուին գերեզմաններ և խաչքարեր՝ առանց արձանագրութեան:

Թուականը: Մէջը կան բարձրաքանդակ պատկերներ չորքոտանիներու և թռչուններու: Գիւղիս սահմանները կը բղխեն հանքային ջուրեր: Բնակիչը 1077 հոգի են, բաժնուած 122 տան:

ԾՈՓԵՏ. — Հայաբնակ գիւղ Մշոյ արեւելեան կողմը, լեռան մը ստորոտը, Բոնաշէնէն 2 ժամ հեռու, արեւելեան հիւսիսակողմը և Մեղրագետի հարաւակողմը,

94. Ծվատանի կալի մը տեսարանը:

ԾՈՓԷ ՇԱՀՈՒՆԵԱՅ. Տես ԾՈՓԷ:

ԾՊԱՏ. Տես ԾԱՅԱՏ:

ԾՊՆԻ կամ ԶՈՒՆԻ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Այրարատայ Շիրակ գաւառի արեւմտեան մասի մէջ, վտակի մը հարաւակողմը: Կը կարծուի ըլլալ սա Հոռոմոսի վանաց արձանագրութեանց մէջ յիշուած Զազիւղը: Ունի հին եկեղեցի մը, կիսակործան գմբեթով, խաչաձեւ և չափաւոր մեծութեամբ. բայց ափսոս որ չունի արձանագրութիւն, որով յայտնուէր շինութեան

մէկ ժամ հեռու: Գիւղիս քով Մեղրագետ լեռան մը հանդիպելով կը խոտորի ծովով դէպի արեւմտեան հիւսիս, այդ պատճառաւ գիւղս կոչուեր է Մոսգետ: Լեռան վրայ կայ երկաթի հանք, զոր կը յիշէ խորենացին: Գիւղիս մօտ Մեղրագետի վրայ կայ քարաշէն կամուրջ մը:

ԾՎԱՍԱՆ, ԶՈՒՈՒՍՏԱՆ կամ ԾՐՎԱՍԱՆ. — Գիւղ Վանայ հարաւային կողմը, գրեթէ երկու ժամու ճանապարհ հեռու, տափարակ գաշտի մը վրայ: Ունի լաւ տե-

նաբան, պտղատու և անպտուղ ծառաստան, պատուական օդ և ջուր: Գիւղս կը բաժնուի երկու գլխաւոր մասերու իրարմէ չորս քարնկէց հեռու, մէկ մասին մէջ կը բնակին Հայք և միւսին մէջ Քուրդք՝ որոնք Հայոց նման երկրագործութեամբ կը պարապին և շատ երջանիկ կեանք կը վարեն: Հայք իբր 100 տուն են, ունին նորաշէն գեղեցիկ եկեղեցի մը՝ Ս. Գեորգ անուամբ, որու մօտ հիւսիսակողմը կայ 720 տարուան տաճար մը՝ հաստատուն շինուածքով, թէպէտ և այժմ չի գործածուիր. ունին նաեւ երկյարկ դպրոց մը գեղեցիկ տեսարանաւ: Գիւղիս բնակութեանց ոմանց հիմանց քարերը ունին եղծեալ և անեղծ բեւեռագրեր: Եւստանայ սահմանին մէջ կը տեսնուին հնութեանց բաւական մնացորդներ. նշանաւոր են դէպի աւելեւհիւսիս բերդի մը հիմունք, երկու աւերակ գիւղատեղիք, որոնց վիթխարի խաչքարերը աստ և անդ կը տեսնուին ցիր ու ցան: Գիւղէս 5-6 քարընկէց հեռու կը գտնուի խաչկրոս ձոր կոչուած ձորակ մը, որոյ մասին տեղեկութիւնք կը պակսին: Դարձեալ միեւնոյն կողմը 3-4 քարնկէց հեռու կան հին շէնքերու հետքեր, որոնց համար աւանդաբար կը պատմուի, թէ ժամանակաւ այդ աւերակներու տեղը գիւղաքաղաք էր, ուր կ'ապրէին եօթն եղբայրներ հարուստ և առատասեղան, բայց

ամենքն ալ գաղթելով ի Ռուսիա, հոն կորսուած են այլ և այլ նեղութեանց ենթարկուելով:

Եւստանայ գերեզմանատան մէջ կայ Ս. Յովնանէն անուն տաղաւարիկ մը, որ գիւղիս բազմահայութեան ժամանակ եկեղեցի եղած է, և ուր այժմ պառանքներ չաթաթ երեկոները քերմեռանդութեամբ ճրագ կը վառեն ու խունկ կը ծխեն ի յիշատակ ննջեցելոց: Գիւղիս հիւսիսակողմը, կէս ժամու ճանապարհ հեռու, Փաշի աղբիւր անուամբ ջուր մը կայ և մօտը կը նշմարուի հին եկեղեցւոյ հիմնատեղի, որուն հողէն պտղունց մը կը կերցընեն մայրը իրենց մանկանց, զանոնք հող ուտելու վնասակար սովորութիւնէն ազատելու բարեմտութեամբ: Գիւղէս միշտ 35-40 հողի պանդխտութեամբ կը գտնուին ի Կ. Պոլիս: 1899 թուին գիւղիս մէջ վանայ Ամերիկեան որբանոցի հաշւոյն հողեր վարձուեցան և մշակուեցան. ձիով կամենելու սովորութիւնը նոր մտած է այս կողմերը: Գիւղիս հարաւային արեւմտեան կողմն, 20 վայրկենի ճանապարհ հեռու, բարձր և բաւական ընդարձակ բլրոյ մը վրայ կը գտնուի Կառնկ վանոց Ս. Աստուածածին անուամբ վանք մը, որուն նկարագիրը տես ի կարգին: — Նկարագր. ուղեւորութիւն, Բ. 220-226:

ԵՐԵՎԱՆ. Տես ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆ:

ԿԱԶԲՔ. Տես ԿԱՍԲՔ:

ԿԱԶԱՐԱԹ. — Ի հնումն այս անուամբ Հայոց գիւղաքաղաք մը կար Խրիմու մէջ Ս. Խաչ լեռան ոտքը, համանուն գետակի մօտ, որ քստ Թաթարաց կը կոչուէր Մուշաղ Կօզեն: Այժմ աւերակ է և միայն շինութեանց հետքեր կը տեսնուին: Հին աւան, յիշատակարանի մը պատմածի համեմատ, գիւղաքաղաքի մէջ զօրքերով կը նստէր կողմնապահ հայ իշխան մը, ձենովացոց Շիրին իշխանի հրամանով:

ԿԱԶԵԱՆ. — Կիրակոս պատմիչ այս անուամբ գաւառ մը կը յիշէ Սիւնեաց մէջ, Վայոց ձորի Արկազան գիւղի անունը այս ձևին վերածելով:

ԿԱԹԱՇԷՆ. Տես ՍՈՂՔ:

ԿԱԹԻԿ. Տես ՍՈՂՔ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՔԱՐ. Տես ՆՈՎՔ:

ԿԱԹՈՒՆԻՔ կամ ԿԱԹՈՒՆՔ Տես ՍՈՂՔ:

ԿԱԺ. — Գիւղ Կարնոյ նահանգի Սպեր գաւառակի: Տասը տուն հայ կայ Ս. Առաքածածին անուն եկեղեցիով:

ԿԱԺԻՔԱՆ. — Կը յիշուի Մշոյ Խաթրոս գիւղի մօտ իբր Խարապա:

ԿԱԼ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ մը Սիւնեաց Բաղը գաւառի մէջ:

ԿԱԼԱԳԷ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Բագու նահանգի Կէօզչայի գաւառի մէջ. ունի 298 տուն և 1650 բնակիչ: 1893ին, հացի թոնիրի կրակէ մեծ հրդեհ մը պատահելով՝ գրեթէ ամբողջ գիւղը այրեցաւ:

և 22 հոգի մեծ մասը կանայք ու մանկունք՝ ողջակէզ եղան մեռան: Հրոյ ճարակ եղան նաև եկեղեցին ու վարժարանը, այրեցան նաև շատ անասունք, կարասիք, եկեղեցւոյ սպասները ու անօթները:

ԿԱԼԱԼԱ կամ ԿԻԻԼԱԼԻ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Գանձակի Խազախ գաւառի: Ունի 1147 բնակիչ, բաժնուած 113 տան:

ԿԱԼԱՄԸՏԻ. — Յիշատակարան մը, 1546ին, կը յիշէ այս անուամբ գիւղ Եզընկա գաւառի մէջ:

ԿԱԼԱԶԱ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Գանձակի Խազախ գաւառի մէջ: Ունի 1209 բնակիչ, բաժնուած 157 տան:

ԿԱԼԱՍԱՐ կամ ՂԱԼԱՍԱՐ. — Հայաբնակ գիւղ Ատրպատականի Սալմաստ գաւառի. ունի 507 բնակիչ, բաժնուած 70 տան: Գիւղիս մէջ կայ եկեղեցի, երկդասեան ուսումնարան և Արծրունի անուամբ զրադարան-ընթերցարան մը: Հաստատուած է այս տեղ նաև կանանց բարեգործական ընկերութիւն, որ Կ'օզնէ միայն օրիորդաց դպրոցին, որ և երբեմն իր դրամի մեծ մասը տուեր է Դէրիբի վանաց վերաշինութեան համար: Սալմաստցի հարուստ վաճառականներ կը գտնուին գիւղիս մէջ:

ԿԱԼԱ-ՍՊԻ (Սպիտակ լեռ). — Կը զբոսնուի Անձեալեաց գաւառի մէջ, Կանգուար գիւղի ձախ կողմը:

ԿԱԼԱ-ԲԱՇ (Սև լեռ). — Կը գտնուի Նոյնպէս Անձեալեաց գաւառի մէջ, Կան-

գուար¹ գիւղի աջ կողմը: Այս լեռանց վրայ շինուած էին Գուրգէն Արծրունիի բերդերը:

ԿԱԼԱՑ կամ ԿԱԼԱՇ. ԳՂ. GALATZ. — Ամուր և վաճառաշահ քաղաք Ռումանիոյ, Դանուբի ձախակողմեան եզերքը, Սերէթ և Բրուլթ գետոց բերնին մօտ: Պուզրէշէն 195 հզրմ. հեռու հիւսիսային արեւելեան կողմը: Բնակիչք 80—85000 կը հաշուին: Քաղաքիւ Հայք 200 հոգի են հաստատուն

ժարաններ. ունին Ս. Աստուածածիկ ա. նուամբ գեղեցկակերտ փոքրիկ եկեղեցի մը: Կը պարապին գլխաւորաբար փոքրաքանակ վաճառականութեամբ. կան նաև բաւական թուով կառավարական պաշտօնեայք և ոստիկանք: Կալացի օդը շատ ծանր է և վաճառականութիւնն բաւական ընկաւ, ներածելի ապրանքներու վրայ բարձր մաքսեր դրուելուն պատճառաւ: Ռումանիոյ տէրութեան անցնելէն վերջ

95. Կալասարի Արծրունի Գրադարամ-Ըմթերցարանը:

բնակիչ, բաժնուած 35 տան. գաղթած են գլխաւորաբար Սուչաւայէն, Պոթուշանէն, Եաշէն և մասամբ Ռումանիոյ այլ և այլ քաղաքներէն: Տեղւոյս դիրքէն օգուտ քաղելով շատ Հայեր ալ պանդխտութեամբ հոս կը դիմեն դրամ շահելու նպատակաւ. մեծ մասամբ մշեցի, պուլանդցի, քղեցի և Կարնոյ գիւղացիք. ամառը ասոնց թիւը մինչև 100 կ'ըլլայ, իսկ ձմեռը 50: Հայք զուրկ են ազգային եռանդէ և դաստիարակութենէ և մեծագոյն մասը հայերէն լեզուն իսկ չեն գիտեր. ազգային դպրոց չկայ և իրենց որդիքը կը դրկեն ուսմանեան վար-

սկսած է նոր երեւոյթ մը ստանալ. ունի զանազան գործարաններ և ցորենի ու արմրեաց վաճառականութիւն. հետեւաբար և Սեւ ծովու միջոցաւ յաճախ երթեւեկութեան մէջ են վաճառականական նաւեր Դանուբի հետ:

Քաղաքս երկու գլխաւոր մասերու կը բաժնուի: Ստորին, որ բլրոյ մը ստորին շուրջն է. վերին՝ բլրոյն տափարակին վրայ է. ստորին մասին մէջ են առեւտրական գործակալութիւններ, մթերանոցներ, ծովային զօրանոց և երկաթուղոյ կայարան, և այլն: Վերին ու գեղեցիկ

մասը կը պարունակէ նամակատուն, կառավարական ու հրապարտական պաշտօնատուներ, ջրի ու կազի բնկերութեանց գործարանները, Ռումանաց մայր եկեղեցին, Յունաց եկեղեցիներու շատերը, Հայոց եկեղեցին, Հրէից սինակովան, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, հանրային մեծ ու փոքր կրկին պարտէզներ, և այլն: Քաղաքս միանգամայն զինուորական ամենակարեւոր կեդրոն մ'է՝ սահմանազուլիս ըլլալուն համար:

ԿԱԼԱՅԿԱ. — Հայաբնակ զիւղ Տրապիզոնի. բնակիչք 56 տուն են. ունին երկու եկեղեցի Ս. Գեորգ և Ս. Լուսաւորի: անուամբ և երկսեռ վարժարան մը: Առ հասարակ հոգաբարձութեամբ կը զբաղին:

ԿԱԼԵՐ. — Հայաբնակ զիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի Մեղրաձորի մէջ, համանուն գետակի եզերքը: Ունի Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և 30 տուն բնակիչ: Ասկէց էր Պապ զօրավարը՝ Սրապիոնի որդին, որ աստ ձերբակալուելով Գաւիթ թէկի հրամանաւ՝ զխապարտեցաւ Շեշկերտի մէջ: Գիւղս գտնուելով Չորք գաւառի սահմանին մօտ երբեմն յիշուած է նաև իբրև զիւղ նոյն գաւառի:

ԿԱԼԵՐ. — Գիւղ և գետակ Սիւնեաց Սողք գաւառի մէջ:

ԿԱԼԵՐՈՅ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի վանքս Սիւնեաց վանքերու շարքին մէջ:

ԿԱԼԻՑԻԱ. Գերմ. GALIZIEN. — Ընդարձակ գաւառ Աւստրիոյ. սահմանակից է Գրաքովիոյ, Լեհաստանի, Ռուսիոյ, Մոսկովիոյ, Շլեզիոյ, Հունգարիոյ և Թրանսիլվանիոյ: Ոռոգուած է Վիսթուլա, Փրուֆ, Պուկ և Տնիսթեր գետերէ: Կլիման ցրտին լինելով պտուղ յառաջ չի գար. ունի բնդեղէններ, փայտ, առատ աղ և հանքեր, երկաթ, կապար, պղինձ, քարիւղ, արջառ, արջ, գայլ և վայրի ցուլ, նշանաւոր են ձիերը: Տարածութիւնն է 78532 քառ. հազարամետր. բնակիչք իբր 7000000, լեհ, ռուսէն, գերման, հրեայ, հայ, են: — Այս երկրի հայ զաղթականութիւնը գրեթէ կորսուելու վրայ է. միայն մասամբ լեհացած հայկական անուններ պահած են. ինչպէս Յակոբոս

վիչ, Ամիրովիչ, Ծատուրովիչ, Լուկաշեւիչ, Պոդոսեւիչ, և այլն: Գաւառիս Հայք Աւստրիոյ կայսերական երեսփոխանաց ժողովոյն մէջ ունին նշանաւոր ներկայացուցիչներ. որոնցմէ յիշենք Աբրամովիչ, Պ. Թումաշեան և Կոռնէլ Փէշչուսովիչ, որ երկրագործական նախարարութեան մէջ է, և որոյ ըրով հետ ամուսնացած է Կալիցիոյ փոխարքայ կոմս Զալէսքի: Կալիցիոյ մէջ կան հետեւեալ հայաբնակ քաղաքներ. Լեմպերկ, Ստանիսլաւ, Քօլոմեայ, Բիշմիսիցս և Գուրի: Ի հնումն Հայք այս երկրի մէջ ինքնակաց հասարակութիւն կը կազմէին, և չկար հասարակութիւն մը՝ որ այնչափ ազդեցութիւն ունենար, որչափ Լեմպերկինը, ուր արդէն Գազիմիր Մեծին ժամանակ մեծ դեր կը խաղային և ունէին անշարժ ստացուածքներ, ագարակներ ու տուններ: Գազիմիր՝ Հայոց Գրիգոր եպիսկոպոսին Լեմպերկ բնակելու իրաւունք տուաւ, և յետոյ իրենց իրաւունքն՝ ըստ հայկական իրաւանց և ատենի ապրելու՝ շատ անգամ հաստատուեցաւ: Լեմպերկի Հայոց և բնիկ քաղաքացիներու մէջ երկարատեւ վէճեր ծագեցան, որ զխառն բարբառ հայկական իրաւաբանութեանց գործադրութեան վրայ էին: Այս իրաւունքն ոչ միայն ի Լեմպերկ այլ և ուրիշ Լեհաստանի Հայոց մէջ ի գործածութեան էր և այլ և այլ տեղեր գտնուած են ընդօրինակութիւնը: — Կալիցիոյ Գեմնտրիոս զըսին Թէոդոր որդին՝ որ այս երկրին կը տիրէր ինքնագլուխ, լսելով Յունաց և Պարսից դէմ Հայոց քաջութիւնները, 1062ին ղեսպանաւ Հայերը հրաւիրեց իրեն հետ պատերազմակից ըլլալու, և փոխարէն շատ ազատութիւններ խոստացաւ և հրովարտակաւ ալ հաստատեց: Հայերը զըսին հետ պատերազմի գնացին, մեծ քաջութեամբ յաղթեցին և մեծ պատիւ գտան. այնուհետեւ չղարձան իրենց հայրենիքը և շատերը մնացին զինուորութեան մէջ. շատ հարստացան, մանաւանդ Լիթուանիոյ մէջ, բայց ափսոս որ ազգային ոգին և լեզուն մեծ մասամբ կորուսած են:

ԿԱԼԻԿԱԴՆՈՍ, ՍԵԼԵԿԻՈՑ ԳԵՏ կամ Կէօֆ-ՍՈՒ. — Երրորդ նշանաւոր գետ

Կիլիկիոյ : Կը բղխէ Կիլիկիոյ Տաւրոսի լեռներու՝ արեւմտեան սարերէն . ձախ կողմէն կ'ընդունի Պոզազի մեծ վտակը, Մուղ քաղաքականի մօտ . կ'ընդունի նաև Սարը—գաւազ վտակը, և ուղղակի արեւելք հոսելով կը թափի ծովը : Սեւեակիոյ մօտ իրը 50 մետր լայնութիւն ունի . ուր հազար հարիւր իննսուն թուին Գերմանացոց փրեդերիկոս Ա կայսրը խեղդուեցաւ լողանալու կամ ձիով գետէն անցնելու ժամանակ :

ԿԱԼԿԱԹԱ . ԳԳ. CALCUTTA. — Նշանաւոր քաղաք արեւելեան Հնդկաստանի, Գանգէսի Հովիտի վտակին մօտ : Կը բաժնուի երեք գլխաւոր մասերու , Ա. Սպիտակ քաղաք՝ որ է Եւրոպացոց բնակավայրը, գեղեցկաշէն և լայն քարայտակ փողոցներով . մէջը կան հոյակապ եկեղեցիներ, մզկիթներ, մեհնաններ, հրաշակերտ պալատներ, գեղեցիկ տուններ, պարտէզներ . նշանաւոր է կողմնակալի պալատն, մաքաատունն, փողերանոցն և Ռիլիեմ անուն ամուր, մեծ և գեղեցիկ բերդը . Բ. Սեւ քաղաք՝ ուր կը բնակին Հնդիկները, անկանոն փողոցներով, կաւեղէն և եղէգնաշէն տներներով ծածկուած տուններով . Գ. մասը կը կազմեն արուարձանները : Քաղաքս իր արուարձաններով ունի գրեթէ մէկ միլիոն բնակիչ . մեծագոյն մասն Հնդիկը են զանազան ցեղերէ, որոնք կը պարապին ամէն տեսակ գործերով և ունին իրենց յատուկ արական և իգական բազմաթիւ ուսումնարաններ . իսկ ֆրանցիսք եւրոպական զանազան ազգեր : Հովիտի վրտակը ոռոգելով քաղաքս՝ վեհ կերպով կ'անցնի գեղարուեստական վայրերով . իր աջ եզերքն է տնկարանութեան պարտէզը, որուն նմանը գրեթէ չի գտնուիր բովանդակ աշխարհի մէջ . երկրագնդի բոլոր մասանց ծառեր, թուփեր և ուրիշ բուսեղէններ կը գտնուին, որոնց պահպանութեան համար մեծ ծախք կը լինի : Վաճառականութեամբ աշխարհածանօթ է Կալկաթա, գլխաւոր նւթերն են մետաքս, բամբակ, գինի, ցըր , շաքար, խաշխաշ, բրինձ, թէյ, և այլն : Երկաթուղոյ գծերով Կալկաթա միացած է Ռանկունի, Ալ-

Լահապատի և ուրիշ նշանաւոր քաղաքաց հետ :

Խօթնեւտաներորդ դարու սկիզբները սկսան Հայք բնակութիւն հաստատել քաղաքի մէջ, զաղթելով գլխաւորաբար Նոր Զուղայէն, և շատ յառաջադիմեցին վաճառականութեան մէջ : Ի սկզբան Հայք քանի որ եւրոպական կտանները տարածուած չէին բոլոր աշխարհ, իրենք մեծ դեր կը խաղային հնդկական կտաններու և կերպասուց վաճառականութեամբ . և շատ հարուստ էին : Երկայիս ևս կան հարուստ վաճառականներ, և Հայոց վիճակը ընդհանրապէս լաւ է : Քաղաքիս Ս. Եղապէր եկեղեցին, որ կառուցուած է 1724 թուին, Եղապէր աղա հարուստ վաճառականի մը նպաստիւք, Հնդկաստանի այժմեան հայ եկեղեցական հաստատութեանց ամենէն կարեւորն է : Ամուր շէնք է, կամարակապ ստուար սիւներու վրայ . ունի երեք սեղան և զանգակատուն արեւմտակողմը, առաջ սեղանոյն հանդէպ, եկեղեցւոյն կից՝ վրան կայ մեծ ժամացոյց Եւրոպայէն բերուած, հանգուցեալ Պ. Խաչիկ Առաքելի ծախքով : Երեք դուռն ունի, որոնցմէ մին կը կոչուի դուռն Յարութեան : Եկեղեցւոյս սեղանն ու ամբողջ յատակը բնօրին մարմարիոն քարով ծածկուած է և լաւ շինուած գեղեցիկ աթոռներ ու նստարաններ շարուած են մէջը ծայրէ ի ծայր : Քաղաքիս Հայոց գերեզմանատան մէջ ևս կը գտնուի մատուռ մը ուր հոգեհանգիստ կը կատարուի, և երբեմն նաև աստուածային պաշտամունք տեղի կ'ունենան :

Պարոն Պօղոս Պետրոս Լազարովիչ, որ անձամբ այցելած է քաղաքիս, 1832 թուին վիենետիկ Ս. Վազարու տպարանին մէջ տպած է իր Ստորագրութիւն Կալկաթայ քաղաքի անուն գիրքը, յորում մանրամասն նկարագրած է քաղաքս : Նոյն ժամանակները Կալկաթայի մէջ Հայք 60 տուն էին . իսկ այժմ 100 տունէ աւելի : Հայոց բուն փողոցը Անգղիացիք կը կոչեն Արմենիան Բարրի, իսկ Հայք Հայոց քուչա . այս փողոցը եկեղեցւոյն մօտ ըլլալով, յարգի էր ի սկզբան հայ հարուստներու, որոնք հոս շինեցին մեծամեծ և կրկնայարկ ապարան :

ներ: Ներկայիս Հայք բացի իրենց յատուկ թաղէն ցրուած կը բնակին նաև քաղաքին ուրիշ մասանց մէջ: Մուրկիաթա անուն թաղի հիւսիսակողմը, որ կը հանէ Ձընէ և թրէթի պազարները, կը գտնուի միայնակ և մեծ տուն մը՝ որուն վրայ գրուած է երկաթագիր Հիւրանոց Հայոց: Այս տունը Հայոց եկեղեցւոյն սեփհականութիւն է, զոր կտակաւ թողած է բարեպաշտ ազգային մը՝ աղքատ և պանդուխտ Հայոց համար, որոնք կրնան հոն ձրի բնակիլ երեք կամ աւելի ամիսներ: Քաղաքիս Լափնաց եկեղեցւոյն մէջ թաղուած է († 1789) Վենետիկ Միսիթարեան Միաբանութենէն Հ. Սուբիաս Վ. Աղամալեան: Մուրկիաթա թաղին մէջ է Հայոց ուսումնարանը Մարդասիրական ձեռնարակը կոչուած, զոր հիմնած է 1821ին, բարեխառն Պ. Մնացական Վարդան, իբր հիմն դնելով անոր դրամագլխին 200000 կ. ո. և այս գումարն ինքնին բազմապատկուած է ազգասէր ու ուսումնասէր անձանց նուիրատուութեամբ և հրիտակօք: Այս ճեմարանի նպատակն էր աշակերտաց առաջնակարգ ուսումն տալ և կրթել զանոնք նաև հայկական գիտութեանց մէջ: Ի սկզբան հետ զհետէ վարժապետած են ճեմարանիս Պ. Յ. Յ. Աղանուրեան, Պ. Յարութիւն Գալուստ, և Ալմալեան՝ իբր 40 տարի, սա ունի նաև քանի մը կարեւոր երկասիրութիւններ. նոյն ժամանակները ոչ սակաւ քաջ աշակերտներ ընծայեց ճեմարանս, որոնք ազգին պարծանք եղան: Ճեմարանի ներկայ վարչութիւնը, թէ և կը ջանայ, իր հիմնական ուղղութիւնն ըստ կարելոյն հաստատուն պահել, բայց տակաւին չէ կրցած համոզել տեղական խորթացեալ Հայերուն, որ իրենց տղաքը փոխանակ օտար դպրոցներու ուղարկեն ճեմարան: Կարելի է ըսել, թէ ներկայ ճեմարանն Հնդկահայոց համար չէ, այլ պարզապէս Զուղայեցի պատանիներ կրթելու հաստատութիւն, քանի որ աշակերտաց մեծագոյն մասը Զուղայեցի են: Ճեմարանի կալուածոց և դրամագլխի ամբողջութիւնը այժմ գրուած է ընդ իրաւասութեամբ անգղիական կառավարութեան, և այս եղած է նոյն

իսկ խնդրանօք Հայոց տեղւոյս, զանազան զեղծումներու դիմացն առնելու նպատակաւ: Կալկաթայի հայ հասարակութիւնն ժողովով կ'ընտրէ տասն և մէկ անդամներէ բաղկացած վարչական խորհուրդ և այս անդամներէն կ'ընտրուին երեք անձինք, որոնք կառավարութեան հաւանութեամբ, կը կազմեն ճեմարանի տնօրէն ժողովը: Ներկայ վարչութիւնն երեք՝ Անգլիոյ մէջ առաջնակարգ ուսումն ստացած և Կալկաթայի Բարձրագոյն Ատենի մէջ նշանաւոր դիրք ունեցող Հայերէ կը բաղկանայ, որ շատ տարիներէ ի վեր ճեմարանի յառաջադիմութեան և բարգաւաճման համար ի բոլոր սրտէ կ'աշխատին: Ազգային լրագրութեան պատմութեան մէջ քաղաքս եւս ունի իր բաժինն, կը յիշուին գլխաւորաբար Շտեմարակ, Հայեյի և Աղգասէր անուն լրագիրները: Շտեմարանն կարճ կեանք ունեցած է, և հրատարակուած կը կարծուի 1800—1810ին մէջերը: Հայելին ևս կարճատեւ կեանք ունեցեր է. իսկ Ազգասէրն նշանաւոր դեր կատարած է, հրատարակուելով 1845—1852 տարիներու մէջ. սա Հնդկահայոց ամենանշանաւոր թերթն եղած է և չէ ունեցած իւր նմանն ո՛չ յառաջ և ո՛չ յետոյ: Պ. Մեւրոպ Գալիթեան թաղիադեանց եղաւ Ազգաբարի խմբագիրն, որ և նոյն 1845ին Ս. Սանդիստոյ օրիորդաց դպրոցն հիմնեց և անոր վարիչն եղաւ. սա բնիկ կարբեցի է, որ իբրեւ հայրենասէր, գրագէտ և բանաստեղծ Հնդկաստանի Հայոց ամենանշանաւոր անձն է. ունի ընտիր երկասիրութիւններ քաղաքիս մէջ տղած: Հնդկահայ գաղթականութեան գլխաւոր կեդրոնն լինելով Կալկաթա, 1845 թուին, տեղացի ուսումնատենչը Արարատեան Բեկրաթիւն անուամբ հիմնարկութիւն մը հաստատեցին, որուն միակ նպատակն էր տեղացի Հայոց ազգայնութիւնն պահպանել և ուսումնական յառաջադիմութեան նպատակ, դպրոցներ հաստատելով և օգտակար գրքեր հրատարակելով: Այդ ընկերութիւնն եռանդուն և գործունեայ անձանց ձեռքով շատ շուտ յառաջ գնաց և նոյն տարին յատուկ տպարան մ'ալ բացաւ: Կալկաթ

թայի մէջ եղած են նաև ուրիշ մի քանի հայկական տպարաններ, որոնցմէ մին հաստատեց Պ. Վիջենեան 1842ին՝ Արծիւ անուամբ, ուր այլ և այլ հրատարակութիւններ ըրաւ, մանաւանդ եկեղեցական գրոց: Կալկաթայի արդի հայ գաղթականութիւնը անցելոյն հետ բաղդատելով ցաւալի հակապատկեր մը կը ներկայացնէ: Հին ճոխ վաճառականներու զաւակունք և թոռունք այժմ մեծ մասամբ կամ չքաւորութեան մէջ են կամ իրենց պապերէն մնացած ժառանգութիւնը առանց արդիւնաւորելու կը մսխեն: Հինքէն միայն Արգարեանց ընկերութիւնն է որ կրցեր է իր գործը շարունակել: Իսկ մնացեալ հին հայ մեծատուններու ներկայացուցիչները՝ քանի մը աննշան առեւտրական և արհեստաւոր են, որոնք հազիւ կարող են իրենց շտալ ծախքերը հասնել: Թէ և կան նաև մեծ մասամբ Զուլպայէն եկած յետին գաղթականներ, որոնք առեւտուրի և ուրիշ գործերու մէջ կը տեսնուին, բայց ասոնց ալ ծախսերը օտարազգի մեծատանց հաւասար է և արդիւնքը անոնցմէ շատ պակաս: Տեղւոյս Հայք քանի որ իրենց լեզուն և ազգային սովորութիւնները հաւատարմութեամբ կը պահէին, քանի որ համեստութեամբ, խնայողութեամբ և եռանդուն գործունէութեամբ կը փայլէին Կալկաթայի ուրիշ գանազան ցեղերու մէջ, արդարեւ պատկառելի դիրք ունէին և տեղական կառավարութիւնն ալ անոնցմէ կ'ակնածէր և տուած էր անոնց այլ և այլ արտակարգ իրաւունքներ և մենաշնորհներ: Բայց երբ սկսաւ Անգղիացւոց բարոյական ազդեցութիւնն ներգործել նոր սերնդեան վրայ, երբ անոնց շտալութեան օրինակն զգեստուց, զբօսանաց, կերակրոց, և ընդհանրապէս առտնին կենցաղավարութեան մէջ յոռի ներգործութիւն ունեցաւ, այնուհետեւ ազգայնութեան ոգին սկսաւ բողբոլիլ պաղիլ, և օտարասիրտութիւնն արծարծիլ դեռարողորջ սերնդեան սրտի մէջ: — Արարատ ամսագիր, Իթ. 181 և 234—8: Եւ այլն:

ԿԱԼՆՈՎ. — Այս ձեւով ևս կը գրուի Բաղէշի Գէլհօք գիւղի անունն: Ունի Ս. Պետրոս անուամբ եկեղեցի մը:

ԿԱԼՈՆՈՒՈՍ. Տես ԱԼԱՅԱ:

ԿԱԼՈՅ ԳԻՒԴ. — Կը յիշուի Այրարատ տայ Արշարունեաց գաւառի մէջ, որուն դիրքը մեզ անծանօթ է: Ասկէց էր ոմն Տեստերագ Վահան Մամիկոնեանի պատեւրագմաց ժամանակ, որ և նահատակուեցաւ քաջութեամբ Պարսից Զառմիհր Հազարաւուխտ զօրավարէն:

ԿԱԼՈՒԱԾԻ ԳՐԻԳՈՐԻ. Տես ԹԻԼ:

ԿԱԼՊԻՆԻ. — Գիւղ Պաքովի (Ռումանիա). բնակչաց մէջ կան սակաւաթիւ Հայեր:

ԿԱԼՊԼԱՍԱՆ. — Գիւղ Վանայ Ռոտան գաւառակի. ունի սակաւաթիւ բնակիչներ հայ և քուրդ խառն:

ԿԱԼՎԷՍԹԸՆ. — Միացեալ Նահանգաց մէջ բաւական մեծ և գեղեցիկ քաղաք մ'է, ընդարձակ ու երկայն փողոցներով: Հոս կայ հայկական փոքր գաղութ մը:

ԿԱԽԱՆ. Տես ԳՐԱՍՏԻԿ ՀԻՆ:

ԿԱԽԱՆԱԿՏՈՒՅ. Տես ԱՐԾԱՓ:

ԿԱԽԱՆԱՂԻՒՐ. Տես ՍՈՂԻ:

ԿԱԽԱՊԵՐ. — Այս անուամբ անտառ մը կայ Աճարա գաւառի մէջ:

ԿԱԽԱՍԱՆ. — Գիւղաքաղաք Աղուանից. 34 վերստ Շաքի քաղաքէն հեռու Պատուական է օդն, կլիման և ջուրը, զարգարուած այգեստաններով և պարտէզներով. բնակիչը հայ, վրացի և մահմետական: Հայք 40 տուն են, գաղթած Աղու լիսէն, Արցախէն և Պանծակէն. կը զրաղին վաճառականութեամբ և ունին Ս. Ստեփանոս անուամբ եկեղեցի մը: Տեղական բերքերն են՝ ցորեն, գարի, որիզ, տանձ, խնձոր, արքայակաղին, ընկուզ և խաղող: Կան հեռագրատուն և նամակատուն, խանութներ և վաճառանոցներ:

ԿԱԽԿԱ. — Նշանաւոր գիւղ Ռումայ Սնորկասպեան երկրի մէջ, պարսկական սահմանին մօտ: Ունի իբր 1000 տուն բնիկ թիւրքմէն բնակիչ և 100ի չափ առեւտրականներ՝ հայ, պարսիկ, խիվացի և հրէայ: Գիւղս շրջապատեալ է ցիխ պարսպով և ունի երկու դուռ, որոց մին կը նայի դէպ ի հարաւ, իսկ միւսն՝ դէպ ի հիւսիս. գիւղէն դուրս հարաւային կողմն է պագար, ուր շինուած են 100ի չափ

խանութ: Դէպ ի հիւսիսային կողմն է ըն-
դարձակ դաշտ, ուր թուրքմէնք ունին
վարելահողեր և ագարակներ: Հողն ար-
դիւնաբեր է, ջուրն առողջարար ու առատ:

ԿԱԽՄԱՆՈՒՏ կամ ԿԱԽՄՈՒՏ. — Ա-
ւերակ գիւղատեղի Հաղբատի մօտ, Առաջ-
նազուխ լեռան ստորոտը:

ԿԱԽՄԵԱՅ ԲԼՈՒՐ. Տես ԿԱՂԱՄԱԽԵԱՅ
ԼԵԱՌՆ:

ԿԱՆ կամ ԿԱՆԻՔ. — Հին գիւղ Սիւ-
նեաց Գեղարքունի գաւառի. կը յիշուի
ժի դարուն զրուած յիշատակարանի մը
մէջ:

ԿԱՆԱՐԼԻԹ. — Դղեակս կը գտնուի Արցա-
խի Գուտտի գաւառի մէջ, Տաւուշ գիւղի
հարակիցովը գտնուող սարի վրայ: Սարի
բարձրաբերձ մասը միապաղաղ և ապա-
ռած քար է, որուն հարակային և արեւմը-
տեան կողմերը վիմահերձ են. իսկ արեւ-
ելեան և հիւսիսային կողմերը խիստ զա-
ռիվայր լանջեր: Միապաղաղ քարածայրի
գագաթը պարսպուած է և ձեւացած 50
մետր երկայնութիւն և 20 մ. լայնութիւն
ունեցող դղեակս: Ներսը կայ վիմափոր ա-
ւազան մը, ուր ջուրը կու գար ժամանա-
կաւ խեցեղէն խողովակներով. իսկ այժմ
ճանապարհը խանգարուած է: Դղեկիս
տակն ալ վիմափոր քարայր է, որուն մուտ-
քը հողով ծածկուած լինելով դժուարաւ
ներս կը մտցուի:

ԿԱՆԻՔ. Տես ԿԱՆ:

ԿԱԿԱՂՈՅ ԳԻՒՂ. — Հին գիւղ Այ-
րարատայ Մազազ գաւառի մէջ: Ասկէց
էր Դաւիթ Բ կաթողիկոսը թ դարու սկիզ-
բը: Գիւղիս անունը զրուած կայ նաեւ հե-
տեւեալ կերպերով. Կաղկադայ, Ակադից,
Ակոդից և Ակաից:

ԿԱԿԵՆԻՅ ԳԻՒՂ. — Վասպուրականի
Աղբակ գաւառի մէջ կը յիշուի գիւղս:

ԿԱՀՈՒՐԴ. Տես ԶՈՐԲ:

ԿԱՂԱԶՈՒՍ. — Սակաւարնակ գիւղ Շա-
տախի. ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի
մը:

ԿԱՂԱԲԵՐԴ. — Ինճիճեան կը յիշէ
այս անուամբ գիւղ Ագուլիսի, ի Տաճկաց
Պօլսիս կոչուած:

ԿԱՂԱՄԱԽԵԱՅ ԼԵԱՌՆ կամ ԿԱԽՄԵԱՅ

ԲԼՈՒՐ. — Տուրուքերանի Տարօն գաւառի
մէջ, Արածանիի մօտ:

ԿԱՂԱՄԱԽ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԿԱՂԱԶՈՒԱՆ. Տես ԿԱՂԱԶՈՒԱՆ:

ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՅ ԳԻՒՂ. — Հին աւան
կամ գիւղ Ուտի աշխարհի Ուտի առանձ-
նակ գաւառի: Ասկէց էր Աղուանից պատ-
միչն Մովսէս, Խոթնեորդ դարու մէջ:

ԿԱՂԲԻ. — Գիւղ Շատախ գաւառի.
մօտն է Ս. Ստեփանոսի մենաստան մը,
զոր Ակոռոյ կամ Փոքր Ակոռոյ վանք կ'ա-
նուանէին նախնիք:

ԿԱՂԱԶՈՒԱՆ, ԿԱՂԱԶՈՒԱՆ. Ռ. КАГЫЗМАНЪ.
— Հին նշանաւոր և պատմական աւան
Այրարատայ Արշարունեաց կամ Երաս-
խաձոր գաւառի, համանուն Կաղզուանայ
ձորի մէջ, և գլխաւոր տեղի այժմեան
Կաղզուանայ վիճակին: Կարսէն հեռու է
75 վերստ դէպ ի հարակային արեւմուտք.
Երասխէն ալ փարսախ մը հեռու է դէպ
ի հարաւ բարձր դիրքի վրայ: Համանուն
Կաղզուան կամ Շատակն գետակը, այլ և
այլ լեռներէ հոսող աղբիւրներով զօրա-
ցած, աւանիս արեւելեան կողմը կը պատէ
և դէպ ի հիւսիս երթալով կարկաջառահ
կը թափի յԵրասխ: Դիրքէն և գլխաւո-
րութենէն կը գուշակուի հին աւան մը ըլ-
լալ. Ս. Թաթլոյ պատմութեան մէջ ա-
նունն զրուած է Կաղազուան և կը ստու-
գաբանուի Կաղազ կամ Կաղեզ անուն մէկու
մը աւան, որուն թուրքք Գաղզման կ'ը-
սեն: Հին պատմութեան մէջ կը յիշուի
իրբեւ քաղաքագեօղ, և բաւական բարգա-
ւաճ ըլլալու էր, վասն զի ուխտեց թաթլոյ
վանաց հարկ տալ 100 վեցկիս և 200
այր:

Մեր պատմութեան մէջ աւելի կը սկսի
երեւնալ քաղաքիս անունն և քաղաքական
դէպքերն իննեորդ դարու երկրորդ կէսէն
սկսեալ: Ասողիկ կը գրէ, թէ 863 թուին
Ջահապ կամ Շահապ ոմն՝ Սեւաղայ կայ-
սիկ այլազգայն որդին, որուն մայրն էր
տիկինն Արուսեակ Բագրատունի, «ամբո-
խասաստ զօրու... եկեալ յԱրշարունիս
գաւառ, իջանէ յեզերս Երասխայ ի հա-
րաւոյ կուսէ, ի տեղի որ այժմ ասի Քա-
ռասունք: Իսկ մանուկն Արաս սպարապետն

Հայոց ելեալ ի Կաղզուան աւանէ 40000 արամբք՝ ամենայն Հայոց զօրուն, քաջօք և մրցողօք, գայ հասանէ ի վերայ նորա. զբոլոր բանակն ցիր և ցան վայրացն ընկեցեալ, սրախողխող և գետալէժ գամե. նսեան առնելով. սակա որոյ և անուն

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԿԱՂՋՈՒԱՆԻ

ՀԱՅԱՅԵԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ	Տուն	Հոգի
1. Զանկի . . .	37	349
2. Գարավանք . . .	30	227
3. Մանթար . . .	19	136
4. Գարապաղ . . .	52	527
5. Քեոս կամ Գերս . . .	62	545
6. Խար . . .	55	382
7. Արմուտի, Տանձուտ . . .	71	667
8. Պաշ-քէօյ . . .	158	1272
9. Սխտական . . .	41	363
10. Զիւրիկ . . .	17	139
11. Կիւլեան-թէփէ . . .	20	198
12. Գօշա-քիլիսէ . . .	32	175
13. Խորեբան . . .	33	223
14. Շատեվան . . .	40	321
15. Ագարակ . . .	47	364
16. Զալալ . . .	32	236
17. Տիկոր . . .	25	236
18. Խանի . . .	122	1077
19. Լալոյ-Մարիկ . . .	36	315
20. Գիւլէրան . . .	8	65
21. Զրոշի . . .	109	952
22. Նախճաւան . . .	143	1163
23. Բագրան . . .	51	431
24. Բուիկ Հայոց . . .	51	441
ԳՈՒՄԱՐՆ . . .	1291	10804

տեղւոյն, ըստ թուոյ մանկանցն Սերաստիոյ, մինչև ցայսօր կոչի Քառասունք: Իսկ Զահապայ վեշտասան արամբք մազապուր պրծեալ՝ անցեալ գնայր ամօթալից»։ Հ. Ալիշան, վերը յիշուած Քառասունք տեղւոյն անունը կ'ըսէ. «ոչ յարմար թուի ինձ ըստ թուոյ Քառասնիցն Սերաստիոյ անուննիլ տեղւոյդ. այլ զիպողագոյն էր կարծել յաղագս Քառասնիցն նահատակացայ Ս. Հմայեկայ եղբոր մեծին վարդանայ, զորոյ նշխարս և զընկերացն՝

որդի նորա Գրիգոր Մամիկոնեան բերեալ ի տեղւոջէ նահատակութեան նոցին՝ ի Պարխար լեռանց, հանգոյց ի լեռինս Կապուտոյ, ընդ Խաչին Ս. Նունէի»։ Կաղզուանայ կողմերը ուրիշ նշանաւոր և սգախառն դէպք մը եղած կը պատմուի ժմ դարու վերջերը (1099ին), երբ Սէլջուկեանները կը բռնանային մեր երկրի վրայ, և Էլզազի Օրթօք թուրքը կ'ասպատակէր Անիի կողմերը. իսկ «Գրիգոր Կուրապաղատն յարեւելք, եղբայր Տեան Բարսղի Հայոց կաթողիկոսի, գնացեալ ի վերայ թուրք բանակին, ի գաւառն Աշորնէք, վասն զի էր այր քաջ և հզօր և պատեւրազմող, գնացեալ զօրօքն իւրովը ի գեղն որ ասի Կաղեզուան, և հասեալ ի վերայ թուրքին, և պատերազմաւ հարեալ զնոսա, և արար հալածականս, և զբազումս ի նոցանէ սրով սատակեաց. և զարձաւ, զընալով ի քաղաքն Անի: Յայնժամ մի ոմն ի դարանի կայր ի թուրք զօրացն ընդ ծառով միով, և գաղտ նետիւ հարեալ զնա ի բերանն, և ի սաստիկ խոցոյն յերկիր անկեալ և աւանդեաց զհոգին. և եղև սուգ մեծ Շիրակայ և ամենայն տանն Հայոց: Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս. և Մանուէ (Անայ ամիրան) և ամենայն զօր բանակին Հայոց՝ զկնի զիոյն»։ Վրաց թիամար թագուհւոյն օրով, Զաքարէ քաջ սպասալարը և իւր եղբայն իւանէ, ուրիշ տեղերու հետ Կաղզուանն ալ այլազգիներու ձեռքէն առին: Կաղզուանայ վիճակէն և թերեւս անոր հռչակաւոր վանքերէն կը յիշուին երկու անուանի վարդապետներ 1332ին, Կոստանդին և Յովհաննէս, որոնք զոնուեցան Քոնայ ժողովոյն մէջ: ԺԸ դարու վերջերն ալ նշանաւոր եղած է մեր ազգային եկեղեցական դէպքերու մէջ՝ Զարարիս կաղզուանցին, որ երկար տարիներ կ. Պոլսի պատրիարք եղաւ (1772-1799): Կաղզուան տասը դարէ աւելի գոյութիւն ունի և ունեցած է ժամանակաւ նաև բաւական ամուր բերդ: Տեղւոյ տիրեր են Մոնղոլք, Աքարացիք, Հագարացիք, Պարսիկք, Յոյնք, և 1517ին Օսմանցիք. 1854ին Ռուսները տերեցին, բայց յաջորդ տարին դարձեալ դարձուցին

և 1877ին վերջնական կերպով տիրեցին Ռուսները առանց կռուի և նոյն ժամանակ ունէր 8000 հոգի հայ և թուրք:

Հ. Ներսէս Սարգիսեան տեղւոյս այցելած միջոց, իր տեղագրութեան մէջ կ'ըսէ, թէ և աւան կը համարուի, բայց հին կամ

նոնաւորուած և թէ փողոցները շտկուած են: Անուանի է այգեստաններովը և պըտղատու ծառերու պարտէզներովը, որոնցմէ զուրկ են սահմանակից Շիրակ, Վանանդ և Բասեն գաւառները, որոնց ինքը կը մատակարարէ գինի և պտուղ և անոնցմէ

96. Կալկաթայի Հայոց Ս. Նազարէթ եկեղեցին:

նոր արժանաւոր բան մը չունի. սակաւաթիւ տունները աւելի գեղջկական կերպարանք ունէին և շուկան 20 կրպակ. եկեղեցին անշուք և ազգայինը սակաւաթիւ, մէկ մասն գաղթած ըլլալով Ռուսաց բաժինը: Այժմ փոքր ի շատէ բաւեփոխուած է Կաղզուան, թէ՛ տները կա-

կ'ընդունի ցորեն: Կաղզուանայ այգիները և պարտէզները մեծ մասամբ կը գտնուին բարձր և լայնածաւալ դաշտավայրի վրայ և աւանի չորս կողմը: Քաղաքաւանիս զիրքն հիւանալի և հրապուրիչ է, ամբողջապէս մեծամեծ ծառերով, պտղատու տուններով և պարտէզներով զարդարուած:

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

Օղբ բարեխառն է և երկիրը հանքերով առատ: Կաղզուանէն տասը վերստ հեռու է հոչակաւոր աղահանքը. կան նոյնպէս մարմարիոնի և ծծմբի հանքեր. առաջինը կը գտնուի քաղաքաւանէս Կողբ տանող ճանապարհի վրայ Այգլայ անուն գիւղի մօտ. իսկ միւսը 20 վերստ հեռու Օսմանեան սահմանագլխոյն մօտ. կան նաև քարածուխի ընդարձակ հանքեր: Տեղւոյս առուտուրը բաւական յաջող է: Ժողովրդեան թիւը 3500ը կ'անցնի. մեծ մասը հայ՝ իբր 2000 հոգի, թուրքերը 1400 հոգի. կան նաև քիչ թուով յոյն և ռուս: Հայք ունին եկեղեցի և երկսեռ ուսումնարան մը թարգմանչաց անուամբ, բաւական յաջող վիճակի մէջ: Հայք բնիկը են և նորեկը. բնիկը կը պարսպին այգեպանութեամբ և պարտիզպանութեամբ. իսկ եկը գաղթած են Ալեքսանդրապոլի, Երեւանի, Կողբի, Տփղիսի և այլ կողմերէ և կը պարսպին արհեստով ու վաճառակաւութեամբ:

Կաղզուանէն 12 վերստ հեռու, Գարսավանքի (Սեւ վանք) մօտ կայ Ս. Թորոսի անուամբ, հայկական հին եկեղեցի մը: Ըստ ազգային աւանդութեան՝ շատ դարեր առաջ Ս. Թորոս կը բնակէր այն տեղն, ուր այժմ շինուած է եկեղեցին, կը կեւրակրուէր բուսոց արմատներով և գիշեր ու ցորեկ կ'աղօթէր. անոր մահէն ետքը, գիւղացիի մը տեսիլամբ, կը յայտնուի սրբոյն թաղման տեղը, և այս լուրը տարածուելով ո՛չ միայն շրջակայքը այլ և հեռաւոր տեղեր, խուռն բազմութեամբ, դիմեր են դէպ ի գերեզմանը և շատեր բժշկուեր են. յետոյ քանի մը առաքինի մարդիկ եկեղեցի շիներ են անոր գերեզմանին վրայ, որ ցարդ կայ և ուխտի կուգան մինչև Կարսէ, Ալեքսանդրապոլէ և Երեւանէ, մեծ մասն բոկոտն ու հետեւակ, մանաւանդ Աստուածածնի և Ս. Վառվառէի տօնից օրերը. այդ օրերը ժամերգութիւն կը լինի, և ուխտաւորները եկեղեցւոյն կը նուիրեն ոչխար, հաւ, դրամ և այլն: Եկեղեցիէն քիչ մը հեռու, տափարակ տեղի մը վրայ կը գտնուին երկու աղբիւր և ահագին ժայռ մը՝ օձապտոյտ և շատ

դժուար ճանապարհաւ. ուխտաւորները ճաշէն ետքը կը բարձրանան բոկոտն, և ո՛վ որ յաջողի անմեղս հասնիլ ժայռին գագաթը, կը համոզուի, թէ իր ուխտը կը կատարուի: Ժայռիս մօտ կը գտնուի ջրալից վիհ մը, որուն ջուրը երբէք չի հոտիր: Ուխտական եկեղեցիս շնորհիւ ուխտաւորներու նուէրներուն, նիւթական մեծ կարողութիւն ունի, որով կը կառավարուի Կաղզուանի հայկական երկսեռ դպրոցը: Ս. Թորոսի ուխտատեղիէն զատ կայ նաև Վառվառէ կուսին մատուոյր, զոր ժողովուրդը Վարդեայ հեր (Վարդէ մագեր) կ'անուանէ, և տօնի օրեր բազմաթիւ ուխտաւորներ կը լեցուն (Տես ՎԱՐԴԻՆԻ): — Այրարատ, 53-54: Ստորգր. հիւն Հյատ. 400: Եւ այլն:

ԿԱՂՋՈՒԱՆԱՅ ԶՈՐ. Տես ԿԱՂՋՈՒԱՆ:

ԿԱՂԹԱՅՈՅ ԳԻՒՂ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ մը Յայսմաուրաց մէջ, և կը կարծուի ըլլալ Աղձնեաց մէջ Տիգրաս նակերտի մօտ:

ԿԱՂԿԱՂ Տես ԿԱԿԱՂՈՅ ԳԻՒՂ:

ԿԱՂՄԽՈՒՏ. Տես ԽՈՏՈՐՋՈՒՐ:

ԿԱՂՊԻ. — Այս անուամբ վտակ մը կը յիշուի Շատախի մէջ:

ԿԱՃԱՃԱ կամ ԿԱՃԱՃՈՒՏ. Տես ԶՈՐԳ:

ԿԱՃԵՏ. — Հայաբնակ գիւղ Շատախ գաւառի. 1858ին ունէր Ս. Աստուածածին, Ս. Շմառն և Ս. Գեորգ եկեղեցիներ, 86 տուն և 600 բնակիչ: Ներկայիս վիճակագրական տեղեկութիւնք մեզ կը պակսին:

ԿԱՃԿԱՔԱՐ. — Գիւղ Այրարատայ վանանդ գաւառի, ուր 830 թուին, ըստ Ասողկայ «Եկեալ Հոռոմդի արանցն... կոտորեցան ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Խամայէի»:

ԿԱՃԿՕՆԻՅ ԱՍՏՂՕՆՔ. — Կը յիշուի Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ:

ԿԱՄԱԽ կամ ՔԵՄԱԽ. — Բերդաքաղաք Երզնկայի կառավարութեան ներքեւ և կեւրոնավայր համանուն գաւառին: Քաղաքին հին անունն էր Անի և իր նկարագիրն ալ ինչպէս նաև գաւառինը, ըրած ենք Անի անուան ներքեւ: Աստ պատշաճ կը համարինք դնել միայն Հայաբնակ գիւղերու վիճակագիրը:

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԿԱՄԱԽԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՒՂԵՐՈՒ

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ	Տուն	Հոգի
1. Ապուշտայ գիւղ . . .	13	96
2. Աւագ վանք . . .	1	22
3. Մեծ Արմտան . . .	193	1181
4. Փոքր » . . .	56	416
5. Մեծ Բագատիճ . . .	75	829
6. Փոքր » . . .	34	373
7. Գառնի գիւղ . . .	10	81
8. Գոմեր » . . .	46	240
9. Զարարի » . . .	1	49
10. Թաւկենք » . . .	24	253
11. Թորդան » . . .	29	231
12. Թռչատի » . . .	57	471
13. Կամախ քաղաք . . .	29	82
14. Հագարի գիւղ . . .	17	251
15. Հասան օվայ գիւղ . . .	26	108
16. Հոռոփիւլ » . . .	32	336
17. Մարիք » . . .	49	307
18. Մարիք շէրիֆ » . . .	29	184
19. Ս. Նշանի վանք . . .	6	121
20. Ուոթի . . .	10	100
21. Տանծիկ . . .	5	37
ԳՈՒՄԱՐՆ . . .	742	5768

ԿԱՄԱԽԻ ԿԱՄ ՔԷՄԱԽ. — Հայաբնակ գիւղ Բաղէշու, Ռահւայի մէջ, Պոռայ աւանտեան կողմը $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու և Բաղէշէն $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Երևում է լեռան մը ստորոտը զաշտի վրայ: Ունի 41 տուն հայ և Քառուստուն Մանուկ անուամբ եկեղեցի մը: Գիւղիս հիւսիսային արևմտեան կողմը շինուած է քարուկիբ փոքրիկ եկեղեցի մը Ս. Ստեփանոս անուամբ: Գիւղս մինչև 1880 թուականը ունէր կաղամախի ծառերու անտառ մը, յորում կը վազէր խարունակ կոչուած զով ջրի աղբիւր մը, որ ուխտատեղի էր շրջակայ բնակչաց: Այդ անտառէն իբրեւ ուխտական վայրէ ծառ չէին կտրեր, բայց 1880 թուին Բաղէշու կառավարութիւնը զօրանոց մը շինելու նպատակաւ, հրաման հանեց կտրելու, և այս անտառն, ինչպէս նաև ուրիշ

ուխտական ծառազարդ վայրերն զոհ գացին և փճացան:

ԿԱՄԱԽԻ. — Սար Սիւնեաց Երզուկ գաւառի մէջ:

ԿԱՄԱՎԱՆՔ. Տես ՆՂՈՒԿ:

ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԿԱՄ ԿԱՄՐԿԱՊ. — Գիւղ Ակնայ, 1133 հայ և 212 այլազգի բնակչօք: Ըստ աւանդութեան՝ առաջին անգամ եօթն հայ բնտանիք՝ գիւղիս հարաւ արեւելեան կողմը, քառորդ ժամու չափ հեռու, եկեր հաստատուելու վարդիշ ըսուած տեղը, և հետզհետէ աւելցեր և այդ տեղւոյն շրջակայները տարածուելով՝ մատուց մը շինել են Ս. Թորոս անուն, որ ցարդ կանգուն կը մնայ, և որոյ մօտ կան հին գերեզմաններ: Վարդիշ՝ իբրեւ գիւղ մը հաստատուելու առեն, կամարկապի տեղը ընդարձակ անտառուտ գետին մ'է եղեր, գիհի խիտ ծառերով ծածկուած, որոց մէջ անկիւն մը՝ Գէորգ անուն ճգնաւոր մը կ'ապրի եղեր: Պարսիկ վաճառականներ՝ նոյն կողմերէն անցնելու առեն՝ անտառին մէկ անկիւնը բոցավառ կրակ մը նշմարելով կ'իմացունեն վարդիշուց. անոնք կ'երթան կը տեսնեն բոցարծարծ կրակը, ճգնաւորը՝ մեռած և լոյսը՝ կամարածեւ երկնցած անոր մարմնոյն վրայէն մինչև անտառին միւս կողմը, ուր կը գտնեն մատունը մը՝ Ս. Սանդուխտ կուսի նշխար մը, զոր Գէորգ ճգնաւորը պահած թաղած էր՝ իրեն անուամբ արձանագրուած յիշատակի տողերով: Հոս կը հաստատեն գիւղը՝ կամարակապ անունով, ծառերը արմատախիլ ընելով և տուններ շինելով: Այժմ գիւղիս մէջ դէպ ի հարաւ կայ Ս. Գեորգ անուամբ մատուց մը, և ըիջ մը հեռու՝ դէպ ի հիւսիս երկնցող կամարին միւս ծայրը՝ բուն եկեղեցին Ս. Ստոյանածիւն, որ կառուցուած է, իր հիւսիսային մէկ անկիւնը, յանուն Ս. Սանդուխտ կուսի հաստատուած մատուցին վրայ, ուր դէպ ի գետին խոր քարանձաւի մը մէջ ամփոփուած է կուսին նշխարը և վրան՝ եկեղեցւոյն մէջ դրուած է սրբուհւոյն պատկերը: Գիւղս այժմ ունի Արամեան-Սանդրիտեան երկսեռ վարժարան, 60 մանչ և 43 աղջիկ աշակերտներով:

ԿԱՄԱՌՈՏԻԱՍ. — Բերդ քարային կիլիկիոյ, զոր Մեծն Լեւոն Նորբերդի հետ, իր թագաւորութեան երկոտասաներորդ տարին, պարգեւեց Երուսաղէմի Հիւանդանոցի Ասպետաց, որոնցմէ շատ օգնութիւն գտած էր իւր տէրութիւնը ընդարձակելու ատեն մղած պատերազմներու մէջ: Բերդիս առնունը գրուած է նաեւ Խումարտիաշ:

ԿԱՄԲԻԿ. — Հին վանքս կամ անապատս կը յիշուի Լեւոնային կիլիկիոյ մէջ, Մոլեւոնի բերդի մօտ:

ԿԱՄԲԻՐԻՆ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԿԱՄԵՆԻՑ. Տես ՔԱՄԵՆԷՅ:

ԿԱՄԻՍ. — Գիւղ Սեբաստիոյ արեւելեան հիւսիսակողմը՝ 6 ժամ հեռու. 100է աւելի հայ տուն կայ. ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի, և դպրոց մը՝ 100 աշակերտներով: Տեղւոյս Հայք գործունեայ են և բարեկեցիկ:

ԿԱՄՈՒՐՁ կամ **ԿԱՄՄՈՒՆՁ.** — Հայաբնակ գիւղ Եղեւսիոյ, 1 ժամ հեռու. գիւղիս հիմնարկութիւնն Արշամի որդի Արգարու կ'ընծայեն: Աւանդաբար կը պատմուի, թէ Արգար, Թադէոսի հրամանաւ Եղեւսիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցին կառուցանելէ վերջ՝ գիշերը լուսոյ կամար մը կը տեսնէ երկինքը, հարաւային պատուանդանն՝ Եղեւսիոյ եկեղեցւոյն և հիւսիսային պատուանդանն՝ սոյն գիւղի վրայ, թէ՛ Արգար երկնային սիրով վառեալ, ի յիշատակ կամարածեւ լուսոյ տեսլան, կամուրջ առնուամբ քաղաք մը կը հիմնարկէ հոն, և թէ՛ այդ քաղաքի աւերակներու վրայ շինուած է այժմեան կամուրջ գիւղը, որուն հին քաղաք լինելուն ապացոյց են երբեմն երբեմն գետնի խորերէն ելնող հնութիւնները: Գիւղիս 300 տան չափ բնակիչներ կ'ապրին երկրագործութեամբ, ուտայնան կութեամբ և ջորեպանութեամբ. ոմանք ալ փերեզակ են: Կ'ըսուի, թէ կամուրջ քաղաքն երբեմն եօթը ջուր ունէր. երկուքը իսպառ կորսուեր են. երկուքին ճանապարհներու հետքերը միայն կը տեսնուին և այժմ կայ երեք ջուր. առաջինը՝ Ս. Գլխոյի ջուր, կու գայ հիւսիսէն և երկրորդը արեւմտակողմէն՝ Ս. Թագուհիի ջուր. իսկ երրորդը Ս. Գեորգայ ջուր՝ արեւելքէն

կու գայ. այս ջրերու ակերը բոլորակ աւազանի ձեւ ունին, որոնց աւերակ գմբէթներու հսկայ քարերը՝ հին դարերու մնացորդներ՝ ցարդ կը տեսնուին աղբիւրներու շուրջը: Վերոյիշեալ ջուրերը՝ ժողովրդեան պէտքը լրացնելէ և ոչխարներու և զուլայ ծարաւը մարելէ վերջ, կ'երթան ու ոռոգելու գիւղին արեւելեան և հարաւային կողմանց ծառաստանը, այգեստանը և ընդարձակ արտերը: Գիւղիս հայ պատանիներու հերկած արտօքէից ակօսներու ուղղութիւնը, արար երկրագործներու զարմանքը կը գրաւէ: Գիւղիս օդն լաւ և ջուրն պատուական է: Բերքերու մէջ նրբանաւոր է նուռն՝ իւր ազնուութեամբ: Կամուրջ քաղաքը նախնի դարոց մէջ կրած յարձակմանց պատճառաւ բոլորովին աւերակ դարձած է. այդ աւերակներու փոշիներու մէջ կորսուեր են քաղաքին հին յիշատակները, պատմութիւնը և հին եկեղեցւոյն թուականը. ըստ ոմանց՝ 1131ին աւար ու աւեր եղած է եկեղեցին և վերականգնած է տարի մը վերջը Տ. Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռքով: Արդի զմբխաւոր փառաւոր եկեղեցին շինած են գիւղացիք իրենց քրտինքով, հին եկեղեցւոյն աւերակաց վրայ, 1881ին, և նուիրած են Յիսուսի Քրիստոսի անուան: Ունին վարժարան մը՝ 115 աշակերտներով: Տեղւոյս բնակիչք կրօնասէր են, և տոկոն, ժրջան, մտացի, հանճարեղ ու ընթերցասէր. գրեթէ ամէն տուն հին և նոր կրտակարանք կան. ունին իրենց յատուկ գեղջկական բանաստեղծութիւն: Կամուրջի մէջ թէև կան քիչ թուով հայ բողոքականներ, բայց ունին երկսեռ նախակրթարան: Գիւղիս Հայոց լեզուն՝ Եղեւսիոյ Հայոց լեզուն բաղդատմամբ՝ աւելի մաքուր հայերէն է: — Կամուրջի հիւսիսակողմը, արեւմուտքէ արեւելք տարածուող լեռանց մէջ Ս. Յովնանեկս, Ս. Թադէոս և Ս. Հայրապետ անուն աւերակ վանքերու մնացորդներ կան: Խւրաքանչիւր լեռնագագաթ կը ճանչցուի իւր սրբոյն անուամբ, սրբոց արտասուքն ու հառաչանքն, մաղթանքն ու հեծեծանքը լսող ու տեսնող հսկայ քարեր՝ քաղայրներ՝ դեռ կան իբրեւ

անկեղու վկայք անցեալ յիշատակաց: Հա-
րաւ արեւմտեան լեռան գագաթան վրայ
ղեռ կը տեսնուին Ս. Մարտիրոս անուն
վանքի մը մնացորդք. այս վանքը լեռան
արեւելակողմի լանջի վրայ հիմնուած՝
կարծես կը հսկէ գիւղին ընդարձակ դաշ-
տերուն վրայ: Ի յիշատակ Ս. Միխայիլ
վանոց՝ որ գիւղիս կալ հոսելու տեղւոյն
մերձ է, քանի մը քարեր միայն կան երկրի
մէջ թաղուած: Պարտէզներու ծոցին մէջ
է Ս. Յակոբայ վանքն, որուն արտերը և
պարտէզները գրաւած են, միայն երկու թը-
թենիներ Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն կը վե-
րաբերին: Կան նաև Ս. Եղիա անուն վանքի
մը աւերակներ, ուր է այժմ օտարաց գե-
րեզմանատունը:

ԿԱՄՈՒՐՋ կամ **ԿԱՐՄՈՒՆՋ**. — Հայա-
րէնակ գիւղ Բաղէշու Խլաթ գաւառակի,
Խլաթու հարաւային արեւմտեան կողմը,
գետակի մը եզերքը: Ունի 570 հայ բնա-
կիչ, բաժնուած 83 տան: Ժողովրդեան
կրօնասիրութեան և ուսումնասիրութեան
եռանդը շատ գովելի է և նւթական կա-
րողութիւննին ալ բաւական լաւ. ունին
Ս. Աստուածածիկ և Ս. Դաւիթ անուն ե-
կեղեցիներ: Երկիրը պտղաբեր է և զուար-
ճալի է ծառաստաններով: Մօտէն հոսող
գետակի վրայ ձգուած կամուրջէն գիւղս
ստացած կ'երեւի իր անունն:

ԿԱՄՊԻՐ. — Այլազգաբնակ գիւղ Կար-
նոյ հիւսիսակողմը:

ԿԱՄՐԱԳԻՒՂ. — Լեռնային Կիլիկիոյ
մէջ կը յիշուի այս անուամբ գիւղ մը,
Մանաս գիւղի հարաւակողմը:

ԿԱՄՐԿԱՊ ՏԵՍ ԿԱՄՐԱԿԱՊ:

ԿԱՄՐՋԱԹԱՂ. — Գիւղ Սիւնեաց Երն-
ջակ գաւառի:

ԿԱՄՐՋԱԽԵԼՔ. — Կը յիշուի Սիւնեաց
վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԿԱՄՐՋԱԶՈՐ կամ **ԿԱՄՐՋԱՅ-ՋՈՐ**. —
Հին հռչակաւոր մենաստան Այրարատայ
Արշարունեաց գաւառի մէջ, որ կոչուած
է փոքր Հայոց Լիկանտացոց գաւառի մէջ
գտնուող նոյնանուն վանքի անուամբ: Կեն-
սաբեր Ս. Նշանն կը պահուէր Լիկանտոն
գաւառի Կամրջածոր վանքի մէջ, որուն
առաջնորդը առաքինակրօնն Հ. Յովհաննէս,

Ռոմանոս կայսեր հալածանաց միջոց, իր
քառասուն կրօնաւորներով և Ս. Նշանով
փախստեայ եկաւ մեր աշխարհը, Արշա-
րունեաց գաւառի սահմանները, որ այն
ժամանակ Սմբատ Տիեզերակալի որդւոյն՝
Արաս Թագաւորի իշխանութեան տակ էր:
Կենսաբեր Ս. Նշանիս պատմութիւնն մեզ
հասած է մանրամասն, յորում կը պատ-
մուի, թէ երբ Հ. Յովհաննէս իրեններովը
և Ս. Խաչովը մտաւ Թագաւորի պալատը,
«բարեպաշտն Արաս քանզի հեզ էր և
հանդարտ և եռայր հոգւով, ինքն իսկ հե-
տիոտս գայր անկանէր առաջի երանե-
լեացն, և իրրեւ ետես զՍ. Կենսաբերն՝ ան-
կաւ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր ի
գունա, և երկիր եպագ. և առեալ զնէր
ի վերայ աչաց իւրոց, համբուրելով և
արտասուալից ցնծութեամբ. և ողջունեաց
զսուրբ Հայրն Յովհաննէս և զայլ իղբայրսն
մի ըստ միովէ, և նստոյց զնոսա կարգաւ
ընդ իւր, և եղ առաջի նոցա սեղան սի-
ւոյ, և խրախուժիւն մեծ արար Թագաւորն
յաւուր յայնմիկ: Եւ ապա յետ այնորիկ
եկաց և պատմեաց Հայրն Յովհաննէս ըզ-
պատճառ գալոյն իւրեանց առ նա փախըս-
տեայ: Ասէ ցնոսա Թագաւորն. Մի ինչ
վհատիք վասն այդր. ահա առաջի ձեր են
ամենայն աշխարհս իմ, ուր և հաճոյ իցէ
ձեզ բնակել՝ լիցի ձեզ տեղին այն, եթէ
գիւղ լինի և եթէ բերդ: Եւ ետ զհետ նոցա
ի դրանց իւրոց զհաւատարիմս իւր, զի
շրջեսցին և խնդրեսցեն տեղի ընտրեալ և
սեփական: Եւ ելեալ ի բերդէն Կարուց՝
հանդերձ Կենսաբեր Ս. Խաչիւն, զան ի
Չորն Արշարունեաց. և եկեալ հասին ի
տեղի մի ջրաւէտ՝ որ հայէր ընդ հիւսիսի:
Ասէ Յովհաննէս. Նման է սա վանացս, որ
ասի անուն տեղւոյն այնորիկ մինչև ցայս-
օր Մանեփառ: Եւ անտի ապա ելեալ
եկին ի տեղի մի որ ի բացեայ էր ի բազ-
մակոխութենէ, ասէ Հայրն Յովհաննէս. Եւ
սա կարի վանաց տեղի է, ուստի և ա-
նուանեցաւ տեղին Սակրեփառ:... Յայն-
ժամ ասէ Հայրն Յովհաննէս. Այս տեղիս
ունի զնմանութիւն Կամրջաց ձորոյ զոր ու-
նէաց մեք յաշխարհին Լիկանտոնոյ. և
կայք եղբարք, շինեսցուք զայս տեղիս:

Էւ ապա սկսան ի գործ շինութեանն, և կատարեցին ի պահաս աւուրս, և հաստատեցին եկեղեցի. և բազմեցաւ Ս. Կենսաբերն յառագաստի խորանին. և անուանեցին զանուն վանացն Կամրջաց ձոր...»։ Բարեպաշտ Արաս թագաւորն ալ Յայտնութեան պահքէն յառաջ վանքս եկաւ շատ բնծաներով, իրեն ազատականներով և մեծ բազմութեամբ, և Ս. Նշանին նաւակատիրք ըրին և նոյն օրը շատ բժշկութիւններ եղան։ Վանքս երթալով մեծցաւ և ունեցաւ մինչև 300 միարան, որոնք իւրենց կարգ ու կանոն ունէին Ս. Բարսղի սահմանադրութիւնը։ Ս. Հայր Յովհաննէս քիչ տարի վերջը վախճանելով, վանացս առաջնորդ եղաւ սըանչեկին Պօղիկարպոս, որ մինչև խոր ծերութիւնը իմաստութեամբ վարեց այդ պաշտօնը և առաջնորդութիւնը յանձնելով Սամուէլ վարդապետին՝ որ նշանաւոր էր սուրբ գրոց գիտութեան և երաժշտութեան մէջ, ինքը վախճանեցաւ սրբակրօն վարուք։ Սամուէլ յատկապէս Կամրջաձորեցի կոչուած է. իրեն օրով պատահեցաւ մեծ երկրաշարժ մը, որով 62000 հոգի մեռան միայն Գոռնայ մէջ և շատ շէնքեր կործանեցան։ Սամուէլ ծերութեան հասակին մէջ վախճանեցաւ և իրեն յաջորդեց Ստեփանոս վարդապետ՝ Ասորիկ կոչուածը։ Փրկչական հազարերորդ թուականի լրանալուն, Հազարացիք մեր աշխարհի վրայ յարձակեցան և Պարսիկները առին Կարս, Կապոյտ, Կեչրոր և Կաղզուան, և նոյն օրերը վախճանեցաւ Կամրջաձորոյ վանաց առաջնորդն Ստեփանոս։ Էւ երբ տեսան միարանները, որ Տաճիկները անխնայ կը կոտորեն զՔրիստոնեայս և ստացուածները աւարի կ'առնուն, եկեղեցւոյն զարդերը, գրքերը և այլն, ամփոփելով պահեցին, իսկ Կենսաբեր Ս. Նշանը զրին նոր պուտուկի մը մէջ և երկրի տակ թաղեցին. «և է տեղի պահստեան Ս. Կենսաբերին՝ հանդէպ վանացն, ի տեղի Գողգոթայ, յարեւելից հիւսիսոյ. որ մինչև ցայսօր լեռնակն այն անուանեալ կոչի խաչիչաւ։ Էւ եկաց նա անդ ամս 177, սպասաւորեալ ի հրեշտակաց. քանզի ուր խաչն է և խաչեցեալն

ի նմա։ Էւ իբրեւ շշուղն շատացաւ և ահն հասաւ, ցրուեցան միարանքն յայլ գաւառս, և վանքն անմարդ և ամայի մնաց։ — Իսկ ի յաւուրս յայսոսիկ յետինս բրնակեցաւ ի վանքն այլազգի ոմն մեծատուն, որոյ անուն կոչէր Սամսամ, և արար զբնակութիւնն զվանքն՝ տանն իւրով և տոհմին, և հանգրուանը հօտից և խաչանց. և եղեւ օր մի յաւուրց և զայր գիշեր մի որ էր նա կիրակէ այգ, տն Գիւտ խաչին և ահա կին այլազգւոյն կաքաւէր խաղիւք հանդերձ աղախնօք և ծառայիքն իւրովք, ընդ երեկս շարաթոյն ի նսեմանալն. և ահա տեսանէին սին լուսոյ իջեալ ի տեղով զագաթանն՝ ուր կայր Կենսաբերն սուրբ. և իբրեւ տեսին՝ զարմացան և յիմարեալ ափշեցան, և ոչ զի տէին եթէ զինչ իցէ. և ի լուսանալ առաւօտուն՝ հրամայեաց տիկինն երթալ ծառայիցն և բրել զտեղին. միանգամայն և կարծէր իսկ եթէ զանձ կայցէ ծածկեալ անդ. և իբրեւ բրեալ բացին, և ահա բոց ծիածան և ծիրանէգոյն ելանէր ընդ պատառուածս փորածին, և դարձեալ ի յետ կոյս լոյսն ժողովեալ ամփոփեալ ժողովէր. և իբրեւ քաջ նշմարեցին և տեսին, և ահա կայր նոր պուտուկ թաղեալ հանգոյն հողոյն. և անդ ի ներքս բազմեցուցեալ զպատուական Ս. Կենսաբերն. և հոռաւ նուշութեան բուրեալ լնոյր զվայրսն աւմենայն. զոր տեսողքն զարհուրեցան և ոչ իշխէին մերձենալ, երկուցեալ եթէ գոցէ բոցն դարձեալ վառեսցի և այրեսցէ զնոսա... Յայնժամ զարհուրեալ տիկնոջն առնու ընդ իւր աղջիկ մի առանց անփորձոյ, և գայ ի Գագաթն բոկ և հետկոտս. և հրամայեաց կուսին առնուլ զՍ. խաչն՝ հանդերձ անօթովն. և բերեալ ի վանքն՝ եղ յեկեղեցւոջն. և կացոյց զկոյսն սպասաւոր, լոյս վառել և խունկս արկանել. և ապա խնդիր արարեալ տիկինն քահանայից, և եկեալ գտանէին ի գիւղն յԱտղունս քահանայ զոմն կուսակրօն՝ Կիրակոս անուամբ ի նոյն գեղջէ. և իբրեւ եկն կիրակոս, ետ տիկինն ի ձեռս նորա զկենսաբերն և հրամայեաց ժողովել զվանականս և գալ բնակել ի վանքն։ Էւ երթեալ

կիրակոսի ի Կաղզվան աւան՝ առաջի ա-
 ժրապետին, և առնու հրաման վասն շի-
 նութեան վանացն. և նա յոյժ կամակից
 եղև շինութեանն. և ինքն Կիրակոս Հայրն
 ժողովեաց եղբայրս միամիտս և սրբակրօնս,
 և շինեաց գուխտն»։ Կիրակոս՝ շատ տա-
 րիներ վարելով վանահայրութեան պաշ-
 տօն, կը վախճանի և իրեն կը յաջորդէ
 Տէր Արքայապետ Սյունհետե կարգաւ ի-
 րարու յաջորդած են Սարգիս, Խաչատուր,
 Կրկար և Յովնանեկ Սուրմարեցի։ Վեր-
 ջինս, ըստ պատմչին, էր «այր շինարար
 և եղբայրաշահ. այլ և արգոյ էր խօսք
 նորա առաջի մեծամեծաց Պարսից. քանզի
 անձնայ էր ի հասակս անձինն և ի տես
 երեսացն գեղապաճոյճ, նաև ի բանս կո-
 թովի, և ի պատասխանիս խոհեմ և ի-
 մաստուն»։ Սա սկսաւ վանքի կաթուղի-
 կէի շինութիւնն և աւարտեց. իրեն յա-
 ջորեց արժանաբար Սուրմարեցին Մխի-
 րար, որ և նշանաւոր եղած է ամէն գործի
 մէջ, հանգոյն Յովհաննու։ — Հոչակա-
 պանձ հին վանքս գրեթէ ութ հարիւր
 տարի անյիշատակ մնալէ վերջ, անցեալ
 դարու մէջ յայտնուեցաւ, Սուրմարիի Զօր
 այլազգաբնակ գիւղի մէջ, որ հին Արշա-
 րունեաց գաւառէն բաւական դուրս և հե-
 առ է, սակայն հաւանօրէն ի հնումն Ար-
 շարունեաց գաւառը կ'ընդարձակէր մինչև
 Սուրմարի և նոյն ժամանակ այս վանքն
 մասն կը կազմէր Արշարունեաց։ Յատուկ
 քննութեանց կը կարօտի Կամրջաձորոյ
 վանքս, իր դիրքն ստուգելու և Զօր գիւղի
 մէջ յայտնուած վանքի հետ նոյն ըլլալը
 ապացուցանելու համար։ Տես ԶՕՐ։ —
 Այրարատ, 57, 547-9։

ԿԱՄՐՋՈՑ ԶՈՐ. Տես ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ։

ԿԱՅԱՆ կամ ԿԱՅԵԱՆ. — Գուգարաց
 Զորութիւնը գաւառի համանուն Կայեկոյ ձորի
 մէջ, Սանահնի և Հաղբատի միջավայրը,
 Թերակղզւոյ ձեւ ունեցող քարաժայռ բլրի
 մը վրայ կը գտնուի երբեմն ամբողջեամբ
 նշանաւոր և այժմ աւերակ Կայան բերդա-
 Արեւելեան, արեւմտեան և հիւսիսային
 կողմերէ շրջապատուած է անդնդախոր
 ձորերով. արեւելեան կողմն է ԵՇԷԷԿի ձո-
 րը, որուն միջով կ'անցնի Ժիվանքայ գե-

տակը. հիւսիսային և արեւմտեան կողմէն
 Զորագետը կը հոսէ. միայն հարաւային
 կողմէն կը միանայ Որնակայ դաշտի հետ։
 Այսպէս բերդս ամէն կողմէ պատած լի-
 նելով ձորերով, ամուր պարիսպներով,
 բուրգերով և աշտարակներով, անասիկ
 դարձած է աւազակաբարոյ հրոսակներու
 և արիւնարբու թշնամիներու դէմ իր ժա-
 մանակին։ Բերդս ձեւացած է երկու մասէ,
 ստորին և վերին, որոնք միմեանց հետ
 միացած են սանդուղաձեւ միջնադնով.
 երկայնութիւնն է հարաւէն դէպ ի հիւսիս
 ուղղութեամբ 175 արշին և ամենալայն
 տեղն է իբր 30 արշին. ծովի մակերե-
 ւոյթէն բարձր է 800 մետր։ Բերդիս ա-
 րեւելեան կողմը, ընդարձակ քարաժայռի
 մը վրայ, կը գտնուի Ս. Աստուածածին
 անուն փոքրիկ եկեղեցի մը, զոր կառու-
 ցած է սրբատաշ քարով Հաղբատի առաջ-
 նորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը։ Եկեղեց-
 ւոյս արեւմտեան դրան ճակատը կը կար-
 դացուի հետեւեալ հայերէն արձանագրու-
 թիւնը. «ՈԶԲ (= 1233). Կաւառն Աս-
 տուոյ ևս Տէր Յովնանեկս տապալնորդ Հաղ-
 բատայ քաւերորդի մեծի Պատրոնեաց Զա-
 քարէի և Խովսեփի ի ժամանակի՝ որ եմաւս
 ստատեալմն աշխարհիս մերոյ յանաքեկ խո-
 րագմեանց, ոչ գոյր տեղի ապաստանի տարբ.
 Նշանիս և եղբարցս. հրամաւաւ քեռոյն ի-
 մոյ Խովսեփի և որդոյն Խորոյ Առաքին և
 Դաննշանի որդոյ Զաքարէի յիւնեցի գամբոցս
 և գեկեղեցիս Հաղբատայ տարբ Նշանիս
 քաղում աշխատութեամբ։ Արդ երբ որ զսա
 ի Հաղբատայ հսակ քե ի մեծաց քե ի փո-
 քանց գիւնչ և իյց պատճառաւ մարդն այն
 եղովեայ եղիցի ի մահուան և ի կեանց՝
 յԱղամայ միկնէ ի գարշաւս Քրիստոսի՝
 ինչ եղովք կայ ի վերայ եորս. եղիցի և
 րեքեայ և առտանեայ որպէս Կայեկի. և
 քաժին Յուդայի առցի. և աւանդիչ հոգոյ
 եորս սատանայ յիցի. և առաջնորդ տարս՝
 որ կամաւոր եախանձու կամ ծռարքեամբ
 կամ կաշառաք զսա ի Հաղբատայ հսակ՝
 զվերոյգրեայ եղովսն առցի և որք հաստա-
 տեն աշրնիկն յԱստուծոյ, և պարտիկն ինձ
 Տէր Յովնանեկիս զԱստուածածնի տաւնի գ.
 աւրն ի տմա պատարագն ինձ մատուցանեղ»։

Այս արձանագրութեան մէջ որչափ որ Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը կ'ըսէ, շինեցի զամրոցս և զեկեղեցիս, մեզ այնպէս կը թուի, թէ այդ բացատրութիւնը, ամրոցի նկատմամբ ճիշդ չէ կարելի համարել, վասն զի բերդիս գոյութիւնը աւելի հին է, և Տէր Յովհաննէսի ըրածը աւելի վերանորոգութիւն լինելու է քան թէ հիմնովին շինութիւն: Եկեղեցին՝ Հաղբատի Զգրաշէն եկեղեցւոյն նման կանգնած է չորս անսիւն կամարներու վրայ. երկայնութիւնն է արեւելքէ արեւմուտք 6 արշին 10 վերշուկ և լայնութիւնը հարաւէ հիւսիս 4 արշին 6 վերշուկ. ունի կաթողիկէ չորս պատուհաններով, մէկ մէկ պատուհան կայ նաև իւրաքանչիւր որմի վրայ և մարդաչափ բարձրութեամբ դուռ մը՝ արեւմտեան կողմը: 1827 թուին սաստիկ երկրաշարժէն կործանելով եկեղեցւոյս կաթողիկէն և քարերը կը թափին ձոր. իսկ 1838ին երեք հարազատ եղբայրներ՝ Մարգար, Վարդան և Յարութիւն Երզնէ կեանքները Եփրեմ վարդապետի ձեռքով նորոգել կու տան կաթողիկէն ճիշդ հին ձևով: Յիշեալ բարեպաշտ եղբայրներէն Մարգարը, 1842ին թաղուած է եկեղեցւոյ հիւսիսային որմի տակ արտաքուստ, և ունի տապանաքար՝ հանդերձ արձանագրութեամբ: Համբարձման և Վարդանանց տօնի օրը շրջակայ գիւղերէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կու գան այս տեղ. Համբարձման կու գան Հաղբատցիք, իսկ Վարդանանց տօնին աւելի հեռուոր գիւղերէն: Ուխտաւորներու համար եկեղեցւոյ մօտ կառուցուած է քարուկիր և միայարկ պարզ շէնք մը: Հինաւորաց բերդի մէջ միայն եկեղեցին կանգուն մնացած է, միւս հին շինութիւնները բոլորն ալ հողի հաւասարեր են և միայն հետքերը կը նշմարուին. պարիսպներն ալ կիսով չափ քանդուած են, մնացեր են միայն ստորին մասերը: Ճշդութեամբ յայտնուած չէ տակաւին կաշան բերդի սկզբնաւորութեան ժամանակը. միայն կ'երեւի, թէ Բագրատունեաց ժամանակ անուանի բերդերէն մին է եղեր, որուն տիրեր է Սահակ իշխանը՝ Աշոտ երկաթի աները (922 թ.), իսկ Աշոտ Ո-

ղորմածի որդի Սմբատ Թագաւորի ժամանակն ալ տիրապետութեան իրաւունք անցեր է իր Գուրգէն եղբորը, որոյ համար Հ. Չամչեանը կ'ըսէ. «Իսկ կրտսեր եղբայր նորա Գուրգէն հաւատարիմ երեւեալ ժառանգեաց հրամանաւ նորա զՏաշիր և զՏաւուշ—Սեւորդովք Չորոգեւոյն և զԿաշան և զԵրզնէ և զԽոռակերտ և զԲագեւոր և զայլ ևս բերդս անուանիս ըստ Վարդանայ»: Ժամանակ մը այս բերդի կը տիրէր նաև Պահլաւունի ցեղը՝ Կայծն և Բջնի բերդերով հանդերձ: Կիրակոս պատմագրի համեմատ, բերդիս մէջ ամրացաւ գաւառին բնակիչներու հետ, Աթաբէգ Իվանէի որդի Աւագ իշխանը, թաթարաց Չարմաղան խանի յարձակման ժամանակ, որուն իտուղատա զօրավարը բազմաթիւ զօրքերով բերդս պաշարեց: Աւագ իշխանը կամենալով պաշարող զօրավարի սիրտը շահիլ՝ իւր դուստրը կնութեան տուաւ, իրեւ արեան գին, բայց անով ալ զործր չյաջողեցաւ, որովհետեւ պաշարումը դեռ աւելի սաստկացաւ. և երբ բերդի ծածուկ բերուած ջուրն ալ գտան և կտրեցին, այն ժամանակ պաշարողները շատ նեղն ընկան: Աւագ իշխանը այս տեսնելով, իրեն տան վերակացուն, Գրիգոր Տղայ կոչուածը ընծաներով զրկեց Չարմաղանին, Գեղարքունի ծովի մօտ, զթութիւն հայցելու և պաշարումն ու բնակչաց նեղութիւնը վերցընելու: Երբ մեծ Նուինին (Թագաւոր) տեսաւ հայ պատգամաւորը շատ ուրախացաւ և մարդ զրկեց իւր զօրապետին, որ չնեղէ բերդին և գաւառին բնակիչները և ազատ թողու Աւագ իշխանը իրեն գալու: Այնուհետեւ Աւագ իշխանը գնաց Չարմաղանին շատ ընծաներով, որ մեծ յարգանքով զինքը ընդունելով, իրեն յանձնեց դարձեալ երկրին կառավարութիւնը և բազմաթիւ հայ գերիներ ազատեց:

Ըստ պատմական աւանդութեան՝ Որնակ գիւղի վերին աղբիւրէն ստորերկրեայ խողովակներով ջուր բերուած է եղեր բերդս, այժմ ցոյց կու տան այն աւազանի հետքերը, որ տեղ կը հաւաքուի եղեր ջուրը, աղբիւրի հետքեր կ'երեւին նաև արտաքին պարսպի մէջ. այդ ջրի խողովակները տա-

կալին կը տեսնուին: Կայենոյ բերդի ջրի հաղորդակցութեան մասին կը պատմուի, թէ երբ Աբխազները արշաւեր են Գուգա-րաց աշխարհը՝ շատ տեղեր նուաճելով ու անկողով կը մտնեն նաեւ Լօռի և մեծա-մեծ ֆեոդալներ հասցնելով թէ՛ գիւղացւոց և թէ՛ վանքերուն, կը պաշարեն նաեւ Կայեան բերդը, որուն մէջ ապաստանածները եր-կար ժամանակ կը դիմադրեն և չեն հնա-զանդիր թշնամոյն: Աբխազները սաստիկ կը կատղին, կ'երթան Որնակ գիւղը և բնակիչները անխնայ կը կոտորեն: յետոյ պառաւ մը բռնելով կը ստիպեն որ յայտնէ բերդի գաղտնիքը: պառաւն ուզելով իր զուխը ազատել, կը յայտնէ, թէ բերդոցոց ջրի պաշարը Որնակի աղբիւրներէն կ'եր-թայ ստորերկրեայ խողովակներով, և եթէ ջուրը կտրեն՝ բերդն անձնատուր կը լինի: Աբխազները պառաւը կը սպաննեն, ջրի աղբիւրը կը կտրեն և բերդի մէջ եղող-ները անձնատուր լինելով՝ բոլորն ալ կը ջարդուին: Ժողովրդական լեզուաբանու-թիւնը Որնակ անունը կը բացատրէ Որն և ակը բառերով, այսինքն, թէ ո՞րն է բերդի աղբիւրի ակը: Երբ Լօռի թագաւորու-թիւնը խնայով երկիրն ալ շարունակ կ'են-թարկէր թշնամիներու յարձակման, Հաղ-բատի Ս. Նշանը սովորաբար կը բերէին և կը պահէին այս անասիկ բերդը, շատ ան-գամներ ևս շրջակայ գիւղերու բնակիչները ապաստաններ են այս տեղ: Բերդա իւր և կեղեցիկ տեղացիներէն կը կոչուի Տուեանց, որ երկու մեկնութիւն ունի: առաջինով կը բացատրուի իրրեւ Գրախ վանք, այ-սինքն Հաղբատէն դուրս եղող վանք, երկ-րորդով այդ բառը կը համարուի իրր ա-ղաւղութիւն Տես և անց բառերու, որ իրր թէ ստացեր է իր անմատչելիութեան պատճառաւ: Տեսեալնց անուամբ կը յիշէ նաեւ Զաքարիա սարկաւազը, կողմանցս շարժը պատմած ժամանակ:

Բերդէն սիրդն տեսարան կը պատկե-րանայ դիտողի աչքին. արեւմտեան և հիւ-սիսային կողմէն կատաղութեամբ գոռալով և ահռելի աղմուկ հանելով կը հոսի Չո-րագետը, մերձակայ վայրերը ծածկուած են անտառներով և արտերով, իսկ հորիզոնի

վրայ կը տեսնուին բարձրաբերձ լեռներու գագաթներ: Ամրոցիս հարաւային կողմը դէպ ի Որնակայ տափը, կը գտնուի փոք-րիկ ճանապարհ մը, որ պատմական նշա-նակութիւն ունի: Այս տեղը կը համա-րուի այն վայրը, ուր Գրիգոր Տուեանորդի եպիսկոպոսը զոյրել տուաւ Մինաս եպիս-կոպոսը իր ջորիներով. պատճառը հե-տեւեալն էր. Զաքարէ և Իւանէ սպասա-լարները, որոնք Վրաց արքունի ծառա-յութեան մէջ էին և այդ միջոցին իրենց քաջագործութիւններով մեծ հռչակ էին ստացեր, թուղթ կը գրեն Կիլիկիոյ Յով-հաննէս և Գաւիթ Կաթուղիկոսներուն և Լեւոն թագաւորին, որ իրենց թոյլ տրուի զօրաբանակի մէջ ունենալ շարժական սե-ղան և նոյնպէս կը խնդրեն, որ Ս. Աս-տուածածնի Վերափոխման և Ս. Խաչի տօներն ալ Վրաց հետ նոյն օրերը կատա-րեն: Թագաւորը և Գաւիթ Կաթուղիկոսը ժողով կը գումարեն Սաի մէջ 1205 թուին այդ խնդրի առթիւ և միասին խորհրդակ-ցելով՝ ութը կանոններ կը մշակեն և կ'ուղարկեն Զաքարէ իշխանին. իսկ Յով-հաննէս Կաթուղիկոսը, որ Հոռովկայի մէջ կը նստէր, կ'ուղարկէ եկեղեցանման շար-ժական վրան մը, մարմարեայ սեղանով և այլ և այլ եկեղեցական սպասներով, նոյնպէս Մինաս անուն եպիսկոպոս մը, քահանաներու, սարկաւազներու և դպիւ-րներու հետ միասին, որոնք զաւով Լօռի քաղաքը՝ կը ներկայանան Զաքարէին և կու տան Կաթուղիկոսական ընծաները և հրամանաթուղթը: Կու գան նաեւ Գաւիթ Կաթուղիկոսի և թագաւորի զեսպանները և կը ներկայացնեն ժողովի վճիռները: Զաքարէն կ'ուրախանայ իր ցանկութիւնը իրագործուած տեսնելով և կը հրամայէ շուտով ժողով գումարել նշանաւոր եկե-ղեցականներէ, Սաի որոշումները վաւե-րացնելու և իրագործել տալու համար: Ժողովին ներկայ կ'ըլլան բարձրատիճան հոգեւորականներ, Հաղբատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուեանորդին, Բջնոյ Վրթանէս եպիսկ., Անոյ Թորոսեալ Սարգիս եպ., Կարուց Յովհաննէս եպ., և այլն. նոյն-պէս և նշանաւոր վարդապետներ և վա-

նահայրներ, Մխիթար Գօշ, Իգնատիոս, Ստեփաննոս, Վարդան և Դաւիթ Քորայրեցիք, Սանահնի վանահայր Յովհաննէս և բազմաթիւ գիտնական քահանաներ և աշխարհական անձինք: Երբ իմացուեցաւ կաթողիկոսի և թագաւորի հրամանի բովանդակութիւնը՝ ժողովականներէն ոմանք ընդունեցան և ոմանք մերժեցին, որով և խռովութիւն ծագեցաւ և ժողովը ցրուեցաւ՝ առանց որոշ եզրակացութեան մը գալու: Այս առթիւ առաջին անգամ Խաչատուր Տարօնեցին երգեց իր հեղինակած Խորհուրդ խորին տաղը: Այդ ժողովէն վերջ Չաքարէ իշխանը զՄինաս եպիսկոպոսը կ'ուզարկէ Հաղբատ, որ նոր կանոններու համաձայն պատարագ մատուցանէ: Գրիգոր Տուտէորդին լսելով անոր գալը, մարդիկ կը զրկէ, որոնք բերելով կը ծեծեն անոր հետ եկած պաշտօնեաները, Մինասը մահամբձ կը վերաւորեն և ջորիները իրենց բռնելով ձորը գլորելով կը սատկեցնեն: Մինաս եպիսկոպոսը այդ դրութեամբ կը տանին Չաքարէ իշխանին, որ սաստիկ կը բարկանայ Տուտէորդոյն դէմ, բայց սա կ'ազատի իշխանի ձեռքէն փախըտական ապաստանելով Կարնոյ աշխարհը: Ահա այս պատմական անցքէն վերջը այս տեղս կոչուեր է Հակոտակամոս, իսկ շուրջը եղող հողերը մինչև ցայժմ կը կոչուին Հակոտակա — հողեր: — Հնախօս տեղեկ. Հաղբատայ, 71—76: Ազգագրական հանդես, 1898, էջ 316—322: Իմ օրագիրը, 9—20:

ԿԱՑԵՆՈՑ ԶՈՐ. — Գուգարաց Չորոփոր գաւառի մէջ վերոյիշեալ ամրոցի արեւմտեան ձորն ծանօթ է այս անուամբ: Այս տեղ իւր ժամանակին ճգներ է Վարդան Բարձրբերդցին, Ս. Անդրէ կոչուած մենաբանի մէջ: Հին եկեղեցիներու աւերակներ և տներու մնացորդներ կը յայտնեն, թէ ժամանակաւ ձորս ունեցեր է բազմամարդ բնակութիւն: Չորոգետը երկու աջ և ձախ մասի կը բաժնէ Կայենոյ ձորը, որոնք ի հնումն իրարու հետ միացած էին մեծ կամուրջով մը: Այդ կամուրջի խելերը կ'երևին Մարդասպանի քարափի մօտ. աջակողմեան խելի մօտ կայ Թեւառոր խաւ ա-

նուամբ մեծ քարէ խաչ մը՝ հանդերձ հաշտառ արձանագրութեամբ: Կայենոյ ձորի աջ մասը կը սկսի Հաստոսմբանդ կոչուած կապէն մինչև ժիրվանքայ ջուրը, տարածուելով Որնակայ միապաղաղ քարափի ներքեւի ամրոց լանջի և Կայենի բերդի արեւմտեան լանջի վրայ, իւր մէջ ամփոփելով մեծ մեծ տներու բակեր, որոնք այժմ ծածկուած են ծառերով: Կերկայիս ջրի ափը մէկ օրավար տեղ վարելահող է, իսկ դեռ աւելի ցածը, գետի ուղղութեամբ մինչև ժիրվանքայ ջուրը այգիներ կան, որոնցմէ մին՝ ոմն Սարգիս վարդապետ կրօնաւոր՝ իրեւ իւր հայրենի այգին նուիրեր է Հաղբատի վանքին 1568 թուին, ինչպէս կը յայտնէ խաչքարի մը արձանագրութիւնը: Վերոյիշեալ վարելահողէն և վանքի այգոյն մօտ եղած ուրիշ այգի մը կ'օգտուի Հաղբատցի կուչուրեանց տոհմը, հին վկայաթղթի համեմատ, իւր թէ այդ տեղերը մնացեր են Մամիկոնեան ցեղէն, որոնք այս տեղ եւս բնակեր են, երկայենի ձորը բարգաւաճ և բազմամարդ վիճակի մէջ էր: Բայց պէտք է նկատել, որ վերոյիշեալ այգիները շինուեր են Կայենոյ ձորի բնակութիւնը վերջանալէ յետոյ. մինչև այժմ եւս այդ այգիները փրած միջոց, կը յայտնուին հին տներու պատեր, ահագին կիսատաշ և շատ տեղ եւս անտաշ քարերով շինուած:

Կայենոյ ձորի ձախ ափը, որ այժմ գիւղացիներէն սովորաբար Արուիկ կը կոչուի, կը բռնէ Մեծ Արուիկի հարաւային կապէն մինչև Մարդասպանի քարափը, ամէն կողմ կը նշմարուին հին տներու աւերակներ: Մեծ Աթոռիկը երեք կողմէ միապաղաղ և մեծատարած քարափի վերայ նստած վարելահող է. սա է եղբր Կայենոյ ձորի հին բնակիչներու գլխաւոր վարուցանքի տեղը: Փոքր Աթոռիկը ցից կանգնած, կալի նման տափարակ է, ուր կարելի է ելնել միայն մէկ տեղէ շատ դժուարութեամբ. շրջապատը երեսուն սաժէն է. կեդրոնը կայ սալածեւ գերեզման մը և գլուխը խաչքար. մեծ Աթոռիկի տակէն, ուր կը գտնուի նաեւ անմշակ սրբանձի հանք, բերուած է եղբր մեծ արխ-

մը, որ կը հասնի եղեր մինչև Ս. Անդրէի մենարանի տակը, բանեցընելով այն տեղի ի հետեց եղած ջրաղացը: Բնակիչներու համար Մեծ ջրեւ զատ՝ բերուած է եղեր ահագին հեռաւորութենէ, Շիկաքարայ պատական աղբիւրը: Կայենոյ ձորի զրից համեմատ բնակիչները բաժնուած կը բնակին եղեր զանազան մասերու մէջ: Բնակիչներ կան եղեր նաև ժիրվանքայ ջրի ափը, սկսած Կայեն բերդի տակէն մինչև Զորագետի ափը. այդ տեղը այժմ կը բռնեն Հաղրատածորի այգիները: Ժիրվանքայ ջրի վրայ տակաւին կանգուն կը մնայ պատուական կամուրջ մը՝ որուն միայն կողքի պատերը քայքայած են: Այս կամուրջէն հարկը քայլ հեռու կառուցուած է սրբատաշ քարերով գեղեցիկաշէն մատուռ մը՝ որ Կայենի բերդի Ս. Աստուածածին եկեղեցիէն փոքր է. ծածքը քանդուած է և արծաճագրութիւն չունի: Կայենոյ բերդի դիմացը, արեւելեան կողմէն, ուղղահայեաց բարձր ժայռերու մէջ կ'ենթեին բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր, որոնցմէ մէկ քանին այնքան ընդարձակ են, որ թշնամոյ յարձակումներու ժամանակ ամուր բերդերու տեղ ծառայեր են և բազմաթիւ անձինք ու թանկագին իրեր պահպանել են հալածողներու և աւերիչներու ձեռքէն: Այդ այրերէն նշանաւոր է Զարեհի այրը, որ այժմ գիւղացւոց բարբառով Զաւեհի էր կը կոչուի, բաւական խորն է քարափի ստորոտը և շրջապատուած է հաստ որմերով. մէջը ունի կարկրան աղբիւր՝ որ պաշարուողներուն ջուր կը մատակարարէր: Այս տեղ գտնուել է Հաղրատի ճոխ մատենադարանի գրքերու մէկ մասը, որ շնորհիւ տգէտ տիրացուի մը այրուել է, կարծելով թէ յունարէն գրքեր են: Երկրորդ այրն է Պարոնի կամ Պարնի էր, դարձեալ հաստ և բարձր պատով ամրացած: Այս կրկին այրերը շինել տուած է Հաղրատի Զարեհ պալատաւոր իշխանը. երկրորդ այրը շինել տուած է յատկապէս իր ընտանիքի ապահովութեան համար: Այս այրերէն բարձր, միապաղաղ ժայռի մէջ կը գտնուի դժուարագնաց Ծակ այրը, որ գաղտնի և ապահով տեղ է և

գեր: Այս այրէն 1873 թուին Պ. Ա. Երեցեան հանեց բազմաթիւ հին մագաղաթեայ ձեռագիրներ, որոնք Հաղրատայ մատենադարանէն են եղեր, ափսոս որ երկար ժամանակ անձրեւի և խոնաւութեան մէջ մը նալով քարացեր էին: Կան նաև ուրիշ բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր, բոլորն զրեթէ անմեծ ենալի ժայռերու, քարափներու մէջ և ծերակերու գլուխը, ասոնցմէ յիշենք Շեքեկի այրը, Խրամաձորի քարայրը, Զրոց էրը, Պեղոցը՝ որ միայն 300 մարդ կարող էր տեղաւորել իր մէջ, Լաստու էրը, Կարաքաւերը, Ծակաքար, և այլն: Հին ժամանակները բազմաթիւ բնակիչներով լի Կայենոյ ձորս, այժմ տխուր տեղաւորութիւն կ'ընէ այցելուներու վրայ, իր բազմաթիւ աւերակներով և ամայի ու աւերակ սրբատեղիներով: — Ազգագրական հանդես, Գ. 322-328: Եւ այլն:

ԿԱՅԻՓՈՍԻ Ս. ՅԱԿՈԲ ՄԵՐԵՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ. — Երզնկայի վանքերէն մին, բարձր դիրքով, Գոհանամի ստորոտ, Շողակաթ լեռին զառ ի վերին վրայ. քաղաքէն երեք ժամ հեռու է: Ունի վանահայր քահանայ և յատուկ հոգաբարձու թիւն: Մօտն է Ս. Մինասի աւերակը, ուր երեքմե Յովհաննէս Երզնկացին ուսման կը պարապէր: Վանացս դիմացը կէս մղոն հեռու կայ մեծ խաչարձան մը՝ փոքրիկ խաչ տիպի ըսուած լեռնադաշտի մը վրայ կանգնեալ:

ԿԱՅԹԱՆՅ. — Հայաբնակ գիւղ Մոկաց. ունի Ս. Թովմաս անուն եկեղեցի մը:

ԿԱՅԵՐՈՆ ՏԵՍ ՇՆՈՂ:

ԿԱՅԵՆԱՄԵՐԱՆ. — Սակաւաբնակ գիւղ Շատախու. ունի Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը:

ԿԱՅՏԷՆ. — Հին և ամուր դղեակ լեռնային կիլիկիոյ. կը յիշուի ԺԲ դարու վերջերը գրուած աւետարանի մը մէջ: ՏԵՍ ԳՈՆԵՐ:

ԿԱՆ ԿԱՄ ԿԵԱՆ. — Գիւղ Կարնոյ աւերամեան հիւսիսային կողմը, կէս ժամու ճանապարհ հեռու, որ դաշտի բոլոր գիւղերու մէջ բազմահայութեամբ և կարեւորութեամբ առաջինն է: Ունի 400 տուն բնակիչ, որոնց 300ը Հայոց և 100ը

մահմետականաց են: Հայք ունին Ս. Ա. մենաթիթի, անուն կոկիկ եկեղեցի մը և երկսեռ վարժարան մը՝ 170 աշակերտներով: Բնակիչք աւելի հոգագործ են քան թէ արհեստաւոր: Կանի Հայոց նախնիք գաղթականք կը համարուին Անույ:

ԿԱՆԱԶԱՌՈՐ. — Գիւղ Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԿԱՆԳԱՐՔ. — Գուգարաց աշխարհի հին գաւառներէն մին, որ ունէր համանուն քաղաք մը: Շարայի որդիներէն Գուշար՝ ժառանգեց Մրիւն լեւը, որ է Կանգարք: Կ'երեւի, թէ գաւառս իր անունն առած է նոյնանուն լեռնէն: Կանգարք սահմանակից էր Վրաց:

ԿԱՆԳՈՒԱՐ կամ **ԿԱՆԳՈՒԱՌ.** — Վասպուրականի Անձեւացեաց գաւառի մէջ կը գտնուի գիւղս, որ Արծրունեաց Գուրգէն իշխանի պատմական վայրն եղած է: Գիւղիս աջ կողմէն կը բարձրանան Կալաթաշ և ձախ կողմէն Կալաթ—Սպի լեռները, որոց բարձանց վրայ շինուած էին վերու յիշեալ իշխանի բերդերը՝ Անձեւացեաց երկրի ամուր պալատանարանները: Գիւղս շինուած է Կալաթ—Սպիի ստորոտը, ունի 50 տուն հայ բնակիչ, որոնք ոչխարաբուծութեամբ կը զբաղին և նիւթական լաւ վիճակ ունին: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Թադէաս: Ի հնումն գիւղիս մօտի լեռան վրայի բերդը կը կոչուէր Կանգաշառ բերդ:

ԿԱՆԳԱՌԻՐԻ (Կանքաճոր). — Գիւղ Սըղ-նախի. ունի 61 տուն հայ և 241 տուն վրացի բնակիչներ:

ԿԱՆԳԱՐԱ. — Ի հնումն աւան Տիգրաւ նակերտի մօտ, զոր յիշէ Նիկեփորոս յոյն պատմիչը:

ԿԱՆԳՎՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Կարճ-Կանի. ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը. Ս. Թովմայի վանահայրութեան ներքե է:

ԿԱՆԻՍԷ. — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ կը յիշուի այս անուամբ տեղ մը, որուն տանուտէր էր ոմն Կիրակոս:

ԿԱՆԿՈՒՏ. — Ալիշան՝ կը յիշէ այս անուամբ լեռ մը Զէյթունի մօտ, քաղաքին արեւմտեան կողմը:

ԿԱՆՃԱ կամ **ԿԷՆՃԷ.** — Այսպէս ևս կը գրուի Գանձակ անունը:

ԿԱՆԶԻ կամ **ԿԱՆԶՈՒԿ.** — Այսպէս կը կոչուէր ի հնումն այժմեան Չուխրասար կամ Չուգուր հիսար անուն թուրքաբնակ գիւղը, որ կը գտնուի Ֆոնուզի ձորագետի գլուխը և Կոկիսոնի հարաւակողմը: Այստեղ Կոկիսոնէն զրկուած դատաւորի ներկայութեամբ, դատուեր և նահատակուեր է Ս. Ստեփանոս Ուլնեցին իր ընկերներով, ուր կանգնած են նաև մատուռ: Բուն Կանչոյ բերդը այժմեան աւանի վերեւն է: Ժի դարու վերջերը այս բերդին իշխանն էր Ա. շոտ անունով մէկը: Հեթում Ա թագաւորի Օշին եղբայրն ևս բերդիս իշխեալ է և այստեղ մեռեր է 1265 թուին: 1320ին Կիւսիկ (Գուխտոն) Օշին Պայլի եղբայրը կը տիրէր Կանչոյ բերդին, և պատերազմելով Էգիպտացոց զէմ՝ Այասու սահմանաց մօտ վերաւորուելով մեռաւ: Հայոց թագաւորութեան վերնալէն վերջ, Հեթում ապարապետը և իւր կինն Զախման՝ տիրեցին Կանչոյ բերդին: Այնուհետև պատմութիւնը կը լռէ բերդիս զէպերը: Կանչիի մօտ կը տեսնուին քարայրներ, որոնք երբեմն ճգնաւորներու բնակարաններ եղած են, որոնց մէջ կը գտնուին նաեւ յունարէն արձանագրութիւններ:

ԿԱՆՋԱՌՍ. — Հայաբնակ գիւղ Աղթաւ մարայ թեմին, Կեցան վիճակի մէջ, ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը:

ԿԱՆՏԱԼԲԵՇ. — Ինճիճեան կը յիշէ այս անուամբ հայաբնակ գիւղ մը Մշոյ կողմերը, Պուլանըխի մէջ:

ԿԱՇԷ. Տես ԱՂԻԻՍՈՅ ԱԳԱՐԱԿ:

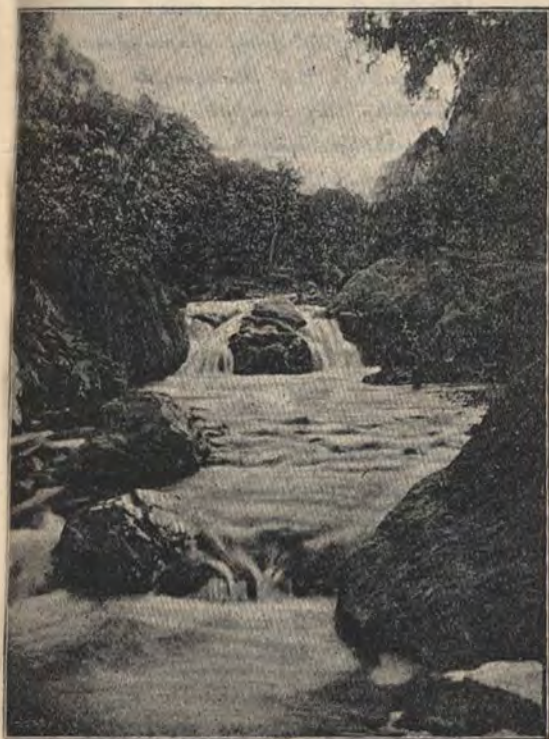
ԿԱՇԿԱՌՈՏ. Գիւղ Սիւնեաց Բաղք գաւառի, Բարկուշատ վիճակի մէջ:

ԿԱՇՈՅ. — Գիւղ Ակնայ, որոյ հայ բնակիչք ասկէ 180 տարի առաջ տաճկացան:

ԿԱԶԱՂԱԿԱՅԵՐԳԻ. — Բերդս կը գտնուի Արցախի Խաչեն գաւառի մէջ, Պարեցիք գիւղի արեւմտեան կողմը: Կառուցուած է բոլորովին առանձնացած ժայռի մը վրայ. հարաւային կողմէն է մուտքն: Բերդս ունի բաւական տարածութիւն, ուր կը տեսնուին շատ բնակարաններու բակեր: Գրեթէ կեդրոնը ունի վիմափոր քառանկիւնի հոր մը: Տեսարանն հրաշալի է. հարաւային կողմը

Վերսին Գիրս լեռնաշղթան, Շուշին, Բուրջիան, Խաչենի հարաւակողմի գիւղերը, արեւելեան կողմը մօտէն Ս. Գէորգ, ձեռնէն կովկասեան լեռնաշղթան, հիւսիսային կողմը Զրաբերդի լեռները, Առաւիժորի լեռնաշղթան, Մռաւ սարը, իր ստորոտը Աղուսն անուն հին պարխապն, իսկ արեւմտեան կողմը Խոխանարերդն և Դատարի-Ղալան:

ԿԱԶԱՎԱՆՔ. Տես ԿՈՎՍԱԿԱՆ:

97. Կապանայ ջրվեժը:

ԿԱՊԱՊԱՆԻԱ. — Չամչուրայ (Սիւնիք) կողմերը, Երասխի մօտ, կը յիշէ Ինճի-ճեան, այս անուամբ գիւղ:

ԿԱՊԱՊԱՆԻԱ, ԿԱՊԱՊԱՆԻԱ կամ ԳԱՄԻՐՔ. — Մեր երկրի սահմանակից աշխարհ, որուն բնակիչք ի հնումն կը կոչուէին Կապադովկացիք, և մեր բարբառով թէ՛ իրենք և թէ՛ երկրորդ կը կոչուին Գամիրք. այս անունը առած են, իրենց նախահայր՝ Յաբեղի որդի Գամերէն: Աշխարհիս հին սահմանքն էին հիւսիսէն

Պոնտոս և Գաղատիա, արեւմուտքէն Փրոպոն, հարաւէն Կիլիկիա և Սիւրիա, արեւելքէն Հայաստան: Մեր նախնիներէն փոքր Հայք ևս կոչուած է այս աշխարհը, որ և կը ստորաբաժանէր Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք, որոնց սահմանները թէ՛ և շատ անգամներ փոփոխեցան, բայց սովորաբար գլխաւոր քաղաքները մնացին նոյն, առաջինին էր Մաժակ կամ Կեսաբը, երկրորդին Սեբաստիա և երրորդին Մելիտանէ: Այժմ Կապադովկիա կը ձեւացնէ Սեբաստիոյ և Գարամանայ կուսակալութիւնները: Նախնի բնակիչք բոլոր հայ և ասորի էին:

ԿԱՊԱՎԱԿ. — Այս անուամբ քաղաք կը յիշուի Ուտի աշխարհին մէջ:

ԿԱՊԱՆ, կամ ՂԱՓԱՆ. — Սիւնեաց հին Չորք գաւառի համապատասխանող երկիրն ԺԱ-ԺԲ դարուց մէջ և մինչև այժմ՝ ևս ծանօթ է այս անուամբ: Նոյնանուն Կապան գետը, կ'անցնի այս գաւառի անտառային ձորահովտէն և Կովսականի սահմանները կը խառնուի Չաւրնդուրի հետ: Հռչակաւոր էր գաւառին Կապան բերդաքաղաքը, որ ի սկզբան իշխանանիստ եղած էր, և յետոյ Սիւնեաց նահապետներու ուստան եղաւ, երբ անոնք հասան թագաւորական պատուոյ: Կապան ամուր էր բնական դիրքով և տկար եղած կողմերն ալ արհեստով ամրացուցած էին: Օրպէլեան հետեւեալ տողերով կը պատմէ քաղաքիս անւերումը և առումը Չորթման անուն ամիրայէն.

«ՇՆՔ. Թուին, օր մի յանկարծակի մինչ կային յանհոգութեան քաղաքացիքն, մատնեաց տէր զանապիկն ի մարդկանէ զկապան քաղաք, և անիւ ծեալն Չորթման վասն քինուն իւր յեղաւարձում ժամու հեղաւ ի վերայ քաղաքին: Նախ քաղում հետեւեալագօր մարդիկ սորամուտը և քարագնացք ելին ի գլուխ ապառաժուտ լերինն և իջին ընդ Մեծաւարի հեղեղատն ի քաղաքն, զի այն վայր ոչ էր պարսպափակ վասն անհնարին գո-

լոյ մտից մարդկան, և սկսան կոտորել ի Զհտաթաղոյն: Բացին զգուռն քաղաքին որ ի Խնձորայ գլուխ հայէր, և մտին զօրքն ամենայն և հարեալ սատակեցին զամենեւեան առ հասարակ. բայց ի բերդն ոչ ինչ կարացին ձեռնարկել, այլ զնացին անդրէն ի տեղի իւրեանց: Ահա այս եղև սկիզբն աւերման աշխարհին. և օր քսո օրէ սկսաւ նուազիլ և պակասիլ իշխանութիւնն այն որ ունէր ընդ ձեռամբ բերդս 43 և անուանիքն ի նոցանէ 12. և վանորայս 48, և զիւղս 1400, և մայրաքաղաքն Կապան»: Վերոյիշեալ Զորթմանը, որ ունէր մեր Սենեքերիմ թագաւորին, և պատճառն այն էր, որ անօրէնը կնութեան կ'ուզէր թագաւորի դուստրը և իր փափաքանացը չէր կարող հասնիլ:

Սրտագրաւ տեսարաններով լի է այժմ Կապանի ձորը. տեղ տեղ սարերու կատարները կը տեսնուին բերդերու և ամրոցներու կիսակործան մնացորդներ, որոնց անցեալը իր ամէն մանրամասնութիւններով, լուսարանելու կարօտ է: Կապանայ բերդի ճիշտ ստորոտը անդնդախոր ձորի մէջ կայ ջրվէժ մը, որու առջև կանգնելով ուղեւորը սարսուռ կը զգայ. երկու կողմերը բարձր ցցուած են քարաժայռեր և բարձրէն ահեղ ձայներով և մեծ շառաչմամբ կը թափի փոշիացած սպիտակ ջուրը, որ իր ուժեղ զօրութեամբը, ստորոտը ձեւացուցած է ընդարձակ աւազան մը:

ԿԱՊԱՆ ԱՒԱՆ կամ ԿԱՊԱՆ—ՄԱՏԻՆ. — Կը գտնուի Զորրորդ Հայոց Հանձիթ գաւառի մէջ. Խարբերդու արեւմտեան կողմը 8 ժամու ճանապարհ հեռու: 40—50 տարի առաջ նշանաւոր քաղաք մ'էր և մինչև իսկ կուսակալանիստ, վասն զի մեծ քանակութեամբ արծաթ կը հանուէր. բովերը կը կենան և հետքերը կը տեսնուին: Այս հանքերու պատճառաւ հոս կը բնակէին յոյն, հայ—թուրք գործաւորաց և առեւտրականաց բազմութիւն: Ակնայ Ապուշէի զիւղացի Արփարեան հայ ամիրայք ամիր կամ տեսուչ էին հանքերուն և մեծ դիրք ու ազդեցութիւն ունէին և Սուլթաններէն ստացած էին զանազան արտօնութիւններ,

ասոնց Ապուշէի մէջ ունեցած ընդարձակ ու հոյակապ տունը, այժմ բոլորովին անշայտ և հրկէզ եղած է: Քաղաքիս երեք մասէն աւելին աւերակաց կոյտ մ'է այժմ: Յոյներէն մնացած են միայն 5 տուն, որոնք ունին ոսկեզօծ ու հոյակապ եկեղեցի մը: Հայերէն կան 50 տուն, ունին Ս. Աստուածածին անուամբ ընդարձակ եկեղեցի մը շքեղ զարդերով. շինուած է Արփարեան փիլիպպոս ամիրայի ձեռամբ, ինչպէս կը վկայէ աւանդութիւնը և կը հաստատէ եկեղեցւոյն գաւթին դրան ճակատը սրբատաշ քարի մը վրայ փորագրուած յիշատակարանը: Սա թանկագին սպասներ ու զգեստներ ալ նուիրեր է եկեղեցւոյն և կալուածներ: Կայ նաև հայկական փլած ու ամայի եկեղեցի մը. որուն դրան ճակատն ալ 1799 թուականը կրող յիշատակարանի մը ստորոտը երկրորդ յիշատակարան մը, այրելէ վերջ՝ նորոգութիւնը կը յիշէ, որ եղած է 1831 թուին արդեամբ Գասպար ամիրայի: Տեղւոյս Հայք ունին նաև վարժարան և առաջնորդարան. Զմշկածագի առաջնորդական վիճակի ներքեւ են: Քաղաքս ընդարձակ ձորի մը ստորոտներէն զառ ի վեր կը բարձրանայ մինչև բլուրներու գագաթը. այժմ բնակիչք ամփոփուած են ձորի միջավայրը: Օրն առողջարար չէ: Թուրքերը 250 տուն են, նշանաւոր է Ուլու ձառի անուն փառաշէն մզկիթը:

ԿԱՊԱՆ կամ ԿԱՊԱՆՈՆ. — Գիւղ Տրապիզոնի, հայ և թուրք բնակիչներով: Հայք 20 տուն են և ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը ու թաղային վարժարան: Հողագործ ու հովիւ են: — Այս անուամբ հայաբնակ գիւղ մը ևս կայ ի Խիզան, որ 1860ին ունէր 15 տուն:

ԿԱՊԱՆ. Տես ԿՈՒԿԼԱԿ:

ԿԱՊԱՐԱՆԱՍԱՏ ԼԵԱՌՆ. — Ազճեաց մէջ և վասպուրականի Ռշտունեաց գաւառի սահմանակից է այս կապարի հանք ունեցող լեռս:

ԿԱՊԻՃ. — Հին գիւղ Սիւնեաց, Շընհերոյ կողմերը:

ԿԱՊԻՍ կամ ԿԱՊԻՑ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի Սիւնեաց վանքերու շարքին մէջ:

ԿԱՊՂՈՒՑ կամ ԿԱՂՂՈՒՅ. — Կը յիշուի Անույ և Բագնայրի արձանագրութեանց մէջ:

ԿԱՊՈՑՏ. — Այս արատայ Արշարուհեաց գաւառի մէջ կը գտնուի հին և հռչակաւոր բերդս, նոյնանուն ձորի վրայ: Հինգերորդ դարէն սկսած հռչակաւոր եղած է ամրոցս և Արտագերեցի հետ նուաճուած կը համարուի Հայոց ուխտապահ զինէն վարդանանց ժամանակ: Աւարայրի ղիպազանց նահատակութենէն վերջ, վասակեանները բերդս պաշարեցին, բայց որոնք որ մէջն էին, «քաջութեամբ մարտուցեալ հարկանէին զբազումս ի զնդէն Պարսից, և զմնացեալսն՝ փախստականս ի բանակն արկանէին: Այնուհետեւ բերդս կը մնար վարդանայ եղբորորդոյն Գրիգոր Մամիկոնեանի ձեռքը, որ Նունեայ հռչակաւոր խաչը, Սպերոյ կողմերէն բերելով, պահեց այս անմատչելի ամրոցի մէջ, ուր քիչ ժամանակ մնալով, յետոյ փոխադրուեցաւ ի վանանդ: Այս բերդս աւելի նշանաւոր եղաւ տասներորդ դարու սկիզբը, Սմբատ Ա Թագաւորի պաշարման դժպէտի դէպքով և առաքինւորէն մատնութեամբը, որ շարունակաբար հալածուելով Յուսուփէն և ազգայիններէն լքուելով, եկաւ ապաստանեցաւ այս անառիկ ամրոցս և տարի մը զիմացաւ թշնամոյն լարած ամէն հնարքներուն. վասն զի իւր հաւատարիմները «մարդիկ ամրոցին՝ անձնտիրք լեալք, և կորովութեամբ կշռեալ զձկտումն մեքենայից և զնետաճիգս՝ ի լայնալիճ աղեղանց, և զքարինս ի պարսատկաց, յաւէտ իմն և անհնարին խողխողումն ի վերայ մարտիկ զօրացն հասուցանէին: Եւ վասն զի ընդ ձեռամբ Հագարացոյն բազումք էին զինուորեալ ի հաւատացելոց Քրիստոսի, զնոսս միշտ զինել տայր ընդդէմ պատերազմի ամրոցին, յիւրսն խնայելով: Իսկ զայն ոճիրս տեսեալ արքային Սմպատայ և զկորուստ քրիստոնէիցն, որ իբրեւ մօտալուտ իմն դահճաց լինէին խողխողեալք, այնուհետեւ զմահ մարմնոյն նպատակ ինքեան հոգւոյն առաջի դնէր, և անձամբ անձին վճիռ հասեալ, և փրկութեան այլոց հոգացող գտեալ՝ զիւր փրկութիւնն

անտես արար: Եւ ... յետկար երգման ուխտի յոստիկանէն խնդրեալ՝ դէմ եղեալ էջս առ նա առնէ, և այնպէս փրկէ առ հասարակ զքրիստոսադրոշմ ժողովուրդն»:

Կապուտայ ձորին, Հայերը ու Թուրքերը Կապուտ կ'ըսեն, իսկ Քրդերը Խանդուտայ ձոր և բերդին ալ Կալա Խանդուտ կ'ըսեն: Կապուտայ ջուրը երկու մեծ ճիւղերէ կը ձեւանայ. այս ջրի ուղղութեամբ կայ փոքրիկ կանաչագարդ տափարակ մը, յորմէ $\frac{1}{2}$ ժամ յարեւելս կը նշմարուին հին մատուռի մը աւերակներ. այդ մատուռը, կը կոչուի Կապուտայ Մատուռ: Կապոյտ բերդը կառուցուած է ջրի աջ եզերքին վրայ, բարձր և ցից ժայռի գլուխը. ջուրը միշտ բերդի յատակի ժայռը ծեծելով կ'անցնի: Բերդը մտնելու համար, հարկ է բարձրանալ ջրի աջ եզրէն իբր 200 մետր դէպի արեւելեան հիւսիս, նեղ և քայքայուած ճանապարհով, տեղ տեղ անցնելով նաեւ արհեստական ժայռերու բնական ձեղքերէն: Բերդի լայնքը իբր 200 քայլ է դէպի հիւսիս և երկայնութիւնը 800—1000 քայլ, դէպի արեւելք ժայռի մէջ երկնցած: Ներսը շրջապատուած է բարձր անմերձենալի ժայռերով. արեւմտեան կողմն որ զուրկ է բնական պարսպէ, շինուած և ամրացած է արհեստական որմով: Բերդի մէջ պարսպի կից ժայռ մը բարձրացած է, որուն գագաթը տասը մարդ պարունակելու հափ պմրոց մը շինուած է: Բերդի ընդհանուր ձեւը ցոյց կու տայ որ միայն ծառայած է ժողովուրդը պատսպարելու. իսկ բուն մարտկոցը բերդի ներսի մասին մէջ ժայռերու գլուխը հաստատուած է: Մարտկոցը ներքին բերդէն իբր 1000 մետր բարձր է. ի հնումն կարելի էր սանդուխներով բարձրանալ, այժմ այդ ժայռէն հանած սանդուխներն բնութեան ազդեցութենէն քայքայուած են, որով անհնարին է մարտկոցը բարձրանալ:

ԿԱՊՈՑՏ. — Սիւնեաց վայց ձոր գաւառի մէջ ևս կը յիշուի այս անուամբ բերդ մը, համանուն Կապոյտ լեռան (Կիօք տաղ) վրայ: Ունի քարաշէն պարիսպ և աշտարակներ, ինչպէս նաեւ մատուռ մը և

1247 թուականաւ արձանագիր ունեցող խաչքար:

ԿԱՊՈՅՏ. — Այսպէս կը կոչուէր ի հնումն Կարնոյ հիւսիսային արեւմտեան կողմը գտնուող գօտի մը, որ Պարխարի մասն էր:

ԿԱՊՈՅՏՔ. Տես ՎԱՅՈՅ ԶՈՐ:

ԿԱՊՈՒՏԱՆ կամ **ԿԱՊՈՒՏԱԿ** ԵՌՎ. Տես ՈՐՄԻՈՅ ԵՌՎ.:

ԿԱՊՈՒՏ—ՄԱԶՐԱ կամ ԵՆԿԻՃԷ, — Մեծ և այգեւէտ աւանագիւղ Այրարատայ Շաւրուր գաւառի մէջ, Շահրիարայ հարաւային կողմը:

ԿԱՊՈՒՏԻԿ. — Փոքրիկ առու Սերաստիոյ, որ քաղաքին մէջէն կ'անցնի և շատ անգամ առատանալով կը փնսսէ:

ԿԱՊՈՒՏՈՂՆ, ԿԱՊՈՒՏԿՈՂ, ԸՆԶԱՔԻԱՐՍ կամ **ԸՆԶԱՔԻԱՐՔ.** — Վասպուրականի Ռշտունեաց գաւառի մէջ. վանայ ծովակի հարաւակողմը կը գտնուի, համանուն Ընձաք գիւղի մօտ, հարաւակողմը: Լեռն բաւական բարձր և բնդարձակ է, որ արեւելքէ դէպի արեւմուտը ձգուած է լայնանիստ յատակագծով մը, որուն կատարը կը նայի Վանայ ծովակի վրայ: Այս լեռն մեր նախնիներէն Ընձաքիարս կոչուած է, և հաւանորէն յիշեալ գիւղի անունէն ծագած է: Ժամանակ անցնելէ վերջ, իր կապոյտ գոյնին պատճառաւ Կապուտոյն կամ Կապուտիոյ կոչուեր է: Այս այն լեռն է, որուն վրայ ելաւ Ս. Յակոբ, Մասիսէն և Այրարատեան աշխարհէն դառնալէն վերջ, և զլուսը բաց անիծեց Մանանճրի երկիրը, Ռշտունեաց գաւառը, որով երեք տարի Աստուծոյ հրամանաւ, այս կողմերը անձրև չեկաւ. այս անէծքի պատճառն այն էր, որ Մանանճր, հակառակ ծերունի հայրապետի թախանձանաց, անոր անմեղ սարկաւազները անգթօրէն ծովը ձգել տուած էր իր Քարաղաշի մօտի բերդէն: Լերանս մէկ կողմն վրայ, որ դէպի արեւելիան հարաւ կը նայի, ժամանակ անցնելէ վերջ, մենաստան շինուեցաւ Ս. Յակոբայ անուամբ: Այս մենաստանը հռչակաւոր էր մեր նախնեաց ժամանակ, ինչպէս աւանդութեամբ եւս ջարդ կը պատմուի. ունէր բազմաթիւ միաբաններ: Իսկ

այժմ անշուրջ վանքերու կարգն է անցած և նախնի պայծառութենէն նսնմացած: Հոս կը պահուէր Ս. Հայրապետի ճկոյթը և Նոյայ տապանի մէկ մասը, որոնք անցեալ դարու առաջին կիսուն մէջ զողցուցան Քրդերէն: Ս. Յակոբայ վանքէն դուրս կան նաև ամայի մատուռներ: Արեւմտեան մատրան մօտ կայ պատուական ջրոյ աղբիւր, որուն աղը լերան կողմն վերեւ է, զոր հրաշքով բղխեցուցած է սուրբ հայրապետը:

ԿԱՊՈՒՏՈՒԻ կամ **ԿԱՊԵՏՈՒԻ.** — Հին բերդ Այրարատայ Բասեն (Վերին) գաւառի մէջ:

ԿԱՊՏԱՌ կամ **ԿԱՆՏԱՌ.** — Գիւղ Արտանուշի վիճակին, որոյ բնակիչը այլազգի են:

ԿԱՊՏԱՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Արցախի Քուտի գաւառի մէջ, Ղոզանայ շինատեղւոյ արեւմտեան կողմը անտառապատ աւաւրահարթի մը վրայ, որուն հիւսիսային խորանդունդ ձորով կը հոսի Հախում վրտակը: Վանքս կառուցուած է կապտագոյն մեծահատոր անտաշ քարերով, չորս կամարներու վրայ: Խաչածիւն է և ունի մէկ աւագ և չորս փոքր խորաններ, երկու դուռն հարաւային և արեւմտեան կողմերէն, գեղեցիկածիւ կաթուղիկէ մը և երկու խորհրդանոց: Արեւմտեան դրան վրայ կայ Ո (= 1151) թուականաւ յիշատակարան. իսկ հարաւային դրան յիշատակարանը ունի ՈԶԳ (= 1234) թուականը: Վանքս ժամանակաւ ունեցեր է շրջապարիսպ և քանի մը խուցեր. այժմ, կարելի է ըսել, քայքայուած վիճակի մէջ է: Հարաւային կողմը ունի նշանաւոր և բնափր ջրոյ աղբիւր մը:

ԿԱՌԱՏԻ Տես ԱՐԵՒԻՔ:

ԿԱՌԱՒԱՆ. — Կը յիշուի Մացրու գաւառի մէջ:

ԿԱՌՆԱԿԱՇ կամ **ԳԱՌՆԱԿԱՇ.** — Գիւղ Արցախի Բերձոր գաւառի. որուն բնակիչը ի հնումն Հայեր էին:

ԿԱՌՆԲԵՐԳԱԿ. — Կը յիշուի գիւղս Գերջանի մէջ, յորում 1335ին կը նահատակուի Ամենաւագ անուն երկրագործը:

ԿԱՌՆԻ կամ **ԳԱՌՆԻ.** — Գիւղ կամաւ.

իւր, որուն մօտ կը գտնուի Ասագ վանքը, կառուցուած Ս. Թադէոս առաքելոյն աւետար, զոր Ասողիկ գիւղիս անուամբ, կառույ վանք կը կոչէ: Վանացս նկարաս գիրը բրած ենք Թադէոս Առաքելոյ վանք անուան ներքեւ: Կառնիի բնակիչք են հայ և թուրք: Հայք ունին Ս. Թորոս անուն եկեղեցի, և Թորգոմեան անուամբ վարժարան:

ԿԱՌՆԻՆ. — Հայարնակ գիւղ, Մշոյ անրեւելեան հիւսիսային կողմը:

ԿԱՌՆՈՅ. — Սահաւարնակ գիւղ Մամրատանքի. ունի Ս. Գեորգ անուն եկեղեցի մը:

ԿԱՌՆՈՅ ՎԱՆՔ. Տես ԿԱՌՆԻ:

ԿԱՍ. — Մոկաց մէջ կը յիշուի այս անուամբ սահաւարնակ Հայոց գիւղ մը, Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիով:

ԿԱՍԻՑ կամ **ԿԱՍՊԻՑ** ԾՈՎ. — Հայոց աշխարհի արեւելեան սահմանածայրը պատեւով այս ծովս, իբրեւ հայկական ծով համարելով, կարեւոր կը համարիմ անոր վրայ տեղեկութիւն տալ, որուն վրայէն ի հնումն, Խորենացւոյ զբաժի համեմատ, «մերոց իսկ արանց պատահեաց շուրջ անցանել»: Այս ծովս կ'երկնայ հարաւէ դէպ ի հիւսիս և ուրիշ ծովերու հետ հաղորդակցութիւն չունի. մակերեւոյթն է 440000 քառ. հազարամետր և 26 մետր լիւ ծովէն աւելի ցած է: Ծովուս եզերքը գտնուող բազմաթիւ աղի լճակները և ազուտ դաշտերը, կը ցուցնեն, թէ ի հնումն ծովս աւելի ընդարձակ ըլլալու էր և մինչև անգամ կը կարծուի միացած ըլլալ Արալայ լճի հետ, ծածկելով այս երկուքին մէջ եղած բոլոր տարածութիւնը, և այդ պատճառաւ նախնիք ծովուս երկայնութիւնը կը համարին արեւմուտքէ արեւելք: Իւր մէջ կը թափին բազմաթիւ գետեր և գետակներ. որոնցմէ յիշենք յորդաշուրն վոլկա հիւսիսային կողմէն. արեւմտեան կողմէն Կուր-Երասխ. հարաւէն Գզըլ-Իւ. զէյն: Ծովուս ջուրը բազմաթիւ գետերով փոխանակ առատանալու կը նուազի շուրջանալով և ցնդելով: Ի հնումն, վաճառականական տեսակէտով, նշանաւոր էին Կուրի և Երասխի բերանները: Ծովս զա-

րերու շրջաններու մէջ ստացած է շատ հին և նոր անուններ, իր շուրջը գտնուող երկիրներու կամ բնակող ազգերու անուններով. այսպէս կը կոչուի Կասրից ծով Կասբերու անուամբ, Մասքրաց ծով, Խազրաց ծով, Արուսից ծով, Վրկանայ ծով, Բագուի ծով, Գարբանդի ծով, Բեշարի ծով, Հաշտարխանի ծով, և այլն:

Գարնան, ամրան և աշնան ընդհանրապէս հանդարտ և զեղածիծաղ տեսարան ունի ծովս. սակայն, երբեմն երբեմն կ'ունենայ նաև սաստիկ խռովեալ և ալէկոծեալ վիճակ: Իւր մէջ կ'երթեւեկեն բազմաթիւ շոգենաւեր, առաքաստանաւեր և նաւակներ: Բագուի արեւելեան հանդէպ ծովուս մէջ կայ Զիրա անուամբ փոքրիկ կղզի մը, որ ըմպելի ջուրէ զուրկ լինելով չունի հաստատուն բնակիչ. միայն զարնան և աշնան եղանակները զուարճալի զբոսավայր է Բագուցիներու:

ԿԱՍԻՔ, ԳԱՍԻՔ կամ **ԿԱՍՊ.** — Այսպէս կը կոչուի այն երկիրը և ազգը, որ կը բնակի Վրկանայ կամ նոյնանուն Կասրից ծովու արեւելեան եզերքը: Տես ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ:

ԿԱՍԻՄԷԻ. — Արդուինի գիւղերէն մին:

ԿԱՍՄԱ. Տես ԳԱՍՄԱՑ:

ԿԱՍՊԷԼ. Տես ԳԱԶԲՈՅԻՔ:

ԿԱՍՊԻ. — Գիւղ Գօրի (Տփղիս) գաւառի, հայ և վրացի բնակիչներով: Հայք 76 տուն են, իսկ վրացիք 82:

ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ. Տես ԿԱՍԻՑ ԾՈՎ:

ԿԱՍՊ. Տես ԿԱՍԻՔ:

ԿԱՍՏԱՂՈՆ. — Հին վանք լեռնային Կիլիկիոյ, մերձ կը թուի ըլլալ Վահկայի Ռուբինեանց պայազատութեան սկիզբը, անոնց կալուածոց կարեւորագոյն տեղերէն մին էր, որուն անունը և ճիշդ տեղը յետոյ ինչպէս նաեւ այժմս անծանօթ կը մնայ: Հանգստարան եղած է վանքս Ռուբինեանց, ուր թաղուած են Կոստանդին և Ռուբէն իշխանները: Կոստանդին մահէն (1099) քիչ տարիներ վերջ, հոս թաղուած է 1105ին Մարկոս անուն մեծ ճգնաւորը, որ վաթսունեւհինգ տարի խոտով սնած էր Կողաց կողմերը: Տեղւոյս անունը մեր պատմիչներէն զբուրած է երբեմն ստառով, միայն

Յայտմաւորաց ոմանց մէջ գրուած է Կա-
սարան ձեւով:

ԿԱՍՐ. — Գիւղ Վանայ Խօշապ գա-
ւառակի, Բուժէն 5 ժամու ճանապարհ
հեռու: Տասնեկից տուն կայ. 10ը՝ հայ,
և մնացեալը քուրդ: Հայք ունին Ս. Ստե-
փանոս անուն երկղարեան եկեղեցի մը:
Երբեմն մինչեւ 100 տուն հայ կար այս
տեղ, ինչպէս կը հաւաստէ նաեւ գերեզ-
մանատունը: Գիւղիս հարաւային կողմը,
ըիջ մը ճեղու, ծառերու մէջ Կիզիկ—պտարս
կոչուած մատուռ մը կը տեսնուի, զոր ջերմ
փարատող Սուրբ կը համարին գիւղացիք
և շատ անգամ հոն կը գիմեն: Տեղւոյս
Հայերը մասնաւոր հմտութիւն ունին խաշ-
նարութեան և խաշնարածութեան. շատ
լաւ կը հասկնան ոչխարներու բնաւորու-
թենէն և մանաւանդ հիւանդութեան տե-
սակէն: Ասոնց ոչխարները սիրուն, առողջ
և պարարտ են: — Կասրի արեւելեան
հիւսիսային կողմը, կէս ժամու ճանապարհ
հեռու, կայ Արմար: Ըսուած գիւղը, բոլո-
րովին ամայացեալ, հայկական բազմաթիւ
տապանաքարեր կը տեսնուին կանգուն,
նոյնպէս հայկական եկեղեցի մը: Դեռ 80
տարի առաջ այդ գիւղը շէն էր և ունէր
140 տուն Հայեր, որոնք յետոյ ցիրուցան
եղան. իրենց ընդարձակ դաշտերն ու ար-
տեր Վանեցի երեւելի թուրք մը գնած է
60 լիւրայի:

ԿԱՍՐԻԿ կամ ՔԵՍՐԻԿ. — Գիւղ Վա-
նայ Հայոց—ձոր գաւառակի, Աստուածա-
շէն գիւղի հիւսիսային կողմը՝ կէս ժամու
ճանապարհ հեռու, երկու բլրակաց մէջ.
2 տուն հայ և 3 քուրդ մնացած են: Հայք
ունին Ս. Աստուածածին անուամբ անշուք
եկեղեցի մը: Եկեղեցիէն դուրս կը տես-
նուին 60—70 հայկական խաչքարինք:

ԿԱՎՇԱՆ. — Սակաւաբնակ գիւղ Հա-
յոց, Տիգրանակերտի Սլիվան գաւառի մէջ:

ԿԱՎՐԻՆԵՐ կամ ԿԱՎՐԻՆԵՐ. — Դրզաց
լեզուով Որձաքար կը նշանակէ և է Այ-
րարատայ Բագրեւանդ գաւառի մէջ երկայն
լեռ մը, որ ժամ մը կ'երկնայ Ալաշկերտի
դաշտավայրը հիւսիսային կողմէն պատող
լեռներու իբր շարունակութիւն: Արեւելեան
ծայրը կը տեսնուի մեծ ժայռ մը գագա-

թան վրայ, դէպի արեւելք հակած. լե-
րանս հողը կարմրագոյն է և շատ տեղեր
կը տեսնուին ոսկւոյ և արծաթի երակներ:
Շրջակայ բնակիչները լեռանս հողէն ա-
նօթներ կը շինեն իրենց պիտոյից համար:

ԿԱՍԱԿ. Տես ՍՈՂԻ:

ԿԱՍԱՎԱՆՔ. Տես ՀԱՐԱՆԴ:

ԿԱՏԵՆՈՅ կամ ԿԱՏԵՆԱՅ ԲԵՐԴ. — Այս
անուամբ դղեակ կը յիշուի Կիլիկիոյ մէջ,
1248 թուին Հոռմկլայում գրուած աւե-
տարանի մը հետեւեալ կարեւոր յիշատա-
կարանի համեմատ. «Թողեալ զհայրենի
բնակութիւն մեր զԲարձր դղեակն և զան-
մատոյցն զԿատենայ, և փախեալ յայլա-
սեփոցն կարեաց, և վասն քաղցրութեան
վերադիտողիս Հայոց Կոստանդեայ սրբոյ
և առաքինւոյ, եկեալ բնակեցաք աստ, հո-
վանաւորեալ իբրեւ զփախուցեալն ի տա-
պոյ արմաւենւոյ՝ առ թաւոտ ծառոց ընդ
շրով... Յայտմ վայրի (գրեցաւ) ձեռամբ
յոգնամեղ գրչի Պետրոս երիցու որդոյ
Կոստանդին երիցուս, ազգաւ Կատենայե-
ցի»:

ԿԱՍԱՐ ԵՐԿՐԻ. — Բնաշխարհի Բարձր
Հայք նահանգը, այսպէս ևս կոչուած է:

ԿԱՍԱՐ կամ ՂԱԹԱՐ. — Գիւղ Սիւ-
նեաց Բաղը գաւառի մէջ, 860 մետր բարձր
դրից վրայ, Կաւարտայ հարաւակողմը: Բը-
նակիչը, ըստ 1886ի աշխարհահամարի,
54 տուն են, 453 հոգի: Հին պատմու-
թեան մէջ չի յիշուիր գիւղս, բայց միայն
մեզ յայտնի է այս կողմերը Կատարոյ
վանքը: 1890 տարւոյ մայիսի վերջերը,
Շանթր գալլիացին, գիւղիս մէջ ևս մար-
դարանական քննութիւններ բրաւ: Գիւղիս
սահմանները յայտնուած են Պղնձահանք,
որոնք կալուած են մասամբ Յունաց և
մասամբ Ագուլեցի Հայոց, ուր հաստա-
տած են հալոցներ և կը հանեն պղինձ:
Այդ պատճառաւ կը բարգաւաճի գիւղս,
և 1891ին մեծ գումար հաւաքելով ազ-
գային դպրոց մը բացին: Այս Պղնձահա-
նից հարուստ հալոցներէն մին կը պատ-
կանի Պ. Նազարրէկեանցի, որ ուսած էր
Ֆրայպուրի մէջ: Պղինձը առատ է, և
տարին իբր 20000 փութ կ'եկէ. տեղւոյն
վրայ փութը կը ծախուի 11 բուբլիի. մաս

մը կը զրկուի Շամախի և մեծ մաս մ'ալ Մոսկուա:

ԿԱՏԵՊԱՆՅ. ՏԵՍ ԱՐՏԱՄԷՏ:

ԿԱՏԻՆՕԿ: — Սակաւաբնակ գիւղ խիզանու. ունի Ս. Գեորգ անուամբ եկեղեցի մը:

ԿԱՏՈՒԲԱՐ. — Այս անուամբ բլուր մը կայ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ, խաչիկ գիւղի հարաւակողմը: Այս տեղ կայ գիւղի աւերակներ, եկեղեցի և գերեզմաններ: Խաչիկցիք աւերակ գիւղս Հիւ գիւղ կ'անուանեն:

ԿԱՏՈՒԲԱՐ. — Այս անուամբ աւերակ բերդ մը կայ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ, լեռան մը վրայ, Մշոյ աւերակեան կողմը:

ԿԱՏԱՍ. — Գիւղ Չարսանճազի փէրին գաւառակի: Ունի 17 տուն հայ և Ս. Կարապետ անուն եկեղեցի մը:

ԿԱՐԱԿՈՒԶԷՅ. — Աւերակ գիւղատեղի Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ:

ԿԱՐԱՊ. — Ըստ Պատմէոսի այս անուամբ քաղաք մը կար փոքր Հայոց մէջ, Անտիտորոս լեռանց հիւսիսակողմը, Սերաստիոյ և Եփրատ գետոյն մէջ տեղ:

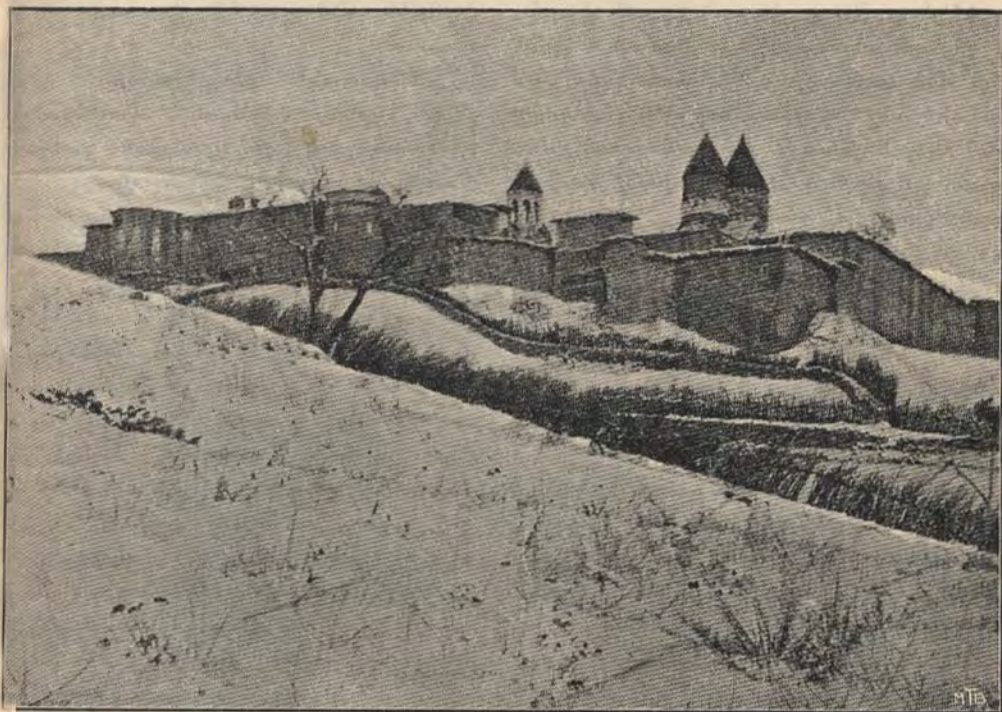
ԿԱՐԱՊԵՏ (Ս.), ԳԱՎԱՅՏ կամ ԻՆՆԱԿՆԵԱՆ ՎԱՆՔ. — Հռչակաւոր և պատմական հնադարեան վանքս կը գտնուի Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ, Մշէն 7 ժամ հեռու, արեւմտեան հիւսիսային կողմը, ուր երթալու համար անպատճառ Արածանիէն պէտք է անցնիլ: Կառուցուած է Քարքէ լեռան մէկ դուրան կողին վրայ, հիւսիսակողմը արձանացած է Քարքէ լեռ և արեւելեան ու արեւմտեան կողմերն ալ բարձրացած են նոյն լեռան ուրիշ գօտիները. իսկ հարաւակողմը կան քանի մը ձորահովիտներ և Մշոյ քնդարձակ դաշտը: Հայոց հեթանոսութեան ժամանակ վանքիս տեղը նուիրուած էր Գեմետր և Գիսանէ չաստուածոց, որոնց մեհեանները կործանելով Ս. Լուսաւորիչ շինած է եկեղեցի և վանք՝ մէջը ամփոփելով Ս. Կարապետի և Աթանազինէս եպիսկոպոսի նշխարները, առաջին վանահայր դնելով Գլակ ասորին, և այդ պատճառաւ կոչուած է նաև Գլակայ վանք: Մենաստանս

իննակեան վանք եւս կոչուած է, ինն իւրաւ մօտ բղիւծ քաղցրահամ տղերք պատճառաւ, ուր երբեմն բնակեցան եօթն խոտաճարակները և հոն նահատակուեցան Պարսիկներէն: Այս իննակեան բոլոր վայրը Բարեբուխ եւս կոչուած է: Ուր տական եկեղեցւոյս շինութեան, ըստ զըրելոյ Ստ. Օրպէլեանի, գործակից կ'ըլլայ Սիւնեաց իշխանը. «Բազում գանձիւր և ջանիւ գործակից լինի շինուածոյ հանգր. տարանի սրբոյ Կարապետին, և կանգնանդ ի վանսն Գլակայ արձան զնշանն տէրունական՝ յիշատակ իւր»: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մօտ վանք ևս շինեց և մէջը հաւաքեց քառասուն և չորս կրօնաւորներ: Եօթներորդ դարու մէջ, վանացս քաներորդ վանահայրը Թորիկ՝ բազմացուց կրօնաւորները և անապատաւորները, որոնց թիւը հասաւ մինչև երեք հարիւր իննսուն և ութի: Իբրև կալուած այս վանքին Ս. Գրիգոր սահմանեց տասուերկու աւաններ և գիւղեր՝ զորս կարգաւ կը յիշէ Զենոր Գլակ: Այս կալուածներէն երկուքը Մամիկոնեան իշխաններէն մին յափշտակելով, յետոյ Արծրունի վարդ Պատրիկ իշխանը առաւ և զարձուց, այդ մասին Յովհ. Մամիկոնեան կը գրէ. «Երբն պէս և գտուր Կարապետն ի Գլակայ վանսն մեծաշուք փառօք զարդարեաց, սա զարձոյց զԼուսոս և զՊարեխ ի սուրբ Կարապետն», անոնց իբրև գին տալով Տարօնոյ իշխանին հազար զահեկան, երկու գիւղ ալ աւելցուց Վասպուրականէն: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն կանանց արգիլուած է Ս. Կարապետի եկեղեցին մտնել, իբր թէ Հերովդիադայ՝ որ Յովհաննու Կարապետի գլխատման գործի եղաւ, չըլլայ որ զարձեալ կնոջ մը ներկայութիւնը սրբոյն հոգին գրգռէ անոր դէմ և մահ պատճառէ, ինչպէս երբեմն Արծրունեաց վարդ Պատրիկ իշխանի բարեպաշտուհի Մարիամ տիկնոջ հանդիպած է, որ շատ ընծանելով վանքին դռնապանը կամ լուսարարապետը կաշառելով յաջողոր է սրբոյն գերեզմանն այցելել և յետոյ կէս ճամբան անակնկալ մահուամբ վախճաներ է. այդ պատճառաւ մինչև ցարդ ոչ մի կին

մարդ չէ կարող մտնել ներքին մատրան մէջ:

Ս. Կարապետի հնաշէն եկեղեցին երկ-
րաշարժէ կործանուելով, Տարօնի Մուշեղ
իշխանը շատ զանձ տալով քարակոփ շի-
նեց: Նորէն քանդուեցաւ, Մահմէտի քե-
տորդի Ապտուռուհմանի արշաւանաց ժա-
մանակ: ԺՌ Ղարու մէջ (1058) ևս Պար-
սից զօրքերը վանացս շէնքերը այրեցին՝
զոր շինած էր Գրիգոր Մագիստրոս, իրեն

րոյ ամբ Շէ. յորժամ այս այսպէս եղեւ: —
Վանացս մէջ Թոգկայ յաջորդ Ստե-
փանոս վանահայրը շինեց Ս. Ստեփանոս
անուամբ եկեղեցի մը, ինչպէս կը յայտնէ
Յովհ. Մամիկոնեան ըսելով. «Էւ յայնմ
ամի վախճանեցաւ Սմբատ, և ետ տանել
գինքն ի տապանատուն Հարցն ի վանն
Գլակայ ի դուռն սրբոյն Ստեփաննոսի,
զոր շինեաց Ստեփաննոսն այն՝ որոյ մայրն
հերձաւ, և ետ ի նշխարաց սրբոյն Ստե-

99. Ս. Կարապետի կամ Գլակայ վանուց ընդհանուր տեսարանը հարավէն:

գործակալի ձեռքով (կ'ըսէ Լաստիվերտցի
Գլ. ԻԱ). «Ի սոյն ամի այրեցին զգեղեցիկ
ապարանս Ս. Կարապետին, զոր Հրահատ
ոմն ի գործակալացն մեծին Գրիգորի որդ-
ւոյն Վասակայ մեծաւ ջանիւ շինեալ էր՝
մինչ երկրին տէր էին. զժամատունն՝ որ
տուջի Ս. Կարապետին էր, զոր գեղեց-
կայարմար պատրաստութեամբ, յարդա-
րեաց ի փառս և ի պատիւ մեծի վկային
և Կարապետին Գրիստոսի. նաև զայլ շի-
նուածն, և զփայտակերտ եկեղեցին՝ զոր
Ս. Գրիգոր կոչեն: Էւ էր Թուականին մե-

փաննոսի նախավկային զձախ րոյթ ոտին
անյայտ»:

Ս. Կարապետի մենաստանի շէնքն քա-
ռակուաի է և կրկնայարկ. շինուած է առ
հասարակ Քարբէ լերան և Հացեկաց քա-
րահանի կակուղ քարերէն: Ունի բերդանը-
ման պարիսպ և ամրացած է երկաթէ
գոներով: Եկեղեցին կը գտնուի քառա-
կուսոյն մէջ տեղ, մենաստանէն բոլորու-
վին զատուած, ամբողջ քարաշէն է, տա-
փարակ տանիքով և կամարակապ բազմա-
թիւ քարաշէն սիւներու վրայ հաստա-

տուած: Աւագ խորանը նուիրուած է Ս. Խաչի, որուն աջ կողմն է Ս. Ստեփանոսի մատրան դուռը և այդ դրան աջ ու ձախ կողմերը կան երկու փողբիկ խորաններ՝ Ս. Պետրոսի և Պողոսի. իսկ Ս. Պետրոսի խորանին մօտ և Ս. Ստեփանոսի մատրան որմոյն կից կայ ուրիշ խորան մը Ս. Յակոբայ Տեառն եղբօր: Աւագ խորանի ձախակողմն է Ս. Կարապետի մատրան դուռը՝ որուն մօտ կայ նաև խորան մը՝ Ս. Լուսաւորչին: Ս. Ստեփանոսի մատուռն, որ կ'իյնայ Աւագ խորանին աջ կողմը, եկեղեցւոյն տաճարը կը համարուի և վրան ունի մեծ կաթուղիկէ: Ուխտաւորներ՝ այս տաճարի մէջ կը վճարեն իրենց դարպասը կամ ողորմութիւնը: Ս. Կարապետի մատուռն կը գտնուի Աւագ խորանի ձախակողմը կամ հարաւակողմը, որ ունի նոյնպէս կաթուղիկէ, բայց Ս. Ստեփանոսէն աւելի փողբ է: Այս մատրան դրան երկու կողմը կան երկու քարաշէն դամբարաններ. աջ կողմը՝ Ս. Աթանազիոսի, ձախ կողմը Ս. Յովհաննու Կարապետի, երկրէն չորս աստիճան բարձր և զարդարուած ոսկի և արծաթի զարդերով. բոլոր ուխտաւոր մարդիկ խոստովանելով և ծունկի գալով կը մօտենն այս մատուռս, իսկ կանայք միայն մինչև դուռը կը մօտենան և առանց ներս մտնելու հեռուէն երկրպագութիւն կ'ընեն ու կը դառնան: Աւագ խորանի և այս կրկին մատուռներու խաչվառնները կամ խորանները ոսկէզօծ են և փառահեղ, զոր շինեց վանացոյ առաջնորդ Կուրաւցի Պետրոս եպիսկոպոսը: Կ'ըսեն, թէ Ս. Կարապետի մատրան մէջ երկրին խորը, ամփոփեր է Ս. Լուսաւորիչը Ս. Կարապետի ոսկերաց նշխարները, իսկ աջը դուրսը դրած է ուխտաւորաց ջերմեռանդութեան համար, չորս մատերով միայն, վասն զի ճկոյթ մատը դրուած է Մատնէ վանքի մէջ, և սրբոյն այս նշխարաց պատճառաւ, այս տեղս ժողովրդենէն կը կոչուի Ս. Կարապետոյ գերեզման:

Ս. Ստեփանոսի տաճարի հիւսիսակողմը կայ ուրիշ մատուռ մը Ս. Աստուածածնի. տաճանակ տարիներ առաջ կատարուող մեծ տօնավաճառներուն, երբ Ասորիներ

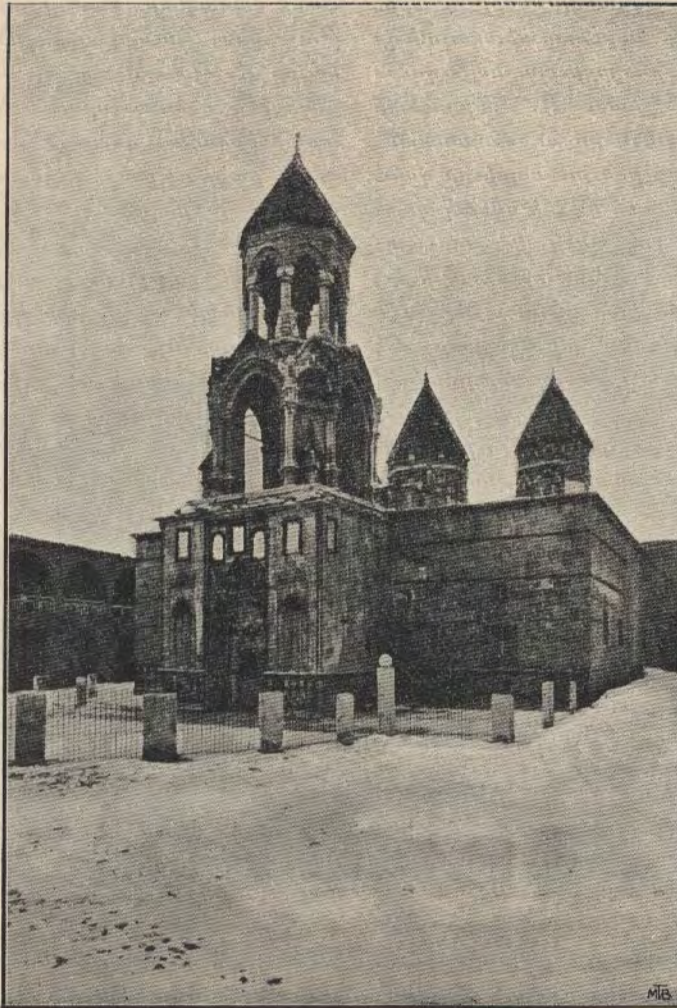
ալ ուխտի կու գային, իրենց քահանաները այս մատրան մէջ կը կատարէին Ս. Պատարագի խորհուրդն և ժամերգութիւնը: Իսկ Ս. Կարապետի մատրան յարակից է Ս. Գէորգայ որոցածեւ կամարով մատուռը, յորում կը պահուէին երբեմն եկեղեցւոյ սպաները և սրբոց նշխարներ, ինչպէս նաև բազմաթիւ եկեղեցական ձեռագիրներ: Հիմնարկութեան թուականն յայտնի չէ. վերջին նորոգութիւնն եղած է 1844ին Տ. Զաքարիա Վ. վանահայրութեան օրով: 1866ին մեծ շարժէն փնասուեր է մատուռս:

Մենաստանիս ընտրելագոյն և զրաիշ շէնքն, կրնայ համարուիլ կամարակապ, սինազարդ և գեղաքանդակ զանգակատունը. եկեղեցւոյն դրան վրայ, որ կը նայի դէպի արեւմտեան հարաւ Զանգաւ կատան ստորոտէն գաւիթի սեմերէն տաւածուած է սպիտակ սրբատաշ քարերով շինուած սալայատակ մը, որ երկաթէ վանդակապատով և խաչարձաններով կէս բոլորածեւ մը կը կազմէ: Հոգեզաւստեան՝ այդ վանդակապատին մէջ բացօթեայ ժամերգութիւն կը կատարուէր երբեմն բազմաթիւ ուխտաւորաց ներկայութեամբ, և զանգակատան միջին յարկի Ս. Հոգի կոչուած խորանի վրայ կը մատուցուէր հանդիսաւոր պատարագ: Տաճարի արտաքին որմերը շինուած են սրբատաշ և ընդհանրապէս գորշագոյն քարերով. իսկ գաւթին աջակողմը և զանգակատունը զարդարուած են հայ ճարտարապետութեան գեղեցիկ նշաններով: Այդ քանդակներէն աւելի շնորհաշուք են, դրան վերեւ, սպիտակ մարմարեայ ներաքանդակ չորս արձաններ, որոնք կը ներկայացնեն Ս. Գրիգոր, Ս. Սահակ և ուրիշ երկու հայ եկեղեցւոյ աւագ հայրապետներ՝ եկեղեցական զգեստներով:

Ինչպէս Երզնկայ նոյնպէս և Մշոյ կողմերը երկրաշարժ եղաւ 1784ին և Ս. Կարապետի ուրիշ շէնքերէ զատ կործանեցան հարաւային կողմի պարիսպները, սենեակները և սեղանատունը, զանգակատան մէկ կողմը, Ս. Ստեփանոսի կաթուղիկէն, և աւերակներու ներքեւ մնացին քանի մը հո-

դի, որոնց մէջ էր նաև երէց մը. սակայն Մշոյ պէյը հրաման տուաւ առաջնորդին, որ բոլոր վնասուած տեղերը շինեն, զոր և աւարտեցին շատ ծախքով 1788 թուին: Այս շինութեանց միջոց, ներս առնելով բաւթէն մաս մը, եկեղեցին ընդարձակեցին

նի դեկտեմբերի թիւերուն մէջ: Եկեղեցւոյ և մատուռներու ոմանց մէջ կան խաչարձաններ և յիշատակարաններ, ինչպէս նաև յիշատակարաններով տապանաքարեր: Եկեղեցւոյն արեւելակողմը խաչքակի մէջ, Ս. Կարապետի և Ս. Ստեփանոսի մատ-

100. Ս. Կարապետի տաճարը հարաւ-արեւմտեամ կողմէն:

և ութ սիւն աւելցուցին. զանգակատունն ալ նորոգեցին բարձր և առաջինէն աւելի վայելուչ. նոյն միջոցին, զանգակատան ստորին յարկէն միջինը փոխադրեցին Ս. Հոգւոյ խորանը: Վանաց և եկեղեցւոյ զանազան մասանց վրայ բաւական ընդարձակ գրուած է 1905 տարւոյ Բիւզանդիո-

րանց ետեւի կողմը կը գտնուին վանաց և առաջնորդներու ոմանց գերեզմանները: Առաջնորդարանը կը գտնուի եկեղեցւոյն հիւսիսակողմը. իսկ աւանդատունը՝ հարաւակողմը. նոյն կողմն են նաև միաբաններու սենեակները և անոնց ներքեւ սեղանատունը: Զանազան ժամանակաց մէջ ուխտական

եկեղեցիս և մենաստանս նորոգութեանց ենթարկուեր են. վերջին նորոգութիւնները կատարուած են 3-4 տարի առաջ:

Վանաքս ջուրը առատ է և մշտահոս, վասն զի լեռան աղբիւրներէն մանաւանդ Առաջ ակներէն, առատութեամբ հաւաքուելով կը մտնէ պարսպէն ներս և կը բաժնուի անոր երկու քառանկիւնները ու տընտեստունը. յետոյ դարձեալ միանալով կը դարձնէ վանքին ջրաղացը. պարսպէն դուրս ելնելով կ'ոռոգին նաեւ Ս. Կարապետի սեփհական պարտէզները ու անդատանները: Առաջ ակներ ըսուած աղբիւրը վանքէն կէս ժամ հեռու է՝ հիւսիսակողմը: Պարսպէն գրեթէ քարքնկէց մը հեռու, արեւմտեան կողմն է Լուսառիլի աղբիւրը, որուն ջուրը երկու կամարներու ներքեւէն կը հոսի աւազանի մէջ՝ որ մեծ քար մ'է և կ'ըսեն թէ Տրդատ թագաւորը դրած է, և հոն մկրտած է Ս. Լուսառիլէ բազմաթիւ քրիստոնեաներ: Կայ նաև ուրիշ աղբիւր մը Բարեհաւ անուամբ: Իսկ լեռան գլուխը իրարու մօտ են եօթն աղբիւրներ կամ ակներ ականակիտ ջրերու, որոնք հին ատեն ինն էին, և այդ պատճառաւ, ինչպէս ըսինք, իննակնեան վանք կը կոչուէր վանքս. իսկ այժմ այդ ակներէն երկուքը ցամքած են:

Ս. Կարապետի վանքը ամէն օր 180 հոգւոյ կերակուր կու տայ: Ախոռ մը ունի որ 4-500 ձի կը պարունակէ. խուցերն 70ի չափ են: Ուխտական ամենամեծ հանդէսը կը կատարուի Վարդապետին կամ Ալակերպութեան տօնին օրը: Այլ և այլ երկիրներէ, նոյն իսկ Ռուսահայաստանէն և Կովկասէն հազարաւոր Հայեր կը համախմբին, խուցերը անբաւական լինելով՝ շատերը բացօթեայ կամ վրաններու ներքեւ կը բնակին. նոյն օրը կ'ըլլայ նաև մեծ տօնավաճառ, խոտերով ու կանանչներով հարիւրաւոր խանութներ կը շինուին, և ուտելիք, խմելիք, կտաւեղէնք, ևն., կը վաճառուին. ամէն կողմ ուրախութիւն և ցնծութիւն: Վանքը նոյն օրերը ուխտաւորաց անթիւ բազմութեան ձրի հաց և ապուր կը բաշխէ, և հարիւրաւոր ձիերու գարի: Երբ իրիկուն կ'ըլլայ, ամէն ուխ-

տաւոր կը սկսի մատաղի պատրաստութիւն տեսնել, ոչխարներ մորթել, կրակ վառել և աստ անդ կաթսաներ պատրաստել մատաղներն եփելու համար. սրանչեւի է այն գիշերային տեսարանն, ուխտաւորներու եռանդը, երգերը, կրակներու բոցերը խաւարին մէջ հեթանոսական հանդիսի աւուրց զաղափարը կամ յիշատակը կը զարթուցանեն: Բուն Վարդապետի օրը վանահայրը Ս. Պատարագը կը մատուցանէ, և կեղեցիէն զգեստաւորուած դուրս ելնելով առաջնորդարան գնացած ատենը ժողովրդեան բազմութիւնը ուրախութեան աղաղակներ կը բարձրացնէ և անդադար կը պարպուին հրացաններ: Այնուհետեւ կը հաւաքուի դարպասն՝ այսինքն ուխտաւորներու նուէրն: Դոյն հանդիսական օրերուն մէջ բազմաթիւ օտարազգիներ ալ կը տեսնուին, յոյն, ասորի, քուրդ, մահմեդական: Զանազան պատճառներով վերջին տարին ներուս մէջ, Ս. Կարապետի ուխտական հանդէսները, նոյնչափ մեծ շքով չեն կատարուիր, ինչպէս երբեմն:

Երկար զարերու ընթացքի մէջ, ուխտաւորաց և հաւատացեալ ժողովրդոց առատ նուէրներով հարստացած ու ճոխացած Ս. Կարապետի մենաստանն և եկեղեցին, զանազան անգամներ ենթակայ եղած է աւարառութեանց և կողոպուտի: Անցեալ դարու կիսուն, Ռուսաց և Թուրքաց պատերազմէն առաջ, քուրդ մեծամեծներ իրարու հետ խորհելով, որ եթէ Մուշը Ռուսաց իշխանութեան ներքեւ անցնի, բոլորովին պիտի դադրին իրենց աւազակութիւն ընելէ, յարձրկեցան Ս. Կարապետի վանաց վրայ և բոլորովին կողոպտեցին արծաթի և ոսկի սպասները և պղնձի կարասիները. բացին բոլոր, միաբաններէն շատ քիչերուն ծանօթ, զաղըտնի զարաններն և առին տարին հին և անգին սպասներ, և միաբաններն ալ մերկացուցին: Ս. Գէորգայ մատուռն ալ որ հին ձեռագիրներու բազմադարեան շտեմարանն էր, բոլորովին զատարկացաւ. ձեռագիրներէն մաս մը տարին և մասն մ'ալ փճացուցին: Այս աւարառութեանց վրայ վանքս գրեթէ ամայացաւ և վեց ամիս

անտէր մնաց: Յետոյ երկիրը քիչ մը խաղաղեցաւ, միաբանները դարձեալ հաւաքուեցան և սկսան շէնքերնել: Ի հնումն տաճարին 16-20ի չափ կամարներն՝ ամէնքն ալ ունէին իրենց յատուկ մեծագին ջահերն, ոսկի, արծաթ կանթեղներ, են., իսկ այժմ 5-6 կամարներու համար հազիւ կը գտնուին քանի մը ջահեր ու կանթեղներ: Վերջին տարիներու մէջ ևս վանքս բաւական նեղութիւն կրեց: 1896ի դէպքերէն վերջ վանացս մէջ ևս հաստատուած

տոնի և կրօնիգեայ և Եօթն Խոտաճարակաց գերեզմանները. իսկ Խոտաճարակաց ճգնարանը վանքէն հեռու է գրեթէ երեք քառորդ ժամ: Ասոր մօտ է նաև հասարակաց գերեզմանատեղին, ուր կայ Առջի գերեզման ըսուած գերեզման մը, իբր թէ առաջին գերեզման, և ոչ արդու գերեզման՝ ինչպէս կ'ըսէ ուսմիկն. իբր թէ հոն թաղուած է արջ մը, որ հին ատեն հաւատարմութեամբ կը ծառայէր Ս. Կարապետի մենաստանին:

101. Ս. Կարապետի վանք Կեսարիոյ:

է որբանոց — դպրոց մը՝ 45 աշակերտներով:

Ս. Կարապետի վանաց շուրջը կան պարտէզներ, մայրիներ և անդաստաններ: Վանքէն դուրս մեծ դրան հանդէպ, կայ Ս. Յարութիւն կոչուած հին մատուռ մը՝ հանդերձ կաթուղիկէով և Ս. Աստուածածնի խորանով: Վանքէն քարէնկէց մը հեռու՝ հարաւակողմը և նոյն լեռան էջրին վրայ մատուռ մը կայ ծաղկաւէտ տեղ մը, ուր կը բլիսի նաև աղբիւր. հոն է Ս. Ան-

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

Գրեթէ վանքէն քառորդ ժամ հեռու և Փակահի ճամբուն կէսը, տեղ մը կայ Զուրաբեանի կամ Զորեանեանի. ուր քարի մէջ կը ցուցնեն ջորիի ոտքի հետքը, որ արգիւում մնաց, կ'ըսեն, երբ բարձած էր Ս. Կարապետի նշխարները. բայց Ագաթանգեղոս՝ ոչ հոս՝ այլ Աշտիշատու ստորոտը կը զնէ այս դիպուածս: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարաց համար եւս կը պատմուի այսպիսի դիպում մը, երբ կը տանէին Կոստանդնուպոլիս, և անկէց տեղը

կոչուեր է Զորեհանգիստ: Ս. Կարապետէն գրեթէ կէս ժամ հետո կը գտնուի Փակահ ըստածը, որ այս կողմանց լեզուով կը նշանակէ Ագարակ կամ Զփոյիկ. լեռան ստորոտն է տափարակ տեղւոյ մը վրայ: Մինաս Կաթողիկոս՝ երբ առաջնորդ էր Սուրբ Կարապետի, բերդանման պարսպով պատեց Փակահը: Մէջն են խաշանց փաւրախներ, արջառոց գոմեր, զրատներու ախոռներ և հողագործ մշակաց և մենաստանի սպասաւորաց բնակարանները: Եկեղեցին Ս. Սարգիս շինած է Ամգեցի Յունան վարդապետը, իր առաջնորդութեան օրով: Պատուական է տեղւոյ մեղը: Վանացս վրայ բաւական ընդարձակ գրուած է Արեւելքի 4976, 77, 78, 79, 82, 84, 87, 5044, 47, 49 թիւերուն մէջ, Գեղամ՝ ստորագրութեամբ:

ԿԱՐԱՊԵՏ (Ս.) ԿԵՍԱՐԻՈՅ. — Կապաղովկիոյ ամենէն հին և նշանաւոր վանքն է, Կեսարիոյ հիւսիս-արեւելակողմը 3 ժամ հեռաւորութեամբ, ձորի մը վերեւը լեռնանման բարձրաւանդակի մը կողին վրայ կառուցուած: Հաստաստուն պարսպով պատած է և Կեսարիոյ կողմն ունի փոքրիկ երկաթապատ դուռ մը, իսկ երկու կողմերը՝ երկու աւելի մեծ դռներ վերջէն շինուած: Դիրքը բարձրկեկ, օդատուն և բարձրահայեաց լինելով՝ ամբողջ Կեսարիոյ դաշտին կը տիրէ: Վանքս հարիւրաւոր տարիներ լոյս սփռած է իւր բուրրութիւնը, և է դարաւոր յիշատակ մեր նախնեաց կրօնասիրութեան, առաքինութեան և առատաձեռնութեան: Վանացս հիմնարկութեան վերաբերեալ որոշ յիշատակութիւն մը չկայ, միայն իրր աւանդութիւն, ըստ ոմանց՝ կ'ըսուի, թէ թաղէոս առաքեալէն շինուած է. կամ ըստ այլոց, կանխաւ կոատուն մը, կամ Նունէ դիցուելոյն մեհնանն եղած ըլլայ և 251 թուին Փիւմիլիոս եպիսկոպոսը Եփեսոսէն բերած ըլլայ Ս. Յովհաննու Կարապետի մասունքը և անոր վրայ կառուցած արգի վանքը: Ոմանք ալ Ս. Լուսաւորչի կը վերագրեն վանացս հիմնարկութիւնը. երբ, կ'ըսեն, եպիսկոպոսանալու եկաւ ի Կեսարիա Ղեւոնդիոսէն, սա շնորհեց անոր

Ս. Յովհաննու մարմինը և երկու ձգնաւոր, որոնց ձգնած այրերը կը ցուցուին վանքին մօտ. Ս. Լուսաւորչի այդ նշխարներէն մաս մը հոս դնելով վրան մատուց մը կը կանգնէ, և ժամանակ անցնելով կ'աւելնան ուրիշ շէնքեր: Աւելի ճշգրտոյն կարելի է համարել այն, որ Ս. Լուսաւորչի ձեռնադրուելէն վերջը այցելեց այս վանքս և Ս. Յովհաննու Կարապետի մասունքէն մաս մը առնելով հետը տարաւ և շինելով Մշոյ Ս. Կարապետը՝ մէջը ամփոփեց: Կը կարծուի, թէ վանքս ի սկզբան Յունաց է եղեր և ԺԲ դարու հայ գաղթականները սեփհականելով՝ ծագիւցուցած են յաջորդ դարերու մէջ: Ս. Կարապետի վանաց պատմութիւնը անյայտ կրնայ ըսուիլ մինչև ԺԲ դարու սկիզբը, սակայն անկէջ վերջ եղած անցքերու մէկ մասը և վանահայրերը, ըստ աւանդութեան ծերոց և վանացս մէջ և ջրջականները գրուած ձեռագրաց յիշատակարանաց համամատ, բաւական ծանօթ են: 1865ին, Աւետիս վարդապետ առաջնորդ լինելով, քսան սենեակ կը շինէ և ջրհոր մը բանալ կու տայ: Ասոր ժամանակակից է Մատթէոս Սարի վարդապետը, որ՝ ըստ աւանդութեան՝ Կ. Պոլիս կ'երթայ վանքի դռն վիճակին դարման մը գտնելու համար, վասն զի Տէրէպէյիք և Եփէզէիք շատ կը նեղէին, ազգային մեծամեծները կը համակրին Մատթէոսի և 1692ին Կ. Պոլիս պատրիարքը, և ապա 1694ին Սոյ կաթողիկոս կ'ըլլայ՝ բայց վանքիս բարիք մը չընեն և յետոյ կ'ուրանայ հաւատքը: 1709ին վանահայր կ'ըլլայ Դաւիթ վարդապետ և կը յաջորդի միաբանից թիւ աւելցունել և շինել արտաքին աղբիւր մը և պարտէզ մը: 1737ին վանահայր կ'ըլլայ Մատթէոս եպիսկոպոսը, սա և իր աշակերտը Ստեփան վարդապետ, մեծ դժուարութեամբ, կը շինեն վանքին արդի եկեղեցին, սեղանատունը ու այգեստանը, սակայն վանքը ծանր պարտքի տակ կը ձգնէ, և Ստեփանոս վարդապետը կը ստիպուի Կ. Պոլիս երթալ հանգանակութեան համար: Այն ժամանակ տեղի ունեցած պատրիարքական կռուոյն մէջ Կեսարացի

հիւանք մեծ դեր ունենալով՝ հասարակաց զայրոյթը զրգռած էին. ուստի ոմանք կը ժխտեն թէ Ս. Կարապետի մասունքը չկան անդ և թէ Մուշ կը գտնուի ամբողջովին։ Ժամանակին պատրիարքն՝ Բագրիշեցի Յովհաննէս Կոլոտ քննութեան կը դրկէ իր աշակերտն Յակոբ Դալեան. սա զաւով արկղի մը մէջ կը գտնէ մասունքն, և վերան Լուսաւորչի և Ղեւոնդի կնիքները. չի համարձակիր քակել, կնիք մ'աւ ինքը կը զարնէ, յետոյ տապանի մը մէջ դնելով կը մեկնի և կը ջանան հանգանակութեամբ վճարել վանքին պարտքը։ 1761ին աթոռը կը նստի Ստեփան և Կիսկուպոս. 1782ին՝ Յովհաննէս վարդապետ. 1798ին՝ Մարտիրոս վարդապետ. 1812ին՝ Ստեփան վարդապետ Մոննուսունցի, որոնք նշանաւոր եղած են զործունէութեամբ և անվեհերութեամբ։ Այսուհետեւ, ըստ ոմանց՝ 1824ին՝ նրստած է Աւետիս վարդապետ Մոննուսունցի, և այս ատենները շինուած են Խաղպաղսն, շատ սենեակներ, աւելցած են կալուածներ, արտեր, այգիներ, ջաղացք, են։ Սա՝ շատերու վկայութեան համեմատ՝ թունաւորուելով մեռած է։ 1829ին կը յաջորդէ Անկիւրիացի Յակոբոս վարդապետը՝ յետոյ եպիսկոպոս. սա շինած է դրսի թաղը. հաստատած է գիշերօթիկ դպրոց մը՝ և շրջակայ գիւղերէն մանկտին ժողովելով կըթած է լեզուի և երաժշտութեան մէջ և այսպէս շէնցուցած ու զարդարած է թեմական եկեղեցիները։ 1865ին յաջորդեց Եղիա վարդապետ, բայց իւր նախնեաց օրինակին հետեւող չգրտնուեցաւ և վանքին նիւթական ու բարոյական անկման պատճառ եղաւ։

Այժմ վանքս ունի բազմաթիւ սենեակներ ուխտաւորներու համար, որոնք կ'այցելեն Ս. Յովհաննու Կարապետի տօնին, փոքր Ասիոյ ամէն կողմէն յոգնախուռն բազմութեամբ։ Եկեղեցին Ս. Հրեշտակապետաց, միջակ մեծութիւն մ'ունի, և քառանկունածեւ չորս սիւներու վրայ բարձրացած է։ Երեք սեղաններն ամբողջ, որմերն և սիւներն ալ՝ գետնէն երեք կանգուն բարձրութեամբ, Գէօթահիոյ հին յախ-

ճապակիներով զարդարուած են, որուն ամբողջ ծախքը հոգացած է Կեսարացի Յարութիւն ամիրայ Պաշպազերկանեանի որդին Յովհաննէս ամիրան 1797 թուին։ Յախճապակիներէն վեր որմերը պատկերներով ծածկուած են ոսկեզօծ շրջանակներով։ Զախակողմեան մատրան մէջ, որ յախճապակիով պատած է, կը գտնուի թանկագին կապտագոյն յախճապակի մը, որ իբր հնութիւն կը գնահատուի 1200 ոսկի արժէքով, և որուն վրայ նկարուած է պատկեր մկրտութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Յովհանն. Կարապետէ ի Յորդանան։ Գեղին մարմարինէ գեղակերտ դամբարանի մը մէջ կը պահուին Ս. Յովհ. Կարապետի մասունքները։ Գամբարանի վրայ կայ 1733 թուականաւ ութ տող ոտանաւոր յիշատակարան մը։ Վանքս իր մեծ համբաւին համապատասխան կարեւոր և հին արձանագրութիւններէ զուրկ է. կան երկու աննշան արձանագրութիւններ եկեղեցւոյն և մատրան դրանց վրայ։ Գրադարանի մէջ կան 1500 տպագիր և 200 է աւելի ձեռագիր կարեւոր մատեաններ։ Վանքիս կարեւոր նուիրատուներն եղած են ազգային նշանաւոր անձինք, ինչպէս Տիւզեանք, Գազազ Ամիրա և ուրիշներ։ Ս. Կարապետի վանաց հարստութիւնն կը կազմեն բազմաթիւ արտեր, ջրաղացներ, արօտական կենդանիներ և ուխտաւորներէ գոյացած հասոյթներ։ Եկեղեցւոյն կից յատուկ դամբարանի մէջ կը գտնուին նշանաւոր առաջնորդ վանահայրերու շիրիմներն, որոնք ունին ոտանաւոր տապանագրեր։

Վանքիս կիցը դէպի հիւսիսակողմը Էֆրարա երթալու ճամբուն վրայ կը գտնուի նորակառոյց (1903ին) միայրակ ժառանգաւորաց վարժարանի հոյակապ շէնքը, իր քառաթեւ սրահով և 12 դասարաններով, զրատուն — ընթերցարանով։ Իսկ կիցը բարձրագիւր ննջարանները, խոհանոցն, են։ Վարժարանս ունի 60 գիշերօթիկ աշակերտ և 8 ուսուցիչ առաջնորդ վանահայր Տ. Տրդատ եպիսկ. Պալեանի վերատեսչութեան ներքեւ։ Ս. Կարապետի վանաց վարժարանին ուսուցիչ եղած է

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ		Հ Ա Յ	ԹՈՒՐԲ	ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ		Հ Ա Յ	ԹՈՒՐԲ
101	Ապրիլէնի	155	132	153	Քէլէվիտ, Գայլահովիտ .	—	105
102	Իլիմա	455	110	154	Քէօշք, Քօշք	—	88
103	Բլուր	236	145	155	Ծաղկի	160	70
104	Արշընի, Արշակունի . .	227	15	156	Կիւնկէօրմէզ	176	—
105	Կէզ, Կէս	776	121	157	Ձիփաղ, Ջրաղ	—	103
106	Աղէօրէն	—	84	158	Աղտաղ, Աղտաղտ . . .	—	109
107	Չիֆթլիք, Կակառիչ . .	1143	234	159	Գարակէօպէք	42	142
108	Մէօրտիւլիք	110	197	160	Գզըլքիլիսէ	—	204
109	Եարրմա	—	154	161	Ղարամէլիք	378	34
110	Սէօկիւտլիւ	189	359	162	Իտ	1100	100
111	Թուզնի	—	294	163	Էքրէք, Ագարակ	433	—
112	Թէփէքէօյ	—	148	164	Ենգնովիտ, Եզանց հովիտ.	—	145
113	Մարանտա	—	170	165	Պաշքալէ	—	185
114	Քեակիլիբի	—	112	166	Պաշքալէ	18	37
115	Թէքքէտէրէ	—	138	167	Քօր մէրի, Կոյր մայրի .	18	71
116	Եաղմուրնուք	—	214	168	Չիլիլի քայա	—	112
117	Սինկեառնի, Սնկոյ Առիջ .	81	134	169	Ճանսօր, Ճանճնօր . . .	—	104
118	Հայտարի	—	614	170	Խորխոր	40	62
119	Եօզլէք	—	257	171	Ղօշա	—	125
120	Գիւմպէթ	—	382	172	Տաշլախ	—	17
121	Թամպրա	—	212	173	Փըրթանօս, Բըտանոց .	—	108
122	Հանհապտիրահման . .	—	70	174	Քանսասօր, Գանճանօր .	264	—
123	Ալքնիօղլը	7	51	175	Շէքէրլի	—	394
124	Ձէրսիկէ	20	66	176	Գեղանի	—	46
125	Խէնէկէ	—	156	177	Գզըլքիլիսէ	—	55
126	Գզըլշորաք	—	90	178	Լասօր, Լաճոր	—	109
127	Քիլիսէնիք	—	30	179	Մոխթար, Մոխթոր . . .	—	82
128	Ջազազար	—	34	180	Կօճկանս, Կոճկանց . . .	80	48
129	Գեղախոռ	217	77	181	Վերընթափ, Վերինթափ .	55	52
130	Քիրինճ, Կրինճք	519	88	182	Քարչէն	—	54
131	Արգաթի, Արծաթի	210	131	183	Փէյթիկէր, Փայտակերտ .	107	75
132	Երկնիտ	68	178	184	Քումթօր, Գոմփոր	—	110
133	Խաչկապան, Խաչկայ վանք .	100	112	185	Կօրէնիս, Կորնիս	100	—
134	Միւլք	—	164	186	Քեամիւէ	—	59
135	Ըղտատօր, Ուխտաճոր . .	292	182	187	Քէղթիկ, Գաղթիք	—	37
136	Գումք	321	66	188	Արասթի, Արաստայ . . .	—	52
137	Օրթուղի	4	258	189	Վիքէ խաս	301	—
138	Քիան, Կան	2242	312	190	Սամիզարա	3)	27
139	Շէխքէօյ, Շինոց	612	63	191	Վաջքասօր, Վաջկայճոր .	—	29
140	Սօղուք Ջերմիկ, Գող Ջեր-			192	Ալապալուք	—	56
	մուկ	312	212	193	Սօղսըրմէք	—	55
141	Մուտուրկա, Մատուռկայ .	793	7	194	Փէրթէրան, Բերդարանք .	—	58
142	Թասմասօր, Դասման ճոր .	24	27	195	Ախա	62	326
143	Սիթավազ, Ձիթող	1187	72	196	Մընկուսօր, Մկնաճոր . .	—	51
144	Տինարիգում	238	209	197	Սապանլի	—	33
145	Ումուտում, Բաղնիք	644	160	198	Սումսարգիս, Ս. Սարգիս .	—	290
146	Կըրքընկոս, Կընկոց	180	36	199	Քումթամար, Գումթ մայր .	20	96
147	Քէօսէմէհմէտ	—	108	200	Պըլտասօր, Պըլտաճոր . .	58	30
148	Թուվանջ	405	433	201	Աղսօր, Աղճոր	—	43
149	Կիրակոսակ	—	151	202	Պէօյիւք Խէշօ	29	86
150	Հինօք, Հնձուց գեղ	692	89	203	Քիւչիւք Խէշօ	46	54
151	Կամպիր	—	135	204	Թօտան	—	55
152	Թափթա, Դաւթայ գեղ . .	19	91	205	Գօթիք	236	37

ԾԱՆՈԹ. Կարնոյ մասն կազմող Թորթումի 73 գիւղերուն աշխարհագիրը արդէն գրած ենք ի կարգին: — Այս վիճակագիրս եղած է 1880ին:

դակագարդ խոյակներ, որոնք կը հաստաւանն աւանդութիւնը և վանքի մը գոյութիւնը:

ԿԱՐԱՊԵՏԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Գոնեայի կուսակալութեան մէջ և Կեսարիոյ առաջնորդական վիճակին ենթակայ Նիշտէ քաղաքին մէջ կը գտնուի վանքս, որ այժմ զրեթէ ամայի է: Տարին անգամ մը միայն Ս. Պատարագ կը մատուցուի և պաշտօն կը կատարուի, որ բարեպաշտք կը դիմեն յոխտ և յերկրպագութիւն:

ԿԱՐԱՊԵՏԱՋՈՐ. — Այս անուամբ աւերակ գիւղատեղի կը գտնուի Հաղբատի մօտ, Շէկաքար լեռան ստորոտը: Վարեւաճողեր քիչ են. կան այգիներու աւերակներ և շատ պտղաբեր ծառեր. կայ նաև տար ջրոյ աղբիւր: Գիւղատեղւոյն ծայրն է խաչագարդ գերեզմանատունը: Կը տեսնուի նաև եկեղեցւոյն աւերակը, որ նուիրուած էր Ս. Կարապետի և այդ պատճառաւ ձորն ալ կոչուած է Կարապետաձոր:

ԿԱՐԱՊՈՒԼԻ. — Գիւղ Աղբակու Էրենկանի մօտ. ունի 20 տուն բնակիչ, կէսը հայ, կէսը՝ քուրդ: Հայք ունին կիսակործան եկեղեցի մը. կրօնական պէտքերու համար կը դիմեն ուրիշ գիւղեր:

ԿԱՐԱՊՈՒՆԻՔ, ԿԱՐԹՈՒՆԻՔ կամ **ԿԱՐԱԹՈՒՆԻՔ.** — Հին Կորճէից նահանգի գաւառներէն մին:

ԿԱՐԱՍ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Լճէ գաւառի:

ԿԱՐԱՍՈՒ ՎԵՐԻՆ և ՆԵՐՔԻՆ. — Այս անուամբ կրկին գիւղեր կան Խիզան գաւառի մէջ. ունին մէկ մէկ եկեղեցի, Ս. Սարգիս և Ս. Աստուածածին:

ԿԱՐԱՎԱՆՍԱՐԱ, ԿԱՐԱԽԱՆԻ ԳԻՒՂ կամ **ՔԻՐԱՎԱՆՍԻՐԱՅ.** — Արցախու Փառխոս գաւառի մէջ, Աղստեւ գետակի աջ ափին, Աղտան վտակի աջ ու ձախ կողմերը շինուած է գիւղս, որուն նախնի բնակիչները գերի տարուած են Պարսկաստան և մնացեալները ցրուած են: Այժմեան բնակիչները եկած են Երեւանի Ղըրի Բուլաղ, Արզն և Կեսարիա գիւղերէն: Օղն, կլիման և ջուրն լաւ են: Եկեղեցին կը կոչուի Ամենափրկիչ: Ունի 150 տուն և տղայոց միդասեան ուսումնարան: Եկեղեցւոյ մէջ

կը պահուին քանի մը ձեռագիր աւետարաններ: — Գիւղիս արեւելեան կողմն կը գտնուի անտաշ քարով շինուած Ս. Գրիգորի մատուռ մը: Գեղեցկաքանդակ խաչարձաններով զարդարուած է մատրանս ներսը. ուխտի օրն է Ս. Աստուածածնի Վերափոխման: — Գիւղէս վեր, մեծ ճանապարհի մօտ կայ մեծ աղբիւր մը Չրոչ անուամբ: Կայ նաև Կարավանսարա անուամբ վտակ մը՝ որ աջակողմեան օժանդակ է Աղստեւ գետոյն: — Արցախ, 342-6:

ԿԱՐԱԽԱՆԻ ԳԻՒՂ. ՏԵՍ ԿԱՐԱՎԱՆՍԱՐԱ:
ԿԱՐՔ. — Գիւղ Բաղէշի Ազնուածոր գաւառակի: Բնակիչը հողագործ են. ունին Ս. Սիմոն անուն եկեղեցի մը:

ԿԱՐՔԵՐԴ. — Այս ձեւով ևս գրուած է Խարբերդ քաղաքի անունը:

ԿԱՐՔԻ, ԿԱՐՓԻ կամ **ՔԱՐՔԻ.** — Մեծ գիւղս կը գտնուի Ալարատայ Արագածոտն գաւառի, Աշտարակի վիճակի մէջ. Յովհաննավանքի արեւմտեան հարաւային կողմն է, զրեթէ կէս մղոն հեռու և Երեւանայ հիւս. — արեւմտեան կողմը, իբր 6 ժամ հեռու: Միջին դարուն մեծ շէն էր և իր անուամբ Արագածոտան մեծ մասը կը կոչուէր Կարբոյ երկիր կամ գաւառ. իսկ շրջակայքը կը կոչուէր Կարբոյ դաշտ, և լեռնակողմը՝ Կարբու դարեր: Անտառակոյս ի հնուն մեծ և նշանաւոր աւան կամ գիւղաքաղաք մը եղած է, թէպէտե ժԳ դարէն առաջ չի յիշուիր և ոչ ալ հին շէնք մը կամ արձանագրութիւն մը ունի: Անցեալ դարու մէջ Ռուսաց, Պարսից և Թուրքաց պատերազմներէն վերջ, ամայաքած գիւղս Պայազիտու գաղթականներով սկսաւ շէննալ և այժմ 1000 է աւելի բնակիչ ունի, զուտ հայ: Վիճակիս վանքերու արձանագրութեններէն կ'երեւի, թէ աւանիս մէջ ժամանակաւ շատ ձիթահաններ կային: ԺԳ դարու կէսէն քիչ վերջ, Սաղմոսավանից իբր հատոյթ տրուած է Կարբիէն Տորոզունեց տունը. նոյն ժամանակներն ալ, 1278ին գիրք մը գրուած է Կարբի գիւղաքաղաքին մէջ, Միկրտիչ անուն երէցէն: ԺԳ դարու կէսէն վերջ Միաբանողաց վարդապետութիւնը ընդունուեցաւ նաև հոս « ի Կարբի և յամենայն

սահմանս նորա», Մխիթար Ապարանեցւոյն գրութեան համեմատ: Նոյն դարուն վերջերը, Լէնկթիմուրի արշաւանաց ժամանակ, կը սկսի անշքանալ Կարբի, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ տեղեր. այդ պատճառաւ նոյն Ապարանեցին կը գրէ. «Ի Կարբոյ մինչեւ ցՎրաց տուն՝ եօթն աւուր ճանապարհ եւ յայլ բազում տեղիս, բազում սրբագործ եկեղեցիք են իբրեւ զձմերան տաղաւար մրգապահաց»: Այս կողմերու երկիւղը դեռ աւելի շատցաւ ժէղարու սկիզբը, Շահարասայ Օսմանցւոց հետ ըրած պատերազմաց ժամանակ, յետոյ մէջտեղ ելան ինքնազուխ բռնաւորներ, ինչպէս էր Քանաքեռու Մահմատ քսուածն, զոր հալածելով, ձէլալի հէնքերէն թօփալ Օսման անուն փաշան, ժողված էր 1000 սրիկայ, եւ քստ Առաքել պատմը չին Գլ. Է, «կալեալ իւր կայան զգիւղն Կարբի, եւ անդ նստէր. եւ զձմեռն զայն անդ ձմերեաց, ուստի առաքէր զգօրս իւր ի շրջակայ գաւառս եւ ի գիւղս, բերել ինքեանց եւ անասնոց իւրեանց կերակուր. եւ գնացեալ արքն՝ յոր շէն եւ մտանէին՝ ոչ շատանային բաւականաւն... եւ զյատակս տանց եւ զայլ շինուածոց փորեալ բրբտէին վասն գիւտի ընչից, եւ փուցեալ զորմս եւ զծածկոյթս յարկաց՝ յուզէին եւ որոնէին ինչս. եւ յայսմ պատճառէ աւելութիւնս բազումս գործէին: Եւ նախ ըզգիւղն Կարբի այսպէս արարին. եւ զայր մի ի նոյն գեղջէն վասն պահանջելոյ ընչից՝ բազում աւուրս ի բանտի եւ ի կապանս պահեցին, յոլով օրինակաւ տանջեցին եւ յետոյ սպանին, եւ ընդ մէջն յերկուս հերձեալ կախեցին զորմով ի վերայ ճանապարհին, յահ եւ յերկիւղ անցողաց գաւառականացն»: Նոյն բարբարոսները գերելով եւ աւարելով Գեղամայ կողմերը սաստիկ ձմրան ատեն, աւարնին շալակներն առած «գերեացն՝ արանց եւ կանանց եւ տղայոց, եւ այսպէս անցուցեալ ըզսարն՝ հասուցին ի Կարբի գիւղն... զոմանս պահէին ի ծառայութիւն գործոց իւրեանց: Եւ Զալալիքն կացին այսպէս մինչ ի զարգանն, եւ հասին մերձ յաւուրս Համբարձմանն, եւ ապա ելեալք անտի գը-

նացին յերկիրն Ախալցխու. եւ անդ եւս զայն գործ կատարէին»: Օսմանցւոց եւ Զալալիներու այս տեղէն մեկնելէ վերջ, Պարսիկները երկիրը նուաճեցին եւ սկսաւ ատեն մը աւանս հանգստանալ: Նոյն ժամանակները Կարբի մէջ կը զարգանար Յովնանեա թմարեց անուն ճգնագրեաց եւ պիսկոպոսը, որ յետոյ Յովհաննավանից առաջնորդ եղաւ: Երբ Օսմանցիք 1635ին նորէն Պարսից դէմ ելան եւ Երեւանի տիրեցին, ուրիշներու հետ Կարբեցիք եւս իրենց երկրէն ելան վարդավառի բարեկենդանի շարաթ օրը, «եւ դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշթաղու, եւ հասին մինչ ի գիւղն Հօջէս. եւ անդ բնակեալ էին սեռ վրանօք բազում տունք Քրդաց, իբրեւ տնսին զնոսա՝ ասացին. Սոքա փախստականք են, եկայք կոտորեսցուք զնոսա եւ կողոպտեսցուք զինչսն. իսկ Կարբեցիքն իմացան զխորհուրդս Քրդացն. զինեցան եւ նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, եւ անկան Քուրդքն ի վերայ Կարբեցւոցն սաստիկ բախմամբ, եւ սպանին հինգ այր, զՏէր Մխիթարն, զՏաթլու-բարն, զԴաւիթն, զԳիւլառն եւ զԱլվազն. զի թէպէտ եւ Կարբեցիքն եւս սպանին ի նոցանէ՝ սակայն յաղթեցան... կային մերկ եւ կողոպուտ, քանզի եւ գիւղականքն եւս ձեռնտու եղն Քրդաց... Եւ էր այր մի ի Կարբոյ՝ ուրում ասէին ժանտենց Միրզայ, եւ էր նա յայնմ աւուր ի թաւրէզ վաճառականութեան աղագաւ». սա, կ'ըսէ Զաքարիա պատմիչ, իրեն հայրենակցաց կողմէն ազերսագիր տուաւ Շահին. որ զօրաց զունդ զրկեց Քուրդքը պատժելու համար, զորս ձողկելէ եւ կողոպտելէ վերջ «կոչեցին զԿարբեցիսն, եւ բաժանեցին առ նոսա զինչս Քրդացն, եւ զգերեալ մանկունս յետս դարձուցին, զարեան զինս սպանելոցն առին ինքեանք... Եւ մնացին անդ Կարբեցիք, մինչեւ էառ Շահն զԵրեւան, եւ ապա դարձան եւ եկին եւ բնակեցան ի գիւղն իւրեանց Կարբի»:

Նոյն ժամանակները Կարբի մէջ երեւելի էր Յակոբջան անուն հարուստ վաճառական մը, որ մեռաւ Պրուսայի մէջ, ինչպէս նաեւ իւր անդրանիկ որդին Տէվրիք րէկ,

որ աւելի ճոխացուց իւր տունը և կը դարձնէր վանքեր ու անապատներ, և մեծ տաքսի համար Գանձակ երթալով, «անդ վախճանեցաւ. և բերեալ զմարմին նորա ի գիւղն իւրեանց ի Կարբի, և թաղեցին մերձ ի Ս. Կիրակոս եկեղեցին, ի գերեզման՝ զոր ինքն գնեալ էր, ի թուին ՌՃԻԵ (= 1676) ի յունուարի 5 : ... Եւ աւագ որդի Տովլաթ բէկին Պարոն Այվազ... եղև հետեւող բարի գործոց առաւել քան զճայր իւր. նախ սկսաւ զտունն կարգաւորել... զկնի նորա շինուածոց և ընչից հետեւեցաւ. և բազմացոյց զինչսն և զաւարս և զանասունս և զխաշինս, զծիս և զկիսաէշս, և տնկեաց զայգիս և զբուրաստանս. շինեաց և ծով մի մեծ ի տեղին որ կոչի Կարբոյ դաշտ, և յեղանակս գարնան ընդր ուղիսից ջրով, զի յամառան եղանակին բաւականը լիցին անդաստանաց գեղջին : ... Սիրող էր նա վանականաց և անապատաւորաց, և զամենայն պիտոյս նոցա կատարէր... Իսկ կաթողիկոսն Նահապետ առաւել սէր ունէր ընդ նա, և զոր ինչ ասէր Այվազն նա սիրով ընդունէր զասացեալն և ոչ երկրորդէր : ... Եւ ի վերայ այսր ամենայնի յաւել ևս մեծ բարութիւն. զի շինեաց ի մէջ գեղջն եկեղեցի մեծ հոյակապ, կոթածոյ քարամբք, չորեք սեամբք, կաթողիկէ ազնիւ, և բազմացոյց զանօթն և զգգեստն, և շուրջանակի պարսպեաց ապառաժ քարամբք : Այլ և երեւ ջուր յՈրդկան գեղջէ փողրակաւ և գնկաւ մինչեւ ի դուռն եկեղեցւոյն, զի ի ձմեռան եղանակին մի պակասեցի ջուր ի գեղջէն : Եւ յետ այսր ամենայնի ... առեալ զանձս բազումս ի բաժին Ս. Երուսաղէմի և գնաց ի թուին ՌՃԻԲ » (= 1699) : Գիւղիս ուրիշ աւերակ հինգ եկեղեցիներու միջէն այս վերոյիշեալ եկեղեցին միայն կանգուն մնացած է այժմ : Զաքարիա պատմէին յիշուած ապառաժէ պարիսպները քայքայուած են : Սեղանոյն երկու կողմերը կան երկու մատուռներ. արեւմտեան կողմն է սինազարդ զանգակատունը՝ կամարակապ ներքնայարկով : Հարաւային դրան մօտ արտաքուստ արձանագրուած է 1693

թուականաւ Պարոն Այվազի շինութեան յիշատակարանը :

Այս կողմանց ուրիշ գիւղերու պէս՝ Կարբի ևս ունէր յատուկ Անապատ և Կուսաստան, ինչպէս կը յայտնուի Երեմիա Զէլէպիի ոտանաւոր գրուածքէն, որ 1686ին այցելելով այս կողմերը, կուսանաց նուիրեց, որուն տիտղոսն էր. Պատմութիւն հարց հանատակաց :

102. Յովհաննէս Ը Կարբեցի :

1724 թուին, Աբբահամ Երեւանցիի պատմածի համեմատ, երբ Օսմանցիք Պարսից յաղթեցին Եգիպտոսէն սահմանները և Կարբիի վրայ եկան, Կարբեցի Հայերը իրենց գիւղը պատնէշներով ամրացուցին և քառասուն օր դէմ դրին և երբ Ապտուլահ փաշան կը յորդորէր որ նուաճուին, տասն օրուան պայմանաժամ խնդրեցին, և եղելութիւնը իմացուցին Երեւանի խանին. երբ վերջինս չուզեց իրենց օգնութեան մարդ դրկել, ստիպուեցան թուրքաց սպարապետին հնազանդիլ, անոր յանձնելով ի-

STUDY IN

րենց հրազենները և սուսերները, և ակա-
նակուռ ոսկեղէն պսակ մը նուիրելով՝ վը-
տանգէն ազատեցան: Նոյն ատեն Կարբեց-
ւոց գլխաւորներն էին, Աշրապապ, Ստեփան,
Սարգիս, Ասազ, Մկրտում, Պօղոս և Մանուկ.
իսկ աւանին բնակիչներն էին 6000 հո-
գի: — Այս աւանէս է Յովնանէս Բ.
էջմիածնի կաթողիկոսը՝ որ Կարբեցի կը
կոչուի. ընտրուեցաւ 1831ին և վախճա-
նեցաւ 1842ին: — Այրարատ, 177-180:

ԿԱՐՔԻ ՊԱՍԱՐ. — Այս անուամբ ծա-
նօթ էր երբեմն Արագածոտն գաւառի մէկ
վիճակն, որ կը տարածուէր Արագած լե-
ռան արեւելակողմը, համանուն աւանէն
մինչև Վաղարշապատու սահմանները:

ԿԱՐՔԻՆ. — Կը յիշուի Սիւնեաց Գե-
ղարքունի գաւառի մէջ:

ԿԱՐՔԻՆՔ. — Սիւնեաց Հարանդ գա-
ւառն ունի այս անուամբ կրկին գիւղեր,
մին կ'ըսուի Վերին և միւսն Ներքին Կար-
քինք:

ԿԱՐՔՈՅ ԴԱՐԵՐ. Տես ԿԱՐՔԻ:

ԿԱՐԴ. — Վերին և Ներքին Կարդ ա-
նուամբ կրկին գիւղեր կան Սիւնեաց Կա-
պան գաւառի մէջ: Այս գեղերէն մէկէն էր
Տաթեւի Թովմաս եպիսկոպոսը, որ կը գո-
վուի առաքինակրօն վարքովը:

ԿԱՐԴԱԱՆ. — Վանայ շրջակայ գիւ-
ղերէն մին:

ԿԱՐԵՆԱՎԱՆՔ. Տես ԿԱՐԵՆԻՍ:

ԿԱՐԵՆԻՍ. — Այրարատայ Կոտայք
գաւառի մէջ ի հնուէն կար այս անուամբ
հայաբնակ գիւղ մը. այդ գիւղը այժմ
թուրքաբնակ է և Կիւմիւշ (Արծար) կը կո-
չուի: Այս գիւղի մօտ, Զանկի գետոյն ե-
զերքը կայ Կարենիսի վանքը կամ Կարե-
նավանք: Վանքս շինուած է յանուն Ս.
Մատթէոսի Աւետարանչին և Ս. Անդրէի
Առաքելոյն: Տաճարը մաքուր սրբատաշ
քարով է, իսկ գաւիթը հասարակ քարու-
կրով: Նշանաւոր արձանագրութիւն չունի,
կան միայն քանի մը խաչքարեր և ճգնա-
ւորի մը գերեզմանը՝ 1677 թուականաւ
արձանագրութեամբ: Կարենավանից սեղա-
նոյն ներքեւ կար փոքրիկ պահարանաձեւ
խորան, և փոքրիկ դռնակ մը՝ ուսկից մարդ
մը հազիւ կրնար մտնել և ելնել: Ժա-

մանակաւ այդ պահարանի մէջ կը պահուէր
սրբոց մասունքներ, զորս յետոյ տեղա-
փոխած են: Առաքել պատմիչ (Գլ. Ժ2),
հետաքրքիր անցք մը կը պատմէ նկատ-
մամբ վանացս, հետեւեալ տողերով.

«Ի ժամանակս առաջնորդութեան Մե-
լիսէթ կաթողիկոսին, յետ մեծ սուրբու-
նին (աքսորանաց), եկին ի Ֆրանկաց աշ-
խարհէն Ֆրանկ պատրիկը յաշխարհս Հա-
յոց, և մտին ի գաւառն Արարատու, և
սկսան շրջիլ ի վանօրայսն Հայոց՝ որք
կան ի գաւառին: ... Ունէին պատրիկըն
ընդ իւրեանս զիրք մի որպէս զաշխար-
հացոյց իւրեանց զրովն և լեզուաւն, որ
հաւաստեաւ և անվրէպ ցուցանէր, թէ
ուրանօր իցեն գերեզմանք դամբարանի
սրբոցն՝ որք կան ի վանօրայս Հայոց և
զորպիսութիւն շինուածոց մատուռացն և
թէ յոր կողմն իցէ դուռն և լուսամուտն.
և ի շրջիլն իւրեանց ի վանօրայսն, այն
զրովն գտանէին զնշխարս սրբոցն, տային
ինչս բնակչաց վանիցն՝ և զնշխարսն առ-
նուին:

Եւ ի շրջագայիլն իւրեանց եկին ի գիւղն
Կարենիս, իջին ի վանքն Առաքելոց, որ
ի մէջ ձորոյն է շինեալ, և այն զրովն
գտին զգլուխն Անդրէի առաքելոյ, որ մին-
չեւ ցայն ժամանակն ոչ գիտէին բնակիչք
վանացն՝ նաեւ ամենայն գաւառականքն,
թէ ուրանօր իցեն գերեզմանք առաքելոցն.
այլ միայն աւանդութեամբ լուեալ էին որ-
դիք ի հօրէ և հաւուց՝ թէ անդէն կան
գերեզմանք սուրբ Աւետարանչին Մատ-
թէոսի և Անդրէի առաքելոյն, բայց գտե-
ղին բնաւ ոչ գիտէին: Իբրեւ գնացին պատ-
րիկըն ի վանքն, և փորեցին ի ներքոյ
բնին տեղի ինչ, ուր գիրն իւրեանց տայր
գնշան. և ահա տեսին, բացեալ և յայտ-
նեալ եղեւ զլուխն Անդրէի առաքելոյն որ-
պէս և գիրքն տայր նշան յաղագս զլիտոյն.
և ընդ հանել զլիտոյն, սոսկումն և զար-
հուրումն իմն անկեալ է ի վերայ պատ-
րեացն: Իբրեւ հանեալ եղեւ զլուխն, նոյն-
ժամայն եպիսկոպոս վանացն յափշտա-
կեալ զգլուխն ի ձեռաց պատրեացն և ոչ
տուեալ, այլ գնոսա դատարկ արտաքս
առաքեալ է ի վանացն: Եւ սուրբ զլուխն

Անդրէի առաքելոյն կայ այժմ ի նոյն վանքն, որ բազում անգամ ուխտ արարեալ և համրուրեալ եմք զնա»։ — 1725 թուականին, ոմն Գառնեցի Սիմէոն վարդապետ, Անդրէի Առաքելոյ գլուխը և Մատթէոս Աւետարանչի աջը ամփոփեր է կամարածեւ արծաթապատ պահարանի մը մէջ, այդ պահարանը և սուրբ նշխարները յետոյ փոխադրած են յԷջմիածին, և այժմ կը պահուի թանգարանին մէջ։ Սիմէոն կաթողիկոս Զամբո գրքի մէջ վանացս վրայ կը գրէ. «Կարենիսու վանիցն ունի երեք ջրաղաց ի նոյն Կարենիս. մէկ այգի և մէկ ձիթահանք յՕշական»։ Վանացս վիճակներն էին Կարենիս և Ղարաօրան գիւղերը։ — Այրարատ, 288։ Գեղարքունի, 307-310։

ԿԱՐՁԱՆ կամ ԿԱՐԾԱՆ. — Ախալքալաք գաւառի ամենամեծ գիւղն է. կը գրտնուի Ախալքալաքէն 26 վերստ դէպի արեւմտահարաւ։ Կ'իյնայ լայն հովտի մը մէջ. արեւելեան կողմն է՝ Բիղեշինոս և Բոգալոս բարձրաւանդակը, արեւմտակողմը՝ երբեմն իւր անուամբ Կարգախ՝ և այժմ Խոզապին կոչուող լիճը և Աղլաշը (Ապիտակ քար), որ սպիտակ քար մ'է Ախալքալաքի և Արտահանի ճանապարհի մօտ և որ մինչև վերջին ոռոս — Թրքական պատերազմը սահմանադար էր երկու տէրութեանց միջև։ Հարաւային կողմը կը բարձրանայ Գեօգտաղի (Կապոյտ լեռ) շղթան և հիւսիսակողմը՝ Գիւնէյ սարը։

Գիւղի տարածութիւնն արօտատեղով ու վարելահողերով 2598 զեսեատին է, յորմէ 46 զես. գիւղի շինութեան տեղն է, 2074 դ. վարելահող և 478 դ. արօտատեղ։ Գիւղս կը բաժնուի երեք թաղի՝ Կարծախ, Կիլերտա և Նորաշէն։ Կարծախ թաղը կը գտնուի Գիւնէյ սարի ստորուտը. հոս տները շատ իրար մօտ են շինուած և կալերը տներէն հեռու են, իսկ միւս երկու թաղերու կաղերը տներու առջևն են։ Կիլերտա թաղը Կարծախէն բաժնուած է գետակով մը՝ որ կը հոսի 189 զես. դաշտի վրայով, ձեւանալով գարնան ու ամրան հալուող ձիւնէն, և կը թափի Խոզապին լիճը։ Կիլերտայի մօտ, բլրան

մը վրայ կայ ամրոցի մը աւերակն։ Նորաշէն թաղը կը գտնուի Գիւնէյի ստորին ծայրը, ձեւացած 1884 թուին։ Կարգախի մէջ կայ երկու աղբիւր և Կիլերտայի մէջ մէկ. կան նաև շատ ջրհորներ։ Խոզապին աւերակի մօտ կը գտնուի ծծմբային ջերմուկ մը, ուր բորոտները կը լողան ու կը բժշկուին։

Գիւղիս կլիման մեղմ է, հողն արգաւանդ, բուսականութիւնը հարուստ. տեղւոյս հացը սպիտակ է և համեղ։ Այս տեղ կը փչեն երկու քամիներ, արեւելահիւսիսային և արեւմտահարաւային. առաջինը կը փչէ ձմեռ և Արուլ սարերէն և ցրտին է. երկրորդը Խոզապին լճէն և տաք է, քամիները կը սաստկանան յուլիսի վերջերը և հետզհետէ կը նուազին մայիսին։ Կարգախի բնակիչները Լըզրուսի գաղթականներ են Հոկամ, Աւվար, Նիստ, Մեծ և Փոքր Դու գիւղերէն։

Գաղթականութեան ժամանակ ասոնք նախ բնակեր են Չանդուրա գիւղը, իսկ չորս տարի վերջը, Կարսը և այս գիւղն ալ Տաճկաց վերադարձնելու պատճառաւ տեղափոխուել են ի Կարգախ, որուն թուրք բնակիչներն ալ փոխադարձաբար գնացեր են Չանդուրա։ Բոլորն ալ հայ են 212 տուն, 1872 հոգի։ 1881ին այս տեղ բացուած է միդասեան դպրոց մը, որով մինչև այժմ ունեցեր են 100 է աւելի փոքր ի շատէ գրել կարգաւ գիտողներ։ Եկեղեցին պարզ և անշուք է։

Կարգախ գիւղը մինչև Լըզրուսի գաղթականութիւնը կը պատկանի եղեր Հաճի-բէկ և Թախը-բէկ Նազիր-բէկ գատէ եղբայրներուն, որոնք 83 քիսս (մէկ քիսս 25 ըուբլի է) ստակի ծախեր են Տայոց առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին։ Այժմ կը պատկանի Ախալցխայի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն։

Գիւղիս մօտ Գէօգտաղի լանջին, ձորակի մը մէջ, իբր 2 սաժէն բարձր ժայռի մը վրայ, գերեզմանադարի նման քար մը ընկած է։ Թուրքերը այդ տեղը սուրբ համարելով՝ Օղլան-վերան, Որդի տառոյ կ'անուանէին և ամուլ կանայք ուխտի կ'երթային։ Այժմ նոյնը կ'ընեն նաև Հա-

յիբը, միայն Օդրան վերան անուան փոխարէն Ս. Գեորգ կ'ըսեն, որովհետեւ գիւղի քահանան սրբատեղին քրիստոնէացնելու համար Ս. Գէորգի պատկերը դրեր է: — Աղփագանգ, Ա. 558-9: Ձառախը, 29-30:

ԿԱՐՇՍԱՆ կամ ԿԱՐՍԱՆ. Տես ԳԱՐՍԱՆ: ԿԱՐԹԱԹԱՂ. Տես ԱՐԵՒԻԻՔ:

ԿԱՐԹՈՒՆԻՔ. Տես ԿԱՐԱԹՈՒՆԻՔ:

ԿԱՐԻՆ, ԿԱՐԻՆՑ ԱՇԽԱՐՀ կամ ԳԱՒԱՌ.

— Բարձր Հայոց գաւառներէն ամենէն հոշակաւորն է, և այժմ թուրքիոյ Հայաստանի ամենէն երեւելի նահանգը: Սահմանն են հարաւէն՝ հրաբխային և բազմակիւրճ լեռինքն փարսե-տեօքէն, Խաղնուր-տեքէի, և Էկերլի. արեւելքէն՝ Տեփեպոյնու լեռները և ուրիշներ՝ որոնք իրարու կցուած կը ձգուին դէպի հիւսիս և Կարինը կը բաժնեն Տուրուքերանի Մարզադի և Արարատայ Բասեն գաւառներէն և արեւելեան հիւսիսէն Տայոց աշխարհէն. արեւմտեան հիւսիսային կողմն են Սպերոյ և Թորթու մայ վիճակներն, և Բարեբղի վիճակը Սարչամայ միւս կողմէն, վստն զի հոն կը նշանակուի սահմանը Լաստիվերտցիէն. «մինչև յամուրն որ կոչի Խաղտոյ-Առիճ ի սպառուածէն Կարնոյ». և մինչ ցայժմ կան նոյն տեղը Գաղտառիճ անուամբ գիւղեր. հարաւային արեւմտեան կողմն ալ կը բարձրանան Դերջանայ և Մանանդաւոյ սահմանածայր լեռները: Ըստ արդի աշխահագրական բաժանման, Կարնոյ կուսակալութիւնը սահմանափակուած է հարաւէն Վանի և Բաղէշի կուսակալութիւններէն, արեւելքէն Ռուսաստանէն և Պարսկաստանէն, հիւսիսէն Տրապիզոնի կուսակալութենէն և արեւմուտքէն ու հարաւէն Սեբաստիոյ, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի և Տիգրանակերտի կուսակալութիւններէն: Տարածութիւնն է 76720 քառ. հազարամետր, յորմէ 25500 քառ. հզրմ., վարելահող, 15860 քառ. հզրմ., այգի, պարտէզ, ևն., և 35360 քառ. հզրմ., անտառ, արօտաւայր և լեռ: — Կարնոյ կուսակալութիւնը բաժնուած է երեք գաւառներու, Կարին, երզնկա և Բայազիդ, 18 գաւառակներու և 154 վիճակներու:

Թէ ինչէն յառաջ եկած է Կարին ա-

նունը մեզի յայտնի չէ, բայց խիստ հին կը թուի ըլլալ և Հայկազանց ժամանակներէն. Ստրաբոն կը գրէ Καρχηνίτις (Կարխիտիտիս), իսկ մեր նախնիք յաճախ կը գրեն Կարնոյ գաւառ կամ Կարնոյ աշխարհ, և կը թուի հին և զլիաւոր քաղաքին առնուամբ. իսկ այժմ կը կոչուի ալլազգիներէն Էրզրում, ԺԱ դարէն սկսեալ:

Կարնոյ դաշտը, որ սովորաբար Օվա ևս կը կոչուի, նշանաւոր է ոչ միայն նահանգին և Հայաստանի, այլ և ամբողջ արեւմտեան փոքր Ասիոյ մէջ, իր թէ՛ բնական և թէ՛ քաղաքական հանգամանքներովը: Բնական զիրքովը և կազմուածութեամբ, բարձրութեամբն և ընդարձակութեամբ, ջրերու առատութեամբը և բուսականութեամբ, ցուրտ և ջերմ հանքային աղբիւրներովը և աղբերովը, 2000 տարիներէ ի վեր կը հոշակուի բոլոր ճանապարհորդներէ: Կարնոյ կլիման խիստ տաքօրինակ է. երբեմն, իտալիոյ, Սպանիոյ և Յունաստանի հանգոյն բարեխառն կ'ըլլայ և երբեմն ալ ամենասաստիկ ցուրտ: Տարուան վեց ամիսներու մէջ, այս երկրի մեծագոյն մասի մակերեւոյթը՝ որ ձեւացած է բարձրաւանդակներէ և բարձր լեռներէ, կը թաղուի ձեան տակ և ջերմաչափը Օէն 25° Ռէամիւր (30° սանթիկրատ) վար կը ցուցնէ: Չմեղ երբեմն կը տեսնուին մինչև ութ ամիս սեպտեմբերէն սկսեալ մինչև ապրիլ, երբեմն յունիսի մէջ ևս կը ձիւնէ: Կարնոյ ցրտոյն համը առին Հոովմայեցոց բանակները Միջին Տիգրանի և կայսերաց ժամանակ. և այժմ առակ դարձած է. «ով որ ցուրտ կ'ուզէ, թող երթայ Կարին, եթէ հոն չգտնէ, թող երթայ Սեբաստիա»: — Կարնոյ դաշտը քիչ մը ալեճեւ հարթածաւալ է. հիւսիսակողմը աւելի բարձրադիր քան հարաւակողմը. և զրեթէ մէջտեղը արեւելաւ կողմին մօտ կը տարածուի երկայն ճահիճ մը կամ նեղ լիճ մը եղեգնուտ, հիներէն Մօր կամ Ժողով ջուրց կոչուած և Շուրք, և այժմ՝ Սաղլըք ըստ ալլազգեաց: Այս լճին մէջ կը մտնէ արեւելեան կողմէն Էփրատ՝ Տումլի լեռներէն իջնելով, և մէջը տարածուելով՝ միւս ծայրէն դուրս

ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ

Կ Ա Ր Ն Ո Յ Գ Ի Ի Ղ Ո Ր Է Ի Ց

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՑ		Հ Ա Ց	ԹՈՒՐԲ	ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՑ		Հ Ա Ց	ԹՈՒՐԲ
1	Բռնակապան	—	361	50	Շակաւ, Շէկ կաւ	—	300
2	Գալըմբեթիկ	—	150	51	Կէօլվէրէն	—	172
3	Սօս	—	302	52	Մէզրէ	—	188
4	Շաշէն, Շոշիկ	—	116	53	Զուան, Ծուանց	—	268
5	Գուրա Մահմուտ	—	146	54	Կօնճալը	—	324
6	Ալթուն թաշ	—	96	55	Սէրջէմէ	—	362
7	Լիճ	—	214	56	Հընօկը, Հնճիկ	7	135
8	Սափգըրան	—	230	57	Էրմէնճիք, Արջոնց	—	278
9	Գանափուր	—	174	58	Փոշիկ, Գոշիկ	—	264
10	Փիրսոր, Բիրձոր	—	248	59	Գրգտիկանս, Գրտիկանց	—	58
11	Թաշաղլը	—	418	60	Զըրավան, Ծիրանեվանք	—	40
12	Օսման փաշա	—	52	61	Արազքէնտ	—	144
13	Տինչիկ, Տանձիկ	—	214	62	Սիթական, Զիթական	—	104
14	Աշքալէ	136	382	63	Գավաթթէփէ	—	80
15	Թօփալ Զափուշ	125	174	64	Սըրը	—	80
16	Զըմըտ, Զըմուտ	—	280	65	Գաշքէնտ	—	78
17	Թաշը չայըր	—	98	66	Գըզըքայա	—	62
18	Սարը Պապա	—	208	67	Անալը քալա	44	4
19	Գարա Հասան	407	167	68	Ախորճըք, Ախոռիկ	—	38
20	Զաթէրրէն	—	188	69	Գաշօվանք	—	104
21	Մուսատանըմէնտ	—	170	70	Թօփաք քալէ	—	212
22	Խօշաբունար	—	602	71	Զըբըքլի	44	—
23	Շէխէօրէն	—	208	72	Զօրթընքէր, Զորթանքար	30	—
24	Քիւքիւրալի	—	118	73	Գափուլի	—	132
25	Հաճի Համգա	—	50	74	Խշ քիլիսէ	178	—
26	Քարօր, Քարուր	—	344	75	Ղուչուս	34	—
27	Տանջոտ, Տանձուտ	—	234	76	Ռիգաքէնտ	—	216
28	Ճէնիս	297	274	77	Գարաքայա	—	62
29	Նէրսիվէն	—	258	78	Աղտաղ, Աղտաղտ	—	96
30	Բըրթօն, Բերգունք	8	227	79	Աղճաքէնտ	—	14
31	Ենէքէօյ	—	454	80	Զաթաք	—	86
32	Գարապըլք	—	278	81	Աղզըաշըք	—	160
33	Գաղտարին Խլեա, Խայտոյ Առիջ	—	414	82	Էլմալը, Խնճորուտ	—	56
34	Գաղտարին Սիւֆլա, Խայտոյ Առիջ	—	148	83	Ղայափա	129	71
35	Թագէ Զիւլ	—	504	84	Ազալէր	—	316
36	Էվրէնլի	—	338	85	Թիքիւր	36	202
37	Քօթանիս, Գօթանոց	—	292	86	Թէվրիգճիք	—	342
38	Կէյիք	—	144	87	Թօսիկ	90	4
39	Սըզըզընտան	—	174	88	Ալաճա	—	546
40	Փաշաքի	—	352	89	Արընքէր	—	114
41	Սէօկիալի (Ովաճըգ)	—	128	90	Արջիկ	—	50
42	Ճէրկէնդէր	—	98	91	Նորէն	129	155
43	Գաշքուրաւէրէ	—	294	92	Թարքունի	388	56
44	Կէնէփէ	20	60	93	Սալասար	153	167
45	Ճանտէօրէն Խլեա	—	238	94	Եսավան	—	53
46	Ճանտէօրէն Սիւֆլա	—	202	95	Ղուչի	—	70
47	Խալիքայա	—	154	96	Բազկառիճ	13	99
48	Մէրմանուր, Մէկ մասուր	8	440	97	Խարարգ, Արծն	682	138
49	Երկայնմասուր	133	239	98	Օգնի, Օձնի	1141	138
				99	Պատիշէն	278	32
				100	Դըմիկ	505	103

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ		Հ Ա Յ	Թ ՈՒՐ Ք	ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ		Հ Ա Յ	Թ ՈՒՐ Ք
101	Ազըլէնտի	155	132	153	Քէլէզիւտ, Գայլահովիտ	—	105
102	Իլիճա	455	110	154	Քէօշք, Քօշք	—	88
103	Բլուր	236	145	155	Խաղկի	160	70
104	Արշընի, Արշակունի	227	15	156	Կիւնկէօրմէզ	176	—
105	Կէզ, Կէս	776	121	157	Չիփաղ, Ջրաղ	—	103
106	Ազէօրէն	—	84	158	Աղտաղ, Աղտաղտ	—	109
107	Չիֆթլիք, Կակառիչ	1143	234	159	Գարակէօպէք	42	142
108	Մէօրտիւլիք	110	197	160	Գզըլթիլիսէ	—	204
109	Եարըմճա	—	154	161	Ղարամէլիք	378	34
110	Սէօկիւտլիւ	189	359	162	Իտ	1100	100
111	Թուզճի	—	294	163	Էքընէք, Ագարակ	433	—
112	Թէփէքէօյ	—	148	164	Եէզնովիտ, Եզանց հովիտ	—	145
113	Մախանտա	—	170	165	Պաշքալէ	—	185
114	Քեաւկերի	—	112	166	Պաշքալէ	18	37
115	Թէքքէտէրէ	—	138	167	Քօր մէրի, Կոյր մայրի	18	71
116	Եաղմուրճուք	—	214	168	Ձիլիլի քայա	—	112
117	Սինկեառիճ, Սնկոյ Առիջ	81	134	169	Ճանսօր, Ճանճօր	—	104
118	Հայտարի	—	614	170	Խորխոր	40	62
119	Եօզպէք	—	257	171	Ղօշա	—	125
120	Գիւմպէթ	—	382	172	Տաշլախ	—	17
121	Թամպրա	—	212	173	Փըրթանօս, Բրտանոց	—	108
122	Հաճիապտիրահման	—	70	174	Քանսասօր, Գանճաճօր	264	—
123	Ալըճիօղլը	7	51	175	Շէքէրլի	—	394
124	Ձէրտիկէ	20	66	176	Գեղանի	—	46
125	Խէնէկէ	—	156	177	Գզըլթիլիսէ	—	55
126	Գզըլչորաք	—	90	178	Լաւսօր, Լաւճօր	—	109
127	Քիլիսէճիք	—	30	179	Մուխքեար, Մուխքար	—	82
128	Ջազազար	—	34	180	Կօճկանս, Կոճկանց	80	48
129	Գեղախոռ	217	77	181	Վերընթափ, Վերինթափ	55	52
130	Քիրինճ, Կրինճ	519	88	182	Քարշէն	—	54
131	Արզաթի, Արծաթի	210	131	183	Փէյթկէր, Փայտակերտ	107	75
132	Երկնիստ	68	178	184	Քումօր. Գումիոր	—	110
133	Խաչկափան, Խաչկայ վանք	100	112	185	Կօրէնիս, Կօրնիս	100	—
134	Միւլք	—	164	186	Քեամիսէ	—	59
135	Ըղտասօր, Ուխտաճօր	292	182	187	Քէլթիկ, Գաղթիք	—	37
136	Գումք	321	66	188	Արասթի, Արաստայ	—	52
137	Օրթոնղի	4	258	189	Վիքթ խաս	301	—
138	Քիւն, Կան	2242	312	190	Սամիզարա	3)	27
139	Շէխքէօյ, Շխնոց	612	63	191	Վաջքասօր, Վաջկայճօր	—	29
140	Սօղուք Ջերմիկ, Գող Ջերմուկ	312	212	192	Ալապալուք	—	56
141	Մուտուրկա, Մաւուուկայ	793	7	193	Սօղսըրմէք	—	55
142	Թասմասօր, Դասման ձոր	24	27	194	Փէրթէրան, Բերդարանք	—	58
143	Սիթաւազ, Ձիթոլ	1187	72	195	Ախա	62	326
144	Տինարիգում	238	209	196	Մընկուսօր, Մկնաճօր	—	51
145	Ումուտում, Բաղնիք	644	160	197	Սապանլի	—	33
146	Կըրճընկոս, Կըննկոց	180	36	198	Սումսարգիս, Ս. Սարգիս	—	290
147	Քէօսէմէհէտ	—	108	199	Քուլթամար, Գուլթ մայր	20	96
148	Թուվանջ	405	433	200	Պըլտասօր, Պըլտաճօր	58	30
149	Կիրակոսակ	—	151	201	Աղսօր, Աղճօր	—	43
150	Հինօք, Հնձուց գեղ	692	89	202	Պէօյիւք Խէշօ	29	86
151	Կամպիր	—	135	203	Քիւշիւք Խէշօ	46	54
152	Թաֆթա, Դաւթայ գեղ	19	91	204	Թօտան	—	55
				205	Գօթիք	236	37

ԽԱՆՈՒԹ. Կարնոյ մասն կազմող Թորթումի 73 գիւղերուն աշխարհագիրը արդէն դրած ենք ի կարգին: — Այս վիճակագիրս եղած է 1880ին:

կ'ելլէ և ուղիղ դէպ ի արեւմուտք հոսելով՝ կը խառնուի Սարգսմայ ջրոյն հետ. և այսպէս ամբողջ դաշտը կը բաժնուի գրեթէ երկու հաւասար մասի, հիւսիսային և հարաւային: Կարնոյ լիճը կը թուի ի հընուսն աւելի լայն ըլլալ, և անշուշտ այդ պատճառաւ Փարպեցիէն յոյ՛ Կարնոյ կոչուեր է: Այս լիճը և ուրիշ շատ մօրեր և ջրշեղջներ, անգլիացի Հէմիլթըն աշխարհագրին կարծել տուին, թէ երբեմն ամբողջ դաշտս ծով եղած ըլլայ: Գաշտին մէջ տեղերը կան փոքրիկ, թանձրահող և բուսաբեր բլուրներ. Սարգսմայ ափերը միայն խոր են և քարուտ. բլուրներու բարձրագոյնները քաղաքին մօտ են: — Գաշտս անծառ է և անպտուղ. զարնան և ամրան կանաչանալով կը զուարթանայ, աշխարհիս ամենէն բարեբեր երկիրներու հանգոյն, և կը բերէ ցորեն ու գարի և ուրիշ ընդեղէններ և արմտիք, շոգգամ, ըստեպղին, կարմիր և ճերմակ բոդկ, դդում, գետնախնձոր, ոլոռն, ձմերուկ, ևն., և տեսակ տեսակ գեղեցիկ ծաղիկներ, որոնց մէջ է նաև հրաշագեղ Ալքրսց-արխն կոչուածը՝ լերանց կողերու վրայ: Իսկ թուփեր շատ քիչ տեղեր կը տեսնուին. խիստ զուարճալի և ակնահաճոյ է դաշտի տեսարանը պայծառ եղանակին: Ինչպէս նըշանաւոր է Կարին ցրտութեամբը, նոյնպէս և գեղեցկութեամբն ու բարեբերութեամբ, ինչպէս կը վիկայէ նաև մեր վիպասաններու և աշխարհագրաց հայրը. «արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի. և դաշտքն ունին զթանձրութիւն խոտոց և զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց», որուն մարմանդներու մէջ կը մակաղին խաշանց և անդէոց հոյլեր. «և գեղերը մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց» (խոր.), և ուրիշ հին պատմութեան մը համեմատ. «Տեղին ուր ժողով ջրոցն է և շամբ յոյժ», որ կը ծածկեն բոլոր ճահիճը և բոյն ու ապաւէն կը լինին ջրասէր թռչնոց, ամէն տարի հնձելով այդ եղեգները կը վառեն բաղնիքներու մէջ և գարնան նորէն կը բուսնի: Այս լճի մէջ կը գտնուի «ամբաւութիւն ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց յորոց ի ձուոցն

միայն կերակրեալ լինին բնակիչքն»: Շատ անգամ այս ճահիճներու մէջ կը շրջին վայրի բաղեր ու սագեր, ինչպէս նաև արօսներ՝ որոնք են մեծամեծ կարապներ, և ուրիշ զանազան տեսակ ջրային հաւեր: Հին ժամանակները, Կարնոյ քաղաքին պաշարման և կարօտութեան ատեն, զետուղի ճամբով, այս լճին եզերքէն կը տանէին անասնոց խոտ և վառելու համար եղէգ: — Կարին պտուղ կ'ընդունի մերձակայ Սպերոյ և թորթումի վիճակներէն, ինչպէս նաև Երզնկայէն. փայտ կ'ընդունի իրեն մէկ քանի լեռներէն, ուր կան նաև կաղնիներ: Կ'ըսուի, թէ մետաղներու բովեր ալ կան, որոնք անգործ կը մնան: Լեռները «լի են երէկոյն կճղակաբաշխութեամբ և որոճայնովք. նաև զանապուռն պաճարս մեծամարմինս քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն համակեալս ի գերութեան», որոնց մով լի է Կարնոյ գաւառը և քաղաքը: Գազաններէն կը գտնուի արջ, գայլ, լուսանուէր: — Բոլոր կենդանական և անկենդան բերքերէն աւելի զարմանալի են Կարնոյ թռչնոց բազմութիւնը և զանազանութիւնը, որոնց ականատես Գրեթըն անգլիացին, որ 1843ին ճանապարհորդեց Հայաստան, 1854ին հրատարակած զրքին մէջ կը գրէ. «ով որ չէ տեսած՝ զարմանալի և անհաւատալի պիտի թուին Կարնոյ դաշտի բազմատեսակ թռչունները, ես զանոնք տեսայ, ընդարձակ տարածութեան վրայ անհամար բազմութեամբ, այնպէս որ կարելի չէր նշմարել հողին գոյնը». տարուան մէջ եղանակ մը կայ, որ բոլոր երկիրը վարդի պէս կը կարմրի, կարմրափետուր սագերու երամներէն: Կարնոյ, թռչնոց տեսակները 170 կը հաշուէ, եւրոպացի մը, որ շատ տարիներ Կարին բնակելով, դիտած և նշանակած է:

Քաղաքական տեսակէտով նշանաւոր է Կարնոյ գաւառը և դաշտը ճանապարհ լինելով հաղորդակցութեան արեւելեան և արեւմտեան ինչպէս նաև հիւսիսային Ասիոյ, որով և շատ նշանաւոր մարդիկ և զօրավարներ մեծամեծ բանակներով դաշտէս անցան. որոնց մէջէն, իբր մեզ ծանօթ, առաջին անգամ, Հայկազանց ատեն,

Վ Ի Ժ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԵՐՔԵՐՈՒ

ԿԱՐՆՈՑ ՆԱՀԱՆԳԻՆ

ԲԵՐՔԵՐԸ	Գ Ա Ի Ա Ռ Ք			ԳՈՒՄԱՐՆ
	ԿԱՐԻՆ	ԵՐԶՆԿԱ	ՊԱՅՄԱՋԻՏ	ԲՈՂՈՐ ՆԱՀԱՆԳԻՆ
	չինիկ ¹	չինիկ	չինիկ	չինիկ
Ցորեն	8.735.000	4.935.000	2.030.000	15.700.000
Սարի — պաշ ²	1.364.000	2.236.000	»	3.600.000
Գարի	6.861.000	4.867.000	1.569.000	13.297.000
Հաճար	675.000	215.000	»	890.000
Կառավար	35.000	17.000	34.000	86.000
Կորեակ	43.000	42.000	26.000	111.000
Ոսպ	2.600	400	1.000	4.000
Ընկոյզ	120.000	25.000	»	145.000
ԳՈՒՄԱՐՆ	17.835.600	12.337.400	3.660.000	33.833.000
	հոխայ	հոխայ	հոխայ	հոխայ
Լուբիա	930.000	646.000	7.000	1.583.000
Բակլա	64.000	»	2.000	66.000
Եխախոտ	1.100	1.450	»	2.550
Զիթապտուղ	20.000	»	»	20.000
Սեխ և պատեղ	235.000	315.000	50.000	600.000
Սոխ	750.000	355.000	25.000	1.130.000
Բրինձ	50.000	»	»	50.000
Լազուտ	25.000	5.000	25.000	55.000
Կաղին	2.000	»	»	2.000
Գետնախինձոր	15.000	33.000	2.000	50.000
Բալ	110.000	89.300	»	199.300
Կեռաս	150.000	69.900	»	219.900
Խնձոր	100.000	18.900	»	118.900
Տանձ	90.000	42.950	»	132.950
Խաղող	250.000	512.000	»	762.000
Սերկեւիլ	10.000	5.000	»	15.000
Թուխ	70.000	199.800	»	269.800
Դեղձ	12.000	15.000	»	28.000
Եփրան	20.000	47.000	2.500	69.500
Սալոր	20.000	31.400	»	51.400
Յունապ	2.000	»	»	2.200
Շրէշ	20.200	»	»	20.000
Շողգամ	260.000	75.000	15.000	350.000
Կաղամբ	200.000	108.000	55.000	363.000
Պամիա	»	20.000	»	20.000
Սիսեռն	»	87.600	»	87.600
ԳՈՒՄԱՐՆ	3.406.300	2.677.300	183.500	6.268.100

1. Զինիկը հաւասար է 5¹/₂ հոխայի. ցորենի մասն է Կարնայ քիւլին, որ է 22 հոխայ:

2. Սարի—պաշ (չէկ գլուխ) ցորենի ստորին տեսակ մ'է, փոքրիկ հատիկներով:

Քրիստոսէ 400 տարի առաջ, Քսենոփոն իմաստասէրն և զօրավար, անցաւ յունական զօրքով, խաղտիքէն Տրապիզոն գացած ատեն : Հոովմայեցւոց զօրավարնեւրէն ալ Պոմպէոս այս տեղ զարնուեցաւ Միհրդատայ հետ : Աղեքսանդր Սեւերոս կայսրը և ուրիշներ ալ անցան այս դաշտէն, երկրորդ դարու մէջ : Զորքորդ դարու վերջերը մեր Մանուէլ Մամիկոնեան սպարապետը՝ հոս զարնուեցաւ և յաղթեց Հայոց Վարազդատ թագաւորին, ինչպէս կ'ըսէ Բուզանդ. «Եւ ի դաշտին Կարնոյ լինէին խառնուրդք երկոցունց գնդացն ընդ միմեանս րադիսելոցն» : Հինգերորդ դարու սկիզբը, Հայոց թագաւորութեան Յունաց և Պարսից մէջ բաժնուած ատեն, Յոյները շատ շինութիւններ ըրին Կարնոյ մէջ : Ասկէց անցած է նաև Հերակլ կայսրը Պարսկաստան գացած և դարձած ատեն, և անկէ վերջ շատ Բիւզանդացի առաջնորդներ, ինչպէս Վասիլ կայսրը 1021ին, նոյնպէս անցած են Պարսիկներ, յետոյ Աբարացիներ և Օսմանցիք : Այսպէս բանուկ անցու դարձի կեդրոն լինելով Կարին, հարկ էր որ ունենար լաւ ճանապարհներ կարավանաց և զօրաց բանակներու համար : Քոյս ճանապարհորդը, այգլիսի զինուորական լաւ ճանապարհի մը մնացորդքը նշմարեց, Հոովմայեցիներէն կամ Բիւզանդացիներէն շինուած. և է ամբարտակ մը ճահճին մէջ, երկու ոտնաչափ մօրէն բարձր և 16 լայն, ամուր կերպով շինուած քառակուսի որձաքարով և շաղախով, այդ ամբարտակը ճահճի արեւմտեան եզերքէն կը հանէ կամարակապ կամուրջ մը : Այժմ հինգ բանուկ ճանապարհներ կ'անցնին դաշտէն. առաջինը՝ Կարնէն Պոլիս՝ անցնելով Աշքալայէն, Սերաստիայէն, Եւդոկիայէն և Սամսոնէն. երկրորդը՝ դէպի Տրապիզոն՝ անցնելով Բաբերդէն, և դէպի Երզնկա. երրորդը՝ Պայազիտ՝ անցնելով Հասանգալէն և Թօփրագալէն. չորրորդը՝ դէպ ի Ռուսի Հայաստան՝ անցնելով Հասանգալէն, Սողանլուէն. հինգերորդը՝ դէպ ի Ալալցիսա և Իմէրէթ՝ անցնելով Օլթիէն և Արտահանէն : Յատուկ ճանապարհներով հաղորդակցութեան մէջ է նաև

Մշոյ, Բաղէշի, Վանի և այլ քաղաքաց հետ : Կարինը միշտ համարուած է ռուս-թուրքական սահմանագլխի վրայ ամենակարեւոր դիրքերէն մին և բանալի օսմանեան Հայաստանի և Եփրատայ հովտին : Մէկ խօսքով, Կարին է կեդրոն ծաղկեալ և բանուկ վաճառականութեան մը : Ընդհանրապէս Կարնոյ կուսակալութեան մէջ ապրող այլազգիները վաճառականութեան բերուած չունին և այդ պատճառաւ զլիաւորաբար Հայերը և երկրորդաբար Յոյները կը զբաղին վաճառականութեամբ : Պարսկաստանի ապրանքները Կարնէն անցնելով Տրապիզոնի նաւահանգստէն կ'երթան Եւրոպա և նոյնպէս Եւրոպայի ապրանքներն ալ Տրապիզոնէն և Կարնէն անցնելով կ'երթան Պարսկաստան :

Կարնոյ նահանգի տարեկան արտածութեան վրայ զաղափար մը կրնանք տալ հետեւեալ ցուցակով.

ԱՆՈՒԱՆՔ	ՎԱՃԱՌԱՅ	ԳՈՒՆԵԿԱՆ	ՖԻՆԱՆՍ
Կենդանիք		13000000	3000000
Արմտիք		6750000	1500000
Մուշտակք		1750000	400000
Մորթ չաշխատուած .		2500000	575000
Պաստըրմա		900000	200000
Բամբակեղէն և բրդեղէն .		2400000	550000
Զբանուած և բանուած մետաղներ		1100000	250000
Մանր երկաթեղէնք և փերեզակի ապրանք .		325000	70000
Շէշ		300000	65000
Ընկուզենիի կոճղ . . .		650000	145000
Զանազանք		325000	70000
Գումարն		30000000	6875000

Այս նիւթերէն ղրկուել են Ռուսիա՝ 850000 ֆրանկի, Գաղղիա՝ 1500000 ֆր., Անգղիա՝ 800000 ֆր., Աւստրիա՝ 300000 ֆր., Թուրքիա՝ 3275000 ֆր., և զանազան տեղեր 150000 ֆրանքի ապրանք :

Իսկ տարեկան ներմուծութեան զլիաւոր նիւթերն և իրենց արժէքն կը տեսնուի հետեւեալ ցուցակէն.

ԱՆՈՒԱՆՔ ՎԱՃԱՌԱՅ	ԳԱՀԵԿԱՆ	ՖԻԱՆԿ
Բամբակեղէն	19500000	4460000
Բրդեղէն	7750000	1760000
Բանուած և չբանուած մետաղներ	6000000	1350000
Կենդանիք	4000000	910000
Նրխախոտ	3250000	740000
Կաղթային ապրանքներ .	2250000	500000
Մանր երկաթեղէնք, փեւրեզակի ապրանք, ևն . .	2500000	565000
Չաշխատուած մորթ . .	2000000	450000
Մետաքսեղէն	2000000	450000
Թղթեղէն	1900000	420000
Փարիւղ	1700000	385000
Չոր պտուղներ	1250000	280000
Ժամացոյցք և գոհարեղէնք	600000	130000
Գորգեր	1000000	225000
Բրինձ	750000	170000
Ոգելից ըմպելիք	750000	170000
Ապակեղէն	400000	90000
Համեմեղէն	800000	180000
Կօշկեղէն	1100000	250000
Չանագանք	500000	110000
Գումարն	60000000	13595000

Այս ապրանքներէն կը բերեն 2400000 ֆրանկի Անգղիայէն, 1800000 ֆր. Աւստրիայէն, 2100000 ֆր. Գաղղիայէն, 1700000 ֆր. Պարսկաստանէն, 1600000 ֆր. Ռուսիայէն, 400000 ֆր. Զուիցերիայէն, 2500000 ֆր. Թուրքիայէն և 1095000 ֆր. զանազան տեղերէ:

Կարնոյ նահանգի տարեկան բերքերու վիճակագիրն զրինք առանձինն 303 էջի մէջ. անոր իբր յաւելուած կը դնենք ստորեւ նաև ուրիշ քանի մը բերքերու վիճակագիրը, որոնք արտածութեան նիւթեր են: — Մեղրն ընդհանրապէս կը սպառուի նահանգի մէջ. իսկ մոմը՝ մասս մը եկեղեցիներու և մզկիթներու մէջ վառելու մոմ կը շինեն և մեծ մասս մ'ալ կը զրկեն յիւրոպա: Բուրդը, պրօնը և կաշիները ու մորթերը ևս կը զրկուին արտասահման: Բաւական մեծ քանակութեամբ յառաջ կու գան նաև կենդանիներ, որոնց թուոյն վրայ կարելի է գաղափար կազմել, յաջորդ էջը զըրուած ցուցակէն:

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

ԿԱՐԻՆՑ ՆԱՀԱՆԳԻ ՈՒՐԻՇ ԲԵՐՔԵՐՈՒ

ԳԱՒԱՌՔ	ՓԵԹԱԿՔ	ԿԱՇԻ ԵՒ ՄՈՐԹ		ԲՈՒՐԿ	ՊՐԹՆ ԿԱՄ ԹԻՖԹԻՔ
		ԵՁԱՆ ԵՒ ԳՈՄԵՒ	ՈՉԻԱՐԻ ԵՒ ԱՅՆՈՒ		
ԿԱՐԻՆ	123000	70000	70000	Հոխայ 130000	Հոխայ 30000
ԵՐՋՆԿԱ	30450	35000	37000	75000	53000
ՊԱՅԱՋԻՏ	»	2000	20000	80000	7000
ԳՈՒՄԱՐՆ	153350	107000	127000	285000	90000

Վ Ի Զ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

Կ Ա Ր Ն Ո Յ Ն Ա Հ Ա Ն Գ Ի Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ո Ւ

Տ Ե Ս Ա Կ Ք	Գ Ա Ի Ա Ռ Ք			Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն	
	Կ Ա Ր Ի Ն	Ե Ր Զ Ն Կ Ա	Պ Ա Ց Ա Զ Ի Տ	Մ Ա Ս Ն Ա Կ Ա Ն	Ը Ն Գ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր
Է զ	123000	31755	18000	172755	532885
Կ ո Վ	92000	36700	93000	221700	
Գ ո մ Է շ	18000	7580	19000	44580	
Ֆ ու Ն	5000	2350	2000	9350	
Հ ո Ր Թ	50000	19500	15000	84500	
Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն	288000	97885	147000	532885	
Զ Ի Կ ա տ ա Ր Ե ա Վ	8000	2638	10000	20638	64308
» Կ Ր ա տ ու ա ծ	2000	3250	»	5250	
Մ ա տ ա Կ ձ Ի	12000	3735	12000	27735	
Մ ա Ր ու Կ	4500	1685	4500	10685	
Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն	26500	11308	26500	64308	
Է շ	17000	13400	13000	43400	52525
Զ ո Ր Ի	1500	7125	500	9125	
Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն	18500	20525	13500	52525	
Ո չ Խ ա Ր	431000	171700	431000	1033700	2296461
Խ ո Յ	17000	9141	17000	43141	
Գ ա ո ճ ն ու Կ	322000	55594	198000	575594	
Ն ո Խ ա Վ	7000	6775	1000	14775	
Ա յ ծ	194000	160840	30000	384940	
Ու Ն	129000	91311	24000	244311	
Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն	1100000	495361	701000	2296461	
Հ Ա Մ Ա Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Ն				2946179	

կարնոյ նահանգը կը կարծուի աղքատ ըլլալ հանքերու և բովերու կողմանէ, սա- կայն ընդհակառակն եթէ դիւրութիւններ ըլլան նորանոր խուզարկութիւններ ընե- լու, պիտի տեսնենք, որ հարուստ է նաև այդ մասամբ: Պէտք չենք մոռնալ Ս. Գրքի մէջ յիշուած Խելատայ ոսկին, Փխտնի ափուն- քը, որը կը համապատասխանէ մեր Ճորոխ գետոյն: Սպերի ար- ծաթի հանքերը դեռ մինչեւ մեր օրերը կը գործածուին, թէ և շատ վատ կերպով: Կարնէն 45 հա- զարամետր դէպի հիւսիս, Ռիզէ գիւղի շրջակայքէն կը հանեն ա- ուջին կարգի հանածուխ: Զա- նազան հովիտներու մէջ, Ումու- տում գիւղի շրջակայքը, ինչպէս նաև Հանլիի բարձրութեանց վը- րայ կան կարմրագոյն լաւ բա- րահանքեր: Թորթումի մէջ և շրջակայքը կան քարահանքեր, ուսկից կը հանեն նաև գած, խը- ճաքար և կրաքար: Կեղիի մէջ կը գտնուի խիստ նշանաւոր եր- կաթի հանք, որ ժամանակաւ ի գործածութեան էր և 1820 էն ի վեր անգործ վիճակի մէջ թու- դած են: Կիսկիմի մօտ ևս կան գածի քարահանքեր:

Հանքային ջրոյ աղբիւրներով ևս հարուստ է նահանգս. կան մեծ թուով ծծմբային ջրեր. զըլ- խաւորաբար արեւելեան Էփրատի երկայնութեամբ, ուր կան ա- նուանի ջերմուկներ՝ որոնք կը բժշկեն մորթի և կուրծքի հիւան- ղութիւններ, յօդացաւութիւն և ուրիշ տկարութիւններ: — Նա- հանգիս անտառներէն իրրև նշա- նաւոր կարելի է յիշել Շոդին — տէրեսի և Ալլուն—բաշի անտառները, իրը 65 հազարամետր Կարին մայրաքաղաքէն հեռու՝ արեւմտակողմը: Այս անտառներու տարածութիւնն է 25000 տէօնիւմ կամ իրը 22 քառ. հազարամետր: Նախմանու և Թորթումի անտառները ունին 352000

տէօնիւմ կամ 315 քառ. հազարամետր տարածութիւն: Վառելու փայտէ զատ, շրջակայ երկիրներու կը մատակարարէ եղեւնափայտ, կաղնափայտ և կաղամախի

104. Կաղնոյ գետի մէջ գործածուող սալլ գոմէշներով:

փայտ: Վերջին ժամանակներս Կեղիի գա- լառակին մէջ, գրեթէ 200000 տէօնիւմ կամ 175 քառ. հազարմ., անմշակ և լեռ նային երկիր անտառացոյցին նոր ծառեր տնկելով: Կիսկիմի գաւառակը աւելի հա- րուստ է կաղամախի տեսակներով, բայց

այդ փայտերու շահագործութիւնը շատ դժուարին է, հաղորդակցութեան լաւ ճանապարհներու պակասութեան պատճառաւ:

Անասուններու և վայրի կենդանիներու կողմանէ ևս բաւական հարուստ է նահանգաւ: Յուլեր, գոմէշներ և վայրի շներ շատ կան, ինչպէս նաեւ վայրի էջեր: Առիւծի կը հանդիպինք շատ քիչ, բայց վագր, ընձառիւծ, արջ, լուսան, գայլ և աղուէս, բորենի և շնագայլ բազմաթիւ են: Նահանգիս լեռները և անտառները լի են որսի կենդանիներով, որոնց մէջ բազմաթիւ են կինճ, յամոյր, եղջերու, էշայծեամ, այծեամ, վայրի այծ, ևն:

Կարնոյ նահանգը մասնաւորապէս հարուստ է աղարաններով, գրեթէ ամէն տեղ, բայց աւելի Կարնոյ և Երզնկայի գաւառներու մէջ, կը բոլորեն աղային ջրերու աղբիւրներ: Այս աղարանները արդիւնագործելը տէրութեան մենաշնորհ է և տարին միջին հաշուով տասը միլիոն հազարագրամ աղ կը հանեն, գրեթէ 800000 ֆրանկի ապրանք: — Երևանի եւս կը մշակեն Կարնոյ և Երզնկայի գաւառներու մէջ, բայց աննշան քանակութեամբ:

Կարնոյ նահանգի երկիրը բարձր է և գեղեցկադիր ու բարձրագագաթ լեռներով շրջապատեալ. հիւսիսային կողմի լեռները կ'արգելուն Եփրատայ ընթացքը Սեւ ծով թափելու և զինքը կը խոտորեն դէպի հարաւ: Լեռներուն մէջ նշանաւոր են առատաջուր Պինկէլայ շղթայն. իսկ բուն Կարնոյ գաւառի յատուկ լեռներն են՝ Շոդար՝ քաղաքին մօտ հարաւակողմը, նահանգին բոլոր լեռներէն բարձրագոյնը, որուն գագաթը հազիւ երկու ժամէն կարելի է ելնել. կը կոչուի նաեւ Գոհմեամ լեռան: Ասոր գագաթէն կը տեսնուի Մասիս լեռը և Սեւ ծովը: Տեպէ պոյնտ լեռը կից է Շոդալարին՝ արեւելեան կողմը, Կարսի ճանապարհի մօտ. Կարնէն հեռու է իբր ժամ մը: Բաշան տեղին լեռը ևս կից է Շոդալարին արեւմտեան կողմէն ունի առատ և ականակիտ ջուր Գրդ-տեիրմէն կոչուած, որ կը դարձնէ այժմ 10 ջրադաց: Տաւրի ջրալից լեռան մեծ գետին ևս սկսելով Թորդումէն կ'երկըննայ մինչև

Կարնոյ հիւսիսային կողմը: Նահանգիս մէջ նշանաւոր է նաեւ Սեպուհ կամ Գոհմեամ լեռը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճրգ. նութեան տեղը:

Կարնոյ նահանգն ունի մեծամեծ և փոքր գետեր. գլխաւորներն են Եփրատայ երկու արեւելեան և արեւմտեան ճիւղերը: Սարճաւո գետ կը բոլորէ Սպերու լեռներէն և Մամախաթունի մօտ Շոդանի ձորի մէջ կը խառնուի Սեւ ջուր, Գարատ, Կարնոյ կամ Երզնկայի գետոյն հետ: Եփրատի արեւելեան ճիւղը կը կոչուի նաեւ Մարատ-Սոս: Կան նաեւ ուրիշ գետակներ, որոնք կը խառնին Եփրատին և ծանօթ են խոտ, Թորդում, Կեղի, Գայլ գետ, ևն., անուններով: Բայց այս նահանգիս բուն պանծալի գետերն են Եփրատէն գառ Երատի և Ճորոխ շատաջուր և մեծ գետերը:

ԿԱՐԻՆ, ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔ, ԵՐԶԻՐՈՒՄ, ԱՐԶԻՐՈՒՄ կամ ԹԵՐՈՒՍՍՈՒՊՈՒՊՈՒՄ. Գր. ERZIROUM. Ռ. Эрзерумъ. — Հին և պատմական ու քաղաքական դէպքերով հուշակաւոր մայրաքաղաք Բարձր Հայոց համանուն գաւառին և կուսակալութեան: Կը գտնուի 39° 55' արեւելեան երկայնութեան և 39° 15' հիւսիսային լայնութեան տակ. ծովու մակերեւոյթէն բարձր է 2070 մետր. դաշտին արեւելեան հարաւային կողմն է, գրեթէ ժամ մը հեռու հարաւային սահմաններէն Փալան-տէօքէն և Շոդալար լեռանց ստորոտը և կէս ժամ ալ արեւելակողմէն հեռու է Տէվէ պոյնտ լեռներէն և աւելի մօտ է Թօփ տաղը կոչուած լեռան: Քաղաքիս անուան վրայ հետեւեալ ոտանաւոր գրութեան կը հանդիպինք, որով կը յայտնուի, թէ Կարնէն անուն հայ թագաւորէ մը կառուցուած է.

«Ի պատմագիրս այսպէս ճառին
Բոտոյզ զբրեալ և հաւաստին
Վասն մերոյս այս քաղաքին
Հիմքն արկման շինման սորին.
Այս բարելի քաղաք Կարն
Շինեալ վաղուց յաւուրս հին,
Ձեռամբ Կարնէն թագաւորին,
Հայկեան տոհմիս մեր արքային»:

Այս տողերը գրողն անցեալ դարու զբոսիչներէն մին է. բայց հաւանորէն աւանդութիւնը գրի առած է: Յիշուի քաղաքս

խիստ հին ժամանակներէ կառուցուած և կարին կոչուած է և յետոյ նոյն անուամբ կոչուած է նաև գաւառը. վասն զի թէոսէն շինուելէ դար մը առաջ կը յիշէ Զինոր Գլակ, ըսելով թէ հիւսիսայնոց Գեղդեհոն թագաւորը. «զօրս գումարեալ եկն ի վերայ իշխանին Վրաց, և զնա փախըստական արարեալ, բերին մինչև Կարնոյ քաղաք»։ Խաչափայտի պատմութեան մէջ ալ կ'ըսուի Մեծին Ներսիսի համար, թէ կեսարիայէն գալով Դերջանէն անցնելու ատեն . «մօտ ի դաշտն Կարնոյ, և լուա

թպիլիս կամ Տփիլիս կոչուած է Վրաց մայրաքաղաքը, և ուրիշ շատ տեղեր, նաև Եւրոպայի մէջ, հանքային ջերմ ջրեր ունեցող քաղաքներ *Teoplitz* կը կոչուին։ Այսպէս էր նաև Կարնոյ քաղաքին տեղը։ Ժամանակ մը Կարին եղած է Հոռվմայեցւոց ձեռքը և Պարսից հետ եղած երկարատեւ պատերազմերու միջոց, գլխաւոր կայան և կռուան դարձած է։ Չորրորդ դարուն վերջերը, մեր Արշակունեան հարստութեան ինկնալէն անմիջապէս վերջը, հարաւային Հայաստանն ալ

105. Կարնոյ ընդհանուր տեսարանը ամօցեալ դարու սկիզբը։

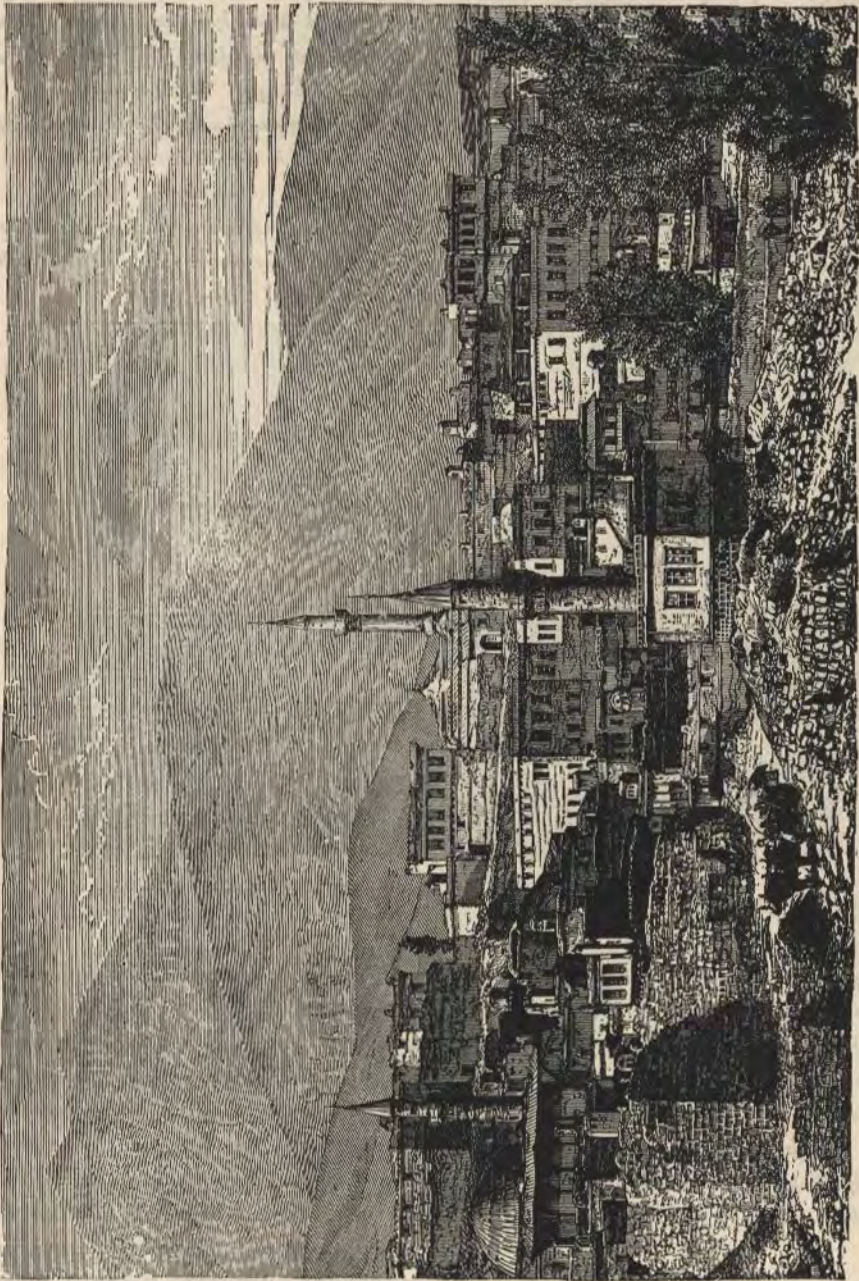
քաղաքացեան... ել ընդ առաջ նորա բազում ընծայիւք և պատրաստութեամբ, զօրօք և հետեակօք, տարեալ եմոյծ ի բերդն Արզումայ, որ էր փոքրիկ, զոր յետոյ հրամանաւ թէոդոսի շինեցին և մեծացուցին։ Վեշտասաներորդ դարու վիպասան Սիմէոն Ապարանեցին՝ քաղաքիս շինութեան համար կ'ըսէ.

«Եւ զԱնատոլ ուղեւորեալ
Ըզթուլուս քաղաք շինեալ.
Թէոդոսի — Պօլիս յիշեալ
Նախկի անունըն խանգարեալ»։

Այս թուարդս նախկին անունը, եթէ ըստոյդ է ընթերցուածը, անշուշտ դրուած է մերձակայ ջերմուկներու համար, ինչպէս

Կարնոյ հետ Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ ինկաւ, և նոյն ժամանակները Պարսկաստան չուզելով անտարբեր հանդիսանալ զրացի թագաւորութեան սահմաններուն ընդարձակուելուն, ստիպուած սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ։ Իսկ նոյն ատենի կայսրն Կրտսերն թէոդոս, ուզելով մէկ անգամէն մշտնջենաւոր կերպով Հայաստանի այդ մասին թագաւորութիւնն ապահովել, մտածեց Պարսից սահմանաց մօտ ամուր քաղաք մը և բերդ շինել։ Ահա այս նպատակով 421 թուին Անատոլ զօրավարը Հայաստան զրկեց, Ամիթ քաղաքը ամրացընելէ վերջ. և նա, ըստ Մ. Խորենացւոյ, «շրջեալ ընդ բազում կող-

մանս մեր, հաճի ի գաւառին կար- բազում աղբիւրս աւանակիտս և մանունս նոյ իբրև ի միջոցի շինել զքաղաքն... ոչ բղխեալ, անդ ետեղագրեաց զքաղաքն, կարի ի բացեայ ի վայրացն՝ ուր Եփրա- զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ անդնդա-

106. Կարմոյ տեսարանը քառ Տէլքովի:

տայ մասին ինչ բղխեն աղբիւրք աւանց, և հանդարտ գնացիւք յառաջեալ ծովա- նան մօրաբար երեւութիւք... և առ ստո- րոտով մի գեղեցկանիստ լերին, գտեալ

լիր հաստատեաց զհիմունս պատուարին, և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ա- հագինս շինեաց, յորոց զառաջինն թիւս- յոս անուանեաց ի պատիւ թէոդոսիւ Եւ-

ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև գնաւացոռկս, և առանցս զգաւոր խորշիւք՝ որք ընդդէմ հային լեւրինն: Սապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արեւելից և արեւմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձեւ: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց և Աստուծոյ անուանեաց ի պատիւ Ազոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յողով տեղիս ածեալ մատոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինու և պահապան գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց Թէոփոլայովս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց»: Այսպէս ահա կը նկարագրէ Խորենացին քաղաքիս շինութիւնը. և տակաւին կը մնան այս շինութեանց մնացորդները: Որմիզդ թագաւորի ժամանակ Պարսիկները ուզեցին քաղաքս առնուլ Վրաց Վախտանգ թագաւորի ձեռքով, 460 թուին, բայց չկարողացան:

Բայց Պարսից Կաւատ թագաւորը քաղաքիս տիրեց 502ին, Կոստանդին անուն քաղաքապետին մատնութեամբ. երկրորդ տարին կրկին Յոյները առին և Անաստաս կայսրը ամբողջիւնները աւելցուց. իսկ Յուստինիանոս կայսրը, Չ դարու կիսուն, դեռ աւելի շինութիւններ ըրաւ և ըստ Պրոկոպիոսի, շինեց Ս. Աստուածածնի նուիրուած եկեղեցի և Կարնոյ մօտ նորոգեց քառասուն մարտիրոսաց վանքը: Նոյն դարուն վերջերը դարձեալ Պարսիկները քաղաքս առին Աշոտ անուն հայու մը ձեռքով, և բնակչաց մեծ մասը և Յովհանն ծերունի կաթողիկոսը գերի տարին Պարսկաստան: Այս դէպքը Յովհանն կաթողիկոս կը պատմէ հետեւեալ կերպով. «Աշոտ ոմն հրամանաւ Խոսրովայ հասեալ ի Հայս, և դիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զգորսն Յունաց... և ինքն կալեալ զգործ պատերազմին ընդ Կարնոյ քաղաքին՝ առնոյր զնա. և յետ երկեամ մի ամաց զընակիչս քաղաքին յԱհմատան փոխէ: Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յովհանն կայր ի փախտականութեան ի նմա, ընդ

նոսին և նա ևս ըմբռնեալ վարեալ ի գեւրութեան»: Հաշտութենէ վերջ դարձեալ քաղաքս Յունաց մնաց, և 628 թուին Պարսկաստան արշաւած ատեն հոս եկաւ Հերակլ կայսրը և խանգարուած պարսկացիները նորոգեց: 629 թուին ալ Եզր կաթողիկոսի օրով, Հայոց և Յունաց միաբանութեան համար ժողով գումարել տուաւ. բայց քիչ տարիներ վերջ 647ին, Արաբացիները Կարնոյ տիրեցին և ամբողջ դար մը իրենց ձեռքը մնաց, մինչև որ Կոստանդին Կոպրոնիմոս առաւ 752 ին: Բայց քիչ վերջը տիրացաւ Ապպու Ջափր ամիրապետը և քաղաքը նորոգեց, ինչպէս կը յիշէ Միխայէլ Ասորի: Արաբացիք 808 թուին Հայոց Սահակ և Յովսէփ իշխանները նահատակեցին քաղաքիս մէջ: Խորազմեան թուրքերը տիրեցին Ժ դարու կիսուն, և յետոյ Յոյները, որոնց ձեռքն էր նաև ԺԱ դարուն, երբ թուրքաց Տուզլըիլ սուլթանը ասպատակելով Հայաստան, և «եկեալ ի վերայ գահին ի Կարին, ետես զքաղաքն վառեալ ամենայն պատրաստութեամբ և նայեցեալ յերկար ժամս դարձաւ անդրէն». և գրեթէ երկու դար մնաց Յունաց ձեռքը, և այն ժամանակէն կը կարծուի թէ սկսեւ է կոչուիլ Արգիւռուով կամ Էրգիւռուով կամ Արգէն-է-Ռում, այսինքն Արզն Յռնաց որոշելու համար միւս Արգէն, որ առնուեցաւ և քանդուեցաւ վերոյիշեալ Տուզլըիլէն, և կամ նշանակելով Երկիր Յռնաց: ԺԲ դարու կիսուն, Վասակ, Գուրգ և Սարգիս իշխանները, Վահրամայ որդիքը, երբ Վրաստանէն եկան, Սալտուխ անունով ամիրա մը քաղաքին կը տիրէր, որ զիրենք ընդունեցաւ: Իսկ նոյն դարու վերջերը և ԺԳ՝ սկիզբը, Վրաց թագաւոր թագուհոյն Ջաքարէ և Իւանէ զօրավարները Կարնոյ տիրեցին, պատերազմով յաղթելով Սեբաստիոյ սուլթանին. և քիչ վերջը 1239ին և 1247ին Մողոլ թաթարները աւերեցին քաղաքս և յետոյ թոյլ տուին կրկին շինելու: ԺԴ դարու վերջն անուանին Լէնկ-թիմուր քաղաքս աւարի առաւ. իսկ ԺԵ դարու մէջ. Օսմանեանք տիրեցին: Այս ժամանակէս սկսեալ պատերազմ բացուե-

ցաւ Պարսից և Թուրքաց մէջ Կարնոյ գաւառին վրայ . այս պատերազմները քիչ անգամներ ընդհատուելով շարունակուեցան

նախարարական զօրագլխութիւն մը կազմեցին : Յաճախ Բարձրագոյն դրան հրաւանատարներն անգամ քաղաքին այց կ'էլ

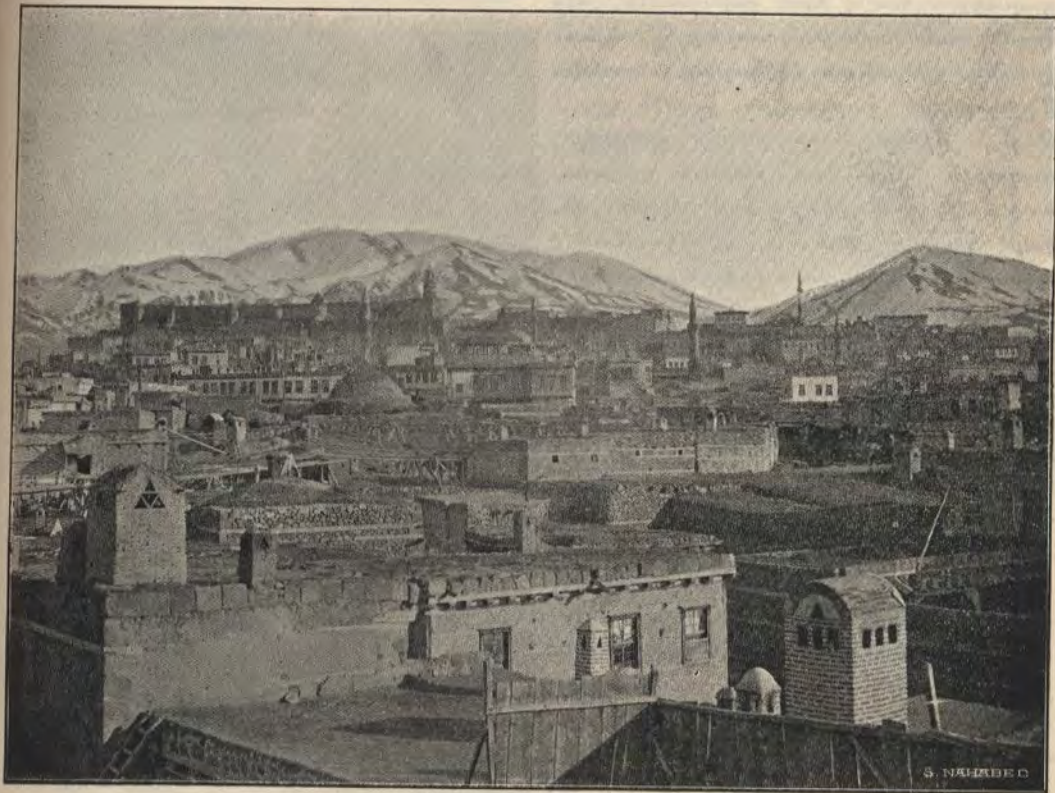
107. Կարնոյ Զիֆտէ Մինարէն ըստ Տէյրօլի :

մինչև անցեալ դարու քսաներորդ տարին . Քաղաքին նախարարական զօրաւոր կերպարանք տալով , Թուրքերը հոս , զատ առանձնաշնորհեալ փոխարքայութիւն կամ

լային և երեւելի փոխարքաներ տարինք կ'անցնէին հոս : Բոլոր Պարսից և Թուրքաց պատերազմերու ժամանակ , շատ անգամ Կարսն կ'առնէին և մինչև Կար

Կարնոյ շրջակայքը կը հասնէին, բայց երբէք չհամարձակեցան անոր տիրելու 1736ին հոս հաշտութեան դաշինք կընթուեցաւ Դատր — Շահի և Գրան հետ : 1829ի յունիս 27ին Կարին անձնատուր եղաւ Ռուսաց, մեծ պատերազմական պաշարով և զէնքերով . հաշտութեան դաշնադրութենէն վերջ, Ռուսները քաղաքս թողուցին ձմեռունէ առաջ : 1853-56 տա-

նախընթաց պայմանադրութեանց ուժով 1878ի փետր. 10ին Կարին ուս զօրքերով լեցուեցաւ : Հայկազն Լորիս Մելիքովի սպարապետի բարձր իշխանութեան ներքոյ Կարնոյ քաղաքական և զինուորական կառավարիչ եղաւ Տոդոսկի զօրավարը . քանի մը շաբաթ վերջը այդ կառավարչութիւնը յանձնուեցաւ Լազարէֆ զօրավարին և այս կերպով Ռուսք քաղաքս

108. Կարնոյ տեսարանը մերկայիս :

րիներու պատերազմերու ժամանակ Ռուսք մինչև Կարին չհասան : Վերջին պատերազմի առեւն, Կարսի առնուելէն վերջ, Կարինն ալ խիստ պաշարման ենթարկուեցաւ և քաղաքին բոլոր վերաբերութիւնները կտրուած էր ուրիշ թրքական քաղաքներու հետ, սակայն մինչդեռ վճողական գործողութեանց կը պատրաստուէին, 1878ին յունուար 19ին Սան Սթեֆանո հաշտութեան դաշնադրութիւն եղաւ և

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

մնացին եօթն ամիս, մինչև սեպտեմբերի եօթը, երբ Պերլինի դաշնադրութեամբ դարձեալ Կարինը Օսմանեան տէրութեան անցաւ :

Կարին քաղաքը երեք գլխաւոր մասերէ կը բաղկանայ՝ միջնաբերդէ, բերդէ և արուարձանէ : Միջնաբերդը թուրքերէն կը կոչուի Խչ գաթէ, շինուած է բլուրի մը վերայ, զրեթէ քաղաքին կեդրոնը . ունի միայն մէկ դուռ և զօրաւոր պարսպով և

աշտարակներով ամրացած է: Երկայնու-
թիւնն է 180 քայլ և լայնութիւնը 80.
Թէև բարձրութեամբն կը տիրէ բոլոր քա-
ղաքին և դաշտին վրայ, սակայն դիւրաւ
կրնայ ուրակոծուիլ մօտակայ թօփ-տաղ
և այլ լեռներէ և շուտով նուաճուիլ, մա-
նաւանդ որ զօրաւոր պարիսպներն ալ շատ
անգամ պատահած երկրաշարժներէ վնաս-
ուած են: Այս միջնաբերդիս մէջ են գի-
նարանը կամ ձեպխանէ, և բերդակալի ա-
պարանքը. հոս է նաև զարպխանէն, ուր
երբեմն օսմանեան թագաւորաց հրամանաւ
զրամներ զրոշմուած են կարնոյ անուամբ:
Միջնաբերդի հարաւային կողմէն կից է
Թեփսի միւսարէ, որ բարձր դիրքովը,
քաղաքէն հինգ ժամ հեռուէն կը տես-
նուի: Չէ կարելի որոշակի մզկիթի մի-
նարէ համարիլ այս. այսպէս կոչուած է
պնակաձեւ տախտակամած առաստաղին
համար. ի հնումն ունէր մեծ ժամացոյց
մը, որուն ձայնը կը լսուէր դաշտին բը-
նակիչներէն և զոր Ռուսը 1829ին հե-
տերին տարին: Հաւանօրէն իբրև դիտա-
րան ծառայած է ժամանակաւ այս աշ-
տարակը: Աղիւսակերտ է և գլանաձեւ,
ծայրը ունի բարձրաքանդակ քիւֆի տա-
ռերով միատող արձանագրութիւն մը՝ ժի-
զարու վերաբերեալ: — Դերքնաբերդէն
դուրս Երզնկայի դրան կողմը՝ դէպ ի ձախ,
կայ ուրիշ աշտարակաձեւ և գեղեցկատես
շէնք մը Չիֆտէ միւսարէ կոչուած գոյնըզ-
գոյն փայլուն, յախճապակիներով, պտու-
տաձեւ վերէն վար բարձրաքանդակուած:
Ասոր ի հնումն ինչ ըլլալն յայտնի չէ,
վասն զի ծայրը աւարտած չըլլալով և
կամ կործանած ըլլալով, ոչ զանգակա-
տան կը նմանի և ոչ մինարէի:

Բերդին արեւելեան կողմը Դավրէժի
դրան մօտ է հոյակապ շէնքն Չիֆտէ մի-
ւսարէ կոչուած: Այս շէնքը կը մտցուի
բարձրակամար և բազմաքանդակ դռնէ մը,
ուր երկու կարգ 40 սենեակներ կը տես-
նուին, հանդերձ սրահներով և կամարա-
սիւններով: Այդ սենեակներու ծայրը, տա-
ճարաձեւ, բազմանկիւնի, սրածայր գմբէ-
թով սենեակ մը կայ, որուն ներսը խիստ
գեղեցիկ է կճապատ և քանդակագորգ.

կ'ըսեն, թէ այդ սենեկի ճարտարարուեստ
դուռը, Ռուսաց Պասկեւիչ զօրավարը Պե-
տրբուրգ ղրկած է: Չիֆտէ մինարէի ամ-
բողջ շէնքը այժմ կը կոչուի Ծեպխանէ,
վասն զի սենեակները բոլոր լեցուած են
վառօղով և ուրիշ պատերազմի կարետը
նիւթերով. Ռուսաց գալէն առաջ կային
նաև հին զէնքեր, վահաններ և սաղա-
ւարտներ: Քաղաքիս բնակիչները այս չէն-
քիս Չիֆտէ մինարէ անունը տուած են,

109. Չիֆտէ միւսարէն ըստ Թեփսի:

այն կրկին մինարէներու պատճառաւ, ու-
րոնք անմիջապէս դրան երկու ներքին
կողմերէն վեր կը բարձրանան: Շինուած
են գեղեցիկ, սիւնանման, շերտաձեւ, կար-
միր և կանանչ աղիւսով: Գմբէթները կամ
ծայրերը աւարտած չեն և կամ յետոյ
կործանած. բարձրութեամբ իրարու հա-
ւասար են, բայց մէկը միւսէն աւելի գե-
ղեցիկ է. կ'աւանդեն, թէ նախ ճարտա-
րապետը շիներ է մէկը, և լաւագոյն հա-

մարելով երկրորդը, զոր աշակերտը շինեւ
է, ճարտարապետը նախանձով ինքզինքը
աշտարակի ծայրէն վար նետեւ ու մե-
ռեւ է. իսկ աշակերտն ալ վշտանալով իր
վարպետին մահուան վրայ, ինքն ալ նոյն
ոճով մեռեւ է: Ուրիշ ինքնահնար մեկ-
նութիւններ և պատմութիւններ եւս կան
Պիֆտէ մինարէի վրայ, սակայն իր պարս-
կերէն արձանագրութենէն ստուգիւ կը
տեղեկանանք, թէ ե՛րբ և ինչ նպատակի
համար շինուած էր. ահա այդ արձանա-
գրութեան թարգմանութիւնն, ըստ Հ. Ն.
Սարգիսեանի. «Մատայե Աստուծոյ, ունին զիք մը-

քառասուն սենեակները՝ իրենց բնակարանը
և տաճարաձեւ քանդակագարդ սենեակն
ալ անշուշտ աղօթատեղին, իսկ շինութեան
թուականն 962:

Քաղաքիս մեծագոյն հնութիւններէն
մէկն ալ է Ուլու ձաւի ըսուած շէնքը Պիֆ-
տէ մինարէի մօտ. ոչ՝ այնչափ ճարտա-
րապետական արհեստովն, որքան մեծու-
թեամբը նշանաւոր. երկայնութիւնն է 50
մետր արեւելքէ արեւմուտք և լայնքը 38 մ.,
շինուած է եօթն կարգ սիւներով 28 կա-
մարասեանց վրայ: Շէնքին մէջ տեղը կ'ամ-
բառնար մեծ գմբէթ մը որ կործանելով,

110. Մողղով ապարանք:

աղբուրթեամբ բանից իմոց. ի տիեզերակալութեան Մէ-
լիք խանին իջեալ ի Խորազմայ և եկեալ յերկիրս Յու-
նաց, ընտրեցի զտեղիս ինձ ի բնակութիւն. և ամեալ
զմաս շինել տեղի օժանդակի յիշատակ ինձ առ յա-
պայ, կանգնեցի զմզկիթս զայս և զսենեակքս ի բնակու-
թիւն զիսնոց և ուսումնասիրաց. և հաստատեցի ի ծախս
նորոգութեան շինուածոյն յաւերմանէ՝ զհասս եօթն կուղ-
պակաց և զամենայն վայրացն որ շուրջ զշինուածովն.
զի առցեն անխափան ամ ըստ ամէ զհասսն յանուն կա-
լուածոց սուլտան Մէլիք խանի: Եւ կացուցի ուսուցիչ
վարժարանին զլաւն և զիմաստուն և զընտիր այր Ֆէ-
խամէտին, կարգեալ նմա ուճիկ երկս զեօղս, տալ նմա
ամի ամի երեք հազար և հինգհարիւր փող, զի աղօթս
արասցէ վասն տիկնոջս: Արդ որ յայսմ հետէ խնամ
տանի շինութեան և պահպանութեան տեղւոյս, օրհնեալ
եղիցի յԱստուծոյ. և որ զսա աւերեցէ՝ անիծեալ և
զիցի ի նմանէ: Եղև շինութիւն սորա յերեքհարիւր յի-
սուն և միում թուականի հիճրէթիւնս:

Արձանագրութենէս կը յայտնուի, թէ
այս շէնքը ուսումնարան էր այլազգիներու,

այժմ տախտակով պատած է: Ռամիկը կը
կարծէ, թէ սա ի հնումն եկեղեցի եղած
ըլլայ, բայց ամենեւին եկեղեցւոյ ձեւ չու-
նի և ոչ խորանի տեղ. հաւանական է որ
Յունաց կայսրութեան ժամանակ դիւա-
նատուն կամ մատենադարան եղած ըլլայ,
զոր թուրքերը մզկիթ ընելով, հարաւա-
յին կողմը աւելցուցած են միհրապին նշա-
նը, և միւս դռները որմելով՝ միայն եր-
կու դուռ թողած են. զրանց միոյն արա-
բացի արձանագրութիւնը կը յայտնէ, թէ
Քրիստոսի 1178 թուին մզկիթ բրած են
այս շէնքը:

Կարնոյ բերդը կրկնապարիսպ է, ընդ-

արձակ և պարիսպները առ հասարակ ունեն մարդաշատի ու կէս խորութեամբ ժայռաւոր: Կրկին պարիսպներու միջոցը փոս փորուած է և երկու կողմերը որմնաբլուրով ամրացուցած են և քարաշէն կամուրջներ ձգած վրան բերդը երթալու հա-

111. Կարնոյ ձիւն տնկելու ծնել:

ներ չկան, և պատերազմի ժամանակ շրջակայ գիւղերու բնակչաց իրր ապաստանարան կը ծառայէ: Արտաքին պարսպին շուրջը գրեթէ քարընկէց մը և աւելի հե-

մար: Փոսէն ասդին մինչև բերդը ամբողջ շուկայ է և մեծ արուարձան. և արուարձանին ծայրը ուր կը սկսի դաշտը, ուրիշ փոս մ'ալ փորուած է քաղաքին շուրջը

առանց որմի, զոր կ'ըսեն, թէ փորած են Դահմազի արշաւանաց ժամանակ: Ճեղիս զափուս ըստեւած դուռները, տասուերկու հատ, շինուած էին այս խրամին վրայ, որոնց մեծագոյն մասը բոլորովին խլիւլած է այժմ: Այս վերջին փոսի շրջապատը հանդարտ քաղելով ժամ ու կէս կը տեւէ: Պարիսպներն ունէին միահամուռ 72 աշտարակներ, որոնցմէ մաս մը երկրաշարժներէ, պատերազմներէ և ժամանակէ քայ-

տաքուստ կայ մեծ խաչ մը կարմիր քարէ, այդ պատճառաւ բնակիչներէն կը կոչուի Կարմիր խաչ, ուր ուխտի կ'երթան աչաց ցաւի բժշկութեան համար: — Քաղաքիս մէջ իբր նշանաւոր շէնք յիշենք նաև Մոշրո-սէրայ կամ Մոշրով կոչուած ապարանքը, դրուագազարդ դռնով, որուն համար ոմանք ըսին, թէ Մուղրո անունով Եզդիտի մը պալատ էր, որ իսլամը յանձն առած ըլլալով՝ սպանուեցաւ իրեններէն.

112. Կարմոյ քանդու:

քայեր աւերեր են, և մաս մ'ալ վերջին տարիներս քանդեր են, ինչպէս նաև արտաքին ամրութիւններէն մաս մը, որոնց տեղ կը շինուին առանձնականաց տներ և հասարակաց ճանապարհներ: Պարիսպներն ունին չորս չորս դռներ չորս կողմերը, և կը կոչուին Երզնկայի, Դավրիժու, Վրաց և Ախալցխայի կամ Նոր դուռն: Այս դռներէն ոմանց վրայ և պարիսպներու մէջ ագուցուած կան հայ, արաբացի և յոյն արձանագրութիւններ և խաչքարեր: Պարսպին վրայ Երզնկայի դրան մօտ ար-

այժմ կը ծառայէ իբր զինուորական շտեմարան: Ոմանք ալ կ'ըսեն, թէ ի հնուքն Յունաց տէրութեան օրով հոս կը բնակէր քաղաքապետը. մէջը կայ նաև Սուրբ Խաչի նուիրուած մատուռ մը, ուր ժամանակաւ բազմաթիւ ուխտաւորներ կը դիմէին: — Թօփիսաե՛՛ մօտ է Մուղրովի և կը թուի ըլլալ հին ու հոյակապ եկեղեցի մը, ինչպէս կը յայտնէ նաև իւր ձեւը քառակուսի խաչածեւ և գմբեթաւոր. մէջը կան տասը մանր սենեակներ կամ խորանավայրեր, այժմ լքեալ վիճակի մէջ

է: ժամանակաւ քաղաքս ունէր իր 200 մզկիթ, իսկ այժմ ունի միայն 65 հատ, որոնց մէջ նշանաւոր են Լալէ փաշա՝ բերդին մէջ, փաշայի պալատան հանդէպ, Գոշրշուկոս՝ որուն տեղը ժամանակաւ եկեղեցի էր Ս. Ստեփանոսի, Ճաֆարիէ, Մոշրատ փաշա, Այազ փաշա, Կիւլ Անմետ: Թուրքերը ունին նաև 16 թէքքէ և 110 մէտրէսէ:

Կարնոյ քրիստոնէական շէնքերու մէջ գլխաւորն է Հայոց Ս. Աստուածածնի ընդարձակ եկեղեցին, կառուցուած 1840 թուին, ուրիշ հնագոյն եկեղեցւոյ մը տեղը: Բարձր Հայոց եկեղեցիներէն ամենէն մեծն է, շինուած 20 սիւներու և 14 որմասեանց վրայ, հնգկարգեան կամարներով, կոփածոյ կարմրագոյն քարերէ: Ընդարձակութեան համեմատ բարձրութիւն չունի. երեք խորաններն համեմատաբար փոքր են, բեմն ալ նեղ: Հարաւային որմին վրայ կայ փայտաշէն և ոսկեզօծ ամպիրոն. շատ գեղեցիկ է կանանց վերնատունը, որուն վրայ թափած կ'երեւի ճարտարապետը, իր արհեստի բոլոր ուժը: Ունի երեք դուռն՝ արեւմտեան, հարաւային և հիւսիսային կողմերէն. արեւմտեան դրան առջեւ գաւիթ մը կայ երկու քարէ սիւներով. նոյն դրան վրայ կը բարձրանայ զանգակատունը: Եկեղեցւոյս կից է հարաւային կողմէն փոքրիկ մատուռ մը քարաշէն, զոր Տաճար կ'անուանեն. այս մատուռն մէջ Եզր կաթողիկոսի օրով եղած է այն ժողովը, յորում Հայք միարանած են Յունաց հետ, և այդ պատճառաւ կը կոչուի նաև Միաբան Ս. Աստուածածին: Մատրանս մէջ թէեւ եկեղեցական խորհուրդը չեն կատարուիր, սակայն միշտ կը դիմեն յուխտ բազմաթիւ հաւատացեալներ և պանդուխտներ: Մատրանս դրան մօտ է արտաքուստ Կարնեցի Գէորգ նահատակի տապանը, որ առաջ թաղուած ըլլալով հին եկեղեցւոյն Ս. Մինասայ սեղանին մօտ, այժմ ևս կը կոչուի Ս. Մինասայ անուամբ, Կոքստատոս Ս. Միկայիլ եկեղեցիէն դէպ ի արեւմտահիւսիս քարնկէց մը հետու է ծառազարդ, ընդարձակ գերեզմանատունը, որուն տապանաքարե-

րէն մաս մը գործածած են եկեղեցւոյ շինութեան: Կը նշմարուին ժԱ. և ժԲ զո. բուց վերաբերեալ տապանագիրներ: Գերեզմանոցիս մէջ կայ նաև սիրուն մատուռ մը, զոր Ռուսք 1878 թուին շինել տուած են և ունի սլաւ արձանագրութիւն մատրանս շուրջը թաղուած են ոռւս զորականաց մարմինները: Եկեղեցւոյ մօտ է նաև Առաջնորդարանը. կան ծառազարդ ձեմելիներ, պարտէզներ և մարմարեակաղբիւր մը և աւազան: 1829ի զաղթա. կանութեան ատեն Կարապետ արքեպիս. կոպոսը եկեղեցւոյ թանկագին սպաննէրէն, պատկերներէն և ձեռագիրներէն մաս մը Ախալցխա փոխադրած է: — Կաթ. դիկէ Հայք եւս ունին Ս. Աստուածածնի նուիրուած եկեղեցի մը՝ Թրէնկ սօզազի մէջ. որ կիսով չափ փոքր է վերոյիշեալ Հայոց եկեղեցիէն. անսին է և փայտա. յարկ. որմերը կարմիր քարէ շինուած: Ունի երեք դուռ և երեք խորան: Այս խորանին ճակատը կայ շինութեան արձանագրութիւնը. շինողն է Աբրահամ ա. միրա Ալլահվերտեան, Գեր. Սելվիան և պիսկոպոսի օրով: Աւագ դրան առջեւ կայ գաւիթ, և վրան շինած են կանանց վերնատուն: Եկեղեցւոյս ընդարձակ բանջարեղինաց պարտէզին մէջ բուրաստան և ծաղկանոց կայ, ինչպէս նաև վարժարան մը և եպիսկոպոսին բնակարանը: Փաղա. քիս մէջ 1858ին եկեղեցի մը կառուցին նաև լատին վեղարաւոր կրօնաւորները, որուն մէջ լատիններէն կը կատարուին պատամունք: Կարնոյ հիւսիսային արեւմ. տեան կողմն է Յունաց քարաշէն փոքր եկեղեցին Ս. Գեորգ: 1878ին Ռուս զորականները ի նշան իրենց Կարին գալլա. տեան, մասնաւորապէս ի Մոսկուա նկարուած լաւ պատկեր մը դրին այս եկեղեցւոյս մէջ: — Վերոյիշեալ եկեղեցիէն. րէն զատ Ամերիկեան «Պորտ» ընկերութեան ազօթարանն կայ, որուն մօտ ձի դպրոց մը բացուած է, ուր հայերէն, թուրքերէն և անգլիերէն լեզուները կը սորվեցնեն: — Գրոց յիշատակարաններու մէջ կը յիշուի քաղաքիս Ս. Յարութիւն եկեղեցին՝ ԺԲ դարու մէջ: Կը յիշուի նաև Ս.

Ստորաձածնի եկեղեցի, ԺԲ դարու կիսուն, յորում թաղած են զՎասակ, Քուրդ իշխանի եղբայրը. թերեւս սա ըլլայ այժման եկեղեցւոյն տեղը գտնուած հին՝ Վեհի եկեղեցի ըստածը: — Քաղաքիս իշխանագուն նահատակաց Սահակայ և Յովսէփայ նահատակութեան ուխտատեղին կը զանուի բերդէն դուրս Գավրիթու դրան մօտ, թուրքի մը տան մէջ. ուր խրամի մը մէջ քարերէ կաթիլ կաթիլ կը ծորէ ստը ջուր և կը թափի աւազանի մը մէջ. այս ջուրը կը կոչուի Նահատակի աղբիւր, ուխտաւորները կը խմեն այս ջրէն: Բայց այս սրբոց հանգստարանն կը գտնուի բերդին մէջ, Ուլու ճամբի մօտ, փոքր և անել փողոցի մը ծայրը, քարակերտ և կամարաշէն խուցի մը մէջ. այս տեղն ևս թէև թուրքաց ձեռքն է, սակայն համարձակ կը մտնեն ուխտաւորք:

Կարնոյ արդի բնակչաց թուոյն նկատմամբ չենք կարող ստոյգ տեղեկութիւններ տալ: Ըստ Խնճիճեանի, Գահմազի ժամանակ և Ահմէտ փաշայի զօրապետութեան օրով, հաշուելով՝ Կարնոյ մէջ գտան 90000 տուն թուրքաց և 10000 տուն Հայոց. անշուշտ սխալմամբ անձ գրելու տեղ տուն գրած են: Անցեալ դարու սկիզբը ունէր 100000 թուրք և 13000 հայ բնակիչներ: Բարունակ Պէյ Ֆէրուհիան, իր ճանապարհորդութեան մէջ (1847ին), քաղաքիս բնակչաց վիճակագիրը, պաշտօնական աղբիւրներէ հանած հետեւեալ կերպով կը դնէ.

Մահմետականք և Պարսիկք	9350	տուն,	57100	հոգի.
Հայք	1300	»	6950	»
Հայ-կաթողիկէայք	290	»	600	»
Հայ-բողոքականք	25	»	150	»
Յոյնք	35	»	200	»
Բոշայք.	60	»	400	»
Գումարն	11060	տուն,	65400	հոգի.

Վ. Քինէ՝ որուն թիւերուն ճշգրտութեան վրայ շատ հաւատը չունինք, քաղաքիս բնակչաց թիւը 38906 հոգի կը դնէ, հետեւեալ կերպով բաժնուած.

Մահմետականք	26564	
Քրիստոնէայք	10435	10919
Լուսաւորչականք	9422	
Կաթողիկէ	717	
Բողոքականք	296	
Յոյնք	484	
Հրէայք	6	
Խաչիք	6	
Օտարականք զանազան ազգերէ	1088	1417
Օսմանեան օտար հպատակներ	323	
Գումարն	38906	

1853-6 տարիներու մէջ պաշտօնապէս հաւաքուած տեղեկութեանց համեմատ, նոյն ատեն քաղաքս ունէր 60000 անձ. որոնցմէ 10300 Հայ-Լուսաւորչականք, 500 Հայ-կաթողիկէայք, 180 Յոյնք, 10 Հրէայք, 100 է աւելի Եւրոպացիք, իսկ մնացեալը թուրքք, Քուրդք և Պարսիկք:

Կարնոյ հայ բնակչաց թիւն ասկէ 77 տարի յառաջ 4000 էր և 1829 յուլիսի 10ի պատերազմը խաղաղիւէ վերջ, երբ Ռուսաց Պատկելիչ զօրավարը Կարնէն իր զօրքերն առած կը մեկնի, Կարնոյ նոյն ժամանակի 4000 տուն Հայերն եւս կը փափագին գաղթել գիւղերու հետ, զալիք երկիւղներէն սարսափած. սակայն նոյն ժամանակի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Հնտուցի, ժողովրդեան այս տրամադրութիւնը գիտնալով՝ կը գրէ ի Պատրիարքարան կանխապէս դարման մը տանիլ կամ ազգու միջոց մը խորհիլ ժողովրդեան գաղթականութեան առաջին առնելու համար. նոյն ժամանակի Պատրիարքն և Ամիրայք խորհուրդ ընելով որոշում կու տան, փոխանակ այդ ազնիւ եպիսկոպոսին աջակցելու կամ խորհուրդ մը տալու, անմիջապէս զանիկա պաշտօնանկ կ'ընեն, այդ լուրն տուած լինելուն համար. և իսրայէլ անուն վարդապետ մը յաջորդ ընտրելով ճամբայ կը հանեն ի Կարին: Կարապետ եպիսկոպոսը իւր պաշտօնանկութեան լուրն առածին պէս սաստիկ կը յուզուի և կը ցաւի ըսելով, թէ «Իմ տիրոջ կառավարութեան և ազգին ծառայութիւն մը մատուցանելու բաղձանքով իմաց տուի Պատրիարքարանին գաղթականաց առաջին առնել տալու համար, և Պատրիարքարանն՝ զիս քաջալերելու փոխան, պաշտօնանկ ընելով իմ տեղ ու

ըիշ մարդ կը կարգէ, կեցիր ուրեմն, որ ես զկարին աւերակ դարձունեմ, թող Պատրիարքարանէն խրկուած նոր առաջնորդն աւերակաց վրայ առաջնորդ լինի»։ այս խօսքին վրայ ինքն եւս մղում կուտայ գաղթականութեան, իմաց տալով ամեն կողմ, թէ «պատրաստուեցէք գաղթելու և ես ընդ ձեզ եմ»։ ամենքն կը պատրաստուին և միահամուռ կը գաղթեն ի Ռուսաստան և երբ կը հասնին Հասան

թեան։ Գաղթականութեան յիշեալ թուականէն ցարդ 77 տարի է. և այդ ժամանակամիջոցին 20 տունը եղեր է 2200 տունէ աւելի, գաղթականաց ոմանց վերադարձով և մասամբ Բարերդէ, Երզրն, Կայէ, Խարբերդէ, Արապկերէ և ուրիշ տեղերէ եկող նոր գաղթականներէ։ Կաթուղիկէ Հայք ներկայիս 170 տունէ աւելին, որոնց մեծ մասը գաղթած է Գաղա տիայէ, Տրապիզոնէ, Ադդուինէ և խո-

113. Կարմեցի Ռայ օրիորդի տարազ։

— Գալէ զիւղաքաղաքը, իսրայէլ վարդապետը ետեւնէն կը հասնի գիրենը վերադարձնելու. սակայն Կարապետ եպիսկոպոսի թելադրութեամբ լաւ ձեռք մը կ'ուտէ գաղթականներէն և նորէն կը վերադառնայ ի Կարին, ուր 20 տուն միայն հայ կը գտնէ, զոր իրեն համար քիչ ժողովուրդ համարելով չի կենար ի Կարին և կը դառնայ ի Կ. Պոլիս։ Այս գաղթականաց մէջ էին նաև բաւական թուով Հայ Կաթողիկեայք՝ իրենց առաջնորդ ունենալով Վենետիկ միաբան՝ Հ. Եփրեմ Վ. Սէ-

տորջուրի և ուրիշ զանազան կողմերէ։

Քաղաքիս Հայք ունին զանազան վարժարաններ, որոնցմէ գլխաւոր կամ մայր վարժարանն վեցդասեան՝ կը կոչուի Արմ. ճեղք՝ ընդարձակ և յարմարագոյն շէնքով, որ կը գտնուի եկեղեցւոյ բակի մէջ. ունի 533 մանչ և 70 աղջիկ աշակերտներ, 6էն մինչև 15 տարեկան. ուսուցիչներու թիւն է 20։ Եկեղեցւոյն մօտ է նաև Հոփփափմեան վեցդասեան օրիորդաց վարժարանը, աշակերտահայ թիւը 400ը կ'անցնի, 6էն 13 տարեկան, ուսուցչաց

թիւն է 13: Մարեան երեքդասեան երկուսն վարժարանը ունի 186 մանչ և 245 աղջիկ աշակերտներ և 15 ուսուցիչ: Տ. Արարեան երկդասեան երկսեռ վարժարանը ունի 111 մանչ և 126 աղջիկ աշակերտ և 7 ուսուցիչ: Աղապարեան միդասեան երկսեռ վարժարանն ունի 71 մանչ և 43 աղջիկ աշակերտ և 5 ուսուցիչ: Կայ նաև Արմենաստեոց մը աղջկանց՝ 50 աշակերտուհիներով և մէկ ուսուցչով: Յիշեցնուարմանի է մեծանուն բարերար Մկրտիչ Սանասարեանցի բարձրագոյն վարժարանը, հիմնուած 1881ին, և ուր գերմանական ուղղութեամբ կը դաստիարակուին իբր 200 աշակերտներ, որոնցմէ 85ը կարնեցի են և մեծ մասամբ զիշերօթիկ: Վարժարանս իննամեայ շրջան ունի և կը համապատասխանէ Գերմանիոյ միջնակարգ վարժարանաց աստիճանին և կը բաղկանայ նախակրթարանէ ու կրթարանէ, առաջինն ունի երեք դասարան և երկրորդն՝ վեց: Վարժարանս ունի նաև գործատուն կամ արհեստանոց, որուն մէջ կը զբաղին յարմարութիւն ունեցող ուսանողներ: Ունի երեք գլխաւոր վարիչ պաշտօնեայ և 9 ուսուցիչ: Հայ աշակերտներ կը յաճախեն նաեւ հետեւեալ վարժարանները. Ամերիկեան որբանոցը՝ 46 մանչ և 63 աղջիկ. Ամերիկեան վարժարանը՝ 7 մանչ և 13 աղջիկ. Մայրապետաց վարժարանը՝ 15 աղջիկ և Պետական վարժարանը՝ 5 մանչ: Կաթողիկէ Հայք տակաւին կանոնաւոր վարժարանէ զուրկ են, իրենց սերունդը մինչև վերջին տարիներս կը յաճախէր Յիշեցնուարմ և Անարատ Յղութեան Գիւրջ վարժարանները. այժմ ունին ազգային վարժարան մը: Յոյնք եւս ունին վարժարան մը՝ 80 աշակերտներով: Քաղաքիս ազգային վարժարաններու տարեկան ծախքն կը հոգացուի ամենամեծ մասամբ եկեղեցւոյ կալուածական եկամուտներէ: — Հայոց մէջ պակաս եղած չեն բարերարներ՝ որոնք ժամանակ առ ժամանակ նպաստած են ազգային հաստատութեանց: Խաչատուր Էֆէնտի Փաստրմաճեան 500-600 ոսկի ծախք ընելով, գեղեցիկօրէն շինել տուած

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

է եկեղեցւոյ զանգակատունը, որը 1859ի երկրաշարժէն կործաներ էր: Յակոբ Էֆէնտի Մակարեանն ալ 1000-1500 ոսկւոյ ծախիւք, տեղւոյս խարխուլ և անբաւական վարժարանն քակել տալով՝ նոր և ընդարձակ վարժարան մը կառուցանել տուաւ: Տէր Ազարեան Սողոմոն աղայի ազնիւ որդիք՝ 500-600 ոսկի ծախսելով, Չայդարայի թաղի մէջ հիմնած են երկսեռ վարժարան մը: Կարնոյ նշանաւոր հայ գերդաստանները են. Պալլարեան, Նշիկեան, Եանըքեան, Տէր Ներսէսեան, Խանճեան եղբարք, ևն.:

Պ. Մ. Կ. Միրախորեան, Կարնեցիներուն կարագիւրն կ'ընէ հետեւեալ տողերով. «Կարնեցին անձանօթ մը տեսած ատեն կը հետաքրքրուի և կը ջանայ ոչ թէ միայն զանձանօթն ճանաչել, այլ նաեւ եթէ կարելի է նորա սրտի և մտաց խորհուրդներն իսկ զիտնալ: Կարնեցին ունի նոյնպէս գովելի և միանգամայն ընդօրինակելի այլ յատկութիւնք, ինչպէս անկեղծութիւն, ում նկատմամբ կը լինի թող լինի, ընտանեւէր է, պանդխտութեան զիմեւն ինչ է չգիտեր և արդէն իրաւամբ դատապարտելի մի բան դարձած է, ամեն ոք կ'ապրի իւր ընտանեաց քով և երբ նեղ վիճակի մէջ գտնուի գիտէ սակաւապետ կենօք ապրելով՝ ինքզինքն զոհացընել: Առ հասարակ զուարճութիւն կը սիրեն, միայն թէ արհեստաւոր դասերէն ու մանք, որպէս ինձ պատմեցին, երբեմն կը չափազանցեն այդ զուարճասիրութիւնն, որ չ'կրնար պախարակելի չ'նկատուիլ երբ կը շեղի իւր օրինաւոր սահմանէն: Սոքա հայրենի աւանդութիւնք շատ լաւ կը պահեն թէ՛ ի վանս ուխտագնացութեամբ, թէ՛ պահեցողութեամբ և թէ՛ այլովք հանդերձ: Ունին ի Պօլիս մասնաւոր պանդխտներ, որք վաճառական են և ունին պատուաւոր դիրք մը: Կարնեցի ընտանիք քաջ գիտէ տան շինարարութիւն և հեռատեսել ապագայի անակնկալ անբաղդութիւնն ներկայի բարերարող վիճակի մէջ և ըստ այնմ կը տնտեսէ իւր տնական կացութիւնը, յամենայնի պարկեշտ և ժիր է: Տեղւոյս Հայքն ունին խօսից մէջ իրենց յատուկ

մասնաւոր նշան մը զոր օրինակ կուգամ կը, կ'երթամ կը, կ'աշխատիմ կը. ևլն. սոյն նշանն, որ ուսեալ մասին մէջ չ'տեսնուիր, կը համապատասխանէ Պօլսեցի եղբարց կոթին»:

Կարնոյ բոլոր թաղերու և շուկաներու փողոցները լայն են, սայլերու երթեւեկութեան համար. բացի շուկայէն և քանի մը փողոցէ, ընդհանրապէս սալաշէտով չ'ըկայ. տունները քաղաքին մօտակայ լեռներէն բերուած քարերով և կամ աղիւսով շինուած են. ընդհանրապէս կրկնաշէտով, տէս և անգարդ են. եռաշէտով և փայտաշէտով տուններ քիչ կը գտնուին: Առ հասարակ հողով ծածկուած են տուններու տանիքները. պատուհանները փոքր են և ընդհանրապէս թղթով զոցուած: Կլիմային ցրտութենէն բռնադատեալ, տեղւոյս բնակիչը շէնքերու արտաքին ձևի գեղեցկութեան նայած չ'են. այլ կը ջանան ամէն ծակ զոցել, ձմեռուան ցուրտ հոգմերուն դէմ առնելու համար. դռներն ալ ցած են և շրջապատեալ թաղիքով, և ետեւէն ճախարակով ծանրոց մը կախած, որպէս զի բռնութեամբ փակուի և ծերպ չ'մնայ: Տուններէն ոմանք ունին մեծ կամ փոքրիկ պարտէզներ, որոնց մէջ ուռնիի, բարտի և վարդենիի ծառեր կան. իսկ պտղատու ծառերը միայն կը ծաղկին և պտուղ չ'են տար: Վերջին ժամանակներս սկսած են շինել նաև կանոնաւոր տներ, որոնց մէջ կը բնակին հարուստները և տէրութեանց բոլորները:

Քաղաքիս բնակչաց սովորութիւնն է նուագարաններով զբօսնուլ. սրճարանները և տունները Հայերէն և թուրքերէն շատ նուագածուներ կը գտնուին: Նուագարաններն են սազ, քէմէնէյէ և տակնառ: Եթեմեալ եւտասներորդ դարուն նշանաւոր էր քաղաքէս Մախալէն անուն հայը, որ արհեստին մէջ կատարեալ էր թէ՛ ձայնովը և թէ՛ բանաստեղծութիւններովը. գրած էր թուրքերէն լեզուով երգեր. երկու աչքով կոյր էր, բայց ձայնը շատ զօրաւոր էր և հոռու տեղերէ կը լսուէր և զօրաւորութեան համեմատ ալ անուշ էր. թուրքաց նախարարները քաղաքէ քաղաք կը տա-

նէին հայկազն երգիչս, իրենց խրախուսեալն աւելի փայլ տալու համար. աւաղ որ ժամանակ մը վերջը այլազգեաց կրօնը ընդունեցաւ: Կարնէն է նաև հանրածառն Պոլսեցիներու երգիչն, որուն բանաստեղծութեանց մէկ մասն, ինչ որ կարելի եղաւ հաւաքել, տպուած է Վենետիկի Միլիթարեանց տպարանը:

Կարին նշանաւոր է առատ և առողջաբար ջրովը, որ երկու տեսակ է. մէկը՝ քաղցրին մէջէն կը բղխէ կամ հոր փորելով կը հանեն, որ ըմպելի չէ և խալի սոյոռ կ'ըսուի. միւսը քաղաքին հարաւային կողմի մօտակայ լեռներէն խոր վակով բերուած է՝ որ ընտիր է և Տաթլուքն կ'ըսուի: Այս ջուրերը ամէն կողմը տարածուած և զանազան թաղերու բաժնուած են. կան 2-4էն աւելի հասարակաց աղբիւրներ, բոլոր փողոցներու և հրապարակներու մէջ, որք անդադար կը վազեն և այդ պատճառաւ Կարնոյ աղբիւրներու բազմութիւնը փոքր Ասիացոց մէջ առած եղած է: Աղբիւրներ կան նաև մասնաւորաց տուններու մէջ, այնպէս որ Կարնոյ մէջ 500 է աւելի մշտահոս աղբիւրներ կը գտնուին, որոնց գլխաւորներն են. Քիլք ինչպէ՛ս՝ որ համանուն բաղնիքին մօտ է, իր աւազանը շատ հին է և ջուրը ի հնումն 40 աղբիւրներէ կը հոսէր, այդ պատճառաւ Քառասուն աղբիւր կը կոչուի: Կարն Աղբիւր՝ կը բղխէ Երզնկայի դռնէն քիչ հեռու Չայդարայ ըստած գետակին վրայ շինուած կամուրջին մօտ. աղբիւրիս ետեւը սենեկի մը մէջ գերեզման մը կայ, ուր կանայք ուխտի կ'երթան կաթերնին շատնալու համար: Չեքեմի փաշայի աղբիւրներ, որոնց ջուրը թուրքաց 1164 թուին Չեքեմի Ապտուլլահ փաշան փաշան Տէօքէն լեռնէն բերել տուած է: Այս պատուական ջուրը քարովով շինուած ստորերկրեայ ճամբու մը մէջ շարուած լայն խողովակներով կու գայ քաղաքը և քանի մը աղբիւրներու կը բաժնուի, որոնց գլխաւորն է կուսակալի պալատի աղբիւրը: Թօփհանէյի աղբիւրներ, որ ամենէն առատն և ամենէն պատուականն է, և Գոհանամ լեռան ստորոտէն

խողովակներով կու գայ քաղաքը : Տեվ-
րիչ աղայի աղբիւր, որուն ջուրն ևս լեռնէն
կու գայ խողովակներով և Տէվրիչ աղա
անուն անձ մը բերել տուած է : Կարնէն
կէս ժամ հեռու Քիրեմիտլիք ըստած տե-
ղէն ալ ջուր կու գայ՝ որ Երզնկայի և
նոր դրանց մէջ տեղէն անցնելով կը մտնէ
պարսպէն ներս քաղաքին մէջ և կը բաժ-
նուի զանազան աղբիւրներու : այս ջրին
նանապարհը Քիրեմիտլիքէն մինչև քաղ-
քին մէջ գետնին տակէն է , որու մէջէն
մարդ կրնայ երթալ : Հայոց եկեղեցոյ աղ-
բիւրներ, որոնց ջուրը հարաւային կողմի
լեռան մօտ այլ և այլ տեղերու մէջ զըտ-
նուած ջուրերը միացնելով և խորագոյն
ականներ փորելով մինչև Ճեպիտ դրան
կողմը թուրքաց գերեզմանատան վերի
ծայրը, անկէ ալ քաղաք բերած են և 24
աղբիւրներու բաժնած : Քաղաքիս այս ա-
մէն աղբիւրներու ջրերը, որ փողոցներու
մէջէն կը վազեն, միանալով փողբիկ վը-
տակ մը կը ձեւացընեն , որ կը կոչուի
Մուստար սու և քաղաքին մէջէն կ'անց-
նի . ասոր մէջ քաղաքացիք կը լուան լա-
թերին ու ամեն բաներին : Կարնոյ ա-
ռուարձանին մէջէն ու Երզնկայի դրան
մօտէն Չալպարս անուն վտակը կ'անցնի ,
որ փալան Տէօքէն և Էյէրլի լեռներուն
մէջ տեղէն գալով և այսպէս քաղաքին
մէջէն անցնելով առաջ կ'երթայ և 50-
60 ջաղացներ դարձունելէ ետեւ կը խառ-
նուի Շամբին մէջ : Այս երկու վտակնե-
րու վրայ տեղ տեղ փայտէ կամ քարէ
կամուրջներ շինուած են : Փարնան ժամա-
նակ երբ մէկ կողմէ անձրեւները կ'առա-
տանան և միւս կողմէն ձիւները կը հա-
լին , այս երկու վտակները հեղեղանման
կը յորդեն և շատ անգամ շրջակայ տու-
ներուն մեծ վնաս կը հասցնեն :

Ջրոց առատութեամբը , Կարին խիստ
յարմար է նաև բանջարանոցներ և պար-
տէզներ ունենալու . գետնախնձորի սերմն
կը կարծուի թէ 1829ին բերուած է ոռո-
րդեշխին ձեռքով . իսկ պարտիզպանութիւ-
նը, ինչպէս քաղքին մէջ նոյնպէս ալ շրը-
ջակայքը ընդհանրապէս բաւական ընդար-
ձակ զարգացում ընդուներ է :

Կարնոյ շրջակայից և դաշտի վրայ ե-
ղած երկրաբանական զննութիւնը և մերթ
ընդ մերթ պատահած թեթեւ կամ սաստիկ
փնասարեր երկրաշարժներ, կը հաստատեն,
թէ Կարին հրաբղխային լեռնադաշտ մ'է :
Յովհան Արդար վարժապետը 1813ին պա-
տահած Կարնոյ մեծ սովին վրայ գրած
ատեն , հետեւեալ տողերով կը նկարագրէ
նաև կողմանցս շարժերը .

Բայց յայտնապէս յայտ մեր կողմին
Բազմօրեայ շարժք դիպեալք լինին,
Քաղաքին և թեմից ստրին
Եւ այն կարի յոյժ աշագէն .
Որ յերերմանէ յայն շարժին՝
Անթիւ շինուածք զըլիեալ իջին,
Կործանեցան թնդմամբ ուժգին,
Քակտեցան վանք ևս ընդ նոսին,
Եւ բիւրք բիւրոց ներքոյ մնացին
Մարդ անասուն ի միասին
Մեռան , կորեան , կըսկըմազին,
Տեսրց ռդրն ու լաց զօղըս լըցին » ...

1583 թուին, վենետիկոյ Աստրեստանի
հիւպատոս Պետրոս Միքէլի, կը յիշէ մեծ
ժամ մը և կ'ըսէ, թէ ոտքի վրայ չմնաց
ոչ տուն մը և ոչ մզկիթ մը : Կարգաւ
յիշել դժուար է բոլոր այն շարժերն ու
մեծ փնասներն որ ժամանակ առ ժամա-
նակ պատահեր են : 1843ին հոկտ. 27ին
(ն. տ.) մեծ շարժ եղաւ, և կործանեցան
պարիսպներու մէկ մասը, տուններ ու մզկը-
թաց աշտարակներ : 1859ին Համբարձ-
ման աւուր երկրաշարժը աւելի սարսափելի
կ'ըլլայ . յառաջ բերենք ականատեսս վար-
դապետի մը գրածը՝ համառօտելով «Այս
պայծառ ու գեղազուարճ տիւն, միջօրէին
ժամուն մօտ՝ անկարձ կերպարանափոխ
եղաւ, մէկ անսովոր գոռումն ու որոտումն
մը փրթաւ . գետինն հարաւային կողմէն
դէպի հիւսիս սաստիկ սասանութեամբ վեր
ու վայր կը շարժի, կը ցնցուի . այնպէս
որ երեսի քարերը ու հողերն իրար կ'անց-
նին . կը թուէր թէ երկնածայր լեռներ ի-
րենց բարձր գագաթները վար խոր ան-
դունդը կ'իջեցնեն , ու վեր դէպ ամպերը
կը ծրարեն . մեծ ու բարձր շինուածք , ու
աշտարակք ալ տուններուն և շինուածոց
իրարանցումն , ճգրտոցն ու ահեղ շառաչ-
ման ձայներն ականջները կը խլացնեն ու
մահուան տագնապ կը բերէին ամենուն

ու լեզապատառ կիսամիտ կ'ընէին:... Գեռայս առաջին վտանգը կը տեւէր, կէս ժամ ետքը մէկ մ'ալ կրկնեց երկրաշարժն իր ահեղ ցնցումն ու սասանութիւնը, որ առաջինէն քիչ մը մեղմ էր, բայց առաջինին շարժած ու խախտած պատերն և շէնքերն սոսկալի կերպով նետեց, աւրեց ու հիմն ի վեր կործանեց: Ամէն շինուածոց ծածրերն կանգուն ու կէս թանձր հողով բռնաւորած էին ըստ սովորութեան գաւառին, երբոր սկսան թաղեր ու վաճառափողոցները ահեղ շառաշմամբ մարդկանց վրայ փլչիլ, այն փլատակաց տակէն ազատ դուրս ելնելու համար Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքն պէտք էր. ամենքին ոտքն ու ձեռքն վտանգին ահէն բրուուած՝ ապագայէն կը սոսկային: Ո՞վ կրնար համարձակիլ ու մօտենալ կիսափրլած շէնքի մը և անոր մէջէն վտանգեալներն ազատել: Այսպիսի ցաւալի էր տեսարանն: Ասոր համար բազմութիւն անոնց և կանանց, ծերոց և տղայոց անակրկալ թաղուեցան այն թանձրահող փլատակաց ու աւերակաց ներքեւ, որոց մեծ մասն մեռած գտնուեցան, ողջ մնացեալքն ալ կոտորած ու ջարդուած, խեղ, կիսակենդան, հողուն տակէն ելան, բայց մահուան ձեռքէն չկրցան ազատիլ»: — Այս աղէտից ներկայ Ծապանեան Գրիգոր Լֆէնտին, իր 1859 մայիս 21 տարեգորոյն մէջ շատ ղէպքեր նշանակելէ վերջ՝ կը յաւելու «մեռելալներու թիւը 6700, իսկ վիրաւորեալ կրկին կը հաշուէր. 13 միւնարէ կործանեցան, մզկիթ չէր մնացած որ քիչ շատ մնասուած չըլլար. Հայոց եկեղեցւոյ առաջին հոյակապ զանգակատունն ի հիմանց տապալեցաւ, բերդի ահագին պարիսպները՝ քանի տեղեր գետնի հաւասար եղան, շատ մը քարեր ճայթեցան, մաքսատան ըով մզկիթի առաջին միակտուր սիւներէն մին մէջ տեղի պատէն անդին Բեսեկանց պարտիզի դրան առջև նետած էր. Լուաւորչայ վանուց սենեկաց մեծ մասը փրլած և քաղաքին շրջակայ լեռներէն ոմանք ճայթած էին»: Այս մեծ երկրաշարժէն վերջ 42 տարիներու մէջ Կարին ունեցաւ սասանութիւն

ներ, բայց ոչ այնչափ կորստաբեր և մահառիթ: Սակայն 1911 թուին պատանեցան դարձեալ ահաւոր սասանութիւններ հոկտեմբերի 27ին ցրտասարսուտ օրերու մէջ. որով շատ տուններ կործանեցան, միջնաբերդի պարիսպներու մէկ մասն հողի հաւասարեցաւ: Երկրաշարժի աւերածին յաջորդելով զանազան հիւանդութիւններ շատեր մեռան նաեւ մատաղատունկ սերունդէն: Այսպիսի աղէտալի պարագաներու մէջ պակաս եղած չեն բարերարներ թէ՛ Հայոց և թէ՛ այլազգիներու մէջէն, որոնք օգնութեան հասած են թշուառ և օրուան խեղճ ոգեպահիկն շահող ժողովրդեան:

Ճէպիւտ կոչուած դրանց կողմեր կը բնակին քաղաքիս 70—80 տուն հայ բաշաներ, որոնց անուամբ տեղն ալ Բոյի մանալի կը կոչուի: Ասոնք սովորաբար հայերէն կը խօսին. ժամաւէր են և երկիւղած: Ունին նաեւ յատուկ լեզու մը հայերէնով խառն: Հայ Բաշաներ վերնագրի ներքեւ փափագողք կրնան գտնել ասոնց մանրամասն նկարագիրը:

Համանուն նահանգի նկարագրութեան մէջ արդէն խօսեցանք բանուկ վաճառականութեան և բերքերու վրայ: Քաղաքին և շրջակայից մէջ կան 3500 կրպակ, շուկաներէն երկուքը միայն ծածկուած են և մնացեալք բացօթեայ են և շինութեամբ պարզ: Պանդոկներու թիւն 150ի կը հասնի. իսկ հացագործք 180—200: Կարնոյ մէջ կայ նաեւ 778 արմտեաց շտեմարան, 49 ջրաղաց, 5 կաշիի գործարան, 6 ներկարան, 7 կաւագործարան, 7 օղիի գործարան: Քաղաքիս մէջ հիւպատներ ունին Անգլիա, Գաղղիա, Իտալիա, Ռուսիա և Պարսկաստան: — Տեղւոյս սովորական արհեստներն են պղնձագործութիւն, դարբնութիւն, պայտառութիւն զինագործութիւն, ոսկերչութիւն, դերձակութիւն, կոշկակարութիւն, թամբագործութիւն, հիւանութիւն, ոստայնանկութիւն, ներկարարութիւն, սև սաթի շինութիւն, մոմաշինութիւն և այլն: Յիշեալ արհեստներէն շատերը ունին իրենց տեսակները. պղնձագործութեան արհեստն շատ զարգացեալ է և կրնայ Պոլս

այ հետ մըցիլ: Հայր կը զբաղին զխառն-
բարար վաճառականութեամբ և արհեստ-
ներով, նոյնպէս նաև Յոյնը և Պարսիկը.
Մանստականը կը պարապին նպարավա-
ճառութեամբ. կան իրենց մէջ բաւական
թուով թամբագործ, մսավաճառ, խաղա-
ղորդ. ասոնք կ'ապրին նոյնպէս անշարժ
կալուածոց եկամուտներով և կառավարա-
կան զանազան պաշտօններով: — Ստորգր.
Հին Հայտ. 27-34: Նշմարք Հայկականը,
7-12: Ճանապարհ. ի Բաբելոն, 175-210:
Տեղր. ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, 71-82:
Եկարացրական ուղեւորութիւն, Գ. 136-
156: Վ. Քիւնե, Ա. 132-193: Եւ այլն:
ԿԱՐԿԱԺԱՆ. — Հայաբնակ գիւղ Աւ-
ջախի խաչին գաւառի. հիմնուած է Ղայի-
բալու և խանքեանդու միջև բարձր գիր-
քով: Հողն անջրդի, խճային և նուազ
արդիւնաբեր: Բերքերն են՝ ցորեն, գարի,
խաշխաշ, հաճար և կորեկ. պատուական

է վարունկն: Ունի 61 տուն, 405 հոգի:
Եկեղեցին կը կոչուի Ամենափրկիլ: Հաւա-
նօրէն սա լինելու է Սիւնեաց հին ցուցակի
մէջ յիշուած Աղահէճը գաւառի Կարկասան
գիւղը:

ԿԱՐԿԱՋ, ԿԱՐԿԱՋԱՆ կամ ԳԱՐԱՆԿԱ.
— Վտակ Այրարատայ Շիրակ գաւառի
արեւելեան մասին մէջ, որ միանալով ու-
րիշ գետակի մը հետ կը թափի յԱխու-
րեան:

ԿԱՐԿԱՌ. — Նշանաւոր գաւառակ, Վա-
նէն 24 ժամու ճանապարհ հեռի, Մոկաց
և Կարճկանի մէջ տեղ: Արեւելքէն արեւ-
մուտք ձգուած անձաւուտ, անտառուտ օ-
ձապտոյտ, երկայն ու նեղ լեռնաձոր մ'է.
կը սկսի Յաղթայ լեռին ստորոտէն և կը
վերջանայ մինչև Խիզանի բերանը: Մէջ-
տեղէն կ'անցնի Տիգրիսի մէկ օժանդակն,
որուն ալն է Յաղթայ լեռին ստորոտը:
Գետոյն երկու կողմէն մեծաւ մասամբ

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԿԱՐԿԱՌ ԳԱՒԱՌԱԿԻ

ՀԱՅԱՐԵՍԱԿ ԳԻՒՂԵՐՈՒ

ՎԵՐԻՆ ԿԱՐԿԱՌ

ՎԱՐԻ ԿԱՐԿԱՌ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՒՂԻՑ		Տ Ո Ւ Ն		ԱՆՈՒԱՆՔ ԳԻՒՂԻՑ		Տ Ո Ւ Ն	
		1858	1896			1858	1896
1	Աղու, Յաղու	12	12	1	Սմպոն	?	18
2	Թացու	33	45	2	Չախող	4	6
3	Եղեգիս	48	60	3	Ծոկու	27	32
4	Բերկրի	29	19	4	Տափ	3	7
5	Աւրս, Հաւրս	10	8	5	Խորրտենց	22	27
6	Խնձորուտ	18	25	6	Մղկանց, Մճկանց	8	14
7	Հարկենց. Յարկենց	20	32	7	Միւլք, Մուլք	5	5
8	Հերքիւրկին	?	18	8	Կիճի, Գիճի	7	12
9	Չկոր, Ծրկոր	12	13	9	Արկենց	9	15
10	Որիգ	20	22	10	Յաղթ	20	30

քուրդ և հայ գիւղերը կը տարածուին: Հայ գիւղերու վիճակագիրն կը գնենք առանձին: Հայք ընդհանրապէս աղքատ են և դպրոցներէն զուրկ:

ԿԱՐԿԱՌ ԿԱՄ ԳԵԱՌԳԵԱՌ. — Հարկը տունէ աւելի բնակիչ ունեցող հայաբնակ գիւղ Տփղիսու Լոռի գաւառի: Կը գտնուի Գվալ լեռան հիւսիսային կողմը, Լոռի արգաւանդ հովիտներուն միոյն մէջ, որ տեղ բնութիւնը շոյալարար թափեր է իր առատ բարիքները, զարդարեր է հոտաւէտ ծաղիկներով, կանանչ մարգագետիններով, սաղարթախիտ ծառերով և հիանալի պարտէզներով: Ունի առողջարար օդ, պաղ աղբիւրներ և կարմրախայտ ձկներով լի վտակներ: Գիւղը շատ մօտէն շրջապատուած է անտառախիտ և շղթայակալ լեռներով: Իրեն հիւսիսային քամակի վերայ բազմած է Ս. Յովնանէս բարձրագագաթ և ժայռոտ բլուրը, որը՝ ինչպէս կը վկայեն գագաթը գտնուած շինութեանց հետքերը, ժամանակ մը իրրեւ ամբողջ ծառայեր է Լոռի բնակիչներուն: Ասոր հանդէպ երեք վերստ հեռու դէպի արեւելք կը գտնուի աւելի բարձր բլուր մը, այս ալ Ս. Սարգսի ուխտատեղին է: Կարեւորի Հայք ունին եկեղեցի և վարժարան: Տեղւոյս Հայք երկրագործութենէ զատ, ոմանք հիւանդութիւն կ'ընեն, ոմանք դարբնութիւն, մանրավաճառութիւն, սայլապանութիւն, և այլն: Տուները ընդհանրապէս խեղճ կերպով շինուած ստորերկրեայ խրճիթներու կերպարանք ունին. թէ և կան քանի մը աչքի ընկնող շէնքեր, սակայն անոնք ալ անճաշակ և տձե են: — Մշակ, Ը. 123:

ԿԱՐԿԱՌ ԿԱՄ ԿԵՐԿԵՐ. — Գիւղ Մալաթիոյ Գեալթէ գաւառակի, յարեւելակողմն Հիւսնի Մանսուրի: Գիւղս կեդրոն է գաւառակին, որուն գիւղերուն մէջ կան իբր 100 տուն քրդախօս Հայք: Սեփհա կան հողի տէր չեն և իբր մշակ կ'աշխատին և միշտ աղքատ ու կարօտ են: Գիւղիս մէջ կայ հայկական հին աւեր եկեղեցի մը:

ԿԱՐԿԱՍԱՆ. Տես ԱՂԱՀԷՃՔ և ԿԱՐԿԱՌ:

ԿԱՐԿԻՆԵԱՆՔ. — Կը յիշուի այս ա-

նուամբ տեղ մը, Վասպուրականի Կուղա. նովիտ գաւառի մէջ:

ԿԱՐՃԱՌԱՆ ԿԱՄ ԿԱՐՃԱՎԱՆ. — Գիւղ Սիւնեաց Արեւիք գաւառի մէջ: Սահմանակից է Որդուատայ. գեղեցիկ և այգեւէտ են սահմանները և անուանի է փրփրոտ գիւնին, ունի նաեւ Կապարի հանքը: Պատմութեան մէջ Կարճաւան կը յիշուի ժ. դ. րու սկիզբը, երբ Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորը, Տաթևի եկեղեցւոյն նաւակատեաց հանդիսին եկած ատեն, ըստ պատմչին, Տաթևի նուիրեց «զմեծ աւանն Կարճուան, յԱրեւիք գաւառի ի Մեղրաձորի, ընդ գնոյ ստացեալ»: Կարեւոր և ամուր տեղերէն մին էր նաեւ Սիւնեաց թագաւորներու օրով, որոնց ձեռքը ֆեախ նաեւ Կապանին առնուելէն վերջ, բայց հուսկ ուրեմն ուրիշ բերդերու հետ նուաճուեցաւ ալազգիներէն: Բնակիչք ամբողջ հայ են 500 հոգի. ունին Ս. Աստուածածնի նուիրուած եկեղեցի մը: — Աւանէս իբր երկու մղոն հեռու, դէպի արեւմտեան հարաւ կը գտնուի Կարճաւանու Սուրբ ուխտն կոչուածը, կամ Ս. Ստեփաննոս վանքը: Այս վանքէն էր Եւսոյի վարդապետը՝ Մովսէս Կաթողիկոսի աշակերտը, որ շինեց և առաջնորդ եղաւ Երընջակու Ս. Կարապետի վանաց:

ԿԱՐՃԿԱՆ. — Գաւառակ Վանայ կուսակալութեան ներքեւ, 18 ժամ հեռու, ի հնունդ կը կազմէր Ռշտունեաց գաւառի արեւմտեան մասը: Սահմանքն են հիւսիսէն՝ Վանայ ծով, հարաւէն՝ Տատկոյ և Խիզնայ մասունք, արեւելքէն՝ Ռշտունիք և Կիւզէլ-Տէրէ ու Ռահվա: Երկիրն ընդհանրապէս լեռնային է ու խիտ և ընդարձակ անտառներով լի, ուր կը գտնուին գայլ, արջ, խոզ, աղուէս, այծեամն և այլ տեսակ վայրի կենդանիք: Թոռչուններէն կան՝ արագիլ, որոր, արծիւ (ցիւ), սագ, կոռնկ, կաքաւ, ագռաւ, աղաւնի, սոխակ, դեղձանիկ, և այլն: Կարճկան ունի պատուական կլիմայ և անուշ ու առատ ջուր: Հողային ընդարձակութիւնն այնչափ մեծ չէ, սակայն եղածն արգասաբեր է և առհասարակ նշանաւոր է խոտաւէտութեամբն: Ունի արծաթի, պղնձի և կապարի անգործ

հանքեր: Անտառներու մէջ կանոնաւոր և զործածելի ծառերու տեսակներն են Արտառն, որ հարիւրաւոր տարիներ կը դիմանայ առանց փտտելու և ուտիչներէ փնաւտելու: ասոր տերեւները բարակ կըլոր բոյսի պէս են և դափնիի նման մշտադալար: Կաղնի, որ կը ծառայէ ածուխ շինելու և վառելիքի: Կաղաճախ, յորմէ կը պատարաստեն տներու շինութեանց գերաններ և մարդակներ: Պտղատու ծառեր հազուադիւս են, իսկ ընկուզենիք խիստ շատ ամեն կողմ: կը գտնուին նաև գիտորի ծառեր, բայց այնչափ նշանաւոր չեն: Կարճկանի բերրի և գեղեցիկ դաշտի տարածութիւնն է հիւսիսէն հարաւ 2¹/₂ ժամ, արեւելքէն արեւմուտք 1 ժամ: Համայնուն Կարճկանի զետեւ երբ կը յորդէ գարնան սկիզբէն Գոմա, Եղեգիս և Փեկանց գիւղերու հողերու մեծամասնութիւնը կը կոխէ շատ տարիներ իւր մակընթացութեամբ, և այսպէս մինչ մայիսի վերջը այդ հողերը բոռնելէ ետքը՝ հետզհետէ Կարճկանի դաշտի հիւսիսակողմէն, Բզնունեաց ծովին ու այս դաշտին մէջ անջրպետ կանգնող լեռան ստորոտէն, գրեթէ 1 ժամու ճանապարհ երկարութեամբ բացուած ստորերկրեայ ջրանցքէն ահագոյն շառաւիմամբ Վանայ ծովը կը թափի, մեծ պարարտութիւն թողլով երկրին, երբ արդէն երկրագործը այդ գետոյն օժանդակ ձեւերն իրենց արտօրէից զործածել կը սկսին, ու գետը իւր յորդութենէն կը սկսի նուազիլ:

Կարճկան գաւառակը հայ և քուրդ գիւղերէ կը բաղկանայ: Հայ գիւղօրէից իւրաքանչիւր բնակութեանց միջին թիւը 25 կրնայ համարուիլ: Ամենքն ալ ունին իրենց եկեղեցիները՝ հաստատուն կալուածներով: սակայն ընդհանրապէս դպրոցէ զուրկ են: Կարճկանի ժողովուրդը մեծագոյն մասամբ խաչնարուծութեամբ և երկրագործութեամբ կը զբաղի, փոքր մաս մ'ալ կը պարապի կօշկակարութեամբ: կօշիկներն խիստ անճոռնի են, որոնց տակը ալ մեն տեղ կը գամեն ձիու պայտի բեւեռք: կը շինեն նաև ուրիշ տեսակ մը ոտքի ալ ման, զոր իրենք կ'անուանեն չարոխ, որ արեւի կը նմանի, զոր կը պատրաստեն

հետեւեալ եղանակաւ: Չարուխի տակի կողմն թանձր թաղիք է, վրան ամեն տեղ կը պատեն տեսակ մը կլորագլուխ բեւեռներով՝ զորս տեղացիք կը շինեն. շրջապատն կանեփէ զործուած. կը գտնուին երկու օխայէ աւելի ծանր կօշիկ ու չարուխ: Ստիպուած են այդ տեսակ կօշիկներ զործածել, տեղոյն բնութեան լեռնային վիճակին պատճառաւ, որոյ վրայ ուրիշ տեսակ կօշիկներով չէ կարելի քալել:

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Գ Ի Ր

ԿԱՐՃԿԱՆ ԳԱԽԱՌԱԿԻ ՀԱՅԱՐԵՆԱԿ

Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ո Ւ

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ք Գ Ի Ի Ղ Ի Յ	Տուն
Պաշուանք	25
Խնձորգին	30
Ծափոր, Ծապուր	18
Կաւառվանիկ	15
Ուսունց	10
Խարչիթ	30
Սորբ	62
Օղվանց	60
Վանիկ	35
Կենդրանց	55
Փեկանց	10
Եղեգիս, Կէօլլիւ	90
Գոմա	40
Մրորս	10
Կանաու, Կանդու	15
Փրիւտս	20
Կութ	60
Ստուս, Հստուս	14
Ջընտան	12
Ուրանց	110
Կանճաոս	20
Խումս	35
Կառֆ, Կարփ	25
Սմպոն	30
Հահեկանց	15
Ուրէնտուս	28
Աւանց	25

Կարճկան վաճառքի գլխաւոր ներածութիւն չունի, իսկ արտածութիւն ունի հարիւրաւոր պարարտ ոչխարներու՝ մեծամեծ դմակներով ծանրացած: Իրենց հօտերու մէջ, զոր կտիր կ'անուանեն, կը

գտնուին երբեմն այնպիսի ոչխարներ, որոց իւրաքանչիւրի դմակն 10-15 օխայի կշիռ ունի, զոր ոչխարը շատ անգամ չբարենալով քաշել, ետեւէն դմակատար սայլակներ կը կապեն: Նոյնպէս Կարճկանէն վաճառքի կը տանին ի վան և ի Բաղէշ պատուական իւղ, որուն ազնուութիւնը վաճառողն գնողին ցոյց տալու համար չորի պէս խմէ կ'ըսէ, երբ իւղի համն նայելով գոհ չի լինիր: Կը վաճառեն նաև պանիր, մեղր և մեծ քանակութեամբ ըն-

հատ գոյնզգոյն թաշկինակներ կը փաթթեն իրարու վրայ իրենց յատուկ ճաշակաւ: Կը հագնին տեսակ մը շապիկ որոյ թեւոց ճոթերու երկայնութիւնը գետին կը քսուի, այդ շապիկին վրայ գոյնզգոյն ծաղիկներ բանելով կ'անուանեն չերոյի շապիկ, որ շատ յարգի է իրենց մէջ: Կարճ կանի վաճառահանութեան գլխաւոր նաւահանգիստն է Գատուան, ունի նաև Սորը, Խնծորիկ և այլ փոքր նաւահանգիստներ: Գատուակիս հայաբնակ, զիւղերու ընդ-

114. Կարճկանի եղեգիս գիւղը:

կոյզ: Իբրև շտեմարան, առատ փայտ ու ածուխ կը մատակարարէ վանայ և Բաղիշոյ: Կարճկանի հայ բնակիչք առ հասարակ են բարձրահասակ, պարթեւադէմ, լայնալանջ, կտրիճ, ուժեղ, զօրաւոր և միանգամայն հռչակաւոր նշանառու: Քաջութեամբ և ինքնապաշտպանութեամբ եւ նշանաւոր են Կարճկանցիք: Տարագանին տարօրինակ է և աւելի քրդական. գլուխին կը դնեն զառան բրդէ շինուած կոնաձեւ թանձր զգակ մը, զոր իրենք քօթօգ կ'անուանեն և որուն վրայ 10-15

հանուր վիճակագիրն մեզ չհասնելով, առանձին կը դնենք միայն 1895ին հրատարակուած մասնական վիճակագիրն: Գաւառակիս զրեթէ ամեն կողմը կան հնութեանց հետքեր ու նշաններ. ինչպէս՝ աւերեալ բերդեր, եկեղեցիներ, վանքեր, և այլն: Գաւառակիս կեդրոնական Եղեգիս կամ Կէօլլիս գիւղի մէջ կայ երկյարկ դպրոց մը, ուր կը դիմեն ուսանելու նաև մեր ձակայ զիւղերէն: — Նկարագրական ուղևոր. Ա, 97-101: Համով հոտով, 91-93:

ԿԱՐՄԱՆՆԻ. — Գիւղ Աղուանից Կո-
կիսոն գաւառի: Օղն և Կլիման բարե-
խառն, ջուրն ախորժելի և թեթեւ, երկի-
ւր արդիւնաւէտ: Բնակիչք գաղթած են
թէհրանի Լար գիւղէն 1832 ին: Եկեղե-
ցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի: Տե-
ղական ընդեղէն բերքերէ զատ ունի նաև
տանձ, խնձոր, դամոն, սալոր, թուզ, սեր-
կելի, ընկոյզ և մետաքսի բոժոժ: Բնա-
կիչք 228 հոգի են, բաժնուած 48 տան:
Գիւղս ունի հին հանգստարան մը, որուն
գերեզմանաքարերու վրայ կան խիստ հե-
տաքրքրական քանդակներ և կիսեղծ ար-
ձանագրութիւններ:

ԿԱՐՄԻ ԱՂԵԻԻ. — Այս անուամբ
վերին ու Ներքին կրկին գիւղեր կան Ար-
ցախի Քուստի գաւառի մէջ: Թուրքերէն
կը կոչուի Դզըլ Բաշաղ: Ներքին Կարմիր
Աղբիւրի բնակիչները 1887ին փոխադր-
ուեւ են վերին Կարմիր Աղբիւր գիւղը,
որը շինուած է սարահարթի մը վրայ,
Կորաշէնի արեւմտեան կողմը: Հողն մի-
ջակ բարեբեր է. պատուական օղն, կլի-
ման և ջուրը: Եկեղեցին՝ Ս. Յովնանէս
փայտածածկ է. ունի արձանագրութիւն.
շինողն կը թուի ըլլալ Յովհաննէս Խորա-
նաշատի եպիսկոպոսը: Բնակիչք 1096
հոգի են, բաժնուած 105 տան: — Տես
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԿԱՐՄԻ ԱՂԵԻԻ. — Գետակ Սիւնեաց
Սողք գաւառի մէջ. կը թափի Սողից կամ
Մեղրէ գետոյն մէջ:

ԿԱՐՄԻ ԳԵՏ. — Վասպուրականի
ճուաղոտ գաւառի մէջ, որ կը խառնուի
Երասխայ հետ: Գետոյս մօտ շինուած էր
Մատթիան աւանը:

ԿԱՐՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. — Այս անուամբ
գիւղ մը կը յիշուի Սիւնեաց Ճահուկ գա-
ւառի մէջ, որ Տաթևու վանաց աթոռոյն
12 բնոն կամ չափ հարկ կու տար:

ԿԱՐՄԻ, ԿԵՐՄԻ կամ ԿԱՐՄԱԿ. —
Քաղաքական Կեսարիոյ արեւմտեան կողմը
մէկ ժամու ճանապարհ հեռու. ունի հայ,
յոյն և թուրք բնակիչներ: Հայք 120
տուն են, Յոյնք 450 տուն, իսկ թուրքք
330: Գիւղաքաղաքս երեք կողմէն այգես-
տաններով շրջապատեալ ձորակի մը մէջ

Բնաշխ. Բառարան Բ.

է: Օղը քաջառողջ և հողն արգասաւոր.
կրնայ ամէն տեսակ բանջարեղէններ ու
միրգեր յառաջ բերել. գլխաւոր բերքերն
են ցորեն, ոսպ, գարի, հաճար, սիսեռ,
լուրիա և այլն: Հին աշխարհագէտք մեծ
գովեստով կը խօսին գիւղաքաղաքիս գիր-
քին վրայ, փոքր Եզրպոտս յորջորջելով
զայն: Բնակչաց ոմանք դերձակ, հիւսն
ու որմնագիր են, իսկ մեծ մասն՝ երկրա-
գործ. կանանց ալ մէկ մասը՝ ասեղնա-
գործ են, և մէկ մասն՝ գորգագործ ու
կապերտագործ: Հայք՝ հաւանականօրէն
գաղթած են, ըստ ոմանց՝ Կարնէն, ըստ
այլոց՝ Ֆոնուզէն: Ունին հոյակապ գմբէ-
թազարդ եկեղեցի մը՝ Ս. Ստեփանոս ա-
նունով. հին եկեղեցին՝ որ Ս. Աստուա-
ծածին կը կոչուէր, 1858ին այրեցաւ և
վերանորոգելով նուիրեցին Ս. Ստեփա-
նոսի. գաւթին մէջ կան 3 ջրհոր և շուր-
ջը 2 բուրաստան. այդ բուրաստանաց մէջ
150ի չափ նշանաւոր Հայոց շիրիմներ կը
գտնուին: Հայք ունին Պարթեւեան երկսեռ
վարժարանը՝ եկեղեցւոյն կից, 1823ին
կառուցուած, 70 մանչ և 30 աղջիկ ա-
շակերտներով: Այս վարժարանը թէ և բա-
ւական համբաւեալ շրջաններ բոլորած է,
բայց ներկայիս անկեալ վիճակի մէջ է.
ունի թանգարան մը 350 կտոր գրքերով
և քանի մը ձեռագիրներով: Կեսարիոյ և
Թաւատու նման քաղաքականիս շէնքերը
շինուած են մաքուր քարերով, որովհետև
կակուղ քարեր և քարակոփներ շատ կան:

ԿԱՐՄԻ ԼԵԱՌՆ. — Կը յիշուի Լեռ-
նային Կիլիկիոյ մէջ. որուն վրայ ժամա-
նակաւ կար նաև վանք:

ԿԱՐՄԻ ԽԱՉԵՐ. — Հին վաղաւեր ա-
նուն գիւղատեղւոյն վրայ այս անուամբ
գիւղ մը հաստատուեցաւ 1890ին՝ Քեօլաղը-
ռանէն 15 տուն Հայեր փոխադրուելով: Կը
գտնուի Քեօլաղոսն գիւղէն 4-5 վերստ հե-
ռու, հարաւ արեւելեան կողմը. ունի հին
եկեղեցի մը երկու խորաններով: Եկեղեց-
ւոյն շուրջը կան գեղեցիկ քանդակներով
խաչքարեր և գերեզմանաքարեր, որոց ու-
մանց վրայ կ'երեւին արձանագրութիւն-
ներ: Այս տեղ կան նաև կարմրագոյն քա-
րէ շինուած խաչքարեր, և այս պատճա-

ուս գիւղս ստացեր է Կարմիր Խաչեր ա-
նունը:

ԿԱՐՄԻՐ ՇԷՆ. Տես ԳեղԱրթոնի:

ԿԱՐՄԻՐ ՍԱՐՈՒԿ. — Այս անուամբ
տեղ մը կը յիշուի Չորրորդ Հայոց մէջ,
Չմշկածագ քաղաքի մօտ:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ. Կամ ԿԱՐՄՐՈՒ Ս. ԱՍ-
ՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ. — Հին պատմական
վանքս կը գտնուի Կարինէն 4 ժամու ճա-
նապարհ հեռու դէպ ի արեւմտեան հիւսիս
Հինձք գիւղի մօտ, գրեթէ Քառփոր և Խա-
չափայտ լեռնաշղթայից ստորոտը: Բոս
պատմութեան և աւանդութեան Մեծն Ներ-
սէս Պարթեւ Հայրապետն՝ երբ կաթողի-
կոս ձեռնադրուած՝ Կեսարիայէն կը դառ-

նի լուսաւորութեան գլխաւոր դպրիվանք
ըլլալով հանդերձ, իւր մէջ ունեցած է
որբանոց, անկեւանոց և ուրկանոց: Տա-
ճարին հին ու բիւզանդական ոճով հաս-
տահիմն ու ամրակուռ շէնքը ցոյց կու տայ,
թէ հազարաւոր տարիներ կրցած է դի-
մադրել հոսանուտ ժամանակի աւերմանց
և անվնաս գալ հասնիլ մինչև մեր օրերն:
Բարձր ու զոթածեւ կաթողիկէն կամ զըմ-
բէթը 1 1/2 ժամու ճանապարհ հեռու-
րութենէ կը նշմարուի. իբրեւ թա-
գուհի փառապան՝ վեհաշուք նստած է
Հինձք գիւղի մերձակայ լեռանց մէկ կո-
ղին վրայ. իւր ստորոտն կ'իյնան ամբողջ
Կարնոյ քաղաքը և դաշտին բոլոր գիւ-

ղերը: Մենաստանին
ճիշդ արեւելեան կեդ-
րոնն է տաճարն, որոյ
խաչկալն կամ սե-
ղանն՝ մեր նախնաց
արհեստական ճարտա-
րապետութեան ընտիր
ու գեղեցիկ զրուագնե-
րով զարդարուած է:
Սեղանին աջակողմն
յատուկ պատուանդա-
նի մը վրայ դրուած կը
մնայ շատ հին ու նուի-
րական պատկերն Ոս-
տուածամօր. պատկե-
րին մակերեսն քառ-
կուսի ու տողաշար ա-

115. Կարմիր վանք:

նար իւր աթոռը, հոս իրեն կ'երեւի Ս.
Աստուածածին Կարմիր ձորձով և կը հրա-
մայէ յանուն Աստուածամօր վկայարան
մը կառուցանել այս տեղ. և Ս. Հայրա-
պետն ալ անձամբ հիմնարկելով կը կա-
ռուցանէ Կարմիր Ս. Աստուածածնի տա-
ճարն ու մենաստանը. իսկ շինութեան
վերահսկողութիւնը կը յանձնէ Խաղ սար-
կաւագին, որուն համար կ'ըսուի, թէ Կար-
նեցի է: Պատմական ու վաւերական շատ
վկայութիւններ կը հաստատեն, թէ այս
մեծաշէն ու հոյակապ վանքը կառուցեալ
է Դրո գարու սկիզբները և առաջին վա-
նահայր եղած է Խաղ եպիսկոպոսը: Նախ-
նական ժամանակաց մէջ լեզուի ու կրօ-

պակիով պատեալ է. երբ ի հեռուստ նկա-
տուի՝ ցոյց կու տայ Տիրամայր Ս. Կոյսն՝
Յիսուս որդին գիրկն. երբ մերձենանք՝
տեսարանը կը փոխուի ի Խաչելութիւն
Փրկչին. երբ աջկողմէն խոտորնակի դի-
տենք՝ կը տեսնենք Յարութեան խորհուրդն,
և երբ դիտենք ձախ կողմէն՝ որոշ կը տես-
նուի Զիթենեաց լեռնէն Քրիստոսի Համ-
բարձուը: Մենաստանիս գաւթին մէջ կայ
շատ ընտիր քաղցրահամ և պաղ ջրոյ
աղբիւր մը: Ունի ուխտաւորներու համար
երեսնի չափ սենեակ, որոց մեծ մասն
նորոգել կամ ի նորոյ շինել տուած է Տ.
Կորնու վարդապետ: Վանքս ունի ընդար-
ձակ ախոռ և արմտեաց շտեմարան: Հին

ատենները մինչև 1828, շատ հարուստ, չէն ու հասութից տէր է եղեր, ըստ նկարագրութեան ծերոց՝ 1828ի գաղթականութեան օրերէն յառաջ իբր 7-800 արտավար տեղ՝ Սուլթաններէ քափուներով առանձնաշնորհեալ. պախրէից ու զուարաց բազմաթիւ հօտեր, եկեղեցական արծաթ ու ոսկի շատ անօթներ ու սպասներ, ինչպէս նաև դրամ, բայց ամենն առեր տալեր են այդ գաղթականութեան ատեն։ Այժմ ունի 10-15 կտոր մշակելի հողեր և 2-3 մարգագետին։

Ըստ աւանդութեան, Հայկական գրական ոսկեդարուն մէջ, Մովսէս Խորենա-

ցած է շատ տարիներ։ Իսկ Մեծն Մխիթար Աբբայ, Մակար եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, Կարնէն եկած է վանքս, ուր տասնեւհինգ պատանիներու քահանայութեան պատրաստելու զժուարին պաշտօնը իրեն յանձնուեցաւ վանահօր կողմէն և ուր Մխիթար՝ հմուտ դաստիարակի առաջին փորձը տուաւ։ Տարիէ մը աւելի Կարմիր վանք մնաց Մխիթար, և իւր առաքինի վարուց և իմաստութեան համար, 1699 թուին, նոյն վանքի մէջ մեծ հանդիսով վարդապետական գաւազան ընդունեցաւ, առաջնորդին և այլոց բուռն յորդորներէն ստիպուած։ — 1828ի գաղ-

116. Կարմիր վանքի մերքին տեսարանը։

թականութենէն յառաջ, վանքս տակաւին ունի եղեր կանոնաւոր ու բարեկարգ միաբանութիւն. 24-26 միաբանը կարգաւ ու պարբերաբար շրջագայելով թեմական զիւղերն ու գաւառները, ժողովրդեան հոգեւոր պէտքը կը հոգան և վանքի պտղիներն կը հաւաքեն եղեր։ Մինչև 1828ի գաղթականութիւնը, մերձաւոր ու հեռաւոր թեմականներէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կու գան եղեր, Օլթիէ, Նարմանէ, Սպերէ, Թորդումէ, Արտահանէ, Արտանուշէ, Արզուինէ, Շաւշէթէ և ուրիշ տեղերէ։ 1860էն ի վեր

հոգարարձու մարմնոյ մը միջոցաւ կը կառավարուի վանքս։ Վերջին տիւրը դէպքերէն յետոյ, վանացս մէջ հաստատած են ազգային որբանոց մը՝ 100 աշակերտներով և 2 ուսուցիչներով։ — Կարմիր վանքի արեւելեան կողմը ¹/₄ ժամ հեռու, հովտի մը մէջ Հռիփսիմէ անուն ուխտատեղի մը կայ, որուն սառնորակ աղբիւրակի շուրջը հնագոյն մատուռներու աւերակներ ու խաչքարերով գերեզմաններ կան։ Չորակի մէջ բարձրացած քարաժայռերու միջի անմատչելի քարայրներն՝ երբեմն Ս. Հռիփսիմեանց ապաստանարան եղած են, և այս պատճառաւ Հռիփսիմէ կը կոչուի ձորակը։

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ, — Զմշկածագու Ագա-

ցի և իր ընկերները՝ Թարգմանիչ Հարը, Աթէնքէ ու Աղեքսանդրիայէ դառնալնուն, նախ կ'այցելեն այս վանքը, հոս կը մնան շարաթներով, ամիսներով, և իրենց կարգ մը իմաստասիրական ու աստուածաբանական ճառերն կը զբեն։ Վանքիս մէջ շատ տարիներ մնացած, սնած, ուսումնասնած և զարգացած են մեր եկեղեցւոյ մատենագրաց ու վարդապետաց շատերը, ինչպէս Գրիգոր Վկայասէր, Գրիգոր Մագիստրոս, Օհան Օձնեցի, Անանիա Շիրակացի, Խոսրով Անձեւացի, Գրիգոր Նարեկացի, Արիստակէս Լաստիվերտցի և ուրիշ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ։ Պետրոս Գետազարծ Հայրապետն ալ մնա-

բակ գիւղի մօտ կը գտնուի կիսակործան վանքս, բարձրաւանդակի մը վրայ շինուած: Այսպէս կոչուած է հողին և քարերուն կարմիր գոյն ունենալուն պատճառաւ: Վանքիս ընդարձակ և բերրի հողերու տիրած են օտարներ: Տաճարը՝ ուրոյ տեղը միայն յայտնի է և քովի մատրան մը երեք որմերն և մէկ կամարն միայն կը տեսնուի, Ս. Նշանի անուամբ կառուցուած է եղեր: Կը նշմարուին յիշատակարանաց մնացորդներ: 1880էն առաջ 40 հազար դահեկանի հանգանակութեամբ և ժողովրդեան աշխատութեամբ, Խարբերդի Ղուլայ վանքի առաջնորդ Գէորգ վարդապետը, վանքիս շուրջը պարիսպ շինած է և երկու մեծ սենեակներ, ընդարձակ ախոռ մը և մարագ մը: Վանքիս գրեթէ ու գոյքերը կը պահուին քաղաքին մէջ:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ կամ ԲԱՍԵՆՈՅ ՎԱՆՔ.

— Այրարատայ Բասեն գաւառի մէջ Հասանկլայի հիւսիսային և Եփրանեաց լեռան արեւելակողմը կը գտնուի վանքս, որ նուիրուած է Ս. Աստուածածնի և կառուցուած է, կ'ըսուի, Գրիգոր Մագիստրոսէն: Ունի փոքրիկ եկեղեցի մը, որուն գմբէթը այժմ խախտած է: Հոս է Մագիստրոսի գերեզմանը, եկեղեցւոյն դռան մօտ: Երբեմն երբեմն կաթողիկոսներ փախչելով թշնամիներէ վանքս ապաստանած են, և երկու անգամ աստ կատարուած է մեռոնի օրհնութիւն: Հոս թաղուած են նաեւ երկու կաթողիկոսներ: Ժ. դարու մէջ այս վանքիս մէջ ժամանակ մը բնակեցաւ նաեւ Մեծն Միսիթար Աբրայ: Խիստ գեղեցիկ է վանքիս զիւրքը, շուրջը ունենալով ընդարձակ դաշտը, որուն վրայ չերեւիր բնաժառ կամ թուփ, ուր կ'երեւին ոլորտապտոյտ գետակներու Երասխայ հետ խառնուելը, որոնք յատուկ գեղ մը և կենդանութիւն կու տան դալարագեղ դաշտավայրին: Անցեալ դարու սկիզբը տակաւին չէն վիճակ ունէր վանքս և իբրեւ թեմ ունէր 300ի չափ գիւղեր: Այժմ վանքս կը գտնուի վանահօր մը ձեռքը, որ կը հսկէ անոր եկամուտներուն վրայ, որոնք մեծ բան մը չեն: Վանքէս $\frac{1}{4}$ ժամ հեռու ապստամ քաղէ մը բաւական քանա-

կութեամբ հանքային թթու ջուր մը գոյրս կու գայ, յորմէ կը խմեն կողմանցս բնակիչք առողջութեան համար. այս ջուրն է անշուշտ հին պատմութեան մէջ յիշուած Գարիւնից ջերմուկը:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ. — Վասպուրականի Տոսպ գաւառի Ալիւր գիւղի արեւմտակողմ մը կը գտնուի այս անուամբ աւերակ մը: Մօտը կան նաեւ արձանագրութիւններ ու նեցող խաչքարեր:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ. — Մանազկերտի արեւմտեան հարաւակողմը գրեթէ ժամ մը հեռու կը գտնուի այսպէս կոչուած տեղ մը, ուր 2-3 աւերակ եկեղեցիներու մնացորդներ կը տեսնուին, որոնք իբր ուխտատեղի կը ծառայեն այս կողմի հայ գիւղացւոց: Կարմիր վանքէն քիչ մը հեռու ահագին քար մը կայ, 2 մետր երկայն և $1\frac{1}{2}$ մետր լայն, զոր Հայր՝ սեղանի քար կ'անուանեն և Գուրգը կեալի քարը (կոտալաշտի քար), որ կը կարծուի ըլլալ կուռքի մը պատուանդան մըր նախնեաց կոտալաշտութեան ժամանակէն մնացած:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ. Տես ԱՍՏԱՊԱՏ, ԳՊՐԵՎԱՆՔ, ԵՐԻՅՈՒ ՎԱՆՔ, ՎԱՂԱՆԳԻՆ:

ԿԱՐՄԻՐ ՔԱՐ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԿԱՐՄԻՐ ՔԷՆՏ. Տես ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔ:

ԿԱՐՄԻՐՔ. — Հայաբնակ գիւղ կարնոյ գաւառի, Սպերու հիւսիսակողմը և Ճորոխ գետոյն աջ կողմը: Ունի 150 տուն բնակիչ, բոլորն ալ հայ կաթողիկ, 580 հօգիէն աւելի: Ունի երկու եկեղեցի, մին՝ Ս. Հայր Բովսեփ և միւսն՝ Ս. Աստուածածին: Գիւղէն՝ դուրս բլուրներու վրայ կան մատուռներ, մին՝ Սրբոսկի Էդիսաբեր, շատ հին և բաւական մեծ է. միւսներն են՝ Ս. Յովնանեկ, Ս. Գեորգ, Ս. Տիրուհի Կոյս և Ս. Սարգիս: Ուխտաւորներ կը գիւմեն այս սրբանուէր մատուռները, Ս. Պատարագ մատուցանել կու տան և յետոյ ուլ կամ հորթ կը մորթեն: Գիւղիս բնակիչք Ճորոխի մօտ ունին Ունաղ աւանտով այգիներ, աշնան քաղողին բոլոր կ'երթան երկու երեք ամսով կը կենան, բաւական զինի և քանի մը տեսակ պտուղներ կը տանին ի գիւղ, երկրագոր-

ծովիցն ալ կ'ընեն. կը ցանեն ցորեն, գարի, աշորայ, սակայն երկիրն քիչ լինելով, այս բերքերը հազիւ 5-6 ամիս կը բաւէ և մնացեալն դուրսէն կը գնեն: Տեղւոյս էրիկ մարդիկ 12 տարեկանէ սկսեալ իրենց կենաց մեծ մասը Ռուսաստան հաւաքործութիւն ընելով կ'անցընեն և քանի մը տարին անգամ մը հայրենիք կը վերադառնան: 1897 տարւոյ օգոստոս 26ին յանկարծ կրակ մը ընկաւ գիւղին մէջ տեղէն, այն տաք օրերուն մէջ, երբ ամէն տան քով կալերուն մէջ որաներ դիզած

ընիկ և կէսը՝ տեղափոխուած Ղափանէն: Ունի եկեղեցի մը՝ Աննափրկիչ անուամբ: ԿԱՐՄՐԱԿ. — Ի հնուին այս անուամբ գիւղ մը կար Վանայ Ռշտունեաց գաւառի մէջ, որուն հետքը անգամ մնացած չէ ներկայիս:

ԿԱՐՄՐԱԿ. Տես ԿԱՐՄԻՐ:

ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Շապին Գարահիսարի Ածպտեր աշուն գիւղին մէջ: Հին վանքիս այժմեան վիճակը բոլորովին աննախանձելի է. իբրեւ ուխտատեղի բարեպաշտներ միշտ կը

117. Կարմրակայ Ս. Աստուածածին:

էին, անանկ որ երկու ժամուան մէջ ամբողջ գիւղը բռնկեցաւ և 4 ժամուան մէջ ամէնքը մոխրի վրայ մնացին և ոչ կտոր մը հաց կարենալով ազատել: Նոյն ձմեռը կարմիրքցիք գիւղէ գիւղ ցրուեցան և մուրալով գարուն ելան և սկսան նորէն շինել գիւղը իրենց աշխատանքով և ուրիշներով օգնութեամբ:

ԿԱՐՄՆՁԻ ԶՈՐ. Տես ԱՆԻ:

ԿԱՐՄՈՒՆՁ. Տես ԿԱՄՈՒՐՁ, ՍՈՒՔ:

ԿԱՐՄՐԱԳՈՒՃ. — Գիւղ Արցախու Դիզակ գաւառի. հիմնուած է Հատրութի հիւսիսային կողմի սարի ստորոտը, խոր ձորի մը մէջ: Բնակիչք 50 տուն են, կէսը՝

ղիմեն, իրենց խունկն ու աղօթքն նուիրելու: Ունի 100 արտավարի չափ մշակելի արտօրայք, այգի մը և ջաղացք մը:

ԿԱՐՄՐԱԿԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ. — Վասպուրականի Ռշտունեաց գաւառի մէջ, Վանայ ծովակի հարաւակողմը կը գտնուի հնադարեան վանքս: Կառուցուած է Արծրունեաց Գագիկ թագաւորէն, կոփածոյ քարերով, և ունի բարձր կաթուղիկէ և երեք խորան: Դիրքը լեռանցաւ մէջ է, կոչուած է Կարմրակայ վանք, որովհետեւ իր մէջ կը պահուի կենաց փայտի մասն մը տուփի մէջ ամփոփուած և վրան կայ կարմրագոյն ակն. կ'ըսուի նաև,

Թէ այսպէս կոչուած է իր մերձակայ կարմրակ գիւղի անուամբ: Մենաստանին շէնքը որչափ որ հինցած և անշուք է, սակայն եկեղեցին փառահեղ, գեղեցիկ և բարձր է: Դրան մօտ երկու կողմը բարձրը, որ մինչև կամարները կը հասնի՝ վանդակապատ տեղեր կան, որոնց մէջ կը կենային ու կ'աղօթէին թագաւորն և թագուհին: Գազիկ թագաւորին իբր ամարանոց կը ծառայէին ժամանակաւ վանքիս մօտ եղած շէնքերը, որոնք այժմ աւերակ

որ տեսելով որդւոյն հրաշքով անմիջապէս բժշկուիլը, վանքիս կը նուիրէ իր գութանը բոլոր սարօքը:

ԿԱՐՄՐԱՀՈՂՈՒՏ. ՏԵՍ ԲԱՂՔ:

ԿԱՐՄՐԷ կամ ԿԱՐՄՐԻ. — Գիւղ եր. զընկայի. ունի 25 տուն հայ, Ս. Գևորգ անուն եկեղեցիով ու վարժարանով: Հողագործ են:

ԿԱՐՄՐԷ կամ ԿԱՐՄՐԻ. — Գիւղ խար. բերդի. հայ բնակիչք 90 տուն են և կը զբաղին երկրագործութեամբ. կան նաև

118. Կարմիրտը:

են և ամայի: Հին ժամանակները, այս վանքս Մխանճն անապատ կը կոչուէր, և երկրին շէն եղած միջոց ունէր մինչև եւրեք հարիւր միաբան, և հռչակաւոր ու պատկառելի ուխտավայր էր Կենաց փայտի մասին համար: Գաւառ աւանէն մեծատան մը որդին մահացու հիւանդանալով, մարդ կը զրկէ և կը խնդրէ վանահօրէն որ սուրբ նշանը իր տունը բերեն տղուն բժշկութեան համար. և վանահայրը ելնելով իր բոլոր միաբաններով և սուրբ նշանով կու գան հարուստ իշխանին տունը,

այլազգիներ: Հայք ունին Ս. Թորոս անուամբ եկեղեցի մը և ազգային վարժարան մը:

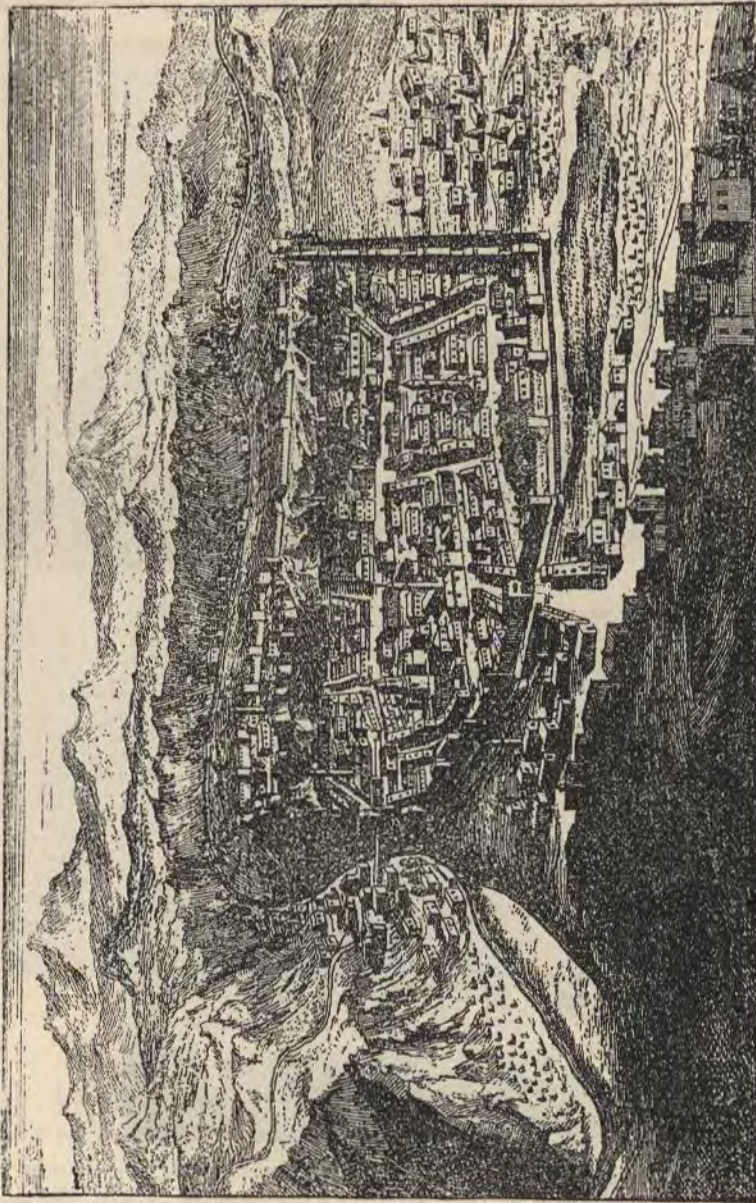
ԿԱՐՄՐԻ. — Գիւղ Չմշկածաղի, հայ և թուրք բնակիչներով: Հայք 40 տուն են և ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և Եփրատեան անուն վարժարան մը:

ԿԱՐՄՐԻՈՐԱՑ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ. — Վանայ այգեստանեայց արեւելեան կողմը և վարազայ սարի ստորոտը, հարթ լեռնադաշտի վրայ, Շուշանց գիւղի մօտ

կառուցուած է վանքս. ճիշդ այդ տեղը, քանզի Երեւոյ երեւոյ է, Կ'ըսուի, Ս. Կոյան կարմիր զգեստներով, և այդ պատճառաւ տապներ է Կարմրուր անունն: Սքանչելի

Գափամաճեան, վանացս հաստատութեան համար շատ անգամ գլացած է իր բարոյական և նիւթական օգնութիւնը:

ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔ. Տես ԿԱՐԻՆ:

119. Կարս ԺԸ դարու սկիզբը, ըստ Քուրդիտի:

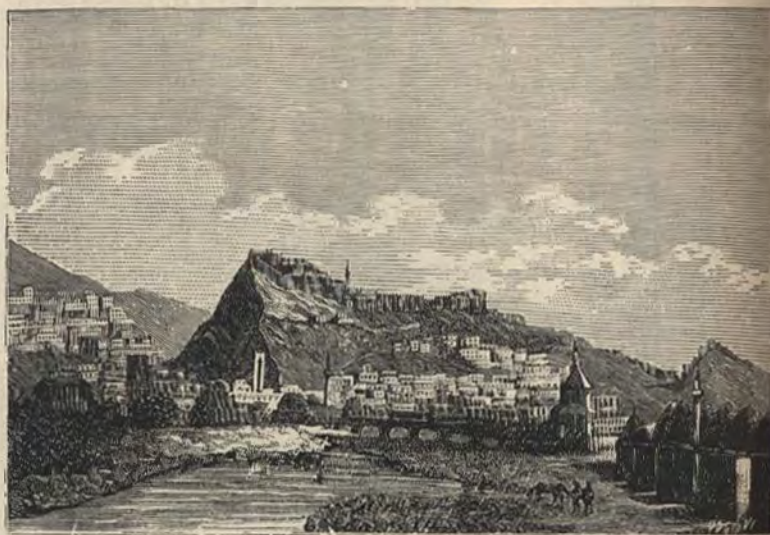
է վանացս տեսարանն: Վանայ Առաջնորդարանի իրաւասութեան ներքե կը գտնուի Կարմրուր, ուր վերջին դէպքերէն յետոյ հաստատուած է որբանոց մը՝ 35 որբերով: Վանայ ազգայիններէն մեծ. Պ. Փ.

ԿԱՐՈՒՇԼԱ. — Գիւղ Ակնայ, 80 տուն բնակչօք, կէսը՝ հայ, կէսը՝ թուրք: Յանցելումն այս գիւղէս ազգին օգտակար երեւելի անձինք ունեցեր ենք: Հայք ունին Ս. Աստուածածիկ եկեղեցի մը և վարժա-

րան: Կարուշլայի մէկ կողմը ժայռի մը վրայ է Ս. Կոզմայի և Գամիսնոսի մատուռն, որ ուխտատեղի է և ուր կը դիմէ ժողովուրդը ջերմի և դողի բժշկութեան համար: Այս մատրան մօտ է Հայոց ծառազարդ գերեզմանատունը:

Լառի մէջ և գլխաւոր քաղաք համանուն նահանգի: Կը գտնուի 70 հզրմ., Ալեքսանդրապոլի Ամ. — Հ. — Ամ., 130 հզրմ., Երեւանի Ամ. — Հս. — Ամ. և 200 հզրմ. Կարնոյ Ար. — Հս. — Ար. կողմը, համանուն Կարուց գետոյն վրայ Ախուրեանի

120. Կարս անցեալ դարու սկիզբը՝ արևմտեան կողմէն:

121. Կարս անցեալ դարու սկիզբը՝ արևելակողմէն:

ԿԱՐՈՒՅՑ ՔԱՂԱՔ. Տես ԿԱՐՍ:

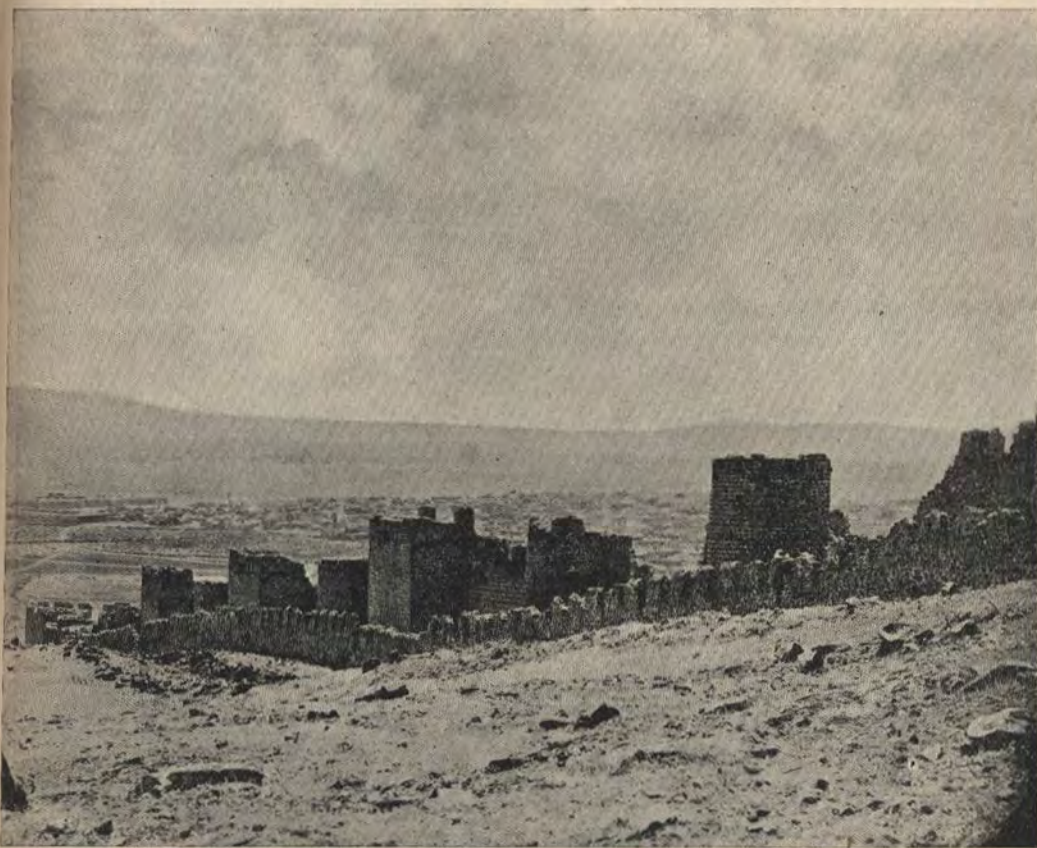
ԿԱՐՊԷԼ. — Գիւղ Աղրակու կէտէն գաւառակի: Գիւղիս մէջ կան բաւական թուով Հայեր:

ԿԱՐՍ, ՂԱՐՍ, ԿԱՐՈՒՅՑ ՔԱՂԱՔ. ԳԴ. KARS. Ռ. Карсѣ. — Նշանաւոր և ամուր բերդաքաղաք Այրարատայ վանանդ գաւառի:

վրայ. բարձր է 1905 մետր և կ'իյնայ $40^{\circ} 37' 2''$ Հիւս. լայնութեան և $40^{\circ} 48' 54''$ Արեւել. երկայնութեան տակ: Հին շինութեան ժամանակն և հեղինակն յայտնի չէ, թուի թէ վանանդացիներէն աւելի հին ցեղի մը գլխաւորէն շինուած է, թէ և վերը Կարիս-քարաքի անուանելով՝ Դրան

բաղադր կը թարգմանեն: Ով որ ալ ըլլայ լինողն՝ շատ փորձ ու բաղդաւոր աչք ունի եղեր, լաւ ընտրած ըլլալով այս իրնէ իսկ ամուր և քաղաքի յարմար վայրը: Շինուած է գետոյն արմըկան մէջ՝ երկրակողմէն պատուած. գետոյն եզերքն ալ յատակէն շատ բարձր և զառ ի վայր ըլլալով՝ չեն թողուր մօտենալ քաղաքին.

բակներէն տասնեւեօթն հարուակողմն են, 9 հատ արեւմտակողմը, իւրաքանչիւրի լայնութիւնն է 10 մետր. անկիւններու և դրանց մօտ կանգնած են մեծագոյն աշտաբակներ, որոնց վրայ կ'երեւին մեր նախնի իշխողաց արձանագրութիւնք և խաչարձանք. բայց ժԲ դարէ հին արձանագրութիւն չերեւիր: Միջնաբերդը, կամ

122. Կարսի հիմ պարիսպները:

իսկ չորրորդ կողմէն պարիսպներով և մարտկոցներով ամրացած է, նոյնպէս ամրացած են բերդիկներով նաև մօտի բլուրները: Բերդաքաղաքը քառակուսի երկայնածէս է, իբրեւ 1000 մետր երկայն արեւմուտքէ արեւելք և 500 մետրէ աւելի լայն. կրկին պարիսպներ ունի 5-6 ոտք թանձրութեամբ և 15 ոտք բարձրութեամբ, հարադիսեայ քարերով շինուած և քառակուսի աշտարակներով ամրացած: Աշտա-

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

բատ թուրքաց Իչ-գալէ քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային անկիւնը բռնած է, բարձր և անկոխելի քարածայրի վրայ, որ առանց հրանօթի ուժեղութեան անառիկ է. մանաւանդ որ չորս կողմն ալ ուրիշ անկոխելի ժայռեր և գետոյն անդունդները կան, որոց վրայ երեք ամուր քարաշէն կամուրջներ ձգուած են. մին՝ շատ հին է և ունի երեք կամար. քաղաքէն դուրս ալ ուրիշ կամուրջներ կան,

մէկն ալ շինեց 1854-5 պատերազմի ա-
տեն անգլիացի Լէյք զօրավարը: Բերդին
հարաւային և արեւելեան կողմը լայն
խրամ մը կը պատի: Երեք կողմէ քաղա-
քը արուարձաններ ունի. Օրբա-գափո՝ հա-
րաւակողմէն, Պէյրամ-փաշա՝ արեւելքէն,
Սու-գափո՝ արեւմուտքէն, գետոյն միւս
կողմը, այս ետքինս Հայոց թաղ է: Քա-
ղաքիս արեւմտեան կողմը կը բարձրանայ

շուրջը վերոյիշեալ բարձրութիւններէն
զատ հեռուն ուրիշ լեռներ չունենալով, թըշ-
նամիւններէ անկասկած չորս կողմը կրնայ
զիտել և անառ մնալ և իրաւամբ, Շնոր-
հալին իր ժամանակը, ղդեակ անմատոյց կո-
չած է, քանի որ ներկայիս պէս հրաձը-
գութեան արուեստը բարգաւաճած չէր.
այդ պատճառաւ նաեւ թուրքերը ի ընկ-
ամուր քաղաքս զէնքերով և մարտկոցնե-

123. Կարս. — Հին քաղաքին մէկ մասը և Զիարէդ թաալիս մարտկոցը:

Գարա-տաղ անուն քարաւերը, որուն վը-
րայ թուրքերը ամուր մարտկոց կանգնած
էին, և շատ անգամներ Ռուսաց յարձակ-
ման դէմ դրին. հիւսիսակողմը կը բարձ-
րանան Չաքմաք անուն քարաբլուրները,
արեւմտակողմն են Ծօրաքայ ըլուրները և
դէպ ի հարաւ Տիք-թիփէ: Արեւմտեան հիւ-
սիսային կողմէն փոքրիկ վտակ մը գետը
զիմեւով՝ իր խոր գոգովը այն կողմէն քա-
ղաքին ամրութեան կը նպաստէ: Կարս իր

ըով ամրացնելու փոյթ տարած չեն ի
սկզբան. և երբ 1819ին Քէր Փորթըր
անգլիացին Կարսէն անցաւ՝ միայն երեք
կամ չորս փոքր հնգանկիւնի մարտկոցներ
գտաւ հոն՝ իւրաքանչիւրը հինգ հրանօթ-
ներով, որով տասը տարի վերջ ղուրա
առնուեցաւ Ռուսներէն, բայց անկէջ վերջ
սկսան թուրքերը հին ամրութիւնները նոր
ոճի վերածել. և դեռ աւելի արուեստով
ամրացուցին անգլիացի սպաններու ձեռքով

1854-5 պատերազմներու ժամանակ. նոյն պէս վերջը յաջորդ տարիներու մէջ մինչև 1877 տարին շարունակաբար ամառացուցին: Վերջին (1877) պատերազմին, մեծ և ամուր պատնէշ մը կը պարսպէր բերդաքաղաքը, ընդարձակուելով դէպ ի հարաւ, տասուերկու մարտկոցներով: Այդ մարտկոցներէն առաջինը կը գտնուի գետոյն աջակողմը, դէպի հիւսիսային արեւելք, Գարատաղ լեռնաբլրոց մէկ ուսին վրայ և կը կոչուէր Արար — քապիս կամ Գաւա—փոքրագ. միջնաբերդէն հեռու է 2130 մետր և բնական ամուր դիրքով խրամի պէտք չէ ունեցած: Միւս մարտկոցները կը կոչուէին՝ Գարատաղ, Հափրդ փաշա, Գաւըր, Սուլարի, Զիւմ կամ Թեզ—խորապ, վելի փաշա, Ինկիլիզ քապիս, Մախլիս, Քօրքուկ, Լազ քեփեաի կամ Չախմախ Տիք քեփեաի, Այ քապիս, Թաւմազ, են: Այս բոլոր ամրոցներու շրջապատն տասնուութ հազարամետրէն աւելի էր և հրանոթներով ու պատերազմական ամէն տեսակ պիտոյքներով օժտուած ըլլալով, քաղաքին առման գործը խիստ կը դժուարացընէին: — Ներքնաբերդին մէջ կար մզկիթ մը, զինուորանոց և վառօդարան և հին ծածկուած ջրամբարը (ճլամպուլայ) 300 քարակտուր աստիճաններով՝ որ այժմ խորխրած է, և բերդապահին բնակարանը: Կարս՝ Ռուսաց առաջին պատերազմէն առաջ՝ բաժնուած էր 17 թաղերու, ամենն ալ մէկ մէկ մզկիթ ունէին, 850 տուն կար, 126 խանութ, 2 բաղնիք, 1 կաւաւանատուն և 1 եկեղեցի Հայոց Ս. Առաքելաճաճին՝ որ կը յիշատակուի 1670 թուին քաղքին դրան մօտ, և նորոգուած կամ վերաշինուած է 1810ին: Հարաւային և արեւելեան արուարձանաց մէջ 11 թաղ ու մզկիթ կար Թուրքաց և Թաթարաց, 1 եկեղեցի, 4 կաւաւանատուն, 430 խանութ և 800 տուն: — Գետոյն արեւմտակողմն էր Չոգուր մահարէ կոչուած Հայոց թաղը, որ ունէր 600 տուն, եկեղեցի մը, 2 բաղնիք, շատ գործարաններ, ներկարաններ, աղօրիք, ջուհակնոց, և այլն: Մայիս ամսուն, Կարսի Շէրամպօ թաղին մէջ տօնավաճառ կ'ըլլար:

Վերջին ուս — Թուրքական պատերազմէն յետոյ, երբ Պերլինի դաշնագրով (1878 թ.) Կարս իր ընդարձակ նահանգով անցաւ Ռուսիոյ, կառավարութիւնը մասնաւոր ուշք դարձուց այս հինաւուրց բերդին վրայ, որ նոր սահմանի վրայ միակ կարեւոր պատուարն էր: Վերանորոգեցին միջնաբերդը, շինեցին բազմաթիւ մարտկոցներ, որոնք ցրուած են Կարս—Հայի երկու կողմը տարածուող բարձր անմատչելի սարահարթին վրայ. այս մարտկոցները միացուցին խճուղիներով, սանդուղներով ու կամուրջներով. շինեցին ընդարձակ զօրանոցներ, մթերանոցներ, և այլն, այնպէս որ այժմ Կարսը կը համարուի երկրորդ կարգի ցամաքային բերդ: Քաղաքի հին մասը կը գտնուի բերդի և զըլխաւոր պատնէշի մէջ եղած տարածութեան վրայ, և անփոփոխ մնալով, կրնայ զապաւար տալ Թուրքական Կարսի մասին: Նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներ, մի և երկու յարկանի անկանոն տներ, որոնք ամփոթատրոնի ձևով կը բարձրանան վեր՝ գետի երկու ափերէն և քաղաքին գեղեցիկ տեսք կու տան, տեղ տեղ կը նշմարուին մզկիթներ՝ սրածայր մինարէներով, ահա այս է Թուրքական Կարսը: — Քաղաքիս նոր մասը կ'ինկնայ գետի աջ ափին, Միջնաբերդէն հարաւ տարածուող տափարակի վրայ և լաւ տպաւորութիւն կ'ընէ այցելուին իր ընդարձակ փողոցներով և կանոնաւոր շէնքերով, թէպէտ այս տեղ ալ դեռ կը տեսնուին դատարկ տարածութիւններ և հին խորխուր շէնքեր: Նոր մասի մէջ են բոլոր պետական հասարակաց շինութիւնները և շուկան:

Կարս՝ ընդհանրապէս իր արտաքին տեսքով լաւ տպաւորութիւն կը թողու. միակ պակասութիւնը որ անմիջապէս աչքի կ'իյնայ, ծառերու և պարտէզներու սակաւութիւնն է. այս մասին շատ աղքատ է քաղաքս և այդ իր խիստ կլիմայի և վատ հողի պատճառաւ. Կարսի միակ զօռաւ վայրը՝ կղզին, որ ամառը կենդանութիւն կը ստանայ, և Կապիկեռն պարտէզը, խեղճ տեսք մը ունին իրենց ուռնիներով, չնայելով որ բաւական հոգ կ'ընեն և ծախք

չեն խնայեր այդ զբօսավայրերը ծառերով զարդարելու համար:

Մինչև Ռուսաց տիրապետութիւնը, Կարսը, կրնայ ըսուիլ, բուն թուրքական քաղաք էր, որ ունէր մօտ 5000 տուն թուրք բնակիչներ, որոնց հետ կային իբր 300 տուն Հայեր: Թէ՛ պատերազմէն առաջ և թէ՛ յետոյ թուրք ազգաբնակիւթիւնը հետ զհետէ մեծ խմբերով գաղթեց թուրքիա: Իսկ զանազան տեղերէ և զլիաւորաբար

ցիւներ, Հրէաներ, և այլն: Պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ 1901 թուին ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւն էր 11108 հոգի, չհաշուելով զօրքը, որոնցմէ բնիկ՝ 832 տուն, 5461 հոգի, և վերաբր. նակիչ՝ 6070: Զօրքի ընդհանուր թիւն է իբր 8200, որով Կարս կ'ունենայ միա. համուռ իբր 20000 բնակիչ:

Կարս գտնուելով թուրքիա տանող միակ բանուկ ճանապարհի վրայ, նշանա.

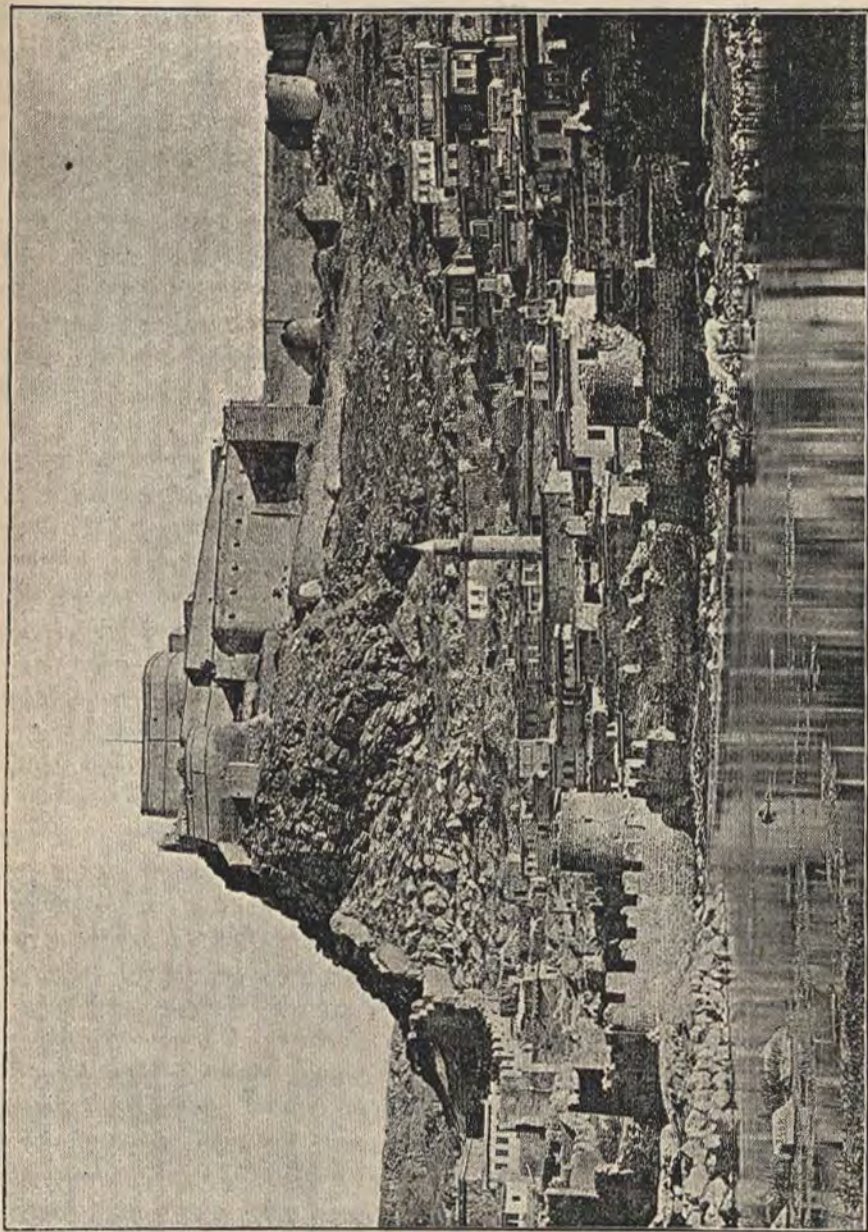
124. Կարս. — Կամուրջը և Ս. Առաքելոց եկեղեցին:

Ալեքսանդրապոլէ այս տեղ գաղթեցին շատ Հայեր, որոնք այժմ կը կազմեն ազգաբնակութեան գերակշռող տարրը: Հոգեւոր կառավարութեան նոր տեղեկութիւններով Կարս ունի 1800 ծուխ Հայեր, այդ թուի մէջ են նաեւ գաղթականները, որոնք 1903ին ուսանալատակ գրուեցան. կան նաեւ իբր 150 տուն կաթոլիկ և մի քանի տուն բողոքական Հայեր: Երկրորդ տեղը կը բռնեն թուրքերը, յետոյ Ռուսները և յոյները. կան նաեւ վրացիներ, Գերմանա.

ւոր է իբրեւ վաճառականական կեդրոնա. տեղի: Այս տեղ կը բերուի Ռուսաստանէն և թուրքիայէն ստացուած ապրանքը և այս տեղէն դուրս կը դրկուի նահանգի ար. տաղրութիւնը, մսացու, աղ, գարի, ցորեն, կտաւատ, շինութեան փայտ և այլն: Երկաթուղոյ գծով միացած ըլլալով Կարս Ռուսաստանի հետ, մեծ դերութեամբ կը փոխադրուին բերքերը և ապրանքները: Առեւտուրը և արհեստները մեծ մասամբ Հայոց ձեռքն են, և պէտք է նկատել, որ

եկտր Հայերը աւելի ձեռներէց և ընդունակ են, քան բնիկները: Գաղթական Հայերու մէջ աչքի կ'իյնան Կարնոյ և անոր շրջակայքի Հայերը, որոնց մէջ կան հը-

կեցած կը թուի Հայոց իշխանապետ Աշոտ Բագրատունին, որ Հայոց թագաւորութիւնը նորոգեց: Աշոտի եղբայրը Աբաս սպարապետը քաղաքիս մէջ հաստատեց իր

125. Կարս. — Միջնաբերդի տեսքը գետոյն ամուրեքէն:

մուտ վաճառականներ և լաւ արհեստաւորներ:

Մեր պատմութեան մէջ Կարս քաղաքը կամ բերդը թի դարու կէսէն առաջ չի յիշուիր, այնուհետեւ ժամանակ մը աստ

ընակութիւնը և արքայօրէն կ'ապրէր իր եղբորորդւոյ Ա. Սմբատի թագաւորութեան օրով, և անոր պատիւ ընող զԱտրնեբսեհ վրաց իշխողը բռնելով կապեց և բանտը դրաւ, այս բանիս վրայ բարկանալով Սըմ-

բառ Ա. Կարսը պաշարեց, բայց չկրցաւ փնասել. այս դէպքը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ժամանակակից պատմիչը. Աբաս « երթեալ մտեալ դադարէր ընդ ամբողջաւ պարսպին ի ներքոյ պատուարին. ապա այնուհետեւ Սմրատայ զօր մեծ գումարտակ արարեալ՝ ասպատակ սփռէր ի վերայ աշխարհակոյտ շինիցն Աբասայ, շուրջ զամրոցան, ուր գաղութ գաւառին զօղեալ դադարէր, յաւարի առեալ զգէնս արի արանց և զքաջ երիվարաց », և այլն : Յետոյ պայմանադրութեամբ հաշտութիւն ըրին : Քիչ ժամանակ վերջ (902) Աբաս վախճանելով, Կարսն ալ իր շրջակայքով արքունի սեփականութիւն դարձաւ, որուն մէջ Սմրատ՝ Ափշին ստիկանի արշաւանաց ատեն, ապահովեց իր թագուհին և նուն՝ Էզեբայ թագաւորին դուստրը, բերդին պահապան դնելով Հասան Գնթունին. « Եւ զանձ ևս և կարասի բազում արքայի ի գանձարանս ամրոցին պահիր... (այդ պատճառաւ Ափշին), մուրութեամբ և պատնէշ պաշարմամբ պատէր զամրոցն » : Հասան վախճալով Ափշինէն ազատութեան թողլով խնդրեց և բոլոր արգելականները ազատեց, և անձնատուր եղաւ. իսկ բռնաւորը թագուհիով, տիկիններով և հարուստ աւարաւ մեկնեցաւ Դուին : « Իսկ արքայն Սմրատ դարձեալ եկեալ յամրոցն Կարուց և տեսեալ թէ այն ինչ յափրշտակեալ էր ի թշնամեաց... և վասն զի ըստ ձմերային ժամանակին ոչ կարաց անդ որոշել կայանս, գնայ անտի յամուրս Երասխաձորոյ ի գեօղն Կաղզուան » . և փրկանք տալով կ'ազատէ զթագուհին և տիկինները : — Սմրատայ նահատակութենէն և անդրանկանն Աշոտ Երկաթի մահէն վերջ, իրեն երկրորդ որդին Աբաս թագաւորութեանը ժառանգ կը նստէր ի Կարս. որուն յաջորդեց կրսեր որդին Մուշեղ, մինչ երէց որդին Աշոտ Գ թագաւորութեան ամբողջ հաստատեց յԱնի. այս Մուշեղը թագ դրաւ և թագաւոր կոչուեցաւ 961 թուին, և այդ պատճառաւ Կարսն ալ եղաւ մայրաքաղաք : Քսան և չորս տարի թագաւորելէ վերջ, յաջորդեց որդին Աբաս, քառասուն և հինգ տարի իշ-

խելով. ասոր ալ յաջորդեց որդին Գագիկ և իշխեց երեսուն և հինգ տարի, մինչև 1054 թուականը. այսպէս այս փոքր թագաւորութիւնը դարէ մը աւելի տեւեր է : — Ասոնց նախահայրը Աբաս Ա. որ Կարսը իրեն ոստան ըրաւ, բերդին ստորոտը հիմն դրաւ Ս. Առաքելոց հոյակապ եկեղեցոյն 930 թուին, և շինութիւնը աւարտեց 942ին. որ դեռ կանգուն է հազար տարիէն աւելի հնութեամբ, որ ժամանակի ընթացից մէջ այլազգիներէն մզկիթի փոխուած էր և շատ դարեր վերջը՝ Ռուսաց վերջին տիրապետութեան ատեն՝ զարծեալ եկեղեցւոյ փոխուեցաւ Եկեղեցւոյս գեղեցկութեան և պայծառութեան հռչակը մեծ էր շինութեան ատենէն սկսեալ, որուն աւանատես Ասողիկը կ'ըսէ. « Շինեալ թագաւորին զկաթողիկէն սուրբ ի քաղաքին Կարուց՝ վիմարդեան արձանօք, որձաքար, պողովատաշ վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ, պայծառ զարդօք, երկնամասն խորան » : Յիրաւի վայելուչ և անսովոր ձեւ մ'ունի, արտաքուստ ութանկիւնի բուրակ, ներքուստ քառաթեւ. բարձր և սրածայր գմբէթը՝ կը բարձրանայ ութ կողմերէն առանց սեան, տասուերկու եւրես բաժնուած, որոնց վրայ ներսէն նըկարուած է երկուտասան առաքելոց պատկերները : Այս եկեղեցւոյս համար է որ Ափխազաց Բեր կամ Թեւդաս թագաւորը, նախատանօք դեսպան ղրկեց առ Աբաս՝ որ նաւակատիրը չընէ, մինչև որ ինքը գայ իրեն ծիսովը օրհնել տայ. Աբաս ալ յարձակելով Բերայ զօրաց վրայ՝ որ Կուր գետոյն եզերքը բանակեր էին, վանեց վոքնտեց, և թագաւորը ձերբակալելով բերաւ մոցուց ներս և ցուցնել տալով իր շինած եկեղեցւոյն վայելչութիւնը ըսաւ. Լաւ տես, վասն զի մէկ մ'ալ պիտի չտեսնես. և աչքերը խաւարցնելով՝ զխուռն զինը առաւ և արձրկեց Եկեղեցւոյս մէջ ցարդ յայտնուած չէ արձանագրութիւն, անշուշտ եղածները ջրն ջրուած են այլազգիներէ և կամ դեռ լաւ հետազօտուած չէ : Իր մօտը դէպ ի հարաւային արեւելք, կայ նոյն ձեւով խարխըլած փոքրիկ հին մատուռ մը : Ուրիշ

երկու հին եկեղեցիներ ալ կան, մին՝ կա-
մարակապ սագաշէն, կաթուղիկէին արեւ-
ելեան կողմը, մզկիթի փոխուած և Պեշիկ
ձաւի կոչուած, որ Ռուսաց տիրած ժա-
մանակ (1878) եղաւ ժամանակաւոր զի-
նարան. ցարդ որմերուն մէջ կը տեւողին
խաչքարեր. — միւսն՝ որ զմբեթաւոր է
և փոքր, մզկիթ դարձած է: Ուրիշ մզկիթի
մը մէջ ալ նահատակի գերեզման մը կը
ցուցնեն: Միջնաբերդի մէջ էր Ս. Սարգ-
սի եկեղեցին, զոր բոլորովին քանդեցին
թուրքերը իրենց տէրութեան վերջին տա-
րիները (1873-4): Ուրիշ եկեղեցեակ մ'ալ
կար միջնաբերդի հարաւակողմը, որ նոյն-
պէս մզկիթ դարձուցած էին: Քաղաքէն
դուրս գետոյն աջ կողմը կը նշմարուին
հին վանքի մնացորդներ և ութանկիւնի
եկեղեցւոյ մը աւերակը: Կարսէն դուրս
հիսիսակողմը կան ուրիշ եկեղեցւոյ ա-
ւերակներ՝ թուրքերէն խարապա գիլիսէ
կոչուած, և մօտն ալ աղբիւր մը՝ Միսն-
ձաւի կոչուած, որ ուխտատեղի է հայ
կանանց համար. կ'աւանդուի, թէ երեք
կոյսեր թողլով աշխարհի վայելչութիւն-
ները կրօնաւորական կեանք կը վարէին,
որոնք քաղաքիս մէջ նահատակուեցան
Սէլճուկ թաթարաց կոտորածի ժամանակ
և այնուհետեւ իրենց աղօթատեղին՝ որ
հաւանօրէն այժմեան խարապա գիլիսէ
կոչուածն էր, Միանձունք կոչուեցաւ, և
կուսից արին թափած տեղէն աղբիւր մը
բղիսց, որ ցարդ կը զովացնէ ուղեւորի
ծարաւը: Կային նաև ուրիշ հին շէնքերու
մնացորդներ, որոնք վերջին պատերազմե-
րու ժամանակ զրեթէ բոլորովին քան-
դուեցան:

Լուսաւորչական Հայք ունին երկու ե-
կեղեցիներ, մին հին է Ս. Նշան անու-
նով, արուարձանին մէջ, Բագրատունեաց
ժամանակ շինուած. երկրորդը՝ Ս. Աստուա-
ծածին, կը գտնուի միջնաբերդի ժայռի տակ:
Կաթուղիկեայ Հայք գաղթած են Արդուի-
նի, Արտանուշի և Աղեքսանդրապոլի կող-
մերէն. կը պարապին զխաւորաբար ա-
ռետրով. ունին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քա-
րաշէն եկեղեցի մը քաղաքին հիւսիսային
կողմը ժայռի մը տակ և ուսումնարան:

Բողոքական Հայք ևս ունին ժողովարան
մը: Յոյնք՝ որ գաղթած են Տրապիզոնի,
Կիւմիւշխանէի և Սերաստիոյ կողմերէն,
զխաւորաբար քարտաշութեամբ կը պա-
րապին և ունին Ս. Գեորգայ եկեղեցի և
ուսումնարան: Ռուսները ունին երկու ե-
կեղեցի, մին՝ վերոյիշեալ Ս. Առաքելոց
հայաշէն հոյակապ եկեղեցին, որուն մօտ
է Հայոց Աքառ Ա. թագաւորի գերեզմանը,

126. Կարսեցի հայ կինը:

և միւսն՝ յանուն Ս. Միքայէլ Հրեշտա-
կապետի:

Իրեւ նահանգական քաղաք Կարս ժո-
ղովրդեան կրթութեան տեսակէտով շատ
եւ մնացած է: Կը պակսին տարրական
դպրոցներ՝ մատչելի վճարով՝ չքաւոր դա-
սակարգի համար: Զկայ նաև տղայոց միջ-
նակարգ դպրոց: 1903 թուին քաղաքիս
մէջ գոյութիւն ունէին հետեւեալ կրթա-
կան հաստատութիւնները. 1. Աղջկանց
պրօգիմնագիւ, 90 աշակերտուհիներով,

2. Քաղաքային երեքդասեան դպրոց, 325 աշակերտներով, 3. Մարիամեան չորեքդասեան դպրոց, 223 աղջ., 4. Տարրական արհեստագիտական դպրոց, 32 աղ.,

23 աղջ., 9. Հայ. Կաթող. ծխ. երկսեռ դպրոց 55 աղ. 99 աղջ., 10. Մանաւոր երկսեռ դպրոց, 55 աղ. 18 աղջ., 11. Պանսիօն և ուսումնարան, 12 աղ.

127. Կարս. — Յիւրը և Ս. Սարգիսի եկեղեցին:

5. Քաղաքային տարրական դպրոց, 280 աղ., 6. Նխական դպրոց (Բերդի մայր եկեղեցւոյ զաւիթը, 24 աղ. 17 աղջ., 7. Թեմական ծխական աղ. դպրոց, 28 աղ., 8. Թեմական ծխական աղջ. դպրոց,

2 աղջ., որով ընդհանուր աշակերտաց զուամարը կը լինի 811 աղայ և 472 աղ. ջիկ:

Դար մը Բագրատունի թագաւորներու աթոռ եղող քաղաքս՝ պէտք էր որ Անույ

պէս շատ ձեռակերտ յիշատակարաններ ունենար. բայց իր վիճակը աւելի պատերազմական եղած է: Եկեղեցիներու և վանքերու շինութիւնը և ուրիշ յիշատակարաններ կը ցուցնեն, թէ Կարսի թագաւորները կ'իշխէին ոչ միայն վանադայ վրայ, այլ և մերձակայ գաւառներէն ու մանց, ինչպէս՝ Ճակատուց, որուն Շատիկ բերդը, երբ Սմբատ Տիեզերակալը առաւ, անոր հօրեղբայրը և Արասայ որդին Մուշեղ՝ Կարսի թագաւորը՝ զայն վերստին առաւ Տայոց կիւրապաղատի օգնութեամբ և չարաչար վրէժխնդրութեամբ պարսիկ

վայոյզ և չար ժամանակ մը՝ ԺԱ դարու կիսուն, երբ վերցաւ Անույ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը. սակայն Անույ Յունաց ձեռքը մատնուելէն վերջն ալ քսան տարի Կարսայ աթոռը մնաց հաստատուն: Բայց նոր և աւելի զօրաւոր թշնամեաց ձեռքէն ազատ չմնաց: Սէլջուկ թուրքաց ասպատակները 1053 թուին յանկարծօրէն յարձակեցան Կարսի վրայ. այդ մասին ժամանակակից պատմիչը հետեւեալ տողերը կը գրէ. «Փաղաքս այս ի բազում ժամանակաց հետէ չէր զփորձ չարիաց առեալ, վասն որոյ յանհոգս և յանկաս-

128. Բաջմ թաթուլ Տուղրիլի դիմաց:

զօրավարի մը ձեռքով աւերել տուաւ Սմբատայ սահմանները: — Մուշեղայ որդին Արաս, իր թագաւորութեան երկար տարիներուն մէջ, շատ ուղղութիւններ և շինութիւններ ըրաւ. ուրիշ թագաւորազանց հետ սա օգնութեան զօրք զրկեց ընդդէմ Մամլանայ, իրենները գեղեցիկ ձեռով զգեստաւորելով, և Վասիլ կայսեր եկած ժամանակ (1001), «Եկն առ նա թագաւորն վանանդայ մանուկն Արաս, ի ձիավարէն ունելով զնշան քաջութեան արիականաւ զարդարեալ գեղու. ընդ որս առաւել ուրախ եղեւ թագաւորն Վասիլ», և այլն: Հօրը նման արժանաւորապէս և իմաստութեամբ թագաւորեց Գագիկ խոռ-

ԲՅաշխ. Բառարամ Բ.

կածի էին, հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ: Արդ ի գալ մեծի Յայտնութեան Տեառն մերոյ, ի գիշերին յորում ուրախական ձայնիւք դասը քահանայից հանդերձ քաղմամբոյ ժողովրդովքն ըզպաշտօն աւուրն կատարէին, յանկարծակի ի վերայ հասին զօրք անօրինացն. եւ քանզի առանց զիշերադիտաց էր քաղաքն, մտեալ ի ներքս, սուր ի վերայ առն եղեալ՝ անողորմ կոտորեցին զամենեւին... Մեծահարկի և պատուական վաճառականը՝ չարաչար մահուամբ սպանեալք. երիտասարդք և ըմբշամարտը

ի փողոցսն սրակտորք. պատուական աւելիք ձեռոցն արինաշաղախ առ նոքօք անկեալ», ևն: Ժամանակակից պատմիչի նկարագրէս կը տեսնուի, թէ Կարս խիստ ճշխացած էր հարստութեամբ, և այն՝ իր կեդրոն զրից պատճառաւ: Թուրքերը քաղաքին աւարին համեմատած՝ յաջորդ տարին եկան Տուղրիլ Սուլտանի առաջնորդութեամբ, բայց այս անգամ Հայերն ալ անպատրաստ չէին, յարձակեցան թշնամեաց վրայ և մեծ ջարդ ըրին. բայց յանդրգնօրէն առաջ նետուելով՝ 30 հօգի հայ ազնուականներէն սպանուեցան և քաջութեամբ «այր հօր և պատերազմասէր» գերի բռնուեցաւ. երբ բերին Սուլտանին

առջեւ, սա զարմացաւ կտրըճին կերպա-
րանաց և անվախութեան վրայ և խոս-
տացաւ անմիտ արձրկելու՝ եթէ իր Ար-
սուրան զօրավարին խոցուած որդին բըժշ-
կելու ըլլար. — « Թէ իմ է զարկածն,
ըսաւ Թաթուլ, չէ՛ կենաց. Թէ այլում
է՛ զայն ոչ գիտեմ » : Ըսածն ստուգուեցաւ.
երիտասարդը մեռաւ և Թաթուլ մահուան
մատնեցաւ. բայց Տուղրիլ անոր աջ բա-
զուկը կտրելով՝ խաւրեց միսիթարանը Ար-
սուրանայ, « Թէ ի վատ բազկէ չէ մեռեալ
քո որդին » : — Տուղրիլի յաջորդն Աւ-
փարսլան Անին առաւ և կարգն գալով
Կարսայ, դեսպան ղրկեց Գագկայ որ անձ-
նատուր ըլլայ. իսկ Գագիկ այս անգամ
ուրիշ հնարագիտութեամբ բռնաւորին սիր-
տը որսաց. դեսպանին եկած ատեն սգա-
զգեստ նստաւ պալատան ներքնատունը,
կարծեցընելով որ Տուղրիլի մահուան հա-
մար է սուգը. Աւփարսլան այս լսելով
հաւատաց, զթացաւ և խաղաղութեամբ
Կարս եկաւ. Գագիկ ալ մեծ հանդիսով
բռնաւորը ընդունեցաւ և կերակրեց բոլոր
բանակովը, մինչև 100000 դահեկանի
ոսկի ծախս ընելով : Այնուհետեւ չուգե-
լով Գագիկ միշտ վտանգի մէջ մնալ, Յու-
նաց վաճառեց Կարսը և զաւառը և փո-
խարէն Կապադովկիոյ մէջ երկիր մը ա-
ռաւ : — Գագկայ մեկնելէն վերջ՝ կայսրը
Կարսի և Ուխտեաց վերակացու դրաւ
Բակուրանայ որդի Գրիգոր իշխանը, որ
շարունակաբար նեղուելով Սկիւթացիներէն
և չվստահանալով հեռաւոր Յունաց օգնու-
թեան, քաղաքս տուաւ (1084) Վրաց
Գէորգի Բ թագաւորին, և նա ոստիկան-
ներ կարգեց Ջաւախաց ազատներէն : Քիչ
վերջը Ահմէտ կամ Բուժդուր անուն թուրք
զօրավարը քաղաքիս տիրեց. որուն ձեռ-
քէն ժամանակ մը առնելով Սուքման ա-
միրան (1092) քրիստոնեաները կը նե-
ղէր. ուրիշ ամիրայ մ'ալ կը յիշուի
1124ին, որ գնել կ'ուզէր զԱնի յԱպլ —
Սուարայ : Գրեթէ զար մը Կարս մնաց
թուրքաց ձեռքը. այդ միջոցին մեր Շնոր-
հալի հայրապետը կը ղրկէր խաչատուր
եպիսկոպոսը, շրջաբերական կոնդակաւ,
« յանմատոյց ղղեակդ և ի հոյակապ քա-

ղաքս Կարս, և որ ընդ նովաւ նահանգը
գիւղորէից, վանորէից և ագարակաց ...
մեծագարմ իշխանաց, բրիստոսասէր դի-
նուորաց, արգասու վաճառականաց, պա-
տուաւոր տանուտերանց, աշխատասէր երկ-
րագործաց, ձեռահմուտ արուեստագիտաց », և
այլն. որով կը յայտնուի խաղաղ և
բարգաւաճ վիճակի մէջ լինելը. բայց ժի-
ղարու վերջերը և յաջորդին սկիզբը՝ մերթ
թուրքերէն և մերթ Վրացիներէն կը բռ-
նարարուէր. և պարիսպները ստէպ կոր-
ծանելով կը վերանորոգէին : Պարիսպները
ունէին նաև ամուր աշտարակներ, տա-
կաւին կը մնան հայատառ արձանագրու-
թեանց մնացորդներ, որոնք ընդհանրապէս
աշտարակներու շինութեանց յիշատակա-
րաններ են, Վրաց Ռուսուղուն թագուհ-
ւոյն ժամանակ 1234-6. միայն մին 50
տարի աւելի հին է, և նոյն ժամանակն
ալ կը կարծուի քաղաքս ըլլալ Վրաց իշ-
խանութեան ներքեւ. նոյնպէս նաև 1198
— 9 տարիները, կ'ըսուի թէ նուաճուած
է Թամար թագուհւոյն ատեն, որ Կարսը
յանձնեց Ախալցխիէցի Յովհան անուն
անձին. քիչ վերջը 1208ին վերստին նուա-
ճուած է հայ և վրացի զօրքերով Ջաքա-
րէ և Խանէ քաջերու առաջնորդութեամբ.
նոյն ատեն, կ'ըսեն, Վրացիք քաղաքը
յանձնէր են Թամարայ Լաշա անուն որդ-
ւոյն և ժառանգին : — 1239 թուին Թա-
թարները Անին առնելէն վերջ եկան Կարս,
և թէպէտ դաշնադրութեամբ առին, բայց
կողոպտեցին. « յափշտակութեամբ ընչից
և ստացուածոց և կոտորմամբ բնակչաց,
և աւերմամբ քաղաքին անգարդացոցին
զվայելչութիւն նորա և գերի վարեալ զբը-
նակիչսն, թողեալ գնացին ի բաց : 1254ին
հոս կը նստէր իրենց Բաչու Նուին անուն
մեծ կողմնակալը, երբ Կիլիկիոյ Հայոց
Հեթում Ա թագաւորը, իրեն այցելութեան
եկաւ, Թաթարաց Բաթու խանին երթա-
լու ատեն : Թաթարաց և թուրքաց ձեռք
Կարս անաւեր մնաց իր ամրութեամբ :
Լէնկթիմուր պաշարելով 1394ին չկրցաւ
բռնութեամբ տիրանալ, բայց պայմանով
անձնատուր բրաւ անոր Փրիւզպախի
բերդակալը : Հնգեստասներորդ դարուն

րիէն բերած մեծամեծ թնդանօթները, և արեւմտակողման թահմազ անուն մարտկոցը. յունիսի 14ին թուրքերը զարնուեցան Չիֆուլի գիւղի բարձանց վրայ և կորուսին իբր 500 հոգի: Հոյն ամսի 23ին երկու անգամ սաստիկ զօրութեամբ յարձակեցան Ռուսները Գարատաղը գրաւելու, բայց մեծ կորուստով ետ մղուե-

զիշերանց յարձակելով առին Գզըլթէփէ կոնաձեւ լեռը՝ Շիրակայ սահմանաց մէջ, անկէց չարաչար հարուածներով վանելով Ռուսները, մեծ աշխատութեամբ մեծամեծ թնդանօթներ հանեցին լեռան ծայրը, երկրորդ օրը Ռուսները մեծ թափով և սաստիկ զօրութեամբ յարձակեցան թուրքերէն առնելու այդ ամուր դիրքը. բայց

129. Կարսի տեսարանը գետոյն կողմէն:

ցան, և երկու օր վերջը, թուլցնելով պաշարումը, կամաց կամաց հեռացան քաղաքին սահմաններէն, իմանալով Մուխթար փաշայի յաղթական զօրքերով Կարս հասնիլը: — Գրեթէ երկու ամիս վերջ Ռուսները վերադարձան թուրքաց սահմանները, և նախ օգոստոս 8ին քիչ զօրքով զարնուեցան Եհանի լեռան վրայ և չյաջողեցան. ամսոյն 25ին՝ թուրքերը

թուրքաց քաջութեամբ չկրցան տիրել և 3000 հոգի կորսնցնելով ետ դարձան. թուրքերէն ինկան 400 հոգի և 1200 վիրաւոր: Այս յաջող գործին համար Մուխթար փաշա, Յաղթող (Ղազի) կոչուեցաւ: — Հոկտեմբերի սկիզբը Ռուսները վերադարձան կուռի, այս անգամ ջանալով տիրել Եհանի լեռանց, որոնցմէ մեծը 200 մետր բարձր՝ բարձրաւանդակ

դաշտէն՝ պատուարներով ամրացած էր, և փորըն ալ արդէն ի բնէ դժուարամատոյց էր, սակայն բաւական պահապաններ չուէննալով, Ռուսները Լօռիս Մելիքովի առաջնորդութեամբ տիրեցին նախ մեծին (2 հոկտ.), կոտորելով թուրքաց զոնդը. բայց չկրցան փոքրին բան մ'ընել. նոյն ժամանակ Ռուսաց ձախ թեւի վերջին զնդերու հայ զօրավարը Բենրուդ Շելկովիկով, պատելով Ալաճա լեռը՝ կը յարձակէր թուրքաց աջ թեւին վրայ, հինգ ժամ դիմանալով, մինչև որ զինքը ազատեց նոյն թեւի ընդհանուր զօրավարն Լազարէֆ. բայց Բենրուդի այս զործով խաբուեցաւ Մուխթար և Ռուսները կրցան տիրել մեծ Եհննիս. այս մեծ պատերազմը 13 ժամ տեւեց, և երկու կողմերէն ալ ինկան 3000ական հոգի՝ մեռած և վիրաւոր. Երկրորդ օրը Մուխթար ջանաց նորէն Եհննիս նուաճել, բայց չյաջողեցաւ և կորուց 2000 հոգի: Հոկտեմբեր 14ին Լազարէֆ զօրավարը առաւ նախըր — օղլու լեռը և Բենրուդն ալ ուրիշ լեռ մը, որով երկրորդ օրուան մեծ կռուին յաղթութիւնը յաջողեցաւ: Ներկայութեամբ Միքայէլ մեծ զուբսին և հրամանատարութեամբ Լօռիս Մելիքովի, Ռուսները 64 մեծ թնդանօթներով սկսան վեց ժամ ուժնակով և կրակել Ալվիար, ուր կային միայն 2000 թուրքեր՝ պատնէշով ու խրամով ամրացած. բաւական դիմադրելէ վերջ, քիչ մարդ մնալով Ալվիարը թողին, ուր մտան Ռուսները նոր հասած զնդով: Յետոյ բոլոր բանակով միարան յարձակեցան Ալաճա լեռան վրայ, ուր էր Մուխթարայ բուն բանակը. որ տեսնելով թէ ալ յաղթութիւնը իրենցը պիտի չըլլայ, բանակատեղին թողուց և աճապարանօք զօրաց մէկ մասը ազատեց տարաւ Կարս. իսկ լեռան վրայի բանակը, Էօմէր փաշայի առաջնորդութեամբ պատերազմեցաւ մինչև գիշեր և յետոյ ստիպուեցաւ պայմանադրութեամբ անձնատուր ըլլալ. և գերի եղան 7000 զինուոր և 250 սպայ, նոյնչափ ալ կը թուին, պատերազմին մէջ մեռնող և վիրաւոր. իսկ Ռուսներէն, կ'ըսուի, վիրա-

ւոր և մեռած 1500 հոգի: Այս եղաւ Ռուսաց առաջին մեծ յաղթութիւնը և կայսրը շնորհեց Միքայէլ դքսին Ս. Գեորգայ Ս. կարգի շքանշան և Լօռիս Մելիքովի Բ. կարգի, իսկ Լազարէֆի և Բենրուդի Գ. կարգի խաչ և ուրիշ զօրավարներու ալ ըստ պատշաճի: — Յաղթութենէն վերջ Ռուսները իրենց բանակը հաստատեցին Տիրմէի մէջ, ուրկէ դրկուեցաւ Լազարէֆ ամսոյն 22ին հօգոր զնդաւ պաշարելու զԿարս, որուն մէջ կը պաշտպանէր Հիւսէին Ալմի փաշան, որ չուզեց անձնատուր ըլլալ: Նոյեմբեր 5ին թուրքերը յարձակեցան Ռուսաց վրայ և ետ մղուեցան. ինն ամիս վերջը Ռուսները սկսան ուժնակով ինքնաշարժութիւն. յետոյ խորհեցան գիշերանց յարձակելով տիրել քաղաքին, և այնպէս ալ ըրին նոյեմբերի 17-8ին. և նախ զօրապետին ազգական Մելիքով սեպուհը մտաւ Սուլարի մարտկոցը. յետոյ Կրասպայ զոնդը մտաւ ի Գանլը. նոյն ատեն ուրիշ զոնդեր յարձակեցան և աօին Հաֆըզ փաշա մարտկոցը և զօրաւոր Գարատաղը, որուն պահապանաց կէսը ջարդուեցաւ և կէսն ալ փախաւ Արար մարտկոցը. այսպէս մէկ մէկու ետեւէ գետոյն աջակողմեան մարտկոցները նուաճուեցան Ռուսներէն. բայց նոյն ոճով չկրցան տիրել նաև ձախակողմեան մարտկոցներուն, ուր մեծ փնաս և կոտորած ունեցան թահմազ և Չիմ մարտկոցներու մօտ. վերջը տիրելով Արար մարտկոցին ու միջնաբերդին՝ Կարսի դուռները բացուեցան իրենց դիմաց, ուրկէ փախած էր Հիւսէին Ալմի հրամանատարը: Թուրքերէն մեռած և վիրաւոր հաշուեցին 6000 հոգի և Ռուսներէն 500 մեռած և 1800 վիրաւոր. քաղաքին մէջ եղած զօրքերը էին 17000 որոնք գերի ընկան, 800 սպայ և 5 փաշայ, 303 թնդանօթով և բոլոր զէնքերով և համարով: Մինչ նոյեմբերի 18ի առաւօտը կը լուսանար, ոռոսական զրօշը կը ծածանէր քաղաքին բոլոր ամրոցներու վրայ: Այսպիսով հայ զօրավարի մը ձեռքով Կարսը անցաւ քրիստոնեայ պետութեան մը ձեռքը, նոր շրջան մը սկսելով մեծ յոյսերով:

ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ ԿԱՐՍԻ ԳԱՒԱՌԻ

ՀԱՅԱՐԵՍԿ ԳԻՒՂՈՐԷՏԻՑ

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ				ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ			
		Հ Ա Յ Ք				Հ Ա Յ Ք	
Ա. ԿԱՐՍԻ ՎԻՃԱԿ		Տուն	Հոգի	Տուն			Տուն
1	Օրթա-գիլիսէ . . .	41	278	—	4	Աճեմ Մէլքէկ . . .	35
2	Բէննա	58	580	—	5	Պայրախաւար . . .	30
3	Խանի-քէօյ	69	556	4	6	Ճալա	86
4	Գարա-գալէ	46	304	—	7	Կարմիր-վանք . . .	18
5	Ջերմալի	51	476	—	8	Գօշայ-վանք	28
6	Պուլանրգ	20	153	7	9	Գեաթիկ Ստորին . .	55
7	Ջայիմ	29	255	—	10	Գեաթիկ վերին . . .	72
8	Մասրա	58	539	—	11	Համազքիբէկ	85
9	Գիւտալի	23	207	—	12	Գեաթիկ Միջին . . .	43
10	Քեւարմալի	28	558	—	13	Քիւրիւկ-տէրէ . . .	67
11	Գարախաչ	22	190	—	14	Պալաւրովան	69
12	Սէնկիւտլիապատ .	16	121	—	15	Գարամահմէտ . . .	34
13	Խաս-Չիֆուլիկ . .	17	129	—	16	Օճագ-գուլի	68
14	Խոթանլի	30	198	2	17	Արագ-օղլի	40
15	Չիքիւրղան	33	244	—	18	Ուղուլու	87
					19	Հահի-վէլի	2
Ամբողջ Կարսի վիճակի մէջ		541	4788	13	20	Քէրիխանա	41
					21	Պաշ-Շէօրէկէլի . . .	119
Բ. ՍՕՂԱՆԼՈՒԻ ՎԻՃԱԿ					22	Տիգնիս	73
1	Պայպուրթ	51	420	—	23	Գզըլ-Ջախճախ . . .	148
2	Պայգարա	32	456	5	24	Փիւրվէլի	73
3	Օրթա-գալէ	30	285	—	25	Ուզուն գիլիսէ . . .	72
4	Սէնկիւտլի-Պրուա . .	26	206	—			
5	Էսկի-Ղազի	30	265	—	Ամբողջ Շէօրէկէլի վիճակի մէջ		1429
6	Բէկլի-Ահմէտ	123	999	—			11798
7	Տէօպէնտ	64	439	—			555
					Դ. ԶԱՐԻՇԱՏԻ ՎԻՃԱԿ		
Ամբողջ Սօղանլուի վիճակի մէջ		356	3070	5	1	Ազնագալէ	26
					2	Գեաթիկ Սաթըլմիշ . .	56
					3	Պարկետ փոքր . . .	40
Գ. ՇԷՕՐԷԿԷԼԻ ՎԻՃԱԿ					Ամբողջ Զարիշաւի վիճակի մէջ		122
1	Ախուզում	35	256	—			905
2	Գուլուճուգ	30	210	4			
3	Թագաքէնա	19	149	—	Համագումար Կարսի գաւառի		2448
							20561
							573

ԾԱՆՈԹ. Աշխարհագրիս թիւերը քաղած ենք 1893ին հրատարակուած Կովկասի վիճակագրական ընկերութեան պաշտօնական զրբէն:

Կարսի գաւառին սահմանքն են Հս. — Ամ.՝ Քութայիսի նահանգը, Հս.՝ և Հս. — Ար.՝ Տփղիսի, Ար.՝ և Հր. — Ար.՝ Երեւանի նահանգները, և Հր.՝ ու Հր. — Ամ.՝ ու Ամ.՝ Կարնոյ գաւառը: Գաւառս կ'ընայ $39^{\circ} 55' - 41^{\circ} 37'$ Հս. լայն. և $39^{\circ} 30' - 41^{\circ} 25'$ Ար. երկայնութեան մէջ. Հս.՝ Հր. է 185 հազարմ. և Ամ.՝ Ար. 168 հզարմ.: Տարածութիւնն է 16869 քառ. վերստ և բնակչւոյն 297645 (1897ին), որոնցմէ 72962ը հայ են: Առանձին տախտակի մէջ կը ներկայացնենք Կարս գաւառի հայաբնակ գիւղերը: Երկիրը լեռնոտ է հարաւային, արեւելեան և արեւմտեան կողմը, կոյս անտառներով և շրջի մարգագետիններով. հիւսիսային կողմը Կուր գետը կ'ոռոգէ բարեբեր հովիտ մը, ուր կը մշակուին ցորեն ու գարի. լեռնոտ մասին մէջ ալ բարեբեր լեռնադաշտեր պակաս չեն, ինչպէս՝ Արտահանի անհուն հովիտը: Հարաւային արեւմտեան կողմը Օլթիի մօտ պարտիզպանութիւնը շատ ծաղկած է: Երկրագործութիւնը բնականօրէն ապաւայտ խեղճ վիճակի մէջ է. թուրք մշակները խմբովին գաղթած են 1878էն վերջ և անոնց տեղ հաստատուեցան Մալականք, որ բաւական միջոց ու տեղական փորձառութիւն չունենալով, ի սկզբան հարկադրուեցան այլոց ծառայութեան մտնել իբրեւ օրականով գործաւորը: Հայերը գաւառիս բնակչաց կարեւոր մասը կը կազմեն և ընտիր երկրագործներ են: Յոյները՝ որ գաղթած են թուրքիոյ սահմաններէն, երկրագործութենէ զատ արհեստներով ալ կը զբաղին: 1882ին թուրքիայէն այս գաւառը գաղթեցին իբր 70 Եգիպտոս, որ թէպէտ ծագմամբ և արտաքին երեւութով չեն տարբերիր Քուրդերէն, սակայն հաստատաբնակ կեանք կը վարեն, կը զբաղին գլխաւորաբար երկրագործութեամբ. շատ աշխատասէր են և հանդարտաբարոյ:

Բնական բերքերէն գաւառս ունի զանազան հանքային հարստութիւններ. ուրոնց մէջ առաջին տեղը կը զբաւեն աղահանքերը, որոնք աշխատութեան մէջ են կաղզուանի շրջակայքը և Օլթիէն 20

հզարմ. հեռու: Անտառները կը զբաւեն 180000 եկտար տեղ: Մշակուած երկիրներու տարածութիւնն է 88070 եկտար միայն. սակայն երկրագործութիւնն է գաւառիս բնակչաց գլխաւոր զբաղմունքը: Ցորենը գարնան և աշնան ցան կը զբաւէ 58% մշակուած երկրի, գարին 38% , հաճարը 2% , եգիպտացորեն 1% և ուրիշ բնորոշներ և բոյսեր, ինչպէս կոբակ, ոսպ, գետնախնձոր, վուշ, լուրիա, ևն., 1% : Սարահարթերու վրայ կը ցանեն բնականօրէն ցորեն և աւելի բարձր տեղեր՝ գարի: Բերքերը սովորաբար առատ են և լաւ, սակայն բարձր տեղեր, շատ անգամ կը փաստուին ցրտէն և սառնամանիքէն: Աւելի քերմին կլիմայ ունեցող տեղեր, հովիտներու մէջ, քիչ քանակութեամբ կը մշակեն նաեւ բամբակ, բրինձ, տիգլանեփայտ, ծխախոտ, ևն.: Տնկագործութիւնը ծաղկած է միայն Եւրասիի, Օլթի-չայի և Փոցխով-չայի հովիտներում, ուր կը գտնուին խնձորենիներ, տանձենիներ, ծիրանի, սալորենի, կաղնի, դեղձի ծառեր և որթեր: Պտղաբեր ծառերը կը զբաւեն 2290 եկտար տարածութիւն: Պտուղները, թէ՛ չոր և թէ՛ թարմ, բանուկ վաճառականութեան նիւթ են:

Կենդանաբուծութիւնը, շնորհիւ լեռնային արօտավայրերու, բաւական տարածուած է, գլխաւորաբար Քուրդեր, թուրք մանները և ոռոս գաղթականները կը զբաղին անասնաբուծութեամբ. վերջինները մասնաւորապէս կը զարմանեն եղջերաւոր կենդանիներ և ձիեր: 1891ին հաշուած են 29846 ձի, 7125 էջ և ջորի, 240230 եգ, 408473 ոչխար և այլն: Կենդանեաց արդիւնաբերութիւնը կը սպառի գրեթէ ամբողջապէս տեղացի բնակչութենէն կարագը և պանիրը այնչափ լաւ տեսակ չեն: Բուրդը կը գործածուի հասարակ գորգերու և բանուածներու: Գաւառիս վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն են աղ և պտուղներ: Կ'արտածեն մերձաւոր գաւառները և թուրքիա կենդանիներ, բուրդ և կաշի: — Այրարատ, 79-88: Նշմարք, Գ. 95-100: Փորձ, Գ. 106-123: Եւն.:

ԿԱՐՍ կամ ՂԱՐՍ. — Թուրքարնակ գիւղ թորդումայ:

ԿԱՐՍ. Տես ԳԱՐՍ-ՋԻԻԼԿԱՏՐԻԷ:

ԿԱՐՍԱՎԵՐԱ. — Այս անուամբ լեռ կը յիշուի Աղձնեայ Գեղ գաւառի մէջ:

ԿԱՐՍԻԿ կամ ՂԱՐՍԻՔ. — Գիւղ Տալոյ Որդէ գաւառի մէջ, թորդումայ հաւաքային արեւմտեան կողմը. ունի 120 թուրք բնակիչ:

ԿԱՐՏԻԿԱՄ. — Գիւղ Ախալքալաքի արեւելեան կողմը՝ 3 վերստ հեռու: Բնակիչք Բաւրա և Խուլզումա գիւղերու բնակչաց հանգոյն տաճկախօս կաթողիկ հայ են: Ասոնք գաղթած են 1829ին Արտահան գաւառի Գէօրա հասարակութեան վէլ գիւղէն: Եօթնեւտասներորդ դարու մէջ Արտահանի Բէկը արգելած է վէլ և շրջակայ հայախօս գիւղերուն հայերէն խօսիլ և այն ժամանակէն կորուսած են մայրենի լեզուն: Նոյն ժամանակները կաթողիկէութիւն ընդունած են լատին քափուշին քահանայէ մը: Եկեղեցական արարողութիւնը կը կատարուին հայ լեզուաւ. իսկ քարոզը թուրքերէնով: Ասոնց ընտանեկան կեանքը և սովորութիւնները բոլորովին հայկական են: Խօսակցութեան մէջ շատ բառեր դեռ հայերէն են. ինչպէս՝ հօրօ (հօրքոյր), սանամէր, սանիկ, խնամի, փեսայ, ճակատ, խաչերկաթ, ակիրշ, թաթակիրշ, մուխըաշ, կճուճ, կրծկալ, զոմ, ախոռ, բնկալ, խոփ, ձեւիչ, մաճ, խաշիլ, մախոխապուր, լակ, և այլն: Գարձեալ՝ բարե, Աստու բարին, բարբիկուն, զովացեալ Բիսուս: Ներերէն ումանը կրնան մաքուր հայերէն խօսիլ. նոր սերունդն ալ կ'աշխատի ուսանիլ մայրենի լեզուն: Անուանը սովորաբար հայկական են՝ ինչպէս՝ Օսկէհատ, Մարգարիտ, Էդիսաբէթ, Շուշան, Վարթուն, Սարգիս, Պապիկ, Գրիգոր, Ներսէս, Վարդան: Հայկական ժողովրդական աղօթքներէն զիտեն Աստուածածին դուռ կուռ ևս. Լուսացալուս և թարիւն. և այլն: 1893ին հրատարակուած վիճակագրի համաձայն, գիւղս ունի 852 հայ կաթողիկ, բաժնուած 87 տան և 1 տուն բուրդ: 1886 թուի աշխարհագրի ժամանակ նախնի գաւառա-

պետ Սմբատով վրացի իշխանը աշխատէ գիւղիս բնակիչները վրացի գրել տալ, բայց չէ յաջողել: — Զաւախք, Ա. 63-65:

ԿԱՐՓ. — Այսպէս ևս կը գրուի Կարր գիւղի անունը:

ԿԱՌԱՍ. — Աւերակ գիւղ Կարճկանի, Վանայ ծովակի հարաւակողմը: Կը տեսնուին 200 տանց աւերակներ, կաւախտայ բերդի մնացորդներ և հայկական եկեղեցւոյ հիմունք:

ԿԱՌԱԿԵՐՏ. — Կը յիշուի Այրարատայ Կոտայք գաւառի մէջ, այս անուամբ հին գիւղ մը Հրազդան գետոյն մօտ: Գիւղս Հոռոմոց-մարզի հետ կալուած էր Գունայ կաթողիկոսարանին և գրաւեցաւ ութերորդ դարու Խուզիմայ ոստիկանի հարստահարութեանց ատեն: Յետոյ Յովսէփ Բ կաթողիկոսը շատ աշխատեցաւ և հազիւ յաջողեցաւ, Կաւակերտ դաստակերտը և Հոռոմոց մարզը չար ոստիկանին ձեռքէն ազատել: Աւանիս մէջ, Հօլայ ոստիկանին դէմ քաջութեամբ պատերազմելով ինկաւ Սիւնեաց Սահակ իշխանը:

ԿԱՌԱՇԱՆՔ. — Կը յիշուի այս անուամբ վարելահող Այրարատայ Արագածոտն գաւառի Կարբի-պասար վիճակի մէջ:

ԿԱՌԱՆՈՑ. — Կը յիշուի նոյնպէս Կարբի-պասարի մէջ:

ԿԱՌԱՍԱՆԱՆՑ ՃՈՂԵՐ. — Սիւնեաց Ներդուկ գաւառի մէջ կը յիշուի իբր կալուած Տաթևու վանաց:

ԿԱՌԱՐՏ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Բաղք գաւառի, որ 8 բնուն տուրք կու տար Սիւնեաց եկեղեցւոյն: Այժմ ունի 453 հայ բնակիչ, բաժնուած 54 տան: Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Գեորգի:

ԿԱՌԱՔ. — Ուխտատեղի Արցախի Գիլգակ գաւառի, Ղուրու-չայի աջ կողմը գտնուող սարի վրայ: Միջակ մեծութեամբ հին վանք մ'է, չորս սիւներու վրայ կու փածոյ քարերով և կրով շինուած. ի հընուամբ ունեցեր է շրջապարիսպ, միաբանից խուցեր և ուխտաւորաց սենեակներ, որոնք այժմ աւերակ են: Աղուանից պատմը չի համեմատ, Յակովկայ և Իրաւափառայ է վանքս:

ԿԱԽԹԻՍ-ԽԵԽԻ. — Գիւղս կը գտնուի Փանկայ (Վրաստան) կողմում կայարանէն 10—12 վերստ հեռու: Ունի 700 տուն. 159ը՝ հայ, իսկ 311ը քաղաքացիներ են: Հողը բերրի է պտղատու է. Զուրն՝ անուշ և առատ. օգը մաքուր և բարեխառն: Գիւղացիք կը բաւականանան միայն եգիպտացորեն ցանելով, և այս պատճառաւ հացը՝ զոր ձառի կ'անուանեն, եգիպտացորենէ է: Գլխաւորաբար կը պարավին այգեգործութեամբ: Տները գետնափոր են և հետեւաբար խոնաւ: Հայք ունին եկեղեցի մը, բայց յատուկ քահանայ չկայ. կը խօսին վրացերէն. ժամերգութեանց աւարտմանէն վերջ քահանայն վրացերէն լեզուաւ քարոզ կը խօսի: Քահանայն գրեթէ միշտ բացակայ է. շատ անգամ ամիսը մէկ անգամ հազիւ կու գայ, հետեւաբար հարկ կ'ըլլայ որ երբեմն մկրտութիւն և թաղումն Վրաց քահանայն կատարէ:

ԿԱԽԿԱԽ. — Այս անուամբ հին քաղաք մը կը յիշէ Զենոր, Տուրուքերանի Տարօն գաւառի մէջ, Ողական ամրոցին մօտ:

ԿԱԻՐԱՑ կամ **ԿԱՎՈՒԱ.** — Գիւղ Սեբաստիոյ արեւելակողմը, 5 ժամու ճանապարհ հեռու: Ունի 60 տուն հայ, Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը և Մեսրոպ պեան անունով վարժարան: Տեղւոյն Հայոց մէջ կայ 200 տարուան երկրագործ ընտանիք մը, որ ցարդ մշակութեամբ և դուրաց տուրեւտով կը պարապի և իբր 100 անգամէ բազկացած է:

ԿԱԻՐԻԱՆ. — Կը յիշուի փոքր Աղբակ գաւառի մէջ:

ԿԱՓԼԱ, **ԳԵԱՓԼԱ** կամ **ՋԱՓԼԱՂ.** — Գաւառ Դոր Զուղայու. կ'իյնայ Բուրվարի գաւառի արեւմտեան կողմը: 1903 թուի վիճակագրութեան համեմատ, կը զընենք աստ գաւառիս գիւղերը և եկեղեցիները.

	Տուն	Հոգի	Եկեղեցի
Գուրջի	27	180	Ս. Ստեփանոս
Զանա	25	160	Ս. Յովհաննէս
Քերթ	100	630	1
Փոչտան	30	210	1
Հօւնաւայ	58	390	1

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

Հաջեւայ	27	185	1
Օրթաչիման	40	220	Ս. Թաղէոս
Թոխմար	8	50	—
Մուզան	—	—	—
Ահմադապատ	—	—	—
Շարափաւայ	—	—	—
Քամիան	3	25	—
Բաղմովդի	—	—	—
Մազրայ	—	—	—

Այս գիւղերէն Շարափաւայ 1856 թուին ունէր 5 տուն, 33 բնակիչ և Մուզան 3 տուն, 14 բնակիչ. Մազրայ 5 տուն, 25 բնակիչ. իսկ Ահմադապատ բնակիչ ունէր մինչև 1888 թուականը 25 հոգի՝ բաժնուած 7 տան. նոյնպէս Բաղմովդի ունէր 14 տուն և 71 բնակիչ: Ժամանակի ընթացից մէջ այդ գիւղերու բնակիչք գաղթած կամ տեղափոխած են ուրիշ գիւղեր և անբնակ և ամայի մնացած են գիւղերը:

ԿԱՓՈՐ. — Այս անուամբ գաւառ մը ևս կը զնեն Տայոց աշխարհի մէջ:

ԿԱՔԱԻԱՅԵՐԻ, **ԿԱՔԱԻՈՒ** ԲԵՐԻ կամ **ԿԱՔՈՒԱՅԵՐԻ.** — Սիւնեաց ամրագոյն բերդերէն մին, Չորք գաւառի մէջ: Այս բերդս Շէշ թուին առաւ ամիր Հարոն:

ԿԱՔԱԻԱՂԲԻՐ. — Սիւնեաց Շահապօնք գաւառի մէջ կայ այս անուամբ աղբիւր, որ կը բղխէ Կաքաւասարէն և ուրիշ ջրերու հետ միանալով կը թափի Շահապօնեաց գետը:

ԿԱՔԱԻԱՍԱՐ. — Այս անուամբ լեռ մը կը յիշուի ի պատմութեան և կը կարծուի ըլլալ Սիւնեաց Շահապօնք և Իրզուկ գաւառաց մէջ տեղ, յորմէ կը բղխէ Կաքաւասարի լեռնաւանդակէն:

ԿԱՔԱԻԱՐՏԻ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Իրզուկ գաւառի, որ Սիւնեաց եկեղեցւոյն 12 բնոն տուրք կու տար:

ԿԱՔԱԻՈՒՑ ԱՂԲԻՐ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Վայոց Չոր գաւառի մէջ, որ տարին 6 բնոն հարկ կու տար Սիւնեաց եկեղեցւոյն:

ԿԱՔՈՒԱՆԻՍ. — Այս ձևով ևս գրուած է Խիզանու Քաղքանիս գիւղի անունը:

ԿԵԱԶԱՐԹՈՒՆԻ. — Կը յիշուի այս անուամբ գիւղ, Բարկուշատի (Սիւնիք) մէջ:

ԿԵԱԼ. Տես ԳԱՂ:

ԿԵԱՄՐԻՍ. — Այսպէս ևս կը գրուի Գամրիս (Տես) գիւղի անունը:

ԿԵԱՆ կամ ԿԱՆ. — Գիւղ Սիւնեաց կողմական գաւառի մէջ, որ կը թուի ըլլալ հին Գոն գիւղը: Տես ԿԱՆ:

ԿԵԱՆՅ. — Այս անուամբ հին քաղաք մը կը յիշուի ի պատմութեան Վասպուրականի կամ Տուրուքերանի մէջ, զոր Սենեքերիմ թագաւորը տուաւ Յունաց կայսեր:

ԿԵԱՆՋՈՒՄԵՆՅ. — Այս անուամբ կըրկին քարայրներ կան Այրարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, որոնք կը յիշուին իբր կալուած Սաղմոսավանից:

ԿԵԱՎԱՐ. — Այսպէս ևս կը գրուի վանայ ԳԱՆԱՐ (Տես) վիճակի անունը:

ԿԵԱՎՈՒՐ ՏԱՂԸ, ՀԱՅ ԼԵՌ կամ ՊԵՐԷՔԷԹ ՏԱՂԸ. — Խաբէնտէրունէն 4-5 ժամու ճանապարհ հեռու և մինչև 18-20 ժամու ճանապարհ երկայնութիւն ունեցող լեռներ, որոնք բնիկներէն Պերեքթ տաղը կը կոչուին, թուրքերէն Կեափուր տաղը և երբեմն կը կոչուեն Սեա լեռքեր: Այս լեռներուն մէջ բաւական թուով հայկական գիւղեր կան և բնակիչք Տաղլար կը կոչուին: Կիլիկիոյ հայկական իշխանութեան ժամանակ այս լեռանց մէջ տեղ տեղ շինուած բերդերու, աշտարակաց, կամուրջներու, պալատներու, տաճարներու և կիսաւեր ու քայքայեալ եկեղեցիներու մնացորդներ դեռ կը տեսնուին: Հայ բնակիչք սերունդ են հին Կիլիկեցի Հայոց և ամենքն ալ աշխատասէր, զործունեայ և արթուն են: Այս լեռանց հայաբնակ գիւղերէն ոմանք իսկէնտէրունէն 13-20 ժամու ճանապարհ հեռու են և շատերուն մէջ մնայուն քահանայ չգտնուելուն պատճառաւ՝ շատ մեռեալներ անթաղ կը մնան, և երբեմն ալ կը թաղուին առանց թաղման կարգի և եկեղեցական ընթերցումաց:

ԿԵԱՎՈՒՐ-ՔԷՅՅԻ. — Գիւղ Ատանայէն ¹/₂ ժամ հեռու. 50 տուն հայ կան՝ մայրենի լեզուէ բոլորովին զուրկ: Գիւղս կ'ըսուի նաև Հայ — գիւղ կամ Էրմէնի — քեոյի:

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱ. — Այս երկրին

մէջ ռուսական ստացուածոց տարածութիւնն է 1300 աշխարհագրական քառակուսի մղոն, և կը բաժնուի 3 գաւառի, որ են Մանկիշլաք, Քրասնովոտսք և Ախալ-թէփէ, և 2 գաւառակի որ են թէ՛ ճէն և Մէրվ: Այս տարածութեան վրայ կը բնակին 311000 բնակիչք՝ երկու սեռէ. առանց հաշուելու զինուորական և վարչական պաշտօնեայք: Ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը վրանաբնակ է. թիւրքմէնք՝ ժողովրդեան 100ին 83նն, և խըրաբք՝ 100ին 14. մնացեալ ցեղերն են Ռուսք, Հայք, որ Կեդրոնական Ասիոյ մէջ վաճառականութիւն ընող գլխաւոր տարրը կը դառնան հետզհետէ. կան նաև Պարսիք, Հրէայք, Պուխարացիք, և այս ամէն ցեղերը բնակչաց 100ին 3նն: Ամենէն խիտ ժողովուրդը կը գտնուի Մէրվի ուխտիսին մէջ: Քանի մը քաղաք հետզհետէ կազմուելու վրայ են: Աղապատ՝ որ Կեդրոնական Ասիոյ վարչական կեդրոնն է, միայն 2000 բնակիչ ունի, ռուս զօրքերէ և պաշտօնէից ընտանիքներէ զատ: Բնակչաց սակաւութիւնը վերագրելի է ջրոյ նուազութեան. անձրև չտեղալուն պատճառաւ արուեստական ռոտ. գունն ի զօրմ կը դրուի. միայն արևելեան գաւառները կ'արտադրեն բաւական ցորեն և զարի՝ ժողովրդեան պիտոյից համար: Մանկիշլաքի և Մէրվի գաւառները շատ հարուստ են արջառոց և ձիոց կողմանէ: Քրասնովոտսք և Ախալ-թէփէ ունին ուղտ: Այս երկրի մէջ կան 68000 ձի, 17000 ուղտ, 22000 էջ, 47000 արջառ և իբր, 400000 ոչխար: Բամպակի, որթի ու շերամի մշակութիւնը նախնական վիճակի մէջ են. իսկ հանքային հարստութիւնը դեռ նոր կը սկսին խուզարկել: Տարագագործութիւն գրեթէ չկայ. ժողովուրդը ինքը կը բանի զործածած բրդեղէնը: Թէև տարին իբր 3 միլիոն բուրլի վաճառք կը ներմուծուի այս երկիրը և 773000 բուրլի վաճառք կ'արտածուին, բայց իրօք մեծ վաճառականական շարժումն չկայ. վասն զի ներածեալ վաճառք գլխաւորաբար յատկացեալ են զօրաց ու վարչական պաշտօնէից:

ԿԵԹԻԿ ԿԱՄ ՔԼԵԹԻԿ. — Աղձնեաց հին գաւառներէն մին:

ԿԵՂԻ, ՔԵՂԻ ԿԱՄ ՔՂԻ—ԳԱՍԱՊԱ. ԳԴ. KIGHI. — Գլխաւոր քաղաք Կամ աւան համանուն գաւառին, Կարնոյ հարաւ-աւ-րեւմտեան կողմը 132 հզրմ. հեռու և Երզրնկայի արեւելեան կողմը 20 ժամու ճաւնապարհ հեռու: Կառուցուած է համանուն Կեղի վտակի եզրերուն վրայ ամփոխթաւորնաձև: Ունի իբր 350 տուն, յորոց 250ը՝ Հայոց, և մնացեալը մահմէտականաց են. Հայոց մէջ կան 20—30 տուն բողոքական, որոնք ունին ժողովարան ու վարժարան: Թրքաց թաղը կը գտնուի Մէյտանի կողմը, համեմատաբար աւելի տափակ գետնի մը վրայ, իսկ Հայոց թաղը՝ Քարկանձորի կողմը: Կը հաստատեն, թէ բուն քաղաքը շինուած է եղեր Ապարու մօտ. հարիւրամեայ մամիկներ ու տաւիկներ կենդանի աւանդապահ են այս մասին: Հին Կեղի քաղաքը խիստ ընդարձակ ու բազմամարդ է եղեր. կը պատմուի, թէ հին ատենները երբեմն օրուան մէջ մինչև 130 հարսանիք տեղի կ'ունենայ եղեր: — 1616 թուին սոսկալի երկրաշարժ մը կը քանդէ քաղաքը և բնակիչք կը սկսին գաղթել մօտ ու հեռու տեղեր. մէկ մասն ալ գալով արդի տեղը, կը հիմնէ Քիլի-Գասապան: Ապարու մօտ, Հագստուն գիւղի եկեղեցւոյն հին ձեռագիրներու մէջ կը գտնենք վերոյիշեալ շարժը յիշող հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Հագար վեցհարիւր տասն և վեցին,

Եղև շարժ մի ահագին

Որ աշխարհ ամէն լսեցին»:

Ապարու մօտ հին Կեղիի մնացորդներ և զանազան իրեղէններ կը գտնուին պատահական պեղումներով: Արդի քաղաքը, որ աւելի Քիլի-Գասապա կ'ըսուի, բնութենէն օժտուած է բոլոր այն բարիքներով, որոնք ինքնին կը բաւեն քաջատղջ, վայելչակազմ, առոյգ ու սրամիտ բնակիչներ հասցնելու համար: Լեռնային ղիրքը և սքանչելի օդն ու ջուրը, նոյն իսկ շրջակայ գաւառներու մէջ բացառութիւն

մը կազմելու աստիճան նախանձելի հանգամանք մ'ունին: Չմեռն թէ և ընդհանրապէս երկարատեւ է և ձմեռները թիզերով կը զիգուին, բայց կլիման մեղմ կըրնայ ըսուիլ. իսկ միւս եղանակները սքանչելի են Կեղիի մէջ: Փողոցները խիստ նեղ են և կանոնաւոր սալաշատակներ չունին. ասոր համար, ցեխը գրեթէ միշտ անպակաս է: Տունները առհասարակ քարաշէն են. աղիւսաշէն տուներ մատի վրայ կը համրուին: Վերջերս սակայն, թրծուած աղիւս սկսաւ գործածուիլ, որը խիստ յարգի է աւանիս մէջ: Հին տուներն ու նորերը հետաքրքրական հակապատկերներ կը կազմեն. հինները ընդհանրապէս միայրկ, կլորաձև շէնքեր են, տանիքին վրայ բացուած երդմուխ մը՝ քառակուսի և փոքր պատուհաններով, առիքը ցած, ներսը մը թին գետնափոր նկուղներու պէս: Տան մէջ թոնիր անպատճառ կը գտնուի, ասդին ալ օձախ մը, որուն վրայ օրուան կերակուրները կ'եփուին: Հետաքրքրական են այս կարգի տուներուն մէջ գտնուած մկննդները, գետինը թաղուած խորունկ ու մեծկակ բղողներ, որոնք ատենօք իբրև իրեղէններու և թանկագին արծաթեղէններու պահարան կը գործածուին եղեր: Նոր տուները աւելի ընդարձակ և բարձր կեկ են. փոխանակ աւանդական երդմուխներուն, խոշոր վանդակապատ պատուհաններ ունին: Միշտ երկայարկ և եռայարկ են. նորաշէն միայրկ տուն գրեթէ բնաւ չկայ: Արդի տուներու գետնայարկի մէջ են՝ բակ, ախոռ, մարագ, փայտանոց, թոնրտուն. վարի տան (գետնայարկի ներքև) մէջ կ'ամբարուի տարեկան պաշարը, ձաւար, պղուր, զգմաճ, էրվիշտայ, փոխինտ, լուբիա, զգմչոր, սիսեռ, ոսպ, և այլն: Հոս է նաև ցորենի և ալիւրի ամպարը. բոլակներու մէջ մեղր, թուռու դրուած՝ կաղամբ, պաճ, տակ, և այլն: Վերի յարկերուն մէջ են սննեակները, խգեկի (= մատան) մէջ կը գտնուի օձախը և առօրեայ ուտելիքներու պաշար մը, յարսախը՝ ընդարձակ սրահ մ'է: Պատերը ճերմկացուած են կրով կամ ճերմակ հող ըսուած կրահողով մը, որ Կաւաղի

մօտերէն կը բերուի: Շատ տուններու կուշտը կը հոսի մէկ մէկ աղբիւր: Կան տուններ՝ որոնց մօտ պարտէզ և անասնաբուծական գոտիներ կան: Իսկ այն տները որ իրենց մօտ պարտէզ չունին մէկ մէկ բաժին ձեռք բերած են Քարապետի ձորի անտառներու մէջ: Ածուներուն շուրջը չափաւորով ցանկապատ կը շինեն զարուհի և աշխատանքային քահկելով կը սկսին վառել: Ածուներուն մէջ կը ցանեն դդում, վարունգ, բաթաթէս, շոգամ, լուրիա և այլն: Երբեմն ծաղիկներ ալ կը մշակուին անտառներուն մէջ. բայց աւելի տուններու մօտ, տանիքներու ցոլիքները և պատուհանները ծաղիկներով զարդարել սովորական է: Գիւղացիներու նման, ամէն տուն առհասարակ ոչխար, այծ կամ կով կը պահէ, զարուհի մինչև ձմեռ զանոնք կթելու համար, և ձմեռը մօրթելով խաւարմա կ'ընէ:

Կեղի չորս թաղ ունի, որոնց երեքը եկեղեցիներու անուամբ կը կոչուին. 1. Ս. Յակոբ, 2. Ս. Սարգիս, 3. Ս. Լուսաւորիչ և 4. Վարի քաղ: Ս. Յակոբայ թաղին մէջ կը գտնուի ազգային առաջնորդարանը և աղջկանց վարժարանի շէնքը, որոնք 1900 թուին հիմնովին վերանորոգուեցան: Ս. Յակոբայ եկեղեցին թէև փոքր, բայց գմբեթաւոր, համակ բարաշէն և բաւական ճաշակաւոր շէնք մ'է, կուշտը ունենալով Ս. Աստուածածնի մատուռ մը: Ս. Սարգիս թաղին համանուն եկեղեցին բաղկացած է աւելի հոյակապ և ընդարձակ է. 16-18 տարի առաջ զանգակատուն մ'ալ կառուցուեցաւ տանիքին վրայ, զանգակը նուիրուած Եւալով ժամանակին Պատրիարքէն: Այս թաղին մէջ է արական վարժարանի մեծ ու գեղեցիկ շէնքը, որ ասկէ իբր 28 տարի առաջ շինուեցաւ, ժողովրդեան աշխատութեամբ և առատաձեռն նուէրներով: Ս. Լուսաւորչայ թաղը, կառուցուած է թումբի մը վրայ, համանուն մատրան ստորուտը: Մատուռը՝ թումբին զագաթը թառած՝ կանաչներու և ուռնիներու զիրկը աղուոր տեսք մը կ'ընծայէ: Աւանիս մէջ կայ նաև Ս. Նշան անուամբ մատուռ մը:

Վարի թաղը Կեղիի աղբատին և անձաշակ թաղն է, որ հակապատկեր կը կազմէ միւս թաղերուն քով, հին տունները ընդհանրապէս այս թաղին մէջ կը գտնուին:

Վ Ի Ճ Ա Վ Ա Գ Ի Ր

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Վ Ա Ր Ժ Ա Ր Ա Ն Ա Յ

ԿԵՂԻԻ ԱՌԱՋ ՆՈՐԳԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ

ԱՆՈՒԱՆՔ ՏԵՂԵԱՅ	ԳՐԱՆՈՒՄ	ԱՇԽԱՏԱՆԵՐ		
		Մանչ	Աղջիկ	ԳՐԱՆՈՒՄ
Կեղի կամ Քղի .	Ե	172	120	292
Աւէթ	Բ	65	40	105
Ճերմակ	Բ	45	34	79
Ապոզնաթ	Բ	41	—	41
Շոռնակ	Բ	44	—	44
Ասողբերդ	Բ	77	—	77
Դարման	Գ	107	63	170
Խուփս	Դ	112	65	177
Սերկեվիլի	Բ	53	—	53
Շողաս	Բ	35	21	56
Սագաձոր	Ա	32	—	32
Նէրտիֆ	Ա	40	—	40
Խուպէկ	Ա	16	—	16
Ճըպլու	Բ	36	24	60
Չանաքճի	Գ	75	—	75
Քերթոս	Բ	47	—	47
Չան	Բ	33	—	33
Չէլէպի	Բ	35	—	35
Խոչքար	Ա	19	—	19
Նանգստուն	Ա	34	—	34
Տիճէկ	Ա	27	—	27
Արինչ	Ա	37	—	37
Մելիքան	Ա	40	—	40
Ղայապէկ	Բ	47	—	47
Լճիկ	Ա	20	—	20
Զիֆթիկ	Ա	28	—	28
Գըզըլըպուգ	Ա	19	—	19

— Կեղիի շուկան բաւական ճաշակաւոր ու ճոխ է. տարուէ տարի վաճառականութեան յառաջ երթալուն հետ՝ խանութներուն թիւն ալ կ'աւելնայ: Շուկայի վերի կողմը, պզտիկ հրապարակ մ'ալ կայ, ուր Բալուէն եկած արմատիքը կը լեցնեն ծախելու համար: Վաճառականութիւնը և արհեստները գրեթէ բոլորովին Հայոց

ձեռքն է. հազիւ կը տեսնուին 4-5 թուրք մրգավաճառներ: Գլխաւոր արհեստներն են կօշկակարութիւն և խաղախորդութիւն, կան նաև դերձակ, ոսկերիչ, պղնձագործ, դարբին, հիւսն, աստղծագործ, պայտար, և այլն:

Կեղիի շրջականները քանի մը վայրկեանի չափ հեռու և մօտ լեռներու, բլուրներու, դերբուկներու, ձորերու և խոշոր քարերու մէկ քանին կը ճանչցուին յատուկ անուններով. յորոց յիշենք, Միածոն, Շոշանքար, Վարդապետքար, Իրեցկինքար, Ս. Սարգսայ հետկրները (Ս. Սարգսայ նժոյգին հետքերը), Միսիտաշ Ծովառ, Ս. Եղիա, Ս. Դաշիր, Ս. Օղիտա, Միատուն, Չարայ աղբրիկ, Օրդնուկ ձոր, Կոռուչանկօյ, Բտուկքար, Պոյոզքար, և այլն: Չանազան տեսակէտներով նշանաւոր քանի մը տեղեր կան, որոնց վրայ հետևեալ տեղեկութիւնները կը դնենք. — Ա. Սետէխառում. — Կեղիի կոնակը, լեռներուն ամենէն հսկան ու գեղեցկադիրն է. գագաթը միշտ ձիւնապատ է. կողերը՝ թէև տեղ տեղ խոշոր ապառաժներու ցցունքներ ունին՝ բայց մեծաւ մասամբ սիրուն կանաչութեամբ պատած են, ուր չեն պակսիր վայրի բանջարեղէններու բազմաթիւ տեսակները: Ետեւի կողմը կը գտնուի Ծովառ և Գոնըկներ ըսուած հիանալի տեղերը: Սակայն ձմեռը այս տեղերը գալլերու բազմութիւն մը կը վխտայ, որոնցմէ շատեր, տարուէ տարի կ'որսացուին Քղեցիներէ: Այս լեռան ուղղաբերձ և սեպածեւ դիրքին պատճառաւ, սաստիկ և ձիւնաշատ ձմեռները՝ ձեան հիւսեր կը փրթին գագաթէն և շատ անգամ մեծ փնասներ կը պատճառեն: — Բ. Քարգլուխ կամ Խաւախութիւ. — Լերկ ու ապառաժուտ հսկայ լեռ մ'է որ Կեղիի քարահանքը կը համարուի. ասկէ կը հայթհայթեն շինութեանց քարը: Խաւախութիւ ևս կ'ըսուի, աստեօք իր ստորոտը բարձրացող խոշոր բարտիններուն համար: Քարգլուխի վարի կողմը կը գտնուի Կաշդար ըսուած տեղը, ուրկէ կաւեղէն անօթներ շինելու ընտիր հող կը հայթհայթուի: — Գ. Սարաներ կամ Կիւլիպաղ. — Գեղեցիկ բլրադաշտ

մը, որ Կեղիի ամենայարգի ձեմեւաւայրերէն մէկն է: — Դ. Աստուածածնայ ալը. — Սետէխառումի ստորոտը, խիստ մաքուր ու պաղ ջուրի ալ մը, ուր կ'երթան բարեպաշտ մամիկներ՝ տօն օրերուն՝ ուխտ ընելու և խունկ մոմ կը տանին ընծայ: Այս աղբերակին տեղը բաւական բարձր ըլլալով դիմացէն կ'երեւայ Գետահայեաց Ս. Աստուածածնայ վանքը, որ 3 ժամու չափ հեռաւորութիւն ունի և որուն անունը կը կրէ այս ալը: — Ե. Քարականձոր և Սառատակ. — Կեղիի ամենէն հիանալի ձեմեւաւայրը, Սետէխառումի և Քարգլուխի մէջ դաւարագեղ ձորակ մ'է, որուն կուրծքէն բերաւոր առուակներ բղխելով կը միանան կը կազմեն խոշոր վտակ մը, որ շառաչմամբ և ոստոստումներով կը վազէ. կ'անցնի աւանի մէջէն, բազմաթիւ ջրադացներ դարձնելով և ածուներ, պարտէզներ ոռոգելով: Այս ջուրը խիստ պաղ և անապակ է, և իր բղխած տեղը կը կոչուի Սառատակ: Քարականձորի վերի դին կը գտնուի Կուռչանկօլը, բնական գեղեցիկ աւազան մը, ուր լոգանալու կ'երթան: Պաղ ջրի լոգանքը, Կեղիի մէջ շատ սովորական է, և օդին ու ջուրին առողջապահիկ հանգամանաց հետ, այս բնական ջրաբուժութիւններն ալ շատ նպաստաւոր եղած են Քղեցիին առուգութեան: Արդէն Քղիի բնակիչներու բնական առոյգ ու գեղեցիկ կազմը և մըտաւորական հազուագիւտ ուշիմութիւնը նշանակելի հանգամանք մ'ունի: Քղեցիները երկարակեաց ալ են. հարիւրամեաներ՝ տասնեակներով կը գտնուին քաղաքին և մանաւանդ գիւղերուն մէջ: Քանի մը տարի առաջ քահանայ մը վախճանեցաւ, որ հարիւր երեսուն տարեկան էր, և դեռ եկեղեցի կը յաճախէր. 1900ին ալ Կեղիի մօտ գիւղի մը մէջ կ'ապրէր կին մը՝ հարիւր երեսուն հինգ տարեկան: Ծանր հիւանդութիւններ Քղիի մէջ զրեթէ անծանօթ են: — Զ. Քարակ. — Ապացուցուած է թէ Կեղիի լեռները երկաթի և արծաթի հանքերով հարուստ են: Երեսուն տարիի չափ առաջ, Քարականձորի կուշտը, Սետէխառումի ժայռուտ մէկ կողը

փորձուած է հանքերը շահագործելու համար՝ այս տեղը այժմ կ'ըսուի Քարակ, որ այրի մը ձեւը ունի, հորիզոնական դիրքով բացուած անագին խորութիւն մ'ունի այս արհեստական այրը, և մէջը պըտտող հետաքրքիր մը՝ մէկէ աւելի անակընկալներու կը հանդիպի հոն: Տեղ մը՝ անցքը կը նեղնայ, այն աստիճան որ կը ստիպուիս բռն մը կծիկ ըլլալ անցնելու համար, ուրիշ տեղ մը, յանկարծ ինքզինքդ անագին ընդարձակութեամբ տեղ մը կը գտնես, որուն ձեղունէն անընդհատ ջուր կը կաթկթի: Քիչ մը անդին ճամբան նորէն կը նեղնայ, և այսպէս շարունակաբար: Շատերը կ'այցիւնին Քարակը և այն հսկայ բարձրութենէն կը դիտեն Քարականձորի լեռնային շքեղ տեսարանները: Այս տեղերէն հազիւ մէկ երկու ժամ հեռաւորութիւն ունին Կարնադէիշը և Խորշուք—ադէիշը, որոնց առաջինը կաթ չունեցող կանայք կը դիմեն լոգանալու և երկրորդին մէջ կը լուան խորշունք հանող մանուկները, որպէս զի շուտ առողջանան:

Կեղի լեռնային գաւառ մ'է, անթիւ սարեր, ձորեր, դերբուկներ՝ հազիւ տեղ տեղ մէկ մէկ կտոր դաշտ կը հիւրընկալեն իրենց գոգը. ամէն կողմ դաշտակներու երեսէն մինչև բարձրաբերձ լեռներու գագաթը, բլուրները և ձորերը, աչքառու առուգութեամբ վայրի բուսականութեան մը ակնապարար տեսարանը կ'ընծայէ, երբ այն կողմերու յատուկ երկարատե ձմեռէն ետքը, ձիւները հալիլ սկսին:

Կեղի գաւառի մէջ գուտ հայաբնակ գիւղեր շատ կան, ոմանք 180—200 և մինչև 250 տուն բնակիչներով: Ասոնցմէ են Տարման, Խուփա, Ճերմակ, Առեգ, Հաղաւտուն, Օրօր, Քերպուլ, Սերկէշիկի, Չան, Չանախի, Հերտիֆ, Չուռախ, և այլն: Իսկ այն գիւղերը՝ որոնց մէջ, բաց ի Քիւրտերէ, բնական թուով հայ բնակիչներ ալ կը գտնուին, են Սեղանք, Ասողբերդ, Ճպրոզեղ, Սագաձոր, Օսնակ և այլն: — Գաւառիս գիւղացին նահապետական այն ժողովուրդը կը ներկայացնէ, որ միայն իր արտն ու արօտը և գեղջկական օձախն

ու ժամտունը կը ճանչնայ: Պանդխտութիւնը բան մ'ալ չէ պակսեցուցեր ասոնց պարզուկ կեանքէն: Գիւղացին առոյգ, յաղթանդամ և ուժեղ է: Տեղւոյն օդն ու ջուրը, անունդին պարզութիւնը և առոնին ու ընկերական կեանքի բնական կարգաւորութիւնը ամէն կերպ կը նպաստեն իրեն: Ասոնց տոկունութեան վրայ բուն գաղափար մը կազմելու համար, զանոնք տեսնել պէտք է կալի ու արտի աշխատութիւններու մէջ: Արեւին տակ զրճկած, քրտինքի աղբիւր մ'է որ ճակատէն կը վազէ, մինչ ինքը մանգաղը կը շարժէ անընդհատ կամ խոշոր խուրձեր կը տեղափոխէ: Շատ շատ՝ յոգնութիւնը անցընելու համար՝ ցորենի շիւղ մը կը փակցնէ ճակտին. չէ հասկցուած թէ այդ շիւղը ճակտին վրայ ի՞նչ ներգործութեամբ յոգնութիւնը կ'անցընէ, բայց իրենք այնպէս կը հաւատան ու կ'ընեն:

Գիւղական կերակուրները ընդհանրապէս բանջարեղէններ, կաթնեղէններ ու մսեղէններ կ'ըլլան. — տոմաստ, թան, պանիր, մածուն, խաւուրմայ, տապկած թուփ, բանձար, և այլն: Ամէն տուն իր նիւթական կարողութեան համեմատ՝ ոչ խար, այժ ու կով կը պահէ, որոնց կաթէն տոմաստ, մածուն, սեր, պանիր և այլն պատրաստելէ ետքը, մէկ մասը խաւուրմայ կ'ընէ, ձմեռուան համար, և մնացածը կը պահէ իրեն սերունդ: Ասոնց բուրդն ալ գուլպայի, փալաւի, բրդեղէն հագուատներու և զանազան գործուածքներու պատրաստութեան կը գործածուի: աղիքներէն ալ բամպակ գզելու լար կը շինուի: Կաթնտու կենդանիներէ զատ ձի, ջորի, աւանակ և այլն կը պահեն ամէն տուն առհասարակ, անոնցմով գիւղացին իր արտերէն և ուրիշ տեղերէ զանազան փոխադրութիւններ ընելէ վերջ, մօտակայ անտառներէն ահագին քանակութեամբ փայտի մթերք կը դիզէ տան փայտանոցին մէջ, որոնց վաճառումէն ալ բնական շահ կ'ընէ: Տեղւոյն լեռնային զրից պատճառաւ այս կողմերը սալ բնաշի բանիր: Կեղիի գիւղացին ընդհանրապէս սակաւապետ է. պէտք եղած տեսն

ընդով կը գոհանայ. բայց ահագին աշխատութիւններու տոկացող այս ամուր մարդիկ, երբ կը բոլորուին գեղջկական սեզանին շուրջը, կ'ուտեն փառաւոր ակօրժակով մը՝ փոխինդ, սեր, կարագ, մածուն, փլու, և այլն:

Կեղիի գիւղացիին տարագը խիստ պարզ է, քէչէ մը գլուխը (երբեմն ալ ֆէս), փաթթուած կարգ կարգ եազմաներով կամ փուշիով: Շրթար մը ու Սալբա մը (մագէ կամ չուխայէ, նիւթականին համեմատ) նիւերն ու կոնակը անցուցած մէջքն ալ զօտի մը, ուրկէ կը կախուի՝ մէկ զին ծըխախտտի քեսան, միւս զին ալ ծխափայտը, ու զօտիին մէջ տեղուանքը ծալքերուն մէջ՝ թաշկինակ և այլն, ինչ որ ունի: Կիներն ու աղջիկներն ալ, նոյն պարզութեամբ կը հագուին. գլուխին կարմիր ֆէս մը փուշիով սլլուած, պասմայէ կամ մանուսայէ էնթէրի մը հագած և մէջքը զօտի, իսկ տօնի օրեր ասոնց վրայ կ'աւելնայ նաև սրմալի սալբան: Տուները գրեթէ միշտ միայարկ անշուք խրճիթներ են. տան իւրաքանչիւր մասը կը լուսաւորուի տանիքէն բացուած երդրմոխէ մը: Ձեղունները սեցած են թոնիրին ու օճախին ծուխերէն: Տան կենդանիները յատուկ զօմի մը մէջ կը պահուին: Շատ տուներ փեթակնոց ալ ունին, ուր կը պահուին տասնեակներով և յաճախ հարկւրներով փեթակներ, ուրկէ ելած մաքուր ու պատուական մեղրը՝ տան գեղջուկ ճոխութիւններուն վրայ բան մ'ալ կ'աւելցնէ: Տուներուն ցուիքները փայտի ճիւղերէ և սալերէ շինուած են. տանիքները հողով ծածկուած են, որոնց վրայ լողքար մը կը գտնուի, ի հարկին լողելու համար: Տան պատերը աղիւսով կամ քարով շինուած են. պատերուն ծեփը ընդհանրապէս պարզ կաւահող է: Տան մէկ անկիւնը զետեղուած կ'ըլլան երկրագործական գործիքները: Բակը զրան մօտ առիքէն կախուած է ամուր պարան մը, որուն ծայրէն ամէն առաւօտ տան հարսնուկը խնոցի կ'անցնէ և մածուն կը հարէ, նախապէս մածունի վրայի սերը՝ մաս մաս՝ հացերու վրայ դրած քաժին հանելով տան

մանր ճփերուն: Այդ նահապետական յարկերուն տակ, հին կեանքն ու բարքերը կոյս և անաղարտ մնացեր են, ու գիւղացիին դէմքին ու տարազին պէս՝ ներքին կեանքն ալ պարզ անսթեւեթ է: Տան մեծին կը հնազանդին ու զայն կը սիրեն բոլոր տնեցիք, մեծ ու պզտիկ, և ան ալ իր կարգին՝ կեանք իսկ չի խնայեր միւսներուն երջանկութեան համար: Հասակակիցները կը սիրեն ու կը յարգեն զիրար, օգնելով, ցաւակից ու խնդակից ըլլալով իրարու անկեղծօրէն: Լաւ բուած ժամացոյցի մը ճշգրտեամբ, իւրաքանչիւրը իր պարտականութիւնը կատարելով, ներսի ու դրսի ամէն գործերը անշշուկ կը վարեն: Կէտ առ կէտ կը հետեին կրօնական ու ընտանեկան նախնի աւանդութիւններուն: Կղերը կը սիրեն և անկէ կը պատկառին անհուն հաւատք և համարումն ունին իրենց ճանչցած Տէր-պապային վրայ: Ընտանեկան վէճերն ու անհամաձայնութիւնները անոր կը ներկայացնեն, իրաւարարութիւնը խնդրելով: Կալի ատեն՝ կալամաս, տօնի, տաղաւորի ատեն՝ զանազան նուէրներ կը տանին անոր, և յաճախ հացկերոյթի կը հրաւիրեն զայն: Կեղի աւանի և գիւղերու բընակչաց բարուց, կրթական վիճակի, հին սովորութեանց և զաւառաբարբառի վրայ երկարօրէն զրած է Պ. Լեոն Սրապեան 1901 տարուայ Արեւիք օրագրի զանազան թիւերու մէջ: Մենք մեր նկարագիրը կազմեցինք զլիաւորաբար այդ գրութենէն: Կեղիի գիւղերու նոր վիճակագիրն չուենալով չկրցանք հրատարակել: Այս լեռնային գաւառի մէջ, գիւղերէ զատ աստ անդ ցրուած կը գտնուին սակաւաթիւ տուներ զոմ անունով ճանչցուած, կան նաև մէկ մէկ տնուորներ, որը թումրի մը կուշտը, որը լեռան մէկ ծոցը. քանի մը թիզ դուրան հող ձեռք ձգելով՝ արտեր ձեւացուցեր են և երկրագործութեամբ և հովութեամբ պարզունակ և երջանիկ կեանք մը կը վարեն: Այս լեռնայիններու տրամադրութեան տակ են բոլինճի, ալոճի, կաղինի, մասուրի, քօզլիկի և վայրի տանձի ու ընկուզի անթիւ ծառերուն տարեկան

քաղը . ունին նաև զազպեմ որ տարուէ տարի կ'իջնէ մօրիններուն և ծառերուն վրայ : Այդ դաւարուտ լեռներուն գիրկը, ուր տեղ տեղ կատար ցցող ապառաժներն իսկ սիրուն այլազանութիւն մը կազմելու համար ստեղծուած կը թուին, հիւղակաւնը՝ միայն այս վայելքներով չէ որ կ'ապրի : Զինքը ոտք վերցնելուն պէս, սար ու ձոր տեսակ տեսակ բանջարեղէններով կը լեցուին, որոնցմէ են՝ ըղին, ծաղծուկ, նըվինձ, խաւրժիլ, զամպար, գափ, բանձըրուկ, թորթ, տակ, զարթէն, մոճգոր, բողիկ, երիճնայ, կանկառ, սպաննախ, ճնճըղկայ պաշար կամ կարապետիկ, կաքուտտտիկ, զգմաթ, որոնք իրեն աղցան ու տապկոց կը գործածուին բոլոր գիւղերուն մէջ : Ասոնցմէ զատ կան հետեւեալ համեմարոյսերը . դաղձ, աննուխ, թթուկիչ և այլն : Կան նաև բոյսեր՝ որոնցմով դեղ ու դեղրանք կը պատրաստէ գեղջուկը, զանազան հիւանդութեանց ատեն, ինչպէս, բաղրբոյսը, զոր փորի ցաւերու, խոստուկի ատեն կը խաշեն և կը կապեն ցաւած տեղը . ձղարոսիք, լայն տերեւներով բոյս մը, որ ուռեցքներու վրայ կը կապուի ջուրն ու թարախը ծծել տալու համար . կոտրիք, որմէ շինուած ձիւթը՝ թէ՛ իւրեւ ծամոց և թէ՛ ճղաթուփին նման իրեն ծծիչ կը գործածուի . կաղլչեան, խիստ լեղի ու սպիտակագոյն նիւթ արտադրող բոյս մը, որուն աչքացաւ բուժելու զօրաւոր յատկութիւնը ծանօթ է այս կողմերը . աչքացաւի իրեն դեղաբոյս կը գործածուի նաև լըշմուկը : Մայրամ-խոտ, փորի ցաւերու խիստ զօրաւոր բուժիչ մ'է : Վայրի ծաղիկներու մէջ նշանակելի են՝ բամպոս (== ձնծաղիկ), չշտոս ծաղիկ, որ թէյի պէս եփած՝ խմուելով հազն ու հարբուխը կ'անցընէ, հետք քիչ շաքար կը խառնեն, որովհետեւ շաքարը զրգոյիչ կը համարուի : Թափսի-բապսի, բաժակածեւ, լայնկեկ ծաղիկ մը, որ շշտու ծաղիկին յատկութիւնը ունի, բայց աւելի յարգի է : Լեռոց հարսնուկ, մանուշակի նման, բայց անկէ աւելի մուր կարմրագոյն սիւրուն ծաղիկ մը . ապօրիւն, բամպոսին մէկ խոշոր տեսակը . կակաւ (== կակաչ),

որուն թերթերէն սև մեկան կը շինուի : Ապրիմ-չապրիմ, ծանօթ ծաղիկ մը, որ զարդէ աւելի բաղդազուշակի դերը կը կատարէ միամտուկ գեղջուկներուն, մանաւանդ պճրիկ տղոց համար, որոնք անոր թերթերը կարգաւ կը փետտեն, «ապրիմ-չապրիմ» բանաձևուած հարցումը կրկնելով :

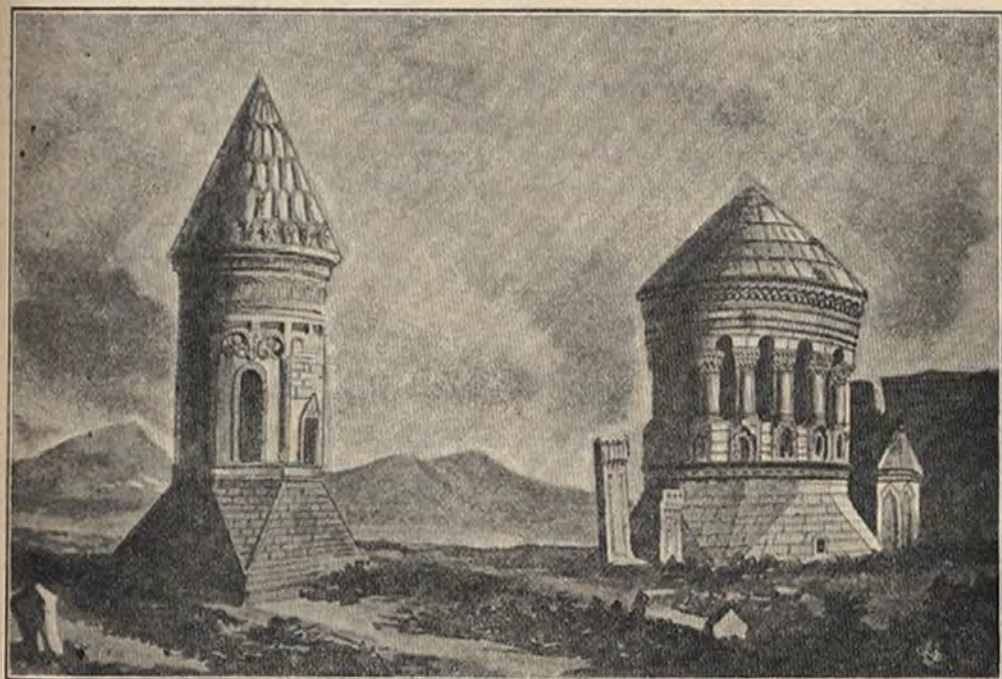
Այն տեղերը՝ ուր բուսականութիւնը կը ցանցաօր և քիչ քիչ կ'անհետի, լերկ ժայռերն ու ապառաժներն են, որ կը բարձրանան ու կ'երկարին խորտուրտ ձևերով, ասոնք ծածկուած են մեծ մասամբ քարաքոսի (== քարի մամուռ) թանձր խաւով մը . կրային կազմուածք ունեցող քարերու վրայ մանաւանդ՝ առատ քարաքոս կը տեսնուի, որուն մէկ հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի յատկութիւնը դեռ անծանօթ կը մնայ շատերու : Քարաքոսը՝ հինայի պէս՝ կարմրութիւն կու տայ մարմնոյն : Փոքրիկ տղաք, փլուռնկին (բամպոս հանելու սրածայր փայտ) ձեռքերնին երբ բամպոսի կ'երթան, առանց քարաքոսով ձեռքերնին կարմրցնելու տուն չեն դառնար :

Մառերէն, պտուղներէն, բանջարեղէններէն, դեղաբոյսերէն ու ծաղիկներէն զատ, այս սարերը հարուստ են նաև թռչուններով : Կաքաւները խիստ առատ են այս կողմերը, զանոնք որսալու ամենէն յարմար ժամանակը համարուած է ձմեռը, այնպիսի ատեն մը, երբ կակուղ ձիւն մը կը ծածկէ ամէն տեղ, որով կաքաւները փախած ատեննին հաստատուն տեղ մը չեն կրնար գտնել ու կը բռնուին : Ամայի տեղերէ աւելի, բնակութեանց մօտերը շատ կը գտնուին նաև վերխաղմայ խօրդիկը, ծանօթ հէքիաթի մը բրուկաւոր, սանտրգլուխ թռչնակը, Սահակը . ասոնցմէ զատ ծանօթ է նաև սև-հաւը կամ բուն, չաւազուշակ թռչունը, որ ժողովողեան խիստ ատելի է, որովհետեւ ո՛ր տան մօտ կանչէ այն տունը աւերակ կը դառնայ, — ինչպէս կ'ըսեն : Փոքրիկները շատ անգամ կը հարցնեն բուին իրենց տարիքը . — Բրու, ես քանի՞ տարուայ եմ, ու անիկա կը պատասխանէ այս միամտուկ հարցման իր

միջոցինակ յուշարձանով: Թիթի ճնճղուկ և վայրի ծիծեռնակ շատ կան այս կողմերը, որոնք համեզ միա ունին: Սևափետուր անծեղները աւելի հիւզերու և գիւզերու մօտ բազմաթիւ են: Ասոնց անճոռնի դադան բնակիչներուն համար, նուիրական նշանակութիւններ ունի: Կիները մանաւանդ՝ իրենց պանդուխտին վրայ անկէ լուր կը հարցնեն շատ անգամ. Անծեղ խէր խէր, խէր է անծեղ՝ բանաձևով: Լեռնցիներուն ընտանի ըլլալու չափ

վտանգաւոր է, և միւսներէն կը տարբերի իր ցատկէլու յատկութեամբ: Փողովորդեան հաւատքով ամէն տուն իր բարեկամ օձը ունի, որ տան մէկ ծակը կը բնակի, և եթէ հեռանայ, նոյն տան խէրն ու պերէքերն ալ հետը կը տանի:

Կեղուայ գաւառի հայը, երկրին դրից ու հանգամանաց բերմամբ, ըիջ մը խորթ ու կոկորդային կը հնչէ. առողանութիւնը խորխառ ու ազդու է, մանաւանդ գիւղացւոյն. բայց համեմատելով ուրիշ կողմերու

130. Խլաթու մէջ այլազգիներու շիրիմներ: Տես էջ 176:

բազմաթիւ են այս կողմերու վայրի կենդանիներն ու գազանները. — աղուէս, վըրոչխար, կզաքիս, լապստրակ (= նապաստակ) և մանաւանդ արջ ու գայլ: Զմեռը ասոնցմէ բաւական թուով կ'որոսացուին, այս գազաններու վրայ զանազան մանրավէպներ ունին կողմանցս բռնակիչը: Պակաս չեն նաև զանազան թռչնաւոր և անթոյն սողուններ ու միջատներ. սողուններէն օձը՝ ամենէն աւելի առատ է այս տեղերը. ասոր մէկ տեսակը, որ նկատիկ օձ անուանով կը ճանչցուի, խիստ

Բնաշխ. Բառարամ Բ.

Հայոց հետ, շատ ճիշդ և մաքուր կը խօսի: Կեղի քաղաքաւանի մէջ, թէև օտար բառերով սակաւ մի խառն, բայց մաքուր ու հասկանալի կ'արտասանեն. նոր սերունդն աւելի կը մերձենայ գրական լեզուի: Երբեմն և գիրը ֆի կը փոխուի. ֆող (հող), ֆորթ (հորթ), և բ գիրը յի. մանյ (մանր), Մայիամ (Մարիամ), թոնրին (թոնյին): Շրջակայ գիւղացւոց խորթ հնչման միակ պատճառն է նմ բային երրորդ դէմքին ա հնչելն փոխանակ է ի. ուր ա (ուր է), ինչ ա (ինչ է), տեսեր

ա (տեսեր է)։ Զայնարկութիւնը առատ են, դա՛, ծո՛, պա՛հ, էհ, և այլն, կը կըր՝ ճատեն արանց և կանանց անունները։ Ուսէփ, Կրպօ, Արութ, Մըօ, Թագօ, Մագօ, ձեւերու տակ։ Քանի մը գիւղերու բնակիչը՝ Կարնեցոց նման՝ կը մասնիկը կը յաւելուն, ո՛ր կ'երթաս կը, ինչ կ'ընես կը, և այլն։ Հայերէն ոտանաւորներու և ժողովրդական երգերու կտորներ զեռ ևս կը լսուին ժողովրդեան մէջ։ Կեղի երբեմն ուսման և գիտութեան աղբիւր եղած է՝ ունենալով ուսումնական ժողովատեղիներ և վանքեր։ Որոնց տխուր մնացորդներն կը նշմարուին ներկայիս։ Փարպեցին՝ քանի մը անգամ կը յիշէ զՏիրայր Խորձեհացի, «Այր բանիրուն և մտացի», ասոր նմաններ երբեմն յայտնուած են յՊ. դարու մէջ։ Ղուկաս Կեղեցի և Ստեփանոս եպիսկոպոս, և ուրիշներ։

Այս գաւառի անունը մինչև յՊ. դար Խորձեհան կը կոչուէր. այնուհետև Կեղի կոչուեցաւ ձեռագրաց, պատմութեանց և ամէն առթիւ մէջ։ Պատճառն յայտնի չէ. ոմանք կը կարծեն, թէ կրկիշ բառի աղաւղութենէն յառաջ եկած է, վասն զի նոյն դարուն մէջ սոսկալի երկրաշարժ մը ահ ու սարսափ պատճառելով գաւառիս բնակչաց, թերեւս վայր երկիւղի կոչել տուած ըլլայ զայն, և այս երկիւղն հետըզհետէ հիննալով՝ բերնէ բերան վերջապէս Կեղի բառի հասած լինի. ուրիշներ ալ կը համարին, թէ Կեղի կոչուել է իր զրից պատճառաւ. կան նաև ուրիշ մեկնութիւններ Կեղի անունն վրայ։ Կեղի գաւառը ըստ իրեն զրից կը բաժնուի երկու մասանց՝ Վերի և Վարի Կեղի։ Վերին Կեղին սկսելով Փառկալը գիւղէն՝ կը տարածուի մինչև Քէօշմէր լեռան հարաւային կողմը. իսկ Վարին Կեղի սկսելով նոյն լեռան հիւսիսային կողմէն կը տարածուի մինչև Փարագայկան գիւղը։ Քէօշմէր լեռը և Շէյրաւ տեղեւին երկու Կեղիները մէկմէկէ կը բաժնեն։ — Կեղիի սրբավայրերէն յիշենք Ս. Կիրակոս վանքն՝ զիւղաքաղաքէն 5 ժամու ճանապարհ հեռի արեւելեան հարաւային կողմն, Ասողբերդ գիւղի մօտ, Ս. Աստուածածին վանքն՝ Կե-

ղիէն 3 ժամու ճանապարհ հեռի Արեգ գիւղի արեւելեան հիւսիսային կողմը, Ապարոս Ս. Կարապետ՝ Կեղիէն 1½ ժամու ճանապարհ հեռի Հագստուն գիւղի մօտ, ապառաժ լեռան մը վրայ շինուած, Ս. Փրկիչ՝ Կեղիէն 4 ժամու ճանապարհ հեռի արեւմտակողմն Սերկեւիլ գիւղի մօտ, սքանչելի գիւղացի։

Կեղիի լեռանց բարձրագոյնն է Ս. Լոյս անուն լեռը, Կեղիի արեւմտակողմը, Տէր սիմի սահմանագլխի վրայ, վեղարածն սրածայր երկու գագաթներով, ոտքով 10 ժամ հեռու և ձիով 6-7 ժամ։ Շրջապատեալ է մեծ ու փոքր հայ և քուրդ գիւղերով, որոնց բոլոր բնակչաց համար նուիրական ու պաշտելի է։ Հայուն ու քուրդին ամենէն մեծ երգումն է Ս. Լոյսը, կ'երգնուն անոր գագաթին վրայ։ Հայր կ'ըսէ. «Թէ որ խօսքիս չես հաւատար Ս. Լոյսին վրայ երգում բնիմ»։ Քուրդը կ'ըսէ. «Պէ սէրէ սէպ Լուսէ»։ Բաւական է որ այնչափ բերնէն հանէ. ա՛յ ամէն ինչ լմնցած է։ Վարդավառի տօնին օրը ուխտագնացութիւն կ'ըլլայ այս լեռան վրայ։ Շարաթ օրը կը սկսին ուխտագնացութեան պատրաստութիւնք. թոնիրը կը վառեն, ջուր կը տաքցընեն, բոլոր տնեցիք կը լուացուին կը մաքրուին. տանտիկինը կ'եփէ լաւաշ հաց, գաթայ ու խորտիկ. բոլոր փոխնորդ լաթերը ու զարդերը զուրս կը հանեն. չունեցող փոխ կ'առնու։ Կիրակի առաւօտ կ'ուղեւորին. շատը հետիոտն, կիներ ու աղջիկներ բռնակ կը քալեն, և մէկ մասն քարերու, մացաններու և փշերու մէջջէն. շատերուն ոտքերէն արիւն կը վազէ, բայց բնաւ հոգ չեն ընէր, որովհետև կատարելապէս համոզուած են, թէ այնպէս ընդունելի պիտի ըլլայ իրենց ուխտը։ Արեւը դեռ չծագած՝ լեռան ստորոտը պաղ ջուրին առջև կը նախաճաշեն կը հանգչին։ Ո՛վ որ առաջ ու կանուխ հասած է աղբիւրը, բոլոր ուխտաւորաց վրայ ջուր սրսկելու իրաւունք ունի։ Անկէ մինչև լեռան գլուխը ժամ մը կը տեւէ քալելով։ Լեռան վրայ տեղ տեղ կան միայն քանի մը գիւղի խոշոր ծառեր, հաստ՝ որ երկու մարդոց

գիրկ չեն պարտրկեր, և ո՛չ որ չհամարձակիր ճիւղ մը կտրել: Երբ ուխտաւորները լերան գագաթը հասնին, հայ ու թուրք ամենքն ալ գետին կը ծոին, մէկ մէկ ափ հող կ'առնուն, երեսնուն ու աչքերնուն կը քսեն, քարերը կը պագնեն: Լերան վրայ տեղ տեղ խոշոր խոշոր քարայրներ կան, որոնց ներքե հարկւրաւոր մարդիկ կրնան ապաստանիլ: Նոյն օրը պաշտօն ու Պատարագ կը մատուցուի՝ արգէն որոշեալ ու պատրաստեալ քարայրին մէջ: Քահանայն պատարագէն առաջ կ'օրհնէ աղը, այն աղէն քիչ մը կը կերցունեն մատաղցուն, և քարայրին կամ խորանին ետեւ երեք անգամ դարձունելէ ետքը կը մորթեն: Փաւստիս Հայոց ու Քրդաց համար՝ Վարդավառը տօներուն ու տաղաւարներուն ամենանշանաւորն է: Պատարագէն ետքը՝ կերուխում, ուրախութիւն, խաղ, պար, երգ: Բոլոր ուխտաւորները երկու օր կը մնան լերան վրայ:

ԿԵՂԻՍ. Տես ԳԵՂԻՍ:

ԿԵՂՏԷՔ կամ ԿԵՂՔ. — Հին աւան Տուրուբերանի Տարօն գաւառի մէջ: Գլաւայ վանքի տասուերկու դաստակերտներէն մին՝ որ ունէր 1600 տուն, 800 հեծեալ և 600 հետեւակ զօրք:

ԿԵՂՅԱՀԱՆԳ. Տես ԲԱՂՔ:

ԿԵՂՔ. Տես ԿԵՂՏԷՔ:

ԿԵՄ. — Հայաբնակ գիւղ Վանայ նահանգի Ոստանայ գաւառակի. ունի Ս. Թադեոս անուամբ եկեղեցի մը:

ԿԵՄԱՑ. Տես ԲԵԿՆՔԱՐ:

ԿԵՆԱՑ ՎԱՅՐՔ. — Հին գիւղ Տուրուբերանի Տարօն գաւառի, որ կոչուած է նաև Ծիրակաւիք և Ծիրենիք:

ԿԵՆԱԽՈՒԶ. — Սիւնեաց Արեւիք գաւառի հին վիճակներէն մին ծանօթ է այս անուամբ:

ԿԵՆԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔ. Տես ԳԵՆԵՔԵՐ ՎԱՆՔ:

ԿԵՆԴԱՆԱՆՑ կամ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ. — Գիւղ Վանայ հարաւակողմը, կէս ժամու ճանապարհ հեռու. գեղեցիկ գիրքով ընդարձակ բլուրի մը կողին վրայ շինուած: Բնակիչք 22 տուն հայ և 2 տուն քուրդ են: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ կոկիկ եկեղեցի մը, որուն տաճարը առաքելաշէն կը թուի ըլլալ, սակայն հին թուականը նորոգութեան ժամանակ ծածկուի: Տարօն գաւառի կողմէ կոչուած է ի յիշատակ Թադեոս Առաքելոյ՝ Հայոց ընտիր, կրօնասէր և հայրենասէր վարդապետին, որ ունի հետեւալ արձանագրութիւնը. ՆԺԶ (= 967) րոտակահիւ կանգնեցաւ խաչս ի յիշատակ Մուշեղայ Հայոց Վարդապետի: Աշակողմանին առջև կայ խաչքար մը, որոյ խաչի մէջ տեղը բեւեռ մը կը տեսնուի գամուած: Ըստ աւանդութեան, Թադեոս և Բարթողիմէոս առաքելները երբ իրենց ձեռքով խաչքար օծէին, խաչի կեղրոնատելին կը գամէին բեւեռ մը ի նշան առաքելած և անոնց ժամանակաւ կից լինելուն. այս քարի թուականը ջրուած է: Իսկ Մուշեղ վարդապետի համար կը պատմուի թէ, սա՛ Վարդանանց պատերազմէն ետ դառնալու ժամանակ, աստ հանդիպեր և հիւանդացած լինելով՝ վախճաներ է. գիւղիս բնակիչներն ալ ժողովուելով, և Յ եղներ մատաղելով, յիշեալ քարն օծել և վրան դնել տուեր են: Եկեղեցւոյն մէջ խնամքով կը պահպանուի րեօչախան կոչուած ձեռագիր Աւետարան մը, որուն շատ հեռաւոր տեղերէ կը դիմեն ուխտաւորներ, հետերնին մատաղի համար առած զառնուկ մը կամ ոչխար մը:

Գիւղիս հարաւակողմը 20 վայրկեան հեռու կան երկու բլրակներ, որք կը կոչուին Ճիւտակ ժամոռի և զորս Մահմետականք ևս կ'անուանեն Զիֆր քիլիսէ: Աւանդաբար կը պատմեն, թէ այդ եկեղեցիներու շէն եղած ժամանակ այս տեղեր այնչափ տուներ և ծառեր կային, որ ծառերու շատութենէն արեւն չէր կրնար զարնել Վան քաղաքը գնացողներու վրայ: Կենդանանցի արեւմտակողմը երկու քարէն կէց հեռու կայ յոյժ ընտիր և պատուական քարահանք՝ երկանաքարի համար յատուկ, զոր գիւղացիք կը հանեն իրենց սեփհական ոճով և կը տանին նաև հեռաւոր տեղեր: — Նկարագրական ողբերգ. Բ. 214-218: Արժ. Վասպ. Գ. 90:

ԿԵՆԴԱՆԱՐԱՐ. — Կը յիշուի անունս
 Գուգարաց Չորոփոր գաւառի մէջ:
 ԿԵՆԴՐԱՆՑ. Տես ԳԻՆԴՐԱՆՑ:

Ներու սահմանի վրայ կը գտնուէր երբեմն
 անուանի զիւղս և նոյնանուն հոյակապ
 մենաստանն, Պահլաւունիներու պանծալի

131. Կեչառուք. — Ս. Կաթողիկէ կամ Ս. Յարութիւն:

ԿԵՆԻՓ. Տես ՀԵՆԻԿ:

ԿԵՆԵՓԻ. Տես ԿԷՆԷՖԻԿ:

ԿԵԶԱՌՈՒՓ կամ ԿԷԶԱՌՈՒՍ. — Այ-
 րարատայ Նիգ և Վարաժնունիք գաւառ-

դաստակերտներէն մին՝ որուն կիսակործան
 մնացորդները միայն մեզ հասած են: Այն-
 ծանօթ է անուանս ծագումը և ժ՛Ա դարէն
 առաջ չի յիշուիր: Նոյն դարու սկիզբը,

Պահլավունիներու բարգաւաճ ժամանակ, որոնք ինչպէս Անիի և Շիրակայ մէջ նոյնպէս և այս գաւառում, բազմաթիւ հոյակապ եկեղեցիներ և վանքեր կառուցին: Վարդանայ պատմութեան համեմատ Ապիրատ իշխանը՝ Հասանայ որդին, «յաննշանից մեծացեալ, և վասն խելացի և առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց. որ և իննեաց զսուրբ ուխտն Կիչառուս»: Պատմիչները յայտնապէս չեն յիշեր, թէ ո՞ր եկեղեցին շինած է Ապիրատ իշխանը. և այժմեան եկեղեցիներու շարքին մէջ յայտնի չէ Ապիրատէն շինուած տաճար մը. ուստի հաւանական է կարծելն, թէ նորա շինած եկեղեցին ի հնուց աւերակ դարձեր է և գուցէ անոր հիման վրայ յետոյ շինուեր է ներկայ եկեղեցիներէն մին:

Կիչառուաց եկեղեցիներէն զլիակաւոր, որ և ճարտարապետական տեսակետով մեծ հռչակ ունի, կառուցած է Գրիգոր Մագիստրոս, որուն արձանագրութիւնը դեռ կը տեսնուի հարաւային դրան վրայ. «ՆԶԲ Թ. Հ(այոց) ի քաղաքութեան Գագիայ և ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի ևս Գրիգոր Մագիստրոս որդի Հասանայ յիւնցի զեկեղեցիս ինձ ի քարեխաւարս իսկ պատրուին և իսկ որդեացն. որք ընդեռնոյր զիս յաղաքս յիշեցէր ի Քրիստոս, աշուլեմ»: Այս արձանագրութեան ՆԶԲ (= 1033) թուականը սխալ օրինակուած լինելու է, և ըստ Հ. Ալիշանի լինելու է ՆԺԲ (= 1003), վասն զի այդ ժամանակին էին Գագիկ Ա թագաւորը և Սարգիս Ա կաթողիկոսը: Իսկ յիշուած Գրիգորն Հասանայ որդին, հաւանական է որ լինի Վարդանայ յիշած Ապիրատ իշխանը, որ նոյն ժամանակի սովորութեան համեմատ կարելի է կրկին անուն ունէր: Եկեղեցւոյս ժամատան հարաւային որմոյն վրայ, պատուհանաց ներքեւ կայ ընդարձակ արձանագրութիւն մը, 1051 թուականին գրուած, ծանօթ հեղինակ Գրիգոր Մագիստրոսի համար: Մագիստրոսի ինքնագիր յիշատակագրութիւն մը 1051 թուականաւ, գտնուած է Հոովմայ Հաւատաստաւ ժողովոյն զիւանին մէջ, մասամբ

նման վերոյիշեալ արձանագրութեան. սակայն չի գիտցուիր թէ ո՞վ և ե՞րբ թարգմաներ է զայն իտալերէնի: Հայագէտն Սէն Մարտէն՝ այդ յիշատակարանը հրատարակած է իր Հայոց Յիշատակարանաց մէջ (Հտր. Բ. 287), յորմէ և մերս Հ. Ալիշան թարգմաներ է վերստին հայերէնի այսպէս. «Ի Ծ (= 1051) թուականիս ի ժամանակս Կոստանդնայ Մոնոմախի թագաւորի Հայոց (Յունաց) Գուքսս Վասպուրականի (և տէր) զաւառիս Խաղկնուց, ևս Գրիգոր Մագիստրոս որդի Վասակայ, հրովարտակաւ և հրամանաւ վերոյասացեալ թագաւորիս՝ հիմնադրեալ շինեցի զեկեղեցիս ի տեղոջս որ կոչի Կիչառուս, ի նախասացեալ զաւառի Խաղկնուց, հանդերձ մատրամբս. և նուիրեցի զտաճարս և զեկեղեցիս՝ յանուն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսասպասուք արծաթեղինօք և ոսկեղինօք, զրովք և ալլովք պիտոյիւք, որպէս վայել էր տաճարիս: Գարձեալ ետու եկեղեցւոյս զեօղս երկուս և այգի մի — (Էւ) մեր շնորհին Աստուծոյ եպիսկոպոսուքս Բըջնոյ Վանական և Համավար, սահմանեցաք և հաստատեցաք ի թեմ և կալուած վերոյգրեալ եկեղեցւոյս՝ զեօղս քսան և հինգ և քաղաք մի, որք են Բուժան, Շոխրե, և այլն: Էւ հաստատեցաք զվճիռս մերով ձեռագրովս և կնքովս: Արդ եթէ որ յետ մեր կամ յեկեղեցականաց կամ յաշխարհականաց իշխեսցէ հակառակ կալ վճռոյս մերոյ, նզովս առցէ ի Սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէ և ՅԺԲ հայրապետացն Նիկիոյ ժողովոյն, և յասն և բաժին նորա ընդ Յուդայի մատնչի և ընդ խաչահանուացն Քրիստոսի եղիցի, իսկ որ հաստատուն պահէ օրհնեալ եղիցի ի Տեառնէ Աստուծոյ»: Ափսոս որ այս յիշատակագրութեան մէջ կը պակսին վանացս կալուած 25 զիւղերու անունները:

Արձանագրութիւններէն յայտնի կ'երեւի, թէ այս մենաստանս սեփականութիւն էր Պահլավունիներու, վասն զի ԺԱ զարու վերջերը Կաղզուանի մէջ նահատակուելով, հոս բերին թաղեցին Վասակայ որդին և Ապիրատայ թոռը՝ Գրիգոր:

Ս. Գրիգորի հոյակապ եկեղեցին, իր ամեն մասամբ ձևովն և հրաշալի ճարտարապետութեամբ հրապուրիչ ազդեցութիւն կ'ընէ այցելուին: Մեծութիւնն է իր 24 մետր երկայն և 13 լայն, որ իր ամբողջութեամբ կանգուն էր մինչև 1827 թուականը, երբ մեծ շարժէ մը շատ փնասուեցաւ և զրկուեցաւ իր անսիւն, վայելչաձեւ և երկնաւազ գմբեթէն, որը, ծերունիներու ըսելով, կանգուն եղած ժամանակ, կը հաւասարէր մերձակայ անտառախիտ լեռանց բարձրութեան: Հիմնալի է այս հայկական հրաշակերտի նաև ներքինը, բարձր և անսիւն կամարներով: Թէ՛ արտաքուստ և թէ՛ ներքուստ զարդարուած է բազմաթիւ գեղեցիկ քանդակներով և արձանագրութիւններով: Տաճարիս արեւմտեան կողմը, զլիաւոր դրան մօտ կառուցուած է նաև գմբեթաւոր և ընդարձակ ժամատունն, իր 18 մետր քառակուսի հաւասարակողմ. նշանաւոր է և այս իր յատուկ ճարտարապետութեամբ. ներսը կան սրբատաշ ամբողջ որձաքարէ չորս ահագին սիւներ վերնախարիսներով, որոնց վեր կը բռնեն գմբեթի կամարները: Ժամատան լուսամուտներէն միոյն վրայ ՈՂԲ (= 1213) թուականաւ արձանագրութիւն մը ունի, Սարգիս Վաչուտեանի որդին Վաչէ: Իսկ ժամատան արեւմտեան դրան վրայ արտաքուստ զրուած է ՈՂԳ (= 1244) թուականաւ յիշատակարան մը՝ Քուրդ անունով անձի մը՝ որդի Կախայրերին, որ եկեր կրօնաւորներ է Կեչառուաց վանքը և կոչուեր է Յովհաննէս: Հոս եկեր միաբան եղեր են նաև Ամարասայ եպիսկոպոսներն Սարգիս և Վրթանէս, թերեւս իրենց Ստեփանոս կաթողիկոսին հետ գաղթելով, և իրենց հալալ արդիւնքէն նուիրեր են Մ (= 200) դահեկան: Ժամատան կամարներէն միոյն վրայ, կայ 1248 թուականաւ յիշատակարան մը, Վերին Խաչնոյ իշխանական տոհմի պայազատներէ զրուած, որուն մէկ մասը հոս դնենք. «Ազգնորեանքն ունևնատորք Երրորդորեան... ևս Հատան որդի Վախրանգայ որդոյ մեծին Հատանայ տեղ խոյիսան քերդոյ Խաչկնոյ և ամուսին իմ

Մամբան դուստր Բաղաց քաղաւորին, միաբանեցաք նշխարաւոր սուրբ ոչխորս Կեչառուաց և... յաւերման Նետողաց քաղաւորանիք... նորոգեցաք... րպիկ ՈՂԷ...» Ժամատան մէջ կան նաև ուրիշ ոչ սակաւ արձանագրութիւններ, մասամբ կիսեղմ վիճակի մէջ:

Ս. Գր. Լուսաւորչի եկեղեցւոյ աւանդատան հարաւային որմոյն մօտ և երկու փոքրիկ մատուռներէ քիչ մը հեռու, կայ գմբեթաւոր մեծագոյն մատուռ մը, իր չորս մետր լայն և նոյնչափ երկայն, որուն արեւմտեան դրան վրայ կայ 1223 թուականաւ Վաչէի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յիշեալիք յաղաքս զատուռս ծաւեր Պարոն Վաչէ որ նորոգեաց վերտոին գեկեղեցիս. րիւն ՈՂԲ եր: Կան նաև ուրիշ մի քանի նուիրատուութեանց արձանագրութիւններ: Այս փոքրիկ տաճարէն դէպի հարաւ, կայ ուրիշ փոքր եկեղեցի մը, իր 13 մետր երկայն և 9 մ. լայն. անսիւն, գմբեթաւոր և հիմնալի ճարտարապետութեամբ շինուած, ԺԳ դարու առաջին քառորդին մէջ: Շինողն է, ըստ արձանագրին, քաջին Պոսշի հայրն՝ Վասակ, և անունն կը ճանչցուի Ս. Կարադիկ: Այժմ գմբեթազուրկ է. ներսը ունի սեղան մը և ինն հատ խորան սրբատաշ քարեայ սանդուխներով: Շինութեան արձանագրութիւնն կը գտնուի արեւմտեան դրան վրայ և է այսպէս. «Ես Վասակ որդի Խաղալկայ շինեցի զսուրբ Կարադիկս յազգնորիւն կեկաց իմ պատրոնացն Խան Արարակի և արեւան հմբազատի իւրոյ Շա. հանչահի և Աւագին և իւր մաւրն պատրոն Խոշարին և իմ եղբարցն և որդեացն յարեւ. շատորիւն, ինձ և ամուսնոյ իմոյ Մամա. յին մեղաց րոգորիւն. որք երկրպագէք յիշեալիք ի Քրիստոս աղաչեմ: Գրիս քեմա Արա շինակն Ա տուն ի Նորաշէնքն, երես և Ա ի Կարենիւն»: Ուրիշ երկայն արձանագրութիւն մ'ալ կայ եկեղեցւոյս հարաւային որմին վրայ, սակայն երկրաշարժէն քանի մը քարեր խախտած և ինկած ըլլալով պակասաւոր է:

Վերոյիշեալ երեք եկեղեցիներէն քաւրնկէց մը հեռու դէպի արեւմուտք, ան-

տառը տանող ճանապարհի վրայ կը գտնուի, փոքրիկ տաճար մը՝ սրածայր գմբէթով և ժամատնով, Ս. Յարութիւն աւուումը, ի յիշատակ մեռելոց շինուած, գերեզմաններու մէջ և ունի 1220 թուականաւ այս արձանագրութիւնը. « Թիւ Ռկթի. Եկեղեցաւ Սուրբ Յարութիւն տա ի յիշատակ համաշրին եկեղեցիոց ի Քրիստոս, և ծնողաց իւրոց Հաւանայ և Ռազդարանայ և զաւակաց. . . Արձանաւ աշրմնութեան սիրոյն որ տա Աստուած և տա սուրբու եղբաւս մէկն » 1

Մինչև և ցարդ տեսանք մենաստանիս
ընչ շատ շէն վիճակի մէջ միացած տա-
ճարները, որոնց երեքին անուններն ալ
յայտնի են Ս. Գրիգոր կամ Ս. Լուսառ-
բիչ, Ս. Կարոյիկէ և Ս. Յարոյրիւն: Կե-
չառացի ոմն յիշատակագիր՝ Փիլիպպոս,
1641 թուին, վերոյիշեալ երեք եկեղեցի-
ներէն զատ, կը յիշէ նաև Ս. Հովսիսիմե-
տաճար մը, «ուր է հանգուցեալ Պրօշ իշ-
խանն»: Քիչ տարիներ վերջը, Թովմաս
Վանանդեցին, ուխտատեղիներու ներքո-
ղեանին մէջ կը թուէ նաև տասնի չափ
սրբարաններ.

« Իսկ սուրբ ուխտն որ կենտոխ՝
 Դա լուսատու Հայոց ազգիս .
 Եկեղեցին սուրբ Գրիգոր ,
 Ընդ Առաքու սուրբ Նշանի ,
 Աստուածածին սրբասնեալ .
 Սուրբ Սիոնըն պաշտեցեալ
 Որ Պրոշի՝ հանգիստ տուեալ .
 Սուրբ Սարգիսըն բարեմասնեալ ,
 Յոր Յարութիւնըն կցորդեալ .
 Սուրբ Կարապետըն Յիսուսի՝
 Սուրբ Յակոբայ զուգեալ լինի
 Հռիփսիմէն գեղեցկացեալ .
 Աստուածահայր Դաւիթ եղեալ ,
 Ընդ մակագրեալսն դասակցեալ .
 Ի կայանիս տեղիք զատեալ
 Քառասներորդ պատարագեալ » :

Ասոնց վրայ աւելցնելու է նաև Կա-
րադիկէն զոր չի յիշեր : Բացի կանգուն
կամ կիսակործան տաճարներէ, աւերակ-
ներու մնացորդները կը վկայեն, թէ ժա-
մանակաւ կային ոչ սակաւ մատուռներ,

որոնք մասամբ, գէթ անուամբ, յայտնի էին ժիշդարու կիսուն: Այս աւերակներու մէկ մասն ալ անշուշտ հին կեչառուաց ճոխ մենաստանին միաբանութեան բնակարաններու և տնտեսական շինութիւններու մնացորդներ են: Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն կից զէպի հարաւ կանգուն կան երեւի անձանց դամբարաններ, նշանաւոր է Վեցիկ վարդապետի մահարձանը, որ քառակուսի սեղանաձեւ է, և բարձր խաչ-վէմ մը կայ սեղանոյն վրայ, ստորոտը ունենալով այս արձանագրութիւնը. «ԶՎեցիկ Վարդապետս յաղաքս յիշևայիք ի Քրիստոս աղակմբ»: Մահարձանիս վրայ կայ նաև ուրիշ գրուած, բայց մամուլատ և անվերծանելի մնացած է. պէտք է խը նամբով մաքրել և կարգալ ու գտնել նաև թուականը, վասն զի աննշան մէկը բլաւլու չէ այդ Վեցիկ վարդապետը: Ասոր մօտ հարաւային կողմն ալ մեծ դամբարան մը կայ, որուն արձանագրութիւնն ևս անվերծանելի կը մնայ, բայց յայտնի է թուականն՝ ՌԿԹ (= 1220):

Հին յիշատակագիր մը՝ 1184ին, մեզի կարեւոր ծանօթութիւններ կու տայ վա՛նացս նկատմամբ, յորմէ մաս մը աստ զնեւը կարեւոր կը համարինք. «Ի վանս հոչակաւոր և հրաշագան հանդիսարանիս կեչառուս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս Գրիգորի, որ և պայծառապէս ճախացեալ ի սկզբանն՝ և դարձեալ խրթնացեալ՝ ըստ յաճախելոյ մեղաց քրիստոնէից, զոր նորոգեաց սուրբ Հայրս Պետրոս հանդերձ հարագատան իւրով Տեառն Յովսէփաւ: Բայց զերանաւէտ անձին Հօր Պետրոսի օրինակ բարեաց եղեալ՝ ո՞վ ոք բաւականացի պատմել զառաքինութիւնս. զի որպէս ճշմարիտ է ասել, վայել իսկ է խնամոցն Աստուծոյ աշապխտում քաւարանի լինել աշապխի նորոգիչ»...:

Սրբաանեալ վարքովը հռչակուած Հ. Պետրոսէն յառաջ, 1051 թուին կը յիշուի վանացս առաջնորդ ոմն Բարսեղ. իսկ վերջը Կեչառուաց առաջնորդ եղած է Ժ.Գ. զարու սկիզբը, Գրիգոր Մոնոնիկ, որ ներկայ եղաւ Զաքարիա Սպասաւարէն գումարուած Լօտիի ժողովոյն : Յետոյ քիչ

132. Կեչառուք. — Վեցիկ վարդապետի մահարձանը:

133. Խալդեերի ընդհանուր տեսարանը: Տես էջ 160:

ժամանակ առաջնորդ եղած է վանացոյ ոմն Ներսէս վարդապետ, առաքինի և ողջախոհ: Իսկ 1223 ին կը յիշուի արձանագրութեանց մէջ Պետրոս Բ: Ասկէց վերջը թուականով կը յիշուին Մխիթար 1248ին և Աթանաս 1272ին. իսկ Համազասպ կը յիշուի անթուական: Ասոնցմէ գրեթէ դար մը վերջ կը յիշուի զրոյց յիշատակարանաց մէջ «Տէր Յովնանէն Կեչառաց Ս. Լուսաւորչին, յամին 1364»: Դարձեալ դար մը և աւելի վերջը, 1491ին մէկը կը գրէ. «Ի Ս. Ուխտն Կեչառուս, ի դրան Սուրբ Աստուածածնի և Ս. Գրիգոր Կաթողիկէիս, և առ Ս. Նշանիս, որ խմով անարժանութեամբ կոչիմ առաջնորդ սուրբ ուխտիս»... և անունը կը պակսի և կամ աւրուած է, և փոխանակ իրեն գրուած է եղբօրը անունը՝ Յովսէփ: Դար մը վերջ, 1578ին, կը յիշուի ոմն Փիլիպպոս վերադիտող Կեչառուաց և քաջ փիլիսոփայ. յայտնի է թէ սա եպիսկոպոս էր, ինչպէս նաեւ երկու դար յառաջ յիշուած Տէր Յովնանէսը, բայց չի գիտցուիր, թէ երբ սկսեց ինչպիսիք զատ ի Կեչառուս ևս եպիսկոպոսներ նստիլ: Ոսկան վարդապետը եպիսկոպոսական թեմերու ցուցակի մէջ կը վկայէ, թէ ժի. դարու կիսուն ալ այս տեղ կար եպիսկոպոս, կ'երեւի թէ ժի. դարու վերջերը հանդիպեր է տեղւոյս ամայանալն:

Մենաստանիս անուամբ ծանօթ է Խաչատուր Կեչառեցի ժի. դարու վերջերը և ժի. սկիզբները, իր բարաւանական վիպասանութիւններով, և ոտանաւորներով: Քառասնի չափ գանձեր կան Գանձարաններու մէջ, որոնց տանգուլիս տառերը կը կապեն Խաչատուր անունը. բայց անոնցմէ շատերը և վայելչագոյնները աւելի Տառնեցի Խաչատուրին կը համարուին, քան Կեչառեցոյս: — 1862 թիւէն սկսեալ մինչև անցեալ դարու վերջերը, Մկրտիչ ծայրագոյն վարդապետ Տէր Թադէոսեանցը կը կառավարէր Կեչառուաց աւերակ մենաստանը, օրինակելի խնամքով և մեծ հոգացողութեամբ: — Շահխարունեանց ստորգ. Բ. 190-201: Այրարատ, 259-269: Արարս, 1902, 17-30: Եւ այլն:

ԿԵԶՈՒՏ. — Սիմոն Կաթողիկոս կը յիշէ այս անուամբ կալուած մը Ջազար վանքի, Այրարատայ Կոտայք գաւառի սէջ:

ԿԵԶՐՈՐ, ԿԵԶՐՈՐ ԿԱՄ ԿԵԶՈՒ. — Այս անուամբ քաղաք մը կը յիշուի մեր պատմիչներէն Այրարատայ Գաբէղէնք գաւառի մէջ, որուն կը տիրէին ԺԲ դարում ամիրաներ: Վարդան աշխարհագիրը քաղաքիս անունը կը գրէ Քեչրոր: Կը գտնուի Կեչուան վիճակին մէջ, և այժմ ծանօթ է Կեչուան անուամբ, Պայամ գետակին զուխը: Ութեւտասներորդ դարու մեր աշխարհագիրներէն կոչուած է Կեչ: Քաղաքիս հին պատմութիւնը կը քննարկուի մայր անյայտ, սակայն իւր ամուր դիրքովը այլազգի բնաւորներու կոտան եղած է բաւական ժամանակ: ԺԲ դարու երրորդ քաղաքին, անուամբ կը յիշուի Ղարաչայ կամ Խառաչայ ոմն թուրք ամիրայ, որ կը տիրէր բոլոր Երասխաձորին և Կեչուանայ, որ և 1182 թուին տազնապելով արհաւիրքներէ և խիղճ ընելով Ծառաքարի սուրբ սպասուց գերութեան համար, իշխանութիւնը թողուց, ինքզինքը Խալթայ Շահ-Արմէնին յանձնեց և սպանուեցաւ: Կեչուի, թէ յետոյ դարձեալ ուրիշ բռնաւորի մը ձեռք անցեր է քաղաքս, վասն զի Խոճկոնից արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի նահատակուած ոմն Տէր Առաքել 1208 թուին, «ի Կեչրոր քաղաքի գահազան տանջանօք». և ուրիշ մէկն ալ 1222 թուին: Քաղաքիս տեղը կը կարօտի յատուկ հետազոտութեան: Կեչրորի մօտ էր Ծառաքար անուանի վանքը:

ԿԵՈՒԼԱ. ՏԵԱ ԿԵՐԼԱ:

ԿԵՈՒՃՈՒ. — Այրարատայ Արագածոտն գաւառի մէջ կը յիշուի այս անուամբ կալուած մը Մողինի վանքին:

ԿԵՈՒՏԱՄԲԱԼԷՍՔ. — Սիւնեաց Ծղուկ գաւառի մէջ, խոտատեղի Տաթեու վանքի:

ԿԵՈՒՏԱՎԱՆՔ. ՏԵԱ ԿԵՐՍԱՎԱՆՔ:

ԿԵՈՒՔԱՐ. — Կը յիշուի այս անուամբ տեղ մը, Սիւնեաց Հարանդ գաւառի, Հալիձորի մէջ:

ԿԵՍԱՐԻԱ, ԳԱՅՍԷՐԻ ԿԱՄ ՂԱՅՍԷՐԻ. ՏՃԿ. Գ. Գ. CÉSARÉE, KAÏSSERIEH. — Կապադովկիոյ հնագոյն և անուանի

քաղաքներէն մին, որ Տիրերիոս կայսրէն յինուած է հին Մաժակ մայրաքաղաքի մօտը, դէպի արեւելեան հիւսիս 2 հզրմ. հեռու, և Կեսարիա կոչուած՝ ի պատիւ Որոսոս Կեսար կայսեր: Անկիրիոյ նա-
հանգի հարաւակողման նոյնանուն Կեսա-
րիա գաւառի կառավարչանիստ կեդրոնն է քաղաքս, Արգէոս լեռան ստորոտը, ծովու մակերեւութէն 1095 մետր բարձր զաշտի մէջ, 38° 43' 52" հիւս, լայնութեան և 33° 2' 36" արեւելեան երկայնութեան վրայ: — Արդի քաղաքը հարթ զանրի վրայ կառուցուած է և ամէն կողմէն մօտէն ու հեռուէն լեռնաշղթաներով շրջապատուած. ջուրերու հոսավայր չու-
նենալով, հիւսիս-արեւմտակողմը շատ մը ձահիճներ ու լճակներ ձեւանալով՝ օդը վատառողջ ըրած են, մանաւանդ ամառը, շատ միգամած տենդային տաք, իսկ ձմեռը խոնաւուտ է. այդ պատճառաւ բնակչաց մեծագոյն մասը շրջակայ այգիները ու գիւղերը կ'ելնեն ամառելու համար: Տուները քարաշէն, երկյարկ և կոկիկ են ընդհանրապէս. ունի 114 թաղ, 10223 տուն և 49498 բնակիչ, որոց 14382ը՝ լուս. հայ, 1220ը՝ հայ կաթոլիկ, 1021ը՝ հայ բողոքական, 2419ը՝ յոյն և 31452ը՝ տա-
հիլ:

Հայերը հաւանականաբար ամենահին գաղթականութիւն մ'են, գուցէ Բագրատունեաց անկումէն քիչ վերջը եկած հօս-
տատուած, որովհետեւ պատմական և հնա-
խօսական ո՛ր և է հետը և միացորդ չեն տեսնուիր աւելի հին ժամանակի: Կը կար-
ծուի դարձեալ, թէ Հայք Պարսկաստանի Համատան քաղաքէն եկած հաստատուած են: — Կարեւոր հաստատութիւններն են, կառավարչական պալատը, գինուորական շէնքերն՝ զօրանոցը, ռազմամթերանոցը, քաղաքապետարանը, մանածի գործարան-
ները, աղբորակի գործարանը, հիւանդա-
նոցը, ամպածրար աշտարակներով մզկիթ-
ներ, եկեղեցիներ, ևն.: Քաղաքին շուրջը կը գտնուին ռազմաթիւ բանջարանոցներ, պարտէզներ, այգիներ ու արօտամարգեր: — Հայերը ունին երեք եկեղեցիներ, Ս. Աստուածածին, Ս. Լուսաշորի: և Ս. Սար-

գիս: Հոյակապ է աւագ եկեղեցին Ս. Աս-
տուածածին՝ որուն դրան վրայ կայ արձա-
նագրութիւն. երկրորդ անգամ շինուած է 1835ին Ջարդաբեան Կարապետ աղայի ջանքով և ժողովրդեան նուիրատուու-
թեամբ. 1875ին ալ վերանորոգուած է: Ս. Լուսաշորչի եկեղեցին ևս ունի երկար արձանագրութիւն. վերստին շինուած է 1885ին. ներքին ծեփն և ոսկեզօծումն ե-
ղած է 1903ին: Ս. Սարգսի եկեղեցին ալ ունի յիշատակարան կողմնակի դրան վրայ ՌՃՀԲ թուականաւ. այս եկեղեցին ալ անգամ մը նորոգուած է անցեալ դա-
րու մէջ. ծեփն ու ոսկեզօծումը եղած է 1902ին: Ուղղափառ Հայոց Ս. Խաչ եկե-
ղեցւոյն դրան վրայ ևս կայ լատին և հայ արձանագրութիւն 1871-1889 թուակա-
նաւ, շինուած է նպաստիւք Լեւոն ԺԳ քահանայապետի, Ստ. Ազարեան պատ-
րիարքի միջոցով: Բողոքական Հայերն ալ ունին ժողովարան մը 1873ին հիմնուած: Յոյներն ունին Այիոս Դիկոլիոս և Այիոս Վասիլիոս եկեղեցիները: Կեսարիոյ քա-
ղաքին և գաւառին Հայոց ուսումնական վիճակին գաղափար մը կրնայ մեզ տալ, 1901ին ազգային ուսումնական խորհրդոյ կեդրոնական վարչութեան հրատարակած վիճակացոյցը: Ուղղափառ Հայերն ունին Լամանուէլեան վարժարանն՝ 80 աշակերտ-
ներով: Բողոքական Հայերն ալ ունին ա-
րական վարժարան մը՝ 120 աշակերտնե-
րով և իգական վարժարան մը՝ 80 աշա-
կերտուհիներով. կայ նաև Ամերիկեան կո-
կիկ մանկապարտէզ մը՝ 110 փոքրիկնե-
րով:

Նշանաւոր եղած է Կեսարիա քրիստո-
նէութեան ժամանակ, վասն զի թագէի ա-
շակերտը թէոփիլէ՝ հոս նստաւ, այդ պատճառաւ եղաւ արքեպիսկոպոսանիստ աթոռ և Հայոց հայրապետները ասկէց կ'առնուին ձեռնադրութիւն մինչև Ս. Սա-
հակ: Այժմ ևս ունի Հայոց և Յունաց ա-
ռաջնորդներ:

Կեսարիոյ մէջ ուղղափառութիւնը հաս-
տատուած է 1860ին. իսկ բողոքականու-
թիւնը 1850ին, Ամերիկացի միսիոնարաց ձեռքով: Քաղաքիս մէջ 1870ին հաստա-

տուած է նոր հայկական միութիւն մը, Աւետիսիան՝ իրենց քարոզիչ Աւետիս Երէցեանի անունով, որ Ամերիկա աստուածաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն ուսած և խորմեան Հայրիկի պատրիարքութեան օրով՝ պատրիարքական յատուկ հրամանագիր — կոնդակով՝ լսարանական զրուսեամբ կը քարոզէր Աւետարանը՝ ըստ Հայ Եկեղեցւոյ, կիրակի օրեր՝ անխտրական ոգւով: Այդ միութիւնն որ 500 հո-

թան Մէհէմմէտ Գե, 1470ին շինել տուած մզկիթը: Ներքնապարսպի հիմնարկութեան թուականն թէև յայտնի չէ, բայց մարեայ քարի մը վրայի անթուական արձանագրութենէն և իզգէտտին Կէյկեափուս անունէն կը հետեւցուի, թէ շինուած կամ նորոգուած ըլլալու է 1208ին: Այժմ կանգուն է նաև այն հին եկեղեցին՝ յորում էր Ս. Բարսղի մարմինը, զոր Բ. Մէհմէտ մէլիք զագի՝ մզկիթի փոխեց, և յե-

134. Կեսարիոյ ըմդհամուր տեսարանը:

զիէ կը բաղկանայ, կը շարունակէ կիրակնօրեայ քարոզութիւնն, իր հիմնադրի մահէն ետքն ալ, որ հրոյ ճարակ եղաւ ընտանեօք, Կեսարիոյ դէպքին 1895ին: Աւետիսական վարժարան մ'ալ ունին, 60 աշակերտներով:

Կեսարիոյ հնութիւններն են բազմաթիւ շէնքեր և աղօթատեղեաց աւերակներ ու պարիսպներ: Կանգուն է դեռ Ներքնաբերդը կամ Իչգալէն, շինուած 1224 ին Ալայէտտին սելճուզէն և նորոգուած 1466ին Գարամանցիներէ: Մէջը կը գտնուի Սուլ-

տոյ նորոգուեցաւ 1204 թուին. տարածութիւնն՝ է 2450 քառ. կանգուն, 42 սրահներով և 52 կանգուն բարձրութեամբ, ասոր 18 կանգուն տրամագծով աղիւսակերտ աշտարակը նշանաւոր հնութիւն մ'է: Նոյնպէս կանգուն է Սուլթան Ալայէտտինի տիկնոջ 1236ին շինել տուած և իր անուամբ Խոռանտ Խարուն կոչուած մզկիթը: Այս մզկիթն ալ, ըստ ոմանց Ս. Ղեւոնդիոսի եկեղեցին ըլլալով, յետոյ մզկիթի փոխուած կը կարծուի, և այս կարծիքը կը հաստատեն շէնքին ձևը, խաչքարեր

135. Նկարաքի մարտարարուեստ ունեղւաց գրքի:

և այլ քրիստոնէական հետքեր, որոնք ղեռ բոլորովին եղծուած չեն: Այս մզկիթն 3880 քառ. կանգուն տարածութեամբ և 48 սիւներով հոյակապ շէնք մ'է: Տիկնոջ (Խուանտ Խաթունի) մարմարեայ դամբարանն, որ մզկիթին մէջն է, թանկագին հնութիւն մ'է: Կան նաև ուրիշ մզկիթներ զորս մի առ մի յիշել աւելորդ է:

Քաղաքիս պեղագիտական կամ պետեքեկն շուկան (կտաւեղինաց կամ կերպասավաճառաց շուկան), շինել տուած է Մըստաֆայինի Ապրիլհայ 1499 թուին: Կէօն խանը շինել տուած է Բէրի փաշան 1520ին: Վէզիր խանը շինել տուած է Իպրահիմ փաշան 1729ին: — Տեղական արհեստներն են, սովորականներէն զատ, մասնաւորապէս կաշեգործութիւն, ապրիտարարութիւն, գորգագործութիւն, կտաւագործութիւն, տարազագործութիւն, ևն.: Ոսկերչութեան արհեստին մէջ ևս նշանաւոր եղած են Կեսարացիք, որոնց մէկ ձեռագործին պատկերը աստ կը ներկայացնեն, որ շինուած է 1672 թուին, և է կողք ձեռագիր ժամակարգութեան մը, թանձր արծաթեղէն թիթեղով՝ ոսկեջրած: Հայոց մեծագոյն մասը կը զբաղի վաճառականութեամբ և արհեստներով. քաղաքին ամբողջ վաճառականութիւնը Հայոց ձեռքն է: Տիրող լեզուն առ հասարակ թուրքերէն է, թէ և հայախօս ընտանիքներ ալ պակաս չեն: Կեսարացիք ընդհանրապէս ճարպիկ, գործունեայ, շահասէր, հնարամիտ և ձեռներէց են. բայց մարդասիրական և բարեգործական ձեռնարկներու մէջ, իրենց միւս բարեմասնութեանց հետ համեմատական չեն երբէք: Կ'աւանդեն, թէ կաղ Կեսարացի մը առևտրի համար հետիոտն գացած է մինչև Հնդկաստան: Կեսարացիք կենցաղասէր և զուարճամոլ են, մանաւանդ ռամիկ դասակարգը: Կեսարիոյ տարէց ազգայինք ղեռ կը պահեն իրենց հագուստ ու կապուստի հին ձեւն ու տարազը և նահապետական բարքերու դրոշմն:

Վաճառկանութիւնն իր հին բարգաւաճ վիճակն չունի, հաղորդակցութեանց դժուարութեան պատճառաւ, թէև այս պարա-

զան մասամբ դիւրացած է նորանոր խնդիրներու շինութեամբ, բայց աւելի պիտի զարգանայ ու կարելոր կեդրոն մի պիտի դառնայ, ինչպէս էր հինն Մաժակ, իբրև մայրաքաղաք Կապադովկիոյ, երբ Գոնիա-էրէշլիի երկաթուղոյ գծին հետ կապուի: Գլխաւոր արտածութեան նիւթերն են, գազի խէժ (քիթրէ), ղեղնունդ (ձէհրի), սեկ, բուրդ, չոր պտուղներ, կապերտ, գորգ, մանուածներ, կտաւ, աշխատուած պղինձ, ապուխտ, ևն.: Միջին հաշուով Կեսարիոյ գաւառէն տարին կ'արտածուի 15 միլիոն ֆրանկի ապրանք: Ներածութեան նիւթերն են, բամբակ, պղինձ, երկաթ և ուրիշ մետաղներ, չուխայ, ծխախոտ, բրինձ, շաքար, սուրճ, քարիւղ և ֆրանսական, անգլիական և ամերիկեան ապրանքներ: Ներածութեան ծախուց տարեկան գումարն կը հասնի 9 միլիոն ֆրանկի:

Կեսարիոյ դաշտին հացարոյսերը տեղական սպառումին անբաւական ըլլալով, Պոզուքէն կը հայթհայթուին հացեղէնք: Այս գաւառի երկրի կազմութիւնն ընդհանրապէս հրաբխային է: — Մինչև ժիլդար (1065)՝ 1107 տարի Հոովմ. արեւելեան կայսրութեան ձեռքն մնացած ըլլալով՝ Սելճուգեան (Սելեւկեան) Բ իշխան Ալփարսլանի արշաւանաց ատեն Կեսարիա քաղաքը աւերմամբ առնուած և թուրքէստանէ եկող թուրքերէ բնակուած է: Յետոյ Պարսկասելեւկեանց տկարանալով՝ 1092 ին Տանիշմէնտի տէրութեան ձեռք անցած և 80 տարի անկէ կտաւ վարուած է: Ապա Սելեւկեանց Դ իշխան Գրլըճարսլան՝ քաղաքը աւերելով զրաւած և մինչև 1301 իկոնիոյ Յունասելճուգեանց կողմէ կառավարուած է: — Կեսարիոյ և մերձականերուն հնագոյն շէնքերու ճարտարապետական ձեւերն ու քարաքանդակները ցոյց կու տան, թէ իսլամական ճարտարապետութեան եւս ենթակայ եղած է քաղաքս, թէև այս շինուածոց մէջ կը նշմարուին ևս հռոմէական արձանագրութիւններով քարեր: ԺԴ դարուն սկիզբները (1301ին)՝ Սելեւկեանց անկմամբ Գարամանեանց անցած և 1341ին

ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ ԿԵՍԱՐԻՈՅ

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն. Վ. Ա. Ր. Ժ. Ա. Ր. Ա. Ն. Ա. Յ.

ՔԱՂԱՔ ԿԱՄ ԳԻՒՂ	ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ԱՆՈՒՆԸ	ԴԱՄԱՐՈՒՄ	ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ		
			ՄԱՆ	ԱՂՋԻԿ	ՀԱՄԱԳՈՒՄ
Կեսարիա (Ս. Կրպտ.ի վանք)	Ժառանգ. վարժարան և Որ բանոց Կրթարան	2	60	—	60
Թամզարա (Ս. Ասծմ.ի վանք)	Ժառանգ. վարժարան և Որ- բանոց Կրթարան	Դ	15	—	15
Կեսարիա (Ս. Աստուածածին)	Հայկեան	2	230	—	230
Կեսարիա (Ս. Սարգիս) . . .	Յակոբեան	Դ	140	—	140
Կեսարիա (Ս. Լուսաւորիչ) . .	Կիւմշեան	2	680	—	680
Կեսարիա (Պաղչէ թաղ) . . .	Արամեան	Դ	—	400	400
Թալաս (Վերի թաղ)	Վարդ-Պատրիկեան	Դ	170	—	170
Թալաս (Վերի թաղ)	Աղջկանց վարժարան	Դ	—	140	140
Թալաս (Վերի թաղ)	Խուպէսէքեան	Դ	115	—	115
Թալաս (Վերի թաղ)	Աշըգեան	Բ	—	60	60
Քիւչիւք - Քէօյ	Ստեփանոսեան	Բ	10	10	20
Տէրէվանք	Թարգմանչաց	Բ	35	15	50
Թալասուռն	Մեսրոպեան	Բ	30	15	45
Կէրմեր	Ս. Սահակ-Պարթև	Բ	80	35	115
Պալակէսի	Տաճատեան	Բ	50	20	70
Նիրզէ	Ներսէսեան	Բ	80	—	80
Սարմազլը	Մեսրոպեան	Բ	35	5	40
Էֆկէրէ	Թորգոմեան-Ազապեան	Բ	130	40	170
Մաննըսըն	Արամեան	Բ	60	—	60
Մունճուսուռն	Մծբնեան	Բ	47	—	47
Էվէրէկ	Մեսրոպեան	Դ	290	150	440
Ֆէնէսէ	Ռուբինեան	Դ	290	130	420
Էրկիլէթ	Արամեան	Բ	35	—	35
Զամազլը (Վերի թաղ) . . .	Մարկոսեան	Բ	73	—	73
Զամազլը (Վարի թաղ) . . .	Թորգոմեան	Բ	50	—	50
Ճիւճիւն	Սարգսեան	Բ	50	—	50
Ինճէսու	Ստեփանեան	Բ	70	—	70
Թամարզա	Թորգոմեան	Բ	280	—	280
Գարաճապէրն	Սմբատեան	Բ	30	—	30
Նիլաէ	Պարթևեան	Դ	95	110	205
Պօռ	Արամեան	Բ	60	10	70
Էրէյիլ	Ռուբինեան	Բ	50	—	50
Ագսէրայ	Յակոբեան	Բ	105	—	105
Նէվշէհիր	Հայկազեան	Բ	75	—	75
Գըրշէհիր	Հայկապեան	Դ	130	—	130
Էնիճէ	Լեւոնեան	Բ	30	—	30
Սէյիւտի	Թորոսեան	Բ	28	—	28
Կէօմէտի	Յովնանմէսեան	Բ	15	—	15
Թաշխան	Յարութիւնեան	Բ	32	—	32
Սաչազ	Ասլանեան	Բ	10	—	10
Իրիպէ	Կարապետեան	Բ	20	—	20
Շաղտը պրուռն	Յակոբեան	Բ	10	—	10
			3795	1140	4935

ալ Մոնկոլ իշխաններէն իրթինա իշխանին անցած, 1388ին Աւրպատականի Գատրպիրհանէտտին իշխանի անցած, 1392ին Գատրպիրհան՝ պատերազմի մէջ մեռնելով՝ թիւրքմէն իշխան Գարասումանի անցած և տարի մը վերջ ալ Սուլթան Երևտըրմ Պայագիրտի ձեռքն ինկած է, բայց շատ չանցած Գարամանցիները, և 1435ին Շամինները իբր 2 տարի, իսկ 1471ին Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէմէտի ձեռքը կ'իյնայ վերջնականապէս: Եզրպտտի իպրահիմ փաշան ևս քաղաքիս տիրեց պաշարմամբ, բայց քիչ վերջ դարձեալ Օսմանցւոց թողուց:

Կեսարիա ի հնումն շրջապատեալ էր կարմրագոյն կոփածոյ քարերով շինուած պարսպով և ամրացած էր քառակուսի և եռանկիւնի փոքր աշտարակներով. որոնք հետզհետէ աւերելով կործանեցան և կը կործանին: Ունի նաեւ վեց դուռ, որոնք այժմ իբրև դուռ չեն ծառայիր. կը կոչուին 1. Սիփաս գափոսի, 2. Գանկը պագարի գափոսի, ասոր առջեւ կը հաւաքուին սայլեր՝ որոնք բարձած կը բերեն քաղաքին պէտքերը, այդ պատճառաւ կոչուեցաւ զանկը՝ որ թուրքաց լեզուով սայլ կը նշանակէ. 3. Արպագարի գափոսի, 4. Մէյտան գափոսի, 5. Պոյաձի գափոսի, 6. Քիչի գափոս, որ թուրքերէն կը նշանակէ Փոքր քառ. վերջինս կը կոչուի նաև թաւասի և Էրճիէշի անուամբ: — Կեսարիոյ դաշտէն կ'անցնին՝ Սարմրասաղը և Գարասա գետակները, վերջինը քաղաքին աւերամակողմէն 13 հզմ. հեռուն Սաղըզ կոչուած լճէն բղխելով՝ և Պողազ քէօրիւի մօտէն եկող և Կեսարիոյ մօտէն հոսող Սարմրասաղը գետակին հետ միանալով. կը դարձնէ շատ ջաղացքներ և կը թափի Ալիս գետը՝ որ քաղաքէն 95 հզրմ. հեռուէն կ'անցնի: Սաղըզի մէջ է Սաղ իւմեսի ջերմուկը, որ հանքային ջրոյ ժըակն է և լուծողական յատկութիւն ունի: Կեսարիա բղիտոյ աղբիւրներէ զուրկ է, թէև ունի արդէսեան ջրհորներ՝ բայց ջուրը դառն է: Խմելու ջուրը կու գայ Արգէսէն, որ գետնափոք ականներէ անցնելով այնչափ առողջարար և համով չէ:

Կեսարիայէն 2¹/₂ ժամու ճանապարհ հեռու, հարաւային արեւմտեան կողմը, կը գտնուի Երլանը լեռ՝ որ այսպէս կոչուած է շատ օձ գտնուելուն համար: Այս լեռն դիրքը բաւական գեղեցիկ է՝ մանաւանդ կուշտին վրայ գտնուող բազմաթիւ ամառանոց այգիներով. ետեւի կողմը լեռի ուխտպան է և դեռ շատ վնասակար օձեր կը գտնուին: Գազաթը կան երկու խոշոր քարեր իրարու կից: Աւանդարար կը պատմուի, թէ շատ հին ժամանակներ այլ ու կին այս լեռը կ'ելնեն, հոն կը խմեն կը գինովնան, և վերջին բաժակը կը քամն՝ ըսելով «կը քամմա այս բաժակը Աստուծոյ կենացը», կամ՝ ըստ այլոց, բաժակը երկայն գաւազանի մը վրայ դնելով՝ դէպ ի երկինք կ'երկնցնեն՝ իբր թէ Աստուծոյ հրամայունելու համար: Եւ այս խօսքին վրայ Աստուած զանոնք կը փոխարկէ զոյգ մը քարի, որոնք այս լեռան գազաթը անշարժ կը կենան ու դիտողներուն ուշը կը զբաւեն: Մայրերն՝ այս իրարու կից ու մարդաձեւ քարերը ցուցնելով իրենց որդւոց, իբրև պատուէր կ'ըսեն. «Ահա այս է զինիին ու օղիին արդիւնքը ու զայն գործածողին վախճանը. քեզ օրինակ ըլլայ. երբէք մի խմեր»: — Հայաստան, 312-314: Վ. Քիւն, Ա. 307-322: Եւ այլն:

ԿԵՍԱՐԻԱ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սեւերեկ գաւառակի, Եղեւիոյ առաջնորդութեան ներքեւ, դէպի արեւմտեան հարաւակողմը, 2 ժամու ճանապարհ հեռու: Ունի քիչ թուով Հայեր:

ԿԵՍԱՐԻԱ. Տես ԱՆԱՐՁԱՔԱ:

ԿԵՍՆԱ. — Գիւղ Փոքր Ալքակի մէջ:

ԿԵՍՆԱԿ. — Գիւղ Զուլամերկ գաւառի մէջ:

ԿԵՐԱՆԻՍ. — Այլազգարնակ գիւղ Արարատայ Ուրծ և Արած (Վէտի-Պասար) գաւառի:

ԿԵՐԱՆՈՍ. — Այսպէս կը կոչուէր ի հնումն այն գետը՝ որ Շապին Գարահիւսարի մօտէն անցնելով կը թափի Սեծով:

ԿԵՐԱՍՈՆ կամ ԿԵՐԱՍՈՍ. Տես ԿԻՐԱՍՈՆ:

ԿԵՐԼԱ, ԿԵՌԼԱ, ՀԱՅԱՊՈԼԻՍ, ՀԱՅԱ-
ՔՈՂԱՔ, ՍԱՄՈՇՈՒՅՎԱՐ. Լատ. ARMENO-
POLIS, Գերմ. ARMENIESTADT, Հունգ. SZAMOS-UJVÁR, GERLA. — Հունգարիոյ
արեւելակողմն, Գրանսիլվանիոյ հայարնակ
քաղաքներէն նշանաւորագոյնն է քաղաքս,
որ կառուցուած է Սամոշ գետին արեւե-
լեան կողմը: Տեղացիք սովորաբար Հայա-
քաղաք կամ Կերլա կը կոչեն. վերջին
անունն վալաքներէն լեզուաւ փոքրիկ գիւղ
մէք քաղաքիս ծայրը, Մարդինուցի դղեա-

Ֆիլիֆալուէն, Կէօրկինյէն, Բէդէլէէն, Պա-
ղօշէն ու Վիցիէն եկած Հայերը: Մինչև
քաղաքին շինուիլը Հայք բնակեցան Կեր-
լա գիւղը: Ժամանակակից օտար յիշա-
տակարան մը, քաղաքիս վրայ հետեւալ
կերպով կը գրէ. «Բազմացած բնակիչներն
այս հաճոյարար տեղն այնպէս բաժնեցին
իրենց մէջ, որ կանոնաւորեալ և ազէկ
կարգաւորուած քաղաքը՝ իր ընտիր ու գե-
ղեցիկ շէնքերովը՝ բոլոր իշխանութեան
նախանձը գրգռեց: Քարաշէն զարդարուն

136. Կերլայի ըմբռամուր տեսարանը:

կին շուրջը: Արդի Սամոշույվար անունն
սկսած է 1838 թուէն, և ըսել է «Սա-
մոշ գետին վրայ նոր բերդաքաղաք»: Ա-
մէն կողմանէ շրջապատեալ է լեռներով,
մօտերը ունի հարուստ անտառներ:

Հայազգի եպիսկոպոսն Օքսենտիոս Վըր-
գարեան, 1700 թուին Լէորոլտ Ա. Գեր-
մանիոյ կայսեր և Հունգարիոյ թագաւո-
րին հրամանաւ հիմնարկած է քաղաքս,
որուն յատակագիծն շինած է հայազգի
երկրաչափն Ալէքսաս: Քաղաքիս առաջին
հիմնադիրք էին գլխաւորաբար Պիսղրիցէն,
և երկրորդաբար Ճուրճովէն, Սիբվիզէն,
Բմաշիւ. Բառարամ Բ.

շէնքերուն պակեայ պատուհանները՝ փո-
ղոցի վրայ կը նային...: Այս՝ վաճառա-
կանութեան ամէն ճիւղի մէջ վարժ ազգն,
իրեն արտաքոյ կարգի շատ եզանց նա-
խիրներուն համար լաւ վաճառանոցներ
գտաւ դրսի գաւառները: Հայերը տարուէ
տարի այլ և այլ երկիրներ՝ 100000 կը-
տորէն աւելի դուար կը ծախեն: Եւ եթէ
խափան մը (հիւանդութիւն, պատերազմ,
ջրոց ողողում) վաստկին առջև արգելք
մը չի դնէր՝ կ'երթան Հունգարիոյ և Գեր-
մանիոյ սահմանեալ երկիրներն ալ: զի-
տալիա ալ կը հոգայ այս շահ փնտոող

ազգը՝ յիշեալ ապրանքներով: Հայոց մէջէն ազնուականները — զորոնք կամ բախտը կամ պատերազմին փառքը և կամ արքունեաց մատուցած ահագին զբաւոց գումարն, բրաւ ազնուական — իրենց վեհ մտածմունքին, ազնուութեան ու բարեգործութեանցը համար, — մեծ մարդիկն են: Արեւելեան տարազ չեն գործածեր, այլ՝ ինչպէս ազնուականաց կը վայելէ՝ հունգարական զգեստ կը հագնին: Փորձառու և շրջահայեաց են: Պատերազմի մէջ արտաքույ կարգի յանդուգն են, մանաւանդ երբ արագ ու կեղծեալ ասպատակի հարկաւորութիւն կայ: Շատ ծախք ըրին իրենց քաղաքին ազատութեանն ու արտօնութեանց համար: Հայք՝ շատ կը սիրեն ձիորոնց մէջէն լաւ քալողներն ու ծանր բեռ տանիլ կրցողներն աւելի կ'ընտրեն: Շատ կը սիրեն բարեկամութիւն: Հետըզհետէ ընդարձակեալ քաղաքը բանի մը այնչափ հոգ չտարաւ՝ որչափ անոր, որ իր հաւատքին օրէնքներն ամենախիստ կերպով պահէ և զայն որ աստուածային է՝ պատուէ, ու ջերմեանդութիւնը յառաջացընէ: Շատ կը յաճախեն ապաշխարութեան խորհրդին»:

Գրաւոր յիշատակարաններ կ'ապացուցանեն, թէ Կերլա միշտ օգնած է տէրութեան, երբ սա իր օգնութեանը կը կարօտէր: Քաղաքս տէրութեան ընծայած է նաև շատ նշանաւոր մարդիկ: 1840ին յօրինուած ոտանաւոր մը կը յիշէ անուններու շարք մը՝ որոնք զանազան ծառայութիւններով օգտակար եղած են տէրութեան: Տէրութիւնն ալ ճանչնալով հայ ազգին առ ինքն մատուցած օգուտները, մեծամեծ արտօնութիւններ տուած է Հայոց, զանազան ժամանակաց մէջ: — Կերլայի մէջ Հայք ունէին յատուկ խորհրդաբան: 1714ին քաղաքիս մէջ ընդհանուր ժողով գումարելով հետեւեալ որոշումը ըրեր են. «Մենք Հայաքաղաքացիք և ուրիշ ազգայինք միաբանեցաք, որ մեր յատուկ կամօքն և հաւանութեամբ ընտրենք մենք մեր դատաւորը, քաղքին գլուխը: Խնդրեցինք և ընտրեցինք տասուերկու ծեր, և գլխաչիկ Ակորշա՝ դատաւոր, որ ինչ որոշ-

մունք որ զայ խորհրդանոցէն՝ հնազանդինք. և ով որ զայս չկատարէ կամ աւոր ընդդիմանայ, ունենան անոնք իշխանութիւն վճիռ բերելու՝ սխալման մեծութեան համեմատ:

Քաղաքիս մէջ Հայք ունէին զանազան ընկերութիւններ կամ եղբայրութիւններ: 1700 թուին, Վրզաբեան եպիսկոպոսը հաստատեց Մաշկագործաց եղբայրութիւնը, որը ունէր յատուկ կանոնադրութիւն: Այս արհեստին մէջ Հայք խիստ անուանի են, որոնք իրենց պապերէն սորված և հետեւին բերած էին օտար երկիր: Օտարները այս արուեստին կերպը չէին գիտեր և Հայոց պէս լաւ ու գեղեցիկ գոտորայծնի ու սեկ շինող չկար: Տէրութիւնը 1770ին յանձնաժողով մը զրկեց Կերլա, որ խաղախորդաց ընկերութեան գրութիւն մը յանձնեց: Այդ գրութիւնը կը պարունակէր զանազան հարցումներ խաղախորդաց արուեստին վրայ, ինչպէս կը պատրաստեն, ո՞ր կէտ կը գնեն և ո՞ր կը վաճառեն պատրաստուած կաշիները, և այլն: Այս հարցմանց պատասխանը գրով կը յանձնեն տէրութեան, յորմէ կ'երեւի, թէ տարուան մէջ 30000 կտոր կաշի կը ծախեն եղբր Գրանսիւվանիոյ մէջ և 20000 կտոր ալ Հունգարիոյ մէջ: Այս արուեստի ծաղկած միջոց, խաղախորդները կը բանէին չորս գործարանի մէջ: Անցեալ դարու երկրորդ կիսուն Հայք դադրեցուցին սեկի պատրաստութիւնը, վասն զի կարմիր կօշիկ գործածութիւնը դադրեցաւ և այժու կաշիէ պատրաստուած կօշիկներ շատ չէին գործածեր: Նշանաւոր էր ժամանակաւ նաև քաղաքիս Վաճառականաց եղբայրութիւնը, որ ունէր յատուկ կանոնադրութիւն: Այս եղբայրութեան ժողովներու արձանագրութիւնները բոլոր հայերէն լեզուաւ եղած են մինչև 1830 թուականը, երբ տէրութիւնը պահանջեց որ իրեն պաշտօնական լեզուով ընեն այնուհետեւ. ամենէն հին արձանագրութիւնը 1718էն է: Կերլայի մէջ կային նաև հետեւեալ երեք հոգեւոր եղբայրութիւնները. Ա. Եղբայրութիւն Ս. Յովակիմայ և Աննայի. Բ. Եղբայրութիւն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին. Գ. Եղբայրութիւն

րին Ամենատար Երրորդորդեան : Ասոնց կանոնները յօրինած է Ստեփանոս վարդապետ Ռոշքա : Այս եղբայրութեանց մէջէն այժմ միայն Սրբուհայն Աննայինը մնացած է : Կերլա Դրանսիւ վանիոյ Հայոց եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղած է . վերջին եպիսկոպոսն Օքսենտորոս Վրզաբեան, ըստ ոմանց բնական մահուամբ վախճանած է Պիտրից քաղաքը 1715ին, և ըստ Ս. Ռօշքայի, թունաւորուած է հունգարացի մեծամեծներէն անո՞ր համար՝ որ իւր ազգը շատ սիրած և շրջակայ ազգայնութեանց հետ հաւասար իրաւանց ու վիճակի բարձրացընել ուզած է : Ասոր մահէն վերջ Հայք չկրցան միարանիլ ու նոր եպիսկոպոս մը ընտրել . թէ և Մարիամ Թերեզա եպիսկոպոս անուանեց զՄինաս Թորոսեան տաղանդաւոր քահանան, բայց անոր ալ հակառակորդներ գտնուեցան և եպիսկոպոս չձեռնադրուեցաւ : 1733 թուէն սկսեալ այս կողմանց Հայք Դրանսիւ վանիոյ լատին եպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ կը գտնուին . թէ և զանազան ժամանակներ աշխատողներ եղած են վերականգնելու Կերլայի հայ եպիսկոպոսական աթոռը, սակայն չեն յաջողած և հայ եկեղեցին մնացած է որբ ու լքեալ վիճակի մէջ :

Հայք իրենց գաղթականութեան առաջին տարին շինեցին փոքրիկ եկեղեցի մը՝ այժմեան կաթողիկէին տեղը, որը անցեալ դարու երկրորդ կիսուն գետնայատակ եղաւ : Երկայիս Կերլայի հնագոյն եկեղեցին է Առետման կամ Սողոմոնեան եկեղեցին, գոր Սիմայեան Աստուածատուր և Սողոմոն եղբարք քաղաքին արեւմտեան կողմը իրենց յատուկ ծախքովը կանգնել տուած են 1724ին, կտակելով որ իրենց մահէն վերջ եկեղեցին և եկամուտները յանձնուին Վենետիոյ Միսիթարեան Հարց, վանք շինելու և միայն հայ տղոց հայերէն լեզուն ուսուցանելու պայմանաւ . սակայն բարեբարաց մահէն վերջ, քաղաքացիք չեն ուզած կատարել անոնց բարի կամքը : Եկեղեցիս այժմ կը գտնուի ընդ հսկողութեամբ և մատակարարութեամբ շինող բարերարներու ազգականաց, և շարաթը երկու անգամ բացուելով՝ թիւ պատարագ

կը մատուցուի : Կերլայի եկեղեցի մեծ հրապարակին վրայ կառուցուած է Հայոց մայր եկեղեցին շատ մեծ ու ընդարձակ, Ս. Երրորդորդեան անուամբ . բակին մէջ կան երկոտասան առաքելոց արձաններ, որոնց ներքեւ են քաղաքն և եկեղեցին շինող ազնուականներու և բարերարներու գերեզմանները : Եկեղեցւոյս շինութիւնն սկսած է 1748ին և օծուած է 1804ին : Գմբէթին վարի կողմը բարձրացած են Ս. Լուսաւորչի և Ս. Սահակայ արձանները : Ունի երկու զանգակատուն և մէջ տեղը բարձր աշտարակ մը, որուն ճակատը զետեղուած խոշոր ժամացուցին ձայնը՝ բոլոր քաղաքին մէջ կը լսուի : Եկեղեցւոյս երկու կողմերը մէկ մէկ մատուռ և պահարան կան, որոնց մէջ ոսկեպատ պատկերներ կը գրտնուին : Խաչկարեան կը կոչուի այն մատուռն, յորում կը պահուի, Ռուպէնսի Քրիստոսի խաչէն վար առնուիլը ներկայացնող աշխարհահռչակ պատկերն : Այս պատկերը, ըստ աւանդութեան Կերլացիք նուէր ընդունեն են Փրանկիսկոս Ս. կայսրէն 1806ին, այն առթիւ, երբ գաղղիական պատերազմներուն պատճառաւ արքունական զանձը պարպուած էր և Հայք օգնութեան համար բաւական գումար մը ղրկեցին կայսեր : Այս նկարը յիրաւի շատ գեղեցիկ է և եթէ Ռուպէնսի իսկական օրինակն ալ չըլլայ անոր ամենակատարեալ գաղափարն լինելու է : Պահարանաց վրայ վերնատներ կան, որոնց մին՝ ազնուականաց յատկացեալ էր երբեմն և այժմ գոց է . միւս կողմինը թանգարան է, յորում կը պահուին բաւական թուով ձեռագիրներ : Աւագ խորանի ճակատը գեղեցիկ ոսկեզօծ պատշգամով վերնատուն մը կայ, ուր երգեհոն դրուած է և գլխիք կ'երգեն : Մայր եկեղեցւոյ բարձրութիւնն է մինչև գմբէթը 74 կանգուն և լայնութիւնը 42 կ. դռնէն մինչև աւագ խորանը երկայնութիւնն է 145 կանգուն, ատեանին երկու կողմերը շարուած են 37 ական մեծ նստարաններ : Եկեղեցիս ունի հին հայկական և լատինական զգեստներ և սպասներ, բուն Հայաստանէն Հայաքաղաքս բերուած թանկագին սպասներու և զգեստներու թիւն շատ

քիչ է. բայց այդ քիչերն ալ շատ պատուական գործեր են ընդհանրապէս հընդկական և պարսկական գործարաններէ ելած:

Այս երկու ազգային եկեղեցիներէ զատ կան նաև երկու մատուռներ: Մէկն է, քաղաքին հիւսիսային ծայրը Զրի կոչուած փողոցի հիւսիսային ծայրէն անդին գերեզմանոցին մէջ, որ շատ հին մատուռ մ'է և ունի 1640 թուականաւ պատարագի գեղեցիկ սկիհ մը: Յաճախ պատարագ կը մա-

137. Կերլայի Մայր եկեղեցին Ս. Երրորդութիւն:

տուցութի հոս, մանաւանդ ամառները: Դրսի բակը Քրիստոսի խաչելութեան արձանը կայ, որոյ առջեւ շատ կանայք գիշեր առնեն կու գան ծնրադրեալ աղօթք կ'ընեն: Միւս մատուռը կը գտնուի մէկ հազարամետր հեռու, դէպ ի հարաւ, վերոյիշեալ փողոցին միւս ծայրը: Սա նորաշէն գեղեցիկ ու կէս զոթական ճարտարապետութեամբ շինուած սիրուն մատուռ մ'է: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի որբանոցին ստա-

ցուածքն է և հիմն դրուած է 1885ին ու օրհնուած 1894ին: Որբանոցին աշակերտներէն զատ, կը ծառայէ նաև շրջակայքն եղած հաւատացելոց հոգեւոր մխիթարութեան: Ս. Պետրոս Պօղոսի եկեղեցին Հայր կառուցանելով՝ նուիրեր են Մաճառաց, զանոնք շահելու նպատակաւ: — 1727 թուին, եկեղեցական ու աշխարհական առաջնորդներու վերատեսչութեամբ, Կերլայի մէջ գումարուեցաւ ընդհանուր ժողով, յորում կարեւոր որոշողութիւններ ըրին և կանոններ սահմանեցին եկեղեցւոյ ու բարոյական կենաց վերաբերեալ: — Հայր, երբ ժամերգութեան ժամանակը ծանուցանող զանգակին հնչիւնը լսեն, ուր որ ալ ըլլան, զրուսնին կը բանան կը կենան, և Հայր մեր ըսելէն ետքը կը շարունակեն ճամբան: Եկեղեցական արարողութիւնը թէպէտ ըստ լատինական ծիսին, սակայն ըստ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ալ նախատօնակ կը կատարեն, մանաւանդ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօնին օրը մեծ ու փառաւոր հանդէս կը կատարեն, և բոլոր ժողովուրդը միաբան կ'երգեն ու կը կարդան շարականները: Քաղաքիս վարչական իշխանութիւնը գրեթէ բոլորովին Հայոց ձեռքն է՝ մասնաւոր արտօնութիւններով վաւերացեալ, նամակատուն, հեռագրատուն, մաքսատուն, զանձապահութիւն, քաղաքին պահպանութիւն, հրդեհ մարելու համար ջրհանկրաց խմբի կազմութիւն Հայոց ձեռքն է, և բոլոր պաշտօնավարը հայ են: Հայոց նախնիք քաղաքիս թողած են 110 հազար ֆիորինի եկամուտը, որուն մեծ մասը հասարակային շինութեանց համար կը գործածուի. կառավարութիւնը միայն պաշտօնակալաց ամաթթոյանները կը վճարէ ժողովրդեան տրոց հասութէն, և մնացեալը տէրութեան զանձարանը կը ղրկուի: Պաշտօնավարաց ընտրութիւնն երեք տարին անգամ մը կը կատարուի քաղաքացիներու քուէիւք. Հայր և միւս ժողովուրդներու շատերը, միշտ Հայոց համար քուէ կու տան: Դեռ 80 տարի առաջ քաղաքս ունէր 6000 հայ բնակիչ. այժմ հազիւ 2000 հայ կայ. Հայոց սեփական 2000էն աւելի տանց մեծ մա-

սին մէջ օտարազգիք լցուած են՝ Հայոց հետզհետէ պակսելուն պատճառաւ։ Մինչև 1848, Հունգարիոյ յեղափոխութեան առնէն, օտարազգիք չէին կրնար հոս բնակութիւն հաստատել։ Բայց յեղափոխութենէ վերջ, օտարազգիք ալ կրցան բնակութիւն հաստատել և քաղաքացիութեան

138. Մայր եկեղեցւոյն (Ս. Երրորդութեամ) աւագ խորանը։

իրաւունք ստանալ։ այժմ բնակչաց կէսէն աւելին օտարազգի է։ Յեղափոխութեան ժամանակ Հայք շատ վնասուած են, կորսնցնելով իրենց նախնի հարստութիւնը։ Հայերը առ հասարակ վաճառական են, իրենց տան պէտք եղածին չափ բան կը ցանեն, արհեստաւոր գրեթէ չկայ։ ազնուականութեան տիտղոսով մեծանուն և երեսելի գերդաստաններ կը գտնուին տակաւին։

Կերլայի մտաւոր յառաջադիմութեան ու բարոյական կենաց զարգացման շատ նպաստած են, ոչ սակաւ գիտնական ու քաղաքագէտ եկեղեցականներ, տէրութեան բարձրագոյն պաշտօնեաներ, պատգամատուրներ, բժիշկներ, դատաւորներ, ուսուցիչներ ու հարուստ ազգային վաճառականներ։ Մենք այդ նշանաւոր ազգայիններէն միայն հետեւեալները կը յիշենք անուամբ, Օրսենտիոս Վրզաբեան, Զաքարիա Կապ-

րուշեան, Խաչիկ Լուքաչեան, Գրիգոր Յեցեան, Անտոն Մոլնարեան և Խաչիկ Սոնկոդեան, որոնց կենսագրութիւնը փափագողը կրնան գտնել, Դրանսիականիոյ Հայոց Մետրապոլիտ անուն գրքին մէջ, աշխատասիրութիւն Հ. Գրիգոր Վ. Գովրիկեանի, տպ. 1896։ Այդ գրքէն մենք քաղեցինք զլիաւորարար հայաքաղաքիս նկարագիրը։ Վենետիկյ Միթրարեան Միաբանութենէն Հ. Մինաս Թորոսեան շատ հմուտ, գործունեայ և ձեռնարկու անձն, որ կայսերական հրովարտակի մը մէջ՝ «Եռանդուն ու հաւատարիմ հպատակ, գեղեցիկ արհեստից, փիլիսոփայութեան ու աստուածաբանութեան վարդապետ» կը կոչուի, մեծ արդիւնք ունեցած է տեղւոյս մէջ։ Սա Վիեննայի արքունեաց մէջ գործեց ամենայն ժրութեամբ ու յաջողութեամբ. ասոր ձեռնտուութեամբ թէ՛ Հայաքաղաքացիք և թէ՛ Եղիսաբեթուպոլսեցիք կ'ընդունին Կարոլոս Կայսրէն արտօնութեան հրամանագիրներ։

Այժմեան Կերլան շատ փոփոխութիւն կրած չէ իր զրիցը և մանաւանդ յատկազօին վրայ. միայն այժմ աւելի ընդարձակուած է և նոր նոր շէնքերով գեղեցիկ կերպարանք մ'առած։ Քաղաքիս փողոցները լայն և ուղիղ են, զլիաւորները կը կոչուին. Զրի փողոց, Միչին փողոց, Ներքին Դաշտի փողոց, Արտաքին Դաշտի փողոց, Կանաւէ ծառի փողոց, Սոյմանեան փողոց, Եօթը Խաչի փողոց, Ս. Իգնատիոսի

139. Կերլայի ազգային վարժարանը յամուծ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի։

փողոց: Գլխավոր փողոցներու խմբին դիմացը դէպի արեւելք, ուր կ'անցնի այժմ երկաթուղին, հին ժամանակները, ամբողջ քաղաքին երկայնութեամբը, կեցած էր ղուարի և արջառոյ վաճառանոցը: Հոս կ'ըլլային տարեկան տօնավաճառները և միանգամայն եզի, ոչխարի, գառան, խոզի մեծ առուտուրը: Այժմ այս առուտուրն աւելի ամփոփուած է, և կ'ըլլայ քաղաքին հիւսիսային կողմը ընդարձակ հրապարակներու մէջ: — Քաղաքիս արտաքին քաղաքաբաժիններն են, Արաղաղի քաղաք, որ Կերլայի հարաւ արեւելեան

հիւանդանոցը, Ս. Գրիգորի Լուս. մանչ՝ ու դիմացն եղող աղջկանց որբանոցներն, իւրենց յատուկ մատուռովը, աղջկանց նուաշէն դպրոցը, որուն կից է բողոքականաց եկեղեցին, և այլն: Մեծ հրապարակն՝ ինչպէս նաև փողոցներն՝ քաղաքատակ են: Թէ՛ գլխավոր հրապարակին շուրջը և թէ՛ միւս փողոցներուն երկու կողմերը ծառուղիներ կան. քաղաքին մաքրութեան մեծ խնամք կը տարուի: Յատուկ յիշատակաց արժանի են Կերլայի ծծմբային բաղնիքները և սըանչելի հասարակաց պարտէզը: Կերլա Հայաքաղաքին վրայ գրեւով -

140. Կերլայի պետական լսարանը:

կողմն է և ունի նեղ ու անկարգ փողոցներ. հոս կը բնակին գործավարը և աղիւսագործը: Գանտիս ըսուած մասին մէջ կը նստին վալաք գործաւորներ: Աքաղաղի քաղաքի հիւսիս արեւելեան կողմը կը բնակին Գնչուներ, որոնք կը զբաղին դարբնութեամբ, երաժշտութեամբ և նաև գողութեամբ: Գանտիայի ասղիի կողմն կ'իյնայ Մարդինուցցի բերդը, որուն կից է ազգային և Հունգարացոց գերեզմանոցը:

Քաղաքին կեդրոնն է մեծ քառակուսի հրապարակը. նշանաւոր շէնքերն են. ձիաւոր զինուորաց 1894ին աւարտած մեծ զօրանոցը. զինուոյ ոգւոյ գործարանն ու մթերանոցը, Քարաչոնեան անկեկանոցն ու

Թէոդորոս Դէօրէօշ, - իր յարաթաթերթին մէջ, կարեւոր տեղեկութիւններ, անոնց մէկ մասը կարեւոր կը համարինք աստ ամփոփել. «Երեւակայութիւնս, զիս դէպի ներս, քաղաքը կը տանի. Ծծմբային բաղանեաց ճամբուն սօսիներուն մէջէն, վերին ջաղացքին սահանադոնէն ախամայ կը դառնամ դէպի մեծ սահանաց վերնադուն, ուր այնչափ անգամ պտրտուցին զիս իմ տղայութեանս բախտախնդրութիւնները: Անդին են Սիլվալի ու Գիշ Սըզի լեռնային ճամբաները: Աւելի դէպի վար Ս. Անտոնի խաչը, որուն չոքարանին վրայ այնչափ եռանդուն հոգիներ գտան իրենց հոգեւոր մխիթարութիւնը: Կը թողում ան»

կեյանոցը, ու անոր քովի ֆաշէօ-պինչէի մօտէն անցնելով՝ հոն, գեղեցիկ ու շիտակ քրի փողոցին մէջն եմ: Երբ աչքս գէպ ի աջ դարձրնելով՝ Լուքաչիի հիմնած որբանոցն առջեւս կ'ելլէ, միտքս կու գայ ազնուամիտ, սպիտակահեր եկեղեցականն, որուն անձին վրայ միացած էին գիտութիւնն և ճշմարիտ եկեղեցականութիւնը... Ողջոյն քեզ սիրելի վարժոցս: Ինչպէս թողուցիր զիս: Բակ, մանկավարժութեան պարտէզ, մուսէոն, խորհրդածութեան սենեակ... բոլորը դեռ կենդանի կերպով առջեւս կեցած են: Եւ ինչպէս որ շնորհակալութեան զգացմամբ լի՝ կը մտածեմ ուսուցչացս վրայ, անանկ ալ քաղցր կը հնչեն ականջներուս մէջ, մեր մայրենի լեզուին ձայնը: Կարծես թէ հիմակ ալ կը լսեմ, ուսանող երգիչներուն խումբը, կարծես թէ իրենց հետ կ'երգեմ «Քրիստոս յարեաւ. յարեաւ ի մեռելոց»: Ահա մայր եկեղեցին. ներսը ցուրտ է... կարծես թէ խնկին հոտը կ'առնում: Կը դիտեմ կողմնակի մարմարեայ գորշ ու հսկայագործ խորանները... Կարծես թէ հիմակ ալ կը դռնչէ ականջներուս մէջ մեծ երգհոնին ձայնը, որուն նմանը մարդ հազիւ երբեմն կը լսէ, ... որ այնչափ տարիներէ ի վեր կ'ընկերանայ՝ այն, արեւելեան պարզութիւն, բայց գեղեցիկ եղանակ ունեցող երգերուն...

Կերլա հայաքաղաքին մէջ ամենէն աւելի աստուածավայ ժողովուրդը կը բնակի: Աւելի հաւատացեալ է քան զԱլպանիացին, ու աւելի մեծ Հունգարացի է, քան զՀունգարացին: Ո՛վ լսած չէ Գրանսիլվանիոյ Հայոց մետրապոլիսին վրայօք, որ մարդկութեան այնչափ երեւելի անձինքներ տուած է: Կայ մէջերնին մատենագիր ու արուեստագէտ, շատ հարուստ մեկն նաա ու դիւցազն, պաշտօնեայ ու մարտիրոս: Կարծեմ, բաւական է յիշել միայն՝ զԳրիգոր Զրգիեան, զԿուռնեղիա Հալլոշի, զԳուրտան Գրաչոնի, զՋէջ զօրապետը, զԿորովէ պաշտօնեայն, զԷռնեստինոս Գիշ... Թէ՛ ժամանակակիցները — կ'ըսէ Ալեքսիոս Էոգոպ պատմագիրը — և թէ՛ մեզ մէջ յառաջ եղողները տեսան, Հայերուն

մեզի և մեր երկրին ունեցած ճշմարիտ յարումը — մանաւանդ դարուս առաջին մասին քաղաքային խառնակութեանցը մէջ: 1791ին ու 1792ին տէրութեան աւազածողովները, ոսկի գրերով գրեցին իրենց անունը հունգարական պատմութեան մասին մէջ. այն միջոցին՝ երբ օրէնսդրութիւն իրենց կրկին քաղաքներ — զԿերլա և զԵղիսարեթուպոլիս — արքունական քաղաքներուն կարգը բարձրացուց և օրէնսդրութեան կանչեց: Պատմութեան խուզարկուն սիրտը կը վերհամբառնայ ու բախութենէն, երբ կը կարդայ իրենց պատգամաւորներու ճառախօսութիւնները 1841-43 տարիներուն՝ տէրութեան ժողովներուն մէջ: Հայրենեաց արդարակորով հաւատարմութիւն, տէրութեան օրինաց ճշմարիտ հպատակութիւն. իրենց նոր հայրենեաց ու նոր եղբարց նկատմամբ ունեցած աներկբայելի սիրոյն բարերար ջերմութիւնը՝ կը հոսէ իրենց ամէն մէկ խօսքին մէջ: Եթէ ամէն ազգայնութեանց զաւակները — զորոնք մեր ազգն իր մէջ ընդունեցաւ և որոնց Հունգարիա օրէնքներ, կալուածներ ու պաշտպանութիւն տուաւ — այնպէս զգային և այն կերպով գործէին, ինչպէս մեր հայ եղբայրներն, այն ատեն ուրիշ կերպարանք կ'ընդունէր Հունգարիա, և ուրիշ աստիճանի մէջ կ'ըլլային համակրթութիւն, արուեստ, վաճառականութիւն, հարստութիւն... Եթէ Գրանսիլվանիոյ արքունի կալուածները — Կեալու, Կէօրկէն, Տէվա, Վայտա — Հունաստ — իւր ժամանակին ասանկ ձեռքբերու մէջ ինկած ըլլային՝ ինչպէս տարբեր վիճակի մէջ կ'ըլլար այսօր, և ինչպէս տարբեր բան կը ցուցնէր մեր առեւտրոյն հաւասարակշռութիւնը»:

Կերլա ունի իրեն յատուկ կնիքն ու գինանշանը, որ մէկ մարմնով կրկնագլուխ արծիւ մ'է. մէկ ոտքին ճանկերով թուր՝ իսկ մէկալովը տէրութեան գունտը կը բռնէ. կրկին զլուխներուն մէջ տեղն ալ է հայկական խաչը. շրջանակը փորագրուած է հունգարերէն սա խօսքերը. «Կերլա թաւաւորական ազատ քաղաքին կնիքն է»: Հայք ինչպէս իրենց ուրիշ գաղթավայրե-

րում, նոյնպէս և Հայաքաղաքիս մէջ թուղուցած են ոչ սակաւ ազգային յիշատակարաններ, որոնք թէպէտ ո՛չ երեւելի պատմական զէպքեր կը բովանդակեն, սակայն մեր առջեւ կը դնեն 100-150 տարւոյն յուշեր. ընդհանրապէս կը վերաբերին եկեղեցիներու և այլ շինութեանց:

Քանի մը անգամ քաղաքս հրդեհէ շատ փնասուած է. բայց ամենէն մեծ կրակն եղաւ 1855 սեպտ. 21ին, կանայք, տղաք ու անկարող ծերերը Եօթն խաչի լեռն ելան. քաղաքը պարպուեցաւ. իսկ կահ կարասիքը՝ դուարի վաճառանոցը ու շրջ-

բերրի է. կը բուսցընէ ցորենեղէն, ամէն տեսակ պտուղ ու խաղող: Տարափոխիկ հիւանդութիւններ հազիւ երբէք կը պատահին. օդոյ լաւութեան նշան է, որ մարդիկ թէ՛ առողջ են և թէ՛ միանգամայն երկայնակեաց:

Քաղաքս ունի պետական նոր Գիմնազիոն — Լսարան մը, ուր կ'աւանդուն բարձրագոյն ուսմունք, վարիչն և ուսուցչաց մեծագոյն մասն հայ է: Աղջկանց համար միջին և ստորին ընթացքի վարժարան մը կայ, ինչպէս նաև մանչ տղոց տարրական դպրոց մը. սակայն այս ամէն

141. Կերլայի Ռասարակաց պարտէզը:

ջակայ դաշտերը տեղաւորեցին: Հայք աւանց օտարաց օգնութեան, իրենք իրենց քաղաքը վերականգնեցին աւելի գեղեցիկ շէնքերով: Երբեմն փնասուած է քաղաքս նաև ջրոց ողողումներէ. անձրեւային ժամանակներ Սամոշ գետը առատանալով՝ իր անկողնէն դուրս կ'ելլէ ու կ'ողողէ: Թէև յատուկ ջրանցք և թումբեր շինուեցաւ այս ողողմանց դիմադրելու համար, սակայն դարձեալ երբեմն կը պատահին: Գլխաւոր ողողումներէն մէկն եղաւ 1836ին. երկրորդ մեծ ողողումն ևս եղած է 1851 թուին: Քաղաքիս օդը՝ շրջակայ տեղերու հետ բաղդատելով, աւելի մեղմ է և զօրաւոր հողմերէ պատասպարուած: Հօդը՝ շատ

կրթական հաստատութեանց մէջ մայրենի լեզուն զրեթէ բարձի թողի եղած է: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի դպրոցին մէջ ալ 24 զիշերօթիկ աշակերտներ ձրիարար կը դաստիարակուին, ուր 1903ին հայերէն լեզուի յատուկ ուսուցիչ էր Յովհաննէս Վ. Սիսեճեան: Քսանուերկու տարիներէ ի վեր Կերլայի մէջ կը հրատարակուի Armenia անուամբ հունգարերէն լեզուով գրական և ուսումնական ամսաթերթն, որուն արդիւնաշատ հիմնադիրն Պ. Խաչիկ Սոնկոթ, որ յայտնի էր իբրև ազգասէր և գործունեայ անձ, 1907ին կնքեց իր մահականացուն:

Կերլայի մէջ տակաւին կան հայերէն

խօսողներ, որոնք խօսակցութեան ինքնուրոյն ձեւ մ'ունին: Բաւական հետաքրքրական են ազգային առածներն ու սոսցուածներ: Ունին նաև յատուկ երգեր ու եղանակներ: 1889 թուի սեպտ. 3ին Կերլայի մէջ ազգային մեծ տօնախմբութիւն կատարուեցաւ, գումարուելով հոն «Գրանսիւլանիոյ համակրթութեան ընկերութեան» ընդհանուր ժողովը:

ԿԵՐԷՆ. — Գիւղ Սիւնեաց Կովսական գաւառի:

ԿԵՐԷՔ. կամ ԿԵԼԷՔ. — Լեռ և գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ստորին) գաւառի մէջ, ուրկէ կը հանեն երկանաքար:

ԿԵՐՃԱՆԻՍ կամ ԿԵՐՃԱՆԻՍ. — Գաւառակ Երզնկայի, ընդ մէջ Գէլ-գետի, Շապին Գարահիսարի, Արմտանի և Կամախի: Նշանաւոր են գաւառակիս փայտերը:

ԿԵՐՄԱՆԻՑ. — Հին գիւղ Տուրուբերանի Քաջբերունեաց գաւառի, Արճիշի մօտ:

ԿԵՐՈՆՔԷՆՏ. — Գիւղ Այրարատայ յրազկոտն գաւառի մէջ:

ԿԵՐՍՏԱՎԱՆՔ կամ ԿԵՌՍՏԱՎԱՆՔ. — Այս անուամբ բերդ մը կամ վանք կը գտնուի Արցախի Գարդման գաւառում, Շամբոր գետակի աջ կողմի բարձրութեան վրայ: Ունի շրջապարիսպ, որուն ստորին մասը և քարուկիր շինութեանց բեկորներ կը մնան այժմ:

ԿԵՐՏԱՊԱՍ. — Գիւղ Ուրմիոյ. 120 տուն հայ կայ. ունին եկեղեցի ու վարժարան:

ԿԵՅԱՆ. — Գաւառակ վանայ, Կարճ կանի հարաւային արեւմտակողմը. վեց-եօթն ժամու ճանապարհ հեռի: Կլիման, դիրքը և բարեբերութիւնը գրեթէ նման է Կարճկանի (Տես), բայց սա աւելի հարուստ է անտառներով: Ունի նաև տեսակ մը ընտիր երկանաքար, որ կը բանի մինչև 20 տարի դիմանալով: Հայաբնակ գիւղերէն յիշենք Սմբոն, Սրբնտուն, Կանդոռուն, Սորովանք, Կանչառ, Ուռնքոռ, Քարոռակ, Կարփ, Հնձան, Հրատուն, Յիւրանց, Կոռ: Նորագոյն բնութեանց և վիճակագրութեան կը կարօտի գաւառակա: Գաւառակս ըստ հոգեւոր իշ-

խանութեան կը վերաբերի Աղթամարայ կաթողիկոսական վիճակին:

ԿԵԻՐՈՒԿ կամ ԿԵՎՐՈՒԿ. — Գիւղ Հիւսնի-Մանսուրի: Ունի 40 տուն հայ, որոնք կաթողիկէութիւն ընդունած են: Ունին նորաշէն եկեղեցի մը:

ԿԵՕԼԱ. Տես ԿՈՂ:

ԿԶԱԽՈՐ կամ ԶԵՐԱՂԻԱՆԱՑ. — Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ, Ակոռի գիւղի մօտ, այս անուամբ պաղ ջուր մը կը ծորի քարանձաւէ մը: Այդ անձաւը ճգնաւորի մը գերեզմանը կը համարին և ա՛յժմու կանայք ուխտի կու գան:

ԿԶՆՈՒՏ կամ ԳԶՆՈՒԹ. — Հայաբնակ մեծ գիւղ Սիւնեաց Երնջակ գաւառի, Արգինայէն կէս ժամ հեռու դէպի արեւմտեան հիւսիս: Բերրի և գեղեցիկ են սահմանները բայց ջուրը քիչ: Բնակիչք հողագործ են՝ 200 տուն, Սալմաստէն գաղթած. ուրոնցմէ 1871ին մաղձարտէ մեռան 70 հոգի: Կան նաև հարուստ վաճառականներ: Ունին անշուր եկեղեցի մը: Բնակիչք շատ անգամ աշխատութեան կ'երթան գանազան գիւղեր:

ԿԶՆՈՒՏ. Տես ԳԱՐԱՆԼԷՎ:

ԿԵԶ կամ ԿԵՍ. — Գիւղ Կարնոյ. 1¹/₂ ժամու ճանապարհ հեռի: Ունի 60 տուն հայ և 20 տուն մահմետական: Հայք երկրագործ են և ունին Ս. Միքաէլ անուն եկեղեցի մը և վարժարան:

ԿԵԼԷՆՅԻԿ. — Գիւղ Երզնկայի. 30 տուն հայ կայ, Ս. Թադէոս անուն եկեղեցիով ու վարժարանով. հողագործ են:

ԿԵԼԻՆ-ԳԱՅԱ կամ ԳԵԱԼԻՆՂԱՅԱ (Հարսնատար). — Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ, Խաչկայ արեւմտակողմը կը բարձրանայ լեռս:

ԿԵԼԻՊՈԼՈՒ կամ ԿԱԼԻՊՈԼԻՍ. — Ծովեզերեայ քաղաք՝ Տարտանէլի նեղուցին ծայրը, Կ. Պոլսէն 120 ծովային մղոն հեռու. ընդ կառավարչութեամբ և առաջնորդութեամբ Թէքիրտաղի և կուսակալու թեամբ Աղբիանուպոլսոյ: Երեք դար առաջ, 12 հայ ընտանիք հոս գաղթած են Կամախի, Ամուտանի, Ակնայ և այլ կողմերէն և այժմ եղած են իրր 200 տուն: Ունին Ս. Թորոս անուն եկեղեցի մը, գրե-

թէ 70 տարուան շէնք, որուն իրը 10000 դահեկանի սլարտքը, վճարած է Գազազ Յարութիւն Ամիրա: Հայք ունին նաև նորաշէն Ս. Լուսաւորչեան-Հոփսիմեան վարժարան մը՝ 53 մանչ և 58 աղջիկ աշակերտներով: Թուրքք քաղաքիս մեծամասնութիւնը կը կազմեն. 1300 տան չափ են: Յոյնք 800 տուն են և Հրէայք 250: Շատ գեղեցիկ է Կէլիպօլուի տեսքը. կարծես ծովուն մէջ հաստատուած է. ակնապարար և սիրուն տեսարան մ'ունի. արեւելքէն ընդարձակ ծովը կը պատէ. արեւմուտքէն բարձրաբերձ լեռներ կը շրջապատեն, յորս տեղ տեղ մշակուած դաշտեր կ'երեւին: Քաղաքիս հանդէպ 5-7 ծովային մղոն հեռաւորութեամբ, կ'արձանանան ասիական ծովափոնք և լեռինք, որոնք կարծես Գարդանեան կիրճը կամ նեղուցը կը զսպեն, իր բնական թումբեր բարձրանալով ընդդէմ սաստկաշունչ հողմոց և մրերկաց: Քաղաքիս կառավարչութեան ներքեւ են Քէշան, Միւրէֆթէ և Շարքէօյ գաւառակներն և Մայտոս ու Էվրէշէ գիւղաքաղաքները: Բնակիչք՝ մեծ մասամբ՝ երկրագործութեամբ, ձկնորսութեամբ, խանութպանութեամբ և արհեստիւ կը զբաղին և առհասարակ աղքատ են. վաճառականներ և հարուստներ աննշան թիւ մը կը կազմեն, և ընդհանրապէս կը զբաղին տասանորդի վարձակալութեամբ, վաշխառութեամբ, գաղթարերոց ներածութեամբ և արմտեաց արտածութեամբ յԵւրոպա: Օգն՝ առողջարար, և ջուրը քաղցրահամ է: Առատ են գարի, ցորեն, բամպակ, լաւ խաղող, ընտիր սեխ, ձմերուկ, և այլն: Ծովէն առատ կ'ելնեն տեսակ տեսակ ձկնէր, պողիպող, և այլն:

Քաղաքիս մէջ այժմ ամէն տեսակ չուխայ կը պատրաստուի և գրեթէ կը մրցի եւրոպականին հետ: Կէլիպօլուի Խլի ձաւի կոչուած հին մզկիթն (ժամանակաւ եկեղեցի) 1888ին վերաշինութեան համար վար առնուելու ատեն, պատերէն միոյն մէջ գտնուեցան երեք կոթողք, մին՝ սպիտակ և երկուքը կարմիր ու կանանչ մարմարներէ: — Քաղաքս շինուած է, կ'ըսուի, Քրիստոսէ առաջ 323ին, Մեծին

Աղեքսանդրի մահէն վերջ, Հելլենաց Գալիաս զօրավարէն, որ Թրակեան կղզւոյն և շրջակայից տիրեց: Օսմանեան տիրապետութիւնն եղած է 1356ին: Ունի ընդարձակ նաւակայք մը: — Նշանաւոր է քաղաքիս Գայափազարր ըսուած ծովափոնքը, բարձրաբերձ ու ահագին ժայռեր հրուանդանի մը պէս դէպ ի ծով կարկառած ու կանգուն կեցած, Մարմարայի րացերը դիտող դիրքի մը մէջ: Այդ ժայռերուն շարքը այնպիսի երկար ու մահկածեալ գոտի մը կազմած է, որ մարդ մը սովորական քալուածքով հազիւ կէս ժամէն կրնայ բոլորել շրջանը: Զրօտավար է այս Գայափազարը Կէլիպօլուի բոլոր ժողովրդոց: Յոյնք, ամէն տարի, յուլիս 2ին, իրենց «Գիւտ տիոյ Ս. Աստուածածին» ըսուած օրը տօնախմբութիւն կ'ընեն: Տեղւոյն Այազմայէն իրը 40-50 քայլ հեռու, խոր ծովեզրի մը վրայ կը գտնուի բարձրկէկ ու տափակ քար մը, որ Աբրահամ կաթողիկոսի քար կ'ըսուի: Աւանդաբար կը պատմեն թէ՛ այդ սրբազան անձը, որ առաջ թէքիրտաղի առաջնորդ եղած էր, թեմական այցելութեամբ քաղաքս եկած ատեն մերթ ընդ մերթ կը հանգչէր կամ կը ճաշէր անդ: Այս կաթողիկոսի համար տեղեկութիւն կայ, թէ «Ի Գանտիոյ Կրետեաց՝ առաջնորդ թէքիրտաղու, յաւուրս սորա, յամի 1736, թահմազ Ղուլի Խան թագաւորէ ի վերայ Պարսից և կոչի Նատր Շահ, որոյ էր սիրելի. ունի յօրինեալ զպատմութիւն անցից իւրոց և Նատր Շահին, 1734-1737»:

ԿԵՄՈՒԿ. — Գիւղ Վասպուրականի Արտազ գաւառի: 1601ին Միաբանողաց մէկ վիճակագրին մէջ կը յիշուի Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցին: 1654ին ունէր 9 տուն և 50 հոգի, ըստ Հ. Գոմենիկոս Նազարեանի: Ներկայ վիճակն անծանօթ:

ԿԵՃԱՆԱՆ. Տես ՔԱՋԱՐԱՆՑ:

ԿԵՃԷԿԻ. — Այլազգարնակ գիւղ Արսնայ:

ԿԵՄ կամ ԿԵՄ. — Գիւղ Վանայ Հայոց ձոր գաւառակի. Վանէն 4 ժամու ճանապարհ հեռու, դէպ ի հարաւային արեւմտակողմն, Անգղ գետակին աջակողմն

եզրին մօտ : Աղթամարայ կաթողիկոսու-
թեան ենթակայ է . ունի 80 տուն հայ,
Ս. Թադևոս եկեղեցի մը ու վարժարան :
Գիւղս ունի բաւական ծառաստան և լաւ
տեսարան . մեծ քանակութեամբ կը ցանեն
շողգամ և առատ սխտոր : — Գիւղէս $\frac{1}{2}$
ժամ հեռու , ընդարձակ լեռնագօտոյ մը
կողին վրայ է Սրիտ վանք կամ Ս. Մա-
րիանոս , երբեմն շատ շէն և ճոխ կուսաս-
տան՝ վանահայրութեամբ Մարիանոսի , ու-
րուն գերեզմանը կայ վանքէն քիչ մը հե-
ռու և ուխտատեղի է ամուլ և անկաթ
կանանց համար : Կէմի հիւսիսակողմն ալ ,
 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու աւերակ գիւղ մը կը տես-
նուի , որ ունի Խնդրակատար անուամբ ա-
ւերակ և ուխտական եկեղեցի մը :

ԿԵՄԵՐԵԿ կամ ԿՄՄԱՐԱԿ . — Գլխաւոր
կեդրոն համանուն գիւղախորին և աւան
Սերաստիոյ թոնուա գաւառակին . կը գրա-
նուի Սերաստիոյ հարաւ . — արեւմտակողմը
100 հզրմ . հեռու : Կառուցուած է Խնձորի
(Խրնձոր) լեռան դէպի Ալիս գետ ձգուած
երկու լեռնակներէ կազմուած ծոցին գառ
ի վայրին վրայ , դիմացն ունենալով գե-
ղեցկատեսիլ և արգաւանդ հովիտներ : Եր-
կու քաղցրահամ վտակներ անցնելով այդ
հովիտներէն ոլորտապտոյտ ընթացքով ,
կ'ոռոգեն արտերը և կը դարձնեն ջա-
ղացքներ և իրարու միացած կը կազմեն
գետակ մը ու կը թափին Ալիս գետը : —
Կամարակ Ժ.Ձ դարուն սկիզբները հիմնա-
րուած է յունական գիւղակի մը աւերա-
կաց վրայ , Կիլիկիայէն եկած 20 տուն
հայ գաղթականներէ : Այդ աւերակ գիւղի
անունն անձանթ է . աւանիս արդի ա-
նունն հոն գտնուող կամարաւոր աղբիւ-
րակէն առած ըլլալ կը կարծուի՝ հայ
հիմնադրաց կողմէն : Այլ և այլ ժամա-
նակներ , Խարբերդէն , Կիւրինէն , Հաճընէն
և Կիլիկիոյ զանազան գիւղերէն նորանոր
հայ գաղթականներով ստուարացած է բը-
նակչութիւնը : Այս բազմամարդութեան
նպաստած է երկրին դիրքը և հողագոր-
ծական յարմարութիւնը և արտեր իւրացը-
նելու դիւրութիւնն ու անդորրութիւնն կե-
նաց և ընչից ապահովութիւնն , զորս կ'ըն-
ծայէր կալուածատէր Ալէտտէօլլէյի պէ-

յերու տոհմը՝ որ իշխան էր Ապստանի
երկրին , Սէլճուգեան ցեղէն , երբ ասոնց
իրենց իշխանութիւնը յանձնեցին Սուլթան
Սէլիմ Եափուզի , որ ի փոխարէն , շնոր-
հած է շատ մը գիւղերու հետ նաև Կէ-
մէրէկի հողին մեծ մասը : Տեղւոյս բնա-
կիչք մշակելով կ'իւրացնէին հողերն ու
պէյէրուն կու տային միայն արմտեաց
տասանորդը : Իսկ այժմ 1880 էն ի վեր
այդ տասանորդի տուրքը յատկացուած է
Արքունի Գանձին , որուն փոխարէն տա-
րեկան գումար մը կը ստանայ Տէրութեան
Գանձէն հողատէր Ալէտտէօլլէյի տոհմը :

Կամարակ այժմ ունի 1300 տուն և
6650 բնակիչ , 1660՝ թուրք և 4990՝
հայ : Հայոց 30 տունը Երիցական բողո-
քական է՝ 1863ին Ամբրիկայի Պորտ ըն-
կերութեան միսիոնարութեան ձեռքը հաս-
տատուած . իսկ մնացեալը ամբողջ Լուսա-
ւորչական : Հայք ունին երկու եկեղեցի ,
Ս. Աստուածածին՝ քաջաշէն ու ընդարձակ ,
կառուցուած 1854ին , որուն դրան ճակա-
ւոր կայ հայատառ արձանագրութիւն : Ե-
կեղեցւոյս կից շինուած է Արամեան ազ-
գային վարժարանը , ուր կը յաճախեն
150 աշակերտներ : Վարժարանս ևս ունի
վեց տող ոտանաւոր արձանագրութիւն :
Երկրորդ եկեղեցին Ս. Լուսաւորի՝ փայ-
տաշէն է , հիմնուած 1878ին . ունի նորա-
շէն վարժարան մը՝ Լուսինեան անուամբ ,
130 աշակերտներով : Բողոքականք ունին
ժողովարան մը , որ վարժարան ալ է
միանգամայն՝ 50 , աշակերտներով :

Կամարակի շրջակայ հայաբնակ գիւ-
ղերն են , Ալիս գետին հիւսիսակողմը 2-3
հզրմ . հեռու .

- Թեքմէն , բնակիչ 400 , տուն 60 , ունի
եկեղեցի մը և դպրոց :

Պոչհաւ , բնակիչ 600 , տուն 105 ,
ունի եկեղեցի մը և դպրոց :

Տեհտիչ , բնակիչ 1300 , տուն 200 ,
ունի եկեղեցի մը և դպրոց :

Չեփեի , բնակիչ 1000 , տուն 160 ,
ունի եկեղեցի մը և դպրոց :

Իսկ Ալիսի հարաւակողմը և Կամարա-

կի արեւելքը կը գտնուին հետեւեալ գիւղերը, որոնք ունին եկեղեցի և դպրոց.

Գարակիօր,	ըն.	1400,	տուն	200
Լիսանը՞,	»	1200	»	200
Թօփաճ,	»	300	»	50
Գայարունար,	»	400	»	70
Եփարայր,	»	800	»	150

Թէ՛ Կամարակ աւանը և Թէ՛ այս գիւղերը կը վերաբերին Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան : Աւանիս մօտերը կան 30ի չափ աւերակ գիւղեր: Կամարակի մօտերը վանք չկայ, արեւելակողմի ծայրը կայ միայն Ս. Գեորգոյ մատուռ մը: Տեղացիք կը զբաղին մեծաւ մասամբ հողագործութեամբ, կենդանաբուծութեամբ և քիչ մ'ալ այգեգործութեամբ: Աւանին ճիշդ կեդրոնն է շուկայն, 100ի չափ կրպակներով: Վաճառականութիւնն փայլուն վիճակի մէջ չէ. առևտրական գործերը ամբողջովին Հայոց ձեռքն է: Արուեստներն են, կօշկակարութիւն, երկաթագործութիւն, ջուհակութիւն, գորգագործութիւն և ուրիշ նախնական արհեստք: Հայոց մէկ մասն ալ ջորեպանութեամբ կը զբաղի՝ տեղական արտադրութեանց փոխադրութեան համար: Թուրքերն ալ մեծաւ մասամբ երկրագործ են, ոմանք ալ ծխախոտի մաքսանենգութեամբ կ'ապրին: Հայերը կրօնական հայրենի ջերմեռանդութենէ թուլցած են՝ ներշնչեալ բողոքական քարոզիչներու տարածած հակալուսատրչական գաղափարներէ. բայց և այնպէս չեն ալ յարիւր կատարելապէս բողոքականութեան: Հայերը աշխոյժ և գործունեայ, բայց յելուզակարացոյ են բնութեամբ, նահապետական համեստ կեանքը դեռ պահուած է մէջերնին: Շահախնդիր և տնտեսագէտ են կենցաղավարութեան մէջ: Հագուստի և կապուստի տարազնին հին հայկական է, քիչ մը փոփոխուած: Եւրոպական նորաձեւութիւնը չի յարգուիր երբէք: Ժիր և տոկուն. դժբախտաբար հողային բերքերն անարժէք են, ուստի և երկրագործին տաժանելի աշխատութիւնը ըստ արժանւոյն չի վարձատրուիր և ժողովուրդը չի քաջաւերուիր, փոխադրութեան դժուարու-

թեանց պատճառաւ. ուստի և տնտեսական վիճակնին լաւ չէ: Կամարակ վերջին դէպքերուն և ուրիշ առիթներու ժամանակ ընդհանուր փնասէ զերծ մնացած է, քաջութեամբ դիմադրելով աւարտուխուժանին:

Աւանիս հարաւակողմը 8 հազարամետր հեռաւորութեամբ, լեռնակի մը վրայ, ուրկէ կ'անցնի Սեբաստիա — Կեսարիոյ խճուղին, կը բարձրանան հինգ հասարակ տական հողաբլուրներ, որոնք կը կարծուին ըլլալ հնադարեան իշխանաց գերեզմաններ: Այս հնգաբլրեան լեռնակը լինելու է սահման հայկական Կիլիկիոյ, վասն զի Կամարակի կողմերը չէին նշմարուած երբէք հայկական հնութիւններ, մինչդեռ լեռան միւս կողմը, ձորերու և հովիտներու մէջ կը գտնուին աւերակներ և հայագիր գերեզմանաքարեր: Այդ կողմն է նաև Կառտաղուն վանքին աւերակը, և հաստատուն ժայռի մը վրայ Օշին թագաւորի յաղթութեան յիշատակարանը, բայց աւագ որ ապականիչ ձեռք մը քնջած է գրերն և միայն կը կարդացուին սա երկու բառերն... Օշին որդի...:

ԿԷՄԷԿ. — Գիւղ Մշոյ, Աշտիշատայ արեւմտեան կողմն՝ կէս ժամու ճանապարհ հեռու: Երբեմն հայարնակ էր, իսկ այժմ քրդարնակ: Ս. Յարութեան անուամբ կրծանեալ եկեղեցի մը կայ:

ԿԷՄԷԼԵՑԻԿ. — Քաղաքս կը գտնուի Պրուսայի կուսակալութեան և առաջնորդութեան ներքոյ, Պրուսայէ 6 ժամու ճանապարհ հեռի, դէպ ի հիւսիս, Մուտանիոյ ծոցին արեւելեան մէկ խորշին վրայ շքեղապէս կառուցուած: Մուտանիայէ վերջ, Պրուսայի երկրորդական և բանակ նաւահանգիստն է. ունի մեծ և ընդարձակ վաճառականութիւն: Հաստատուած է բլրակի մը վրայ և գեղանի ու փառաւոր տեսարան մը կը ներկայացնէ, մանաւանդ ծովային ուղեւորութեամբ քաղաքս ճանապարհորդողաց համար: Օղը մեղմ է և կլիմայն բարեխառն. թէ և ամառը քիչ մը տաք կ'ընէ, բայց փնասակար չէ. ջուրն է մաքուր և առողջարար: Աւելի յոնական քաղաք մը կը համարուի, վասն զի

10000 ի չափ տանց մեծագոյն մասն յոյն են. թուրքը 55-60 տունէ կը բաղկանան. իսկ Հայը 25-30 տուն են, առժամանակեայ կեցող սակաւաթիւ պանդուխտներէ զատ: Հայոց, թրքաց և Յունաց մէջ հարստութեան, պատուոյ, համբաւի և ազնուութեան կողմանէ շատ նշանաւոր մարդիկ կան: Հայը ունին մատուռ ժը Ս. Թադէոս և Բարդողիմէոս անուն և վարժարան: Կայ նաև հայկական սրճարան և օթեւան մը: Թուրքերն ունին երկու մզկիթ և մէկ վարժարան: Յոյնը ունին երեք եկեղեցի և մէկ վարժարան: Կառավարութեան պաշտօնատունն փառաւոր և զեղեցկաշէն է: Ճաշակաւոր են շէնքերը, փողոցներն յարդարուն ու կանոնաւոր, և խիստ մաքուր ու փոշիներէ զերծ: Բնակչաց մեծ մասն հողագործութեամբ կը պարապին. մէկ մասն վաճառական են, ու մանր կրպակապետ և այլք արհեստաւոր: Գլխաւոր բերքերն են ձիթապտուղ, ձէթ, խաղող, գինի, շերամի խոզակ: Շրջակայ ուրիշ վայրերէ աւելի հոս մեծ յարգ ստացած է շերամարտութիւնն: Յոյները մինչև ցարդ քաղաքիս Քիօ կամ Կիօս հին անունը կը գործածեն: Կը կարծուի, թէ քաղաք սեթէ ոչ շատ հին է, բայց հաւանականօրէն հին Քիօ քաղաքի աւերակաց վրայ հիմնեալ է, որոյ ապացոյց կը համարուին թէ քաղաքէն դուրս և թէ քաղաքին մէջ այժմ փորուած տեղերէ ելած մարմարեայ սիւներ և սքանչելի կերպով յղկուած այլ և այլ տեսակ մարմարիտն քարեր, որոնց՝ ի նախնուսմ մեծամեծ շէնքերու և հոյակապ դրանց կամարաքար լինելն անհերքելի ճշմարտութիւն մ'է: Ըստ պատմութեան՝ հինն Քիօ՝ Քրիստոսէ դարաւոր ժամանակ յառաջ հաստատուած է աստ Քիօս անուն դիւցազնէ մը և անոր անուամբ կոչուած, իսկ ի վերջոյ կամ պատերազմի մը հետեւանօր և կամ ուրիշ արկածի մը պատճառաւ կործանած լինելով, Օսմանեանց տիրապետութեան օրով, իր եզական դիրքովը ու նաւահանգիստ լինելու յարմարութեամբը, կրկին շէնցած ու ծաղկած է: Երկրայ անունն տուած են, իբր կայարան նաւուց՝ Կեմիլիք (նաւա-

րան), որ հետզհետէ աղաւաղելով՝ Կեմլէյիկ դարձած է:

Կէմլէյիկ՝ կեղրոն է գայմազամութեան, կը պարունակէ ութ հայաբնակ գիւղեր, որք են Քեյքեմէր, Մեծ Նոր գիւղ, Միշու գիւղ, Չեկկիլէր, Սեօյեօզ, Կիւրյէ Գարսաք կամ Խարսախ, Պեկի: Բոլոր գիւղերը լեռանց ստորոտն և զառքիւնքներուն վրայ շինուած են, թրքաբնակ գիւղերու հետ խառն: Այս գաւառի բնակչաց մեծամասնութիւնն հայ է, որոնց թիւը կը հասնի 16000 ի, թուրքաց թիւն է 11700, իսկ Յունացն 5-6000: Քաղաքս է միանգամայն վաճառականական կեղրոն նոյն անուն գաւառակի: Գաւառացին հոս վաճառելու կը բերէ ձիթապտուղ, խաղող և այլն, և փոխարէն կ'առնու ալ և ալ կարեւոր պէտքեր: Գաւառակիս հարաւային արեւելեան կողմն կը տարածուի Նիկիական լիճը, որ առատ սնունդ կը մատակարարէ բնակչաց. հոշակաւոր է Սարա-պալլոքը:

ԿԵՑՎԷ. — Գլխաւոր կեղրոն գիւղ համանուն գաւառի Նիկիոմիդիոյ՝ դաշտի մէջ, որուն հարաւակողմէն մէկ ժամու տարածութեամբ կը ձգի ասիական երկաթուղւոյ գիծը: Գայմազամանիստ է գիւղս. բնակիչք 50-60 տուն թուրք են. ունի հեռագրատուն, թղթատուն և մաքսատուն: Ամէն հինգշաբթի տօնավաճառ կը լինի, ուր կը հաւաքուին մերձակայ ու հեռաւոր գիւղերու և գիւղաքաղաքներու զանազան բնակիչք, և կը վաճառեն մրգեղէն, բանջարեղէն, արմտիք, պանիր, հաւ, հաւկիթ, և այլն: Գաւառակն կը բաղկանայ քանի մը բազմամարդ հայ, յոյն և թուրք գիւղերէ, յորս նշանաւոր են Օրթագիւղ, Կիւնձլեր կամ Ղընձրար, Ղուրտպէյե կամ Քիւրտպէյե և Լշմէ: Երկաթուղւոյ կայարանն է Քեօփիլ-պաշք անուն տեղը, ուր շինուած կան քանի մը կոկիկ և պարզ պանդոկք, մեծ ախոռներ և 4-5 մանրավաճառի կրպակք և մէկ փուռ: Հոս կը նստին մօտակայ գիւղերէ քանի մը Հայ-հոռոմ պանդոկապետներ: Երկիրն ընդհանրապէս բարեբեր ու պարարտ է: Անտառներն ու մացառները երկրին զլխա-

ւոր զարդերն են: Օղը՝ չոր ու զով. ջուրը ծանր ու անհամ. բուսականութիւնն բարձաւած: Գլխաւոր գործն է շերամաբուծութիւն. կայ նաև խաղող ու բամպակ. ամէն տուն ունի թթենի ու այգի: Գաւառակին թուրք բնակիչք են իբր 2000 տուն. Հայք՝ 1500. Հայ-հոռոմք՝ 1000-1200:

ԿԷՆԷՖԻԿ, ԿԵՆԵՓԻ կամ ԿԱՆԱՎԻԿ. — Գիւղ խարբերդի. 20 տուն հայ և 320 տուն թուրք բնակչօք: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը:

ԿԷՆԻՇԻԿ. Տես ԳԵՆԻՇԻԿ:

ԿԷԶ. Տես ԿԵԶՐՈՐ:

ԿԷԶԻՐՈՒ. — Գիւղ Այրարատայ Արագածոտն (Սարտարապատ) գաւառի մէջ: Ունի 60 տուն հայ. Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և ընդարձակ դաշտեր:

ԿԷԶՈՒԱՆ. Տես ԿԵԶՐՈՐ:

ԿԷԶՈՒՏ կամ ԳՈՒՇԱԻ. — Գիւղ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի: Ունի 40 տուն հայ, Պարսից բաժնէն գաղթած: Գիւղիս մէջ կան հին եկեղեցւոյ աւերակներ, զեբեզմաններ և մեծամեծ խաչքարեր:

ԿԷԶՐՈՐ. Տես ԿԵԶՐՈՐ:

ԿԷՍ. Տես ԿԷԶ:

ԿԷՍԿԷՍՔ. Տես. ՀԱՅՆԻ:

ԿԷՍԻ կամ ԿԱՍԻ. — Գիւղ Կեսարիոյ. Եւքարայէն $\frac{1}{2}$ և Կեսարիայէն $3\frac{1}{2}$ ժամու ճանապարհ հեռի. ունի 700 թուրք, 120 յոյն և 20 հայ բնակիչներ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը:

ԿԷՎԷՌ. Տես ԳԱՒԱՌ:

ԿԷՎՐՈՒԿ. Տես ԿԵՒՐՈՒԿ:

ԿԷՏԱՂԱԶ. — Գիւղ Եւդոկիոյ. 30 տուն հայ կայ. ունին Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը:

ԿԷՏԻԿ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն գաւառի, յորում հին մահարձան մը կար 1830ին, բրգածեւ կամ կոնածեւ, վրան ունենալով քանդակապատկեր մարդու մը՝ վահան և նիզակ ձեռքը և քովը ձի: Այդ մահարձանի արձանագրութիւնը եղծուած լինելով, անյայտ մնացած է որուն ըլլալը:

ԿԷՏԻՔ ՏԱՂ. Տես ԳԱՐԱ-ՏԷՐՊԷՆՏ:

ԿԷՐԷԿ կամ ԳԵՐԷՔ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն (Ստորին) գաւառի, Ագրակ լեռան հարաւային ստորոտը, համանուն լեռան մօտ:

ԿԷՐԽ. — Գիւղ Բաղէշի Դատիկ գաւառակի: Հայք ունին Ս. Եղիշէ անուն եկեղեցի մը, զձուձ ու նսնմ շէնք մը, որուն դուռը միշտ բաց է. Քուրդք ևս իբր ուխտաւոր կը յաճախեն և կ'աղօթեն:

ԿԷՐԿԷՐ. Տես ԿԱՐԿԱՌ:

ԿԷՐՃԱՆԻՍ. Տես ԿԵՐՃԱՆԻՍ:

ԿԷՐՄԻՐ. Տես ԿԱՐՄԻՐ:

ԿԷՐՄՐՈՒՏ. — Ինճիճեան կը յիշէ այս անուամբ գաւառ մը Ատրպատականի մէջ: Ունի 100է աւելի զիւղեր: Օղն պատուական. նոյնանուն վտակ մը կը հոսի գաւառիս մէջ: Բերքերն են արմտիք, բամբակ, բրինձ, խաղող, և այլն:

ԿԷՐԶ կամ ԿԵՐԶ. — Ղըրմու վաճառաշահ և ծովեզերեայ քաղաքներէն մին, Կովկասու և Ռուսաստանի մէջ տեղ, 35000 բնակչօք: Հայք 70 տուն են, Ռուսիոյ զանազան քաղաքներէ և Տրապիզոնէ գաղթած. երկրագործ և վաճառական են: Ունին Ս. Հրէշտակապետաց նուիրուած վայելչածեւ եկեղեցի մը և փոքրիկ ուսումնարան: Կէրչ կառուցուած է Ագախու և Սիւ ծովուց միջավայրը, համանուն նեղուցին վրայ: Բերդը Ռուսաստանի առաջին ամբողջիւններէն մին է: Քաղաքիս հին անունը Պանտիկապոն (քաղաք հինգ բազնաց) է. երբ և որոնցմէ՞ կրած է հին անուան փոփոխութիւնը, զանազան կարծիքներ կան: Ոմանք կը կարծեն թէ թուրքաց կէ (անցք) բառն է, զոր քաղաքս կը կրէ իր վրայ իբր յատուկ անուն. ուրիշներ կը համարին կիրձ բառն՝ իբրեւ նեղուց գործածուած, և թէ՛ քաջին Տիգրանայ Արշակունւոյ քեռայր՝ կամ փեսայ քաջն Միհրդատ Եւպատոր՝ թերակղզւոյս տիրելէն անմիջապէս վերջը՝ Սինոպէն հոս եկած է կողակցին հայկազն բամբռին հետ, և երբ իր զան աստ հաստատուել կ'ուզէ, կողակցին այն տեղ իբր նեղուց կամ կիրձ մը կը տեսնէ, և Միհրդատ կիրձ կամ Կերչ անուանելով և լեռը իր անուան սեփ-

հականերով՝ շուտով արքայանիստ քաղաք կը դառնայ Կերջ։ Պաղարքա հարուստ է հնադարեան մնացորդներով, որոնք ապացոյց են իր հին բարգաւաճ վիճակին։

Պաթուժէ 32 ժամու ճանապարհ հեռու է։ Բաւական թուով յոյն գաղթականներ ալ կան Տրապիզոնէ և շրջականներէն։ Գլխաւոր բերքերն են ցորեն, գարի, խոտ, կտաւատ և ամէն տեսակ բանջարեղէն։ Անասնաբուծութիւնն ալ բաւական խնամեալ է։ ձի, կով, եզ, խոզ, ոչխար, և այլն, ընտիր տեսակներով կը գտնուին առատ։ Եւրոյն իսկ քաղաքացւոյ մէկ մասը երկրագործութեամբ կը զբաղի։ Գիւղացիք առհասարակ երկրագործ ու անասնաբոյծ են։ Օդն առողջարար և հողերը բարեբեր են, ցորեն ու գարի մէկին քսան կու տան։

ԿԷՔԱՅ. — Գիւղ Եւրոկիոյ. ունի 4 տուն հայ և 24 տուն յոյն։

ԿԷՕԶԹԵՓԷ. — Գիւղ Զմիւռնիոյ կուսակալութեան և առաջնորդութեան ներքեւ. քանի մը հայ տուն կայ. ամառները շարաթ գիշեր քահանայ կու գայ Զմիւռնիայէն և կիրակի առաւօտ կը պատարաւ գէ։

ԿԷՕԶԼՈՒ. — Գիւղ Ալարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին, ապառաժաւ սարի մը բարձրը շինուած։ Բնակիչք 70 տուն հայ են, մէկ մասն՝ Ալաշկերտէ, և մէկ մասն՝ Պարսկաստանէ գաղթած։ Ունին պատուական արքիւր, որոյ համար աւանդաբար կը պատմեն, թէ ժամանակաւ կոյր մարդ մը լուացուած է այս աղբիւրի ջրով և աչքերը բացուած են, և այս պատճառաւ Կեօզու կոչուած է գիւղն։ Գիւղիս գլուխը բլրակի մը վրայ հին մատրան մը բեկորներ կան, զոր ժողովուրդը Ս. Սարգիս կ'անուանէ, և անասնոց ցաւ պատահելու ժամանակ մատաղ կը տանի ու ցաւը կը փարատի։ Կէօզուի եկեղեցին նուիրուած է Ս. Ստեփանոսի։ Գիւղիս մէջ, ինչպէս Շիրակայ ուրիշ քանի մը գիւղերու մէջ, Հայեր կը գտնուին, որ մէկէ աւելի կին կը պահեն, առարկելով թէ պատճառն է օրինաւոր կնոջ ամուսնունը, մինչդեռ զաւակ ունեն

ցող կնոջ այրեր ալ մէկէ աւելի կին կը պահեն։

ԿԷՕԶԼՈՒ կամ ԿԷՕԶԼԻ. — Գիւղ Տիգրանակերտի, 1 1/2 ժամու ճանապարհ հեռի, 8 տուն հայ կայ։

ԿԷՕԶԵԷ. — Եւսահանգիստ քաղաք Կիլիկիոյ՝ Լամբրոնէն 7 ժամ հեռի, գեղեցիկ դիրքով և սքանչելի տեսարանով։ Մերձակայ և հեռաւոր տեղերէ ամառները շատեր հոս կու գան օդափոխութեան։ Խումր մը Հայեր հաստատուած են աստ, որոնք եկեղեցւոյ և դպրոցի պէտք ունին։

ԿԷՕԼԷ—ՄԱՍԻԱ. — Գիւղ Ունտուանի, 8-9 ժամու ճանապարհ հեռի։ Հայ բնակիչք երթալով նուագէր են, քսան տարի առաջ ունէր 50 տուն հայ, իսկ այժմ ունի 18 տուն հայ և քանի մը տուն քուրդ։ Հայք ունին աննշան եկեղեցի մը և դպրոցէ զուրկ են։ Գիւղիս մօտ փոքր լճակ մը կայ, յորում անթիւ ձկունք կը խաղան, բայց տեղացիք չեն որսար զայնս՝ նուրական համարելով։ Այս լճակէն ծագումն առած է գիւղիս անունը, որ քրդական բարբառով կը նշանակէ ձկան լիճ։

ԿԷՕԼՃԻԿ. Տես ԽՈՎՔ։

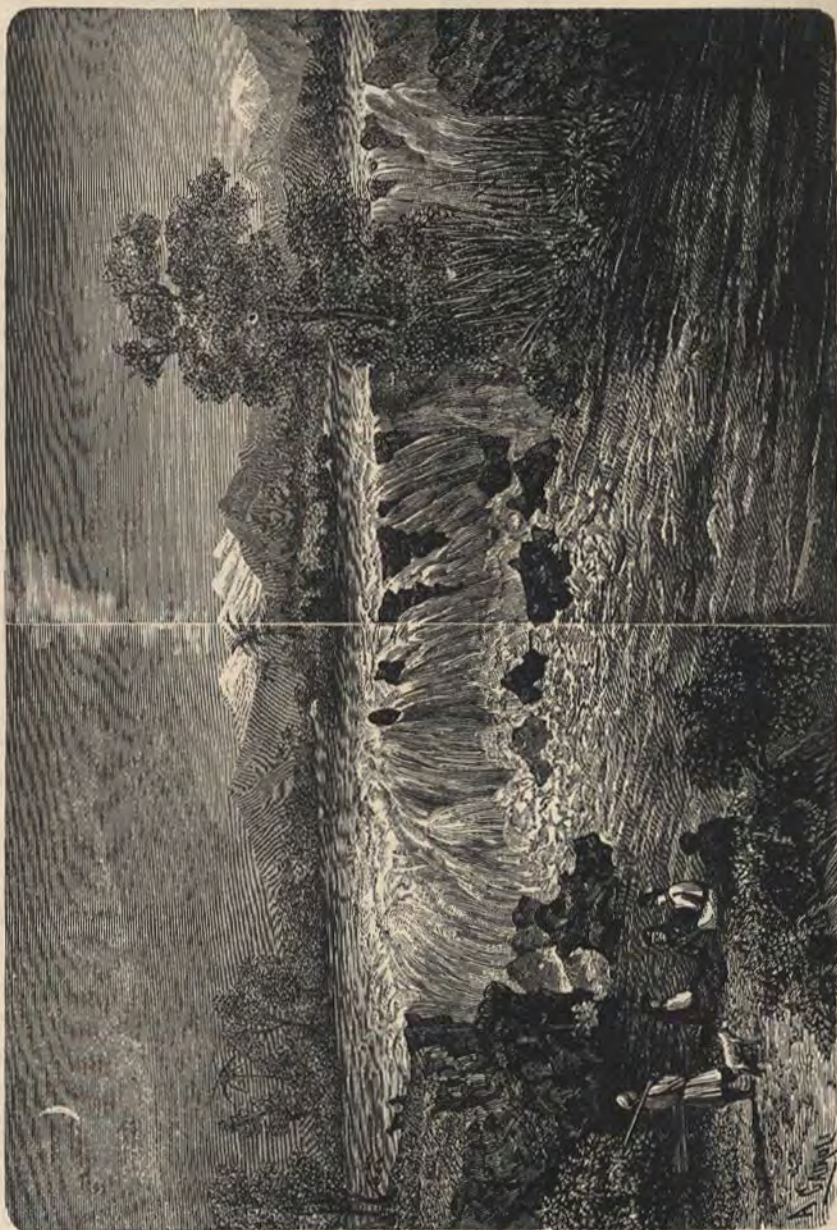
ԿԷՕԼ. Տես ԳեՕԼ։

ԿԷՕԼ ՏԱՂ. — Գիւղ Պրուսայի նահանգի Պիլէճիկի գաւառի մէջ. 6 ժամու ճանապարհ հեռու է Պիլէճիկէ. յորջորջուած է մերձակայ գեղեցիկ լճին անուամբ։ Ունի 400 տունէ աւելի բնակիչ. մեծագոյն մասը Լուսաւորչական Հայք, որոնք ունին եկեղեցի և Լուսաւորչեան վարժարան 210 աշակերտներով. կան նաև 50-60ի չափ բողոքական Հայեր։ Գիւղիս օդը գեղեցիկ ու առողջարար է։ Բնակիչք ընդհանրապէս կը զբաղին երկրագործութեամբ և շերամաբուծութեամբ։ Քէչէ, չուլ, և այլն, կը շինեն բաւական ընտիր և կը վաճառեն ի շրջակայս։ Գիւղս Պիլէճիկի արեւելեան կողմն է բարձր գագաթի մը վրայ. կը կարծուի թէ 1595 ին հիմնուած է Արարիկերի կողմերէ գաղթած բնակիչներէ։ Ութ թաղերէ կը բաղկանայ, որոնք կը պարունակեն ընդ ամէնը 1800 հոգի։ Տեղւոյս բնակիչք ընդհանրապէս երկարակեաց են։

ԿԷՕԼ ՏԱՂ. — Լեռս կը բարձրանայ
Արարիկերի արեւմտեան կողմը, յորմէ հո-
սող ջուրը կը դարձընէ 50 ջաղացք և
կ'ոռոգանէ այգիներ ու պարտէզներ:

ԿԷՕԼԼԻՃԷ. — Վտակ Այրարատայ
Մազազ-Սստան գաւառի մէջ. ձախակող-
մեան օժանդակ Ազատ գետոյն:

ԿԷՕՔ ԹԷՓԷ. Տես ԿՕՔ ԹԱՓԱ:

142. Կիլիկիոյ ջրվեժը:

ԿԷՕԼԼԻԻ. — Գիւղ վանայ վան-Տոսպ
գաւառակի, Գարա — քէօփրիւ գիւղէն 1
ժամու ճանապարհ հեռի. 35-40 տուն կայ,
կէսն՝ հայ և կէսը՝ քիւրտ: Հայք ունին
եկեղեցի և վարժարան: — Տես ԵՂԵԳԻՍ:

ԿԷՕՔ ՉԱՅ. — Այլազգիք այս անուամբ
կը կոչեն Գեղամայ ծովակը (Տես):

ԿԷՕՔ-ՉԱՅ. Տես ԳԵՕՔ-ՉԱՅ:

ԿԷՕՔՁԷ-ՍՈՒ. — Սեաւ լեռնէն հոսող
վտակ, որ օժանդակ է Տիգրիսի:

ԿԵՕՔԱՌՈՒ. — Գետ և վիճակ Մանազ-
կերտի արեւմտեան, Թէքմանայ արեւե-
լեան և Խնուտի արեւելեան հիւսիսային
կողմը: Ունի Քիւնէյրսե ըստած ձիեր: Վի-
ճակիս մէջ կան 20-30 գիւղեր Հայոց և
Քրդաց:

ԿԵՕՔ ՏԱՂ, համ ԿԱՊՈՅՏ ԼԵՈՒ. — Լեռս
կը բարձրանայ Կիլիկիոյ Տաւրոսի շղթա-
լին մէջ, յորմէ կը բլլիս համանուն Կեօք
տէ գետը:

ԿԸՆՁՈՒ կամ ԿՆՄՈՒ. — Հայարնակ
գիւղ Բաղէշի Մօտկան գաւառակի:

ԿԸՈՁԷՆ, ԿՈՁԷՆ կամ ԿՐՁԱՆ. — Գիւղ
Արցախի Կողթ գաւառի, Կուր գետի աջ
ափի մօտ, 2½ մղոն Թովուզ կամ Տաւուշ
անուն երկաթուղւոյ կայարանէն հեռու:
Գիւղիս բնակիչները միացորդներ են հին
Ուտեաց, որոնք ունին առանձին բարբառ
(ուտիերէն), բայց գիտեն նաև հայերէն:
Ժամանակաւ իբր 700 տուն կար գիւղս,
բայց օղին և կլիմային վատութեան պատ-
ճառաւ այժմ կան միայն 30 տուն: Ունին
Ս. Յովնանեկս անուն եկեղեցի մը: Հողն
ջրաբրի և բազմաբղին է. երկար կեանք
50 տարեկանէ ոչ աւելի: — Գիւղիս մօտ
կայ հին գիւղատեղի ու հանգստարան և
աւերակ քարուկիր եկեղեցի: Հանգստա-
րանի մէջ կայ մինչև 600 տարուան տա-
պանաքար: Արձանագրութիւններէ կ'ե-
րեւի, որ այս տեղ ամփոփուած են Թաւ-
րիզեցի, Հալէպցի, Կարնեցի և ուրիշ քա-
ղաքներէ եկած վաճառականներ: Նշանա-
ւոր է գիւղիս բոժոժն, և հաւանական է,
թէ ժամանակաւ մեծ քանակութեամբ բո-
ժոժ կը հանէր և վաճառականութեան զըլ-
խաւոր նիւթն էր: Կան նաև գիւղիս իշ-
խող Մելիք-Ջահանկիրի տապանաքարը
և Աւետարան անուամբ ուխտատեղի մա-
տուռ մը: — Արցախ, 59:

ԿԸՈՒՌՈՒ կամ ԿՐՈՒՌ. — Գիւղ Բաղէշի
Մօտկան գաւառակի:

ԿԹՆՈՅ ԳԻՒՂ. — Կը յիշուի Այրա-
րատայ Բաւեն գաւառի մէջ:

ԿԹԱՆՈՅ. Տես ԱԼԱՁԱԼՈՒ:

ԿԹՈՒՅ. — Հին քաղաք Չորրորդ Հա-
յոց Հաշտենից գաւառի: Յուսարինանոս
կայսրն շինեց քաղաքիս ընդարձակ և ա-

Բմաշխ. Բառարամ Բ.

մուր բերդը՝ բարձր գիրքով և մէջը բերաւ
առաւ ջուր: Ունէր յատուկ եպիսկոպոս:
Հայոց բաժինը կառավարող երեք զուգ-
սերէն մին հոս կը նստէր Յուսարինանոսի
օրով:

ԿԹԱՁՈՐ. — Հայարնակ գիւղ Սիւնեաց
Շահապօնք գաւառի, համանուն ձորի մէջ,
գետոյն աջակողմը: Ունի եկեղեցի և իբր
100 տուն բնակիչ:

ԿԹԻՆՈՐԵՆ. — Գիւղ Վանայ Արծկէ
գաւառի:

ԿԻԳԱՆ. — Հայարնակ գիւղ Սղերդի,
40 տուն բնակչօք և եկեղեցիով: Գիւղիս
բնակիչք աշխատասէր են. ժայռոտ առա-
պարներ մաքրելով՝ պտղաւէտ այգիներ
տնկեր են: Գինին կը վաճառեն Բաղէշ,
Իրենց թարմ և չոր միրգեր կը տանին
Պուլանըզ և ցորենի հետ կը փոխեն: Բե-
ւեկնի հունտէն իւղ կը հանեն և Սղերդի
օճառագործաց կը վաճառեն. նոյնպէս զըղ-
թորի վաճառականութիւն կ'ընեն: Պար-
տէզներու մէջ կ'աճին թզնիք, նոնենիք:
Չմեղը մարդիկ ճանապարհորդ ու վաճառք
կը փոխադրեն. տունը միացորդներ կտաւ
կը զօրծեն. պառանները, հարսերն ու աղ-
ջիկները բամպակ կը մանեն. շատերն ալ
ձմեռ ատեն խող կ'որսան: Ստիպուած են
բազմաթիւ քուրդ աղաներ կերակրել, հե-
տեւեալ պատճառաւ. ժամանակաւ քուրդ
պէյ մը գիւղս իւր պաշտպանութեան տակ
կ'առնու ինքնայորդոր, պայմանաւ որ ար-
տաքին յարձակմանց դէմ իւր ըրած պաշտ-
պանութեան փոխարէն, գիւղացիք հոգան
իր տան բոլոր պիտոյքը, բայց յետոյ հեա-
րզհետէ շատցեր են այսպիսի քուրդ ա-
ղաներ:

ԿԻԳՆՈՍ կամ ԿԻՒԳՆՈՍ. Յն. Kúdyos.
— Կիլիկիոյ Հորրորդ նշանաւոր գետն է
Կիւղնոս, որուն գետաբերանը շատ մօտ է
Սարոսի, դէպի արեւմուտք. այժմ կը կո-
չուի Տարտաւուս կամ Տարտուի գետ:
Հռչակուած է գետս Ասորեստանի ինքնա-
կալաց ժամանակէն ի վեր: Իր ափունքը
կը գտնուին Պուլզար Լեւանց մէջ. զանա-
զան ձորերով կը վազեն իրեն երեք զըլ-
խաւոր բազուկները՝ որոնց իրարու հետ
միանալէն վերջ Մեգարդը անունը կը

ստանայ, կ'անցնի Լամբրոնի քիչ մը հեռուէն, և երբ դաշտը կը մտնէ կը կոչուի Տարսոնի անունով: Քաղաքէն սկսած կը շեղի դէպի արեւմուտք և իր 25 վերստ հոսելէ վերջ կը թափի ծովը: Հին ժամանակ ծովը աւելի մօտ էր քաղաքին և մեծ մեծ բեռնաւորուած նաւեր կը մտնէին Տարսոն քաղաքը, որուն առջեւ կար ընդարձակ նաւահանգիստ: Այժմ գետս իր բերած տղմով ծածկեր է նաւամատոյցը և ցամաքը ընդարձակեր է: Իր ընթացքն ալ փոխած կը թուի Տարսոնէն դէպ ի ծով եղած միջոցը: Այս գետի մէջ լուացուելով Մեծն Աղեքսանդր, կրեց իր մահաւտանգ սարսուռը: Կիւզնոս ունի 20 մետր բարձրութենէ հոսող ջրվէժ մը, որուն ի տես կը դիմեն բազմաթիւ օտարականներ:

ԿԻՋԻՍՏՈՒԱ կամ ԿՆԴՈՍԿԱԻԻ. — Հին պատմական բերդ լեռնային Կիլիկիոյ մէջ, Վահկայի մօտ: Բերդիս մէջ Մանտալեան եղբայրներու դաւաճանութեան զոհուեցաւ Բագրատունեաց վերջին թագաւորը Գագիկ Բ, որուն մահուան վրէժը լուծեց թուրս Ա' բերդիս տիրելով և դաւաճան յոյն իշխանները սպաննելով:

ԿԻԼԱՆ. — Գաւառակ Նոր Զուղայու Սպահանի, յորում կան 57 տուն հայ, 166 արու և 124 էգ բնակչօք: Ունին 2 եկեղեցի և 1 վարժարան: Կան նաև 60-70 պանդուխտ Հայեր:

ԿԻԼԵԱՆ. Տես ԳԻԼԱՆ:

ԿԻԼԻԿԻԱ կամ ՍԻՍՈՒԱՆ. — Այս երկիրը այնչափ փոփոխութեան ենթակայ եղած է, որ դժուարին է որոշ գաղափար կազմել իր սահմանաց վրայ: Ըստ աշխարհագրութեան՝ Կիլիկիա կ'ընայ 36-38 լայնութեան և 32-37 երկայնութեան աստիճանաց տակ, փոքր Ասիոյ հարաւարեւելեան անկիւնը: Բնական սահմաններն են, հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը, որ օղակաձեւ ափերով կը կազմէ Տարսոնի գոգը և Աղեքսանդրեստայի խոր ծոցը, վերջինս ի հնումն Խատսի ծոց, և Ռուրի-նեանց ժամանակ Հայոց ծոց կամ ծով անունով յայտնի էր: Արեւելեան սահմանն է Ամանոսի լեռնաշղթան, որ հիւսիս-արեւելքէն հարաւ-արեւմուտք ձգուելով՝ կը

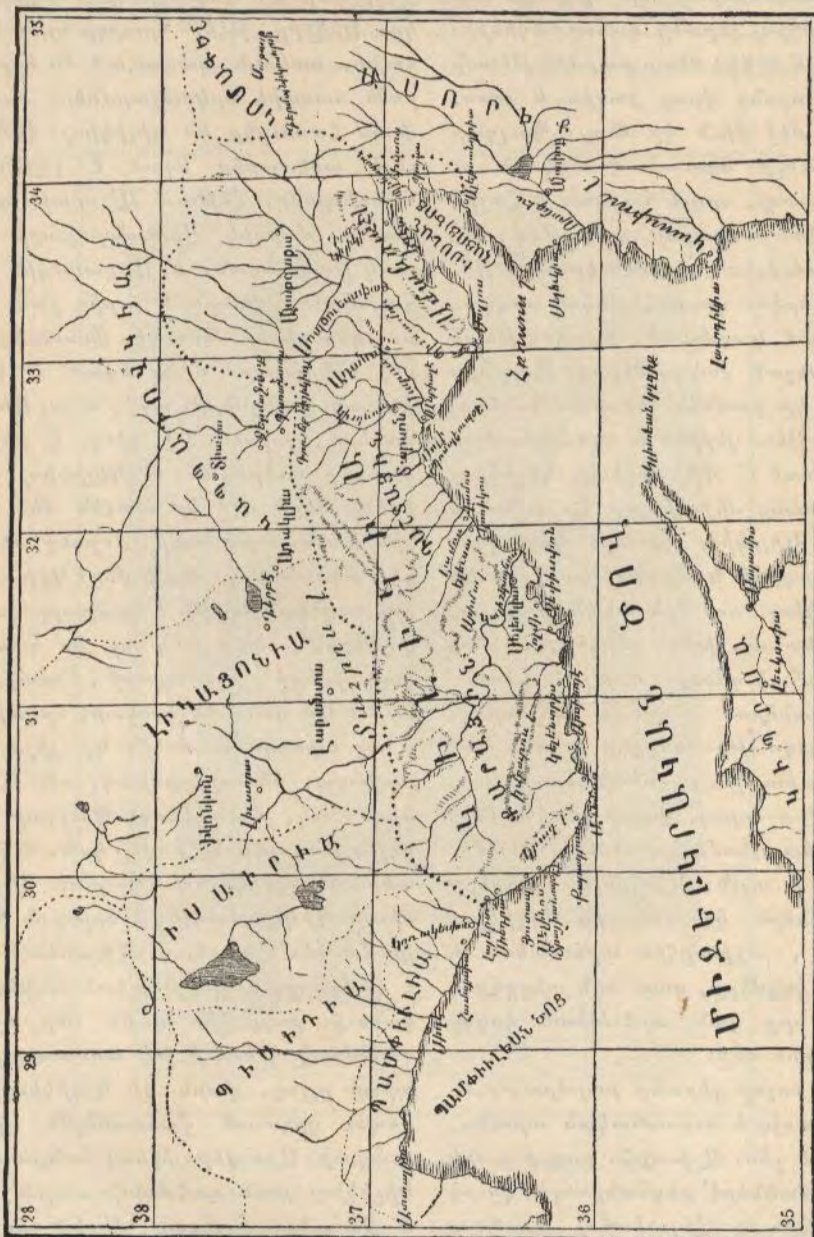
պարսպէ Հայոց ծոցի արեւելեան ափերը և կը վերջանայ Ռասսիանձիր հրուանդանով: Հիւսիսէն և Արեւմուտքէն Կիլիկիան պարփակուած է Տաւրոս լեռներու աղեղնաձեւ գոտիով, որ կը վերջանայ Անեմուսի հրուանդանով:

Կիլիկիոյ նշանաւոր հրուանդաններն են՝ Մեգարաս (Գարաթաշ) Ռասսիանձիրի դէմը, Սարպեդոն, Զեփաշոն և Պոսթոն: Հայոց ծոցի ափերը նշանաւոր է Այասի (Խմոքրայիք) խորշը և Տարսոնի գոգէն դէպի արեւմուտք գտնուող Թաշ-ուշա խորշը: — Կիլիկիոյ բնական անբաժանելի մասերն են նաև հետեւեալ կղզիները՝ անոր ափերու մօտ. Արադոս՝ Հայոց ծոցի մէջ, Կոսիկոս՝ Տարսոնի գոգի արեւմուտքը, Դաւա՝ Թաշ-ուշա խորշի մէջ, Կասալիսե՝ համանուն հրուանդանի դիմացը և Պասպա-դոշլա:

Հայկական Կիլիկիոյ սահմանը զանազան փոփոխութիւններ կրած է, իր իշխողներու շատ կամ նուազ քաջութեանց համեմատ. թէ և Հայերը չկրցան միշտ սեփականել Լեւոնի Առաջին քաջութեամբ ստացած ընդարձակ սահմանները, սակայն կրցան բաւական ժամանակ իրենց իշխանութեան ներքեւ պահպանել, Միջերկրականի արեւելեան ծովափանց գրեթէ հինգերորդ մասը: Աւելի փոփոխական եղան արեւելեան հիւսիսային սահմանները, որոնք երբեմն տարածուեցան մինչև Տաւրոսի լեռներէն անդին՝ Սարոսի և Զահանայ հովտաց մէջ, ուր կը գտնուի նաև Զէյթունի հոջակաւոր վիճակը. բայց ինչպէս այս վերջինս, նոյնպէս և իրեն արեւելեան կողմը գտնուած վիճակներն՝ մինչև Էփրատ գետը, թէպէտ և ըստ եկեղեցական իրաւանց՝ կը պատկանին Սոյ կաթողիկոսին իշխանութեան, բայց զայնպէս է և ըստ քաղաքական իշխանութեան:

Կիլիկիա ունի մօտաւորապէս 400 վերստ երկայնութիւն արեւմուտքէ արեւելք և հազիւ 80-100 վերստ լայնութիւն հիւսիսէ հարաւ: Հին ժամանակէ ի վեր Կիլիկիոյ երկիրը երկու անուամբ նշանակուած է Դաշտային և Քարոտ, առաջինն է հա-

բաւային—արեւելեան մասը, իսկ երկրորդն բաժնեն Փոլսկիան Պամիրիւկայէն, և իւ
է արեւմտեան կողմը, բայց բուն լեռնա սաւրիայէն ալ անցնելով՝ Կիւլիկիան Կա
յին երկիրն կը ձգի հիւսիսային կողմն, պաղովկիայէն կը բաժնեն : Այժմ Կիւլի

143. Կիւլիկիա և սահմանները ի հիմունք:

ուր են հռչակաւոր Տաւրոս լեռները, ու
րոնք սկսելով Լիւկիոյ ափունքներէն՝ ա
րեւմտեան հարաւային կողմէն կ'երթան
դէպ յարեւելեան հիւսիսային կողմն և կը

կիոյ Տաւրոսի շղթան երեք գլխաւոր լեռ
նագօտիներու բաժնուելով կը կոչուի երեք
այլ և այլ անուններով : Գլխաւոր և մի
ջին լեռնագօտին կը կոչուի Պուրքար—տա

ղը, իսկ միւս երկուքն Տիւմպէիկ տաղ (Կիւկլիւք, Կէօք տաղ, Սումաք, և այլն) և Ալթան կամ Ալա տաղ: Այս գօտիներու մասերը կամ լեռնակատարները, որոնք զանազան անուններով կը կոչուին՝ կը կազմեն Կիլիկիոյ լեռանց զահաւանդները:

Կան մինչև 9000 մետր բարձրութեամբ կատարներ, որոնց վրայ յուլիս և օգոստոս ամսոց մէջ ձիւն կը մնայ: Պուլղար տաղէն արեւելք ձգուած է երկայն ու բարձր Աք-տաղը, որուն հարաւն է Հալին տաղը իւր Ահաշա բարձր գագաթով: Ալա-տաղի արեւելեան կողմէն կը սկսի Անտիտարսուր երկու զուգահեռական ուղղածիզ շղթաներէ կազմուած, բարձրութեան կողմանէ անշուն գագաթներով: Ասորիքը Կիլիկիայէն կը բաժնեն Ամառու լեռները՝ սովորաբար Սեա լիւրիք և այժմ Կեափուր տաղի կոչուած: Վերոյիշեալ Կիլիկիոյ գլխաւոր լեռանց միջավայրը կը գտնուին հոշակաւոր Կիլիկիոյ դրոնքն կամ ըստ մերայնոց Կապսոն Կոկրակայ կամ լաւ ևս Գաֆն Կիլիկիոյ, ուր հին ատեն կը յիշատակուին խիտ առ խիտ բերդեր, աշտաւակներ, պահակ դռներ, և այլն: Լեռներով և հովիտներով հարուստ աշխարհս, ունի նաև բազմաթիւ անցքեր, որոնք ծանօթ են հետեւեալ թուրք անուններով. Գաւրա-գափու, Գաւ-օրուզ, Չայքր կետիկ, Քեօփրիւ-տեքսկետ, Բաւմուք-տեքսի, Պեյքմէտեք-պօղազ, և այլն: Այս բոլոր անցքերը կամ նեղուցներն կը գտնուին Կիլիկիոյ Գահուն մէջ, աշխարհին արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը, զատ այն անցքերէն և դռներէն՝ որք կան արեւելեան կողմը ուրիշ լեռներու մէջ:

Կիլիկիոյ բոլոր լեռանց բարձրութիւնները դեռ ստոյգ և ուսումնական արուեստով ճշգրտած չեն: Աշխարհս բաց ի քանի մը փոքրիկ լճակներէ՝ ընդհանրապէս զուրկ կրնայ համարուիլ Հելուտիոյ Ալպեայց կամ Հայոց Մեծաց լեռանց լճաւոր գեղեցկութենէն: Երկրաբանական տեսակէտով, որչափ որ քննուած է, Կիլիկիոյ լեռանց զանգուածը առհասարակ կրաքարուտ է: Երկրին ցած կամ դաշտային մասն արգասաբեր հողէ է, շատ անգամ

դեղնագոյն կաւով խառնուած: Կան բազմաթիւ ջերմուկներ, այլ և այլ բուսիչ յատկութիւններով. նշանաւոր է Իլիէ ջերմուկը Պուլղար տաղի ոստերուն մէջ և Զէյթունի Ս. Կարապետի վանքի ջերմուկը: Երկիրը թէեւ հրաբղխային երեւոյթ չունի, սակայն պատահած են երբեմն երբեմն սաստիկ երկրաշարժներ, որոնք մեծ վնաս հասուցեր են Կիլիկիոյ: Ամենէն աւելի աղէտաբեր եղած է 1269 թուին հանդիպածը, Հեթում Աի օրով, երբ բազմաթիւ մարդիկ Սրուանդաբարի դղիին տակ թաղուեցան, և Ալքալաղլին ըստած հոշակաւոր վանքն և ուրիշ շատ վանքեր ու եկեղեցիներ մեծապէս վնասուեցան, ուրիշ երկրաշարժ մ'ալ եղած է 1114 ին Չահանայ կողմերը. ուրիշ մ'ալ Սեւ լեռան մօտերը, յորում 12 զիւղ, 5 բերդ և 3 վանքեր աւերեցան: — Կիլիկիոյ լեռները իրենց ծոցի մէջ կը պահեն մեծ հանքային հարստութիւններ, որոնց մեծ մասն դեռ անծանօթ կը մնան մեզ: Գլխաւոր հարստութեան նիւթն է կրաքարը զանազան գոյներով, տեղ տեղ ալ կը հանդիպինք գալլախազի, յայտաբարի, օձաքարի, և այլն: Կը գտնուին կապար, երկաթ և քիչ մ'ալ արծաթ ու ոսկի: Կը յիշուին նաև արջասպ, ծծումբ, բորակ, սեւ և ճերմակ ձիւթ, աղ, ապակեհող: Պուլղար լեռանց մէջ գլխաւոր երեք բովեր կան. մէկը լեռան անուամբ կը կոչուի Պուրղար Մարաշա, միւսը Կիլիք մատեն, և երրորդն Պեյքեքլի-մատեն: Հանքերու մէջ յամենէն առատն է կապարը. ոսկին թէպէտև ամենաքիչ կը գտնուի, բայց հին ատեն մեր իշխանաց ժամանակ կ'երեւի թէ առատագոյն եղած պիտի ըլլայ, վասն զի Կիլիկիայէն յիւրոպա ղրկուած վաճառներէն մին կ'աւանդուի: Այս վերոյիշեալ հանքերէն զատ՝ Կիլիկիոյ բուն սահմանէն անդին Սարոսի և Չահանայ հովտաց վերին մասին մէջ եղած լեռանց ծոցը կը գտնուին առատ երկաթահանք, յորոց մեր նախնիք կը հանէին վաճառականութեան և իրենց պիտոյից համար:

Կիլիկիոյ բարձրաբերձ և բազմաթիւ լեռանց բնական հետեւանք է նաև գետերու

առատութիւնն. այդ գետերէն շատերը չու-
նենալով շատ խորութիւն, ամառները կը
ցամքին և յատակնին երեւան կ'եննեն :
Բայց կան գլխաւորաբար վեց մշտահոս
գետեր, որոնց անուանք են, Աբխազկիս,
Կալիփաղնու, Լամաս, Կիւղնու, Սարոս,
Պիտամու: — Այսչափ առատ գետերով

վերստ տարածութեամբ, շնորհիւ գետերուն
բերած առատ ու արգասաւոր սղմին, ու-
րով ամբողջ այդ դաշտը ողողուած է, և Ե-
գիպտոսի նման օրհնուած ու բարեկից է:
Ամէն տեսակ բերքեր յառաջ կը բերէ
երկիրը և կը բերէր մանաւանդ հայ տի-
րապետութեան ժամանակ, երբ աւելի լաւ

144. Հիմ Կիլիկեցւոց տարազ:

ոռոգուած աշխարհս, իր արեւահայեաց
դրից և հովասուն լեռներու շնորհիւ, ա-
մենաարգասաբեր ու բերրի երկիրներէն
մին է ամբողջ երկրագնդիս վրայ, մանա-
ւանդ իր դաշտային մասը: Զահանի, Սա-
րոսի ու Կիւղնոսի ամբողջ ստորին հովի-
տը՝ ընդարձակ Չոշխաշ-Օվան մօտ 2000

ու խնամքով մշակուած էր: Այժմ Կիլի-
կիան կ'արտադրէ գլխաւորապէս խաղող,
ցորեն, գարի, կորեկ, բամբակ, պիստակ,
րրինձ, կնջիթ, շաքարեղէգն: Հայաստանի
բոլոր պտուղները կան նաև այս տեղ. ձի-
թենի, արմաւ և թզենի կամ բոլորովին
չեն աճիր և կամ վայրի տեսակներ կը

գտնուին : Առհասարակ այս գեղեցիկ և հարուստ երկիրը ներկայիս բոլորովին ձգուած է անխնամ ու անմշակ : Բերքերուն մէջ ամենէն աւելի հռչակուածն է բամբակը, իր ազնիւ և ընտիր տեսակովը, բայց պետական մաքսն ու անկանոն տասանորդը այս արդիւնաբերութեան անկեալ վիճակին գլխաւոր արգելքներն են : Յորենն

145. Կիլիկիա Յուլամուած. (Թրծում Ռիմ քանդակ) :

ալ առատ է ու ընտիր. որուն մէկ մասը կը ղրկուի Ասորիք (Հալէպ, և այլն). իսկ մնացածը կը սպառի երկրին մէջ : Ծովափին նարնջի և կիտրոնի ահագին անտառներ կան, որոնք իրենց ընտիր յատկութեամբ յետ չեն մնար Եսֆիֆայի նարնջէն ու կիտրոնէն, և որոնցմէ մեծ քանակութեամբ արտասահման կը ղրկուի : Հին ժամանակները հռչակուած է եղեր նաև Կիլիկիոյ քրքումը : Աշխարհս հարուստ է նաև շինելափայտով. հնազարեան անտառները մեծ քանակութեամբ նիւթ կը մատակարարէին երբեմն. նոյն իսկ Սողոմոնի տաճարի ատաղձները՝ ըստ աւանդութեան, գնուած են Կիլիկեցի վաճառականներէ : Անտառներու գլխաւոր զարդն ու թագաւորը մայր ծառն է, որ Լիբանանու մայրերու հետ կը մրցի և կը գերազանցէ իսկ, գէթ իր առատութեամբ : Նաւաշինութեան համար շատ յարմար է մայրին, ունենալով ի բնէ և ծնփելու խէժ : Անտառի միւս փայտերէն կան զանազան տեսակ եղեւնիներ, սոճիներ, սօսիներ, կաղնիներ, և այլն : Սիսուանի մէջ ընդարձակօրէն գրած է Հ. Ալիշան Կիլիկիոյ բոյսերու և բազմազան ծաղկանց վրայ, օգտուելով գլխաւորաբար Թէոդոր Քոչի Աւարիացի

բուսարանին գրուածքէն, Քոչի 1836-1863 տարիներու մէջ, չորս անգամ այցելած է Կիլիկիա և մանրագնին բուսաբանական խուզարկութիւններ կատարած :

Կիլիկիոյ արգասաբեր դաշտագետնոյն և ծաղկաւէտ լեռանց տափարակներու վրայ՝ ուր անդէորդը կը գտնեն իրենց խաշանց արօտատեղիքը և հոն կ'անցընեն (սկսեալ ապրիլ ամսէն մինչև գրեթէ սեպտեմբեր), տարուան մէկ մեծ մասը, առատ մնունդ կրնան գտնալ ոչ միայն խաշինք, այլ և բազմաթիւ պաճարաց տեսակներ, սովորական կովերէն ու եզներէն զատ կան նաև այծեամն, վայրի մաքի, վիթ, գոմէշ, վայրի քօշ, յամոյր : Այս կենդանեաց մէջ ամենընտիր են բրդով և մեծամեծ դմակներով խոյք և մաքիք. նշանաւոր է մասնաւորապէս Գարաման ըսուած խոյն : Տաւրոսի լեռանց մէջ կը գտնուին մշկահոտ եղինք, չորս ոտնաչափ անոստ բարձր եղջիւրներով և նուրբ ու ընտիր մորթով : Հին ատեն շատ հռչակուած էին նաև այծերը, որոնց մազէն կը շինէին Կիլիկիոյ անուանի ցիսին : Երէտց կամ վայրենի գազանաց տեսակէն կը գտնուին արջ, խնձ, ընձառիւծ, յովազ, լուսամն, բորենի, աղուէս, շնագայլ, վարազ, վայրի կատու, ոզնի, և ուրիշ ասոնց նմանները, որոնց հետ յիշենք նաև հովիւներու մեծամեծ և զօրաւոր գամբոներ և խարտեաշ բարակներ : Կիլիկիոյ մէջ աւելի առատ են թեւաւոր կենդանեաց տեսակները, որոնցմէ յիշենք սաւամ, կաքաւ, տուռէճ, արօս,

146. Իրիս = Խաղաղութիւն
Կիլիկիոյ մէջ գտնուած Թրծում Ռիմ քանդակ :

աբազիլ, բազէ, լոր, սիրամարգ, վայրի
աքլոր, փասիան, տատրակ, սարեկ, և
ուրիշ ճնճղկաց տեսակէն ամենառատ մանր
թռչուններ։ Յամաքի թռչուններու նման
առատ են նաեւ ծովային կամ ջրային
թռչնոց տեսակները։ Իսկ վայրենի թրու-
չուններէն ծանօթ են բու, արծիւ, անգղ,
ագռաւ, կաչաղակ, բազէ, և այլն։ Սո-

147. Յաղթամակ

Կիլիկիոյ մէջ գտնուած թրծում Յիմ քանդակ։

դուններէն օձն, և մանաւանդ սեւ օձն՝
զոր Ասպիս կը կոչեն, շատ կը գտնուին
դաշտին կողմերը։ — Դետոց մէջ առատ
են ձկանց տեսակներ։ Կիւրնոսի մէջ կը
գտնուի միայն կարմրախայտ՝ խիստ ա-
ռատ։ Ամենաշատ են նաեւ միջատներու և
թիթեռնիկներու տեսակներ, բայց տակա-
ւին լաւ քննուած չեն։

Չնայելով Կիլիկիոյ այս բուսական և
կենդանական հարստութեանը, իր կլիման
վատառոյժ համարուել է հին ժամակներէ
ի վեր և այժմ ևս վատառոյժ է դաշտա-
յին մասը, որոյ ճահճային ընդարձակ տա-
րածութիւններ վտանգաւոր տենդեր յառաջ
կը բերեն բնակիչներու մէջ ամառ ժամա-
նակ մինչեւ հոկտեմբեր ամիսը։ Մանա-
ւանդ աւելի կը տանջուին օտարները և
երկրի կլիմային անընտել մարդիկ։ Այս
պատճառաւ ունեւոր դաշտեցիները ամառը
կը բարձրանան լեռները։ Այդ սովորու-

թիւնը մեր Ռուբինեանց իշխանութեան
ժամանակ ևս գոյութիւն ունէր և Կիլիկիոյ
ծաղկազարդ զահաւանդակները յայտնի են
իրենց առողջարար ու հաճելի լեռնային
օդով։ Դաշտը ձմեռ գրեթէ չըլլար. ջեր-
մաչափը հազիւ կ'իջնէ մինչ 0°. ձիւնը
անծանօթ է և կամ երբեմն միայն քանի
մը օր կը մնայ գետնի երեսը, մինչդեռ
շրջակայ լեռները կը ցուցնեն միշտ ի-
րենց սպիտակահեր գագաթները։ Արդէն
փետրուարին դաշտը կանանչ է ու ծաղ-
կազարդ. մինչդեռ լեռները միայն ապրիլին
կը սկսին առաջին ծաղիկները բացուի։
Ամառը դաշտի մէջ և ծովափը անտանելի
շոգ կ'ընէ. անձրեւ բնաւ չի գար. դաշտը
չոր ցամաք կը դառնայ և անջուր. ցերե-
կը անհնարին կը լինի ճամբորդելը և կա-
րաւանը գիշերը կը կտրէ այդ լայնածա-
ւալ դաշտը։ Տօթի սաստկութեան շատ կը
նպաստէ Ասորոց անապատի կողմէն ա-
մառուան միջոց երբեմն փչող չոր քամին
և Միջերկրականի վրայով ամբիկեան
խորշակը, որ մինչեւ լեռները կը հասնի
և իր հրացայտ շնչով տենդ ու լուծ յա-
ռաջ կը բերէ բնակիչներու մէջ։ Միայն
Իկոնիայի բարձրավանդակէն փչող ուժգին
փոթորիկները երբեմն զովութիւն կու տան
երկրին։

Կիլիկիա՝ վերջին հայկական իշխանու-
թեան հանդիսավայր, որ և երբեմն Տիգ-
րան Արշակունիէն նուաճուած էր փոքր

148. Թէոդոր Քոչի բուսաբան։

Ասիոյ ուրիշ գաւառներու հետ, ի սկզբանէ ի վեր ծանօթ էր իրեն միջավայր զիր-
քովը՝ Յարեթայ Սիմայ և Քամայ երեք
ցեղերուն. Ս. Գիրք ևս կը յիշեն զկիլի-

ցազն արքայի, որ իւր Կաղմոս ու Փինիկ
եղբարց հետ փնտռելու ելնելով Եւրոպա
անուն քրոջն, որ Արամազդէն յափշտա-
կուած էր, եկաւ հաստատեց իր բնակու-

Nicotranglaiz

149. Չիկտոր ԼաՅկլուա Ռայագէտ և Ռետագօտիչ Կիլիկիոյ:

կիւ, բայց զիտունները իր անուանակո-
չութեան վրայ միաբան կարծիք չունին:
Յունաց առասպելաբանութիւնը կ'աւանդէ
ծագած Կիլիկայ կամ Կիլիքի անունէն,
որ էր որդի Փինիկեցւոց Ագինովր զիւ-

թիւնն այս երկրիս մէջ՝ կոչելով զայն իր
անուամբ: Այս առասպելաբանութեան հա-
կառակ՝ զիտնոց կարծիքն է որ Կիլիկիոս
կոչումն ծագումն ունի երբայական խի-
բիւ բառէն, որ կը նշանակէ քարոտ.

մերձաւոր հնչմամբ և նոյնանիշ է երբայական բառին նաեւ Κόλιξ կամ Κόλλια յունական բառը։ Ուրիշ զանազան կարծիքներ ալ յայտնած են գիտունք, բայց ընտրելի է երբայական ծագումն։ — Ասորեստանեայց Կիլիկիոյ տիրելէն առաջ՝

կ'ապստամբէին նոյն հզօր ինքնակալութենէն, ինչպէս նաեւ յետոյ Մարաց և Պարսից տիրապետութեան օրով։ Վերջին ներուս իշխանութեան կործանումէն և Մեծին Աղեքսանդրի մահէն յետոյ՝ կարգաւ անցաւ Կիլիկիա Մակեդոնացւոյն զօրա-

150. Լեւոն Ա Մեծագործ թագաւոր հայոց։

նոյն երկրին պատմութիւնն անձանօթ է, թէպէտ և վաճառականութեամբ շատ ծաղկած էր։ Ս. Գիրք կը յիշեն (Յուդիթ. Բ. 13-15) Ասորեստանեայց վերջին թագաւորներու ըրած գործերն ի Կիլիկիա, յորմէ կը տեսնուի որ Կիլիկիցիք ալ ստէպ Բմաշխ. Բառարամ Բ.

վարաց ձեռքը և վերջը մասն համարուեցաւ Ասորւոց թագաւորութեան։ Մեծն Անտիոքոս Կիլիկիան ազատեց Եգիպտոսի Պտղոմեանց ձեռքէն, որոնք նուաճեր էին զայն, և Հրեայ զաղթականութիւն մը բերաւ բնակեցուց Կիլիկիոյ մէջ, որոնց սե-

րունդ էր Ս. Պողոս առաքեալը: Քիչ ժամանակ վերջ Հռովմայեցւոց իշխանութիւնը տարածուեցաւ մինչև Միջերկրական, և մեր Տիգրանայ ու Միհրդատ մեծի քաջարի ու երկար պատերազմերէ վերջ, վհապախանոս կայսեր օրով՝ Կիլիկիա Հռովմայ աշխարհածաւալ տէրութեան մէկ մասն հռչակուեցաւ:

Առաքելոց ժամանակէն ի վեր քրիստոնէութիւնն տարածուած էր Կիլիկիոյ մէջ,

151. Հիմ դրամ՝ Ռուրիմեամ:

և շատ եկեղեցիներ հաստատուած էին՝ իւրաքանչիւրն իրեն հպիսկոպոսով և բազմաթիւ զիտնական պաշտօնէիւք: Ինչպէս նաև խաղաղ լեռանց անդորրութեան մէջ հաստատուեցան բազմաթիւ կրօնաւորներ: Մեծին Կոստանդիանոսի թագաւորելով՝ նոր քաղաքական օրինաց և սահմանաց որոշման համեմատ, Կիլիկիա երեք մասն բաժնուեցաւ: Առաջին Կիլիկիա, որուն մայրաքաղաքն էր Տարսոն. Երկրորդ Կիլիկիա, մայրաքաղաքն՝ Անազարբա. Երրորդ՝ Խառիս կամ Կիլիկիա Փարոստ, գլխաւոր քաղաքն Սելեւկիա: Ըստ եկեղեցական վիճակագրութեան այս մասերէն առաջինը հինգ թեմ ունէր, երկրորդն՝ ինն թեմ, և երրորդն՝ քսանուչորս թեմ: Գլխաւոր քաղաքներն ազատ քաղաք կը կոչուէին և էին Տարսոն, Անազարբա, Սելեւկիա, Մոպսուեստիա, Կոոիկոս, Եզէաս կամ Այաս, Սելինոն կամ Տրայիանուպոլիս: Ունէին նաև առանձին զինուորական գունդ մը Կիլիկեան կաճառ կոչմամբ:

Հոնաց արշաւանքներէն Հռովմայեցւոց տէրութեան տկարանալովն՝ սկսան իսաւրացիք և Կիլիկիոյ լեռնականներն ապստամբիլ, և Պարսից ու Յունաց քանի մ'անգամ իրարու ձեռքէն զայն յափշտակելէն վերջը, ահաւոր նոր թշնամի մը զիմեց

ի Կիլիկիա, թէպէտ և Յոյնք երկու դար կոռւելով ջանացին դէմ կենալ Սարակիւնոսներու, սակայն վերջապէս Արաբացիք տիրեցին երկրին, մինչև Սկիւթացւոց աշխարհակալ և աշխարհաւեր ազգին զօրանալն և իշխանութեամբ տարածուիլն նաև ի Կիլիկիա, որոնց դէմ պատերազմեցան թուրքաց արշաւանքին ժամանակ՝ արեւմուտքէ արեւելք դիմող խաչակիրները, որոնք Հայոց առաջնորդութեամբ մտան տիրեցին դաշտակողման քաղաքներուն. որոնց դէմ նախանձելով՝ եկան դարձեալ Յոյնք զիրենք հեռացնելու, և յաջողեցան նաև տիրելու երկրին, բայց ոչ երկար ատեն. վասն զի Տարսոսի լեռանց մէջ ամրացած հայկական զարմին հզօր շատաւիղ մը սկսած էր տարածուիլ նաև դաշտային մասին մէջ, որ և գրեթէ դար մը ամբողջ ճարտար, խորագէտ և հեռատես իմաստութեամբ վարուելով՝ Յունաց, թուրքաց և փոանկաց երեք մեծամեծ իշխանութեանց մէջ, յաջողեցաւ ժօր դարը չաւարտած՝ ամբողջ Կիլիկիոյ վրայ տիրանալ, և Ռուբինեան հարստութեան կեանք և աճումն պարգեւել:

152. Դրամ Պարոմ Թորոսի:

Հայերը վերոյիշեալ զօրաւոր ազգաց արշաւանաց ատեն աճեր և լեցուցեր էին Մեծ և Փոքր Հայոց սահմանները, բայց իրենցմէ մաս մը՝ ստիպուեցաւ արեւելքէն եկող անհամար թուրք հրոսակէն փախչիլ և ապաստանիլ Կիլիկիոյ անմատչելի լեռները, և անկէ կամաց կամաց տարածուելով դաշտի և ծովակողման վրայ՝ սկսան տիրել բովանդակ աշխարհին: Ըստ հաւատարմագոյն պատմութեան, Սիսուանի տերանց նահապետն եղած է քաջ Ռուբէն, որ մերձաւոր էր Գագկայ Բագրատունւոյ, սա գլուխ անցած բազմաթիւ

Հայերու տիրեց նախ Կիլիկիոյ լեռնային մասին: Ժամանակագիրք Ռուբենի մահը կը զննէ 1095ին, այսինքն Գագկայ սպանւած մանէն 15 տարի յետոյ. որով 1080 ին կը սկսի Ռուբինեանց իշխանութիւնն. այս վերջին տարեթուէս մինչև Լեւոն Բի թագաւորութիւնն և ամբողջ Կիլիկիոյ տիրելն՝ տեւեց ամբողջ դար մը:

Ռուբինեան իշխաններու մի և նոյն բնութիւնն, ղիտումն, աննկուն և բուռն հաստատամտութիւնն յունական լուծն թռած փափելու իրենց վրայէն, և ոչ միայն ազատ հայրենի սովորութիւններով և կրօնքով ապրելու, այլ և զիրենց հարստահարողները հարստահարելու, նեղելու և վճռելու՝ ընդարձակելով միշտ իրենց

ատեն ոչ միայն Յոյները (որ երբեմն Հայոց տէրերն էին), այլ և թուրքերը, Արաբացիք, Ասորիք, Փռանկը և ուրիշ ամէն խառնիճաղանճ ժողովուրդներ հպատակեցան Հայկական իշխանութեան: — Ռուբինեանները օտարազգիներէ աւելի դժուարաւ կրցան հպատակեցնել ազգային իշխանները, որոնց մէջ զօրութեամբ և պատուով առաջին էր Հերմեանց տոհմը, որոնք Ռուբենի Կիլիկիա գալէն առաջ՝ զօրացած էին և կը տիրէին քանի մը բերդերու, յորս ամրագոյն էին Պապեոն և Լամբրուն, և վերակացու ևս զրուած էին ծովեզերեայ մասանց: Ռուբինեանց այս տոհմի հետ ունեցած մեծ հակառակութիւնն վերջացաւ երկու տոհմերու ազգա-

153. Իսկատիպ ձեռագիր Լեւոն Ա 1210 իմ:

սահմանները, զիրենց զօրացուց առաջին երեք իշխողաց ատեն (Ռուբէն Ա, Կոստանդին Ա, Թորոս Ա). թէպէտև չորրորդ իշխանն (Լեւոն) լեռներէն իջնելով նաև դաշտը՝ կորսնցուց միանգամայն բոլոր ունեցածն և առժամանակ մի Ռուբինեան տոհմի իշխանութիւնն անհետացեալ կարծուեցաւ. սակայն նոյն զարմի վերջին չորս իշխանները (Թորոս Բ, Մլեհ, Ռուբէն Բ, Լեւոն Ա), ոչ միայն կորսուածն ետ դարձուցին այլ նաև Յունաց դէմ յայտնի պատերազմելով, թուրքաց դէմ դաշինքով և լեռանց ամրութիւններով և փռանկաց հետ խնամութիւններով վարժելով՝ տիրեցին նաև Կիլիկիոյ մնացեալ մասերուն, որ այնուհետեւ փոխանակ Կիլիկիոյ Նոր Հայաստան անուանեցաւ. այն

խառնութեամբ: — Հերմեաններէն զատ և Ռուբինեաններէն առաջ ուրիշ քանի մը հայ իշխաններ ևս կը յիշուին Կիլիկիոյ մէջ, Ապրդարիպ Արծրունի, Բագրունի իշխան, Նարանայեղեան տոհմը, Խաչատուր զօրավար, Գող Վասիլ, և այլն:

Ռուբենի որդւոյն Կոստանդին Ա իշխանութիւնն թէև սակաւատեւ եղաւ, բայց այն կարճատեւ ժամանակն ալ նշանաւոր դէպքեր պատահեցան: Ինքը իշխանութեան ավտոր ի վճակա փոխադրեց, ուր 70 տարիէ աւելի մնաց՝ մինչև Սիս փոխադրուելը. սա մտերմանալով Խաչակիրներու հետ՝ սկսաւ անոնց հետ ազգախառնիլ, ցուցնելով նաև անոնց ճանապարհ և կերակրելով անոնց սովեալ բանակը: Այսպէս ահա երկու յարեթական ազգաց ի-

լարու մերձաւորութենէն և արեան խառնուրդէն, սկսան նաև բարուց և սովորութեանց խառնուրդը. արեւմտեայց օրէնքն և սովորութիւնը Հայոց արքունեաց մէջ մուտք գտան, և փոխադարձ ընտանեկան անուանակոչութիւնք և սովորոյթք Հայերէն անցան Եւրոպացւոց: Թէպէտ և ի սկզբան Հայերը ամենայն զգուանքով իրենց մէջ ընդունեցան զԵւրոպացիս, բայց անոնցմէ փոխադարձ երախտեաց ապեւրախտ անիրաւութեան ցոյց տեսան. վասն զի հազիւ թէ Եւրոպացիք Անտիոքի և Ասորոց ծովեզերեայ կողմանց իշխեցին, անյազ ագահութեամբ սկսան նաև կողոպտել հանել զՀայերը իրենց ամրոցներէն,

154. Կնիք Լեւոն Ա:

և նեղել իրենց բարեւարները. բայց Կոստանդին չկրցան վնաս հասցնել, որ գովութեամբ և խաղաղութեամբ կնքեց իր օրերը: Իր որդին և յաջորդն Թորոս Ա, ժառանգ եղաւ նաև հօրը քաջութեանն ու խորագիտութեան. և իրեն զխաւոր գործն եղաւ վրէժ առնուլ Յոյներէն, Գազկայ Բագրատունւոյ անմեղ մահուանը: Մանտալեանց ձեռքէն խաբէութեամբ առնելով իրենց բերդը, զոր և կործանեց դաւաճաններուն արժանաւոր պատիժ տալով: Թորոս այս գործէն առաջ շատ պատեւրազմեհրով ընդդիմացած է Յունաց և զիրենք նեղած, հալածած իրեն սահմաններէն. յափշտակած էր անոնց ձեռքէն նաև Անազարբա, որ երկրորդ զխաւոր քաղաքն էր ամրոցվ իրիկիւրոյ մէջ և իբրև դուռն դաշտային մասին: Գրեթէ ամէն Ռուբինեան իշխանաց սեփական գովութիւն

է քաջութեան հետ՝ կրօնասիրութեամբ ևս երեւելի լինելը. Թորոսի բարեպաշտութեան վկայ են բաց ի բազմաթիւ եկեղեցիներէ՝ զորս հիմնովին շինեց և զարդարեց, նաև քանի մը վանքեր, որոց մէջ նշանաւոր են Մաշկեւոր և գերազանցն Դրազարկ: Այսպէս ուրեմն՝ մինչդեռ ուրիշ հայազգի իշխաններ՝ զոհ կը լինէին Պալտին բռնաւորին ագահութեան, Ռուբինեան ազգատոհմն օրէ օր կը պայծառանար Թորոսի խորագէտ և զգուշաւոր շրջահայեցութեամբ. յորում այնչափ հետեւող չեղաւ իրեն՝ կրսեւ եղբայրն Լեւոն, որ յաջորդեց Թորոսի, վերջնոյս որդին Կոստանդին թունաւորուած ըլլալով ամբարիշտ դաւաճաններէ: — Եղբօրը կենդանութեան ժամանակ ևս Լեւոն կ'իշխէր երկրին մէկ մասին վրայ, և զանազան քաջութիւններ ալ ցուցած էր. բայց եղբօրը մեռնելէն վերջ՝ երբ միապետ ժառանգ եղաւ տէրութեան՝ ամենի առիւծի նըման վազեց զանազան անգամ Կիրիկիոյ ընդարձակ դաշտագետնին մէջ, և առթին կամ բերման համեմատ զարկաւ վնասեց մերթ Թորքերը, մերթ Եւրոպացիները, մերթ Յոյները, յափշտակելով անոնց կալուածները. բայց խաբէութեամբ բռնուելով Անտիոքայ Բրնձէն՝ մեծամեծ տուգանօք ազատեցաւ, և յարձակելով Քարտա Կիլիկիոյ վրայ՝ փոխարէն արեւելեան լաւագոյն կորուսած մասին՝ պաշարեց առաւ Սելեւկիա մայրաքաղաքը՝ ծովէն քիչ հեռու. բայց ծովը կարծես Լեւոնի քաջութեանց և բազդին սահմանը ուզեց գծել: Կիւռթան կամ Յովհաննէս կայսրն, որ Հայոց և Անտիոքացւոց երկիրներն իրեն իբրև ի նախնեաց սեփական ստացուած կը համարէր՝ անձամբ դիմեց մեծ զօրութեամբ զայնս անոնց ձեռքէն հանելու. Անտիոքացիք վատարար անձնատուր եղան կայսեր, որ կարճ ժամանակի մէջ տիրեց Տարսոնի, Մսիսի, Ատանայի. բայց Լեւոն փութացաւ ամրացնելու Անազարբա քաղաքն և վահկայ անառիկ ամրոցն. առաջինը դիւցազնական քաջութեամբ երկար

առնել զկայսրն յոգնեցնելէ վերջը՝ արժա-
նի եղաւ անոր վեհանձն ներողութեանը,
իսկ երկրորդին համար երդուրնցաւ կայսրն
մինչև ցմահ տոկալու։ Ոչ միայն Վահկայ
բերդն, այլ և ինքն Լեւոն, որ ամրագոյն
լերանց և կիրճերու մէջ ապաստանած էր,
ստիպուեցաւ իր որդւոց և կնոջ հետ անձ-
նատուր ըլլալու կայսեր զօր և շղթայա-
կապ տանել տուաւ ի Կ. Պոլիս, ուր սըր-
տին ցաւէն բանտին մէջ կնքեց իւր եղե-
բակն կատարածը։

Ռուբինեանց անիշխանութեան և գերու-
թեան տարին աւարտելէն վերջը՝ դեռ ա-
ւելի պայծառ ծագեցաւ ազատութեան նը-
շոյն, թորոս Բէ՛ ձեռքով, որ Լեւոնի որ-
դիներէն էր և հօրը գերեկից, և միայնակ
մնացած գերութեան մէջ՝ իւր միւս եղ-
բարց փախստենէն վերջը։ Լեւոնի դառն
մահէն յետոյ՝ կայսեր զթութեանն և հա-
մարման արժանանալով՝ իր մտաւորական
և մարմնական ձրից համար, կրցաւ իր
խոհեմութեամբն ու քաջութեամբ Ռուբի-
նեան տոհմին երկրորդ կանգնիչ ըլլալ։ Իր
քսանուհինգ տարիներու իշխանութեան ժա-
մանակին բազմաթիւ դէպքերն առանձին
վիպասանութեան մը նիւթ կրնան տալ։
Իր ազատութեան կերպն յայտնի չէ ստու-
գիւ, բայց հայրենիք հասնելով՝ իրեն հետ
միացան մեծ բազմութիւն մը և իւր եր-
կու քաջարի հարազատքն Ստեփանէ և
Մլենհ Տիրեց նախ հայրենական ժառան-
գութեան՝ Վահկայ բերդին, և ամբողջ
Փոլսգիւղ, և յետոյ Անազարբայ և դաշ-
տակողմանն, մերթ քաջութեամբ և վեհ-
անձնութեամբ յաղթելով շամբուջ Անդ-
րոնիկոսի, մերթ օգնութեամբ իր երկու
հարազատաց հալածելով Իկոնիոնի սուլ-
տանին բազմաթիւ զօրքերը, մերթ խո-
րագիտութեամբ և խոհեմութեամբ ի զուր
հանելով Միքայէլ կայսրէն զըզոհալ Ան-
տիոքացւոց և Տաճարականաց ասպատա-
կութիւնները։ Թորոս ստիպուեցաւ դէմ
յանդիման կռուիլ նոյն իսկ կայսեր հետ,
բայց յետոյ խոհեմութիւն համարեցաւ խոյս
տալով ամրանալ անմատչելի լերանց մէջ
միշտ փոխափակելով իր տեղն, մինչև որ
միջնորդութեամբ և ընծաներով կայսեր

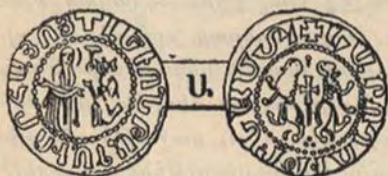
բարկութիւնը զիջոյց և անկից իշխանու-
թեան մէջ վերահաստատուելով՝ Սեբաս-
տու կոչուեցաւ։ Բայց երկարատեւ չեղաւ
խաղաղութիւնն, կայսեր մեկնելէն յետոյ
տիրեց թորոս դարձեալ Անազարբայ, Մըս-
սի և շրջակայից, և դաշնագիր ըլլալով
Երուսաղեմի թագաւորին քաջին Պալտին
Գե՛ հետ, որ մօր կողմանէ ազգակից էր
Հայոց, Երուսաղէմ սրբազան տեղեաց
ուխտի գնաց, և կրկին անգամ նիզակա-
կցութիւն հաստատեց Պալտինի եղբօր և
յաջորդին Ամաւրի թագաւորի հետ, խոս-
տանալով տալ իրեն օգնական նաեւ երե-
սուն հազար զօրաց բանակ մը, որ նշան
է թորոսի երկրին ընդարձակութեան։ Թո-
րոս Նուրէտտինի ձեռքէն կէս մը աղա-
չանօք, կէս մ'ալ քաջութեամբ զվինալտ
և զճոսլին Գ գերութեանէ ազատելէ վեր-
ջը, իր իշխանութեան վերջին տարիները
շատ նեղութիւն կրեց իր եղբարց անխո-
հեմ և ինքնազուլիս գործոց պատճառաւ,
վասն զի Ստեփանէ իւր Յունաց դէմ ու-
նեցած անհաշտ ատելութեամբ՝ միշտ կը
նեղէր և կը յափշտակէր անոնցմէ, մինչև
նենգաւոր խաբէութեամբ դառն մահուան
զոհ եղաւ։ Իրեն արեան վրէժն հանեց
թորոս հազարաւոր Յոյներու կոտորածով,
թէ պատերազմով և թէ պատերազմի օրէն-
քէն դուրս։ Անկէց վերջ թորոս իր սուրբ
դարձուց իր ազգակից և հակառակորդ
Հեթմեանց դէմ, և դիմելով Լամբրոնի
անառիկ բերդին վրայ, ահաւոր կոտորած
մը տեղի պիտի ունենար՝ եթէ շուտով
չհասնէր խաղաղելու գիրենք հեզունակ և
շնորհարան սիրտ և լեզու Կլայեցի հայ-
րապետին։ Բայց թորոս ազգակցին հետ
խաղաղելով՝ ստիպուեցաւ իր Մլենհ եղ-
բայրն աքսորելով հեռացընել իրմէ, որ
ուրիշ արիւնարբուաց հետ միացած կ'ու-
զէր դաւաճանել թորոսի կենաց։ Այսպէս
ուրեմն իր քաջ և խոհեմ բնավորութեամբն
թորոս ամէն գծաւորութեանց յաղթելով՝
տիրեց Կիլիկիոյ մեծ մասին և յանձնելով
զայն իր որդւոյն և յաջորդին Ռուբէն Բէ,
ինքն քաջուեցաւ և ամփոփեցաւ Դրազար-
կի վանքը, իրեն յաղթական զինուոց փառքն
և շաչիւնն՝ կրօնաւորական սրեմաւ ծած-

Ռսկի զրամ Լեւոնի:

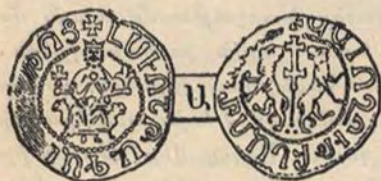
Ռսկի զրամ Լեւոնի:

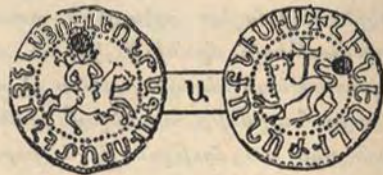
Արծաթ զրամ Լեւոնի:

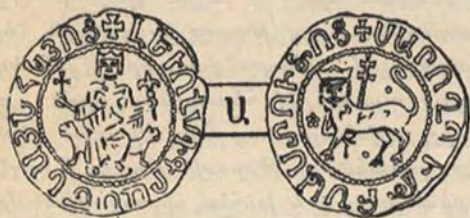
Արծաթ զրամ Լեւոնի:

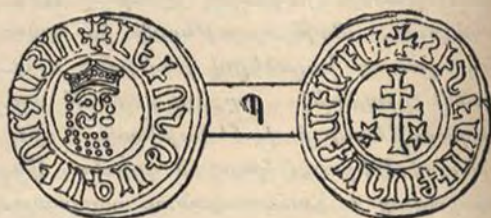
Արծաթ զրամ Լեւոնի:

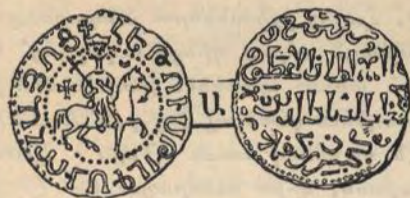
Արծաթ զրամ Լեւոնի:

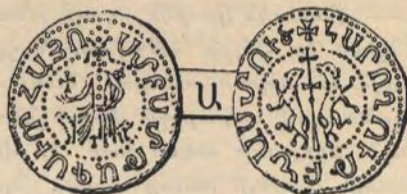
Արծաթ զրամ Լեւոնի:

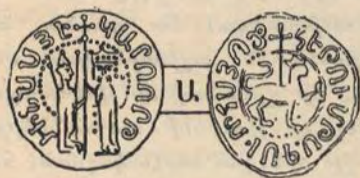
Պղինձ զրամ Լեւոնի:

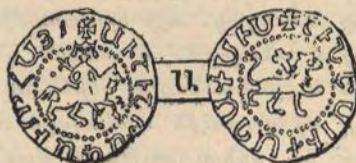
Արծաթ դրամ Հեթումյ :

Արծաթ դրամ Սմբատայ :

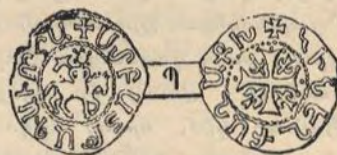
Արծաթ դրամ Հեթումյ :

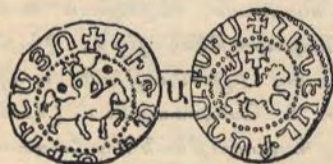
Արծաթ դրամ Աշխնի :

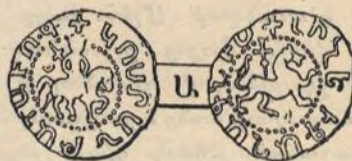
Արծաթ դրամ Հեթումյ :

Պղինձ դրամ Սմբատայ :

Արծաթ դրամ Կոստան թագաւորի :

Արծաթ դրամ Կի թագաւորի :

կելով, և այս վիճակին մէջ հանգեաւ 1169 թուին: — Մանուկն Ռուբէն, որուն խնամակալ դրած էր հայրն զթովմաս Պայլ, տարարադգ կատարած ունեցաւ՝ ծածկաբար սպանուելով ամբարիշտ մարդիկներէ Հոռմկայի մէջ, ուր ապաւինած էր Ս. Շնորհաւոյն փարեղի թեոց տակ, երբ իր հօրեղբայրը Մլեհ՝ արտորանքէ դառնալով Նուբէտտինի օգնութեամբ՝ սկսաւ վրէժ խնդրել յանցաւորներէ և անպարտներէ, մանաւանդ քահանաներէ, և «անիրաւ յափշտակութեամբ լցաւ ոսկով և արծաթով, և յղփացաւ փարթամութեամբ ի գրկանաց անմեղաց. այր զազանամիտ, չարարարոյ և անողորմ. և ատէին զնա ամենեքեան և ցանկանային զերծանել ի նմանէ, այլ ոչ գտանէին առժամայն տեղի»: Մլեհ՝ իր բռնաւորութեան ժամանակ՝ աւազակօրէն՝ առանց խղճելու՝ սկսաւ կողոպտել և հալածել նաև Տաճարականները, որոնց նախ կարգակից և յետոյ ու ծացեալ ռիսերիմ թշնամի եղեր էր. որով զրգոցեց Երուսաղեմի թագաւորն իրեն դէմ և Նուբէտտինի բարեկամութեան վրայ վրաստահացած՝ յարձակեցաւ Երուսաղեմի թագաւորին վրայ, բայց զսպուեցաւ Հիւրընկալ ասպետներէն: Յետոյ իր զէնքերը դարձուց Յունաց դէմ, որոնց երդուեալ թշնամին էր, և առաւ իրենցմէ Տարսոն, Ատանա, Մսիս, որ է ըսել բովանդակ Կիլիկիա: Երկար առեւն նեղեց նաև Հեթմանները, և թերեւ մեծագոյն չարիք եւս կը հասցընէր՝ եթէ Գրիգոր Տղայ, հաշտութեան միջնորդ չլինէր, որուն փեսայացեալ կ'աւանդուէր Մլեհ: Բայց երկու տարի վերջը Հայոց իշխանները ու զօրականը չկարենալով զիմանալ Մլեհի զգուելի բռնաւորութեանց և զազրագործութեանց՝ դաւաճանութեամբ զինքը սպաննեցին Սիս քաղաքին մէջ, որ և թաղուեցաւ Մեծքարի վանքը: Դաւաճանները իրենց պատիժը կրեցին Ռուբէն Բէն՝ որ յաջորդ եղաւ Մլեհի: — Ստեփանէի՝ Մլեհի և Թորոսի եղբոր որդին էր այս Ռուբէն, որ հօրեղբոր բռնակալութեան միջոց՝ մօրը և կրսեր Լեւոն եղբոր հետ ապաւինեւ էր Պապեոսնի տիրոջ Բակուրան

իշխանին. որ և Մլեհի սպանմանէն վերջը, Հայոց իշխաններու խնդրանաց վրայ՝ ամենայն սիրով զինքը ուղարկեց՝ տալով նաև առատ պարգեւ: Ռուբէն մեծ ընդունելութիւն գտնելով Հայերէն՝ Յունաց ձեռքէն դարձեալ առաւ Մսիս, Ատանա և Տարսոն, զորս օտարացուցեր էր Մլեհ: Անդրոնիկոս բռնակալի մահէն վերջ՝ իբրեւ ինքնագլուխ ազատ մնացին նաև Հեթման իշխաններէն ոմանք՝ որոնց դէմ կը մախայր նաև Ռուբէն իրեն նախորդաց նման. որ և եկաւ պաշարեց և նեղեց զԼամբրուն, բայց չկրցաւ առնուլ, վասն զի ստիպուեցաւ ետ դառնալ և հաշտիլ Սալահէտտին աշխարհակալ սուլտանին հետ, որ զրկանաց մը վրէժխնդրութեամբ զիմեր էր Ռուբենի սահմանները: Անկից վերջը մինչդեռ ամէն կողմանէ հանգստանալով և Լատինաց հետ ազգայնաւորութեամբ, բազմաց սիրելի և հակառակորդներու զգուշալի եղեր էր Ռուբէն, անկարծելի և անխիղճ դաւաճանութեամբ ինկաւ Անտիոքայ Բրնձին ձեռքը, և բռնադատեցաւ ծանր տուգանօք ազատելու, թէպէտ Կիլիկիա դառնալէն վերջը իր Լեւոն եղբորը օգնութեամբ ետ դարձուց տուած երկիրները. և այնուհետեւ հրաժարելով իշխանական փառքէն և երկնից փառաց բաղձանօք՝ հրաժարեցաւ տէրութենէն, յանձնելով իր Լեւոն կրսեր եղբորը՝ որուն քաջութեանն ու հանճարոյն փորձով տեղեակ էր, և հետեւելով իր հօրեղբոր Թորոսի՝ առանձնացաւ Գրազարկու վանքը, ուր և հանգեաւ: — Կիլիկիա՝ զրեթէ հարիւր տարուան անընդհատ տառապանքէ և բռնաբարութենէ վերջ, Լեւոնի և իր յաջորդաց իշխանութեան օրով խաղաղացաւ և հանգստացաւ: Լեւոն՝ Ռուբինեանց հարստութեան նոր հաստատութիւն, նոր փայլ և հռչակ տուաւ: Բաւական երկարեցինք պատմական տեղեկութիւններով ցուցնելու Կիլիկիոյ ի Հայոց նուաճումն. ընդարձակագոյն տեղեկութիւններ կարելի է ստանալ Հ. Ալիշանի Սիսուանէն, յորմէ՝ ամփոփած ենք նաև մեր տեղեկութիւնները:

Հայերը ամբողջ Կիլիկիա զրաւելն

վերջ, սովորաբար Կիրիկիա հին անուամբ կը կոչէին զայն, ինչպէս շատ անգամ նաեւ աշխարհ կամ երկիր Կիրիկիոյ, տուն կամ նահանգ և կամ գաւառ Կիրիկիոյ: Կոչած են նաեւ երբեմն արքայանիստ Սիւրազքին անուամբ և Սիւրասն: Նոյն ժամանակի Յոյներէն կոչուած է նաեւ Հայկիրիկիա: Հայկական տէրութեան հաստատուելէն և հռչակուելէն վերջը՝ սովորութիւն էր նաեւ օտար ազգաց մէջ Հայաստան կամ Երկիր Հայոց անուանել զԿիրիկիա. ինչպէս և անհմուտներն չիշելով կամ չգիտնալով հին Փոքր Հայքը զԿիրիկիա կոչեցին Փոքր Հայք: Թագաւորութեան հաստատուելէն առաջ սովորական էր՝ Ռուբինեանց իշխող կամ Թագաւոր յերանց կոչուիմ. ինչպէս նաեւ երկիրն ալ իշխողաց քաջութեան կամ անուան ի նշանակ, կը կոչէին Երկիր Ռուբինի, Երկիր Թորոսի, Երկիր Լեւոնի և Լեւոնաստան՝ որ Կիրիկիոյ սահմաններէն ալ շատ անդին կը տարածուէր:

Չի գիտցուիր և նշանակուած իսկ չէ, թէ արդեօք Կիրիկիա մեր նախնեաց ատեն ո՞րչափ և ի՞նչ գաւառաց կամ վիճակաց ստորաբաժանումն ունէր. և շատ ազըատ է մեր աշխարհագրութիւնն նկատմամբ անուանց քաղաքաց, գիւղից և աւանաց. ներկայիս մինչդեռ 300 գիւղէ աւելի կ'աւանդուի դաշտային մասին մէջ, ապա ո՞րչափ աւելի շատ պիտի ըլլար ի հնումն: Գաւառներու բազմութեան զլիսաւոր նշան կրնան համարուիլ եպիսկոպոսական թեմերն: Մեզ ծանօթ եպիսկոպոսական գաւառներն կամ վիճակներն են, Սեդիկոնդ, Սեդեկիս կամ Խաւրիս, Տարսն, Լամբրոն, Բարձրբերդ, Մոյնոն, Անդրիստանց քեմ, Մեծքարի քեմ, Սիւ, Յախառ, Հոձին կամ Հարցան, Զերոն կամ Ուրի, Մամուկտ կամ Զամակոյի, Անաւարգոս, Մարգարոյ, Կոյիստոս, Թիւ Համառն, Սևա յերիեր, Ճիւր, Արստոս, Այսոս, Մախ կամ Մապուհատիս, Ատմա, Մաշկեւոր, Բերդոս, Բնկուզուտ, և այլն. ասոնց վրայ կրնան աւելցուիլ նաեւ աշխարհն Սիր Ատմոյ, Տիւմա, Ասակի, Լարսնաս (Գաւառան), որով ամբողջ երեսունէն աւելի

գաւառ կը համարուին, որոնցմէ ոմանք ընդարձակ չեն, շատերն ալ բերդ մը՝ շրջակայ սահմաններով: Հաւանօրէն նորանոր ձեռագրաց և յիշատակարանաց գիւտերով՝ ուրիշ շատ անուններ ալ պիտի յայտնուին, բայց խիստ դժուարին է որոշել անոնց իւրաքանչիւրին դիրքերը: Այդ պատճառաւ Սիւսուանի հեղինակը հետեւելով երկրի բնական դիրքերուն, զլիսաւոր չորս բաժանումն բրած է. Ա. Կիրիկիա յեւայիկ կամ Գան Կիրիկիոյ, Բ. Կիրիկիա զաշտայիկ, Գ. Կիրիկիա քարայիկ, Դ. Կիրիկիա ծովայիկ. և յետոյ այս մասանց իւրաքանչիւրին գետահովտաց համեմատ՝ յարմարացուցած է վերոյիշեալ գաւառներն: Յիսուանի չափ գիւղերու և բերդերու անուններ կը յիշուին մեծին Լեւոնի պարգեւագրաց մէջ, որոց հայերէն բրնագիրներու կորսուելովն՝ լատինական հնչմամբ բոլորովին աղաւաղեալ են ազգային անուանակոչութենէն. իսկ հին ատեն շատ ծանօթ էին նաեւ անոնց իւրաքանչիւրին սահմաններն՝ մեծամեծ ծառերով, կոթողներով և խաչարձաններով իւրարմէ բաժնուած ըլլալով: Յատուկ մանրագնին քննութեան կարօտ է Կիրիկիա, ներկայ խառնակ և անստոյգ աշխարհագրութիւնն, ըստ հնոյն ճիշդ և կարգաւորեալ դարձնելու համար:

Բերդերու կողմանէ խիստ բաղդաւոր է Կիրիկիա. անուամբ կը յիշուին զորոց մէջ բազմաթիւ բերդեր, որոնց ցանկը հոս կը գնենք.

Ալար
Ալէնգաշ
Ալուտա
Ալթուտապ (Յուտապ)
Անամուռ
Անդուճա
Անդրէսանց բերդ
Անէ
Առիւծ
Ասկուռաս
Ատառոս կամ Ատառոս
Արեգնի
Բաղէի բերդ
Բարձրբերդ
Բերդական բերդ
Բերդուս

Բնաշխ. Բառարան Բ.

Գանձէ դղեակ
 Գումքէթ-փոր?
 Դարպակ
 Դաւուժայ բերդ
 Դեղնաքար
 Դռիզիւ?
 Ընկուզուտ
 Թիլ (Համորնոյ)
 Թիլ Սապոյ կամ Թլպասոյ բերդ
 Թոռնկայ բերդ
 Ժամնկայ բերդ
 Ժեռմանկան բերդ
 Լակուաւենի
 Լամաս
 Լամբրուն
 Լաշիան?
 Լազատ
 Լեւոնկայ կամ Լեւոնի բերդ
 Լուլու
 Խալքնճաքար
 Խնձորովիտ
 Կալանօնօռոս
 Կայտէնի դղեակ
 Կանչի
 Կապան
 Կաստաղօն
 Կեմայ դղեակ
 Կիզիստուա
 Կիստուամ
 Կոպիտաւ
 Կոռիկոս
 Կովտաւ
 Կովաս
 Կոտրատ
 Կուկլակ
 Կումառտիաս
 Կուպա
 Կուտաֆ կամ Կուտ
 Համուս
 Հարուն
 Ճանճի
 Ճկեր
 Ճոճում
 Մագոտխաչ
 Մաղլա
 Մանաշ
 Մանաւղատ
 Մանիօն
 Մառնիշ
 Մեծքար
 Միտիզօն
 Միքայէլկայ
 Մոլեւոն
 Մոխրոտ
 Մունդաս
 Մուռանդին

Մօտրիկ
 Նաղլօն
 Նէճիմ կամ Նէճմիէ
 Նդիր
 Նորբերդ
 Նորբերդ միւս
 Շահասպ?
 Շէկատ?
 Շողական
 Նուք կամ Եուք-մերգէպան
 Պալապօլ
 Պաղրաս
 Պապեւօն
 Պինակ
 Պոտանդէ (Պոզանդի)
 Պոտոօմ (Պուտրում)
 Պունաւ
 Պուտպայս
 Պուականա
 Զլկանոց
 Զօֆրէկայ
 Ռանան կամ Ռօրան?
 Սարվանդաւ կամ Սարուանդիքար
 Սելեկիս
 Սեւ աւերակ
 Սիկ
 Սին-իւլ-հատիտ
 Սիմանակայ
 Սինիտ
 Սիւիլ
 Սմբատակայ
 Ս. Սոփէ
 Վանկայ
 Վաներ
 Վեւրսկի կամ Վուկիս
 Վէտ
 Տանկիքար
 Տիմուտապօլ
 Էր Բուպ?
 Քենուկ?
 Քիրքիս?
 Ֆարխուց կամ Ֆարխիք
 Ֆօննոս

Յայտնի է թէ այս բերդերէն շատերը ոչ միայն անձանց պաշտպանութեան, այլ և զայլս նեղելու և յափշտակելու համար կառուցուած են, ինչպէս նաեւ նախնի աւագահարարոյ բնակչաց ապահովութեան և անառիկ ապաստանարանաց տեղ ծառայելու նպատակաւ: Այս ամբողջութիւնները ինչպէս Բիւզանդացիք Հագարացոց դէմ, այսպէս և մերայինք ոչ միայն բարեկամ խաչակրաց յօգուտ, այլ և օտարազգի ու

խերիմ թշնամեաց դէմ երկար դարերու մէջ ծառայեցուցին, շատ անգամ անոնց տեսքով միայն յուսահատարար ետ դարձնելով նաև ահաւոր աշխարհակալներ, ինչպէս Իլոնիոնի Սուլտանը, Մանուէլ կայսեր ատեն, Սալահէտտինը, և ուրիշ շատերը: Լեւոնի թագընկալութեան ժամանակ, 1199 տարւոյն սկիզբները՝ 59 բերդերու տերանց անունները կը յիշէ Սմբատ Գունդստապլն. բայց թերեւս ճշմարտութենէ շատ հեռու չենք մնար՝ եթէ մինչև 150 բերդ համարինք մեր իշխանաց ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ. որոնք շինուած էին խիտ առ խիտ լեռներու և բլուրներու սրածայր գագաթներու վրայ, որոնց աւելի կամ պակաս կիսաքանդ կամ աւերակ մնացորդները ամէն կողմ կեցած են նաև մինչև հիմա, ինչպէս կը վկայեն աղանատես ճանապարհորդներ: — Վերոյիշեալ Սմբատ պատմիչը, 16 եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշէ, որոնցմէ երկուքը արքեպիսկոպոսներ՝ Երուսաղէմինը և Անտիոքինը՝ Կիլիկիայէն դուրս ըլլալով՝ կը մնան 14, և այս թիւս կըրնանք պոյոյզ համարել այն ժամանակէն համար, որովհետեւ, յետոյ ասոնց թիւն և թեմերն բազմացած են:

Մեզ համար աւելի հետաքրքրական են աշխարհիս հայկական վանքերը, որոնք բերդերէն վերջը երկրորդ ճոխ ցանկ մը կ'ընծայեն անուանց՝ զրեթէ վաթսունի չափ. ափսոս որ շատերուն դիրքերն մեզ անծանօթ կը մնան: Ահա կը ներկայացընենք աստ այդ վանքերու անուններն.

Ալներ կամ Ականք, վանք Սուրբ Աստուածածնի
Անուլ անապատ
Անդրիասանց ուխտ
Ս. Աննա
Առաքելոց վանք
Արեգնի վանք
Արիզի, Սեաւ լեռան վրայ
Արմենի անապատ
Արքայկաղն
Բարսեղանց անապատ, Սեաւ լեռին վրայ
Բլրցի կամ Բլրոյ անապատ
Գալու (Գալլոյ?) անապատ
Գեմլոձգեր

Ս. Գէորգ
Ս. Գէորգ միւս, Սեաւ լեռան վրայ
Գունք
Դրագարկ կամ Թրագարկ
Զեթունի վանք Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ամնապրկիչ
Ընկուզուտ
Թադէի վանք
Թիւրքեի վանք, Ս. Աստուածածին
Ս. Թորոս անապատ
Լիսանկան
Խաչատրոյ անապատ
Խճկտոր
Խորին վանք կամ անապատ
Կամբիկ անապատ, Մուհոնի մօտ
Կանչոյ վանք, Ս. Ստեփանոս
Կաստաղօն
Կրակ
Զորոյ վանք, Թուի նոյն ընդ Զորոյ Ս. Թուրոսի հետ
Ս. Մամա
Մաշկեւոր
Մեծքար կամ Մեծայր
Մրակեցեր
Մլիճ
Մովսիսանց
Ս. Յակոբ, Հաճնոյ վանք
Յոմանց
Ս. Յովնանէս ի Վանկա
Յովանիսի անապատ, յԱրմենի լեռին
Շափրին
Շուխրաւանդորեայ ?
Շուր
Պաղակծիակ
Պաւլանոյ
Պողոսական անապատ, Թուի Ս. Պողոսի վանք ի Սիս
Զրկակայ անապատ
Զրիորն
Զերմաղիւր
Ռամանոս անապատ
Սադրու անապատ, Ս. Աստուածածին
Սանլիանց
Սիմանակայ վանք
Սիսեւնուտ
Սկեւուայ վանք
Սկեւուայ անապատ
Վարդու վանք
Փերճեր կամ Պերճեր վանք
Փիլիպպոսեանց
Փոսոյ անապատ
Քարաշէմաւ
Քեւեղական վանք
Ս. Քրիստափոր
Ֆրեւնուտ վանք, Ս. Կարապետ:

Կուսաստան կամ կանանց վանք՝ Կիլիկիոյ մէջ, անուամբ չի յիշատակուիր, բայց անոնց ալ գոյութեան հաւաստիք է Ս. Ներսիսի Լամբրունացոյ ընտանեաց պատմութիւնն, որուն մայրը և երկու ըյրերն՝ իրեն ձեռքէն ընդունեցան հաւատաւորաց սրբմբ:

Կիլիկիոյ նկարագրութիւնն ամբողջացընելու համար կարեւոր կը համարինք ընդհանուր ակնարկ մ'ալ տալ իր մէջ ապրող զանազան ցեղերու վրայ: Հնգետասաներորդ դարէն սկսեալ Կիլիկիա Օսմանեան իշխանութեան ներքոյ մտնելով, երկրի մեծագոյն մասը ճանչցուեցաւ Ստանայի կուսակալութեան անուամբ: Վերջին հաւաքած տեղեկութիւններու համաձայն, ներկայիս Կիլիկիոյ մէջ կ'ապրին 400 հազարէ աւելի բնակիչներ, որոնցմէ 168 880ը՝ քրիստոնեաներ են այլ և այլ դասնութեամբ. ասոնց մէջ բազմութեամբ Հայերը առաջին տեղը կը բռնեն, թուով 97, 450 հոգի: Հայերէն վերջ կու գան Յոյները՝ 46, 200 հոգի, յետոյ յունադասն Սարդերը՝ 20 900 հոգի, և այլն: Քրիստոնեաներէ վերջ, մահմետականները կու գան իրենց բազմութեամբ՝ 162 400 հոգի, որոնցմէ 93 200 հոգի օսմանցի տաճիկներ, 39 600՝ քրդեր ու թուրքմէններ, 13 200՝ չէրքէզներ, 12 000՝ ասորեցիք և արաբներ, 4 400 պարսիկ թուրքեր և աւղաններ: Կան նաև 82 060 հոգի որ անյայտ կրօններ կը դառնին, որոնցմէ 56 000ը՝ ֆէլլահներ և թափառաշրջիկ ցեղեր և 16 050ը՝ գնչուներ են: Այս բոլոր թիւերէն յայտնի կը տեսնուի, թէ ցեղական գերակշռութիւնը Ստանայի վիլայէթի մէջ հայ տարրինն է և ոչ այլազգիներ: Մեր նախնեաց օրերը Կիլիկիան շատ աւելի բազմամարդ էր, այնպէս որ Հեթում Ա. կընար 12 000 հեծեալ և 50 000 հետևակ զօրք գումարել իր հպատակներէն, և կը պատմուի նաև որ անգամ մ'ալ 1 000 000 զօրքով արշաւանք մ'ըրած ըլլայ ի Գարամանիա:

Օսմանցիք, երկրին այժմեան տէրերը, սովորաբար կառավարութեան պաշտօնեաներ են: Ասոնցմէ ոմանք ահագին հոգա-

յին կալուածներ սեփականած են և լաւ շահեցնելով՝ կ'ապրին անոնց եկամուտներով, մանաւանդ քաղաքացիք: Վաճառականութեամբ և արհեստներով պարսպողներ քիչ են. զիւղացիները ընդհանրապէս երկրագործ են:

Չորքէզները Կիլիկիա գաղթեցին 1864 թուին, երբ Ռուսները վերջնականապէս Կովկասը նուաճեցին. բոլորն ալ հաստատուեցին հայաբնակ գաւառներու մէջ, և կառավարութեանէն հոգեր ստանալով կը մշակեն: Շինած են բաւական կանոնաւոր տներով զիւղեր, և զարգացած և յառաջագիմած են հողի մշակութեան մէջ. գործունեայ են և գերադասելի է իրենց բերրութիւնը մէջ ծխախոտը: Անասնապահութեան մէջ եւս անուանի են և լաւ ստուտորի նիւթ են իրենց քաջամարդ ձիերը:

Քրդերն ու թուրքմէնները թէև այլ և այլ ծագմամբ, բայց բարքով ու սովորութիւններով բաւական նման են իրար և հետզհետէ յօժարութեամբ իրար հետ խառնուելով՝ կը կազմեն քանի մը աստանդական վրանարնակ ցեղեր. զխառնոյններն են՝ Բերբէս-Աշիրքի, Թիւրքմէն-Սրգիրիլի, Զիրիկ-Բիրիկ, Քարսուր-Աշիրքի, Մեհմեհլի-Աշիրքի, որոնք ցրուած են Ստանայի շրջակայքը, Զիւրէ-Ի-Բերբէթի ու Քոզանի սանճաղները: Մեծ բազմութեամբ հօտեր ունին, ամառը սարերը կը քաշուին և ձմեռը դաշտ կ'իջնեն:

Դեռ 40-45 տարի առաջ այս ցեղերը անկախութիւն կը վայելէին և իրենց բէյերէն գատ ուրիշ իշխանութիւն չէին ճանչնար, 1865 թուի ժանտախտը մեծ կոտորած ըրաւ ասոնց մէջ և թուրք կառավարութիւնը այդ հանգամանքէն օգտուելով ուզեց զիրենք նուաճել: Սակայն անոնց երկու զօրեղ բէյերը, Քոզան-Օղլու և Քիւչիւք-Ալի-Օղլու, երկար ժամանակ զիմադրեցին, և ի վերջոյ նուաճուեցան ու արքայութեան:

Գնչուները կամ Բօշանները, որ թուրքերէն Խորաք կը կոչուին, Կիլիկիոյ մէջ շատ տարածուած են՝ մանաւանդ Իշ-Իլի սանճաղի մէջ: Բաժնուած են մանր ցեղերու, ամէն տեղ աստանդական վրանա-

բնակներ են, հող չեն մշակեր, գրեթէ բացառապէս դարբնութեամբ, ամանեղէն կլայնեկելով և տեփուր ու կողով գործելով կը պարապին, երբեմն երբեմն մուրացկանութիւն և գողութիւն ևս բնելով:

Ֆելախները Անսարիէ ծագումով՝ թէ և պաշտօնապէս մահմետական կը ճանչցուն, բայց ամենեւին իսլամութիւն չեն դաւանիր, այդ պատճառաւ մահմետականներէն կռապաշտ կը համարուին: Իրենց կրօնքի մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կարելի չէ տալ, միայն յայտնի է թէ կը հաւատան հոգեփոխութեան: Ատանայի և Ջիրէլ-Ի-Բերեքէթի գաւառները ցրուած ֆելախները, Կիլիկիոյ հնագոյն բնակիչներու սերունդները կրնան նկատուիլ: Իբար հետ համերաշխ են, միանգամայն հեզարարոյ, հիւրասէր և աշխատասէր. կը պարապին երկրագործութեամբ և պարտիզպանութեամբ:

Նուսսէյլիները՝ որոնք ծանօթ են նաև Թախթաշի անունով, որովհետեւ բնջանբապէս տախտակի հետ զործ ունին, իբրև սղոցողներ և ատաղձագործներ: Ասոնք առանձին ազգ մը են, բաւական նման ֆելախներուն, բայց կրօնական տեսակէտով կը զանազանուին: Կ'ըսեն, թէ ասոնք կը պաշտեն կամ կը պատուեն ծառերը, շատ քիչ ծանօթ են ասոնց ծէսերը և պաշտամունքը. իբրև կրօնապետ ունին քրմուհի մը: Ահագին քանակութեամբ ոգելից ըմպելիքներ կը սպառեն, մանաւանդ խաղողի չէշէն քաշած օղի: Էգ անասուններու միս արգիլուած է իրենց ուտել, ինչպէս նաև հաւկիթ, կարագ, կաթ, մածուկ:

Յոյները բնդհանրապէս Կեսարիա և Նիգտէ քաղաքներու զաղթականներէն են: Ճարտարարուեստի և մասնաւորապէս առուտուրի մէջ ճարպիկ են: Յովային քաղաքներու մէջ, և նոյն իսկ մինչև Ատանա կը գտնուին Քիսսէն, Կիպրոսէն և Արշիպեղագոսէն զաղթած Յոյներ:

Արաբները՝ որոնք մահմետական և օրթոդոքս են, եկած են Լիբանանէն ու Ասորիքէն և հաստատուած են գլխաւորապէս Տարսոսի և Մերսինի մէջ: — Եւրոպա-

ցիները՝ որոնց հետ կարելի է հաշուել նաև Մարոնիտները՝ սակաւթիւ են: Պարսիկները՝ կը հաշուին երկու հազար, և հաստատուած են Ատանայի, Մերսինի և շրջակայից մէջ: Տարսոսի մէջ կայ բաւական ստուար զաղութ մը Աղաններու:

Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդը, իր բնակավայրի դրից համաձայն, մտաւոր և բարոյական բնդունակութիւններով և զբաղմունքով զանազան պատկերներ կը ներկայացնէ: Օրինակի համար, մինչդեռ Մարաշի, Ատանայի և Այնթապի բնակիչ հայր արհեստով ու վաճառականութեամբ կը պարապի, թուրքերէն կը խօսի և մտքով ճարպիկ, սակայն հոգով տկար կ'երեւի, անդին՝ լեռնային զիւղերու և քաղաքներու մէջ՝ երկրագործութեամբ կը պարապի, գոնէ աղաւաղուած հայերէն կը խօսի և իր աւանդական սովորութիւնները ու բարքերը կը պահէ: Կիլիկիոյ մէջ գործածուած հայ բարբառներն ալ իրարմէ տարբեր են և ունին ստորաբաժանումներ: Այժմ յատուկ ճիգ կը տեսնուի մայրենի լեզուի գործածութիւնն բնդհանրացընել նաև թրքախօս քաղաքներու և զիւղերու մէջ, շնորհիւ նորանոր դպրոցներու:

Իւրաքանչիւր ազգ Կիլիկիոյ մէջ ունի իրեն յատուկ վարժարանները, աւելորդ համարելով օտարներու վրայ խօսիլը, միայն յիշենք, թէ Կիլիկիոյ մէջ ազգային կրթական վիճակն, շնորհիւ նորանոր վարժարաններու միութարական դիրքի մէջ է: Բաւական է ակնարկ մը տանք 1903ին հրատարակուած վիճակացոյցին վրայ և պիտի տեսնանք որ Սոյ և շրջակայից մէջ ունինք 7 վարժարան՝ 641 մանչ և աղջիկ ուսանողներով, Ատանայի վիճակն ունի 25 վարժարան՝ 2755 մանչ և աղջիկ աշակերտներով, Մալաթիոյ վիճակն ունի 9 վարժարան՝ 1137 մանչ և աղջիկ աշակերտներով, Մարաշի վիճակն ունի 23 վարժարան՝ 1669 մանչ և աղջիկ աշակերտներով: Ասոնցմէ դուրս գրեթէ 5000 մանչ և աղջիկ աշակերտներ ևս կը յաճախեն, հայ-կաթոլիկաց, բողոքականաց վարժարանները և օտար որբանոցներ: Վիճակացոյցէն դուրս կը մնան նաև

ուրիշ քանի մը վիճակներու զարոյցաց և աշակերտաց թիւն:

Կիլիկիոյ Հայոց հոգեւոր իշխանութեան վրայ զազախար մը տալու համար, առանձին կը դնենք Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթակայ վիճակներն, և իւրաքանչիւրին մէջ ներկայիս գտնուող եկեղեցիներու և վանքերու թիւը:

ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԳԱՇՈՒՆ

ՎԻՃԱԿԱՆԵՐ		եկեղեցի	վանք
1	Սիս	1	—
2	Ատանա-Պերեքէթ	23	—
3	Հաճըն	6	1
4	Հալէպ-Իսքենտերուն-Քիլիս	8	—
5	Այնթապ	8	—
6	Անթարիա	13	—
7	Մարաշ	7	—
8	Զէյթուն-Ֆուսուղ	30	4
9	Մալաթիա	20	3
10	Եղկադ	43	—
11	Կիւրին-Մանճըլլը	25	1
12	Տիվրիկ	14	2
13	Տարնետէ	6	1

Կիլիկիոյ համարեալ միակ նաւահանգիստը կամ ծովային դուռն է Մերսինը, ուրով կը կատարուի գրեթէ արտահանութեան և ներածութեան առուտուրը: Արտահանութեան նիւթերը բաւական առատ են, շնորհիւ երկրի բնական արգաւանդութեան. առաջին տեղը կը զբաւեն հացարոյսերը, յետոյ ձիթաբեր սերմերը (ձիթապտուղ, կտաւատ, կնջութ), գլուորը՝ ներկի համար, բուրդը, ատաղձն ու փայտը, կենդանիներ և անոնց մորթիք, և այլն: Կիլիկիոյ բամբակն ալ մեծ յարգ ունի Եւրոպայի գործարանատէրերու առաջ: Շեւրամի որդն ալ խիստ լաւ կը յաջողի այս տեղ: Բամբակը, հացահատիկները և արտահանութեան ուրիշ նիւթերը Մերսինի վրայով կը ղրկուին դէպ ի Մարսէյ, Լիւվրպուլ ու Թրիէստ: Իսկ փայտն ու անասունները կը ղրկուին Ասորիք և Եգիպտոս: Ներածութեան առարկաներն են՝

զգեստեղէն, երկաթեղէն և պղնձեղէն, նաւթ, շաքար, բրինձ, և այլն:

ԿԻԿԻ. — Հայաբնակ գիւղ Երզրատի. 25 տուն կայ 125 բնակչօք, ունին եկեղեցի, բայց զուրկ են վարժարանէ:

ԿԻՆՃ. — Գաւառ՝ Մշոյ արեւմտակողմը. անունն առած է Կթաուիճ կամ Կնոիճ աւանէ. կեդրոնն է Արշէն գիւղը, ուր կը նստի կառավարիչն: Ունի ճապաղջուր, Կոյնուկ, Մանաշկուլթ, Խուլը ու Խիան գաւառակներն, յորս կան շատ կամ քիչ թուով հայաբնակ գիւղեր: Բուն Կինճը կամ Կթաուիճը այժմ բրդաբնակ գիւղ մ'է Եփրատայ քով, որոյ հիւսիսակողմն է նոյն անուն հին ամրոցն, շատ բարձր, անադիկ ու ասպառժուտ զազաթի մը ծայրը շինուած, որուն հակայ աւերակները դեռ կը մնան: Կինճը՝ իւր լեռի ու թաւուտ կողերու և զոգերու վրան ու մէջն ունի Կծու, Փարխու, Ճապկընուա, Անկաք, Կըռօնու, Քոմնու, Արծեք, Պոյի, Նորեկ, Քարուտ, Արշէն, Պօկաւն, Հասանպեկ, Ոսիւմըրի և Մարապէրման գիւղերը, յորս կը գտնուին Հայեր: Միայն Կծուի և Արշէնի մէջ եկեղեցի կայ: Գաւառիս Հայերը բաւականաչափ և աստուածավախ են. ամէն մարդ կ'աղօթէ իր տան մէջ. իրենց նորածինը և ննջեցեալը ամիսներով ու տարիով քահանայէ զուրկ կը մնան. հերետիկոս է ով որ յանդգնի ուրբաթն իսկ ուտել. այնչափ մեծ հաւատք ունին կրօնականաց ու առաջնորդաց վրայ, որ կ'ըսեն. « Եթէ վիշապն անիծեն՝ որդ, և աղիւծն՝ մուկ կը դառնան. և որու երգիքէն որ սև թուղթ (նշան անէծքի) ձգեն, անոր խմորն իսկ կ'որդնորտի »: — Գաւառս լեռնային, դարվար, դարվեր ու քարոտ ըլլալով՝ լաւ ու բնդարձակ վարելահողեր չունի. բնդահանրապէս կորեկի մշակութեամբ կը զբաղին. ոչխար ու արջառ կը պահեն. ունին վայրի միրգեր բնկոյզ, խնձոր, դառնիճ, քարձին, ալուճ ու կաղին. վերջինը կը խարկեն ձմեռը, կը խառնեն թանհատի հետ ու կ'ուտեն: Արտածութեան ու ներածութեան բան չունին: Տուներն ստորեկերեայ ու ցած են. ներս մտնողը պէտք է ծունկի գայ. միայն Արշէնի մէջ սկսած

են կառուցանել բաւական ճաշակաւոր շէնքեր:

ԿԻՈՎՋ կամ ԳՈՎՋ. — Հայաբնակ գիւղ Նոր-Ջուղայու Պուրվարի գաւառակի. 50 տուն հայ կայ 370 բնակչօք: Ունին եկեղեցի և գուրկ են վարժարանէ:

ԿԻՉԱՆ Շէն. — Արցախի Խաչէն գաւառի մէջ, հիմնուած է Փառուխ գիւղի արեւմտեան կողմը, արեւահայեաց և զեղեցիկ դիրքով: Ունի 107 բնակիչ և Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը: — Շինիս արեւմտեան կողմը բերդածեւ սարի վրայ շինուած է անտաշ քարով եկեղեցի մը. կան նաև միաբաններու համար քանի մը խուցեր և հանգստարան, յորում կը տեսնուին վարդապետաց գերեզմաններ՝ խաչարձաններով զարդարուած:

ԿԻՊՐՈՍ. Լատ. CYPROS, Գր. CHYPRE, Խա. CIPRO. — Նշանաւոր և պատմական կղզի Միջերկրականի, Կիլիկիոյ հարաւակողմը՝ 40 մղոն հեռու: Տարածութիւնն է 3584 քառ. մղոն (= 9300 քառ. հզրմ.), երկայնութիւնն՝ 144 մղոն և մեծագոյն լայնքը՝ 60 մղոն: Կիպրոս ունի երկու առանձին լեռնաշղթաներ. առաջինը՝ Գիթնիս-Փարթաւ, կազմուած է թանձրակուռ կրահողէ և կ'երկարի կղզւոյն հիւսիսային կողմը հսկայ պատնէշի մը պէս և նեղ գագաթներու կարգ մը կը ներկայացնէ: Եղթայիս բարձրագոյն կէտերն են՝ Հիլարիոն (3340 ոտք), Պիւֆաֆենդ (2810 ոտք) և Էլիս (2810 ոտք): Երկրորդ և բարձրագոյն լեռնաշղթան՝ Թրոսոս կը զբաւէ կղզւոյն արեւելեան և հարաւային կեդրոնը՝ կազմուած է հրաբխային ժայռերէ, որք շրջապատուած են երկրորդական կրային և կրախառն կաւային հողերով: Ամենաբարձր կէտերն են՝ Թրոսոս (6590 ոտք), Ատեֆի (5380 ոտք), Մախերս (4370 ոտք) և Սրավրօ Վուհի (2300 ոտք): Երկու լեռնաշղթաներն ալ գուրկ են ջրի մեծ շտեմարաններէ և կղզին զեա կոչուելու արժանի հասանք մը չունի:

Կիպրոսի կլիման նման է փոքր Ասիոյ, իսկ բուսական և կենդանական վիճակը Կիլիկիոյ Ամանոս լեռներուն: Զմեռը՝ մա-

նաւանդ ղեկտեմբեր և յունուար ամիսներուն մէջ՝ անձրեւոտ է, բայց երբ հիւսիսային հովը չի փչեր՝ առհասարակ մեղմ կ'անցնի: Գարունը կը սկսի փետրուարի կէսէն և ամենահաճելի տեսարան մը կ'ընծայէ: Դաշտերը կը դալարին, ցորենի ծղօտները ծիւրեր կ'արձակեն և վայրի ծաղիկներն ամէն կողմէ առատօրէն կը փրթնին: Մայիսի սկիզբը արդէն զգալի կը լինի ամառն, և յուլիսին ու օգոստոսին ջերմաչափը կը բարձրանայ մինչև 40° սանդղիկրատի: Զմրան և զարնան տարափներէն, որոնց գոյացուցած հեղեղները երբեմն աղէտալի կը լինին, գրեթէ և ոչ մէկ կաթիլ չի թափիր զովացնելու ամրան հեղձուցիչ մթնոլորտը և անջրդի հողը: Ողորդում կամ երաշտութիւն. ահա ասոնք եղած են Կիպրոսի մեծագոյն պատուհասները: Մեծին Կոստանդիանոսի ատեն 36 տարի տեւող երաշտութիւնը՝ Կիպրոսի անկման շրջաններէն մին կը բանայ: Մէկ ուրիշ դժբախտութիւնն ալ եղած է ջերմախոր, որ թէ և չունի վտանգաւոր բնութիւն և ոչ առաջուան չափ ճարակ, բայց երբեմն կ'այցելէ անզգոյշ նորեկներուն և տեղացիներուն: Ներկայիս Կիպրոսի կլիման բաւական բարեփոխուած է թէ՛ առողջապահական պայմաններու և թէ՛ նոր անկուած ծառերու շնորհիւ: — Կիպրոսի հողը հին դարերու մէջ յատուկ համբաւ կը վայելէր իր արգաւանդ և ճոխարոյս: Տեղացիները իրենց հայրենիքը կը բաղդատէին Եգիպտոսի հետ, իսկ օտարները զայն կ'անուանէին Մարաթիս, այսինքն Երանոսքեան վայր: Հեղինական շրջանէն յետոյ երկրագործութիւնն ինկաւ. Հոռմէական կայսրութեան ու միջին դարերու ատենն ալ նախկին աստիճանին չի բարձրացաւ: Իսկ մասնաւորապէս վերջին դարերուն՝ յոռի վարչութիւնը, ջրի պակասութեան, մթնոլորտին սաստիկ ջերմութեան և մարախներու յաճախակի յարձակմանց հետ՝ ամբողջացուց դժբաղդութեանց շարքը: Կղզին երբեմն ունեցած է խիտ անտառներ, որոնք ատաղձ կը հայթհայթէին օտար երկիրներու: Կիպրոս անունն իսկ, ըստ ոմանց, ծագումն կ'առնու

յունարէն Քիպարիոսս բառէն, որ կը նշանակէ նոճի, կիպարիոս Այսօր՝ դալարագուրի դաշտերու և խոպան լեռնակողերու տեսքը՝ տխուր տպաւորութիւն կը թողու ուղեւորին վրայ: Պէտք է ենթադրել, սակայն, թէ Կիպրոս այլ ևս ամուլ է. այստեղի սովորական գորշ ճերմակ փոշիին ներքեւ պահուած է բուսական հիւսնալի հող մը, տեղ տեղ երեք մետր խորունկ, որուն նմանը Եփեսոսի հովտին մէջ միայն կայ կ'ըսեն գիտնականները: Երկրին արգասաւորիչ ոյժը և ցօղին խոնաւութիւնը կը հակակշռեն աննպաստ պայմաններուն և շատ տեղեր կ'արտադրեն լիառատ հունձք: Կղզիին հագիւ երբորդ մասը կը հերկուի այժմ և արտերը սովորաբար 2-3 տարի պարապ կը թողուին: Յանքը կ'սկսի հոկտեմբերին և կը վերջանայ յունուարին: Յունիսի սկիզբները, երբ հունձքերը քաղուած են արդէն՝ չորութիւն կը տիրէ ամէն կողմ. մինչև իսկ Միսոսթե, կղզիին արեւելքը տարածուող արգաւանդ և պարարտահող դաշտը, Սահարայի երեւոյթ կ'ստանայ:

Կիպրոս լեռանց բարձունքները ունի ոչ սակաւ ակնահաճոյ և զովարար հովոցներ: Թրօօտոս՝ անզլիացիներու ամարանոցը, ունի գեղաժիժաղ պատուական տեսարաններ՝ որոնք Եւրոպացի այցելուներու ոմանց յիշեցուցած են Հելլետիան: Շոճի, կաղնի, զգփի, ուռի, սօսափուշ, այծտերեւ, ասոնք աւելի կամ նուազ առատութեամբ կ'աճին այդ դիցարանական Ոլիմպոսի կողերուն և հովիտներուն վրայ: Թրօօտոսի հարաւային դարձարները ծածկուած են այգիներով, որոնց խաղողէն կը շինուին Գումանտարիան և ուրիշ գինիներ:

Ոչ նուազ հաճելի է նաև հիւսիսային լեռնաշղթան: Այստեղ շոճիներու, հերձիներու և կրնէղենիներու ցանցառ անտառակներէն վար՝ լեռանց ստորին կողերուն վրայ դիզուած առատահիւթ խաւերը նշանաւոր են այլ և այլ բոյսերով: Եղջերենիներու ստուերախիտ պուրակներուն ներքեւ, և հանդիպակաց ծովային և ցամաքային հեռանկարին առջև՝ հիացած են Եւրոպացի աշխարհագիրներ: Համեմատապէս աւելի

անմշակ, բայց ոչ պակաս բեղմնաւոր է Փարրասի լեռնուտը՝ որ երկարածիզ կ'ուղղուի դէպ ի Հայոց ծոցը: Գիհի և հերձի անտառակներ և խիտ թուփեր կ'աճին այդ հեռաւոր և կիսավայրենի անկիւններուն մէջ:

Կիպրոսի գլխաւոր բերքերն են. ցորեն, գարի, բամպակ, եղջիւր, ձիթապտուղ, չամիչ, շուշմայ: Ամէն տեսակ մրգեղէն, բանջարեղէն և ծաղիկ կ'աճին այստեղ: Անտառաբերը կ'ստացուին բաւական քանակութեամբ՝ սօսիէն, բեւեկնիէն, մագտաքէն, լատանոնէն, աղտորէն, ալուէն և հինայէն: Կենդանիներու մէջ նշանակելի են ջորիները, խոշոր էջերը և փոքր ձիւրը. նոյնպէս՝ թրօօտոսի մէջ թափառող վայրի խոյերն ու ցուլերը: Մեծ թիւ կը կազմեն արջառները, այծերը և խոզերը: Գիշատիչ զազաններ չկան և ոչ փոքրամարմին սանաւորներ: Դրանթ թռչուններու, միջատներու և սողուններու մասին ետ չի մնար դրացի ցամաքներէն: Հանքային հարստութիւններէ կղզիս ունի պղինձ և երկաթ, բայց ատոնց շահագործումը որ երկրին վաղեմի փարթամութեան գլխաւոր պատճառ կը համարուի՝ դադրած է հիմայ: Միջին դարուց ատեն նշանաւոր էր արջասպը. կան նաև քանի մը տեսակ քահահանքեր: Լճակներէն հանուած աղը, որմէ տարին 150000 ոսկի արժէքով սպառում կ'ըլլար Թուրքիոյ մէջ՝ այժմ ամենազոյզն հասոյթ կ'արտադրէ, որովհետև Բ. Գուման այդ իրաւունքն իրեն վերապահուած կը նկատէ: Պէտք է յիշել, թէ սպունգի արտադրութիւնն ալ կարելոր հասոյթ կը թողու:

Արհեստական ճարտարութիւն պէտք է փնտռել հոս: Եղած է ժամանակ որ կիպրացի վարպետներ համբաւ հանած են. անոնք շինած են Ազամեմնոնի համար պղնձէ զրահ, Գելիփոսի տաճարին համար խնկակալ և ոսկերչական զարդարանքներ ու սպաններ: Այստեղէն արտադրուած են բրդէ ու բամպակէ ընտիր կերպասներ և երփներանգ ու ոսկեթել հիւսուածներ: Հոս քանդակուած են մեծարժէք արձաններ և ճարտարապետական գործեր: Բայց անոնք

այլեւս հին պատմութեան կը վերաբերին. այսօրուան արհեստներն առ հասարակ նախնական վիճակ ունին և արհեստաւորները հնարամտութենէ և ձեռներէցութենէ զուրկ մարդիկ լինելով՝ իրենց աւանդական հին դրութենէն ո՛ր եւ է շեղում կամ փոփոխութիւն կը մերժեն յաճախ: Չմոռնանք սակայն յիշելու, որ Չիգակոյի ցուցահանդէսին մէջ մրցանակի արժանացած են մետաքսէ բանուածքներ և բրդէ կերպասներ, զորս Կիպրոսէն զրկած էր Լէտի Սէնարը: Եթէ գիտութիւն և զբոսագլուխ միանան՝ Կիպրոսի մէջ չեն պակսիր շահարեւ արհեստներ, որոնց համար երկիրն իսկ պատրաստ ունի շատ նպաստաւոր նախնական նիւթեր: Յիշենք մասնաւորապէս բամպակի, գինիի, խեցեղէն անօթներու, բանուած կաշիի և մետաքսի գործերը:

Հին պատմութեան համեմատ, Յարեթի թոռներէն՝ Կետիմ, Կիպրոսի ծովեզերքին վրայ շինեց Կետիմ կամ Քետիս անուն քաղաքը, որուն դիրքին վրայ է այժմեան Լարնաքան: Կիպրոսի ամենահին գաղթականները Սուրիացիներն են, փիւնիկ կամ հրեայ ցեղէ, որոնք Քրիստոսէ 1045 տարի առաջ կղզւոյն մէջ հաստատուելով՝ հետեւած են նաւաշինութեան, հանքագործութեան և զանազան արհեստներու: Կիպրոսի բարգաւաճ վիճակն դիտելով Արեւելքի մէջ բարձրացող ինքնակալութիւններն՝ Ասորեստան, Էգիպտոս և Պարսկաստան, մեծ զոհողութիւններ կ'ընէին զբաւելու համար այս կղզին, որ ընդերկար դիմադրելու անկարող՝ կամաւ կը հպատակի Եգիպտոսի Ամասիս Բ թագաւորին (568, նախ քան զՔրիստոս), և յետոյ Կամբուսի օրով Պարսից պետութեան, (525 Ն. Ք.): Քսերքսեսի ժամանակ՝ Կիպրացիք 150 ցովանաւերով Պարսից կ'օգնեն Ելլեսպոնտն անցնելու, բայց շատ չանցած իրենք ալ կը միանան հելլենական բանակին: Մեծն Աղեքսանդր տիրեց Կիպրոսի և կղզւոյս նաւաշինները կազմեցին մեծ աշխարհակալին նաւատորմիւր և առաջնորդեցին մինչև Ինդոս գետը: Աղեքսանդրի մահէն վերջ 200 տարի կը կառավարեն կղզին Պտղոմէաները: Յետոյ կը

հաստատուի Հռովմէական տիրապետութիւն, ու դար մը վերջը, Պօղոս և Բառնաբաս առաքելոց քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնն կը մտնէ, հռովմական կուսակալը Պօղոս Սերգիոս հաւատքի կու գայ, և Աստղիկի մեհէնական պաշտօններուն կը յաջորդեն Ս. Աստուածածնի տօնախմբութիւնները: Յաջորդ դարուն հրէական մեծ ապստամբութեան ատեն Կիպրոսի մէջ քառորդ միլիոն յոյն կը ջարդուի: Հռովմական իշխանութենէն վերջ, Կիպրոս Բիւզանդիոնի կայսերական թագի ամենափայլուն զոհարներէն մին եղաւ (395): Եթեմբորդ դարու կիսուն վրայ կը հասնի արաբական արշաւանքը: Մուսուլմանէ 1700 նաւերով կը պաշարէ կղզին և յարձրկելով կ'աւերեն, կը գերեն և հիմնադրաւ կը քանդեն յունական և հռովմէական արուեստի չքնաղ արտադրութիւնները (649): Արաբները Կիպրոսէն վերջնականապէս կ'աքսորուին 958ին, վասիլ Հայկազն և Նիկիեփոր Փոկաս զօրավարներու ձեռքով: — Երրորդ իսլամական թեման ատեն, Ռիչարտ Առիւծասիրտը իր նաւախմբով կու գայ կը տիրէ Կիպրոսի, և յետոյ իբր 8 միլիոն Ֆրանկի կը վաճառէ Տաճարական ասպետներուն: Վերջինքս անկարող ըլլալով զսպելու և կառավարելու բնակիչները, միեւնոյն գնով կը ծախեն Կի կամ Գուլտոն Լուսինեանին, Երուսաղէմի նախկին թագաւորին, որով կը սկսի (1192) Կիպրոսի Լուսինեան հարստութիւնն և կը տեսէ երեք դար, մինչև 1489 և կ'ունենայ 18 յաջորդական իշխաններ, որոնց ամենէն նշանաւորն են Հենրի Բ. Հիւկօ Գ. և Պետրոս Ա: Լուսինեան իշխանութեան օրով կղզւոյն մէջ 300 ասպետներ և 200 պարոններ կային, որոնք աւատական դրութեան համեմատ հողերու տիրացան, ղրդակներ և զոթածեւ եկեղեցիներ կառուցին, կառավարութեան կարգն ու սարքը, օրէնսդրութիւնը և կազմակերպութիւնը բարեփոխեցին: Երկու դար վերջը, ճենովացիք եկան 1373 ին տիրեցին կղզւոյս Պամակոսթա նաւահանգստին, վերջը հետզհետէ իւրացուցին Կիպրոսի վաճառականութիւնը, շահարեւ ամէն աղբիւր

մենաշնորհ ըրին և անխղճարար կեղեքեցին ժողովուրդը: Ճենովացիներէ վերջ Վենետիկցիք սկսան երկրին զործերուն միջամտել: Լուսինեան Յովհաննէս Գ թագաւորի ապօրինաւոր եղբայրն Յակոբոս կ'ամուսնանայ Կատարինէ Գորնարոյ, Վենետիկցի ազնուական ազնական մը հետ: Յակոբոսի մահէն վերջ Վենետիկցիք պաշակագործ կը զրկեն Կիպրոս՝ պաշտպանելու համար մանուկ թագաւորը և անոր խնամակալ մայրը. բայց երբ երեսնան ալ կը մեռնի՝ Հանրապետութեան յորդորանօք գահէն կը հեռանայ գեղանին Գորնարոյ և Կիպրոս բոլորովին կը յանձնուի Վենետիկցոց (1489): Վենետիկեան իշխանութիւնն ութսուն տարի կը տեսէ, յետոյ Օսմանցիք մեծ զիմադրութիւն գտնելով հանդերձ կը տիրեն կղզւոյս, և երեք դարու չափ կը տեսէ իրենց իշխանութիւնը մինչև 1878թիւր, յորում անցաւ անգլիական կառավարութեան ձեռքը: Այն օրէն սկսեալ ոստիկանական և դատական շրջաններու մէջ եղած բարեփոխութիւնն զգալի է: Կղզւոյն մէջ կան միայն 80 անգլիացի զինուորներ, ոստիկան զինուորները տեղացի են և կ'ընտրուին ամէն ազգէ: Կառավարութեան լեզուն անգլիերէն է. բայց բոլոր պաշտօնարաններուն մէջ ալ կան յունարէն և թուրքերէն թարգմաններ:

Կիպրոսի բնակչաց բազմութիւնը, ամենահին թուականներու մէջ մինչև 3 միլիոնի կը հասնի եղբր ըստ ոմանց: Լուսինեան իշխանութեան օրով՝ 600000 կամ մէկ միլիոն մնացած կը հաշուեն: Իսկ ըստ վերջին վիճակագրութեան (1891), 237022 հոգի կան: Ասոնց 182739ը՝ յոյն են, 5139ը՝ մահմետական և 2974ը՝ զանազան ազգէ (մարոնի, լատին, հայ, անգլիացի, հրեայ, են.):

Կիպրոսի յոյն եկեղեցւոյն հոգեւոր իշխանութիւնը անկախ է և արքեպիսկոպոսը ինքնազուխ: Այս առանձնաշնորհումը որ արդէն Եփեսոսի ժողովէն վաւերացուած էր՝ վերահաստատուեցաւ նաև Զենոն կայսրէն, երբ կղզւոյս մէջ նահատակուած Բառնարաս առաքելոյն մարմինը և ասոր կուրծ-

քին վրայ Մատթէոսի Աւետարանին մէկ օրինակը զանուեցաւ (478): Ներկայիս ունի յունական 607 եկեղեցի և 94 վանք, որոնց մէջ ամենէն հռչակաւորն է Քիթրօ, ծովէն 4360 ոտք բարձր զիբքի վրայ: Հոն կը գտնուի Ս. Գուկասի գծագրած Աստուածածնի պատկերը, զոր Ալեքսիս Կոմնենոս ընծայած է 1081 թուին: Նշանաւոր է նաև Մաշերայի վանքը, ծովէն 2250 ոտք բարձր:

Մահմետականը Կիպրոս մտած էին՝ նախ 649ին Սուրիոյ արաբացի կռակալին առաջնորդութեամբ, յետոյ 1425ին՝ Եգիպտոսի սուլթանին հրամանաւ, սակայն իրրև ժողովուրդ՝ հաստատուեցան 1570 թուին, երբ օսմանեան բանակը նուաճեց կղզին: Տեղացի բրիտաններէ մէկ մասն ալ հաւատափոխ լինելով խառնուած է ասոնց մէջ: Ներկայիս ունին 200 մզկիթ ու 23 քերեկ և մկարեսէ: Յիշենք նաև կղզւոյս Մարոնիներն, որոնք Լուսինեան առաջին թագաւորին, Գուկասի պաշտպանութեամբ Լիբանանէն եկած են 60000 հոգեով ու կազմեր են 62 զիւղեր: Այժմ հազիւ 1130 հոգի մնացած են. կը բնակին Կիպրոսի արեւմտեան հիւսիսային անկիւնը, ունին 8 եկեղեցի և 4 վանք: — Կիպրոսի կաթողիկոսները 824 հոգի են և կը գտնուին Երուսաղէմի լատին Պատիարքին իրաւասութեան ներքեւ:

Հրեայք կղզիին մէջ հաստատուած էին 250ին Ն. Ք. երբ Պաղոմէոս Լակոս գերի ընտանիքներ բերաւ Երուսաղէմէն: Ասոնք վերջը շատ զօրանալով մեծ Զարդ մը տրւին հեթանոս բնիկներուն (117 Յ. Ք.): Այդ զէպքին վրայ Կիպրոսի մէջ հրէից բնակութիւնը արգիլուեցաւ. բայց 1160ին նորէն մուտ գտան: Ներկայիս հրէական նոր գաղութ մը հաստատուած է 15 տունէ բաղկացած:

Կրթութեան մասին Կիպրացիք շատ ետ մնացած են, թէ և վերջերս բաւական հոգ կը տարուի դպրոցներ բանալու: Գլխոյց յաճախող երկսեռ աշակերտաց թիւն է 16375. յոյն, թուրք, ինչպէս նաև մարոնի և հայ դպրոցներն ալ կառավարութեան նպաստ կ'ընդունին: Կիպրացիք թէև

ունին նախապետական կեանք, ընտանեւ սիրութիւն, հիւրասիրութիւն, սակայն ունին նաեւ իրենց դատաւարտելի մոլուածիւնները. ստախօս են, անհաւատարիմ, վրէժխնդիր, ագահ, և այլն:

Կիպրոս այժմ բաժնուած է վարչական վեց շրջանակներու, որոնք են՝ Նիկոսիա, Լարնարա, Լիմասոլ, Բաֆօս, Փիրեոսիա և Ֆամակուստ:

Նիկոսիա կամ Լէֆքօշա, համանուն շրջանակին և միանգամայն կղզւոյն մայրաքաղաքը՝ հաստատուած է գեղատեսիլ դաշտի մը վրայ և արտաքուստ գեղեցիկ տրպաւորութիւն կը թողու ուղեւորին վրայ: Հին դարերէն (մ.թ.) մնացած է գոթական ճարտարապետութեամբ շինուած և ճոխ քանդակներով զարդարուած Ս. Սոփիա եկեղեցին, այժմ Այա — Սփիա՝ մզկիթի փոխուած: Թուրքերու յարձակման ժամանակ (1571) բաւական վնասուած է շէնքը և քանդակներէն շատերը եղծուած, իսկ զանգակատան տեղ բարձրացած է մինարէն: Այա — Սփիայի քովն է Ս. Նիկոս եկեղեցին, որ կը գործածուի իբրեւ շտեմարան: Նշանաւոր են Ս. Կատարինե եկեղեցին, մզկիթի վերածուած, նաեւ Յունաց այժմեան մայր եկեղեցին: Լուսինեաններու օրով կանգուն եղող 250 եկեղեցիներէն՝ ուրիշ շէնք չի տեսնուիր այժմ. արքունի պալատէն մնացած է կամարակապ դռնանցը: Քաղաքն կը գրաւէ այսօր իր հին տարածութեան մէկ երրորդ մասն միայն: Չուրը լաւ է, օդն ալ առողջ կրնայ ըսուիլ, բայց գիշերային խոնավութիւնը ու ամառուան սաստկութիւնը զգուշութիւն կը պահանջեն: Նիկոսիա ունի մէկ սրճարան և մէկ օթեւան, քանի մը ճաշարան և պանդոկ, որոնց մին Հոյկակոս Պոնդոկը՝ Հայոց թաղին մէջ: Անգլիացիք, Յոյները և Թուրքերը յատուկ ընթերցատուններ ունին, վերջին տարիներս հաստատուեցաւ նաեւ Հայկական Լսարան — Բնութեցատուն մը:

Լարնարա, կղզիին արեւելեան հարաւային ծովեզերքին վրայ, համանուն շրջանակին կեդրոնն է և գլխաւոր նաւահանգիստ, թէ և շոգենաւերու չընծայեր

ապահովութիւն երբ օդը փոթորկալից ըլլայ: Ունի իբր 8000 բնակիչ. քաղաքս հին Կիտիոնէ է, Ստոյիկեանց հիմնադիր Ջենոնի հայրենիքը: Աւանդութիւնը հոս կը բերէ Ղազարոսը և հոս կը թաղէ զայն՝ երկրորդ և վերջին մահէն յետոյ, իր անուան կառուցեալ եկեղեցին հաւատացեալներու ուխտատեղի է: Թէ և փոքրիկ քաղաք և խոնավութեան ենթակայ՝ սակայն ումանք Նիկոսիայէն աւելի կը սիրեն այս տեղը՝ իբրեւ նաւահանգիստ:

Լիմասոլ, կղզիին երկրորդ նաւահանգիստն է հարաւային ծովեզերքին վրայ. ունի 8300 բնակիչ: Աւելի եւրոպական քաղաքի ձև ունի. զինիի արտածութեան գործն ալ մեծ մասամբ հոս կը կատարուի:

Ֆամակուստ կամ Մաղուսա, Կիպրոսի արեւելեան ծովեզերքին վրայ, նշանաւոր է իր անցեալ ճոխութեամբ: Հին ամբողջութիւններուն, եկեղեցիներուն և ուրիշ հրակայ շէնքերուն հետքերը կամ աւերակները հիացում կը պատճառեն հնագէտ ուղեւորներու: Բնակեցնները երբեմն 100 հազարի կը հասնին եղբր, այժմ 871 հոգի են: Մօտակայ վարօշիս գիւղաքաղաքը, որ Ֆամակուսթայի մասը կը համարուի՝ 2723 բնակիչ ունի, մեծ մասը թուրք: Ֆամակուսթայի նաւահանգիստն շատ ընդարձակ է, որուն լեցուած յատակը մաքրուելով, շոգենաւեր դիւրաւ կը մօտենան և քաղաքս կը սկսի վերակենդանանալ և գուցէ կղզիին առաջին ծովաքաղաքը դառնայ:

Առեւտրական գործունէութեան մասին՝ Կիպրոս ունեցած է շատ նշանաւոր անցեալ մը: Միջին դարուն երբ Արեւելքի լատին իշխանութիւնները ինկան և մահմետական վիճապետները զօրացան՝ Եւրոպացի վաճառականներն սկսան հեռանալ Սուրիոյ և Էգիպտոսի շահաստաններէն և իրենց միջերանոցներն հիմնեցին աւելի ապահով կէտերու վրայ: Այս կէտերն էին Հայկական Կիլիկիա և Կիպրոս, երկուքիստոնեայ աշխարհներ, որոնց վերջինը իր մեկուսացեալ դիրքի շնորհիւ աւելի զօրաւոր և աւելի երկարակեաց եղաւ: Ասիա

կան և եւրոպական վաճառականութեան խառնարան մը դառնալով Կիպրոս, մեծ կարեւորութիւն ստացաւ եւ անսահման հարստութիւն զիգեց։ Հակառակ հին օրերու հսկայական գործողութեանց շլացուցիչ նոխութեանց՝ այսօր կղզւոյս մէջ կը տիրէ չքաւորութիւն և առեւտրական դանդաղութիւն։ Արտածելի արմատեաց մէջ Կիպրոսի ցորենը ընտիր տեսակ կը համարուի և անգլիական կակուզ ցորենին հետ խառնուելու կը յարմարի։ Այս ցորենին գլխաւոր հրապարակն է Ֆրանսա, բայց վերջերս Անգլիոյ մէջ ալ յարգ գտած է։ Փարին կը զրկուի թուրքիա և Եգիպտոս, բլրային գարին կը գործածուի գարեջուր շինելու և Անգլիոյ մէջ բաւական կը ծախուի։ Եղջիւրի բերքին կէսէն աւելին կը զրկուի Անգլիա և բաւական հարստութիւն կը բերէ։ Մեծ քանակութեամբ կ'արտադրուի նաև համբաւաւոր Կիպրոսի զինին, բայց պատրաստութեան անկատար եղանակին համար Եւրոպայի մէջ յարգ չունի։ Պանիրը համեզ է և մեծաքանակ կը սպառի թուրքիոյ և Եգիպտոսի մէջ։ Մետաքսի խոզակին մեծ մասը կը զրկուի Ֆրանսա, ասոր տեսակը առաջին կարգի է։ Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի և մեծ զարգացման ընդունակ գործ է անասուններու արտածութիւնը։ Եգիպտոսի համար կով, խոզ, ոչխար, ջորի, էջ և ուղտ կ'ուզուի այս տեղէն։ Թուրքիոյ համար ալ ջորի, էջ և ուղտ։ Ներածութիւններն ալ արտածութեանց համեմատական են և կարեւոր գումար չեն ներկայացներ։ Ամենէն աւելի արժէք ունեցող օտար ապրանքներն են բամբակեղէնը և բրդեղէնը։

Հայոց Կիպրոս հաստատուելու ամենահին թուականը մեզ ծանօթ չէ։ Բիւզանդեան կայսրերը զինուորներ կը զրկէին Կիպրոս։ Ալեքսիս զօրավար, հսկայ հայ մը, Վասիլ Արշակունի կայսեր օրով (868) Կիպրոսը ետ առաւ Աբաբնեբէն և 7 տարի թշնամեաց սարսափ եղաւ։ Մէկ դար չանցած Վասիլ Հայկազն զօրավարը աւելի բախտաւոր գտնուեցաւ և կղզիէն վերջնականապէս վանեց Աբաբնեբը (958)։ Անշուշտ վաճառական և արհեստաւոր Հա-

յեր ալ հաստատուած էին հոս, բայց բազմանդամ հայ հասարակութեան մը գոյութիւնը հաստատող առաջին ծանօթ վկայութիւնը, ԺԲ դարու երկրորդ կիսուն կը վերաբերի։ Այսպէս, Հռոմէլլայի ժողովին կողմէ (1179) Մանուէլ կայսեր ուղղուած գրութեան ներքեւ կ'ստորագրէ նաև «Թագէոս եպիսկոպոս Կիպրոսի»։ Յետոյ, 1191ին, երբ Անգլիոյ Ռիչարտ Ա թագաւորը կը յարձակէր Կիպրոսի վրայ՝ իշխանը Խառակ Կոմնենոս կը հրամայէ քաւել «Լիմասոլի Հայոց և Յունաց տուններուն դռները, անոնցմով պատնէշ կանգնելու համար, ինչպէս կ'աւանդէ ժամանակագիր մը։ Ուրիշ անգլիացի ժամանակագիր մ'ալ հայ տարրի կատարած դերը աւելի ուշագրաւ կ'ընէ, երբ Ռիչարտ կղզիին ներսերը կը հալածէ Խառակը և Լիմասոլ կը վերադառնայ՝ կը տեսնէ որ Յոյները և Հայերը փախեր էին և քաղաքը դատարկացեր էր։ Դարձեալ, երբ Խառակ ձերբակալուելէ յետոյ կը փախչի և անգլիական նաւերը կղզիի զանազան կողմերէն ներս կ'արշաւեն՝ «քաղաքներու, զղեակներու և մթերքներու պահանջութեան նշանակուած Յոյները և Հայերը կը քաշուին դէպ ի լեռները։ Ի վերջոյ, երբ Ռիչարտ կղզիէն հեռացած էր, Յոյները և Հայերը որոնք դեռ հաշտուած չէին՝ Խառակի ազգականներէն կրօնաւոր մը կ'ընտրեն իբրեւ կայսր Կիպրոսի, որ սակայն կը բռնուի անգլիացի դատաւորին ձեռքով և կը կախուի։ Աւելի հետաքրքրականն այն է որ մինչ Կիպրոսի Հայերը զէն ի ձեռին կը պաշտպանեն իրենց նոր հայրենիքը՝ Կիլիկիայէն Ռիչարտին զինակցելու եկած էր Ռուրիկոսնան նորամիտ քաղաքագէտը «Լեոն, Ռուբէն լեռնականի եղբայրը»։ Ուրիշ պատմիչներ կը վկայեն, թէ Լեոն մաս կ'ընէ տանայ Ռիչարտի պատերազմական աւարէն, և ասոր Բերենկարիայի հետ ամուսնութեանը կնքահայր կը լինի։

Երբ կղզւոյն մէջ Լուսինեանները հաստատուեցան՝ Լեոն անոնց հետ ալ մշակեց սերտ յարաբերութիւն, և իբր 20 տարի վերջ, իր առաջին կինը արձակած

լինելով՝ Ամորի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնացաւ: Այս առթիւ կատարած ուղեւորութենէ մը Կիլիկիա վերադառնալու միջոցին էր որ թշնամի ծովահէններ դարան լարեցին իր դէմ, զոր լսելով Լեւոն նորէն Կիպրոս դարձաւ և ըստ Կիր. Գանձակեցոյն «առ իւր նաւս պատերազմականս, և ևկեալ ի դարան որ գործեալ էր նմա նաւուց բազմաց՝... ծանեաւ թէ յորում նաւու իցէ գլխաւորն, եհատ զնա արագաթե նաւով և ջրասույզ արար զամենեանս, և մնացեալ նաւըն փախեան»։ Կ'երեւի թէ Լուսինեաններու առաջին օրերուն մէջ Կիպրոսի Հայոց վիճակը նախանձելի չէր, միայն Ֆրանկներն էին տիրող, և Յոյներն ու Հայերը անոնց կը հնազանդէին իբրեւ մշակ հողագործ, բայց շատ չանցած՝ Կիլիկիոյ հայ արքունեաց հետ Կիպրոսի խնամիական և քաղաքական առնչութիւնները սերտացան, և Հայոց վիճակը բարձրացաւ։ Եկաւ ժամանակ մը որ ասոնք տեղական ժողովրդին ամենէն աւելի յարգուած և նպաստաւորուած մասը եղան, ինչ որ արդար փոխարինութիւնն էր այն դաշնակցութեան զոր կազմեր էին Ֆրանկաց հետ, անդրծովեայ պատերազմաց սկզբէն ի վեր, և զոր կնքեր էին իրենց արխնով։ ԺԳ և ԺԳ դարերու մէջ կղզոյս Հայերը կը տեսնենք ամեն ասպարէզներու վրայ։ Իրը վաճառական հաստատուած էին Գաֆոս, Լիմասոլ, Նիկոսիա և Ֆամակոսթա, երկրագործութեամբ կը պարապէին Մեսորէի դաշտին և Քիրենեան լեռնաշղթայի կողերուն վրայ, և ևկեղեցիներ ու երկու եպիսկոպոսական աթոռներ ունեցած էին։ — Կիլիկիոյ և Կիպրոսի արքայական տոհմերը յաճախ իրարու կապուած էին Լուսինեան և Հեթման իշխանութիւններով, վերջիններու կարգին մէջ է Զապլուն, Լեւոն Գի դուստրը, որ ամուսնացած էր Հենրի Բ թագաւորին եղբոր Ամորիի հետ։ Ամորի կը կալանաւորէ իր եղբայրը և կ'աքսորէ ի Կիլիկիա և ինքը կը գահակալէ։ Մեր Օշին թագաւորը ու Ալինախ սպարապետ կը պաշտպանեն իրենց քեռայրի անիրաւ դատը, բայց երբ նա դաւով կ'սպաննուի՝ կ'ստի-

պուին Կիպրոսի վերադարձնելու զՀենրի որպէս զի Զապլուն ու որդիքը անվտանգ մնկնին դէպ ի Սիս։ Զապլունի որդիքն էին Զեհան և Գուխտոն, որոնց առաջնոյն թագապահութենէն յետոյ Հայոց թագաւոր ընտրուեցաւ երկրորդը։ Ասոնք չափազանց օտարաւէր թուեցան ազգին, և սպաննուեցան ի Սիս (1344), և այս դէպքերուն յաջորդող շփոթութեանց միջոցին Կիպրոսի թագաւորները քիչ շատ միջամտեցին Կիլիկիոյ գործերուն։ Բայց Կիպրոսի թագաւորութիւնն ալ ժամանակի մէջ էր այն պահուն։ Գարամանի իշխանը Պէտրէտտին, Հայոց ահեղ թշնամին, դաշնակցած էր Եգիպտոսի հետ։ Հիւրընկալ ասպետներու եռանդը մարած էր և Տաճարականները թուլցած էին։ Պետրոս Ա օգնութիւն խնդրելու համար դիմեց Արեւմուտը, բայց ժամանակն աննրպաստ էր իրեն։ Վենետիկցիք և ճննովացիք շահախնդրութեան տենչով կը գործէին, Անգլիա՝ Ֆրանսայի դէմ կը պատերազմէր, Քասթիլիա Արաղոնի դէմ թշնամացած էր, իսկ Գերմանիա բոլորովին անտարբեր կը մնար։ Զկար մէկը որ օգնութիւն հասցնէր Կիպրոսի և Կիլիկիոյ քրիստոնէից։ Պետրոս Ա թէ և անյաջող դարձաւ Եւրոպայէն՝ բայց իր քաջութեան ապացոյցները տուաւ միշտ։ Ալեքսանդրիան նուաճեց, Կոստիոսի պաշարեալ Հայերուն օգնեց, Տրիպոլսոյ և Թորթոսի այլազգիները վանեց և հայկական մեծ նաւահանգիստ Այասը անգամ մը ևս թիւրքմէն հրոսակներու ձեռքէն ազատեց (1367)։

Յաջորդ տարին է որ Պետրոս Ա կը տիրէ Կիլիկիոյ մէկ մասին, լաւ ևս՝ վերին իշխանութիւն մը կ'ստանձնէ, բանի որ մի ևս նոյն ատեն կը տեսնենք Կիլիկիոյ մէջ՝ Կոստանդին թագաւորը։ Շատ չանցած Պետրոս Ա դաւաճանութեան զոհ կը լինի Կիպրոսի մէջ (1369), և իր յաջորդը Պետրոս Բ Եգիպտոսի հետ դաշնակցելով բոլորովին կը լքանէ Կիլիկիան։ — Կ'անցնի 3-4 տարի և Սիսէն Կիպրոս կու գան յատուկ պատգամաւորներ, Պարոն Լեւոն Համուսցի և այլք, ի գահ հրաւիրելու զԼեւոն Լուսինեան, որ սպա-

նուած Գուխտոն թագաւորին եղբորորդին լինելով՝ միակ օրինաւոր ժառանգորդն էր գահուն։ Միեւնոյն ատեն ճենովացիք կը յարձակին Կիպրոսի վրայ, իրեն ի վրէժ-խնդրութիւն Պետրոս Ա՛ սպանման, կը բանտարկեն անոր յաջորդը և շատ մը ազնուականներ։ Ասոնց հետ կ'արգիլուի նաև Լեոն Լուսինեան, որ Հայոց առաջարկն ընդունելով՝ կը պատրաստուէր մեկ-նելու Ֆրամակոսթայէն, յետոյ հագլիւ թէ կը յաջողի, իր կնոջ զարդեղէններէն և կալուածները փրկանք տալով, համոզելու ճենովացիները ու Կիպրոսէն մեկնելու (1374)։

Այդ թուականէն կէս դար առաջ, Այսասի առաջին անկումէն սկսեալ, Կիլիկիոյ Հայերն արդէն սկսած էին Կիպրոս դիմելու։ Իսկ այժմ, երբ Լեոնի իննամսեայ իշխանութիւնն Կիլիկիոյ անկախութեան հետ մէկտեղ վերջ գտաւ՝ մեծախումբ զաղթականութեան հոսանք մը սկսաւ հետը-հետէ թափիլ ի Կիպրոս։ Սիսուանի մէջ կը կարդանք ժամանակագրի մը վկայու-թիւնը, որ եթէ ուրիշ դէպքերու հետ շփոթուած չէ՝ կը ցուցնէ թէ Լեոնէ վերջ ալ մի ոմն Կոստանդին թագաւորեց 48 տա-րի և յետոյ «ի Կիպրոս անցաւ (1423ին) և ընդ նոսին բազում իշխանք տոհմակա-նօրն հանդերձ, զի եկն ի վերայ նոցա Սուլթանն Եգիպտոսի Մազաֆէրն, և ոչ կարացին զդէմ ունել, վասն որոյ 30000 տուն անցան յայնկոյս ծովուն»։ — Լեո-նի մահէն վերջ Կիպրոսի թագաւորները, իրեն ազգական և ժառանգորդ՝ սկսան գործածել «Հայոց թագաւոր» տիտղոսը, և Տարսոնի Մատթէոս արքեպիսկոպոսին ձեռամբը «Հայոց թագաւոր» օծուեցաւ Յակոբ Ա յաջորդը, Յանոս կամ Յովհաննէս Ա (1399)։ Կիպրոսի թագուհիներն ալ կը գործածէին բազումի Հայաստանի տիտղոսը։ Շարքթ Լուսինեան թագուհին, իր ժառանգական իրաւունքները կը կտակէ Սալոյիայի դուքս Կարոլոսին, այդ հի-ման վրայ է, որ Սալոյիայի տան վեհա-պետները իրենք զիրենք կ'անուանեն թա-գաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի և Հայաստա-նի Հայոց թագաւորութեան օրով Կիպ-

րոսի մէջ կային հայազգի դիւանագիտա-կան պաշտօնակալներ, իրեն միջնորդ յա-րարեութեանց։ Ստոյ անկումէն վերջ, Կիպրոսի թագաւորները հայկական արքու-նեաց յատուկ տիտղոսները հաստատեցին կղզւոյն մէջ, ի նշան իրենց ժառանգական իրաւանց։ Կիպրոսի թագաւորաց ծառայու-թեան մէջ եղած են նաև Հայեր, յիշենք դէպքեր։ Պետրոս Բէ օրով երբ ճենովա-ցիք կը յարձակին ծովեզերք՝ «Գունդա-տապլ Յակոբ Լուսինեան միւս զօրքերն առաջնորդեց դէպի Նիկոսիա, և ընտրե-լով ամենաքաջերէն 300 հոգի՝ զանոնք շարեց (Լարնաբայի) ծովեզերքին վրայ, Այս վերջիններու հետ եկան միացան շատ մը տեղացի հետեւակներ, Հայեր և ուրիշ հետեւակ զինուորներ։ Ասիկա տեսնելով ճենովացիք չը համարձակեցան ցամաք ելլելու և դարձան ի Լիմասոլ»։ Եգիպտաց-ւոց դէմ մղուած պատերազմի մը մէջ կ'իյ-նայ Լեոն եպիսկոպոսի եղբայր Կոստան-դին երէց (1425)։ Նոյն թուականին՝ ի Կիպրոս կ'ապրէր Սիր թորոս Կոստանց ձիւոր։ Հայոց Մարաշախտի մը ստորա-գրութիւնը կը կարդացուի վաւերական թղ-թի մը ներքև (1466)։ Երբ Յակոբ Բ զին-ուորները եկան Նիկոսիոյ վրայ՝ առաջին յարձակումը մղեցին «Հայոց դռներուն» դէմ, զորս կը պահպանէին Հայերը, և որք թշնամւոյն բազմութեան առջև տեղի տա-լու ստիպուեցան (1457)։ Տասը տարի վերջը (1467) երաշտութեան առթիւ, Յայսմաւուրքի մը յիշատակութեան համե-մատ, «ի Կիպրոս կղզւոյ ի մայրաքաղաքն Լեւրուսայ» Հայերը մեծ կրօնական թա-փոր մը կ'ընեն և սքանչելեօք անձրեւ կը տեղայ։ Լուսինեան թագաւորութեան վեր-ջը՝ Վենետիկեան հանրապետութիւնը որ 1489ին իրապէս կղզւոյս տիրացաւ, հո-գածութիւն կը ցուցնէ Հայոց։ Երեւակոյ-տին կողմէ հրահանգ կը տրուի առաջին կուսակալին, Օգոստինոս Պարպարիկոյին, որ «Հայոց ալ սահմանեալ թոշակները տայ իւրաքանչիւրի արդեանց համեմատ, բայց երբ անոնք հեռանան կամ մեռնին՝ անոնց տեղ ուրիշ անձ չի դնէ առանց Երեւակոյտին հարցնելու»։

ԺԶ դարու սկիզբը (1503) կը յիշուի Մուրատ Անկիւրացի, որ Դավրէժէն Կիպրոս կու գայ և կը պատմէ հայասէր Շահ Իսմայիլի՝ ընդդէմ Ուզուն Հասանի թոռան մղած պատերազմները, որոնց արդիւնքին շատ կարեւորութիւն կու տային վենետկեցիք։ 1515ին ալ Կիպրոսի Հայոց Դաւիթ եպիսկոպոսը կը տեղեկագրէ ի վենետիկ Շահ Իսմայիլի և Սուլթան Սելի-

Յակոբայ, որպէս զի Քառասնից դատարանին մէջ բողոքէ Կիպրոսի մարսառուաց դէմ, զիրենք նեղելուն համար։

Օսմանցիները Կիպրոսի մէջ Հայոց նպաստաւոր տրամադրութիւն ցոյց տըւած կ'երեւին։ Ինչպէս Լուսինեաններու և վենետկեցիներու՝ այսպէս ալ Օսմանցիներու ժամանակ մայրաքաղաքին պահպանութեան կը մասնակցէին Հայերը, և

Կատարինէ, Գորմարոյ։

մի պատերազմները։ Կիպրոսի Հայոց առևտրական յարաբերութիւնք երկար կը շարունակուին, Օսմանեան յաղթութենէն վերջն ալ, մինչև իսկ Հայերը վենետկեան հանրապետութեան պաշտպանեալներ կը նկատուէին Պարսիկ, Թաթար և այլ առեւելեան տէրութեանց ներքև ալ։ Շատ վերջերք, 1665ին, երեսունի չափ Հայեր՝ փոխանորդ կը կարգեն զՍօտախան որդի

մինչև կէս դար առաջ հայ պահապաններու յանձնուած էր «Պաֆի դրան» կէսը, որմէ կը մնայ ցարդ Էյրմէնի Գափուսու բացատրութիւնը։ Կար նաև Էյրմէնի Թօփու անունով ծանօթ թնդանօթ մը, որ 1878ին Կ. Պոլիս փոխադրուած է։ Ներկայ հայ գաղութի գլխաւոր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, որ մայրաքաղաքի նուաճման պահուն ազի շտեմարան եղած էր՝

մին նոյն տարին (1570) Հայոց կը յանձնուի յատուկ հրովարտակով:

Այս եկեղեցին՝ մասն է, Կուսանոցի մը, զոր Երուսաղէմի Աստուածածին անունով հիմնեց Պալտուն տը Պուլլոն, ի վերջոյ կոչուեցաւ վանք Տիւրուի Աստուածածին: Հենրի Բ տեսնելով որ շէնքը քայքայման և վտանգի մէջ էր, զայն ի հիմանց նորոգելու ձեռնարկեց և մինչև 18000 բիզանդ ծախսած էր արդէն, երբ եղբօրը՝

ալ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին իրենցը կը համարին, և թէև Հայոց սեփականութիւն կը մնայ, բայց Յունաց կողմէ պահանջուած դեռ չի դադրիր Օսմանցոց մուսուլման գրեթէ մէկ դար ևս. և Հայոց կողմէ տարուէ տարի Յունաց արքեպիսկոպոսին սուրճ, շաքար, բրինձ, ևն. ընծայ դրկելու սովորութիւն մը կը շարունակուի երկար ժամանակ: Ս. Աստուածածնի խրանին կողմէ պատով անջատուած իւրա-

Կիպրոս. — Ֆամակուսթայի աւերակաց մէջ՝ գտնուած Ս. Աստուածածին անուամբ Հայոց եկեղեցւոյ աւերակն:

Ամորիի ձեռքով զահագուրկ եղաւ (1310): Այս կուսանոցին մայրապետն էր 1308ին՝ Գոյր Ֆիմի, խոր ծերութեան հասած հայ իշխանուհի մը, Հեթում Ա զուտորը, Սիդոնի տէր Յուլիանի այրին: Իրմէ վերջ մայրապետ կը լինի իր քոյրը Մարիամ, Գուհտոն իպլինեանի աբին, առաքինութեամբն ալ մեծահամբաւ տիկին մը: Բնտոյ Կարդուսեան կրօնաւորուհիներ հաստատուած են այս վանքին մէջ: Յոյներն

տուն մը կայ, որ Ս. Սարգիս կը կոչուի, երբեմն հոն դրուած պատկերին անունով: Եկեղեցւոյն արեւմտեան մասն ալ այժմ կանանց յատկացուած է և Ս. Գէորգ անունով ծանօթ է, մանաւանդ Յոյներու, որոնք դեռ կ'այցելեն հոն կախուած Ս. Գէորգի պատկերին: Կարելի չէ եղած ցարդ ճշդել Հայոց նախկին եկեղեցւոյն տեղը, թէև տեղացիք ոմանք կ'աւանդեն Ս. Գէորգ անուն եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը ազգային

գերեզմանատան մօտերը, Նոյնպէս Պօղոս — Պետրոս անունով մատրան մը՝ միևնոյն կողմերը:— Նիկոսիայէն դուրս հայկական հնազոյն շէնքը կը համարուի Պամակոսթայի աւերակաց մէջ գտնուած Ս. Աստուածածին անուն Հայոց եկեղեցւոյն աւերակը, որուն պատկերն աստ կը ներկայացնենք: Չունի հին արձանագրութիւններ բաց ի հայերէն քանի մը տառերէ, որոնք կը նշմարուին պատերուն վրայի եղծուած պատկերներուն վերեւ: Կը կարդացուին քարերու վրայ վերջին այցելուներու անուններ, ամենահինը 200 տարուան: 1317ին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանը կը յայտնէ, թէ եկեղեցւոյս մօտ կար նաև վանք և կը կոչուէր Կանյոտր: Ձեռագիրներու մէջ յիշուած կան նաև Ս. Խաչ և Ս. Հրէշտակապետ անուն եկեղեցիներ:

Կիպրոսի մէջ ներկայիս չկայ հայ մը, որ սերած լինի հին գաղթականութենէն: Վերջին մարդահամարի տեսն (1901) Հայերը 562 հոգի էին, մեծ մասն Նիկոսիա հաստատուած. մնացածը՝ Լարնաքա, Ս. Մակարի վանքը, Պամակոսթա, Լիմասոլ և Բաֆոս: Այն ընտանիքներն ալ որ բուն տեղացի կը համարուին՝ 150 տարիէ աւելի հնութիւն չունին և կ'աւանդեն իրենց պապերուն կամ տատերուն գաղթելը Կիլիկիոյ քաղաքներէն, Իզմիրէն և ուրիշ տեղերէ: Գաղթականութեան վերջին հոսանքն ալ 5-600 հոգի բերած էր Կ. Պոլսէն, Այնթապէն, Քիլիսէն, Տիարպէրէրէն, ևն., բայց ասոնք մեծ մասամբ անյաջող մնացին ապրուստ հարելու և մեկնեցան կղզիէն, ոմանք հայրենիք վերադառնալով և այլք Եգիպտոս կամ Ամերիկա փոխադրուելով, այնպէս որ իբր 100 հոգի կը մնայ յիշեալ նորեկներէն: Կիպրոսի մէջ մեծ հայկական գաղութ մը հաստատուելու գաղափարով, յատուկ ընկերութիւն մը կազմուեցաւ Անգլիացիներէ: Ընկերութիւնը կղզիին զանազան կողմերէն գնեց չորս ագարակ, և Նիկոսիոյ մէջ հաստատուեցան շերամարուծական վարժարան մը և մետաքսի մանարան մը: Ասոնց մէջ զլիսաւորաբար Հայեր կ'ընդունուէին իբրեւ տնօ-

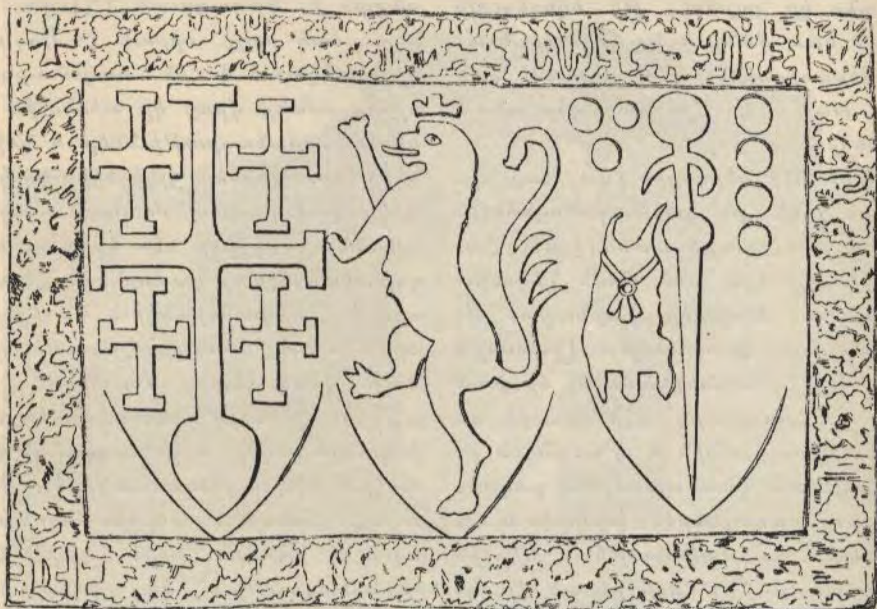
րէն, հսկող, ուսանող, մշակ, ևն.: Սակայն Ընկերութիւնը սպասածին չափ արդիւնք չտեսաւ և ձեռնարկներն անկատար մնացին: Նոյնպէս չջարունակուեցաւ Լարնաքայի Պատասպարան — Որբանոցը, հիմնուած անգլիացի տիկիններէ, որոնք Կիլիկիոյ սահմաններէն 200ի մօտ կիներ և որբեր բերին, զանոնք արհեստներու ու ծառայութիւններու վարժեցնելու համար:

Մայրաքաղաքին մէջ հայկական հին շինուածքներէն յիշատակ մը չկայ: Ս. Աստուածածին որ կղզւոյն միակ հայ եկեղեցին է, բաց ի գերեզմանատան և Ս. Մակարի մատուռներէն, օտարներէ ձեռք անցած է, կառուցուած 1310ին, թէև ոչ ընդարձակ բայց սիրուն է: Սալայատա կը ծածկուած է հին տապանաքարերով, որոնց ոմանց վրայ կը տեսնուին Քրանսերէն արձանագրութիւններ և ննջեցեալներու պատկերներ: Եկեղեցին կը կազմուի երեք կամարակապ մասերէ, որոց արեւելեանն ու միջինը դեռ կը պահեն իրենց գոթական աղուոր կամարները: Հիւսիսային որմին կից կամարանկիւն գաւթը, ուր է այժմ արանց մուտքը՝ շինուած կը կարծուի վենետիկեցոց ժամանակ (1489-1571): Հնազոյն պատուհաններ ալ կան խորանին կողմը, և կը բաղկանան կամարանկիւն երկու լուսամուտներէ: Տանիքին և այլ մասերուն վերջին նորոգութիւնն եղած է 1884ին: Իբրեւ հայերէն հնազոյն արձանագրութիւն՝ կայ փոքր խաչքար մը 1753 թուականաւ եկեղեցւոյ արանց յատկացուած դրան ձախ կողմը, պատին մէջ վերջէն գետեղուած: Եկեղեցին կախուած պատկերներուն ամենահինը կը կրէ ՌՄԷ (1758) թուականը: Մկրտութեան աւագանը շինուած է 1788ին: Ասոնցմէ աւելի հին է ծննդայ մը, (Երուսաղէմի) Ս. Յարութեան տաճարին նուիրուած (ՌՃԻԱ=1672): Զանգակատունը հաստատուած է 1860ին Կ. Պոլսեցի Նէվրուզեան Յարեթիկ աղաի շնորհիւ: Եկեղեցւոյ բակին մէջ կայ պարտէզ մը և ջրի աւազան մը, կան նաև քանի մը սենեակներ, որոնց երկուքը դպրոցի կը ծառայեն: Երկու սեռէ աշակերտներու թիւը կը հաս-

նի 50ի, և ասոնց համար կառավարութիւնը կը նպաստէ տարին 24 ոսկի: Կիպրոսի Հայոց կրթութեան համար վերջին կէս դարու միջոցին հետզհետէ ծառայող աշխատաւորներուն մէջ նշանակելի են թաղէոս վարդապետ, Գրիգոր Գլըճեան, Մկրտիչ Շահինեան, Համբարձում Գէորգեան և Յարութիւն Ասատուրեան: Ասոնց շնորհիւ է որ Կիպրոսի թրքախօս տեղացիներուն մէջ քիչ շատ մօտ գտած են մայրենի լեզուն և ազգային գիտակցութիւնը: Նիկոսիոյ մէջ 1897ին սկիզբնե-

անհատներու բնակութեան, միւսները վարձու կը տրուին:

Նիկոսիոյ ազգային գերեզմանատունը կը գտնուի Հայոց թաղին հինգ վայրկեան մօտ, Կանոնաւոր շրջապատի մը մէջ առնուած և ծառերով հովանաւորուած: Ունի մատուռ մը 1892ին շինուած: Այս գերեզմանատունն երբեմն եղած է Գոմենիկեանց վանք և Լուսինեան թագաւորաց դամբարան: Չմօտնանք այս տեղ յիշելու, թէ քաղաքիս Լատինաց եկեղեցւոյն մէջ կայ տապանաքար մը (թ. 173), մէջտեղը

173. Կիպրոսի մէջ հայկական տապանաքար:

րը հաստատուեցաւ Ազգային Կրթարան — Որբանոց մը, զվաւորապէս թուրքիոյ որր և աղքատ աշակերտներու համար և կը պահպանուէր զանազան երկիրներու ազգայնոց օգնութեամբ: Այս որբանոցը քանի մը տարի միայն գոյութիւն ունեցաւ: Եկեղեցւոյ բակին հետ զոնով մը կը հագորդակցի Առաջնորդարանի մասը. իսկ եկեղեցւոյ դէմն է Հոգևտուն կոչուած շէնքը, որուն սենեակներէն մէկ քանին յատկացած են չքաւոր ընտանիքներու կամ

զինանշան և չորս կողմը հայերէն արձանագրութիւն փորագրուած, տառերը մեծ մասամբ եղծուած. այս քարը հիւսուած էր եկեղեցւոյ խորանին արտաքին որմին մէջ, որ 1901ին քանդուեցաւ վերաշինութեան առթիւ:

Կիպրոսի ազգային գործերն ու կալուածները կը կառավարուին չորս հոգիէ բաղկացած թաղական խորհրդի ձեռքով, Առաջնորդի նախագահութեան ներքեւ: Ս. Մակարի վանուց, և երեք ամբողջական

ու երկու մասնական ջաղացքներու, նոյնպէս Նիկոսիա և Լարնաքա գտնուած հինգ տուններու և երկու խանութներու հասոյթն այժմ կը հասնի 300 անգլ. ոսկիի, որմէ կը հոգացուի Առաջնորդին, քահանային և ուսուցչաց թոշակները: — Կիպրոսի հայ հասարակութիւնն, իր սահմանափակ թրւոյն չը նայելով՝ Օսմանցոց վարչութեան ներքեւ ազդեցիկ դիրք մը գրաւած էր: ԺԲ դարուն վերջերը և ԺԺին մէջ նշանաւոր եղած են Աւար օղլու, Յովակիմեան Յարութիւն և Սարգիս, Պօղոս Երամեան Իզմիրցի, Սիմէոն Խրիմցի, Յարութիւն Երամեան և Հայրապետ Մելիքեան: Այժմ հայ պաշտօնէից թիւն է 17, կան նաև 4 նախկին պաշտօնեաներ, որոնք հանգրստեան թոշակ կ'ստանան: Բացի կառավարական պաշտօններէ, կղզիարնակ Հայերը կը պարապին զանազան արհեստներով, երկրագործութեամբ, առեւտրով և ծառայութիւններով: Ժամագործութիւնը գրեթէ հայերուն մենաշնորհն է: Թիթեղագործութեան և ներկարարութեան գլխաւոր վարպետները Հայեր են: Պղնձագործութիւն, ձուլիչութիւն և եղմանքութիւն Հայերէ աւանդուեցան Յոներու: Քիւրենիոյ մէջ Տիար Բարունակ Բարունակեան ունի շուքեշարժ աղօրիք և օճառի ու ձէթի գործարան: Ընդհանուր առմամբ Կիպրոսի Հայոց անտեսական վիճակը թէ և ոչ փայլուն՝ սակայն հանգիստ և դիւրատար է:

Ս. Մակարի Վանը. — Կիպրոսի մէջ հնութեան դրոշմը կրող գլխաւոր հաստատութիւնն է մենաստանս, որ Նիկոսիայէն 5-6 ժամ հեռու կը գտնուի դէպի արեւելեան հիւսիս, Քիւրենիա-Քարբաս լեռնաշղթային վրայ: Թէև ծովէն 1700 տարբարձր է՝ բայց լեռնակներու մէջ խորանիստ դիրք մը կ'առնէ, հիւսիսային կողմը լայնարձակ կը տարածուի մինչև ծով երկու ժամու ճանապարհ, որմէ անդին Կիլիկիոյ ցամաքն ու Տօրոսի բարձունքն ալ կը նշմարուին: Ահա այս տեսարանին վրայ կ'իշխէ վանքին դարպասը, վերնաշարի բնագործակ սենեակ մը: Միևնոյն յարկին վրայ կան վեց փոքր սենեակներ,

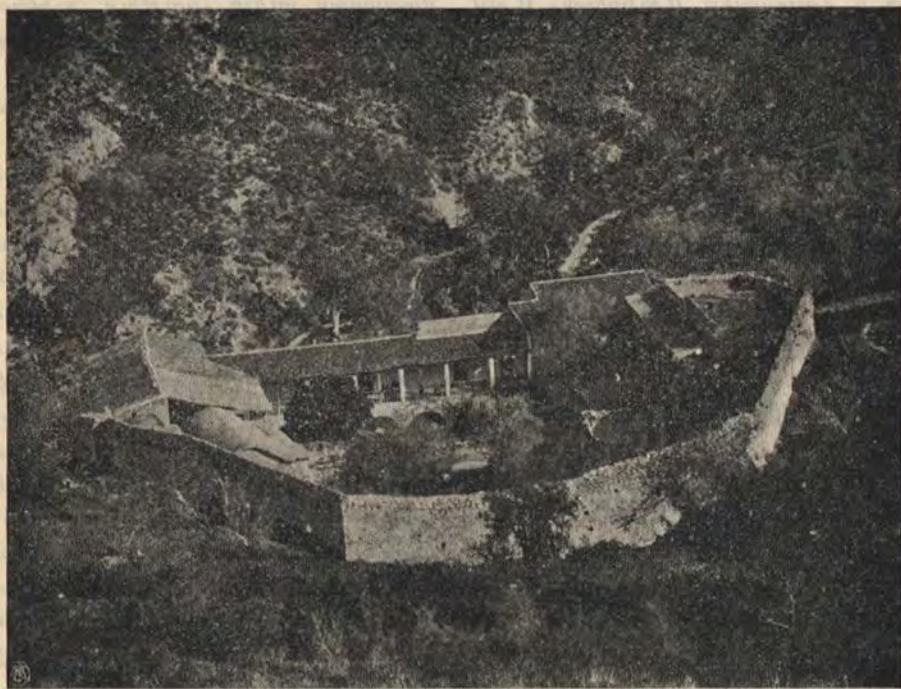
իրրև հիւրանոց և շտեմարան, և մէկ խոհանոց, նոյնպէս հարաւային կողմը վեց սենեակ, վանքարնակ երկու բնտանիքներու համար: Ասոնց մին կը ծառայէ իւրև դպրոց, ուր կ'ուսանին տասը երկսեռ աշակերտներ, վանքին մէջը և աւելի հեռուն բնակող վարձակալ բնտանիքներէ: Բակին արեւմտեան կողմը կը գտնուի փուռը, ձէթի հնձանը, մեղուանոցը և բաղնիքի աւերակ մը: Բակին մէջ կ'աճին քանի մը ծառեր, թրնջենի, ձիթենի, նշենի, ևն.: Ութ տարիէ ի վեր բացուած է ջրհոր մը, որմէ պաղ ջուր կը քաշուի: Համեմատաբար աւելի հնութիւն ունենալ կը թուին վանքին պարիսպը, հին ճգնաւորաց խցիկները և վարձակալներու բնակած կամարակապ սենեակները: Իսկ մասուռը որ փոքրիկ, ցած և խոնաւ շէնք մ'է դարպասի և հիւրասենեակներու հետ վերաշինուած է 1811-1818 թուականներուն, Խրիմցի Սիմէոն աղայի ձեռքը, ինչպէս յայտնի է արձանագրութիւններէն: Աւելի առաջներն ալ կատարուած են նորոգութիւններ: Վանքը չունի մեծարժէք յիշատակարան մը, հնագոյն դարերէ մնացած: Մատուռին պատերը զարդարող անարուեստ պատկերներու երկու հնագոյնները, Ս. Աստուածածնի և Ս. Գեորգի, կը կրեն ՌՄԲ(=1753) թուականը: Պատկերներէն աւելի հնութիւն ունեցող առարկան է պղնձէ ծնծղայ մը՝ որ յիշատակ է, ըստ արձանագրութեան, պղնձագործ վարպետներէ Ս. Մակարայ վանաց ՌՁԳ(=1634) թուին: Կան նաև ուրիշ եկեղեցական իրեղէններ վերջին զարկոց վերաբեւեալ յիշատակարաններով:

Վանքին ձեռագիրները 65 կտոր՝ փոխադրած են Նիկոսիոյ եկեղեցին և ազգային դպրոցի մէջ կը պահուի: Այդ ձեռագրաց մէջ չկայ յիշատակարան մը որ լոյս տար, ինչպէս Կիպրոսի հնագոյն Հայերուն՝ նոյնպէս և Ս. Մակարի հաստատման թուականին և այլ պարագաներուն վրայ: Ս. Մակարի վանքը 1670էն մինչև 1740 աւելի ուշադրութեան արժանացած է, և այդ միջոցին է որ հետզհետէ գնուած են կամ նուիրուած վանքապատ-

կան հողերը: Նոյն ժամանակները նշանաւոր ուխտատեղի եղած է վանքս, մանաւանդ Երուսաղէմի ուխտաւորներ սովոր են եղեր այցելել նաեւ այս տեղ: Յիշատակուած կայ թօխատցի ուխտաւորներու այցելութիւնն 1701ին: Վանքին հողերուն վրայ դեռ կը մնան աւերակներն այն տներուն որոնք շինուած են ուխտաւոր կամ միաբան մշակներու անձնական աշխատութեամբ: — Ս. Մակարի վանքը, եթէ չունի հին յիշատակարաններ որ գոհացնէին

Վանքի հողին տարածութիւնը կը հաշուուի 10000 տեօնիւմ որ թէև մասամբ միայն հերկելի է, կրնայ աւելի ևս շահագործուիլ: Ներկայիս այս տարածութիւնը չորս զանազան բաժանմունքներով վարձու տրուած է իբր 150 անգլիական ոսկիի: Այս բաժանմունքներու անուններն են Ա. Վանքի յրահակ, Բ. Ատայիս, Գ. Այ-Խօրկի և Դ. Բրակա:

Ս. Մակարի հողերուն վրայ կ'աճին ընտիր ցորեն, գարի, վարսակ, շուշմայ,

174. Կիպրոս. — Ս. Մակարայ վանքն արեւմտեան կողմէն լուսամկտւորուած:

մեր հետաքրքրութիւնը՝ ունի բաւական հարստութիւն որ կրնայ բեղմնաւորիլ և ծառայել ազգին: Կազդուրիչ օդ, Միջերկրականի հովերով զովացած, պաղուկ ջուր՝ որ կը հոսի վանքէն վար աղբերակի մը շրթունքէն, ծառեր ու թուփեր որ կը պսակեն լեռնակներու և սարերու բարձունքը, և ընդարձակ հող որ կը հասնի մինչև ծով, ահա ինչ որ կը մնայ ազգին՝ բաւելիչատակ աշխատաւորներու շնորհիւ:

բամպակ, կգիտացորեն, ևն. : Բլրային և ձորային բուսականութիւնը զլիաւորապէս կը բաղկանայ՝ ձիթենիէ և եղջերենիէ: 1901ին 65000 քիլոկրամ եղջիւր քաղած էին, որ տեղւոյն վրայ կ'արժէր իբր 125 անգլ. ոսկի: Վանքի, Ատայի և Այ-Խօրկի աղբերակներէն ուռցուած պարտէզներուն մէջ քիչ քանակութեամբ կը հասնին զանազան պտուղներ և բանջարեղէններ, սալոր, նուռ, նուշ,

կաղին, տանձ, սերկեւիլ, ընկոյզ, բալ, թուզ, լեմոն, նարինջ, վարունգ, ձմերուկ, սեխ, սմբուկ, լոլիկ, պամիա, դդում. կան նաև թթենիներ: Վերջին տարիներու մէջ աւելի խնամք կը տարուի պտղատու ծառերու և մշակելի հողերու վրայ: Ս. Մաւ կարի բուսական հարստութեան մէջ ոչ նուազ կարեւոր են անտառային ծառերը, մայրի, կաղնի, եղեւին, բեւեկնի, մաթգենի, գղերենի, ալոճենի, նաև՝ հերձի և լտտենի՝ որոնք կրնան պիստակենիի պատուան տուիլ և կարեւոր հասոյթ արտադրել: — Քանի որ վանքը չունի Միաբանութիւն մը՝ վանահայրութեան պաշտօնը կամ տիտղոսը կը տրուի Կիպրոսի Առաջնորդին որ թագական խորհուրդի հետ կը կատարէ պէտք եղած հսկողութիւնը: Ս. Մաւկարի պատմութեան համար նշանաւոր դէպք մ'է անշուշտ Մեծին Միաբնակ Սերաստացիի այցելութիւնը 1695ին, սարկաւազ եղած ժամանակ. ուր տաժանելի ջերմէ բռնուեցաւ: Միաբնակի երկհարկէ ըսմակի հանդէսին առթիւ, 1901 սեպտ. 8ին Կրթարան — Որբանոցի աշակերտները քարակոյտ կոթող մը բարձրացուցին վանքի դրան հանդիպակաց բլուրին վրայ, որ այն օրէն ի վեր կը կոչուի Միաբնակայ յորտ: — Կիպրոսի վրայ առանձին գրքոյի մը հրատարակած է Բակուրան՝ Նիկոսիոյ ազգային Կրթարան — Որբանոցի տպարանին մէջ, յորմէ քաղցինք մեր տեղեկութեանց մեծագոյն մասը:

ԿԻՍԱԿ կամ ԳԻՍԱԿ. — Գիւղ խոտորջուրի, որ ունի 45 տուն, 400 բնակչով: Կը գտնուի Որջնագու ձորին վրայ և կը կարծուի, թէ անունն առած ըլլայ Գիսակ զօրապետին անունէն, որ Վարդանայ հետ մեծ քաջութիւններ ըրած է Որջնագու ձորերու մէջ: Երազոյն փառաւոր եկեղեցին կը կոչուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, մատուռներն են Ս. Միքայել և Ս. Պետրոս-Պօղոս՝ ճոպրկանց մազրային մէջ: Գիւղիս մէկ մասը կը կոչուի Լիպայիկ: Վերջին տարիներս գերեզմանոցին մէջ կը գտնեն շիրիմ մը, կափարիչին վրայ հայերէն գրուած իշխան Լիպայիկ, տեղացիք յարգը չիգիտնալով գործածած են որմի մը

համար: Գիւղին զուլիւր բլրի մը վրայ շատ հին բերդի մը մնացորդներ կան տակաւին. քարուկիր որմերն դեռ կանգուն են և հողի մէջ գտնուած կաւէ փողրանքներն ցոյց կու տան, թէ դիմացի անտառին աղբիւրը ասոր զուլիւն վազած ըլլաւ է:

ԿԻՍԱՊԱՍ կամ ԿՈՒՍԱՊԱՍ. — Գիւղ Արցախու Զրարերդ գաւառի, հիմնուած Գիւլեաթաղի հիւսիսային կողմը: Այգեւէտ է, օդն՝ պատուական, կլիման և ջուրը լաւ: Ունի Ս. Աստուածածին քարուկիր եկեղեցի մը:

ԿԻՍԿԻՄ. — Գիւղ Կարնոյ նահանգի. 10 տուն հայ կայ՝ Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիով. ունին վարժարան, հողագործ են:

ԿԻՍՏՈՒՄ. — Կիլիկիոյ հին բերդերէն մին:

ԿԻՎ կամ ԿԻԻ. — Գիւղ Բարերդի. 15 տուն հայ և 10 տուն մահմետական կայ: Հայք ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի ու վարժարան: Հողագործութեամբ կը պարապին:

ԿԻՐԱԹՈՎ. — Գիւղ Վայոց ձորի. այժմեան բնակիչը այլազգի են:

ԿԻՐԱԿԱՍԱՐ. — Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի մէջ աւերակ գիւղատեղի: Տեղեկութիւնը կը պակսին:

ԿԻՐԱԿՈՍԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Երզնկայի մէջ, քաղաքին արեւմտեան հարաւային կողմը, մէկ ու կէս ժամ հեռու, Էփրատ գետէն անդին, Քիւրտ անուն գիւղի մօտ, Առիւծ լեռան կողին վրայ անտառու ձորի մը եզերքը շինուած, որ կը կոչուի նաև Սուրբ Կիրակոսի և Սուրբ Յովհաննի վանք: Զորեքտասաներորդ դարէն սկսեալ մինչև անցեալ դարու սկիզբները ծաղկեալ վիճակ մ'ունէր, բայց այժմ կը կառավարուի միայն վանահայրով մը և մէկերկու ծառաներով: Ունի սեփական տասն արտավարի չափ հող և կէս ժամու տարածութեամբ անտառ մը:

«Ժողովածոյ» գրչագիր մատենան մը յիշատակարանն է հետեւեալը. «Յամի ՊժԳ(=1364) յամսանս յունիսի իէ եղեւ զրաւ գրչութեան աղաթական բա-

նիցն... ի գաւառս Եկեղեցաց, յանապատս որ կոչի Ս. Կիրակոս ընդ հովանեաւ սուրին տաճարի, և կենսակիր և աստուած ընկալ սուրբ Նշանիս, և այլ բազում նշխարաց որ աստ կան և են բարեխաւս...» 1446ին վանքիս միաբան կը յիշուին՝ Յովհաննէս վարդապետ առաջնորդ վանուցն, եղբորորդին Յովհաննէս, միւս Յովհաննէս, Երեմիա, Խաչատուր, Աստուածատուր, Աւետիք, Սարգիս, Մարկոս, վարդապետ ու արեղաներ և Մինաս սարկաւազ: Վանքիս ղիմացի լերան կողը կը տեսնուի քարայր մը, որ մատուռ կ'աւնուանուի, և աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ ճգնարան եղած է Ս. Կիրակոսի:

ԿԻՐԱԿՈՍԻ (Ս) ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Զարսանճագի Մաստան անուն գիւղին մօտ, բոլորովին աւերակ վիճակի մէջ:

ԿԻՐԱԿՈՍԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Վանայ և Սպարկեբերտի մէջ տեղը, Կեղիս անուն գիւղի մօտերը, և այս պատճառաւ կը կոչուի նաև Կեղսոյ Ս. Կիրակոս. ամայի, աւերակ և տխուր է ներկայ վիճակը:

ԿԻՐԱԿՈՍԻ (Ս.) ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Կեղիի մէջ, որ կ'ըսուի նաև Խօսեակոս Ս. Կիրակոս: Ի հնումն նշանաւոր էր, իսկ այժմեան վիճակն աննախանձելի: Ունի սեփական հարիւր արտաւարի չափ հող և բաւական ընդարձակ մարգագետին մը:

ԿԻՐԱԿՈՍԻԿ. — Հին գիւղ Սիւնեաց յըզուկ գաւառի և կալուած Տաթևու թեմին: Ներկայիս կը կոչուի Աղբեկ (Սպիտակ գիւղ). եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի:

ԿԻՐԱՆԱՅ կամ ԿԵՐԱՆՑ ՎԱՆՔ. — Կը գտնուի Արցախի Զաւէ (Ղազար) գաւառի մէջ, Առաքելոց վանքէն 7 վերստ դէպի արեւմուտք: Տաշուած մոխրագոյն քարով շինուած են դռներն և հիմէն բարձր երկու շար քարերով շրջապատն. իսկ մնացեալ բոլոր մասերը շինուած են թրծեալ աղիւտով: Կառուցուած է խաչածեւ, երկու սիւներու և երկու կիսասիւներու վրայ: Ունի երկու փողը և մի աւագ խորան, երկու խորհրդարան, երկու դռն, ութ նեղ և երկար լուսամուտ, բարձր և գեղեցիկ կաթուղիկէ մը: Բարձրը ներքուստ յունական ճաշակով նկարուած են սրբոց

պատկերներ, որոնց վրայի արձանագրուած թիւնները եղծուած են: Բնմի դասահայեաց ճակատը քարաշէն է, որոյ վրայ կան նրբագործ քանդակներ, գեղեցկաքանդակ են նաև դռներու սեմերը: Մենաստան ունի երկու գաւիթ. արեւմտեան դրան վրայ եղած գաւիթն շինուած է տաճարի լայնութեան չափով իսկ հարաւային դրան վրայ եղածն՝ ըստ երկայնութեան: Տաճարի հիւսիսային կողման կից մատուռ մը կայ, որի վարի մասը քարէ և վերի մասը աղիւտով շինուած է: Արեւմտեան գաւիթն քանի մը քալ դէպի արեւմուտք, երեք կամարներու վրայ շինուած ընդարձակ շէնք մը կայ, որ երկու դռ ունի արեւելքէ և արեւմուտքէ և կը կարծուի ըլլալ սեղանատուն կամ ուսումնարան: Մենաստանիս քառակուսի շրջապարիսպը քանդուած է. աւերակ են նաև սենեակները և խուցերը. կան նաև բազմաթիւ գերեզմաններ: Ժողովրդեան ըսելով, ոմն Մելիք, վանացս բոլոր արձանագրութիւնները քանդել տուեր է դիտմամբ, որ վանքապատ կան հողերը իւրացնէ և կամ որպէս զի շինողի անունը չյիշատակուի: — Արցախ, 379-80:

ԿԻՐԱՇԷՆ. — Հայաբնակ գիւղ Վասպուրականի Վան-Տոսպ գաւառակի թիմարայ մասին: Երկեղեցեայ է, ունի 30 տուն. մեծ մասը բրուտ են և կը շինեն հողէ այլ և այլ ամաններ. հողն արդէն գիւղի սահմանին մէջ է: Այլ ամանները շատ լաւ են թէ՛ ղիմացկունութեամբ և թէ՛ ջուրը պաղ պահելու յատկութեամբ. միայն թէ արհեստապէս գեղեցիկ և ոսկեզօծեալ չեն. Վասպուրականի ամէն կողմերը կը տարուին ի վաճառ:

ԿԻՐԱՍՈՒՆ, ԿԵՐԱՍՈՆ կամ ԿԵՐԱՍՈՍ. Գղ. Kérassunde. — Երկեղեցեայ գլխաւոր քաղաք համանուն գաւառին, Տրապիզոնի կուսակալութեան և առաջնորդութեան ներքեւ: Մեծաւ մասամբ շինուած է բլրոյ մը կողերուն վրայ. վերջին ժամանակներս աւելի ընդարձակուած, շէնքերը գեղեցկացած և արեւմտեան կողմի ծովեղերը զարդարուած է հաստատուն, գեղեցիկ և բարձր քարափով: 1883ին ու

նեցաւ խճուղի, ուղղակի հաղորդակցութեան միջոցն է Ճապոն Գարահիսարի հետ: Գաւառը նշանաւոր է վաճառականութեան գլխաւոր նիւթը կազմող կաղինի պատճառաւ, որու մշակութիւնը վերջին ժամանակներս աւելի ընդարձակուած է: Տարին մինչև 450 հազար կենդինար կաղին կ'արտադրէ և 200000 ոսկիի չափ արդիւնը կ'ունենայ: Եւրոպիոյ կարեւոր նաւահանգիստները մեծաքանակ կ'ընդունին այս բերքէն: Կիրասունի ժողովուրդը կաղինի բերքին համար բարեբաղդ կը համարի ինքզինքը, և չուգեր աւելին ընել և նախանձաւոր ըլլալ աւելի շահաւէտ գործոց և ձեռնարկութեանց: Կիրասուն նաւահանգիստ է Փ. Ասիոյ քանի մը նահանգաց, հոս կը հանդիպին զանազան ընկերութեանց շոգենաւեր:— Ի հնումն այս քաղաքիս մէջ հանգիստ առաւ Քսենեփոն իւր տասն հազար զօրաց հետ, Պարսից ձեռքէն փախչելէն և Հայաստանի գիւղացւոց լիակատար հիւրասիրութիւնն վայելելէն ետքը: Լուկուլլոս ասկէ Հոռոմ տարաւ առաջին կեռասներն. ծառին նախկին անունն՝ Հայեբէն կոչաւ, ապացոյց կը համարուի, որ քաղաքն ծառէն առած է անունը: Թուռնըֆորի ուղեւորութեան ժամանակ կեռասների անտառներով շրջապատեալ էր քաղաքս:

Պոնտոսի պետութեան գլխաւոր քաղաքներէն մին ըլլալով, տակաւին ունի շատ հին շէնքերու բեկորներ, որոնք կը տեսնուին 3-4 ժամու տարածութեան մէջ և կ'ապացուցանեն, թէ ժամանակաւ քաղաքս եղած է բազմամարդ կեդրոն մը: Արեւելեան հիւսիսային կողմը, ծովու մէջ կը նշամարուի փոքրիկ կղզեակ մը, որ կը կոչուի Միհրդատի որդւոյն անուամբ Փառնակայ, և որուն մէջ իբր հնութիւն աշտարակածեւ շէնքի մը չորս պատերը կը տեսնուին: Կ'երեւի, թէ քաղաքս իր նախկին մեծութենէն ինկնալով, բոլորովին զիւղ մը դարձեր է. վասն զի ասկէց 80 տարի առաջ հազիւ 500 տուն բնակիչ ունէր: Այժմ ունի 2000 տուն՝ 18500 բնակչօք: 1000 տունը թուրք են, 800ը՝ յոյն և 200ը՝ հայ: Երկրագործութիւն

գրեթէ չկայ, արհեստները՝ շատ պարզ: Թուրքերը ընդհանրապէս հողի տէր են. փոքր մասն միայն գործով կը զբաղի, արհեստներէն՝ քարակոփութիւն, ատաղձագործութիւն, հիւանութիւն և երկաթագործութիւն, բոլորովին Յունաց ձեռքն են, Հայերը գլխաւորաբար խանութպան են և գիւղացւոց հետ կը գործեն: Ունին Ս. Լուսաւորիչ անուն եկեղեցի մը, որուն բակին մէջ է արական վարժարանը, իսկ իգականը՝ բակին կից: Ունին նաև Ս. Սարգիս անուամբ եկեղեցի մը՝ որ ժայռի մը մէջ փորուած է և այժմ իբր ուխտատեղի կը գործածուի: Հայկական գերեզմանատունը Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիէն 20—30 վայրկեանի ճանապարհ հեռու է 40 մետրի չափ լայնութիւն և 150 մետրի չափ երկայնութիւն ունի. երեք կողմն պարսպապատ է, իսկ չորրորդ կողմն պարսպ չկայ: Գերեզմանատան Գարիպիւր ըսուած մասն՝ ուր ժամանակաւ պանդուխտը կը թաղուէին, Յունաց ձեռքն անցած է: Կիրասունի մէջ կան 764 խանութ, 29 պանդոկ, 193 փուռ, 150 ջաղացք: Փաղաքին շրջակայքը կը գտնուին զանազան հանքեր և ընդարձակ անտառներ: Վերջին ժամանակներս Յոյները գիւղերէն գալով կը հաստատուին քաղաքս մէջ: Հայերը մեծաւ մասամբ զաղթական են թամզարայէ, բնիկը 10—15 ընտանիք են: Փաղաքիս Յոյները ունին երեք եկեղեցի և բազմաթիւ ուխտատեղիներ: Կիրասունի օդը՝ խոնաւ, իսկ ջուրը բաւական լաւ է: Միջնաբերդը երկու մասանց կը բաժնէ քաղաքը. յայսկոյս՝ արեւմտեան կողմը կը գտնուի Հայոց թաղն, ծովեզերեայ, թուրք բնակութեամբը խառն. յայսկոյս՝ Յունաց թաղը՝ որոյ երկու եզրերը թուրքաց թաղեր են: Գեղեցկադիր և լայնահաստ է կառավարութեան ապարանքը: Յիշատակելի է քաղաքիս յոյն վարպետաց նաւաշինութիւնը. բաւական մեծ տարողութեամբ առաջատանաւեր ու սիրուն մակոյկներ կը շինեն: Դրովեզերքէ բիչ հեռու, Պազար-Սուլի մերձակայքը, մանկանէզի հանք մը կը գտնուի: Կան ուռաւ կան փոխ հիւպատոս, աւատիական ու

գաղղիական փոխ հիւպատոսներ՝ որոնք օտարականաց փոքր գաղթականութիւն մը կը կազմեն, և ունին մատուռ ու ծաղկոց՝ մայրապետաց խնամոց յանձնուած:

ԿԻՐՍ. — Գիւղ խլաթու, Ամենափրկիչ անուն եկեղեցիով:

ԿԻՅ. Կամ ԿԻՅՔ. — Հին գիւղ Սիւնեաց Զորք գաւառի Գեղուածորի մէջ:

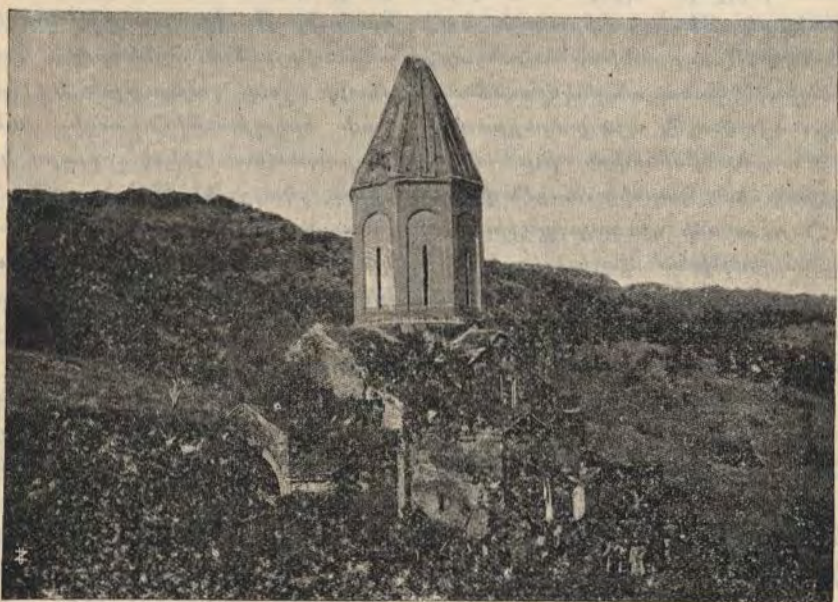
ԿԻԻ. Տես ԿԻՎ:

ԿԻԻԳՆՈՍ. Տես ԿԻԻՆՈՍ:

ԿԻԻԶԷԼՏԷՐԷ. — Գիւղ Աղեքսանդրապոլի, Նորաշէն գիւղի արեւելեան կողմը,

Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին, շուրջը կան բաւական գերեզմանաքարեր՝ խաչարձաններով: Գիւղիս դիմաց, ձորի միւս երեսը կայ ընդարձակ գերեզմանատուն, եկեղեցւոյ և բնակարանաց աւերակներ: Եկեղեցւոյ աւերակներու մօտ գտնուած խաչքարի մը վրայ կայ ՁԼԹ թուականաւ արձանագրութիւն, յորում կը յիշուի ոմն Ամիր Հասան բարեպաշտ արքայ: — Այս անուամբ լեռ մ'ալ կայ Սիւնեաց մէջ:

ԿԻԻԹԱՆ ՏԱՂ. Տես ՇԱՄԻՐԱՍԱՆ ԼԵՌ:

175. Կերանց վանք:

1¹/₂ վերստ հեռու, լեռնային դիրքով: Ուշափ անունն լաւ՝ Աղեւաձոր, սակայն բնակիչք դժբախտ են, ըստ որում գրեթէ ամէն տարի կարկտահար կ'ըլլան բերքերը:

ԿԻԻԶԷԼՏԷՐԷ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սիւմանու գաւառի, համանուն գեղեցիկ ձորի մը հիւսիսային կողմը:

ԿԻԻԶԷԼՏԷՐԷ. Տես ԱԶՆՈՒԱԶՈՐ:

ԿԻԻԶԷԼՏԷՐԷ Կամ ԳԵՕԶԱԼ ԳԱՐԱՅ. — Հայաբնակ գիւղ Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի, ունի 282 տուն, 1707 հոգի:

ԿԻԻԼԱՊԼՈՒ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Նիգ գաւառի: Ունի 57 տուն և Ս. Յովնանեա անուն եկեղեցի մը:

ԿԻԻԼԱՐԴ. — Գիւղ Նոր Զուգայու Քեազազ գաւառակի. 36 տուն հայ կայ, 120 բնակչօք: Ունին եկեղեցի, բայց զուրկ են վարժարանէ:

ԿԻԻԼԷՔ. Տես ԿՈՒԿԼԱԿ:

ԿԻԻԼԻՆԱՐ. — Այրարատայ Մազազ գաւառի մէջ կան Վերիկ և Ստորիկ Կամ Միծ ու Փոքր Կիւլինար անուամբ իրարու մօտ երկու գիւղեր՝ այլազգի բնակիչներով:

որոնց մէջ կան հին եկեղեցիներու աւերակներ ու գերեզմաններ:

ԿԻՒԼԹԷՓԷ կամ ՔԻՒԼԹԱՓԱՅ. — Հայաբնակ գիւղ, Նախիջևանէն վեց վերստ հեռու դէպ ի հիւսիսային արեւելք:

ԿԻՒԼԻՍԱՆ. Տես ԳԻՒԼԻՍԱՆ:

ԿԻՒԼԻԻՇԿԵՐԿ, ԿԻՐՈՅ կամ ԿԻՐՈՅԻԿ. — Գիւղ Բալուի. Կիւրիշկեր ալ կ'ըսուի. քաղաքէն 5 ժամու ճանապարհ հեռու է, արեւմտեան կողմը, դաշտային զիրքով: Ունի 45 տուն հայ և Ս. Խաչ անուն եկեղեցի մը: Արածանի գետը առջեւէն կ'անցնի և կ'ոռոգէ շրջակայ արտերը:

ԿԻՒԼ ՎԱՆՔ. Տես ԱՍՏՈՒԱՅՄԱՆԻՆ ԱՆԱՊԱՍ:

ԿԻՒԼԼԻՃԷ. — Գիւղ Եզնկայի. 40 տուն հայ կայ. ունին եկեղեցի Ս. Գեորգ անուն ու վարժարան: Հողագործ ու մանուսագործ են:

ԿԻՒԼԼԻՃԷ. — Վտակ Ալրարատայ Բասեն գաւառի մէջ, օժանդակ Երասխայ:

ԿԻՒԼԼԻՊԱՂ. — Գիւղ Գուգարաց Մարտիրոս գաւառի, Խոջորնիէն 2 վերստ հեռու: Ունի սակաւաթիւ հայ բնակիչներ: Գիւղիս աջ կողմէն կ'անցնի Բախոջ գետակը, որուն կը խառնուի վերստ մը աւելի վար Մարայ չուր ըսուած վտակը, վերջինիս վրայ շինուած է եղբ. նաև Մարգիւղ՝ այժմ ամայի աւերակ, ուր տակաւին կը տեսնուի փոքրիկ քարաշէն եկեղեցին:

ԿԻՒԼԼԻԻ ՊՈՒԼԱԳ (Վարդապետ). — Հայաբնակ գիւղ Ալրարատայ Շիրակ գաւառի արեւելեան մասին մէջ, Սիփ լեռան արեւելեան կողմը, ունի գեղեցիկ, բայց քայքայեալ եկեղեցի մը: Բնակիչք 170 հոգի են, բաժնուած 23 տան:

ԿԻՒԼԼԻԻ ՏԻԻՉ (Վարդապետ). — Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի Եկեղեաց ձորի մէջ կան այս անուամբ երկու ամայի գիւղեր. որոնց սահմանները ծաղկաւէտ են ու գեղեցիկ: Կան նաև ցիրուցան խաչվէմեր և արձանագրութիւններ ժ.Չ դարու վերաբերեալ:

ԿԻՒԼՆԱՐ, ԿԵԼԵՆԳԵՐԻՍ կամ ՔԻԼԵՏՐԻԱ. — Ի հնումն անուանի նաւահանգիստ ծովային Կիլիկիոյ, Անամուռն 37 հզրմ. Բնաշխ. Բառալամ Բ.,

դէպի արեւելք: Ներկայիս հազիւ 300 բնակիչ ունի, որոնք Կիւրացի և Ալայացի Յոյներ են և փայտի, խոզկաղինի, կարագի, պանիրի և բուրդի արտածութեամբ կը զբաղին: — Կ'ըսուի թէ ի հնումն քաղաքս շինուած է Սանդակ անուն փիւնիկեցիէն և անուանի էր Հերայ դիցունւոյն մեհենովը: Կելենդրիսի հին զրամնելը կը յայտնեն, թէ երբեմն ազատօրէն կը վարէր քաղաքս և երբեմն կը հպատակէր Ասորոց թագաւորներու և յետոյ Հռովմայեաց: Հին շէնքերէն կը մնան քիչ մասեր և բերդի մը աւերակը. կան կամարայարկեր, դամբաններ ու շիրիմներ աւրուած արձանագրութիւններով: Աւերակաց մեծագոյն մասը հռովմէական շէնքերէն են, քիչ մաս մ'ալ բիւզանդական: Այս տեղ 1815ին Քիննայր անգլիացին

176. Դրամ Կելենդերիս քաղաքի:

տեսաւ շատ հայ վաճառականներ, որոնք նաւով Կիւրոս կը փոխադրէին ապրանքներ:

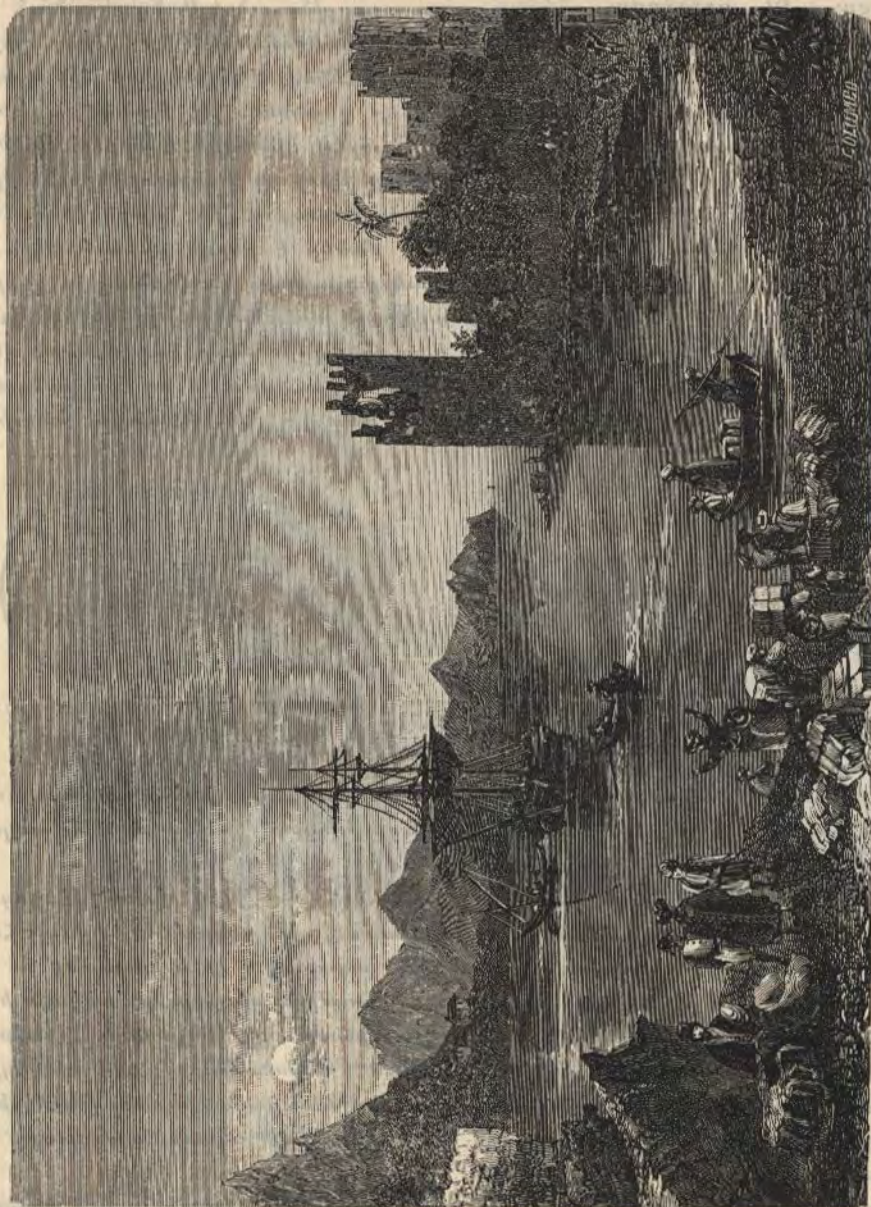
ԿԻՒԿԷՆՅ. — Գիւղ Վանայ Հայոց-ձոր գաւառակի. ի սկզբան կէմ գիւղի համար իրրև ագարակ մ'էր և իրաւունք ու սեփականութիւն գիւղացւոց, սակայն ի վերջոյ արտամիտցի Պայրամ և Հէյաէր-օղլի անուն հարուստները յափշտակեցին և բոլորովին իւրացուցին, որով կէմէցիք հոգէ զրկուելով սկսան պանդխտիլ ի Կ. Պօլիս:

ԿԻՒՃԻՐ. — Այս անուամբ ապառաժուտ լեռներ կան Ալրարատայ Բասեն գաւառի մէջ, զրեթէ երեք ժամ Աւնիկ ամրոցէն հեռու: Այս լեռներէն բազմաթիւ աղբիւրներ կը վազեն և միանալով կը ձեւացնեն համանուն վտակը, որ կը խառնուի Երասխայ հետ: Այս լեռներու հո-

վիար փոքրիկ անտառ մ'ունի վայրի պտղատու ծառերու:

ԿԻՒՄԻՒԼՃԻՆԷ. — Գիւղ Աղբիանուպոլսի նահանգին: Ունի 45 տուն հայ, Ս. Լու-

կը զանուի, ծովէն 4 ժամ ներս, ահագին ծառերով ու բազմաթիւ այգիներով ծածկուած: Սքանչելի են քաղցրահամ ջուրը և զանազան պտուղները:

177. Կիւմաքի վանքի շէնքերը, ծովափէն

աւտրի: անուն եկեղեցիով և Արիստակէսեան դպրոցով: Կը զբաղին վաճառականութեամբ և արհեստներով: Աղբիանուպոլսէ դէպ ի հարաւ, չոգեկաօրով 5-6 ժամ հեռու, Տէտէաղաճ-Սէլանիկ գծի վրայ

ԿԻՒՄԻՒՇ կամ ԿԻՒՄԻՒՇ ՄԱՏԷՆ. — Գիւղաքաղաք Մարգուանէն 3 ժամ հեռու դէպի արեւմուտք: Նշանաւոր է արծաթի հանքովը: Կառուցուած է ընդարձակ լեռնաշղթայի մը ստորոտը և կը բաժնուի

երկու մասանց: Հարաւային մասը զուտ թուրքարնակ է՝ 250ի չափ աներով, հոս է շուկայն, կառավարատունը, հանքային տեսչի բնակարանը և արծաթի գտարանն: Հիւսիսային մասի մէջ են Հայը (իրը 30 տուն) և 200 տան չափ Յոյնը: Հայը և կեղեցի չունին և կէս ժամ հեռի եղող Հաճի-գիւղի եկեղեցին կ'երթան: Յոյները ունին փառաւոր քարովիր եկեղեցի մը 1868ին կառուցուած, և վարժարան. գաղթած են Կիւմիւշխանէէն և կը խօսին աղաւաղեալ յունարէն: Գիւղաքաղաքս ունի քաղցրակարկաչ առատ աղբիւրներ, ծառախիտ այգիներ, բարձրաբերձ ընկուզենիներ և առողջարար կլիմայ:

ԿԻՒՄԻՒՇԻԱՆԷՆԷ. — Գիւղ Սիւնեաց վաշտի ձոր գաւառի, համանուն գետակի մօտ, որոյ բնակիչը այժմ այլազգի են: Գիւղիս հին և աւերակ եկեղեցին կը տեսնուի բարձրաւնդակի վրայ, որուն մօտ կան տապաններ և խաչքարեր՝ ԺԳ դարու վերաբերեալ արձանագրութիւններով:

ԿԻՒՄԻՒՇԻԱՆԷՆԷ կամ ԿԻՒՄԻՒՇԷՆԷՆԷ. Տես ԳԻՒՄԻՒՇԻԱՆԷՆԷ:

ԿԻՒՄԻՒՇՊՈՒՂԱԿ (Արծարադրիւր). — Վտակ Սիւնեաց վաշտի ձոր գաւառի մէջ: ԿԻՒՄԻՒ, կամ ԿՈՒՄԱՅՐԻ. Տես ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԱՊՈՒՂ:

ԿԻՒՄԿԻՒՄ. — Գիւղ Տուրուբերանի Տաւոն գաւառի, կը համապատասխանէ հին Գոմկունքի:

ԿԻՒՆԷ. — Երկայնանիստ լիւ Այրարատայ Շիրակ գաւառի մէջ Ծպնայ և Մաւրիկայ գիւղերու հարաւային կողմը:

ԿԻՒՆԷԻՔ. Տես ԱՐԵԳՈՒՆԻ:

ԿԻՒՆԷՎԱՆՔ կամ ԿԻՒՆԷԻ ՎԱՆՔ. Տես ԳԻՒՆԷԻ:

ԿԻՒՆԻ ՃԱՐՏԱՐ. Տես ԳԻՒՆԷՅ ՃԱՐՏԱՐ:

ԿԻՒՆ ԿԵՐՄԷՉ. — Գիւղ Տիգրանակերտի Սեւերեկ գաւառակի, Եղեարի առաջնորդութեան ներքեւ: Ունի սակաւաթիւ Հայեր: — Այս անուամբ գիւղ մ'ալ կայ Այրարատայ վանանդ գաւառի մէջ:

ԿԻՒՆՔՈՊԱ. — Ամալի գիւղ Այրարատայ Շիրակ գաւառի. Հոռոմոսի վանքի մօտ:

ԿԻՒՇԱՆԱՅ. — Գիւղ Տրապիզոնի, ունի 38 տուն հայ, Ս. Մեսրոպեան վար-

ժարան և Ս. Սարգիս անուն եկեղեցի մը: Բնակիչը հողագործ և ածխավաճառ են:

ԿԻՒՄՆԵՆՅ. — Զուտ հայաբնակ գիւղ Վանայ, Խառաշիկ գիւղէն $1\frac{1}{2}$ ժամու ճանապարհ հեռու, Սեւ կամ Մարմեա կոչուած գետոյն եզերքը, տափարակ դաշտի վրայ, լաւ օդով, ջրով և տեսարանաւ. բայց իւր ընդարձակ նստուածքի համեմատութեամբ սակաւ է ծառաստանն և ընդհանրապէս անպտուղ: Բնակիչը 110 տուն են. ունին Ս. Ստեփանոս անուամբ պարզ և շատ հին եկեղեցի մը: Առհասարակ երկրագործ են. արգասանդ և մեծագոյն մասամբ ջրարբի ընդարձակ հողերու տէր են: Վերջին տասնեակ տարիներս սկսած են որթատունկեր և պտղատու ծառեր տնկել: Կան Տիրամայր, Պարոն Ս. Գեորգ, Շէն Ս. Աստ, Արծուարեր Աստուածածին և Թաշի մական անուամբ սրբավայրեր: Արծուարերի համար հետեւեալ աւանդութիւնն ունին. «Ի հնումն երբ շէն էր, տարին անգամ մը վերի ոչխար (կէյիկ) գալով կը պառկէր տաճարին դրան առջեւ երբ նոյն իսկ զեռ մատուռ էր. բազմութիւն մը անդր կը զիմէր. կը տեսնէին որ յիշեալ ոչխարն անմոռնչ կը յանձնէր ինքզինքը մարգոց, յորոց մին (լուսարար կամ ժամկոչ) ոչխարը կը զոհէր և կը բաշխէր չքաւորաց: Այս սրբավայրերէն ոմանք այժմ խեղճ վիճակի մը մէջ կը գտնուին, և ոմանց ալ միայն տեղերը կը նշմարուին խաչքարերով: Շարաթ երեկոները ճրագ կը վառեն այս սրբատեղեաց ոմանց մէջ և խունկ կը ծխեն: — Գիւղէս միշտ 25-30 հոգի պանդխտութեան մէջ կը գտնուին ի Կ. Պոլիս: — Գիւղիս արեւելեան կողմը կը գտնուի Աւեր վանքի աւերակները հողի տակ ծածկուած: Ինչպէս ի կարգին յիշած ենք, այս վանքի տաճարն զեռ կէս դար առաջ կանգուն էր և ըստ արձանագրութեան շինուած էր 1442 թուին: Այս աւերակներէն երբեմն դուրս կու գան եկեղեցական անօթներ:

ԿԻՒՎԵՃԻ. — Հայաբնակ գիւղ Եօզաւտի, 45 տուն հայ կայ 280 բնակչօք. ունին Ս. Յակոբ անուն եկեղեցի մը և վարժարան:

ԿԻՒՏԿԻՒՄ կամ ԳՈՒԹԿՈՒՄ. — Փորձելի հայաբնակ զիւղ Սիւնեաց Կովսական գաւառի, Տաթևի թեմին Գիլարեից վիճակի մէջ : Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Հսիսիսիմէ :

ԿԻՒՐԱԿԷ (ՍՈՒՐԲ). — Այս անուամբ քանի մը մատուռներ և ուխտատեղիներ կան Արցախի մէջ :

ԿԻՒՐԻՆ կամ ԿԻՒՐԻՒՆ. — Քաղաքս կը գտնուի Սերաստիոյ կուսակալութեան ներքև և կը պատկանի Կիրիկիոյ կաթողիկոսական վիճակին. Սերաստիայէն 24 ժամ հեռու է, Էաշ-Թափա և Խաչա-Թափա առանց լեռանց մէջ գէպի արեւմուտը ուղղահայեաց և երկայնակ ձորի մը մէջ օձաձև շինուած և պարտիզապատ է : Շրջապատն կը տեսէ 2¹/₂ ժամ, լայնութիւնը 4 մղոն է և երկայնութիւնը ¹/₂ մղոն : Քաղաքս բաժնուած է Շուշույ, Խօրէն, Տարեք, Սմկնայ, Չերչի-Կոր, Խոնաւ-բուր, Սաղ, Քեռեկ-Լարր, Խաւ-պաղ, Չախ-ձոր և ուրիշ քանի մը աննշան թաղերու : Շուշուր թաղը ունի լճակ մը՝ 8 կանգունի չափ խորութեամբ, զոր տեղացիք ծով կ'անուանեն. ամառը բնակիչներէն շատերը Կիրակի և տօնի օրեր կը լուացուին այս լճակի մէջ, և առհասարակ վարժ են լողալու՝ իրենց մանկական հասակէ սկսեալ : Օղն ու ջուր շատ առողջարար են. բայց արեւու ելից և մօտից ժամանակը, սովորականէն զրեթէ ժամ մը տարբեր է : Թաւրիս բնակիչները արեւուն ճառագայթները ընդ կը վայելեն, որովհետեւ առաւօտները ուշ կը ծագի և երեկոյներն ալ կանուխ կը խոնարհի ի մուտս, և այս՝ իրեն լեռնային եզական զրից պատճառաւ : Քաղաքին բոլոր ջուրերը զրեթէ այս թաղէն կը բղխեն : Ունի ստուերախիտ ծառեր և պարտէզներ՝ զորս տեղացիք եգի (այգի) կ'անուանեն : Խաղողի յատուկ այգիներ չկան, միայն տանց պատուհաններու առջև որթեցու փոքր ճիւղեր կը գտնուին, մասնաւոր շինուածոց վրայ տարածելով իրենց ողկոյզներն, որ միայն իբր ագոխ կը գործածուին : Տեղացիք խաղող կը բերեն Այր-շար բնած տեղէն, որ երեք օրուան ճանապարհ հեռու է և կը գտնուի Ալպրատանի և Գերմանիկի մէջտեղ. այդ խաղողը

շատ պատուական և անուանի է քաղցրութեամբն ու նուրբ կեղեւովը : Քաղաքիս պարտէզները ամէն տեսակ կանաչեղէն կ'արտադրեն. կը մշակուին մասնաւորաբար ժիր ու գործօն իգական սեռի կողմանէ. ամէն տուն ունի բաւական ընդարձակ պարտէզ, ուր կը բուսնին սոխ, սխտոր, կաղամբ, դդում, վարունգ, ստեպղին, շոգամ, բանջար, լուբիս, ևն. : Պարտէզներու մէջ կը գտնուին պտղատու ծառեր. զլիաւորաբար թուփի՝ խնձորի՝ տանձի՝ սալորի. շատ նշանաւոր է Թօղրա կուշուած սալորը՝ երեք և աւելի տեսակներով. ասոր կեղեւը երբ հանուի ու չորցուի՝ շատ օգտակար է հիւանդի ախորժակին և բաւական սուղ է, քաշը 4 զահեկան կ'արժէ և երբեմն աւելի : Կանայք դադար չունին պտղոց ժամանակ. շարունակ բահ ու բրիչ ի ձեռն գարնան առաջին ամիսէն սկսեալ մինչև աշնան վերջը գործ ունին պարտիզաց մէջ, և ձմրան համար կը պատրաստեն ամէն տեսակ անուշեղէններ. թուփէ կը շինեն երկու տեսակ բէրիկ՝ Կիւն-պալի և Թաքի անուանելով, և քանի մը տեսակ փերվատո՝ սալորէ, ծիրանէ և խնձորէ. բալի ջուրէն կը շինեն օշարակ մը, որ շատ տեղերէ կը գնեն : Ընդհանրապէս պարտէզներու մէջէն կ'անցնին կարկաջահոս առուակներ՝ որոնցմով կ'ոռոգուին պարտէզները : Շուշուր թաղի բնակիչք զլիաւորաբար հայ են՝ 200 տուն, ունին փոքրիկ բայց բաւական ճաշակաւոր փայտեայ եկեղեցի մը և մօտը ծաղկոց մը : Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ աղքատ է. երկրին դիրքը չի ներեր որ առանց պանդխտութեան կարողանան հայթհայթել իրենց ընտանեաց ապրուստը : Այս թաղեցիք առեւտրական շուկայ չունին, շուկան ժամ մը հեռու է, ուր կ'իջնեն քանի մը կարող անձինք իրենց առուտուրին համար. իսկ մնացեալը շալի ոտայնանկութեամբ կը գրադին. չարաչար կ'աշխատին բայց իրենց շահը ոչինչ է. շալի գործը բաւական կը սեպուի եթէ արժէքով վաճառի. ամէն կողմ տարածուած լինելուն համար նախկին յարգը կորուսած է. ամենէն յաջողակ անձը օրը հազիւ 5-6

դահեկան կը շահի: Հայերէն իրը 60 տուն բողոքական են և ունին փայտաշէն ժողովարան և մանչերու ու աղջիկներու վարժարան:

Իօրէն թաղը մէկ կողմէն կից է վերոյիշեալ թաղին և միւս կողմէն ալ անջատուած 20 վայրկենի չափ հեռու կը գտնուի. գլխաւորաբար երկու մասի կը բաժնուի՝ Վեյի և Վալի: Իօրէն անուամբ թաղիս հայ բնակիչը 150 տունէ կը բաղկանան, որոց 30ը բողոքական են: Հայը ունին Ս. Գեորգ անուամբ փայտեայ փոքր ու ճաշակաւոր եկեղեցի մը. որուն բարեկարգութեան կը հսկեն ազգայիններէ ընտրուած հոգաբարձուներ: Եկեղեցւոյն կից կայ վարժարան մը, որուն ի նպաստ ընկերութիւն մ'ալ կազմուած է: Թաղիս ազգայինը հիւրասէր, քաղցրաբարոյ և մարդասէր են. շատ կը սիրեն պանդուխտները. իրենք պանդխտութեան վարժ լինելով: Օգն ու ջուրն ալ լաւ են: Բնակիչը քաջառողջ են հիւանդութենէ զրեթէ ազատ: 1888ի սովէն չարաչար տառապեցաւ ժողովուրդը:

Տարեր թաղը Իօրէնէ քառորդ ժամու ճանապարհ հեռու է. այս թաղեցիք գլխաւորաբար մահմետական են և զրեթէ անկարող են ու իրենց օրապահիկն դառն աշխատութեամբ կը հայթհայթեն. քաջակամ և առողջ են առհասարակ, կրթութենէ բոլորովին զուրկ. ասոնց գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւն: Այս թաղը միայն 50 տունէ կը բաղկանայ. Հայը այս թաղիս մէջ չունին ո՛չ տուն և ո՛չ պարտէզ. միայն վերջին տարիներս երկու Հայեր գետիններ գնած և վարձու տուած են: Թաղիս օդն անմասն է և ջուրն պատուական. մշտահոս առուակներ ջինջ ու վճիտ կը հոսեն խոխովելով խիտ առ խիտ ծառերու ստուերաց և կանաչագեղ մարգաց մէջէն: — Սմկեայ թաղն Իօրէնէ 10 վայրկենի ճանապարհ հեռու է. Հայը ունին 20է աւելի տուներ և կը պատկանին Իօրէն թաղի եկեղեցւոյն: Հայոց մէջ նշանաւոր է Մաւուսախան գերդաստանն, որ քանի մը տուններու բաժնուած է, պարկեշտ, երկիւղած, հիւրասէր և քաղցրաբարոյ: Այս թաղեցիք զուրկ չեն

պարտէզներէ և կրնան իրենց առօրեայ պէտքը լեցընել: — Չերչի-կոթ թաղն համարուն կամուրջէ մը հինգ վայրկեան հեռու է. աստ կան 20 տուն Հայոց և քանի մը տուն ալ կաթուղիէ Հայը: Տունները շրջապատեալ են բարձրաբերձ անրեր լեռներով: Այս փոքր թաղի բնակիչը միացեալ կը համարուին Եաշ-բեփե (խոնաւ-բլուր) թաղի, ուր կայ 40 տուն: Թաղիս Հայերը շատ համակրելի բնութեամբ օժտեալ են. չափազանց հիւրասէր են, կը յարգեն ու կը մեծարեն պանդուխտները: Անուանի է Մակարեան գերդաստանն բազմանդամ և նիւթական վիճակով ալ բարերաղղ: Այս թաղի ազգայինը տեսնելով որ մայր եկեղեցւոյ վարժարանը 20 վայրկենի չափ ճանապարհ հեռու է իրենց թաղէն՝ հանգանակութեամբ ու նուիրատուութեամբ յատուկ վարժարան մը կառուցին և կ'աշխատին անոր բարեկարգութեան ու արդիւնաւորութեան համար: — Այս թաղէն միայն հինգ վայրկենի ճանապարհ հեռու է Աշուր թաղն, որոյ բոլոր տարածութիւնը 10 վայրկենի ճանապարհ է, և բնակիչը ամբողջ մահմետական՝ 50 տան չափ են. իւրաքանչիւր տուն ունի ընդարձակ պարտէզ և փոքր առուակ՝ ոռոգման և այլ ամէն պիտոյից համար. արք մեծագոյն մասամբ պանդխտութեան մէջ լինելով, կանայք՝ ընտանեկան պէտքերն հոգալէ զատ, առհասարակ մշակութեան ալ կը պարտապին և վարժ են բահ և բրիչ գործածելու: Թաղիս տուններու դիմաց բարձրացած են անրեր ու աւազուտ լեռներ: Աշուրի ստորին կողմէն կ'անցնի բաւական մեծ ու ընդարձակ գետ մը՝ Շուղուլ թաղէն սկսեալ. այս գետը յաճախ յորդելով՝ կը փնտէ պարտիզաց և մարգագետնոց: — Սեւ-բլուր (Փարա-թէփէ) թաղն Աշուրի ետեւի կողմը արեւմտեան ճիշդ դիմացն է, և երկու թաղերը կը բաժնուին մեծ գետով մը: Թաղիս ետեւի կողմը բարձրացած են անրեր լեռներ, որ անասնոց համար հազիւ ստեղաւ մի ճարակ կրնան տալ. այս թաղի բնակիչը մեծ նեղութիւն կը կրեն ջուրի կողմանէ: Հայը 300 տան չափ են, իսկ մահմետականը քանի մը տուն: Յատուկ

եկեղեցի ու դպրոց չունենալով մայր եկեղեցին կ'երթան և իրենց որդիքն ալ նոյն եկեղեցւոյն վարժարանին մէջ կ'ուսանին. չունին նաև ուրոյն շուկայ, և քաղաքին շուկայն քառորդ ժամու ճանապարհ հեռու է այս թաղէն: Սե—բլուրի ազգայնոց գլխաւոր գերդաստաններն են Մարաշնեան, Թէքճանեան, Քիւրքճեան և Մուղամեան: Նշանաւոր է Մարաշեան տոհմը և համայն շրջակայ քաղաքացի և Կիլիկիոյ բոլոր վիճակացի մէջ հանրածանօթ: Մարաշեան Բարութիւն էֆէնտի, ուրիշ բարեգործութիւններէ զատ, իր ծախքով մայր եկեղեցւոյ շրջանակին մէջ համանուն վարժարան մը հաստատած է: Թաղիս մէջ կան նաև 20—30 տուն հայ բողոքական և ունին բաւական կանոնաւոր երկսեռ վարժարան մը:—Սող թաղի ձեւն ճիշտ նման է աւազանի, կը կարծուի թէ երբեմն բուն քաղաքն աստ էր, և Կիւրիւն կոչուած է՝ թուրքերէն Կիւրիւն կամ քիւրիւն բառով, որ աւազան կը նշանակէ, բայց հաւանական է որ Կիւրիւն բառին ազաւորեալն լինի, որովհետեւ բնական ծերայերէ փորուած որջի նման բերդ մ'ունի և թուրքը հին յիշատակութեանց մէջ Ին Լօնիւն ըսած են քաղաքին, որ որջի առջեւ շինուած է, և Հայք Կորիւն անուանած են, երբ, որպէս կը կարծուի, հոս գաղթեալ են Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի հետ: Սող թաղն այժմ բոլորովին քայքայեալ է. տուններու տեքակ դէզադէզ քարերը տակաւին կը յիշեցնեն թէ ի հնումն բնակութիւն կար. յետոյ հետզհետէ շինուած են միւս թաղերը՝ զարնանային, ամառնային և աշնանային օդափութեան համար, և Սող թաղի մէջ միայն ձմեռները կը բնակէին. այս թաղին մէջ ղեռ կան քանի մը բնտանիք թրքաց, որ զարնան սկիզբը կը տեղափոխին միւս թաղերը, ուր յատուկ բնակարաններ ունին պարտէզներու մէջ: Հին ասեն բնակիչը աստ հաստատած են իրենց գերեզմանատեղին, բայց ո՛չ պարիսպ կայ ո՛չ մասնաւոր շրջապատ մը. բնաւ ո՛ր և է բոյս ու խոտ չի նշամարուիր՝ տեղն անբեր ու աւազուտ լինելուն պատճառաւ:

Քաղաքիս մէջ կան 60 տունէ աւելի կաթողիկէ Հայեր, որոնց թիւը գրեթէ միշտ նոյն մնացած է ամուսնութեանց նուազման պատճառաւ. ունին քարաշէն գեղեցիկ եկեղեցի մը, որոյ շրջանակին մէջ շինուած են վայելչածէս սենեակներ՝ ժողովրդապետի և եկեղեցականաց բնակութեան համար: Կաթողիկէ Հայք կը բնակին սովորաբար Սմկնայ կամբջի մօտ և դէպ ի Ծուղուլ և Սաղ թաղի մէջ. Սմկնայ թաղի մէջ ալ ունին եկեղեցի մը. աստ է նաև իրենց վարժարանը:—Քաղաքիս բնակչաց ապրուստի գլխաւոր միջոցն է հետեւեալն. վրանարնակ Քուրդերը զարուհէն մինչև աշուն գալով և քաղաքիս մօտակայ պտղաբեր և սննդաբար բոյսերու և խոտերու առատ դաշտաց վրայ բնակութիւն հաստատելով՝ կ'անցընեն շատ ժամանակ. ասոնք իրենց պէտքն կը հայթհայթեն՝ ոչխարաց ասրն և իւղ տալով: Քաղաքիս մէջ ոստայնանկութիւնը յատուկ շանալով՝ այժմ գրեթէ Էւրոպիոյ հետ կը մրցի. կը գործեն ամեն տեսակ ընտիր, տոկուն և գեղեցիկ նիւթեր գգեստի համար. վերջին ժամանակներս բնակիչք տրամադիր էին եւրոպական վաճառք չգործածել և տեղական կառավարութիւնն ալ կը քաջալերէր: Մինասեան և Արամեան ընկերութիւն մը հաստատուած է, որ հարիւրաւոր տեսակ բրդեայ ու բամբակեայ կերպասներ գործել կու տայ և թուրքիոյ մէջ շատ տեղ հռչակուած է:

Սող թաղի մէջ է Հայոց մայր եկեղեցին, իրը 60 տարի առաջ շինուած, բոլորովին քարուկիր, բաւական ընդարձակ, երկդուռն և եռախորան: Կառավարութեան ապարանքը կը գտնուի շուկային կից, որ կը պարունակէ բաւական ընդարձակ սենեակներ՝ Սերաստիոյ ճարտար արհեստաւորաց ձեռք շինուած. սենեկաց կից կը գտնուի բանար: Քաղաքիս կառավարութեան պաշտօնեայք գրեթէ ամենքն ալ Սերաստացի են և բնտանհօր կը բնակին աստ: Կառավարութեան ապարանքին դրան առջեւ փառաւոր մարգ մը կայ՝ փոքր տարածութեամբ սօսիի բնտիր ծառերով խիտ առ խիտ բոլորեալ. այս մարգագե-

տինը կը ծառայէ պաշտօնական հանդիսից և պաշտօնէից զրօսանայ՝ յատկապէս հրակող զինուորներ ունենալով. մօտէն կը հոսէ գետակ մը՝ որ ո՛չ ըմպելու և ո՛չ պիտոյից կը գործածուի: Ծուկայի մէջ 200ի չափ խանութ կայ, հացագործի երկու փուռ միայն կայ, որովհետեւ Կիւրինցիք իրենց հացը կը պատրաստեն իրենց տան մէջ, շատ արտօմահամ և ընտիր: Ծուկային կից կը գտնուի պանդոկ մը՝ որ թէրճանեան թէրճան աղայի սեպհակահնութիւն է, պանդոկի ձեւով Պետեքիւն մը՝ որ կաթողիկէ Հայերէն թաղէլեան Յակոբ աղայի կը վերաբերի: Սրճարան բնաւ չկայ: — Գիւրգէն-յալը թաղը շատ բնակիչ չունի, տունները շինուած են զատիվայրի վրայ, ունին ջուր և պարտէզներ իրենց պիտոյից համար, եկեղեցի և վարժարան չկայ և տեղւոյս Հայը մայր եկեղեցւոյ կը պատկանին: — Խաւ-պաղ թաղը, իր անուան համաձայն՝ ունի ընտիր ու գեղեցիկ պարտէզներ, ընդարձակ թաղ մ'է, իւրաքանչիւր տուն ունի յատուկ պարտէզ, միւս թաղերու պարտէզներէ աւելի ընդարձակ, բազմաթիւ ծառերով և տեսակ տեսակ ընտիր ու համեղահամալի մրգեղէններով զարդարեալ, ունի առուակ մը և քանի մը աղբիւրներ: Թաղս կը բաղկանայ 200ի չափ զրեթէ բողբոլփին հայաբնակ տուններէ, սակայն յատուկ եկեղեցի չունին: Եղանաւոր գերդաստանն է Մ. Աւետիս աղա Մ. Մինասեան և որդին Մ. Սարգիս էֆէնտի Մ. Մինասեան, ասոնք կը զբաղին շալի և այլ զանազան կերպասներու շինութեան գործով, այս ձեռագործները ծանուցուած են և շատ տեղեր կը գործածուին: Եղանաւոր է այս կերպասներու տուկունութիւնը, զժուարամաշութիւնը և անխարդախութիւնը: — Չախ-ձոր թաղը քաղաքիս բոլոր թաղերուն առաջինն է թէ՛ բազմամարդութեան և թէ՛ ընդարձակութեան կողմանէ. 400ի չափ տուն կայ, 90ը՝ բողբոլակնայ: Ոմանք կ'անուանեն՝ Զարագրի-ձոր՝ ձորերու մէջ քանի մը ջաղացք շինուած լինելուն պատճառաւ: Թաղս շինուած է բարձր լեռանց վրայ և ունի քանի մը մասնաւոր թաղեր, տուններն ընդ-

հանրապէս շինուած են բարձր դիրքով, զրեթէ չկայ տափարակ վայր, ամէն տուն ընդարձակ պարտէզ ունի պտղատու ծառերով, գոյնզգոյն ծաղիկներով և կարկաջահոս առուակներով, ունի մարտուր օդ և առատ ու քաղցրահամ ջուր: Հայոց եկեղեցին կը կոչուի Ս. Յակոբ:

ԿԻՒՐԼԷ. — Հայաբնակ գիւղ Պրուսայի առաջնորդութեան և կուսակալութեան ներքեւ: Ունին ներքուստ և արտաքուստ հոյակապ և զմրէթաւոր նորակառոյց Ս. Գիւրգանուն եկեղեցի մը և մօտը Ս. Ղեւոնդեանց երկյարկ երկսեռ վարժարան մը: Բնակչութիւն մը կազմած են Հոգեւորաց անուամբ, 20 անդամէ բաղկացեալ, նպատակն է ըստ կարելոյն օգնել եկեղեցւոյ և վարժարանին նւթական պիտոյից հայթհայթման:

ԿԻՒՐՂԻ (Ս.) ԱՆԱՊԱՏ. Տես ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ (Ս.) ՎԱՆԳ:

ԿԻՒՐՃԻ ԵՕԼԻ. — Հայաբնակ գիւղ Այրարատայ Ծիրակ գաւառի արեւելեան մասին մէջ:

ԿԻՒՐՏԷՆ. — Հայաբնակ գիւղ Եօզղատի, 30 տուն բնակչօք, ունին եկեղեցի և վարժարան: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին: Կան նաեւ 10 տուն մահմետական բնակիչք: Բնդհանրապէս հողագործ են:

ԿԻՒՐԲԷՇ. — Գիւղ լեռնային Կելիկիոյ, բազմաթիւ այլազգի և սակաւաթիւ հայ բնակչօք:

ԿԼԻԱՆՅ. Տես ՆՂՈՒԿ:

ԿԼԻՃ. Տես ՂԼԻՋԲԱՂ:

ԿԾԱՆԳ. — Գիւղ Մշոյ Բռնաշէն գաւառակի: Ունի 8 տուն հայ՝ Ս. Կարապետ եկեղեցիով և 8 տուն քուրդ:

ԿԾՈՒԱԿ. — Հայաբնակ գիւղ Բաղէշի Ախլաթ գաւառակի: Ոմանք կայծակ նահապետի անուան յիշատակին կը վերագրեն գիւղիս անունը, այլք կը համարին թէ այս անունը տրուած է կծու ջուր մը ունենալուն համար: Գիւղիս բնակիչք առհասարակ թոթովախօս են, և այս բնական թերութեան պատճառ կը համարուի ջուրը: 80 տուն են, ունին Ս. Գիւրգանուն եկեղեցի, բայց զուրկ են զպրօցէ, մեծաւ մասամբ յարած են բողբոլակնու-

թեան: Կծուակ ունի գեղեցիկ տեսարան
և ծառոց զուարճալի հովանիներ:

ԿԿՈՒԱՇԷՆ. — Կը յիշուի Գուգարաց Յո-
րոփոր գաւառի մէջ:

ԿԿՈՒԱՔԱՐ. — Այս անուամբ հող մը կը
գտնուի Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ,
ինչպէս կը յիշուի Թանատի վանաց արձա-
նագրութեանց մէջ:

ԿՂԱՐՆԻ. — Գիւղ Արցախի վարանդայ
գաւառի, Պատաւաթումը գիւղի հիւսիսա-
լին կողմը, արեւելահայեաց գիրքով: Պա-
տուական է օգն, կլիման և ջուրը. երկիրն
ալ արդիւնաւէտ: Ունի 165 տուն և Ս.
Թարգմուկայ ընտանիքի եկեղեցի մը: Ե-
կեղեցւոյ մէջ կայ մասն կենաց փայտի
արծաթեայ խաչի մէջ և ձեռագիր աւե-
տարան մը՝ մեծադիր պատկերազարդ, հա-
սարակ թղթի վրայ: Մտքի ախտառե-
ղի կը գտնուի գիւղիս հիւսիսային կողմը,
տեսարանաւոր ըլլի մը վրայ՝ շրջապա-
տուած հին ծառերով: Այդ հին մատուռը
ուխտատեղի է կողմանցս բնակչաց և ա-
ւանդարար կ'ըսուի, թէ «խաչարձանի տակ
ամփոփուած է Մատթէ անուն ըահանան,
որ նահատակուած է ի հնումն անհաւատ
բռնաւորներէ»:

ԿՂԱՐՁՔ. — Գուգարաց հին գաւառնե-
րէն մին, որուն կը թուի համապատաս-
խանել այժմեան Արտանուշ վիճակը:

ԿՂԵՍՈՒՐ. — Հին գաւառ Ասորոց երկրի
մէջ, որ երբեմն Հայոց ձեռքը անցած էր
և մեծին Տրդատայ ժամանակ կը կոչուէր
Նոր Շիրակահ:

ԿՂԶԻ. — Հայարնակ գիւղ վանայ Հայոց
— ձոր գաւառակի, Աղթամարայ կաթողի-
կոսութեան հոգեւոր իշխանութեան ներքեւ:
Մօտ է Անկշտանց գիւղի. 10 տուն կայ
ունին եկեղեցի, բայց զուրկ են դպրոցէ:
Գիւղս պատուական տեսարան և գեղազը-
ւարճ ծառատան ունի, սակայն ոչ պտղա-
տու: Կղզի կոչուած է, վասն զի ամէն
կողմէ գրեթէ շրջապատեալ է Շամիրամի
ջրոյն ոլորտապտոյտ ձիւղերէն:

ԿՃԱԻ. — Այս անուամբ տեղ մը, որ կը
կարծուի ըլլալ Մոկաց աշխարհի մէջ, կը
յիշէ Խորենացին Հոփախմեանց ճանապար-
հորդութեան մէջ. «Կճան կոչեցեալ տե-

ղի՝ դիւաց լցեալ պաշտամամբ, հասեալ
անդր առաքելանման ըահանայիցն և սրբոց
կուսանացն զընդդիմամարտն արգելուն ըզ-
ձիոցն. յորում զայրագնեալ դիւացն՝ դի-
մեալ ի վերայ խեղէին ծռէին պնչատէին
զպաշտօնեայ իւրեանց. որ և անդ առա-
քելանման ըահանայքն հալածեալ զնո-
սա... բժշկէին զխեղեալսն, վասն որոյ
տեղին կոչեցաւ Կճաւ... որ և զտեղին յե-
տոյ հաստատէ վանս սուրբն Գրիգոր:

ԿՄԵՁ. Տես ԲԱՂՔ:

ԿՆԴՈՒՈՒԿԱԻԻ կամ ԿԻԴՈՒՈՍ ԿՈՅ ԲԵՒԻ.
— Մեր պատմիչները կը յիշեն այս բերդը
լեռնային Կիլիկիոյ մէջ:

ԿՆԻՇԻԿ. Տես ԳՆԻՇԻԿ:

ԿՆԻՔ. Տես ԿՈԹ:

ԿՆԾՈՒ. Տես ԿԸՆՁՈՒ:

ԿՆԾՈՒՏ կամ ԿՆՁՈՒՏ. — Գիւղ Սիւնեաց
Սողը գաւառի:

ԿՆՏԵՂԻ. — Գիւղ Այրարատայ Բասեն
(Վերին) գաւառի մէջ, Բլուրէն քիչ մը
հեռու:

ԿՇՄԱՏՈՒՔ. — Կը յիշուի այս անուամբ
տեղ մը, Սիւնեաց Բաղը գաւառի մէջ:

ԿՇՏՈՆԻՔ. — Գիւղ Բաղէշի Տատիկ գա-
ւառակի, մօտը կայ աւերակ եկեղեցւոյ մը
տեղը, ուր ամէն գիշեր ճրագ մը վառուած
կը տեսնուի կ'ըսեն:

ԿՈԲ. Տես ԿՈԹ:

ԿՈԳ, ԿՈԳՈՎԻՏ կամ ԿՈԳԱՅՈՎԻՏ. —
Այրարատայ Երասխեան գաւառներէն վեր-
ջինն է, որ իր բնական դիրքովը խիստ
յարմար կերպով կոչուած է կոգ կամ զոգ,
շրջապատեալ է լեռներով և Բուզանդէն
կոչուած է (Գ. ԺԲ), «Հովիտն անուա-
նեալ ի Կոգ գաւառի»: Սահմանքն են ա-
րեւմտեան հիւսիսէն Ճակատը, հարաւէն՝
Բագրեւանդ և Դաղկոսն, արեւելեան հա-
րաւէն և արեւելքէն Վասպուրական աշ-
խարհը: Գաւառիս հիւսիսային կողմը կը
գատուի Աղրի լեռանց շրթայով, Մասեաց
ոտքէն և Ճակատքէն, երկնաւով արեւել-
քէ արեւմուտք Մեծ Մասիսէն մինչև Սի-
նէկ լեռը: Այդ շարքին մէջ են հետեւեալ
լեռները Փամպուր, Ճիլի կամ Ճաւնի, Զին-
կիլ, Էօյուքլի, Չարսարտ, Սոյազ, Դաշ-
յուձան: Գաւառիս միւս լեռներէն յիշենք

արեւմտեան հարաւային կողմերը Այ տաղ, Մոզդիկ, Պարր կեօյ, իսկ հարաւային կողմը թոնտրիկ, գաւառիս մէջ է նաեւ հին պատմական Եղեբրը լեռը:

Բովանդակ երկիրը լեռնային է և մեր աշխարհի բարձրագոյն մասերէն մին, միայն իր մէջ չկայ նշանաւոր բարձրութեամբ առանձնակ լեռ մը, բաց ի քանի մը լեռնակներէ: Այս գաւառը մեզ լաւ ծանօթ է, վասն զի մեծաւ մասամբ բնակուած է ինքնազուիս քուրդերէ: Ունի բազմաթիւ լճեր ու ճահիճներ, բաց ի գլխաւոր և մեծ լճէն Գայլատուայ, որուն նկարագիրը բրած ենք իր տեղը, գաւառին մէջտեղերը: Գարակ գետակի մօտ՝ կան հինգ կամ վեց լճակներ և նոյնչափ ալ Պայազիտի հիւսիսակողմը. ասոնց ոմանց անուններն են՝ Գղը կեօյ (Կարմիր լիճ), Տիգրիկ կեօյ (Անյատակ լիճ), Այ կեօյ (Սպիտակ լիճ), Գաղը կեօյ (Սագուց լիճ): Այս լճերը ու ճահիճները ձկներէ զատ յառաջ կը բերեն շամբեր և եղէգներ, որոնք շատ հարկաւոր են անփայտ երկրի բնակչաց: Հովտին գլխաւոր գետն է Պարրը ըսյ ըստւածը, որ բլրեւելով մեծ լճի հարաւային արեւելեան ծայրէն, կ'ընթանայ դէպի արեւելեան հարաւ. յիշենք նաև Սարր-սու գետը, որ օժանդակներով զօրացած դէպի արեւելք կը հոսի և կը խառնուի Այ-ըսյի կամ հին Տղմուտի հետ, ինչպէս նաև Գարակ, Կրտատիկ, և այլն: Գաւառիս մէջ կը յիշուին Բագուձոր անուամբ ձոր մը և Մարդուցայ կամ Մարդոցեան անուամբ վիճակ մը, որոնց զիրքը մեզ անծանօթ է: Նշանաւոր է գաւառիս թոնտրիկ հրաբխային լեռը, որուն նկարագիրը բրած ենք ի կարգին:

Գաւառս քաղաքական տեսակէտով աննշան եղած պիտի չըլլայ ի հնումն և հաւանօրէն Այրարատայ միւս գաւառաց բաղդակից եղած է և բնակավայր Հայկականց: Մեարդպեան գահնամակի մէջ կը յիշուին գաւառիս բնակիչք Կոգովտեանք անուամբ: Հաւանական է որ Արշակունեաց թագաւորութեան օրով արքունական կալուած եղած ըլլայ, վասն զի Ե դարու կէսէն վերջը Խորենացին Արշակ Բի համար

կ'ըսէ. «առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոգայովտի»: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ կը յիշուի Կոգովտ Ա դարուն, թէ և ոչ անուամբ այլ զիրքով: Այրարաջին Սմբատայ ժամանակէն ի վեր Կոգովտի մէկ մասը սեփականեցաւ Բագրատունեաց տոհմին, որոնց յետոյ ստան ևս եղաւ երկար ժամանակ: Չորրորդ դարում Խոսրով Բ որդւոյն Տրդատայ և յաջորդաց օրով, ստէպ կը յիշուի Կոգովտ գաւառս, մանաւանդ Արշակ Բի օրով, որ իր անօրէն գործոց զուխը, Արշակունեաց, կառոյց այս իրեն սիրելի գաւառի մէջ, «ի հովիտն անուանեալ ի Կոգ գաւառի, ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց (ըստ Խորենացւոյն), շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք զատաստանին: Եւ նոյնժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդաւոր և պարտականք, և ծառայք փառապարք, և զողք և աւազակք, և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալքն անդր անկանէին և ոչ կայր նոցա այց և ինդիր: Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ», որ և ոչ խաղայ տեղապահին Մեծին Ներսեսի մտիկ բրաւ և հոն արքունի ապարանք շինել տուաւ: Երբ սուրբ Հայրապետը գերութենէ դարձաւ ի Հայս, և կը յանդիմանէր զԱրշակ, թէ «երկիր առ հասարակ լան և վայեն զրկութեանցն և ըզյափշտակութեանցն, որովք դու կամեցար մեծանալ... հրաման տուր ի բաց քակել գտեղին զայն, և ցրուեալ զմարդիկն զոր ժողովեցեր... Եթէ ինչ կարի այդչափ ցանկացեալ ևս ինքն ինձէն զնա արդարութեամբ շինեցից և շէն կալայց առաջի քո: Իսկ թագաւորն ծաղր առնէր զբանս կաթողիկոսին, և մկթայր զնորա զասացելովքն»: Այդ պատճառաւ սուրբ Աստուծոյ զատաստանաց սպառնալիքով թագաւորէն հեռացաւ. «և յետ երկից աւուրց մատնեաց Տէր զգիւղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուածոցն. և սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսըն ժանդ

անուանեն. ելանէր ի վերայ մարդկան և անամնոցն... զերիս աւուրս... քան զքսան հազարք սատակեցան երդք? մարդկան, ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի»։ Այսպէս կ'աւանդէ Բուզանդ Կոզովտի այս անիւրաւ աւանին կորուստը։ Իսկ Խորենացին սրով կը պատմէ քաղաքաւանիս կորուստը, հայ նախարարաց ձեռքով, երբ Պարսից զօրքէն խոյս տուեր էր Արշակ զէպի Կովկաս։ Ուրացող Մերութան Արծրունին, այս գաւառիս մէջ, Հայոց Սմբատ սպարապետէն, կարմրցուցած շամփուրով պատկուեցաւ։ Բուզանդ Սմբատայ համար կ'ըսէ, թէ «սաճապարեալ հասանէ... ձերբա-

իրեւ երկիր և սահման քաղաքական տեսակէտով նշանաւոր կը համարուի գաւառս. Սիբիոսի պատմութեան համեմատ, Չ. Կարուն վերջերը Խոսրով Ապրուէզ Պարսից թագաւորը, իրեն պաշտպան Մօրիկ կայսեր երախտեաց համար, տուաւ Հայոց աշխարհէն նաև «զԿոզովտ գաւառ մինչև ցՀացին և ցՄակու»։ Արարացիք իրենց երկրակալութեան սկիզբը, առաջ Բեկրի ձորէն գալով և անցնելով Կոզովտէն՝ թափեցան Այրարատայ վրայ և Դուինը առին, և նոյն ճամբով դարձած ատեննին, քաջ և ազգասէր իշխանն Թէոփորոս «Ռշտունեաց Տէրն՝ դարանակալ եղեալ ի Կոզու-

178. Մերութամ կարմրցուցած շամփուրով կը պատկուի։

կալ առնէ զվատշուէրն յեզեր շամբին Կոզայովտի... զանդեօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամպարշտին զոմանս Խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի ի միս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժատրաշէկ արարեալ, ասէ. Պսակեմ զքեզ, Մերութան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել ի վերայ Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտէ զքեզ պսակել, ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց։ Եւ մինչդեռ տաք էր իրրև զհուր, եղ ի գլուխ Մերութանայ, և այնպէս սատակեցաւ չարն»։

Վիտ գաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւուր, և ոչ կարաց զդէմ ունել նոցա. փախստական լինի առաջի նոցա, և նորա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս ի նոցանէ. և ինքեանք չորան անցին յԱսորեստան»։ Իսկ Թէոփորոսը իրեն քաջութեանը համար Յունաց կայսրէն պատուեցաւ զօրավարութեամբ և պատրկութեամբ։ Տասնեորդ դարու վերջերը, ձեռագրի մը յիշատակագիրը 999ին, կը յիշէ գտուած քանի մը զրքեր «ի Կոզովտ գաւառի ի տանն Բազրատունեաց և պիսկոպոսարանի». և այդ ժամանակի ե-

պիսկոպոսն էր Տէր Թադէոս : Տարի մը վերջը Կոզովտի և Մաղկոտան Տէր կը յիշուի ոմն Արուստի, մօր կողմանէ՝ թոռն Աշոտ Ողորմածի : Կոզովտի տէրերը Հայոց աւագ նախարարներու կամ իշխաններու կարգէն էին, Ժ-ԺԱ դարուց մէջ, ասոր կը վկայէ նաև Կոստանդին Միքանաձին կայսրը՝ կայսերական պալատան հրահանգաց գրոց մէջ, Հայոց տասն կամ տասուերկու տէրերուն հետ յիշելով նաև Կոզովտին, որոնց հետ կը թղթակցէին կայսերը, և կը գրէին այսպէս. Աս իշխանն Կոզովտի, ի Հայս : Լատին թարգմանը կը յաւելու. Աս նախարար յերպին և գաւառին Կոզովտի : — Կոզովտի բերդը և բազրատունն ի իշխանաց ոստանն էր անտարակոյս Գարօնը կամ Գարունից բերդը, որուն նկարագիրը բրած ենք ի կարգին :

Իշխանական զահուն հետ, գաւառիս և հաւանօրէն Գարունից մէջ լինելու էր և եպիսկոպոսարանը, վասն զի յատկապէս 628 թուին կը յիշուի Գարունեաց եպիսկոպոս Քրիստափոր. իսկ ասկէ առաջ և վերջ Բագրատունեաց անուամբ բիշ եպիսկոպոսներ կը յիշուին. ինչպէս, Յովսէփ 364ին, Սերիոս՝ 645ին, և վերոյիշեալ Թադէոսը. ասոնցմէ զատ Բագրատունեաց կամ Գարունից անուամբ եպիսկոպոս չի յիշուիր :

Տասներորդ դարուն սկիզբը, իր թագաւորութեան օրով Գագիկ Արծրունին գալով Կոզովտ գաւառը, պաշարելով «զանառն Գարինս, զողացեալ առնու ի զիշերի ըստ յաջողելոյ նմա ի վերուստ», պատմիչը չբացի թէ որուն ձեռքէն, բայց կը թուի Հագարացիներէ. «և տիրէ գաւառացն, սկսեալ ի Կոզովտէ մինչև ցմիշոց Ուրկոյ և Մասեաց Ուրին» : Գագիկն սկսեալ կ'երեւի, թէ Մաղկոտն և Կոզովտ գաւառները Արծրունեաց իշխանութեան ներքեւ անցած էին, որոնց կ'իշխէին Աբուսահլ, Ալուզ և Գրիգոր : Ժե դարուն մէջ գաւառիս անունը կը յիշէ Թ. Մեծոփեցին : Կոզովտի գլխաւոր քաղաքն է ներկայիս Բայազիդը, որուն ընդարձակ նկարագրութիւնը բրած ենք ի կարգին : — Այրարատ, 490-510 :

ԿՈՓ. — Այսպէս եւս կը գրուի Սինեաց Նախճաւան գաւառի Խոր (Տես) վիճակի անունը :

ԿՈԶԵՌՆ. — Բլուր Այրարատայ Կոտայք գաւառի մէջ, Երեւան քաղաքի մօտ : Տես ԵՐԵՒԱՆ :

ԿՈՒ. — Ի հնումն նշանաւոր աւան կամ զիւղաքաղաք Սինեաց Գեղարքունի գաւառի համանուն վիճակի մէջ՝ որ իր ընկարձակութեան պատճառաւ երբեմն կոչուել է նաև Կր գաւառ : Կը գտնուի համանուն գետոյն բերանը, կէս փարսախ միայն հեռու է Կեօլ-քեւտ գիւղէն, հարաւային աբեւելեան կողմը, և թուրքերէն կը կոչուի այժմ Ստորին Ատիւսմանէ : Աւանս ամփոռ էր Սիսական Հայկազուն իշխանաց, Գեղամայ երկրին տէրերուն, ինչպէս կը վրկայէ արձանագրութեամբ, իշխան Գրիգոր Սուփուն Բ որդի Վասակայ և Մարեմայ զշխոյի. որ՝ պատմչին համեմատ, «շինէ զգարմանակերտ փարսխն բանաւոր հօտի ի զիւղաքաղաքն Կոթայ, յանուն Սուրբ Աստուածածինի, և զարդարեալ մեծամեծ սպասուր կարգէ ի նմա դասս պաշտօնէից և պարսպէ մեծամեծ վիմօր, և մեծաւ ժողովով արարեալ նաւակատիւր, խնդրէ ի կաթողիկոսէն և յեպիսկոպոսացն և յիւր եպիսկոպոսէն տէր Յովհաննիսէ, երեք քառասունն... և կարգէ յիշատակալիւր արձանի ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյն, որ ունի օրինակ զայս» : Այդ յիշատակարանը ամբողջութեամբ օրինակած է պատմիչը, մինչդեռ շէն էր եկեղեցին : Այսինս որ ա. դ հոյակապ և քարակոփ եկեղեցին այժմ աւերակ դարձած է : Գրիգորաշէն այս գեղեցիկ եկեղեցին, որ կը գտնուի այժմեան զիւղի արեւմտեան ծայրը, բարձրադիր և տեսարանաւոր, տեղացիք կ'անուանեն Կորայ վանք, իսկ ըստ պատմութեան է Կորայ Ս. Աստուածածին : Այս եկեղեցւոյ մէջ կը պահուէր սրանչեւ լազորը երկաթէ խաչ մը (որ այժմ Սեւանայ վանքին մէջ է), այն խաչերէն մին՝ որ կը համարուի ըլլալ ձեռագործ Թադէի առաքելոյն և կը կոչուի Կորայ Ս. Նշան : Այս վանքի շուրջը լի են գեղեցիկաբան դակ խաչքարեր և գերեզմանաքարեր՝ հան-

դերձ արձանագրութեամբք: Հին պատմական եկեղեցւոյ մօտ քարափի ներքեւ կանգնած կայ պատուական խաչքար մը՝ 1295 թուականաւ, Գրիգոր անուն անձի մը յիշատակին: Նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը գերեզմաններու մէջ կը գտնուին ժ. Զ. և ժ. Բ. դարուց արձանագրութիւններով խաչքարներ, որոնց մէջ կը յիշուի Կնիգ կամ Կնիք անուն քաղաք, որ զբքեւրու մէջ յիշուած է: հաւանական է որ ժամանակ մը Կոր գիւղաքաղաքը կոչուած ըլլայ նաեւ Կնիք անուամբ:

Գիւղս կոչուած է նաեւ Կորաքար. այժմեան բնակիչները գաղթական են Ալաշկերտէն և են 1739 հոգի, բաժնուած 131 տան: Գիւղիս չորս կողմը լի են աւերակներով, որոնց մէջ կ'երևի Խոթն եկեղեցիներ կիսաւեր: Կոթի այժմեան եկեղեցին ևս կը կոչուի Ս. Աստուածածին: — Կիրակոս պատմիչի աւանդած մէկ դէպքը կամ զրոյցը, որ պատահած է այստեղ 1250ին, կարեւոր կը համարիմ յիշելը. «Յեզը ծովուն Գեղամայ աւան մի է Կոթ անուն. ի սահմանս այնր գեղջն հուպ ի լեւոն՝ գտին մարդ մի հակայածեւ, մեռեալ և կիսաթաղ, նոր հանդերձ ունելով և կօշիկս նորս, և հանդէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած էր աշտէիւ, և ի վերայ սակաւ մի բամպակ, և յորժամ առին գրամպակն՝ սաստիկ վիժէր արիւնն, և իրրեւ դնէին ի վերայ՝ զարձեալ արգելոյր արիւնն, և թէ այլ նոր բամպակ դնէին և ոչ զիւրն՝ նոյնպէս հօսէր արիւնն, մինչև դնէին գառաջինն: Զայսոսիկ յովովը շաղակրատէին թէ ճշմարիտ թէ սուտ մեք ոչ գիտեմք»: Ասոր նման ուրիշ դէպք մ'ալ եղաւ այս կողմերը ժ. դարու սկիզբը, Շահարասի օրով Հայոց ի Պարսս գաղթելէ վերջ, երբ երկու Յիսուսեաններ՝ Երեւանէն ելնելով կու գային Գեղամայ երկիրը և կ'անցնէին Սիւրբանայ—սար կոչուած լեռնէն՝ գետոյն եզերքը, և որովհետեւ Նախջեւանի մէջ կուսակալին առջև նախատած էին մտխմանաց մարգարէն, ասոր զինուորները խարէութեամբ ուղեկցելով Յիսուսեանց՝ զանոնք սպաննեցին. իսկ անոնց մէկ ընկերը, հայ հոռվմէականն

Աղամիր, որ կը փախչէր քարանձաւի մը կողմը՝ զարկին «սրով ի զլուխն, ի պարանոցն, յուն և յարմուկն, և վիրաւորեալ այրն անկեալ ի գետնի ձեւացուցեալ զինքն թէ մեռալ». և կարծելով թէ մեռած է՝ վիրաւորողը «հարեալ է զայրն ոտիւր և ի բարձանց և ի գլխոց քարանձաւին արկեալ է զնա ի ներքոյ վիմին». իսկ Աղամիր շատ տարիներ վերջ այս դէպքը կը պատմէր Առաքել պատմիչի. «Թէ յորժամ արկին զիս ի քարանձաւէն ի վայր, ընկեցայ ի մէջ ջրոյ գետին՝ զոր Կոթայ գետ ասեն, և ջուր գետոյն առեալ տարաւ զիս և էարկ ընդդէմ վիմի միոյ, և վէմն այն եղեւ արգելիչ ինձ, և արգել զիս մինչ ի մթնաւ երեկոյին ցեւս առտեղաց... ելի ի գետոյն և գնացի», և այլն. և յետոյ զիւղացիները զինքը զրատի վրայ դնելով կը տանին ու կը դարձանեն. և սպանուածներու մարմինները թաղեցին ճանապարհին վրայ: Տարիներ վերջ ուրիշ Յիսուսեան մը գալով Գեղամայ երկիրը, այդ նահատակաց ոսկորները առնելով Եւրոպա կը տանի: Կոթ գիւղի արեւելեան ծայրը կայ Ամենափրկիչ առնումը մատուռ մը ուխտական, յորում կայ պատուական խաչարձան մը: — Սիւտիւս, 55-58:

ԿՈԹ կամ ԿՈԹԱՅ ԳԵՏ. — Ի հնումն կոչուած է նաեւ Խյաւնաղետ, իսկ այժմ կը կոչուի ըստ այլազգեաց Ատիւսամաւ լայ: Կը ձեւանայ Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի արեւմտեան հարաւային սահմանածայր լեռներէ հոսող գետակներէ և մեծագոյն ձորահովիտ մ'ունի: Կ'ընթանայ դէպի հիւսիս և Կոթ գիւղաքաղաքի մօտէն կը թափի Գեղամայ ծովը:

ԿՈԹԱՐԱՐ կամ ԿՈԹԱԿԱՅ ՔԱՐ. — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի մէջ կը յիշուի այս անուամբ լեռ և գիւղ:

ԿՈԹԵՐ կամ ԿՈՏԵՐ. — Պատմական հին աւան Բարձր Հայոց Եկեղեցաց գաւառի: Թուրքերը Քերիք և Եւրոպացիք Քուդդուր կը կոչեն: Այսպէս կոչուած կը կարծուի հին Կոտերոյ երկրին անուամբ որ էր միջասահման Գերջանի և Եկեղեցաց, յորում էին ի հնումն Սուրենաշէն աւանը և Պար-

թէնից դղեակը՝ ժառանգութիւն հօրն Ս. Թէոդորոսի նախատակի։ Աւանիս մօտ նշաւ նաւոր է համանուն հին կամուրջն. աւան դարբար կ'ըսուի թէ Կոթէրցի հայ երկրագործ մը ԺԳ. դարու մէջ շինած է այս կամուրջը։ Կամրջի մօտ կայ հին պանդոկի մը աւերակ, և վերը ուխտական մատրան մը աւերակը։ Լաստիվերացիին կը յիշէ աւանս, Սամուէլ ծերունի եպիսկոպոսին վրայ զրելու ատեն. «Իսկ զինուորքն բւրեալ նաւ փութացուցանէին անցուցանել զծերունի եպիսկոպոսն զՍամուէլ... յայնկոյս յաւանն որ կոչի Կոթէր, քանզի և դատաւորն անդ իսկ էր»։ — Աւան ունի այժմ իբր 100 տուն հայ, կան նաև թուրքք և քուրդք։ Հայերը ունին Ս. Գեորգ աւուամբ եկեղեցի մը։ Գեղեցիկ է գիւղիս դիրքը, օդն և ջուրն ալ պատուական։

ԿՈՒԹԻ. — Գիւղ Արցախի Զաւէ գաւառի, շինուած է խոր և լայն ձորի մը մէջ, Գաղայ Ս. Սարգսի արեւմտեան կողմը։ Պատուական են օդն, կլիման և ջուրը։ Բնակիչք 200 տուն են, և ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը՝ կառուցուած 1850ին։ — Գիւղիս արեւմտեան կողմը, Ս. Սարգսի վանքը տանող ճանապարհի վրայ կայ մարդաշատ բարձրութեամբ արձան մը, որ խիստ հին է և կը ներկայացնէ հայ երիտասարդ մը. հմուտ անձնութեւն կը կարօտի այդ արձանը, ստուգելու համար անոր ո՞ր դարու պատկանիլը։

ԿՈՂԱՄԱՍԵԱՆ. — Կը յիշուի Աղձնապ խարզան գաւառի մէջ։

ԿՈՒՊԱՆԻՑ կամ ԿՈՂԲԱՆՑ ԳԻՒՂ. — Հայարնակ գիւղ Վասպուրականի Տոսք գաւառի մէջ, Սալնապատու հին պատմական վանքի մօտ։ Տես ԱՀԱԿԱՆԻՑ ԳԻՒՂ։

ԿՈՂԱՅ ԳԱՆԱՌ. — Հին գաւառս կ'իյնայ Մարաշի կողմերը, որուն մէջ է Կոնկաւատ լեռը։

ԿՈՂԿԻՍՈՆ. — Ի հնումն վիճակ և քաղաք երբորդ Հայոց մէջ, Միլոս գետոյն մօտ։ Այստեղ Ս. Ոսկերեւան արքայի մնաց տալի մը։ Այս քաղաքէն էր սուրբն Ստեփանոս Ունեցի։ Այժմ կը կոչուի Կեօքսիս կամ Կեօյսիս։ Ունի 180 տուն մահա-

մետական և 20-25 տուն հայ, որոնք գաղթած են Հաճընէ և Զէյթունէ։ Չունին ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ քահանայ և ո՛չ դպրոց։ Գիրքը զաշտային է, դիմացն են Զէյթունի լեռները. ջուրը՝ առատ է և պատուական. բերքն է ընտիր ցորեն ու գարի։

ԿՈՂԿԻՍՈՆ. — Այս անուամբ գաւառ և գետակ մը կայ Աղուանից աշխարհի մէջ։ — Նոյն անուամբ գետակ մ'ալ կայ Կիլիկիոյ մէջ։

ԿՈՀԵՐ ԼԵԱՌՆ. — Կը բարձրանայ Չորբորդ Հայոց Հաշտեանք և Հանձիթ գաւառներու մէջանդ։

ԿՈՂ. — Տայոց աշխարհի հին գաւառներէն մին։ Խորենացոյ համեմատ գաւառիս կլիմանաջերմին էր և ունէր այգիներ ու բուրաստաններ։ Արշակ Ա. թագաւորի օրով, ասոր շրջակայ սահմանները նոր բնակիչներով լեցուցաւ, ինչպէս կը պատմէ Խորենացին (Բ. Բ). «Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտի մեծի լերինն Կաւկասոս յաշխարհին Բուղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ Կողայ յարգաւանդ և հացաւէտ տեղիս, մինչև ի ժամանակս բազումս»։ — Գաւառիս մէջ կը բարձրանայ Նոյն անուամբ լեռ մը։ Վերջին դարուց մէջ գաւառս ծանօթ է ԿԵՕԼԱ։ Խնձիճեան կը յիշէ նաև Կեօքս քաղաք մը, որ հաւանորէն գաւառիս գլխաւոր տեղն էր, Արտահանէն օր մը հեռու։ Մանրամասն տեղեկութիւնք կը պակսին։

ԿՈՂԱԿ. — Գիւղ Ներքին Պոլսերիս, 40 տուն հայ և 50 տուն քուրդ բնակչօք։ Հայք կոփածոյ քաբէ հին եկեղեցի մը ունին յանուն Ս. Աստուածածնի. որ ունի երեք խորան և կը թուի ըլլալ Լուսաւորչաշէն։ — Կողակէն 20 վայրկեան հեռու լեռ մը կայ, զոր տեղացիք կ'անուանեն Կռքիներ (Յոյներ), որուն գագաթը կը գտնուի մատուռ մը՝ Հայոց և Մահմետականաց ուխտական։ Գիւղս ունի պատուական տեսարան, ընտիր արտօրայք, խոտաւէտ մարգեր և առատ ջուր։

ԿՈՂԱՅ կամ ԿՈՂԱԿԱՅ ԳԵՏ. — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառի գետերէն մին, այսպէս կոչուած է Կողակ ձկանց անուամբ։

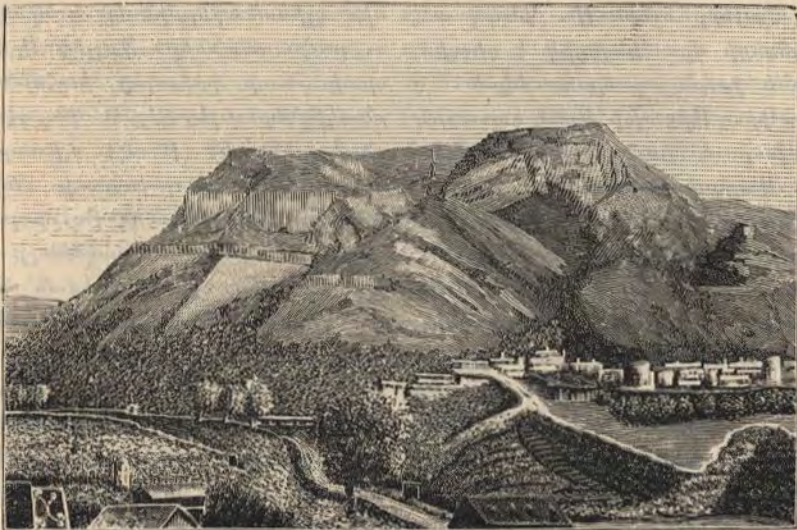
Կ'իջնէ Արդշասարէ և կը թափի Գեղամայ ծովը:

ԿՈՂԱՆ.—Գիւղ վասպուրականի Սնձեւացեաց գաւառի: Գիւղիս Հայք չափազանց ուսումնասէր են, հիւրասէր, իրենց իրաւունքը ճանչցող, յարգող իրենց մեծերն, աշխատող և կատարեալ բարոյականի տէր:

ԿՈՂԲ.— Հին և պատմական աւանագիւղ Այրարատայ ճակատք (Սուրմալու) գաւառի. Երասխէն հեռու է իբր փաբսախ ու կէս, հարաւային կողմը: Ի հնումն իբրև մարդաշէն տեղի ունեցեր է մեծութիւն և պայծառութիւն, որուն աւերակներու մէջ տակաւին կ'երեւին երեք կիսակործան և

մզոն հեռու, և կանանչ ու կապտագոյն հողերով զատուած երեք կարգ բարդի կը ցուցնէ, որոնք Նախիջևանայ աղահանից պէս՝ շատ հին դարերէ սկսեալ կը փորուին կը կտրուին և կը տարուին, և առ նուազն տարեկան 50000 ֆրանկի և կամուտ կու տան:

Այժմեան Կողբն Բարդող լեւան ստորոտը բոլորած է կաւէ տուներով, աշտարակներով ու նեղ փողոցներով: Կը բաղկանայ երկու մասէ, վերին և ներքին. երկու մասանց մէջ ալ մէկ մէկ եկեղեցի կայ Ս. Խաչ և Ս. Երրորդաբլին անուամբը: Ունի իբր 400 տուն. բնակիչը զլիաւու

179. Կողբ:

եկեղեցիներ: Մին՝ մեծ ու կարմիր բարերով շինուած, ուրիշ մ'ալ կը թուի կառուցուած Հերակլ կայսեր և Եզր կաթողիկոսի օրով, որ Աղահանքին հետ ժառանգեց նաև Կողբայ երրորդ մասը: Այս աւերակաց վրայ կը թափառի՝ մեր ամենէն յստակախօս և հայկարան իմաստասիրին համբաւն, որ է եղծիչն աղանդոց՝ Եղբիկ աշակերտ Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպայ: Եզնկայ անուամբ մատուռ մը ևս կայ Կողբայ մէջ: Յայտնի է թէ Կողբ շատ հին ժամանակներէ ծանօթ էր և անուանի իր աղահանքերով: Աղահանք լեռը կամ բլուրը գիւղին արեւելակողմն է, իբր կէս

բարբար հողագործութեամբ կը պաբապին. շատեր ալ աղահանքին մէջ աշխատելով կը հայթհայթեն երեսնց օրապահիկն:

Հիներէն կը յիշուի նշանաւոր կամ հրաշագործ խաչերու հետ նաև Կողբայ Ս. Նշանը: Կը կարծուի թէ հին եկեղեցին կործանուած է Արարներէն 774 թուին: Խակ աշմ երեւցած կիսակործան մեծագործ եկեղեցին կառուցուած կը թուի Աշոտ սպարապետն թ. դարու վերջերը, «բազմածախ փարթամութեամբ» ինչպէս կ'ըսէ Յովհանն կաթողիկոս պատմիչը: Աղահանքին պատճառաւ յայտնի է թէ արքունի կալուած էր: Բնակչաց փարթա

մութիւնը, և երկրին բարեբերութիւնը, պատճառ եղած են երեքն աւարառու ասպատակութեան այլագեաց: Արարական արշաւանքէն վերջ, ժԳ դարուն վերջերը երկու անգամ այս կողմերը արշաւեցին Լէնկթիմուրի ասպատակները. նախ 1387ին Սուրմառին աւերելով, բայց Կողբայ չկարենալով փնասել, վասն զի քաջութեամբ Բարդղղ լեռնէն պաշտպանեց Մարտիրոս հերոսը. երկրորդ անգամ 1393 թուին եկան և կողոպտեցին նաև Կողբը, սակայն բնակիչք կանխաւ փախչելով կոտորածէ զերծան: ԺԷ դարու սկիզբը նոյն տեսակ ճէլալիներու ասպատակը եկաւ Կողբայ սահմանները: Այս չափ ասպատակութիւնը և աւերածութիւնը պատճառ եղած են Կողբայ անշրանալու և բնակչաց նուազելուն:

ԿՈՂԲ. — Գիւղ Սպահանու, բնակիչք հայ են զանազան դաւանութեամբք:

ԿՈՂԲ (ՆՈՐ). — Հայաբնակ գիւղ Արցախի Զաւէ (Ղազար) գաւառի. շինուած է Պարան գիւղի արեւմտեան կողմը. բնակիչք եկած են Այրարատայ վերոյիշեալ Կողբ գիւղէն, և այդ պատճառաւ պահած են միեւնոյն գիւղի անունը, բարբառը և սովորութիւնները: 160 տուն են և ունին Ս. Աստուածածին հոյակապ եկեղեցի մը, կառուցուած վեց միապաղաղ սիւներու վրայ. կայ նաև 1892ին կառուցուած ուսումնարան, 30 աշակերտներով: — Գիւղիս հին հանգստարանի մէջ կայ սրբատաշ մոխրագոյն քարով շինուած Ս. Աստուածածին կոչուած մատուռ մը՝ որ ունի արձանագրութիւն: Գիւղիս հարաւային կողմը կը գտնուի Ս. Նշան անուն փայտաշէն ուխտատեղի մը՝ որուն մէջ կայ խաչքար և արձանագրութիւն: — Ս. Նշանէն քիչ մը վերեւ գմայլելի սարահարթի մը վրայ կը գտնուի Ս. Աստուածածնայ վանքը՝ համակ սրբատաշ քարերով կառուցուած, որ ունի չորս փոքր և մէկ աւագ խորան, երկու խորհրդարան, չորս լուսամուտ և մէկ դուռն: Հիւանալի քանդակներով զարդարուած են քեմի և խորհրդարաններու քարերը: Յայտնի է շինութեան թուականն. դրան վրայ կայ արձանագրու-

թիւն: Տաճարիս արեւմտեան կողմին կից է քառակամար և գեղեցիկ զաւթը՝ կանգնած երկու միապաղաղ սիւներու և վեց կիսասիւներու վրայ: Ունի երկու փոքր խորան և երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձաններ: Վանքիս մէջ և շուրջը պահաս չեն հայկական արձանագրութիւններ և խաչարձաններ: Կան Բարձրեայ, Ս. Առաքել և Միսիրաբ վարդապետի մատուռներ: — Նոր Կողբէն վեր, համանուն վտակի աջ կողմը կայ Հին Կողբի աւերակ գիւղատեղին, կիսաւեր եկեղեցի և հանգրստարան: — Հին Կողբէն ալ քառորդ մղոն հեռու կայ Տարայ եղջի անուն աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր բնադարձակ եկեղեցի: — Վարդի գիւղ՝ աւերակ գիւղատեղի, Կողբի արեւմտեան կողմը. կան հանգստարան և եկեղեցի կիսաւեր: Հանգստարանի մէջ կայ նաև Ս. Գեորգ անուն մատուռ մը: — Ամուրիներ անուամբ՝ խաչարձաններով գերեզմաններ կան Կողբի մօտ բարձր դիրքի վրայ, այդ խաչարձաններու տակ թաղուած են երեսուն հայ ամուրիներ, որոնք քաջութեամբ ինկած են Լեզկիներու դէմ մղած պատերազմի մէջ: — Այցախ, 384-6:

ԿՈՂԲԱՆՑ. Տես ԿՈՊԱՆԻՑ:

ԿՈՂԲԱՓՈՐ կամ ԿՈՂԲՈՓՈՐ. — Այսպէս կոչուած է Գուգարաց հին գաւառներէն մին:

ԿՈՂԷՍ. — Գիւղ Գուգարաց Տաշիր գաւառի, Լոռի քաղաքի մօտ:

ԿՈՂԹ. — Արցախու հին գաւառներէն մին, որ կից է Շիկաշէն գաւառին արեւմտեան կողմին և կ'անջատուի միայն Շամբոր գետով: Գաւառիս բնակիչք մահմետական են և բոլորովին ոչնչացուցած են քրիստոնէական յիշատակներ. քիչ տեղեր կարելի է հանդիպիլ աւերակ եկեղեցիներու, մատուռներու և հանգստարաններու:

ԿՈՂՈՏԻԱ. — Քաղաք փոքր Հայոց, Մեկտինէի հիւսիսային կողմը, Էփրատի մօտ: Սոյն անուամբ բլուր մը ևս կը յիշուի, անշուշտ նոյն քաղաքի մօտերը:

ԿՈՂՈՏՈՒ ԼԵՐԻՆՔ. — Կը թուին ըլլալ Բարձր Հայոց մէջ, Էփրատ գետոյն մօտերը:

ԿՈՂՈՒՅ ՎԱՆՔ. — Կը յիշուի յիշատակարանաց մէջ:

ԿՈՃԱԿ. — Գիւղ վերին Կեղիի, բնակիչք Հայք և օտարագիրք խառն: Գիւղիս մօտ է Սուրբ Լուս անուն բարձրագագաթ լեռը, ուսկէ կը բղխէ սառն և պատուական ջուր մը՝ կոչուած Աղբիւր անմահոյրեան:

ԿՈՃԱՐՈՒ. Տես ԲԱՂԲ:

ԿՈՃԵՐ. — Հայաբնակ գիւղ վանայ, 25 տուն բնակչօք. ունին Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի բայց դպրոցէ և քահանայէ զուրկ են: Ատիկիւզէլ գիւղի քահանայն այցելութեամբ կը հոգայ ասոնց կրօնական պիտոյքը:

ԿՈՃԿԱՆՅ. — Կը յիշուի Նաովմանի մէջ:

ԿՈՃԿԸՈՐ. — Կը զտնուի Բարձր Հայոց Սպեր գաւառի մէջ:

ԿՈՃՈՋՈՐ. Տես ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ:

ԿՈՃՈՂՈՒՏ. — Գիւղ Արցախի խաչեն գաւառի, հիմնուած Եղանայ սարէն դէպի հիւսիս երկնցած սարահարթի մը վրայ. բնակիչք եկած են վանքաշէնէ: Ունի պատուական օդ, կլիմայ և ջուր: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Աստուածածին: — Գիւղիս արեւելեան կողմը եղած մացառուած ձորի մէջ կը զտնուի Ամենափրկիչ անուամբ կիսակործան և ամայի վանք մը, ուր կան գեղեցիկ ու մեծ խաչարձաններ:

ԿՈՃՈՒ. Կամ ԿՈՋՈՐ. — Թիֆլիսի ամենամօտ և լաւագոյն ամառանոցը, կը գրտնուի քաղաքի հարաւ-արեւմտեան կողմը 7-8 վերստ հեռաւորութեան վրայ ուղիղ գծով, իսկ բուն խճուղի ճանապարհի երկարութիւնն է 18¹/₂, վերստ, որովհետեւ լեռներու վրայով և ձորերու միջով կ'անցնի: Խճուղիի երկու կողմերը ծաղկապատ ձորեր, լեռներ և մշակուած դաշտեր են: Թիֆլիսէն Կոճոռ կառքով 2¹/₂ ժամ ճանապարհ է: Ամառանոցի կեդրոնը կը բարձրանայ լեռ մը, որուն արեւելեան լանջի վրայով, մէջտեղէն կ'անցնի մեծ փողոց կամ ճանապարհ մը, լեռան երեք կողմերէն ալ նոյնպէս փողոցներ կ'անցնին: Ճանապարհի երկու կողմերը, մինչև Աղ. Թայիրեանի կալուածները, շինուած են մասվաճառի, մրգավաճառի, հացթուփի, արհեստաւորներու խանութներ, հիւրանոց-

ներ և բնակարաններ: Հայերը ունին անտաշ քարաշէն եկեղեցի մը, շինուած հանգուցեալ Ա. Թայիրեանի ծախքով, որու գերեզմանը կը զտնուի եկեղեցւոյ գաւիթը, երկաթեայ գեղեցիկ վանդակով պատած: Ռուսներն ևս ունին եկեղեցի աղւսաշէն: Կոճոռի մէջ կայ հեռագրատուն, նամակատուն, ոստիկանատուն, երաժշտական խումբ, և այլ ամենայն ինչ որ հարկաւոր է լաւ գրօնեւելու յարմար ամառանոցի մը:

Կոճոռը առ հասարակ շրջապատեալ է լեռներով: Անտառները մեծ մասամբ են կաղնի, հացի, թղկի, բոխի, լեռնտերեւի, վայրի տանձի, խնձորի, սնձնի, կեչի, լոբի և ուրիշ ծառերէ. իսկ այդ բոլոր ծառերու տակ կայ ուրիշ անտառ մը թուփերու, որոնք են՝ հոնի, ճապկի, ալտ-ժահրի, գրեմասրի, ցիրոնցի, ախլի, վարդի, մոռի, մոշի, և այլն: Այս անտառը կ'աղմկի անթիւ թռչուններու ծղկոյցով, այն տեղ վարդի սիրահար սոխակը սկսել է իր դայլայլիկը, ուրիշ տեղ մը դեղձանի կը ճուռողէ, անտառի խորը սրահատոց կտցահարը կը ծուլայ, կը ճէլէ, ուրիշ տեղ մը խորամանկ մոշահար կ'էկէզաւով յանկարծ դուրս կը թռչի և կենդանիները կը խրտեցնէ, վեցջապէս ուրիշ շատ տեսակ թռչուններ իրենց զանազան ձայներով կենդանութիւն կու տան այդ անտառին: Կոճոռի մարգագետիններն ալ զարդարուած են բաւական զանգակակերպ ծաղիկներով և բոյսերով: Բնութեան երփներանգ ծաղիկներով հիւսած մեծ գորգի մը երեւոյթը կը բացուի այցելուի աչքին, այդ ծաղիկներէն անուամբ յիշենք անթառամ և անուշահոտ սարածաղիկը իր դեղին ու փայլուն թերթիկներով, նոյնպէս դեղին իւղածաղիկը, ձուածեւ հազար գոյնով խնձրածաղիկը, վայրենի մեխակը, սպիտակ թերթիկներով դեղին գործուածքով կովի աչքը, միջատներու թշնամի լուսածաղիկը, հաստլիկ գլուխ կճուճկոտրին, և այլն:

ԿՈՄԱՆԱ. Կամ ԿՈՄԱՐ. — Եփրատ գետոյն արեւմտակողմեան երկիր Ասորոց երկրէն սկսեալ մինչև Երրորդ Հայք: Այս երկրիս բնակիչք ալ ծանօթ էին Եփրատացիք անուամբ:

ԿՈՄԱՆԱ. — Հին և անուանի իշխանանիստ քաղաք Առաջին Հայոց, համանուն գաւառի մէջ, իրիս գետի մօտ, Եւզոկիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմը. այժմ բոլորովին աւերակ է։ Այս քաղաքիս մէջ հանգիստ առաւ Ս. Ոսկեբերան երբ զինքը աքսորի կը տանէին և աստ հանգեաւ, ըստ Յայսմաւուրաց։ — Կոմանա անուամբ ի հնումն ուրիշ քաղաք մ'ալ կար Փոքր Հայոց, Կիլիկիացոց սահմանին մօտ, Գամբաց մէջ, Տօրոսի հիւսիսային կողմը, ըստ Պտղոմէոսի։

ԿՈՆԹԵՂՈՒՏ. — Ի հնումն գիւղ Այրաբատայ Սրագածոտն գաւառի։

ԿՈՆԿՈՆԱԿ. Տես ԿՈՆԳՈՆԱԿ։

ԿՈՆԻՍ. — Սակաւարնակ գիւղ Մամրոտանքի, ունի Ս. Սիօն անուամբ եկեղեցի մը։

ԿՈՆՈՆՈՍԻ ՎԱՆՔ կամ ԵՕԹՅ ԴՈՒՌ ԿՈՆՈՆՈՍ. — Կը գտնուի Հզու գիւղաքաղաքէն ժամ մը հեռու դէպի արեւմտեան հարաւ։ Կառուցուած է երեք կողմերէ զինք շրջապատող լեռանց և բլրոց միջեւ, և է օդաւէտ ու ջրաւէտ։ Ունի բաւական ծառաստաններ թթենեաց, թզենեաց և նրո-

180. Կոնստանդի գիւղի մէջ ոչխարաց հօտ մը։

ԿՈՄԱՆԱ. — Այս անուամբ գիւղ մը կը յիշուի Վերին Բասենի մէջ, իբր կէս ժամ Հասանգալէի Ս. Աստուածածնի վանքէն հեռու։

ԿԱՆԳԱՆԱԿ կամ ԿՈՆԿՈՆԱԿ. — Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ, Մարաշու մօտ կը կարծուի բլլալ այս լեռս. որոշ զիրքը և տեղը կը կարօտի բննութեան։

ԿՈՆԳ. — Գիւղ թորթոմի հիւսիսային արեւմտեան կողմը։

ԿՈՆԳ. Տես ԵՐԵՒԱՆ։

ԲՈՅԱՂԻ. Բառարան Բ.

նենեաց, որոնք յատուկ գեղեցկութիւն և զարդ կու տան վանքին։ Եկեղեցին օրօրոցաձեւ է, վայելչաշէն և հին շինութեան թուականն անձանօթ։ Արտաքուստ եկեղեցւոյն մօտից ձախակողմը կը տեսնուի Ս. Կոնստանտի տապանն՝ անշուք վիճակի մէջ, որուն ամէն կողմէ ուխտի կու գան հայ գիւղացիք ինչպէս նաև քրդեր՝ որոնք Շէյխ Խօմէր կ'անուանեն։ Աստ կայ ուրիշ փոքրիկ տեղ մը, ուր ի վանս ուխտի բերուած խեղազարներ կը կապեն ցցոյ, յատուկ

շղթայով մը, և քանի մը օր կապուած
կենալէ վերջ «իւր մուրատ» առած կը հա-
մարուի և կը թողուն զայն: Տաճարի հա-
րաւային անկիւնը կը տեսնուի մէկ մետր

նոնոսի կողմէ»: — Վանքս երբեմն ունե-
ցեր է ճոխ վիճակ, 100է աւելի թեմա-
կան զիւղերով, իսկ այժմ անշքացեր է
և խիստ ամբոխութեւր է իւր թեմը, հազիւ

181. Կոնիկոսի ծովալիւմ և ցամաքալիւմ բերդերը:

բարձրութեամբ հողակոյտ մը, որոյ մէջ,
կ'աւանդեն թէ «սատանայի պետն կը բնա-
կի, որ մշտնջենապէս շղթայակապ բան-
տարկութեան զատապարտուած է Ս. Կո-

20 զիւղ ունի. ամենքն զաղթած և ցիրու-
ցան եղած են: Ըստ հոգեւոր կառավարու-
թեան վանքս կը գտնուի Սղերդի Առաջ-
նորդութեան ներքեւ, ունի միշտ քահանայ

կամ վարդապետ վանահայր և քանի մը կով ու ոչխար: Վանքի մօտ աղի հանքերու լճակներ և հորեր կան, յորոց մեծ քանակութեամբ աղ կ'արտադրուին կառավարութեան տրամադրութեան ներքե: Նկարգր. ուղեւորութիւն, Ա. 73-75:

ԿՈՇ. Տես ԿՈՒԱՇ

ԿՈՇԱՎԱՆՔ. Տես ԿՈՒԱՇ:

ԿՈՇԱԶՈՐ. — Գիւղ Գուգարաց Տաշիր գաւառի մէջ:

ԿՈՇԻԿ ԱՆԱՊԱՏ. — Արցախի խաչն գաւառի մէջ, Քոլատակ գիւղէն վեր կը գտնուի

կլիմայ և ջուր: Եկեղեցին կը կոչուի Ս. Յովնանէս: Բնակիչք 89 տուն են:

ԿՈՊԻՏԱՌ. կամ ԿՈՊԻՏԱՌԱՅ ԲԵՐԳ. — Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուի պատմական ամրոցս:

ԿՈՌ. — Գիւղ Մշոյ խոյթ գաւառակի. ունի 100 տուն քուրդ և սակաւաթիւ հայ բնակիչներ:

ԿՈՌԱԿԵՍԻՈՆ Տես ԱԼԱՅԱ:

ԿՈՌԻԿՈՍ. Յն. Κωρυκος. Լտ. CORICUS. Տճկ. Քորկոս. — Այսօր թէ անկենդան, բայց իր նախնի կարեւորութեամբը ծա-

182. Կորիկոսի ծովային բերդը:

աւերակ և ամայի անապատս. ունի երեք տաճարներ, գաւիթ և արձանագրութիւններ, կան նաև աւերակ խուցեր և հանգրստարան:

ԿՈՇԿԱՐ. — Գիւղ Քդիի, 40 տուն հայ և 2 տուն մահմետական բնակչօք: Հայր ունին Ս. Նիկողայոս անուամբ եկեղեցի մը. հողագործ են:

ԿՈՇԿՈՒԱՆ կամ ՂՈՇՂՈՒԱՆ. — Հայաբնակ գիւղ Արցախի Զաւէ (Խազախ) գաւառի. հիմնուած է Բաղանիսի հիւսիս-արեւելեան կողմը: Ունի պատուական օդ,

նօթ է ծովանիստ ղզեակս, որ Սելեւկիայէն 45 հազարամետր հեռու կը գտնուի ղէպի արեւելեան հիւսիս: Յունարէն բառն կոռիկոս կը նշանակէ խոր տեղ, ուստի ոմանք ղիւրքին համար այսպէս կոչուած է կ'ըսեն. իսկ այլք կ'ըսեն. Կորիկոս ա. նունն կը համապատասխանէ յունարէն քրոքոս բառին, որ կը նշանակէ քրքում և որը Կիլիկիոյ կառավարութեան միջոց Կիլիկիոյ շահավաճառ նիւթերէն մին կը համարուէր: Ի հնումս կար նաև նոյնանուն քաղաք մը, որ վաճառականութեամբ

շատ ծաղկած էր՝ իբրեւ նաւահանգիստ Սեւ լիւկիոյ, և նուիրուած էր Հերմէսի, որուն պատկերը կը դրոշմէին դրամներու վրայ: Կոռիկոս երկու բերդ ունի, մին քաղաքը, որ և Յամաքային բերդ կոչուած է. իսկ միւսը զիմացի կղզւոյն վրայ, Յովային բերդ. այս բերդերը իրարու կը հագորդակցէին աւազաթումբով մը: Այժմ ծովի ա-

ները և հասարակաց շէնքերու դիրքը մեծ մասամբ յայտնի են մինչև այսօր: Ծովային բերդի դրան վրայ քանդակուած կայ մեծ խաչարձան մը և վերը երկու հայեւրէն բարձրաքանդակ արձանագրութիւններ, մին ագուցիկ տառերով, որոնք տակաւին լուկերով կարդացուած չեն: Միւս արձանագրութիւնը վեց մեծամեծ քարերու վրայ

183. Արձանագրութիւնը Կոռիկոսի ծովային բերդի:

լիքներէն այդ թումբը կործանուած է և միայն նաւակներով կարելի է մօտենալ կղզւոյն: Կոռիկոսի բերդերը մեծ դեր խաղացեր են միջին դարուց մէջ, նոյն իսկ Սսի անկումէն վերջ առանձնաբար զիմացրեր են Մահմետականներուն: Իր աւերակներէն կարելի է հետեւեցնել ճարտարապետական արժէքը, որովհետեւ լայն պարիսպ-

քանդակուած է, մեծաառ չորս տող, կը կարդացուի միայն Հեթում թագաւորի անունը և 2 թուականը: Այս արձանագրութեանց լուսանկարէն շինուած զնգատիպ պատկերն (թ. 183) կը դնենք աստ: Կան նաև յունատառ արձանագրութիւններ, որիշ տեղերէ բերուած:

Կոռիկոսը թորոս քի Օրով կը տեսնուի

Հայոց ձեռքը: Լեւոն Մեծը այստեղ այցելութիւն մը կատարեւ է, որ բաւական հետաքրքրաշարժ է: Կիպրոսի Ամօրի թագաւորի կինն ու որդիքը ծովահէններու

փոխարէն: Լեւոն թագաւորը այս ըսելով խիստ կը զայրանայ և մահու սպառնալիքով կը հրամայէ ազատ թողուլ գերբռնուածները: Կիպրոսի թագաւորը կ'ու

184. Կորիկոսի ցամաքային բերդը:

ծնորով կը յափշտակուին իրենց կղզիի ծովահէրքէն և կը բերուին Կորիկոս, որուն բերդատէրին հետ համաձայն՝ մտադիր էին անոնք վերադարձնել մեծ փրկանքի մը

զեւորի Կորիկոս իր ընտանիքը վերադարձը նեղու համար, հոն կ'երթայ նաև Լեւոն և այն առթիւ խնջոյք և մեծ հանդէս կը պատրաստէ ի սպառել հիւրերուն: Վերջին

օրը, Կիպրացի նաւապետը մօտալուտ փութորիկը գուշակելով կը շտապեցնէ ուղեւորներուն. Լեւոն տրտմելով այս անակնկալ դէպքէն, հրամայեց որ համադամները բոլոր սպասներով նաւը տանին, և հազիւ կրցան ազատիլ վտանգաւոր ալէկոծութենէն: — Կոստանդին Պայլի օրով Կոռիկոսի տէրը իր հետ վարման պատճառաւ կը սպանուի: Կոռիկոսի իշխան կը դրուի Կոստանդին որդին Օշին, որու մեծ եղբայրը Սմբատ կը դժգոհի իր հօր դէմ և իրեն

հռչակաւոր Հեթում սպարապետը, որ էր միանգամայն պատմիչ, լեզուագէտ և ի վերջոյ կրօնաւոր: Վատիկանի մէջ կը պահուի Տումար մը, զոր գրած է «Ստեփանոս Երէցն հրամանաւ թագազարմ իշխանին իշխանաց, բարեպաշտին և աստուածասիրին Հեթմոյ, Տեառն Կոռիկոսոյ, ի թուականիս Հայոց ի 212(=1287)»: Հեթումի բազմաթիւ երկասիրութիւնները ծանօթ են այժմ և ամենէն կարեւորն է պատմութիւնն, որուն միայն լատիներէն

185. Կոռիկոսի մէջ Թուրքական շիրիմ:

անդրանկութեան իրաւունքով կը պահանջէ Կոռիկոսը: Հայրը այս իրաւաբանական խնդրոյ լուծումը կը խնդրէ իր փեսայէն, Յովհան Իպլինեանցէն, որ Աբքեայի տէրն էր և իբրեւ օրէնագէտ մեծ հռչակ ունէր: Սա կը վճռէ յօգուտ Օշինի, որովհետեւ Երուսաղեմի Անիզեկոս օրինաց համեմատ, պատերազմով գրաւուած երկիր մը, կարելի էր ո՛ր և է մէկի շնորհուիլ յաղթող թագաւորի կամրի համաձայն: Կոռիկոսի իշխաններու շարքին մէջ է եղբը նաև

և Ֆրանսերէն Թարգմանութիւնները գրտնուեր են, և լատիներենէ հայերէն թարգմանած է Հ. Մկրտիչ Աւգերեան 1842ին: Այս պատմութեան մէջ Հեթում մանրամասնօրէն կը խօսի իր հօրեղբարց, Հեթում Ա թագաւորի և Սմբատ Գունդատապլի դէպի Թաթարիստան ուղեւորելու մասին: Այս գործի Ֆրանսերէն մէկ ձեռագիրը, որ նուիրուած է Կղեմէս Ե պապին կը բովանդակէ գունաւոր գեղեցիկ պատկեր մը, ուր հեղինակը, Հեթում — Անտոն

կրօնաւորական տարազով, իր գիրքը կը մատուցանէ Պապին:

Օշին թագաւորի օրով Կոռիկոսի տէրն էր Օշին իշխանը, որ յետոյ եղաւ Լեւոն

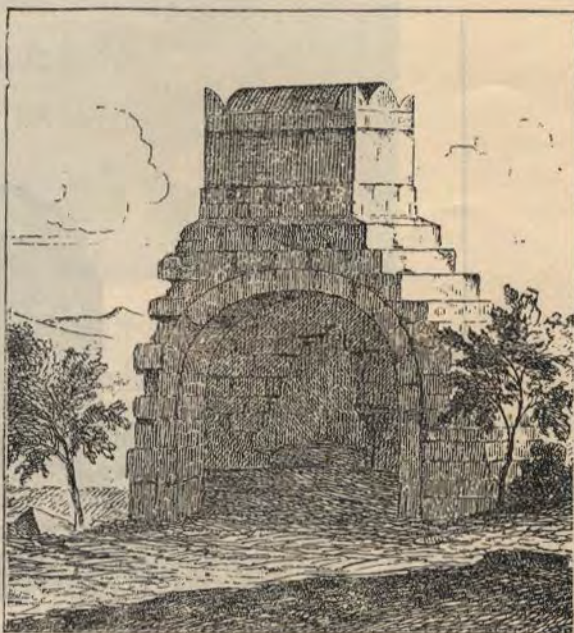
186. Դրամ Կոռիկոսի ֆիլիպպոս կայսեր ժամանակ:

Դի խնամակալը և կոչուեցաւ Օշին Պայլ (1320): Ասոր կառավարութիւնը զօրաւոր էր և ազդեցիկ, սակայն երբ թագաւորը չափահաս եղաւ, սպաննել տուաւ զՕշին և եղբայրը, և այսպէս Կոռիկոսի իշխաններու գիծը վերջանալով, արքունի կալուած դարձաւ: Յետոյ պարգեւ տրուեցաւ Պեմունդ Լիւզինեանի, որ Լեւոն Բի Զապլուն աղջկան որդին էր: — Կոստանդին թագաւորի օրով Կոռիկոսը իր բաղդին լքուած լինելով, բնակիչները Եգիպտացիներու ահէն՝ անձնատուր եղան Կիպրոսի թագաւորին, որ երկու անգամ Կոռիկոսը կ'ազատէր Փարամաններէն: — Կը պատմուի թէ երբ Լեւոն Լիւզինեանը Հայերու հրաւերով Կիլիկիա կ'երթար, ճանապարհին կը հանդիպի Կոռիկոս, իր մօր և կնոջ հետ (1374): Պահապան բերդատէրը զիրենք պատուասիրելով հանդերձ կը մտածէ նենգութեամբ յանձնել Տարսոսի թուրքերուն: Լեւոն Կոռիկոսի եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ, հազիւ կը յաջողի նաւ մը ճարել և մեկնիլ դէպի Սարոսի գետաբերանը և այնտեղէն Սիս:

Կոռիկոս կը մնայ քրիստոնեայ տէրերու ձեռքը մինչև 1448, երբ բերդապահը գաղտնի համաձայնութեամբ Փարամաննե-

րուն կը յանձնէ, և ինքը կը փախչի Կիպրոս կղզին, իբրև թէ թշնամիներէ հալածուած, բայց դաւը իմացուելով՝ կը գլխատուի: Փարամաններէն վերջ կը տիրեն յաջորդաբար Եգիպտացիք և Օսմանցիք: — Պարպարոյ վհնեակեցին, որ 1471ին տեսներ է Կոռիկոսը, կը պատմէ թէ բուն բերդի արեւմտեան կողմը կար ուրիշ աւերակ բերդ մը, որուն դռներուն վրայ արձանագրուած էին հայերէն անվերժանելի գրեր:

Կոռիկոսէն իբր մզոն ու կէս հեռու կը գտնուին հին պատմութեան մէջ հռչակուած Կռիսկեանց քարայրները: Գլխաւոր քարայրը բարձր է իբր 50 մետր, երկայն 270մ. և լայն 20 մետր. որմերու վրայ կը նշմարուին յունական արձանագրութիւններ: Այս գլխաւոր քարայրէն քիչ մը հեռու կայ փոքրիկ եկեղեցի մը բիւ-

187. Կոռիկոսի մէջ շիրիմ:

զանդեան նկարներով, որ յետոյ մզկիթ եղած է: Ուրիշ նշանաւոր քարայր մ'ալ կայ աւելի հեռու բարձր ձորեզերեայ դիրքով, Շէյրաւ-տէրե կամ Շէյրաւըզ կոչուած. ուր կը տեսնուին արձաններ ու բա-

գիններ: — Սիսուան, 332-343: Կիլիկիա, 247-252: Եւ այլն:

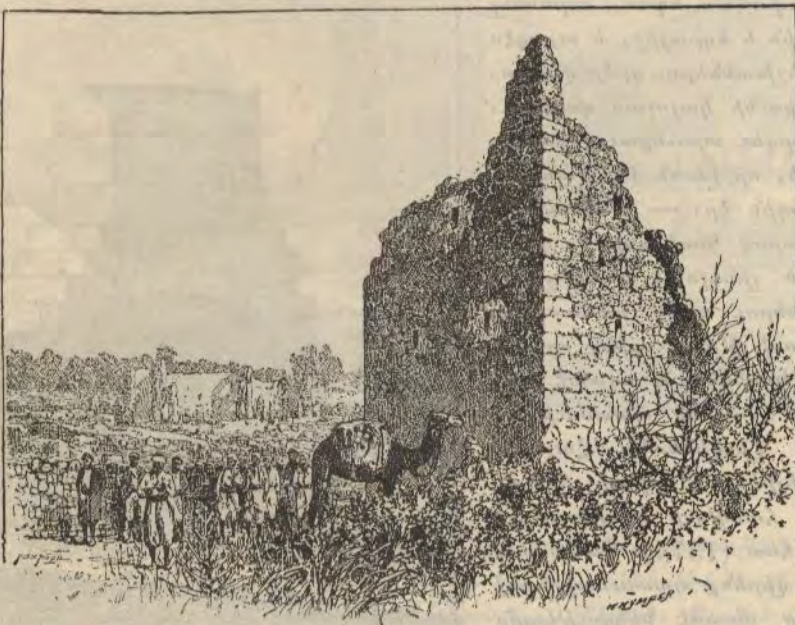
ԿՈՐՆԵԶՈՐ կամ ԿՈՒՌՆԵԶՈՐ. — Հա-
յարնակ զիւղ Սիւնեաց Հարանդ գաւա-

ԿՈՍԻՏԱՌ կամ ԿՈՍԻՏԱՌՈՍ. — Հին բերդ
Կիլիկիոյ, Բարձրբերդի մօտերը:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՅ կամ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՅ. —
Լեւոնային Կիլիկիոյ մէջ. Բարձրբերդի մօ-

188. Կոռիկոսի մօտ Շէյթան-տէքիի հմութիւններ:

189. Կոռիկոսի սյրերու մօտ հին բերդի մը մնացորդը:

ոի. 250⁰ տուն կայ. ունին նորաշէն եւ
կեղեցի մը Ս. Յովնանեւն անուամբ, եւ
բարեկեցիկ վիճակի մէջ են:

ԿՈՌՈՇՈՓՈՐ. — Գիւղ Սիւնեաց Խղուկ
գաւառի:

տերը այս անուամբ գիւղաքաղաք մը կը
յիշուի, 1280ին, Յովհաննէս եպիսկոպոս
սէն գրուած աւետարանի մը յիշատակա-
րանին մէջ: Կարեւոր կը համարինք այդ
յիշատակարանի մէկ մասը օրինակել:

«Օրհնեալ հոգի հօրն իմոյ Կոստանդնույս Եղէ այցելու սուրբ Անապատին Գոնեք կոչեցեալ ի Գաւս Կիւլիկիոյ, ի գաւառն բերդին Բարձր ասացելոյ. յորժամ տիրէր հայրն իմ զղեկին, և կրսերս՝ Անապատին. յորում տաւաղեալ բնակէի իբր անխռով և անքոյթ նաւահանգստի, բերկրեալ միշտ աստուածաշուք տեսեամբ մեծ նահապետին հօրն մեր, և կրթեալ սուրբ տառիւք. տեսի գնորին շինեալ գիշարադարն յանուն իւր՝ Կոստանդնուց կոչեցեալ, լի ի Գրիստոս հաւատացելովք բազմօք, առաքինի երիցամբք և սարկաւազօք... գրեցի զսա. լաւ և բնտիր կազմեալ, որպէս տեսեալսն մը կ'ընծայեն : — Ստամպոլ 18 մղոն շրջապատով եռանկիւնածեռ ու ամփիթատրոնածեռ կը բարձրանայ Ոսկեղջիւրի հիւս. արեւելեան կողմը : Ստամպոլի միայն մէկ կողմը՝ այսինքն արեւմուտքը ցամաք է, միւս կողմերէն ծովով շրջապատուած, հիւս. արեւելք՝ Ոսկեղջիւր, արեւելքը՝ Վոսիոր, հարաւը՝ Մարմարա : Այսպէս Սեւ ծովու և Միջերկրականի, Ասիոյ ու Եւրոպոյ միջեւ գտնուելով՝ առեւտրական սրանչելի դիրք մ'ունի : Քաղաքը թեթեւակի կը բարձրանայ եօթնաբլրեան խորշաւոր լեռնագագաթի մը կողին վրայ որ արեւմուտքէ արեւելք

տեսարան մը կ'ընծայեն : — Ստամպոլ 18 մղոն շրջապատով եռանկիւնածեռ ու ամփիթատրոնածեռ կը բարձրանայ Ոսկեղջիւրի հիւս. արեւելեան կողմը : Ստամպոլի միայն մէկ կողմը՝ այսինքն արեւմուտքը ցամաք է, միւս կողմերէն ծովով շրջապատուած, հիւս. արեւելք՝ Ոսկեղջիւր, արեւելքը՝ Վոսիոր, հարաւը՝ Մարմարա : Այսպէս Սեւ ծովու և Միջերկրականի, Ասիոյ ու Եւրոպոյ միջեւ գտնուելով՝ առեւտրական սրանչելի դիրք մ'ունի : Քաղաքը թեթեւակի կը բարձրանայ եօթնաբլրեան խորշաւոր լեռնագագաթի մը կողին վրայ որ արեւմուտքէ արեւելք

190. Կ. Պոլիս. — Ոսկեղջիւրի տեսարանը :

սանի. և ետու զայն ի գեօղն Կոստընդնուց, որ էին նախ Կարմիր-գոսպն կոչեցեալ » :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ. Գ.Պ. CONSTANTINOPLE. — Օսմ. Կայսրութեան մայրաքաղաքը, կը բաղկանայ երեք ուրոյն քաղաքներէ — բուն Կ. Պոլիս = Ստամպոլ, Բերու = Պէյօղու և Սիլիստար — որոնք իրարմէ կը բաժնուին Վոսիորի նեղուցով ու Ոսկեղջիւր ծոցով : Այս երեք քաղաքներն ու յարակից գաղաները կը կազմեն Կ. Պոլիս — Կոստանդնուքիւք : Երեք քաղաքներն ալ բլուրներու վրայ կը բարձրանան : Ասոնցմէ մէկը՝ Սիլիստար Ասիական եզերքն է, միւս երկուքն ալ Եւրոպական եզերքը : Երեքն ալ դիւթական

կ'երկարի՝ Էտիրնէ գարուէն մինչեւ Սեւ լայ պուռնու : Լեռնագոտի մըն ալ կ'երկարի հիւսիսէն դէպ ի հարաւ Ոսկեղջիւրի ու Վոսիորի երկայնքը : Ստամպոլի եօթնաբլրեան սարերն են արեւելեան կողմէն սկսեալ. — Սեքոյ պուռնու = Ալասֆիւս, Սուրան Պալատ, Էտրի Սեքոյ = Սեքուքերիէ, Ֆարիֆիէ, Սիլիսիէ, Թեքֆուր Սեքոյ ու Էտիրնէ Գարու : Կ. Պոլիս-Կոստանդնուքեան տարածութիւնն է 3,900 քա. հզրմ. և բնակիչը 1,100,000. բազմամարդութեամբ աշխարհի ժ. քաղաքը : Կ. Պոլիս-Կոստանդնուքեան մէջ ծովը սրանչելապէս բաշխուած է. իր մէն մի երկրամասը ծով կը տեսնէ : Կ. Պոլսոյ ծովու

բազումներն են Ոսկեղջիւր, Վոսփոր ու Մարմարա: — Վոսփորի մէկ բազումն է Ոսկեղջիւրը: Այսպէս կոչուած է ճղճղկէն ձեւ ունենալուն իբր «եղջիւր» = Եունաւրէն Գերաղիոս, Խրիստֆերոս, Օսմաներէն Խալիձ-տէր-Մա'ստէր ու ֆրանսերէն Corne d'or: «Ոսկի» անունն այն հարստութեան համար գոր ինք իբրեւ նաւահանգիստ կը բերէր քաղաքը: Ոսկեղջիւրը Ստամպուլի նաւահանգիստն է որ կ'սկսի Սերայ Պուռնուէն և կը վերջանայ Էյուպի առջեւ: Ասկէ դէպ ի հրախի կը ծմնակի և կը ծայրանայ սուրանկին հովտի մը մոտքը ուրկէ կը հոսին Ալիպէյքէօյ սու և Քեահրտահանէ սու: Ոսկեղջիւրը 11 հզմ. երկայնութիւն ու 450 մետր լայնութիւն ունի: Խորութիւնն է 2-45 մետր: Ամենէն լայնահիստ խորշն է Գասըմ բաշայինը: Միւս խորշերն ու լեզուակներն աննշան են: Ոսկեղջիւր սառած է 763, 1621, 1779 ու 1893 մարտին սկիզբը:

Եւրոպան Ասիայէն կը բաժնուի Վոսփորով ուրկէ Սեւ ծովու = Եւքսինեան Պոնտոսի ջուրերը կը հոսին դէպ ի Մարմարա ծով: Վոսփոր յունարէն է և կը նշանակէ «Եզան անցք». Վոս՝ «եզն», փորոս՝ «անցք»: Որովհետեւ քստ յոյն դիցարանութեան Բոլ = Եւփ եզը լողալով՝ այդ նեղուցէն անցած է, ինչ որ ապացոյց մըն է թէ երբեմն Վոսփորի նեղուցը ցամաք երկիր մըն էր, յետոյ երկրաբանական երեւոյթով կերպարանափոխ եղաւ: Դեւկալիոնի կոչուած ջրհեղեղով Միջերկրական ծովն ու Եւքսինեան Պոնտոսն և Պրոպոնտոսը = Մարմարա իրարու հետ հաղորդակցեցան, այսինքն Վոսփորի ու Տարսանէլի = Չանազգալէի նեղուցները ձեւացան: Վոսփորի եզերքը կատարուած երկրաբանական հետազոտութիւններն ու ծովեզերեայ ժայռերը կ'ապացուցանեն այս վաղեմի աւանդութիւնը: Օսմանցիները Վոսփորը կը կոչեն Պոդագ իյի = «Պարանոցի մէջ»: Օսմանցիներէն առաջ յոյներն ալ այնպէս կ'անուանէին նեղուցը, որովհետեւ անոր տրուած Լեմոն անունը կը նշանակէ «Պարանոց», «Կոկորդ», «Փող»: Հերոդոտոս կ'անուանէ Ալիս =

Պարանոց, Ստրարոն՝ Բերան Պոնտոսի և Պաղոմէոս ալ՝ Արեւմտեան թերան Պոնտոսի: Բիւզանդիոնի տարեգիրքերու մէջ կ'անուանուի Սյենոս = «Նեղ», «Անձուկ»: — Կերչի նեղուցէն = Կիմերեան Վոսփորէն զանազանուելու համար՝ Վոսփոր կը կոչուէր Թրակեան Վոսփոր: Վոսփոր = Կ. Պոլսոյ նեղուցն որ կ'սկսի Ղալաթիոյ մաքսատունէն և կը վերջանայ Գաւազ կամ Եւրոպա գալէ = Որինի Գիոսի բազինը՝ իր 7 ոլորտուքներով կը ձեւացնէ եօթը յաջորդական բազուկ որ իրարմէ կը բաժնուին եօթը սարով: Իւրաքանչիւր ոլորտուքի ջրի հոսանքը մէկ կողմէն միւս կը վազէ, այնպէս որ ջրերը կը ձեւացնեն յորձանքներ:

Այսպէս Վոսփորի մէջ կը ձեւանան սա՛ եօթը յորձանքները — 1. Քէօյ պալի = Գալեւտերիա-Թարասպիա, 2. Իլարիա = Մասկարա պուռնու-Գանըձա, 3. Գայալար պուռնու-Շէյդաւ սզընդը, 4. Գանտիլի պուռնու-Չէյրիս պուռնու, 5. Ազընդը պուռնու-Տեֆթերտար պուռնու, 6. Սկիւտար = Շեմսի բաշա-Գուզկուսձուզ-Սդաւրոս, և 7. Սերայ պուռնու:

Վոսփորի երկայնքն իր ոլորտուքներով 27 հզրմ. է Եւրոպական կողմը, իսկ 31 հզրմ. Ասիական եզերքը: Լայնութիւնը Բումէլի Հիսարի ու Անատոլու Հիսարի առջեւ 550 մետր, աւելի բացերը 600-1000, նոյն իսկ 1200-2000 մետր է: Սերայ պուռնուի առջեւ 1500 մետր, Պէյզդոզի ու Պէյլեքաէրէի առջեւ 2000-3000 մետր, խորութիւնը 30-35 մետր: — Պրոպոնտոսը = Մարմարայի, եւրոպական ծովեզերքը Կ. Պոլիս կուսակալութեան մէջ ծամածուռ չէ, միայն ասիական եզերքն աննշան խորշեր ու լեզուակներ կը ձեւացնէ: Ոսկեղջիւրի մէջ կը թափին Ալիպէյքէօյ սու և Քեահրտահանէ սու: Ալիպէյքէօյ սու = հին Կեդարիս կը բղխի Պիւրգոսի հարաւային կողմէն, Կ. Պոլիս ու Պէյզդու ջրուղիներուն միջեւ, լեռներու և ձորերու մէջ: Քեահրտահանէ սու = հին Բարքիզէս ալ կը բղխի Պելկրատճըզէն քանի մը հզրմ. հոռու: Քեահրտահանէի գետակիցն է Տէյիրմէն տէրէ: — Այս Տէյիր-

մէն տէրէն պէտք չէ շփոթել իզմիտի Տէյիրմէն տէրէին հետ: Մարմարա ծովը կը հոսի Լիւկոս վտակն որ ամառը կը չորանայ: Լիւկոսի հովիտը կը գտնուի թորգարուի ու Էտիրնէ գարուի միջև: Վըտակը կը հոսի Մալթեթի բարձունքէն՝ թորճըլարի մօտէն: Եզերը կան պարաէզներ, կը թրջէ Եէնի պահչէն, կ'անցնի Ազաերայի կամարի տակէն, կը թափի Մարմարա, Լանկա պոստանի ըով, Տաւուտ բաշայի դրան մօտիկ: Լանկա պոստանի հողը կազմուած է Լիւկոսի բերած սիւկհողէն: Վոսփորի մէջ հոսող գետակներուն մէջ նշանաւոր է Մեծ Կեօքսուս—

արեւմտեան կողմը՝ Ռազոն քեմերէն, երկրորդը՝ Շէյրան քեմերէն ու Էյրի քեմերէն: Միացած ջրուղին կ'անցնի Մուշլաք քեմերէն ու Ալիպէյ քեօյի արեւմտեան կողմէն Էյուպի վրայէն ու Օրքագճըրար-Դորճըլարէն կը մտնէ Պոլիս: Իսկ Բերա-Կալաթա — Պէշիքթաշ ջրուղին կ'անցնի Պահչէքէօյէն, Մասլագէն ու Ջինճիրլի գոլոյէն և կը մտնէ Ֆերիքէօյ, անկէ թագաթ: Տերքոսի ջուրը բերած են համանուն լիճէն: — Տերքոս Կ. Պոլիս կուսակալութեան հիւսիսային կողմը, Չաղալճա սանճագին մէջ նահիյէ մըն է: Կ. Պոլիս կուսակալութիւնը ծովային կլիմայ

191. Սեբայ Պուռնու:

հին Արիդաս որ կը բղխի Ալէմտաղի հիւսարեւել, կողերէն և կը թափի Անատոլու Հիսարի հարաւային կողմը: Միւս գետակներն են փոքր Կեօքսու որ կը թափի Գանսիլիէն քիչ հեռու, թողատ տէրէ սուս— Հին Գրոնիկա որ կը հոսի Հիւնքիար Խաքէլէսի ծոցը: Թողատ տէրէ սու կը բղխի Տէրէսի քէօյէն ուրկէ կը բղխի նաեւ Գաւրագուրագ սոյր: — Պիլկրատճըգի անտառն— հին Պետրա որ Պէօյիւք Տէրէէն 10 հզրմ, դէպի հիւսիս կը գտնուի՝ նշանաւոր է իր պեկտերով— Ջըշեղջերով: Պիլկրատճըգի անտառէն երկու ջրուղիներ կ'երկարին դէպի Պոլիս և կը միանան Պաշ Հաւազի մէջ: Առաջինը կ'անցնի Բիւրգոսի հիւս,

ունի. ամառը տաքութեան աստիճանն է 30–35°, իսկ ձմեռը միջինը – 5°:

Քաղաքիս ծագման վրայ կը պատմուի, թէ Մեգարացի (Յունաստան) գաղթականներուն մը Բիւզանդ անուն անձին առաջնորդութեամբ կ'որոշէ յարմար տեղ մը քաղաք մը կառուցանել: Ապողոնի պատգամին համաձայն «կոյրերուն զիմացը» յարմար տեղ մը կը փնտռեն: Պիւթիա հարցուկը «կոյր» կը կոչէր այն Մեգարացի գաղութն որ 675ին (հ. թ.) Բիւթանիոյ Քաղկեդոն քաղաքը շինած էր՝ անտեսելով յետոյ Բիւզանդիոն կոչուած տեղն ուր առաջին անգամ ցամաք ելած էին: Բիւզանդ Ապողոնի պատգամը կը

կատարէ և Բերաս=Սերայ պուռնուի եւ ռանկինաձեւ բարձունքը 658 (Ն. Ք.) կը հիմնէ քաղաքն՝ ընդարձակելով նախկին Լիւկոս անուն զիւրը որ կը յիշուի Թեսալոսի օրով։ Քաղաքը հիմնադիրը ընդարձակողին անունով կը կոչուի Բիւզանդիոն։ Դարեհ Վշտասպիայէն ետք, Բիւզանդիոն հետզհետէ հպատակեցաւ յունական քաղաքներու։ Փիլիպպոս Մակեդոնացի քաղաքը պաշարեց 340ին (Ն. Ք.)։ Ամպամած երկիրն մէջ մահիկի ձեւով լոյս մը փայլատակելով՝ Բիւզանդացիներն իրենց քաղաքը պաշտպանեցին։ Ի յիշատակ այս զէպըին սոյն մահիկի ձեւով

բլուրներու շուրջը պարիսպ մը քաշեց, միայն դուրսը մնաց երկու բլուր։ Այս պարիսպը կ'սկսէր Սամաթիայէն, կ'անցնէր Առաքելոց եկեղեցւոյ հիւսիս, կողմէն և կը վերջանար Այա զարուի կողմերը։ Նորոգած ու ընդարձակած քաղաքը կոչեց Նոր Հոմ և նուիրեց Տիրամօր։ Շինութեան նաւակատիրքը տօնեց 330 մայիս 11ին։ Չարդարեց ապարանքներով որոնց շինուածանիւթերը բերել տուաւ Աւստոն անտառներու յաղթ ծառերէն ու մօտակայ Պրոպոնտոս կղզւոյն մարմարինի քարանձանքերէն։ Շինեց եկեղեցիներ որոնց մէջ նշանաւոր էր Առաքելոց եկեղեցին։

1920. Կ. Պոլիս. — Բերաս:

նշանը Բիւզանդիոնի դրամներուն վրայ դրոշմեցաւ։ Բիւզանդացիները փոխանակ Մ. Եւպատորին կողմը անցնելու՝ յարեցան Հոմայեցւոց, ասոր փոխարէն Հոմ Բիւզանդիոնն ինքնավար ու զաշնակից քաղաք հռչակեց։ Վիսպասիանոս կայսրը Հոմէական քաղաք դարձուց։ Սեպտիմոս Սեւերոս 196ին քաղաքը զարդարեց բաղնիքներով, կամարակապ սրահակներով ու բազմաթիւ յիշատակներով և շինեց մեծ ձիարձակարանը։

Դիոկղետիանոս կայսրը խորհած էր Յապտոնական քաղաքէն=Հոմէն աթոռն ուրիշ տեղ փոխադրել։ Մեծն Կոստանդինոս իրականացոյց այս խորհուրդն և ընտրեց Բիւզանդիոնը։ Մեծն Կոստանդիանոս քաղաքն ընդարձակեց, Հոմի պէս

Քաղաքը բաժնեց 13 թաղի=բեձիոյ ըստ օրինակին Հոմայ։ Ա. թաղն էր արդի Պինպիր տիրէկը, Ե. Չուգուր Չեշմէ, Է. Տիքիլի թաղ, ԺԱ. Էտիրնէ զարու, ԺԲ. Աւրէտ բազար, ԺԳ. Թեքֆուր սերայ։ Միւսներն անձանօթ կը մնան մեզի։

Կոստանդիանոսի յաջորդները Նոր Հոմը կոչեցին Կոստանդնուպոլիս, յետագայ դարերուն մէջ ալ կոչուեցաւ Միդրայի բոյի=Մեծ քաղաք, Գարա բոյի=Քարի քաղաք։ Մեր Արիստակէս Լաստիվերոցի եկեղեցական պատմագիրը կ'անուանէ Թաւրոսական։ Քաղքին շինութիւնն աւարտեցաւ Կոստանդ կայսեր օրով, 337-361։ Վաղէս կայսրը (361-378) շինեց ջրուղի մը, Մեծն Թէոդոս (378-395) ոսկեղբորագլուոր և համանուն սուրն։ Վերջապէս

395ին է որ Կ. Պոլիս կ'ըլլայ Արեւելեան կայսրութեան մայրաքաղաք: 498-518 Սիւլիվրի գարուէն մինչեւ Տերբոս լիճը պարիսպ մը կը շինուի: Մեծն Յուստինիանոս (527-565) որ գեղազարդեց քաղաքը՝ կը համարուի քաղքին երկրորդ հիմնադիրը: Արաբացիները 668 ու 675ին, 716 ու 718ին, Ռուսները 865, 904, 941, 1043ին պաշարեցին: Խաչակիրները 1204, մայիս 9ին առին քաղաքը: Միքայէլ Պալէոլոգ վերստին տիրեց քաղաքին 1261, յունիս 25ին: Ելլալով Սուլթան Պայազիտ 1394ին պաշարեց Կ. Պոլիսը: Մանուէլ Պալէոլոգ քաղաքը փրկեց 10,000 սկուլթ տարեկան տուրք տա-

մաքով Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտի ժամանակակից Աքրահամ Անկիւրացին ալ կ'երգէ.

« Փոխեաց զանուն Իսլամպուլին

Որ ի քաղաքն թարգմանին:

Ասաց Իսլամ՝ պոլ կոչեացի,

Որ բազմութիւն տաճկաց ասի »:

Սուլթան Մուսթաֆա Գ. Ստամպուլ անունը դրոշմել տուաւ զրամներու վրայ: Հրովարտակներու մէջ եւս, և զրամներու վրայ ալ կը կոչուի Գոսպանդիսիէ՝ ձայնաշրջութիւն Կոստանդինուս անունին: Ասիդան և կը կոչուի որ պարսկերէն կը նշանակէ Սեւմ կամ Դոռն Տերտրեան,

1930. Կ. Պոլիս. — Վոսիփորի և Թօփիսամէի տեսարանը:

լով և Կ. Պոլսոյ մէջ մզկիթ մը ու իսլամ գաղթականներ պահելու խոստումով: Սուլթան Մուրատ Բ. ալ պաշարեց քաղաքը 1422ին, և վերջապէս 1453ին Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Բ. 40 օր պաշարեւէն ետք, քաղաքն առաւ մայիս 29ին երեքշաբթի օր: Այնուհետեւ Կ. Պոլիս եղաւ մայրաքաղաք Օսմանեան զահուն:

Օսմանցիք զայն անուանեցին Սղամպոյ՝ ձայնաշրջութիւն յունարէն իս դիւ քոլի = « ի քաղաք » անունին: Յոյները խօսակցութեան մէջ լոկ քաղաք կը կոչեն Պոլիսը, ինչպէս մենք ալ կ'ըսենք Պոլիս, փոխանակ Կոստանդնուպոլիսի: Ըստ Օսմանց Ստամպուլ կը նշանակէ խաւմ սր = իսլամներու բազմութիւն, ինչպէս որ այս

այսինքն « Ոստան »: Ասիդան է ու Ոստան լծորդ են իրարու:

Ստամպուլի ցամաքակողմը գեռ կիսականգուն կը բարձրանայ ամրակառոյց կրկին պարիսպը — Ներքին ու Արտաքին: Ներքինն ունի 20էն աւելի ոտնաչափ բարձրութիւն և արտաքինէն աւելի բարձր է: Արտաքինը ներքինին կէս բարձրութիւնն ունի: Երկու պարիսպներու միջոցը 18 ոտնաչափ է: Պարսպին ըով հոս հոն 20 քայլ լայնքով որմապատ խրամ մը կայ: Խրամին քաղաքակողման պատն աւելի բարձր է: Ասով քաղաքն երեք պարիսպ ունեցած կ'ըլլայ: Հիմայ խրամը հողով լեցուած է իր կէս բարձրութենէն աւելի և պարտէզ-բանջարանոցի վերա-

ծուած է: Կ. Պոլիս թէ՛ ցամաքէն թէ՛ ծովէն պարսպապատ ըլլալով՝ մեր եկեղեցական քրոնիկագիրները՝ Փարպեցին ու Ասողիկ կողի կոչած են: Մարմարա ծովու կողմի պարիսպը համեմատաբար ցած է: Ոսկեղջիւրինը 50 քալ հեռու է ծովէն, ինչպէս կը տեսնուի ճիւղալի, Այա գարու, եւն.: Ծովուն ալիքները Մարմարայի ծովեզերեայ պարիսպը խրամատած՝ փլցուցած ու ցրուցան ըրած են, ինչպէս կը տեսնուի Հայոց Պատրիարքարանի ու Ենի գարուի առջեւ: Պարիսպն ամրացած էր 225 աշտարակով որոնց բեկորները կը տեսնուին ցարդ: Ասոնց մէջ նշանաւոր են

ունէր, մէկը՝ Ոսկի դուռ, միւսը՝ Քափու գիլգու: Հերակլ կայսրն ալ աւելի ընդարձակեց ցամաքակողմի պարիսպն ու պարսպափակ ըրաւ Էյրի գարուի կողմի Եւտոմոն արուարձանը ու Այվանսերայի կողմի Պրաքսեիա՝ քաղաքը Հոնաց ու Աւարաց դէմ պաշտպանելու համար: Հերակլի այս պարիսպը կոչուեցաւ Պրաքսեոսեան պարիսպ: Լէոն Գ. Իսաւրացւոյն օրով, 750ին, Թէոդոսեան պարիսպը կործանեցաւ գետնաշարժէն: Իսաւրացին վերաշինեց այս պարիսպը: Լէոն Ե. Իմաստասէր կայսրը Թ. դարու սկիզբը Պլաքեոսեան պարսպին առջեւ ընդարձակ խրամատով երկրորդ

194. Կ. Պոլիս. — Բոսմէլի հիւսար:

1. Անեմա աշտարակն՝ Այվանսերայ, 2. Մերմեր գոչե՝ Եէտի գուլէի ծովածայրը,
3. Բեյիսարիոսի աշտարակն՝ Տըշարի Ենի գարու:

Մեծն Կոստանդիանոս քաղաքն ընդարձակեց և 2 մղոն պարիսպ մը ամեց: Երբ քաղաքին բնակիչները շատցան, փոքր Թէոդոսի խնամակալ Անթիմոս առաջին պարիսպը քակեց ու ընդարձակեց 413ին: Գեոնաշարժ մը 447ին նորաշէն պարսպին շատ կողմերը՝ 57 աշտարակներով կործանեց: Նոյն տարին դարձեալ շինուեցաւ պարիսպը քաղաքապետ Կոստանդին Կիւրոսի վերակացութեամբ: Այս վերաշինուած պարիսպն է որ կոչուեցաւ Թեոփոսեան պարիսպ որ երկու արձանագրութիւն

պարիսպ մը կանգնեց: Որոշ չենք գիտեր թէ ո՛վ շինեց ու ամբողջացուց բոլոր ցամաքակողմի պարիսպն՝ որ գոյութիւն ունէր 1204էն առաջ:

Գանը ծովու կողմի պարսպին: Նախ Մեծն Թէոփոս 439ին նորոգեց, Կոպրու նիմոսի (741-775) օրով սառոյցներէն խախտած ցած պարիսպը Թէոփիլոս (829-842) կայսեր կողմէ քակուելով աւելի բարձր շինուեցաւ: Միքայէլ Պալէոլոգ (1261-1282) ալ աւելի բարձրացուց պարիսպը: Յաջորդն Անդրոնիկոս Պալէոլոգ (1282-1328) ո՛չ միայն ծովեզերքի, այլ և ցամաքի կողմի պարիսպն ալ նորոգեց: — Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեմէտ Բ. Կ. Պոլիսն առնելէն ետքը, Նոր-Սերայը շինե-

լու առեն, պարիսպն ալ նորոգեց միանգամայն: Սուլթան Պայազիտ Բ.ի օրով մասնակի նորոգութիւններ կատարուեցան: 1635ին, Սուլթան Մուրատ Դ.ի գայմագամ Պայրամ բաշա նորոգեց պարիսպն և դրսէն ու ներսէն կրով ծեփեց: 1655ին Սուլթան Մուրատ Դ.ի վեզիր Պոյու Էյրի Մեհեմմէտ բաշա ծովակողմի պարիսպը դարձեալ կրով ծեփեց որ նոր ու ահաւոր երեւայ:

Չաթլատը գարուէն մինչեւ Մարմարայի եզերքի ֆենէրը զոր Սուլթան Օսման Գ. շինել տուած է՝ պարսպին վրայ կան սիւնակապ դրան տեղեր — պատուհանածեւ երեք կամար—որուն իւրաքանչիւր կողմերը

6. Չարլատը գարուէն—Հին Սիտերիա «Երկաթ»:

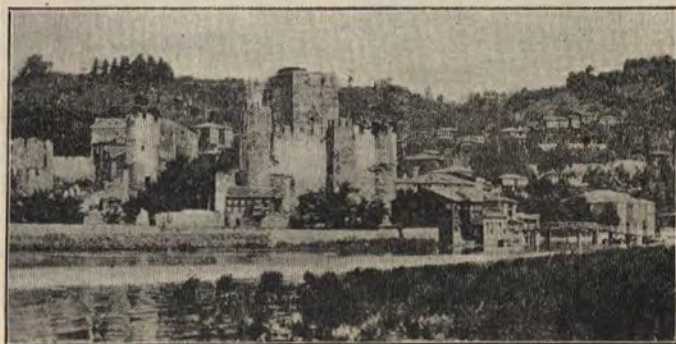
7. Ախրը գարուէն—Հին Բուկուլէոն տիւս?, Սերայի ծայրը գտնուած ախոռին անունով:

Բ. Ոսկեղջիւրի ծովեզերքը

8. Պաճկ գարուէն—Հին Վասիլիքի «Աւրունի» կամ ըստ ոմանց Եւգինէոսի դուռ որ միշտ փակ կը մնար:

9. Պալլըգ Բագար գարուէն—Հին Օրեա, Նեորիոս, բովի ձկնավաճառանոցի անունէն:

10. Զետան գարուէն—Հին Դրոսեգարի,

195. Կ. Պոլիս. — Վոսփորի ասիական ամրամց բերդը:

փորագրուած են տուիւ: Ասոնք Լիոնի կոչուած շինուածքին բեկորներն են:

Կ. Պոլսոյ պարսպին դռներն են.

Ա. Մարմարայի եզերքը

1. Նարլը գարու. Անունն առած է քովի նոննիներէն:

2. Սամարիա գարու—Հին Փսամարիա—«Աւագուտ»:

3. Տալուտ Բաշա գարու. մօտակայ զգկիթին անունով, Հին Ս. Եմիլիոսի դուռ:

4. Ենի գարու:

5. Գոսմ գարու—Հին Գոնտոսգարի—«Փոքր նաւահանգիստ»:

մօտակայ Պապա Ճաֆէրի զնտանի անունով, ուր էր նաեւ Ճաֆէր Դայիարի գերեզմանը՝ ուխտատեղի:

11. Օտուն գարու—Հին Վիգրէ, ուր կար երկար ճանկ մը՝ յանցաւորները պատժելու համար:

12. Այազմա գարու:

13. Ունգարան—Հին Պրատեա մեզա:

14. Ճիւպարի—Եպոն—հալը—«ծովեզերք»:

15. Այա գարու—Հին Այա Թէոդոսիա: Այիա՝ սուրբ:

16. Իլերի գարու:

17. Բեդրի գարու—Հին Բեդրիսի դուռ:

18. Ֆենեք գարու—Հին Ֆանեքի:

19. Պարաք գարու կամ Տիպէք—Հին

Գիճեկի «Որսի դուռ»։ Պալատ կոչուած է մօտակայ Պլաքենի պալատին անունով։ Ֆենէրի ու Պալատի միջեւ կար Վասիլիքա դուռը։

20. Այլան սերայ՝ ամփոփուած Այ Մաւ—Ս. Մամասի տաճարին անունով։ Հին ատեն կը կոչուէր Քսիլոքոլոս—Քսիլոքիդոս «Փայտադուռ» որ կը կոչուէր նաեւ Պարքեւնի դուռ։

Գ. Յամաքի կողմի

21. Էյրի գարու—Հին Խարիսա «Ծուռ» որ կը կոչուէր նաեւ Կալիգարիա։

ցաւ Գադատիա—արդի Էնկիւրիւ։ Բայց Ղալաթիա կամ լաւ եւս Գալաթա անունը Լատիններէն է. ճենովացիներէ մնացած, որոնց քաղաքներուն ծովափները մինչեւ ցայսօր Calata կը կոչուին, իբր բոնոր թափելու քարափ։ Արդէն Ղալաթիան ալ ժամանակ մը ճենովացուց վաճառականական կայանն էր, և անոնց ձեռքով շէնցաւ։ Ղալաթիա արդի Բերա թաղաբաժինով Կ. Պոլսոյ մասն էր ու կը կազմէր ԺԴ. թաղը։ Հիմայ ծովագերբը կը կոչուի Ղալաթիա և ետեւի բարձունքը՝ Բերա։ Մեծն Յուստինիանոս նորոգեց ասոր թատրոններն ու պարիսպը և կոչեց Յուստի-

196. — Կ. Պոլիս. — Ղալաթիա և Գարա—քէօյի կամուրջը։

22. Էտիրեկ գարու—Հին Բոյիանտրիա =Միրեանտրիոն։

23. Մեկլէկ Ենի գարու—Հին Բեմրատ «Հինգերորդ» կամ Մեքանդեսիա։

24. Թոք գարու—Հին Ս. Հռոմանոսի դուռ։

25. Սիլիվրի գարու—Հին Սելիմբիա։

26. Ետի գոշի գարու—Հին Ոսկի դուռ։

Գ. Ղալաթիոյ պարիսպն ու դուռները

Ղալաթիա հին ատեն կը կոչուէր Սիլգե—«Թգենի»։ Ղալաթիա կոչուած է ըստ ոմանց Գաղղիացուց կամ Գաղատացուց նունով որ վրենոսի առաջնորդութեամբ անկէ անցան ու գացին Փ. Ասիոյ այն մասն որ յետոյ իրենց անունով կոչուե-

նիանէ։ Լատինացուց Կ. Պոլիսն առնելէն ետքը, ճենովացիք, վենետիկցիք ու Բիզանցիք արեւելին Ղալաթիոյ, Իւրաքանչիւրն ունէր դատաւոր—վերահացու մը, ճենովացուցը կը կոչուէր Բոյեպա որուն պալատին տեղը յետոյ կառուցուեցաւ Ս. Բեպայ եկեղեցին, վենետիկցուցը՝ Պայ ու Բիզանցիներուն՝ Գոնուշի։ ճենովացիք արեւմտեան կողմն երեք պարիսպ ու արեւելեան կողմն ալ երկու պարիսպ շինեցին խոր խրամատով—Խենտք։ Այս պարիսպն թորհանէր—Հին Մեքոպոնի կողմը կար աշտարակ մը ուրկէ մինչեւ Սերայ պուռնու շղթայ մը կը ձգէին թշնամի նաւերուն նաւահանգիստ մտնելն արգելելու համար, ինչպէս ըրին Լէոն Խաւարացի ու Միքայէլ Թլուատ։ Այս հսկայ շղթայն

կապուած էր տախտակի վրայ որով դիւրաւ ջրին երեսը կը մնար:

Ղալաթիոյ Պարսպին զոններն էին.

1. Գուլէ գարու մեծ	7. Գուրջունլու մաղազա
2. Գուլէ գարու փոքր	8. Գարաքէօյ
3. Թորհանէ	9. Պալլըզ բազար
4. Քերէճ գարու	10. Էսքի կազ գարան
5. Էյրի գարու	11. Քերքըճի գարու
6. Մամհանէ	12. Ազապ գարու:

Ղալաթիոյ առջեւ տեղի ունեցան ծովաւարտներ 1515ին, 1352 փետրուար 13ին և 1454 մայիս 29ին: — Ղալաթիա կը նստէր Վոյվոտան որուն իշխանութեան տակ էր հիմակուան Պէյօղլու սանձագր: — Բիւզանդացի կայսրերուն ամարանոցները մինչեւ ժ.Բ. դար մեծ մասամբ քաղաքին ցամաքակողմի մասերուն մէջ էին, և կայսրերը կը բնակէին Այա Սոֆիայի մօտերը, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց կարգին: ժ.Բ. ու յաջորդ դարերուն կայսրերը բնակեցան Պարքեռնի պալատը զոր Մանուէլ Կոմնենոս (1043-1080) վերանորոգեց ու ընդարձակեց: Այսպէս է. — ժ.Բ. դար արքունիքը առաջին բլրին վրայ էր, քաղաքին արեւելեան կողմը, իսկ ժ.Բ. — ժ.Ե. դար փոխադրուեցաւ Պոլսոյ արեւմտեան կողմը: Ե. — ժ.Բ. դար ժողովուրդն աւելի խիտ էր արեւելեան կողմը քան արեւմտեան կողմը, իսկ ժ.Բ. — ժ.Ե. դար ասոր հակառակն եղաւ:

Մեծն Կոստանդինոսի ամարանոցը Դաւրայի—Սուլթան Պայազիտի կողմն էր կամ Նիկոմիդիա. Յուլիանոս կայսեր ամարանոցը՝ Հերակլիա = Էրէյլի: Մեծն Յուստինիանոս Ֆենէր Պահչէի մէջ շինեց ամարանոց մը զոր նորոգեցին Յուստինոս, Մօրիկ ու Վասիլ Մակեդոնացի: Հոս կը բնակէր Հերակլ կայսեր Եւդոքսիա դքսիտին: Մեծն Յուստինիանոս շինել տուաւ նաեւ Բերիոնի—Գուզլայի մէջ ապարանք ու բաղնիք, և Չաթլատը Գարուի մօտ ամարանոց մը՝ Սոֆիանա, ուր բնակիլ կը սիրէր Հերակլ: Տիրերիոս Բ. Իզմիրի ծոցին մօտերը կառոյց «Առ Տամադրիա» ապարանքը: Կոստանդին Բ. Հերակլեան Լ. դարուն շինեց Քաղկեդոնի Տրիս «Կաղ-

Րմաշխ. Բառարամ Բ.

նի» արուարձանին մէջ ամարանոց մը, ուր Ռուփինոս բղեշխը կանգնել տուաւ Ս. Պետրոս ու Ս. Պօղոս եկեղեցին: Թէոփիլոս կայսրը Թ. դարուն սկիզբը Բիւթանիոյ կողմերը ունէր Բրիանեան պալատը: Այդ դարուն Վասիլ Մակեդոնացին Ոսկի դոնէն դուրս, Պալլըզլի մօտերը, շինեց Բիկանեան—«Աղբիւր» հռչակաւոր ապարանքը «Գարնան պարտէզներ» ու մէջ, ուր կային լիճեր, ջրանցքներ

197. — Կ. Պոլիս. — Եուրսէկ Գալտըրմ:

ու որսարան: Ասոր մօտերը Սիլվիի Գարուին ու Ոսկի դրան առջեւ կը գտնուէր Ապամեա ամարանոցը—արզի Հայթա քէօյի, ուր կը գտնուի Տափուտ բաշայի զօրանոցը: Լեւոն Ա. Ե. դարուն Քալլոգիրզոս դրան մօտիկ՝ ծովեզերքին կողմը շինեց Ս. Մամասի ամարանոց պալատը: Վոսփորի դիրքին գեղեցիկութիւնը կայսրերը չէր յանկուցած մինչեւ ժ.Բ. դար: Այնուհետեւ սկսան շինուիլ Վոսփորի եզերքն իշխանական ամարանոցներ: Օսմանեան ինքնակալներուն մէջ Սուլթան Սիւլէյման

Ա. Գանուճին էր որ առաջին անգամ Վոսփորի եզերքը շինեց ամարանոց: Սուլթան Մուսղաֆա Գ.ի օրով սկսան ժողովրդին ամարանոցները:

Կ. Պոլիս քաղաքը Ղալաթիոյ հետ հաղորդակցելու համար ունի երկու կամուրջ, 1. Ունգարանի կամուրջ՝ շինուած 1837ին, և 2. Գարաբեօյի կամուրջ հիմնուած 1845ին: — Ղալաթիա-Բերա զառիվերը, Գարաբեօյէն Գուլէ գարու, ունի ստորեկրեայ փապուղի մը, բացուած 1873ին: — Ստամպուլի թրամուէյի ուղեգիծերն են.

1. Պալլոգ քաղաք-Այս Սոփիա, 2. Այս Սոփիա-Սուրբան Պայագիտ, 3. Սուրբան Պայագիտ-Ագսերայ, 4. Ագսերայ-Ենտի գուլի, 5. Ագսերայ-Թոր Գարու: — Ղալաթիոյ ու Բերայի թրամուէյի ուղեգիծերն են. 1. Ագսայ Գարու-Գարաբեօյ, 2. Գարաբեօյ-Օրբաբեօյ, 3. Գարաբեօյ-Շիշլի:

Հիճրէթի 1302 թուականին Կայսերական Բարձր Իրատէին համաձայն Կ. Պոլիս-կուսակալութիւնը՝ Ստամպուլ-Բերա-Սկիւտար բաժնուած է տասը թաղապետական շրջանակի — տայիթի: Ա. Սուրբան Պայագիտ, Բ. Սուրբան Մեհմեմետ, Գ. Ճերան քաջա, Դ. Պէշիքքաշ, Ե. Ենիքեօյ, Չ. Պէյօղլու, Է. Պէյիքքաթե, Ը. Գանըձա, Թ. Սկիւտար, Ժ. Գատը քեօյ: Շրջակաները կան սա՝ զազանները. — Քիշիքք չեքմեհ, Ատարս, Կեպօք, Գարդալ, Պէյցոզ, Շիլի: Երբեմն Չաղաձա, Սիլիվրի, Էրեյլի, Միտիա, Բիրգուս ու Գերգուս Կ. Պոլիս-Շէհրէմանէթիին մասը կը կազմէին: Իսկ Վոսփորի Ասիական եզերքը կը կազմէր Գոճա-Ելի սանճագին մասը: Սկիւտար Գ. գատըլըզ ու Եորոսը Գ. գատըլըզ էր Գոճա-Ելի սանճագին: Եւրոպական եզերքը Ղալաթիոյ Վոյվոտային իշխանութեան տակ էր և կը պարունակէր 2 գատըլըզ՝ Պէշիքքաշ ու Ենիքեօյ: Վոսփորի դատաւորն էր Պոստամեհի պաշին: Մէն մի տայիթ բազմաթիւ մոշիւրալըզներու բաժնուած է:

Ա. շրջանակի Սուլթան Պայագիտի սահմանն է ծովեզերքէն Ունգարանի կամուրջէն Սարայ պուռնու, Գուլ գարու, Ենի գարու մինչև Տափուտ-Բաշայի նաւամատոյցը, ու ցամաքէն Ունգարանէն Զեյրէք,

Զինլի բաղնիք, Սերեգճիլէր պաշի, և Խորխորէն Ագսարայի պահականոցը, և անկէ ճելլատ Զեշմէսի ճամբով Ենտի գուլէի թրամուէի ճամբէն Ետնեկին փողոցը, և անկէ ձախ դառնալով՝ Լանկա, Ենի գարուի քառանկին փողոցն աղբիւրին առջև, և անկէ աջ դառնալով՝ Թաշնիլէր փողոցը չգացած հինգանկին փողոցէն դարձեալ աջ դառնալով՝ Քիւլիւք Լանկայի պոսպանները միասին առնելով՝ Տափուտ-Բաշայի նաւամատոյցը: Պալլոգ քաղաքէն Սերասքէր գարու կայ հանրակառքայս հանրակառքին ուղեգիծին շրջակաները ցրուած է քաղքին հնութեանց մեծ մասը: Պալլոգ քաղաքի հրապարակին դիմացը, Գարաբեօյի կամուրջին մօտիկ կայ Վալիտէ Սուրբան — Ենի ճամին որ շինուիլ սկսած է 1616ին Սուլթան Ահմէտի թագուհի Վալիտէ Սուլթան Սաֆիէի հովանաւորութեամբ: Վալիտէ Սուլթան մայրն է Սուլթան Մուրատ Գ.ի, Սուլթան Իպրահիմ Ա.ի ու մեծ մայր Սուլթան Մեհմեմէտ Գ.ի: Ենի ճամին շինութիւնն աւարտեցաւ 1665ին Սուլթան Մեհմեմէտ Գ.ի մայր Թերիսան Սուլթանին օրով: Երեք հոյակապ դուռ ունի, մէկը՝ ճակատը, միւս երկուքը կողմնակի: Մարմարէ վերնագաւթակներու վրայ կը բացուին դուռները: Երկու միկաթե ունի՝ հարթ անկիւնաւոր մակարդակով, իւրաքանչիւրը շէմարաէ երեք շերտով: Մզկիթը ճոխ զարդանկարներ ունի՝ յախճապակեայ ու ապակենման: Ներսի կողմը կան երկու սրահ: Առաջինը կը պարունակէ Սուլթան Մեհմեմէտ Գ.ի (վախճ. 1687), Սուլթան Մուսղաֆա Բ.ի (վախճ. 1703), Սուլթան Ահմէտ Գ.ի (վախճ. 1739), Սուլթան Մահմուտ Ա.ի (վախճ. 1754) ու Սուլթան Օսման Գ.ի (վախճ. 1757) մահաբեմերը: Երկրորդ սրահը կը պարունակէ հիմնադրին մահաբեմը՝ նշանաւոր վանդակապատներով ու բազմաթիւ դազադիկներով:

Հրապարակին անկիւնը, ձախ կողմը, կ'սկսին հանրակառքին զիծն ու Պալլոգ քաղաք-Այս Սոփիա ուղեգիծը 1500 մետր երկայնութեամբ: Ճամբան վերաշինուեցաւ 1865 օգոստոս 22ի մեծ հրդեհէն

ետք որ լափեց Բարձրագոյն Դրան շըրջակայ թաղերն ու Սերայ պողոտան մէկ մասը: Պալլոգ բազար—Այա Սոփիա ուղեգրծին ձախ կողմը կը գտնուին հետեւեալները: Ստամպոյի մեծ մաքսատունը ուր կար հին ատեն Մանգանա աշտարակը, Սուլթան Համիտ Ա.ի մետրէսէն ու չեշմէն՝ Լուղովիկոս ժ.Գ.ի ոճով: Փոփնտի փողոցէն կ'երթըցուի Սիրքեձի երկաթուղոյ կայարանը ու Վեզիր խրէխին. Սիրքէձի կայարանին տեղ կը բարձրանար Մանգանայի ռազմաբերանը: — Հետագային Վարչութեան պաշտօնատունը, Սերայի

ճով, Հանրային Պարտուց վարչութիւն, Մահմուտ Նետիմ բաշայի թիւրպէն, Տիւփան եօլու, որուն անկիւնը կայ Սուլթան Մահմուտի թիւրպէն, Մեարիֆը = Հանրային կրթութեան նախարարութիւն, Զէյնապ Սուլթան ճամին ու չեշմէն, Եէրէ պաթան սերայ՝ ասկէ կ'երթըցուի համանուն ջրամբարը ու Մահմուտ բաշա մըզկիթը:

Այա Սոփիա. — 326ին կառուցուած և 360ին ընդարձակուած, 10,000 գործաւոր աշխատեցան: Կամարին շինութեան համար Հոդոսէն կակուղ աղիւս բերին:

198. Կ. Պոլիս. — Ս. Սոփիա:

պարսպին երկայնքը, Սուրգ չեշմի դուռը, ուրկէ ներս կը մտնեն Հնութեանց թանգարանը: — Այա Սոփիայի սարաւանդը, հրապարակը, Դատական գործոց պաշտօնատունը, Սուլթան Ահմէտ չեշմէսի, Պապիւլ—Հիւմային ուրկէ կ'երթըցուի Սերայի պարտէզները, Զարպհանէն, Քադայային թշկարան վարժարանն ու Կիլիսիան: Աջ կողմը կը գտնուին յաջորդաբար Վալիտէ չեշմէ «գեպլի», գեղեցիկ յախճապակեայ դրուագներով, Սուլթան Համիտ Ա.ի թիւրպէն, Հանրօգուտ շինութեանց նախարարութիւն, Պարսից դեսպանատուն, Պապը—Ալի—Բարձրագոյն Դուռ՝ խաւական ու

Այա Սոփիա իր գեղեցկութեամբ ու հոյակապ շինուածքով նշանաւոր եղաւ միշտ: Գմբէթը 559ի գետնաշարժէն ճեղքուեցաւ, նորոգուեցաւ 563, գեկտեմբեր 24ին, ալ աւելի բարձրացնելով: Նորոգեց Տրդատ հայ ճարտարապետը 987ին: Կ. Պոլսոյ առումէն ետք, Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտ Այա Սոփիան նուիրագործեց իսլամական ճարտարապետութեամբ: Սուլթան Սելիմ Բ. շինեց երկրորդ մինարէն, Սուլթան Մուրատ Գ. միւս երկու մինարէն, շրջապատը, և գմբէթին զագաթը զնկտուաւ մեծարժէք մահիկ մը՝ արոյրէ: Գմբէթին զագաթը դրուագուած է «Աստուած

է երկնքի ու երկրի լոյսը»։ Այս գրուածը գործ է նշանաւոր գեղագիր ու ծաղկեակար Պչագճիզատէ Մուսղաֆա չէլէպիի, որ ժամանակակից էր Սուլթան Մուրատ Գ.ի։ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի օրով, 1847-1848 Յոսադի ճարտարապետը վերանորոգեց Այա Սոփիան։ Ասոր զաւիթը թաղուած են Սելիմ Բ., Սանտուգա Նուրպանու Սուլթանը՝ Աթիգա վալիտէ, Սուլթան Մուրատ Գ. Սաֆերէ Սուլթան՝ մայր Սուլթան Մեհմեմէտ Գ.ի, Սուլթան Մեհմեմէտ Գ., Սուլթան Իպրահիմ Ա. եւն.։

ալ կայ։ Կը կարծուի թէ ջուրը ստորերկրեայ կուգայ Ալիպէյքէօյ սուի մէկ բազուկէն։ Եւրէ Պաթան սերայի ճամբուն անկիւնը, Նուրի Օսմանիէ հիւս. կողմը, Մեծ շուկային մօտիկ կայ Մանմուտ փաշա ձամի՝ իսլամական ճարտարապետութեամբ նուիրագործուեցաւ Սուլթան Ֆաթիհի վեզիր Միխալ օղլու Մահմուտ բաշայի ձեռքով։ Մահմեմէ ձամիսի ալ կը կոչուի։ Մզկիթն ունի սինազարդ սրահ մը որուն սինեքը հարթ մակերեսով բազմանկիւն բուրգերէ շինուած են։

199. Կ. Պոլիս. — Ս. Սոփիայի մերքին տեսքը։

Այա Սոփիայի հարաւակողմը կան բազմաթիւ աղբիւրներ։ Մզկիթին յարակից կը գտնուի Մատենադարանը շինուած 1454ին 5000էն աւելի ձեռագիրներով որոնց մէջ նշանաւոր է Օսման ամիրապետին ձեռքով գրուած Գուրանը շէրիֆը։ Այա Սոփիայի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, քիչ մը բացօք կայ հին յրամարոր—Եւրէ Պարան սերայը։ Այս ստորերկրեայ կամարակապ շէնքը 336 մարմարէ սին ունի 12 մետր բարձրութեամբ։ Երկայնքը 28 կարգ ու լայնքը 12 կարգ սիններ կան։ Ստորերկրեայ ջրանցքներ ունի։ Ջուրը ուղիւսօրէն կը հոսի մանաւանդ ձմեռը։ Մէջը ձուկ

Ստամպոլի Պատաշին շէրին վրայ կը բարձրանայ Սերայը՝ պարտէզներու ծայրը որ կը շահապետէ Մարմարայի, Վոսփորի ու Ոսկեղջիւրի։ Գիւրն ու տեսքը շատ հիանալի են։ Հոս են հին Բիւզանդիոնի տեղն ու Բիւզանդեան Ակրոպոլիսը։ Մարմարայի եզերքն ալ շինուած էր Արկադիոսի չերմուկը։ Արդի սերայը—Էւստրոնի հիւսնայուն շինուած է 1478ին Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեմէտէն՝ որ նախապէս կը բնակէր Լակի սերայը արդի Սերապէրիէն։ Արդի սերայի դիմացը կը գտնուի Թոր զարուի սերայը գոր շինեց Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ։ Արդի սերայը եօթը դուռ ու

նի, Պապը հիւմայուն, Սողոզ չեղմե, Տեւիր գաբու, Եալը քեզը, Թուր գաբու, Պալղղխանե, Օրբուզ գաբու: Արդի սերայը երեք մասէ կը բաղկանայ, — Բաւն սերայը, Ենիչէրիներու դանիան ու երեք պարտեզներ: — Վերջինն երեք դուռ ունի: Ոսկեղջիւրի կողմը կը բացուի Եալը քեզը գաբուն, Մարմարայի կողմն ալ՝ Տեւիր գաբու և Սողոզ չեղմե: Հանրակառնն այս վերջինին առջեւէն կ'անցնի: Սերայի բըլբլին ծայրը՝ ուր կայ Պարտատի քեզը՝ երեք դարաստան ունի: Սողոզ չեղմէն կը մտցուի Ստորին դարաստանը: Միջին դարաստանին վրայ կը գտնուին Գեղարունեստից վարժարանը (շինուած 1889) և Հնարեանց բանգարանը որ երկու մաս ունի, Չիկիլի քեզը ու Նորը: Ստորին դարաստանին բոլորտիքը կան հնարիւններ: Միջին դարաստանին պարտեզներուն մէջ կը բարձրանայ Կիւլնակ քեզը՝ ուր Սուլթան Ալտ իւլ Մէճիտ ստորագրեց 1839 հոկտեմբեր 10/22ին խարքը Հիւմայունը: Ենիչէրիներու սերային հետ միացող վերին դարաստանին մէջ կան բիզանդական ձիւ հետքեր: Կիւլհանէի քեզըն ետեւի որմին մէջ կը բացուի երկու դուռ: Հոն կը գտնուի Զարպնակն որ հին աստեղ Դաւան դաշին էր և որ ժ.լ. դարէն ի վեր հոս փոխադրուեցաւ: Սերայի մայր-դուռն որ Այա Սոփիայի կողմն է՝ Սուլթան Ահմէտի աղբիւրին դիմաց՝ կը կոչուի «Պապը հիւմայուն», սպիտակ ու սեւ մարմարիոնէ երկու շէնքով զոր շինած է Սուլթան Մեհմեմէտ Բ.: Պալատան ներքին դուռը՝ Օրբուզ գաբուն կը բացուի երկրորդ դահլիճին մէջ: Հոս կ'սպասէին դեսպանները Կայսերական դահլիճը մտնելու արտօնութիւն ստանալու համար: Կայսերական դահլիճը մտնելու համար կայ ուրիշ դուռ մըն ալ որ կը կոչուի Պապը-Սա'ա տէր: Կայսերական առաջին դահլիճին կենդրոնը կը գտնուի Ոսկեղեկ գանը՝ խճանկարուած զմրուխտ ու մարգարիտ քարերով: Սուլթանները Տիւլան-խանէի մէջ ունկնդրութիւն կը շնորհէին դեսպաններուն: — Կայսերական դահլիճէն քիչ մը անդին կը գտնուի Խրգայի Շերիֆ օտար

ուր պահուած են Մարգարէին Խրգայի Շերիֆն ու Սանճագը Սափիրը ու կամարը, ինչպէս նաեւ Մարգարէին յաջորդներուն սուրերը: Յետոյ կը տեսնուի Մարտատանը թոք գարուի դարաստանին վրայ ուր կան բազմաթիւ քեզեր: Ասոնց մէջ նշանաւոր է պարտեզին անկիւնը Պարտատի ութանկիւնած քեզը: Պարտեզին ծայրը, բարձր ծառերու մէջ, կայ սիւն մը 15 մետր բարձրութեամբ:

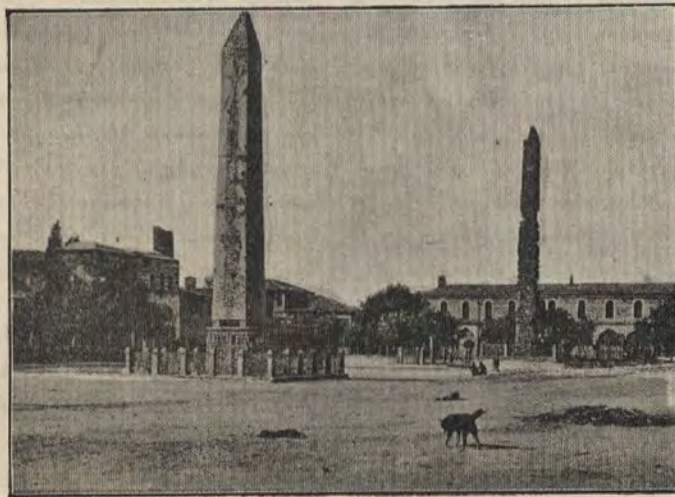
Սերայ պուտուի պարսպին անկիւնը կը գտնուի Սերեքիլի քեզը, ուր Սուլթաններ ունկնդրութիւն կը շնորհէին ծովակալ բաշաներուն: Ասոր անմիջապէս կը յաջորդէ վիսնտիկան — ճննովական ոճով Գայրղխանէն՝ ուր կը պահուէին կայսերական հին գայրղները: Յետոյ կը տեսնուի Մարմարա ծովուն Օտուն գաբուն: Իսկ Սերայ պուտուի լեզուակին վրայ կայ բաւական գեղեցիկ քեզ մը: Պարսպին սկսած տեղն ալ կը տեսնուի Միւմեր քեզը՝ չինական տաղաւար մը թոք գարուի պալատան մօտիկ, ասիկէ Պայրամին ու Վեհ. Սուլթաններու Մոնդեան ու Գահակալութեան առթիւ կ'արձակուին առաջին թընդանօթները: Յետոյ կը տեսնուին Տիւլնակ գաբու, ասիկէ քիչ մը անդին կայ Կիւլհանէի քեզը 4 կամարի վրայ, երկուքը մեծ, երկուքն ալ փոքր: Ստորտը կը գտնուի Այազմա մը: Անկէ քիչ մը անդին Խնձուր քեզըն աւերակները: Ասոր վերեւ կը տեսնուի Կիւլհանէ քեզըն որուն կը յաջորդէ Ալլըր գաբու, ուր կայ փարոս մը: Մոլուխ մօտիկ, Բուկուլէոն դրան հարաւային արեւմտեան կողմը կը բարձրանար միջնաբերդ ամրոց մը: Բուկուլէոն դրան փարոսէն կ'սկսի հին պարիսպը: Մայրը, պատին մէջ կը բացուի երեք սիւնակապ դուռ: Ասոր վերեւ երեք կամարով Մարկուս Լեոյի յիշատակարանը՝ որուն երկու քանդակուած առիւծները կը զբաւնան Հնութեանց Թանգարանը: Ասիկէ մինչեւ Կայս. Պալատը ճամբայ մը կար որ աստիճանաբար կը բարձրանար:

Լիմենի բով կը գտնուի Զարբաթը գաբու: Զաթլատը գարուի արդի հողալից հրապարակն էր հին նաւարանը՝ որ շի-

նուեցաւ 834ին: Հրապարակը նախապէս պարսպափակ ծովակ մըն էր: Ծովակողմը կար դուռ մը ուրկէ կը մտնէին Գատրկա կոչուած փոքր նաւերը: Բետոյ հողով լեցուելով՝ դուռն ալ գոցուեցաւ, թէպէտեւ նաւերուն անունով հրապարակը ցարդ կը կոչուի Գատրկա լիմանը որ յատկացուած էր զնչուներու բնակութեան, բայց Հիւրէթի 1070ին Քէօրըիւլի Մեհեմմէտ բաշա զանոնք այն տեղէն հեռացուց: Չաթլատը գարուին մօտ, երկաթուղոյ զծին վրայ, կար պալատ մը որուն ջրամբարն ու չորս կամարը կը բարձրանային 15 մետր բար-

պտաղանի գետինը նախապէս նաւամատոյց էր, և յետոյ կոչուեցաւ Թեոդոսեան, որ հողով լեցուց զայն: Սուլթան Պայազիտի հրապարակը կոթող մը կանգնել տուաւ, փորուած հողն ալ Էլեւթըրոն = Լանկա պոստանի նաւամատոյցը լեցուց:

Այստփիա-Սուրբան Պայազիտ ուղեկիծ (1000 մետր երկայնութիւն): Այս զծին ձախ կողմը կան Ար մէյտան հրապարակը, Ֆիրուզ բաշայի մզկիթը, թիւրպէն, Գում Գարու իջնող ըռֆիտի փողոցը: Աջ կողմն ալ կան Ոստիկանութեան դրան ըռֆիտի փողոցը, Սուլթան Մահմուտի աղ-

200. Կ. Պոլիս. — Զիարձակարանը:

ձրութեամբ աղիւսակերտ սիւնի վրայ: Երկաթուղոյն դիմաց, պարսպին երկայնքը կան, աղիւսակերտ եօթը կամարներ 5 մետր երկայնութեամբ, 4 մետր 35 լայնութեամբ: Երեք կամարներու խորը կան 3 լուսամուտ որուն շրջանակները միակըտուր քարէ են, մէկ մետր 72 լայնութեամբ: Չաթլատը գարուէն անդին կը զանուի Գում գարու նաւամատոյց որ շինուած էր 301 թին և որ նորոգուեցաւ Միքայէլ Պալէոլոգէն (1216): Գում գարուի կը յաջորդէ Ենի գարուն որ ունի երկու աշտարակիկ, մէկը կը կրէ Բեկասարիոսի աշտարակ անունը: — Լանկա

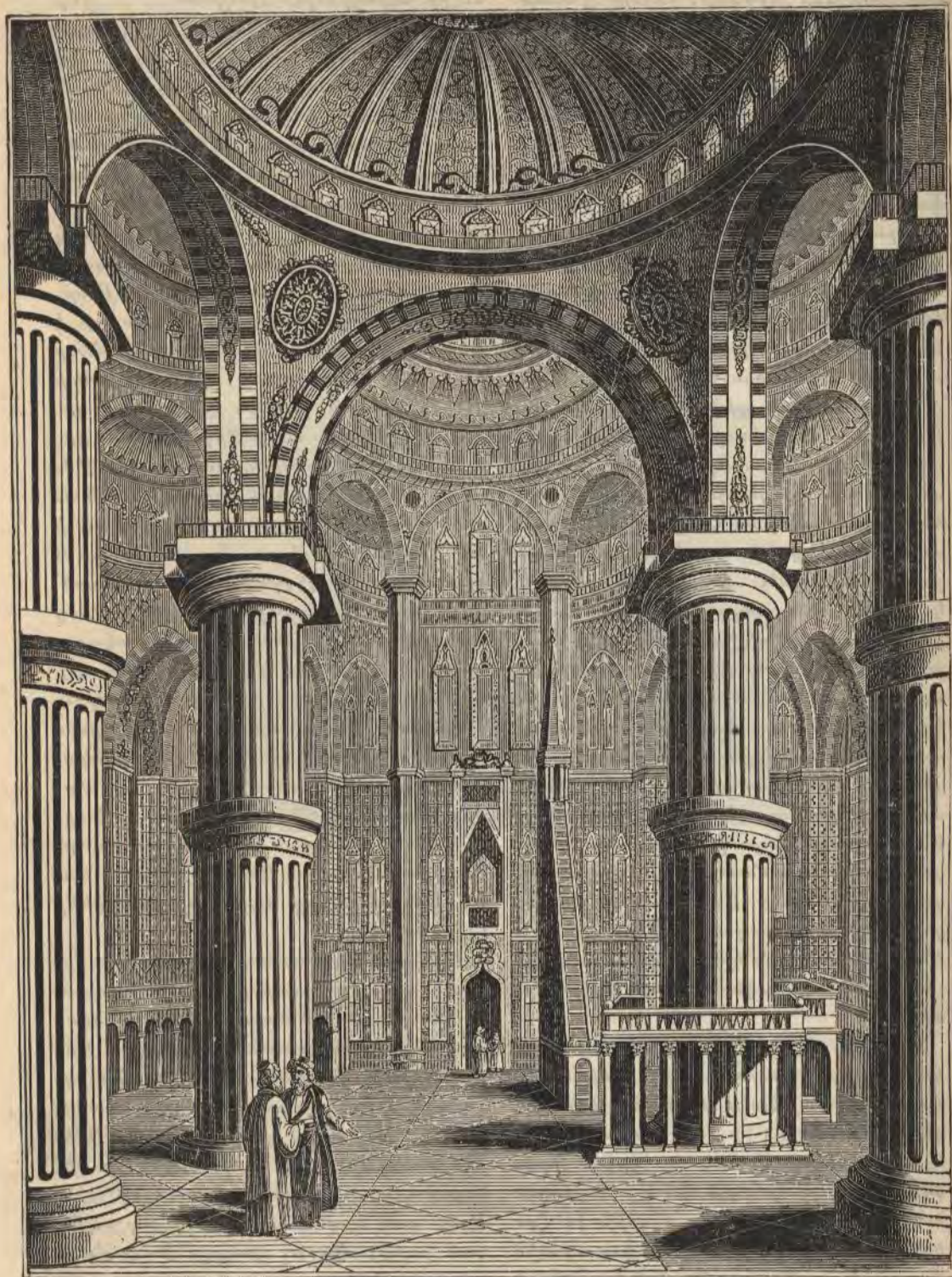
բիւրը, Նուրի Օսմանի ըռֆիտի փողոցը, Չեմպերլի Թաշ, Աթըր Ալի բաշա մզկիթը, Ուզուն Չարշըի ըռֆիտի փողոցը, Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, մզկիթը, Հասարակաց թանգարանը, Սերասքէր Գարուսին, որուն հտեւն է Սիւլէյմանիէ: Ար Մէյտան = Զիարձակարանը յատկացուած էր ձիւնթացքի հանդէսներուն: Կը կոչուէր նաեւ Կրկիւ: Քանիցս այրեցաւ նախ 427 ու 491 և յետոյ 507ին: Կոթողները յատկացուեցան Սիւլէյմանիյէի Տար-իւլ-Եեֆայիէ: Հիմայ անշուր հրապարակ մըն է որուն մէջտեղ կը կանգնի Եզիպտական կորոդ = Տիքիլի բաշ,

բարձրութիւնը 30 մետր, լայնքը 2 մետր: 360ին Ստորին Եգիպտոսի Հելիոպոլիս քաղաքէն բերուեցաւ: Պատուանդանը չորս պղնձէ ոտք ունի: Կոթողն որուն վրայ կան խորաքանդակ պատկերազիր դրոշմներ՝ մարմարէ պատուանդաններ ունի չորս կողմը: Քանդակներէն մէկը կը ներկայացնէ կոթողին մեքենաներն ու զօրձաւորները: Արձանազրութենէն կը հասկըցուի որ այս կոթողը 60 օրէն կանգնուեցաւ: Այս հրապարակը կը գտնուին Օֆսպոտյոս սին մը՝ 10 ոտք բարձր: Սիւնը կը ներկայացնէ իրար փաթթուած երեք օձ: Ոսկի եռոտանին նուիրուած է Ապոլոնի որ օձերուն զլխին վրայ կը բազմի: Մեծն Կոստանդիանոսի օրով Կ. Պոլիս բերուելով՝ Աթ Մեյտանի հրապարակը զետեղուեցաւ: Բիւզանդացիները սատանաներու յիշատակարան մը նկատելով օձապատոյտ սինը՝ քանի մը անգամ փորձեցին ջարդուրուրդ ընել: Թ. դարուն վերջերը Կ. Պոլսոյ պատրիարքը գիշերանց հագլի կրցաւ մուրճով ջախջախել օձին մէկ զլուխը: — Հոս է նաեւ Որմափակ բոլոր՝ 24 ոտք բարձր, որ ատենօք ոսկեզօծ արդյրէ էր: Կոթողին վրայ քանդակուած է «Կոստանդին Յիւրանածին նորոգեց այս գեղեցիկ կոթողը Հոռոսի»: Վսեմ. Համտի պէյ 1895ին նորոգել տուաւ զայն: Աթ Մեյտանի հրապարակէն 100 ոտք հեռու դէպի հար. արեւմուտը՝ Ալի փաշա Եօզուշը կը գտնուէր Ս. Անատոս եկեղեցին՝ Մեհմեմէտ բաշա ճամիսին (1577): Մզկիթին փողոցին կը յաջորդեն Գատրկալիմանի հրապարակն ու Քիչլիք Այս Սոփիա:

Քիւչիւք Այս Սոփիայի ձախ կողմը կայ Չաթլատը Գարուն, որուն ձախ կողմը կը բարձրանայ Սոչրսն Անմեա Ա.ի մըզկիթը (1609-1614) վեց մինարէով, 4ը երեք շերեֆեով ու երկուքը երկու շերեֆէով՝ եզական երեւոյթ մը: Այս սոփիայէն ետք Կ. Պոլսոյ զլխաւոր մզկիթն է: Հոս կը օճական մեծ հանդէսներ կը կատարուին Պայրամին ու Մէվլուտին: Ասկէ կը մեկնի Սիւրբէի Հիւսնայուն: Մզկիթին անկիւնը կան Սուլթան Ահմէտ Ա.ի Թիւրպէն (1617)

ու իր եղբայրներէն Սուլթան Օսման Բ.ի (1622) ու Սուլթան Մուրատ Գ.ի (1640) Թիւրպէները հոյակապ մահաբեմերով: Աթ մէյտանի հրապարակին դիմացը, Տիվան եօլուի մօտերը կայ Պիկոյիտիքը ջրամբարը կամարակապ ու սինազարդ: Սանդուխով վար կ'իջնեն: Հիմայ ոստանանկներու յատկացուած է: Երկայնութիւնն է 60 մետր, լայնքը 56 մետր: Ընդարձակ կամարը 212 սին ունի. սինները 15 կարգ են, 3 մետր 76 հեռաւորութեամբ: Մարմարէ սինները եռակտուր են. կարելի է պարունակէ 325,000 խորանարդ մետր ջուր որ կրնայ բաւել 360,000 անձի 10-12 օրուան համար: Զեւսիպէսի դիմաց կը գտնուէր արդի Տիվան եօլան: Տիվան եօլուի աջ կողմը կը բարձրանայ Զեւսիպի Թաշ—Պարիիք կորողը 90 ոտնաչափ բարձր և սեւցած հրդեհէն: Կ'ըսուի թէ Հոմէն բերուեցաւ: Կը բաղկանար 8 զլանածեւ Թմրուկէ իրարու մէջ ագուցուած՝ այնպէս որ իւրաքանչիւր Թմրուկի վրայ քանդակուած զարդանկարները միակտուր քարի մը երեւոյթը կ'ընծայեն: Գազաթը կար Ապոլոնի արձանը 15 մետր բարձրութեամբ որ Փիդիասի կը կարծուի: Ալեքսիս Կոմնենոս կայսեր օրով կայծակը զարկաւ տապալեց արձանն ու կոթողին մէկ մասը: Մանուէլ Կոմնենոս նորոգեց կոթողը: 1779ին վնասուեցաւ հրդեհէն, բայց դարձեալ նորոգուեցաւ: Զեւսիպի Թաշին մօտ կը գտնուի Արքը Այի բաշայի մզկիթը (1560-1564?):

Հին ատեն վաճառանոցները կը կոչուէին լարշը, բազար, որոնց ոմանք կոչուած են հոն ծախուած կամ շինուած ապրանքներուն անունով, ինչպէս Պիդ բազար ուր կը ծախուէին հինումին ըզգեստներ, Ար բազար՝ ձի, ջորի, Գառազ բազար՝ հաւ, Լաի բազար եւայն: Ամենէն մեծ չարշըն է Մեծ Շուկան որ շինուած է 1461ին ու նորոգուած է 1894ին: Ասկէ զատ նշանաւոր են Մարը լարշը, Ուզուն լարշը, Սարաշ բազար: Բազարները տեղի կ'ունենան շաբթուն ո'ւ է օրը. — Կիրակի՝ Արեւո բազար՝ Սամաթիոյ մօտ, Բշ. Մարը լարշը, Գշ. Թոր Գարուի դրան

201. 4. Գոլիս. — Սուլթան Ահմետի մզկիթին ներքին տեսքը:

0021437

